

Arxiu
de Textos Catalans Antics
23/24

ACTES DE LA
II TROBADA INTERNACIONAL D'ESTIUS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA

BARCELONA
2004-2005

Arxiu de Textos Catalans Antics

Sigla: ATCA

Anuari per a l'edició i estudi de textos catalans anteriors al segle XIX
Fundador i director: Josep Perarnau   Secretari: Jaume de Puig
Volum publicat a càrrec de l'Institut d'Estudis Catalans
i de la Facultat de Teologia de Catalunya

VOLUM XXIII/XXIV

2004-2005

TAULES

OBRES ENVIADES A LA DIRECCIÓ

Adreces:

Direcció i intercanvis: Facultat de Teologia de Catalunya, Diputació, 231. 08007
Barcelona

Subscripcions: Institut d'Estudis Catalans, Carme 47. 08001 Barcelona

Preu de subscripció (IVA inclòs): 36 € (Estranger 39 €)

Preu del volum sol (IVA inclòs): 48 € (Estranger 51€)

Arxiu
de Textos Catalans Antics

Arxiu
de Textos Catalans Antics
23/24

ACTES DE LA
II TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA

BARCELONA
2004-2005

SOTA EL PATROCINI DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA

© 2005 by «Arxiu de Textos Catalans Antics»
Volum publicat a càrrec de l'Institut d'Estudis Catalans
i de la Facultat de Teologia de Catalunya

Compost per Editorial Claret, S.A.U.
Imprès a Limpergraf
Disseny gràfic: Narcís Comadira

ISSN: ~~XXXXXX~~
Dipòsit legal: B. 25.453-1982

Prohibida la reproducció total o parcial per qualsevol mitjà
sense l'autorització escrita de l'editor

INFORMACIÓ PRÈVIA

La Nota editorial, que encetava el volum XXII d'«ARXIU DE TEXTOS CATALANS ANTICS», informava que era prevista a Barcelona els dies 30 de setembre - 3 d'octubre de 2004 la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», els estudis de la qual eren destinats a la publicació en l'actual volum XXIII-XXIV d'aquest anuari.

En presentar ara el conjunt format per la crònica i les investigacions de la dita «II Trobada...», cal remerciar en primer lloc les institucions oficials i acadèmiques, que amb llur generositat econòmica o prestigi científic la feren possible i tot seguit els col·laboradors que per llur presència i intervencions d'aquells dies han fet madurar el resultat que ara el lector té a les seves mans; no cal dir que de forma ben especial mereixen gratitud els autors dels estudis per la generositat amb què han posat a l'abast dels interessats el resultat de llurs investigacions. Seria injust no esmentar de forma personal el nom de la prof. dra. Michela Pereira, al prestigi i a la dedicació de la qual és degut el resultat de la «II Trobada...», en el qual se sumen tant la feina dels anys de preparació com l'interès dels dies de celebració.

Com que, d'acord amb allò que acabem de dir, els estudis ara publicats també són fruit dels suggeriments que els respectius autors reberen de l'intercanvi d'idees, de què foren tan pròdigues les sessions de la «II Trobada...», si algun estudiós estigués mai interessat a precisar l'evolució que certs temes experimentaren en la ment dels estudiosos durant aquells dies, pot trobar una base per a la dita constatació en el conjunt de les pre-edicions repartides entre els futurs participants en la dita trobada ja a començaments d'estiu del 2004; ultra els assistents, posseeixen exemplars d'aquell conjunt l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans i la Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona.

Esperem que la crònica i estudis aplegats en el present volum representin una bona contribució al coneixement d'una de les facetes més importants de l'herència cultural europea de mestre Arnau de Vilanova.

Les seccions següents (recensions, notícies bibliogràfiques, taules) són les normals d'aquest anuari.

I esperem també que amb el volum XXV (2006), l'«ARXIU DE TEXTOS CATALANS ANTICS» tornarà a la normalitat, també quant al moment de la seva publicació.

CRÒNICA

Jaume de PUIG I OLIVER

CRÒNICA DE LA
«II TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA»
(Barcelona, 30 IX - 3 X 04)

Introducció

En la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», celebrada a Barcelona els dies 6-8 d'abril del 1994, i centrada en el tema de l'autenticitat d'obres atribuïdes a Arnau de Vilanova, les de matèria alquímica hi van ésser competentment al·ludides, encara que sense rematar, parlant amb propietat, cap dels problemes que aleshores es plantejaren, car en general no era acceptable ni la hipòtesi de llur autenticitat arnaldiana. Per aquesta causa la «II Trobada...» ha estat consagrada íntegrament a esbrinar, fins on és actualment possible, el problema de l'atribució de textos alquímics a Arnau de Vilanova i la seva relació real o possible amb l'alquímia. D'aquesta manera el problema de l'autenticitat de les obres mèdiques, espirituals i d'altra matèria originals o atribuïdes a Arnau, quedarà examinat en tots els seus aspectes.

Des d'un bell principi va semblar que era condició essencial de l'èxit de la «II Trobada...» que la professora sra. Michela Pereira, de la Universitat de Siena, avantatjadament coneguda pels seus estudis decisivament aclaridors sobre l'atribució d'obres alquímiques a Ramon Llull i per l'edició del *Testamentum* (1999), volgués responsabilitzar-se de la part científica de la dita «II Trobada...». L'octubre del 2001, a Pistoia, el dr. Josep Perarnau li va fer la proposta i obtingué el seu acord de principi.

Durant l'any 2002, el Degà-President de la Facultat de Teologia de Catalunya va fer les gestions oportunes prop la Generalitat de Catalunya per assegurar la financiació del projecte, que es materialitzà en una Resolució del Departament de la Presidència del 25 de març del 2003; i per a concertar el lloc on se celebraria, el centre dels salesians «Martí Codolar», de Barcelona, que ja havia acollit la «I Trobada...». Més tard, i també a Pistoia, el gener del 2003 eren establertes les línies generals de la nova edició. Igualment aquell any es van fer els primers tempteigs per a determinar qui hauria de participar-hi. El febrer del 2003 hi havia una primera llista de 8 col·laboradors, i l'expectativa d'allargar-la a d'altres quatre. La llista definitiva no fou tancada fins al març del 2004, per imponderables diversos. El primer de març del 2003, el dr. Josep Perarnau enviava les invitacions als oients o participants actius presentits. També es va anar clarificant la metodologia de la «II Tro-

bada...», que no havia d'ésser diferent de la de la Primera: els col·laboradors científics enviarien llur text amb antelació suficient a fi que pogués ésser distribuït entre tots els participants (col·laboradors i oients actius) abans de la Trobada, i perquè servís de text base per a la discussió; després, els autors disposarien d'un temps prudencial per a lliurar la redacció definitiva del text, que seria publicat en el volum XXIII-XXIV d'«ATCA». Cal remarcar que la direcció científica portada des d'Itàlia i l'organitzativa portada des de Barcelona donaren lloc a més d'un entrebanc informatiu i a dificultats de contacte, que van ésser satisfactòriament superats gràcies a l'escreix de disponibilitat demostrada per la dra. Pereira i el dr. Perarnau.

El juliol del 2004 ja havien estat pre-impresos i tramesos des de Barcelona als col·laboradors científics i als participants actius deu del dotze textos previstos per a la «II Trobada...» Els dos darrers foren rebuts i tramesos posteriorment per correu electrònic, degut a circumstàncies tempestives.

Paral·lelament a la preparació de tots els aspectes organitzatius de la «II Trobada...», apareixia la *Bibliografia arnaldiana (1994-1995)*, de Jaume Mensa i Valls i Sebastià Giralt, publicada dins «ATCA», XXII (2003), 665-734, instrument oportú per a orientar-se en els estudis arnaldians recents. I a la vegada el dr. Josep Perarnau ultimava l'edició del volum *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia. Introductio in librum {Ioachim} De semine scripturarum. Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton* (AVOTHO III), primer títol del «Corpus Scriptorum Cataloniae. Series A: Scriptores», que fou repartit entre els col·laboradors de la «II Trobada...» el mateix dia de la inauguració: era també el primer títol de l'edició de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, que l'Institut d'Estudis Catalans s'havia responsabilitzat el seu dia davant l'«Union Académique Internationale» de dur a terme en la seva totalitat.

I. La Sessió inaugural

Així, el dia previst, dijous 30 de setembre del 2004, a les 18 h., va tenir lloc a Barcelona, a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, la inauguració de la «II TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS SOBRE ARNAU DE VILANOVA».

Obrí la sessió l'Honorable Sr. Dr. Josep LAPORTE, President de l'IEC, el qual va pronunciar el parlament de salutació i benvinguda que segueix:

«M'és molt plaent d'iniciar la inauguració de la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova». Abans de res més, naturalment, voldria donar la benvinguda als assistents i a totes les persones que ens honoren amb la seva presència: *Soyez les bienvenus, benvenuti, welcome* a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, on tindrà lloc aquesta reunió. Dit això, vull expressar, ja ho he dit abans, la satisfacció de l'Institut pel fet de poder realitzar aquesta Trobada pels motius que de seguida es veuran. Però permetin-me que a títol

personal —molts de vostès saben segurament que jo sóc metge— els digui que jo sóc un admirador d'Arnau de Vilanova per motius que no seran discutits avui, evidentment. És clar que Arnau va ser un dels grans metges del segle XIII, que va fer contribucions importants a la història de la medicina i que va ésser metge de personalitats destacades, alguns papes i diversos reis. Però avui, tal com diuen, això no toca; avui el que toca és parlar d'un altre tema, d'un altre aspecte de la seva obra. I per això, repeteixo, la satisfacció de l'Institut: haver pogut complir de manera notable la petició unànime de la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», instant «l'Institut d'Estudis Catalans perquè reemprengué... l'edició de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, iniciativa sense la qual l'estudi d'aquesta figura-clau del món medieval no es podrà abordar sobre base segura» (ATCA, XIII (1994), 21). Com vostès saben, d'acord amb aquesta petició, han estat fetes successives edicions de texts dins l'«Arxiu de Textos Catalans Antics», encara té la tinta fresca el volum que conté la traducció grega de vuit dels tractats 'espirituals' d'Arnau (Barcelona, IEC 2002), i ara mateix, el primer volum editat de les *Arnaldi de Villanova opera theologica omnia*, del qual dintre breus moments parlarà el prof. dr. Josep M. Terricabras.

Vull aprofitar l'ocasió per a donar les gràcies a tots els qui hi han contribuït i d'una manera molt especial a mn. Perarnau, que ha estat l'ànima no solament d'això, sinó de la continuïtat de la publicació de l'«ATCA», una de les grans aportacions de l'Institut d'Estudis Catalans. I vull agrair també, no cal dir, la col·laboració de la Facultat de Teologia de Catalunya, representada aquí pel seu degà, dr. Josep O. Tuñí.

Bé, dit això, ara cal parlar d'un altre tema menys agradable. Dissortadament, alguns dels mestres en els estudis arnaldians, vinculats a la «I Trobada...», no podran ara col·laborar amb nosaltres perquè (diguem-ho amb l'eufemisme medieval), «sunt viam universae carnis ingressi». És de justícia que els evoquem, bo i reconeixent tot allò que seguim rebent de llurs treballs. En aquest aspecte, en primer lloc té la paraula el sr. Joan Botam, que parlarà sobre el P. Miquel Batllori».

No havent pogut assistir a l'acte fra Joan Botam, llegí les seves paraules el dr. Josep Perarnau:

Miquel Batllori i Munné en el record (1909-2003)

«Als dos anys del doctorat 'honoris causa' que li atorgaren les Universitats dels Països Catalans (2002) i als set de les Jornades científiques que li dedicà la secció històrico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans (1997), la deixa del pare Miquel Batllori, historiador de la cultura catalana dins el marc europeu, creix cada dia més en credibilitat. Serà difícil de trobar mestratges d'igual qualitat al que ell exercí, tan magnànim, intel·ligent i receptiu, i,

d'altra banda, tan referendat per una obra escrita que va, com a camps d'interès, de l'edat mitjana fins als nostres dies. Més si valorem, com així ha d'ésser, la seva volguda imprecisió i, alhora, concreció, a propòsit de la cultura, com a dimensió inherent a l'experiència humana, amb la llengua, la literatura, l'art, el pensament, la ciència i la religió, des d'actituds positivament crítiques en cerca del sentit de la vida i de la història. Un testament, el del pare Batllori, del qual tanmateix haurem d'extreure —ell no ens ho ha donat fet—, les línies mestres de la metodologia de treball que necessitem per a aprendre, ensenyar i, junts, construir.

Com a mestre, a Miquel Batllori no el condicionaren els prejudicis, ni li agradaren els tòpics, ni, menys encara, l'afalagaren els elogis. Hagué de suportar dues dictadures, la guerra civil i l'exili. Gràcies a les arrels, robustes i fortes, mai no es tancà a res. Vivia al dia i, tot i els coneixements tan vastos que posseïa, era lúcidament conscient dels obstacles que patim per a aprendre la realitat com és. Amb sornegueria havia afirmat que al damunt d'uns mateixos fonaments som capaços de configurar vides paral·leles. Potser per això fruïa tant amb la comunicació oral, a vegades torrencial, sempre aguda i desenfadada. Quan l'any 1953, com alumne de la Universitat Gregoriana de Roma, vaig anar a trobar-lo per enfocar la meua tesi a la Facultat de Teologia, tot i que ni aquesta era la seva Facultat ni jo era alumne de les seves classes, m'acollí cordialment amb plena sintonia amb allò que jo li proposava. El meu era un projecte de recerca franciscana, elaborat de temps a l'escola dels caputxins de Catalunya, amb noms tan significatius a la seva gènesi com Miquel d'Esplugues, Martí de Barcelona, Basili de Rubí i Evangelista de Montagut, que m'aprovà. M'havia format a redós de l'espai que havia estat seu, i ho era encara en part, de publicacions com «Estudis franciscans» i «Crítèrion», la primera revista catalana de filosofia. Un exponent notable del món cultural de l'Església a Catalunya que, pel que vaig entendre, Miquel Batllori no coneixia prou, qui sap si, també ell, tributari al temps de la seva joventut dels cercles barcelonins que, tot i les coincidències, a propòsit, per exemple, dels poetes Jaume Bofill i Mates, Josep M. López Picó i Carles Riba, acusaven sensibilitats diverses quant a adscripcions espirituals. Malgrat tot o, potser per això mateix, de deixeble a mestre, es féu present tot d'una la joia d'un retrobament que dia a dia anà a més. Estudiaria jo l'obra mèdica i espiritual d'Arnau de Vilanova, les dues vessants de la seva obra escrita, com a hipòtesi de treball, amb vista al rerefons ètico-moral que una i altra pressuposen.

El fet d'haver-me orientat vers una temàtica, a primer cop d'ull, suspecta —Arnau de Vilanova era tingut per arrauxat i en no poques afirmacions doctrinals per heretge—, mai no ens espantà. En tot cas, a l'època, per manca d'edicions dels escrits, alguns inèdits, i de rigor crític, el problema eren les fonts. Calia ésser agosarat, però prudents, com, d'altra banda, en les seves recerques sempre havia estat Miquel Batllori, tal com li ha estat reconegut. I a fe que en el cas d'Arnau de Vilanova, ambdues actituds havien

d'anar sempre unides. Arnau era un clergue pràcticament laic, metge d'una enorme influència, tant per l'exercici de la seva professió com de la docència, i, endemés, reformador, guia i amic dels espirituals franciscans, promotors de la pobresa evangèlica més radical. A cavall de visions apocalíptiques, volgutament o no, fou, com a ell li agradava dir, l'anafil' o pregoner d'un ampli programa de reformes socials i eclesials que, presentades amb llenguatge dur, més d'un cop insolent i tot, avui encara ens admiren. Amb ell, i el seu contemporani Ramon Llull, aquest sí ben laic, ambdós als orígens de la cultura catalana més universal, prenia embranzida de fet l'anomenat moviment laic, de signe integrador, humanista i lliure que, com a música de fons, presidí els llargs intercanvis que sobre temes de tota índole vaig compartir dies i dies amb Miquel Batllori, sense saber, aleshores, —ho he après ara—, que justament en les experiències com la meua s'amagava el secret del seu mestratge. El de l'amistat no l'he descobert encara, però hi era, i persisteix».

Després el sr. President de l'Institut donà la paraula a l'Il·lm, sr. Pere Lluís Font, membre del mateix IEC:

Eusebi Colomer i Pous (1923-1997). In memoriam

«Entre la primera i la segona Trobada internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, alguns dels qui avui ens haurien d'acompanyar han arribat a la fi del seu pelegrinatge. Un d'ells és el malaguanyat P. Eusebi Colomer, la figura del qual he estat encarregat d'evocar aquí, sense cap mèrit per part meua (ja que no sóc medievalista i encara menys arnaldòleg), emparat només en l'amistat que m'unia amb ell i en la confiança que m'ha fet Mn. Josep Perarnau.

Eusebi Colomer era jesuïta i filòsof, un savi distingit, bondadós i discret. S'havia format a Catalunya i en diverses universitats alemanyes i s'havia doctorat a la de Colònia el 1957 amb una tesi sobre Ramon Llull i Nicolau de Cusa. Des del 1958 va ser professor d'història de la filosofia, successivament, a la Facultat de Filosofia del seu orde a Sant Cugat del Vallès, a la Facultat de Teologia de Catalunya i a la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull i, simultàniament, des del 1967 a la Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació de la Universitat de Deusto. Era membre de l'Institut d'Estudis Catalans i de diverses societats científiques d'àmbit internacional, com ara la «Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale». La seva bibliografia voreja els tres-cents títols, entre els quals hi ha una bona quinzena de llibres importants.

Fou un gran professor, mestre de professors, amb una metodologia exigent, amb una capacitat d'anàlisi i de síntesi difícil d'igualar, vitalment interessat en la temàtica antropològica, metafísica i teològica dels autors que estu-

diava i explicava. Ja he dit alguna altra vegada que, per la seva amplitud temàtica i per la seva pluralitat de registres, Colomer és l'historiador de la filosofia més complet que ha sorgit als Països Catalans. Va morir sobtadament a Barcelona als setanta-quatre anys, en un moment d'esplèndida i productiva plenitud, el 27 de novembre del 1997, festa del beat Ramon Llull, quan acabava d'alçar-se per intervenir en un simposi sobre aquest a la ,seva' Universitat Ramon Llull.

Va ser un gran medievalista, però també un gran coneixedor de la filosofia moderna i contemporània, especialment de la filosofia alemanya (com ho acredita sobretot la seva compacta obra en tres volums *El pensamiento alemán de Kant a Heidegger*), i un dels millors especialistes en Teilhard de Chardin (al qual va dedicar no menys de cinc llibres). Però aquí ens interessa sobretot la seva vessant d'estudis del pensament medieval català, sempre en el marc del pensament europeu.

Sense que ell acceptés de ser considerat un especialista en Arnau de Vilanova, hi va fer incursions significatives i era capaç de fer aportacions lluminoses a l'estudi de l'arnaldisme. Escau recordar, per exemple, el seu treball del 1981 *La interpretació del tetràgrama bíblic en Ramon Martí y Arnau de Vilanova*, però sobretot la seva participació en la «I Trobada internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» el 1994, amb una ponència titulada *L'antropologia en els escrits espirituals d'Arnau de Vilanova*, publicada al volum XIV de l'«Arxiu de textos catalans antics» (que inclou també una excel·lent ressenya seva de la primera part dels treballs d'aquella Trobada, publicats al volum XIII).

No es tracta pas ara de fer el resum d'aquest treball d'Eusebi Colomer, presentat com de costum amb la seva eminent mestria didàctica. Però potser sí que resulta pertinent recordar-ne ni que sigui només unes ratlles, ben representatives de la seva manera de fer història de la filosofia: «El mètode de la meva exposició —escriu Colomer— serà, en la mesura del possible, alhora cronològic i sistemàtic. Més concretament, intentaré de fer camí amb el nostre autor i d'anar constatant, per dir-ho així 'sobre el terreny', com creix i es desenvolupa el nucli central de la seva concepció antropològica.» I això és el que fa magistralment en l'esmentat estudi.

Eusebi Colomer, però, no parava de reelaborar els seus escrits. Així trobarem una versió més madurada dels seus treballs sobre Arnau de Vilanova, i en particular sobre l'antropologia i l'epistemologia arnaldianes (que ell considerava indistriablement unides), en el seu darrer llibre, *El pensament als països catalans durant l'Edat Mitjana i el Renaixement*, publicat l'any mateix de la seva mort i que recull la seva visió més actualitzada del pensament català medieval i renaixentista. Tot un exemple de feina ben feta i d'amor al país.

Que descansi en pau el mestre i l'amic».

Finalment la paraula fou donada al dr. Jon Arrizabalaga:

Evocació de Luis García Ballester (València 1936 - Puente Arce, Cantàbria 2000)

«Aviat, el proper 10 d'octubre, farà quatre anys que ens va deixar per sempre Luis García Ballester. La mort el sorprengué prematurament, en plena maduresa intel·lectual i ple també de projectes, bona part dels quals havia aconseguit concloure durant el seu últim any de vida, potser intuïnt una urgència que malauradament es confirmà. El nombre i la rellevància dels seus treballs publicats des d'aleshores, i que esmentaré al llarg d'aquesta breu evocació seva, és la millor mostra de l'absència de retòrica en les meves paraules.

En el limitat temps de què dispo, no m'és possible de glossar, in extenso' la dilatada i prolífica trajectòria professional de García Ballester. Confio que els diversos treballs sobre la seva personalitat i obra apareguts en els últims anys —i, molt especialment, el dossier recollit a les pàgines de la revista «Dynamis» (21 (2001), 435-478; i 22 (2002), 473-494), m'eximeixin aquí d'aquesta responsabilitat. Així doncs, em limitaré a destacar aquells aspectes més estretament relacionats amb l'objecte del present col·loqui i, més en general, amb els estudis sobre l'Edat Mitjana i el Renaixement, en els quals aquesta «II Trobada...» s'inscriu.

La figura d'Arnau de Vilanova —«el nostre científic més universal amb anterioritat a Santiago Ramón y Cajal», com a Luis insistentment li agradava de recordar (García Ballester 2001: 13)— constituï el punt de partida de les seves investigacions històriques sobre la medicina medieval. La coincidència d'interessos, l'afinitat de plantejaments i la sintonia personal féu forjar una aliança professional amb Juan Antonio Paniagua (Universidad de Navarra) i amb Michael R. McVaugh (University of North Carolina at Chapel Hill), la qual possibilità la publicació a partir de 1975 de les *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOMO)*, sota la direcció general de tots tres i el patrocini de la Universitat de Barcelona —al qual en la dècada dels noranta s'afegí el de la Fundació Noguera. Aquest projecte internacional d'edició crítica i estudi de l'obra científica d'Arnau de Vilanova inicià el seu camí amb els *Aphorismi de gradibus*, de l'edició i estudi dels quals s'encarregà el mateix McVaugh. En el moment de la mort de Luis, el projecte «AVOMO» feia els seus primers vint-i-cinc anys i travessava l'equador en termes de resultats: dels vint volums programats, se n'havien publicat nou (en onze toms), fruit de la col·laboració d'un ampli planter internacional d'historiadors de la medicina medieval.¹

En la seva condició d'historiador de la medicina, García Ballester sempre insistí en la necessitat que «l'edició dels escrits mèdics d'Arnau no sols fos rigorosa des del punt de vista de la crítica textual, sinó que abordés la proble-

1. L'any 2001 es va escollir un nou comitè editorial executiu integrat per Michael R. McVaugh, Pedro Gil Sotres (Universidad de Navarra), Fernando Salmón (Universidad de Cantàbria) i Jon Arrizabalaga (Institució Milà i Fontanals, CSIC, Barcelona). Les *AVOMO* reemprenen el vol amb la publicació, prevista per a finals d'aquest any, d'un nou volum (el núm. XVII), dedicat a la *Translatio libri Albuzale de medicinis simplicibus*.

màtica de la medicina europea llatina del moment a través del corpus arnal·dià» (García Ballester 2001: 15). Per aquest motiu, des de la dècada dels setanta, la seva recerca s'enfocà de forma creixent cap a l'estudi del context historicomèdic en el qual s'inscrivía l'obra d'Arnau de Vilanova, amb particular atenció a l'entorn de Montpeller, a la Corona d'Aragó i a les minories religioses (sobretot, la musulmana i morisca) dels regnes ibèrics. Els vuitanta i noranta foren anys de creixement imparable de la seva producció científica i d'aprofundiment en les línies de recerca que havia anat obrint, sol o en col·laboració amb McVaugh i amb diversos deixebles seus. Els treballs d'aquests anys se centren en aspectes d'història intel·lectual, unes vegades, i d'altres, d'història social, si bé aquest dualisme metodològic, tan característic de la historiografia mèdica i científica anterior a 1980, experimentà en les darreries del segle XX una dissolució gradual en favor d'una història 'contextual', integradora d'ambdues perspectives, que Luis acabà per assumir i incorporar al seu propi discurs històric. Per tal d'apreciar aquesta evolució del seu pensament, n'hi ha prou amb repassar el contingut dels tres volums compilatoris dels seus treballs, que han aparegut en els últims anys: els dos integrants de la prestigiosa col·lecció britànica *Variorum Collected Studies Series: Medicine in a multicultural society. Christian, Jewish and Muslim practitioners in the Spanish Kingdoms, 1222-1610* (Aldershot, Ashgate, 2001, xii+374 pp.), i *Galen and Galenism. Theory and medical practice from Antiquity to the European Renaissance* (Aldershot, Ashgate, 2002, xii+320 pp.); i el recentment publicat per la Universidad de Granada —de la qual Luis fou professor entre 1971 i 1982— amb el suggerent títol *Artifex factivus sanitatis. Saberes y ejercicio profesional de la medicina en la Europa pluricultural de la Baja Edad Media* (Granada, Universidad de Granada, 2004, 556 pp.).

En la biografia científica de Luis García Ballester, *La búsqueda de la salud. Sanadores y enfermos en la España medieval* (Barcelona, Ediciones Península, 2001, 718 pp.) representa la culminació de la seva evolució intel·lectual. Constitueix el resultat de les recerques pròpies sobre la medicina a la Castella medieval desenvolupades durant la dècada dels noranta, a la seva tornada a Cantàbria després del parèntesi d'un trienni (1987-1990) a Barcelona. Com el propi Luis destacà en el pròleg, l'origen immediat d'aquesta extensa monografia, a la redacció de la qual es dedicà intensament durant l'últim any de la seva vida, fou l'encàrrec per dirigir, juntament amb José Mª López Piñero i José Luis Peset, la *Historia de la ciencia y de la técnica en la Corona de Castilla* (Valladolid, Junta de Castilla y León, 2002, 4 vols., 936 + 790 + 719 + 861 pp.), una ambiciosa síntesi dins la qual Luis García Ballester coordinà un ampli equip internacional d'especialistes responsable dels dos primers volums, dedicats a l'Edat Mitjana.

En efecte, a *La búsqueda de la salud* conflueixen i s'integren de forma madura els diferents temes i problemes (galenisme llatí, relacions entre medicina i filosofia natural, educació i pràctica mèdiques, desenvolupament de les ocupacions sanitàries, exercici professional de sanadors universitaris i no uni-

versitaris, medicina en les minories jueva i morisca, etc.) que caracteritzaren el conjunt de les investigacions històriques de García Ballester sobre la medicina medieval. La reeixida construcció històrica resultant il·lustra palmàriament la superació efectiva de vells debats historiogràfics (internalisme vs. externalisme, història intel·lectual vs. història social) i d'una història 'disciplinària' que feia dels seus temes de recerca compartiments separats, abordats des de premisses anacròniques. I més enllà de l'atractiva visió panoràmica sobre la realitat de la medicina a la Castella baixmedieval que dibuixa, *La búsqueda de la salut* també brinda als estudiosos de la medicina a l'Europa medieval (i, més en general, a les societats preindustrials) un model d'aproximació en el qual es cartografia una àrea d'estudi àmplia i complexa, s'inventarien apassionants problemes històrics, i es plantegen preguntes estimulants, moltes de les quals, com a Luis tant li agradava de fer— romanen, a tall d'incitació, obertes a ulteriors recerques.

La moguda vida de Luis i la seva prematura mort ens han privat de la gran monografia sobre la medicina a la Corona d'Aragó durant l'Edat Mitjana, que durant anys planejà d'escriure. El seu contagiós entusiasme, però, perviu en el record dels que en fórem deixebles o col·legues, i ens serveix d'estímul a prosseguir les nostres recerques amb l'ajuda del valuós llegat intel·lectual que ha deixat en les nostres mans».

Acabades les evocacions dels estudiosos d'Arnau traspassats entre la I i la II Trobades, i com a ulterior punt de l'ordre del dia, prengué la paraula el dr. Josep Perarnau per tal de valorar l'oportunitat de celebrar la «II Trobada...»:

De la I a la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova»

«D'entre les paraules de benvinguda acabades de pronunciar per l'Honorable President de l'IEC, em considero en deute d'insistir en la de gratitud envers tots els qui d'alguna manera han acceptat d'oferir la seva col·laboració a la present «II Trobada...», de manera especial als autors dels estudis, i sobretot a la prof.ssa Michela Pereira, responsable de la part acadèmica pròpiament dita, concentrada des de demà al matí en la tradició alquímica atribuïda a Arnau de Vilanova.

En ella conflüen el fet d'haver assistit a la «I Trobada...», el d'avaluar amb nota molt positiva el marc de treball proporcionat pel complex de Martí-Codolar, i, per damunt de tot, el seu (que em perdoni l'atreviment de qualificar la seva competència científica) indiscutible domini del tema, tant com fa referència als dos nostres màxims noms, que són Ramon Llull i Arnau de Vilanova. No crec equivocar-me en considerar que fou el seu prestigi científic allò que decidí alguns almenys dels altres col·laboradors a acceptar la invitació d'embarcar-se en la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova».

La presència avui ací d'un esplet de reconeguts especialistes en l'estudi de tractats o temes alquímics atribuïts o relacionables amb Arnau de Vilanova, completa la llista d'estudiosos d'arnaldisme, encetada fa deu anys amb els noms dels qui exposaren i debateren problemes d'autenticitat de títols, tant espirituals com mèdics. Benvinguts, doncs, a la ,família arnaldiana', que així resulta més enriquida i permet d'esperar resultats importants de la col·laboració que en resulti.

A tall d'exemple, posaré dos casos, que afecten directament el prof. MacVaugh i un servidor, però que tenen abast general. En el seu estudi ofert a la «II Trobada...» i és a les mans dels col·laboradors, l'amic prof. McVaugh recorda que en els mesos de la seva, en el pla personal tan poc feliç ambaixada davant el rei de França els anys 1299-1300, el nostre metge oferí a Felip el Bell les *Medicationis parabolae* cap a final del 1300 (p. 3). El desconeixement d'aquesta dada devalua el meu estudi *Sobre la primera crisi entorn el De adventu antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300* (ATCA, XX (2001), 349-402), que l'hauria haguda de tenir en compte. Però, d'altra banda, les dades i dates aportades per aquell estudi, no semblen permetre de retardar la dita presentació «at the end of 1300», perquè mestre Arnau, escaldat de la seva incursió teològica parisenca, res no sedejava tant, ja l'octubre d'aquell any, com «iter statim arripere et finem imponere legationi» (p. 363 de l'article).

Un altre petit detall confirma la conveniència d'establir camins d'intercomunicació entre els diversos camps dels estudis arnaldians: el mateix prof. McVaugh troba un ,diu' (p. 6), però no sap com quantificar-lo, és a dir, quant de temps enrere s'amagava darrere aquell adverbí temporal; segurament l'ajudaria el fet de saber que aquell mot fou emprat per Arnau de Vilanova el 24 d'agost del 1305 en la *Praesentatio facta Burdegaliae*, i que en aquella ocasió el temps escolat entre els fets recordats i el moment de rememorar-los pujava, almenys, a tretze anys, un mes i dos dies: 22 de juliol del 1292 (data de l'*Allocutio... super tetragrammaton*), tal com hom pot veure en les pàgines 31-32 del meu estudi ofert a aquesta «II Trobada...».

Aquestes consideracions desemboquen en una proposta concreta per a la «III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova». Si les dues primeres han estat separades per una distància de deu anys, la terça pot constituir l'excepció que confirma la regla, atès que el 2011 s'escaurà el setè centenari de la mort de mestre Arnau de Vilanova. La dita escaiença m'impulsa a proposar que aquella «III Trobada...» se celebri d'ací a set anys i que hi confluïxin per primera vegada les tres branques de l'arnaldisme; la mèdica, la religiosa i l'alquímica, amb un únic tema: la cronologia tant de la trajectòria personal de mestre Arnau com de cada una de les seves obres, tant de les autèntiques com de les atribuïdes o les d'altres autors que hi facin referència. El resultat podria ésser una base molt segura per a una futura biografia força completa de mestre Arnau. Si aquesta florida assemblea donés el seu vist-i-plau, caldria embestir la feina ben prest. Un bon pas previ podria consistir a

posar a l'abast dels col·laboradors una pre-edició del *Diplomatarium Arnaldi de Villanova*, que amb tanta de condícia prepara el dr. Josep Alanyà.

I així ens hem col·locat a les portes de la « III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova. Barcelona, 2011 » .

A la bestreta, grans mercès per la col·laboració!»

El quart punt de l'ordre del dia preveia una introducció més pròpiament de caràcter científic a la II Trobada, amb un doble vessant: una valoració de l'exposició de literatura arnaldiana preparada en el pati de l'Institut i la presentació del volum tercer de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOThO)». S'encarregà de la part bibliogràfica l'Il·lm. sr. dr. Josep O. Tuñí, degà-president de la Facultat de Teologia de Catalunya:

Introducció a la part bibliogràfica

«L'ordre lògic voldria que ara sortíssim d'aquesta sala i féssim la visita col·lectiva a l'exposició de literatura arnaldiana preparada en el veí pati per a aquesta ocasió. Però és preferible que ara escoltem allò que el prof. dr. Josep M. Terricabras, membre numerari de l'IEC i catedràtic de Filosofia de la Universitat de Girona, ens voldrà dir sobre el primer volum de texts de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOThO)*, i després eixirem al pati, on, vista l'exposició de literatura arnaldiana, l'Hon. President de l'Institut d'Estudis Catalans ens proporcionarà l'ocasió d'una primera relació personal dins el marc de la nostra «II Trobada...», i ens obsequiarà tal com l'IEC sap fer amb els seus hostes.

Permeteu-me, doncs, que seguint l'ordre lògic, digui una paraula sobre l'exposició de literatura arnaldiana. És digne d'esment el fet que, establert l'IEC el 1907, dos anys després ja compareixien en els «Estudis Universitaris Catalans», les primeres pàgines dedicades a Arnau de Vilanova. Superat el parèntesi de les guerres 1936-1945, el 1947 arribava un primer pas molt important amb l'edició de les obres catalanes, a cura de Joaquim Carreras Artau i Miquel Batllori, l'aportació dels quals, conjunta o separada, s'allargaria fins a l'edició de les vuit traduccions gregues el 2002.

Mentrestant, un cop de sort d'aquells que no es repeteixen, en una setmana de juliol del 1976 posava a les mans de Josep Perarnau cinc traduccions italianes i castellanues medievals d'obres d'Arnau de Vilanova, algunes de les quals fins aleshores considerades perdudes. Començava així la lenta formació d'un grup de col·laboradors (Francesco Santi, Jaume Mensa, Cosimo Reho, Xavier Romero, Marcel Coromines), una nova línia d'edicions en la col·lecció «Studia, Textus, Subsidia» o en l'«Arxiu de Textos Catalans Antics» i la celebració de les dues trobades internacionals d'estudis sobre Arnau de Vilanova el 1994 i ara mateix. El darrer fruit és justament el volum terç (primer de texts), amb el qual neix dins el «Corpus Scriptorum Cataloniae» la ja esmen-

tada sèrie de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOTHO)», sobre el qual ara té la paraula el prof. dr. Josep M. Terricabras».

Finalment, doncs, l'Il·lm. Dr. Josep M. Terricabras, membre de l'Institut d'Estudis Catalans i catedràtic de Filosofia, tal com acabava d'anunciar el dr. Josep O. Tuñí, prengué la paraula per al darrer discurs de la inauguració:

Presentació del volum III de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOTHO)»

«Honorable President de l'IEC, il·lustres col·legues, amics:

Per a mi és un honor prendre la paraula en aquest acte solemne de presentació del primer volum de l'obra teològica d'Arnau de Vilanova. Jo crec que tots els honors són sempre, per definició, immerescuts; aquest, però, ho és molt especialment. Sense mèrits objectius que m'acreditin —ni sóc medievalista ni, és clar, prou coneixedor de l'obra d'Arnau—, em trobo, tanmateix, prenent la paraula davant d'una concurrència que reuneix alguns dels coneixedors més destacats de l'obra i del pensament arnaldians. Heus aquí, doncs, un honor que ha estat correspost amb l'atreviment. L'atreviment és ben meu. L'honor, en canvi, me'l fa el meu amic i col·lega, mossèn Josep Perarnau que, a l'hora de convidar-me, deu haver tingut en compte sobretot que sóc, com ell, membre numerari d'aquest Institut, que és qui acull l'acte i qui copromou l'edició de l'obra. Com que, sigui com sigui, 'les jeux sont faits', voldria centrar el meu breu parlament en dos punts.

El primer és, certament, el més important, ja que consisteix a congratular-me amb tots vostès del fet extraordinari de la presentació del primer volum de l'obra teològica d'Arnau de Vilanova, que més endavant quedarà completada amb dotze altres volums. Aquest, però, és el primogènit i l'hem de celebrar adequadament: pel que és i pel que anuncia. Certament, l'obra teològica d'Arnau ha quedat més oblidada, a l'ombra de la seva obra mèdica, científica. I el que avui anunciem és que algun dia no pas massa llunyà l'acabarem tenint tota. El volum d'avui n'és l'avançament i la penyora. Aquest és un gest d'estricta normalitat intel·lectual i cultural. Al capdavant, avui que es parla tant de 'catalans universals' —sovint sense saber per què són universals alguns dels personatges de la llista—, no es pot oblidar que Arnau és de debò un dels personatges més universals de la ciència i la cultura catalanes.

L'edició, doncs, d'un «Corpus Scriptorum Cataloniae» és una notícia extraordinària que, per sort, aviat deixarà de ser-ho perquè, amb aquesta iniciativa i amb volums com el que avui presentem, aviat s'anirà omplint de manera regular i ordinària una de les llacunes més vistents en la història de la cultura catalana. Com és sabut, els textos, un cop recuperats i restaurats, són sempre l'element principal d'un 'Corpus'; al capdavant, en són l'únic element imprescindible. Aquest volum edita les dues primeres obres teològiques d'Ar-

nau de Vilanova: *la Introductio in librum De semine scripturarum* i l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*. De fet, no és gens usual que un 'Corpus' vagi precedit d'un estudi introductori. En aquest primer volum, però, mossèn Perarnau ha fet una excepció i l'ha precedit d'un treball analític i interpretatiu complex i complet de més de setanta pàgines. L'estudi mateix i les notes que l'acompanyen no solament mostren els coneixements i l'erudició reconeguts de mossèn Perarnau, sinó que són sobretot un incentiu afegit perquè els estudiosos debatin i aprofundeixin els propers anys molts dels punts que s'hi toquen. Al capdavall, el sentit últim d'aquest estudi privilegiat és el de mostrar que els textos s'aguanten per si mateixos, que el que és bàsic i fonamental és tenir-los a l'abast —això és el que avui celebrem— i que, quan es disposa dels textos, tot just llavors comença la feina immensa, inacabable, d'endinsar-s'hi i d'estudiar-los.

Ja he insinuat fa un moment que jo no estic pas en disposició de fer cap contribució rellevant a aquesta reflexió i a aquest estudi. Per això ara, en la segona part de la meva intervenció, em limitaré a considerar, des de la meva pròpia perspectiva —com qui diu, des de fora—, alguns aspectes que em semblen particularment atractius en el pensament d'Arnau de Vilanova i també, és clar, en les dues obres publicades avui. Ja es veu, doncs, que tinc un objectiu ben modest. Tanmateix, com que les coses sempre acostumen a ser força més complexes que no semblen a primera vista, potser també serà bo que comenci justificant aquest objectiu tan modest de mirar des de fora alguna de les propostes d'Arnau. L'he de justificar senzillament perquè jo sóc professor de filosofia, i ho sóc a la Universitat de Girona.

M'afanyo, però, a prevenir un possible malentès provocat per aquesta afirmació, sobretot en la seva part final. Perquè la necessitat de justificar la meva reflexió no ve pas del fet d'ésser gironí, sinó del de ser professor de filosofia. I és que no em sento en cap cas afectat per l'agra controvèrsia mantinguda per Arnau de Vilanova amb l'il·lustre dominic gironí Bernat de Puigcercós, encara que aquest també ensenyés a Girona, exactament en el mateix edifici que ara acull la Facultat de Lletres de la meva Universitat, edifici en el qual tinc la satisfacció d'impartir docència. (Al cap de pocs anys també va viure en el mateix edifici un il·lustre, poderós i temut inquisidor, Nicolau Eimeric). Certament, el gironí Bernat de Puigcercós era un personatge intemperant i, si es vol fer una rima amb el seu cognom, fins i tot es pot dir que era bel·licós. També ho era, però, Arnau. I es van ben trobar. És prou sabut que Bernat va denunciar repetidament, trones avall, els suposats errors doctrinals d'Arnau. Aquest, és clar, s'hi va tornar i el 1302 va arribar a adreçar tres denúncies seguides al bisbe de Girona, demanant-li empara contra les agressions del frare dominic. També és sabut que la cosa va acabar com acostumaven a acabar moltes baralles de l'època quan els disputants tenien les forces anivellades: acabaven en no res, és a dir, esbravant-se tots ells en la disputa fins que la mateixa disputa s'esbravava.

Això que acabo de recordar, però, només és una anècdota, esdevinguda fa 700 anys, que indica com el pas del temps canvia certes coses, algunes fins i

tot per a bé. El fet, doncs, de poder veure i tocar cada dia quan vaig a classe algunes de les pedres que també tocava Bernat de Puigcercós no m'intimida gens ni mica, ni em fa sentir gens solidari amb les baralles antiarnaldianes que ell va protagonitzar en el Convent que ara acull la meua Facultat. No és pas per això que vull justificar la meua reflexió sobre el pensament d'Arnau, sinó pel fet de dedicar-me jo mateix a la filosofia, tant si és a Girona com a qual-sevol altre lloc del planeta. Perquè sóc professor de filosofia —amb l'esperança d'arribar a ésser filòsof algun dia— i, quan m'acosto a Arnau de Vilanova, em trobo amb el fet, per a mi lamentable, que ell és un membre destacat de la llarga nòmina de personatges públics que, en el transcurs dels segles —i no sempre per les mateixes raons—, han abominat de la filosofia, l'han criticada i l'han tinguda per inútil i perniciosa.

Certament, Arnau considera com a enemics alguns filòsofs que jo valoro com la flor del pensament occidental, des d'Aristòtil i Anselm fins a contemporanis tan diferents d'Arnau com Tomàs d'Aquino o Duns Escot. Conseqüent amb el seu rebuig, ell condemna el mètode filosòfic en l'explicació de la teologia i opina que els teòlegs que se'n refien no poden ésser tinguts per tals, sinó que són falsos teòlegs: van com de creguts, però no són creients, més aviat són primitius, un xic animals, com bòvids remugants (‘theologi bubulcares’). Sempre que els sent, Arnau surt amb expressions com ‘hic non theologizavit, sed bovizavit’. Els dominics, els tomistes i els doctors de la Universitat de París són els principals objectius de les seves invectives.

Val, doncs, la pena d'examinar el pensament d'un personatge així, tan allunyat del meu sentir general? Sí, val la pena: vull dir que és una pena haver de constatar que em resulta en gran part foraster, però que s'ho val que entri en diàleg amb ell. Fins i tot em sembla que val molt la pena fer-ho. No valia tant la pena, segurament, per als seus contemporanis —sobretot per als més damnificats per les seves invectives—, però sí que val molt la pena des de la perspectiva actual, almenys des de la visió que jo mateix defenso de la filosofia, la teologia i, en general, el saber. A mi —i aquí sí que només puc parlar en primera persona, sense adquirir compromís en nom de cap grup o escola—, l'actitud hostil d'Arnau de Vilanova m'ajuda a entendre una colla de coses que em semblen literalment bàsiques, fonamentals. I és que estem davant un personatge contradictori, carregat d'ombres, que té, però, algunes llums potents, algunes intuïcions bàsiques. A Arnau li sobren intuïció i energia; li manca, però, un mètode per elaborar les seves intuïcions amb rigor. El que ara jo voldria mostrar breument és justament això: que les intuïcions són el seu mèrit i la manca de mètode, el seu error. És, doncs, aquest contrapunt de llums i ombres en el pensament d'Arnau allò que fa que, tot i les discrepàncies, em pugui acostar a la seva figura amb profit.

Per argumentar la meua posició, em referiré només a tres grans intuïcions seves, interessants però contradictòries. Aquí en faré una lectura progressiva, com si la primera portés realment a la segona i la segona, a la tercera. En la meua interpretació, gairebé les podria presentar com una sola gran intuïció,

desplegada en tres fases. Només donaré, però, unes pinzellades indicatives de cadascuna, sense perfilar-ne ni les implicacions ni les conseqüències. Les tres intuïcions d'Arnau que ara presentaré són: 1, la seva defensa de la importància del coneixement empíric; 2, la seva defensa de la importància del llenguatge; 3, la seva defensa de la importància d'adoptar una perspectiva global.

1. *La importància del coneixement empíric*

Arnau de Vilanova és, segurament, el metge més reconegut de la seva època. El seu predicament professional el porta a servir diversos reis i tres Papes consecutius (Bonifaci VIII, Benet XI i Climent V), que el protegeixen quan li cal, i li cal de tant en tant. Arnau és un home d'escassa formació filosòfica i teològica que té, en canvi, una bona —fins i tot molt bona— formació mèdica. Se l'entén millor quan es veu que ell representa una alternativa a la medicina promoguda per l'escola Salernitana, que podem representar en Petrus Hispanus, contemporani seu. Salern va ser una escola que no solament va tenir una destacada producció —per exemple, la famosa obra col·lectiva *Flos sanitatis* o *Flos medicinae Salerni*, de 3.520 versos llatins amb aforismes—, sinó que va desenvolupar un mètode terapèutic amb pretensió de rigor. A Arnau, en canvi, li interessaven les dades, però no el mètode. Ni el filosòfic ni, pròpiament, el científic. En aquest sentit, no anticipa la modernitat, sinó que és un pre-modern. En canvi, la seva insistència en la importància del coneixement empíric, no especulatiu —ni en medicina ni en teologia—, el converteixen en un precedent d'un corrent modern molt important.

Perquè Arnau defensa que les qualitats de les coses es descobreixen per experiència o per revelació. Entengui's que la revelació és un mode de l'experiència: el que es veu és el que es veu; i el que es manifesta es manifesta també en allò que es veu. La seva cèlebre afirmació «omnis vera cognitio a sensu [oritur] et ab his quae sensibilia sunt [habet] ortum» (*Regulae Generales Curationis Morborum*, doctrina VI) podria ser reivindicada per qualsevol empirista encara quatre-cents anys després. El que no li acceptaria, és clar, cap empirista és la continuació de la frase: «Unde per sensibilia venit intellectus ad cognitionem insensibilium et oculorum et arduorum et subtilium, ut declaratur per totum processum theologiae et per totum processum medicinae». Perquè és justament aquesta continuació de la frase allò que el porta —a ell que es manifesta constantment contra l'especulació— a construir un immens edifici doctrinal i especulatiu.

Ben cert, tot i les seves al·legacions i les seves crítiques als altres, Arnau, també, és un especulatiu. En defensa seva es podria dir que ell només accepta l'especulació quan arrenca de dades, no quan es construeix sobre si mateixa, i que per això només accepta l'especulació en la medicina i en la teologia, que poden partir de dades fiables. Aquestes són, al capdavant, les dues úniques ciències que accepta i les úniques que, segons ell, han d'ocupar un espai pre-

minent en la formació moral de les persones. Ja es veu, però, que el seu concepte de ‚dada‘ resulta extraordinàriament discutible: de debò les dades de la malaltia es poden separar del diagnòstic de la malaltia o, fins i tot, del mètode terapèutic amb què algú s’hi acosta? I, si les dades de la teologia es troben a la Sagrada Escripura, no es podria dir que les dades del dret positiu es troben en els codis que històricament s’han compilat? Arnau, doncs, fa professió de fe empírica, però no té els instruments teòrics adequats per desplegar conseqüentment el seu plantejament empíric.

2. *La importància del llenguatge*

Justament les dues obres que es publiquen en aquest primer volum de la seva producció teològica toquen de manera central el darrer punt que acabo d’esmentar. La Sagrada Escripura és la dada bàsica. Aquest text revelat és fet de paraules, les paraules es componen de síl·labes i les síl·labes, de lletres. Les lletres són les dades veritables, les dades últimes. Ara bé, a partir d’aquí Arnau es posa a buscar, com ens ha dit abans, «insensibilia et occulta et ardua et subtilia», i s’enfila en interpretacions numèriques cabalístiques, partint del principi que «totum enim plenum est intus et foris huiusmodi significationibus et figuris» (*De semine scripturarum*, línies 254-256).

Fixem-nos que Arnau es torna a trobar en una altra cruïlla: les seves consideracions sobre el llenguatge el podien haver portat a desenvolupar —com ja havia fet, amb un altre estil, sant Agustí en el *De Magistro*— una teoria del llenguatge o hauria pogut formular una teoria hermenèutica que l’hauria convertit en un precedent d’Ockham i dels moderns. Galileu mateix va dir tres-cents anys després, a *Il Saggiatore*, que el món era com un llibre escrit amb signes matemàtics, que podia ser llegit i interpretat d’acord amb aquests signes. Altra vegada, Arnau intueix la modernitat, però no hi entra. Es queda en la premodernitat: sorprenentment, abona una interpretació literal de l’Escripura i opta, alhora, per una lectura numèrica per a la qual disposa d’un mètode debíllissim, que el fa caure en l’al·legoria preconcebuda, en el caprici psicologista i en el càlcul cabalístic casual i canviant. Arnau, doncs, torna a fer afirmacions que podien haver tingut una gran transcendència. No s’adona, però, de les possibilitats amagades en la seva intuïció i encarrila un camí ben diferent de l’empirista pel seu contemporani Ramon Llull, que mostra un interès profund pel càlcul rigorós, mecànic, afany que —en un sentit no previst pel mateix Llull— es va acabar revelant com a extraordinàriament modern i fecund.

3. *La importància de tenir una perspectiva global*

El tarannà inicialment empirista d’Arnau i el caràcter significatiu i místic que ell atribueix a l’Escripura —i, doncs, a la revelació divina—, confor-

men la tercera intuïció que aquí li atribueixo. Perquè és d'aquests elements anteriors que ell treu les principals conclusions sobre les quals muntarà la seva polèmica teològica. Amb raó diu que, si el coneixement es basa en l'experiència, el coneixement —també el coneixement teològic—, estarà obert, per principi, a tothom, rics i pobres, homes i dones, joves i vells. A partir d'aquí fa una crítica als estaments que tenen segrestada la doctrina i una crida al laicat perquè s'organitzi pel seu compte en comunitats que vulguin viure segons la regla de l'Evangeli. Arnau és, doncs, un espiritual. De fet, segons ell, és tot l'univers el que ha de desplaçar la seva autèntica realitat que és, ahora, el seu misteri.

Arnau apunta encara idees extraordinàriament interessants sobre la interconnexió còs-ànima i sobre la integració de la persona en la natura. En aquest sentit, hi ha molts elements en la seva obra que fan pensar en les idees globalistes o holistes que el pensament modern i contemporani han acabat proposant amb força. Altra vegada, però, Arnau s'atura i no dóna el pas endavant. Ell no defensarà el globalisme, perquè no pot acceptar la idea bàsica del globalisme, segons la qual les diferents parts d'un tot tenen sentit en funció del conjunt. Arnau defensa, en canvi, una cosmologia clàssica, jeràrquica, i un animisme còsmic. De fet, doncs, no li interessa el conjunt, sinó que només vol assenyalar el predomini d'alguns elements predeterminats i inevitables. Així també s'explica, en part, el seu profetisme apocalíptic.

Fins aquí he volgut mostrar, insinuant-ho només, que Arnau desplega algunes de les seves intuïcions fonamentals —i en podíem haver triat d'altres— gairebé sempre en la direcció oposada als vents i als temps que començaven a bufar en la seva època. Per això Arnau no és un precursor de la modernitat sinó que és, estrictament parlant, un pre-modern. Gairebé es podria dir que ell és el principal enemic dels seus bons plantejaments empirista i hermèutic. Però, potser tampoc no s'hagi de dir això, i només s'hagi de dir que les seves intuïcions, que eren potents i tenien possibilitats, no van tenir, en canvi, sort, ni tan sols amb qui les va concebre. Perquè van acabar essent només guspines que no van agafar, que no van calar foc, guspines amb les quals ni el mateix Arnau no es va acabar de cremar, intuïcions que ell no va aprofitar prou per obrir camins a un saber realment compartit.

A Arnau li va faltar mètode i li van sobrar imaginació i gust per l'obscurantisme i la màgia. Per això, tot i tenir magnífiques intuïcions, no va poder arribar a obrir camins nous al pensament modern. Ell es va quedar sempre en el llindar. És com si Arnau mateix no hagués acabat d'entendre la potencialitat d'algunes de les seves afirmacions i perspectives. I potser és això precisament, això que lamento, allò que me'l fa especialment proper. Perquè és això que el fa particularment feble, particularment humà.»

Acabats els discursos, els assistents van poder visitar l'exposició de bibliografia arnaldiana organitzada en el Pati siscentista de la Casa de Convalescència i participar en el refresc de recepció ofert a tots ells per l'Institut d'Estudis Catalans.

A les 20,30 hores tots els participants van trobar-se al centre «Martí Codolar» per al sopar, presidits pel degà president de la Facultat de Teologia de Catalunya, atès que el sr. President de l'Institut d'Estudis Catalans hagué d'excusar la seva assistència.

II. LES SESSIONS D'ESTUDI

L'endemà divendres 1 d'octubre, a les 9,30 h., començaren les sessions d'estudi de la «II Trobada». Els participants eren col·laboradors científics, als quals hom havia demanat un estudi escrit, o oients actius, dels quals hom esperava intervenció oral en els diàlegs de les sessions d'estudi:

Col·laboradors científics:

Antoine CALVET (París), *Qu'est-ce que le corpus alchimique attribué à maître Arnaud de Villeneuve?*

Lluís CIFUENTES I COMAMALA (Barcelona), *Les obres alquímiques ,arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana*

Chiara CRISCIANI (Milano), *Aspetti del dibattito sull'umido radicale nella cultura del Tardo Medioevo*

Giovanna FERRARI (Milano), *Il trattato De humido radicali di Arnaldo da Villanova*

Sebastià GIRALT I SOLER (Premià de Mar/Barcelona), *Un alquimista medieval per als temps moderns: les edicions del corpus alquímic d'Arnau de Vilanova en llur context (c. 1477-1754)*

Michael McVAUGH (Chapel Hill/USA), *Chemical Medicine in the medical Writings of Arnau de Vilanova*

Josep PERARNAU (Barcelona), *L'autor d'un tractat alquímic podia trobar en l'obra autèntica d'Arnau de Vilanova alguna raó per atribuir-lo a ell?*

Michela PEREIRA (Pistoia/Siena), *Maestro di segreti o caposcuola contestato: presenza di Arnaldo da Villanova e di temi della medicina arnaldiana in alcuni testi alchemici pseudo-lulliani*

Maria Aparecida PILEGGI (Brasil/París), *O medium neutrum: uma possível ligação entre a medicina arnaldiana e a alquimia pseudo-lulliana*

Barbara SPAGGIARI (Génève), *Due trattati alchemici in lingua d'oc. Riflessioni in margine ad una nuova edizione*

Suzanne THIOLIER-MÉJEAN (Saint Hilaire-Saint Mesmin/París), *Contribution à la légende d'Arnaud: Arnaud de Villeneuve comme 'auctoritas' dans l'oeuvre de Bertran Boysset d'Arles*

Nicolas WEILL-PAROT (París), *Arnaud de Villeneuve et les relations possibles entre le sceau du Lion et l'alchimie*

Oients actius

Mn. Josep ALANYÀ
Tortosa

Jon ARRIZABALAGA
Barcelona

Lola BADIA
Barcelona

Pascale BARTHÉLEMY
Latouille-Lentillac/París

Joan BOTAM
Barcelona

Montserrat CABRÉ
Santander

Prof. Josep CHABÀS
Barcelona

Jaume de PUIG I OLIVER
Barcelona

Jaume MENSA I VALLS
Igualada/Barcelona

Juan Antonio PANIAGUA
Pamplona

Agostino PARAVICINI-BAGLIANI
Lausanne

Fernando SALMÓN MUÑIZ
Santander

Julio SAMSÓ
Barcelona

Francesco SANTI
Prato/Lecce

Susanna VELA PALOMARES
Andorra la Vella

Prof.ssa Graziella VESCOVINI FEDERICI
Firenze

Gianni VINCIGUERRA
Lanciano

Joseph ZIEGLER
Haifa/Israel

La sessió del divendres, 1 d'octubre al matí, fou presidida per la sra. Michela Pereira, que l'obrí evocant la riquesa de perspectives que el tema comportava, a desgrat de la seva concretesa aparent, a causa de les relacions complexes de tota la cultura baix-medieval amb l'univers de l'alquímia. La «II Trobada...» parteix de la convicció que Arnau de Vilanova no fou un pràctic de l'alquímia, però determinats aspectes farmacològics de la seva obra mèdica hi tenen un cert veïnatge. En tot cas, els estudis dels quals tot d'una es presenten els resultats han obert noves línies de recerca.

1. Prengué immediatament la paraula el dr. Sebastià GIRALT, el qual resumí el seu estudi, que tal com acabem de dir, s'intitula *Un alquimista medieval per als temps moderns: Les edicions del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova en el seu context (c. 1477-1754)*, d'aquesta manera:

«Durant els primers moments de la impremta són relativament escasses les edicions de textos alquímics. Tot i això s'ha de comptar almenys un incunable arnaldià: el *De aqua vite simplici et composita*, editat entre 1477 i 1480, que no tindria cap més edició.

Cinc escrits alquímics es troben en la primera edició general, impresa a Lió el 1507: *Rosarius philosophorum*, *Lumen novum*, *Flos florum*, *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia* i *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*. Aquests títols es repetirien a la resta de les edicions generals d'Arnau que anirien apareixent al llarg del segle XVI: Venècia 1505; Lió 1509; Lió 1520; Venècia 1527; Lió 1532; Basilea 1585, i Lió 1586. En només dues edicions posteriors (1520 i 1532) s'afegiria el *De philosophorum lapide* i en la *Praxis* de 1586 la *Cathena aurea* i el *Testamentum*.

La publicació dels escrits esmentats dins les edicions generals no impedeix que els seus prefacis esdevinguin escenari ja aleshores d'una precoç polèmica sobre l'obra i l'activitat alquímiques d'Arnau.

Durant la primera meitat del segle XVI s'estengué la preparació i l'ús dels medicaments destil·lats gràcies als llibres de destil·lació, entre els quals els d'Ulstadt i Gesner. El *Coelum philosophorum* (1525) de Phillip von Ulstadt, i el *De remediis secretis* (1552) de Gesner (1516-1565) tenen entre les seves fonts declarades el pseudo-Arnau. No ha d'estranyar, doncs, que alguna de les edicions de tots dos fossin complementades amb escrits arnaldians: es tracta de dues edicions originàriament publicades a Lió i Venècia.

Malgrat aquestes excepcions, des de mitjan segle XVI la iniciativa editorial a l'entorn de l'alquímia pseudoarnaldiana, com va passar amb el gruix dels textos alquímics, va traslladar-se fonamentalment als territoris germanò-

fons i reformats, sobretot als centres editorials que eren les ciutats de Frankfurt, Basilea i Estrasburg.

S'inicia llavors el període caracteritzat per l'aparició de les col·leccions d'escrits alquímics arran de l'esclat del paracelsisme i la quemiatria. Es presentaven com a:

- textos pretesament editats amb més cura;
- responent a l'interès dels lectors no sols per l'aplicació pràctica sinó també pel vessant teòric i espiritual;
- i al nou interès per la divulgació alquímica;
- habitualment sorgits en medis extraacadèmics: editors com Perna i Zetzner van aconseguir atreure's al seu voltant la col·laboració dels intel·lectuals, i prínceps i nobles promovien el conreu de l'alquímia a les seves corts —en les edicions de Jakob, Mylius, Maldiny. Només tardanament entraria en l'àmbit universitari de la mà de la quemiatria.

La primera compilació exclusivament alquímica on apareix íntegra una obra del corpus arnaldia és el *De alchimia opuscula* (Frankfurt, Cyriacus Jakob, 1550), en el qual s'imprimeix per primer cop la *Semita semitae* sota inspiració paracelsiana.

On resulta més palesa la confluència entre l'activitat editorial entorn del paracelsisme i l'alquímia arnaldiana és a Basilea la segona meitat del segle XVI. El nucli de la seva divulgació seria el taller dels impressors-editors Perna i Waldkirch, al voltant del qual es reunirien, en qualitat de consellers i col·laboradors intel·lectuals, paracelsistes destacats com Adam von Bodenstein, Gerhard Dorn o Theodor Zwinger, tots tres implicats en l'edició de textos arnaldians.

En efecte, el primer imprès de l'alquímia arnaldiana a Basilea es deu a Adam von Bodenstein. Aquest relata la seva iniciació a l'alquímia en la llarga lletra adreçada als Fugger que encapçala la seva *Isagoge* al *Rosarius* arnaldia del 1559. Segons declara, el *Rosarius* va tenir un paper fonamental en la seva conversió.

Tanmateix serà l'editor Pietro Perna la pedra angular de la divulgació editorial de l'alquímia i el paracelsisme durant uns vint anys, tot i que inicialment se suma a la iniciativa de Petri del recull alquímic titulat *Verae alchemiae...* (Basilea 1561), edició que encarreguen a Guglielmo Grataroli.

Grataroli corregeix el *Flos florum* dels *Opera* a partir d'un manuscrit, tal com especifica en el prefaci, mentre que els altres escrits arnaldians ofereixen un text força més similar al de les *Opera*. Les novetats senceres són la *Practica ad quandam papam* i uns *Succosa carmina*. El mateix any 1561 Grataroli publica en una altra col·lecció un tercer inèdit: l'*Epístola de sanguine humano distillato*.

A la mort de Perna, el seu programa alquímic i paracelsià va tenir un fidel continuador en el seu gendre i successor al capdavant de la impremta, Kon-

rad Waldkirch. Aquest, a més de continuar publicant l'alquímia arnaldiana en altres compilacions, va completar el seu projecte de ressuscitar les *Opera* generals d'Arnau impreses el 1585. El context ens convida a pensar que aquesta resurrecció fou causada pel mateix interès que despertava el pseudo-Arnau alquimista.

A més de Basilea, al tombant vers el segle XVII trobem la tradició alquímica arnaldiana impresa a Frankfurt i a Estrasburg. El *Speculum alchimiae* va aparèixer per primera volta imprès en una edició realitzada i impulsada econòmicament pel filòleg i historiador Hieronymus Megiser (1553-1618). L'any següent el mateix Megiser es fa càrrec d'una nova edició del *Speculum* en una recopilació que pretesament publica tota l'alquímia arnaldiana, però que tan sols afegeix les obres ja publicades als *Opera*.

Qui representa sens dubte la successió de Perna i Waldkirch en la publicació de textos d'alquímia i Paracels són els editors Zetzner. Des d'Estrasburg, Lazar Zetzner treu a la llum el 1602 una gran recopilació de textos alquímics sota el nom de *Theatrum chemicum*, que reedita alguns textos arnaldians. En les successives impressions en compareixen alguns més.

Fins ara hem vist l'impuls impressor de l'alquímia arnaldiana fonamentalment provinent dels mateixos entorns editorials. Però el conreu de l'alquímia a les corts europees va originar també iniciatives com la *Philosophia reformata* de Mylius (Frankfurt, 1622), quemiatre al servei del landgravi Moritz de Hessen-Kassel (1572-1637), la cort del qual va ser un dels principals centres d'arts alquímiques, mèdiques i màgiques del segle XVII. En aquesta edició, coneguda sobretot pels seus gravats, el *Rosarius* arnaldia és una de les víctimes del plagiat sense escrúpols perpetrat per Mylius.

L'última gran recopilació alquímica en llatí va ser la *Bibliotheca chemica curiosa* de Jean-Jacques Manget (Ginebra 1702), que arriba a reunir onze escrits sota el seu nom, el nombre més elevat dels inclosos en una mateixa col·lecció, a desgrat que queda lluny d'ajuntar la vintena de les obres alquímiques arnaldianes impreses al llarg de l'era moderna.

L'última edició llatina d'una obra alquímica sota el nom d'Arnau són uns *Experimenta* inserits en un llibret intítulat *Mirabilia mundi* de Ioannes Iacobus de Maldiny (Braunschweig, 1726).

No hi ha dubte que l'ampli corpus de textos mèdics i alquímics, heretat de la tradició manuscrita medieval sota el nom d'Arnau de Vilanova, va gaudir d'una continuïtat ben llarga i abundant en la impremta moderna. Ara bé, els ritmes i els àmbits d'introducció i de producció varien molt segons si es tracta dels escrits mèdics o dels alquímics, perquè les edicions dels uns o dels altres estan relacionades amb corrents clarament distints de la medicina moderna. Mentre que els impresos mèdics no químics sorgeixen normalment de medis interessats a perpetuar el galenisme, els alquímics s'han de vincular, en canvi, a l'expansió del paracelsisme i la quemiatria. El període d'esplendor editorial del corpus mèdic arnaldia se situa en la impremta primerenca —l'últim terç del segle XV i el primer del XVI. En canvi, durant aquesta etapa les

impressions alquímiques independents sota el nom d'Arnau són molt esporàdiques, i en realitat els escrits alquímics tenen el seu principal vehicle de difusió en les voluminoses edicions generals d'Arnau. És a partir de mitjan del cinc-cents que es produeix l'esclat editorial de l'alquímia amb el gir vers la medicina química impulsat en gran part per l'impacte de Paracels i per l'expansió del paracelsisme i de la quemiatria. Des de mitjan segle XVI, doncs, les compilacions de textos alquímics d'autors diversos succeeixen les *Opera* arnaldianes en la difusió de l'alquímia arnaldiana, que coneix la seva daurada època editorial durant els tres darrers decennis del segle XVI i els tres primers del XVII. Certament veiem que sovint els mateixos tallers imprimeixen tant les compilacions alquímiques on s'inclouen els escrits arnaldians com les obres de Paracels, i els editors i col·laboradors intel·lectuals que hi participen solen ésser paracelsistes o quemiatres reconeguts. En aquest marc s'ha de situar l'edició de l'obra alquímica de pseudo-Arnau, al costat d'altres autoritats alquímiques a les quals hom recorria per fonamentar en un passat pretesament remot una filosofia natural i unes terapèutiques trencadores amb la tradició natural i mèdica predominant.

La segona meitat del cinc-cents els impresos alquímics tenen el seu principal centre editorial a Basilea, sobretot al taller de Perna i Waldkirch. A inicis del segle XVII Zetzner, a Estrasburg, prengué el relleu de les premses de Basilea en la difusió de l'alquímia i el paracelsisme amb noves grans recopilacions.

Mentrestant tenien lloc altres iniciatives menys ambicioses per editar els 'alchimica' arnaldians a Frankfurt i a d'altres ciutats, quasi sempre del món protestant.

Després del tercer decenni del sis-cents s'espaien les edicions, en especial en llatí. En canvi el ritme és diferent en les edicions en llengües vernacles: comencen a fer-se veure al darrer quart del segle XVI —en anglès, francès i italià— i augmenten des del canvi de segle, quan trobem en la impremta les primeres versions alemanyes, que acabaran per ser les més nombroses i les que seguiran amb una certa regularitat fins a mitjan set-cents, com a lògica contrapartida de la precedent producció editorial dels textos llatins en el món germanòfon. Pel que fa a les edicions en llatí gairebé es limitaran a la reedició del recull de Zetzner i l'última gran compilació de Manget. El segle XVIII els metges deixen d'interessar-se en l'alquímia i aquest saber queda esbandit del món científic i editorial. En el cas que ens ocupa el pseudo-Arnau alquimista s'esvaeix de la impremta en llatí a principis de segle, amb la petita excepció de Maldiny, i finalment a mitjan segle també en alemany.

Durant els gairebé tres segles d'impremta alquímica arnaldiana sobressurt l'èxit editorial del *Rosarius philosophorum* seguit de prop pel *Flos florum*, entre els quatre escrits editats més vegades, al llarg de més temps i en diverses versions, en els quals també s'inclouen el *Novum lumen* i l'*Epistola super alchimia*. Tots quatre foren ja impresos dins les edicions generals, fet que, més enllà de

la difusió prèvia manuscrita que poguessin haver tingut, demostra la influència decisiva que van exercir aquestes en configurar la fortuna no solament del corpus mèdic arnaldia sinó també de l'alquímic. L'ascendència de les *Opera* es constata també en el mateix origen dels textos impresos, que solen remuntar-s'hi directament o indirecta, amb més o menys modificacions o correccions, llevat d'uns pocs casos concrets en què hom recorre a manuscrits. Això no obstant, d'altres 'alchimica' arnaldians, no inclosos en les *Opera*, van tenir també una difusió destacable, tot i que més reduïda en el nombre i en el temps.

2. A continuació prengué la paraula el dr. Lluís CIFUENTES, professor al Departament de Filologia Catalana de la Unversitat de Barcelona, que resumeix així el seu estudi *Les obres alquímiques 'arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana*:

«No és la meua pretensió entrar en les discussions, que actualment semblen tancades, sobre l'autenticitat arnaldiana d'algunes de les obres del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova, ni sobre les seves vinculacions amb l'obra mèdica i espiritual autèntica. Els col·legues especialistes en història de l'alquímia, entre els quals he de dir que no em compto, són els qui tenen la paraula en aquests afers.

L'objectiu de la meua aportació és únicament oferir un panorama de la circulació, durant els segles XIV, XV i XVI, d'obres alquímiques a nom d'Arnau de Vilanova traduïdes en llengua catalana. És un fet que s'inscriu en un procés més ampli, de difusió del saber, en particular del saber científic i tècnic, en llengua vernacular; procés que convencionalment anomenem de vernacularització.

Una tendència encara excessivament internalista en els estudis d'història de la ciència sovint oblida que l'anàlisi d'un text, per aprofundida que sigui, mai no exhaurirà les possibilitats de la recerca si no es conjuga amb la descoberta del context social que li donà vida. Si això és cert per a tota mena d'obres, encara ho és més per a l'allau d'escrits en llengua vulgar que, pertanyents a totes les àrees del saber, començà a donar-se a l'Occident medieval a partir del segle XIII.

La necessitat de traçar la història social de l'alquímia en paral·lel a l'anàlisi de la seva literatura tècnica batega ja en algunes obres clàssiques especialitzades. Més recentment, amb metodologies i interessos actuals, d'altres investigadors han insistit en aquest camí, que els estudiosos dels textos i les teories alquímiques sovint no han descurat. La feina que resta per fer, però, és encara molta.

La difusió de l'alquímia en llengua vulgar a partir del segle XIV és un fenomen que tot just darrerament ha començat a rebre l'atenció que es mereix per part dels estudiosos. Tímidament encara, els historiadors s'han adonat de l'existència d'un patrimoni més ampli i complex del que es pensaven. Un

major interès pel context social de l'alquímia medieval ha portat a valorar uns textos que abans eren menystinguts en favor dels textos llatins 'canònics', objectiu prioritari, únic, d'aquella història intel·lectual internalista.

Més que amb un —d'altra banda, més que improbable— desig de 'vulgaritzar', 'popularitzar' la matèria per part dels alquimistes, com en ocasions s'ha pretès, el fenomen cal relacionar-lo amb el caràcter extraacadèmic de l'alquímia i dels alquimistes medievals (amb uns models de formació, de pràctica i de transmissió del coneixement diferents) i amb l'interès que desvetllà entre sectors socials ben diversos, que majoritàriament preferien accedir al saber en vulgar més que no pas en llatí. En efecte, trobem els textos alquímics en vulgar en mans d'alquimistes (entre els que potser cal cercar els anònims traductors o, si més no, els promotors de les traduccions) i de 'laics' en general (reis, nobles, burgesos). Per als primers, els alquimistes, constituïen valuoses guies pràctiques que incidien en un incipient procés de professionalització, manifestat a la Corona d'Aragó per la concessió de llicències reials paral·leles a les que s'atorgaven als metges pràctics; un procés tutelat i controlat precisament pels segons, aquells 'laics', parapetats rere les institucions monàrquica i municipal, i molt sensibles als coneixements que implicaven un descobriment i un domini de les forces de la natura.

He dit que, com en el cas de l'alquímia pretesament lul·liana, l'autenticitat de l'atribució a Arnau de l'important corpus d'escrits alquímics que circulà a nom seu és una qüestió que sembla tancada amb unanimitat a favor del caràcter apòcrif de tots aquests textos. En general, tant en el cas d'Arnau com en el de Llull, sembla que som davant un ús i un abús d'un gran nom, vinculat a la medicina acadèmica en el cas del primer, a l'alternativa extraacadèmica en el del segon. Aquest era precisament el perfil de l'alquímia i de l'alquimista medieval.

Hem conservat únicament tres textos traduïts al català amb una atribució d'autoria a Arnau de Vilanova. Aquests tres textos se sumen als escrits pertanyents al corpus lul·lià, als de Joan de Rocatalhada, i als d'altres autors alquímics, clàssics (Geber o Hermes) o medievals (Jaume Lustrach), amb testimonis conservats o circulació documentada en vulgar català durant el període medieval. Tots plegats demostren que l'alquímia, al costat de la medicina i l'astrologia, fou una de les àrees 'científiques' que més interès despertaren entre els lectors en vulgar. Per això sorprèn encara molt més que cap d'aquests tres textos no formi part del corpus alquímic 'arnaldià' fins ara conegut, almenys tal com ha estat transmès pels manuscrits medievals estudiats i la tradició impresa renaixentista.

Un manuscrit miscel·lani amb textos alquímics en llatí i en català, copiat a Nàpols a finals del s. XV, conté un *Libell de les set proposicions sobre la composició de la pedra filosofal*, amb una clara atribució de l'obra a Arnau de Vilanova. Al *Probemi* inicial s'exposen els objectius de l'obra: oferir una pràctica alquímica completa en set 'proposicions' o capítols. Els set breus capítols, els títols dels quals ens han arribat en llatí, descriuen, no sense certs tocs de mis-

ticisme, les ‚propositions‘ o ‚preparations‘ alquímiques anunciades, i clou l'obra una *Conclusió de les propositions*.

Sabem des de fa temps que, malgrat l'atribució esmentada, l'autor d'aquest text fou l'alquimista anglès John Dastin, que va viure durant la primera meitat del segle XIV, les obres del qual tenen molts punts de contacte amb les del corpus arnaldià, fins al punt que algunes foren adscrites indistintament a ell i a Arnau. Aquest fou el cas del *Libellus septem propositionum super compositione lapidis philosophorum*, que no és altra cosa que una traducció del *Rosarius abbreviatus* de l'anglès. La traducció catalana molt probablement heretà la transposició d'autoria del manuscrit llatí que utilitzà l'anònim traductor català. D'altra banda, una anàlisi lingüística superficial d'aquesta traducció catalana sembla indicar que no és anterior a finals del segle XIV.

El mateix manuscrit napolità ens ha conservat un altre opuscle alquímic atribuït a Arnau de Vilanova: el *Llibre dels dotze capítols*. Aquest text tampoc no consta a cap dels inventaris del corpus alquímic arnaldià i, a diferència de l'anterior, no en puc avançar cap identificació alternativa. La dedicatòria de l'obra a un deixeble l'aproxima a altres textos del corpus arnaldià, singularment els *Secreta naturae*, amb els quals, però, no sembla tenir relació.

Després d'un proemi explicatiu dels motius de l'obra, que recorda el de l'*Art intel·lectiva* pseudolul·liana, un capítol introductorí ofereix uns breus consells deontològics al principiant i, a continuació, els dotze capítols anunciats exposen, una vegada més, una pràctica alquímica completa. Tot seguit, però, hi ha dotze capítols suplementaris, aparentment pertanyents a la mateixa obra, també atribuïts a Arnau en un elaborat postfaci en el qual torna a aparèixer la figura del deixeble del mestre.

Aquest postfaci conté justificacions certament molt tòpiques en la literatura alquímica medieval, en les quals, però, és possible que s'amaguin informacions més precioses del que sembla. En ocasions, hom ha cercat connexions entre les obres alquímiques atribuïdes a Arnau i les seves obres mèdiques o espirituals autèntiques per mirar de provar l'autoria arnaldiana d'una part d'aquest corpus alquímic. Sense més documentació que la de caire internalista, no sembla que els resultats que pot oferir aquesta via portin a proves concloents, d'altra banda sempre explicables amb una altra hipòtesi més econòmica però igual d'incerta per ara: la del deixeble d'Arnau que, almenys en una part del corpus, amaga el nom sota el més cèlebre del mestre.

Alguns aspectes del contingut —didactisme, caràcter de manual bàsic— i de les justificacions finals —l'autor hi ‚explanava‘ la doctrina del *Llibre dels dotze capítols*— fan pensar en la literatura tècnica ‚intermèdia‘, sovint adreçada a suposats ‚pobres‘: obres amb finalitat pràctica, però també pedagògicodidàctica, adreçades a un públic que se situa «nell'intersezione tra università e professione», amb una formació acadèmica més o menys avançada, que li permet llegir en llatí; i, afegeixo, també a un públic culte però extraacadèmic que prefereix llegir en llengua vulgar i que valora especialment les guies pràctiques de caràcter general o bàsic.

Exactament les mateixes característiques que té també el darrer dels textos alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova que conservem en traducció catalana.

És el *Llibre del gran magisteri de les preparacions i regiment de la pedra filosofal*, que apareix en una altra miscel·lània alquímica, ara del segle XVI i només en català. Aquesta obra tampoc no apareix en cap catàleg de les obres alquímiques pseudoarnaldianes i no en puc oferir, per ara, cap identificació alternativa.

Malgrat la datació del manuscrit i que el text que interessa hi fou afegit en un moment encara més avançat del segle XVI per un dels posseïdors del volum, la traducció sembla ésser prou anterior: l'autor de la còpia hi féu constar, efectivament, que l'havia obtinguda d'un llibre 'molt antich', que era a la biblioteca de l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agostí.

Es tracta d'un breu opuscle, probablement un extracte com els altres textos presents en aquest volum, que consta de vuit capítols, en els quals s'ofereix una pràctica alquímica adreçada a la preparació de l'elixir, i il·lustrada amb diversos dibuixos d'instruments i mètodes de cocció.

En resum, doncs, conservem tres obres alquímiques en català atribuïdes a Arnau de Vilanova, una de les quals pertanyent, en realitat, a un altre autor, i les altres dues absents dels llistats a l'abast del corpus alquímic pseudoarnaldianà. Sembla una quantitat massa exigua si tenim en compte la difusió i la transcendència d'aquest corpus. Les raons poden ésser diverses.

En primer lloc, és probable que no fossin les úniques obres alquímiques a nom d'Arnau que circularen en català entre els segles XIV i XVI. No hem de perdre mai de vista que el que conservem no és més que una petita part del patrimoni bibliogràfic i documental medieval que realment existí, que sovint ens ha pervingut per les circumstàncies més atzaroses. Els inventaris de béns i altra documentació notarial, quan consignen llibres, sovint no ajuden gaire en una matèria com l'alquímia, que circulava en volums gens valuosos o en textos que restaven ocults en manuscrits miscel·lanis, i que els autors d'aquests documents notariais no consideraven interessant o no tenien costum de fer constar.

En segon lloc, podem pensar, com també s'ha avançat abans, que som davant d'una selecció de textos. Una selecció dels que més servien els interessos formatius i informatius del doble públic, de pràctics i de laics, de les obres en vulgar, ja que eren les que més constituïen una guia pràctica clara i ordenada, accessible. És la mateixa impressió que fa l'obra mèdica autèntica arnaldiana, que circulà en traducció catalana: el *Regimen sanitatis*, els *Aphorismi de memoria*, la seva traducció del *De medicinis simplicibus* d'Abū-l-Şalt de Dénia i, adobat pòstumament per un deixeble, l'*Antidotarium*.

En definitiva, són uns textos en vulgar que com més va més se'ns apareixen amb unes característiques que per res minven la seva importància als ulls de l'historiador, ans al contrari».

3. Després s'escaigué el torn del dr. Josep PERARNAU, director d'«ATCA» i de la «II Trobada...», el qual resumí el seu estudi *L'autor d'un tractat alquímic podia trobar en l'obra autèntica d'Arnau de Vilanova alguna raó per a atribuir-lo a ell?*, en aquest estil:

«A partir del recompte cronològic de l'autor alemany del *De semine scripturarum*, i sense cap referència ni al nombre de generacions ni a la partició trinitària, característiques de Joaquim de Flore, en la *Introductio in librum de semine scripturarum* Arnau de Vilanova presenta la seva visió no tant del final del temps, com de la plenitud de la història humana, és a dir, de la ‚plenitudo temporis‘ prevista per a mitjan segle XVI.

Sota l'omnicausalitat de Déu, la línia vers aquella plenitud és presentada com a depenent (només) de la col·laboració humana intramundana en un doble pla: el del descobriment teòric de les possibilitats de la creació-redempció, i el de la realització pràctica dels successius perfeccionaments de la dita realitat intramundana.

Arnau de Vilanova qualifica de ‚profecia‘ aquell doble treball de descobriment i d'acompliment, i de ‚profetes‘ els seus protagonistes, «tant si són bons com dolents». Recordaré que el títol de la dita *Introductio...*, arnaldiana porta l'afegitó: *sive de prophetis dormientibus seu de dormientium prophetiis*.

Aquesta és la doctrina general que, però, Arnau mai no aplica al treball de recerca de certes virtualitats de la realitat intramundana realitzada pels alquímics, en un moment en què els teòlegs contemporanis no tenien objeccions de fons contra la pràctica alquímica: i aquesta és una de les preguntes que es presenten espontànies a mesura que hom coneix aquella visió històrica arnaldiana: existí realment un silenci arnaldia en relació a l'alquímia i en tal cas, com s'hauria d'explicar?

Hi ha encara una altra pregunta, que es desdobra en dues: els autors de tractats alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova conegueren aquella doctrina? I suposant que almenys algun o alguns d'ells l'haguessin coneguda, deixaren alguna dada en virtut de la qual ara puguem dir que ells mateixos es consideraren profetes, ni que fos adormits?

Aquestes eren les preguntes que, en preparar l'edició de la *Introductio in librum de semine scripturarum*, veia que els assistents a aquesta «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» tindrien més coneixements per a donar-hi resposta.

Moltes mercès, doncs, a la bestreta».

4. Tocà el torn al professor Michael McVAUGH, el qual féu una síntesi del seu estudi *Chemical medicine in the medical writings of Arnau de Vilanova*, començant amb precisions sobre la cronologia dels escrits mèdics d'Arnau durant la darrera dècada de la seva vida i assenyaladament sobre el *Speculum medicine*, possiblement començat el 1301 i acabat el 1308. L'*Antidotarium*, obra inacabada, dóna testimoni dels coneixements mèdics de l'època sobre receptes, tèc-

niques de fabricació i conservació de les medecines, procediments de sublimació i destil·lació, tot i que alguns eren coneixements nous no fàcils d'integrar en les concepcions tradicionals de la medicina i de la farmacopea. Alguns procediments i fàrmacs nous s'havien originat en la pràctica quirúrgica.

Arnau defensarà les novetats per llurs resultats pràctics i es distanciarà dels químics que utilitzen productes perillosos des del punt de vista de la praxis mèdica normal. Se sap que Arnau s'interessà per productes químics, com és ara el sublimat d'arsènic, i per l'aiguardent, producte destil·lat. En canvi, no és evident que en fés ús entusiasta en la seva praxis mèdica. La raó podria ésser la dificultat per al metge d'obtenir aquests productes a finals del s. XIII, perquè eren medecines 'de laboratori', que empraven materials 'standard', no a l'abast de tothom. D'altra banda, hi ha una mena de distància entre el metge i el cirurgià; el primer és pròpiament un científic, el segon és un pràctic. Finalment, no cal subestimar el factor edat: sense ésser hostil a les innovacions, Arnau no s'hi adherí amb armes i bagatges. Devia permetre que d'altres experimentessin amb les novetats, bo i restant ell addicte a les seves i àmpliament experimentades medecines.

5. Prengué llavors la paraula Nicolas WEILL-PAROT, del Departament d'Història de la Universitat de Paris VIII, que resumí així el seu estudi *Arnaud de Villeneuve et les relations possibles entre le sceau du Lion et l'alchimie*:

«I. Arnaud de Villeneuve et le sceau du Lion. Bilan

Définition: Le sceau astrologique désigne un talisman astrologique d'un type particulier: il s'agit d'un sceau, d'une médaille, gravée à l'image d'une entité astrale au moment où cette entité astrale était dominante. Cette entité astrale (planète, signes du zodiaque ou autre constellation) est censée avoir imprimé à l'instant de la fabrication sa vertu dans ce sceau.

Arnau de Villeneuve est (avec Pietro d'Abano) l'un des deux 'introduc-teurs' des sceaux astrologiques dans la médecine médiévale.

Arnau est quadruplement associé aux sceaux astrologiques, et, en particulier, au sceau du Lion.

– En premier lieu, un certain nombre de témoignages sont connus. D'abord, la lettre de Guerau d'Albalat, envoyé du roi d'Aragon, rapportant l'anecdote de la guérison du pape Boniface VIII par le médecin catalan en 1301 grâce au sceau du Lion. Ensuite, l'inventaire des biens après décès d'Arnaud où sont mentionnées plusieurs petites médailles d'or à l'effigie du Lion.

– Ensuite, Arnaud fait plusieurs fois mention de divers sceaux astrologiques dans ses oeuvres indubitablement authentiques:

- *Speculum medicinae* et *De parte operativa*: sceau du Lion contre le calcul rénal et les douleurs des reins.
- *Aphorismi particulares*: allusion indirecte au sceau des Poissons contre la podagre.

– Partie authentique de l'*Antidotarium*: sceau du Serpentaire (une des 48 constellations) contre les poisons.

Ainsi que la mention que l'on trouve dans l'*Astrologia* (d'attribution discutée).

Ces mentions ne sont pas faites généralement dans un contexte pratique, mais elles servent à illustrer un développement à portée théorique. Néanmoins, leur importance est déterminante: c'est par elles que le sceau astrologique est entré dans la médecine savante — même si cette place n'a jamais été massive.

Un opuscle tardivement attesté dans les manuscrits et les citations (pas avant le xve siècle), le *De sigillis*, est attribué à Arnaud de Villeneuve. Ce texte est rempli de rituels et inscriptions. C'est de toute évidence un apocryphe.

Enfin, le nom d'Arnaud est associé à deux textes hermétiques qui ont souvent fusionné dans les manuscrits: Ces deux textes sont dépourvus de rituels, invocations, inscriptions destinés à une intelligence. Ce sont des talismans purement astrologiques ou non destinatifs, ce qu'on appelle (depuis le *Speculum astronomiae*) des 'images astrologiques'.

– Le premier texte, porte divers titres: *Liber electionum secretorum superiorum*, *Ymagines signorum contra infirmitates corporis*, *Liber formarum duodecim imaginum...* Je l'appelle *De duodecim imaginibus Hermetis*. Il décrit douze figures à fabriquer dans de l'or. Elles doivent être fabriquées chacune sous la configuration astrologique où l'un des signes du zodiaque domine. Leur but est thérapeutique.

– Second texte: qui commence par *Accipe aurum purum* ou *Recipe aurum purum...* et qui décrit un sceau du Lion ainsi qu'un récit à la première personne expliquant que ce sceau a été utilisé avec succès. J'ai appelé ce texte *LION I* pour le différencier de la section du *De duodecim imaginibus Hermetis* consacrée au sceau du Lion (et que j'appelle *LION II*). *Lion I* décrit la fabrication du sceau du Lion sous la configuration astrale appropriée. Il faut le porter à la ceinture. L'auteur raconte qu'il a vu un médecin le fabriquer en l'imprimant dans de l'oliban qu'il donnait ensuite à boire à un patient avec succès. Lui-même l'a imprimé dans des trochisques de sang de bouc.

Dans les sept manuscrits que j'ai consultés le nom d'Arnaud est associé à ce complexe de textes et, le plus souvent, à *LION I* (c'est le cas dans quatre manuscrits dont l'un du xive siècle). Une analyse astrologique tentée par Jean-Patrice Boudet rend, du reste, plus probable l'utilisation de *LION I* que celle de *LION II* dans l'épisode de la guérison de Boniface VIII en 1301. Or une tradition manuscrite fait de ce texte *LION I* une lettre adressée à un pape du nom de Grégoire et rédigée soit par Jean de Séville soit par un certain André d'Espagne ou de Cordoue.

L'analyse des manuscrits et d'autres indices m'ont conduit à penser que *LION I* est bien le texte qu'Arnaud de Villeneuve a eu sous les yeux lorsqu'il a utilisé le sceau du Lion; il a dû également connaître le *De duodecim imaginibus Hermetis* pour le sceau des Poissons. Joseph Shatzmiller avait souligné le

rôle du milieu juif de Montpellier vers 1300 dans la promotion de ce que j'ai appelé le *De duodecim imaginibus Hermetis*.

II. Le sceau du Lion et la distorsion mélothésique: un sceau solaire?

La mélothésie désigne la correspondance entre chaque signe du zodiaque et les différents membres du corps humain: le Bélier commandant la tête et les Poissons les pieds.

Or le signe du Lion correspond ordinairement (et y compris dans l'*Astrologia* attribuée à Arnaud) à la poitrine et au coeur.

Sebastià Giralt pense qu'on pourrait éventuellement rapporter le lien entre le Lion et les reins à la relation entre ce signe et les flancs que l'on trouve parfois dans la mélothésie antique (Manilius et Sextus Empiricus). Mais cette mélothésie n'était guère en usage chez les auteurs du XIVe siècle qui utilisèrent *LION I* et *LION II*. La distorsion mélothésique était criante et elle ne pouvait pas avoir échappé à Arnaud lui-même.

Arnaud lui-même manifeste confusément qu'il a conscience de cette distorsion. L'explication la plus détaillée de l'action du sceau du Lion se trouve dans le *De parte operativa*, dans le passage où il est question des maladies mentales, de l',alienatio'. Le sceau du Lion a la faculté d'empêcher de percevoir les douleurs rénales. Je m'étais donc demandé si dans l'esprit d'Arnaud il n'y avait pas l'idée empruntée à Alchabitius, selon laquelle le soleil dans le signe du Lion domine la tête. La solution arnaldienne conduirait ainsi vers une explication où le rôle déterminant est joué, non par le Lion, mais par le soleil.

Lorsque Pietro d'Abano présente le sceau du Lion comme efficace pour enlever la douleur des reins, il insiste, lui aussi, sur la position privilégiée du soleil (au Milieu du ciel avec le Coeur du Lion, Jupiter et Vénus étant en aspect). Le sceau du Lion apparaît ici comme un sceau solaire puissant, mais rien ne le rattache apparemment directement aux reins.

En 1496 le médecin catalan Jérôme Torrella dans la *secunda pars* de son *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, où il énumère les arguments ,contra' des ,thomistes', c'est-à-dire des détracteurs des ,images astrologiques', formule clairement cette objection (et pourtant Manilius est bien connu à l'époque où il écrit): ce devrait être un sceau de la Balance et non celui du Lion, puisque le sceau vise à soulager les reins. La réponse de Torrella consiste à faire du sceau du Lion un sceau solaire, un sceau où l'élément important est le soleil. Le soleil en effet «introduit vie et lumière dans toutes les forces naturelles»: or lorsqu'il se trouve dans le signe du Lion, il est doublement favorisé, puisque ce signe est son domicile et appartient à la même triplicité que lui. Cette explication est cohérente mais ne permet évidemment pas de replacer le sceau dans la liste générale des sceaux thérapeutiques zodiacaux que Torrella évoque à la fin de son traité, et qui suit la mélothésie zodiacale.

Conclusion: Le sceau du Lion fut expliqué comme un sceau solaire. Le Lion n'était là que pour exalter les vertus de l'influence du soleil. Aucune justification précise de son lien privilégié avec les reins ne fut fournie par les médecins médiévaux, y compris Arnaud de Villeneuve, le tout premier à l'introduire dans la médecine scolastique. Remarquons bien que je m'intéresse ici seulement à la façon dont *LION I* a été interprété, non aux sources mêmes de *LION I*.

III. Pierre rénale et pierre philosophale?

Récemment Danielle Jacquart a la première perçu la piste qui se dessinait à l'horizon de ce lien entre sceau du Lion en or et reins: un horizon peut-être alchimique.

Ce glissement a pu s'effectuer grâce aux trois caractéristiques du sceau du Lion:

- Son caractère solaire
- Son matériau en or
- On sait que «soleil» des alchimistes est l'or

Le mal visé par ce sceau: la pierre rénale – pont vers la pierre philosophale.

A. Le pape, le sceau du Lion et l'alchimie

Un tel lien entre le sceau du Lion et l'alchimie n'est pas directement attesté dans l'oeuvre authentique d'Arnaud de Villeneuve.

1. Chez Arnaud de Villeneuve, on ne peut trouver que de maigres indices très hypothétiques. Chiara Crisciani dans un livre récent a rapproché le récit de la guérison du pape Boniface VIII à l'aide du sceau du Lion de deux indications sur une activité alchimique attribuée à Arnaud de Villeneuve à la curie pontificale. L'ouvrage alchimique intitulé *Correctio fatuorum* attribué à Ricardus Anglicus rapporte en effet que le médecin catalan avait guéri grâce à de l'or alchimique le pape Innocent d'une maladie qui n'avait pas pu être soignée par les autres médecins. Le canoniste Giovanni d'Andrea (Jean André), de son côté, dans ses *Additiones* au *Speculum iudiciale* de Guillaume Durand, relate la fabrication par Arnaud de Villeneuve, à la curie romaine, de deux barrettes d'or (*virgulas auri*). Juan Antonio Paniagua avait, lui aussi, vu dans cette histoire relatée par le canoniste presque contemporain d'Arnaud une possible déformation de l'épisode du sceau du Lion. Si c'était le cas, ce serait bien (avec la lettre de Guerau d'Albalat) les deux seules allusions médiévales à la guérison de Boniface VIII par le sceau du Lion.

2. L'étude des 'contextes codicologiques' dans lesquels intervient le *De duodecim imaginibus Hermetis* associé au *Lion I* et au nom d'Arnaud de Villeneuve ne donne pas non plus de résultats en faveur d'un lien avec l'alchimie.

B. L'étrange témoignage d'Angelo Aquila

Pour trouver un témoignage sûr d'une association entre le sceau du Lion et l'alchimie il faut se référer à un témoignage de près d'un siècle postérieur à Arnaud de Villeneuve, témoignage sur lequel récemment Danielle Jacquart a attiré l'attention.

Au début du XVe siècle, le médecin italien vivant à Paris, Angelo de Aquila, dans son *Regimen* contre le calcul rénal destiné au marchand lucquois Dino Rapundi qui souffre de ce mal, mentionne à l'extrême fin du texte le sceau du Lion en se référant à Arnaud de Villeneuve et à Pietro d'Abano et en reprenant pour l'essentiel *LION I*. En fait, le passage ressemble mot pour mot à celui de la *Chirurgia magna* de Gui de Chauliac. Le traité d'Angelo de Aquila comprend de nombreuses allusions à l'alchimie: allusion à la conservation de la jeunesse, mention d'un mystérieux alchimiste Bariston dont les trochisques ont la vertu de 'briser la pierre', etc. Danielle Jacquart a relevé toutes ces allusions plus ou moins directes et suppose que le texte est crypté, et nous avons entrepris une recherche commune sur ce sujet. Il y a manifestement dans cet opuscule un parallèle, et peut-être même une superposition, entre la pierre rénale et la pierre philosophale.

C. Art talismanique et alchimie

'A priori' la magie talismanique et l'alchimie sont deux champs bien différents. Certes, les spéculations qui voulaient faire de ces disciplines des disciplines naturalistes choisirent des solutions analogues en essayant d'articuler l'art et la nature.

Mais les alchimistes Petrus Bonus de Ferrare et Guillaume Fabri (étudié par Chiara Crisciani) montrent la volonté des alchimistes de se démarquer de l'art talismanique. Il n'en demeure pas moins que, dans l'esprit de Guillaume Fabri, s'opère une superposition entre l'or utilisé pour les talismans et l'or visé par l'oeuvre alchimique.

Cette comparaison ambiguë entre l'art talismanique et l'alchimie est exprimée à la fin du xve siècle par Jérôme Torrella d'une autre manière. Parmi les arguments opposés par les «Thomistes», c'est-à-dire les détracteurs de l'image astrologique' qu'il énumère dans la *Secunda pars* de son ouvrage, figurait celui-ci:

«... il vaudrait mieux, tandis que le Soleil se trouve dans le Lion, graver la figure du Lion dans une racine ayant la vertu curative des reins plutôt que dans de l'or. Étant donné que ce n'est pas ce que l'on fait, il semble que l'efficacité de cette figure ne peut en aucune manière être réduite à une opération naturelle.»

À cela Torrella, dans la partie qu'il consacre aux réponses que les ‚Albertistes‘, c'est-à-dire les partisans des ‚images astrologiques‘, feraient à ces arguments:

«À cet autre argument formulé à partir de la racine, que l'on réponde en refusant toute comparaison, car ‚l'or non alchimique ou eurizon‘ est une matière mieux disposée à recevoir et retenir cette image du Lion que ne l'est une racine; et par conséquent la vertu est produite davantage par les corps célestes dans cet or ainsi mis sous une figure que dans une racine tout entière, quand le soleil se trouve dans le Lion, “dans la mesure où l'or est appelé soleil par les alchimistes et les philosophes”. [...]»

Dans son *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, voilà le seul passage où Torrella évoque l'alchimie. Il le fait, on le voit, d'une bien curieuse manière. D'abord, l'argument de la racine n'appelait pas ‚à priori‘ une contre-argumentation se référant à l'alchimie. De plus, la première allusion (celle qui renvoie à l'or non alchimique) a un sens très différent de la seconde (le rappel du sens que prend ‚Sol‘ chez les alchimistes). Ces deux allusions n'ont apparemment aucun lien logique et semblent procéder d'une forme d'association d'idées. Leur signification paraît même contradictoire, puisque, d'un côté, l'or alchimique est écarté de l'oeuvre talismanique, et que, d'un autre côté, le fait que ‚Sol‘ signifie or chez les alchimistes est avancé pour justifier l'utilisation de ce métal pour la fabrication du sceau du Lion.

Conclusion

Cet exemple, certes tardif, montre que la focalisation sur l'or et sur le soleil conduisait inévitablement à poser la question de l'alchimie. Cette question dépasse apparemment la seule figure d'Arnaud. Pourtant c'est bien à lui qu'elle nous ramène:

– D'abord, parce qu'il est (avec Pietro d'Abano) le premier introducteur de l'art des sceaux astrologiques, et en particulier de celui du Lion, au sein de la médecine savante;

– ensuite, parce que lui-même a eu conscience de l'inadéquation de la destination du sceau du Lion au regard de la mélothésie alors dominante.

Dans ces conditions, le sceau du Lion devait conduire ses successeurs sur la piste de l'alchimie: le matériau travaillé (l'or), l'astre déterminant en dernière analyse (le soleil) et le mal visé (la pierre rénale) offraient un irrésistible écho aux préoccupations des alchimistes; respectivement, la recherche de la

transmutation de l'or ou recherche de l'or-elixir, l'assimilation ,Sol'-or et le parallèle entre pierre rénale et pierre philosophale. Ce dernier point sans doute est une voie qu'il conviendrait d'explorer pour elle-même au-delà même de la seule question du sceau astrologique du Lion. Danielle Jacquart a montré la voie. De fait, entité aux confins de l'organique et du minéral, la pierre rénale semblait inviter au coeur des mystères de la génération. N'attribuait-on pas, du reste, un extraordinaire pouvoir thérapeutique et antidotaire aux pierres engendrées dans les organes de certains animaux, pierres qu'on appela de plus en plus souvent ,bézoards'?»

6. Giovanna FERRARI sintetitzà la seva ponència *Il trattato De humido radicali di Arnaldo de Vilanova*, situant el llibre d'Arnau al costat de dues altres obres seves escrites amb el propòsit d'ajudar el progrés de la medicina, el *De intentione medicorum* i el *De considerationibus operis medicine sive de flebotomia*, i en va destacar els passos polèmics. Arnau tracta en la seva obra de la naturalesa i de la reconstitució de l'humit radical. La primera qüestió és una discussió del ram de la ciència natural. La segona és un problema que interessa el metge. Giovanna Ferrari va descriure amb detall la posició d'Arnau entorn de ,l'humit radical': hi ha tres humits, el continu, el nodrimental i el radical; l'humit radical és el fonament de la calor amb la qual l'ànima exercita instrumentalment els actes de la vida; pot ésser restaurat durant el procés de la vida mitjançant la matèria alimentària, però només fins a un cert punt, perquè hi ha una pèrdua irreparable d'humit radical que, en el seu moment, determina la mort natural. La duració de la vida essent determinada per la proporció de la calor vivificant respecte de l'humit passiu en ordre a restaurar-lo i informar-lo adequadament, proporció que varia d'un individu a un altre i que només Déu coneix, el metge no pot intervenir sobre el procés de la mort natural, que no és causada per la complexió o altres elements del cos, ans pel col·lapse d'aquella proporció. La complexitat del coneixement de les dades que intervenen en el procés de l'evolució d'aquella proporció és la causa per la qual ningú no pot controlar mai el procés de la mort natural individual. En canvi, si la mort natural no pot ésser retardada, la ciència mèdica té moltes possibilitats en el camp de l'allunyament de la mort accidental, és a dir, la mort derivada dels accidents de la complexió, de la fallada d'un òrgan, d'un règim equivocat, de la inadequació dels aliments, de la vellesa prematura. El rol del metge és tenir cura de la calor natural en les seves millors disposicions i ajudar a viure de la millor manera possible. D'aquesta guisa Arnau refermaria la seva adscripció a la tradició longevitista, ja present en el *De conservanda iuventute et retardanda senectute* i en el *De vita philosophorum* (obres atribuïdes), tradició iniciada pel llibre *De retardatione accidentium senectutis* i el *Liber de conservatione iuventutis* atribuïts a Roger Bacon.

Exposats el pensament i el punt de vista estrictament mèdics d'Arnau, Giovanna Ferrari va apuntar les relacions que es poden rastrejar entre Arnau i l'Avicenna metge, concretades en el tema de l'origen en l'esperma de l'hu-

mit radical i en el de la seva restauració. També es va referir a les relacions amb Bernat Gordon, autor del *Tractatus de Marasmode secundum intentionem Galieni*, amb Pere Hispà, Albert el Gran i Pietro d'Abano, del qual el separen moltes diferències, per bé que tots dos valoren de forma semblant la importància de la 'virtus naturalis' en la seva funció de reconstruir la quantitat d'humit radical en proporció corresponent a les pèrdues, i la importància dels elements estranys que són assumits en el procés nutritiu. Pietro d'Abano, per la seva banda, és partidari d'una astrologia potent, amb la qual el metge ha de comptar. En el cas d'Arnau, l'astrologia només és testimoniada per l'ús que va fer d'un segell d'or forjat sota la influència de la constel·lació del Lleó per tal de guarir el mal de pedra de Bonifaci VIII, amb resultats positius. Però potser estudis més aprofundits acabaran de precisar aquest aspecte.

7. Chiara CRISCIANI va resumir en cinc apartats el seu estudi *Aspetti del dibattito sull'umido radicale nella cultura del tardo medioevo (secoli XIII-XV)*:

«Questo mio contributo ha molti difetti: principalmente lacune, da un lato, e sovrabbondanza dall'altro. Ciò è dovuto in buona parte al fatto che mi sono trovata davanti e l'ampio spettro di applicazione del concetto di umido radicale, anche solo tra XIII e XIV secolo. Perciò non ho effettuato per ora una selezione critica, ma ho riportato i dati che mi sono parsi interessanti. Probabilmente non sono i più significativi, certo non sono tutti, e vanno comunque selezionati.

A parte gli specifici problemi dottrinali, e sono molti, che quasi in ciascuna pagina possono venir sollevati, mi limito qui a segnalare problemi generali che io stessa sono in grado di individuare, ma non pienamente di risolvere.

In primo luogo, si tratta di valutare il rapporto tra ricerche teologiche e biologico-mediche in epoca universitaria. È un tema assai vasto e problematico, cui sono stati dedicati recentemente molti sforzi (su cui io stessa mi sono basata): ricordo tra i più convincenti lavori quelli di Ziegler (che infatti ho usato ampiamente), i saggi di Cova, una raccolta italiana di atti di convegno (*Parva Naturalia*), e ultimamente il libro di Maitke van der Lugt sulle generazioni straordinarie (che, nelle sue conclusioni, presenta una serie di problemi e questioni simili a quelle che io mi pongo).

Certo questo mio contributo è di carattere complessivo, ma non scordiamo che precisamente un nesso di questo tipo (tra medicina-scienza e teologia-religiosità) è presente ed è significativo nella produzione proprio di Arnaldo da Villanova. Già molti anni fa mi aveva colpito la presenza — benchè in fasi diverse della vita — di ricerche medico-scientifiche e prospettive religioso-teologiche nel corpus autentico di Arnaldo, e avevo cercato di darne conto; i successivi studi di Mark Jordan, di Ziegler in particolare, e di altri hanno molto contribuito ad approfondire la questione, e a sottolineare se non altro la complessità del problema.

Sicuramente questo rapporto va ancora molto studiato, e questo mio saggio è solo un contributo ancora informe e grossolano. Tuttavia, la questione che, benchè su questa base fragile, ancora mi pongo è la seguente. In che misura si può parlare di una effettiva conoscenza di problematiche mediche da parte dei teologi? A quale livello si colloca questa eventuale competenza? E soprattutto a cosa serve? Stando ai dati che sul tema dell'umido radicale si presentano, io sarei propenso a parlare di una conoscenza certo diffusa ma superficiale (a parte eccezioni, nel caso specifico, quella di Nicola di Occam); è una conoscenza che è tenuta —mi pare— a livelli generici, forse proprio perché così può essere meglio piegata eventualmente agli usi teologici, o di aggiornamento scientifico nell'affrontare temi teologici, che è l'orientamento utile per i teologi.

So che Ziegler ha una convinzione diversa al riguardo, pensa a conoscenze meglio padroneggiate, e soprattutto ipotizza documentatamente la presenza di correnti —per esempio i Francescani di scuola inglese— che più chiaramente fanno riferimento a queste prospettive scientifiche anche in relazione a scontri teologici e di corrente dottrinale tra e negli Ordini. Io personalmente non so invece se siamo ancora in grado di dare una valutazione d'insieme e formulare ipotesi così puntuali. Per esempio, Luciano Cova, sulla base più o meno degli stessi testi che ho maneggiato io e che ha studiato Ziegler, è più propenso a parlare di una conoscenza dei teologi su prospettive dei medici estremamente generica, che sarebbe solo di supporto, e sarebbe solo in certi casi usata per l'elaborazione di dottrine teologiche. Questo dunque mi pare un problema consistente ed aperto.

Legato a questo problema, e rimanendo sempre in un contesto generale, mi pongo il seguente quesito, che —come dicevo— anche van der Lugt considera per il suo campo di ricerca. Come ho accenato all'inizio del mio saggio, rare, anzi eccezionali, sono (nei pensatori medievali che ho considerato) le connessioni tra un livello e un altro di trattazione dell'umido radicale. Insomma, ciascuno sembra considerare l'umido radicale dalla sua specialistica angolatura, nella sua propria area disciplinare; anche se è evidente che molti hanno pur dovuto guardare anche in altre aree e leggere altri testi, se non altro per acquisire le informazioni dottrinali che poi usano. Arnaldo non fa eccezione, in questo caso. Tipico ed esemplare di questa tendenza è il caso di Alberto Magno. Egli tratta di umido radicale in tutti i contesti possibili; sicuramente è al corrente dei risultati che nei vari ambiti sono stati conseguiti; si muove con abilità ad ogni livello, da quello teologico a quello biologico e anche medico. Mai però offre un approccio d'insieme, o si pone il problema di un collegamento tra le varie trattazioni, e i diversi —apparentemente— significati che i diversi sguardi disciplinari producono. Tutto vien tenuto rigorosamente nel proprio livello disciplinare di appartenenza. Perché?

All'opposto, eccezionale è il caso di Ruggero Bacono, l'unico, a quel che mi pare, che tiene unite organicamente le fila e le più profonde istanze della prospettiva teologica, della conoscenza medico-biologica, e infine della ope-

ratività alchemica, pagando il prezzo però di una presentazione non scientificamente dettagliata delle nozioni che usa. Perché comunque Bacone?

Sarei tentata di rispondere alle due domande nella linea che segue anche van der Lugt, almeno in prima istanza e in attesa di approfondimenti certo necessari. È qui all'opera la tipica —veramente strutturale— tendenza al frazionamento di ambiti, alla definizione di confini, di specialismi (non solo istituzionali in senso stretto) che caratterizza lo stile di razionalità ‚scolastico‘.

Tale stile, mi pare, getta una qualche luce anche sul primo problema che ho posto, cioè sui rapporti tra teologi e conoscenze medico-biologiche. E spiega anche perché Bacone, cioè la diversa attitudine di uno studioso non certo in linea perfettamente con questo stile, anzi non poco critico nei suoi confronti; uno studioso certo se non marginale eccentrico nelle sue proposte e sicuramente ‚rapsodico‘ nella influenza che esercita successivamente, tramite canali e in ambiti non istituzionali. Infine —ma il discorso qui andrebbe molto meglio articolato— si spiegherebbe perché il progetto alchemico di fatto, anche se non sempre esplicitamente, è alla fine quello che tiene insieme, fa condensare più elementi tra quelli che in altre discipline sono stati enucleati. Gli alchimisti dell'elixir infatti propongono —anche sulla base di uno sviluppo del concetto e di una lavorazione concreta della ‚res‘ ‚umido radicale‘— un progetto di trasformazione medico e soteriologico insieme. Non a caso, anche qui, siamo di fronte ad una ricerca certo molto integrata negli sviluppi delle conoscenze scientifiche, non isolata e ripiegata su se stessa (come si pensava), ma altrettanto sicuramente non strutturata in forme istituzionali di scrittura, di trasmissione, di elaborazione del suo sapere. Di qui anche una specie di scarto cronologico, per cui al calo di interesse teorico di medici e teologi per l'umido radicale corrisponde il più tardo impegno di alcuni alchimisti proprio su questo tema. Tutto questo però mi pare da discutere e verificare.

Infine, vorrei segnalare una pista di lavoro promettente, più determinata, che io non ho potuto approfondire. Si tratta del rapporto tra umido e spirito. I nessi tra i due fluidi appaiono spesso que e là; sarebbero anche più evidenti se io avessi sviluppato l'ultima parte del mio saggio, quella relativa ai medici-alchimisti del sec. XV.

Per costoro, infatti, il problema è quello di individuare nell'organismo l'oggetto di influenza fisiologico dell'elixir/oro potabile. Si nota che per alcuni è il sangue, per altri l'umido radicale, per altri ancora appunto lo spirito o meglio gli spiriti vitali. Tra questi fluidi viene a realizzarsi una sorta di sovrapposizione, giustificata da certe analogie di funzione. Sovrapposizione che viene però anche promossa da una specie di perdita di specificità appunto disciplinare. Quasi che gli steccati tra discipline —nel sec. XV— siano diventati meno rigidi e più permeabili. È vero? Occorre poi aggiungere che l'alchimia farmacologica di Giovanni di Rupescissa, così dipendente esplicitamente dallo ps.-Arnaldo, così legata anche a istanze ‚francescane‘ eterodosse, proprio sullo spiritus ha il suo fucus: sia per quanto riguarda l'agente di trasformazione, la quintessenza; sia per quanto riguarda l'aspetto organico

su cui questa agisce. Se pensiamo allo sviluppo umanistico (non solo ficiniano, e non solo medico) del concetto di spiritus, questa prospettiva di lavoro mi pare meriti attenzione.

8. Michela PEREIRA, autora de la ponència *Maestro di segreti o caposcuola contestato? Presenza di Arnaldo da Villanova e di temi della medicina arnaldiana in alcuni testi alchemici pseudo-lulliani*, va centrar la seva exposició en la possible influència d'Arnau de Vilanova sobre tres obres del corpus pseudo-lull-lià: el *Testamentum*, el *Liber de intentione alkimistarum* i l'*Ars operativa medica*. Començant per aquesta darrera obra, centrada en l',aqua vitae', en el pròleg de la qual l'autor diu que va rebre la seva doctrina del rei Robert, el qual l'havia rebuda al seu torn d'Arnau de Vilanova, «qui fons scientiae vocari meruit», Pereira suggereix que pot haver estat escrita per un deixeble d'Arnau o per un que vol fer-se passar com a tal. Ara bé, confrontada amb textos farmacològics arnaldians (*De aquis medicinalibus*, *De vinis*), resulta que l'obra no té res d'arnaldiana. El reclam del magisteri d'Arnau al pròleg no és res més que una temptativa de donar autoritat a unes receptes elaborades o divulgades per l'autor, cosa que corroboraria la indicació de la transmissió d'aquest saber pel rei Robert. D'altra banda, el caràcter pre-alquímic de les preparacions fa pensar que l'*Ars operativa medica* pertany a aquella zona grisa on farmacologia i alquímia continuen barrejades, i seria un indicatiu tant d'una escassa inclinació a la puresa metodològica com d'una intenció pròpiament arcaïtzant, que faria classificar aquest tractat com una obra tardana, de finals del s. XIV o principis del XV. Per tant, l'*Ars operativa medica* no aporta cap il·lustració sobre el lligam entre doctrina arnaldiana i alquímia pseudolull-liana; en tot cas, només es podria considerar un testimoni d'aquest lligam i una anella en la formació de la llegenda del Lull alquimista, en la qual el nom d'Arnau de Vilanova juga un paper fonamental.

El tractat *De intentione alkimistarum* pot haver estat escrit com una imitació o un homenatge al *De intentione medicorum* d'Arnau (McVaugh). Escrit probablement pel mateix autor del *Testamentum*, i amb molt poques característiques lull-lianes pròpiament dites (alfabet, figures, correlatius), no permet de fer cap progrés en el coneixement de la relació entre el pseudo-Llull i la medicina arnaldiana. Ara bé, si el lèxic i els continguts del *De intentione alkimistarum* confirmen el seu lligam estretíssim amb el *Testamentum*, cal adreçar-se a aquest text per veure si hi ha elements que provinguin del *De intentione medicorum*.

Per començar, cal dir que l'autor del *Testamentum* parteix d'unes posicions epistemològiques decisivament allunyades de les d'Arnau. En el *Testamentum* la recerca alquímica és entesa com una recerca de medicina i de filosofia natural, reivindicant les posicions de Roger Bacon en l'*Opus maius* i l'*Opus Tertium*; però, a més, proposa l'alquimista com el metge perfecte, en polèmica amb l'ambient medical del seu temps. Si aquest ambient es pot identificar amb Montpeller, és possible fer la hipòtesi que la crítica de l'autor del *Testamentum*

respon a la confusió, que impregnava l'ensenyament a Montpeller els anys que la nova medicina —el nou Galè— hi era introduïda per obra d'alguns mestres i assenyaladament d'Arnau de Vilanova. Aquesta seria la causa per la qual l'autor del *Testamentum* s'allunya de l'ambient on s'havia format i esdevé sensible a l'alquímia i a l'hermetisme. Potser la idea, d'origen baconià, que hi ha equivalència entre alquímia, filosofia natural i medicina, ha determinat la seva opció en la controvèrsia entre metges i filòsofs, desplegada a partir del 'status' de la medicina en les obres de Galè i la definició de ciència vigent en l'Escolàstica, en virtut de la qual el reconeixement arnaldia de la naturalesa i limitació de la certesa mèdica podia semblar fins i tot una amenaça a la seva dignitat institucional. Si l',instrumentalisme' mèdic arnaldia era moneda corrent a Montpeller, s'explicaria a la perfecció no solament que s'haguessin aixecat veus contràries, sinó àdhuc el to molt aspre de la polèmica desfermada en el *Testamentum* contra els metges moderns i joves.

Arnau i l'autor del *Testamentum* s'ocupen del mateix problema: la incidència del coneixement teòric en la pràctica. En el *Testamentum* aquest problema és posat en relació amb la preparació dels fàrmacs, que és un tema ben arnaldia. Ara bé, la resposta donada en l'obra alquímica no pot ésser més divergent de la resposta d'Arnau. La caracterització del fàrmac alquímic sembla compondiar miraculosament les exigències primàries d'eficàcia que demana la medicina arnaldiana; però si Arnau treballa sobre les qualitats elementals controlables en els fàrmacs, l'autor del *Testamentum* propugna la preparació d'un fàrmac que actuï en virtut dels camins secrets de la naturalesa. Si, en definitiva, en l'epistemologia arnaldiana el test del judici del metge orientat a la pràctica és l'eficàcia del tractament, no podria sorprendre ningú que un metge format en aquest clima pogués entusiasmar-se amb les promeses de l'elixir, sobretot després d'obtenir algun resultat pràctic; al capdavant, pocs segles més tard Paracels va arribar a guaricions 'miraculoses' utilitzant fàrmacs destil·lats i preparats d'una manera semblant als fàrmacs alquímics.

No és, doncs, inversemblant que la recerca farmacològica, tanmateix central en les activitats d'Arnau i dels seus deixebles, s'encreués amb la recerca alquímica de l'elixir, que ja es difonia per Catalunya i Occitània els primers decennis després de la mort d'Arnau. Fins i tot podem pensar que es feien la competència, vist el debat aspríssim del *Testamentum* amb els textos mèdics arnaldians. Per això Michela Pereira va acabar expressant el seu convenciment que l'autor del *Testamentum* devia ésser algú molt acostat als ambients arnaldians, ja que en coneixia bé alguns principis, bo i estant disposat a refutar-los en tota la línia.

Igualment, i sense voler llançar hipòtesis prematures, Pereira es pregunta si les indicacions filtrades en la tradició alquímica no serien indicatiu de l'existència d'un Vilanova (germà, nebot, simple homònim?), actiu a Montpeller en data incerta, curiós o practicant de l'alquímia, en la qual hauria buscat o cregut de trobar la resposta a alguns dels problemes centrals de la recerca mèdica i farmacològica practicades en l'ambient del Vilanova més cèlebre, Arnau,

escometent-los, això sí, des d'uns punts de vista i amb uns resultats radicalment diferents.

9. Maria A. PILEGGI, autora de l'estudi *O medium neutrum: uma possível ligação entre a medicina arnaldiana e a alquímia pseudo-lulliana*, partint de treballs anteriors de Michela Pereira, posa de manifest que Arnau de Vilanova i l'autor del *Testamentum* coincideixen en el concepte del ,medium neutrum', i es preguntava fins a quin punt aquesta coincidència podia ésser considerada un lligam entre la medicina arnaldiana i l'alquímia. Per a Arnau, en efecte, el ,medium' és substància material, de naturalesa ambígua, però no de naturalesa purament lògica; i en el *Testamentum* el ,neutrum' és definit com el substrat que permet als elements de passar d'un extrem a l'altre, un estat confús i indeterminat de la matèria, difícil de definir, però en tot cas dinàmic. Concepte d'origen mèdic, el ,medium neutrum' és un element que facilitaria l'intent d'incorporació del coneixement alquímic en l'univers de l'Escolàstica, perquè integraria la realitat tangible a la qual fa referència i la teoria alquímica que a través de l'elixir busca la ,prolongatio vitae'. Semblantment, en Arnau de Vilanova la neutralitat de les medecines teriacals s'adaptaria a la disposició corpòria neutra. A més, l'obtenció de les unes i de l'altre s'esdevé per la tècnica de la fermentació. En suma, les medecines teriacals reuneixen, segons Arnau, les tres principals virtuts terapèutiques de l'elixir esmentades en el *Secretum secretorum* baconià: són antídots depuratius, preservatius i restitutius de la força vital. Arnau i l'autor del *Testamentum* coincidirien en punts de vista que suggereixen una proximitat intel·lectual estreta entre ambdós. La noció de ,medium neutrum' tal com l'havia adoptada Arnau en el seu *De intentione medicorum* i en l'*Epistola de dosi teryacalium medicinarum* sembla haver estat fonamental perquè se l'apropiés l'autor del *Testamentum*, enderiat a trobar un suport teòric i filosòfic a l'alquímia. D'altra banda, la transposició del principi mèdic patològic del ,medium neutrum' al domini de la farmacologia operada per Arnau pot haver pres connotacions i dimensions diverses en l'especulació alquímica. Com sigui, neix la sospita que la farmacologia arnaldiana estudiada des del biaix del possible alumne alquímic d'Arnau que va escriure el *Testamentum* pot ajudar a comprendre aspectes de l'obra del mestre que fins ara no han estat presos en consideració.

10. Antoine CALVET, autor de la ponència *Quest-ce que le Corpus alchimique attribué à maître Arnaud de Villeneuve?*, resumia en un primer punt l'estat de la qüestió històrica, des de l'acceptació acrítica d'un Arnau de Vilanova alquimista (s. XVI), passant pels dubtes dels il·lustrats del s. XVIII i dels erudits del XIX, fins a les crítiques radicals de J.-A. Paniagua i la posició de Michela Pereira, que, bo i refusant l'autenticitat arnaldiana dels tractats alquímics que li foren atribuïts, raonava amb fonament que la relació d'Arnau amb l'alquímia era ben antiga, que aquesta reputació havia nascut a redós de les seves activitats a la Cúria Romana, i que s'havia de contextualitzar en l'inte-

rès demostrat a la mateixa Cúria per les recerques sobre l',or potable' i per la ,medecina universal', cridada a garantir als magnats una vida llarga i saniosa. En un segon punt, Calvet abordava la qüestió bibliogràfica, és a dir, quins llibres d'alquímia havien estat atribuïts a Arnau de Vilanova, quan, per quins editors i/o erudits i per quines raons, amb el propòsit de revisar i corregir aquesta llista, i arribar a comprendre, mitjançant criteris fiables, com i perquè s'havia format un tal corpus. En el tercer punt, Calvet establia la seva llista depurada d'obres alquímiques atribuïdes a Arnau: 19 tractats i 9 receptes, és a dir, 28 textos. Un nucli d'aquests escrits transmet l'alquímia clàssica, la teoria del ,mercuri sol'; un altre comprèn textos d'aire profètic; un tercer grup transmet obres mèdico-alquímiques; un altre grup són receptes de transmutació i manipulació d'elements químics diversos; finalment, hi ha un tractat d'iniciació a l'alquímia. El primer grup, doctrinalment coherent, no pot ésser posat en relació objectiva amb el pensament científic arnaldia. El grup de textos profètics i el d'obres mèdico-alquímiques hi tenen relació en la mesura que Arnau fou un espiritual engatjat, un metge famós i un autor d'obres mèdiques (*De vinis*) que foren extractades en algun títol del corpus alquímic. En el punt quart i final, Calvet presentava les seves hipòtesis sobre la formació del corpus alquímic atribuït a Arnau. Un primer aspecte a tenir en compte és l'interès dels metges montpellerins per la destil·lació i les panacees, interès en el qual Arnau participà; el seu cercle d'alumnes, possiblement també el seu nebot Pere de Vilanova, és responsable del *De aqua vitae simplici et composita*, si ja no és que Arnau en sigui l'autor directe. Guillem de Perissà, secretari d'Arnau, és l'autor versemblant d'un *Liber experimentorum* que va escriure en occità per a un públic de nobles i va atribuir al seu mestre. A Nàpols hi ha un altre nucli d'alquimistes admiradors d'Arnau, d'on surt, cap al 1309, el *Rosarius philosophorum*, que li serà atribuït vers mitjan segle XIV. En una paraula, l'entorn i el primer discipulat són les claus de la formació de la llegenda de l'Arnau de Vilanova alquímic, ajudant-hi la seva fama de metge que guarí meravellosament el mal de pedra de Bonifaci VIII, i l'activitat dels centres des d'on es difonia l'obra, autèntica o no, d'Arnau: Montpeller, Nàpols, València. Si Arnau va prendre posició en les seves obres mèdiques autèntiques contra l'aplicació mèdica indeterminada de l'alquímia, els seus successors immediats van explotar aquest domini, dada que estimula la curiositat de la investigació, i que hauria d'ésser aprofundida.

11. Suzanne THOLIER-MÉJEAN no pogué assistir a la Trobada per malaltia. Barbara Spaggiari resumí la seva ponència *Contribution à la légende d'Arnaud: Arnaud de Villeneuve comme ,auctoritas' dans l'oeuvre de Bertran Boyssset d'Arles*, centrant-la en els punts següents:

Cap a finals del segle XIV la llegenda d'un Arnau de Vilanova, famós mestre reconegut a Montpeller, Avinyó i Itàlia és ben viva a la Provença i influeix poderosament un burgès d'Arles, topògraf de professió, Bertran Boyssset. L'autoritat de mestre Arnau encara era reforçada pel fet que hom li havia atri-

buït obres alquímiques, algunes traduïdes i divulgades en occità, i aquest fet no el desvinculava pas, al contrari, de la seva relació amb la Universitat com a mestre famós. Boysset amplia la fama científica d'Arnau assenyalant-lo com un matemàtic expert, que hauria escrit a Itàlia, a la cort del rei Robert, una ,practica' aritmètica. Finalment, Boysset veu en l'espiritual que fou Arnau de Vilanova un mestre ideal i un model de sensibilitat franciscana, i s'hi identifica en la mesura que ell també és un home profundament espiritual.

12. Per acabar, Barbara SPAGGIARI, autora de l'estudi *Due trattati alchemici in lingua d'Oc. Riflessioni in margine ad una nuova edizione*, que, de fet, és una competent i erudita recensió de l'obra de Suzanne THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie Médiévale en pays d'Oc* (1999), on són editats l'*Obratge dels Philosophes* i la *Soma* de Bernat Peyre, va deixar clar que les dues obres foren atribuïdes a Lluïl i que la *Soma* de Bernat Peyre depèn d'obres alquímiques atribuïdes a Arnau de Vilanova.

* * *

S'obrí tot seguit la discussió. A la vista dels temes tractats en les ponències i de les portes que havien quedat obertes, aquesta va prendre l'aire d'un diàleg entre els diversos participants, gairebé en termes de preguntes i respostes, sovint en termes d'autointerrogació. Les diverses qüestions plantejades es poden agrupar en tres centres d'interès.

El primer esguarda les qüestions epistemològiques. Fou debatuda la concepció diferent que de la medicina tenien els metges i els alquimistes, tant en el context universitari, on la medicina té un status científic i l'alquímia no, com en el camp de la pràctica, on ambdues activitats coincideixen almenys en la recerca de resultats. Es posà en relleu que la medicina podia interessar-se per les novetats lligades a la propagació de les tècniques químiques de destil·lació i sublimació, sense que això comportés canvis en la seva perspectiva teòrica, científica, pròpia. Si els alquimistes o els partidaris de la medicina alquímica buscaven un públic, també el metge, i en aquest cas Arnau, havia de convèncer el malalt que els remeis que ell li dispensava eren els bons i els més pràctics i eficaços. Bo i restant molt empíric, Arnau no es desprèn mai dels principis de la ciència mèdica, encara que una possible relació seva amb el món de l'alquímia (*Testamentum*) es pugui rastrejar en el *De intentione medicorum*. Caldria precisar en el futur si l'actitud arnaldiana de distanciació conscient del món de l'alquímia és simplement cautelar, a tot estirar irònica, o si vindria determinada també pel resultat de la lluita anticàtar, atès que l'alquímia pressuposa una valoració en principi positiva de la matèria. Perquè sembla impossible no admetre que Arnau hagi conegut l'alquímia, encara que només s'hagi interessat per les seves possibles aplicacions medicinals, davant les quals, atesa llur novetat i els problemes de llur justificació científica, adopta una actitud circumspecta.

Un altre problema relacionat amb els anteriors és l'actitud de determinats col·lectius, com és ara l'orde dominicà, contra l'alquímia, o les crítiques que els filòsofs dedicaven als alquimistes. Sense oblidar que en l'orde dominicà els primers professors de teologia també solien ésser metges, el problema escolàstic de la divisió i de la subalternació de les ciències en la seva incidència sobre l'alquímia no és un problema tancat. El framenor Robert Grosseteste considera l'alquímia una ciència natural. En canvi, hi ha molta producció alquímica que s'orienta exclusivament a la pràctica, mèdica o no només mèdica, i entre tanta recepta transmutatòria hom troba poca base per a descobrir els elements especulatiu sobre els quals la pràctica es desplega.

Resten, doncs, a propòsit d'Arnau, i ben dretes, les barreres disciplinàries que separen medicina i alquímia. Si més no, l'argument del silenci, el fet que Arnau mai no parla de l'alquímia, és colpidor. No sempre, en canvi, les divisions interdisciplinàries es mostren talment insuperables. Sant Bonaventura equipara els sagraments del baptisme i l'eucaristia al 'lignum vitae', referència que per ventura no podia passar per alt a un alquimista. Aquest, per la seva banda, si troba l'elixir, confecciona un veritable sagrament, una realitat soteoriològica. El problema és determinar els mecanismes que permetien la intercomunicació entre horitzons i interessos tan diversos com poden ésser els de la teologia, la medicina i l'alquímia. En aquest aspecte, potser seria il·luminador rellegir els reculls de sermons de l'època. El predicador, efectivament, partint sempre d'un text o d'una figura escripturària, i treballant-la amb el procediment hermenèutic dels quatre sentits del text sagrat (històric o literal, tropològic, anagògic i al·legòric), tenia davant seu un camp ben ample, on podia posar en contacte realitats i dominis que la ciència separa metodològicament, i que, en canvi, la predicació pot acoblar, sense escrúpols d'ordre científic —com a predicador el clergue en té d'altres—, en una operació sintètica i potent de producció de sentit.

Un segon centre d'interès esguardava la perspectiva cronològica i conceptual dels continguts. D'una banda es constataren les grans diferències entre Arnau i d'altres pensadors contemporanis seus que van ésser sensibles a l'alquímia, com és ara Roger Bacon. No es podria negar que Arnau se situa, com Bacon, en la tradició longevitista del seu temps, i d'aquí el seu interès per les qüestions relacionades amb l'humit radical, per bé que en tant que metge només s'interessa per la funció que pot exercir a l'esguard de la mort accidental, retardant-la tant com sigui possible, mentre que la mort natural és un fet ineluctable i improrrogable. Arnau no és sensible, com Pietro d'Abano, a la prognosi astrològica de la mort, ni a cap mena de profecia sobre la mort personal, encara que com a teòric del sentit de la història mundial, almenys en un primer moment, admetia que tothom qui treballa en el perfeccionament de la realitat mundana exerceix d'alguna manera una funció profètica, i en aquest sentit hauria pogut admetre, fins i tot, que l'alquímia pogués ésser considerada una forma de profecia. Ara bé, no hi ha indicis positius del més mínim interès d'Arnau per l'alquímia transmutativa, per molt

que la relació entre medicina i alquímia sigui complexa. Un camp d'estudi futur i prometedor podria consistir a determinar en què coincideixen i en què discrepen a l'esguard de l'alquímia Arnau de Vilanova, Roger Bacon, Pietro d'Abano, Robert Grosseteste i encara d'altres. Problemes particulars, com és ara la relació d'Arnau amb l'astrologia i les seves possibles coincidències en aquest aspecte amb Pietro d'Abano, manifestes en l'ús del segell astrològic, han d'ésser aprofundits. Igualment caldria estudiar amb lupa l'actitud de la Cúria Romana d'aquell temps a l'esguard de l'alquímia i dels procediments nous de guarició, de manteniment de la bona salut i de perllongament de la vida. Què demanava Bonifaci VIII a Arnau de Vilanova? Com és que aquest papa no serà relacionat amb l'alquímia quan els Colonna li obriran procés? Tampoc ningú no bescantà Climent V perquè prenia or líquid...

Tot això no obstant, l'alquímia, al costat de la pràctica, persegueix el propòsit teòric de perfeccionar la naturalesa, i en aquest sentit va molt més enllà de la perspectiva científica mèdica. Al capdavall, l'home sa no té necessitat de la medicina. En canvi l'alquimista, potser partint d'un horitzó gnòstic, i sense oblidar mai la realitat del pecat, persegueix el perfeccionament i la transformació de la matèria, té unes ambicions més grans i un públic que no és el d'Arnau. I en la mesura que a través de la transmutació els alquimistes buscaven l'or, l'alquímia també se situava en un horitzó social, d'eliminació-transformació de la pobresa. Contra això, atesa l'espiritualitat d'Arnau i la seva pregona convicció que Jesús havia realitzat la naturalesa humana d'una manera perfecta, hom va remarcar que res no el podia dur a acceptar que amb mètodes alquímics un qualsevol cos humà pogués acostar-se a la perfecció natural.

Un tercer centre d'interès va recaure en les qüestions de mètode per tal d'encarar les recerques del futur. Semblà adequada la proposta de Francesco Santi de distingir dos aspectes diferents en la formació de la llegenda i del corpus alquímic arnaldia: hi hauria hagut un post-arnaldisme i un pseudo-arnaldisme. El primer consistiria en tots aquells elements alquímics vinculats de manera positiva o polèmica a l'obra autèntica, mèdica o profètica, d'Arnau de Vilanova. El segon comprendria les obres d'alquímia atribuïdes a Arnau. Aquesta distinció va obrir el debat sobre com caldria definir el corpus alquímic pseudo-arnaldia. De bell antuvi, caldria precisar quins haurien estat els criteris que determinaren l'atribució de tractats alquímics a Arnau de Vilanova. Barbara Spaggiari n'assenyalà quatre: a) quins manuscrits reporten l'atribució a Arnau, b) datacions dels manuscrits, c) llengua de l'autor, d) llengua del copista. La tradició manuscrita és quasi tota quatrecentesca pel que fa als textos llatins, mentre que pel que fa a textos en català n'hi ha d'anteriors. A més, el testimoniatge de Joan Andreu (Giovanni Andrea) sobre Arnau, potser en relació amb el segell del Lleó, és antic. En el primer ms. llatí del *Rosarius philosophorum* no hi ha atribució a Arnau de Vilanova, que es trobarà en un ms. francès de la Bibliothèque de l'Arsenal d'entorn el 1360, mentre que en la versió occitana tampoc no hi ha atribució. En l'estadi actual de la recerca no

hi ha encara criteris ben definits, sinó més aviat pistes, senyals, indicis. Sembla clar que en el corpus alquímic atribuït a Arnau hi ha un nucli i uns textos que volten entorn d'aquest nucli. En un moment anterior s'havia pogut creure que el nucli era atribuïble a Arnau. Si avui hi ha unanimitat sobre el caràcter pseudo-arnaldia de totes les obres alquímiques que li han estat atribuïdes, no deixaria d'ésser interessant verificar com i en quin moment s'ha format l'estrat primari de les mateixes; si deriva només de les edicions impreses o si s'ha format abans.

L'endemà dissabte 2 d'octubre del 2004, abans de l'inici de la sessió, el dr. Josep Perarnau comunicà als participants que tenien temps d'enviar les correccions que vulguessin introduir en llurs ponències fins al 15 de novembre. Al mateix temps, i reprenent una pregunta formulada en el «I Trobada...», féu avinent a l'assemblea que els últims deu anys havien aparegut elements nous entorn de la biografia d'Arnau: a) el nom grafiat "Arnaldus de Noua Villa", quan és anomenat per altres, mentre ell s'autoanomena 'de Villa noua'; b) un personatge anomenat "Geraldus de Nova Villa", 'cantor de Tyarno', que és al costat d'Arnau quan el processen a París, c) al ms. Sloane hi ha un text dedicat a "Petrum fratrem magistri", estudiant de medicina, d) les seves relacions amb Jacme Blanc, canonge de Digna, a la Provença, suggeriria (al costat de la tolosana) la hipòtesi que la família d'Arnau de Vilanova podria ésser-ne originària, la raó del seu trasllat a València havent estat la croada de conquesta d'aquell regne en temps de Jaume I.

Tot seguit Michela Pereira va resumir els punts principals apareguts en el debat del dia anterior i va reobrir la discussió.

Aquesta es tornà a centrar en la qüestió dels contactes d'Arnau amb l'alquímia. Francesco Santi insistia que Arnau, més enllà de dificultats psicològiques, havia pensat a fons les intencionalitats epistemològiques de l'alquímia i, d'acord amb les seves idees espirituals, se n'havia d'apartar. L'estudi d'allò que pensava Arnau sobre el cos de Crist faria comprendre que la seva opció de distanciar-se de l'alquímia era deguda al coneixement pregon que se n'havia procurat. A banda d'aquesta reflexió, hipotitzava que, ultra el postarnaldisme i el pseudoarnaldisme, calia fer atenció a un pararnaldisme lligat a les edicions modernes de Perna d'obres alquímiques atribuïdes a Arnau de Vilanova.

Paravicini-Bagliani es preguntava si era lícit parlar d'Arnau de Vilanova i l'alquímia quan tothom està convençut que les obres que li han estat atribuïdes són d'un pseudo Arnau. El tema de l'alquímia mèdica és present en Roger Bacon, però el problema és determinar qui va llegir Bacon abans que la seva influència es detecti en el *Testamentum*? D'altra banda, tampoc no hi ha textos baconians que hagin estat atribuïts a Arnau. Donat, doncs, tot això, no es pot anar més enllà de la influència que haurien tingut sobre Arnau els textos *De retardanda morte*. A més, el rastre d'elements alquímics en l'obra autèntica d'Arnau és tan minsa que no justifica que es parli d'ell com a alquimista.

Només l'existència del corpus alquímic posat al seu nom dóna origen a una pregunta que ara ja tothom té per contestada en sentit negatiu.

Emergia, doncs, altra volta, el per què de l'atribució d'un corpus alquímic a Arnau, com se n'havia atribuït un altre a Lull. En l'enquesta per a arribar a comprendre la concatenació de fets i causes, Crisciani va remarcar el testimoni de Joan de Rocatalhada sobre Arnau com a alquimista i la possible influència de Roger Bacon a través del *Secretum secretorum*, el qual va tenir, com és sabut, una influència certa sobre els textos *De retardanda morte* fins a Ficino.

Michela Pereira feia notar que si el *De vinis* és d'Arnau, es confirmaria que va tenir coneixements de tècniques alquímiques. Amb aquesta premissa, caldria en un segon moment explicar historiogràficament perquè determinades obres sobre alquímia passen al corpus pseudoarnaldià. La producció de tals obres, a més, demana que hi hagi hagut una escola d'alquímia. Qui són, en tal context, els fills d'Hermes?

Federici Vescovini també s'interrogava per l'origen de la llegenda de l'Arnau de Vilanova alquimista. També hi ha una llegenda similar en els casos de Roger Bacon i Pietro d'Abano, metge com Arnau. Però Arnau de Vilanova fou condemnat per la Inquisició i d'Abano no, a desgrat de la qual cosa Ficino els recuperarà tots dos. Hi ha diferències pel que fa a la concepció del saber, de la medicina i de la teologia que haurien d'ésser posades en relleu.

Francesco Santi feia notar que la condemna de Tarragona (1316) va tenir com a conseqüència la defensa d'Arnau per part dels qui li eren més acostats, família i deixebles. Potser és aleshores quan la seva figura comença a ésser repensada i quan comencen a aparèixer elements nous, aportats des de fora.

El dr. Perarnau assenyalava que el *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de Aduentu Antichristi* podia i havia d'ésser estudiat també com un altre dels elements bibliogràfics que s'afegeixen a la construcció de la llegenda sobre Arnau.

Altres punts encara van ésser tocats: les rares al·lusions al Rasés alquímic o al tema de l'allargament de la vida que es troben en el tractat *De humido radicali* d'Arnau; el tema de la relació entre alquímia i profecia, documentat en el *Tractatus parabolicus*, en el *Testamentum*, en Joan de Rocatalhada, Pietro Bono de Ferrara, Constantino Pisano i altres. Una i altra vegada reapareixia el problema de la influència de Roger Bacon, directa o indirecta, tant sobre l'Arnau autèntic com sobre el pseudo-Arnau. La mola de treball bàsic que resta pendent va impulsar Lluís Cifuentes a proposar, com a fruit de la «II Trobada...», que es constituís un equip internacional d'especialistes dedicat a promoure els estudis arnaldians que en el futur havien de continuar la tasca, inacabable, de comprendre el personatge en totes les seves facetes.

La sessió del diumenge dia 30 al matí fou dedicada a formular les conclusions de la Trobada. L'encàrrec recaigué sobre Agostino Paravicini Bagliani i Francesco Santi.

Paravicini-Bagliani insistí que els resultats de la «II Trobada...» obligaven a estudiar la llegenda de l'Arnau de Vilanova com autor d'obres alquímiques a la llum d'una recerca codicològica exhaustiva, que resta per fer. El nom d'Arnau de Vilanova interessa un filó textual que no és només l'alquímic, sinó també un altre que neix entorn del *De retardatione mortis*, atribuït a Roger Bacon, a Llull, a Arnau, aquesta darrera atribució potser més antiga que la primera, tot i que la recerca reserva sorpreses: en dos mss. anglesos la paternitat d'Arnau és adjuntada substituïnt la de Bacon.

Encara que les atribucions a Arnau siguin tardanes, la tradició és forta, i en la mesura que l'estudi de tots els mss. oferiria elements relativament clars d'història objectiva, es podria seguir l'iter' d'aquesta tradició.

Finalment, cal avançar una hipòtesi de treball sobre l'atribució d'un corpus alquímic a mestre Arnau. Els primers testimonis sobre l'Arnau alquímic provenen de Joan Andreu (Giovanni d'Andrea) i de Joan de Rocatalhada i, encara que en circumstàncies ben diverses, tots dos parlen des de la Cúria Romana. Això ens pot dur a comprendre que tots dos intenten protegir l'alquímia, aixoplugant-la sota el nom prestigiós d'Arnau de Vilanova, que havia estat metge de reis i de tres papes. Hi havia una memòria avinyonesa positiva d'Arnau. D'altra banda, ell mateix s'havia refugiat sistemàticament en el papat quan experimentava dificultats. El cas d'Arnau té paral·lels, com és ara el de Pietro d'Abano. Es tractaria, per tant, d'una operació interessada i conscient, el lligam directe de la qual amb l'Arnau històric acabarà algun dia d'ésser precisat.

Francesco Santi assenyalava que la «II Trobada...» havia fet emergir quatre perspectives netament diferenciades: a) l'Arnau de Vilanova històric, creatiu com a metge i com a autor d'obres espirituals; b) el post-arnaldisme, fenomen de la primera meitat del s. IV; c) el pseudoarnaldisme, d) el paraarnaldisme, a partir de l'edició de Murchi, fenomen essencialment tudesc.

L'Arnau històric només hauria tingut contactes ocasionals amb el món de l'alquímia i s'hauria interessat per algun aspecte tècnic (medicinal) que en provenia, romanent ell escèptic respecte al fons i a les virtualitats de la proposta alquímica.

En canvi els col·laboradors immediats d'Arnau senten un interès més accentuat que el d'ell a l'esguard de l'alquímia (Pere de Vilanova).

La temptativa d'explicar aquesta diferència no s'acaba evocant la ,noverat' relativa de l'alquímia com a pretesa ciència, o l'especialització dels alquimistes, ni encara els aspectes més frapants de l'epistemologia alquímica en matèria de filosofia natural. El problema resta obert.

Potser la «II Trobada...» ha fet emergir algunes de les causes que expliquen l'evolució que es dona des de les posicions molt cautelars i negatives de l'Arnau històric cap a l'interès per l'alquímia que es manifesta en els cercles

dels seus col·laboradors i deixebles, interès anterior al que apareix en el *Testamentum*.

Les causes accidentals, és a dir, exteriors als textos, serien tres:

a) La relació entre Arnau i la cultura ,antagonista'. La memòria d'Arnau perviu en grups que es troben en situació d'antagonisme respecte a la mentalitat eclesiàstica oficial. Així la seva figura pot ésser llegida com una xarnera que uniria aquests grups amb l'ortodòxia o com un personatge de ruptura.

b) Una segona causa pertany a la història literària. No és estrany que els textos es posin a circular sense ésser ben compresos. A vegades hi ha juxtaposicions i barreges que no tenen justificació teòrica. El mateix pot haver passat en el cas dels deixebles d'Arnau: molt probablement aquest no hauria acceptat llur aproximació a l'alquímia.

c) Els textos poden ésser transportats de significat per un lector que tingui una cultura diferent de la de l'autor.

Causas formals, és a dir, inherents als textos:

d) Des de finals del s. XIII a finals del s. XIV s'opera un canvi en el concepte de ciència. La ciència havia estat tradicionalment definida en relació amb els universals, les coses que no canvien, les essències, les veritats eternes; mentre que l'art es referia a les coses mudables, singulars. En canvi, es dona una evolució cap a un concepte més científic de les arts, fins al punt que serà possible que l'artista, mitjançant la seva intervenció en la matèria, l'elevi a la seva perfecció. Si això és possible en el camp matemàtic, perquè no ho hauria d'ésser en l'alquímic?

e) Arnau de Vilanova és un dels responsables de l'elevació de la medicina des del camp de les arts al domini científic. En aquest canvi, que n'arrossega d'altres per ventura no contemplats ni volguts, s'hi inscriuria el nou interès demostrat pels seus col·laboradors cap a l'alquímia, interès que no podia ésser considerat aleshores una devaluació, ans un reforç de posicions arnaldianes vistes en un altre context.

La tasca de l'avenir serà la de precisar i, si cal, corregir, aquestes línies aquí a penes esbossades.

* * *

Acabades aquestes dues intervencions, la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova. Barcelona, 30 setembre - 3 octubre 2004», es va donar per concluda, havent estat convidats tots els qui hi havien pres part a participar en la «III Trobada...», celebradora l'any 2011, any del setè centenari de la mort d'Arnau de Vilanova.

ESTUDIS

Sebastià GIRALT

UN ALQUIMISTA MEDIEVAL PER ALS TEMPS MODERNS:
LES EDICIONS DEL CORPUS ALQUÍMIC
ATRIBUÏT A ARNAU DE VILANOVA EN LLUR CONTEXT
(c.1477-1754)¹

«M'exalta el nou i m'enamora el vell».
J.V. FOIX, *Sol, i de dol*.

D'ençà del segle XIV circulà un nombre creixent d'escrius alquímics apòcrifament atribuït a Arnau de Vilanova, alhora que el seu nom anava adquirint injustificadament una gran fama d'alquimista fins a esdevenir una de les màximes autoritats de la literatura alquímica medieval en llatí. Aquesta, juntament amb la de profeta i nigromant, fou una de les tres tradicions que configuraren el mite d'Arnau i que confluïren al renaixement en una encarnació de la figura arquetípica de metge-mag, tan cara al neoplatonisme.² Arrecerat sota la imatge llegendària del seu pretès autor i en paral·lel al conjunt d'escrius mèdics no

---

1. El present estudi s'inscriu en un projecte de recerca més ampli sobre "Les edicions particulars i parcials d'Arnau de Vilanova en l'edat moderna", per al qual l'Institut d'Estudis Catalans m'ha concedit la borsa d'estudis "Ramon d'Alòs-Moner" del 2003, que m'ha permès realitzar dues estades a París i a Londres per examinar directament els exemplars que es troben en les biblioteques d'aquestes ciutats. Des d'aquí agraeixo la institució i qui ha estat el meu tutor, Josep Perarnau. El tema havia estat ja tractat específicament per Antoine CALVET, *Les alchimica d'Arnau de Villeneuve à travers la tradition imprimée (XVIe-XVIIe siècles)*. *Questions bibliographiques*, dins D. KAHN - S. MATTON, *Alchimie. Art, histoire et mythes. Actes du premier colloque international de la Société d'Étude de l'Histoire de l'Alchimie, Paris, Collège de France, 14-15-16 mars 1991*, París - Milà, S.É.H.A.- Archè, 1995, 157-190 –un estudi que ha estat un excel·lent punt de partida per al present treball–, i també, dins el marc del conjunt de la transmissió impresa moderna del corpus arnaldian, pel meu llibre *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista* (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 5), Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona - Mútua Manresana, 2002. He d'advertir que en el present treball faig servir l'adjectiu 'arnaldian' *lato sensu* per referir-me al conjunt de les obres pertanyents al corpus atribuït a Arnau de Vilanova i, per tant, l'aplico també a aquells escrius d'autoria apòcrifa o dubtosa com són els alquímics. Un cop deixada clara la meua opinió que tots els textos alquímics atribuïts a Arnau són espuris, no em sento en la necessitat d'insistir-hi, ni tampoc aquest estudi no és el lloc oportú per tractar la qüestió.

2. Entorn de la llegenda arnaldiana es podrà veure la meua comunicació *El mite d'Arnau de Vilanova, de l'Edat Mitjana al Renaixement*, dins *IV Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga, Història i Llegenda al Renaixement*, Girona, 8-11 de juliol del 2002, Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes (en premsa), i la meua introducció al *De reprobacione nigromantice fictionis* d'Arnau de VILANOVA (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, VII), Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera (en premsa).

químics arnaldians, el corpus alquímic fou objecte de nombroses impressions al llarg de quasi tres segles de l'edat moderna, que no solament perpetuaren sinó que també multiplicaren el renom d'Arnau com a alquimista. Mentre que el corpus mèdic i l'alquímic circularen quasi sempre independents entre si en la transmissió manuscrita medieval, en la tradició impresa, en canvi, mantenen alguns punts de contacte, sobretot en coincidir parcialment dins les edicions generals del segle XVI (*Opera*). Tanmateix entre l'un i l'altre s'observen divergències notables en la cronologia, els circuits i els àmbits editorials, sens dubte perquè responien a corrents i a interessos ben diferents dins la medicina moderna. Una altra diferència és la menor proporció d'escrius alquímics que van arribar a la impremta respecte del total que formava el corpus: Michela Pereira ha comptat fins a 52 escrius en el conjunt de la tradició alquímica, amb una gran varietat d'extensió i de gèneres, mentre que els impresos només arriben a una vintena.³ Val a dir que hi ha un cert dubte sobre l'adscripció alquímica d'algun d'aquests escrius: per exemple Pereira posa en dubte el caràcter alquímic de l'*Epistola de sanguine humano distillato*. El meu criteri ha estat incloure dins la categoria d'alquímics aquells escrius que van ser vistos com a tals per la tradició impresa i en conseqüència recollits dins les recopilacions alquímiques modernes. Tot i així, el *De sigillis*, per bé que posat pels editors dels *Opera* dins la secció alquímica, l'he exclòs no solament pel seu contingut, en realitat astrològic, sinó perquè no es va transmetre dins la tradició alquímica.

Cal advertir també que la tradició textual del corpus alquímic arnaldian és particularment complexa i proteica. Prova de la capacitat transmutativa dels textos que hi pertanyen són les metamorfosis patides pel *Flos florum*, del qual la *Semita semitae* i la *Practica ad quendam papam* són dues derivacions: la primera n'és un abreujament, mentre que la segona es limita a la seva part pràctica.⁴ És significatiu de la manera de treballar dels editors el fet que sovint dues o tres variants del mateix text s'imprimeixin inadvertidament en el mateix recull. Altres trets de les edicions alquímiques assenyalats per Robert Halleux són l'hàbit d'afegir textos antics, medievals o contemporanis sense preocupar-se per les diferències cronològiques, i la tendència, compartida per l'alquímia amb altres sabers, a basar l'*editio princeps*' en un sol manuscrit i anar-la reproduint en les posteriors. Per tant no és fàcil trobar textos veritablement renovats, més

3. Michela PEREIRA, *Arnaldo de Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, dins J. PERARNAU (ed.), «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, II, pp. 95-174. Per la meua part he recollit 21 escrius impresos: vegeu *infra* l'apèndix 1.

4. Vegeu Jacques PAYEN, *Flos florum et Semita semite. Deux traités d'alchimie attribués à Arnald de Villeneuve*, dins «Revue d'histoire des sciences et de leurs applications», 12 (1959), 289-300; Antoine CALVET - Sylvain MATTON, *Quelques versions de la Flos florum pseudo-arnaldienne* Le Livre de Roussinus, Liber perfecti magisterii, Opus magisterii, Perfectum magisterium, Parvum rosarium per O. Fineum transcriptum, dins «Chrysopoeia», 6 (1997-1999), 207-271. En aquest darrer treball es recull la tradició impresa de tots tres escrius.

enllà de correccions superficials, igual que en el corpus mèdic arnaldia, on els anuncis d'esmena textual en les obres mèdiques solen ser força exagerats i es van repetint inalterats en reedicions successives.⁵ Així mateix el sentit pràctic domina sobre la fidelitat al text medieval i, en conseqüència, en arribar a la impremta els textos s'esmenen, se'n modernitza el lèxic i fins i tot s'amplien amb passatges d'altres escrits per aclarir-ne el significat.⁶ A banda de la transmissió pseudoepigràfica heretada de temps anteriors, alguns dels escrits del corpus van tenir una mínima o nul·la tradició manuscrita sota el nom d'Arnau i, per tant, és possible que la falsa adscripció hagi sorgit en les edicions modernes o s'hagi propagat gràcies al seu efecte multiplicador. En aquest sentit he de dir que, en centrar-me en la tradició impresa, no m'ha calgut distingir els diferents estrats de la formació del corpus, tal com en el seu moment va distingir Michela Pereira dins el corpus pseudol·lul·lià,⁷ però certament es podria discernir entre un nucli format per aquelles obres que presenten una atribució llarga i més o menys coherent al llarg dels segles i les capes exteriors compostes per les obres que apareixen atribuïdes a Arnau ocasionalment o només en la impremta moderna. En darrer lloc cal assenyalar que la història dels impresos arnaldians demanaria una anàlisi atenta de la transmissió textual de les diverses edicions per tal d'examinar la relació entre elles i la relació d'elles amb la tradició manuscrita. Malauradament aquí tan sols estic en condicions d'oferir una primera aproximació, centrada exclusivament en la transmissió impresa i encara no del tot sistemàtica.

Per últim he d'advertir que la meua intenció no és solament recollir les diverses impressions de les obres pertanyents al corpus arnaldia sinó veure, en la mesura del possible, com s'insereixen en els medis editorials i intel·lectuals d'on van sorgir.

---

5. Luis GARCÍA BALLESTER - Eustaquio SÁNCHEZ-SALOR - Michael McVAUGH - Anna TRIAS (1985), *Las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova: su valor para la edición crítica de sus obras médicas*, dins «Asclepio», 27, (1989), 39-66; Juan Antonio PANIAGUA, *La obra médica de Arnau de Vilanova. Introducción y fuentes*, dins «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina», 9 (1959), pp. 351-401.

6. Robert HALLEUX, *Les textes alchimiques*, Turnhout, Brepols, 1979, pp. 91-97. Quant a la tradició alquímica impresa vegeu, de més a més, Rudolf HIRSCH, *The invention of printing and the diffusion of alchemical and chemical knowledge*, dins «Chymia», 3 (1950), 115-141, reeditat dins *The printed word: its impact and diffusion primarily in the 15th-16th centuries*, Londres, Variorum reprints, X, 1978; en el marc més general de l'alquímia moderna Bernard JOLY, *La rationalité de l'alchimie au XVIIe siècle*, París, Librairie philosophique J. Vrin, 1992, esp. 28-32, i Michela PEREIRA, *Arca na sapienza. L'alchimia dalle origini a Jung*, Roma, Carocci editore, 2001, esp. 189-271.

7. Michela PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Londres, The Warburg Institute, 1989, 61-96. Quant al valor mèdic de l'alquímia lul·liana, similar al de l'arnaldiana, i la seva recepció moderna vegeu Michela PEREIRA, *Alchemical writings attributed to Raimon Lull*, dins P. RATTANSI - A. CLERICUZIO (eds.), *Alchemy and chemistry in the 16th and 17th centuries*, Dordrecht - Boston - Londres, Kluwer Academic Publishers, 1994, 1-15.

El context intel·lectual

Des del darrer terç del XV trobem un interès envers el corpus arnaldià per part dels cercles influïts pel neoplatonisme hermètic, del qual és un exemple notable Marsilio Ficino. FICINO cita el pseudo-Arnau alquimicomèdic en diverses de les seves obres com el *De vita libri tres*, el *Consiglio contro la pestilentia* i el comentari de les *Ennèades* de Plotí.⁸ D'altra banda es va estenen l'ús dels remeis destil·lats entre finals del segle XV i la primera meitat del XVI, com es reflecteix en la impressió d'alguns escrits arnaldians relacionats amb la destil·lació.

Tanmateix l'impuls decisiu a la quemiatria o ús de remeis químics es degué al revulsiu que va suposar per a la medicina moderna l'obra i la pràctica professional del metge i reformador suís Paracels (1493-1541), que fonamentà la terapèutica química en una filosofia natural plena de misticisme i influïda pel neoplatonisme i l'alquímia. Walter Pagel ha assenyalat un bon nombre de paral·lelismes entre Paracels i la tradició arnaldiana, tant l'autèntica com l'espúria: el recurs a la màgia natural i a l'astrologia, la creença en dimonis, el rebuig de la superstició dels endevins i fetillers, l'acceptació de remeis empírics del poble, que es pot observar sobretot en l'apòcrif *Breviarium practice*, les motivacions religioses per a la pràctica mèdica i l'interès envers la teologia—aquest darrer camp és l'únic en el qual Paracels, igualment influït per les idees escatològiques de Gioacchino da Fiore, reconeix un crèdit explícit al metge català. L'obra alquímica arnaldiana, igual que la resta de la tradició alquímica medieval orientada a combatre la malaltia i perllongar la vida—pseudo-Llull, Joan de Rocatalhada (Ioannes de Rupescissa)...—, també va exercir una forta influència en Paracels, el qual va contribuir decisivament a desplaçar el centre d'interès de l'alquímia cap a l'aplicació mèdica. És evident que Paracels va anar molt més enllà en les seves innovacions, fins al punt de rebutjar la doctrina humoral galenista. Però, malgrat la dificultat de destriar en quina mesura exacta a causa del seu costum de no donar citacions, el corpus arnaldià va ser sens dubte una de les fonts del metge suís, que l'hauria pogut llegir en alguna de les edicions generals d'inicis del segle XVI. Per un altre costat l'esmentada influència de les autoritats alquímiques tradicionals no és obstacle perquè Paracels sigui molt sovint crític amb elles en aspectes específics de la tècnica alquímica.⁹

8. Sylvain MATTON, *Marsile Ficin et l'alchimie. Sa position, son influence*, dins J.-C. MARGOLIN - S. MATTON (eds.), *Alchimie et philosophie à la Renaissance*. «Actes du colloque international de Tours (4-7 déc. 1991)», París, Vrin, 1993, 123-192; GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, 70-71.

9. Sobre Paracels: Walter PAGEL, *Paracelso*, dins P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, IV: *Medicina moderna*, Barcelona, Salvat, 1972, 107-118; Allen G. DEBUS, *The chemical philosophy. Paracelsian science and medicine in the sixteenth and seventeenth centuries*, Nova York, Science History Publications, 1977, 45-61; IDEM, *Man and Nature in Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1978, 51-73 de la traducció castellana: *El hombre y la naturaleza en el renacimiento*, traducció de S. LUGO, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1985, i sobretot

La major part de l'obra de Paracels va restar inèdita a la seva mort i no va ser fins a la segona meitat del cinc-cents quan es va produir la primera onada de recopilació, d'impressió pòstuma i de traducció al llatí dels seus manuscrits, disseminats en nombroses ciutats durant la seva vida nòmada, en el marc del moviment que Lynn Thorndike va anomenar *Paracelsan revival*, que es va estendre per destacats cercles intel·lectuals europeus, sobretot suïssos, alemanys i francesos.¹⁰ De tota manera cal matisar la petja deixada pel reformador suís. Malgrat els conflictes que continuen tenint amb les autoritats universitàries, l'impuls rupturista i antiacadèmic de Paracels queda força més atenuat en els seus continuadors, els quals sovint són o han estat professors universitaris, de vegades pretenen conciliar la doctrina del mestre amb la tradició hipocratico-galènica, solen escriure en llatí i reverencien els alquimistes del passat. A partir dels paral·lelismes esmentats entre el corpus arnaldià i Paracels, molts paracelsistes i quemiàtres es mostren menys reticents a veure Arnau, igual que els altres pretesos alquimistes medievals —Llull, Rocatalhada o Bacon— com les seves fonts i els seus antecessors, segurament empesos per la necessitat de presentar-se com a hereus d'una tradició que es remunta al mític Hermes Trismegist i de trobar l'aval d'uns precedents de prestigi per a una medicina innovadora en el seu enfrontament amb l'ortodòxia aristotelicogalenista imperant.

Walter PAGEL, *Paracelsus. An introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basilea, Karger, 1958 (1982²). Aquest darrer llibre inclou dos apartats sobre els paral·lelismes amb les tradicions arnaldià i alquímica: *Paracelsus and Arnald of Villanova*, 248-258, i *Paracelsus and the alchemy*, 258-273 (i encara 370-371). Vegeu també Walter PAGEL, *Religious motives in the medical biology of the XVIIth century*, dins «Bulletin of the Institute of the History of Medicine», 3 (1935), 97-128, i, en l'àmbit religiós, IDEM, *Paracelsus and the neoplatonic and gnostic tradition*, dins «Ambix», 8 (1960), pp. 125-166 (reedició d'ambdós articles dins *Religion and neoplatonism in Renaissance medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1985); Massimo BIANCHI, *The Visible and the Invisible. From Alchemy to Paracelsus*, dins el citat RATTANSI - CLERICUZIO (eds.), *Alchemy and chemistry...*, 17-50; Wolf-Dieter MÜLLER-JAHNCKE, *Paracelso*, dins Claus PRIESNER - Karin FIGALA (eds.), *Alchemie. Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*, Munic, C.H. Beck, 1998, 369-373 de la traducció castellana de C. Rubies: *Alquímia: enciclopedia de una ciencia hermética*, Barcelona, Herder, 2001.

10. Lynn THORNDIKE, *A history of magic and experimental science*, Nova York, The Macmillan Company, 1923-1958, V, 617-651. Sobre el paracelsisme i d'altres corrents més o menys afins vegeu: Allen G. DEBUS, *The French Paracelsians. The chemical Challenge to medical and scientific Tradition in early modern France*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; IDEM, *La medicina chimica nella prima età moderna*, dins M. D. GRMEK (dir.), *Storia del pensiero medico occidentale. II: Dal Rinascimento all'inizio dell'ottocento*, Bari, Laterza, 1996, 51-92; IDEM, *El mundo médico de los paracelsistas*, dins P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, IV, 118-126; IDEM, *The chemical philosophy*, 63-293; IDEM, *Iatrochemistry and the chemical revolution*, dins Z. R. W. M. von MARTELS (ed.), *Alchemy revisited: «Proceedings of the International Conference on the History of Alchemy at the University of Groningen, 17-19 April 1989»*, Leiden, Brill, 1990, 51-66; IDEM, *Paracelsianism and the diffusion of the chemical philosophy in early modern Europe*, dins Ole Peter GRELL (ed.), *Paracelsus: the man and his reputation, his ideas and their transformation*, Leiden, Brill, 1998, 225-244; Stephen PUMFREY, *The Spagyric Art; Or, The Impossible Work of Separating Pure from Impure Paracelsianism: a historiographical analysis*, *ibidem*, 21-51.

D'aquí, doncs, la voluntat de recuperar-los en noves edicions. D'altra banda la manera com foren rebuts el corpus doctrinari i pràctic de Paracels i la seva influència foren molt variades, de tal manera que sovint resulta ben difícil distingir els límits entre el paracelsisme i d'altres corrents de la quemiatria que rebutjaven una part més o menys gran del llegat paracelsià.

Així doncs, són ben diversos els corrents de la medicina moderna que reivindicuen l'alquímia arnaldiana i hi recorren: paracelsistes declarats com Adam von Bodenstein, Gerhard Dorn, Jacques Gohory (Leo Suavius); autors que intenten harmonitzar la medicina paracelsista i la tradicional com Theodor Zwinger, Johann Albert von Wimpfen o Robert Fludd, així com alguns dels galenistes que anaven acceptant progressivament un cert nombre de remeis químics al costat dels tradicionals.¹¹

La vinculació amb el paracelsisme i la quemiatria fou el motiu pel qual la impressió d'obres alquímiques arnaldianes tingué lloc en general en territoris protestants. L'expansió d'aquests corrents pels estats reformats s'explica perquè els paracelsistes, igual que els altres quemiastes, foren recolzats per nombrosos prínceps i teòlegs protestants, que menyspreaven l'aprenentatge mèdic tradicional tant com l'Església tradicional i que fomentaven els nous corrents per afermar la seva identitat davant un poder imperial catòlic. Per contra, en certs estats catòlics el paracelsisme s'associava amb heretgia, raó per la qual trobà una hostilitat molt més profunda no solament en l' 'establishment' i en les facultats de medicina sinó també en la Inquisició. En efecte, el Sant Ofici, més enllà del conflicte amb l'escolàstica galenista i aristotelista, veia una amenaça en la cosmovisió, la filosofia natural, la interpretació bíblica i la fe majoritàriament protestant dels paracelsistes. En conseqüència el mateix Paracels i els seus seguidors, com Oporin, Bodenstein, Dorn i Zwinger, van ser objecte de prohibició en els territoris hispànics des de 1583, endurida i ampliada en els següents índexs.¹²

11. Sobre Gohory: Daniel P. WALKER, *Spiritual and demonic magic. From Ficino to Campanella*, Londres, Notre Dame Press, 1958 (1975³), 100-106; sobre Wimpfen i Fludd: DEBUS, *The chemical philosophy*, 217 i 135; de Zwinger, Bodenstein i Dorn en parlaré més endavant. Vegeu encara DEBUS, *The French paracelsians...*, 40-41 i 115.

12. A més de la bibliografia citada *supra* a la nota 10, vegeu Bruce T. MORAN, *The alchemical world of the German court. Occult philosophy and chemical medicine in the Circle of Moritz of Hessen (1572-1632)*, Stuttgart, Franz Steiner 1991, 171-176, i Laurence BROCKLISS - Colin JONES, *The medical world of early modern France*, Oxford, Clarendon Press, 1997 122. La persecució inquisitorial espanyola del paracelsisme en la impremta està tractada per José PARDO TOMÁS, *Ciencia y censura. La Inquisición española y los libros científicos en los siglos XVI y XVII*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1991, 220-227. De tota manera és perillós generalitzar-lo a tot arreu del món catòlic. Així, en ocasions es cultivava l'alquímia en el cercle protegit de la cort i les possessions centreeuropees dels Habsburg van conèixer un notable conreu de l'alquímia i del paracelsisme fins i tot entre eclesiàstics: Robert J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700. An Interpretation*, Oxford, Clarendon Press 1979, 316-347 de la traducció castellana de J. L. GIL ARISTU, *La monarquía de los Habsburgo (1550-1700)*, Barcelona, Labor 1989.

L'interès despertat en el món protestant per Arnau no es va limitar a l'obra mèdica i alquímica sinó que va arribar a l'obra teològica, vista com un precedent d'antipapisme, amb la impressió repetida d'un dels seus escrits espirituals i un possible conat d'edició general teològica.¹³

Les primeres edicions

Durant el primer moment de la impremta són escasses les edicions de textos alquímics. Tot i així entre les primeres impressions alquímiques realitzades a Venècia s'ha de comptar almenys un incunable arnaldià: el *De aqua vite simplici et composita*, editat per Adam de Rottweil entre 1477 i 1480, però que no tornarà a aparèixer de nou (1)¹⁴. En canvi un altre imprès que s'ha considerat un incunable, la versió veneciana del *Rosarius philosophorum* arnaldià, cal retardar-lo probablement fins als primers anys del segle XVI. Per aquells temps el metge genovès Tommaso MURCHI va incloure cinc escrits alquímics en la primera edició general, impresa a Lió el 1504, de caràcter mèdic però amb un aparent esbiaixament neoplatònic: *Rosarius philosophorum*, *Lumen novum*, *Flos florum*, *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia* i *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*. Aquests títols es repetirien a la resta de les edicions generals d'Arnau que anirien apareixent al llarg del segle XVI: Venècia, 1505; Lió, 1509; Lió, 1520; Venècia, 1527; Lió, 1532; Basilea, 1585, i Lió, 1586. En només dues edicions posteriors (1520 i 1532) s'afegiria el *De philosophorum lapide* i en la *Praxis* de 1586 la *Cathena aurea* i el *Testamentum*¹⁵. La publicació dels dits escrits dins les edicions generals no impedeix que els seus prefacis esdevinguin escenari ja aleshores d'una precoç polèmica sobre l'autencitat de l'obra i l'activitat alquímiques d'Arnau, en el marc del debat renaixentista sobre la validesa intel·lectual de l'alquímia. En efecte, Murchi reivindica Arnau com a autor alquímic des de la primera edició de 1504, mentre que Symphorien CHAMPIER, a l'*Arnaldi vita* de 1520, es mostra escèptic davant les preteses consecucions alquímiques d'Arnau i relega la seva dedicació a l'alquímia a un pecat de joventut, tot posant en dubte que se'n conservin obres perquè, segons alguns, les va lliurar al

13. GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, 61-62; CARLOS GILLY, *Espanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basilea - Frankfurt, Verlag Helbing & Lichtenhahn 1985, 115-116 i 513.

14. *Inc.*: "Humanum corpus, cum sit positum per ingressionem contrariorum. s. elementorum non est permanens". Sobre aquest breu text apòcrif, que exposa les aplicacions de l'alcohol i recorre a la melotèsia zodiacal, i les seves relacions amb altres textos, vegeu ANTOINE CALVET, *Mutations de l'achimie médicale au XVIe siècle. À propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, dins «Micrologus», 3 (1995), 185-209, i ÍDEM, *Le De secretis naturae du Ps.-Arnaud de Villeneuve. Édition, traduction et présentation*, dins «Chrysopoeia», 6 (1997-99), 155-206. Els números entre parèntesis fan referència a la descripció de les edicions particulars de l'apèndix 2.

15. Pel que fa a les edicions generals arnaldianes vegeu PANIAGUA, *La obra mèdica de Arnau de Vilanova...*, a més dels dos estudis citats a la nota 1.

foc quan va abandonar l'art. Més endavant el curador de l'edició de Basilea (1585), Theodor ZWINGER, defensa l'alquimista Arnau de l'atac de Champier¹⁶.

Durant la primera meitat del segle XVI s'estengué la preparació i l'ús dels medicaments destil·lats, que eren normalment considerats alquímics, gràcies als 'llibres de destil·lació' de Hieronymus von Brunschwig, Ulstadt i Gesner. El *Coelum philosophorum* (1525) de Phillip von ULSTADT, metge de Nuremberg i professor a la ciutat suïssa de Friburg durant la primera meitat del segle XVI, i el *De remediis secretis* (1552), escrit pel naturalista i filòleg suís Conrad GESNER (1516 - 1565), sota el pseudònim d'Evonymus PHILIATER, tenen entre les seves fonts declarades pseudo-Arnau, a més d'altres noms d'alquímia medieval, com pseudo-Llull o Joan de Rocatalhada, i sens dubte van contribuir en bona mesura a la fama d'alquimista d'Arnau.¹⁷ No ha d'estranyar, doncs, que alguna de les edicions de tots dos fossin complementades amb escrits arnaldians. El *Coelum philosophorum*, elaborat explícitament a partir d'extrets dels autors esmentats, va tenir un extens èxit editorial i aviat va esdevenir el principal difusor de medicaments destil·lats, gràcies a una gran accessibilitat per a un públic molt ampli deguda a la seva aclaridora destresa per seleccionar els passatges més pràctics i defugir els aspectes més esotèrics, així com als seus il·lustradors gravats tècnics¹⁸. Dues de les nombrosíssimes edicions (Lió, 1572, i Estrasburg, 1630) afegeixen en apèndix el *Rosarius philosophorum*, el *Novum Lumen*, el *Flos florum*, el *De philosophorum lapide*, l'*Epistola super alchimia* i la *Recepta electuarii mirabilis*, títols que coincideixen amb tots els escrits alquímics que havien estat impresos dins els *Opera* gòtics (12 i 25). Ara bé, la confrontació del text d'aquestes dues edicions amb el dels *Opera* dona un resultat divers segons les obres. En efecte, l'*Epistola super alchimia* i la *Recepta electuarii mirabilis* presenten el mateix text, llevat d'alguna correcció, mentre que el *Rosarius philosophorum* ofereix un grapat de diferències rellevants, si bé en la meua opinió imputables a criteris editorials

16. GIRALT, Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista, 34-35 i 44-48. Al voltant de la polèmica sorgida entorn de l'alquímia al renaixement vegeu Sylvain MATTON, *L'influence de l'humanisme sur la tradition alchimique*, dins «Micrologus», III (1995), 279-345, amb abundant recurs a les fonts. El debat medieval es remunta a Avicenna: Chiara CRISCIANI - Michela PEREIRA, *L'arte del sole e della luna. Alchimia e filosofia nel medioevo*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1996, 24 i 38-53.

17. Sobre ambdós autors vegeu sengles articles dins Ch. C. GILLISPIE, *Dictionary of scientific biography*, Nova York, Charles Scribner's Sons 1970-1980: P. E. PILET, *Gesner, Conrad*, V, 378-379, i Martin FICHMAN, *Ulstad, Philipp*, XIII, 534-535, així com DEBUS, *The chemical philosophy...*, 22-23, i Robert P. MULTHAUF, *The significance of distillation in Renaissance medical chemistry*, dins «Bulletin of the History of Medicine», 30 (1956), 329-346.

18. En la dedicatòria d'Ulstad a Felix de Gennasio queda clara la seva voluntat de síntesi i clarificació: «...Tametsi breve admodum ac succinctum fit, id tamen te maxime oblectaturum non dubito, cum quod novarum medicinarum et antiquarum sit velut repositum, tum quod perobscure a Ioanne de Rupescissa, Raymundo Lullio, Arnoldo de Villanova, Alberto Magno, secretarum Naturae rerum summis indagatoribus scripta sint, tam philosophica, quam medica et alchymica pleraque, atque adeo ut a paucis imo quasi nullis nostra aetate intelligi possunt...», *Coelum philosophorum*, Lió, Guillaume Roville 1572, 6-9.

i estilístics. En canvi, el *Novum lumen*, el *Flos florum* i el *De philosophorum lapide* resulten bastant divergents. A parer meu, doncs, hi ha pocs dubtes que els dos primers escrits esmentats procedeixen de les edicions generals, però els tres últims sí donen motius per a pensar que s'hi va recórrer a nous manuscrits, d'acord amb els indicis revelats per Antoine CALVET¹⁹: el *Flos florum* imprès amb el *Coeolum philosophorum* presenta un 'explicit' que es troba en la tradició manuscrita i el *De philosophorum lapide* és ple d'interpolacions que l'allunyen del tractat transmès pels manuscrits amb el títol de *De secretis naturae*, reproduït per contra de manera molt més fidel pels *Opera*. De tota manera, en tant que no es faci un estudi més aprofundit i confrontat amb la tradició manuscrita, no s'ha de descartar del tot la possibilitat que els canvis hagin estat deguts a una intervenció editorial agressiva. Pel que fa al *De remediis secretis* de GESNER, la seva segona part, publicada pòstumament el 1569 a cura de Hans Kaspar WOLF, insertà el *De sanguine humano distillato* en l'edició de 1572 (Lió, Barthélémy Vincent) (13).

Una versió del *Rosarius* arnaldià és inclosa pel calabrès Giano Lacinio en una tria o 'collectanea' que afegeix rere la seva paràfrasi de la *Pretiosa margarita novella* de Pietro BONO, impresa a Venècia pels fills d'Aldo Manuzio el 1546 i el 1557. La intenció de Lacinio és demostrar l'acord essencial dels alquimistes més enllà de les seves aparents contradiccions. Segons Calvet el text del *Rosarius* resulta poc canviat i prové no pas del ja publicat en els *Opera* sinó de la tradició manuscrita (2 i 4)²⁰.

Malgrat algunes excepcions com les que hem vist, des de mitjan segle XVI la iniciativa editorial a l'entorn de l'alquímia arnaldiana, com va passar amb el gruix dels textos alquímics, va traslladar-se fonamentalment als territoris germanòfons i reformats, sobretot als centres editorials que eren les ciutats de Frankfurt, Basilea i Estrasburg. S'inicia llavors el període caracteritzat per l'aparició de les col·leccions d'escrits alquímics, que tendeixen a acumular-ne una quantitat progressivament creixent.

La primera compilació exclusivament alquímica on apareix íntegra una obra del corpus arnaldià és el segon recull alquímico dels diversos que s'aniran publicant entre els segles XVI i XVIII: *De alchimia opuscula* (Frankfurt, Cyriacus Jakob, 1550), on és imprès per primer cop la *Semita semitae* arnaldiana entre els nou escrits d'autors diversos presents en el primer volum (3).²¹ No s'especifica el

19. Cfr. CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 163; CALVET, *Le De secretis naturae...*

20. *Pretiosa margarita novella de thesauro [...] Artis huius diuinae typus et methodus: collectanea ex Arnaldo, Rbaymundo, Rhasi, Alberto, et Michaele Scoto*. Vegeu la introducció de Chiara CRISCIANI a Pietro BONO, *Preziosa margarita novella*, Florència, La nuova Italia, 1976, l-li, i CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 174. S'hi introdueix el *Rosarius* amb aquestes paraules: «Quamobrem, quia Arnaldus de Villanova in suo *Rosario philosophorum*, satis practice tractat de lapide philosophorum ideo ipsius dicta nunc commemorabo ea colligendo secundum hunc ordinem capitulorum», 136r.

21. El segon volum dels *Opuscula* del 1550, ocupat íntegrament per un *Rosarium philosophorum* anònim diferent de l'arnaldià (per bé que pseudo-Arnau és una de les seves principals fonts), ha estat editat com a facsímil: *Rosarium philosophorum. Ein alchemisches Florilegium des Spätmittelalters*, amb un estudi de Joachim TELLE i la traducció alemanya de Lutz CLAREN i Joachim

curador dels dos volums que el componen però l'impressor Jakob –actiu a Frankfurt des de 1539 fins a la seva mort el 1551–, en la dedicatòria a Ottheinrich, comte del Palatinat, afirma que li han arribat per atzar els escrits i ha decidit publicar-los pel profit que en poden treure els investigadors coetanis. A banda de l'habitual reivindicació de l'alquímia com a art veritable i de traspuar una motivació essencialment mèdica per a l'edició, el que resulta més interessant de les paraules de l'impressor és que justifica la publicació dels escrits d'alquimistes de temps més reculats pels èxits “miraculosos i quasi divins” que han tingut en una època recent les terapèutiques revolucionàries de Paracels, sobretot per combatre el poagre, la lepra i l'epilèpsia, a desgrat bé que hagin trobat la mateixa incomprensió que havien sofert els metges i filòsofs antics en el seu moment.²² L'al·lusió a Paracels en la dedicatòria al comte Ottheinrich (1502-1559) no és en absolut gratuïta, atès que aquest aristòcrata no solament es va envoltar d'alquimistes i es va dedicar ell mateix a l'alquímia, sinó que també es mostrava obert al paracelsisme. A més de llibres alquímics, va posseir i utilitzar obres de Paracels, i futurs paracelsistes notoris com Adam von Bodenstein o Toxites van trobar les portes d'Ottheinrich obertes. És més, va estimular Bodenstein, quan aquest era el seu metge, a estudiar els manuscrits inèdits de Paracels (1553). No és sorprenent, doncs, que li fossin dedicades amb posterioritat altres edicions alquímiques.

Aquest és el primer indici de la relació de les impressions d'escrits alquímics medievals, com els atribuïts a Arnau, amb el paracelsisme, en un període molt primerenc del *Paracelsan revival* que tindria la seva eclosió editorial durant la

---

HUBER, Weinheim, VCH, 1992. Pel que fa a les circumstàncies de la seva edició, així com a la seva relació amb el paracelsisme, vegeu l'estudi citat de TELLE (II, pp. 165-171) i MORAN, *The alchemical world...*, 175-176. Sobre l'impressor Jakob: Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1982, 121-122.

22. «...Vidimus enim plerosque huius nostrae aetatis eidem labori insudare, qui praeterquam quod rei familiaris grandi dispendio non carent, etiam id quod quaerere tentant non assequuntur: Ita ars quae per se est certissima, falsa indoctorum opinione depravata, in contemptum abiit, quod plerumque rebus melioribus contingere solitum est. Sed longe aliud et maius quaevisit vetustas, quae naturalem rerum nascentium et crescentium intuens ordinem id ipsum quod cuncta vegetat atque producit, in nobilissimis quibusque perfectissimisque metallis, ceu limitibus suis inclusum, conata est arte deprahendere, idque deinde gravioribus corporis humani morbis adhibens, magna cum laude quam plurimos in speciem etiam incurabiles profligavit. Hinc est quod plerique veteres medici, ut Galenus, Avicenna, naturaeque oculatissimus indagator Aristoteles, suis temporibus vulgi iudicio prodigiosa potius quam admiratione digna effecerunt. Ferunt quibus est recens rei memoria non longe ante haec tempora fuisse Theophrastum quendam Transilvanum, qui deprahensis huius artis mysteriis penitioribus materiam invenerit, quam absque omni dubio antiqui illi naturae scrutatores philosophi suis parabolis atque velaminibus quasi tegentes significare voluerunt, eamque corporibus humanis applicando mirabilia et fere divina perfecit. Ausus est enim eiusdem rei opera curare tres gravissimos morbos: podagram, videlicet, lepram et epilepsiam, praeter caetera omnia quae et his multo maiora praestitit. Eam igitur ob causam, cum huius rei sit maximus aliquis usus, nosque incidimus in aliquot eiusmodi veterum philosophorum lucubrationes, publico studiosorum commodo inservire cupientes, evulgandas esse duximus, bona spe ducti hanc nostram operam cuius secretioris philosophiae studioso non improbatam iri», *De alchimia opuscula*, Frankfurt, Cyriacus Jacob, 1550, iir-iiiv.

segona meitat del segle XVI, al cap d'uns anys de la mort de Paracels el 1541. N'anirem trobant diversos exemples, però alhora veurem que no per això els textos arnaldians deixarien pas de ser apreciats, utilitzats i editats per altres corrents atrets per l'alquímia però allunyats o fins i tot enfrontats amb el paracelsisme.

L'alquímia arnaldiana a Basilea

On resulta més palesa la confluència de l'activitat editorial entorn del paracelsisme i l'alquímia arnaldiana és a Basilea a la segona meitat del segle XVI. Aquesta ciutat, en plena efervescència política i religiosa, va esdevenir un dels principals centres impressors del territori protestant, on el neoplatonisme d'origen italià, amb els seus interessos hermètics, cabalístics i màgics, entrà en contacte amb un grup de metges atrets per la medicina, l'alquímia i la filosofia natural de Paracels.²³ A Basilea el mateix Paracels havia exercit la medicina i havia impartit un curs als estudiants universitaris en la seva tempestuosa estada entre 1527 i 1528, la qual, malgrat que breu, havia deixat sens dubte una influència fonda i duradora en determinats cercles. El nucli de la divulgació alquímica i paracelsiana seria el taller dels impressors-editors Perna i Waldkirch, al voltant del qual es reunirien, en qualitat de consellers i col·laboradors intel·lectuals, paracelsistes destacats com Adam von Bodenstein, Gerhard Dorn o Theodor Zwinger. L'oncle d'aquest darrer, Johann Oporin, hel·lenista, metge deixeble directe de Paracels i impressor de Basilea, havia estat un dels transmissors i impulsors del moviment, que va alimentar passant manuscrits del mestre a Bodenstein i a d'altres.²⁴

Així doncs, retrobem Adam von Bodenstein (1528-1577) instal·lat a Basilea després d'estar al servei d'Ortheinrich. En aquesta ciutat publicaria petits escrits alquímics, esdevindria intèrpret i editor de Paracels i ensenyaria a la facul-

23. Carlos GILLY, *Zwischen Erfahrung und Spekulation. Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit*, dins «Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde», 77 (1977), 57-137, esp. 63-65; CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 163-164; Frank HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*, dins Heinz SCHOTT - Ilana ZINGUER (eds.) *Paracelsus und seine internationale Rezeption in der frühen Neuzeit. Beiträge zur Geschichte des Paracelsismus*, Leiden - Boston - Colònia, Brill 1998, 36-57. Dóna una relació de les impressions arnaldianes a la Basilea del segle XVI GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600...*, 448-452. A part dels treballs citats a la nota 1, es pot veure la meua primera aproximació, *Las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova en Basilea: entre el paracelsismo y el protestantismo*, dins J. M. MAESTRE - J. PASCUAL - L. CHARLO (eds.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico*. «Homenaje al profesor Antonio Fontán (Actas del III Congreso internacional de humanismo y pervivencia del mundo clásico, Alcañiz, Instituto de Estudios Humanísticos, del 8 al 13 de mayo de 2000)», Alcañiz - Madrid 2002, Instituto de Estudios Humanísticos - Laberinto - CSIC, V, 2357-2366.

24. Oporin (1507-1568), impressor des de 1536 i professor de grec a la universitat de Basilea, va publicar Vesal (1543) i va escriure el millor retrat de primera mà que resta de Paracels: PAGEL, *Paracelsus...*, 29-31, i BENZING, *Die Buchdrucker...*, 38-39.

tat de medicina fins a ser-ne expulsat pel seu radical paracelsisme (1564). Havia passat del galenisme a ser apòstol de la medicina paracelsiana estimulat pel seu senyor Ottheinrich, per bé que l'impuls determinant, segons declararia ell mateix en el prefaci d'una edició de Paracels, va ser un remei extrem paracelsià amb què un metge amic seu va guarir-lo d'unes perilloses febres que no es curaven pels mitjans tradicionals (1556). La seva evolució cap a l'acceptació de l'alquímia fou un procés en què, segons confessió pròpia, el *Rosarius* arnaldià va tenir un paper fonamental. Ell mateix relata detalladament la seva iniciació a l'alquímia des de la incredulitat i menyspreu previs en la llarga lletra adreçada als Fugger amb la qual encapçala la seva *Isagoge* al mateix *Rosarius*, impresa el 1559 (5).²⁵ L'interès que podia tenir la riquíssima família dels Fugger per l'alquímia s'ha de vincular amb les seves fortes inversions en indústries mineres a Àustria i Hongria, sigui com un mitjà de cercar or en un moment de declivi de la productivitat de les seves mines o simplement per la complementarietat que hi havia entre l'activitat minera-metal·lúrgica i la dels alquimistes, que solien oferir noves tècniques per millorar la producció minera en els processos d'extracció i refinament.²⁶

A l'epístola Bodenstein declara haver-se sentir-se atret des de la infantesa pel món natural, ocult o manifest, i per investigar-ne les causes, de manera autodidacta. Per casualitat va ensopegar amb un llibre d'alquímia, matèria que fins llavors li havia semblat suspecta d'amagar molt de mal. El tractat va resultar tan caòtic i ple de contradiccions, enganys i enigmes inintel·ligibles que no va fer més que confirmar-li els seus prejudicis. Alhora els pretesos alquimistes que ensopegava el foragitaven de les seves activitats com si fos un il·lús. La descripció que en dona resulta molt gràfica i viva:

«Aquesta meua opinió, concebuda no pas a la lleugera, era confirmada per uns quants alquimistes impostors, homes miserables [...]. D'aquí que em causés una fonda estranyesa que prínceps i altres autoritats permetessin a uns homes d'aquella mena restar dins els seus estats, quan, deixant de banda i tot les seves mentides, aparten i allunyen els homes bons i senzills de les feines honestes i de debò per atreure'ls vers les coves, els fums, el sutge, les cendres, les tenebres i les ferums de la pitjor espècie, on es perden com en el Tàrtar, encunyen monedes falsificades, com servidors de Plutó, fabriquen falsos metalls i balafien els recursos de l'estat; en

25. *Isagoge in excellentissimi Arnoldi de Villanova Rosarium chymicum*, Basilea, Gabriel Ringysen, 1559, 3-60. La carta està dedicada a Anton, Johann Jakob, Georg i Ulrich Fugger. Vegeu també CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 175-176; HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*, 40, i Pearl KIBRE, *Adam of Bodenstein*, GILLISPIE, *Dictionary of scientific biography*, I, 49-50. Sobre Bodenstein, a més: GURLT (1929-35²), *Biographisches Lexicon...*, I, 586; ELOY, *Dictionnaire historique...*, I, p.366, i GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600...*, 126-128; PAGEL, *Paracelsus...*, 126-127.

26. Tara E. NUMMEDAL, *Adepts and artisans. Alchemical practice in the Holy Roman Empire, 1550-1620*, tesi doctoral, Stanford University, 2001 (University Microfilms International, 2002), 68-88.

comptes d'or i de plata lliuren no pas carbons sinó fums que couen als ulls de la manera més llastimosa i que trastornen el cervell, ferums insuportables, immundícies i malalties inguaribles; les seves cares mostren el color de l'or falsificat, com si s'averkonyissin sempre de la seva art i els rosegués la consciència; fan grans promeses i amb la màxima fatxenderia asseguren que faran riquíssimes altres persones, per bé que ells mateixos no tenen ni tan sols per comprar-se un llaç —si no és que ocasionalment han aconseguit alguna cosa per mitjà dels seus enganys. 'Oh estranya ceguesa i dissort' —pensava força sovint».²⁷

Tanmateix la seva dedicació tan absorbent a una tasca que li semblava repul-siva i vana, atesa la impossibilitat per a l'home de transformar les substàncies naturals, l'encuriosia i l'inspirava ni que fos un bri de credibilitat. Per fi un home de gran erudició i noblesa li va parlar de la veritat de l'alquímia. Per tal de vèncer la impetuosa reacció negativa de Bodenstein va preguntar-li com podia pensar que homes tan excel·lents, filòsofs, teòlegs, metges il·lustríssims mentirien en afirmar que era una art veritable. Va posar l'exemple d'Arnau:

«Què diré, per exemple, d'Arnau, que al seu *Rosarius* i a l'*Epistola ad regem Aragonum* sens dubte descrigué correctament la pedra filosofal, com un expert, i transmeté perfectament la manera de preparar-la. Algú per qui tens tanta consideració en medicina i en el conjunt de la filosofia certament no has de considerar-lo pas un impostor i un mentider.»²⁸

Aquesta conversa el deixà dubtós, fins que li'n parlà de nou un altre amic seu, un astròleg de Basilea anomenat Johannes Acronius Phrysius. L'explicació que li donà el féu reflexionar i finalment l'empenyé a interessar-se per l'alquímia i fins a practicar-la. Sota el guiatge arnaldia reeixí a realitzar molts experiments alquímics, si bé la manca d'experiència i la dispersió en altres ocupacions, a més de la falta d'altres requeriments, li impediren arribar a les últimes conse-

---

27. «Hanc meam non temere conceptam opinionem aliquot impostores Alchymistae, homines miseri [...] confirmabant [...]; unde vehementer mirabar principes reliquosque magistratus tales homines retinere in suis Rebuspublicis, qui praeter id hoc, quod mentiantur, homines bonos et simplices revocant et abstrahunt a veris honestisque laboribus ad speluncas, fumos, fuligines, cineres, tenebras et foetores pessimos, ubi veluti in tartaro pereunt; cudunt nummos adulterinos, ut Plutonis ministri; falsa metalla conficiunt opesque Reipublicae perdunt; qui loco auri et argenti non carbones reddunt, verum fumos miserrime oculos pungentes, cerebrum perturbantes, foetores intolerabiles, squalores morbosque incurabiles; in quibus ostendunt facies ipsorum auri adulterini colorem, quasi artis semper et pudeat et conscientia mordeat ipsos, profitentur magna et summa ostentatione asserunt se alios effecturos ditissimos, quum tamen ipsi non tantum habeant (nisi aliquando suis praestigiis aliquid adepti fuerint) unde laqueum sibi comparent. "O miram caecitatem et miseriam" cogitabam saepius...», *Isagoge in Rosarium chymicum*, 7-9.

28. «Quid exempli gratia dicam de Arnaldo, qui in suo *Rosario et Epistola ad Regem Aragonum* sine dubio Lapidem philosophorum recte (ut expertus) descripsit, rationemque praeparandi ipsum diligentissime tradidit, cui in medicina totaque philosophia multum tribuis, non debes certe in hac re, ipsum existimare impostorem et mendacem», *ibidem*, 15-16.

qüències.²⁹ Llavors conegué un ancià foraster, que resultà ser un alquimista expert, i l'acollí a casa seva. Allí aquest continuà instruint-lo en l'alquímia i li permeté contemplar una transformació alquímica: en 24 hores un metall es transformà en un de millor. Era ja dels poquíssims que coneixia la pedra dels filòsofs i l'art de transformar els metalls, un procés extremadament difícil i llarg, només accessible a persones excepcionalment dotades, posseïdors d'unes qualitats que contrasten amb els defectes d'aquells altres falsos alquimistes amb qui havia ensopegat al principi:

«...no és obra d'un o dos mesos sinó que requereix indubtablement un filòsof pacient i constant, expert en l'harmonia universal i temerós de Déu, capaç de dur a terme en un temps no massa llarg el que la natura sola realitza en molts anys. Per tant aconsello als inexperts, als inconstants i als impius que defugin aquesta art, com si els fos un verí mortífer. Alguns d'ells estan falsament persuadits que aquesta pedra transmuta en or qualsevol cosa que toqui, com Midas: i ara! que idiotes! ai, admirable follia!». ³⁰

Bodenstein justifica la reelaboració que fa del *Rosarius* per mitjà del resum d'unes parts o la paràfrasi d'unes altres perquè el considera l'escrit que millor explica quin és el procés de fabricar la pedra filosofal i quin és el fonament dels seus efectes, tal com ha pogut comprovar ell mateix per pròpia experiència. Però és justament la seva mateixa experiència el que li fa veure la necessitat d'aclarir els passatges foscos i abreujar aquells que resulten massa llargs.³¹

«He escrit un epítom del *Rosarius* d'Arnau amb tanta cura com he pogut, perquè per experiència trobava que molts passatges eren obscurs i en la major part es podien exposar amb més brevetat. Per tant alguns dels continguts els he parafrasejat, i si bé hi he introduït addicions que han estat provades per mi, altres continguts els he exposat resumidament, tot i que de manera ben entenedora, sense evitar

29. «Haec Arnoldus et vera ipsum scribere ausim asserere. Nam admovi ipsum igni praecepta Arnoldi sequens multaque expertus sum; immo omnia invenio ipsi convenire quae praefati philosophi ei tribuunt in regula ut cognoscatur. Extrema non sum expertus, quod mihi, huius alchymiae imperitissimo, variis negotiis occupato, hactenus plurima defuerint, quae ad hanc rem requiruntur», *ibidem*, 44.

30. «Optarem quandam eius partis chymiae expertum et pium adesse, qui totum ordinem absolveret, ipsumque lapidem ad perfectissimum statum perduceret: progressio est mirabilis, digressiones sunt complurimae, nec opus unius aut duorum mensium et requirit virum philosophum, patientem, industrium, in totius mundi harmonia peritum et Deum metuentem, qui dubio procul non longo tempore talia, qualia sola natura multis annis efficit, absolvere posset. Quare imperitis, inconstantibus et impiis consulo ut hanc artem fugiant, tanquam ipsi venenum mortiferum, quorum nonnulli sunt falso persuasi hunc lapidem quasi Midam quicquid tangat commutare in aurum: papae, papae, heu idiota, ah admiranda insania...», *ibidem*, 49-51.

31. «Modum autem preparandi lapidem, qui natura rudis et impolitus est effectus et qua ratione suos effectus nobilissimos praestet videtur omnium diligentissime Arnoldus de Villanova in suo *Rosario* tradere, quem in epitomen sive paraphrasin, qua potui diligentia redegere. Quaecumque enim probavi ea ipsum fideliter et recte docuisse video», *ibidem*, 49-51.

servir-me d'expressions enigmàtiques que ja empraven antiquíssims filòsofs i poetes empesos tant per l'obscuritat de la matèria com per un lleuger desdeny envers la gent corrent. [...] En canvi, en allò que no he provat he seguit l'opinió de l'autor, raonant amb cura a partir de l'anterior, per tal que no manqués res en tot l'estudi, però tot hi fos més manifest i més ben adaptat a la pràctica. Puix que l'artífex distingeix l'ordre del progrés com en una pintura, he respectat el mètode de l'autor, que segueix l'ordre de la natura –en la mesura que és possible. El mètode és a voltes resolució, altres vegades composició o també divisió, perquè aquesta art té alguna cosa de peculiar en el mètode a causa de les diverses operacions i especulacions.»³²

Bodenstein arriba a escriure un prefaci que posa sota el nom d'Arnau, que suposadament parla en primera persona però en realitat deu ser obra del metge alemany, tal com traspuen l'estil i les al·lusions propis de l'humanisme.³³

El de Bodenstein és un relat d'iniciació força típic en un art com el de l'alquímia que es divulgava al marge dels circuits acadèmics, de vegades de manera més o menys secreta, passant de mestre a novici en iniciació exclusiva, però alhora demostra la progressiva importància que va adquirint la impremta per donar-lo a conèixer. En efecte, a partir sobretot des de mitjan segle XVI la indústria editorial proporciona una via més fàcilment accessible i permet que una més gran quantitat de persones s'iniciï en l'alquímia, en especial a l'Europa central. D'altra banda el recurs al corpus arnaldianà com a primer graó per iniciar-se en l'alquímia, il·lustrat per Bodenstein, no era pas un fet excepcional. El 1573 l'alquimista Philipp Sömmering aconsellava al seu patró, el duc Julius de Braunschweig-Wolfenbüttel, començar amb la lectura d'Arnau abans de continuar amb la d'altres autoritats medievals.³⁴

L'edició de Bodenstein és el primer imprès de l'alquímia arnaldiana a Basilea, ciutat que n'esdevindria el més gran focus d'irradiació editorial durant la segona meitat del cinc-cents. Malgrat que el nom d'Arnau no apareix a la primera antologia alquímica (*De alchemia*, Nuremberg, Johann Petreius, 1541) a cura d'un editor ocult sota un pseudònim que, segons apuntaria anys més tard Grataroli, hauria pogut ser el reformador Andreas Osiander,³⁵ el seu impressor ja és conscient de la importància de la tradició arnaldiana en l'alquímia. Això resulta palès

32. «Epitomen *Rosarii* Arnoldi, quam potui diligentissime, conscripsi, quod experientia invenirem multa esse obscura et pleraque brevius doceri posse; quare alia paraphrastice explicavi, iisque a me probata additis, alia compendiose, plane tamen aperte, docui, aenigmatibus etiam cum antiquissimis tam philosophis quam poetis usus et propter rerum obscuritatem et propter levem vulgi contemptum. [...] In hiis vero quae non probavi sum authoris sententiam sequutus ratiocinando diligenter ex praecedentibus, ne quid deesset in tota tractatione sed omnia forent manifestiora meliusque ad praxim accommodata; quo artifex tanquam in tabula dispiciat ordinem progrediendi, methodum authoris retinui, quae ordinem naturae (quoad fieri potest) sequitur. Ea est interdum resolutio, aliquando compositio, tum etiam divisió: quia haec ars habet in methodo aliquid peculiare, propter diversas operationes et speculationes», *ibidem*, 54-55.

33. *Arnoldi praefatio in tractatum De philosophorum lapide* (1-5 de la *Isagoge*).

34. NUMMEDAL, *Adepts and artisans...*, 29-31.

35. *Veræ alchemiae...*, Basilea, H. Petri-P. Perna, 1561, f. *3r.

quatre anys més tard, quan Petreius llença una crida per trobar exemplars millors dels que té al seu abast, molts dels quals en males condicions o mal impresos, per portar a la impremta una magna recopilació alquímica. Entre els 33 títols o autors de què disposa cita el *Rosarius* i les *Quaestiones* arnaldianes.

Tanmateix Petreius va morir el 1550 sense haver dut a la pràctica el projecte i sense que li arribés a temps l'oferta epistolar feta per un canonge de Pavia de lliurar-li un conjunt de 53 manuscrits. Tot i així la carta va a parar a les mans d'un familiar de Petreius, també impressor, Heinrich Petri, el qual sí que reeixirà a acomplir el projecte d'una gran compilació alquímica, amb la col·laboració d'un altre impressor, Pietro Perna, que esdevindrà fonamental per a la divulgació editorial de l'alquímia i el paracelsisme.³⁶ Encarreguen l'edició científica del recull, titulat *Verae alchemiae artisque metallica, citra aenigmata, doctrina, certusque modus* (Basilea, 1561), a Guglielmo Grataroli (7). Grataroli (1516-1568) era un metge nascut a Bèrgam però que, perseguit i condemnat a mort arran de la seva conversió al calvinisme, es va exiliar des del 1552 a Basilea, on va ensenyar i practicar medicina i va desenvolupar el seu interès envers l'alquímia. Al contrari del que s'havia pensat, no és l'autor del diàleg anònim titulat *Chryssorrhoas*, que, tanmateix, inclou en el recull i en el qual apareix Paracels defensant l'alquímia per curar malalties desesperades i prolongar la vida, sinó que, per contra, va ser un detractor del moviment paracelsista.³⁷

A la dedicatòria al comte Ferran d'Ortenburg, que l'havia hostatjat a Augusta, i al prefaci adreçat als estudiosos Grataroli dona a entendre que ha anat recopilant manuscrits per terres italianes i germàniques i que ja és hora de donar-los a la impremta abans que la seva mort els dispersi i els faci perdre. Cal aclarir que, tot i les pretensions públiques de Grataroli, qui havia tingut la iniciativa de la recopilació havien estat els editors i havien estat ells mateixos qui tenien a les seves mans la gran majoria dels escrits que s'hi publicaven. El mateix Gra-

36. El procés editorial de les compilacions alquímiques a Basilea està narrat en diversos treballs: Frank HIERONYMUS, *1488 Petri - Schwabe 1988. Eine traditionsreiche Basler Offizin im Spiegel ihrer frühen Drucke*, Basilea, Schwabe & Co., 1997, II, 1194-1199; HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*, 48-50; Carlos GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum di L. Zetzner a Strasburgo*, dins C. GILLY - C. VAN HEERTUM (eds.), *Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700. L'influsso di Ermete Trismegisto / Magic, alchemy and science 15th-18th centuries. The influence of Hermes Trismegistus*, Florencia, Centro Di, 2002, I, 417-453; Didier KAHN, *Présentation*, dins *Medic@, Collection de rééditions de textes anciens: sources de l'alchimie*, Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine, Paris (<http://www.bium.univ-paris5.fr/histmed/medica/alchimie.htm>). Sobre Petreius, Perna, Petri i Henricpetri: BENZING, *Die Buchdrucker...*, 355, 41, 35 i 43 respectivament.

37. Sobre Grataroli vegeu, a més de la bibliografia esmentada a la nota anterior, THORNDIKE, *A history of magic...*, V, 600-616; GURLT, *Biographisches Lexicon...*, II, 834; ELOY, *Dictionnaire historique...*, II, 380-382; ROTONDÒ, *Pietro Perna...*, 283-286, i A. PASTORE, *Grataroli (Gratarolo), Guglielmo, Dizionario biografico degli italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, LXVIII (2000), 731-735. La seva defensa aferrissada i fins agressiva de l'ortodòxia de Calvi, amb el qual tenia vincles estrets, i a qui com a metge va tractar d'hemorroides, li van provocar greus conflictes a Basilea. El fet que Perna patís la seva intransigència calvinista no va impedir que publicués en el seu taller.

taroli ho reconeixia en privat i especificava que només posseïa nou dels 53 textos impresos.³⁸

A parer meu el prefaci de Grataroli és molt il·lustratiu del punt d'inflexió que experimenta la tradició alquímica impresa a mitjan segle XVI, moment de la seva eclosió, quant al canvi de composició del públic lector i al canvi d'actitud en la transmissió de l'alquímia i dels seus textos. En primer lloc hom cerca satisfer la demanda d'un lector relativament nou: al públic de les primeres edicions, compost fonamentalment per alquimistes artesans, apotecaris i escriptors de secrets, orientats a la pràctica i, per tant, poc escrupolosos envers la manipulació dels textos, s'afegeixen, amb retard respecte dels altres sabers i de la mateixa tradició alquímica manuscrita, el que Pereira anomena 'els alquimistes de biblioteca'.³⁹ Es tracta d'un públic en creixement gràcies a les noves edicions, més interessat en la transmissió escrita dels textos, no solament per la utilitat que puguin aportar a la pràctica de l'art sinó també per poder complementar la pràctica amb un vessant espiritual o fins i tot per permetre una aproximació simplement teòrica, erudita, a la filosofia alquímica. Aquests són els principals destinataris contemplats per Grataroli, segons es desprèn del prefaci adreçat "als estudiosos de la física secreta, erudits i pius alquimistes". D'altra banda l'esclat editorial trenca la tendència al secretisme que havia existit fins llavors al voltant de l'alquímia i que havia estat un dels factors del retard de la seva entrada massiva a la impremta. Un canvi de mentalitat tan important en la transmissió de l'alquímia es manifesta quan Grataroli admet que la publicació implica refusar l'opció de mantenir en secret per a si mateix, amb l'expectativa d'enriquir-se, els sabers molt profitosos que poden aportar els escrits. Alhora espera, en canvi, que, a banda dels beneficis que pugui aportar a d'altres persones la divulgació d'uns escrits que altrament restarien inútils, la publicació el rescabali dels anys d'hostilitat i de dificultats econòmiques provocades per la persecució religiosa, l'enveja i l'animadversió de què ha estat objecte.

Finalment canvia també l'actitud envers la tasca editora: els nous editors intel·lectuals i el nou públic, més cultes i influïts per l'humanisme, exigeixen uns textos més acurats. En efecte, Grataroli declara que la intenció del recull és proporcionar textos sobre alquímia, fiables i intel·ligibles, inèdits o de millor qualitat que els impresos anteriorment:

«Sense témer la dent de cap Mom he volgut fer-vos públics, fidelment i íntegrament, tal com m'han arribat, alguns escrits excel·lents i antics de física oculta i d'art secreta no impresos abans, per bé que molt més corregits, amb la finalitat de fer-vos a mans una guia segura per al camí i un mitjà per resoldre els enigmes. Sóc conscient de quants i quins llibres, que he pogut veure, s'han editat fins ara en aquest camp d'estudi secret. Malgrat que alguns d'ells són prou bons en si mateixos, si bé obscurs, d'altres són centons aplegats o fragmentaris, i n'hi ha que són tan

38. GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum...*, 419. Cfr. *Verae alchemiae...*, f. *3r.

39. PEREIRA, *Arcana sapienza...*, 200.

concisos o plens d'enigmes i paràboles que caldria un Èdip per entendre'ls. Però no em pertoca ara blasmar-los explicitant-ne els títols. A aquests manuscrits hem afegit les obres d'Arnau de Vilanova, home superior en aquesta art, en gran mesura més corregits que les anteriors impressions, sobretot aquell opuscle del *Perfectum magisterium* que s'anomena *Lumen luminum* i *Flos florum*, el qual ha estat tan esmenat a partir d'un antic exemplar manuscrit que resulta molt més clar i fiable.»⁴⁰

És possible que la seva crítica al·ludeixi a compendis més utilitaris com la *Collectanea* de Lacinio o el *Coelum philosophorum* d'Ulstad. Precisament al cap de ben poc el mateix Grataroli, en el prefaci de l'edició que dona a conèixer la versió íntegra del *De consideratione quintae essentiae*, recorda de manera explícita l'obra d'Ulstad per haver publicat extractes del dit tractat de Joan de Rocatalhada.

Tanmateix hem de recordar que la proclama que els textos han estat corregits respecte dels impresos anteriorment s'ha de posar sempre en qüestió. Tot i així, en el cas de Grataroli sí que resulta del tot creïble que hagi corregit en gran mesura el *Flos florum* seguint un manuscrit, tal com especifica en el prefaci, perquè el text que publica és sensiblement diferent del publicat per les edicions generals d'Arnau. En canvi, els altres escrits arnaldians —*Rosarius philosophorum*, *Novum lumen*, *Epistola super alchimia*— ofereixen un text força més similar al dels *Opera*, tot i que amb un cert nombre de variants, a parer meu simples correccions del curador sobre el text de les edicions generals. N'hem d'exceptuar, és clar, la *Practica ad quandam papam* i uns *Succosa carmina* traduïts de l'italià, que són les novetats fins llavors inèdites que incorpora.⁴¹ Per concretar més la font textual de les tres obres esmentades cal descartar les edicions generals de 1520 o 1532, atesa la no inclusió de l'escrit alquímic *De philosophorum lapide* que apareix només en aquestes dues impressions.

El mes de maig del mateix any 1561 Grataroli firmava una epístola nuncupatòria adreçada al metge Stephanus Lauraeus Amorfortius en un altre recull alquímic que encapçalava el *De consideratione quintae essentiae* de Joan de Roca-

40. «Volui, lectores charissimi, nullius Momi dentem reformidans, optima quaedam et vetusta abstrusioris physicae et secretioris artis scripta typis antea non vulgata, sincere et integre, ut ad me Dei voluntate pervenerunt, longe tamen correctiora, vobis communia facere, quo tandem certum viae ducem et aenigmatum enodationem haberetis. Neque enim sum nescius quot et quales hactenus, quos videre licuerit, editi sint in hac secreta facultate libri; quorum, etsi quidam satis in se boni sint, licet obscuri, aliqui tamen cohaerentes centones sunt aut fragmentosi, nonnulli tam breves vel aenigmatibus ac parabolis pleni, ut Oedipo sit opus, quo intelligantur; quos nominatim perstringere nunc meum non est. His manuscriptis adiecimus Arnaldi Villanovani, summi ea in arte viri, scripta longe correctiora quam quae antea impressa, praesertim illud *Perfecti magisterii opusculum* quod *Lumen luminum* et *Flos florum* nominatur, quod equidem ex antiquo exemplari manuscripto ita emendatum est, ut vulgatis multo clarius ac certius fit», *Verae alchemiae*, f. *3r. Mom és el déu grec de l'escarni.

41. *Succosa carmina quaedam Arnaldo attributa ex Italico in Latinum versa* (Inc. «Solvite corpora in aquam, omnibus dico...»). Malgrat que el títol encapçala una secció de poemes que arriba a la p. 298, només els dos primers semblen els atribuïts a Arnau (295), perquè el tercer du el títol *Vetusta quaedam carmina* i els altres són atribuïts a d'altres autors (Artur, Pitàgoras, Geber, Hermes, Marcellus Palingenius Stellatus) o semblen anònims.

talhada (Iohannes de Rupescissa), imprès a Basilea, probablement aquell mateix any i al taller del mateix Perna (8), que seria reeditat pel seu successor el 1597 (16). Es tractava d'una recopilació de caire mèdic, orientada vers la destil·lació i aparentment més personal. El text que la dedicatòria presenta com el principal és el de Rocatalhada, que Grataroli afirma que va arribar a les seves mans fa un any i del qual ofereix la primera edició després d'haver-lo corregit dels errors del manuscrit.⁴² Hi afegeix altres textos, entre els quals l'arnaldiana *Epistola de sanguine humano distillato* i dos del mateix Grataroli, a banda de l'*Ars operativa medica* pseudolul·liana.

Malgrat que la iniciativa de la primera recopilació havia eixit de Petri, en endavant seria Perna qui apostaria per una línia editorial decidida a publicar escrits d'alquímia i de Paracels fins a convertir-se'n un dels primers i més constants divulgadors de l'expansió de l'una i de l'altre. En efecte, Pietro Perna, impressor-editor entre 1558 i 1582,⁴³ a més de la producció editorial habitual en l'època com història, clàssics antics o astronomia, va exercir un paper capdavanter en un doble vessant: el debat religiós i el saber natural i mèdic més innovador. Havia començat per contribuir, juntament amb altres impressors com Sebastian Henricpetri, a fer de Basilea un dels centres de la difusió europea del platonisme i l'hermetisme per mitjà de l'edició de la traducció llatina feta per Marsilio Ficino de les *Ennèades* de Plotí (1559), reblada anys més tard per l'edició prínceps' del seu text grec (1580). Des de 1560 publicava textos alquímics i de Paracels. En efecte, aquell any apareixen en el taller de Perna la primera edició paracelsiana a Basilea, els *Libri quatuor de vita longa*, traduïts al llatí per Johann Oporin, i el recull titulat *Compendium alchemiae*, encapçalat per la *Tabula Smaragdina* hermètica, juntament amb els comentaris de John of Garland o Hortulanus sobre ella, afegint-hi per primera vegada l'explicació dels esmentats comentaris atribuïda a Arnau (*In Commentarios Hortulani expositio*) (6). La seva inclusió és justificada en la lletra nuncupatòria del seu editor Basilius Johann Herold al bisbe Melchior de Basilea, perquè amb ella Arnau va omplir la necessitat d'il·luminar la concisió de Garland amb una exposició més llarga per fer-ne entendre millor el sentit.⁴⁴ Precisament en una reedició ampliada del citat recull de 1571 (9) és on apareix un prefaci de l'impressor en el qual Perna exposa el seu propòsit de portar a la impremta alguns dels autors fonamentals en alquímia «seguint el consell d'homes molt savis» com a introducció per als qui

42. Lletra nuncupatòria de Grataroli (ed.), Joan de ROCATALHADA, *De consideratione quintae essentiae*, Basilea, [Pietro Perna, 1561], a2r-a5r.

43. Pietro Perna, originari de Lucca i establert a Basilea des de 1542, va col·laborar diverses vegades amb Heinrich Petri i amb el seu fill Sebastian Henricpetri. Va publicar amb T. Dietrich el *Nou Testament* políglota comentat per Matija VLACICH (1570). Vegeu sobretot els ja citats ROTONDÒ, *Pietro Perna...* i GILLY, *Zwischen Erfahrung und Spekulation...*, a més de la bibliografia citada *supra* a la nota 36.

44. «Sed cum brevitati studuisset, ut ea dilucidior atque magis perspicua esset, Arnoldus de Villa Nova explicationem fusiorem adiecit, ex qua sensus auctori perciperetur», de la lletra de Basilius Johann Herold, dins John of GARLAND, *Compendium alchimiae*, Basilea, P. Perna, 1560, 2-8.

s'hi vulguin iniciar. Alhora hi defensa aquesta art advertint que els qui la consideren un esforç va no se n'han ocupat i, en canvi, els filòsofs naturals que s'hi han dedicat i en tenen experiència, entre els quals cita Geber, Ramon Llull i Arnau de Vilanova, la consideren possible.⁴⁵

Només cal esperar l'any següent perquè Perna dugui a la pràctica el seu programa: al llarg del 1572 treu a la llum cinc reculls de textos alquímics, dos dels quals en doble volum, que recuperen no solament els escrits que havien estat publicats per Grataroli sinó altres de nous. Les obres arnaldianes apareixen en dues d'aquestes recopilacions: d'una banda la titulada *Alchemiae, quam vocant, artisque metallica, doctrina, certusque modus* (10)—que inclou *Flos florum, Practica ad quandam papam, Epistola de sanguine humano distillato* i *Succosa carmina*— i, de l'altre costat, l'anomenada *Auriferae artis quam chemiam vocant*—que reuneix *Semita semitae, Rosarius philosophorum, Novum lumen, Flos florum* i *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum* (11). Resulta curiós fixar-se en el diferent origen textual dels escrits en l'un o l'altre recull. El primer deriva del titulat *Verae alchemiae*, si bé els seus 53 escrits queden minvats a 27 —i encara veiem que afegeix el *De sanguine humano* que havia estat publicat poc després en una altra col·lecció—, i, per tant, els textos provenen dels preparats per Grataroli. En canvi el segon dona aparentment una edició corregida dels textos dels *Opera*, llevat de la *Semita semitae*, impresa en els *De alchimia opuscula* de 1550.⁴⁶

Al prefaci de l'*Auriferae artis*, Perna insisteix en el seu programa alquímic: la bona acollida que va tenir la recopilació alquímica de Grataroli entre els estudiosos de l'alquímia —diu— l'ha empès a seguir divulgant aquesta art. Per això ofereix al cap d'uns anys una nova selecció, elaborada amb materials nous i amb l'ajut d'amics doctes, que li haurien proporcionat manuscrits i haurien contribuït a la tria, en dos volums més manejables i econòmicament més assequibles, alhora que projecta oferir noves edicions en el futur. Amb la present edició Perna pretén publicar obres dels principals autors de l'alquímia i declara que són inèdites o han estat millorades i ampliades respecte de les edicions precedents a partir de manuscrits. Torna a insistir a defensar aquesta art amb l'argument que hi han cregut homes de tan alt prestigi com els principals autors alquímics —Geber, Avicenna, Razés, Arnau de Vilanova, Ramon Llull, entre molts altres—, malgrat reconèixer que hi ha pogut haver impostors. Tanmateix Perna no gosa aprofundir en la demostració de la veritat de l'alquímia perquè ja ho han fet homes més doctes del passat i del present. La tasca que li correspon, com a impressor-editor, es limita a posar els mitjans per afavorir la discus-

45. GILLY, *Espanien...*, 35-37; CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 165-166. El recull s'inicia aquesta volta amb el *De ratione conficiendi lapidis philosophici* de Lorenzo VENTURA, amb dedicatòria datada del 1557 adreçada al mateix Ottheinrich del Palatinat a qui anaven dirigits els *De alchimia opuscula* de 1550 i inclou extractes de VINCENT DE BEAUVAIS.

46. Em baso en l'*Artis auriferae* de 1610, que n'és la successora a través de la de 1593 i que és el text que he pogut revisar. Si, com és de suposar, el text del 1572 és el mateix, algunes correccions que haurien estat introduïdes per algun dels col·laboradors anònims de Perna serien recuperades per ZWINGER en preparar els *Opera* de 1585.

sió entre els savis perquè les espurnes de la veritat surtin «com d'un xoc de pedres». ⁴⁷ I en efecte Perna no solament publica Paracels i els seus seguidors sinó també els quatre volums de l'obra polèmica antiparacelsiana d'un dels seus principals detractors, Thomas Erastus (Liebler). ⁴⁸

Per fi el programa paracelsià de Perna culmina amb una recopilació de 26 obres de Paracels en dos volums (1575), en el prefaci de la qual declara la seva intenció d'editar en llatí i alemany l'obra completa del metge suís recollint-ne els escrits inèdits dispersos per tot arreu. ⁴⁹

Així mateix Perna pensava a editar una nova recopilació de textos alquímics encara més completa, una *Turba magna alchimistarum* en foli, que a l'*Index librorum* que va presentar a la fira de Frankfurt de 1578 apareixia com de pròxima publicació, però la seva mort el 1582 va truncar el projecte. Malgrat que el programa de Perna en la seva doble línia alquímica i paracelsiana va tenir un fidel continuador en el seu gendre i successor al capdavant de la impremta, Konrad Waldkirch, aquest no va portar a la conclusió la *Turba*, sinó que es va limitar a reimprimir l'*Artis auriferae* a expenses de Marne i Aubry de Frankfurt dues vegades el 1593 i 1610 (15 i 22). A la darrera s'afegiria un tercer volum que contindria dos inèdits arnaldians –les *Quaestiones tam essentiales quam accidentales* i el *Novum testamentum*– i que apujaria el nombre de textos inclosos a 46.

En el mateix catàleg de Perna es poden veure, a més de nombrosos volums d'alquímia i *Paracelsica* publicats o previstos, els *Opera* generals d'Arnau anunciats 'en premsa'. En aquest cas Waldkirch sí va dur a terme el projecte, amb els comentaris de Nicolaus Oechslein, incomplets, i el prefaci, l'ordenació i la

47. "Ante annos aliquot, amice lector, edidimus volumen satis iustum variorum autorum περί χημείας tractantium opera Guglielmi Grattaroli medici collectum. Id cum non male nobis cecisset gratumque fuisse huius Philosophiae studiosis animadverteremus, animum ad eam artem magis excolendam et illustrandam, quod in nobis fuit, appulimus. Itaque iuvantibus amicis, viris doctis, plura collegimus et ex eis collectis meliora, ut puto, selegimus, duobusque hisce voluminibus, forma commodiori nec sumptuosa, distribuimus cogitamusque adhuc praestantiora, si Deus nobis otia fecerit amicique iuverint, in lucem dare, quibus homines huius praestantissimae utilissimaeque artis cupidi uti fruique possint. [...] Quibus cum a praestantibus doctissimisque philosophis certis demonstrationibus satis superque responsum sit probataque huius artis veritas [...], nihil mea responsione opus est, cum praesertim meum non sit docere aut partes defendere, sed bonarum literarum et artium doctores in publicum ad communem utilitatem edere et inter se eos committere, ut veritas tanquam ex silicum collisione excutiat. [...] Non possum tamen in animum inducere meum, tot doctos philosophos et magni nominis viros, imo etiam illustres reges huius artis praecipuos scriptores, quorum scripta etiam proferimus, deceptos fuisse aliosque decipere voluisse, cum alias nomen praestantissimum apud omnes doctos iam per tot saecula consecuti sint, uti Geber, Avicenna, Rasis, Villanovanus, Raymundus et alii paene infiniti. [...] Autores viros doctos et vere philosophos tibi, amice Lector, nunc proponimus huius artis praecipuos autores. [...] omnia vero ex manuscriptis exemplaribus vel nunquam edita prius vel meliora et auctiora damus», *Auriferae artis quam chemiam vocant...*, Basilea, Petrus Perna, 1572, 1-5. El mateix prefaci es repeteix a les dues edicions d'*Artis auriferae* de 1593 i 1610.

48. Thomas ERASTUS, *Disputationes de medicina nova Philippi Paracelsi*, Basilea, P. Perna 1571-1573.

49. ROTONDÒ, *Pietro Perna...*, 364. Sobre la seva línia editorial paracelsista i alquímica vegeu *ibidem*, 337-391, i HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*.

correcció dels escrits per Theodor Zwinger, la feina del qual resta anònima.⁵⁰ Zwinger (1533-1588), metge humanista i estudiós de les llengües clàssiques, home d'amplis interessos i inquiet activista intel·lectual, va intentar conciliar la tradició hipocraticogalènica i el paracelsisme en la seva *Physiologia medica Theophrasti Paracelsi* i va ser un dels primers a parlar lliurement de Paracels en la universitat.⁵¹ Ja havia estat col·laborador i instigador de diverses edicions eixides del mateix taller des dels temps de Perna i immediatament publicaria una edició de la *Cheirurgia de Paracels* (1585-1586) en la impremta ja en mans de Waldkirch, pocs anys abans que aquest duigués a la pràctica el somni del seu sogre: la primera edició general de Paracels, realitzada per Johann Huser en deu volums en quart (Waldkirch, 1589-1591).

En la meua opinió, doncs, i atès el context, en què van reaparèixer, el que atragué de nou l'atenció sobre l'obra d'Arnau fins al punt de reeditar els *Opera* el 1585 va ser la confluència de l'interès per l'alquímia i per la medicina de Paracels. Tanmateix els indicis que podem rastrejar d'aquest interès en el contingut del volum imprès són mínims: tan sols resulta significatiu que l'única afirmació compromesa del prefaci anònim de ZWINGER, sigui a favor de l'alquímia arnaldiana enfront de l'opinió contrària de CHAMPIER. Per contra, les innovacions, per bé que nombroses, són més aviat formals i, de fet, l'edició general de Basilea es caracteritza per un clar conservadorisme en el manteniment de la mateixa selecció d'obres que les gòtiques, en concret la del 1527, que sembla ser-ne la font —la qual cosa explica la manca del *De philosophorum lapide*, tractat alquímic agregat a les lioneses de 1520 i 1532. Sorpren que no s'hi afegís cap escrit no publicat en les edicions generals gòtiques, tot i haver-se imprès mentrestant algunes altres obres alquímiques atribuïdes a Arnau, i al mateix taller de Perna i Waldkirch. Les úniques empremtes de l'anterior activitat editorial d'aquesta oficina detectables en els *Opera* de 1585 són, potser, algunes correccions coincidents amb l'*Auriferae artis* que Zwinger va fer en els pocs textos alquímics inclosos. Tampoc no es va eliminar un text considerat conflictiu per Zwinger, el *De sigillis*.⁵² Més enllà de la inèrcia pròpia de la impremta moder-

50. El curador anònim es descobreix en la correspondència entre Oechslein i Zwinger: GILLY (1977), *Zwischen Erfahrung und Spekulation...*, esp. 65, 92 i 134, a més de GILLY (1985), *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600...*, 126-128. Pel que fa Oechslein, llatinitzat en Taurellus (Montbéliard, 1547-Altendorf, 1606), va estudiar a Tübingen i a Basilea. En aquesta ciutat i a Estrasburg va exercir la medicina. Va ensenyar moral a Basilea i medicina a Altendorf. Va escriure no solament obres mèdiques sinó també filosòfiques, que van provocar controvèrsies amb col·legues i teòlegs: GURLT, *Biographisches Lexicon...*, V, 521-522, i N. F. J. ELOY, *Dictionnaire historique...*, IV, 364-365.

51. GILLY, *Zwischen Erfahrung und Spekulation...*; GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600...*, 126-128. Zwinger estudià llengües clàssiques a París i medicina a Basilea i Pàdua. A Basilea exercí de metge i ensenyà a la universitat grec, ètica i medicina teòrica. Escrigué comentaris de Galè i Hipòcrates. Sobre ell vegeu a més GURLT, *Biographisches Lexicon...*, V, 1056; ELOY, *Dictionnaire historique...*, IV, 622-623; ROTONDÒ, *Pietro Perna...*, *passim* i esp. 286-294.

52. Zwinger expressa la por que la inclusió d'aquest breu tractat sobre segells mèdics no agradi a tothom, potser per certes aplicacions pròximes a la nigromància que s'hi troben i perquè ha estat expurgat per la Inquisició, però el deixa per respecte al bon criteri del lector: «Lectori

na, un tal conservadorisme és atribuïble a la por de no perjudicar-ne la circulació i el possible mercat, tant perquè anés destinat a tots els públics, no solament els atrets pel paracelsisme i la quemiatria sinó també els tradicionals, estudiants i professors universitaris, segons assenyala Calvet,⁵³ com per tal d'evitar trobar nous obstacles provinents de la censura inquisitorial. En efecte, la no inclusió de nous textos alquímics, el prefaci poc compromès o l'anonimat de la tasca editora de Zwinger –un paracelista destacat el nom del qual havia estat inclòs en diversos índexs de llibres expurgats o prohibits,⁵⁴ – podrien explicar-se per la censura inquisitorial, així com la divisió en dos toms.

En efecte, hom ja ha assenyalat que l'edició lionesa de 1586 parteix estratègicament en dos volums, probablement per esquivar la censura inquisitorial i per acontentar tothom: els escrits mèdics van en el primer, mentre que els esotèrics en el segon, adreçat als «estudiosos de l'art alquímica i dels secrets de la natura».⁵⁵ De fet segurament segueix el model de l'anterior –de la qual és un derivat, almenys en la part alquímica–, perquè la de 1585 també estava dividida en dos toms per un criteri molt similar, tot i que reunits en un mateix volum. De tota manera és possible que en fos distribuït un cert nombre d'exemplars sense el segon tom que contenia els escrits esotèrics, segons em fan pensar alguns indicis observats en l'examen de l'exemplar present a la Universitat de Barcelona, expurgat per un inquisidor, que va ratllar el *De remedis maleficiorum* i el *De somniorum interpretatione* del primer tom. El segon tom podria haver estat simplement arrencat, perquè el relligat està tallat just en aquest punt, però en l'última pàgina del primer tom es detecten algunes petites diferències tipogràfiques significatives respecte d'altres exemplars sencers: acaba amb les paraules «Finis tomi» en comptes de «Finis I tomi» dels exemplars complets i no hi apareix el ,tomus' com a guia de compaginació per a indicar que el fascicle següent és el començat per «Tomus secundus».

---

salutem. Non omnibus operam nostram in Arnaldi editionem collatam omnino probatum iri minime dubitamus. Omnibus enim quis unquam satisfacit? Sed cum non inepti lectoris iudicio Arnaldi scripta omnia subicere voluerimus, neque hoc *De sigillis* tractatu, quem non sine rationibus expungere potuissemus, defraudare quenquam voluimus. Suo quilibet recte et in hoc et in aliis utatur iudicio. Vale», *Opera*, Basilea, 1585, c. 2037. La mateixa nota es repeteix a la *Praxis* de 1586, II, 30. Sobre l'edició de 1585 i el prefaci de ZWINGER vegeu GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, esp. 32-33 i 152-156.

53. CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 172.

54. El *Theatrum vitae humanae*, obra iniciada per Conrad LYCOSTHENES (Wolfhart) i acabada per ZWINGER (Basilea, Johann Oporin-Ambrosius i Aurelius Froben, 1565), va ser expurgat per l'índex espanyol de 1583 per la raó de ser d'«autor herege» en la seva tercera edició (París 1572) i condemnat pel d'Anvers de 1570 i el portuguès de 1581. Vegeu Jesús MARTÍNEZ DE BUJANDA (dir.), *Index des livres interdits*, Ginebra, Centre d'Études de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Quebec) - Librairie Droz., IV (1995), 461-462, VI (1993), 57, 265, 867-868, i VII (1988), 233-234. Al segle XVII va continuar expurgat: Bernardo de SANDOVAL Y ROJAS, *Index librorum prohibitorum et expurgatorum*, Madrid, Luis Sánchez, 1612, 687-721.

55. Pel que fa a aquesta edició i a la censura inquisitorial que va afectar en general les edicions arnaldianes vegeu PANIAGUA, *La obra médica de Arnau de Vilanova...*, 397-400, i GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, esp. 33-35 i 49-54.

El 1583, encara sota el nom d'hereus de P. Perna, Waldkirch va publicar el *De chymico miraculo* atribuït a Bernardus TREVISANUS, preparat per Gerhard Dorn, traductor i editor de Paracels⁵⁶ (14). Al final dels *Annotata quaedam* de Nicolas FLAMEL trobem el brevíssim *Testamentum* atribuït a Arnau, imprès per primer cop, i a continuació les *Aliae quaedam annotationes ex variis auctoribus*, entre els quals hi ha nombrosos extractes de pseudo-Arnau. L'edició es repetiria l'any 1600 idèntica, però ja sota el segell editorial de Waldkirch (18).

Frankfurt, al tombant del segle XVII

Hem vist, per tant, que la impressió de les obres alquímiques atribuïdes a Arnau i l'edició general de 1585 van lligades a la difusió del paracelsisme. De tota manera els partidaris de Paracels no són els únics a interessar-se per l'alquímia arnaldiana: Andreas Libau o Libavius (c. 1560-1616), detractor del metge suís perquè es decanta vers una quemiatria desproveïda de l'embolcall místic i màgic paracelsià, interpreta el *Rosarius* d'una manera més pràctica en el seu *Novus de medicina tam veterum hippocratica quam hermetica tractatus* (Frankfurt, 1599), on sembla moure's entre la paràfrasi i el comentari, en especial amb nombroses al·lusions a la *Clavicula* de Lull, que edita a la mateixa segona part del volum (17). En el prefaci d'aquesta, Libau addueix que recorre a Lull i Arnau, «màxims artífexs de l'art», per fer front a la falsa praxi dels paracelsistes i anuncia que, amb la finalitat que el lector la pugui entendre, complementa la doctrina d'ambdós amb algunes addicions seves que ha contrastat «amb la raó i l'experiment» i n'aclareix el llenguatge críptic.⁵⁷ Així mateix en la introducció al seu *Commentariolum alchimiae* (1606) divideix els metges en els galenistes, els *chemiatri* —dels quals distingeix entre els que intentaven afegir la química farmacològica a la matèria mèdica tradicional, com ara Arnau, i els hermètics—

56. Dorn (Dornaeus), metge nascut a Malines, prop Brussel·les, va viure a Frankfurt, Estrasburg i Basilea, i va escriure diversos texts polèmics a favor de Paracels contra Erastus: THORNDI-KE, *A history of magic...*, V, 630-635; GURLT, *Biographisches Lexicon...*, II, 297; Jean-François MARQUET, *Philosophie et alchimie chez Gerhard Dorn*, dins el ja citat MARGOLIN - MATTON (eds.), *Alchimie et philosophie à la Renaissance...*, 215-221; Didier KAHN, *Les débuts de Gérard Dorn d'après le manuscrit autographe de sa Clavis totius Philosophiae Chymisticae (1565)*, dins Joachim TELLE (ed.), *Analecta Paracelsica. Studien zum Nachleben Theophrast von Hohenheims im deutschen Kulturgebiet der frühen Neuzeit*, Stuttgart, F. Steiner, 1994; IDEM, *Dorn, Gerhard*, dins PRIESNER - FIGALA (eds.), *Alchemie...*, 181-184 de la versió castellana, i Alfred RIBI, *Gerhard Dorn: ein verkannter Fortsetzer paracelsischer Alchemie und paracelsischer Philosophie: das Problem von Drei und Vier*, dins «Nova Acta Paracelsica, Neue Folge», 16 (2002), 61-92.

57. «Sed praxi fictae per Lullium et Arnoldum, artifices in ea summos, nec absolutos tantum, sed etiam synceros et fidelesque occurrentium iudicavi. Adieci illi mea nonnulla, quae ratione et experimento iudicavi esse solida, itaque dogmata artificum illustrare sum conatus, ut facillime eorum sensum posses assequi...», dins el prefaci al lector de la segona part (249-252), que inclou la *Clavicula Raymundi Lullii* (253-450) i les *Periochae et paraphrases capitum Rosarii quod Arnoldo ascribitur* (456-565). Vegeu també CALVET, *Les alchimica d'Arnau...*, 177.

i els paracelsistes, per concloure a la fi que tant els metges hermètics com els paracelsistes són condemnable, mentre que troba valuosos els quemiatres no hermètics com Arnau.⁵⁸

El *Speculum alchimiae* va aparèixer per primera volta imprès en una edició realitzada i impulsada econòmicament per l'alemany Hieronymus Megiser (1553-1618), filòleg i historiògraf de l'arxiduc Carles d'Àustria (Frankfurt, Hereus de Romanus Beatus, 1602) (20).⁵⁹ Entre els seus múltiples interessos i les seves nombroses publicacions no es troba cap altra incursió fora de l'àmbit de les humanitats –ni a l'alquímia ni a la medicina– més que les dues edicions arnaldianes de les quals parlaré. Acompanya el *Speculum* amb una *Vita* d'Arnau que resumeix la de Champier inclosa en les edicions generals a partir de 1520⁶⁰ i un *Carmen* atribuït a Arnau (*inc.* «Mercurium retinens...») amb altres poemes alquímics més breus –dos d'anònims i un de Iohannes Ticinensis.

L'any següent el mateix Megiser es fa càrrec d'una nova edició de diverses obres alquímiques sota el títol *Arnaldi de Villanova [...] Omnia, quae exstant, opera chymica: Rosarius philosophorum, Lumen novum, Flos florum, Speculum alchimiae* (Frankfurt, Joachim Brathering, 1603) (21). A més dels escrits esmentats en el títol també hi és impresa l'*Epistola super alchimia ad Regem Neapolitanum*, tot i que és oblidada novament en l'enumeració de les obres arnaldianes de la mateixa *Vita* d'Arnau que torna a publicar Megiser al costat del *Speculum* i dels poemes de la seva edició. Cal dir que, a l'interior del recull, el *Speculum* té portada

58. Allen G. DEBUS, *The paracelsians and the chemists: the chemical dilemma in Renaissance medicine*, dins «Clio Medica», 7 (1972), reimpressió: *Chemistry, alchemy and the New Philosophy, 1550-1700: studies in the history of science and medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1987, II, p. 194, i PUMFREY, *The Spagyric Art...*, 28. Sobre Libau vegeu l'article *Livabius* de Włodzimierz HUBICKI, dins GILLISPIE, *Dictionary of scientific biography*, VII, 309-312, i Bruce T. MORAN, *Medicine, alchemy, and the control of language: Andreas Libavius versus the Neoparacelsians*, dins el ja citat GRELL (ed.), *Paracelsus...*, 135-149; Wolf-Dieter MÜLLER-JAHNCKE, *Libavius, Andreas*, dins PRIESNER - FIGALA (eds.), *Alchemie...*, 296-298 de la versió castellana.

59. *Allgemeine deutsche Biographie*, Munic, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1875-1912, 56 vols. (reedició: Berlin, Duncker & Humblot, 1967-1971), i *Deutsche biographische Enzyklopädie*, ed. Walther KILLY, Munic - Londres, K.G. Saur, 1995-1999, s. v. *Megiser, Hieronymus*. Pel que fa als tres impressors de Frankfurt que publiquen ambdues edicions: BENZING, *Die Buchdrucker...*, 130-131.

60. «*Vita Arnaldi de Villa Nova: Arnaldus de Villanovanus, philosophus insignis et medicus excellens, et si cultus literarum accessisset humaniorum, et antiquis conferendus: fuit natione Gallus, ut testatur Symphorianus Campegius. Natus est enim in Provincia Narbonensi, in oppido quodam appellato Villa Nova circa annum Christi 1300, eo ferme tempore quo Petrus Apennensis dictus Conciliator et Raymundus Lullius claruerunt. Reliquit multa opera in Theologia et Philosophia, plura autem in arte Medica. In Alchimia tantus fuit Artifex, ut Raymundi Lullii in ea arte Magister existerit, et laminas quoque fecerit aureas, non cedentes perfectissimo auro. Secreta enim naturae adeo rimatus est, ut altius post ipsius etatem fere nemo penetraverit. Unde a rege Sicilie Friderico in magno habitus est honore, a quo, cum ad Romanum pontificem sanandum esset missus, in eo tandem itinere diem obiit, et Genuae fuit sepultus. Opera Arnaldi Chymica, quae ad nostram aetatem pervenerunt, haec fere sunt: *Rosarius philosophorum, Lumen novum, Flos florum et Speculum Alchimiae*: quorum hoc postremum nunquam ante in lucem fuit editum».*

i paginació pròpies, però no es tracta pas d'una simple reimpressió de l'edició de 1602, ja que ni coincideixen en el nombre de pàgines ni en l'impressor, el qual d'altra banda resulta també diferent del de la primera part del mateix recull (Frankfurt, Matthäus Becker, 1603). D'altra banda, malgrat que pretén aplegar totes les obres alquímiques arnaldianes, en realitat només aprofita la descoberta del *Speculum* i dels poemes com a textos inèdits per afegir aquelles incloses a les edicions generals, de les quals reproduceix el text i resumeix la *Vita*, probablement a partir de la de 1585. És possible que, com a profà de l'alquímia, no conegués d'altres escrits editats. De tota manera, ni que sigui per la seva pretensió d'oferir l'obra alquímica arnaldiana en el seu conjunt i en exclusiva, aquesta edició resulta única i força notable, així com per la continuïtat que tindrà en algunes edicions posteriors.

El Theatrum chemicum

Qui representa sens dubte la successió de Perna i Waldkirch en la publicació de textos alquímics són els editors Zetzner. L'activitat editorial de Lazar Zetzner, que s'estengué de 1582 fins a la seva mort el 1616, es desenvolupà tant a la seva seu central d'Estrasburg com a les seves filials de Colònia i Frankfurt, i no es basava en una impremta pròpia, sinó que donava a imprimir els seus llibres a tallers situats en aquestes ciutats i a Oberursel, Montbéliard i Basilea.⁶¹ La seva producció fou ben diversa i abraçava des de la *Bíblia* de Luter i des del servei a l'acadèmia d'Estrasburg, amb l'edició de clàssics i textos tant jurídics com mèdics, fins a matèries i autors extraacadèmics com l'alquímia, el paracelsisme i Ramon Llull. Zetzner començà a editar textos alquímics el 1598 amb la col·laboració, com a curador en algunes edicions, de Johann Friedrich Jung, un jurista i artista estrasburguès que s'interessà per l'alquímia i el paracelsisme. És probable que Jung contribuís a definir la línia editorial en aquests dos vessants quan Zetzner prengué el relleu del taller de Perna i Waldkirch. Així, el 1603 Zetzner adquirí de Waldkirch els drets per imprimir l'edició *in folio* dels *Opera, Bücher und Schrifften* de Paracels, realitzada per Huser i que, segons hem vist, havia estat publicada per primer cop en quart per Waldkirch. Zetzner el féu imprimir a Basilea al taller d'aquest mateix, que era un dels que utilitzava habitualment. També imprimí altres escrits de Paracels, entre els quals les obres quirúrgiques en alemany preparats també per Huser però refusats per Waldkirch en la primera edició.

61. Quant a Zetzner vegeu Rita STURLESE, *Lazar Zetzner*, Bibliopola Argentinensis. *Alchimie und Lullismus in Strassburg an den Anfängen der Moderne*, dins «Sudhoffs Archiv», 75/2 (1991), 140-162; GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum...*, on explica amb detall la formació del *Theatrum chemicum*; i Anthony BONNER, *El lul·lisme alquímic i cabalístic i les edicions de Llätzer Zetzner*, dins «Randa», 27 (1990), 99-117, resumit dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI (1992), 668, núm. 7697.

La recopilació de textos alquímics aplegada per Zetzner va rebre el nom de *Theatrum chemicum* i va reunir una vuitantena de textos en els tres volums de la seva primera edició (Oberursel, Cornelius Sutor, 1602) (19). Era dedicada al duc Friedrich de Württemberg, un noble tan interessat en l'art que solia contractar els alquimistes més cèlebres, però si no responien a les seves expectatives arribava a executar-los. En el prefaci s'afirma que, seguint el model d'altres ciències i arts, no s'han estalviat treballs ni diners per aplegar en una mateixa edició els textos alquímics més importants escrits en totes les èpoques i presentar-los com un 'theatrum' perquè els estudiosos de la filosofia química els tinguin a l'abast sense haver de perdre temps i esforços i puguin confrontar-los i estudiar-los.⁶² Els textos arnaldians publicats en aquesta primera edició són el *Testamentum*, el *Flos florum* i la *Practica ad quendam Papam*, els dos darrers en la versió de Grataroli. S'ho val d'assenyalar que el *Testamentum* apareix dues vegades, però en dues versions amb profundes diferències textuais entre elles: la versió més llarga publicada per DORN a la fi dels *Annotata quaedam* de Nicolas FLAMEL i una altra de més breu apareguda per primer cop a la *Praxis* de 1586.⁶³

El *Theatrum chemicum* es va publicar dues vegades més, i en cada una s'ampliava amb nous textos. A aquestes ampliacions hi va contribuir Benedikt Töpfer (Benedictus Figulus). Figulus no havia estudiat formalment medicina i, malgrat que es descrivia ell mateix com a deixeble de Paracels, l'interès principal envers la seva obra era teològic i alquímic.⁶⁴ Tot i així havia col·laborat amb Zetzner a editar dos escrits de Paracels sobre medicina pràctica i planejava fer publicar pel mateix editor un *Chrysotheatrum novellum* per completar el *Theatrum chemicum*. Entre els autors o títols que hi pensava inserir trobem tres cops el nom d'Arnau: *In Commentarios Hortulani expositio, Quaestiones tam essentiales quam acci-*

62. «Ea plerisque in facultatibus bonisque artibus per annos iam aliquot ab artificialibus adhibita fuit diligentia [...] ut singuli tractatus et libri de singulis materiis a diversis elaborati auctoribus et distinctis in lucem temporibus seorsim editi, unum in corpus et volumen coacti, singularum artium et facultatum cultoribus exhiberentur. Quae sane res in eum potissimum suscepta finem esse videtur: ut quae scripta in singulis scientiis dissipata lateque dispersa iacerent: nec sine molestia et sumptu passim conquisita legerentur: ea in unum volumen ad hunc modum redacta, omnem totius artis vel sane praecipuum apparatus, veluti pulcherrimo quodam in theatro cum voluptate intuendum spectandumque studiosis proponerent [...]. Et quoniam permulti praestantes summisque ingeniis praediti et singulari sapientia ornati homines, tam nostro hoc tempore quam seculis superioribus de hac arte multa praeclare ac divinitus quasi diversis in locis scripserunt: ego illorum opera, quotquot indagari quidem potuerunt magno sumptu et labore undique conquisita, unum in corpus et quasi theatrum quoddam digeri disponique curavi. Spe optima ductus fore ut hac mea opera studiosis philosophiae chemicae non iniucundum ingratumve praestarem officium: qui hac occasione diversis auctoribus inter se collatis, alia ex aliis colligere facilius atque hoc modo propositi sui metam contingere possent commodius», *Theatrum chemicum*, Estrasburg, 1559, I, a2r-2v.

63. Crida l'atenció que un text tan breu presenti divergències tan notables. I encara en serà publicada una tercera versió el 1641 (vegeu *infra* i l'apèndix 1).

64. Sobre Figulus vegeu, a més dels treballs citats a la nota 60, MORAN, *The alchemical world...*, 141-144, i Carlos GILLY, *Adam Haslmayr. Der erste Verkünder der Manifeste der Rosenkreuzer*, Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica 1994, 93-105.

dentales i *Arnoldi praefatio in tractatum De philosophorum lapide* —un títol que coincideix exactament amb el prefaci que Bodenstein posa a la seva *Isagoge in Rosarium chymicum*—, a més d'un *Lumen iuvenis experti* anònim. Però el projecte de Figulus va ser avortat pel seu empresonament per motius religiosos durant cinc anys (1612-1617), tot i que algun dels tractats proposats va aparèixer finalment en el volum quart que es va afegir a la reedició del *Theatrum chemicum* del 1613, impresa aquesta volta a Estrasburg (23). És el cas de les esmentades *Quaestiones*, amb un text que devia provenir d'un manuscrit, perquè és molt diferent de l'imprès el 1610. Així mateix el volum incorpora de principi a fi l'edició del *Speculum alchimiae* de Megiser, publicat el 1602, precedit igualment per la breu *Vita* d'Arnau i seguit del *Carmen* arnaldia i els altres poemes que l'acompanyaven.⁶⁵ Justament la incorporació de les *Quaestiones* i del *Speculum* són perfectes exemples del doble origen que Zetzner reconeix en el prefaci del volum quart per als escrits que aplega, això és: textos provinents d'antics manuscrits inèdits o bé impresos anteriorment però de manera dispersa i poc accessible a la majoria. Zetzner continua dient que no ha estalviat esforços i ha maldat a desxifrar les més dificultoses escriptures dels manuscrits però que ha renunciat a esmenar-los —com per contra hem vist que havien procurat altres editors—, per inculca que sigui la seva llengua o encara que puguin induir a lectures errònies, a partir de la consideració que el lector i el recercador alquímics no busquen l'elegància del llenguatge sinó extreure la veritat de l'indret recòndit on s'oculti.⁶⁶

Segons Rita Sturlese el contingut del primer volum, que és més coherent que la resta, i el prefaci del quart indiquen que la recol·lecció dels materials pre-

65. Així, a la proposta de Halbrecht per a la reedició del volum quart del *Theatrum chemicum* es llegeix: «*Speculum alchimiae in lucem editum opera et impensis Hieronymi Megiseri...*», segons es pot veure a GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum...*, 430.

66. «*En quartum nunc tibi, amice lector, trado tomum, qui duo scriptorum genera continet: unum quidem illorum quae ante hoc tempus licet publice prostabant, sigillatim tamen illa, et variis locis ac successivis temporibus, quia erant edita, nec distracta ad plurimorum manus pervenire poterant, hoc meo libro singula coegi [...]. Alterum genus vetustissimorum manuscriptorum est, quae hucusque publica facta numquam sunt et paucissimis, nullis imo dixerim, nostrae aetatis hominibus visa. Quibus comparandis ac divulgandis sumptus feci et labores posui. Ita enim antiqua et obsoleta litera ex illis nonnulla erant perscripta, illorum ut nuda lectio saltem non parum nostros exercuerit. In quibus tamen vel emendandis vel mutandis manus abstinuimus, quamcumque etiam in dicendo barbariem nonnunquam prae se ferrent aut etiam literae errorem inferrent, lectori modo et gravissimae huius artis indagatori satisfaceremus, qui nequam sermonis spectat elegantiam, sed abstruso loco positae veritati potius eruendae cognoscendaeque satagit. [...] Cum vero nonnulla alia quoque scripta chemica in manibus habeam, quae praeli beneficio publici iuris facta hactenus non sunt, pro viribus enitar, ut quintus quoque (aut forsitan plures) tomus chemicus prodeat. Ad quam rem gerendam, omnes illos, quibus philosophiae chemicae studia curae cordique sunt, cuiuscumque status aut conditionis existant, obnixè rogatos volo, ut, si penes se huius generis scripta habeant, benigne communicent ac, si in hoc laudabilibi meo proposito, me iuvare possunt, iuvent communeque bonum in medium conferrant. [...] Tandem notum lectori volo, posteaquam hactenus in illis, quae rem metallicam spectant, operam nostram impendimus contulimusque, post haec Theatrum quoque Chemicomedicum ex officina nostra, Deo dante, proditurum, praestantissimorum remediorum farragine instructum, quod te monere volumus», *Theatrum chemicum*, Estrasburg 1559, IV, ff. a2r-a3r.*

tén donar crèdit i prestigi a la medicina i la filosofia de Paracels i cercar antiguitat i una base ferma per al paracelsisme en la tradició alquímica. En el mateix sentit aniria el projecte d'un *Theatrum chemicomedicum* que anuncia el prefaci però que s'acabaria frustrant.⁶⁷ En canvi, sí que es complirà el compromís d'editar un cinquè volum, o fins i tot més, a partir dels manuscrits que encara li resten. A tal finalitat demana la col·laboració dels lectors i especialistes per mitjà del lliurament dels nous i millors manuscrits.

Els papers de Figulus relatius al *Chrysotheatrum novellum* van restar en poder de Zetzner fins que, després de la seva mort escaiguda el 1616, els hereus de l'editor els van passar al metge Isaac Habrecht, a qui van encarregar la preparació del cinquè volum del *Theatrum chemicum* que sortiria el 1622. La seva primera proposta abraçava 26 autors –incloses tres obres de pseudo-Arnau: *Rosarius philosophorum*, *Lumen novum*, *Epistola super alchimia*–, però després va suggerir una nova proposta basada en els dos primers volums de l'*Artis auriferae*. Tanmateix, com que aquests encara eren disponibles i en venda, va haver de refer la tria, aquesta volta sense cap text arnaldià. Per fi l'última edició de 1659, promoguda pels hereus d'Eberhard Zetzner i impresa a Estrasburg, torna a publicar els mateixos escrits arnaldians entre els 209 textos que acaba per aplegar (27). A més, Carlos Gilly identifica amb el *Novum lumen* arnaldià l'anònim *Lumen iuvenis experti* que, d'acord amb les llistes donades pel mateix Gilly, apareixeria com una de les novetats afegides a la fi del volum quart de 1659.⁶⁸ En efecte, es tracta de l'obra normalment atribuïda a Arnau, a desgrat que l'editor no degué adonar-se'n, però el text no coincideix amb els impresos a Basilea, com suggereix Gilly, ni amb cap altre de publicat anteriorment en reculls alquímics o en els *Opera*. Tanmateix el títol és el mateix que havia encapçalat la seva primera edició, als *Opera* de 1504, però que desapareixeria en edicions successives. Per tant, el text del *Novum lumen* imprès dins el *Theatrum chemicum*, abreuja al prefaci i al final i amb variants notables, deu provenir, a parer meu, directament de la tradició manuscrita, si tenim en compte les diferències textuais, el títol i l'anonimat. Probablement l'origen seria un manuscrit recollit per Figulus, ja que constava en el seu projectat *Chrysotheatrum novellum*. Finalment dos volums que completarien el *Theatrum chemicum* dos anys després (1661) no aportarien cap novetat arnaldiana.

De la cort a la universitat

Fins ara hem vist l'impuls impressor de l'alquímia arnaldiana fonamentalment provinent dels mateixos entorns editorials. Però el conreu de l'alquímia a les corts europees va ser també l'origen d'algunes iniciatives com els *De alchimia*

67. STURLESE, *Lazar Zetzner*, Bibliopola Argentinensis..., 156.

68. GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum...*, 439.

opuscula que hem vist dedicats al comte Ottheinrich o la *Philosophia reformata* de MYLIUS. Johann Daniel Mylius (1584?-1628?), nascut a Wetterau (Hessen), va estudiar teologia i medicina a la universitat de Marburg. Malgrat que s'autodefineix com a estudiant de quemiatria, no consta que arribés a graduar-se com a metge, perquè en alguna de les seves obres es presenta com a *theologus et medicinae candidatus*. Entre 1610 i 1620 va impartir docència no formal a la recentment fundada universitat luterana de Giessen per després entrar com a quemiatre a la cort del landgravi Moritz de Hessen-Kassel (1572-1637), situada a Kessel, un dels principals centres d'arts alquímiques, mèdiques i màgiques del segle XVII. Mylius va estar vinculat a la germandat dels Rosa-Creu. Va escriure diverses obres sobre teologia reformada i quemiatria, però no destaca com un pensador original, sinó que més aviat adaptava o plagiava materials d'autors precedents. N'és un exemple clar la seva obra més famosa, la *Philosophia reformata*, publicada el 1622 pel seu habitual impressor Lucas Jennis de Frankfurt, especialitzat en textos alquímics i rosa-creu (24). L'obra és coneguda sobretot pels 60 gravats de Balthasar SCHWANN o Matthieu MERIAN.⁶⁹ Consta de dos llibres: el primer és un compendi dels principis generals de l'alquímia i, sense reconèixer-ne l'origen, integra diversos escrits d'alquimistes anteriors. Així, el *Rosarius philosophorum* arnaldià constitueix la tercera part del llibre I (60-95) sota l'epígraf *Pars tertia de scientia divina abbreviata*, sense advertir enlloc del nom de l'autor ni del títol de l'obra, com ja va observar Calvet. El text és el mateix que el d'*Artis auriferae*, amb canvis que són lleugers –introducció o eliminació d'il·latius, supressió dels capítols, els títols dels quals es deixen als marges com les altres notes marginals, etc.–, excepte que se suprimeix tot el proemi, l'índex i les darreres línies, segurament amb la finalitat d'adaptar-lo al llibre primer i fer-ho passar com a material propi. Segons denuncia Sylvain Matton, una altra víctima del plagi de Mylius és el tractat *De arte chymica*, publicat unes vegades anònim –per exemple dins l'*Artis auriferae*– i altres sota el nom espuri de Marsilio Ficino, ja que Mylius el situa a la primera part del llibre I, tot esborrant-ne les referències biogràfiques de l'autor inconnegut. Igualment, segons adverteix Adam McLean, la quarta part del mateix llibre és una reelaboració del poema *The twelve gates*, que forma part de l'obra *The compound of alchimy* (1471) de l'alquimista anglès George Ripley, mentre que la setena part és resum del *Rosarium philosophorum* anònim.

Per contra la segona part ja es presenta obertament com un elenc de tractats de les autoritats alquímiques tradicionals, en general sota el seu nom: Bacon, Trevisanus, Morienus, Calid, Arnau i Llull. D'Arnau recull els tractats següents: *Lumen novum* –proemi i, amb alguns canvis en la divisió del text,– *Flos*

69. Mylius va ser també músic llautista. Sobre Mylius i la seva *Philosophia reformata* vegeu *Deutsche biographische Enzyklopädie*, s. v. *Mylius, Johann Daniel*; MORAN, *The alchemical world...*, 111-114; MATTON, *Marsilio Ficino et l'alchimie...*, 130; CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 173 i 189-190; i ADAM McLEAN, *Introduction*, dins Johann Daniel MYLIUS, *The alchemical engravings of Mylius*, Edimburg, Magnum Opus Hermetic Sourceworks 1984, 1-4. Moran i McLean divergeixen en l'autoria dels gravats: Schwann segons el primer o Merian segons el segon.

florum, Epistola super alchimiam, Novum testamentum, Semita semitae (anònim). El text que presenten aquests escrits i la tria de les obres fan pensar que la font és l'*Artis auriferae* del 1610.

Moritz no solament va impulsar el conreu de l'alquímia i el paracelsisme en el marc de la seva cort sinó també la seva introducció en la universitat de Marburg amb la contractació de nous professors i amb la creació de la primera plaça docent de quemiatria (1609). D'ençà d'aleshores, al llarg del segle XVII, els estudis de quemiatria aniran entrant a les universitats, sobretot a l'Europa central. Una modesta mostra que aquest procés va involucrar l'alquímia arnaldiana és la figura de Johann Gerhard (1598-1657), professor i rector de la universitat de Tübingen. Gerhard afegirà –tot comentant-lo versicle per versicle– una versió inèdita (la tercera) del *Testamentum* arnaldia al seu comentari del pseudolul·lià *Apertorium animae et clavis scientiae occultae*, publicat a Tübingen el 1641, amb una dedicatòria a diversos metges, professors i quemiatsres (26).⁷⁰ El petit volum es completa amb una de les obres de medicina alquímica que va escriure Gerhard: les *Quaestiunculae quaedam chymicae*.

El segle XVIII: les últimes edicions

La *Bibliotheca chemica curiosa* de Jean-Jacques Manget (Ginebra, 1702) fou l'última gran recopilació alquímica. Va aplegar 140 tractats en dos volums, amb la convicció en la veritat de l'alquímia encara viva i expressada en el prefaci: la transmutació és possible, com demostren alguns casos reeixits de transformació de plom en or, entre els quals recorda un dut a terme per Sidonius Scotus a casa de Theodor Zwinger i un altre de realitzat el 1685 per un desconegut en el laboratori de Robert Boyle.⁷¹ A més, el seu interès pràctic envers l'alquímia mèdica és testimoniats per algunes de les obres de l'autor. Manget (1652-1742) va ser un metge de Ginebra que va compatibilitzar una carrera professional d'èxit amb unes molt voluminoses publicacions, caracteritzades pel seu infatigable afany compilador, sobre les diverses branques del saber mèdic: anatomia, cirurgia i farmacologia, inclosa la de caire químic.⁷² Fruit del seu treball incessant és també l'enciclopèdica *Bibliotheca scriptorum medicorum*. Pel que fa a Arnau, a banda de dedicar-li un article biogràfic en aquesta darrera obra, en el qual ressalta sobretot la seva presumpta dedicació a les arts ocultes i a l'alquímia –que

70. *Commentatio perbrevis et perspicua in Apertorium Raimundi Lulii*, Tübingen, Philibertus Brunn, 1641. Sobre Gerhard vegeu GURLT, *Biographisches Lexicon...*, II, 711; ELOY, *Dictionnaire historique...*, II, 334, i CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 177, n. 124.

71. *Bibliotheca chemica curiosa*, Ginebra, 1702, ff. 1v-2r.

72. Marie-Louise PORTMANN, *Jean-Jacques Manget, 1652-1742, médecin, écrivain et collectionneur genevois*, dins «Gesnerus», 32 (1975), 147-152; s. v. *Manget, Jean-Jacques*, dins *Biographie universelle, ancienne et moderne*, París, Michaud, 1811-1862; *Nouvelle biographie générale*, París, Firmin Didot Frères, Fils et Cie., 1857-1866.

hauria ensenyat a París—,⁷³ en la *Bibliotheca chemica* arriba a reunir onze escrits sota el seu nom, el nombre més elevat dels inclosos en una mateixa col·lecció, a desgrat que queda lluny d'ajuntar la vintena de les obres alquímiques arnaldianes impreses al llarg de l'era moderna (28). Són els següents: *Testamentum*, *Rosarius philosophorum*, *Lumen novum*, *Flos florum*, *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*, *Practica ad quendam papam*, *Semita semitae*, *Novum testamentum*, *Speculum alchimiae*, *Carmen* i *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*. Apareixen en la secció tercera (subsecció quarta), destinada a explicar els termes tant dels elements en si com de les operacions que s'hi exposen. El text ofert per Manget és bàsicament el de l'*Artis auriferae* de 1610, tot i que hi introdueix algunes correccions puntuals —per exemple el *Rosarius* presenta algunes lliçons que semblen provenir dels *Opera* de 1585—, excepte les quatre obres que he esmentat en darrer lloc, el text de les quals prové del *Theatrum chemicum*, atès que tres d'elles no són presents en l'*Artis auriferae*, que en canvi sí dona un text de les *Quaestiones* molt diferent respecte del que trobem a les recopilacions de Zetzner i Manget. La secció primera, que pretén reportar la història de l'alquímia, és on s'insereix la primera revisió històrica completa de l'alquímia: el *De ortu et progressu chemiae dissertatio* del metge, químic i filòleg danès Olaus Borrichius (I, 25-37), publicat per primer cop a Copenhagen el 1668, complementat pel *Conspectus scriptorum chemicorum celebriorum* (38 i ss.). En cap de les dues aproximacions historiogràfiques no hi manca, per descomptat, la figura d'Arnau (32-33 i 42).

L'última edició llatina d'una obra alquímica sota el nom d'Arnau són uns *Experimenta* inserits en un llibret titulat *Mirabilia mundi* de Ioannes Iacobus de Maldiny (Braunschweig, 1726) (29). Maldiny es presenta com un cavaller piemontès que ha estat conseller del rei de Dinamarca. El volum, definit per l'autor com un llibre de secrets útils, experiments i meravelles d'alquímia i d'altres ciències, està encapçalat per una dedicatòria al rei Jordi I d'Anglaterra, en la qual li demana protecció, com la que li havia atorgat el rei de Dinamarca. El prefaci presenta els *Experimenta* arnaldians com un tractat inèdit, rar i de gran valor, que ajudarà els amants de l'art alquímica a fer grans progressos, si posen en pràctica els experiments que descriu,⁷⁴ i acaba dient que el llibre ha estat

73. «*Villanova (Arnoldus de)*: Natus Villanovae, in oppido Galliae Narbonensis —ipse se dicit Mediolanensem, ab aliis creditur Catalanus— an. Christi 1300 (multo vetustior reputatur) pater plebeio; Petri Aponensis et Raymundi Lullii coetaneus. Medicinae praxim et alchymiam sive auri conficiendi methodum Parisiis publice docuit. Magistarum artium, quod sigillorum, characterum, divinationis et praedictorum astrologicarum facultatem approbaverit, nec non singularis cuiusdam haereseos suspectus, ad Siciliae regem, Federicum, perfuga se contulit. Hinc a rege Romam missus ad sanandum Summum Pontificem, in itinere A. C. 1363 (aliis multo prius) aetatis suae 63 obiit in mari, ex eoque Genuam translatus, ibi sepultus est, cum marmoreo monumento, quod adhuc ibi visitur» (Segueix la llista de les seves obres mèdiques i alquímiques), *Bibliotheca scriptorum medicorum*, Ginebra, Perachon i Cramer 1731, IV, 531-532)

74. «...Miraberis fortasse in tam parvo volumine, tot arcana, tot experimenta, et ut dicam tot mirabilia contineri: ea sunt Chymiae practicae elementa, quae a primis, simplicibus, iisque utilissimis experimentis ad summum et perfectum Artis opus dirigit. Nihil in hac arte certius,

imprès a les seves expenses i que reserva tots els exemplars als amics. Curiosament els dos exemplars que he consultat donen dates diferents a la portada –1725 el de la BL i 1726 el de la BNF–, malgrat que ambdós reclamen ser la primera edició. L'onzè capítol està íntegrament consagrat a aquests *Experimenta*.⁷⁵ El seu text es divideix en dotze figures, que remetent a dotze gravats que es troben a les primeres pàgines del llibre. El llibre seria reeditat a Augsburg (Hereus de Johann Jakob Lotter, 1754) (30).

Les edicions en llengües vernacles

La que té l'honor de ser la primera edició en una llengua vernacle és una versió veneciana del *Rosarius philosophorum* arnaldià que va eixir al tombant del segle XVI amb el títol de *Uno giardino de veritate. Rose de philosophie e de tutti secreti* (31). La seva data resulta dubtosa: Reichling l'havia situat al voltant del 1500, mentre que el *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* el considera ja del segle XVI, atenent els seus tipus de lletra.⁷⁶ Actualment és molt difícil de trobar-ne exemplars. No és fins al cap de quasi un segle que el trobem novament traduït a l'italià, quan Giovanni Battista Nazari afegeix la traducció italiana dels quatre principals tractats arnaldiàns rere la segona edició, publicada a Brescia el 1599 (32), del seu *Della tramutazione metallica sogni tre* (1572) –la tercera, si es compta una edició amb només dos somnis (1564): *Concordantia de filosofi et practica figuradamente descrita* (*Rosarius philosophorum*), *Novo lume, Libro chiamato magisterio et allegrezza (Flos florum)* i l'*Epistola dell'autore al re di Napoli, nella quale parla dell'alchimia*. Tots quatre escrits apareixen anònims, malgrat que són enumerats en una bibliografia alquímica que surt prèviament entre els vint que s'hi atribueixen a Arnau, molts dels quals desconeguts per cap altra font.⁷⁷

En francès trobem dos tractats traduïts: el *Testamentum*, dins *De la transformation metallique*, imprès en tres ocasions (París, Guillaume Guillard i Amaury Warancore, 1561; Lió, Boveist Rigaud, 1589; Lió, Pierre Rigaud, 1618) (33,

---

nihil exploratus unquam habuimus. Illic inteximus Arnoldi de Villa Nova doctissimi celeberrimique Philosophi tractatum, monumentum sane pretiosissimum, rarum, ineditum, quod mihi visum fuit dignum hic in lucem edi: nec dubito quin huius abditissimae et reconditissimae Artis amatores, adiuti doctrina tanti magistri, magnum facturi sint iis in scientiis progressum, si viderent manum operi admoveant», *Mirabilia mundi*, Braunschweig, 1726, 5 del prefaci.

75. *Arnoldi de Villanova rara, certa elaborataque experimenta, ad nonum usque Artis chymicae opus, auctoribus usu et annotationibus illustrata. Inc.* «Egregium illud opus continet duodecim figuras ad perfectam Artis chymicae officinam instruendam...», cap. XI (136-165).

76. D. REICHLING, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum additiones et emendationes*, Munic, I. Rosenthal, 1905-1911, núm. 405; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig, 1928 (2a edició: Stuttgart - Nova York, Hiersemann - Kraus, 1968).

77. *Della tramutazione metallica sogni tre*, Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1599, p. 135; THORNDIKE, *A history of magic...*, V, 625; la llista d'autors es reproduïx a l'apèndix 3, 679-695.

34 i 35), i la *Semita semitae*, en versió de Sieur GAUCHEZ (*Le sentier des sentiers*, París, Perier 1624) (36).

La versió anglesa de la primera part del *De remediis secretis* de Gesner (*Treasure of Euonymus*, Londres, 1559) va contribuir decisivament a la introducció dels remeis destil·lats. No és estrany, doncs, que, quan va sortir pòstumament la segona part (1569), Thomas Hill s'apressés a traduir-lo també a l'anglès, tot i que la mort li va impedir veure la seva feina publicada. Això no obstant, va llegar el manuscrit al destacat cirurgià George Baker (1540-1600), que el va treure a la llum amb el títol *The newe jewell of health* el 1576 (37), amb una versió anglesa de l'*Epistola de sanguine humano distillato* (*Epistle of mans blood distylled*). En el prefaci que hi va afegir Baker justifica l'edició per la necessitat de publicar en la llengua més extensament coneguda. La traducció no ha de ser –continua dient– paraula per paraula sinó menys literal, més flexible –tal com és la versió de Hill. Així mateix defensa els medicaments destil·lats perquè les seves propietats són superiors a les dels altres, malgrat que no per això deixa de defensar el galenisme en altres llocs.⁷⁸ Probablement l'epístola arnaldiana va ser tornada a publicar en la segona edició del mateix llibre, reeditada amb el nou títol de *The practise of the new and old phisicke* (Londres, Peter Short 1599), però no ho he pogut comprovar.

Per bé que existeix el precedent de l'èxit editorial del tractat arnaldian sobre vins, traduït per Wilhelm von Hirnkofen,⁷⁹ les versions en alemany del corpus alquímic arnaldian semblen que són les que comencen a publicar-se més tard, tot i que finalment també seran, amb diferència, les més nombroses, més reeditades i les que tindran una vida més llarga.⁸⁰ La primera edició d'«alchimica» arnal-

78. «I would prove howe all Artes and sciences may be published in that tongue which is best understood. [...] if it were not permitted to translate but word for word, then I say, away with all the translations, which were great losse to the common weale [...]. And moreover, that by the Chymical Arte, those medicines which are harde and hidden, their forces and vertues are plainly manifested and proved...», *The newe jewell of health*, Londres, Henrie Denham 1576, iiii-iiiv. L'epístola arnaldiana ocupa la primera part del capítol 23 (168v-170r). Vegeu *The dictionary of national biography*, Leslie STEPHEN i Sidney LEE (eds.), Londres, Oxford University Press 1882, s. v. Baker; George; Robert P. MULTHAUF, *The significance of distillation in Renaissance medical chemistry*, dins «Bulletin of the History of Medicine», 30 (1956), 329-346; DEBUS, *The chemical philosophy...*, 176-177.

79. El text d'aquesta versió alemanya, que va arribar a quasi una trentena d'impressions, és en realitat producte de la fusió del *De vinis*, atribuït a Arnau, sobre vins terapèutics, amb un altre tractat sobre l'elaboració del vi. Vegeu la introducció de Henry E. SAGERST a la seva traducció anglesa (amb el facsímil de l'original alemany de 1478) dins *The earliest printed book on wine. By Arnald of Villanova*, Nova York, Schuman's 1943, i Thomas GLONING, *Der Weintraktat des Arnald von Villanova und die deutsche Bearbeitung durch Wilhelm von Hirnkofen* (1478). *Neue Beobachtungen zur Textgeschichte*, dins «Würzburger medizinhistorische Mitteilungen», 13 (1995), 199-208.

80. De tota manera no descarto que n'hi hagi alguna versió impresa anteriorment. En concret és possible que alguns escrits arnaldians hagin estat inclosos dins Hieronymus REUSNER, *Pandora: Das ist, die edelst Gab Gottes oder der werde und heilsame Stein der Weysen...*, Basilea, Sebastian Henricpetri 1582, ja que es tractaria d'una tria de textos atribuïts a Arnau, Lull, Tomàs i Rocatalhada amb un títol i una dedicatòria al·lusives a Paracels, d'acord amb HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*, 54-55.

dians du el títol d'*Opus aureum* (Frankfurt, Johann Spiess 1604) i anuncia en la portada el *Flos florum*, el *Rosarius* i el *Novum lumen*, per bé que a l'interior es descobreix també l'*Epistola super alchimia* (38). Malgrat que l'autor destacat en portada és Arnau, s'afegeixen obres alquímiques atribuïdes a d'altres autors: la profetessa Maria, Kallid i Aristòtil. La tria tant dels escrits arnaldians com de la resta fa pensar que és basada de l'*Artis auriferae* de 1593, que publica tots els textos que s'hi tradueixen. El traductor és Iohannes Hippodamus Cheruscus. Al cap de quasi vuitanta anys (Frankfurt - Hamburg, Georg Wolff 1683) es tornarien a imprimir totes aquestes versions d'Hippodamus sota el títol de *Chymische Schrifften* (43), amb l'afegit del *Speculum alchimiae*, a més dels poemes i la vida d'Arnau que havien aparegut plegats en l'edició llatina de Megiser (1603), sens dubte la font de la nova traducció. En efecte, igual que l'edició de Megiser, la part nova té portada pròpia que anuncia el *Speculum* i el prefaci de l'editor presenta el volum com una recopilació de totes les obres alquímiques d'Arnau, per a la qual es reimprimeixen les que havien estat ja publicades i s'afegeixen les que mancaven en alemany. La nova edició és plenament justificada per la necessitat de satisfer l'interès que Arnau encara desperta en els amants de l'alquímia.⁸¹ La traducció dels nous textos és signada amb les inicials J. L. M. C., que corresponen a l'anagrama que emprava Johann LANGE, *Medicinae Candidatus*, barber i cirurgià d'Hamburg (fl. 1670-1696), que va editar i traduir nombroses obres de medicina, alquímia i altres matèries.⁸² Els catàlegs de la British Library i de la National Library of Medicine identifiquen Hippodamus amb Lange, però de fet la dita equivalència resulta impossible si hom atén la data de la primera edició de la traducció d'Hippodamus. Al meu parer es tractaria d'una confusió induïda per l'afegit, en aquesta edició, de la versió feta per Lange del *Speculum* a les precedents d'Hippodamus. Tots aquests escrits s'imprimirien altra volta el 1748 (Viena, Johann Paul Krauss) (48).

Un *Tractatus chemicus* sobre la pedra filosofal que no he sabut identificar va aparèixer en un petit volum imprès en un lloc indeterminat l'any 1611, tal com es reflecteix en un anagrama de la portada (39). El llibre annexa els *Succosa carmina* en llatí a l'última pàgina.⁸³ Poc després un desconegut Philipp Morgens-tern signava la traducció alemanya dels dos volums de l'*Artis auriferae* apareguts el 1593, publicada l'any 1613 amb el títol de *Turba philosophorum* per Ludwig Königs a la mateixa ciutat de Basilea de l'original (40), i reimpressa a Viena per Johann Paul Strauss el 1750 (49). Entre els 34 textos traduïts trobem els arnaldians *Semita semitae*, *Rosarium philosophorum*, *Novum lumen*, *Flos florum* i *Epistola super alchimia*. El prefaci de l'editor al segon volum posa de relleu el prestigi

81. Vorrede, de *Chymische Schrifften*, Frankfurt - Hamburg, Georg Wolff 1683.

82. Vegeu *Allgemeine deutsche Biographie*, s. v. "Lange, Johann". Quant a Hippodamus (convertit en Hoppodamus per un error tipogràfic en les edicions posteriors de 1683 i 1750) no n'he trobat cap dada.

83. Inc.: «Hie hebt sich an Meister Arnoldi Tractat von dem Newndorff...». L'anagrama és «TV es saCerDos In aeternVM».

d'Arnau, recordant que va ser un metge molt apreciat per reis i papes —la qual cosa no és sorprenent perquè ho ressalta l'encapçalament apòcrif de molts dels escrits alquímics que se li atribueixen. Segueix dient:

«Aquí s'imprimeixen alguns dels seus petits opuscles que contenen el moll i l'essència de la veritable filosofia hermètica, a desgrat que cal reconèixer que exigeixen un lector amb una certa experiència en la pràctica química.»⁸⁴

Un altre text arnaldià traduït a l'alemany fou l'*In Commentarios Hortulani expositio*. Primerament aparegué dins un petit recull de quatre escrits alquímics titulat *Hermetischer Rosenkrantz*, imprès a Hamburg per Michael Pfeiffern per a Johann Naumans en dues ocasions, el 1659 i el 1682 (41 i 42). En fou curador David Herlitz o Herlicius (1557-1636), poeta llatí, professor de matemàtiques, metge i responsable d'edicions astrològiques i mèdiques. El 1730 tornà a publicar-se, just després de la *Tabula smaragdina*, en una recopilació en alemany molt més generosa, el *Deutsches theatrum chemicum* (Nuremberg, Felsseckern) que aplegà 52 textos alquímics, enriquits amb introduccions i anotacions originals per l'editor (46). Aquest fou Friedrich Roth-Scholtz (1687-1736) important llibreter i impressor establert a Nuremberg, que, malgrat la seva manca d'estudis, tenia la vanitat de passar per erudit i expert en alquímia.⁸⁵

En la primera meitat del segle XVIII encara es realitzaran noves versions de tractats alquímics arnaldians. Així el volum de Lacinio amb la *Pretiosa margarita* de Bono acompanyada de la *Collectanea* arnaldiana i d'altres autors és objecte d'una traducció per part de l'alquimista Wolfgang Georg Stollen (Leipzig, Johann Friedrich Braun 1714) (44). Finalment un tractat que no he sabut identificar fou inclòs dins el recull titulat *Fasciculus Unterschiedlicher alten raren und wahren Philosophischen Schrifften vom Stein der Weisen* (Leipzig - Bremen, Johann Andreas Grim 1719) (45). Qui presenta el llibre és Christoph von Hellwig (1663-1721), metge a Erfurt i autor de nombrosos escrits científics populars. En el prefaci Hellwig comença dient que li ha arribat un manuscrit llatí amb escrits de diversos autors entorn la pedra filosofal i que li ha semblat escaient traduir-lo a l'alemany perquè li plau i per a la gent que no entén el llatí. Alguns tractats són anònims, d'altres són d'autors poc coneguts. El dotzè dels tret-

84. «Welchem Anfänger der Alchimie ist wol der Name des grossen Päbstlichen Leib-Medici, und weltberühmten Chymici, des um seiner Weissheit und grossen Künste willen von vielen Königen geliebt und venerirten Arnoldi de Villa Nova unbekannt? von dessen kleinen opusculis allhier etliche inseriret sint, welche das Mark und den Kern der wahren Philosophiae Hermeticae enthalten, obschon nicht zu läugnen ist, dass dieselben einen in praxi chymica nicht ungeübten Leser erfordern», *Turba philosophorum*, Ludwig Königs, 1613, II, *Vorrede*, A2-A4. John FERGUSON, *Bibliotheca Chemica. A catalogue of the alchemical, chemical and pharmaceutical books in the collection of the late James Young of Kelly and Durris*, Glasgow, James Maclehose & Sons, 1906, II, pp. 106-107, suggereix que Philipp Morgenstern és probablement un pseudònim.

85. Vegeu *Allgemeine deutsche Biographie*, s. v. "Roth-Scholtz, Friedrich", i A2-A4, i FERGUSON, II, pp. 297-300.

ze escrits porta el títol *Arnoldi de Villa Nova Opus de arte maiori* i conté sis operacions de la pedra filosofal.⁸⁶

Conclusions

No hi ha dubte que l'ampli corpus de textos mèdics i alquímics heretat de la tradició manuscrita medieval sota el nom d'Arnau de Vilanova va gaudir d'una continuïtat ben llarga i abundant en la impremta moderna. Ara bé, els ritmes i els àmbits d'introducció i de producció varien molt segons si es tracta dels escrits mèdics o dels alquímics, perquè les edicions dels uns o dels altres estan relacionades amb corrents clarament distints de la medicina moderna.⁸⁷ Mentre que els impresos mèdics no químics sorgeixen normalment de medis interessats a perpetuar el galenisme, els alquímics s'han de vincular, en canvi, a l'expansió del paracelsisme i la quemiatria. El període d'esplendor editorial del corpus mèdic arnaldià se situa en la impremta primerenca —l'últim terç del segle XV i el primer del XVI. En canvi, durant aquesta etapa les impressions alquímiques independents sota el nom d'Arnau són molt esporàdiques, i en realitat els escrits alquímics tenen el seu principal vehicle de difusió a coll-i-bé de les voluminoses edicions generals d'Arnau, les quals, per bé que fonamentalment orientades a la medicina no química, deixen entreveure un cert biaix neoplatònic que les obre a un cert nombre d'escrits alquímics al costat dels pertanyents a d'altres arts ocultes com l'astrologia o la màgia. És a partir de mitjans del cinc-cents que es produeix l'esclat editorial de l'alquímia amb el gir vers la medicina química impulsat en gran part per l'impacte de Paracels i per l'expansió del paracelsisme i de la quemiatria en un llarg procés de dos segles i mig que acabaria per donar origen a la química moderna.⁸⁸ Des de mitjan segle XVI, doncs, les compilacions de textos alquímics d'autors diversos succeeixen els *Opera* arnaldiàns en la difusió de l'alquímia arnaldiana, que coneix la seva era daurada editorial durant els tres darrers decennis del segle XVI i els tres primers del XVII. Certament veiem que sovint els mateixos tallers imprimeixen tant les compilacions alquímiques on s'inclouen els escrits arnaldiàns com les obres de Paracels, i els editors i col·laboradors intel·lectuals que hi participen solen ser paracelsistes reconeguts. En aquest marc s'ha de situar l'edició de l'obra alquímica de pseudo-Arnau, al costat d'altres autoritats alquímiques, a les

86. *Inc.*: «Es ist aber die Materie unsers Steins ein Ding von schlechtem Werth; Ist allenthalben zu finden, weil es ein schleimicht Wasser, Aqua viscosa».

87. Vegeu l'evolució editorial del corpus alquímic arnaldià reflectida en la gràfica 1 de l'apèndix 3, i en confrontació amb el mèdic: GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, 85.

88. DEBUS, *Iatrochemistry and the chemical revolution*, proposa que la revolució científica en l'àmbit químic, imbricat amb el mèdic, va començar al segle XVI amb Paracels i no va culminar fins a finals del segle XVIII.

quals es recorria per fonamentar en un passat pretesament remot una filosofia natural i unes terapèutiques trencadores amb la tradició natural i mèdica predominant. Tal era l'ambivalència de la impremta moderna, que editava materials antics, susceptibles tanmateix de lectures renovadores. D'altra banda, no s'ha de menystenir la influència de l'humanisme en la recuperació dels autors alquímics medievals, davant les exigües restes de l'alquímia antiga. Un dels companys més constants del nom d'Arnau en les edicions alquímiques és el nom del seu coetani i conterrani Ramon Llull, al qual s'atribueix també apòcrifament un no menys important corpus alquímic. A tots dos catalans els uneix, a més, una llegenda que els fa mestre i deixeble.

A la segona meitat del cinc-cents els impresos alquímics tenen el seu principal centre editorial a Basilea, sobretot al taller de Perna i Waldkirch. Degué ser el mateix interès que despertava el pseudo-Arnau alquimista el que explica ara la resurrecció allà mateix dels *Opera* arnaldians el 1585 –a la inversa del que passà en les primeres dècades d'aquell segle–, que tingué ressò a la mateixa Lió on havien nascut amb la *Praxis* de 1586. Des del tombant del segle XVII Zetzner, a Estrasburg, prengué el relleu de les premses de Basilea en la difusió de l'alquímia i el paracelsisme amb noves grans recopilacions. Mentrestant tenien lloc altres iniciatives menys ambicioses per editar els 'alchimica' arnaldians a Frankfurt i a d'altres ciutats, quasi sempre del món protestant. És important destacar que, en la difusió de l'alquímia com a saber extraacadèmic que només tardanament entraria en l'àmbit universitari de la mà de la quemiatria, hi van tenir un paper cabdal els mateixos empresaris editorials com Perna o Zetzner, que van aconseguir atreure's al seu voltant la col·laboració dels intel·lectuals, així com els prínceps i nobles que promovien el conreu de l'alquímia a les seves corts. Després del tercer decenni del sis-cents s'espaien les edicions, en especial en llatí. En canvi el ritme és diferent en les edicions en llengües vernacles: comencen a fer-se veure al darrer quart del segle XVI –en anglès, francès i italià– i van en augment des del canvi de segle, quan trobem en la impremta les primeres versions alemanyes, que acabaran per ser les més nombroses i les que seguiran amb una certa regularitat fins a mitjan set-cents, com a lògica contrapartida de la precedent producció editorial dels textos llatins en el món germanòfon. Pel que fa a les edicions en llatí gairebé es limitaran a la reedició del recull de Zetzner (1559) i l'última gran compilació de Manget (1702). Al segle XVIII les explicacions químiques de la malaltia i dels fenòmens fisiològics cedeixen pas a les explicacions mecanicistes i vitalistes, si bé persisteix la farmacologia de base química, però deseixida dels elements místicocosmològics de l'alquímia tradicional. En conseqüència, els metges deixen d'interessar-se per l'alquímia i aquest saber queda esbandit del món científic i editorial. En el cas que ens ocupa el pseudo-Arnau alquimista s'esvaeix de la impremta en llatí a principis de segle, amb la petita excepció de Maldiny, i finalment a mitjan segle també en alemany.

Durant els gairebé tres segles d'impremta alquímica arnaldiana sobresurt l'èxit editorial del *Rosarius philosophorum* seguit de prop pel *Flos florum*, entre els

quatre escrits editats més vegades, al llarg de més temps i en diverses versions, en els quals també s'inclouen el *Novum lumen* i l'*Epistola super alchimia*.⁸⁹ Tots quatre foren ja impresos dins les edicions generals, fet que, més enllà de la difusió prèvia manuscrita que poguessin haver tingut, demostra la influència decisiva que van exercir aquestes en configurar la fortuna no solament del corpus mèdic arnaldià sinó també de l'alquímic. L'ascendència dels *Opera* es constata també en el mateix origen dels textos impresos, que solen remuntar-s'hi directament o indirecta, llevat d'uns pocs casos concrets en què es recorre a manuscrits. Així doncs, es poden considerar els textos de les edicions generals com els estàndards, a desgrat que sovint sofreixen modificacions o correccions. De tota manera d'altres 'alchimica' arnaldians, no inclosos en els *Opera*, van tenir també una difusió destacable, tot i més reduïda en el nombre i en el temps: *Semita semitae*, *Speculum alchimiae*, *Practica ad quendam papam*, *Carmen*, *In Commentarios Hortulani expositio* i *Epistola de sanguine humano distillato*.

No deixa de ser irònic el fet que Arnau, defensor aferrissat de la introducció de Galè en les facultats de medicina baixmedievals, sigui reivindicat en l'era moderna pels paracelsistes i quemiatsres com un precedent en la seva lluita contra el galenisme imperant dins les universitats. Il·lustratiu d'aquesta paradoxa és el fet de trobar Arnau en el bàndol de la filosofia moderna en la lluita descrita en un relat al·legòric anònim intitulat *Le Parnasse assiégé ou La guerre déclarée entre les philosophes anciens et modernes* (1697): després de la mort d'Apol·lo el Parnàs és ocupat per Paracels i els seus partidaris com a posseïdors de la veritat que són, però, assetjats per l'exèrcit dels filòsofs antics, encapçalats per Aristòtil, entre els quals no hi manca Galè. Tanmateix Arnau de Vilanova apareix defensant el Parnàs a primera línia, juntament amb Salomó, Hipòcrates, Llull i altres alquimistes.⁹⁰

89. Vegeu el gràfic 3 l'apèndix 3.

90. El contingut del text és descrit per Allen G. DEBUS, *The Paracelsians in eighteenth-Century France: A Renaissance tradition in the age of the Enlightenment*, dins «Ambix», 28 (1981), 36-54, i DEBUS, *The French paracelsians...*, 164-165.

APÈNDIX I:

ESCRITS DEL CORPUS ALQUÍMIC ARNALDIÀ
 IMPRESOS ENTRE ELS SEGLES XV I XVIII

Utilitzo els títols més comuns en la tradició impresa, sense reflectir les variants que presenten, malgrat que poden diferir dels més habituals en la tradició manuscrita. Les dates fan referència a les edicions relacionades dins l'apèndix 2.

- 1) *Carmen (Inc. «Mercurium retinens..»)*
 edicions particulars en llatí: 1602b, 1603, 1613, 1659, 1702
 en alemany: D-1683, D-1748
- 2) *Cathena aurea*
Opera 1586
- 3) *De aqua vite simplici et composita*
 edicions particulars en llatí: 1477-1480
- 4) *De philosophorum lapide*
Opera 1520, 1532
 edicions particulars en llatí: 1572c, 1630
- 5) *Epistola de sanguine humano distillato*
 edicions particulars en llatí: 1561b, 1572a, 1572d, 1597
 en anglès: E-1576
- 6) *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*
Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586
 edicions particulars en llatí: 1561a, 1572b, 1572c, 1593, 1603, 1610, 1622,
 1630, 1702
 en alemany: D-1604, D-1613, D-1683, D-1748, D-1750
 en italià: I-1599
- 7) *Experimenta*
 edicions particulars en llatí: 1725-1726, 1754
- 8) *Flos florum / Perfectum magisterium*
Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586
 edicions particulars en llatí: 1561a, 1572a, 1572b, 1572c, 1593, 1602a, 1603,
 1610, 1613, 1622, 1630, 1659, 1702
 en alemany: D-1604, D-1613, D-1683, D-1748, D-1750
 en italià: I-1599
- 9) *In Commentarios Hortulani expositio*
 edicions particulars en llatí: 1560, 1571
 en alemany: D-1659, D-1682, D-1728, D-1747
- 10) *Novum lumen*
Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586
 edicions particulars en llatí: 1561a, 1572b, 1572c, 1593, 1603, 1610, 1622,
 1630, 1659, 1702
 en alemany: D-1604, D-1613, D-1683, D-1748, D-1750
 en italià: I-1599

- 11) *Novum testamentum* (Inc.: «Ego Arnaldus de Villanova incipio istum librum...») edicions particulars en llatí: 1610, 1622, 1702
- 12) *Opus de arte maiori*
en alemany: D-1719
- 13) *Practica ad quendam papam (Breviarius)*
edicions particulars en llatí: 1561a, 1572a, 1602a, 1613, 1659, 1702
- 14) *Quaestiones tam essentielles quam accidentales* (Inc. «Non sublimantur corpora sublimatione vulgari...», només per a 1610; «Incipiunt quaestiones tam essentielles quam accidentales magistri Arnaldi de Nova Villa ad reverendum eo competente compositionis formam...») edicions particulars en llatí: 1610, 1613, 1659, 1702
- 15) *Recepta electuarii mirabilis praeservantis ab epidemia*
Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586
edicions particulars en llatí: 1572c, 1630
- 16) *Rosarius philosophorum*
Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586
edicions particulars en llatí: 1546, 1557, 1559, 1561a, 1572b, 1572c, 1593, 1599, 1603, 1610, 1622, 1630, 1702
en alemany: D-1604, D-1613, D-1683, D-1714, D-1748, D-1750
en italià: I-p. 1500, I-1599
- 17) *Semita semitae*
edicions particulars en llatí: 1550, 1572b, 1593, 1610, 1622, 1702
en alemany: D-1613, D-1750
en francès: F-1624
- 18) *Speculum alchimiae*
edicions particulars en llatí: 1602b, 1603, 1613, 1659, 1702
en alemany: D-1683, D-1748
- 19) *Succosa carmina* (Inc. «Solvite corpora in aquam, omnibus dico...») edicions particulars en llatí: 1561a, 1572a. D-1611
- 20) *Testamentum* (Inc. : T¹ = «Lapis philosophorum de terra scaturiens...»; T² = «Lapis generatus ortusque de terra...»; T³ = «Petra philosophorum surgens seu oriens de terra...») *Opera* 1586 (T²)
edicions particulars en llatí: 1583 (T¹), 1600 (T¹), 1602a (T¹ i T²), 1613 (T¹ i T²), 1641 (T³), 1659 (T¹ i T²), 1702 (T²)
en francès: F-1589, F-1618
- 21) *Tractatus chemicus*
en alemany: D-1611

Apèndix 2:

EDICIONS DEL CORPUS ALQUÍMIC ARNALDIÀ

Localització

- BC: Biblioteca de Catalunya, Barcelona (<http://www.genocat.net/bc>).
 BIUM: Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine, París (<http://www.bium.univ-paris5.fr>).
 BL: British Library, Londres (<http://www.bl.uk>).
 BNF: Bibliothèque Nationale de France, París (<http://www.bnf.fr>).
 BNCR: Biblioteca Nazionale Centrale, Roma.
 BSB: Bayerische Staatsbibliothek, Munic (<http://www.bsb-muenchen.de>).
 BUB: Biblioteca de la Universitat de Barcelona (<http://www.bib.ub.es>).
 BUC: Universidad Complutense, Biblioteca Histórica "Marqués de Valdecilla", Madrid (<http://www.ucm.es/bucm>).
 NLM: National Library of Medicine, Bethesda (<http://www.nlm.nih.gov>).
 WL: Wellcome Library, Londres (<http://www.wellcome.ac.uk>).

Catàlegs generals

- Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya*: <http://www.genocat.net/bc/virtua2/catalan/vtls-basic.html>
Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español: <http://www.mcu.es/ccpb>
COPAC University Research Library Catalogue (Gran Bretanya): <http://copac.ac.uk/copac>
Istituto Centrale per il Catalogo Unico (Itàlia): <http://opac.sbn.it>

Accés a exemplars digitalitzats

- Biblioteca digital 'Dioscórides', Biblioteca de la Universidad Complutense, Madrid: <http://cisne.sim.ucm.es>
 'Gallica', Bibliothèque numérique de la Bibliothèque Nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/>
 'Medic@', collection de rééditions de textes anciens, Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine, París: <http://www.bium.univ-paris5.fr/histmed/medica.htm>

Repertoris bibliogràfics

John FERGUSON, *Bibliotheca Chemica. A catalogue of the alchemical, chemical and pharmaceutical books in the collection of the late James Young of Kelly and Durris*, Glasgow, James Maclehose & Sons 1906, 2 vols.

GW: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig, 1928 (2a edició: Stuttgart - Nova York, Hiersemann - Kraus, 1968ss.).

Ludovicus HAIN, *Repertorium bibliographicum*, Stuttgart, J.G. Cotta, 1826-1838 (reimpressió: Milà, Görlich editore 1966).

D. REICHLING, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum additiones et emendationes*, Munic, I. Rosenthal 1905-1911.

Elies ROGENT - Estanislau DURAN, *Bibliografia de les impressions lul·lianes*, proemi, addicions i índex de Ramon d'ALÓS-MONER, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1927 (facsimil en tres fascicles: Mallorca, Miquel Font, 1989).

EDICIONS PARTICULARS EN LLATÍ⁹¹

1) 1477-1480

Clarissimi et excellentissimi philosophi medicique magistri Arnaldi de Villanova de aqua vite simplici et composita tractatus pulcherimus incipit.

[Venetiis (=Venècia), Adam de Rottweil, 1477-1480]

4 °; [21 pp.].

> *De aqua vite simplici et composita*: pp. 1-20

altres escrits: *De virtutibus rosmarini*: pp. 20-21.

Localització: BL, BNF*.

Referències: HAIN, 1816 ; GW, 2520.

2) 1546

[Pietro BONO], *Pretiosa margarita novella de thesauro, ac pretiosissimo philosophorum lapide. Artis huius diuinae typus, et methodus*: collectanea ex Arnaldo, Rhaymundo, Rhasi, Alberto, et Michaelae Scoto; per Ianum Lacinium Calabrum nunc primum, cum luculetissimo indice, in lucem edita.

Colofó: Venetiis apud Aldi filios, 1546 [=Venècia, Fills d'Aldo Manuzio, 1546].

8°; [20], 202, [16] ff.

Curador: Giano Lacinio.

Prefaci de Lacini al lector: [pp. 3r-9r].

91. He indicat amb el signe > els escrits atribuïts a Arnau publicats en cadascuna de les edicions ressenyades, i amb un asterisc (*) les biblioteques on he consultat directament els exemplars. L'enumeració de les biblioteques no pretén ésser ni molt menys exhaustiva sinó que recull les que he visitat i algunes altres de referència. Pel que fa a les referències només recullo els repertoris citats en l'apartat anterior i no incloc la resta de la bibliografia emprada 'supra' en tractar cadascuna de les edicions per evitar repeticions innecessàries.

> *Collectanea Lacinii ex Arnaldo de Villa Nova quae practicae compositionem lapidis philosophorum continent et exquisite docent* [=Rosarius philosophorum]: pp. 136r-159r.

Localització: BL, BNF, BNCR, WL*.

Referències: FERGUSON, II, pp. 2-3.

3) 1550

De alchimia opuscula complura veterum philosophorum, quorum catalogum sequens pagella indicabit.

Francforti, ex officina Cyriaci Iacobi, 1550 mense Iunio [=Frankfurt, Cyriacus Jakob, 1550].

4°; 2 vols, 1r vol: [4], 168 ff.

Dedicatòria al comte Ottheinrich del tipògraf Cyriacus Jakob, datada a Frankfurt, 1550.

> *Semita semitae*: I, pp. 69r-74v.

Localització: BL*, BSB, BUC, Università degli Studi di Milano.

Accessible a Dioscórides.

Facsimil (només del segon vol.): *Rosarium philosophorum. Ein alchemisches Florilegium des Spätmittelalters*, Weinheim, VCH, 1992.

Referències: FERGUSON, I, p. 19; ROGENT - DURAN 96.

4) 1557 (reedició de 1557)

[Pietro BONO], *Pretiosa margarita novella de thesauro ac pretiosissimo philosophorum lapide, artis huius divinae typus et methodus*, collectanea ex Arnaldo, Rhaymundo, Rhasi, Alberto et Michaele Scoto, per Ianum Lacinium Calabrum nunc primum, cum luculetissimo indice, in lucem edita.

Venetis, apud Aldi filios, 1557 [=Venècia, Fills d'Aldo Manuzio, 1557].

8°; [22] 202 [16] ff.

Curador: Giano Lacinio.

Prefaci de Lacini al lector: [pp. 3r-9r].

> *Collectanea Lacinii ex Arnaldo de Villa Nova quae practicae compositionem lapidis philosophorum continent et exquisite docent* [=Rosarius philosophorum]: pp. 136r-159r.

Localització: BNF*, BUC, WL*.

Accessible a Dioscórides.

5) 1559

Isagoge in excellentissimi philosophi Arnoldi de Villa Nova, Rosarium chymicum, per Adamum a Bodenstein artium et medicinae Doctorem, paraphrasticè et magna diligentia tradita.

Epistola operi praefixa ad amplissimos et generosos dominos, dominos Fuggeros, in qua argumenta Alchymiam infirmitiam et confirmantia adducuntur, quibus et eam artem esse certissimam demonstratur, lapisque vere inventus ostenditur.

Basilea, Gabriel Ringysen, 1559.

8º; 2 parts: 64, 71 pp.

Autor-curador: Adam von Bodenstein.

1ª part:

Epístola a Anton, Johann Jacob, Georg i Ulrich Fugger: pp. 3-60.

Prefaci al lector: p. 62.

2ª part:

> *Isagoge in Arnoldi de Villa Nova Rosarium chymicum*: pp. 1-71. Inclou *Arnoldi praefatio in tractatum De philosophorum lapide*: pp. 1-5.

Localització: BL*, BSB.

6) 1560

Compendium alchimiae Ioannis Garlandii, Angli philosophi doctissimi, cum dictionario eiusdem artis, atque de metallorum tinctura praeparationeque eorundem libello, ante annos DXX eodem auctore conscripto. Adiecimus eiusdem compendii per Arnoldum de Villanova explicationem. Cum tractatu de salium aluminumque varietate, compositione et usu, scriptoris incerti. Omnia nunc primum in lucem edita.

Basileae [Pietro Perna], 1560.

8º; [16] 174 [2] pp.

Curador: Johann Herold.

Lletra nuncupatòria de Basilius Johann Herold al bisbe Melchior de Basilea: pp. 2-8.

> *In Commentarios Hortulani expositio*: pp. 33-52.

Localització: Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio (Bologna), BNF*, BSB, WL.

Referències: FERGUSON, I, p. 420.

7) 1561

Veræ alchemiæ artisque metallicæ, citra ænigmata, doctrina, certusque modus, scriptis tum novis tum veteribus nunc primum et fideliter maiori ex parte editis, comprehensus: quorum elenchum a præfatione reperies.

colofó: Basileae, Per Henricum Petri et Petrum Pernam, 1561 [=Basilea, Heinrich Petri - Pietro Perna].

in folio; 2 parts: [16] 244, 299 [1] pp.

Curador: Guglielmo Grataroli.

Epístola nuncupatòria de Grataroli al comte Ferran d'Ortenburg: pp. *2r-*2v.

Prefaci de Grataroli: «Secretioris physicae studiosis omnibus, eruditisque ac piis Alchemistis...»: pp. *3r-*3v.

Prolegomena de Grataroli: pp. *4v-*5r.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 35-59

> *Novum lumen*: pp. 60-65

- > *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 60-67
- > *Flos florum*: pp. 67-73
- > *Practica Arnaldi ad quendam papam*: pp. 73-78
- > *Succosa carmina quaedam Arnaldo attributa ex Italico in Latinum versa*: pp. 295.

Localització: BIUM*, BL, BNF, BSB, BUC, WL.

Accessible a Medic@ i Dioscórides.

Referències: FERGUSON, I, pp. 341-342; ROGENT - DURAN 99.

8) 1561b

Ioannis de Rupescissa, qui ante CCCXX annos vixit De consideratione quintae essentiae rerum omnium opus sane egregium. Arnaldi de Villanova Epistola de sanguine humano distillato. Raymundi Lullii Ars operativa et alia quaedam. Omnia ad selectissimam materiam medicam et morborum curationem vitaeque conservationem mirabiliter facientia. Nunc primum in lucem data. Accessit Michaelis Savonarolae libellus optimus de aqua vitae, nunc valde correctior quam ante annos 27 editus. Item Hieronymi Cardani libellus de aethere [...].

Basilea, [Pietro Perna, 1561].

8°; 341 [11] pp.

Curador: Guglielmo Grataroli.

Lletra nuncupatòria de Grataroli al metge Stephanus Lauraeus Amorfortio (datada el maig de 1561): pp. a2r-a5r.

- > *Epistola de sanguine humano distillato*: pp. 169-174.

Localització: Biblioteca Casanatense (Roma), BUC*, BNF, WL.

Accessible a Dioscórides.

Referències: FERGUSON, II, p. 306; ROGENT - DURAN 100.

9) 1571

Laurentii Venturæ De ratione conficiendi lapidis philosophici, liber unus. Huic accesserunt eiusdem argumenti Ioannis Garlandii Angli liber unus. Et ex Speculo magno Vincentii libri duo,

Basilea [Pietro Perna], 1571.

8°; 3 parts: [16], 203, [19], 121 [i.e. 119], [7], 173 pp.

Autor: Lorenzo Ventura.

- > *In Commentarios Hortulani expositio*: 2ª part, pp. 25-35.

Localització: Biblioteca Casanatense (Roma), BL*, BUC, WL.

Referències: FERGUSON, I, p. 420.

10) 1572a

Alchemiae, quam vocant, artisque metallicae, doctrina, certusque modus, scriptis tum novis, tum veteribus, duobus his voluminibus comprehensus. Quorum elenchum a praefatione reperies [...].

Basileae, per Petrum Pernam, 1572 [=Basilea, Pietro Perna, 1572].

8°; 2 vols.; I: [16], 686, [32]; II: 733, [24] pp.

vol. I

Prefaci de Grataroli: «Secretioris physicae studiosis omnibus, eruditisque ac piis Alchemistis...»: pp. 2r-4r (numeració independent).

Prolegomena de Grataroli: [pp. 5r-8v].

vol. II

> *Flos florum*: pp. 209-228

> *Practica Arnaldi ad quendam papam*: pp. 228-241

> *Epistola de sanguine humano*: pp. 485-489

> *Succosa carmina*: pp. 717-732.

Localització: BNF, BUC, Merton College (Oxford)*, WL*.

Accessible a Dioscórides.

11) 1572b

Auriferae artis quam chemiam vocant, antiquissimi auctores sive turba philosophorum.

Basileae, apud Petrum Pernam, 1572 [=Basilea, Pietro Perna, 1572].

8°; 2 vols. I: [16], 672, [48] pp.; II: 468 [i.e. 560], [32] pp.

vol. I

Prefaci de Perna: «Typographus lectoribus»: pp. 1-5 (num. independent).

> *Semita semitae*: pp. 468-479.

vol. II

> *Rosarius philosophorum*: pp. 419-496

> *Novum lumen*: pp. 497-512

> *Flos florum*: pp. 513-531

> *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 532-537.

Localització: BL, NLM, WL*.

Referències: ROGENT - DURAN 118.

12) 1572c

Coelum philosophorum; seu, Liber de secretis naturae per Philippum Ustaldium {sic}

Accessit Ioannis Antonii Campesii Directorium Summae Summarum Medicinae.

Nunc autem recens apposuimus Rosarium philosophorum, Magistri Arnaldi de Villanova.

Lugduni, apud Gulielmum Rovillium, 1572 [=Lió, Guillaume Roville, 1572].

16°; 649 [23] pp.

Prefaci: «Ad lectorem»: pp. 3-5

Dedicatòria d'Ulstad a Felix de Gennasio, datada a Friburg, 1543: pp. 6-9.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 432-553

> *Novum Lumen*: pp. 553-557 (anònim)

- > *Flos florum*: pp. 578-608
- > *De philosophorum lapide*: pp. 609-631
- > *Epistola nova super Alkimia*: pp. 632-641
- > *Recepta electuarii mirabilis praeservantis ab epidemia*: pp. 642-649.

Localització: BNF, NLM, WL*.

13) 1572d

Conradi Gesneri Evonymus sive de remediis secretis, nunc denuo studio et diligentia Caspari Wolphii, medici et physici singularis illustratus et in lucem editus. Adiecimus in Pharmacopolarum gratiam plurimas formacum figuras, quo facilius haec materia et dilucidior habeatur. Pars secunda.

Lugduni, apud Bartholomaeum Vicentium, 1572 [=Lió, Barthélémy Vincent, 1572].

Epístola nuncupatòria de Caspar Wolf a Petrus de Grantye, datada el 1569: pp. 3-8.

Curador: Caspar Wolf

- > *Epistola de sanguine humano distillato*: pp. 289-304.

Localització: BL, BNF*, WL.

14) 1583

Trevisanus de chymico miraculo quod Lapidem philosophiae appellant. Dionysius Zecharius Gallus de eodem. Auctoritatibus variis principum huius artis, Democriti, Gebri, Lullii, Villanovani, confirmati et illustrati per Gerardum Dorneum.

Basileae, ex officina haeredum Petri Perna, 1583 [=Basilea, Hereus de Pietro Perna, 1583].

8°; [6], 198 pp.

Curador: Gerhard Dorn.

- > *Testamentum*: pp. 126-127

Aliae quaedam annotationes ex variis autoribus (entre els quals pseudo-Arnau): pp. 127-152.

Localització: BNF, BUC*.

Accessible a Dioscórides.

15) 1593

Artis auriferae quam chemiam vocant, volumen primum: quod continent Turbam Philosophorum aliosque antiquissimos autores.

Basileae, excudebat Conradus Waldkirch, expensis Claudii de Marne et Ioannis Aubry, 1593 [=Basilea, Konrad Waldkirch per a C. de Marne i J. Aubry].

8°; 2 vols; I: 631 pp.; II: 525 [1] pp.

vol. I

«Typographus lectoribus» (el mateix prefaci de Perna que 1572b): pp. 1-5 (num. independent).

> *Semita semitae*: pp. 437-448

vol. II

> *Rosarius philosophorum*: pp. 385-455

> *Novum lumen*: pp. 456-470

> *Flos florum*: pp. 470-488

> *Nova epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 488-493.

Localització: BL*, BNF, BSB.

Referències: ROGENT - DURAN 140.

16) 1597 (reedició de 1561b)

Ioannis de Rupescissa qui vixit ante CCCXX annos de consideratione quintae essentiae rerum omnium opus sane egregium. Accessere Arnaldi de Villanova Epistola de sanguine humano distillato. Raymundi Lullii Ars operativa et alia quaedam. Michaelis Savanarolae libellus optimus de aqua vitae nunc valde correctior quam ante annos LXX editus. Omnia ad selectissimam materiam medicam, et morborum curationem, vitaeque conservationem mirabiliter facientia.

Basileae, per Conradum Waldkirch, 1597 [=Basilea, Konrad Waldkirch, 1597].
8°; [8] 292 [4] pp.

> *Epistola de sanguine humano distillato*: pp. 145-149.

Localització: BIUM*, NLM, WL.

Accessible a Medic@.

Referències: FERGUSON, II, p. 306; ROGENT - DURAN 143.

17) 1599

Novus de medicina veterum tam hippocratica quam hermetica tractatus, in cuius priore parte dogmata pleraque inter utriusque professores recentes controversa, adversus ultimum per Iosephum Michelium Paracelsitarum conatum discutuntur; in posteriore universale alchymistarum, autoribus Lullio et Arnaldo, quam liquidissime exponitur. Aspersa sunt passim Peripateticorum dogmata nonnulla et a corruptelis vindicata, Auctore Andrea Livabio M. D...

Francforti, 1599, Excudebat Ioannes Lechlerus, impensis Petri Kopffii [=Frankfurt, Johann Lechler per a Peter Kopff].

8°; [16] 567 [1] pp.

Autor-curador: Andreas Libau (Libavius).

Segona part: pp. 241-567

Dedicatòria a Adamus Geusio: pp. 243-248.

Ad lectorem: pp. 249-252.

> *Periobae et paraphrases capitum Rosarii quod Arnaldo asscribitur* [=Rosarius philosophorum]: pp. 456-565.

Localització: BL*, BNF, BNCR, NLM, WL.

Referències: ROGENT - DURAN 146.

18) 1600 (reedició de 1583)

Trevisanus de chymico miraculo quod Lapidem philosophia appellant. Dionysius Zecharius Gallus de eodem. Auctoritatibus variis principum huius artis, Democriti, Gebri, Lullii, Villanovani, confirmati et illustrati per Gerardum Dorneum [...].

Basileae, typis C. Waldkirchii, [=Basilea, Konrad Waldkirch, 1600].

8°; [6] 198 [4] pp.

> *Testamentum*: pp. 126-127.

Curador: Gerhard Dorn.

Localització: BL*, BNF.

Referències: FERGUSON, I, p. 222.

19) 1602a

Theatrum chemicum, praecipuos selectorum auctorum tractatus de chemiae et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, praestantia et operationibus, continens: in gratiam verae chemiae, et medicinae chemicae studiosorum (ut qui uberrimam inde optimorum remedium messem facere poterunt) congestum, et in tres partes seu volumina digestum; singulis voluminibus, suo auctorum et librorum catalogo primis pagellis: rerum vero et verborum indice postremis annexo.

Ursellis, Ex officina Cornelii Sutorii, sumtibus Lazari Zetzneri bibliopolae Argentiniensis, 1602 [=Oberursel, Cornelius Sutor per a Lazar Zetzner, 1602].

8°; 3 vols.; I: [8], 901, [23] pp.; II: [4], 630, [6] pp.; III: [4], 969, [11] pp.

Curador: Lazar Zetzner.

vol. I

> *Testamentum*: p. 26

> *Testamentum*: pp. 854-855.

vol. III

> *Flos florum*: pp. 118-128

> *Practica ad quendam Papam (Breviarius)*: pp. 129-136.

Localització: BNCR, WL*.

Referències: ROGENT - DURAN 151.

20) 1602b

Arnaldi de Villanova, medici et philosophi excellentissimi, Speculum alchimiae: quo videlicet artis chemicae mysteria etiam secretissima, luculenter enodantur, et, quam maxima licet et potest fieri, perspicuitate explicantur: Liber, nunc primum in lucem editus, opera et impensis Hieronymi Megiseri, Co. P. Caesarii et Archidd. Austriae Historiographi.

Frankfurti, Officina Typographica haeredum Romani Beati, 1602 [=Frankfurt, Hereus de Romanus Beatus, 1602].

8º; 76 [4] pp.

Curador: Hieronymus Megiser.

Dedicatòria a Wolfgang Eberhard von Heussenstam: pp. 3-4.

Vita Arnaldi de Villa Nova: pp. 5-6

> *Speculum alchimiae*: pp. 7-74

> *Carmen* (i altres poemes): p. 75-76.

Localització: BSB, BL*.

Referències: FERGUSON, I, p. 43.

21) 1603

Arnaldi de Villanova, philosophi, medici et chymici excellentissimi, omnia, quae exstant, opera chymica: videlicet, Thesaurus thesaurorum, seu Rosarius philosophorum: ac omnium secretorum maximum secretum, Lumen novum. Flos florum, Speculum alchimiae. Quibus nimirum artis huius mysteria etiam secretissima, luculenter enodantur, et quam maxima licet, et potest fieri perspicuitate explicantur. Nunc primum ita coniunctim edita, opera et impensis Hieronymi Megiseri, Co. P. Caesarii et Archidd. Austriae Historiographi.

Frankfurti, Typis Ioachimi Bratheringii, 1603 [=Frankfurt, Joachim Brathering, 1603].

8º; 120, 80 pp.

Curador: Hieronymus Megiser.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 3-79

> *Novum lumen*: pp. 79-95

> *Flos florum*: pp. 95-114

> *Epistola super alchimia ad Regem Neapolitanum*: pp. 115-120.

A continuació nova portada i paginació:

Arnaldi de Villanova, medici et philosophi excellentissimi, Speculum alchimiae: quo videlicet artis chymicae mysteria etiam secretissima, luculenter enodantur, et, quam maxima licet et potest fieri, perspicuitate explicantur: Liber, nunc primum in lucem editus, opera et impensis Hieronymi Megiseri, Co. P. Caesarii et Archidd. Austriae Historiographi.

Frankfurti, Officina Typographica Matthiae Beckeri, 1603 [=Frankfurt, Matthäus Becker, 1603].

Dedicatòria a Wolfgang Eberhard von Heussenstam: pp. 3-4.

Vita Arnaldi de Villa Nova: pp. 5-6

> *Speculum alchimiae*: pp. 7-79

> *Carmen* (i altres poemes): p. 79-80.

Localització: BSB, NLM, WL*.

Referències: FERGUSON, I, p. 43.

22) 1610 (reedició ampliada de 1593)

Artis auriferae, quam chemiam vocant, volumina duo, quae continent turbam philosophorum aliosque antiquissimos auctores, quae versa pagina indicat. Accessit noviter volumen tertium, continens: {...} Arnaldi Quaestiones de arte transmutatione metallorum eiusque Testamentum. Omnia hactenus nunquam visa nec edita. Cum indicibus.

Basileae, Typis Conradi Waldkirchi [=Basilea, Konrad Waldkirch, 1610].

8º; 2 vols., I: [16], 405, [27] pp.; II: 346, [i.e. 342] [18] pp.; III: [2], 185, [5] pp.

vol. I

«Typographus lectoribus» (el mateix prefaci de Perna que 1572b): [pp. 2r-4v]

> *Semita semitae*: pp. 280-287

vol. II

> *Rosarius philosophorum*: pp. 253-298

> *Novum lumen*: pp. 298-311

> *Flos florum*: pp. 311-322

> *Nova epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 323-326

vol. III

> *Quaestiones tam essentialiaes quam accidentales*: pp. 151-165

> *Novum testamentum*: pp. 176-185.

Localització: BNF*, BNCR, NLM.

Referències: FERGUSON, I, pp. 51-52; ROGENT - DURAN 164.

23) 1613 (reedició ampliada de 1602a)

Theatrum chemicum, praecipuos selectorum auctorum de chemiae et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, praestantia, et operationibus, continens: in gratiam verae chemiae, et medicinae chemicae studiosorum (ut qui uberrimam inde optimorum remediorum messem facere poterunt) congestum, et in quatuor partes seu volumina digestum; singulis voluminibus, suo auctorum et librorum catalogo primis pagellis, rerum vero et verborum indice postremis annexo.

Argentorati, Sumptibus Lazari Zetzneri, 1613 [=Estrasburg, a expenses de Lazar Zetzner, 1613].

8º; 4 vols., I: [8], 869 [i.e. 871], [33] pp.; II: [4], 598, [6] pp.; III: [4], 911, [13] pp.; IV: [8], 1146, [34] pp.

Curador: Lazar Zetzner.

vol. I

> *Testamentum*: p. 23

> *Testamentum*: p. 825

vol. III

- > *Flos florum*, longe correctior et melior hactenus impressis: pp. 112-121
- > *Practica ad quendam Papam* (Breviarius): pp. 122-128

vol. IV

- > *Speculum alchimiae*: pp. 584-613
- > *Carmen*: pp. 614-615
- > *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*: pp. 616-626.

Localització: BIUM*, BL (2 vols.), BNF, BNCR, Biblioteca Pública Episcopal del Seminari Conciliar de Barcelona, BUB (2 vols.), NLM, WL.

Referències: ROGENT - DURAN 174.

24) 1622

Ioannis Danielis Mylii t. et med. candidati Wetterani Hassi Philosophia reformata continens libros binos: I. Liber in septem partes diuisus est. Pars 1. agit de generatione metallorum in visceribus terrae. 2. tractat principia artis philosophicae. 3. docet de scientia diuina abbreviata. 4. enarrat 12. grad. sapientum philosoph. 5. declarat amb. in hac diuina scientia. 6. dicit de recap. artis diuinae theori. 7. ait de artis diuinae recap. practica. II. Liber continet auctoritates philosophorum.

Frankofurti, apud Lucam Iennis, anno 1622 [=Frankfurt, Luca Iennis, 1622].
4°; [40], 703, [37] pp.

Autor-curador: Johann Daniel Mylius.

Prefaci: pp. d3-er.

- > *Pars tertia de scientia diuina abbreviata* [=Rosarius philosophorum (anònim)]: pp. 60-95
- > *Lumen novum*: pp. 447-454
- > *Flos florum*, pp. 454-464
- > *Epistola super alchimiam*, 464-467,
- > *Novum testamentum*, 467-477
- > *Semita semitae*: pp. 578-583 (anònim).

Localització: BL*, BNF*, BNCR.

25) 1630 (vegeu 1572c)

Philippi Ulstadii, patr. N. Coelum philosophorum, seu Liber de secretis naturae: id est, quomodo non solum e vino, sed etiam ex omnibus metallis, fructibus, carne, ovis, radicibus, herbis, etc. Quinta essentia, sive aqua vitae, ad conservationem humani corporis educi debeat, liber tum medicis ac chirurgis. Accessit Ioannis Antonii Campesii Directorium summae summarum medicinae. Nunc autem recens appositissimus Rosarium philosophorum M. Arnaldi de Villanova. Editio emendatior et annotationibus locupletior.

Augustae Trebororum, Typis Caspari Dietzelii, et Haeredum Christofori ab Heyden Bibliopol.

Anno 1630 [= Estrasburg, Kaspar Dietzel i hereus de Christof von Heyden, 1630].

p. 231 (una altra portada):

Rosarius philosophorum ac omnium secretorum maximum secretum. De verissima compositione naturalis philosophiae, qua omne diminutum reducetur ad Solificum et lunificum verum: per Arnaldum de Villanova. Nunc autem recens apposuimus Novum Lumen, eiusdemque auctoris Magisterium perfectum et gaudium perfectum.

Augustae Trebocorum, Anno 1630.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 232-296

> *Novum lumen*: 296-309.

p. 311 (una altra portada):

Arnaldi de Villanova Perfectum Magisterium et Gaudium, quod quidem est Flos florum, Thesaurus omnium incomparabilis, Margarita, in quo reperitur vera compositio et perfectio Elixir, tam ad album quam ad rubeum componendum: videlicet ad Solem et Lunam comparatum, cui accessit eiusdem auctoris libellus, De lapide philosophorum, Epistola nova super Alkimia, Electuarium mirabilis praeservantis ab epidemia et confortantis mineram omnium virtutum.

Augustae Trebocorum, Anno 1630.

> *Flos florum*: pp. 312-326

> *De lapide philosophorum*: 327-338

> *Epistola nova super Alkimia*: pp. 339-343

> *Electuarii mirabilis praeservantis ab epidemia*: pp. 344-347.

Localització: BL*, BSB.

Referències: FERGUSON, II, p. 482-483.

26) 1641

Commentatio perbrevis et perspicua in Apertorium Raimundi Lulii, verorum philosophorum facile principis, De lapide philosophorum cum adiuncta interpretatione Testamenti novissimi Arnoldo de Villanova attributi De eodem lapide.

Autore Johanne Gerharde d. et professore publico et ordinario in Academia Tubingensi [...]

Tubingae, Typis Philiberti Brunni, anno 1641 [=Tübingen, Philibertus Brunn, 1641].

8°; [24], 96 pp.

1v-2v: dedicatòria a 4 metges, profs. univ. i quemiàtres, datada a Tübingen, maig de 1641: Iohannes Sebastianus Blossius, Iohannes Christophorus Ersenmenger, Iohannes Andreas Hessus, Fredericus Greiffius.

Curador-comentador: Johann Gerhard.

> *Testamentum*: pp. 81-82, amb comentari (pp. 82-89).

Escrits d'altres autors: *Apertorium Raimundi Lulii de lapide philosophorum* (pp. 1-80), *Quaestiunculæ quaedam chymicae* (pp. 90-96).

Localització: BL, WL*

Referències: FERGUSON, I, p. 311; ROGENT - DURAN 217.

27) 1659 (reedició ampliada de 1613)

Theatrum chemicum, praecipuos selectorum auctorum tractatus de chemia et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, praestantia, et operationibus, continens: in gratiam verae chemiae, et medicinae chemicae studiosorum (ut qui uberrimam inde optimorum remediorum messem facere poterunt) congestum, et in sex partes seu volumina digestum; singulis voluminibus suo auctorum et librorum catalogo primis pagellis, rerum vero et verborum indice postremis annexo.

Argentorati [=Estrasburg], sumptibus Heredum Eberhardi Zetzneri, 1659-1661 [=Estrasburg, a expenses dels Hereus d'Eberhard Zetzner, 1659-1661].

8º; 6 vols., I (1659): 794, [30] pp.; II (1659): 549, [7] pp.; III (1659): 859, [13] pp.; IV (1659): [8], 1014, [13] pp.; V (1661): [8], 912, [29] pp.; VI (1661): [18], 772, [25].

vol. I

Dedicatòria de Lazar Zetzner al duc de Württemberg: pp. A2-A3.

> *Testamentum*: p. 28

> *Testamentum*: pp. 753-4

vol. III

> *Flos florum*: pp. 128-136,

> *Practica ad quendam papam*: pp. 137- 143

vol. IV

Prefaci de Lazar Zetzner al lector: pp. A2-A3

Vita Arnaldi de Villanova: p. 514

> *Speculum alchymiae*: pp. 515-542

> *Carmen*: pp. 542-543

> *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*: pp. 544-549

> *Novum lumen* (anònim): pp. 934-940.

Localització: BIUM, BL, BNF, BSB, Institut Botànic de Barcelona, NLM.

Facsimil: Torí, Bottega d'Erasmus, 1981, amb introducció de Maurizio BARRACANO.

Referències: FERGUSON, II, pp. 436-439; ROGENT - DURAN 239.

28) 1702

Bibliotheca chemica curiosa, seu rerum ad alchemiam pertinentium thesaurus instructissimus: quo non tantum artis auriferae, ac scriptorum in ea nobiliorum historia traditur; lapidis veritas argumentis et experimentis innumeris, immo et iuris consultorum iudiciis evincitur; termini obscuriores explicantur; cautiones contra impostores, et difficultates in tinctura universali conficienda occurrentes, declarantur: Verum etiam tractatus omnes virorum celebriorum, qui in magno sudarunt elixyre, quique ab ipso Hermete, ut dicitur, Trismegisto, ad nostra usque tempora de Chryso-poea scripserunt, cum praecipuis suis commentariis, concinno ordine dispositi exhibentur. Ad quorum omnium illustrationem additae sunt quamplurimae figurae aeneae.

Genevae [=Ginebra], Sumptibus Chouet, G. De Tournes, Cramer, Perachon, Ritter et S. De Tournes, 1702.

In-folio, 2 vols.; I: [20] 936 pp.; II: [2] 904 pp.

Curador: Jean-Jacques Manget.

Vol. I

Olaus BORRICHIVS, *De ortu et progressu chemiae dissertatio*: p. 1 ss.

Olaus BORRICHIVS, *Conspectus scriptorum chemicorum celebriorum*: p. 38 ss.

> *Testamentum*: p. 389

> *Rosarius philosophorum*: pp. 662-676

> *Lumen novum*: pp. 676-679

> *Flos florum*: pp. 679-684

> *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 683-684

> *Practica ad quendam papam*: pp. 684-687

> *Speculum alchimiae*: pp. 687-698

> *Carmen*: p. 698

> *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*: pp. 698-702

> *Semita semitae*: pp. 702-704

> *Novum testamentum*, pp. 704-707.

Localització: BIUM*, BL, BNF, Biblioteca Trivulziana (Milà), NLM, WL.

Facsimil: [Sala Bolognese], A. Forni, [1976].

Referències: FERGUSON, II, p. 68; ROGENT - DURAN 285.

29) 1725-1726

Ioannis Iacobi de Maldiny, equitis Pedemontani, sacrae regiae mai. Danicae et Norweg. Consilarii, Mirabilia mundi, sive de Scientiarum artiumque omnium origine et progressu tractatus, in quo perutilia reserantur arcana mathematica, mechanica, physica, medica et chymica. Accesserunt insuper rara, certa elaborataque Arnoldi de Villanova Experimenta, usque ad nonum artis chymicae opus, auctoris usu et annotationibus illustrata cum elegantibus manupictis figuris.

Editio prima, authoris impensis, anno 1726, Brunsvigae [=Braunschweig, a expensis de l'author, 1726].

8°; 5 [7], 186 [6].

Autor-curador: Ioannes Iacobus de Maldiny.

Dedicatòria al rei Jordi I d'Anglaterra: pp.)(1)-(5).

Prefaci.

> *Rara, certa elaborataque experimenta, ad nonum usque Artis chymicae opus*: cap. 11, pp. 136-165.

N. B.: L'exemplar de la BL és igual que el de París, però la data és de 1725, malgrat que tots dos duen la llegenda 'editio prima'.

Localització: BL*, BNF*

30) 1754 (reedició de 1725-1726)

Ioannis Iacobi de Maldiny, equitis Pedemontani, sacrae regiae mai. Danicae et Norweg. Consilarii, Mirabilia mundi, sive de Scientiarum artiumque omnium origine et progressu tractatus, in quo perutilia reserantur arcana matbematica, mechanica, physica, medica et chymica. Accesserunt insuper rara, certa elaborataque Arnoldi de Villanova Experimenta, usque ad nonum artis chymicae opus, auctoris usu et annotationibus illustrata cum elegantibus manupictis figuris.

Augustae Vendelicorum, sumptibus Ioannis Iacobi Lotteri Haeredum, 1754 [=Augsburg, a expenses dels Hereus de Johann Jakob Lotter, 1754].

8°; [12] 135 [2] pp.

Autor-curador: Ioannes Iacobus de Maldiny.

Localització: WL.

Referències: FERGUSON, II, p. 67.

Edicions en italià

31) I-p. 1500

(Q)uesto e uno libro succincto abreviato çoe uno thesauro de tutti thesori terreni: uno çardino de veritade rose de philosophie et de tutti secreti lo maior secreto de una verace compositione de naturali philosophi {...}. Et io Arnoldo de Villa nova ho nominato questo libro uno çardino de veritade...

[Venècia, p. 1500].

4°; [22 ff.]

Referències: REICHLING; GW.

Localització: Duveen collection, University of Wisconsin-Madison, segons la referència procedent de la *Database of alchemical books* de *The alchemy web site* (<http://www.lewvity.com/alchemy>).

32) I-1599

Della tramutatione metallica sogni tre, di Giovanni Battista Nazari Bresciano; Nel primo de quali si tratta della falsa tramutatione sofistica: Nel secondo della utile tramutatione detta reale usuale: Nel terzo della divina tramutatione detta reale filosofica. Aggiuntovi di nuovo la concordanza de filosofi, e loro pratica; nellaquale, si vede i gradi, e termini di esso divino magistero, e della verissima compositione della filosofia naturale, con laquale ogni cosa diminuta si riduce al vero solifico, e lunificio. Con un copioso indice per ciascun sogno di gli auttori, e dell'opere c'hanno sopra di ciò trattato.

In Brescia, appresso P.-M. Marchetti, 1599 [=Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1599].

4°; [16] 231 [1] pp.

Autor-curador: Giovanni Battista Nazari.

> *Concordantia de filosofi et practica figuradamente descrita* [=Rosarius philosophorum]: pp. 169-210

> *Novo lume* [=Novum lumen]: pp. 211-219

- > *Libro chiamato magisterio et allegrezza* [=Flos florum]: pp. 220-228
- > *Epistola dell'autore al re di Napoli, nella quale parla dell'alchimia* [=Epistola super alchimia]: pp. 229-231.

Localització: BIUM, BL, BNF.

Facsimil: G. B. NAZARI DA SAIANO, *Della tramutazione metallica sogni tre*, Milà, Arché, 1967.

Els tractats arnaldians traduïts són transcrits dins *The alchemy web site* (<http://www.levity.com/alchemy/nazari.html>).

Referències: FERGUSON, II, pp. 131-132.

Edicions en francès

33) F-1561

De la Transformation metallique, trois anciens tractez en rithme François. Ascavoir La fontaine des amoureux de science, autheur Jean de la Fontaine. Les Remonstrances de Nature à L'alchymiste errant: avec la responce dudict Alchymiste par Jean de Meung. Ensemble un tracté de son Romant de la Rose, concernant ledict art. Le Sommaire Philosophique de N. Flamel. Avec la defense d'iceluy art et des honestes personages qui y vaquent: Contre les effortz que J. Girard met à les oultrager.

A Paris, Chez Guillaume Guillard et Amaury Warancore [...] 1561 [=París, Guillaume Guillard i Amaury Warancore, 1561].

8°; [4] 75 ff.

- > *Testament attribué a Arnould de Villeneuve* [=Testamentum]: ff. 52r-52v.

Localització: BNF, BUC*.

Accessible a Dioscórides.

34) F-1589 (reedició de F-1561)

De la transformation metallique, trois anciens tractez en rithme François. Assavoir, La fontaine des amoureux de science, autheur Jean de la Fontaine. Les Remonstrances de Nature à l'alchymiste errant: avec la responce dudict Alchymiste par Jean de Mung. Ensemble un tracté de son Romant de la Rose, concernant ledict art. Le Sommaire Philosophique de N. Flamel. Avec la defense d'iceluy art et des honestes personages que y vaquent: Contre les effortz que J. Girard met à les outrager.

À Lyon, par Benoist Rigaud, 1589 [=Lió, Benoist Rigaud, 1586].

12°; 86 [1] pp.

- > *Testament attribué à Arnault de Villeneuve*: p. 59 (Inc: «La pierre des philosophes sourdant de terre...») [=Testamentum].

Localització: BUC*.

Accessible a Dioscórides.

35) F-1618 (reedició de F-1589)

De la transformation metallique, trois anciens tractez en rithme François. À scavoir La fontaine des amoureux de science, autheur Jean de la Fontaine. Les Remonstrances de Nature à l'al-

chymiste errant: avec la response dudict Alchymiste par Jean de Meung. Ensemble un tracte de son Romant de la Rose, concernant ledict art. Le Sommaire Philosophique de N. Flamel. Avec la defense diceluy art et des honestes personages qui y vaquent: Contre les effortz que J. Girard met à les oultrager.

Dernière edition.

Lyon, Chez Pierre Rigaud [...], 1618 [=Lió, Pierre Rigaud, 1618].

12°; 88 ff.

> *Testament attribué à Arnault de Villeneuve* [=Testamentum]: p. 59.

Localització: BIUM, BL*, BNF, NLM.

36) F-1624

> *Le sentier des sentiers*, París, Perier, 1624. Versió de Sieur Gauchez de la *Semita semitae*.

8°; 30 pp.

Localització: BIUM, BUC.

Edicions en anglès

37) E-1576 (traducció de 1569)

The newe jewell of health, wherein is containd the most excellent secretes of phisicke and philosophie, devided into fower bookes. In the which are the best approved remedies for the diseases as well inwarde as outwarde, of all the partes of mans bodie: treating very amplye of all dystillations of waters, of oyles, balmes, quintessences, with the extraction of artificiall saltes, the use and preparation of antimonie and potable gold. Gathered out of the best and most approved authors by that excellent Doctor Gesnerus. Also the pictures and maner to make the vessels, furnaces and other instruments thereunto belonging. Faithfully corrected and published in Englishbe, by George Baker, Chirurgian,

at London, by Henrie Denham, 1576 [=Londres, Henrie Denham, 1576].

4°; [12], 258 pp.

Autor: Conrad Gesner.

Traductor: [Thomas Hill].

Curador: George Baker.

> *Of the oyles out of Beastes or their parts, togyther with an Epistle of Arnoldus de Villanova of mans blood dystilled* [=Epistola super alchimia] (cap. 23): pp. 168v-170r.

Localització: BL*, WL.

Facsimil: Conrad GESNER, *The newe iewell of health*. London 1576, Amsterdam - Nova York, Theatrum Orbis Terrarum - Da Capo Press, 1971.

Edicions en alemany

38) D-1604 (traducció de 1593?)

Opus aureum Medici Arnaldi de Villa Nova, Dess hoch und weit berühmten Philosophi und Medici, drey unterschiedliche Tractat von der Alchimey / Darinn der Schatz aller Schätzer / Der Philosophen Rosengarten / und das größte Geheimmuss aller Geheimmüssen / begrieffen. Nemlich: I. Rosarius philosophorum, II. Flos florum, III. Novum Lumen. Dessgleichen auss: IIII. Die edle Practicka der Prophetin Mariae {...}, V. Das Büch Calidis, des Sohns Iazibii, von den Geheimmüssen der Alchimie, VI. Kallid Rachaidibi von den 3 Worten, VII. Aristotelis Tractätlein von der Practicken des philosophischen Steins, VIII. Ludus puerorum, das Kinderspiel und der Weiber Arbeit {...} aus dem Latein mit höchstem Fleiss in unsere Teutscher Sprach übersetzt und an Tag geben: durch Johannem Hippodamum Cheruscum [...]

Frankfurt-am Mayn durch Johann Spiess, 1604 [=Frankfurt, Johann Spiess, 1604].

Traductor: Iohannes Hippodamus Cheruscus.

Dedicatòria a Balthasar Ketb de Johann Spiess, datada a Frankfurt, 29 d'agost de 1604.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 1-81

> *Novum Lumen oder das Neue Liecht*: pp. 82-99

> *Flos florum, Das allervollkommenste Magisterium [...] Blume aller Blumen*: pp. 100-117

> *Eine Epistel wegen der Alchimie an den Neapolitanischen König geschrieben [Epistola super alchimia]*: pp. 118-123.

Localització: BL*, BSB.

39) D-1611

Tractatus chemicus des Altenbocherleuchten philosophi theologi und Medici Arnoldi de Nova Villa, so vor vierhundert Jahren gelebt. Vor niemalbs im druck gesehen jetzt aber durch einen Liebhaber der Spagirischen kunst den Filiis doctrinae zu gut an tag geben.

TV es saCerDos In aeternVM [= (s. l.) 1611]

8°; [30] pp.

> *Tractatus chemicus*

> *Succosa carmina*: [p. 30].

Localització: WL, BL*.

40) D-1613 (traducció de 1593)

Turba philosophorum, das ist, das Buch von der güldenene Kunst, neben andern Authorbibus, welche mit einander 36 Bücher in sich haben, darinn die besten urältesten Philosophi zusammen getragen, welche tractiren alle einhellig von der Universal Medicin, in zwey Bücher abgetheilt vnnnd mit schönen Figuren gezieret, jetzundt newlich zu Nutz vnd Dienst allen waren kunstliebenden der Natur (so der Lateinischen Sprach vnerfabren) mit besonderm fleiss, mühe vnnnd arbeit treulich an Tag geben / durch Philippum Morgenstern Islebiensem.

Zu Basel, in Verlegung Ludwig Königs, 1613 [=Basilea, Ludwig Königs, 1613].

8°; 2 parts: [14] 560; [6] 455 [1] pp.

Traductor: Philipp Morgenstern

1^a part:

> *Semita semitae oder Fussteig des Fussteigs*: p. 378ss.

2^a part:

Das ander Theil, der Gülden Kunst, die sie sonst Chymia nennen {...}. Verteuscht durch Philippum Morgenstern [...]

Getruckt zu Basel, bey Johann Schröter, 1613 [=Basilea, Johann Schröter, 1613].

Traductor: Philipp Morgenstern

> *Schatz aller Schätze und das Rosarium philosophorum*: pp. 369ss.

> *Novum lumen oder Neues Licht*: pp. 393ss.

> *Blume aller Blumen* [=Flos florum]: pp. 407ss.

> *Epistel über die Alchimia an den König Neapolitanum* [=Epistola super alchimia]: pp. 422ss.

Localització: BL, NLM, WL.

Referències: FERGUSON, II, p. 106

41) D-1659

Hermetischer Rosenkrantz, das ist vier schöne / ausserlesene chymische tractätlein / nemlich [...].

I. *Artephii* [...], II. *Johannis Garlandii seu Hortulani Angli, Compendium Alchimiae oder Erklärung der Smaragdischen Tafel Hermetis Trismegisti*, III. *M. Arnoldi de Villa Nova Erklärung den Commentarium Hortulani*, IV. *Bernhardi Comitis Trevis* [...] *Vom Stein der Weisen*. Allen Liebhabern dieser edlen Kunst zum besten / aus dem Latein / ins Teutsche gebracht [...],

Hamburg, bey Michael Pfeiffern / in Verlegung Joh. Naumans / Buchh. 1659 [=Hamburg, Michael Pfeiffern, 1659].

Curador: David Herlitz.

> *Erklärung über Commentarium Hortulani*: pp. 81-97.

Localització: BL*, BSB.

Referències: FERGUSON, I, pp. 396-397.

42) D-1682 (reedició de D-1659)

Hermetischer Rosenkrantz, das ist vier schöne / ausserlesene chymische tractätlein / nemlich [...]

I. *Artephii* [...], II. *Johannis Garlandii seu Hortulani Angli, Compendium Alchimiae oder Erklärung der Smaragdischen Tafel Hermetis Trismegisti*, III. *M. Arnoldi de Villa Nova Erklärung den Commentarium Hortulani*, IV. *Bernhardi Comitis Trevis* [...] *Vom Stein der Weisen*. Allen Liebhabern dieser edlen Kunst zum besten / aus dem Latein / ins Teutsche gebracht [...]

Hamburg, bey Michael Pfeiffern / in Verlegung Joh. Naumans / Buchh. 1682 [=Hamburg, Michael Pfeiffern, 1682].

Curador: David Herlitz.

> *Erklärung über Commentarium Hortulani*: pp. 81-97.

Localització: BL*.

Referències: FERGUSON, I, p. 397.

43) D-1683 (reedició de D-1604 ampliada)

Des Weiterberühten und Hoherfahrnen Philosophi und Medici Arnaldi de Villa Nova Chymische Schrifften {...} Darinenn begriffen I. Der Schatz aller Schätzer, II. Der Philosophen Rosen-Garten, III. Das grüeste Gebeinnuss aller Gebeinnüssen, IV. Spiegel der Chymischen Kunst. Worbey zugleich mitangefüget: V. Die edle Practica der Prophetin Mariae {...} VI. Das Büch Calidis, des Sohns Jazibii, von den Gebeinnüssen der Alchimie. VII. Kallid Rachaidibi von den 3 Worten. VIII. Aristotelis Tractätlein von der Practic des philosophischen Steins. IX. Ludus puerorum, das Kinder-Spiel und der Weiber-Arbeit. Allen Liebhabern der wahren Alchimie zu Gefallen aus dem Latein mit höchstem Fleiss in Teutscher Sprache übersetzt durch Johannem Hoppodamum,

Frankfurt - Hamburg, Georg Wolff, 1683.

8°; [8] 350, [1] pp.

Traductor: Iohannes Hippodamus Cheruscus.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 1-102

> *Novum Lumen oder das Neue Licht*: pp. 103-125

> *Flos florum, Das allervollkommenste Magisterium [...] eine Blume aller Blumen*: pp. 126-149.

p. 150 (nova portada):

Spiegel der Alchimie, nun zum ersten mahl in Hoch-Teutscher Sprache herausgeben durch J.L.M.C., Hamburg, Georg Wolff.

Traductor: Johann Lange.

Leben des Arnaldi de Villa Nova [=Vita]: pp. 151-152

> *Spiegel der Alchimie [=Speculum alchimiae]*: pp. 153-213

> *Gedichte des Arnaldi de Villa Nova [=Carmen, amb els altres poemes]*: pp. 214-216

> *Eine Epistel wegen der Alchimie an den Neapolitanischen König geschrieben [=Epistola super alchimia]*: pp. 217-224.

Localització: BL*, WL.

44) D-1714 (traducció de 1546)

Pretiosa Margarita, oder neu-erfundene köstliche Perle, von dem unvergleichlichen Schatz und höchst-kostbaren Stein der Weisen, in sich haltend den eigentlichen Grund-Riss und Lehr-Arth dieser göttlichen Kunst: ingleichen andere aus dem Arnaldo, Rhaimundo, Rhasi, Alberto und Michaele Scoto zusammen gelesene Schrifften durch Janum Lacinium aus Calabria zum erstenmahl in lateinischer Sprache, mit Freyheit Pabsts Pauli Tertii und des Raths zu Venedig, anno 1546, heraus gegeben, Anietzo aber um seiner fürtrefflichkeit Willen in das

Teutsche übersetzt und aus Licht gestellet von Wolffgang Georg Stollen, Liebhabern der edlen Chymie [...]

Leipzig, verlegt Johann Friedrich Braun, 1714.

4°; [24] 468 [36] pp.

Traductor: Wolffgang Georg Stollen.

> *Collectanea Lacinii aus Arnaldo de Villa Nova, welche die Composition des Steins der Weisen in sich begreifen und richtig lehren* [=Rosarius philosophorum]: pp. 331-378.

Localització: BL*, WL.

Referències: FERGUSON, II, p. 3.

45) D-1719

Fasciculus unterschiedlicher alten raren und wahren philosophischen Schrifften vom Stein der Weisen, aus einem alter Lateinischen Manuscripto übersetzt, nebst einer curiosen Epistel, von denen Duum Viris Hermeticis Foederatis, und einer Vorrede von einem wunderbaren vermischten uncorrosivischen Menstruo ex Macro- et Microcosmo die Metallen zu solviren [...] von lic. Christoph von Hellwig, med. pract. Erff.

Leipzig und Bremen, Verlegt Johann Andreas Grim, 1719 [Leipzig i Bremen, Johann Andreas Grim, 1719].

8°; [16], 302, [18] pp.

Curador: Christoph von Hellwig.

Prefaci de Christoph von Hellwig, datat a Erfurt el 15 d'abril de 1719: [pp. 3r-8v].

> *Opus de Arte maiori, oder das grosse Werck*: pp. 224-262.

Localització: BL*.

Referències: FERGUSON, I, p. 374-375.

46) D-1730

Deutsches theatrum chemicum, auf welchem der berühmtesten Philosophen und Alchymisten Schrifften, die von dem Stein der Weisen, von Verwandlung der schlechten Metalle in bessere, von Kräutern, von Thieren, von Gesund- und Sauer-Brunnen, von warmen Bädern, von herrlichen Artzneyen und von andern grossen Geheimnissen der Natur handeln, welche bissbero entweder niemabls gedruckt, oder doch sonst sehr rar worden sind, vorgestellt werden durch Friederich Roth-Scholtzen [...].

Nürnberg [=Nuremberg], bey Adam Jonathan Felsecker, 1728 (vol. I), 1730 (vol. II), 1732 (vol. III).

8°; 3 vols.; I: [2] 26 [2] 680 [32] 350; II: 22, 935 [1]; III: 46, 960 pp.

Curador: Friederich Roth-Scholtzen

> *Erklärung über den Commentarium Hortulani*: II, pp. 533-550.

Facsimil: Friedrich ROTH-SCHOLTZ, *Deutsches theatrum chemicum*, Hildesheim - New York, G. Olms, 1976.

Localització: BL*, BSB, WL.

Referències: FERGUSON, II, pp. 298-299.

47) D-1747 (reedició de D-1659)

Hermetischer Rosenkrantz, das ist: vier schöne, auserlesene Chymische Tractaetlein; allen Liebhabern dieser edlen Kunst zum besten aus den Lateinischen ins Teutsche übersetzt und nun zum zweytenmal in Drukt gegeben.

Frankfurt am Mayn, Johann Friedrich Fleischer, 1747.

8°; 112 pp.

{Curador: David Herlitz}

> *Erklärung über den Commentarium Hortulani*: pp. 81-98.

Localització: WL*.

48) D-1748 (reedició de D-1683)

Chymische Schrifften, darinnen begriffen I. Rosarius Philosophorum. II. Novum lumen. III. Flos florum. IV. Spiegel der Alchimie. V. Eine Epistel an den Neapolitanischen König. Worbey zugleich mit angefüget. VI. Der Prophetin Marien, Moysis Schwester Practica. VII. Ein Buch von der Alchimie Geheimnissen, durch Calid den Sobn Jazichii zusammen getragen. VIII. Ein Buch des philosophi Kallid Rachaidibi, von den dreyen Wörten. IX. Ein Tractätlein Aristotelis von der Practica des philosophischen Steins. X. Der Tractat, so der Weiber-Arbeit und der Kinder Spiel genennet wird. Allen Liebhabern der wahren Alchimie [...] in teutscher Sprache übersetzt, durch Johannem Hoppodamum.

Verlegts Johann Paul Krauss [...]

in Wienn, 1748 [=Viena, Johann Paul Krauss, 1748].

8°; [16] 411 pp.

Traductors: Iohannes Hippodamus Cheruscus i Johann Lange

> *Rosarius philosophorum*

> *Novum Lumen oder das Neue Licht*

> *Flos florum, Das allervollkommenste Magisterium [...] eine Blume aller Blumen*

> *Spiegel der Alchimie [=Speculum alchimiae]*

> *Gedichte des Arnaldi de Villa Nova [=Carmen, amb els altres poemes]*

> *Eine Epistel wegen der Alchimie an den Neapolitanischen König geschrieben [=Epistola super alchimia]*

Localització: BSB, Edinburgh, NLM

Referències: FERGUSON, I, p. 43

49) D-1750 (reedició de D-1613)

Turba philosophorum, das ist Das Buch von der Guldenen Kunst, neben andern auctoribus, welche mit einander 36 bücher ausmachen, darinnen der besten urältesten Philosophorum Schrifften zusammen getragen, welche alle einbellig von der Universal Medicin handeln, in zwey Theile abgefasset, und mit schönen Figuren geziert. Zu Nutz und Dienst aller Kunst- und Naturliebenden mit besonderem Fleiss, Mühe und Arbeit in die deutsche Sprache übersetzt und heraus- gegeben durch Philippum Morgenstern, Islebiensem,

Verlegts Johann Paul Strauss, Buchhändler
in Wienn, 1750 [=Viena, Johann Paul Strauss, 1750].
8°; 2 vols.; I: [12] 680 pp.; II: 551 [1] pp.

Traductor: Philipp Morgenstern.

vol I

> *Semita semitae oder Fussteig des Fussteigs*: pp. 460-472.

vol. II

*Turbae philosophorum, oder der Güldenen Kunst, die sie sonst Chymia nennen, verschiedene
Schriften [...] durch Philippum Morgenstern, Islebiensem,*
Verlegts Johann Paul Strauss, Buchhändler in Wienn, 1750.

> *Schatz aller Schätze und das Rosarium philosophorum*: pp. 447-476

> *Novum lumen oder Neues Licht*: pp. 476-492

> *Blume aller Blumen [=Flos florum]*: pp. 493-511

> *Epistel über die Alchymia an den König von Neapolis [=Epistola super alchimia]*: pp.
511-517

Localització: BNF*, WL*.

Referències: FERGUSON, II, p. 107.

EDICIONS GENERALS (OPERA)⁹²

1) 1504

Hec sunt opera Arnaldi de Villanova que in hoc volumine continentur, a cura de Tommaso Murchi, Lió, François Fradin per a Balthazard de Gabiano, 1504.
Accessible a Gallica.

2) 1505

Hec sunt opera Arnaldi de Villanova nuperrime recognita ac emendata diligentique opere impressa que in hoc volumine continentur, Venècia, Bonetto Locatelli per als Hereus d'Ottagio Scotto, 1505.

3) 1509

Hec sunt opera Arnaldi de Villanova nuperrime recognita ac emendata diligentique opere impressa que in hoc volumine continentur, Lió, François Fradin, 1509.

92. Per a una descripció més completa de les edicions generals arnaldianes i del seu contingut vegeu GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, esp. 115-129.

4) 1520

*Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, opera nuperrime revisa, una cum ipsius vita recen-
ter hic apposita. Additus est etiam tractatus De philosophorum lapide intitulus*, Lió, Gui-
llaume Huyon, 1520.

Accessible a Gallica.

5) 1527

Opera Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, nuper recognita et emendata..., Venècia,
Hereus d'Ottaviano Scoto, 1527.

6) 1532

*Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, opera nuperrime revisa, una cum ipsius vita recen-
ter hic apposita cumque tractatu De philosophorum lapide...*, Lió, Jacques Myt per a Sci-
pion de Gabiano, 1532.

Accessible a Gallica.

7) 1585

*Arnaldi Villanovani, philosophi et medici summi, opera omnia. Cum Nicolai Taurelli medi-
ci et philosophi in quosdam libros annotationibus. Indice item copiosissimo*, [a cura de Theodor
Zwinger], comentaris de Nicolaus Oechslein (Taurellus), Basilea, Conrad Waldkirch,
1585.

8) 1586

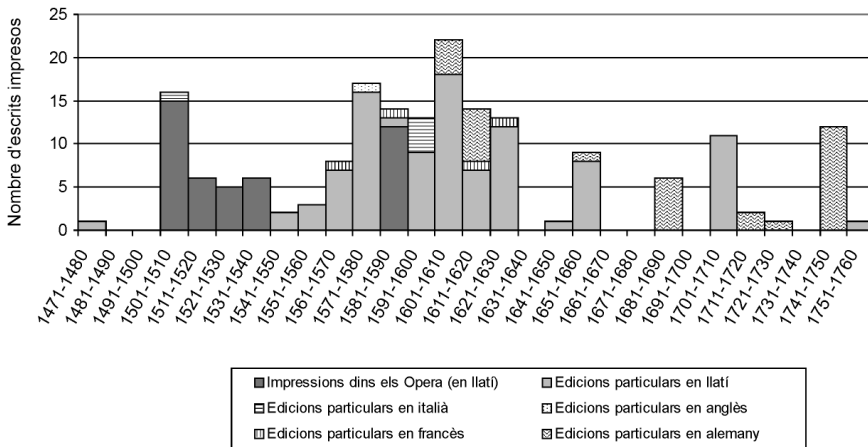
*Arnaldi Villanovani, summi philosophi et medici excellentissimi, Praxis medicinalis. [...] +
Tractatus varii exoterici ac chymici*, Lió, Jean Stratius / Antoine Tardif, 1586.

Accessible a Gallica.

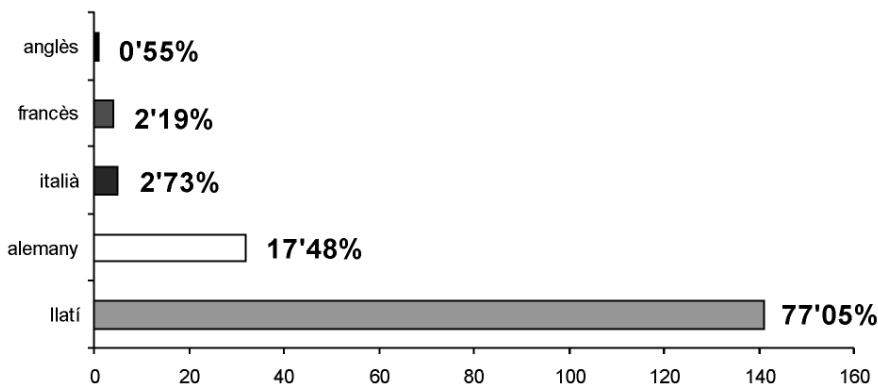

Apèndix III: Gràfics

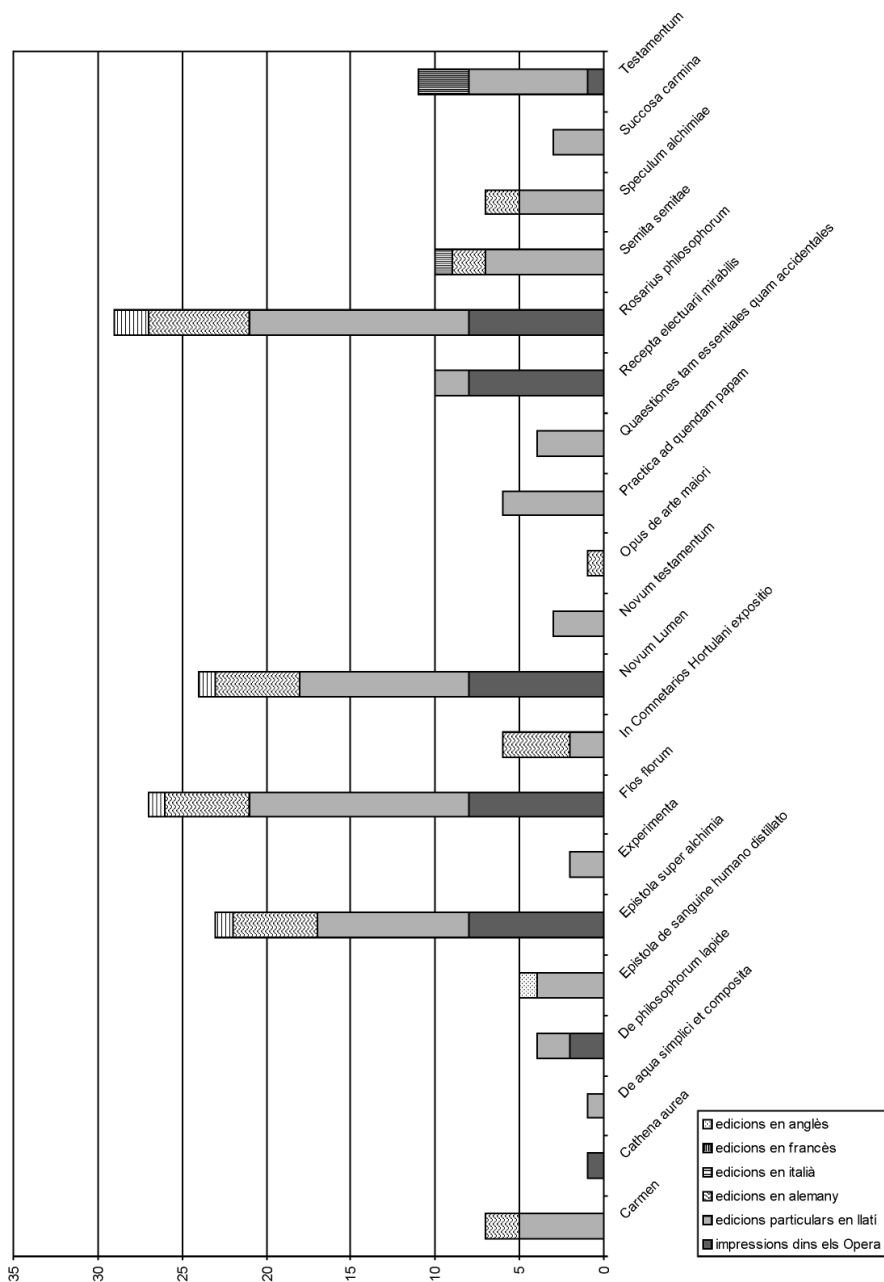
GRÀFIC 1:
EVOLUCIÓ DE LES EDICIONS ALQUÍMIQUES ARNALDIANES (PER DÈCADES)

GRÀFIC 2:
LES IMPRESSIONS ALQUÍMIQUES ARNALDIANES EN LES DIVERSES LLENGÜES

GRÀFIC 3:
TOTAL D'EDICIONS DE CADA TÍTOL

Lluís CIFUENTES

LES OBRES ALQUÍMIQUES 'ARNALDIANES' EN CATALÀ
A FINALS DE L'EDAT MITJANA¹

No és la pretensió de l'autor d'aquesta col·laboració entrar en les discussions, actualment més o menys tancades, sobre l'autenticitat arnaldiana d'algunes de les obres del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova ni sobre les seves vinculacions amb l'obra mèdica i espiritual autèntica. Els col·legues especialistes en història de l'alquímia, entre els quals no em compto, són els que tenen la paraula en aquests afers.

L'objectiu d'aquestes pàgines és únicament oferir un panorama de la circulació, durant els segles XIV, XV i XVI, d'obres alquímiques a nom d'Arnau de Vilanova traduïdes en llengua catalana. És un fet que s'inscriu en un procés més ampli, de difusió del saber, en particular del saber científic i tècnic, en llengua vernacular; procés que convencionalment anomenem de vernacularització i que, pel que respecta al català, he tingut ocasió d'analitzar a fons recentment. Em limitaré, doncs, a ampliar i, si s'escau, a matisar, aquella anàlisi pel que fa a les obres alquímiques 'arnaldianes'.²

Introducció

Una tendència encara excessivament internalista en els estudis d'història de la ciència sovint oblida que l'anàlisi d'un text, per aprofundida que sigui, mai no exhaurirà les possibilitats de la recerca si no es conjuga fructíferament amb la descoberta del context social que li donà vida. Si això és cert per a tota mena d'obres, encara ho és més per a l'allau d'escrits en llengua vulgar que, pertanyents a totes les àrees del saber, començà a donar-se a l'Occident medieval a partir del segle XIII.

---

1. Aquest treball forma part de la línia de recerca de l'autor sobre la difusió vernacular de la ciència i de la tècnica en el marc ibèric medieval, finançada pel Programa Ramón y Cajal del Ministerio de Educación y Ciencia (MEC) espanyol. Igualment, s'inscriu en el marc del «Grup de cultura i literatura a la Baixa Edat Mitjana» (Grup de recerca consolidat SGR2001-00286), finançat pel Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació (DURSI) de la Generalitat de Catalunya; i en el projecte de recerca «Ramon Llull y el trasfondo cultural de las antiguas letras catalanas medievales II» (BFF2001-1200), del MEC, ambdós dirigits per Lola Badia (Universitat de Barcelona).

2. Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears 2002, 242-46.

La necessitat de traçar la història social de l'alquímia en paral·lel a l'anàlisi de la seva literatura tècnica bateja ja en obres clàssiques especialitzades com la de José Ramón de Luanco, referida al context ibèric.³ Més recentment, amb metodologies i interessos actuals, altres investigadors han insistit en aquest camí,⁴ que els estudiosos de la literatura i les teories alquímiques sovint no han descurat.⁵

Malgrat tot, la història de l'alquímia a l'àrea de l'antiga Corona d'Aragó i, més en concret, als Països Catalans, des d'una perspectiva que tingui en compte alhora la història intel·lectual i la història social, encara està per fer. Està per fer, en el cas que sigui factible, una recerca documental sistemàtica que vagi més enllà del, d'altra banda lluït, florilegi que posseïm: a la documentació recollida per Luanco i altres erudits de la transició del segle XIX al XX,⁶ s'afegeix la continguda en alguns diplomataris d'història, de la cultura', singularment el de Rubió i Lluch,⁷ i també altres documents exhumats ací i allà, tant entre la rica documentació reial com, posem per cas, els inventaris de béns.⁸ Més enllà d'això, s'han assajat algunes exposicions generals, més o

---

3. José Ramón de LUANCO, *La alquimia en España: escritos inéditos, noticias y apuntamientos que pueden servir para la historia de los adeptos españoles*, 2 vols., Barcelona, Impr. Fidel Giró-Impr. Redondo y Xumetra 1889 i 1897 [reimpr. en un sol vol.: Barcelona, Altafulla 1998]. Sense novetats a la pretesa actualització de Juan GARCÍA FONT, *Historia de la alquimia en España*, Madrid, Editora Nacional 1976 [reimpr.: Barcelona, MRA 1995].

4. Vegeu, per exemple, W.H.L. OGRINC, *Western society and alchemy from 1200 to 1500*, dins «Journal of Medieval History», 6 (1980), 103-32.

5. Vegeu, particularment, algunes de les publicacions de Michela Pereira. Un valuós panorama dels estudis d'història de l'alquímia medieval a Barbara OBRIST, *Vers une histoire de l'alchimie médiévale*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievali», 3 (1995), 3-44.

6. Josep COROLEU I INGLADA (ed.), *Documents històrics catalans del segle XIV: colecció de cartes familiars corresponents als regnats de Pere del Punyalet y Johan I, premiada en los Jochs Florals de 1888*, Barcelona, Impr. La Renaixensa 1889, 72 i 132-35; Norbert FONT I SAGUÉ, *Història de les ciències naturals a Catalunya, del segle IX al segle XVIII*, Barcelona, La Hormiga de Oro 1908 [reimpr.: Barcelona, Altafulla 1978], 129-32.

7. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1908 i 1921 [reimpr. facs.: Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2000], vol. I, § CCXLIX, CCCLII, CCCLVII, etc.

8. Vegeu, entre d'altres, Joan MUNTANER I BUJOSA, *Un agua medicinal prodigiosa para el rey de Aragón (1417)*, dins «IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Mallorca, 25 septiembre-2 octubre 1955): actas y comunicaciones», vol. II, Barcelona, Diputación Provincial de Baleares 1970, pp. 417-28; David ROMANO, *En torno a Menabem, físico y alquimista judío de los reyes de Mallorca y Aragón (1344-1348)*, dins «XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 27 setembre-1 octubre 1987)», vol. II (Comunicacions), Palma, Institut d'Estudis Balearics 1990, pp. 95-102; i Antonio CONTRERAS MAS, *Astrología, alquimia y medicina en Mallorca medieval*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 56 (2000), 89-102. Per a les possibilitats dels inventaris de béns, vegeu, per exemple, CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 232 i 251.

menys breus, l'objectiu de les quals no és, tanmateix, elaborar o suplir aquella història de l'alquímia encara pendent.⁹

La difusió de l'alquímia en llengua vulgar a partir del segle XIV és un fenomen que tot just darrerament ha començat a rebre l'atenció que es mereix per part dels estudiosos. Tímidament encara, els historiadors s'han adonat de l'existència d'un patrimoni més ampli i complex del que es pensava. Un major interès pel context social de l'alquímia medieval ha portat a valorar uns textos que abans eren menystinguts en favor dels textos llatins 'canònics', la nineta dels ulls d'aquella celibatària història intel·lectual internalista.

Més que amb un —d'altra banda, més que improbable— desig de 'vulgaritzar' /, 'popularitzar' la matèria per part dels alquímistes, com s'ha pretès, el fenomen cal relacionar-lo amb el caràcter extraacadèmic de l'alquímia i dels alquímistes medievals (amb uns models de formació, de pràctica i de transmissió del coneixement diferents) i amb l'interès que desvetllà entre sectors socials ben diversos que majoritàriament preferien accedir al saber en vulgar més que no en llatí. En efecte, trobem els textos alquímics en vulgar en mans d'alquímistes (entre els que potser cal cercar els anònims traductors o, si més no, els promotors de les traduccions) i de laics (reis, nobles, burgesos). Per als primers constituïen valuoses guies pràctiques que incidien en un incipient procés de professionalització, manifestat a la Corona d'Aragó per la concessió de llicències reials paral·leles a les que s'atorgaven als metges pràctics; un procés tutelat i controlat precisament pels segons, parapetats rere les institucions monàrquica i municipal, i molt sensibles als coneixements que implicaven un descobriment i un domini de les forces de la natura.¹⁰

9. Michela PEREIRA i Barbara SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico attribuito a Raimondo Lullo: edizione del testo latino e catalano del manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244*, Florència, Sismel-Ed. del Galluzzo-Tavernuzze 1999, esp. XXI-XXIV; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 229-55; Michela PEREIRA, «Alquímia», dins Ramon PARÉS I FARRÀS (coord.), *La ciència en la història dels Països Catalans*, vol. I (*Dels àrabs a la Revolució Científica*, ed. a cura de Joan VERNET, Julio SAMSÓ, José M^a. LÓPEZ PIÑERO i Víctor NAVARRO), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, en premsa.

10. Una primera aproximació a la difusió de l'alquímia en vulgar a Michela PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular language in the late Middle Ages*, dins «Speculum», 74 (1999), 336-56. Per al català, vegeu EADEM i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, p. XXIII; i en particular, CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 229-55. Els treballs d'Antoine Calvet, centrats en l'occità, constitueixen una altra valuosa mostra d'aquest creixent interès per l'alquímia en vulgar. Per a diverses iniciatives en l'àmbit occità, en part materialitzades en publicacions posteriors de l'autor, vegeu Antoine CALVET, *L'alchimie d'Arnaud de Villeneuve*, dins Bernard RIBÉMONT (ed.), *Terres médiévales*, París, Klincksieck 1993, 21-33, a les 29-33. Per a les llicències reials, vegeu RUBIÓ i LLUCH, *Documents*, vol. I, § CCCLII, i en part. vol. II, § CCCLVII.

El corpus llatí i el corpus català

El corpus d'escrits d'alquímia atribuïts a Arnau de Vilanova que circulà durant la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement, constituït per una cinquantena d'obres, fou un dels més amplis i difosos d'Occident. És un conjunt de textos que només darrerament està sent objecte d'una atenció important, de la qual n'és una mostra aquesta «II Trobada internacional».¹¹

L'autenticitat d'aquesta atribució en el cas d'algun d'aquests textos, en particular el *Rosarius philosophorum*, ha estat discutida fins fa poc.¹² Per contra, els estudiosos de l'obra mèdica d'Arnau han expressat des de temps enrere la seva opinió contrària a l'autenticitat de cap dels tractats alquímics;¹³ opinió contrària que ja se sumava a la d'altres historiadors de l'alquímia.¹⁴ Actualment, la qüestió sembla tancada amb unanimitat a favor del caràcter apòcrif de tots aquests textos.

Les característiques de tots aquests textos, que sovint contenen extrets d'altres obres corrents a l'Europa llatina de l'època, juntament amb la poca antiguitat dels manuscrits conservats —els més antics, que d'altra banda no són atribuïts a Arnau, daten de la segona meitat del segle XIV— ha fet sospitar un procés similar al que s'ha pogut observar en el corpus alquímic pseudolul·lià,

11. Lynn THORNDIKE, *A history of magic and experimental science*, 8 vols., Nova York-Londres, Columbia University Press-Macmillan 1923-1958, vol. III, 52-84 i 654-78; i Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia: un'indagine preliminare*, dins «ATCA», 14 [= Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova, vol. 2] (1995), 95-174, esp. 135-49.

12. Antoine CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle: à propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievale», 3 (1995), 185-207; IDEM (ed.), *Le Rosier alchimique de Montpellier: 'Lo Rosari' (XIVe siècle). Textes, traduction, notes et commentaires par —*, París, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne 1997. Calvet ha revisat recentment la seva opinió favorable a l'autenticitat arnaldiana d'alguns dels textos alquímics.

13. Juan A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de Alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, dins «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica», 11 (1959), 406-19 [reimpr. dins IDEM, *Studia arnaldiana: trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundación Uriach 1838, 1994, XIV]; i IDEM, *En torno a la problemática del corpus científico arnaldiano*, dins «ATCA», 14 [= «Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova», vol. 2] (1995), 9-22, esp. 19.

14. Jacques J. PAYEN, *Arnaud de Villeneuve et la version provençale du 'Rosarius philosophorum'*, Tesi doctoral inèdita de l'École des Chartes, 1957 [resum dins *Positions des thèses de l'École des Chartes*, París, École des Chartes 1957, 105-06]; IDEM, *'Flos florum' et 'Semita semitae': deux traités d'alchimie attribués à Arnaud de Villeneuve*, dins «Revue d'Histoire des Sciences et des leurs Applications», 12 (1959), 289-300; Giuliana CAMILLI, *L'opera alchemica di Arnaldo da Villanova*, Tesi di laurea inèdita, Università di Genova 1992; EADEM, *Il 'Rosarius philosophorum' attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del trecento*, dins «ATCA», 14 [= «Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova», vol. 2] (1995), 175-208; PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.; i EADEM, recensió d'Antoine CALVET (ed.), *Le Rosier alchimique de Montpellier*, cit. dins «ATCA», 18 (1999), 841-44.

amb el qual l'arnaldià té certs punts de contacte:¹⁵ la preeminència comuna d'una alquímia adreçada a la producció de l'elixir com a medicament universal –una idea contrària a la terapèutica d'Arnau– i el fet que l'autor de les primeres obres alquímiques pseudolul·lianes es consideri deixeble d'Arnau de Vilanova. S'ha avançat la hipòtesi que, almenys les obres centrals i més antigues del corpus arnaldià, en realitat fossin escrites per algun o alguns metges adeptes a l'espiritualisme franciscà, admiradors o qui sap si deixebles reals d'Arnau.¹⁶ La insistència que es fa en aquestes obres en la medicina i en subvenir, amb l'art de l'alquímia, «els pobres e els malalts» és certament notable, però no es pot parlar d'un misticisme generalitzat en tot el corpus. Ara bé, tampoc no s'ha de perdre de vista que l'alquímia interessà i molt alguns importants autors mèdics durant la segona meitat del segle XIII, que l'assumiren de resultes d'una autèntica evolució intel·lectual personal: són els casos, per exemple, de Pere Hispà, que féu ús de les destil·lacions del vi («aqua ardens' i ,aqua vitæ») o de Teodorico Borgognoni, que també les incorporà als seus tractats de cirurgia al costat dels sublimats d'arsènic i mercuri.¹⁷ Un ús de les destil·lacions que, al cap i a la fi, tampoc no és estrany a la terapèutica arnaldiana. En general, tant en el cas d'Arnau com en el de Llull, sembla que som davant d'un ús i un abús d'un gran nom, vinculat a la medicina acadèmica (alquímia de l'elixir) en el cas del primer, a l'alternativa extraacadèmica en el cas del segon. Aquest era precisament el perfil de l'alquímia i de l'alquimista medieval.

Hem conservat únicament tres textos traduïts al català amb una atribució d'autoria a Arnau de Vilanova. Aquests tres textos se sumen als escrits pertanyents al corpus lul·lià, als de Joan de Rocathada, i als d'altres autors alquímics, clàssics (Geber o Hermes) o medievals (Jaume Lustrach), amb testimonis conservats o circulació documentada en vulgar català durant el període medieval. Tots plegats demostren que l'alquímia, al costat de la medicina i l'astrologia, fou una de les àrees 'científiques' que més interès despertaren entre els lectors en vulgar. Per això sorprèn que els lectors catalans tan sols pousseu tres textos de l'alquímia 'arnaldiana'. Ara bé, sorprèn encara molt més que cap d'aquests tres textos no formi part del corpus alquímic 'arnaldià' fins ara conegut, almenys tal com ha estat transmès pels manuscrits medievals estudiats¹⁸ i la tradició impresa renaixentista.¹⁹

15. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 121-35.

16. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.; CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale*, cit.

17. PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., xx; Michael R. McVAUGH, *Alchemy in the Surgery of Teodorico Borgognoni*, dins Chiara CRISCIANI, Agostino PARAVICINI BAGLIANI (eds.), *Alchimia e medicina nel Medioevo*, Florència, Sismel 2003, 55-75.

18. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 654-78.

19. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 135-49; i, en particular, Sebastià GIRAULT I SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista (segle XVI)* (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 5), Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona i Mútua Manresa 2002. 224 pp.

En les planes que segueixen intentarem donar resposta a aquests aparents enigmes. Passarem revista a cadascun d'aquests tres textos, i posarem una especial atenció als manuscrits miscel·lanis que ens els han conservat en el seu conjunt, analitzant-los cadascun d'ells com un tot.

El Libell de les set proposicions de John Dastin

Un manuscrit copiat a Nàpols entre 1473-1490, sobre el que tornarem més endavant, conté un *Libell de les set proposicions sobre la composició de la pedra filosofal*,²⁰ amb una clara atribució de l'obra a Arnau de Vilanova tant a la rúbrica inicial (*De la compositió de la pedra philo<so>phal, com e de qual matèria se fa, segons mestre Arnau de Vilanova*) com a l'explicit («Explicit libellus septem propositionum Arnaldi de Villanova super compositione lapidis philosophorum»).

El text d'aquest breu tractat comença amb un «Prohemi», en el qual s'exposen els objectius de l'obra: oferir una pràctica alquímica completa en set «proposicions» o capítols. Aquest proemi comença:

«En testimoni és a mi Déu, al qual yo no ment, que en aquestes .VII. proposicions són los artificis de la alquímia. Qui los principis naturals sabrà e les causes totes dels minerals e la manera de la generatió, la qual en la intentió generatió [*sic*] de la natura està, e los dorsos de aquells hauran incurvats e no seran en molts implicaments ni en vàries [*sic* per vanes?] cogitacions e Déu hauran humilment pregat, lo final magisteri e lo secret e la intensió total de la pedra dels philosophs, sens diminutió alguna e superfluitat, per engín, en aquell de la sciència de la philosophia, sobre les quals coses los pensers de aquells fermament fondaran e reposaran, plenament trovaran. E sovín e pus sovín e trop pus sovín revolvetz e encerca des les dessusdites proposicions e en lo cor bé scrutades el principi de aquelles e la fi, segons se poran, a la pràctica començar o acostar...»²¹

A continuació, vénen els set breus capítols, els títols dels quals ens han arribat en llatí, i que descriuen, no sense certs tocs de misticisme, les «propo-

20. Bethlehem, The Library of Lehigh University, ms. 1, ff. 129v_a-131v_b. Descripcions d'aquest ms. a Seymour de RICCI i William J. WILSON, *Census of medieval and renaissance manuscripts in the United States and Canada*, 3 vols., Nova York, The H. W. Wilson Company 1935-1940, vol. II, pp. 1986-88; William J. WILSON, *An alchemical manuscript by Arnaldus de Bruxella*, dins «Osiris», 2 (1936), 220-405; IDEM, *Catalogue of Latin and Vernacular alchemical manuscripts in the United States and Canada*, dins «Osiris», 6 (1939), 1-836, (473-514, § 57). Manca a la *Bibliografia de textos catalans antics* (BITECA), compil. per Vicenç BELTRÁN, Gemma AVENOZA i Beatrice CONCHEFF (†), una secció del projecte *PhiloBiblon* (<http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon/phhmbi.html>). Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

21. Al f. 129va.

sitions» o «preparations» alquímiques anunciades al títol de l'obra i al premi. Les rúbriques d'aquests capítols fan així:

«La prima propositiō: de resolutione corporis magnesie in aquam seu argentum vivum.

La segona preparatiō o propositiō: de reductione aque in terram seu corpus.

La terça propositiō: de recatione terre cum aqua et igne seu calore.

La quarta propositiō: de gratificatione nature cum natura et sublimatione.

La quinta propositiō: quod in lapide sunt spiritus corpus et anima.

La sisena propositiō: de transmutatione colorum lapidis.

La settena propositiō: de reductione fixi in volatile et volatilis in fixum et fusione ipsius».

Clou l'obra una *Conclusió de les propositiōs*, amb el títol igualment en llatí (*Quod tota ars et scientia lapidis philosophorum consistit in prescriptis septem propositiōibus et ita iurat*).

Malgrat que en la traducció catalana aquest tractat és atribuït a Arnau de Vilanova, sabem des de fa temps que és una obra que no forma part del corpus alquímic pseudoarnaldià. Les obres de l'alquimista anglès John Dastin, que va viure durant la primera meitat del segle XIV, tenen molts punts de contacte amb les que foren atribuïdes a Arnau. Dastin i l'autor de les obres alquímiques 'arnaldianes', potser per haver coincidit al focus montpellerí, semblen haver defensat teories alquímiques similars, fins al punt que algunes obres foren adscrites indistintament a ell i a Arnau.²² Aquest fou el cas del *Libellus septem propositionum super compositione lapidis philosophorum*, que no és altra cosa que una traducció d'un dels 'rosaris abreujats' de l'anglès, el que circulà precisament amb el títol de *Rosarius abbreviatus*. Als manuscrits llatins que foren exhumats per Thorndike aquest text, atribuït a Dastin, comença:

«Testis [est] mihi Deus, cui non mentior, quod in istis septem propositionibus artificialibus tota ars alchemia continetur...»²³

22. Sobre aquest autor i les seves obres, vegeu THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 85-102 i 676-78; George SARTON, *Introduction to the history of science*, 3 vols. en 5 toms, Baltimore, The Williams and Wilkins Co., for the Carnegie Institution of Washington 1927-1948 [reimpr.: Huntington, R. E. Krieger 1975], vol. III, 752-53; C.H. JOSTEN, *The text of John Dastin Letter to Pope John XXII*, dins «Ambix», 4 (1949), 34-51 [cfr. Mahmoud MANZALAOU, *John Dastin and the pseudo-Aristotelian Secretum secretorum*, dins «Ambix», 9 (1961), 166-67]; Wilfred R. THEISEN, *John Dastin's Letter on the Philosophers' Stone*, dins «Ambix», 33 (1986), 78-87; IDEM, *John Dastin: the alchemist as co-creator*, dins «Ambix», 38 (1991), 73-78; i IDEM, *John Dastin's Alchemical Vision*, dins «Ambix», 46 (1999), 65-72.

23. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 94-95. Recullen aquest testimoni WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368; IDEM, *Catalogue of Latin and Vernacular*, cit., 473 i 499; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 351-52; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., XXIII; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 244.

Tot i que en aquests manuscrits llatins l'obra és atribuïda a Dastin, l'original llatí a partir del qual treballà l'anònim traductor català ja la devia atribuir a Arnau de Vilanova.

Una anàlisi lingüística superficial d'aquesta traducció catalana sembla indicar que no és anterior a finals del segle XIV. Cal dir que la còpia inclou un cert nombre d'italianismes fonètics i morfològics que han transcendit a la grafia d'algunes paraules, sens dubte introduïts pel copista italià del manuscrit conservat —si és que no eren presents ja a l'antígraf que utilitzà—. És un fenomen que es dona també en altres textos catalans dels quals ens han pervingut testimonis que circularen a l'antic regne de Nàpols governat per una branca menor dels Trastàmara catalanoaragonesos.²⁴ Aquests italianismes són presents també als altres textos catalans copiats en aquest manuscrit, entre els quals un altre d'atribuït a Arnau de Vilanova.

El Llibre dels dotze capítols

El mateix manuscrit napolità ens ha conservat un altre opuscle alquímic atribuït a Arnau de Vilanova: el *Llibre dels dotze capítols*.²⁵ Aquest text tampoc no consta a cap dels inventaris preliminars del corpus alquímic arnaldia i, a diferència de l'anterior, no en podem avançar cap identificació alternativa.²⁶ La dedicatòria de l'obra a un deixeble recorda altres textos del corpus arnaldia, singularment els *Secreta naturæ*, però ni l'incipit ni l'extensió (sis capítols) d'aquest últim text no tenen relació amb l'opuscle català.²⁷

El títol de l'obra i la suposada autoria s'expressen a la rúbrica inicial:

«Aquest<s> .XII. capítols que segueixen are u féu e ordenà lo gran philòsof mestre Arnau de Vilanova, lo qual fon natural del loch de Cervera del Marquesat [*sic* per Maestrat] de Montesa, de les parts de Cathalunya».

24. Vegeu el cas del *Llibre de cetreria* del vescomte Felip Dalmau I de Rocabertí (ca. 1387-1392), conservat en un ms. napolità de la segona meitat del segle XV (CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 152-53; Jordi QUEROL SAN ABDON, *El Llibre de cetreria del vescomte de Rocabertí: edició i estudi d'un tractat de falconeria escrit a la Corona d'Aragó*, treball de recerca inèdit del «Programa de doctorat d'Història de les Ciències», Universitat Autònoma de Barcelona 2004, dir. Martí Pumarola i Lluís Cifuentes).

25. Bethlehem, The Library of Lehigh University, ms. 1, ff. 132a-144a. Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

26. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368-69; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 352; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., p. XXIII; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 244-45.

27. Els *Secreta naturæ* comencen: «Incipit liber quem composuit magister Arnaldus de Villanova pro quodam famulo suo quem multum diligebat», al ms. Oxford, New College, 294, f. 56, i a l'edició de Lió de 1520, f. 303v (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, pp. 672-73).

A continuació, s'inicia el text del tractat amb un proemi explicatiu dels motius de l'obra. En aquest proemi, que recorda, en part, el de l'*Art intel·lectual* pseudolul·liana, es repeteix l'atribució a Arnau:

«En nom de Déu, rey de glòria, componam aquest libre e començem a parlar açí en la molt noble e molt alta sciència, la qual appellen los savis alkímia, per què molts hòmens van errants per cercar e per trobar en les obres què són minerals e no poden conseguir ninguna cosa. E dol-me lo cars d'ells e vull-los il·luminar en aquesta breu scriptura ab la qual se púscan aprofitar de les coses que són de les mineres de la terra sens peccat de les lurs ànimes. E que façen bé, per amor de Déu, als pobres e als malalts, e que regraciescan a Déus lo bé e la mercè que los fa, que yo, mestre Arnau de Vilanova, a honor d'Ell, la pos per capítols ordenadament».

Tot seguit, hi ha la taula dels capítols (*Distintió dels capítols*), en la qual és numerat com a capítol primer el que, en realitat, és un capítol introductori, que ofereix uns breus consells deontològics al principiant, i que pel seu interès reproduïm aquí:

«*De les costumes e de vida que deu fer lo mestre*

Aquell qui, fill, voldrà ésser de aquesta sciència cové que sia infra los bons e que sia dels millors acompanyat e quart-se de les males gens, e-n sos fets e-n sos paraules sia honest, e que tema molt a Déus e honre la sua semblança. Entendràs-la com pus nirettesament [*sic* per virtuosament] puscas, e sia açí com a la casa de oració, que deu ésser loch // de gran secret, de no mostrar ni manifestar aquesta sciència a tots hòmens, sinó tant solament a hom de bon enteniment lo qual entén que per trebal o per operations demostra que vol ésser fill de la molt alta e noble sciència, la qual nostre senyor Déus no volc mostrar sinó als seus amichs. E ells, ab voluntat de Déus, lasaren-la en tal manera escrita que no la aconsegueixen altres sinó aquells qui l'amassen e l'honrassen e loassen Déus, en amor e temor dels seus manaments, e seguissen la sua carrera. E per açò aital yo, mestre Arnau de Vilanova, inlumín e-ntegrament compon .XII. capítols a honor de Déus e dels .XII. apòstols seus que, axí com ells foren a manament seu, axí és mester que sia aquell qui de aquests .XII. capítols voldrà obrar».²⁸

Segueixen els dotze capítols anunciats, que exposen una pràctica alquímica completa. Aquests dotze capítols, segons les rúbriques que apareixen a la taula i al text,²⁹ tenen el següent contingut:

28. Als ff. 132b-132va.

29. Reprodueixo la lliçó de les rúbriques del text, eventualment corregida o ampliada entre claudàtors per la de la taula. Les incorporacions meves van entre parèntesis angulars.

1. «Per subimar los spirits [volàtils]. Primerament, del mercuri. Sublimatió del sofre. Sublimatió de arsènich. Sublimatió de rialguar. Sublimasió de sal armoniach.
2. De calcinar los corsos.
Primerament, de la Luna. Altra manera de calcinar la Luna. Sublimatió de Saturno. Calcinatió de Júpiter. Calcinatió del tàrtar. Calcinatió de les closques dels ous.
3. De fer les aygües corrosives e agudes per [dissolre].
<Aigua resolutive>. Altra aygua resolvent. Altra aygua resolvent.
4. Per [dissolre] e congelar.
<Definició de resoldre>. Altra resolució faràs d'esta guisa. Congelatió d'esta obra e d'altra. Altra congelatió. Altra congelatió. Del lut, del saber com se fa.
5. De fer los olis per enserir tes medicines.
<Oli del tàrtar>. Altra manera de fer oli del tàrtar. Axí faràs oly de anoxatir fi e rectificat, que és sal armoniach. En esta manera pots fer oly dels vermells d'ous.
6. De [enserrar] les medicines.
<Definició d'encerar>. Altra enseratió de medicina.
7. Per disligar los spirits sens sublimar.
<Dissolució del sofre>. Altra disolbatió de sofre. Dealbatió del arsènich.
8. De calcinar e de humydar los spirits.
<Definicions>. De calcinar mercuri e los spirits. De humidar los spirits calcinats.
9. Per saber qual és la marquesita natural ni com se deu obrar, ni sobre qual cors se deu lançar [la sua medicina].
10. De fer les sals e de preparar aquelles.
<Per fer sal d'orina d'homes>. Altra manera de fer sal d'orina. Com se fa sal armoniach. Com se fa sal alcalí.
11. De congelar [lo] mercuri cru [e qual spirit és pertanyent a ell].
<Definicions>. De congelar mercuri ab lo fum de Saturnus o Júpiter. Com se congela mercuri ab la herba.
12. Com faràs tos vassells per fondre qual cors te vullés, ni com hi gitaràs ta medicina quant serà fos ni en quina manera».

En acabat, una *Amonitió de l'auctor per aprovar la obra* clou els dotze capítols que li donen nom (f. 141ab):

«Ara són acabats los .XIII. [*sic*] capítols ordenats axí com reconta en lo començament d'aquest libre e han parlat naturalment e dretament per veritat cada una per sa natura. Deo gratias. Amen».

Però aquí no s'acaba el tractat. Després d'un espai en blanc, on potser era prevista una rúbrica (f. 141b), segueix un altre conjunt d'epígrafs que no consten a la taula inicial, raó per la qual podria pensar-se que som davant d'un text diferent. El to, idèntic a l'anterior, i la presència del nom d'Arnau al final semblen desmentir-ho. Aquests nous capítols són introduïts així:

«Ara parlem en les obres naturals que són stades aprovades per nostres predecessors, e per a tu metre en la carrera vull-te mostrar»,

tot enllaçant amb la rúbrica del primer dels nous capítols, dotze més en total (ff. 141b-144a):

- «1. Medicina per la obra ab blanch sobre Venus, un pes sobre 40.
2. Altra medicina per al coure.
3. Altra medicina per lo mercuri.
4. Amonitió que fa lo auctor per declaratió de un gran secret que diu voler declarar.
5. Altra medicina per lo coure.
6. Obra de la marquesita natural.
7. Altra medicina e la multiplicatió.
8. De la conjunció del cors e de la ànima que-s troben en los minerals, com se fa.
9. Medicina sobre Venus.
10. La purgatió de Venus, com se fa.
11. Obra sobre Venus qui-s diu tarquina.
12. A petitió de qui fonch composat lo libre».

Aquest darrer capítol (ff. 143va-144a) fa les funcions d'un postfaci en el qual s'afirma que aquest llibre fou «complit e explanat per mestre Arnau de Vilanova» i s'exposen les motivacions de l'autor a l'hora d'escriure'l. El fil argumental d'aquest interessant text, massa llarg per a transcriure'l aquí sencer, és el següent: (1) Arnau, que redactà el llibre «a honor de nostre senyor Déus e dels seus amats», el lliurà a un deixeble estimat per ell amb la condició que, si tenia èxit amb l'alquímia, compartís els beneficis «ab los pobres e ab los malalts»; (2) però Arnau no li donà fins que s'assegurà que el deixeble compliria aquell objectiu altruista, informant-lo que de «molts llibres naturals dels savis que foren saenrere» havia extret «lo mellor e l pus vertader», el mínim necessari com per poder «obrar per tot lo món generalment», que per això li havia «posat e explanat [tot] en aquest llibre [prevenint-lo] contra tota la orror en què se consumen los hòmens de aquest món qui d'aquesta sciència usen, car los savis ho amagaren e jo ho he descobert a tu»; (3) si, tot i amb això, no hagués temut que s'hagués perjudicat a si mateix, Arnau li hauria «scrita l'altra del sol, que val molt més», sense deixar d'advertir-lo que «no t'acostes ab negun hom del món que haja senyoria», perquè «los lurs coratjes argullarien e porie'n se'n levar gran guerra e gran mal»; (4) el jove deixeble era fill «d'un gran rich hom qui havia molt gran riquesa e era hom qui treballava molt en haver aquesta sciència», però molts l'enganyaren amb «obres falses» i promeses, «e lo bon rich hom, crehent açò, despès tot quant havia»; (5) fou llavors que el jove conegué casualment «mestre Arnau de Vilanova», la vàlua del saber del qual reconegué, i «dix en si mateix: jo-m metré a servir ad aquest, que no-s porà fer que ell no-m do certanitat de açò per què mon

pare ha tant despès e no és pogut venir a fi»; (6) el jove «serví-lo ben cinch anys entrò que [Arnau] finà», i com que el mestre coneixia els antecedents familiars del seu deixeble, li agradà comprovar que «li plaïa molt tostemps de fer almoyna per amor de Déu», i per això «va-li scriure aquest libre, que li donà quant fonc après de la sua fin, perquè-n fes bé als pobres per amor de Déus».

Certament, som davant justificacions molt tòpiques en la literatura alquímica medieval, però és possible que ens aportin informacions més precises del que sembla. En ocasions, hom ha cercat connexions entre les obres alquímiques atribuïdes a Arnau i les seves obres mèdiques o espirituals autèntiques per mirar de provar l'autoria arnaldiana d'una part d'aquest corpus alquímic.³⁰ Sense més documentació que la de caire internalista, no sembla que els resultats que pot oferir aquesta via portin a proves conclouents, d'altra banda sempre explicables amb una altra hipòtesi més econòmica però igual d'incerta per ara: la del deixeble d'Arnau que, almenys en una part del corpus, amaga el nom sota el més cèlebre del mestre. Alguns aspectes del contingut –didacticisme, caràcter de manual bàsic– i de les justificacions finals –,l'autor hi «explanà» la doctrina– del *Llibre dels dotze capítols* fan pensar en la literatura tècnica, 'intermèdia', sovint adreçada a suposats 'pobres': obres amb finalitat pràctica, però també pedagogicodidàctica, adreçades a un públic que se situa «all'intersezione tra università e professione», amb una formació acadèmica més o menys avançada, que li permet llegir en llatí,³¹ i, afegim, també a un públic culte però extraacadèmic, que prefereix llegir en llengua vulgar i que valora especialment les guies pràctiques de caràcter general o bàsic. Exactament les mateixes característiques que té també el darrer dels textos alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova que conservem en traducció catalana.

El Llibre del gran magisteri

En una miscel·lània alquímica del segle XVI apareix un *Llibre del gran magisteri de les preparacions i regiment de la pedra filosofal*,³² el tercer text alquí-

30. CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale*, cit., 209, nota, esgrimeix les referències espirituals del *Llibre dels dotze capítols* en aquest sentit. Vegeu també, d'ell mateix, *Alchimie et joachimisme dans les 'alchimica' pseudo-arnaldiens*, dins «Alchimie et philosophie à la Renaissance. Actes du colloque international de Tours (4-7 décembre 1991)», París, Vrin 1993, 93-107.

31. Jole AGRIMI i Chiara CRISCIANI, *Edocere medicos: medicina scolastica nei secoli XIII-XV*, Nàpols, Guerini 1988, 167, tot analitzant els compendis mèdics. Vegeu també Chiara CRISCIANI, *Aspetti della trasmissione del sapere nell'alchimia latina: un'immagine di formazione, uno stile di commento*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievali», 3 (1995), 149-84.

32. París, Bibliothèque Nationale, ms. Esp. 289, ff. 198-203v. El títol consta a la rúbrica inicial (f. 198): «Assy comensa lo libre del gran magistry de les preparacions e regiment de la pedra philosophal». Descripcions d'aquest ms. a Alfred MOREL-FATIO, *Catalogue des manus-*

mic traduït al català que coneixem fins ara amb una atribució a Arnau de Vilanova.³³ Com en el cas del *Llibre dels dotze capítols*, aquesta obra no apareix en cap catàleg de les obres alquímiques pseudoarnaldianes i tampoc no en puc oferir, per ara, cap identificació alternativa.³⁴

Aquest text no forma part del corpus inicial del manuscrit, sinó que fou afegit més tard —a la darrerria del segle XVI— per un dels posseïdors del volum que, molt probablement, hem d'identificar amb el Joan Josep Vela que féu constar el seu nom en el tercer foli.³⁵ La traducció, però, sembla ser prou anterior: l'autor de la còpia hi féu constar, al colofó, «que la tregué d'un llibre que avia ,molt antich' que era de la llibreria de l'arcabisbe de Tarragona, Don Antoni Agustí»,³⁶ gran bibliòfil que ocupà la Seu tarragonina entre 1577-1586.³⁷

Es tracta d'un breu opuscle que, seguint la tònica d'altres textos presents en aquest manuscrit, possiblement no fou copiat sencer, sinó tan sols extractat. La còpia comença, després de la rúbrica que conté el títol, amb una taula dels capítols de l'obra («Divisir-t'é, donchs, lo present llibre en .VIII. capítols: en lo primer te mostraré la sublimació... — ... en què-s demostre la substància d'ell»). Tot seguit, s'inicia el text amb el primer capítol («Lo primer capítol de lla pedra: És una qui sab hom de vil breu en qual...»). L'obra acaba amb el vuitè dels capítols anunciats («... segons lo elixir serà preparat. Expli-cit»), a continuació del qual el copista afegí l'esmentat colofó.

Tal com indica el títol, els vuit capítols ofereixen una pràctica alquímica adreçada a la preparació de l'elixir, il·lustrada amb diversos dibuixos d'instruments i mètodes de cocció.

---

crits espagnols et des manuscrits portugais, París, Imprimerie Nationale 1892, p. 36, § 106; LUANCO, *La alquimia en España*, cit., vol. II, 54-62; FONT I SAGUÉ, *Història de les ciències naturals a Catalunya*, cit., pp. 136-37; Pere BOHIGAS I BALAGUER, *El repertori de manuscrits catalans: missió a París*, dins «Estudis Universitaris Catalans», 15 (1930), 92-139 i 197-230; i 16 (1931), 82-111 i 213-310 [reimpr. dins IDEM, *Sobre manuscrits i biblioteques*, ed. a cura d'Amadeu-J. SOBERANAS I LLEÓ, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1985, pp. 71-261, a la p. 108]; *BITECA*, manid 1959. Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

33. Al colofó (omès a *BITECA* manid 1959): «Aquesta hobra és de mestre Arnau de Vilanova» (f. 203v).

34. Només a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 245-46, s'ha cridat l'atenció sobre aquest text.

35. Vegeu la descripció d'aquesta miscel·lània més endavant.

36. Tot aquest colofó (f. 203v) és omès a *BITECA* manid 1959.

37. Sobre Agustí, vegeu, entre altra bibliografia, l'aplegada a *Jornades d'història Antoni Agustí i el seu temps (1517-1586)*, 2 vols., Barcelona, Promociones Publicaciones Universitarias 1988-1990; Michael H. CRAWFORD, *Antonio Agustín, between Renaissance and Counter-reform*, Londres, The Warburg Institute 1993; M. Esther BALASCH amb la col·laboració de Joan Josep BUSQUETA, *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586): aportacions entorn el marc socio-cultural de Catalunya en la seva època*, Lleida, Pagès-Amics de la Seu Vella 1995; i Marc MAYER, *Towards a history of the library of Antonio Agustín*, dins «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», 60 (1997), 261-272.

Altres obres

No és descartable que haguessin circulat altres obres alquímiques atribuïdes a Arnau de Vilanova en traducció catalana, que s'hagin perdut o bé que dormin encara en algunes biblioteques sense haver estat localitzades.

Convé desmentir, però, el cas d'un text ,arnaldià' que duu per títol *Theorica alkanomie*, que es conserva en un manuscrit copiat durant el segle XV³⁸ i que ha estat citat com una traducció catalana més, per bé que amb l'incipit en llatí («In nomine Dei, amen. Incipit *Theorica alkanomie...* »).³⁹ Al catàleg de Singer es transcriuen l'incipit i l'explicit d'aquest text, un i altre en llatí, i no s'especifica que el cos de l'obra –possiblement un extracte de la *Theorica et practica ad sanctissimum patrem*, que sí forma part del corpus alquímic pseudoarnaldià– sigui en vulgar.⁴⁰ Una verificació del manuscrit ha demostrat que aquest text, certament atribuït a Arnau, és una còpia en llatí i segurament efectuada a Anglaterra, si tenim en compte que hi va acompanyada d'altres obres en anglès.⁴¹ L'error té el seu origen, sens dubte, en una mala comprensió del cedulari que Pere Bohigas reuní per a l'elaboració del seu *Repertori de manuscrits catalans*, ara conservat a la Biblioteca de Catalunya (Barcelona), en el qual recollí no únicament manuscrits amb textos en català sinó també d'autors catalans.⁴²

Un manuscrit miscel·lani d'obres d'alquímia en llatí i en castellà copiat durant la segona meitat del segle XV pel notari, aparentment asturià, Gonzalo Rodrigo (o Rodríguez) de Passera, conté un tractat pseudoarnaldià en llatí (*Tractatus magistri Arnaldi de Villanova super lapidem philosophorum*, ff. 61-67, inc.: «Reverendo in Christo patri...»; «Sequitur *Practica* ipsius Arnaldi de Villanova», ff. 68v-71v) amb un poema en català interpolat (ff. 67v-68), que, tanmateix, no podem comptar entre les obres alquímiques atribuïdes a Arnau. En efecte, aquest poema va introduït per la rúbrica llatina «Item, Jacobus de Sant Saturnino, de ista terra, sic dicit». Aquest poema comença «En lo fems no és terra tornat / ya per nul temps no serà such gittat...», i acaba «... el sperver de Hermes és appellat / e-l seu cap d'or és tornat».⁴³

38. Londres, British Library, ms. Sloane 2479, ff. 77-80v.

39. PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 343; i PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., xxiv.

40. Dorothy W. SINGER, *Catalogue of Latin and Vernacular alchemical manuscripts in Great Britain and Ireland dating from before the XVI century*, 3 vols., Brussel·les, Union Académique Internationale 1928-1931, § 226.ii.

41. Agraixo la verificació d'aquest ms. a Carmen Caballero i a Sebastià Giralt.

42. CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 246.

43. Aquest manuscrit es conservava a la Biblioteca de la Universidad de Oviedo i fou destruït durant la revolució d'Astúries de 1934 (Michela PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Londres, Warburg Institute 1989, 16, n. 58). Abans, però, havia estat descrit per LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. I, pp. 109-38, que també edità el poema català a 116-17. Luanco refereix (134-38) com Marcelino Menéndez Pelayo li prestà un altre ms. de

La nacionalitat d'Arnau al costat de l'expressió «de ista terra» i la llengua del poema podrien fer pensar que aquest autor, poc conegut però prou citat pels alquimistes del segle XIV, especialment els catalans i els occitans, era català. Jacobus de Sancto Saturnino és citat com a font pel carmelità català Guillem Sedacer a la seva *Summa totius artis alchimie* (o *Sedacina*), escrita vers 1378,⁴⁴ i, en un llistat d'alquimistes cèlebres, per Arnau de Brussel·les.⁴⁵ Tanmateix, un manuscrit francès del segle XV és categòric sobre l'origen de l'autor: «James du Bourc Saint Sernin, philosophe de Toulouse».⁴⁶ Cal relacionar aquestes dades amb el «libre petit de mestre Jacme del Burch, de alquímie», que apareix, sense indicació de la llengua en què era escrit, a l'inventari de béns d'un argenter alquimista de Barcelona de 1419, el qual també posseïa un altre «libre de alquímia» en vers («metrificat») i en vulgar («en romanç»)⁴⁷ Encara més: si el tractat llatí atribuït a Arnau, de tan mal identificar, que interpola el poema català, no ha de ser exclòs del corpus alquímic pseudoarnaldia, som davant d'una dada de gran interès per provar un origen occità («de ista terra») de l'autor d'almenys una part d'aquest corpus? La prudència obliga, amb tanta recerca com hi ha per fer, a no mirar per ara cap a Tolosa de Llenguadoc.

Miscel·lànies alquímiques en català

Els manuscrits que contenen els textos pseudoarnaldians en català constitueixen sengles miscel·lànies alquímiques elaborades, respectivament, a finals del segle XV i principis del XVI, les quals contenen textos que –almenys en gran part– foren traduïts al vulgar prou abans. Considero d'interès aportar aquí una descripció de tot el seu contingut.

Abans, però, convé recordar, una vegada més, la importància d'estudiar els volums miscel·lanis sencers tal com ens han arribat, per a entendre la història d'un determinat text. Només així comprendrem els interessos dels seus pos-

---

principis del segle XV amb continguts idèntics, però incomplet o mutilat de la part que aquí interessa, i que tampoc no es troba a la Biblioteca Menéndez Pelayo de Santander. El ms. d'Oviedo és desconegut de *BITECA* i del seu paral·lel castellà. El poema tampoc no apareix al recull exhaustiu de la poesia medieval en català del *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana* (RIALC), <http://www.rialc.unina.it/>.

44. Pascale BARTHÉLEMY, *La Sedacina ou l'Œuvre au crible: l'alchimie de Guillaume Sedacer, carme catalan de la fin du XIVe siècle*, vol. I (*Études et outils*), Paris-Milà, S.É.H.A.-Archè 2002, en part. 43 (Sedacer en posseïa un llibre) i 342-43 (aplec de les dades disponibles).

45. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 348; BARTHÉLEMY, *La Sedacina*, cit., 178-79. Sobre aquest personatge, vegeu a continuació.

46. París, Bibliothèque Nationale, Lat. 11201, f. 70v, citat per BARTHÉLEMY, *La Sedacina*, cit., 343, que en consultà un tractat llatí intítulat *XII claves totius magisterii per magistrum Iacobum del Borg St. Saturnin* (Bolonya, Biblioteca Universitaria, 1444, ff. 153-55).

47. CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 251, on es desconeixen les dades anteriors.

seïdors, la percepció d'una obra o autors concrets, la seva difusió social, etc. Ocasionalment, en aquests volums miscel·lanis es compilaven obres d'una determinada temàtica o autor. Els manuscrits miscel·lanis que contenen obres d'alquímia són especialment unitaris quant a la seva temàtica, i se'n conserven en totes les llengües: en llatí, en vulgar o, com s'esdevé sovint, amb textos en la llengua sàvia i en la vernacular.⁴⁸ Entre les miscel·lànies alquímiques llatines d'origen català convé citar aquí la que copià de pròpia mà l'any 1462 Pere de Roselles, llicenciat en dret canònic i batxiller en medicina que fou vicari perpetu de l'església de Sant Joan del Mercat, a València, i que conté, entre altres textos, l'*Epistola super alchymiam ad regem Neapolitanum* pseudoarnaldiana.⁴⁹

Ens han pervingut dues miscel·lànies alquímiques amb textos en català, i una i altra contenen obres atribuïdes a Arnau de Vilanova, copiades tant en el nostre vulgar com en llatí. El manuscrit 1 de la biblioteca de la Lehigh University, a Bethlehem (Pennsylvania, EUA), és un volum miscel·lani d'escrits alquímics compilat per l'impressor establert a Nàpols Arnau de Brusselles (Arnaldus Lishout, Arnaldus de Bruxella)⁵⁰ durant l'últim terç del segle XV. Aquest volum (229 folis de paper de 283 × 209 mm) conté textos escrits en diferents llengües –llatí, català, italià i addicions posteriors en francès–, copiats a dues columnes. Alguns dels textos originals porten colofons datats entre 1473 i 1490. Malgrat aquestes datacions, un dels seus posseïdors francesos tardans afegí a la portada el títol i la data següents: *Le Trésor des Alchimistes compilé par Arnaud de Bruxel{les} à Naples en 1489*. Aquests mateixos posseïdors francesos són responsables del subratllat de moltes frases i, particularment, de l'afegit de traduccions interliniades al francès de molts mots dels textos catalans.

La significativa presència de textos en català en el volum (cinc, més algunes addicions menors) s'explica pel context napolità en el qual fou compilat, en ple regnat del fill i successor d'Alfons el Magnànim, Ferran I (1458-1494),

48. PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 349 i ss.

49. Nàpols, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, ms. XV.F.54, colofó al f. 109: «Fuit completum presens volumen per me scriptum, Petrum de Rossellis, licentiatum in decretis, bacallarium in medicina, necnon vicarium perpetuum Sancti Iohannis de Mercato civitatis Valencie, vicesima prima mensis iulii anno domini nostri Ihesu Christi millesimo quadringentesimo sexagesimo secundo. Deo gratias». Roselles hi copià obres de Geber, Arisley, Giacomo da Siena, Alphidius, Hermes, un tractat doble aigües on és citat Ortolanus, i les preteses epístoles d'Aristòtil a Alexandre, d'Arnau de Vilanova al rei de Nàpols i de Rosinus a Eustatia. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. IV, 345-46.

50. Sobre aquest personatge, vegeu Mariano FAVA i Giovanni BRESCIANO, *La stampa a Napoli nel XV secolo*, 2 vols., Leipzig, R. Haupt 1911-1913 [reed. facs.: Nendeln, Kraus-Thomson Organization Limited 1969], vol. I, pp. 47-56; WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 229-38; i Emmanuel POULLE, *La bibliothèque scientifique d'un imprimeur humaniste au XVe siècle: catalogue des manuscrits d'Arnaud de Bruxelles à la Bibliothèque nationale de Paris*, Ginebra, Droz 1963.

durant el qual, si bé la presència del català a Nàpols reculà a favor de l'italià i del castellà —llengua familiar de la dinastia i de bona part de la massa d'acòlits que atreia—, la circulació de materials catalans, portats per nobles i mercaders i adquirits per uns monarques amb amplis interessos culturals, fou ben intensa.

El manuscrit s'inicia amb una extensa taula de capítols (ff. Ia-XIIIb) i inclou un gran nombre de receptes soltes (ff. 18b-21b, 22b-24b, 26b-30b, 76a-78b, 102a-105b, 107a, 108a-120a, 144b, 149b-151a en català, 162a-163a, 199a-199va en català, 201a), i també diagrames (f. 163a), taules de símbols alquímics (ff. 25b-26a, 30b) i llistes d'autors d'alquímia (f. 163b), a més de prop de quaranta tractats, la majora breus. Deixant de banda aquells altres elements i també les addicions posteriors, aquests darrers, molt esquemàticament, són:⁵¹

1. ff. 1a-16b Ps.-Albert el Gran, *Semita recta in alkimia*.
2. ff. 17b-18a *Regimen et ex quibus componi debet lapis philosophorum*.
3. ff. 21b-22a *Relatio de philosopho Mauro et de fabro Erario aurifabro*.
4. ff. 24b-25a *Petitiones et responsiones facte per Agadinum a spiritu*.
5. ff. 30b-32b Hermes, *Obra de la alquímia* (en català i en llatí).⁵²
6. ff. 49b-64b Geber, *Summa minor*.
7. ff. 65a-68a Geber, *Testamentum*.
8. ff. 68a-71a Geber, *Triginta verba super practica servanda in arte alkimie*.
9. ff. 71b-72b Geber, *Duodecim verba*.
10. ff. 72b-73a Hermes, *Secreta*.
11. ff. 73b-74b Rasís, *Liber duodecim aquarum*.
12. ff. 74b-76a *Qualiter fit aqua fortis et virtutes eius*.
13. ff. 79a-96b Ps.-Ramon Llull, *Tertia distinctio de cura elementorum* (extracte del *De secretis naturæ seu de quinta essentia*).⁵³
14. ff. 99b-101b Ps.-Ramon Llull, *Epistola accurrationis*.

51. Les acurades i extenses descripcions d'aquest manuscrit publicades per W. J. Wilson estalvien aquí més precisions (vegeu la nota 20). Una breu presentació dels continguts a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 253-54. D'altra banda, agraeixo a Michela Pereira que n'hagi posat una reproducció a la meua disposició.

52. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 364-65 i 375-77, amb edició d'alguns fragments; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 351; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., p. XXIII; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 251.

53. Per a la possible circulació en català d'aquesta important obra pseudolul·liana, vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 239-41. Text en llatí però amb un apèndix de notes, figures i taules en català al ms. Cambridge, Corpus Christi College, 395: *cf.* Pere BOHIGAS i BALAGUER, *El repertori de manuscrits catalans: missió a Anglaterra*, dins «Estudis Universitaris Catalans», 12 (1927), 411-57 [reimpr. dins IDEM, *Sobre manuscrits i biblioteques*, ed. a cura d'Amadeu-J. SOBERANAS i LLEÓ, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1985, 20-70, a 42].

15. ff. 106ab *De compositione lapidis philosophorum doctrina elegans composita in infrascriptis centum versibus.*
16. f. 106b *Quomodo Mercurius convertitur in veram lunam.*
17. ff. 120b-126a *De doctrina compositionis medicine ad rubeum super argentum preparatum.*
18. ff. 126a-127b Ps.-Arnau de Vilanova, *Epistola super alchymiam ad regem Neapolitanum* (amb el títol de *Flos regis*).
19. ff. 127b-128b *Dicta XII philosophorum.*⁵⁴
20. ff. 129b-131b John Dastin, *Libell de les set proposicions* (en català, però amb el títol en llatí, *Libellus septem propositionum*, i atr. a Arnau de Vilanova).
21. ff. 132a-144a Ps.-Arnau de Vilanova, *Llibre dels dotze capítols* (en català).
22. ff. 145a-149a Joan de Rocatalhada, *Llibre de la llum del gran magisteri de la composició de l'autèntica pedra filosofal* (en català).⁵⁵
23. ff. 151a-153a *Rigmi in ydeomate Catbalano circa compositionem lapidis ad rubeum et deinde ad album* (en català, quatre poemes anònims en versos octosíl·labs, el títol apareix a la taula inicial del volum).⁵⁶
24. ff. 154a-158a *Opus et magisterium lapidis philosophorum transmissum per Guillelmum reverendo archiepiscopo Remensi.*⁵⁷
25. ff. 158a-162a *Questiones essentiales et accidentales.*⁵⁸
26. f. 163b Haly, *Liber de secretis secretorum* (extracte).
27. ff. 164a-170b Jaume Lustrach, *Liber Phenicis.*⁵⁹
28. ff. 171a-172b *Allegoriae sapientum supra librum Turbae* (dos extractes).
29. ff. 172b-173b *Parabola super lapide philosophorum.*
30. ff. 174b-175a *Visio senis.*⁶⁰

---

54. Aquests aforismes alquímics són atribuïts a Hermes, Arnau de Vilanova, Aristòtil, Astanus, Morienus, Plató, Albert el Gran, Eximenus, Daucius, Geber, Hermògenes, i Dedalus (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368).

55. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 337 i 369; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 352; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 249.

56. RIALC, § Rao Obis, inc.: «En nom de Deu, lo rey del cel...», «O! vosaltres, honrats senyors...», «Aujats, senyors, complits de saviesa...», i «Vejats què diu nostre pare Adam...», ed. Miriam CABRÉ i Michela PEREIRA, 2001.

57. En altres mss. llatins tot o part d'aquest text és atribuït a Arnau (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 658-60 i 673-74; WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 369-70).

58. També atribuït sovint a Arnau (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 370).

59. En altres mss., datat el 1399 i dedicat al rei Martí. En conservem traducció catalana al ms. Madrid, Biblioteca Nacional, 8790, ff. 249-258v, editada per LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. II, 126-31; vegeu PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., pp. XXI-XXII, i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 250-51.

60. En ocasions atribuït a Arnau de Vilanova (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 371).

31. ff. 175b-182b *Liber montis*, atr. a Felip, duc de Borgonya.
32. f. 182b *Testamentum Hermetis (Tabula Smaragdina)*.
33. ff. 183a-185a Ortulanus, *Expositio super Testamentum Hermetis*.
34. ff. 185b-196b Morienus Romanus, *Liber ad regem Calid*, tr. per Robert de Chester.
35. f. 197b Plini, *De virtute olei amigdolini* (extracte de la *Naturalis historia*).
36. ff. 199vb-201a Elia da Cortona, *Sonetti* (en italià).
37. ff. 204a-213a Sarne, *Lilium*.
38. ff. 213b-216a *Lilium abbreviatum*.

El manuscrit Espanyol 289 (olim Suppl. franç. 410) de la Bibliothèque Nationale de París constitueix un altre interessant volum miscel·lani d'escrits alquímics (205 folis de paper de 198 × 138 mm).⁶¹ El manuscrit, aparentment autògraf, fou compilat per un cert Jaume Mas, de la vila de Bagà (Berguedà), durant la primera meitat del segle XVI. Aquesta miscel·lània presenta dues importants diferències respecte de l'anterior: (1) tots els textos que conté són en català, un dels quals traduït pel compilador; i (2) més que obra d'un professional o amant dels llibres, com Arnau de Brusselles, sembla obra d'un alquimista, elaborada per al seu ús pràctic.

Encara que el nom de Jaume Mas apareix només al prefaci del primer text contingut al manuscrit (f. 3), sembla que ell mateix recopilà i copià els nou textos següents. Un Jaume Mas, estudiant a la Universitat de Lleida, fou detingut per promoure l'avalot estudiantil de 1456.⁶² Un altre Jaume Mas, d'Andratx (Mallorca), figura entre els clients habituals del llibreter mallorquí oriünd de Niça Tomàs Esquer en els anys 1543-1547.⁶³ Encara un altre Jaume Mas fou canonge degà de Tarragona, on es formà, i més tard fou bisbe de Vic (1674-1684).⁶⁴ Són noms espigolats d'ací i d'allà, sense cap garantia i, sobretot, amb datacions o localitzacions inconvenients.

Però el de Jaume Mas no és l'únic nom que apareix al manuscrit. A la part superior del f. 3, escrit per una mà posterior a la còpia original, hom hi anotà «Juan Jusep Vela». De la mateixa mà d'aquest Joan Josep Vela, que d'altra banda no he pogut documentar, apareixen algunes glosses marginals i altres notes esparses (ff. 1rv, 2rv, 204rv, 205rv) al llarg del volum i sembla corres-

61. Per a una descripció codicològica més detallada, vegeu especialment BITECA, manid 1959 (vegeu la nota 32). Una breu presentació dels continguts a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 254-55.

62. Josep LLADONOSA I PUJOL, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1970, 77, 85, 96 i 104, sense indicar la facultat de pertinença.

63. J.N. HILLGARTH, *Readers and books in Majorca (1229-1550)*, París, CNRS 1991, § 917, C 229, 273, 281, 287, 299, 303, 341, 410, 419, 438 i 469.

64. *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 3 vols., Barcelona, Claret 1998-2001, vol. II, 577.

pondre-li la còpia de l'últim dels textos que conté (text 11) que, com ha estat dit, manifesta haver extret d'un manuscrit de la biblioteca de l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agustí (1577-1586). El còdex conté moltes altres notes la mà autora de les quals és de difícil identificació, i també dibuixos d'instrumental divers.

Deixant de banda les notes breus afegides per Vela i potser per altres usuaris, el volum conté tres tractats extensos (texts 1, 2 i 11) i vuit extractes més o menys breus d'altres obres, la majoria de les quals de difícil identificació. Prescindint dels incipit i explícit dels tractats extensos, el contingut del manuscrit és el següent:

1. ff. 3-157 Ps.-Ramon Llull, *Testament alquímic*, tr. per Jaume Mas.⁶⁵
2. ff. 158-179 Joan de Rocatalhada, *Llibre de la demostració de la quinta essència extreta de totes les coses transmutables*.⁶⁶
3. f. 179rv *Imatge de vida*. Inc./expl.: «Lo tractat anomenat *Imatge de vida*, tret dels *Secrets dels filòzofs*, és a saber, de la *Flor d'alquímia primera*. Aquest llibre és escrit en pràctica e teòrica a mostrar a conèixer la siència... — ...et feta aquesta mixtió e unió sens alterasió que soltillat e redució dels cosos en forma d'esperit».⁶⁷
4. ff. 180-181 *Lapis filozoforum per sol et lune*. Inc./expl.: «A fer la pedra major, pren 6 unces de mercuri ben purgat... — ...de mercuri mundat ben calt e tornarà tot lluna fina millor que de minera. Finis».⁶⁸
5. ff. 181v-182 *La obra e tractat de Maser*. Inc./expl.: «Si vols prestantment tornar lo sol o la lluna en aigua, pren .I^a. unça de qualtevols e amalga-

65. Inclou la *Cantilena* (ff. 149v-151). Traducció catalana feta a partir d'un ms. incomplet, segons declaració del mateix traductor, pertanyent a una família diferent dels que porten la traducció tres-centista editada a PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit. Sobre la traducció de Mas, vegeu PERARNAU, *Inventari d'obres lul-lianes en català*, dins IDEM, *Els manuscrits lul-lians medievals de la 'Bayerische Staatsbibliothek' de Munic*, vol. I (*Volums amb textos catalans*), Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona 1982, § II-7; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., XLII; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 238-39.

66. Per a la circulació en català d'aquesta obra, vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 248-49.

67. El text llatí d'aquest tractat (*Imago vitæ*) fou ocasionalment atribuït a Ramon Llull (PEREIRA, *The alchemical corpus*, cit., § II-27). Sabem que, almenys durant el segle XV, circulà en francès («le livre appellé Ymage de vie traitant des secrez des philosophes sur la fleur d'alquímie») i en castellà («un libro nombrado Ymagen de vida sacado de los Secretos de los filósofos sobre el arte de alquimia el cual es departido en treynta capítulos»), llengües en les quals hom n'ha conservat manuscrits complets (PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 343; LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. II, 86-89).

68. Fragment en català, malgrat la rúbrica llatina, d'algun dels tractats alquímics que circularen amb aquest títol (vegeu Lynn THORNDIKE i Pearl KIBRE, *A catalogue of incipits of mediaeval scientific writings in Latin*, Londres, The Mediaeval Academy of America 1963 [reimpr.: Cambridge, Mass., Harvard University Press 1973], cols. 138, 275, etc.). Segueixen tres notes complementàries, que acaben «... com la cera blanca que aveu dit».

- ma ab mitja unça de mercuri... – ...en lo forn de filozofia e eixirà medesina per a blanch ho per a vermell segons que hirà compost».
6. f. 182 *Unna recepta per a congelar lo mercuri*. Inc./expl.: «Pren lo baladre, muta sa virtut, pica'l bé e posa'n... – ...lo qual sperit té cos e ànima e jamés se aparta».⁶⁹
  7. ff. 182v-192 *Dictats dels filòzofs segons Rosiano Constansi diu e altres filòzofs*. Inc./expl.: «La causa material de l'or perfet e philozòfico és l'aigua, perquè ab aquella y per aquella tota obra se acaba e no sense ella... – ... la qual dita asensió se deu fer après de la separació dels elements».⁷⁰
  8. f. 192rv *Secrets de los secrets*. Inc./expl.: «Nota que quant lo cos... – ...quada dia un llum fins a tant que lo terç dia resto sens ningun».⁷¹
  9. ff. 192v-194 *Llibre de Enric Alamany*. Inc./expl.: «Nilius, filòzof, diu: aveu de saber que no aveu menester molts noms... – ... dar e lleixar molts proànbols, los quals pots llegir serquant lo seu llibre».
  10. ff. 194v-197v Ps.-Albert el Gran, *Llibre de les virtuts*. Inc./expl.: «Alguns dictats del *Llibre de les virtuts* de Alberto Magno. Primo, dién lo secret, con perquè als yndignes en ninguna manera se pot revetllar sinó dispansant la gràsia divinal... – ... Si lligs al *Llibre de les virtuts* de Albert, trobaràs molt més llargament cozes marevelloses».⁷²
  11. ff. 198-203v Ps.-Arnau de Vilanova, *Llibre del gran magisteri de les preparacions i regiment de la pedra filosofal*.⁷³

Cloenda

Hem vist tres obres alquímiques en català atribuïdes a Arnau de Vilanova, una de les quals pertanyent, en realitat, a un altre autor, i les altres dues absents dels llistats tradicionals del corpus alquímic pseudoarnaldià. Sembla una quantitat massa exigua si tenim en compte la difusió i la transcendència d'aquest corpus. Les raons poden ser diverses.

69. Segueixen tres notes complementàries.

70. Potser cal identificar el «Rosiano Constansi» citat amb Rosinus o Rodianus, autor d'un *Liber trium verborum*, considerat un complement de la segona part («Practica») del *Rosarius* atribuït a Arnau (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 43-44). Per altra banda, un manuscrit castellà del segle XV inclou un text intitulat *Las cuatro palabras de los filósofos antiguos* (edició a LUANCO, *La alquimia en España*, cit., vol. II, 90-98).

71. Extracte potser del *Secretum secretorum* pseudoaristotèlic o bé d'alguna obra d'alquímia amb aquest mateix títol (THORNDIKE i KIBRE, *A catalogue of incipits*, cit., cols. 590 i 1398).

72. Un extracte del *Liber aggregationis, seu Liber secretorum de virtutibus herbarum, lapidum et animalium quorundam*, falsament atribuït a Albert el Gran, que circulà en traducció catalana completa (vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 285-86).

73. Vegeu més amunt la descripció d'aquest text.

En primer lloc, és probable que, tal com s'ha apuntat abans, no fossin les úniques obres alquímiques a nom d'Arnau que circularen en català entre els segles XIV i XVI. No hem de perdre mai de vista que el que conservem no és més que una petita part del patrimoni bibliogràfic i documental medieval que realment existí, el qual sovint ens ha pervingut per les circumstàncies més atzaroses. Els inventaris de béns i altra documentació notarial, quan consignen llibres, sovint no ajuden gaire en una matèria com l'alquímia, que circulava en volums gens valuosos o en textos que restaven ocults en miscel·lànies com les descrites, i que els autors d'aquests documents no consideraven interessant o no tenien per costum de fer constar.

En segon lloc, podem pensar, com també s'ha avançat abans, que som davant d'una selecció de textos. Una selecció dels que més servien els interessos formatius i informatius del doble públic, de pràctics i de laics, de les obres en vulgar, per ser les que més constituïen una guia pràctica clara i ordenada, accessible. És la mateixa impressió que fa l'obra mèdica autèntica arnaldiana que circulà en traducció catalana: el *Regimen sanitatis*, els *Aphorismi de memoria*, la seva traducció del *De medicinis simplicibus* d'Abū-l-Şalt de Dénia i, adobat pòstumament per un deixeble, l'*Antidotarium*.

En definitiva, són uns textos en vulgar que com més va més se'ns apareixen amb unes característiques que per res minven la seva importància als ulls de l'historiador, ans al contrari.

Josep PERARNAU I ESPELT

L'AUTOR D'UN TRACTAT ALQUÍMIC
PODIA TROBAR EN L'OBRA AUTÈNTICA
D'ARNAU DE VILANOVA
ALGUNA RAÓ PER A ATRIBUIR-LO A ELL?

ADVERTIMENT PREVI

*Tota la part expositiva –la més extensa– d'aquest article pertany a l'estudi introductori per a l'edició crítica de la *Introductio in librum* [Joachim] *De semine scripturarum*, volum terç de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* (AVOThO), detall que explica les freqüents referències al llibre complet; n'he feta aquesta publicació prèvia perquè el dit volum no serà a la disposició dels possibles lectors interessats a l'hora en què les col·laboracions a la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova. Barcelona, 30 setembre - 3 octubre 2004» han d'ésser a les mans dels assistents a la dita Trobada, a fi que hi arribin amb ple coneixement d'allò que hi serà discutit.*

Les referències a l'Allocutio super significatione nominis tetragrammaton o als seus complements (p. e., en la nostra nota 29 hi ha una referència a la nota 123, que pertany al dit text) remetent a la mateixa edició, aparats, línies i notes compreses.

*M'he decidit a reproduir ací tota la dita introducció, també la part inicial relativa a l'influx que el *De semine scripturarum* tingué en Arnau de Vilanova a l'hora d'escriure la seva *Introductio*... al mateix llibre, perquè allò que hi és exposat contribueix a comprendre la posició doctrinal de l'autor estudiat en el tema de la «II Trobada...».*

*Les referències a les línies del text arnaldia al qual aquestes pàgines fan referència constant corresponen a l'edició d'AVOThO indicada més amunt, que encara no és a les mans dels lectors, tal com he dit. Però a fi que el lector d'aquesta 'preedició' tingui accés al text arnaldia de la *Introductio in librum* [Joachim] *De semine scripturarum*, publico en apèndix el dit text, sense, però, cap dels complements que l'acompanyen en l'edició esmentada.*

I. INTRODUCTIO IN LIBRUM DE SEMINE SCRIPTURARUM*

Encara que aquest volum s'ocupi dels dos primers textos arnaldians de naturalesa 'teològica', la present introducció ha de tenir present que, ja des de

---

*Ultra les lletres que remetent a les còpies manuscrites i a les edicions dels nostres texts fetes pels profs. Manselli, Carreras i Nadal, que consten al final del present estudi introductori, hom pot trobar en aquestes pàgines les sigles següents:

darreries del segle XIX per motius i en moments diversos, l'atenció dels estudiosos es concentrà d'alguna manera en el primer, raó per la qual també aquest estudi introductorí resseguirà aquelles primeres aportacions.

Aquestes responien a la necessitat de clarificar un punt bàsic per a la comprensió del primer dels dos tractats, el de la seva vinculació a la doctrina de Joaquim de Flore.

La *Introductio in librum {Ioachim} De semine scripturarum*, en efecte, recolza explícitament en un tractat que Arnau de Vilanova atribueix a Joaquim de Flore, el *De semine scripturarum*, tal com el nostre autor feia constar tant en el títol com dins el text de la seva *Introductio*.

En formular mestre Arnau aquestes referències a Joaquim de Flore no era pas la primera vegada que en la segona meitat del segle XIII hom citava aquell *De semine...*

Fra Roger Bacon, en efecte, el 1267 l'esmentava en l'*Opus tertium*;¹ però allò que ha tingut més repercussió en les investigacions dels darrers segles és

AT (o *Allocutio...*) = Arnaldi de VILLANOVA, *Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*.

ATCA = «Arxiu de Textos Catalans Antics», I (1982), i següents.

BAV = Biblioteca Apostolica Vaticana.

DSS = Pseudo-IOACHIM DE FLORE, *De semine scripturarum*.

FC = Ferdinandus de Corduba (Annotationes in margine *Allocutionis super significatione nominis Tetragrammaton* in ms. Vat. lat. 3824).

IDSS (o *Introductio...*) = *Introductio in librum Ioachim de semine scripturarum*.

L = Leipzig, Universitätsbibliothek, ms. 440, ff. 101-136r.

LCNVT = *Liber de concordia Novi et Veteris Testamenti*.

LEE = Harold LEE, *Scrutamina Scripturas. Jochimist Themes and Figuræ in the Early Religious Writings of Arnald of Vilanova*, dins «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», XXXVII (1974), 33-56.

RANDOLPH DANIEL = Emmet RANDOLPH DANIEL, *Abbot Joachim of Fiore Liber de Concordia Novi et Veteris Testamenti* (Transactions of the American Philosophical Society held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge, 73/8), Philadelphia, The American Philosophical Society 1983, LXII i 456 pp.

W = Wrocław, Biblioteca de la Universitat, Cod. I F 100, ff. 1a-25d.

1. «Deinde comparo linguarum utilitatem ad ecclesiam Dei, tum propter officium divinum, tum propter consecrationes ecclesiarum et huiusmodi, tum propter alia secretiora de cursu totius ecclesiae, secundum omnes status a principio usque ad finem, secundum potestatem litterarum. Quia iota unum aut unus apex non praeteribit a Lege donec omnia fiant. Et haec consideratio valet multum pro futuris periculis Antichristi et aliorum considerandis, sicut docetur libro De seminibus scripturarum» (Fr. Rogeri BACON, *Opus tertium*, cap. XXVI, in *Opera quaedam actenus inedita*. Vol. I containing I. *Opus tertium*. II. *Opus minus*. III. *Compendium philosophiae*, ed. by J. S. BREWER (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, [15]), London, Longman et alii 1859, 95); altres referències al *De semine scripturarum* els segles XIII i XIV són assenyalades per Herbert GRUNDMANN en l'article citat en la nota 5, 167, nota 2, i 168, nota 1.

Un altre paràgraf de fr. Roger Bacon pot cridar l'atenció entorn d'un tema que creuria mai no plantejat, el de la proximitat entre el framenor anglès i el nostre metge espiritual: «...si ecclesia vellet revolvere textum sacrum et prophetias sacras, atque prophetias Sybillae, et Merli-

el detall que l'alemany Alexander von Roes l'aprofités, sense però relacionar-lo amb l'abat Joaquim, en el seu *Memoriale de prerrogativa Romani imperii*,² escrit els anys 1280-1281 en un moment en què, com a conseqüència dels problemes provocats pel capteniment de l'emperador Frederic II Hohenstaufen davant el papat, l'Imperi Romano-Germànic anava perdent, substituït per la Casa de França, la fins aleshores relació privilegiada amb l'Església de Roma.³

La importància d'aquell moment per a la història d'Alemanya explica que des de darreries del segle XIX un interès constant d'historiadors germànics i de llur institució representativa que són els «Monumenta Germaniae Historica», es concentrés en el o els texts amb què en aquells moments crítics Alexander von Roes havia defensada la posició i funció del Sacre Imperi Romagermànic al costat de la Seu de Roma. I si aquella atenció es concretà bàsicament en la ja citada edició dels escrits de l'esmentat Alexander,⁴ no po-

---

ni et Aquile, et Sestonis, Joachim et multorum aliorum, insuper et historias et libros philosophorum, atque iuberet considerari vias astronomiae, inveniretur sufficiens suspicio vel magis certitudo de tempore Antichristi», *Opus maius*, cap. *Mathematicae in divinis utilitas*, dins *The 'Opus maius' of Roger Bacon*, edited with introduction and analytical Table by John Henry BRIDGES, I, London, Williams and Norgate 1900, 269: no es pot trobar major recolzament a favor de la que seria la tesi central d'Arnau de Vilanova entre el 1299 i el 1305, concentrada en el *De adventu Antichristi*.

2. Els escrits d'Alexander von ROES foren editats dues vegades a mitjan segle XX: *Die Schriften des Alexander von Roes*, herausgegeben und übersetzt von Herbert GRUNDMANN und Hermann HEIMPEL (Deutsches Mittelalter. Kritische Studententexte der Monumenta Germaniae Historica, 4), Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger 1949, 136 pp.; i ALEXANDER VON ROES, *Schriften*, herausgegeben von Herbert GRUNDMANN und Hermann HEIMPEL (Monumenta Germaniae Historica 500-1000. Staatsschriften des Späten Mittelalters, I), Stuttgart, Anton Hiersemann 1958, 208 i 24 pp. El *De semine scripturarum* és, no sols esmentat, ans parcialment copiat per Alexander von Roes en la seva *Notitia saeculi* tres vegades: 1) pàgina 151, línies 7-16; 2) de la pàgina 151, línia 24, a la pàgina 152, línia 13; i 3) pàgina 170, línies 3-15, de l'edició GRUNDMANN-HEIMPEL.

3. El lector s'haurà adonat de la implicació dels fets esmentats amb la història de Catalunya: el refús romà dels Hohenstaufen (l'emperador Frederic, el seu hereu Manfred, i la pubilla de l'hereu, Constança) repercutí en la política de la Seu Romana envers el nostre país, primer intentant que no fos realitat el matrimoni entre la pubilla Constança de Hohenstaufen i el nostre futur Pere el Gran, i, anys després de realitzat el matrimoni i com a conseqüència de les Vespres Sicilianes (en què eren reivindicats els drets de Constança a tot el Regne de Sicília, illa i Terra Ferma fins al límit amb els Estats Pontificis), excomunicant i depasant el nostre ja rei Pere II i provocant el gran tràngol de la Croada contra Catalunya, les conseqüències de la qual durarien fins almenys entorn el 1315, quant a les relacions amb les potències croades (Santa Seu i regnes de França i de Mallorca), i s'allargarien durant segles per la banda de Catalunya amb l'assentament de la dinastia de Barcelona en l'illa de Sicília, inicialment amb el títol reial de Trinàcria. Recordem la implicació d'Arnau de Vilanova en aquells esdeveniments inicials, ni que només fos pel fet d'ésser el metge del rei Pere II, present i actuant a Vilafranca del Penedès en els moments de l'agonia d'aquest, tan turmentada per la dita excomunió papal.

4. Cf. nota 2.

gué prescindir d'interessar-se per un text, al qual aquest havia atribuïda tanta d'importància.⁵

El resultat de les investigacions germàniques, en tant que ens afecten, es pot resumir en aquests punts:

- 1) el *De semine scripturarum* no fou escrit per Joaquim de Flore, ans els anys 1204-1205 possiblement a Bamberg per un monjo de Michelsberg fins ara anònim;⁶

---

5. Hom pot resseguir la seqüència d'estudis i de publicacions dedicats a Alexander von Roes a base dels dos títols assenyalats a continuació: Herbert GRUNDMANN, *Über die Schriften des Alexanders von Roes*, dins «Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters», 8 (1951), 154-237; i Beatrix HIRSCH-REICH, *Alexander von Roes Stellung zu den Prophetien. Unter besonderer Berücksichtigung des Traktates ‚De Semine Scripturarum‘ in der ‚Notitia saeculi‘*, dins «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung», LXVII (1959), 306-316 (cf. també 422-425); aquest títol té per a nosaltres un particular interès, car l'autora, en voler demostrar que Alexander von Roes tenia posada una atenció especial en la literatura contemporània de ‚profecies‘, assenyalava el fet de coincidir amb Arnau de Vilanova en la lectura del *De semine scripturarum*, qui també s'hi hauria interessat en la nostra *Introductio...* i «vor 1292 ausführlich kommentierte» (309); es basa en el *Tractatus quidam in quo respondetur...*, que ella coneix per l'article de Miquel BATLLORI d'«Analecta Sacra Tarraconensia», XXVIII (1955-1956), 45-70, i, considerant-lo autèntic d'Arnau, en dedueix que «Arnolds Bekanntschaft mit Joachim von Flores Lehren schon vor 1288 als sicher erwiesen» i que ell «auf eigenen Wegen auf Joachim stieß» (310). Però ni el nostre no va comentar (ni ‚ausführlich‘ ni de cap manera), el *De semine...*, tal com veurem, ni l'esmentat *Tractatus...* és d'Arnau, tal com hom pot veure en els estudis signats per un servidor i per Jaume Mensa dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 7-348 i 403-451, i l'actual estudi confirma; precisament l'autor del dit *Tractatus quidam...* no hi demostrava un coneixement exhaustiu ni de la persona d'Arnau de Vilanova ni de la seva obra escrita, tal com hom pot veure en les pàgines 24-30 del volum acabat de citar; en aquest estudi introductor, text corresponent a les notes 37-44, hom pot trobar dades sobre el desconeixement o coneixement equivocacat que el mateix autor tenia de la cronologia de les obres primerenques d'Arnau de Vilanova. Desconexedor dels darrers resultats, exposa hipòtesis que en qualsevol cas haurien d'ésser demostrades, Rosario Andrea LO BELLO, *Arnaldo di Villanova dall'esegesi alla profezia*, dins «Florensa. Bolletino del Centro Internazionale di Studi Gioacchimiti», XVI-XVII (2002-2003), 169-214; cf. la nota 40.

Per l'article de GRUNDMANN, 161, nota 2, som informats que el 1951 ja era a punt l'edició crítica del *De semine scripturarum*, preparada pels dos autors acabats d'esmentar, la publicació de la qual era prevista en els «Monumenta Germaniae Historica». No em consta que hagi estat publicada. L'article de Hermann HEIMPEL, *Über den Pavo des Alexander von Roes*, dins «Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters», 13 (1957), 171-227, no sols completa la visió de l'activitat literària d'Alexander von Roes, ans de més a més, dedica algunes pàgines a les Vespres Sicilianes: 180-181 i en particular 185-189.

La manca d'edició crítica que permetés de referir-se a un text unitari del *De semine scripturarum*, m'ha obligat a recórrer ara a les anotacions textuais fragmentàries preses en el breu contacte amb les còpies manuscrites de Leipzig, Breslau/Wroclaw i Graz. M'excuso d'aquesta multiplictat.

6. L'atribució a Joaquim de Flore no devia ésser considerada per tothom com a segura, quan el mot ‚Joachim‘ fou raspat del títol del tractat en el ms. de la BAV, Vat. lat. 3824, f. 1a; no m'atreveixo a dir quan fou raspat, però l'observació directa no permet de veure-hi proves d'intervenció recent; m'atreviria a dir que ja han passat segles. El caràcter espuri de l'atribució a Joaquim de Flore fou ja defensat per Franz KAMPERS, *Zur ‚Notitia saeculi‘ des Alexander von Roes*, dins la «Festgabe für Karl Theodor von Heigel... gewidmet», 1903, 105-124, tesi acceptada

- 2) la transmissió manuscrita del tractat manifestaria que ultra el text complet, present en biblioteques alemanyes, n'existeix una versió rediïda, present en els països del sud d'Europa;⁷

pels autors posteriors en els respectius articles sobre Joaquim del «Dictionnaire de Theologie Catholique» VIII (1934), 1431 (E. JORDAN) i del «Dictionnaire de Spiritualité», VIII (1972), 1184 (Cebrià BARAUT), i per Friedrich STEGMÜLLER, *Repertorium Biblicum Medii Aevi*. III, *Commentaria. Auctores H - M*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1951, 229, núm. 4034, ultra els autors citats en la nota anterior. La precisió relativa al monjo de Michelsberg es troba en l'article de B. HIRSCH-REICH també citat en la nota anterior, p. 306; hom pot trobar breus informacions sobre el monestir de Michelsberg en els respectius articles dedicats a Bamberg en el «Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques», VI (1932), 469-470 (H. BURKARD) i en el «Lexikon des Mittelalters», I (1980), 1399-1400 (A. WENDEHORST i F. GELDNER). Afegiré, perquè no veig que la dada hagi estat esmentada per cap dels qui s'han ocupat de l'atribució del *DSS*, que la còpia del Vat. lat. 3819, que, si no m'erro, és de començaments del segle XIV i, atesa la seva qualitat material (damunt pergamí, distribució de la pàgina, marc bicolor de la primera, uniformitat de les pàgines, lletra formada), qui sap si destinada al grup d'Alexander von Roes, protegit per un dels cardenals Colonna, acabat el text al f. 18^c, afegeix: «Explicit liber Joseph de seminibus scripturarum»: es deia Joseph el monjo de Michelsberg?

La datació és donada pel mateix text, en parlar del sentit de la lletra ,U': «Sub huius littere centenario, nos, qui iam sub anno gratie Dei M^o CC^o III° hec scribimus», en el manuscrit de Breslau/Wroclaw, Biblioteca de la Universitat, ms. I. E. 100, f. 15r; trobant-se a l'interior del text i no al final, no es pot descartar que fos acabat el 1205.

7. GRUNDMANN, *Über die Schriften...* (citat en la nota 5), 166, nota 3 i 4: la redacció primitiva i completa es trobaria en els manuscrits de Bamberg, Leipzig, en els dos de Breslau (Wroclaw), i en el de Praga; la redacció abreujada es trobaria en els dos manuscrits de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, i en els de Pàdua, Tours, Chalons-sur-Marne, Bruges i Cambridge. Hi hauria encara una redacció intermèdia en sengles manuscrits de Saint-Omer i de Brussel·les; i fragments en el ms. 442 d'Assís, del 1312.

Però la comparació textual dels dos manuscrits vaticans, els Vat. lat. 3819, ff. 1ss., i Vat. lat. 5732, ff. 71-75, presenta dues versions tan allunyades, que difícilment es deuen poder considerar pertanyents a la mateixa redacció: heus-ne una mostra:

Vat. lat. 3819, f. 2d:

«At quia Romanorum opera sub densissimis peccatorum tenebris per eosdem septingentos annos fuerunt fundamentum eruditionis sue non in celo sed in terra profundissime posuerunt; unde et hee .vij. litere quid singulariter in se misticum minus michi pre ceteris literis sequentibus patet; unde hic, quia prospicue patere non potest quidquid sub terra latet, attamen pictores pingere volentes persepe colorem nigrum substernunt ut postmodum preciosi colores appareant venustioris (!)»

Vat. lat. 5732, f. 71;

«At quia Romanorum opera tenebris dempsissimis peccatorum pro eosdem septingentos annos fuerunt fundamentum eruditionis ipsorum non in celo, sed in terra posuerunt pro easdem septem. Set pictores pingere volentes persepe nigrum colorem substernunt ut postmodum preciosi colores appareant venustiores».

De més a més, en el darrer dels manuscrits citats, l'últim text esmentat s'acaba en el f. 75^d amb la paraula ,deiciat', que és la final de l'explicació de les lletres pròpiament llatines; el text del Vat. lat. 3819, en canvi, després de la dita paraula, que es troba en el f. 16^c, afegeix en els ff. 16^c-18^c l'explicació de les dues lletres manllevades de l'alfabet grec (y/z), i altres últimes consideracions.

- 3) en el decenni de 1280-1290 i cal suposar que a Montpeller, un exemplar, segurament de la versió reduïda, es trobava a les mans de mestre Arnau de Vilanova, qui, d'alguna manera, intentà de justificar amb aquell 'precedent' el seu intent de descobrir els possibles sentits amagats darrere les lletres, sobretot les bíbliques, que són els 'semina scripturarum'.⁸

Segons Arnau, aquesta seria la doctrina del DSS:

Per revelar, Déu es pot servir de molts mitjans; i la tesi de l'autor del *De semine scripturarum* és que Déu en els elements de les coses ha posat significacions que permetin a l'home de contemplar el futur, quan la significació li és revelada pel beneplàcit de Déu; aquesta tesi és aplicable als elements de l'escriptura i de la Sagrada Escripura, que tota ella i els seus elements són de Déu (105-123).

La tesi s'aplica a les tres llengües bíbliques (hebreu, grec i llatí), en què era clavada a la creu la sentència de mort de Jesús, l'alfabet de les quals hauria estat inventat per inspiració divina (124-132) i per això, en l'alfabet, arrel i llavor de l'escriptura per voluntat divina, s'hi amaga una capacitat de significació del futur en relació als secrets de Déu, tal com Jesús afirmà en l'Evangelí que no passaria ni la lletra més petita ni el mínim signe gràfic de l'Escripura (124-154).

L'afirmació de Jesús significa que de la boca de Déu no en surt res d'inútil ni sense sentit i que, doncs, tots els misteris de la Revelació bíblica s'han d'a-

---

8. Localització i datació són deduïdes del fet que el mateix Arnau de Vilanova consignà que havia posat punt final al *De significatione nominis Tetragrammaton* (lfn. 958-959) el 22 de juliol del 1292 a Meullion, raó per la qual el tractat precedent pot ésser datat d'entorn el 1290; i en aquell moment ell era professor de Medicina a la Facultat de Montpeller. Manselli assenyalà la hipòtesi que hagi estat justament Arnau de Vilanova qui hagi atribuït el *De semine...* a Joaquim de Flore: «...noi avanziano l'ipotesi che Arnaldo da Villanova sia colui che ha attribuito l'opera a Gioacchino», *La religiosità...* (cit. nota 9), 12; hipòtesi que accepta HIRSCH-REICH, *Alexander von Roes...* (cit. en la nota 2), 310-311; però per ventura és doctrinalment més important i significatiu que en aquells anys de la dècada del 1280 coincidissin per Occitània, potser a Montpeller mateix, Arnau i fra Pèire Joan (Oliu), el qual també coneix el *De semine...*, l'esmenta en la seva *Postilla in Apocalypsim*, bo i atribuint-la a l'abat calabrès: «Ioachim vero in libro *De seminibus scripturarum* dicit quod...» (*Ibid.*, 13); acabem de veure que el Vat. lat. 3819 atribueix el *De semine...* a un tal 'Joseph'; si la còpia coneguda i utilitzada a Montpeller per Pèire Joan (Oliu) i per Arnau de Vilanova hagués abreujat aquell antropònim en una 'J.', seria explicable que algú de l'ambient espiritual occità hagués transformat la dita inicial en 'Joachim'.

Hi pot haver, almenys, una hipòtesi sobre la presència del *De semine scripturarum* a Montpeller, ciutat, fins al 1275 sota senyoria del comte de Barcelona i rei d'Aragó, Jaume I, on el 1262 s'havia celebrat el casament del futur Pere el Gran de Catalunya-Aragó amb Constança de Hohenstaufen. És impensable que els responsables del viatge de la núvia no haguessin dipositat a les mans del senyor de Montpeller, comte de Barcelona i rei d'Aragó, tota la documentació i literatura que podia justificar una possible reivindicació de les possessions i dels drets de la família de la núvia, ara concentrats en ella. I Arnau de Vilanova fou metge de la casa reial des del 1281. Per aquest o per algun altre camí, HIRSCH-REICH, *art. cit.*, 8, creu que Arnau de Vilanova hauria rebut d'Alexandre de Roes, de forma directa o indirecta, el *De semine scripturarum*.

complir (167-170) i que, per tant, cada lletra de l'alfabet porta una càrrega significativa en la funció didàctica divina en relació sobretot a la comunitat dels escollits, car només per al compliment d'aquesta finalitat didàctica Déu volgué que existís el temps i per tant l'evolució de la realitat creada, tal com afirma l'*Apocalipsi*, confirmant les prediccions dels profetes (171-195).

L'Esriptura, doncs, conté tants misteris com paraules, però el llibre dels misteris divins, segons l'*Apocalipsi* és escrit per dins i per fora i només li pot desfer els segells el Lleó de Judà, Jesucrist; cal, doncs, demanar-li-ho, tal com féu l'autor del *De semine Scripturarum*, li fou atorgat i desvelà misteris de l'abecedari llatí. I com que tot signe significa per allò que ell mateix és, tota lletra té tres propietats: la figura (grafia), la força (accent) i l'ordre (col·locació dins la paraula), extrems explicats per l'autor del *De semine scripturarum*, quant a l'accent i a la col·locació d'una lletra dins l'alfabet (196-229).

Però, en canvi, no va exposar la significació d'una lletra en el misteri de Déu per la seva col·locació en la paraula o en la síl·laba, segurament perquè no li fou revelat, car la revelació es realitza de forma successiva, cosa que també s'esdevé amb tots els elements bàsics de totes les ciències, car tot, per dintre i per fora, és ple de significacions i de misteris, tancats fins que Déu els revela. I així, una lletra pot tenir significació en tant que és signe del misteri, cosa que l'autor del *De semine...* explicà exposant la significació místèrica de les lletres en tant que també signifiquen nombres relacionats amb el temps o amb les seves parts, fins que la totalitat de la revelació sigui completa i completa (230-328); extrem que demostra per raons, signes i ,autoritats'.

La tesi del *DSS* és que si hom pot parlar de l'hebreu com de llengua de la revelació a través dels profetes, no hi ha raó per negar que la llengua llatina pot oferir el mateix servei a través de les prediccions de les Sibil·les (la significació de les set primeres lletres de l'alfabet inclou un reconeixement de les sibil·les: «Nonne iste .vij. littere per omnem annorum et mensium computum, qui in ipso urbis Rome exordio, seu etiam in calendario, intitulatus est, quasi .vij. prophetisse in testimonium sue prophetie inscribuntur. Dedit namque Deus hiis .vij. prophetissis annorum centenaria .vij.... Et quia per septenarium numerum universitas nobis insinuat per .vij. primas litteras prophetissas universitatem omnium prophetarum qui ante Christi adventum prophetaverunt, intelligere poterimus...» (W, ms. I. F. 100, f. 3bc); i si cada una de les lletres és ,llavor d'escriptura', ja tenim posat el tema de com cada lletra pot ésser transmissora de revelació, tant en sentit pretèrit com futur («Videndum quoque si et Latinorum littere non solum primum sed et secundum adventum eius prophetare queant» (W, ms. I. F. 100, 3c).

La part central del *DSS* és dedicada a exposar la significació de cada lletra hebrea, més en concret fins a la ,G', que té el valor numeral de set i assenyala el segle en què s'acabava l'Antic Testament; vuit segles després d'introduïda (o inventada) l'escriptura hebrea per Heber, arribà la nativitat de Jesucrist, ja en el segle .H' («Cur autem Dominus sub huius littere centenario venire dignatus est, libet michi intueri. Cum omnes littere aliquam vim habeant in me-

tro, ,H' sola prorsus nullam vim habet, sed sic est quasi non sit... Igitur, per hanc litteram ,H', que nullam vim habet in metro, non vetus homo..., sed novus homo in Christo, qui nullam vim peccati cum ceteris mortalibus habeat, occurrit... Hec littera... aspiratio est, proprietatem tamen littere retinens. Vis ut probem tibi ex scripturis quia Christus aspiratio fieri dignatus est...? Per ,H' litteram, non carnalis seminis, sed divine aspirationis notam accepit» (W, ms. I. F. 100, 3d-4a). I, és clar, si aquesta operació és vàlida per a l'Antic Testament, també ho ha d'ésser per a les Sibil·les i el Nou, suposició que enclou una tesi: la que la durada del Nou Testament en segles equivaldrà al nombre de lletres que resten des de la ,H' al final de l'alfabet; l'aplicació d'aquesta tesi portarà a la convicció que els esdeveniments finals tindrien lloc cap a mitjan segle XVI.

En el temps que passà entre l'article de Grundmann i el de Hirsch-Reich, Raoul Manselli publicava el text arnaldia de la *Introductio in librum Joachim de semine scripturarum*;⁹ en l'estudi introductori, acceptada l'aleshores recent aportació de Grundmann, es preguntava quin sentit tenia aquell text i responia que el d'afirmar que per la successió i la forma de les lletres de l'alefat hebreu i per les de l'alfabet llatí era possible de comprendre el passat i de pronosticar l'esdevenidor;¹⁰ i en la pàgina següent transcrivia un dels paràgrafs fonamentals del *De semine...*¹¹; assenyalava, de més a més, que el text bàsic és entrellaçat amb un parell de narracions incidentals i precisava que aquell autor no dóna la mateixa importància a totes les lletres, ans es fixa amb més atenció en la ,i' (inicial de Ihesus), en la ,x' (inicial de Xristus) i en la ,u', perquè essent aquesta la darrera de l'alfabet llatí, connectaria amb els temps escatològics.¹²

9. Raoul MANSELLI, *La religiosità di Arnaldo da Villanova*, dins «Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano», 63 (1951), 43-59.

10. «...che cosa è questo MSS e che significato abbia tra le opere gioachimite e nella storia della fine del Duecento...»; «...dalla successione e dalla forma delle lettere dell'alfabeto si ricavano elementi di giudizio e di esame storiografico per le epoche già trascorse e si possono preannunciare le linee essenziali di svolgimento dei secoli futuri.», lloc citat en la nota anterior, 10.

11. El paràgraf es troba en el ms. Vat. lat. 3819, f. 1d, i diu així: «Omnis prophetia, ne de memoria deleatur, scripturarum libris commendanda est. Et unde sententia nisi ex coniunctione verborum, et unde verba nisi ex sillabis, et unde sillabe nisi ex literis? Litere igitur radices sunt omnium scripturarum; plane sicut omnium virentium fructus sue fructificationis ex radicibus sumit initium, sic omnis scriptura cum suo fructu ex radicibus literarum procedit. Proinde, si prophetia latet in scripturis, quomodo non latet in radicibus scripturarum? Tenebrosa aqua in nubibus aëris, obscura est scientia in libris prophetarum; quid ergo mirum si obscurior est ipsa prophetia in ipsis radicibus?», *ibid.*, 11.

12. *Ibid.*, 9. L'autor del *De semine...* està convençut que les dues lletres que segueixen la ,u/v' no són pròpiament llatines, ans procedeixen del grec: «Viginti et duas litteras habent Hebrei, Greci .xxiij., Latini .xxi. habent. Nam duas extremas litteras, scilicet, ,y' et ,ç' [= z] Latini ex Grecis habent», Graz, Universitätsbibliothek, ms. 1226, f. 105a.

PRIMERA PART: ELS DOS PRECEDENTS

Els estudis, als quals ens acabem de referir, han clarificada la no autenticitat joaquimita del *De semine scripturarum*, l'època de la seva redacció, la utilització que hom en féu durant la segona meitat del segle XIII i la hipòtesi de si la seva atribució a Joaquim de Flore fou obra d'Arnau de Vilanova, però pràcticament no ens han informat de res sobre la *Introductio...* arnaldiana.

Ara, doncs, ens comencem d'ocupar del text arnaldia, més ben dit, dels dos textos arnaldians publicats en aquest volum, perquè sense que l'autor ho digui enlloc de manera explícita, també l'*Allocutio super significatione nominis Te-tragrammaton* deriva del *De semine scripturarum* i, no caldria dir-ho, de la seva pròpia *Introductio*.

En aquests dos tractats inicials trobem referències explícites, ultra les de la *Bíblia*, a tres 'autoritats': en la *Introductio...*, a Joaquim de Flore i a l'autor del *De semine Scripturarum*, també atribuït a l'abat Joaquim;¹³ i a fra Ramon Martí i a la pròpia *Introductio...* en l'*Allocutio...* (i per això en el present estudi introductorï ens ocuparem de Martí en l'apartat dedicat al segon dels dos texts). Hi hauria encara l'influx de la *Bíblia* a través de tantes citacions explícites i implícites, el clar aprofitament de la doctrina lul·liana dels correlatius i les al·lusions al GRAMMATICUS, que és PRISCIÀ, amb alguna derivació a DONAT. Però si ens proposem d'esbrinar l'influx real de cada un dels autors recordats com a autoritats doctrinals, i anant de menor a major, crec que quant al primer dels dos tractats, a hores d'ara podem dir el següent:

a) *Joaquim de Flore*

El cas de Joaquim de Flore és prou complex. Primer, ultra el *De semine...*, Arnau li atribueix, en aquest cas amb encert, tres de les obres principals de l'abat calabrès, el *Psalterium decacordum*, l'*Expositio Apocalypsis* i la *Concordia Veteris et Novi testamenti*.¹⁴

13. No cal dir que la separació entre les obres de Joaquim de Flore i el *De semine scripturarum* no és d'Arnau, que l'hauria refusada plenament, com ja ho fa amb frases com: «in misteriis autem horum numerorum et aliorum..., quantum iam reuelatum est, sufficienter tractauit hic actor in quatuor operibus suis, scilicet hoc presenti, et in *Psalterio decacordo* et in *Expositione Apocalypsis*, et pre hiis omnibus in *Concordia duorum Testamentorum*» (línies 645-650 de la *Introductio...*). Però l'estat actual de la investigació, a la qual ens hem referit en la nota 6, i la distància objectiva entre el *De semine...* i els tres autèntics tractats de l'abat Joaquim és tan gran en tots sentits (també en el de l'influx damunt la *Introductio...* arnaldiana), que per força els hem de tractar per separat.

14. Donant per cert que Arnau de Vilanova havia llegit el *Liber concordiae...*, és possible que els altres dos títols els conegués pel fet que, amb l'esmentat, són citats en la declaració inicial de la *Concordia...*: «...Denique Librum Concordie quinque voluminibus comprehensum, Expositionem Apocalypsis .viii. pertinet telis insignitam, Psalterium decem chordarum tribus volu-

Hagués o no llegit Arnau de Vilanova els tres tractats de Joaquim de Flore abans d'escriure la *Introductio...*, el cert és que allò que li crida l'atenció i cita com a justificació dels seus interessos és el fet que Joaquim estaria segur d'haver trobada la clau que li permetria de comprendre la significació profètica dels nombres en la revelació bíblica:

«De illis autem numeris, quorum sunt iam significationes et misteria revelata, iam ut plurimum sufficienter locutus est actor iste in *Concordia Noui et Veteris testamenti*»;

«...quod [unus dies = mille anni] qualiter sit, in libro *De concordia duorum testamentorum*, actor iste diuina reuelatione sufficienter edisserit, scilicet de misteriis et significationibus sex dierum»;

«De misteriis autem horum numerorum et aliorum... quantum iam reuelatum est, sufficienter tractauit hic actor in... operibus suis... et pre hiis omnibus in *Concordia duorum testamentorum*»¹⁵

De Joaquim de Flore, doncs, interessa a Arnau, almenys en el moment d'escriure la seva *Introductio...*, el fet que aquell «divina reuelatione sufficienter edisserit» (lín. 622-624) les significacions dels nombres per a la previsió del futur a partir de la setmana bíblica de la creació.

Si, en canvi, escoltem el mateix Joaquim, ell ens dirà que la seva aportació es diferencia de la d'algun altre en el fet que no pren pas per punt de partida de les seves elucubracions aritmètiques uns nombres d'anys qualssevol, ans els nombres de les generacions:

«Ostensa ratione quare tempora mundi duobus modis oporteat assignari... modo dicendum est utrum secundum numerum annorum estimanda sint tempora ista aut secundum aliquid aliud. Dicit autem beatus Augustinus cum ageret de etatibus in libro *De civitate Dei*, ab Adam usque ad Noe unam esse etatem, a Noe similiter usque ad Abraham, unam etatem. Quod cum dixisset, adiecit et ait: "Non quia tot annos habuerit secunda etas quot prima, sed quia tot habuit generationes": non igitur secundum numerum annorum estimanda sunt tempora ista, sed secundum numerum generationum».¹⁶

---

minibus incisum, prout Deus melius inspiravit et facultas ingenii autem fuit, ad consummationem conduxi», *Diuini uatis abbatís Ioachim Liber Concordie Noui et Veteris Testamenti: nunc primo impressus: et in lucem editus: Opus quidem diuinum ac aliorum fere omnium tractatum suorum fundamentale diuinorum eloquiorum obscura elucidans: archana reserans: necnon eorumdem curiosis sitibundisque mentibus non minus satietatem afferens*, Venècia, Simon de Luere 1519, f. [I]b. L'estudi actual de l'obra de Joaquim segueix considerant que els dits tres títols contenen l'essencial de la seva doctrina: Cebrià BARAUT: «Trois ouvrages forment l'essentiel de l'héritage littéraire de Joachim: la *Concordia noui et veteris testamenti*, l'*Expositio in Apocalypsim* et le *Psalterium decem chordarum...*», *Joachim de Flore (Gioacchino da Fiore)*, dins «Dictionnaire de Spiritualité», VIII (1972), 1183.

15. *Introductio...*, línies 589-591, 622-625 i 645-650.

16. *Diuini uatis... Liber concordie...* (citad en la nota 14), Liber II, pars I, cap. 19, f. 13^{a-b}.

En relació al possible influx de Joaquim de Flore damunt Arnau de Vilanova, la meua posició és la d'atendre'm a la lletra del darrer, sense permetre'm interpretacions més pròpies d'un

Si no m'erro, allò que per a Joaquim de Flore és la clau per a obrir, amb el beneplàcit de Déu, els secrets divins sobre el futur, i és el paral·lelisme entre el nombre de generacions en els dos testaments, resta absolutament en l'ombra per no dir en la foscor en els texts d'Arnau de Vilanova, car allò que de Joaquim interessa al nostre és només el precedent d'haver cercada ell una clau per a entrar en el rebost de la veritat divina, un joc de nombres, exactament com si es tractés d'una caixa de cabals.¹⁷

b) *De semine scripturarum*

Si l'interès d'Arnau de Vilanova envers les obres autèntiques de Joaquim de Flore es manifestava només en tres referències i un punt focal, el dels nombres, el que el mateix autor manifesta pel *De semine scripturarum* del monjo germànic, fins i tot prescindint del fet que tota la *Introductio...* li és dedicada, és considerablement més ampli.

D'una banda, hom pot veure en la taula de mots les vegades que comparaix la paraula ‚a[u]ctor‘, que normalment es refereix a Joaquim de Flore en tant que és considerat autor del *De semine...*, però allà on es pot copsar la rela-

---

assaig que d'un estudi, com les que crec trobar en LEE, on, per exemple, si no interpreto malament, l'autor sembla identificar la figura núm. 2 de la pàgina 46 amb el paràgraf dedicat al cercle geomètric, el de les línies 691-696 de la *Introductio...*: no sé veure en l'esmentada figura les «omnis angularis et multilatera figura», ni molt menys les «omnes figure multigone finaliter in triangulum resolute», perquè dins aquell cercle de figures, de ‚multilatera et multigone finaliter in triangulum resolute‘ no n'hi sé veure cap.

17. Aquesta constatació permet de plantejar un problema, el de la significació de ‚joaquimisme‘: sense cap dubte, Arnau de Vilanova ha llegit almenys un dels llibres fonamentals de Joaquim de Flore, s'ha prevalgut d'alguna de les seves doctrines, però ha prescindit de la que el mateix Joaquim considera la seva aportació específica, la del paral·lelisme entre el recompte de generacions d'ambdós testaments com a clau que permetria de pronosticar el futur. Però, per la sola pretensió de pronosticar el futur, seria justificat de qualificar Arnau de Vilanova de ‚joaquimista‘? O caldrà cercar (o encunyar) un altre mot, ni que fos un neologisme, que limiti l'influx d'un autor en un altre a aspectes merament secundaris o marginals?

Segurament tal mot o neologisme es podria aplicar a la relació de Joaquim amb d'altres autors, com és ara la que Francesc Eiximenis establí amb l'obra i doctrina joaquimista.

En acabar el seu estudi sobre el conjunt de la doctrina de Joaquim de Flore el P. Cebrià Baraut escrivia: «Le développement spirituel de l'humanité, subordonné à la progressive révélation de la Trinité et au facteur temps (‚processus temporis‘), conduit infailliblement à la ‚plenitudo perfectionis‘ communautaire ou collective de l'âge de l'Esprit et de l'‚ecclesia monachorum‘. Cette conception dynamique et sociale de la perfection, unie à un spiritualisme qui supprime les barrières entre les contingences du présent et la transcendance du futur, voilà sans doute les éléments les plus caractéristiques de l'ideal joachimite; ce sont eux qui distinguent nettement l'abbé de Flore de ses prédécesseurs et qui en font une figure unique dans l'histoire de la spiritualité du moyen âge», *Joachim de Flore*, dins «Dictionnaire de Spiritualité», VIII, París, Beauchesne 1972, col. 1193. Jo almenys confesso no haver sabut veure per enlloc aquest nucli doctrinal en les referències d'Arnau a les obres de Joaquim de Flore.

ció d'Arnau de Vilanova amb el text esmentat és en les vegades que s'hi refereix per la seva càrrega doctrinal.

Només d'encetar la lectura del text, ja podem constatar que l'interès pels nombres manifestat en relació a Joaquim de Flore, ací s'eixampla i abasta les significacions de les lletres.¹⁸

En les línies 105-112 de la *Introductio...* trobem la idea general que Arnau es feia del *De semine scripturarum*; segons ell, aquelles pàgines haurien indicat un dels camins a través dels quals Déu revela els secrets del futur: el dels elements, dels quals les coses són formades, i la significació dels dits elements, en la mesura en què Déu la dóna a conèixer; car cal tenir sempre present que només si Déu ho ha fet així i ho dóna a conèixer, pot quelcom ésser considerat 'element' constitutiu de l'ésser i de la revelació. Aquesta és la tesi general que Arnau de Vilanova atribueix al *De semine scripturarum*:

«...inter ceteros [revelandi modos], unus est ille, quem actor insinuat in hoc opere *De semine scripturarum*, scilicet, quia posuerit Deus in elementis rerum significationes, quibus humana ratio, quasi prenoscendo, ualeat contemplari futura. Tantum, inquam, quantum eidem placet actori quod homini notum fiat, sicut in elementis scripturarum eleganter prosecutus est actor iste. In quo tractatu per totum supponit huiusmodi rationem: Nichil in diuinis effectibus potest esse elementum nisi a Deo sit».¹⁹

Aquest és un principi general, que Arnau de Vilanova considera concretat amb encert per l'autor del *De semine Scripturarum* en alguns dels punts, on el germànic afirma que les lletres són 'elementa Scripturae', és a dir, vehicles de la revelació divina; i encara més en concret, allà on, sempre amb l'aprovació arnaldiana, exposa que serien tals vehicles en virtut de la 'potestas - pronúncia' i de l'ordo - col·locació':

«Sed adhuc scire oportet de potestate et ordine litterarum, quoniam unumquodque dupliciter conuenit littere. Conuenit enim ipsi ordo in alphabeto, de cuius ordinis significatione locutus est actor per singulas».²⁰

18. «In misteriis igitur numerorum et in significationibus litterarum alphabeti, que in huius operis serie tangit auctor...», *Introductio...*, líns. 9-10: tenim, doncs, ja dues possible claus per a obrir el secrets divins: la que proporcionen els nombres i la de les lletres.

19. *Introductio in librum De semine scripturarum*, línies 105-113.

20. Cfr. líns. 223-226. Però no és ben veritat que l'autor del *DSS* hagi exposat la significació profètica de cada una de les lletres ('per singulas') a partir de llur col·locació dins l'alfabet, car tal explicació no la féu ni per a les lletres de l'alefat hebreu, ni per a les set primeres lletres de l'alfabet llatí fins a la G, que considerava significatives només per als segles que van de la fundació de Roma fins al Nou Testament (cf. el text de les línies 371-377). L'explicació 'per singulas' es limitava a afirmar el paral·lelisme entre les lletres de l'alfabet llatí posteriors a la G (és a dir, a partir de la H fins a la U [cf. Vat. lat., 3819, ff. 3^a-16^b], a les quals s'afegien les dues rebudes de l'alfabet grec, la X i la Z (cf. *ibid.*, ff. 16^c-17^c), d'una banda, i de l'altra els succes-

Ara, seguint el mateix Arnau, s'ha de considerar suficient l'explicació del monjo germànic sobre l'altra propietat de la lletra, la ,potestas', tant la que una té en ella mateixa, com la que té ,in sillaba et metro' (aquesta suficientment explicada en el *DSS*),²¹ i de considerar satisfactòria la presentació d'una lletra en tant que és ,principium vocis compositae' (lín. 267):

«...potestas illa qua dicitur quod litterarum quedam sunt que per se uocem faciunt, ut uocales, quedam uero cum aliis, ut consonantes, et de consonantibus quedam, sicut mute, quedam sicut semiuocales, et de hoc modo satis tetigit actor».²²

Però no tot té sentit positiu; hi ha, en efecte, almenys un punt en el qual el monjo de Bamberg no hauria estat il·lustrat per Déu:

---

sus segles de la mateixa època, fins que la darrera lletra fés conèixer quin seria el darrer segle, és a dir, el XVI; cf. la nota 29.

De més a més, la llibertat d'Arnau de Vilanova en relació al *De Semine Scripturarum*, tot i haver afirmat que allò que l'autor hi escriví ho havia vist perquè el Lleó de la tribu de Judà li n'havia alçat el vel que cobria el sentit místic (cf. líns. 206-208), resulta evident en el cas de la significació de la paraula ,Christus': per a ell, «Christus est nomen Dei», tal com, seguint Ramon Martí, explica amb detenció i repeteix en l'*Alphabetum catholicorum* (BURGER, «Römische Quartalschrift», XXI (1907), 177-178); per a l'autor del *DSS*, per contra, el mot ,Christus' no passa d'ésser la denominació més terrorífica de Jesucrist, la de Judge definitiu, que, justament per això, es contraposa al sentit consolador de ,Jesús': «Nolo, Domine, ut per ,X' iudex uivorum atque mortuorum venias, nisi prius per suavissimum nomen tuum Ihesus venias ad saluationem. ,X' nomen potentie est, ,I' nomen humilitatis, ,X' nomen est divinitatis, ,I' nomen est humanitatis, per ,I', Domine, miseras nostras induisti, famem, sitim, opprobria et crucem sustinuisti, per ,X' miracula fecisti, resurrexisti, celos ascendisti. Non me salvabis, Domine, nisi per minimam litteram ,I', propter [me?] minimus fias. Ego in stercore peccatorum iaceo et surgere nescio, nisi tu inclinatus formam servilem suscipias. Suavior michi nempe est humilitas tua per ,I' quam potentia tua per ,X'... per ,I' nunc saluat, per ,X' in fine iudicabit, per ,I' misericordiam exhibet, per ,X' iudicium...» (W, ms. I. F. 100, ff. 4b-5a). Malgrat que en l'*Allocutio...super Tetragrammaton* no sembla gaire favorable a aquesta interpretació, Arnau s'hi refereix en les línies 939-941.

21. Vat. lat. 3819, f. 3^c: «...beato Petro vice Christi incathedrato, post ,H' aspirationem, ,I' littera cum suo annorum centenariio successit. Sed quid est .i.? Littera minima in forma, sed maxima in sacramento. Est enim in metro modo vocalis, modo simplex consonans, modo duplex consonans. Item, ipsa .i. litera, modo simplex litera, modo sillaba, modo dicio. Verbi gratia: .i. simplex vocalis est et litera, ut in hoc verbo ,ibo'; simplex consonans ut in hac dictione ,ihesus'; et duplex consonans, ut in hac dictione ,maior'; scilicet, cum in medio dictionis inter duas vocales ponitur. Sillaba est, ut in predicto verbo ,ibo'. Dicio est, cum .i. ponitur pro ,vade'. Hec littera caput est in nomine ,ihesu': super hoc caput, Roma caput est gentium, ad fidem Ihesu fundatur, que ad caput gentium ad saluationis gratiam quasi lapis angularis ponitur. Item, per eam nobis nomen saluationis, quod est Ihesus, insinuat, media inter vocales...».

22. Línies 267-271. El fragment paral·lel del *DSS* diu així: «Hec quidem latinorum litere sunt .XXJ., due extreme, id est, .y. et .z. ex grecis sunt assumpte. Quinque sunt vocales, .a., .e., .i., .o., .u.; dicuntur autem vocales quia per se solam (!) vocem faciunt. Nulla prorsus sillaba potest fieri in omni litteratura sine aliqua ex hiis quinque, nisi forte greca .y. pro .i. ponatur. Semivocales sunt .l., .m., .n., .r., .s., .x.», Vat. lat. 3819, f. 2^{a-b}.

«De eo uero quod per hunc ordinem littera [in coniunctione cum aliis] potest in Dei significare misteriis, nichil tetigit actor iste, aud dubium, quod illi reuelatum non fuit».²³

I encara restaria un punt a esbrinar, car l'autor del *DSS* també hauria assenyalat que, ultra el de les característiques de les lletres (figura, potestas, ordo), hi hauria un altre camí per al coneixement del misteri, el dels nombres, sense, però, explorar-lo:

«Sed de potestate ipsius [litterae] in quantum est signum misterii solummodo hoc intendit [auctor iste], scilicet, quod habet potestatem significandi misterium numeri: sicut enim ostendit quod et quale significat misterium per figuram, quod uero per ordinem eius in alphabeto, sic intendit [auctor iste] quod ultra illam potestatem quam habet in quantum est principium uocis, habet etiam aliam potestatem, non a figura uel ordine, significandi numerum in diuinis misteriis».²⁴

Però no és pas a base de petites frases que cal veure la relació d'Arnau de Vilanova amb el *DSS*, ja que aquesta ha configurat allò que segurament és el bloc central de la *Introductio...*, el que va de la línia 105 a la 483.

L'explicació inicial de les línies 21-104 entorn al 'misteri' del temps, arribava a la conclusió que la globalitat d'aquest només és coneguda per Déu, que se'l mira des de fora, des de l'eternitat, i, si Ell ho vol comunicar a algú, aquest algú sabia allò que, des de més amunt, lliurement i liberalment li fos permès de conèixer.²⁵

A partir d'ací comença el diàleg amb el *DSS*, amb vistes al qual tenim en les línies 106-195 com una premissa o una tesi o suposició prèvia, formulada tant al començament com a l'acabament d'aquesta secció, amb referència explícita al *DSS* en les línies 106-107:

«...quia posuerit Deus in elementis rerum significationes, quibus humana ratio, quasi prenoscendo, ualeat contemplari futura»; i

23. *Ibid.*, línies 231-232. En aquest primer tractat, Arnau no fa referència a cap futura obra seva (i en ell aquesta absència em sembla significar que en aquell moment almenys no tenia decidit d'insistir en el tema amb un altre escrit); de fet, però, insistiria en l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*, en el text del qual, trobem la consideració d'allò que Déu revelaria a través de l'ordo' d'una lletra dins el seu context, en les línies 243-245 d'aquell tractat (doctrina general); en les línies 266-275 (quant a l'ordo' de la lletra ,iod'); en les línies 282-288 (quant a la primera ,he'); en les línies 301-308 (quant a la lletra ,vau'); i en les línies 380-382 (quant a la segona ,he'). En assenyalar, però, que l'autor germànic del *De semine...* en aquest punt havia quedat enrere, donava a entendre que ell miraria d'omplir aquell buit?

24. Línies 278-284. Les equivalències dels números C (o 100) = A, fins a MMCCC (o 2300) = Z, es poden veure al Vat. lat., 3819, f. 1^a; cf. també f. 7^b i 18^a; i el cas concret de l'aplicació de la teoria, en la nota 123.

25. Vegeu el text de les línies 94-104.

«Ex predictis igitur habetur expresse quod in misteriis Dei, que Sacra Scriptura fidelibus et maxime electis proponit ad credendum et presciendum quod reuelabuntur et implebuntur constanter temporibus quibus diuina stabiliiuit prudentia, significant aliquid elementa uel semina Scripturarum.»²⁶

A fi, doncs, que quelcom pugui ésser considerat ,elementum' significador de la veritat de Déu cal:

- a) que consti la positiva voluntat divina de constituir aquella realitat en ,elementum';
- b) dels ,elements' que es troben en la Sagrada Escriptura consta explícitament que per voler de Déu han estat introduïts en la significació «totius mysterii incarnati Dei» (lín. 127);
- c) l'anterior afirmació val sobretot (,maxime', lín. 124) per als elements significatius de les tres llengües que proclamaven el dit misteri al cim de la creu, on Jesús moria crucificat.²⁷

Tot seguit, des de la línia 133 a la 195, Arnau desplega dues proves a favor de la seva tesi, una de raó, derivada de la naturalesa o de l'anàlisi de les coses, i l'altra de la paraula de Déu. No són dues proves independents, car la segona confirma la primera.

L'anàlisi dels ,elements' significatius de l'Escriptura, és a dir, «omnium vocum significatarum ad placitum» (líns. 139-140), es redueix en darrera instància a la de les lletres i són, doncs, aquestes els darrers elements significatius damunt els quals ha recaigut la positiva voluntat de Déu; i si algú no acceptés la força d'aquest raonament, cal que recordi l'afirmació de Jesús a *Mt* v, 18, segons la qual, «donec transeat caelum et terra, iota unum aut unus apex non praeteribit a Lege, donec omnia fiant»: i si la ,iota/i' és la més menuda de les lletres, l'àpex' no arriba ni a lletra: tot, doncs, en l'Escriptura posseïx, per voluntat de Déu, la seva significació o contribueix a configurar la significació global de l'Escriptura, que, d'acord amb la frase bíblica acabada de recordar, ha d'ésser desvelada o explicitada i, doncs, coneguda per la comunitat dels elegits, per a la qual existeix i a la qual s'adreça, abans que arribi el final del temps.

26. Els dos fragments es troben respectivament en les línies 107-109 i 191-195 de l'*Introductio...* (i m'excuso d'haver-hi repetit el text de les línies 107-109, ja conegut per la nota 19). La referència bàsica al *De semine scripturarum...* i les corresponents frases textuais són donades en les notes a les línies 107-109 de l'aparat de fonts; les línies 191-195 no en tenen perquè són la tesi formulada per Arnau de Vilanova resumint l'exposició del conjunt 107-190.

La segona frase transcrita presenta l'Escriptura en la seva projecció vers el futur en què s'han d'adverar les prediccions divines: pot ésser paral·lela del paràgraf en què el mateix Arnau presenta l'Escriptura com a conductora del poble fidel vers el futur; pertany a la *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 77, línies 311-323).

27. Aquests són els punts, si no m'erro, que són formulats en les línies 105-132 de la *Introductio...*

Arribat ací, Arnau de Vilanova ja pot donar un altre pas en el seu raonament. Serà llarg, en el sentit que l'explicació ocuparà el text que va de la línia 196 a la 483.

Comença constatant que si pel text acabat de citar de *Mt* v, 18, sabem que tot detall de la Sagrada Escripura, per insignificant que sigui, és portador d'ensenyaments místics; i si pel text d'*Apoc* v, 1, sabem que l'Escripura és un llibre escrit per dins i per fora, però clos i segellat, i que només el Lleó de Judà, que és Jesucrist, el pot descloure i obrir a qui Ell vulgui, cal trucar a la seva porta, tal com féu l'autor del *DSS*, i obtingué la resposta que li permeté de veure allò que escriu ací sobre la significació mística dels elements, que són les simples lletres, de l'Escripura.

D'acord amb llur naturalesa, els elements, és a dir, les lletres, signifiquen per llur figura, pronúncia ('potestas') i ordre o col·locació dins un conjunt.

Aparcat de moment el tema de la possible significació d'una lletra en virtut de la seva figura o grafia,²⁸ Arnau comença una anàlisi d'allò que hom pot descobrir pel camí de la 'potestas' o pronúncia i de l'ordre o col·locació. I ací, per a la comprensió del text arnaldià, crec que cal cridar l'atenció sobre el fet que entrem en una secció, en la qual les constatacions sobre allò que veié i digué o escriví l'autor del *DSS*, s'entrellacen amb els raonaments d'Arnau i àdhuc amb paràgrafs que ell mateix ha afegit per compte propi. Crec que aquests afegits són molt eloqüents a l'hora de comprendre allò que pensava i volia transmetre el nostre autor; de més a més, aquests excursos, amb tota la secció, desembocaran en la formulació que Arnau presenta com el seu pensament, en la darrera secció del nostre tractat, bàsicament en el text de les línies 485-673.

Comencem, doncs, per recordar aquells detalls portadors de missatge místic, que Arnau de Vilanova considera suficientment exposats per l'autor del *DSS*: quant a l'ordo', la significació en virtut de la seva col·locació dins la llista alfabètica (cf. líns. 224-225), extrem tractat a bastament en el *DSS*, en exposar el significat de les lletres llatines de la 'H' al final de la dita llista;²⁹ i quant a la 'potestas', tant la significació mística d'una lletra per la seva col·locació dins una síl·laba o en el metre d'un vers (líns. 262-264), com per la naturalesa mateixa de les lletres, en tant que vocals o consonants, i aquestes en

28. *L'Allocutio...* donarà una mostra d'allò que poden significar les lletres de la paraula 'Yhavé' en virtut de cada un dels tres conceptes (figura, potestas, ordo) en el text de les línies 240-382; i quant al significat en virtut de la col·locació dins la paraula o la síl·laba (aspecte, recordem, no tocat per l'autor del *DSS*, segons la nostra *Introduccio...*, líns. 231-232), hom pot veure el text de *L'Allocutio...* en les línies 271-277, 282-292, 301-308 i 380-382.

29. L'explicació del significat místic de cada una de les lletres llatines entre la H i la Z, ocupa la major part del text del *DSS*; en el Vat. lat. 3819, els ff. 3^a-14^a; vegeu-ne una aplicació en la nota 123; i la nota 20.

tant que mudes o semivocals, «et de hoc modo satis tetigit actor» (líns. 270-271); encara dins el capítol de la ,potestas', una lletra pot portar significació de misteri en ella mateixa, prescindint de qualsevol circumstància afegida, i també aquest extrem «huic auctori revelatur» (líns. 275), tal com hom pot veure al començament mateix del *DSS*, un cop passat el paràgraf inicial, en una composició estranya que consisteix a col·locar en línies horitzontals paral·leles cada una de les lletres de l'alfabet i sota ella el centenar corresponent, des del 100 al 2300 d'acord amb les vint-i-tres lletres de l'alfabet llatí.³⁰

En canvi, amb referència a l',ordo', Arnau considera que l'autor del *DSS* deixà sense exposar, segurament perquè Déu no li ho volgué desvelar, el sentit misteriós que pot tenir una lletra pel seu veïnatge amb les altres dins una paraula o una síl·laba (líns. 225-232).³¹

I en arribar ací Arnau, pel seu compte, ja fa una digressió, que considero important per a la comprensió de la seva doctrina, en la qual afirma la historicitat dinàmica del coneixement humà, tant en la revelació com en la ciència purament humana (líns. 230-260). Veu la relativa a la revelació simbolitzada en el somni del Faraó (*Gen* XLI, 1-7 i 17-36), el de la successió de les set vaques grasses per les seques i de les set espigues plenes per les buides; o en la visió d'Isaïes (*Is* VI, 2), segons la qual les dues ales mitjanes dels dos querubins, ara amagaven, ara descobrien el tron de Déu; i n'explicita el sentit doctrinal en la frase de Sant Pau, segons la qual «només de forma parcial coneixem i profetitzem».³²

Tot seguit aplica els dos principis esmentats (el de l'abundància d'aspectes amagats sota qualsevol realitat i el de la seva descoberta en el curs del temps) a tots els camps del coneixement, tant al de la revelació bíblicocristiana com a totes les «artibus et scientiis veritatis et rationis» (línies 242-260, en particular 243), doctrina resumida en una síntesi o principi, digne d'ésser reproduït:

«Totum enim plenum est intus et foris huiusmodi significationibus et figuris» (lín. 254-256),

significacions i figures amagades per Déu Creador i Causa, amb la conseqüència d'elevar a la categoria de profetes els investigadors que successivament les descobreixen (lín. 256).

30. Vegeu, per exemple, Graz, Universitätsbibliothek, ms. 1226, f. 105^a, i el Vat. lat. 5732, f. 64^a; aquest recompte, que augmenta un centenar o segle a cada lletra successiva de l'alfabet llatí, torna a ésser esmentat al final del *DSS*, Vat. lat. 3819, f. 18^c: «Nam .a. significat centum, .b. 200, .c. 300, .d. 400, et sic usque ad finem alphabeti quodlibet elementum addit centum supra aliud. Explicit...».

31. Cf. notes 23 i 28.

32. *Gen* XLI, 1-7 i 17-36; *Is*, VI, 2; i *1Cor*, XIII, 9, 12; cal tenir present que la frase reportada per Arnau és incompleta, car sant Pau continua així: «Cum autem venerit quod perfectum est, evacuabitur quod ex parte est».

Aquest, diguem-ne joc, d'acceptar una doctrina de l'autor del *DSS*, i alhora ampliar-la pel seu compte, la repeteix Arnau en parar més atenció a la ,potestas' d'una lletra tota sola «in quantum est signum mysterii» (lín. 273), punt en el qual ja aquell autor havia vist que la dita significació és numèrica, és a dir, «significat numerum in divinis mysteriis» (líns. 279-284).

Aquesta ,potestas litterarum in quantum sunt signum mysterii' (lín. 278), és explicada en les línies 288-289 dient que és aquella que només és considerada en tant que les lletres ,constituunt alphabetum', i consisteix en aquell nombre que li correspon ,in tempore sive in partibus eius' en paral·lelisme entre el lloc/nombre que pertoca a una lletra dins l'alfabet i el del parió segle en la successió del temps (294-295).

Al servei de la claredat, seguim de forma esquemàtica els passos que ara i ací fa Arnau a fi d'establir el seu raonament, que conduirà a la conclusió de les línies 480-483:

cada lletra de l'alfabet, tota sola:

- a) només pot significar un número (línies 292-293);
- b) i un número a l'interior fluid del temps (línies 303-304: o en dimensió temporal i fluida: 303-304; o encara, un número que significa el temps o una part del mateix: 327);
- c) aquest número és el cent, i en el temps un centenar o segle (línia 329);
- d) quant al primer fruit de la revelació cristiana que és la justificació del creient (líns. 337-338), la lletra-llavor es troba en el decàleg i aquest, multiplicat per ell mateix, dóna cent (líns. 351-356);³³
- e) aquesta dada és particularment aplicable a la previsió de la segona vinguda del Fill de Déu encarnat (línies 358-360);
- f) el conjunt, doncs, de les vint-i-tres lletres llatines significa els vint-i-tres segles que van del profeta Daniel a la segona vinguda del Fill de Déu encarnat (línies 400-406);
- g) conclusió o resultat d'aquesta secció (línies 480-483):
  - ga) que les llavors d'Esriptura, és a dir, cada una de les lletres, «numerum in tempore significat» (línies 481-482);
  - gb) «et quem etiam numerum», és a dir, el número cent i, tractant-se de temps, els cent anys d'un segle (línia 482);

---

33. En aquest punt, basat en el concepte evangèlic de fructificació, sembla estrany que almenys Arnau no fes referència a la coneguda *Paràbola del sembrador* (p. e., *Mt* XIII, 4-8, en particular 8, i 18-23, sobretot al vers 23; i *Lc* VIII, 5-15, en especial 8), on, sobretot en el text de *Lc*, és expressat de forma ben clara que la llavor, sembrada mitjançant el missatge cristià en els cors, pot arribar a donar el cent per u (,fructum centuplum', vers 8); de fet, no féu referència a la dita paràbola evangèlica allà on sembla que li hauria escaigut, sinó com a prova per a la previsió de la segona vinguda de Jesucrist (línies 427-444); i aquesta pot ésser una indicació que allò que a Arnau li interessava realment de clarificar era la previsió escatològica, tot i que la seva doctrina fos més àmplia.

gc) «et ad cuius rei cognitionem», és a dir, per a la previsió del segon adveniment del Fill de Déu encarnat (línies 482-483).

La doctrina proposada en aquest esquema és la que Arnau de Vilanova està segur d'haver trobat exposada per l'autor del *DSS*, perquè Déu li n'havia feta revelació o il·luminació, o perquè havia estat vista o endevinada pel monjo de Bamberg.³⁴

No cal dir que, si el lector recorda el resultat de la referència d'Arnau de Vilanova a les obres de Joaquim de Flore, que ens ha ocupat més amunt, no es podrà immunitzar contra la sensació que la relació amb el *DSS* és, en un cert sentit, tota una altra cosa. I dic 'en un cert sentit' perquè en ambdós casos hi ha un comú denominador, el que formula Arnau en les línies 590-591, en dir que l'autor de la *Concordia Veteris et Novi Testamenti* -ací, sí, Joaquim de Flore- «de illis numeris, quorum sunt iam significationes et mysteria revelata, iam ut plurimum sufficienter locutus est actor iste», és a dir, el comú denominador que, per al nostre autor, tant a través de la *Concordia...* com per mitjà del *De semine...*, Déu ja ha començat de desvelar quelcom del seu misteri. Però, més enllà d'aquest pla genèric, la utilització feta de cada un dels dos títols és més que considerablement diversa. Ací és innegable que el nostre autor llegí amb detenció el *DSS* i que, sense apropiari-se la tesi fonamental d'aquest text, la que, a partir de l'existència del poble hebreu, els segles previsibles de durada del món fins a la irrupció de l'Anticrist i a la immediata segona vinguda de Jesucrist a posar punt final al món, corresponen al nombre de lletres tant de l'alfabet hebreu com del llatí, accepta com a desvelades per Déu una sèrie d'afirmacions o de pressupòsits molt més precisos que la minsa herència assumida de la *Concordia* joaquimita.³⁵

34. No es pot oblidar que, mentre exposa i intenta de justificar els punts que ell creu desvelats per Déu a l'autor del *DSS*, Arnau aprofita l'ocasió per a introduir doctrina que li interessa d'exposar, cosa que fa en tres moments: en les línies 223-260, on propugna el progressiu descobriment humà de la veritat, tant en el pla teològic com en el de les ciències de la naturalesa; en les línies 294-398, on capgira el sentit de la frase de Jesús en *Mt* v, 18, el de reafirmar la validesa de la Llei antiga tot i la novetat del missatge del mateix Jesús («heu sentit que fou dit als antics... però jo us dic...»), i li fa dir que el significat del 'iod' i de l'accent del text de la Llei només serà conegut totalment quan s'acabarà la història del món; i en les línies 407-426 i 445-480, on propugna que els dos-mil tres-cents dies de *Dan* VIII, 14, s'han d'entendre d'acord amb el principi del 'dies pro anno', basat en *Ez* IV, 6.

35. Cal dir que els set punts, la llista dels quals acabo de reportar, són les tesis doctrinals, que Arnau considera desvelades per Déu a l'interior o a través de les lletres de l'alfabet llatí.

Però ultra les, diguem-ne tesis, hi ha d'altres punts dins el text corresponent a cada una d'elles, en els quals Arnau considera que l'autor del *DSS* hauria estat agraciat amb una 'desveladura' de sentit místic de les lletres, p. e., en relació a *Mt* v, 18 (líns. 294-296: amb això no vull dir de cap manera que l'autor del *DSS* i Arnau de Vilanova coincideixin en la interpretació d'aquell verset); o en els llocs bíblics proposats com a demostració que el núm. 100, ací un segle, equival a cada una de les lletres de l'alfabet i que, per tant, entre el començament de l'alfabet hebreu i el Nou Testament passaren vint-i-dos segles; que entre el començament de Roma i el Nou Testament en passaren set (línies 372-376); i que entre Daniel i la fi del món només en passarien vint-i-tres (línies 401-406).

L'impacte del *DSS* en el nostre metge fou doble: li ofería un precedent per a sumar-se també ell al grup d'aquells qui creien haver trobat en la significació misteriosa dels nombres la clau per a endevinar la previsió dels plans de Déu damunt la història de l'univers; i alhora un mètode d'anàlisi de les tres característiques de les lletres ('figura, potestas, ordo'), per a exprémer-ne no pas únicament el significat misteriós dels nombres per a preveure el futur, ans també el doctrinal que permetés de confrontar la fe cristiana amb la infidelitat dels qui neguen la unitritat de Déu, en particular amb la dels hebreus, cosa que farà en l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*.

SEGONA PART: ESTUDI DEL TEXT

Esbrinada la relació d'Arnau de Vilanova amb els dos precedents que són la *Concordia Veteris et Novi Testamenti* de Joaquim de Flore i el *De semine Scripturarum* d'autor alemany desconegut, ambdós de començaments del segle XIII, ens cal fitar la mirada directament en el text del nostre autor. I començarem oferint l'esquema del tractat arnaldí, en el qual veiem quatre parts bàsiques, ultra el títol i la cloenda:

a) Esquema del tractat

- I. Línies 1-2: Títol del tractat
- II. Línies 3-93: El temps i les seves característiques
- III. Línies 94-484: Els 'elementa Scripturarum': identificació i significació
- IV. Línies 485-673: La realització dels plans de Déu en sis mil·lenaris
- V. Línies 674-755: Els plans parcials i llur realització
- VI. Línies 756-760: Cloenda.

Intentem, doncs, de veure amb més detall el paper de cada una de les parts en tot el conjunt:

I. Líns. 1-2: Títol: *Introductio in librum {Ioachim} de semine Scripturarum, quae est de prophetis dormientibus sive de dormientium prophetiis*

- II. Líns. 3-93: El temps i les seves característiques
  - a) Líns. 3-20: Punt de partida: la doctrina del *DSS* sobre els misteris dels números i els significats de les lletres
  - c) Líns. 21-90: consideracions sobre els números
    - ca) Líns. 21-31: coexistència paral·lela entre realitats en moviment i temps
    - cb) Líns. 32-60: característiques del temps: continu, divisible en parts com el moviment; numerable en virtut de les parts

- cc) Línies 61-93: la diferència entre els mòbils universals (sol i lluna); entre els espais en relació als quals les coses es mouen; i entre certs concomitants com la foscor o la claredat, ajuda a veure la diversitat entre parts majors o menors del temps, entre les quals destaca l'any.

III. Líns. 94-484: Revelació del sentit místic del temps

- a) Líns. 94-104: Principi bàsic d'aquesta secció: Com que la totalitat del temps és a les mans de Déu i salta per damunt la capacitat de l'home, aquest només en pot conèixer el sentit, si li és revelat per Déu
- b) Líns. 105-139: Un camí de revelació es troba en els elements/semi-na/llavors de l'Esriptura, atès que aquesta i, doncs, aquells són obra de Déu
- c) Líns. 140-195: La força seminal reveladora dels elements d'Esriptura es troba en l'alfabet, tal com consta en *Mt* v, 18
- ca) Líns. 167-195: Arnau en dedueix que la càrrega mística manifestada en els significants de la Llei de l'Esriptura, fins i tot en els mínims, s'ha de desvelar i, doncs, ha de fruitar per al bé dels fidels abans de la fi del món
- d) Líns. 196-480: La càrrega mística de cada una de les lletres de l'Esriptura s'ha de deduir de llur figura, potestas / pronúncia i ordre / col·locació
- da) Línies 230-232: De la càrrega mística d'una lletra en virtut de la seva col·locació al costat d'altres en una paraula o síl·laba, l'autor del *DSS*, no en parla, perquè Déu no l'hi desvelà
- daa) Línies 232-260: Insistència en la tesi de les línies 167-195: ací Arnau reafirma que en tots els camps, tant en el teològic com en el de les ciències humanes i materials, Déu desvela els misteris de forma successiva, car tot n'és ple, per dintre i per fora, i els seus descobridors són profetes
- db) Línies 261-480: La càrrega mística d'una lletra en virtut de la ,potestas' (deixant d'altres aspectes: 263-271), es concentra ací en la lletra pura i simple, en tant que només és una de l'alfabet, i és esbrinada en la seva significació de missatge superior
- dba) Línies 271-480: la càrrega mística de la lletra pura i simple:
- només pot significar un número: líns. 271-283
  - en dimensió temporal o dins el flux del temps: 294-328
  - en concret, el núm. 100 i, en temps, un segle: 329-480
  - prova de raó: líns. 329-357
  - proves per signes, d'ambdues vingudes de Crist: 358-426
  - proves per autoritats de la Bíblia: 428-480
- e) Línies 481-484: conclusió doctrinal de tota la secció.

IV. Línies 485-683:³⁶ El valor místèric dels nombres o també els nombres són ‚semina Scripturarum’:

- a) Línies 485-522: nocions generals sobre els nombres
  - aa) Línies 485-499: El temps va lligat amb el nombre, tant en la seva unitat com en la suma d’unitats
  - ab) Línies 500-512: Sentit estàtic o abstracte del nombre (parell-senar) i sentit dinàmic o aplicat (dígit-article)
  - ac) Línies 511-522: La concentració didàctica de significats numerals en la ‚manus abbae’
- b) Línies 523-545: també els nombres són ‚semina Scripturarum’
  - ba) Línies 523-529: Els nombres, com les lletres, han estat descoberts per inspiració divina
  - bb) Línies 529-535: En llur globalitat els nombres signifiquen el temps comptable per mil·lenis
  - bc) Línies 536-541: Cal, doncs, saber el nombre de mil·lenaris que durarà el món
  - bd) Línies 542-545: I també cal tustar a la porta del Lleó de Judà perquè en desveli el coneixement
- c) Línies 547-669: Conseqüències numèriques del principi que les obres de Déu són perfectes
  - ca) Línies 547-559: el mil·lenari és nombre perfecte
  - cb) Línies 560-596: sota el mil·lenari, el nombre arrodonit és el sis
  - cc) Línies 597-669: per tant, el món haurà arribat a la plenitud dels temps en el seu sisè mil·lenari
- d) Línies 670-673: conclusió i resultat general de les explicacions sobre la significació místèrica:
  - de les lletres de l’alfabet llatí
  - dels nombres
  - i de les parts del temps.

V. Línies 674-755: «Rotae in rota» i programació d’activitats:

- a) Línies 674-722: «Rotae in Rota»: dins la gran roda del temps que va del començament a la plenitud final de la història, hi ha nombre

---

36. Per a la part de la *Introductio...* relativa als nombres, en la qual els conceptes tècnics es barregen amb les significacions religioses, poden ésser d’ajuda per a la comprensió la literatura medieval sobre el tema, per exemple, els tractats de GODEFRIDUS ALTISSIODORENSIS, *De sacramentis numerorum a tredenario usque ad vicenarium*, o bé *De creatione perfectorum et sacramento*; o el de THEOBALDUS LINGONENSIS, *De quatuor modis quibus significaciones numerorum aperiuntur*; o encara ODO DE MORIMONDO, *Analetica numerorum et rerum in Theographyam i Eiusdem Epistola ad Petrum, Bisantiae archidiaconum et decanum*, tots editats per Hanne LANGE, *Traité du XIIe siècle sur la symbolique des nombres* (Cahiers de l’Institut du Moyen-Âge Grec et Latin, 29 i 40), Copenhague, Université 1979 i 1981, 112 i 192 pp., respectivament. *L’Epistola...* havia estat publicada per L. GRILL, dins «Studia Anselmiana», núm. 50, Roma 1962, 193-203.

de rodes sectorials o parcials, que són les diverses ocupacions humanes: «omnes artes et scientie veritatis» (679-680)

- aa) Línies 721-722: realitzada l'aportació de les ciències i arts, ja només resta el destí definitiu, de premi o càstig
- b) Línies 723-755: programació d'activitats amb vistes a la plenitud dels temps

VI. Línies 756-758: Resum final

VII. Línies 759-760: Èxplícit.

b) *Què és la* *Introductio in librum De semine Scripturarum?*

A fi que el possible lector en tingui una primera idea de conjunt, en les pàgines anteriors ha estat exposada esquemàticament l'estructura global de la *Introductio...*, de forma igualitària entre totes les seves parts.

Però ultra aquesta dimensió horitzontal, el nostre tractat té una orografia gens igualitària, en la qual és possible de descobrir no sols els cimals més elevats, i les fondalades més baixes, i les planures a nivell de mar, ans encara la forta cohesió entre uns i altres.

Evidentment, això que ara vaig a exposar no respon a afirmacions o a indicacions de l'autor entorn a la jerarquia de doctrines en el tractat que ens ocupa, ans a la meua visió, que procuraré justificar amb fragments del mateix Arnau, però que en darrera instància és d'exclusiva responsabilitat meua.³⁷

Però abans d'entrar en matèria, cal clarificar un punt del qual depèn l'entert de l'atribució al nostre tractat de la o de les doctrines que li donen personalitat pròpia. Un autor, en efecte, Harold LEE, el 1974, publicà un assaig, la bàsica afirmació del qual era que Arnau de Vilanova entre els anys 1288-1292, hauria escrit tres tractats; el primer hauria estat el *De tempore adventus*

---

37. Tot i ésser, tal com veurem, bàsic per a la comprensió del punt de partida doctrinal d'Arnau de Vilanova, la *Introductio...*, no ha estat objecte de cap estudi substantiu. El mateix Raoul MANSELLI, que el llegí amb detenció i el transcriví, el redueix als quatre punts següents: a) l'èssensa xarxa del misteri diví només és visible amb humilitat i il·luminació divina (cf. líns. 3-8); b) aquesta il·luminació arriba a través dels 'semina Scripturarum', tal com diu el text de les línies 118-123, transcrit per ell, il·luminació que cal demanar al Lleó de la tribu de Judà (cf. líns. 202-204); c) Arnau subratlla la dimensió escatològica del *DSS*, establint els sis mil·lenaris de la història, amb transcripció de les línies 637-640; d) i manifesta un dels trets del seu escatologisme: «specialmente l'inquadratura cronologica ricavata dal profeta Daniele non sarà mutata e costituirà la base, su cui verranno poggiati gli ulteriori sviluppi», *La religiosità di Arnaldo da Villanova*, dins «Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano», 63 (1951), 15-16.

Per la seva banda, LEE dedica al nostre text les pàgines 42-47 del seu assaig, del qual ens ocuparem tot seguit.

Anticristi, el segon, la *Introductio in Librum Ioachim de Semine Scripturarum* i el terç l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*;³⁸ evidentment, si les coses haguessin anat d'aquesta manera durant aquells anys, ara no hauríem de fer res més que remetre el lector a la futura edició del *De tempore adventus Anticristi* o començar el nostre treball editorial per aquest text.

Cal, doncs, encarar-se amb aquest problema abans d'atribuir a la *Introductio...* la càrrega que no sols li és pròpia, ans encara és aquella amb la qual Arnau de Vilanova hauria formulada inicialment la seva doctrina teològica. Cal, doncs, que primer ens referim a

c) Un problema prejudicial: la cronologia

La posició del prof. LEE era el resultat de dos factors: el primer, i segurament determinant, era el testimoniatge del *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi 'De Adventu Anticristi'*, l'existència del qual i algun fragment del text havia estat donat a conèixer per Miquel Batllori uns quants anys abans, el 1955, alhora que, sense cap base en el manuscrit únic que l'havia tramès, n'atribuïa l'autoria al mateix Arnau de Vilanova;³⁹ el segon és el fet que creia trobar en els tres texts uns 'temes' i altres elements joaquimistes, cosa que li devia fer l'efecte que confirmava la simultaneïtat de tots tres títols.

Mentrestant, però, després d'haver demostrat que el manuscrit de finals del segle XV (l'únic que l'ha conservat) no atribueix aquell *Tractatus...* a Arnau de Vilanova; que, per crítica interna, el dit *Tractatus...* no pot ésser atribuït a Arnau; i que el seu autor no tenia un coneixement gens exacte dels fets de la vida del mateix Arnau ni, més en concret, de la cronologia de les obres

38. «...three tracts written during the period 1288-92. The first of these was... the *De tempore Adventus Anticristi*, written perhaps as early as 1288... The second, written in 1292, was the *Introductio in Librum Ioachim de Semine Scripturarum*... The final work of this early period, the *Allocutio super Significatione Nominis Tetragrammaton*, also written in 1292...», LEE, 33.

És estranya aquesta afirmació taxativa del prof. Lee tenint en compte que tenia davant els ulls la transcripció de l'*Allocutio... super tetragrammaton* de Carreras i Artau, en la qual podia veure la datació del 1292, perquè el *De tempore adventus anticristi* també és autodatat en les línies 356-357 de la meua transcripció d'ATCA, VII-VIII (1988-1989), 142, líns. 356-357: «...nunc ab adventu Domini computamus mille ducentos nonaginta septem annos...». Aquestes són les dates segures; i essent la *Introductio...* citada dues vegades en l'*Allocutio...*, per força ha d'ésser anterior al juliol del 1292.

39. *Dos nous escrits espirituals d'Arnau de Vilanova*, dins «*Analecta Sacra Tarraconensia*», XXVIII (1955), 45-70; títol reproduït dins el seu aplec d'estudis sobre *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme* (Obra completa, III), València, Tres i Quatre 1994, 179-207; cf. «*Arxiu de Textos Catalans Antics*», XX (2001), 243, línies 1783-1787.

arnaldianes, en especial de les primitives,⁴⁰ el problema es presenta de ben altra manera.

Entre els elements que contribueixen al nou planteig del tema hi ha l'anotació, coneguda certament, però confosa amb un altre text d'Arnau i fins ara no publicada, del ms. de Graz, Universitätsbibliothek 1226, 32^{c-d}, que ara posaré a l'abast del públic per primera vegada.⁴¹

---

40. El problema de l'autenticitat arnaldiana del *Tractatus quidam...* fou fortament discutit en la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova. Barcelona, abril 1999», tal com hom pot veure en «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIII (1994), 70-77 i 393-399; després, la publicació simultània d'un tractat autèntic d'Arnau en defensa de les seves posicions doctrinals (*l'Apologia de versutiis atque perversitatibus...*) i del *Tractatus...*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 7-348, amb l'estudi introductori de l'editor i el de Jaume MENSA I VALLS, *Observacions sobre l'autoria i la finalitat del Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*, d'ibid., 403-451, hauria acabat de demostrar que l'autor d'aquest no era Arnau de Vilanova (cf., per exemple, les recensions publicades dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 75 (2002), 540-542, i «Archivum Franciscanum Historicum», 95 (2002), 455-456, de Jaume Mensa; dins «Revista Catalana de Teologia», XXVII (2002), 502-506, de Jaume de Puig i Oliver; dins «Teresianum», 54 (2003), 674-576, de S. Giordano; i del mateix Miquel Batllori, el qual, poc abans de morir, escrivia la seva recensió, publicada dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 786-787, en la qual, autocorregint-se, considerava 'prou convincents' les raons que demostren l'alteritat personal entre Arnau de Vilanova i l'autor del *Tractatus*. Per a major informació, cf. la nota 6.

Una de les raons d'aquella negativa era el coneixement limitat que l'autor del *Tractatus...* demostrava tenir de les intimitats d'Arnau de Vilanova; les pàgines actuals presentaran noves raons.

41. L'existència de la a partir d'ara intitolada *Abbreviatio praesentationis factae Burdegaliae*, era coneguda pel catàleg de manuscrits d'aquella biblioteca, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz* bearbeitet von Anton KERN, II (Handschriftenverzeichnisse Österreichischer Bibliotheken. Steiermarkt, 2), Wien, Druck und Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei 1956, 259, que s'inspira en Geroldus FUSSENEGGER, *Littera septem sigillorum contra doctrinam Petri Ioannis Olivi edita*, dins «Archivum Franciscanum Historicum», XLVII (1954), 49/2/d; el qual acríticament, tot i tenir el manuscrit a la seva disposició (48, nota 4), va confondre aquell text amb la *Praesentatio facta Burdegaliae* d'Arnau de Vilanova, fiant-se, segurament, de la identitat d'incipit amb el text publicat per Heinrich FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII. Funde und Forschungen* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, II), Münster im W., Aschendorf 1902, *Quellen*, CCII-CCXI, i el féu idèntic al que Joaquim CARRERAS ARTAU, *Les obres teològiques d'Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XII (1936), 217-231, i en concret 224, havia integrat amb el núm. 29 dins la seva llista d'obres indubtables d'Arnau de Vilanova, sense, però, fer cap referència al text de Graz.

Ultra la informació sobre les obres teològiques arnaldianes anteriors al 24 d'agost del 1305, trobem en la pàgina de Graz, f. 32^{b-c}, immediatament abans del text que ens interessa, les següents anotacions escrites pel mateix copista que acabava de transcriure la *Introductio in Librum de Semine Scripturarum*; diuen així:

«Quod beato Methodio fuit reuelatum de persecutione maximi antechristi in .vij^o. millenario durationis mundi, quam reuelationem approbat beatus Jeronimus».

«Item, fuit reuelatum beato Cirillo per numerum annorum Christi tempus natiuitatis et certaminis (?) antechristi, et istam approbat romana ecclesia».

«Item, fuit reuelatum beate Yldegardi [f. 32^c] de origine et de persecutione Antechristi per annos Christi, et istam approbavit papa Eugenius, et ipsam canonizauit».

«Item, fuit reuelatum Horoscopo et Yohacim de tempore illius, et iste reuelationes sunt famosae in ecclesia Dei».

- [1]. «Is[t]e sunt editiones siue tractatus, quas presentauit magister [uer? *exp*] Arnaldus de Uilla noua anno Domini .M. CCC°. V., indictione tertia, pontificatus sanctissimi domini domini Clementis, diuina prouidentia pape .V. anno primo, mense augusti, die XXIIIJ. coram dicto domino papa, ipso sedente pro tribunali in aula palatii archiepiscopali Burdegalensis ad audientiam publicam celebrandam.
 «Et primus tractatus intitulatur *De elementis catholice fidei*, et incipit: “Es tu fidelis?”».
 «Secundus, *De prudentia catholicorum scholarium*, et incipit: “Qui indiget sapientia postulet a Deo”» (*ms* postudet *exp* -d-).
 «Tertius, *De tempore aduentus antechristi*, et incipit: “Constitui super uos speculatores”».
 «Quartus, *De misterio cimbalorum ecclesie*, et incipit: “Qui interrogat interroget in Abela”».
 «Quintus, *De philosophia catholica*, et incipit: “Homines pestilentes dissipant [de *canc*] ciuitatem”».
 «Sextus, *Appologia de pseudo theologis et pseudo religiosis*, et incipit: “Ad eam (!) que per uestras litteras intimastis”».
 «Septimus, *Eulogium de notitia uerorum et pseudo apostolorum*, et incipit: “Quoniam Apostolus ad Thessalonicenses”».
 «8us, *Denunciatio Gerundensis contra Fratrem Bernardum de Podio ceroso predicatorum*, et incipit: “Coram uobis, reuerendo patre, domino Bernardo, Dei gratia Gerundensi episcopo”». [f. 32^d]
 «9us, *Confessio Yllerdensis*, et incipit: “Quoniam Scriptura Sacra Testatur”».
 «Decimus, *Gladius iugulans thomatistas*, et incipit: “Quia scripsistis mihi, karissime”».
 «Undecimus, *Carpinatio poetrie theologi* [*ms* theologi poetrie, *cum signo inuersa uerbis deniantis*, et incipit: “Letificauit spiritum meum, karissime”».
 «Duodecimus caret titulo, sed dirigitur per modum epistole ad totum corpus apostolice sedis, et peruenit ad manus Benedicti pape, et incipit: “Reuerendissime pater mortalium”».
 «Decimus tertius, *Anthidotum contra uenenum effusum per fratrem Martinum de Atheca, predicatorem*, et incipit: “Credo, karissime pater, quod a uestra memoria non effuxit”».
- [2]. «Cum predictis etiam tractatibus edidit et alios, quos composuerat diu est: et est primus, *De interpretatione nominis tetragramaton tam in lingua hebrayca quam latina*;
 et secundus est *De prophetis dormientibus*, et est expositio libri *De semine scripturarum*;
 et tertius est de duodecim [apostolis *exp*] epistolis, quas misit ad reges catholicos et prelatos et theologorum colegia, sicut patet per tytulos ac seriem eorumdem».

«Benedictus Deus et Pater Domini mei, Jhesu Christi, in secula seculorum. Amen».

Aquest text no és una còpia de l'arnaldiana *Praesentatio facta Burdegaliae*, sí, però, és i pot ésser intitulat *Abbreviatio praesentationis factae Burdegaliae*, perquè en realitat, d'una banda, segueix pas per pas els paràgrafs d'aquella, sobretot en la diferenciació de les dues parts, i perquè copia el text d'aquella, i perquè, de l'altra, deixa sistemàticament sense copiar tota la breu explicació que Arnau afegí a cada un dels títols que ell reconeixia com a propis; i perquè la comparació dels dos texts demostra que l'autor de l'*Abbreviatio* considerà que en la segona part podia prescindir d'un petit detall, que per al nostre objectiu és important. Sobretot, però, la importància de l'*Abbreviatio*... rau en el fet de permetre'ns completar almenys en l'essencial, aquella part de la *Praesentatio*... que manca en l'únic manuscrit que fins ara ens l'havia fet conèixer, el Vat. lat. 3824.⁴²

L'*Abbreviatio praesentationis factae Burdegaliae* permet de tenir una seguretat que fins ara mancava per culpa del desaparegut foli 256 del Vat. lat. 3824; aquest contenia la presentació de les 'editiones sive scripta', que anaven desde la *Denuntiatio Gerundensis contra fratrem Bernardum de Podio ceroso, praedicatorum*, fins a l'*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atbeca*,

---

42. El paral·lelisme entre la *Praesentatio*... i la seva *Abbreviatio*... és absoluta, tant en el començament de la primera part com en el de la segona:

Vat. lat. 3824, 254d, íncipit:

«...anno eiusdem [Domini] .M^o. CCC^o. quinto, indicione tercia, pontificatus sanctissimi patris et domini Clementis diuina prouidentia pape quinti, anno primo, mensis augusti die .xxiiii. in presentia predicti domini Clementis summi pontificis et ipso sedente pro tribunali ad audientiam publicam celebrandam in aula palacii episcopalis Burdegaliae...».

F. 255b: «Primus intitatur *Dyalogus de elementis catholice fidei* et incipit "Es tu fidelis".

Vat. lat. 3824, f. 257a:

«Cum predictis etiam scripturis... offero et presento tres alias scripturas, quarum duas diu est edidi. Primo, scilicet, tractatum, qui est *De interpretatione nominis tetragrammaton tam in lingua hebraica quam latina*. Secundo, tractatum qui intitatur *De prophetis dormientibus*, et est expositio enigmatum libri *De semine scripturarum*».

[1]. Graz, UB, ms. 1226, íncipit:

«[S][T]E sunt editiones siue tractatus, quas presentauit magister [uer? *exp*] Arnaldus de Uilla noua anno Domini .M. CCC^o. V., indicione tercia, pontificatus sanctissimi domini Clementis, diuina prouidentia pape .V. anno primo, mense augusti, die xxiiii. coram dicto domino papa, ipso sedente pro tribunali in aula palacii archiepiscopali Burdegalensis ad audientiam publicam celebrandam.

«Et primus tractatus intitatur *De elementis catholice fidei*, et incipit: "Es tu fidelis?"».

[2]. Graz, UB, ms. 1226:

«Cum predictis etiam tractatibus edidit et alios, quos composuerat diu est: et est primus *De interpretatione nominis tetragrammaton tam in lingua hebraica quam latina*; et secundus est *De prophetis dormientibus*, et est expositio libri *De semine scripturarum*».

Els fragments procedents del Vat. lat., 3824, també es poden veure en Heinrich FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz VIII. Funde und Forschungen* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, II), Münster i. W., Aschendorff 1902, CCII i CCVII; la nota 1 de la pàgina CCV del mateix llibre informa de la manca d'un foli esquinçat en el Vat. lat., 3824, sense dir que és (només en resta un petit fragment) o era el CCXLVI.

praedicatorum, títols que figuren en l'*Abbreviatio...* de Graz; i, suposada la part final de l'explicació de la *Denuntiatio Gerundensis...*, contenia els tractats núms. 9, 10, 11 i 12 de la llista de Graz i el començament del núm. 13.

Podent comptar amb l'aportació de les dues versions, la completa i l'abreujada, de la *Praesentatio facta Burdegaliae*, ara estem en condicions de reconstruir els passos que donà la llista de les obres d'Arnau de Vilanova fins a arribar al resultat que es manifesta en el recull del Vat. lat. 3824, tant en ell mateix com en la llista que trobem en la llinda del manuscrit acabat d'esmentar, f. IV.

Els sis primers títols són exactament les mateixes ‚editiones siue tractatus‘ del Vat., Borgh. 205, copiades seguint el mateix ordre amb què es troben en aquell volum manuscrit⁴³ (el qual, però, immediatament després del *Tractatus de mysterio cymbalorum Ecclesie*, només fa seguir, tal com li pertoca, el *Tractatus epistolarum christini*, que, en canvi, el mateix Arnau tampoc no feia constar ni en la *Protestatio... coram Camerario...*, ni en la *Praesentatio facta Burdegaliae*, que, igual com l'*Abbreviatio praesentationis*, només el col·loquen en el darrer lloc del [2]); no crec que hi pugui haver dubte que el Borgh. 205 fou configurat pel mateix Arnau de Vilanova;

de fet, la llista dels sis primers títols és idèntica a la que el mateix Arnau (i ara sí que no és possible de dubtar que ens trobem en contacte immediat amb l'autor en persona) confegí en la seva *Protestatio XV Kal. Augusti a. D. M. CCC. IV. facta Perusii coram domino Camerario Summi Pontificis*.⁴⁴ En relació a aquest document, que presenta les ‚opera‘ publicades fins aleshores i que tam-

43. Anneliese MAIER publicà dues vegades la seva descripció d'aquest volum, primer sota el títol: *Handschriftliches zu Arnaldus de Villanova und Petrus Iohannis Olivi*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XXI (1948), 53-66; i després en *Codices Burghesiani Bibliothecae Vaticanae* (Studi e Testi, 170), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana 1952, 261-263.

44. Aquest text fou publicat dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 215-218; el fragment que ací interessa es troba entre les pàgines 216-217, i correspon a les línies 798-815.

Per a comoditat del possible lector repetiré el text de les línies acabades d'esmentar: «Quorum operum tituli distinguuntur secundum materiam et formam et finem cuiuslibet, tali modo, quod primum, scilicet, ordine temporis, intitulatur *Dyalogus de elementis catholice fidei*, et incipit: «Es tu fidelis...».

Secundus tractatus intitulatur *De prudentia catholicorum scholarium*, et incipit: «Qui indiget sapientia, postulet a Deo...».

Tertius intitulatur *De tempore adventus antichristi*, et incipit: «Constitui super vos...».

Quartus intitulatur *De misterio cymbalorum*, et incipit: «Qui interrogant...».

Quintus intitulatur *Philosophia catholica*, et incipit: «Homines pestilentes...».

Sextus intitulatur *Apologia de pseudoteologis et pseudoreligiosis*, et incipit: «Ad ea que per vestras literas...».

Septimus intitulatur *Enlogium de notitia verorum et pseudoapostolorum*, et incipit: «Quoniam Apostolus ad Thessalonicenses...».

Octavus intitulatur *Denuntiatio Gerundensis contra fratrem Bernardum de Podio ceroso, predicatorum*, et incipit: «Coram vobis, etc.».

poc no inclou l'*Opus epistolarum christini*, la llista de Graz coincideix al peu de la lletra en les onze primeres obres, encara que hi pugui haver variants en la formulació; a continuació, l'autor de l'*Abbreuiatio*, torna a inspirar-se en la *Praesentatio facta Burdegaliae* i recorda tres títols fins aleshores oblidats (els dos publicats en aquest volum i el *Tractatus epistolarum christini*), però no transcriu aquella precisió de la *Praesentatio*, segons la qual dos d'aquests tres texts, és a dir, els nostres (i no pas tots tres com deixa entendre l'*Abbreuiatio*): «...quarum duas [scripturas] diu est edidi», tal com hom pot llegir en el segon dels fragments transcrits en doble columna en la nota 42.

Del conjunt de dades acabades d'exposar se'n dedueixen tres resultats:

- el primer és que els anys 1302-1304, en què la controvèrsia entorn el *De adventu Antichristi*⁴⁵ ja s'havia enverinat fins al paroxisme, potser perquè l'atenció de l'autor es concentrava en la mateixa controvèrsia, els tractats en els quals s'havia manifestat en un primer moment l'atenció d'Arnau a temes teològics, o eren desestimats perquè no afectaven directament la controvèrsia, o potser perquè el fet d'esmentar-los hauria pogut complicar la batalla teològica, atès que aquell conjunt primitiu partia de bases doctrinals diverses de les que sostenien el raonament del *De adventu Antichristi*;
- el segon és que el tractat acabat d'esmentar, que Harold LEE acomuna amb els dos publicats en aquest llibre, no fou 'oblidat' com ho foren aquests, ni en el Vat., Borgh. 205, ni en la *Protestatio... coram Camera-rio...*, ni, molt menys, en la *Praesentatio facta Burdegaliae* ni en la seva *Abbreuiatio...*, sinó que formà sempre en totes les llistes d'obres arnaldianes, sense cap relació amb els dos títols, amb els quals LEE l'acomuna; amb tota la recança he de constatar que el mateix Arnau de Vilanova desautoritza el prof. LEE;
- el terç és que, en canvi, quan l'agost del 1305 (data de la *Praesentatio facta Burdegaliae*) Arnau de Vilanova vol sotmetre tots els seus escrits a

---

Nonus intitulatur *Confessio Ylerdensis de spurcitiis pseudoreligiosorum*, et incipit: «Quoniam Scriptura Sacra testatur...».

Decimus intitulatur *Gladius iugulans thomatistas*, et incipit: «Quia scripsistis mihi, carissime...».

Undecimus intitulatur *Carpinatio poëtrie theologi deviantis*, et incipit: «Letificavit spiritum meum...».

45. Aquest tractat se situa al començament d'aquella controvèrsia, en la qual es veié plenament implicat Arnau de Vilanova des del moment que el 1299 el presentà a la facultat de teologia de París, tal com hom pot veure en el meu *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 349-402; en aquells moments inicials portava el títol de *De adventu Antichristi*.

Conseqüència de la dita crisi, el tractat fou completat de la manera que vaig exposar en *Sobre l'estructura global del De tempore adventus Antichristi d'Arnau de Vilanova*, d'ibid., 561-574; un dels resultats d'aquella confrontació fou la de variar el títol amb la inclusió del mot 'tempore'. El tractat encara portaria altres títols, però aquest ja no és extrem que afecti el tema que ens ocupa.

l'examen de la Santa Seu, s'adona que la llista aleshores confegida no és completa, ja que no s'hi troba ni l'*Opus epistolarum christini* ni els altres dos escrits, que ell ara recorda haver escrit 'diu est', molt temps enrere; en conseqüència, decidí de compilar el nou conjunt de les, diguem-ne, *Opera omnia* arnaldianes (el Vat. lat. 3824), dins les quals els nostres dos textos ocupen els primers folis del volum (ben lluny del *De adventu anticristi*), però no són els únics a ésser introduïts, car també hi ha l'*Allocutio christini*, el *De non esu carniū in Carthusia*, la *Dancia*, cinc lletres esparses, la *Protestatio Perusii* i la *Praesentatio facta Burdegaliae*.⁴⁶ I ja cap als darrers anys de la vida del mestre hi seria copiada l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*.

Clarificat quin fou en realitat el primer text escrit per Arnau de Vilanova, es presenta una altra qüestió, aquesta procedent del ja conegut *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Anticristi*, segons el qual el nostre autor hauria escrit el *De adventu...* set anys abans de fer-lo conèixer 'quibusdam Cartusiensibus' (que amb tota seguretat devien ésser els de Scala Dei), i que quatre anys després l'hauria presentat públicament a París el 1299. Només ens cal una senzilla operació aritmètica: 1299 (París) - 4 = 1295 (Scala Dei) - 7 = 1288, any en què hauria estat escrit el *De adventu anticristi*.⁴⁷

46. La data precisa del 5 de juny del 1305 es troba en un primer èxplícit del Vat. lat. 3824, f. 237v, després de la *Dancia illustris regis Aragone cum commento*; diu així: «Scriptum, correctum ac completum fuit hoc uolumen in Montepessulano in uigilia Pentecostes, anno Domini .M.CCC.V.».

En la part inicial del mateix volum, la *Introductio in librum {Ioachim} de semine scripturarum* ocupa els ff. 1-12, i l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* els 13-28.

Afegiré, a tall de punt final, que la nostra *Introductio...*, els anys 1297 i 1300 (cf. nota 38) és citada en el *De tempore adventus anticristi* amb el títol de *Tractatus de prophetis dormientibus*: «...primevam creationem, quam Deus in momento poterat complere, distinxit ideo per sex dies, ut per hoc significaretur quod ea, que Deus creare et facere disposuerat, per totam durationem seculi presentis in sex annorum millenariis adimpleret, ut in *Tractatu de prophetis dormientibus* plenarie declaratur» (PERARNAU, «ATCA», VII-VIII (1988-1989), 161, líns. 1189-1193; cf. 147, líns. 571-572): ni que sigui superflu, afegiré que tothom, doncs, ja podia tenir accés a la *Introductio...*, en un moment en què Arnau de Vilanova estava a punt de donar per acabat el *De tempore adventus anticristi* (és superflu dir-ho perquè la *Introductio...* o *Tractatus de prophetis dormientibus* ja anys abans és esmentat dues vegades en l'*Allocutio... super tetragrammaton*, doncs, abans del 1292. I recordaré que el sintagma 'de prophetis dormientibus' forma tothora part del títol de la *Introductio in librum {Ioachim} de semine scripturarum*, tal com hom pot veure en les tres primeres línies de l'actual edició).

47. La part cèntrica d'aquella descripció diu així: «...sensi me liberatum totaliter a languore ipsius [sinistri lateris pectoris], et timens ne graviter percuterer, festinanter accessi ad tabularium et cepi cartam et atramentum et calamum, et tunc clare sine perturbatione occurrit michi quod scripsi in tractatu qui inceptit «Constitui vos» [*De adventu Anticristi*]; quam scripturam non divulgavi, nec etiam communicavi, nisi quibusdam cartusiensibus in eorum monasterio longe post, bene per .vij. annos. Deinde post, fere per quadriennium, missus per regem Arago-

Però el lector veu que aquests comptes no encaixen amb allò que, sobretot pel mateix Arnau, acabem de saber sobre la successió cronològica dels seus primers tractats ni amb les afirmacions explícites del mateix mestre que, en escriure el *De adventu...*, feia constar que era el 1297 i en redactar el complement del mateix tractat contra els teòlegs de París deia que ja era el 1300. De més a més, podem afegir la dada segura que l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* fou acabada el 22 de juliol del 1292, tal com fa constar el seu colofó (línies 958-960 del segon text publicat en el present llibre). Aquesta dada en comporta dues d'altres: primera, que la *Introductio in librum De semine Scripturarum* és pràcticament contemporània però anterior al *Tetragrammaton*, tal com els texts afirmen i l'anàlisi doctrinal confirma; i només quan ja feia molt de temps (,diu') que aquests dos escrits havien estat acabats (i fins i tot fa la impressió que havien estat o havien d'ésser oblidats) arribaria la segona tongada d',editiones sive tractatus', el tercer títol de la qual és justament el *De adventu Antichristi*. Si, de més a més, ens fixem amb major atenció en el fragment del *Tractatus quidam...* transcrit en la nota 47, no ens podem estar de veure-hi problemes.⁴⁸

---

num ad regem Francie, causaliter divulgavi Parisius...» (BATLLORI, «Analecta Sacra Tarraconensia», XXVIII (1955), 60-61; PERARNAU, ATCA, XX (2001), 243, líns. 1780-1787; numeració mantinguda en l'edició independent, *Tres tractats d'Arnau de Vilanova i un en defensa seva* (Studia, textus, subsidia X), Barcelona, Facultat de Teologia 2001.

Ara, tenint ben present que «Constitui vos...» és l'incipit del *De adventu antichristi*, i que l'operació aritmètica feta amb els anys assenyalats per l'autor del *Tractatus quidam...*, dóna el resultat que el dit text hauria estat escrit per Arnau de Vilanova el 1288, podem llegir la frase en la qual el mateix Arnau, en el *De adventu...* diu explícitament quin era l'any en el qual ell l'escriu: «Per novissima, vero, tempora dat intelligere ultima annorum centenaria illius etatis. Ad que nos, qui nunc ab adventu Domini computamus mille ducentos nonaginta septem annos, procul dubio venimus...» (PERARNAU, ATCA, VII-VIII (1988-1989), 142, línies 355-357; precisem, però, que la part posterior, destinada a respondre als teòlegs de París, és datada el 1300: *ibid.*, 163, lín. 1279). En l'estudi indicat en el paràgraf anterior, un servidor assenyalava que el dit *Tractatus quidam...* no havia estat escrit per Arnau de Vilanova perquè el seu autor no coneixia íntimament Arnau, i en canvi calia suposar que aquest sí; ara l'autor del *Tractatus quidam...*, desconeixent la diferència entre la *Introductio...* i el *Tractatus de adventu antichristi*, s'equivoca de deu anys a l'hora de datar el *De adventu...*, amb la qual cosa demostra que tampoc no dominava la ni les diferències de la identitat textual dels escrits ni la cronologia de les obres doctrinals arnaldianes: no sabia el ,diu est' de Bordeus.

48. El fragment, transcrit en la nota anterior, que respon a una narració atribuïda a Arnau de Vilanova, i hauria estat transmesa verbalment, té més d'un paral·lel amb l'escriptura per ell mateix en la *Protestatio, praesentatio ac supplicatio Benedicto XI postridie kl. iunii anno D. M. CCC. IV data* (PERARNAU, ATCA, X (1991), 205-206, líns. 344-364), on també el nucli de la narració (aquesta força llarga) de com s'atreu a tornar a escriure sobre el tema de l',adventus Antichristi', després que Bonifaci VIII hagués qualificat de temerari el *De adventu Antichristi*, es pot sintetitzar en les següents frases: «...sicque certificatus quod signum erat ei factum a Domino, cartam accepit et attramentum et protinus datum est ei thema et cepit scribere velocitate mirabili in immensum exultans de considerationibus que occurrebant ei, semper in corde gerens quod illam scripturam vivente papa teneret secretam... illa die et quasi eadem hora qua scriptura finita fuit vel consummata, dominus Sabinensis, tunc referendarius... interrogavit predic-

Quant a la prioritat entre la *Introductio in librum De semine Scripturarum* i l'*Allocutio de significatione nominis tetragrammaton*, diré només que les dues vegades que el primer tractat és esmentat en el segon (sense que n'hi hagi cap en sentit contrari) obliguen a pensar que llur seqüència cronològica és la que es troba en el Vat. lat. 3824 i encapçala el present paràgraf.⁴⁹

---

tum scribam quid ageret... Qui refendarius petiit immediate sibi ostendi. Et cum ad tabularium condesissent, legit ei totam editionem...», *loc. cit.*: aquesta fou la primera lectura del *De mysterio cymbalorum* a La Scurcola prop Anagni l'estiu del 1301.

I aquest no és l'únic paral·lel entre l'origen del *De adventu...* i el del *De mysterio...*, car amb totes les diferències, n'hi ha un altre propi d'una narració introductòria, en la qual un estat subjectiu d'angoixa i dubte és superat per un fet considerat signe celestial, en virtut del qual en ambdós casos Arnau es trobà encaminat per intervenció divina a escriure una obra seva.

El mal és que, per a justificar l'origen del *De adventu Anticristi*, no arribo a veure per quines raons Arnau s'hauria trobat en una situació tan angoixant i subjectivament tan tensa, que li calgués un signe celestial per a decidir-se a escriure'l. Ningú no sembla que li hagués prohibit d'escriure i el tema de la presència de l'anticrist no era sospitos des del moment que el *De semine scripturarum* i la trilogia de Joaquim de Flore i tota una literatura específica, també a l'abast dels il·lustrats i en llengües vulgars, circulava lliurement i no sols entre els grups marginals, encara que entre aquests circulés bastant més. Ningú, en efecte, no s'havia d'amagar d'haver llegit ni escrit literatura del gènere: ni Roger Bacon, ni Alexander von Roes, ni Pèire Joan (Oliu), ni després Angelo Clareno... ni Arnau de Vilanova, ni tants d'altres.

De fet, aquella suposada por que hipotèticament li hauria impedit d'emprendre la composició del *De adventu Anticristi*, no coincideix gens amb els dos punts que sabem amb certesa: primer, abans del 22 de juliol del 1292 Arnau de Vilanova s'havia sentit afavorit amb aquella vivència espiritual superior, consistent a saber-se fitat pel mestre Jesús, el qual no sols li havia clarificat les investigacions, ans encara li havia començat de desvelar el sentit del misteri (cf. notes 50 i 61); la seguretat subjectiva d'ésser afavorit de Déu no era pas la situació més adient per a viure esporuguit; i segon, en realitat la nit del 18 de desembre del 1299 en què fou citat a comparèixer davant l'oficial de París, Arnau de Vilanova ni tenia cap por ni es temia de res, capteniment personal que hauria estat ben altre si hagués estat conscient que aquell tractat li podia presentar problemes; ell, en canvi, vivint en la suposició que no li'n podia crear cap, tingué dificultats a admetre que n'hi podia crear, tal com hom pot veure en el primer article citat en la nota 45. Això mateix es pot dir dels afegits al text presentat als mestres de París (vegeu segon article citat en la nota 45), en els quals no traspuia ni la més mínima ombra de dubte, temor o previsió que aquell tractat li podia ésser font de malsdecap. La narració del *Tractatus quidam...* sobre els temors anteriors al *De adventu...* és estranya, justament per això, perquè aquella no era la vivència documentada pel mateix Arnau ni encaixa amb la seva posició, no diré desafiament, però sí totalment refiada que els mestres parisencs li reconeixerien la seva qualitat i categoria de teòleg.

Només per al temps posterior caldria esbrinar com es compaginaven la seguretat subjectiva absoluta de proposar un missatge garantit per Déu i les experiències cada vegada més negatives de la reacció dels teòlegs: la creixent tensió (que arribaria a la violència verbal) dels anys 1302-1305 és justament el termòmetre de la topada entre la seguretat subjectiva, mai no minvant, i la contraposició dels teòlegs, constantment radicalitzada.

49. «...quemadmodum plenus me scripsisse recordor supra librum *De semine scripturarum...*», *Allocutio...*, líns. 242-243; i «...quemadmodum supra librum *De semine scripturarum* ostensum est», *ibid.*, líns. 269-270. L'ús del pretèrit perfecte confirma que en escriure l'*Allocutio...* el *De semine...* es donava per acabat, publicat i conegut temps ha. Recordem que l'*Allocutio* és datada del 22 de juliol del 1292.

d) *Resultat parcial*

Les aportacions d'aquestes pàgines inicials permeten ja ara una constatació: en la producció literària d'Arnau de Vilanova ha resultat perfectament dibuixat un bloc primitiu, format per dues 'editiones sive tractatus', que són la *Introductio in librum De semine Scripturarum* i l'*Allocutio de significatione nominis tetragrammaton*. Més enllà, dins aquest estudi introductorí veurem si cal afegir-hi quelcom més, però de moment deixem-ho així.

Indirectament, de més a més, permeten d'endevinar les altres dues etapes de la producció arnaldiana: la segona que, d'acord amb la llista del 1304, comença després dels dos tractats didàctics (*Alphabetum catholicorum*, *De prudentia catholicorum scolarium*) amb el *De adventu Antichristi* i dura fins a l'agost del 1305 (etapa de la controvèrsia entorn el tractat acabat d'esmentar): i la terça, que aplega els escrits de caire més 'espiritual', en general redactats per Arnau de Vilanova en llengua catalana i traduïts en d'altres llengües entre l'agost del 1305 i la seva mort.

e) *Intermezzo: biogràfic*

En el seu maldar a fi de, amb l'ajut de Déu, veure a través i més enllà dels vel·ls que cobreixen el Misteri, Arnau de Vilanova narra que intentà de conèixer el significat del nom diví en hebreu, però que, no trobant mestre ni entre els jueus ni entre els grecs ni entre els llatins, decidí d'adreçar-se a Aquell que a *Mt XXIII*, 8. 10, és anomenat el Mestre únic; i ara deixem-lo explicar ell mateix:

«Videns ergo me solum, coactus sum... ad Magistrum recurrere...et confisus sum optinere gratiam illuminationis ab eo super quesito preambulo, propter duo:

«Quorum unum est quia semper affuit mihi circa investigationem occulte ueritatis in creaturis, ita quod, postquam ipse dignatus est me uidere, nulla quesita ueritas in aliqua materia considerationum mearum mihi latuit, cum tamen antea, nec in inuentis ab aliis nec in proprio labore quiescere poterat intellectus meus. Vnde, uisus ab eo misericorditer, clare inspexi eum in mente mea, nec postmodum defuit oculis meis, quia quidquid corporaliter uideo, mihi representat eundem in oculo mentis et sic radio sue presentie queque predictorum inuestigabilium hactenus mihi patere conspexi, coactus inexpugnabili ueritate de hoc in eo tantummodo gloriari».⁵⁰

50. *Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*, línies 199-212.

Col·locats en tema autobiogràfic (un dels punts del qual és la llista d'obres autèntiques), aprofitaré per publicar un parell de dades, si no segures, almenys molt atenedibles. El lector potser recorda que en l'article intitulat *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova*, publicat dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 349-402, vaig incloure l'*Instrumentum alterum appellationis magistri Arnaldi de Villanova a processu Parisiensium ad Apostolicam Sedem* (377-382), on figurava un «magister Gerardus de Noua villa, cantor de Tyarno» (378, lín. 52; recordem que en aquell document, mestre Arnau també era dit 'de Noua

No he sabut trobar cap comentari a aquest fragment ni en CARRERAS ARTAU ni en LEE,⁵¹ i, per tant, també amb l'ajut de Déu, m'he de refiar de mi mateix.

villa'), detall que em cridà l'atenció i m'obligà a preguntar si es tractava d'algú de la família, tal com hom pot veure en la nota 45, paràgraf segon del mateix article.

Ara, inesperadament, en llegir alguna de les obres de Roger Bacon, en el context de la *Summa grammaticae* (Oxford 1940, XXIV), m'he trobat amb la notícia d'un germà del mestre, transcrita per l'editor Robert STEELE del ms. de la (ara) British Library, Sloane, 2156, segons la qual en el f. 96^v del dit manuscrit comença un text que té aquest encapçalament: «Incipit prologus Mag. Arnoldus (!) de Nova villa ad Petrum, fratrem suum, quae intitulatur *De intentione medicorum*»; de més a més, també som informats que en el f. 108v un altre text comença així: «Incipit epistola Arnoldi de Vilnova (!) contra dicentes se posse cogere demones». Tant com el primer incipit és clar i net i no sembla presentar dificultats, el segon no sembla massa clar i per això no diré altra cosa, sinó que cal esperar noves informacions sobre el tema. El primer, en canvi, encaixa plenament amb l'*Instrumentum alterum...* acabat d'esmentar, no sols en la forma de grafiar tant el cognom del mestre i el d'aquell altre mestre Gerard, com en el de fer-nos saber que el nostre metge tenia un germà, el nom i cognom del qual augmenta la versemblança que aquell altre mestre Gerard fou un familiar: germà, oncle, cosí, nebot? A mesura que aquestes dades poguessin ésser completades per noves aportacions, també s'enfortiria la versemblant procedència familiar d'una terra (Occitània? Provença?) que cauria dins els actuals límits de França.

La referència al germà Pere és recollida dins l'aparat crític al *De intentione medicorum* en l'edició de Michael McVAUGH (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, V, 1, Barcelona, Fundació Noguera 2000, 48), però crec que hauria resultat més clar que el text de les pàgines 97-100, hagués anat precedit pel títol que l'identifica com a pròleg, propi del còdex Sloane, el qual, de més a més, és el col·locat en primer lloc dels testimonis de la transmissió textual, 90 i 94. El dit germà Pere de Nova villa volia practicar o potser ja practicava la medicina, tal com es pot deduir de dues frases del dit pròleg a ell dedicat: «...ut, ergo, karissime, huius precipita delusoria valeas evitare, tibi nostri laboris aream ideo preparamus, in qua tuum exercitare poteris intellectum...»; i «In hoc autem opusculo, etsi dicatorum medicinalium ad plenum intentio non pateat, via saltem intelligendi queque dicta tibi lucidius patefiet, ea namque obscura que in libris Galieni sepius expavisti...», *loc. cit.*, 98 i 99.

Aquestes dades no incideixen de cap manera en la discussió sobre la vinculació d'Arnau de Vilanova amb la família marselesse de Joan Blasi, que fou objecte d'una recerca i consegüent publicació de Miquel BATLLORI, *La patria y la familia de Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XX (1947), 5-75; i *La documentació de Marsella sobre Arnau de Vilanova y Joan Blasi*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XXI (1948), 75-119; articles publicats en traducció catalana de Josep SOLERVICENS amb els títols de *La pàtria i la família* (en col·laboració amb Joaquim CARRERAS ARTAU), i *El parentiu amb Joan Blasi a través de la documentació de Marsella*, dins Miquel BATLLORI, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*. Edició a cura d'Eulàlia DURAN (dir.) i Josep SOLERVICENS (coord.). Pròleg de Giuseppe TAVANI (Obra completa vol. III; Biblioteca d'Estudis i Investigacions, 20), València, Eliseu Climent editor 1995, 3-73 i 75-126, respectivament.

La *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, «ATCA», X (1991), 91-93, líns. 509-553), narra, no pas una experiència personal, ans la trobada amb un espiritual güelf, que durant el mateix any, però algun temps després de les Vespres Sicilianes, li explicà de viva veu i després li envià escrita, la interpretació que donava a aquells fets una persona col·locada en la perspectiva güelfa. Era, i Arnau ho fa constar, el 1282.

51. Em refereixo als articles de Joaquim CARRERAS ARTAU, *Arnaldo de Vilanova, apologista antijudaico*, dins «Sefarad», VII (1947), 49-61, *La "Allocutio super Tetragrammaton" de Arnaldo de Vilanova*, dins «Sefarad», IX (1949), 75-105; i *Arnau de Vilanova y las culturas orientales*, dins «Homenaje a Millàs Vallicrosa», I, Barcelona, CSIC 1954, 309-321; i al de Harold LEE, *Scrutamina Scripturas...*, 48-56.

Tenim en aquestes línies la narració d'una experiència personal, davant la qual el respecte és el primer manament, i molt més tractant-se d'una vivència religiosa, que, com a tal, afecta l'Absolut.

Perquè en el paràgraf transcrit hi ha dues afirmacions: que aquell Mestre únic no li ha fallat mai en les investigacions que tenien per objecte la cara oculta de la realitat creada (líns. 203-204); i això, «fins al punt que (així interpretaria un servidor l',ita quod' de la línia 204) després que Ell es dignà veure'm, no em resultà amagada la veritat investigada en cap matèria de les meves recerques... mentre abans ni en les descobertes dels altres ni en el propi treball la meva intel·ligència no podia recensar».

Només podem deixar sense resposta tots els interrogants que aquest paràgraf obliga a plantejar, com és ara: quan s'esdevingué aquella experiència espiritual? De quina naturalesa era? I quant als efectes en mestre Arnau, què vol dir que des d'aquell moment res no li resultà amagat? Vol dir, per exemple, que la consciència d'haver estat afavorit amb aquell esguard del Mestre únic justificava en ell la seguretat d'encertar en les seves tesis, per agosarades que fossin?

Una cosa, però, és afirmable: aquella vivència tingué repercussió constatable en la seva dèria de veure-hi més enllà dels vels que cobreixen el Misteri, ni que sigui en el fet de reafirmar-lo a insistir en l'objectiu.

f) El nucli doctrinal de la *Introductio*...

Desbrossat el camí de les dues afirmacions acabades d'analitzar, i conscients que en aquests textos s'hi reflecteix d'alguna manera el resultat d'una vivència espiritual, podem reemprendre la nostra recerca amb la seguretat que els dos texts publicats en aquest volum foren escrits, només ells (el ,diu est' de la *Praesentatio facta Burdegaliae* ho diu ben clar), molt temps abans que comencés la llista d'aquells escrits, que en el pas del segle XIII al XIV feren cèlebre Arnau de Vilanova.

Cal, doncs, que ens preguntem què representa doctrinalment cada un d'ells, començant pel que en el Vat. lat. 3824 ocupa el primer lloc: la *Introductio in librum De semine Scripturarum*. I coneguda, de més a més, la seva configuració esquemàtica, donada en les pàgines anteriors d'aquest estudi introductori, és arribat el moment de preguntar-nos on es troben els nuclis doctrinals que donen unitat i cohesió al conjunt.

Aquesta unitat és suggerida, ja de bell començament mitjançant la figura de la roda d'*Ezequiel* (lín. 13), que representa i engloba tot el curs del temps d'aquest món i troba una seva primera explicació quan, ja cap al final del tractat, torna el símil de la roda, però donant per descomptat que ara és plenament compresa (líns. 674-675).⁵²

52. «Ecce igitur iam pre oculis contemplationis existit maxima ista rota totius temporis seculi huius», *Introductio*..., líns. 674-675. Sobre la interpretació tradicional de la figura de la

Aquella roda, en efecte, és extensiva a tota la durada del món, però no només en sentit cronològic, ans en el de perfecció entitativa. En els sis mil·lenaris que, seguint el *De semine Scripturarum*, Arnau de Vilanova, almenys en aquell primer moment, estava convençut que duraria el món, també n'estava que, d'una banda, Déu aniria desvelant els sentits amagats de creació i revelació, de manera que dins aquell temps la humanitat arribaria al coneixement total de la veritat humana i revelada, i que, de l'altra, Déu i la humanitat conjuntament realitzarien en plenitud els objectius de divinització de l'home decidits des del moment de crear l'univers. Així és comprensible que en el missatge arnaldià no sols hi hagi una previsió de plenitud de veritat i de vida, ans també una planificació de com arribar-hi (afegint que, quan en el *De adventu Antichristi* les previsions dels temps finals s'hauran escurçat de mitjan segle XVI a la segona meitat del segle XIV, les urgències cronològiques de retorn a Déu també l'acularan a haver d'agafar el batall de la campana grossa i a tocar a sometent amb abast universal; només que a París 1299 li isqué el tret per la culata i el batall se li convertí en boomerang).

És possible que algun lector hagi llegit fins ací, sense caure en la temptació de donar una volta pel text d'Arnau i que estranyi la doctrina acabada de formular en el paràgraf anterior, qui sap si malfiant-se que aquella és il·lusió òptica de l'editor.

En tal cas aquest es permetria de suggerir-li que, partint de la paraula ,consummatio/consumatio' en tots els seus casos consignats en la taula de mots, ressegueixi en el text de la *Introductio...* les línies on la dita paraula es troba i s'adonarà que aquell concepte de realització plena (i no pas el purament cronològic de ,finis temporum') traspasa d'una banda a l'altra tot el tractat que ens ocupa.

És evident que aquesta observació no és una prova, i menys apodíctica; però si, de més a més, el lector es fixa en els contextos d'aquella dotzena i mitja de casos, anirà descobrint amb més claredat els pressupòsits del nostre autor; vegem-ne alguna mostra:

«...si litera significat numerum temporis in consummatione fructificationis Scripturarum...»;

«...cum littere alphabeti, que semen Dei sunt, ceciderint in terram bonam sacri uoluminis misteriorum Ipsius, quod id quod littera significat ad consummationem illorum misteriorum centuplicabit...»;

«...ut sciatur in quoto millenario omnia que fiunt per creatorem consummationem accipiant...»;

«...millenaria consummationis omnium fiendorum...»;

---

roda d'Ezequiel, hom pot veure l'article de Marco RAININI, *La visione di Ez nelle figure di Gioacchino da Fiore*, dins «Florensia. Bolletino del Centro Internazionale di Studi Gioacchimitici», XVI/XVII (2002-2003), 25-61; no sembla que la interpretació arnaldiàna es trobi en aquella línia, diguem-ne tradicional.

«...cum Dei perfecta sint opera et consummatio seculi sit absoluta operum Dei perfectio...»;

«...ad hoc ut perfectio et perfectio plena et absoluta perfectio in consummatione illa notetur...».⁵³

Però on, per ventura, aquesta doctrina es troba més completa i explícita és en el fragment que segueix:

«...ut in signum esset electis quod, sicut opera primeue creationis partium uniuersi perfecit in sex diebus, ita que creare et facere disposuit propter electos suos per totam durationem seculi, in sex annorum millenariis adimpleret, et hoc est esse apud Ipsum sex millenaria tanquam sex dies. In sex itaque millenariis complebitur omne opus creationis, in quoto etiam tempore creationis tanquam in sex diebus licitum est creature uacare laboribus operum».⁵⁴

I a fi que ningú no pugui pensar que en aquesta doctrina d'Arnau de Vilanova ell barreja o confon la previsió intel·lectual dels temps finals amb la plena realització efectiva de les virtualitats de creació primitiva i de recreació cristiana, s'ho val de reproduir unes frases de la mateixa *Introductio...*:

«...sicut in sex diebus laboris et operis, Dei ordinatione lateat tanquam in semine figura totius temporis, in quo debent omnia creationis, generationis, corruptionis et omnis motus opera consummari, in quo cernitur mirabilis diuine sapientie celsitudo, uolens electos suos de huiusmodi misterio erudire...».⁵⁵

53. Els sis fragments es poden llegir en el text de les línies 354-355, 430-433, 538-540, 548-549, 553-554, 570-572, respectivament, de la *Introductio...*; fragments i referències que es podrien multiplicar.

54. *Introductio...*, líns. 628-635.

55. *Ibid.*, líns. 652-656. El lector s'haurà adonat de la diferència que hi ha entre els sis dies, sota els quals s'amaga la figura ('latet figura'), o la voluntat de Déu d'adoctrinar ('erudire') sobre el misteri de la significació de la totalitat del temps, figurat en els sis dies de la creació, d'una banda, i de l'altra, la realització plena de la totalitat de l'obra de la creació en totes les seves manifestacions en el temps dels sis mil·lenaris ('omnia creationis... opera consummari'). I com que tot ja haurà arribat a la seva màxima realització, «...[diuine maiestatis potentia] iam non creabit tunc, sed a creatione cessans, stabit iudicans...» (líns. 636-638); afegim-hi un parell de frases: «...millenaria consummationis omnium fiendorum» (líns. 548-549); i «...consummatio seculi sit absoluta operum Dei perfectio» (líns. 553-554).

Rellegim també aquesta formulació, que trobem a les línies 167-170: «Significat ergo ueritas quod donec omnia misteria diuini secreti que in sacro Legis uolumine continentur ad electorum eruditionem secundum distributionem Spiritus ueritatis completa sint, non preteribit aliqua littera uel notula seu parua seu magna»; o aquesta, de les línies 191-194: «...habetur expresse quod in misteriis Dei, que Sacra Scriptura fidelibus et maxime electis proponit ad credendum et presciendum, quod reuelabuntur et implebuntur constanter temporibus quibus diuina stabiliuit prudentia...»: la revelació ja és feta i es troba a l'Esriptura: ara encara ha d'ésser plenament desvelada i sobretot ha d'arribar a ésser 'completa', és a dir, 'complida' o realitzada.

En conseqüència, «cum hec misteria fuerint adimpleta, cessabit omnino tempus et per consequentiam rationis cessare necesse est omnem motum», línies 183-184.

Encara és possible de donar un pas més en aquesta recerca de la base teològica de la proposta arnaldiana formulada en la *Introductio in librum De semine Scripturarum*, i aquesta no és altra que el Déu Creador i Causa de l'ésser de les coses:

«...in quibus [els elements constitutius de gramàtica, lògica, retòrica, aritmètica, música, geometria, astronomia, és a dir, del trívium i el quadríviu], et etiam aliis scientie partibus, multiformes iacent significationes misteriorum Creantis et Causantis esse in rebus».⁵⁶

Encara hi hauria una possible observació, a la qual satisfer: la que assenyales que en els fragments acabats d'esmentar, Arnau parla repetidament de creació i poc o gens de ,recreació/redempció/salvació'. Al possible observant, li indicaria que, si no m'equivoco, la perspectiva d'Arnau de Vilanova és la inversa: no és la ,recreació/redempció/salvació' cristiana la que completa la realitat de la creació, ans aquesta la que només és vista dins aquella, tal com resulta ben clar poques línies abans de les acabades de reproduir:

«In omnibus enim artibus et scientiis ueritatis et rationis, quemadmodum in triuio et quadruuio, latent non solum in principiis et elementis, sed etiam in aliis partibus significationes et prophetie misteriorum Altissimi, cuius nutu et inspiratione per homines aut bonos aut malos, et hoc similiter ad misterium sunt inuente».⁵⁷

g) *Les bases teològiques del primer arnaldisme*⁵⁸

La o les propostes d'Arnau de Vilanova en aquesta obra primerenca tenen darrere seu una teoria que intentaré d'explicitar. I el primer pas consisteix a

---

Encara una observació, de tipus exegetíc: la insistència d'Arnau a emparar-se en la frase de *Mt v, 18*, és simptomàtica, ni que només fos perquè la interpretació que ell en fa no és pas la correcta; n'hi ha prou de veure que la seva definició de ,lleí' en les línies 165-166 és ben altra que el sentit de ,Llei', és a dir ,Thorà', que té en *Mt v, 17-18*, on, de més a més, trobem (v. 17) el sintagma complet: ,la Llei i els Profetes', és a dir, l'Antic Testament, detall que a ell només intencionadament se li podia escapar (cf. Isidre GOMÀ CIVIT, *El Evangelio según san Mateo*. Volumen primero (1-13), Madrid-Barcelona, Ediciones Morova-Facultad de Teología 1976, 255-262); a Arnau, en canvi, que el Nou Testament completi l'Antic almenys ací no li interessa, ans allò que li interessa de fer dir al text bíblic i al mateix Jesús és que no hi haurà ni un ,iod', ni una coma, que no ,fiat', que no sigui realitzada plenament en el curs de la història humana, abans de la segona vinguda de Jesucrist jutge universal. Recordem que Arnau tornarà a aquest text bíblic en les línies 294-328.

56. *Ibid.*, líns. 253-254.

57. *Ibid.*, líns. 243-247.

58. Segurament no seria necessari de dir-ho, però, per si calgués, recordo que la teoria (o teologia) ací exposada és la que formulà Arnau de Vilanova en el context mental i doctrinal de l'Occident cristià i catòlic del pas del segle XIII al XIV, i pot no coincidir necessàriament amb

constatar que, per dir-ho amb l'expressió de l'argot teològic, si l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* podria representar la incursió d'Arnau en l',ad intra' de Déu, la *Introductio in librum de semine Scripturarum* podria ésser la corresponent a l',ad extra'.

Tenim, ja, deixant allò que és Déu en ell mateix, delimitat el camp en el qual ens mourem: el de l'actuació divina en aquest món i en tot el seu curs temporal o històric, des del començament de la creació fins al darrer dia en què, plenament conegut i realitzat el pla de Déu, aquest donarà per tancada l'empresa i passarà comptes.

M'atreveria a assenyalar que el primer principi de la teologia arnaldiana és l'omnicausalitat totpoderosa, transcendent i sobirana de Déu i del seu pla damunt tota la realitat estàtica i dinàmica del món i de la humanitat, del primer moment a l'últim:

«...propter numerum electorum maxime, cuncta sensibilia produxit in esse, cunctaque misteria que suis reuelare disposuit diuine mentis consilium, ad cuius numeri perfectionem et ad que misteria, statutis ab ipso metis temporis, reuelanda tantum uoluit durare uel esse tempus, et per consequens reuolutionem et motum, quantum uidit esse sufficiens ad complementum illorum. Etenim, cum hec misteria fuerint adimpleta, cessabit omnino tempus et per consequentiam rationis cessare necesse est omnem motum».⁵⁹

L'omnicausalitat totpoderosa, transcendent i sobirana del pla de Déu unitri és personificada i exercida a través del Verb encarnat:

«...est siquidem ueritas ipse Deus et quicquid procedit ab ore Dei. Os autem Dei est ille qui et Verbum est Dei et etiam ipse Deus. Hic autem est Filius incarnatus...»⁶⁰

Tota actuació de l'omnicausalitat totpoderosa, transcendent i sobirana presenta certes característiques, com la d'ésser determinada pel lliure beneplàcit de Déu:

«...humana ratio, quasi prenoscendo, ualeat contemplari futura. Tantum, inquam, quantum eidem placet actori quod homini notum fiat...».⁶¹

---

la de la teologia catòlica de començament del segle XXI; segurament, per exemple, l'actual doctrina sobre la inspiració de la Sagrada Escriptura, comparada amb la d'Arnau, podria presentar diferències notables.

59. *Introductio...*, línies 177-184; vegeu també el text de les línies 97-100, 113, 115-117: en aquest hi ha la fórmula breu i precisa: «...nichil Deo potentius aut etiam eque potens, ymo "omnis potestas est a Deo"».

60. *Ibid.*, línies 151-154.

61. *Ibid.*, línies 108-110.

En allò que és resultat de l'actuació de Déu, no hi ha res de sobrer, res que no tingui la seva importància en el conjunt de l'obra divina:

«A Dei uero sapientia nichil frustra uel inordinate procedit»;
«Cum itaque nichil ociosum aut inane procedat ab ore Dei...».⁶²

Dins aquest bloc de la realitat total, estàticament i dinàmica pendent del beneplàcit de Déu, Arnau de Vilanova contempla algun camp particular d'aquella actuació totpoderosa, transcendent i sobirana de Déu, com és ara el de la inspiració bíblica o el de la desvelació del sentit amagat en tota l'obra de la creació:

«...omne quod per se est principium aut elementum alicuius effectus diuini procedit a Dei ordinatione et sapientia. Sed elementa cunctarum scripturarum sunt elementa Scripture, cuius actor solus est Deus, scilicet, Sacre Scripture»;⁶³

i quant a la desvelació dels sentits amagats en les coses, recordem que els misteris són omnipresents i ho omplenen tot:

«Totum enim plenum est intus et foris huiusmodi significationibus et figuris»;
«Cum autem Scriptura Sacra fere tot misteria contineat quot et verba...»;⁶⁴

assenyalem, finalment que la desvelació dels misteris, dels quals tota la realitat és curulla, i que s'amaguen darrere cada paraula de l'Esclatuta, és prerogativa particular del Lleó de la tribu de Judà, és a dir, de Jesucrist:

«Liber enim misteriorum Dei pure homini fuit ostensus in uisione clausus et sigillatus, cum nichilominus scriptus esset intus et foris, que Spiritus testatur... quoniam triumphator Leo de tribu Juda potens est libri huius aperire signacula».⁶⁵

I tot aquest conjunt (actuació totpoderosa, transcendent i sobirana de Déu i desvelació de sentit místic) té una finalitat molt precisa:

«Fructus autem Scripture Dei finaliter duplex est, scilicet notificatio uel ostensio operum iustitie in electis; alius uero est manifestatio aduentus Filii incar-

62. *Ibid.*, línies 142-143; 155.

63. *Ibid.*, línies 118-121; recordem una altra frase: «...ut ostenderet quod consummanda misteria prenuntiata sunt diuino spiramine per prophetarum dicta, que in sacro volumine continentur... », líns. 188-189.

64. *Ibid.*, línies 254-256 i 196-197; es tracta de les «multiformes significationes misteriorum Creantis et Causantis esse in rebus», línies 253-254.

65. *Ibid.*, línies 199-203; cf. també 207 i 543.

nati. Tota enim doctrina Sacre Scripture... in summa tamen ad hec duo ordinatur, scilicet ad docendum et explicandum opera quibus electi iustificantur et ad ostendendum [utrumque: lín. 360] aduentum incarnati Filii Dei...».⁶⁶

Acabem aquest apartat, recordant la norma que Déu mateix s'ha establert quant a la desvelació del sentit, la d'anar-la descobrint, no pas tot d'un cop, ans en diacronia:

«Frumenta namque misteriorum Dei, que in orreo sacri uoluminis recondita sunt, sicut nec ibidem simul reposita sunt, sic nec simul reuelatione distribuuntur, sed potius successive...».⁶⁷

b) *L'aplicació dels principis: ,rotae in rota'*

Els que acabo d'exposar són els conceptes bàsics del raonament d'Arnau de Vilanova en el text que ens ocupa. I per si calgués, repetiré que aquesta no és la teologia que presideix, almenys de forma explícita, ni els tres llibres de Joaquin de Flore citats pel nostre autor, ni el *De semine Scripturarum*, esmentats en les primeres pàgines d'aquesta introducció. Dels seus precedents, Arnau de Vilanova, només li interessa, tal com deia allí, conèixer la ,clau' amb la qual cada un d'ells ha considerat que tenia accés al ,misteri' o ,secret' de les significacions místiques i de les previsions dels temps darrers.⁶⁸

L'abast del pensament d'Arnau de Vilanova es projecta, tal com ja sabem, damunt tot el curs de la història humana, que ell, ja al començament de la *Introductio...*, presenta al possible lector servint-se del símil de les rodes d'Ezequiel, unes dintre les altres, o unes dins l'altra, més gran.⁶⁹ Recordem, doncs,

66. *Ibid.*, línies 337-342; i 357-360.

67. *Ibid.*, línies 232-234; el lector pot tenir en compte les referències bíbliques que segueixen immediatament el text d'aquestes ratlles.

68. No faig ací cap referència a Ramon Martí, perquè aquest seu mestre no serví a Arnau de precedent per a les seves previsions, car, fora de la successió entre el Vell i el Nou Testament, el dominicà hebraïsta no dedicava cap atenció a aquests temes de diacronia. N'és prova la forma com tracta del judici final en la seva *Explanatio symboli Apostolorum*, ocasió immillorable per a dir una paraula sobre les expectatives cronològiques dels temps finals, en cas de tenir-ne alguna. De fet, però, diu això: «*Septimus articulus*. Septimus articulus similiter est: Inde venturus est iudicare vivos et mortuos». El text és un enfilall de citacions bíbliques, al mig de les quals l'única frase de collita pròpia fa així: «Cum autem multa habeantur de iudicio in veteri et novo testamento, hic pauca ponimus preter dicta», i prossegueix l'enfilall de frases bíbliques, aquesta vegada d'aquelles on consta que el judici final anarà acompanyat de foc, tal com el lector pot veure en Josep M. MARCH, *En Ramon Martí y la seva "Explanatio symboli Apostolorum"*, dins «*Insititut d'Estudis Catalans. Anuari MCMVIII*», 443-496, en concret 481-482.

69. Cf. *Introductio...*, líns. 13-14.

el paràgraf, en el qual el nostre autor exposa el seu pensament, línies que segueixen immediatament després d'aquelles en què ha establert la seva convicció que el sentit amagat de la revelació bíblica va essent desvelat en dimensió diacrònica o en la successió del temps:

«Nec est hoc potius mirandum in litteris quam in aliis scientiarum principiis. In omnibus enim artibus et scientiis ueritatis et rationis, quemadmodum in triuio et in quadruuio, latent non solum in principiis et elementis, sed etiam in aliis partibus significationes et prophetie misteriorum Altissimi, cuius nutu et inspiratione, per homines aut bonos aut malos et hoc similiter ad misterium sunt inuenta. Sicut enim est elementum in grammatica littera, sic et in logica terminus et in rethoricis simplex oratio et in arismetis unitas et in musicis thonus pro simplici uoce acceptus, et in geometricis punctus et in astronomicis instans uel athomus. In quibus omnibus, non sine misterio, ab indiuisibili uel secundum rem uel secundum rationem inchoat esse diuisibilium. In quibus, et etiam aliis scientie partibus, multiformes iacent significationes misteriorum Creantis et Causantis esse in rebus. Totum enim plenum est intus et foris huiusmodi significationibus et figuris. Et ipsarum artifices absque dubio prophete fuerunt, quemadmodum Cayphas, non animaduertentes prophetie ueritatem, ac si dormirent, quoniam «clausi» erant «signatique sermones usque ad tempus prefinitum» ab Eo, cuius clausuram nemo sine eo poterit aperire uel contra».⁷⁰

El paràgraf és llarg, en part era conegut perquè ja n'havien estat transcrits alguns fragments, però només així, llegit en la seva totalitat, permet de captar l'abast de la doctrina en el seu conjunt.

En el seu precedent, que és el *De semine Scripturarum* germànic, Arnau trobava que cada una de les lletres de l'alfabet, hebreu o llatí, posseïa alguna significació misteriosa i que aquell autor havia dedicat explicacions normalment llargues a desentranyar la de cada una;⁷¹ Arnau salta per damunt les dites limitacions i afirma:

- a) que la dita càrrega de significació misteriosa no es limita a les lletres, sinó que s'estén «a totes les arts i ciències de la veritat i de la raó» (lín. 243);⁷²
- b) que aquella càrrega no és limitada als principis, elements o bases del raonament, sinó que s'estén a les altres parts de les dites ciències (lín. 245);
- c) en virtut d'indicació i inspiració de Déu, les esmentades significacions han estat trobades pel treball de persones humanes, qualsevol que fos llur qualificació moral («bones o dolentes») (lín. 246-247);

70. *Ibid.*, lín. 242-260.

71. BAV, Vat. lat. 3819, ff. 3^a-17^c.

72. Per a facilitat del lector, encara que li seria fàcil de trobar la frase, a la qual al·ludeixo en el paràgraf transcrit, també indico el número de la línia en l'actual edició de tot el text.

- d) a fi de clarificar la diferència entre els principis o elements, i les altres parts dels camps del saber, en totes les quals s'amaguen significacions místèriques, és precisat allò que són els principis o elements, de manera que el lector pugui deduir quin és el camp resant: lletra en gramàtica, terme en lògica, oració simple en retòrica, unitat en aritmètica, to vocal en música, punt en geometria, instant o àtom en astronomia (líns. 248-251);
- e) en tots els camps corresponents als principis acabats d'esmentar, l'ésser de les realitats realment o mentalment divisibles (limitades, finides) procedeix de l'Indivisible (II·limitat, Infinit) (líns. 251-253);
- f) tant en tots aquests camps com en les altres parts de la ciència es troben amagades múltiples significacions misterioses posades per Déu Creador i Causa en l'ésser de la realitat (líns. 253-254), car tota la realitat és plena de misteris per dins i per fora (254-256);
- g) en conseqüència, els qui han treballat de forma creadora o inventora en els dits camps han estat profetes, ni que, com si dormissin, no s'adonessin que en realitat profetitzaven, tal com succeí a Caifàs⁷³ (líns. 256-258);
- h) la raó és que, tal com diuen *Daniel* i l'*Apocalipsi*,⁷⁴ les realitats significatives eren closes i segellades fins que les desclogués l'Únic que les pot obrir i tancar (líns. 258-260).

Com si jo també somniés i no em refiés d'allò que em semblava de veure i comprendre en el text d'Arnau de Vilanova, he procurat en aquestes pàgines, com l'orb que va a les palpentes, d'avançar tocant a la paret de la lletra arnaldiana, sense permetre'm cap altra interpretació que la d'afegir (en un parell d'ocasions), a l'emprat per Arnau el mot corresponent en la manera de parlar actual. Però malgrat la meva malfiança crec que sobretot el text de les línies 242-260, que he procurat de desglossar, diu amb claredat meridiana que allò

---

73. *Io*, XI, 49-52. El text de l'*Allocutio super... tetragrammaton*, ajuda a precisar la identitat dels col·laboradors profetes amb la frase: «...sicut dicit Grammaticus, qui, prout ceteri artifices uelut in somniis tractat spiritualia et diuina...», líns. 240-242 (tot fa suposar que el Gramàtic per antonomàsia és Priscià): Arnau qualifica d',artifices', és a dir, de ,menstrals' o treballadors en l'obra de Déu, els estudiosos que fan avançar la gramàtica i els altres camps del saber i de l'activitat humana: la qualificació ajuda a veure què pensava Arnau en parlar de la gran roda i de la ,consummatio' vinculada a la fi dels temps.

Joaquim CARRERAS I ARTAU, *Arnaldo de Vilanova, apòlogista antijudaic*, dins «Sefarad», VII (1947), 53, féu un resum ben acceptable de la *Introductio...*, però es limità a veure-hi un raonament, segons el qual «la Escritura es integramente una obra divina, y en las obras de Dios nada hay ocioso. De donde infiere, con manifesto abuso, que Dios ha puesto una significación no sólo en cada palabra, sino aún en cada letra y en cada signo del texto sagrado»; la valoració dinàmica de la realitat i la qualificació de ,profetes' dels qui la descobrien no sembla que li haguessin cridat l'atenció. Però el fons del primer arnaldisme es troba ací i en les seves conseqüències amb vista a la plenitud escatològica. I diria que tots els altres elements són aprofitables en tant que es deixen instrumentalitzar per a fer acceptable la tesi de fons.

74. *Dan*, XII, 9; *Apoc*, v, 3.

que el nostre autor veu i propugna com a sentit de la història mundial conduïda per Déu no és només una idea, ans el resultat de la realització plena de les virtualitats de tota la creació i que els qui hi contribueixen, bons o dolents, tant si ho accepten com si no, són i han d'ésser considerats autèntics profetes.

Per si calgués encara confirmar-ho, recordaré que tota la secció de les línies 475-673 no és altra cosa que l'explicació d'allò que pot ésser endevinat a través de la consideració màgica dels nombres perfectes, en concret del mil i del sis, explicació que conduirà a establir que el temps dins el qual cal comptar que l'objectiu total del projecte diví ha d'ésser realitzat plenament es troba dins el sisè mil·lenari a comptar des dels sis dies de la creació.⁷⁵

L'altra gran confirmació de la doctrina acabada d'exposar arriba amb la secció final,⁷⁶ on trobem formulada amb més completesa que al principi del nostre tractat la figura de les rodes dins la roda, 'rotae in rota'; la roda per antonomàsia, no cal dir-ho, és la que abasta els sis mil·lenaris⁷⁷ i dóna sentit unitari a la rotació concomitant de les moltes rodes que, amb el seu rodar, augmenten l'impuls del conjunt.

I si ens fixem en la llista de les línies 248-251, hi trobarem la col·laboració oferta al descobriment dels misteris amagats en la realitat del món per les matèries del trívium i del quadrívium, a les quals es refereix de forma explícita el text de la línia 244. Però podem continuar establint comparacions amb l'enumeració de les línies 681-720, i àdhuc amb la de les línies 723-751. En tots tres casos, es repeteix la llista dels estudis del trívium i del quadrívium, però en els dos darrers la dita llista és completada amb la de les respectives facultats universitàries; només hi ha una petita excepció: en la darrera, manca la referència a l'estudi del dret, que en canvi, es troba en la primera llista, línies 717-720.

Però si algú objectés que es tracta només de possibilitats d'estudi, per tant, de visió intel·lectual i no pas de col·laboració efectiva, la meua resposta seria la de convidar-lo a veure més de prop el sentit de cada una de les dues meitats de la secció final: la primera, efectivament (línies 679-720), és de naturalesa conceptual, car en el seu repàs dels onze camps d'estudi, Arnau de Vilanova assenjala aquells aspectes ideals, a través dels quals cada un dels camps esmentats pot traspuar contemplativament el misteri; però el text de la segona meitat de la secció (línies 723-755), ja no assenjala idees, ans formes de col·la-

---

75. No cal dir que els 'sis dies de la creació' són els que descriu el primer llibre de la *Bíblia*, el *Gen*, I, 3-31 i II, 1-3, i han estat, més o menys (vull dir entesos en sentit més o menys estrictament literal o més o menys al·legòric), la base no sols per a la teologia sobre la creació, ans encara, sobretot a partir de sant Agustí, per a una teologia de tota la història, en la qual aquest pare de l'Església veia set grans etapes corresponents als sis dies de treball i al setè dia de repòs: els sis mil·lenaris respondrien als sis dies de treball creacional.

76. *Introductio...*, líns. 675-755.

77. Arnau la defineix «maxima ista rota totius temporis seculi huius» al començament de la darrera secció (líns. 674-675).

boració per a assolir aquell resultat de plenitud, després del qual, tal com diu el text de la línia 752, «nec restat finaliter iam postea, nisi iudicium expectare», perquè s'haurà acabat el temps i amb ell la possibilitat de contribuir a la seva plena realització, o, tal com diu la citació d'*ICor XIII*, 10, en les línies 754-755, perquè ja «uenerit quod perfectum est».⁷⁸

Al final d'aquesta secció introductòria dedicada a la doctrina que Arnau de Vilanova exposà en aquesta *Introductio in librum De semine Scripturarum*, podem constatar que el nostre autor té una longitud d'onda completament altra que la de Joaquim de Flore i que la de l'autor del *De semine Scripturarum*. Per a ell, l'objectiu de la seva elucubració no és trobar una clau que li obri la possibilitat de preveure els temps finals, ans la de descobrir i exposar les possibilitats amb què els ‚semina mysterii‘, llavors sembrades en cada camp de la realitat, poden i han de contribuir a la ‚plenitud definitiva dels temps‘ i d'incitar al treball en el sentit perfectiu de la història humana. D'ací la importància de poder-ne preveure el final.

---

78. Després d'haver constatat en l'aparat crític corresponent a les línies 752-753 que cap dels exemplars manuscrits no afegeix res al text que el lector pot trobar en l'edició nostra, no em puc estar de manifestar la meua estranyesa davant un fet que no m'explico, el del silenci, en aquesta segona part de la darrera secció, sobre els professionals del dret, sobretot després que els havia dedicat algunes línies en la primera part, les 717-720; m'adono, però, que el text d'aquestes línies parla més de la contribució fàctica del jurista al curs perfectiu de la història humana, que de possibilitats contemplatives del misteri a través de la doctrina jurídica: és que, excepcionalment, Arnau, manifestava desconfiar, no pas dels juristes, però sí de la relació teòrica entre dret i misteri escatològic? He de deixar la pregunta sense resposta.

Encara una altra observació, la que entre els camps d'estudi i, per tant, de contribució a la ‚consummatio temporis‘, Arnau de Vilanova no esmenta l'alquímia, ni en secció independent ni en parlar de la medicina. Atesa la importància que el tema, també en relació pòstuma a ell, tingué amb mestre Arnau, crec que és encertat de recordar que un contemporani seu, Roger Bacon, no l'oblidà mai en les seves propostes de progrés científic; i em limito a recordar que en el seu *Opus maius*, dedicà una pàgina al tema, com a *Exemplum III* dins el *Capitulum de secunda prae-rogorativa scientiae experimentalis*, d'on transcriu aquest fragment, que em sembla significatiu: «Ars igitur alkimiae non solum omittit hos modos [quos scientia naturalis produxit in lucem, quoniam et gradus auri inuenit, et quatuor naturales, et modos horum septendecim, et artificiales], sed ad aurum viginti quatuor graduum rarissime inuenitur, et cum summa difficultate, et pauci fuerunt semper, qui simul viuentes sciverunt hoc secretum alkimiae, et non peruenit hec scientia ultra istud. Sed scientia experimentalis novit per secreta secretorum Aristotelis producere aurum non solum viginti quatuor graduum, sed triginta et quadraginta et quantum volumus. Propter hoc Aristoteles dixit ad Alexandrum, volo ostendere secretum maximum, et vere est secretum maximum. Nam non solum procuraret bonum reipublice et omnibus desideratum propter auri sufficientiam, sed, quod plus est, in infinitum daret prolongationem vitae. Nam illa medicina, quae tolleret omnes immunditias et corruptiones metalli vilioris, ut fieret argentum et aurum purissimum, aestimatur a sapientibus posse tollere corruptiones corporis humani in tantum, ut vitam per multa saecula prolongaret, et hoc est corpus ex elementis temperatum, de quo prius dictum est», Fratrís Rogeri BACON, ordinis minorum, *Opus maius ad Clementem quartum* (JEBB, Londini, Typis Gulielmi Bowyer MDCCXXXIII, 472).

SILENCI I PREGUNTES

El lector que hagi resseguit amb certa atenció la part central d'aquest assaig, sobretot la del text que correspon a les notes 50 a 70, i en especial els dos fragments de la *Introductio...* transcrits en les dues notes esmentades, no podrà deixar de manifestar-se estranyat davant el silenci de mestre Arnau envers el treball que uns determinats 'profetes', com eren els alquimistes, realitzaven amb el propòsit d'avançar en el descobriment dels misteris amagats per Déu Creador i Causa en la realitat del món material i, doncs, vistes les coses amb les idees d'Arnau de Vilanova, de contribuir a la plenitud dels temps.

L'estranyesa pot augmentar en veure com els contemporanis parlaven d'aquest tema; de Roger Bacon ens basta llegir el fragment transcrit en la nota 78; i si hom mira la paraula 'alchimia' en l'*Index thomisticus*, hi trobarà utilitzats els lemes 'alchimia / alchimus / alchima', amb catorze repeticions, a través de les quals es podrà adonar que Tomàs d'Aquino evolucionà vers una comprensió més positiva dels resultats que en aquell moment hom esperava de l'alquímia.⁷⁹

En un primer moment, el del *Comentari a les Sentències de Pere Llombard*, es manifestava escèptic davant la possibilitat que els alquimistes arribessin a fabricar or: «...alchima faciant aliquid simile auro quantum ad accidentia exteriora; sed tamen non faciunt verum aurum, quia forma substantialis auri non est per calorem ignis quo utuntur alchima, sed per calorem solis in loco determinato, ubi viget virtus mineralis; et ideo tale aurum non habet operationem consequentem speciem; et similiter in aliis quae eorum operatione fiunt».⁸⁰

79. *Index Thomisticus. Sancti Thomae Aquinatis operum omnium indices et concordantiae. Sectio secunda. Concordantiae operum thomisticorum. Concordantia prima.* Vol. 2, 03653 Agresta - 09947 Audientia, Stuttgart - Badd Cannstadt 1974, 31/II.

Durant segles ha estat publicat sota el nom de sant Albert el Gran, mestre de sant Tomàs d'Aquino, un *Libellus de alchimia*, que encara fou reproduït en l'edició de les seves obres completes a darreries del segle XIX: D. ALBERTI MAGNI, Ratisbonensis episcopi, ordinis praedicatorum, *Opera Omnia...* cura el labore Augusti et Aemilii BORGNET, vol. XXXVII, París, Vivès 1898, 545-573; però ja el 1958, en reeditar-lo sota el guiatge de Paul Kibre, la curadora de l'edició el considerava espuri: *Libellus de alchimia*, ascribed to Albertus Magnus. From the Borgnet latin ed., introduction and notes by sr. Virginia HEINES. With foreword by Paul KIBRE, Berkeley, University of California Press 1958, 79 pp. I el 1982 ja ni l'esmentava Winfried FAUSER, *Die Werke des Albertus Magnus in ihrer handschriftlichen Überlieferung. Teil I: Die echten Werke (Sancti Doctoris Ecclesiae Alberti Magni...Opera Omnia...* Tomus subsidiarius, I), Münster, Aschendorff 1982, XXVI i 483 pp. No sabem en quin temps fou escrit ni d'on procedí, no crec que el pugui introduir ací per a il·lustrar la posició d'autors significatius del segle XIII sobre el tema de l'alquímia.

80. S. THOMAE AQUINATIS, *In II Sententiarum*, dist. VII, 1, ad quintum (*Opera Omnia*, VI, Parma 1856, 451, col. I).

El comentari al *In Boetium De Trinitate* ofereix ocasió de precisar l'estatut epistemològic de l'alquímia, col·locada al costat d'ars mecàniques com l'agricultura, la pràctica de la medicina, o les aplicacions de judicis morals.⁸¹

En la *Summa theologiae* l'alquímia compareix relacionada amb un problema moral i un de doctrinal. El problema moral consistia a determinar si l'or o l'argent de fabricació alquímica servien per a transaccions comercials de la mateixa manera que els naturals, i la resposta del teòleg és interessant perquè almenys admet la possibilitat que existissin or o argent de fabricació alquímica i, si fossin autèntics, el fet d'ésser alquímics no els desvaloraria.⁸²

En canvi, en preguntar-se si seria vàlid el baptisme administrat amb aigua procedent de transformacions alquímiques, respon decidit que no, de la mateixa manera que no ho seria l'administrat amb aigua de roses.⁸³

Un enciclopedista de la primera meitat del segle XIII, Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais), autor d'un enorme recull de fragments textuais sobre tots els camps del saber i de la vida, el *Speculum naturale*, dedica a l'alquímia onze capítols dins el Llibre VII, els LXXXV-XCV, on comença afirmant en el títol del LXXXV *Quod vere fiat eorum (auri et argenti) transmutatio, vel potius disgregatio per alchymiam*, on contra el fet habitual en el *Speculum*, el de fer parlar altres autors, es defineix ell mateix: «...tam ab antiquis philosophis, quam ab artificibus nostris nostri temporis (alchymia) probata est vera, utrumque aurum et argentum secundum illam, non quidem fieri tantum, sed a caeteris materiebibus, quibus permixta sunt vel inclusa, quodammodo per ignem segregari vel excludi».⁸⁴

81. S. THOMAE DE AQUINO, *Expositio super librum Boetii de Trinitate, ad fidem codicis autographi necnon caeterorum codicum manu scriptorum* recensuit Bruno DECKER (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, IV), Leiden, E. J. Brill 1955, 162, líns. 14-16; 168, líns. 15-18; i 178, líns. 11-13.

82. «Utrum venditio reddatur iniusta et illicita propter defectum rei venditae», S. THOMAE DE AQUINO, *Summa theologiae*, II-II, q. LVII, art. 2 (Ed. Leonina, Vol. IX, Romae 1897, 151).

La resposta diu: «...si aurum vel argentum ab alchymicis factum veram speciem non habeat auri vel argenti, est fraudulenta et iniusta venditio. Praesertim cum sint aliquae utilitates auri et argenti veri, secundum naturalem operationem ipsorum, quae non conveniunt auro per alchymiam sophisticato: sicut quod habet proprietatem laetificandi, et contra quasdam infirmitates medicinaliter iuvat. Frequentius etiam potest poni in operatione, et diutius in sua puritate permanet aurum verum quam aurum sophisticatum. Si autem per alchymiam fieret aurum verum, non esset illicitum ipsum pro vero vendere; quia nihil prohibet artem uti aliquibus naturalibus causis ad producendum naturales effectus; sicut Augustinus dicit, in III *De Trinitate*, de his quae arte daemonum fiunt», *ibid.*, 152.

83. «...aqua rosacea est liquor rosae resolutus. Unde in ea non potest fieri baptismus. Et, eadem ratione, nec in aquis alchymicis: sicut in vino...», S. THOMAE AQUINATIS, *Summa theologiae*, III, q. LXVI, art. 4, ad 5 (Ed. Leonina, Romae 1906, 66).

84. Ed. Duaci (Duai) 1624 (reimp. Graz 1964), 479

Els títols dels capítols següents diuen: *Responsio Avicennae contra illos dicentes alchimiam esse falsam; De artificibus et materia huius artis; De clavibus et instrumentis; De igne multiplici ad operandum; De calcinatione corporum mineralium; De quadruplici corporum et spirituum praeparatione; Qualiter corpora dura recipiunt iacturam; Quod qualitas olei sit ibi causa permixtionis; De operatione boracis et commixtionis argenti et aeris; De operationibus alchymiae in corporibus caeteris, ibid.*, 479-485.

* * *

Les afirmacions d'autors representatius del segle XIII europeu demostren que no calia tenir prevencions davant la teoria ni la pràctica alquímiques.

Per la seva banda, Arnau de Vilanova ha formulada sobretot en la *Introductio in librum de semine Scripturarum* una doctrina que l'ha conduït a declarar 'profetes' els recercadors que en el camp teòric o en el pràctic continuessin a desvelar i a realitzar el pla de Déu abans de l'acabament del temps d'aquest món.

Però, tant com ha estat explícit a aplicar la dita qualificació 'profètica' a una llista relativament llarga tant d'estudiosos com de menestrals, ha estat mut a l'hora de considerar 'profetes' els qui en aquell moment treballaven de forma més explícita a descobrir una de les possibilitats amagades en la creació, els recercadors de l'alquímia.

Aquest contrast obliga a fer tres preguntes:

Hi ha alguna raó que expliqui el mutisme d'Arnau de Vilanova en relació a l'alquímia en la *Introductio in librum de semine Scripturarum*?

Les obres mèdiques aporten alguna dada en relació a aquest tema?

Les obres alquímiques contenen alguna referència a la *Introductio...* o a les doctrines centrals del tractat relacionades amb el progrés de descobriment d'allò que és ocult, o els seus autors s'autoqualifiquen de 'profetes'?

Roma-Barcelona-Roma, tardor 2003-maig 2004

INTRODUCTIO IN LIBRUM DE SEMINE SCRIPTURARUM

Incipit introductio in librum (Joachim) De semine scripturarum, que est de prophetis dormientibus siue de dormientium prophetiis 1

In effectibus diuini secreti adeo mirabile sapientie rete contextitur quod, si quis attento animo considerare non desinat, plus intuebitur ibi quod debeat admirari quam quod etiam semiplene possit sermonibus explicare. Hoc enim illud rete est, in quo sapientia capitur superbiorum, soli uero humiles et diligentes Deum docentur contemplationis oculo transire per rete. 5

In misteriis igitur numerorum et significationibus literarum alphabeti, que in huius operis serie tangit actor, hoc mirabile rete diuine sapientie nobis proponitur, ad cuius intuitum accedentes humiliter, intexturas cernemus multiformiter admirandas et stabili ratione concordas. Apparebunt etenim rote *Ezechielis*, ita, scilicet, ut intra intellectum-[f. 1b]-tum intellectum, et intra misterium misterium uideamus. In hoc etiam mari magno et spacio, superne eruditionis auxilio subleuati, cupimus aliquantulum enatare, quatenus, etsi non ualeamus sub nube mortalitatis fructibus paradisi substantialiter refici, saltem possimus odoris suauitate foueri, celestisque claritatis delicias uelut in somniis amplectamur, quas excitatis percipere sensibus nubis caliginis prohibemur. 10 15 20

Dicimus, ergo, quia quemadmodum in preambulis scientiis ad diuinam, sicut in Naturalibus est ostensum, tempus est numerus motus in cunctis mutabilibus rebus, numerus inquam, quo motum ipsum rerum quarumlibet mutabilium numeramus, ita scilicet quod per tempus, motus solummodo numeratur et nichil aliud. Proinde, necessarie sunt hec due consequentie, scilicet: Omne quod in tempore transit, aut cuius esse tempore mensuratur, in motu est. Similiter autem, et omne quod est in motu tempore mensuratur. At uero, quoniam motus quoddam totum est rationis in partes diuisibile, necesse fuit ut mensura diuisibilis foret in partes, ad hoc ut non solum toti posset applicari, sed etiam partibus. 25 30

Fecit autem diuina Sapientia tempus continuum; proprium autem continui est quod in partes sit diuisibile: per continuum enim inquantum continuum, impossibile est aliquid numerare, omne enim quod numeratur, inquantum numeratur, est discretum: necesse est ergo quod id quo numeratur etiam sit discretum, omnis enim mensura suo mensurabili conformatur: vnde est quod continuum, inquantum est 35

40 tale, continuo mensuratur, quemadmodum linea linea, et superficie superficies. Si uero aliquid in illo continuo numeretur, necesse est ipsum quantum ad hoc in discretam quantitatem per partes resolui, siue secundum rem, siue secundum ymaginariam rationem.

45 Cum igitur cuiusque motus partes, ut diximus, temporis numerentur, necesse est ipsum tempus, cum sit continuum, ut diuidatur in partes, ad hoc ut in numerum resoluatur, quo partes motus ualeant numerari. Constat autem quoniam impossibile est ut humana creatura possit tempus realiter in partes diuidere, cum nec ipsum tempus, nec ipsius [f. 1d] principia uirtuti eius et uoluntati subiaceant, ymo forsitan e conuerso. Quod si partes temporis nullo modo potest diuidere et in discretas partes resolueret, tunc omne bonum fere deperit rationis et humane creature nobilitas in brutalis sensualitatis caliginem demergetur, nam nec gestorum erit ordinata memoria nec preteritorum distincta recordatio, nullaque scribendorum distinctio, peritque non solum editio sed cognitio et ueritas scripturarum. Itaque, pia summi patrisfamilias et omnino clara prudentia, que non uult humane nobilitatis gradum in aliquo deprimi, sed potius ad altius culmen perfectionis extolli, prouidit rationabili creature taliter ut omnino possit periculum euitare predictum, plenam conferens facultatem eidem resoluendi tempus in partes discretas secundum exigentiam rationis, ita quod, licet tempus in se permaneat indesinenter continuum, nichilominus ratio de 60 facili partes eius firma et stabili cognitione discernit.

Cum enim omnia sensibilia creauerit summa bonitas ad usum et eruditionem humane rationis, tria potissime condidit [f. 2a] que ad discretionem partium temporis seruiunt rationi, uidelicet, uniuersalium mobilium ad inuicem differentia, precipue solis et lune, testante Scriptura, que dicit quod hec fecerit «in signa et tempora»; secundum est diuersitas seu differentia spaciorum ad que mobilia comparantur: cum omne namque mobile pertranseat spacium, per partes spacii distinguuntur partes temporis mensurantis motum in spacio pre-taxato; tertium autem est qualitas in partibus temporis apprens naturaliter in corporibus, sicut obscuritas in eclipsibus et in nocte, in oppositis uero splendor et caliditas in estate, etc.

75 Secundum igitur diuersitatem omnium aut alicuius horum trium, sicut necessarium est ad numerandum partes cuiuslibet motus, ratio discernit in tempore partes maiores, ut annum, aut mediocres, ut menses, aut minores, ut dies, et sic de aliis. Omnium tamen maior est et communior annus; proinde etiam aliquotiens methaforice pes uocatur, et hoc duplici consideratione: pes enim et est nomen organi et mensure. Nam apud cosmimetras et passus et stadii [f. 2b] et miliaris et consimilium, prima et maxime communis mensura est pes. Si- 80 militer autem, et in toto stadio siue miliari durationis mundi maxime communis et integra mensura qua totum seculum mensuratur est an-

nus. Et quemadmodum in cosmimetria pollex dicitur illa pars pedis, qua pes ille comuniter notabilius mensuratur, sic et in anno mensis, ob quam etiam considerationem dicitur pollex.

Similiter autem in quantum pes organum est, pars est corporis integra, qua motus processius ad terminum alicuius spacii discrete perficitur. Sicut igitur ad terminum spacii pedibus ambulatur, sic ad terminum seculi tanquam integra et maiori parte annis proceditur. Et quemadmodum pollex pars est notabilior pedis, similiter mensis inter partes maiores anni discretius lune reuolutionibus annotatur.

His ergo portionibus temporis sola ratione supradictorum signorum distinctis ab inuicem, scilicet, anno et partibus eius, numeratur motus et transitus mundi huius.

Constat autem quod iste motus seu transitus certe dura-^[f. 2c]-tionis est apud actorem suum, scilicet, Deum benedictum in secula. Omnis autem duratio temporalis proprio uocabulo ‚seculum‘ appellatur. Totum, ergo, seculum certo annorum et dierum numero mensurabile est. Huius uero certitudinis solus actor habet cognitionem, qui extra motum et tempus est, et causa ipsorum per intellectum et uoluntatem. Humana uero creatura, quia intra tempus est, et in parte temporis finitur et transit, a tempore seculi totius exceditur, et idcirco numerum annorum et dierum ipsius comprehendere nequit, nec ex consequenti cognoscere, nisi quantum eidem actoris beniuolentia sapienter reuelare dignatur

Cum autem eterna Sapientia plures habeat reuelandi modos, inter ceteros tamen unus est ille, quem actor insinuat in hoc opere *De semine scripturarum*, scilicet, quia posuerit Deus in elementis rerum significationes, quibus humana ratio, quasi prenoscendo, ualeat contemplari futura. Tantum, inquam, quantum eidem placet actori quod homini notum fiat, sicut in elementis scripturarum eleganter prosecutus est actor iste.

In quo tractatu per totum supponit huius-^[f. 2d]-modi rationem: Nichil in diuinis effectibus potest esse elementum nisi a Deo sit. Elementum enim aliquo modo principium est eorum, quorum est elementum. In Dei autem effectibus nichil potest esse per se principium siue causa, nisi a Deo processerit, quoniam nichil Deo potentius aut etiam eque potens, ymo «omnis potestas a Deo est».

Constat igitur ex hiis quod omne quod per se est principium aut elementum alicuius effectus diuini procedit a Dei ordinatione et sapientia. Sed elementa cunctarum Scripturarum sunt elementa Scripture, cuius actor solus est Deus, scilicet, Sacre Scripture. Relinquitur, ergo, quod elementa Scripturarum sunt in esse producta per Dei ordinationem et sapientiam.

Maxime autem in linguis, ad quas, nutv Dei Scriptura Sacra peruenit, ueritas ipsius Sacre Scripture non postposuit hoc sonare. Totum

enim uolumen Scripture diuine titulus est aut epithafium seu tabula notificationis totius misterii incarnati Dei. Hic autem titulus totius Scripture gerens ymaginem, suprapositus est capiti Saluatoris in cruce, aud dubium, non sine misterio huius rei. Testatur [f. 3a] autem
 130 Scriptura quoniam ille titulus scriptus erat hebraice, grece et latine, in quibus saltem linguis procul dubio impium est non credere quod inuentum sit alphabetum inspiratione diuina.

Sed quod hiis elementis impressa fuerit uirtus a Deo significandi aliqua miranda futura in eius misteriiis, ratio dictat et ore Dei testimoni-
 135 monium perhibetur. Ratio namque ex natura entium persuadet: Omne quidem ens, aut est res, aut est absolute signum rei. Nichil autem est absolute signum, nisi quod datum est ad significandum solummodo, illud uero sunt uoces: sed omnium significatiuarum uocum ad placitum radix et elementum est littera.

Constat autem quod in omni radice uel semine rei fundata est uirtus inchoatiua totius producti, aut aliter frustra esset, aut preter ordinem, semen uel radix illius rei. A Dei uero sapientia nichil frustra uel inordinate procedit. Necesse est, ergo, in alphabeto, tanquam in radice uel semine scripturarum, aut cuiuscumque uocis significatiue ad
 140 placitum, latere diuina ordinatione [f. 3b] uirtutem significandi.

At uero nemo dubitat quin elementis uocum potentialiter insit quod compositis uocibus inest actu. Sed forsitan dubitabit utrum ipsis Scripturarum elementis insit ex Dei ordinatione uis significandi ali-
 145 quod futurum in Dei effectibus et potius in sui secreti misteriiis.

Iam autem dubitandum non est in eo quod ueritas ipsa testatur, est siquidem ueritas ipse Deus et quicquid procedit ab ore Dei. Os autem Dei est ille qui et Uerbum est Dei et etiam ipse Deus. Hic autem est Filius incarnatus, qui dicit in *Euangelio*: «Iota unum aut apex unus non preteribit a lege donec omnia fiant».

Cum itaque nichil ociosum aut inane procedat ab ore Dei, considerandum nobis est quid significant hii sermones: ‚jota’ enim est minima litterarum, quod nomen apud grecos in usu est, qui sic nominant litteram que latine dicitur ‚i’. Et eandem litteram ebrei fere nominant sicut greci, dicentes ‚yod’. Sed quomodocumque sit, constat quoniam
 160 apud omnes has tres linguas iota est minima litterarum. Apex autem dicitur proprie notula coniunctionis litterarum in dictione, que quandoque [f. 3c] supraponitur litteris, quandoque supponitur, quibus notulis maxime utuntur Hebrei et Arabes loco uocalium; potest etiam apex dici littera magna que quasi capitalis est.

165 Lex uero est institutio diuine doctrine que in sacro uolumine continetur.

Significat ergo ueritas quod donec omnia misteria diuini secreti que in sacro Legis uolumine continentur ad electorum eruditionem secundum distributionem Spiritus ueritatis completa sint, non preteri-

bit aliqua littera uel notula seu parua seu magna. 170

Igitur, clare insinuat quoniam omnis littera alphabeti, siue parua fuerit siue magna, uim habet significandi aliquid in his pretereuntibus que spectant ad legem Dei. Nichil uero preterit nisi id quod in certo temporis spatio consummationem attingit. Ea uero misteria, que Dei sapientia ordinauit in spacio temporis adimpleri, sunt illa que ad erudiendum in humano genere precipue collegium electorum statuit ab eterno. Etenim, propter numerum electorum maxime cuncta sensibilia produxit in esse, cunctaque misteria que suis reuelare disposuit diuine mentis consilium, ad cuius numeri perfectionem et ad que misteria statutis ab ipso metis temporis reuelanda tantum uoluit durare uel esse tempus, et per consequens reuolutionem et motum, quantum uidit esse sufficiens ad complementum illorum. Etenim, cum hec misteria fuerint adimpleta cessabit omnino tempus et per consequentiam rationis cessare necesse est omnem motum. Quod autem tunc cessabit omnino tempus testatur Spiritus ueritatis in *Apocalypsi*, cum dicit quod «tempus amplius non erit, sed in diebus uocis septimi Angeli, cum ceperit tuba canere consummabitur misterium Dei»; et ut ostenderet quod consummanda misteria prenuntiata sunt diuino spiramine per prophetarum dicta, que in sacro uolumine continentur, subiungit immediate: «Sicut euangelizauit per seruos suos prophetas». Ex predictis igitur habetur expresse quod in misteriis Dei, que Sacra Scriptura fidelibus et maxime electis proponit ad credendum et presciendum, quod reuelabuntur et implebuntur constanter temporibus quibus diuina stabilita fuerunt prudentia, significant aliquid elementa uel semina Scripturarum. 175

Cum autem Scriptura sacra fere tot misteria contineat quot et uerba, quis enucleare ualebit quod illorum elementa scripturarum distincte significant? Procul dubio nemo potest hoc facere nisi beneficio incarnate diuinitatis. Liber enim misteriorum Dei pure homini fuit ostensus in uisione clausus et sigillatus, cum nichilominus scriptus esset intus et foris, que Spiritus testatur in *Apocalypsi* Iohannis, cui et insuper est ab eodem Spiritu reuelatum quoniam triumphator Leo de tribu Juda potens est libri huius aperire signacula. Ad huius ergo Leonis hostium pulsare oportet, si forte dignabitur aperire. Pulsandum est autem duobus anulis supradictis, ardenti uidelicet caritatis affectu atque deuotione mentis humiliata. Pulsauit igitur actor iste, cui demum aperuit Leo tantum, ut ea uiderit que hic scribit de misteriis que significant elementa latine scripture. 190

In quibus uerbis intendit, ultra [f. 4b] illa que explicat, hoc quod omni iam reuelatum est rationi, propter quod etiam, quia comune erat postposuit explicare, scilicet, quod cum omne quod significat aliquid significet per ea que in se habet, oportet ut littera significet per ea que conueniunt ei. Omne enim signum est representatio quedam rei 205

210

215 significate per ipsum. Propter quod etiam figura siue ymago rei proprie dicitur esse signum, quia conuenientius representat uel gerit in se id quod est in signato quam aliud. Necesse est ergo in signo esse aliquo modo id per quod significat. Littera igitur alphabeti, cum significandi uim habeat, ut est dictum, necesse est ut significet per ea que
220 conueniunt ei. Iam autem gramatico, tanquam dormienti prophete, reuelatum est quod tria conueniunt littere, scilicet figura, potestas et ordo. Qualiter autem per hec tria significet in diuinis Sacre Scripture misteriis quantum sibi reuelatum fuit, explicuit actor iste.

Sed adhuc scire oportet de potestate et ordine litterarum, quoniam unumquodque dupliciter conuenit littere. Conuenit enim ipsi ordo in
225 alphabeto, de cuius ordinis signifi-[f. 4c]-catione locutus est actor per singulas. Aliter etiam littere conuenit ordo, scilicet, in coniunctione cum aliis in dictione uel sillaba, sicut dicimus quod hec littera .q. nunquam ponitur in fine dictionis nec sillabe, vel quod hec littera .m. nunquam in eadem sillaba sequitur immediate post .s. Et sic de similibus.

230 De eo uero quod per hunc ordinem littera potest in Dei significare misteriis, nichil tetigit actor iste, aud dubium, quod illi reuelatum non fuit. Frumenta namque misteriorum Dei, que in orreo sacri uoluminis recondita sunt, sicut nec ibidem simul reposita sunt, sic nec simul reuelatione distribuuntur, sed potius successiue, uelut in .VIJ. et .VIJ. annis, sicut in .VIJ. et .VIJ. uaccis aut spicis figuratum est pharaoni. Similiter autem figuratum est *Ysaie*, cui ale medie seraphin, que ad totum seculi huius tempus ueraciter pertinent, partem troni, scilicet, misteriorum Excelsi nunc tegere, nunc uero partem detegere uidebantur; quod claro sermone illa tuba mirabilis Apostolus resonat cum testatur quod [f. 4d] ,nunc', scilicet in transitu presentis durationis «ex parte cognoscimus et ex parte prophetamus».

Nec est hoc potius mirandum in litteris quam in aliis scientiarum principiis. In omnibus enim artibus et scientiis ueritatis et rationis, quemadmodum in triuio et quadruuio, latent non solum in principiis
245 et elementis sed etiam in aliis partibus significationes et prophetie misteriorum Altissimi, cuius nutu et inspiratione per homines aut bonos aut malos et hoc similiter ad misterium sunt inuente. Sicut enim est elementum in grammatica littera, sic et in logica terminus et in rethoricis simplex oratio et in arismetis unitas et in musicis thonus pro
250 simplici uoce acceptus, et in geometricis punctus et in astronomicis instans uel athomus. In quibus omnibus, non sine misterio, ab indiuisibili uel secundum rem, uel secundum rationem inchoat esse diuisibilem. In quibus, et etiam aliis scientie partibus, multiformes iacent significationes misteriorum Creantis et Causantis esse in rebus. Totum enim plenum est intus [f. 5a] et foris huiusmodi significationibus et
255 figuris. Et ipsarum artifices absque dubio prophete fuerunt, quemadmodum Cayphas, non animaduertentes prophetie ueritatem, ac si

dormirent; quoniam «clausi» erant «signatique sermones usque ad tempus prefinitum» ab Eo, cuius clausuram nemo sine ipso poterit aperire uel contra. 260

Redeuntes autem ad litteram dicimus quoniam potestas similiter duobus modis conuenit ei: vno modo, scilicet in se, alio uero in sillaba et in metro. Quomodo autem hoc secundo modo, iam sufficienter tetigit actor iste secundum id quod exitit reuelatum eidem. Sed secundum quod est in se, id est, secundum quod est una simplex pars 265 alphabeti, conuenit iterum ei potestas dupliciter, vno enim modo inquantum est principium uocis composite, et hoc modo conuenit ei potestas illa qua dicitur quod litterarum quedam sunt que per se uocem faciunt, ut uocales, quedam uero cum aliis, ut consonantes, et de consonantibus, quedam sicut mute, quedam sicut semiuocales, et de hoc modo satis tetigit ac-[f. 5b]-tor. Sed alio modo simplex littera alphabeti habet potestatem non inquantum est elementum seu principium uocis composite; sed inquantum est signum misterii. Et iste modus potestatis non est reuelatus gramatico, quia necessarius non erat sue considerationi, sed huic actori, qui misteria Dei considerat, reuelatur. 270 Explicuit ergo de significationibus potestatis littere inquantum est principium uocis composite, qualia significant misteria. 275

Sed de potestate ipsius inquantum est signum misterii solummodo hoc intendit, scilicet, quod habet potestatem significandi misterium numeri: sicut enim ostendit quod et quale significat misterium per figuram, quod uero per ordinem eius in alphabeto, sic intendit quod ultra illam potestatem quam habet inquantum est principium uocis, habet etiam aliam potestatem, non a figura uel ordine, significandi numerum in diuinis misteriis. Et huius rei signum est quod omnibus linguis sunt figure numerorum littere proprii alphabeti. Ratio etiam 280 persuadet hoc: quoniam littere alphabe-[f. 5c]-ti, non considerate secundum quod sunt principium uocis composite, nec considerate secundum figuram et ordinem, sed considerate solummodo secundum quod constituunt alphabetum, procul dubio nichil representant nisi aggregationem unitatum. Aggregatio uero unitatum numerus est. Littere igitur alphabeti, sic considerate, cum singulariter non sint nisi solummodo note unitatum, non poterunt aliud significare quam numerum. 290

Sed quod singula significet numerum in tempore siue in partibus eius, probat ex uerbo Domini, cum dicit v^o *Matthei*: «Iota unum aut apex unus non preteribit», etc. Hiis enim uerbis non significat Dominus quod littera in sua substantia pretereat, quoniam nichil est, non enim potest litterarum aliqua cessare uel preterire sine alia, nec cessabunt esse donec cessent omnino scripture: hoc autem erit cum scribentes omnino cessabunt. Est ergo uerbi Dei sic loquentis intentio, 300 quod non preteribit id quod significatur per litteras, donec omnia com-

pleantur aut fiant.

Clare igitur dat intelligi quod id, quod significat littera sic absolute sumpta, sit preteriens [f. 5d] aut transiens tale, infra quod omnia fienda compleri debent. Semper enim, ‚donec‘, in quantum importat ordinem actus ad actum in tempore, coniungitur uni actui et significat alium aut sequi secundum tempus aut adequari. Si, ergo, omnia fieri debent antequam transeat quod significatur per litteram, cum extra omnia nichil relinquatur, oportet ut id quod significatur per litteram cum omnibus simul compleatur et transeat. Postquam enim omnia facta fuerint, nichil fiendum relinquatur. Idcirco necesse est ut simul cum factis omnibus impleatur. Vnde hic non erit sensus: ‚Omnia fient antequam illud fiat‘, quia falsa esset locutio et improprius sermo, quoniam impossibile est omnia fore facta si aliquid remanet ad fiendum: sed erit sensus: ‚Omnia fient antequam illud quod significatur per litteram terminetur aut compleatur‘. Et hoc uolens significare Dominus dixit: «Non preteribit», etc., id est, non terminabitur. Non enim dixit: ‚non fiet hoc donec omnia fiant‘, sed «non preteribit hoc», etc. Impossibile est enim ab ore Dei quicquam improprium aut [f. 6a] falsum procedere: vnde relinquatur necessario quod, si id quod significatur per litteram preterire uel terminari non potest, nisi cum omnia terminabuntur et complebuntur, quod illud sit tale transiens, quod ad fieri omnium sit necessarium, aliter sermo Domini improprius fuisset aut ociosus, quod procul dubio nefas est opinari. Nichil autem transiens necessarium est ad fieri omnium Dei misteriorum et operum que fieri disposuit propter numerum electorum, nisi tempus. Ergo tempus, siue numerum partium temporis, littera supradicto modo sumpta significat.

Sed quod singula litterarum alphabeti centenarium significet numerum, tripliciter probat, scilicet ratione, signo et auctoritate. Ratio uero quam intendit, hec est: Cum sit ostensum quod littera in misteriis Dei, que Sacra Scriptura continet, significat numerum temporis ad consummationem dictorum misteriorum, tunc rationabile est, cum significet sicut radix, quod significet numerum multiplicatis, qui conuenit fructibus Scripture. Numerus enim fructuum arboris secundum naturam est potentialiter in [f. 6b] radice.

Fructus autem Scripture Dei finaliter duplex est, scilicet, notificatio uel ostensio operum iustitie in electis. Alius uero est manifestatio aduentus Filii incarnati. Tota enim doctrina Sacre Scripture quibuscumque linguis tradita sit, in summa tamen ad hec duo ordinatur, scilicet, ad docendum et explicandum opera quibus electi iustificantur et ad ostendendum aduentum incarnati Filii Dei, qui caput est et rex et eterna glorificatio electorum ipsius. Tota uero doctrina iustificantium operum dependet ex decalogo preceptorum. Sicut enim littera est immediatum semen Scripture siue materialis radix immediate,

sic .x. precepta sunt immediate semen et radix materialis totius doctrine, quam de iustificantibus operibus Scriptura continet Sacra et in illis .x. seminaliter continetur, quippe si continetur in .x., cum et de duobus primis tantummodo testetur hoc ueritas dicens quod «ex ipsis pendent Lex et Prophete». 350

Intendit igitur actor iste quod si hoc semen fructificationis [f. 6c] diuine Scripture in seipsum multiplicetur, numerus centenarius inde surget, decies enim .x. faciunt centum. Erit ergo secundum hoc rationabile quod, si littera significat numerum temporis in consummatione fructificationis Scripturarum, quod significet illum qui prouenit ex multiplicatione seminis fructuum in seipsum, scilicet, centenarium. Et hoc dictum est quantum ad primum fructum diuine Scripture. 355

Sed quod adhuc significet numerum centenarium quantum ad secundum fructum ipsius, scilicet, quantum ad manifestationem utriusque aduentus Filii incarnati, tribus signis rationabiliter probat. Quorum primum est quia iudeis, quibus primus aduentus Filii Dei in carne promissus est, tot annorum centenaria et non plura data sunt a tempore quo date fuerunt eis littere alphabeti usque ad incarnationem Domini quot habent elementa in alphabeto. Post confusionem enim lingarum, Heber, primus inuentor fuit litterarum hebraycarum et ipse fuit initium hebreorum, a quo tempore usque ad in-[f. 6d]-carnationem Domini viginti duo et non plura centenaria annorum inueniuntur, et tot etiam et non plures habent litteras alphabeti. Licet enim in aliquibus habeant duplicem figuram, tamen ipsa substantia elementi non est nisi una. 360
365
370

Secundum autem signum quantum ad predictum aduentum Filii Dei accipit ex tempore Latinorum. Nam ab initio ipsorum, scilicet, ab editione urbis Romane usque ad incarnationem Domini tot sunt centenaria annorum quot sunt littere in alphabeto Latinorum a prima usque ad illam que significat propriam incarnationem ipsius, scilicet, usque ad .H. Septem enim littere precedunt eam, ille scilicet, quas Romani ad perpetuam computationem temporis in calendario posuerunt. 375

Tertium autem signum, adhuc precedentibus efficacius, est quod accipit ex uisione *Danielis*. Huic enim in summa maiori reuelatus est numerus temporis a tempore suo usque ad consummationem seculi, cum dictum est ei, sicut legitur in .viii^o. capitulo libri eiusdem, quod «usque ad uespere et mane, dies duo milia trescenti». Quo autem tempore sue etatis fuerit facta hec reuelatio Danieli, precise nescitur. Sed [f. 7a] perspectis cronografiis et hystoriis Romanorum et regum Iuda, inueniemus quod Daniel fuit quasi contemporaneus initio Romanorum seu Latinarum gentium. Et cum uixerit centvm et .x. annis, pro certo constat quod in primo centenario Romanorum seu Latinarum gentium fuit adolescens, et quod necessario fuit mortuus in secundo, et hoc ideo quia constat quod Daniel non precessit initium Latinorum, 380
385

390 sed fuit post initium, infra tamen centenarium primum ipsorum. Quapropter asseri potest ex certo quod in primo fuerit adolescens et quod obierit in secundo, cum constet quod uixerit centum et decem annis.

Volens igitur actor iste incertum relinquere et certum accipere de tempore Danielis, ad significandum hoc dixit quod Daniel adoleuit
395 sub prima littera, .A., et obiit sub secunda, quasi diceret quod Danieli, qui pro certo contemporaneus fuit in parte primo et secundo centenario Latinorum, reuelatum est quod a temporibus illis «usque ad uespere et mane (sunt) dies duo milia et trescenti». Constat autem quod in hoc numero sunt tot et non plura centenaria quot [f. 7b] ha-
400 bent litteras in alphabeto Latini, scilicet .XXIIJ.

Quare uidetur quod littere alphabeti date sint Latinis non solum ad prophetandum per primas septem primum aduentum Filii Dei, sed ad prophetandum, maxime per numerum omnium, secundum aduentum. Cum, ergo, ille aduentus necessario sit futurus, completis a tempore Danielis viginti tribus centenariis, concludit rationabiliter quod
405 centenarium significat singula litterarum in alphabeto.

Quod autem secundus aduentus Filii Dei sit futurus post transitum tot centenariorum, claret ex uerbis uisionis et ex uerbis expositionis angelice in eodem capitulo. Verba enim uisionis seu reuelationis
410 sunt hec: «Vsque ad uespere et mane, dies», etc. Hec etiam uerba in eodem capitulo repetit angelus eodem ordine, nichil penitus immutando, et hoc ad confirmationem, cum dicit: «Et uisio uespere et mane, que dicta est, uera est». Plane ergo colligitur ex uerbis uisionis quod, consummato predicto numero, uespere erit et mane sequetur im-
415 mediate. Et hoc quidem ualde proprie dictum est, abso-[f.7c]-lutum enim uespere est finis temporis siue consummatio temporalium, absolutum uero mane perfecti splendoris et lucis est initium eternorum. Vnde, quia finem temporis immediate sequetur aduentus secundus Filii Dei, qui est tam reprobis quam electis eternitatis initium, idcirco
420 uesperis consequenter immediate coniunxit mane.

Hoc etiam patet per expositionem angeli paulo post, cum dicit: «In tempore finis complebitur uisio». Si, ergo, uisio siue reuelatio numeri supradicti complenda est in fine, scilicet seculi, cum post istum finem absolutum sequatur immediate secundus aduentus Christi, tunc
425 manifeste patet quod consummato predicto numero erit statim, die et hora quam solus Altissimus nouit, secundus aduentus ipsius.

Post hec uero subiungenda est actoritas diuine Scripture .viii^o. *Luce*, per quam adhuc probat supradictum intentum, et est hec: Semen «cecidit in terram bonam: et ortum fecit fructum centuplum». Intendit, ergo, ex hoc quod, cum littere alphabeti, que semen Dei sunt, [f. 7d]
430 ceciderint in terram bonam sacri uoluminis misteriorum Ipsius, quod id quod littera significat ad consummationem illorum misteriorum centuplicabit. Significat autem, ut dictum est, tempus uel partem tem-

poris: ergo, significabit illud centuplicatum, ita, scilicet, quod, si diem, centenarium dierum, et si mensem, mensium, etc. Sed centenaria dierum aut mensium non sufficiunt ad complementum aut consummationem misteriorum Sacre Scripture, iam enim fuissent omnia adimpleta, quod patet esse falsum etiam ex predictis, quia secundum hoc, secundus aduentus Domini transiisset et iam tempus amplius non esset, quorum neutrum est uerum. Necesse est ergo sint centenaria annorum, maxime cum iste numerus per preterita inueniatur conformari et adequari iam consummatis misteriis et non discordet in aliquo cum hiis que restant ad consummandum, consideratis omnibus diligenter que sacra resonat Scriptura de hiis et de illis.

Si quis autem obiciat ex uerbis predictae uisionis *Danielis* quod illa centenaria sunt dierum, cum dicat: «Dies duo [f. 8a] milia trescenti», dicendum quod per dies intelligit annos, quod per expositionem angeli patet, cum dicit quod «in fine complebitur uisio». Ex quo dat intelligi claro sermone quod per dies in illa uisione anni intelliguntur, etenim, duo milia et trescenti dies non faciunt octo annos. Cum, ergo, dicat quod in fine complebitur uisio numeri illorum dierum, ridiculum esset intelligere per dies id quod uulgariter intelligitur.

Nec insolitum est in Scriptura Dei per dies intelligere annos, ymo est ualde usitatum et frequens, unde et Spiritus in *Ezechiele* testatur: «Diem pro anno computaui tibi». Nec tamen existimandum est propter hoc quod Spiritus Dei sic loquatur preter solidam rationem: nonne enim philosophi dicunt quod dies est «solis latio super terram», et quod dies naturalis est «unica reuolutio solis ab una parte orbis ad eandem»? Secundum has igitur diffinitiones bene et conuenienter poterit absolute uocari dies illa «latio solis super terram» uel per circuitum terre, in qua perfecte sol in orbe proprio reuoluitur [f. 8b] de puncto ad punctum, ymo: ex quo dies accipit rationem et nomen a reuolutione solis in orbe ab una parte ad eandem, tunc rationabiliter perfecte reuolutioni solis in orbe de parte in partem, magis proprie et etiam absolute conueniet nomen diei.

Talis autem perfecta reuolutio solis non est nisi una, scilicet, quam in anno perficit in proprio orbe. Illa enim cotidiana reuolutio solis, licet sit in eandem partem equinoctialis aut firmamenti, non tamen in eundem punctum, sicut patet ex diffinitione astronomorum, cum dicunt quod dies naturalis est reuolutio equinoctialis cum tanta parte zodiaci, quantam interim motu proprio sol pertransit in firmamento. Quod ergo sol cotidie transit motu proprio non permittit ut in cotidiana reuolutione redeat ad eundem punctum firmamenti, tamen in annua reuolutione solis non impedit. Annus, ergo, cum sit mensura temporis, in quo sol orbem reuoluit proprium de puncto ad punctum, secundum hoc absolute poterit appellari dies, id est, unica et perfecta reuolutio solis de puncto ad punctum in orbe suo. Ex qui-

bus patet qualiter in Dei philosophia ratio rerum et proprietas obser-
 480 uatur et qualiter etiam humanam philosophiam, que circa rerum na-
 turas directe procedit, non reprobatur, sed illustratur.

Ostensum est igitur hucusque sufficienter quod semina scriptura-
 rum numerum in tempore significant, et quem etiam numerum, et
 ad cuius rei cognitionem. Tunc breuiter cernendum est qualiter in tem-
 poribus et numeris ipse Sator excelsus iecerit semina prophetie.

485 Diximus autem supra quod «tempus est numerus motus». Nichil
 autem numerat aliud nisi secundum quod ei ratio uniuersalis numeri
 adaptatur. Dicitur autem uniuersalis numerus seu comunis, numerus
 absolute acceptus et non contractus ad aliquod numerale: talis uero nu-
 490 merus ideo dicitur communis, quia instrumentum est communiter nu-
 merandi omne quod numeratur. De quo numero sic sumpto
 uniuersaliter arimeticus agit. Huius autem numeri principium est
 unitas. Numeri uero ratio est quod sit agregatio unitatum. Opor-
 8d]-tet ergo quod tempus, ex quo rationem habet numeri, numeret
 motum per unitatem tanquam principium et per agregationem uni-
 495 tatis, scilicet per diem unam, aut per agregationem multorum dierum,
 et sic de aliis partibus temporis. Cernamus, igitur, que sit prima et
 communis diuersitas in numero absolute sumpto, in quantum est ins-
 trumentum numerandi, si forte uidebitur ipse numerus sic acceptus
 tempora seculi prophetare latenter.

500 Dicimus, igitur, quod numerus, secundum id quod est in se, pri-
 mo diuiditur in parem et imparem, sed secundum quod instrumen-
 tum est numerandi, due ipsius prime differentie sunt, digitus et
 articulus. Ex hiis enim duobus compositus numerus surgit. Omnis ita-
 que numerus aut constituitur digitis aut articulis, aut utroque. Sunt
 505 autem digiti nouem, scilicet unitas, binarius, etc., usque ad nouena-
 rium. In actu enim numerandi unitas pro numero sumitur. Articulus
 autem est omnis numerus, qui potest in .x. equales partes resolui, si-
 cut denarius, uigenarius, etc. Que igitur in digitis sit diuersitas per se
 patet. [f. 9a] In articulis autem non inuenitur nisi triplex diuersitas,
 510 scilicet denarii, centenarii et millenarii, supra millenarium enim nul-
 lus est numerus qui non surgat uel ex millenario uel ex hiis qui sunt
 infra ipsum, et proinde etiam ab aliquo illorum nominatur. Hoc est
 illud ergo quod figuratur in manu abbe, in qua quidem ab unitate us-
 que ad millenarium numeri distincte notantur per digitos et articu-
 515 los, et supra millenarium nichil habet manus distincte notatum. Nec
 propter id attamen prohibetur redeundo per scalares gradus, quos in-
 tra se continet, quotlibet millenaria numerare. In qua etiam manu ui-
 debis hiis nouem numeris, scilicet unitate, binario, et ceteris usque ad
 nouenarium uelut digitis intricantibus fila, numeri cordam quan-
 520 tumlibet longuam formari, in qua corda semper articuli uelut nodi
 coniunctionis occurrunt inter nouenarium immediate antecedens et

subsequens.

Supradicta igitur diuersitas numeralis, cum Dei misteriis et effectibus applicetur, non casualiter est inuenta [f. 9b] sed inspiratione diuina, siue illi quibus primo extitit reuelatum boni fuerint siue mali. Non enim est uis in hoc quoniam, Sacra Scriptura pluries attestante, Deus ad manifestationem sue potentie per quoscumque uult operatur bonum. Procedit ergo predicta diuersitas a sapientia mentis diuine in misterium et in signum suorum effectuum. Quid igitur significat aut prophetat hec diuersitas numeri simpliciter sumpti in eo numero temporis, quo totum seculum mensuratur, iam non latere uidebitur sed lucide potius apparere, quod significat totam diuersitatem temporis mensurantis seculum et numerantis partes illius in millenario numero comprehendi, ita quod totum illud tempus millenario aut eius partibus numeratur et numerat. Totum igitur tempus seculi manus est abbe, scilicet, Patris excelsi, qua cuncta que fiunt dinumerat. Sed hec prophetia tenebrosa nimis erit atque confusa, donec appareat saltem quot millenariis comprehendatur predicta diuersitas, ut sciatur in quo to millenario omnia que fiunt per creatorem consummationem accipiant, [f. 9c] quamuis forsitan in quota parte millenarii illius precise non patiatur consilium diuini secreti quod reueletur.

Pulemus, igitur, anulis supradictis constanti animo expectantes si ianuas sue lucis nobis aperiat ille Leo, qui celum claudit et aperit, ut uidere possimus qualiter semen huius prophetie posuerit in naturis et uirtutibus numerorum. Totum enim pulcrum, totum delectabile, totum ordinatum, totum perfectum est quicquid a Deo procedit.

Dicamus ergo quod, cum omne quod numeratur supra millenarium numeretur per id quod infra millenarium clauditur, oportet quod millenaria consummationis omnium fiendorum numerentur per aliquem eorum numerorum, qui infra millenarium continentur, ita scilicet ut illa millenaria consummationis seculi sint duo aut tria, etc., computatis millenariis per binarium aut ternarium, aut quaternarium, aut aliquem ceterorum. Iterum, autem, cum Dei perfecta sint opera et consumatio seculi sit absoluta operum Dei perfectio, conuenit ut nu- [f. 9d]-merus significans talem perfectionem undique sit perfectus et absolute et omnimode perfectionis ostensiuus. De millenario, igitur, iam ostendimus quod perfecte comprehendit totam diuersitatem, que potest in natura numerorum inueniri. Millenarius ergo numerus conueniens est ad significandum perfectionem in natura.

Preter hanc autem perfectionem non est perfectio nisi in partibus. Omne enim quod perfectum dicitur, aut est tale ratione suarum partium aut ratione suarum qualitatum aut habituum. Qualitates autem et habitus naturam communiter appellamus.

Igitur conuenit in proposito ut millenarius, qui primus et solus comprehendit absolutam perfectionem in natura numerorum, nume-

retur per numerum, qui comprehendat in se perfectionem, que causatur ex partibus aliquotis totum suum perfecte et precise reddentibus. Sicut enim id, quod in illo millenario consummationem accipit, perfecte uel undique est perfectum, ita etiam conuenit in signum huius, ut millenarius ille numeretur numero perfecto in partibus, ad hoc ut [f. Xa] perfectio, et perfectio plena et absoluta perfectio in consummatione illa notetur. Inter numeros autem, qui perfecti sunt partibus, solus ille conuenit huic rei siue misterio, qui reperitur intra numerum operum, quibus iustificantur electi ex seculo, propter quos etiam tota duratio seculi est statuta. Dictum est autem supra quod ille numerus est denarius, scilicet numerus decalogi siue decem preceptorum: ergo, numerus perfectus in partibus, qui reperitur ab uno usque ad decem, rationabiliter conueniet huic rei.

Iam uero, in arimeticis est ostensum quod intra denarium numerum nullus est perfectus in partibus preter senarium. Partes enim eius aliquote, si ad inuicem coniungantur, ita perfecte restituunt suum totum, quod nichil superabundat aut deficit. Igitur, conuenit ex predictis ut in numero, quo seculi consummatio mensuratur, millenarius per senarium crescat aut e conuerso, ita, scilicet, ut in sexto millenario aut in millesimo senario predicta consummatio terminetur. [f. Xb] Infra quem numerum omnes alii contenti figura similiter sunt misterii alicuius in Dei operibus. Sed eorum figuras et significationes adhuc «ex parte cognoscimus..., cum autem uenerit quod perfectum est», perfectam attingemus cognitionem. De illis autem numeris, quorum sunt iam significationes et misteria reuelata, iam ut plurimum sufficienter locutus est actor iste in *Concordia Noui et Ueteris Testamenti*. De hoc autem millenario, qui per senarium crescit ad durationem seculi mensurandam, patet etiam quod oportet ut sit annorum. Nam millenarius dierum et mensium ueritati Sacre Scripture non conuenit. Clarum, ergo, relinquitur ex iamdictis qualiter prophetia supradicte mensure lateat in rationibus numerorum.

Consequenter uero speculandum est qualiter in numeris temporum seu partium temporis totius seculi sint proiecta diuinitus semina huiusmodi prophetie. Dicamus, igitur, quod Scriptura Dei testatur mille annos ante oculos eius pro die unica reputari, secundum quam sumptionem illud [f. Xc] *Genesis* uerificatur ad litteram, «in quocumque die comederis de ligno scientie boni et mali, morte morieris», etenim morte naturali Adam mortuus est in millenario primo. Itaque, si millenarius unus in duratione seculi est apud Deum tanquam dies una, conuenit ut millenaria sex sint tanquam dies sex. Nec intelligendum est ut hec dictio ‚tanquam‘ dicat similitudinem breuitatis aut celeritatis, ita ut sit sensus: ‚Mille anni apud Deum tam breue tempus est sicut dies‘; aut ‚tam celeriter apud Deum transeunt, sicut dies‘, quoniam neutrum istorum uerum est nec proprie dictum: licet enim

Deus non subiaceat tempori, uerumptamen intuitus sue mentis quantitates temporum secundum ueritatem metitur. Sed potest esse sensus: ,Que in mille annis aguntur et transeunt eque perfecte cognoscit et in-tuetur Deus, sicut que fiunt in una die', aut ,que fiunt in mille annis facere potest Deus in una die'. Quocumque enim istorum modorum sic dicatur, ita, scilicet, ut semper sit [f. Xd] sensus quod extensio tem- 615 poris nullam causat diuersitatem uel immutationem in Dei cognitio- ne uel potentia, semper uerus et proprius erit sermo.

Conuenienter, igitur, hec dictio ,tanquam' dicit similitudinem mis- teriorum et operum, cum dicitur in *Psalmo*: «Mille anni ante oculos tuos tanquam dies eterna, que preterit», siue tanquam dies una. Et 620 iterum, *Secunda Canonica Petri*, .III°. capitulo: «Vnus dies apud Domi- num sicut mille anni, et mille anni sicut unus dies»: quod qualiter sit, in libro *De concordia duorum testamentorum*, actor iste diuina reuela- tione sufficienter edisserit, scilicet, de misteriis et significationibus sex 625 dierum. Hic autem sufficit intelligere quod sex millenaria consuma- tionis seculi figurantur in sex diebus creationis: aud dubium, non sine misterio uoluit conditor benedictus in sex diebus distincte producere quod complere poterat in momento. Sed ut in signum esset electis quod, sicut opera primeue creationis partium uniuersi perfecit in sex 630 diebus, ita, que creare et facere disposuit propter electos suos per to- tam dura-[f. XIa]-tionem seculi, in sex annorum millenariis adimple- ret, et hoc est esse apud ipsum sex millenaria tanquam sex dies. In sex itaque millenariis complebitur omne opus creationis in quoto etiam tempore creationis tanquam in sex diebus licitum est creature uacare 635 laboribus operum. Post hec autem nullatenus licebit eidem, sed uelit nolit habebit intendere ad colendum et cognoscendum solum diuine maiestatis potentiam, qui iam non creabit tunc, sed a creatione ces- sans stabit iudicans de operibus creature, quod quasi fiet in die septi- ma, que idcirco Deo solummodo reseruatur in sabbatum, quia solius Dei est de operibus creature iudicare uniuersaliter stabili ueritate. 640

Post quod iam non restat electis nisi susceptio octo beatitudinum in eternitatis gloria, quam lux et gratia Noui Testamenti promittunt fideliter, quod quia quasi in tempore succedit octauo, quamuis tunc tempus omnino desierit. Hinc est quod a filiis Noui Testamenti tan- quam in signum octaue resurrectionis in gloria octaua seruatur. De 645 misteriis [f. XIb] autem horum numerorum et aliorum, qui infra mil- lenarium continentur, quantum iam reuelatum est, sufficienter trac- tauit hic actor in quatuor operibus suis, scilicet hoc presenti, et in *Psalterio decacordo* et in *Expositione Apocalipsis*, et pre hiis omnibus in *Concordia duorum Testamentorum*. 650

Patet, igitur, ex predictis id quod uolumus ostendere, scilicet, qua- liter in partibus temporis totius seculi, sicut in sex diebus laboris et operis, Dei ordinatione lateat tanquam in semine figura totius tem-

655 poris, in quo debent omnia creationis, generationis, corruptionis et
 omnium motus opera consummari, in quo cernitur mirabilis diuine sa-
 pientie celsitudo, uolens electos suos de huiusmodi misterio erudire.
 Nam infirma et corruptibilis natura hominis, immortalitatis gloria de-
 nudata propter preuaricationem primi parentis, finitur in tempore ualde
 660 sensibus experiri. Factum est itaque, ne sit expers huius cognitionis,
 ut ymago rei predictae quamdiu durauerit homo, feratur quasi [f. XIc]
 continue coram sensibus eius et cotidiana representatione figure in-
 trinseca cognitio rei significatae continue uigeat in eodem: indesinens
 enim replicatio predictorum dierum omnia supradicta iugiter menti-
 665 bus mortalium representat, ut, quod simul cernere nequeunt, iugi reuo-
 lutione capiant successiue.

Dies igitur supratacti stabiliti sunt a diuina prudentia tanquam
 prophetae perpetui, futuram consummationem cotidiano uaticinio in-
 fallibiliter nunciantes.

670 Ostensum est ergo qualiter in summa maiori tempus consumma-
 tionis seculi propheticæ figuratur in numero litterarum alphabeti la-
 tini, qualiter uero in diuersitatibus numerorum et qualiter in
 partibus temporis. Et hoc fuit propositum principale.

675 Ecce igitur iam pre oculis contemplationis existit maxima ista
 rota totius temporis seculi huius, infra quam, si quis intueatur atten-
 te, innumerabiles quasi speculabuntur rotas, ut infra rotam, rotam, et
 infra reuolutionem, reuolutionem tam generatio-[f. XIId]-nis et cor-
 ruptionis, quam numerorum et temporis uidere non cesset.

680 Hec est etiam illa rota, quam cum partibus suis omnes artes et scien-
 tia ueritatis prophetant aut in partibus aut in toto, uel in utroque.

Huic seruiunt misterialiter omnes partes et regule orationis gra-
 maticæ, omnesque termini logice argumentationis similiter, necnon
 et rethorice persuasionis oratorie partes.

685 Videbis etiam infra ipsam omnes arismetice numeros, tam pares
 quam impares, tam lineares quam superficiales quam solidos cum
 uniuersis ipsorum proprietatibus misterii gerentes ymaginem.

Hic musice claro misterio latitat monocordum, in quo uocum dis-
 crepantie, sonorum proportionales, certa numerorum ratione distincte
 formantur. Hic etiam multicordum clarius resonat, in quo plurium
 690 cordarum sonus armonice surgit in melodiam effectuum diuinorum.

Hic est etiam ille geometricus circulus, infra quem omnis angula-
 ris et multilatera [f. XIIa] figura describitur conuenienter ad misterii
 rationem, ubi etiam omnes figure multigone finaliter in triangulum
 resolute, ipsius passionibus innotent, aut dubium non sine misterio
 695 principii rerum omnium, quod firmiter esse scimus indiuiduam Tri-
 nitatem.

Hic astrologus metitur corporum spericorum dimensiones, hic oc-

tonarium sperarum uisibilibus signis enumerat. Cernit hic etiam septenarium planetarum, hic uarios eorundem motus calculo comprehendit et circulatorum pluralitatem ymaginatur, eclipses lunarium preuidet ac satagit non sine misterio coniecturare futura. 700

Naturalis autem hic principia cunctorum mobilium corporum uniuersaliter numerat, quiditates perquirat, passiones sompniat et non sine labore congregat proprietates experimento.

Hic perspectiuus linee radialis nunc uisu, nunc speculo, nunc umbris, corporum passiones ostendit. 705

Hic methaphisicus partium entis numerum et uniuersalia [f. XIIb] speculatur ad notitiam ueri entis.

Hic moralis artifex rationis enumerat et notificat habitus, uires connectit, uoluntatem regulat, mentem componit, felicitatem prophetat. 710

Hic salutis amator accedit ut conferat sanitatem, uidelicet medicus, qui rerum naturalium, non naturalium et contra naturam diuersitatem enumerans, tantum in ipsis profundat indaginem intellectus quantum acquisitioni salutis misterialiter est necesse, iuxta illud *Apostoli*: «Non plus sapere quam oportet», etc. 715

Postremo hic sequitur iuris prudens, qui stateram iudicii manu tenens in humanis actibus boni ciuilibus et equi sedem ueraciter iudicat, et iustitie medium irreprehensibili ratione discernens, lites terminat et unicuique tribuit quod est suum. 720

Quibus peractis, solum restant premium iustis ad gloriam et iniustis ad ignominiam adiudicata supplicia.

Precedit ergo in liberali eruditione hominis gramatica [f. XIIc] misterialiter tanquam alphabetum cognitionis ad recte loquendum.

Logica uero sequitur ad subtiliter discernendum. 725

Distinctis autem ab inuicem uero et falso, tunc homini restat ornatu rethorico cum electa ueritate placere.

Iam uero, ad eloquentiam eruditus misterialiter in arismetis edocetur reddere patrifamilias calculi rationem.

Et in musicis consequenter eundem dulcissonis cantibus retinere placatum. 730

Cum uero geometria succedit, emancipatum instruit filium ut construende sibi domus accipiat certitudinem mensurarum in fundamentis et spaciis et lateribus parietum et terminis angulorum.

Constructoque habitaculo, prudentis induere habitum ad bene regendum insinuat astrorum peritia, ut ardua considerare non negligat et futura metiri. 735

Ne uero in superbie tumorem exurgat animi spuma, originis sue principia monstrant ei naturalia consequenter eiusque nature miserias et defectus. 740

Quibus agnitis, immediate consulit perspectiua petere radium diui-

ne lucis ad [f. XIIId] specularandum.

745 Post quod, sine medio predicat methafisica defigere uisum in celsitudinem primi entis, in quo solummodo boni plenitudo et esse stabilitas inuenitur.

Quibus sic rationabili et solida cognitione suppositis, in hoc plenum, bonum et uerum ens ordinatis affectibus tendere moralia persuadent.

750 Iam autem in Deum tendenti non solum intellectu sed uoluntatis affectu saluator medicus aduenit, pocula ministrans curantium et conseruantium gratiarum.

Nec restat finaliter iam post ista, nisi iudicium expectare.

755 Quid amplius? Tam intricatum est rete istud ex omni parte, quod nec mente capi nec sermone ualeat explicari donec «uenerit quod perfectum est».

Interim autem hec pauca, diuina inspiratione concessa, perstrinximus ad elucidandam mentem actoris, rogantes ne quis auditor aut lector iudicet de predictis donec plene fuerit in omnibus eruditus.

760 Explicet *Introductio in librum Joachim*, etc.

Deo gratias.

TAULA DE MOTS DE LA INTRODUCTIO...

- a* 101, 113, 116, 117, 119, 133, 142, 154, 293, 363, 366, 374, 380, 395, 397, 404, 462, 528, 546, 637, 644, 667
ab 92, 151, 155, 177, 180, 202, 251, 259, 319, 372, 373, 458, 463, 512, 513, 577, 726
abbe 513, 536 (*abbas*)
absoluta 554, 571; *absolutum* 415, 416, 424; *absolutam* 565 (*absolvo*)
absolute 136, 137, 393-394, 460, 465, 476, 488, 497, 555-556
absque 256
ac 257, 701
accedit 712; *accedentes* 11 (*accedo*)
accipit 372, 379, 462, 568; *accipere* 393; *accipiat* 733; *accipiant* 539-540; *acceptus* 250, 488, 498 (*accipio*)
actor 10, 98, 106, 111, 121, 206, 222, 225, 264, 271, 351, 393, 591, 623, 648; *actoris* 103, 757; *actori* 109; *actorem* 95
actus 306; *actui* 306; *actum* 306; *actu* 147, 506; *actibus* 718
ad 11, 21, 30, 40, 44, 55, 62, 64, 66, 73, 86, 87, 124, 137, 138, 144, 168, 173, 175, 179, 180, 182, 192, 203, 237, 247, 258, 261, 306, 315, 323, 325, 332, 340, 341, 342, 357, 358, 359, 363, 366, 371, 373, 375, 376, 377, 380, 382, 394, 397, 402, 403, 410, 412, 432, 436, 443, 458, 462, 463, 473, 475, 477, 483, 488, 505, 514, 518, 527, 559, 570, 578, 581, 592, 601, 636, 692, 708, 721, 722, 724, 725, 728, 735, 742, 757
Adam 603
adaptatur 487 (*adapto*)
adeo 3
adequari 307, 442 (*adaequo*)
adhuc 223, 358, 378, 428, 587-588
adimpleret 631-632; *adimpleri* 175; *adimpleta* 183, 438 (*adimpleo*)
adiudicata 722 (*adiudico*)
admirari 5; *admirandas* 12 (*admiro*)
adoleuit 394; *adolescens* 388, 391 (*adoleo*)
adquisitioni 715 (*adquisitio*)
advenit 750 (*advenio*)
aduentus 339, 360, 361, 404, 407, 418, 424, 426, 439; *aduentum* 342, 371, 402, 403-404
affectu 205, 750; *affectibus* 747 (*affectus*)
aggregatio 290; *agregatio* 492; *agregationem* 494, 495; *aggregationem* 290
agnitis 741 (*agnosco*)
agit 491; *aguntur* 612 (*ago*)
ale 236 (*ale*)
aliqua 134, 170, 298; *aliquid* 34, 39, 172, 194, 211, 314; *alicuius* 72, 86, 119, 587; *aliquem* 549, 553; *aliquod* 148-149, 488; *aliquo* 55, 114, 217, 443, 512; *aliquibus* 369 (*aliquis*)
aliquantulum 16
aliquotiens 76
aliquote 581; *aliquotis* 567 (*aliquotus*)
aliter 141, 226, 216
alius 338; *alia* 298; *aliud* 25, 216, 292, 486; *alium* 25, 216, 292, 486; *alium* 307; *aliam* 283; *alio* 262, 271; *alii* 586; *aliorum* 646; *aliis* 75, 227, 242, 245, 253, 269, 496
alphabetum 132, 289, 724; *alphabeti* 9-10, 171, 217, 266, 271-272, 285, 286, 291, 329, 363, 368, 401, 430, 671; *alphabeto* 143, 225, 281, 364, 374, 400, 406
altius 55; *altissimus* 426; *altissimi* 246 (*altus*)
amator 712
ambulator 87 (*ambulo*)
amplectamur 19 (*amplector*)
amplius 186, 439, 753
angelice 409 (*angelicus*)
angelus 411; *angeli* 167, 421, 447-448
angularis 691-692
angulorum 734 (*angulus*)
animadvertentes 257 (*animadverto*)
animi 738; *animo* 4, 542 (*animus*)
annotatur 90 (*annoto*)
annus 76, 81-82, 474; *anni* 90, 449, 607, 619, 622; *anno* 83, 92, 455, 467; *annum* 74; *annorum* 97, 102, 362, 367, 374, 441, 593, 631; *annis* 88, 235, 328, 329, 612, 613; *annos* 447, 450, 453, 600
annua 474 (*annuus*)
ante 600, 619
antecedens 521 (*antecedo*)
antequam 308, 313, 315
anulis 205, 542 (*anulus*)
aperit 543; *aperuit* 207; *aperire* 203, 204, 260; *aperiat* 543 (*aperio*)

- apex 153, 169, 153, 296
 apocalipsis 649; apocalipsi 201; apocalypsi 185
 apostolus 239; apostoli 715-716
 apparebunt 13; apparere 532; appareat 537; apparens 69 (appareo)
 appellamus 563; appellatur 96-97; appellari 476 (appello)
 applicari 31; applicetur 524 (applico)
 apud 78, 95, 157, 160, 604, 607, 608, 621, 632
 arabes 163 (arabs)
 arboris 335 (arboris)
 ardenti 205 (ardeo)
 ardua 736 (arduus)
 argumentationis 682 (argumentatio)
 arismetice 684 (arismetica)
 arimeticus 491; arimeticis 249, 579, 728
 armonice 690
 artes 679; artibus 243 (ars)
 articulus 503, 506; articuli 520; articulis 504, 509; articulos 514-515
 artifex 709; artifices 256
 asseri 391 (asserere)
 astrorum 736 (astrum)
 astrologus 697
 astronomicis 250 (astronomicus)
 astronomorum 469 (astronomus)
 at 28, 146
 athomus 251
 atque 206, 537
 attamen 516, 675-676
 attento 4 (attendo)
 attestante 526 (attesto)
 attingit 174; attingemus 589; attingere 659 (attingo)
 auctoritate 330 (auctoritas)
 aud 129, 231, 626, 694 (haud)
 auditor 757
 aut 7, 27, 75, 116, 118, 126, 136, 141, 144, 153, 155, 235, 246, 247, 295, 302, 304, 307, 316, 320, 324, 436, 468, 494, 504, 529, 534, 551, 552, 561, 562, 582, 584, 585, 606, 608, 613, 680, 757
 autem 27, 32, 45, 69, 80, 85, 94, 95, 105, 115, 124, 127, 129-130, 136, 140, 150, 151, 152, 160, 184, 196, 205, 219, 221, 236, 261, 263, 299, 325, 337, 371, 378, 382, 398, 407, 433, 445, 466, 485, 486, 487, 491, 505, 507, 509, 553, 560, 562, 572, 575, 588, 589, 592, 625, 635, 646, 702, 726, 749, 756
 auxilio 15 (auxilium)
beatitudinum 641 (beatitudo)
 bene 459, 735
 benedictus 627; benedictum 95 (benedico)
 beneficio 198 (beneficium)
 beniuolentia 103 (benevolentia)
 binarius 505; binarium 552; binario 518
 bonitas 61
 boni 525, 602, 718, 744; bonum 49, 527-528, 747; bonam 429 431; bonos 246 (bonus)
 breue 607; breui 659 (brevis)
 breuitatis 606 (brevitas)
 breuiter 483
 brutalis 50
calculi 729; calculo 699 (calculus)
 caliditas 71
 caliginem 50; caligine 19-20 (caligo)
 canere 187 (cano)
 Canonica 621 (canonicus)
 cantibus 730 (cantus)
 capiant 666; capitur 6; capi 754 (capio)
 capitalis 164
 capiti 128 (caput)
 capitulo 381, 409, 411, 621 (capitulum)
 caput 342; capiti 128
 caritatis 205 (caritas)
 carne 362 (caro)
 casualiter 524
 causa 99, 116
 causat 616; causatur 566-567; causantis 254 (causo)
 Cayphas 257
 cecidit 428-429; ceciderint 431 (cado)
 celeritatis 606-607 (celeritas)
 celeriter 608
 celestis 18
 celsitudo 656; celsitudinem 743-744
 celum 543
 centenarius 352: centenaria 362, 367, 374, 399, 435; centenarium 329, 356, 358, 390, 406, 435; 440-441, 446; centenario 387, 396-397; centenarii 510; centenariorum 408; centenariis 405
 centum 353, 392; centvm 836
 centuplicabit 433; centuplicatum 434 (centuplico)
 centuplum 429
 ceperit 187 (capio)
 cernit 698 cernemus 12; cernere 665; cernamus 496; cernitur 655; cernendum 483 (cerno)
 certe 94
 certitudinis 98; certitudinem 733; certo 97, 174, 387, 391, 396 (certitudo)

- certa 688; certum 393 (certus)
 cessabit 183, 185; cessabunt 298-299, 300;
     cessare 184, 298; cesset 678; cessent
     299; cessans 637-638 (cesso)
 ceterorum 553; ceteros 106; ceteros 518
     (ceterus)
 Christi 424 (Christus)
 circa 479
 circuitum 460 (circuitus)
 circulus 691; circulorum 700
 ciuilis 718
 clara 54; claro 239, 449, 687; clarum 594-
     595 (clarus)
 clare 171, 303; clarius 689
 claret 408 (clareo)
 claritatis 18 (claritas)
 claudit 543; clauditur 548; clausus 200 ;
     clausi 258 (claudio)
 clausuram 259 (clausura)
 cognitio 53, 663; cognitionis 660, 724;
     cognitionem 98, 483, 589; cognitione
     60, 616-617, 746
 cognoscit 612: cognoscimus 241, 588; cog-
     noscere 103; cognoscendum 636 (cog-
     nosco)
 colendum 636 (colo)
 collegium 176
 colligitur 413 (colligo)
 comederis 601 (comedo)
 communis 79, 81, 489, 496-497: commu-
     nior 76; comunis 487; comune 210
 communiter 489, 563
 comparantur 66-67 (comparo)
 complere 628; complebitur 422, 448, 451,
     633; compleri 305; complebuntur 322;
     compleatur 310, 316; compleantur 301-
     302; completa 169; completis 404;
     complenda 423 (compleo)
 complementum 182, 436
 componit 710; compositus 503; composita
     267, 273, 277, 287; compositis 147
     (compono)
 comprehendit 557, 565, 700; comprehendere
     102; comprehendat 566; comprehendi
     534; comprehendatur 538 (comprehendo)
 computationem 377 (computatio)
 computauit 455; computatis 551-552 (com-
     puto)
 comuniter 83 (communiter)
 concessa 756 (concedo)
 concludit 405 (concludo)
 concordēs 12-13 (concors)
 concordia 591, 623, 650
 conditor 627
 condidit 62 (condo)
 conferat 712; conferens 57 (confero)
 confirmationem 412 (confirmatio)
 conformatur 37; conformari 442 (conformo)
 confusa 537 (confundo)
 confusionem 364 (confusio)
 congregat 704 (congrego)
 coniecturare 700 (coniecturo)
 coniunctionis 161, 520-521; coniunctione
     226 (coniunctio)
 coniunxit 420; coniungitur 306; coniun-
     gantur 581 (coniungo)
 connectit 710 (connecto)
 consequens 181; consequenti 103
 consequenter 420, 597, 730, 739
 consequentie 26; consequentiam 183-184
     (consequentia)
 conseruantium 751 (conseruo)
 considerat 275; considerare 4, 736; conside-
     rate 286, 287, 288, 291; consideratis
     443; considerandum 155-156 (considero)
 considerationi 275; considerationem 84;
     consideratione 77 (consideratio)
 consilium 179, 541
 consimilium 79 (consimilis)
 consonantes 269; consonantibus 269-270
     (consonans)
 constanti 542 (constans)
 constanter 193
 constar 45, 94, 118, 140, 159, 387, 389, 398;
     constant 542; constanti 542 (consto)
 constituunt 289; constituitur 504 (consti-
     tuo)
 constructo 735; construende 732-733 (con-
     struo)
 consulit 741 (consulo)
 consummabitur 187; consummari 655; con-
     summato 414, 425; consummatis 442;
     consummanda 188; consummandum
     443 (consummo)
 consummatio 416, 583; consummationis
     549, 551, 670-671; consummationem
     174, 333, 380, 432, 436-437, 539, 568,
     668; consummatione 354-355, 571;
     consummatio 553-554, 585; consummati-
     onis 625-626
 contemplari 108 (contemplo)
 contemplationis 8, 674 (contemplatio)
 contemporaneus 385, 396
 contexitur 3 (contego)
 continet 332, 347, 517; contineat 196; con-
     tinetur 165-166, 348; continentur
     168, 189-190, 550, 647; contenti 586
     (contineo)

- continue 662, 663
 continuo 38
 continuum 32, 33, 34, 37, 43, 59: continuo
 39; continui 33 (continuus)
 contra 260, 713
 contractus 488 (contraho)
 conuenienter 459, 618, 692; conuenientius
 215
 conuenit 224, 226, 262, 266, 267, 334-335,
 554, 564, 569, 573, 582, 594, 605; co-
 nueniunt 213, 220; conueniunt 219;
 conueniet 465, 578; conueniens 558-
 559 (conuenio)
 conuerso 48, 584 (converto)
 coram 662
 corda 520; cordam 519; cordarum 690
 corporis 85; corporum 697, 702, 706; cor-
 poribus 70 (corpus)
 corruptibilis 657
 corruptionis 654; corruptionis 677-678 (cor-
 ruptio)
 cosmimetras 78 (cosmimetra)
 cosmimetria 82
 cotidiana 467, 472-473, 662; cotidiano 668
 (quotidianus)
 cotidie 472 (quotidie)
 creabit 637: creare 630; creauerit 61;
 creantis 254 (creo)
 creationis 626, 629, 633, 634, 654; creatio-
 ne 637 (creatio)
 creatorem 539 (creator)
 creatura 45-46, 100; creature 50, 56, 634,
 638, 640
 credere 131; credendum 192 (credo)
 crescit 592; crescat 584 (cresco)
 cronografiis 384 (cronographia)
 cruce 129 (crux)
 cuiuscumque 144; quocumque 601, 614;
 quoscumque 527; quibuscumque 339-
 340 (quicumque)
 cuiuslibet 73; quarumlibet 24 (quilibet /
 quislibet)
 cuiusque 42 (quique / quisque)
 culmen 55
 cum 42, 43, 46, 61, 67, 105, 155, 183, 186,
 187, 196, 200, 211, 217, 227, 240, 269,
 291, 295, 299, 308, 310, 312, 322, 331,
 333, 348, 381, 386, 392, 404, 412, 421,
 423, 430, 441, 443, 446, 448, 450, 469,
 470, 474, 523, 547, 588, 619, 679, 685,
 727, 732
 cuncta 177, 178, 536: cunctorum 702;
 cunctarum 120; cunctis 23 (cunctus)
 cupimus 16 (cupio)
 curantium 750 (curo)
Daniel 385, 389, 394, 405; *Danielis* 379,
 394, 445; *Danieli* 383, 395-396
 de 1, 2, 59, 75, 106, 202, 207, 223, 225, 229,
 230, 269, 270, 276, 278, 347, 348, 393,
 444, 461, 464, 475, 477, 490, 496, 556,
 589, 591, 602, 623, 624, 638, 640, 645,
 656, 757
 debent 305, 308, 654: debeat 5 (debeo)
 decacordo 649 (decachordum)
 decalogi 576; decalogo 344 (decalogus)
 decem 392, 576, 578
 decies 353
 defectus 740
 deficit 582 (deficio)
 defigere 743 (defigo)
 diffinitione 469; diffinitiones 459 (defini-
 tio)
 delectabile 545 (delectabilis)
 delicias 18 (delicie)
 demergetur 50-51 (demergo)
 demum 206-207
 denarius 508, 576: denarii 510; denarium
 579
 denudata 657-658 (denudo)
 dependet 345 (dependeo)
 deperit 49 (deperero)
 deprimi 55 (deprimo)
 describitur 692 (describo)
 desinat 4; desierit 644 (desino)
 detegere 238 (detego)
 Deus 107, 121, 151, 152, 526, 609, 613,
 614; Dei 115, 119, 122, 123, 127, 134,
 142, 148, 149, 151, 152, 155, 173, 175,
 187, 191, 199, 230, 232, 275, 300, 319,
 325, 332, 337, 342, 361, 372, 402, 407,
 419, 430, 453, 456, 478, 523, 553, 554,
 587, 599, 616, 639, 653; Deo 113,
 116, 117, 133, 546, 639, 760; Deum 7,
 95, 604, 607, 608, 749
 deuotione 206 (devotio)
 dicit 65, 153, 186, 295, 412, 421, 448, 618;
 dicimus 21, 227, 261, 500; dicunt
 457, 469-470; dixit 317, 318, 394; di-
 ximus 42, 485; dicat 446, 451, 606; di-
 camus 547, 599; diceret 395; dicitur
 82, 84, 158, 161, 215, 268, 487, 489,
 561, 619; dici 164; dicatur 615; di-
 cens 349; dicentes 159; dicendum 447;
 dictum 218, 357, 381, 415, 433, 575,
 609; dicta 189, 413; dictorum 333
 (dico)
 dictat 134 (dicto)

- dictio 606, 618; dictionis 228; dictione 161, 227
- dies 75, 382, 398, 410, 446, 447, 449, 450, 452, 453, 457, 458, 460, 462, 470, 476, 604, 605, 608, 620, 620, 621, 622, 632, 667; diei 465; diem 434, 455, 495; die 425, 600, 601, 613, 614, 638; dierum 97, 102, 435, 435-436, 446, 451, 495, 594, 624-625, 664; diebus 186, 626, 627, 630, 634, 652
- differentia 64, 66; differentie 502
- digitus 502; digiti 505; digitos 514; digitis 504, 508, 519;
- dignatur 104; dignabitur 204 (digno)
- diligenter 444
- diligentes 7 (diligio)
- dimensiones 697 (dimensio)
- dinumerat 536 (dinummero)
- directe 480
- discernit 60, 74; discernens 719; discretum 35, 36; discretam 40; discretas 49, 58; discernendum 725 (discerno)
- discordet 442 (discordo)
- discrepantie 687-688 (discrepantia)
- discrete 86; discretus 90
- discretionem 63 (discretio)
- disposuit 179, 326, 630 (dispono)
- distincte 197-198, 514, 515, 627, 688
- distinctio 52
- distinguentur 68; distincta 52; distinctis 92, 726 (distinguo)
- distributionem 169 (distributio)
- distribuuntur 234 (distribuo)
- diuersitas 66, 497, 508, 509, 523, 528, 530, 538; diuersitatem 72, 532, 557, 616, 713-714; diuersitatibus 672
- diuidere 46, 48; diuiditur 501; diuidatur 43 (divido)
- diuina 32, 132, 145, 194, 524-525, 623, 667, 756; diuini 3, 119, 167, 541; diuine 10-11, 126, 165, 179, 352, 357, 427, 528, 636, 655, 741-742; diuinam 21-22; diuino 188-189; diuinorum 690; diuinis 113, 221, 284 (diuinus)
- diuinitatis 199 (diuinitas)
- diuinitus 598
- diuisibilis 30; diuisibile 29, 33; diuisibilium 252-253
- dat 303, 448; data 362; date 363, 401; datum 137 (do)
- docentur 7; docendum 341 (doceo)
- doctrina 339, 343; doctrine 165, 346-347
- dominus 296-297, 317; domini 295, 324, 364, 367, 373, 439; Dominum 621
- domus 733
- donec 154, 167, 299, 301, 305, 318, 537, 754, 757
- dormirent 258; dormienti 219; dormientium 2; dormientibus 2 (dormio)
- dubium 129, 231, 626, 694; dubio 131, 198, 256, 289, 324
- dubitat 146; dubitabit 147; dubitandum 150 (dubito)
- dulcissonis 730 (dulcisonus)
- duo 340, 367, 382, 398, 446, 450, 551; due 26, 502; duorum 623, 650; duobus 205, 262, 349, 503
- duplex 337; duplici 77; duplicem 369
- dupliciter 224, 266
- durare 181; durauerit 661 (duro)
- duratio 96, 575; durationis 80, 94-95, 240-241; durationem 592, 631; duratione 604
- e* 48, 584
- ea 174, 207, 211, 212, 218; eius 47, 60, 92, 134, 281, 295, 534, 580, 600, 662, 739; ei 213, 219, 262, 266, 267, 381, 486, 739; eam 376; eo 150, 230, 259, 530; eorum 114, 550, 587; eis 363
- eadem 229; eiusdem 381 eidem 57, 103, 109, 264, 635; eundem 469, 473, 730; eandem 158, 458-459, 463, 468; eodem 202, 409, 411, 411, 663; eorundem 699 (idem)
- ecce 674
- eclipses 700: eclipsibus 70 (eclipsis)
- edisserit 624 (edisserit)
- editio 53; editioe 373
- edocetur 729 (edoceo)
- effectus 119; effectuum 529, 690; effectibus 3, 113, 115, 149, 524
- efficacius 378 (efficaciter)
- elegantur 110
- elementum 113, 113-114, 114-115, 119, 139, 248, 272; elementi 370; elementa 120, 122, 195, 197, 208, 364: elementis 107, 110, 133, 146, 148, 245
- electa 727; electi 341, 574; electorum 168, 176, 177, 326-327, 343; electis 192, 338, 419, 628, 641; electos 630, 656 (eligo)
- eloquentiam 728 (eloquentia)
- elucidandam 757 (elucido)
- emancipatum 732 (emancipo)
- enatare 16 (enato)
- enim 6, 33, 34, 36, 61, 77, 114, 126, 156, 199, 213, 224, 243, 247, 255, 266, 280,

- 296, 298, 305, 310, 318, 319, 335, 339, 344, 353, 365, 369, 376, 379, 409, 415, 437, 457, 467, 503, 506, 510, 526, 545, 561, 568, 580, 609, 614, 664
- ens 136, 747; entis 708, 744; entium 135
- nucleare 197 (enucleo)
- enumerat 698, 709; enumerat 714 (numero)
- epithafium 126 (epitaphium)
- equales 507 (aequalis)
- eque 117, 612 (aeque)
- equi 718 (aequus)
- equinoctialis 468, 470 (aequinoctialis)
- ergo 21, 35, 91, 97, 122, 143, 167, 203, 216, 276, 300, 307, 327, 353, 404, 413, 422, 430, 434, 440, 450, 472, 474, 493, 513, 528, 547, 559, 577, 595, 670, 723
- erudire 656; erudiendum 176; eruditus 728, 757-758 (erudio)
- eruditionis 15; eruditionem 62, 168; eruditione 723 (eruditio)
- eruditus (erudio) 758
- est 2, 6, 22, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 39, 43, 45, 66, 69, 73, 75, 77, 79, 81, 85, 89, 95, 98, 99, 100, 106, 110, 114, 117, 118, 121, 126, 128, 131, 136, 137, 139, 140, 143, 150, 152, 156, 157, 160, 164, 165, 184, 202, 203, 205, 210, 213, 216, 218, 220, 225, 235, 236, 242, 247, 255, 265, 267, 272, 273, 274, 276, 278, 282, 284, 290, 297, 300, 311, 314, 317, 319, 324, 325, 331, 333, 336, 337, 338, 342, 345, 357, 361, 362, 370, 378, 379, 381, 397, 413, 413, 415, 416, 417, 419, 423, 427, 428, 433, 440, 453, 454, 455, 457, 458, 466, 470, 476, 481, 483, 485, 489, 491, 492, 497, 500, 502, 507, 511, 512, 524, 526, 535, 546, 559, 560, 561, 569, 575, 576, 579, 580, 588, 591, 597, 603, 604, 606, 607, 609, 632, 634, 639, 644, 647, 660, 670, 679, 691, 715, 720, 753, 755; sunt 26, 120, 122, 138, 175, 188, 233, 233, 247, 268, 285, 287, 346, 362, 373, 374, 398, 399, 410, 430, 446, 502, 504, 511, 572, 586, 590, 667; erat 130, 210, 274; erant 258; fuit 29, 199, 222, 232, 365, 366, 385, 388, 390, 396, 673; fuerunt 256, 363; erit 51, 186, 299, 312, 315, 353, 414, 425, 537, 617; esse 27, 113, 115, 122, 178, 181, 182, 215, 216, 252, 254, 299, 438, 611, 632, 695, 744; fuerit 133, 172, 383, 391, 757; fuerint 183, 311, 525; sit 33, 36, 43, 113, 132, 159, 304, 323, 323, 331, 340, 404, 407, 468, 474, 492, 496, 508, 554, 555, 593, 607, 615, 622, 660; sint 169, 291, 401, 440, 551, 553, 598, 605; esset 141, 201, 313, 440, 452, 628; fuisset 324; fuissent 437; foret 30; fore 314; futurus 404, 407; futura 109, 134, 701, 737; futurum 149; futuram 668 (sum)
- estate 71 (aestas)
- esterna 620 (hesternus)
- etatis 383 (aetas)
- eternitatis 419, 641 (aeternitas)
- eterna 105, 343; eterno 177; eternorum 417 (aeternus)
- et 7, 9, 12, 14, 15, 25, 27, 38, 47, 48, 49, 53, 54, 60, 61, 64, 65, 70, 71, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 92, 93, 97, 99, 100, 101, 102, 119, 123, 130, 134, 139, 149, 151, 152, 158, 163, 179, 181, 183, 188, 192, 193, 196, 200, 201, 220, 223, 229, 234, 235, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 263, 267, 269, 270, 273, 280, 284, 288, 306, 310, 313, 316, 322, 326, 330, 341, 342, 343, 346, 347, 348, 350, 357, 362, 366, 367, 368, 382, 384, 386, 388, 389, 391, 392, 393, 395, 396, 398, 398, 399, 408, 410, 412, 414, 415, 417, 425, 428, 429, 435, 439, 442, 444, 450, 454, 457, 459, 462, 464, 477, 478, 479, 482, 484, 488, 494, 495, 496, 501, 502, 510, 512, 514, 515, 518, 521, 523, 529, 533, 535, 543, 544, 553, 555, 556, 563, 564, 567, 570, 571, 587, 590, 591, 594, 602, 612, 617, 619, 620, 622, 624, 630, 632, 636, 642, 646, 648, 649, 652, 654, 657, 662, 672, 673, 676, 677, 678, 679, 681, 683, 692, 700, 703, 707, 709, 713, 718, 719, 720, 721, 726, 730, 734, 737, 740, 744, 746, 747, 750
- etc. 71, 296, 317, 319, 410, 435, 505, 508, 551, 716, 759
- etenim 13, 177, 182, 450, 602
- etiam 5, 15, 117, 31, 36, 76, 84, 152, 163, 210, 214, 226, 245, 253, 283, 285, 368, 410, 421, 438, 464, 479, 482, 512, 517, 569, 575, 593, 633, 659, 679, 684, 689, 691, 693, 698
- etsi 16
- euangelio 153 (evangelium)
- euangelizauit 190 (evangelizo)
- euigare 57 (evito)
- ex 102, 118, 135, 148, 191, 241, 295, 344, 349, 356, 372, 379, 391, 408, 413, 430, 438, 445, 448, 462, 469, 477, 493, 503, 511, 567, 574, 582, 588, 595, 651, 753

- exceditur 101 (excedo)
 excelsus 484; excelsi 238, 536
 excitatis 19 (excito)
 exigentiam 58 (exigentia)
 existimandum 455 (existimo)
 existit 674 (existo)
 expectare 752; expectantes 542 (expecto)
 experimento 704 (experimentum)
 experiri 660 (experior)
 expers 660
 explicandum 341
 explicat 209; explicare 6, 211; explicari 754 (explico, -as)
 explicit 759; explicuit 222, 276 (explico, -is)
 expositionis 408-409; expositionem 421, 447; expositione 649 (expositio)
 expresse 191
 extensio 615; extensionem 659
 extitit 264, 525 (exsto)
 extolli 55-56 (extollo)
 extra 99, 308-309
 exurgat 738 (exsurgo)
 Ezechielis 13; Ezechiele 454 (Ezechiel)
- facili* 60 (facilis)
 faciunt 269, 353, 450; facere 198, 613-614, 630; fecit 32, 429; fecerit 65; fiunt 536, 539, 613, 613; fiet 318, 638; fient 313, 315; fieri 308, 323, 325, 326; fiat 110, 313; fiant 154, 302, 318; facta 311, 314, 383; factum 660; factis 312; fiendum 311, 315; fienda 305; fiendorum 549 (facio)
 facultatem 57 (facultas)
 falsa 313; falsum 320, 438 (falsus)
 falso 726
 felicitatem 710 (felicitas)
 feratur 661 (fero)
 fere 49, 158, 196
 (fidelis) fidelibus 192
 fideliter 643
 figura 214, 220, 283, 586, 653, 692; figuram 281, 288, 369; figure 285, 662, 693; figuris 256; figuras 587
 figuratur 513, 671; figurantur 626; figuratum 235, 236 (figuro)
 filius 153; filii 339, 342, 360, 361, 371, 402, 407, 418; filium 732; filiis 644
 fila 519 (filum)
 finaliter 337, 693, 752
 finitur 101, 658 (finio)
 finis 416, 422; finem 418, 423-424; fine 228, 423, 448, 451
 firma 60 (firmus)
- firmamenti 468, 473; firmamento 471 (firmamentum)
 firmiter 695
 foris 201, 255
 formantur 689; formari 520 (formo)
 forsitan 47-48, 147, 540
 forte 204, 498
 foueri 18 (foveo)
 frequens 454
 fructificationis 351, 355 (fructificatio)
 fructus 337; fructum 357, 359, 429; fructuum 335, 356; fructibus 17, 335
 frumenta 232 (frumentum)
 frustra 141, 142
 (fundamentum) fundamentis 733-734
 fundata 140 (fundo)
- generationis* 654, 677 (generatio)
 genere 176 (genus)
 Genesis 601
 gentium 386, 388 (gens)
 geometria 732
 geometricus 691; geometricis 250
 gerit 215; gerens 128; gerentes 686; gestorum 51 (gero)
 gloria 642, 645, 657; gloriam 721
 glorificatio 343
 gradus 516; gradum 55
 grammatica 248; gramatica 723; grammatice 681-682
 gramatico 219, 274 (grammaticus)
 gratia 642; gratiarum 751; gratias 760
 grece 130
 greci 159; grecos 157 (graecus)
- H* 376
 habet 98, 172, 212, 272, 279, 282, 283, 493, 515; habent 364, 368, 399; habebit 636; habeat 105, 218; habeant 369; habetur 191 (habeo)
 habitaculo 735 (habitaculum)
 habitus 563, 709; habitum 735; habituum 562
 haud cf. aud
 Heber 365
 ebrei 158; hebrei 163; hebreorum 366 (hebraeus)
 hebraice 130
 hebraycarum 365 (hebraicus)
 hesterna cf. esterna
 hic 127, 152, 207, 312, 625, 648, 687, 689, 691, 697, 698, 699, 702, 705, 707, 709, 712, 717; hec 26, 65, 183, 221, 227, 228, 331, 340, 383, 410, 427, 428, 530,

- 536, 606, 618, 636, 679, 756; hoc 6, 10, 15, 30, 40, 44, 77, 106, 125, 198, 209, 242, 247, 263, 267, 270, 279, 286, 299, 316, 318, 319, 349, 351, 353, 357, 389, 394, 399, 412, 415, 421, 430, 439, 456, 476, 512, 526, 570, 592, 632, 648, 673, 746; huius 10, 93, 98, 129, 203, 203, 237, 284, 491, 544, 569, 660, 675; huic 275, 379, 573, 578, 681; hunc 230; hanc 560; hii 156; horum 72, 646; has 160, 459; his 91, 172; hiis 118, 133, 296, 443, 444, 503, 511, 518, 649
- hinc* 644
- hystoriis* 384 (*historia*)
- homo* 661; *hominis* 657, 723; *homini* 109, 199, 726; *homines* 246
- hora* 426
- horreum* cf. *orreo*
- hostium* 204 (*hostis*)
- hucusque* 481
- huiusmodi* 112, 255, 598-599, 656
- Humana* 45, 100, 108; *humane* 50, 54, 62; *humano* 176; *humanam* 479; *humanis* 718
- humiliate* 206 (*humilio*)
- humiles* 7 (*humilis*)
- humiliter* 11
- I* 158
- iacent* 253 (*iaceo*)
- iam* 150, 210, 219, 263, 437, 439, 442, 531, 556, 579, 590, 590, 637, 641, 647, 674, 728, 749, 752
- iamdictis* 595 (*iamdictus*)
- ianuas* 543 (*ianua*)
- ibi* 5
- ibidem* 233
- id* 36, 173, 216, 217, 264, 265, 301, 303, 309, 317, 321, 432, 452, 476, 500, 516, 548, 568, 651
- idcirco* 101-102, 311, 419, 639
- idem* cf. *eadem*
- ideo* 389, 489
- iecerit* 484 (*iacio*)
- igitur* 9, 42, 72, 87, 118, 171, 191, 206, 217, 291, 303, 351, 393, 459, 481, 496, 500, 508, 523, 529, 535, 542, 556, 564, 582, 599, 618, 651, 667, 674
- ignominiam* 722 (*ignominia*)
- iii*^o 621
- ille* 83, 106, 130, 152, 376, 404, 543, 570, 573, 576, 691; *illa* 82, 175, 209, 239, 268, 445, 449, 460, 467, 551, 572, 679; *illud* 6, 138, 313, 315, 322, 434, 513, 534, 601, 715; *illius* 142, 533, 540; *illi* 231, 525; *illum* 355; *illam* 282, 375; *illo* 39, 568; *illorum* 182, 197, 432, 451, 512; *illis* 348, 397, 444, 589
- illustrat* 480 (*illustro*)
- imaginarius* cf. *ymaginarium*
- imagino* cf. *ymaginaturo*
- imago* cf. *ymago*
- immediate* 190, 345, 346, 414-415, 418, 420, 424, 521, 741
- immediatum* 345 (*immediatus*)
- immortalitatis* 657 (*immortalitas*)
- immutando* 411-412 (*immuto*)
- immutationem* 616 (*immutatio*)
- imparem* 501; *impares* 685 (*impar*)
- impedit* 474 (*impedio*)
- impium* 131 (*impius*)
- impleatur* 312; *implebuntur* 193 (*impleo*)
- importat* 305 (*importo*)
- impossibile* 34, 45, 314, 319 (*impossibilis*)
- impressa* 133 (*imprimo*)
- improprius* 313, 324; *improprium* 320
- in* 1, 3, 6, 9, 10, 15, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 33, 39, 40, 43, 44, 46, 49, 50, 55, 58, 59, 65, 68, 69, 70, 71, 74, 80, 82, 83, 95, 100, 106, 107, 110, 112, 113, 115, 122, 124, 129, 131, 134, 140, 143, 149, 150, 153, 157, 161, 165, 168, 172, 173, 175, 176, 178, 185, 186, 189, 191, 200, 201, 209, 212, 215, 216, 221, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 240, 242, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 262, 262, 263, 265, 281, 284, 294, 297, 306, 331, 336, 338, 340, 347, 348, 352, 354, 356, 362, 364, 369, 374, 377, 379, 381, 387, 388, 391, 392, 396, 398, 399, 400, 406, 409, 410, 421, 423, 429, 431, 442, 448, 449, 451, 453, 454, 461, 463, 464, 467, 468, 471, 472, 473, 475, 477, 478, 481, 483, 497, 500, 501, 506, 507, 508, 509, 513, 517, 520, 528, 529, 530, 533, 538, 540, 544, 558, 559, 560, 564, 565, 566, 568, 569, 570, 571, 577, 579, 580, 583, 584, 585, 587, 591, 596, 597, 601, 603, 604, 612, 613, 614, 616, 619, 622, 626, 627, 628, 628, 629, 631, 632, 633, 634, 638, 639, 641, 643, 645, 648, 649, 649, 652, 653, 654, 655, 658, 663, 670, 671, 672, 680, 687, 689, 690, 693, 714, 718, 723, 728, 730, 733, 738, 743, 744, 746, 749, 757, 759
- inane* 155 (*inanis*)
- incarnationem* 363-364, 366-367, 373, 375 (*incarnatio*)

- incarnatus 153; incarnate 199; incarnati 127, 339, 342, 360 (incarno)
 incertum 393 (incertum)
 inchoat 252 (inchoo)
 inchoatiua 141 (incoativus)
 Incipit 1 (incipio)
 indaginem 714 (indago)
 inde 352
 indesinens 663
 indesinenter 59
 indiuiduam 695 (individuus)
 indiuisibili 251-252 (indiuisibilis)
 induere 735 (induo)
 inest 147; insit 146, 148 (insum)
 infallibiliter 668-669
 infirma 657 (infirmus)
 infra 304, 390, 512, 548, 550, 586, 646, 675, 676, 677, 684, 691
 initium 366, 389, 390, 417, 419; initio 372, 385
 inintuntur 694 (innitor)
 iniustus 721-722 (iniustus)
 immediate 229 (immediatus)
 innumerabiles 676 (innumerabilis)
 inordinate 143
 inquam 23, 109
 inquantum 33-34, 35, 37, 85, 266-267, 272, 273, 276, 278, 282, 305, 497
 insinuat 106, 171, 736 (insinuo)
 insolitum 453 (insolitus)
 inspiratione 132, 246, 524, 756 (inspiratio)
 instans 251
 institutio 165
 instruit 732 (instruo)
 instrumentum 489, 497-498, 501-502
 insuper 202
 integra 81, 85-86, 88 (integer)
 intellectus 714; intellectum 13-14, 14, 99; intellectu 749
 intelligit 447; intelligere 452, 453, 625; intelligitur 452; intelliguntur 449; intelligi 303, 448-449; intelligendum 605 (intelligo)
 intendit 209, 279, 281, 331, 351, 429; intendere 636; intantum 428 (intendo)
 intentio 300
 inter 105, 521, 572, 89-90
 interim 471, 756
 intexturas 12 (intextura)
 intra 13, 14, 100, 516-517, 573, 579
 intricantibus 519; intricatum 753 (intrico)
 intrinseca 662-663 (intrinsicus)
- introductio 1, 759
 intuetur 612-613; intuebitur 4; intueatur 675 (intueor)
 intuitus 610; intuitum 11
 intus 201, 255
 inueniemus 385; inuenitur 509, 745; inueniuntur 367-368; inueniri 558; inueniatur 441; inuenta 524; inuentum 132; inuente 247 (inuenio)
 inuentor 365
 inuicem 64, 92, 581, 726
 Joachim 1, 759 (Ioachim)
 Iohannis 201 (Iohannes)
 iota 153, 160, 295; jota 156
 ipse 151, 152, 366, 484, 498; ipsa 150, 369; ipsius 47, 102, 125, 278, 343, 359, 375, 426, 431, 502, 694; ipsi 224; ipsum 23, 39-40, 43, 46, 214, 512, 632; ipsam 684; ipso 180, 259; ipsorum 99, 372, 390, 686; ipsarum 256; ipsis 147-148, 349-350, 714
 irreprensibili 719 (irreprensibilis)
 (is) cf. ea
 ista 94, 674, 752, 111, 206, 222, 231, 264, 273, 351, 393, 441, 591, 623; istud 753; istum 423; istorum 609, 614 (iste)
 ita 13, 24, 58, 434, 534, 550, 569, 581, 584, 607, 615, 630
 itaque 53, 155, 503-504, 603, 633, 660
 iterum 266, 553, 620
 Iuda 384; Juda 203
 iudeis 361 (iudaeus)
 iudicat 718-719; iudicare 640; iudicet 757; iudicans 638 (iudico)
 iudicium 752; iudicii 717
 iugi 665 (iugis)
 iugiter 664
 iuris 717 (ius)
 iustificantur 341-342, 574; iustificantium 343-344; iustificantibus 347 (iustifico)
 iustis 721 (iustus)
 iustitie 338, 719 (iustitia)
 iuxta 715
- kalendario* 377 (calendarium)
- laboris* 652; labore 704; laboribus 635 (labor)
 latent 244; latere 145, 531; lateat 596, 653 (lateo)
 latenter 499
 lateribus 734 (later)
 latine 130-131, 158, 208

- Latini 400, 671-672; Latinorum 372, 374, 389, 397; Latinarum 386, 387; Latinis 401 (latinus)
 latio 457, 460
 latitat 687 (latito)
 lector 757
 leo 202, 207, 543; Leonis 203-204
 lex 165, 350; legis 159; legem 173; lege 154
 liber 199; libri 203, 381; libro 622-623; librum 1, 759
 liberali 723 (liberalis)
 licet 58, 368, 467-468, 609; licebit 635; licitum 634
 ligno 602 (lignum)
 linea 38; linee 705
 lineares 685 (linearis)
 lingarum 365; linguas 160; linguis 124, 131, 284-285, 340 (lingua)
 lites 719 (litis)
 littera 139, 164, 170, 171, 212, 217, 227, 228, 230, 248, 271, 297, 303, 327-328, 331, 344-345, 354, 395, 432; litteram 158, 261, 308, 309-310, 316, 321, 601; littere 220, 224, 226, 276, 286, 290-291, 363, 374, 376, 401, 430; litterarum 157, 160, 161, 223, 268, 298, 329, 365, 406, 671; litterarum 9; litteras 301, 368, 400; litteris 162, 242
 loco 163 (locus)
 locutio 313
 logica 248, 725; logice 682
 longuam 520 (longus)
 loquatur 456; loquentis 300; locutus 225, 591; loquendvm 724 (loquor)
 Luce 427 (Lucas)
 lucide 532
 luminarium 700-791
 lune 64, 90 (luna)
 lux 642; lucis 417, 543, 742

 M 228
 magis 464
 magna 164, 170, 172; magno 15; maior 75; maiori 88, 379, 670; maiores 74, 90; maxima 674 (magnus)
 maiestatis 636 (maiestas)
 mali 525, 602; malos 247 (malus)
 mane 382, 398, 410, 412, 414, 417, 420
 manifestatio 338; manifestationem 359, 527
 manifeste 425
 manus 515, 535; manu 513, 517, 717
 mari 15 (mare)
 materialis 345, 346
 Mathei 295 (Matthaeus)
 maxime 79, 80, 124, 163, 177, 192, 403, 441
 medicus 712-713, 750
 medium 719
 medio 743; medie 236 (medius)
 mediocres 74 (mediocris)
 melodiam 690 (melodia)
 memoria 51
 mentis 179, 206, 528, 610; mentem 710, 757; mente 754; mentibus 664-665 (mens)
 mensis 83, 89; mensem 435; menses 74-75 mensium 435, 436, 594
 mensura 30, 36, 79, 81, 474; mensure 78, 596; mensurarum 733
 mensurabile 97-98; mensurabili 37 (mansurabilis)
 mensuratur 27, 28, 38, 81, 83, 531, 583; mensurantur 68, 533; mensurandam 593 (mensuro)
 methaforice 76 (metaphora)
 methafisica 743 (metaphysica)
 methaphisicus 707 (metaphysicus)
 metis 180 (meta)
 metitur 611, 697; metiri 737 (metior)
 metro 263 (metrum)
 mille 599, 607, 612, 613, 619, 622; milia 382, 398, 446, 450
 miliaris 78-79; miliari 80 (milliaris)
 millenarium 510, 514, 515, 547, 548, 550, 646-647; millenario 511, 533, 534, 539, 556, 568, 584-585, 592, 603 millenaria 517, 548-549, 551, 605, 625, 632; millenariis 538, 552, 631, 633
 millenarius 558, 564, 570, 583, 593-594, 603-604; millenarii 510, 540;
 millesimo 585 (millesimus)
 minima 156-157, 160
 ministrans 750
 minores 75 (minor)
 mirabilis 239, 655; mirabile 3, 10
 miranda 134; mirandum 242 (miror)
 miserias 739 (miseria)
 misterialiter 681, 715, 723-724, 728
 misterium 14, 187, 247, 279, 280, 529; misterii 127, 273, 278, 586-587, 686, 692; misterio 129, 251, 573, 626, 656, 687, 694, 701; misteria 167, 174, 178, 180, 183, 188, 196, 275, 277, 590; misteriorum 199, 232, 238, 245-246, 254, 326, 333, 431, 432, 437, 618-619; misteriiis 9, 134, 149, 191, 207, 222, 231, 284, 331-332, 442, 523, 624, 646 (mysterium)

- mobile 67; mobilia 66; mobilium 64, 702 (mobilis)
 modus 273; modo 48, 114, 217, 262, 263, 266, 267, 271, 328; modorum 614; modos 105; modis 262
 momento 628 (momentum)
 monocordum 687
 monstrant 739 (monstro)
 moralis 709; moralia 747
 morieris 602; mortuus 388, 603 (morior)
 morte 602, 602-603 (mors)
 mortalium 665 (mortalis)
 mortalitatis 17 (mortalitas)
 motus 22, 25, 28-29, 42, 44, 73, 86, 93, 94, 485, 655, 699; motum 23, 68, 99, 181-182, 184, 493; motu 27, 28, 471, 472
 multicordum 689
 multiformes 253 (multiformis)
 multiformiter 12
 multigone 693 (multigona)
 multilatera 692 (multilateralis)
 multiplicacione 356 (multiplicatio)
 multiplicetur 352 (multiplico)
 multiplicitatibus 334 (multiplicitas)
 multorum 495 (multus)
 mundi 80, 93 (mundus)
 musice 687; musicis 249, 730 (musica)
 mutabilium 24; mutabilibus 23 (mutabilis)
 mute 270 (mutus)
- Nam* 51, 78, 372, 593, 657
 namque 67, 135, 232
 natura 135, 558, 559, 565, 657; naturam 336, 563, 713; nature 739; naturas 480; naturis 544
 naturalis 458, 470, 702; naturali 603; naturalia 738; naturalium 713; naturalibus 22
 naturaliter 69-70
 ne 660, 738, 757
 nec 23, 46, 51, 102, 228, 233, 242, 287, 298, 453, 455, 515, 605, 609, 659, 752, 754
 necessarie 25
 necessarius 274; necessarium 73, 323, 325; necessario 320, 388, 404
 necesse 29, 35, 39, 43, 143, 184, 216, 218, 311, 440, 715
 necnon 682
 nefas 324
 negligat 736 (negligo)
 nemo 146, 198, 259
 nequit 102; nequeunt 665 (nequeo)
 nescitur 383 (nescio)
 neutrum 440, 609 (neuter)
- nichil 25, 113, 115, 116, 136, 142, 155, 173, 231, 289, 297, 309, 311, 325, 411, 485, 515, 582
 nichilominus 59, 200 (nihilominus)
 nimis 537
 nisi 103, 113, 116, 137, 173, 198, 289, 291, 322, 327, 370, 466, 486, 509, 560, 641, 752
 nobilitas 50; nobilitatis 54
 nodi 520 (nodus)
 nolit 636 (nolo)
 nomen 77, 157, 462, 465
 nominant 157, 158; nominatur 512 (nominatio)
 non 4, 16, 30, 52, 54, 125, 129, 131, 150, 153, 169, 186, 232, 244, 251, 257, 272, 274, 283, 286, 291, 292, 296, 297, 301, 312, 317, 318, 319, 321, 362, 367, 368, 370, 389, 399, 401, 436, 440, 442, 450, 466, 468, 472, 474, 480, 488, 509, 511, 524, 525, 531, 541, 560, 594, 610, 626, 637, 641, 678, 694, 701, 704, 713, 716, 736, 749
 nonne 456-457
 nobis 11, 156, 543 (nos)
 nouit 426 (nosco)
 note 292 (nota)
 notabilior 89; notabilius 83 (notabilis)
 notificat 709 (notifico)
 notificatio 337-338; notificationis 127
 notitiam 709 (notitia)
 notetur 572; notantur 514; notum 110; notatum 515 (noto)
 notula 161, 170; notulis 162-163
 nouem 505, 518
 nouenarium 505-506, 519, 521 (novenarius)
 noui 591, 642, 644 (novus)
 nocte 70 (nox)
 nubis 19; nube 17 (nubes)
 nullatenus 635
 nullus 510-511, 580; nulla 52; nullam 616; nullo 48
 numeralis 523; numerale 488
 numerat 486, 535, 703; numeramus 24; numerare 34, 517; numeret 493; numeratur 25, 35, 36, 92, 490, 535, 547; numeretur 39, 548, 565-566, 570; numerentur 42-43, 549; numerantis 533; numerari 45; numerandi 490, 498, 502, 506; numerandum 73 (numero)
 numerus 22, 23, 290, 335, 352, 380, 441, 485, 487, 488, 488-489, 498, 500, 503, 504, 507, 511, 554-555, 558, 576, 577; numeri 179, 280, 422-423, 451, 486,

- 491, 493, 514, 519, 530; numero 97, 399, 414, 425, 490, 492, 497, 506, 530, 533-534, 570, 583, 671; numerum 44, 102, 177, 283-284, 293, 294, 326, 327, 329-330, 332, 334, 354, 358, 403, 482, 566, 573-574, 579-580, 586, 707; numerorum 9, 285, 545, 550, 558, 565, 596, 646, 672, 678, 688; numeros 572, 684; numeris 484, 518, 589, 597
- nunc 238, 240, 705
 nunquam 227-228, 228-229
 nunciantes 669 (nuntio)
 nutu 246; nutv 124 (nutus)
- ob* 84
 obiciat 445 (obicio)
 obiit 395; obierit 392 (obeo)
 obscuritas 70
 obseruatur 478-479 (obseruo)
 occurrunt 521 (occurro)
 ociosus 324; ociosum 155 (otiosus)
 octaua 645; octaue 645; octauo 643 (oc-tavus)
 octo 450, 641
 octonarium 697-698 (octonarius)
 oculo 8; oculos 600, 619; oculis 674 (oculus)
 odoris 18 (odor)
 omnimode 556
 omnino 54, 56, 183, 185, 299, 300, 644
 omnis 36, 95, 117, 171, 503, 507, 655, 691; omne 26, 28, 34, 49, 67, 118, 135, 211, 213, 490, 547, 561, 633; omni 140, 210, 753; omnem 184; omnes 160, 586, 679, 681, 682, 684, 693; omnia 61, 154, 167, 301, 304, 307, 309, 310-311, 312-313, 314, 315, 318, 322, 437, 539, 654, 664; omnium 72, 75, 138, 323, 325, 403, 549, 695; omnibus 243, 251, 284, 310, 312, 443-444, 649, 757
- operatur 527 (operor)
 opinari 325 (opinor)
 oportet 204, 212, 223, 309, 492, 548, 593, 716
 oppositis 71 (oppono)
 opus 633; operis 10, 653; opere 106; opera 341, 553, 629, 655; operum 326, 338, 344, 554, 574, 619, 635; operibus 347, 587, 638, 640, 648;
 oratio 249; orationis 681
 oratorie 683 (oratorius)
 orbis 458; orbem 475; orbe 461, 463, 464, 467, 477;
 ordinationem 122-123; ordinatione 119, 145, 148, 653 (ordinatio)
 ordinavit 175; ordinatur 340; ordinatum 340; ordinata 51; ordinatis 747 (ordinatio)
 ordo 220, 224, 226; ordinis 225; ordinem 141-142, 230, 281, 288, 306; ordine 223, 283, 411
 organum 85; organi 77
 originis 738 (origo)
 ortum 429 (orior)
 ornatu 726-727 (ornatus)
 orreo 232 (horreum)
 os 151; ore 134, 151, 155, 319
 ostendit 280, 706; ostendimus 557; ostendere 651; ostenderet 188; ostensus 200; ostensum 22, 331, 481, 579, 670; ostendendum 342; (ostendo)
 ostensio 338
 ostensiuus 556
- paradisi* 17 (paradisus)
 parem 501; pares 684 (par)
 parentis 658 (parens)
 parietum 534 (paries)
 pars 82, 85, 89, 265; partem 237, 238, 433, 464, 468; parte 88, 100, 241, 396, 458, 463, 464, 470, 540, 588, 753; partes 29, 30, 33, 40, 42, 44, 46, 48, 49, 58, 60, 67, 68, 73, 74, 90, 507, 533, 580, 681, 683; partium 63, 327, 561-562, 598, 629, 707; partibus 31, 69, 92, 245, 253, 294, 496, 534-535, 560, 567, 570, 573, 577, 580, 652, 673, 679, 680;
 parua 170, 171 (parvus)
 passiones 703, 706; passionibus 694 (passio)
 passus 78
 patet 421, 425, 438, 448, 469, 478, 509, 593, 651 (pateo)
 patiatu 541 (patior)
 patris 536 (pater)
 patrisfamilias 53-54; patrifamilias 729 (paterfamilias)
 pauca 756 (paucus)
 paulo 421
 pendent 350 (pendeo)
 penitus 411
 per 8, 24, 33, 40, 67, 99, 112, 115, 118, 122, 181, 183, 189, 190, 211, 212, 214, 217, 218, 221, 225, 230, 246, 268, 280, 281, 301, 308, 309, 316, 321, 402, 403, 421, 428, 441, 447, 449, 452, 453, 460, 494, 495, 508, 514, 516, 527, 539, 548, 549, 552, 566, 584, 592, 630

- peractis 721 (perago)
 percipere 19 (percipio)
 perit 52 (pereo)
 perfectio 554, 560, 570, 570, 571; perfectionis 55, 556; perfectionem 179, 555, 559, 560, 565, 566
 perficit 467; perfecit 629; perficitur 86-87; perfectus 555, 577, 580; perfecta 466, 477, 553; perfecti 417, 572; perfectio 570; perfecte 461, 463-464, 557, 567, 568-569, 581, 612; perfectum 546, 561, 569, 588, 754-755; perfectam 589 (perficio)
 perhibetur 135 (perhibeo)
 periculum 56
 peritia 736
 permaneat 59 (permaneo)
 permittit 472 (permitto)
 perpetui 668: perpetuam 377 (perpetuus)
 perquirat 703 (perquiro)
 perspectis 384 (perspicio)
 perspectiua 741
 perspectius 705
 perstringimus 756-757 (perstringo)
 persuadet 135, 286; persuadent 747-748 (persuadeo)
 persuasionis 683 (persuasio)
 pertinent 237 (pertineo)
 pertransit 471; pertranseat 67 (pertranseo)
 peruenit 124-125 (peruenio)
 pes 76, 77, 79, 83, 85; pedis 82, 89: pedibus 87
 petere 741 (peto)
 (Petrus) Petri 621
 pharaoni 235-236 (pharao)
 philosophi 457 (philosophus)
 philosophia 478; philosophiam 479
 pia 53 (pius)
 placatum 731 (placo)
 placet 109; placere 727; placitum 138-139, 145 (placeo)
 plane 413
 planetarum 699 (planeta)
 plena 570; plenum 255, 746-747; plenam 57 (plenus)
 plene 757
 plenitudo 744
 pluralitatem 700 (pluralitas)
 pluries 526
 plus 4, 716; plura 362, 367, 399; plures 105, 368; plurium 689; plurimum 590
 pocula 750 (poculum)
 pollex 82, 84, 89; posuerunt 377; posuerit 107, 544
 ponitur 228 (pono)
 portionibus 91 (portio)
 post 229, 364, 390, 407, 421, 423, 427, 635, 641, 743, 752
 postposuit 125, 211 (postpono)
 postquam 310
 postremo 717
 potens 117, 203; potentius 116
 potentia 617; potentie 527; potentiam 636
 potentialiter 146, 336
 potest 48, 113, 115, 163, 198, 230, 298, 322, 391, 507, 557-558, 611, 614, 659; poterat 628; poterit 259, 459-460, 476; poterunt 292; possit 5, 46, 56; possimus 18, 544; posset 31 (possum)
 potestas 117, 220, 261, 266, 267-268; potestatis 274, 276; potestatem 272, 279, 282, 283; potestate 223, 278
 potius 55, 149, 234, 242, 532; potissime 62
 pre 649, 674 (prae)
 preambulis 21 (praeambulis)
 precedit 723; precedunt 376; precessit 389; precedentibus 378 (praecedo)
 precepta 346; preceptorum 344, 576-577 (praeeptum)
 precipue 64, 176 (praecipue)
 precise 383, 540, 567 (praecise)
 predicat 743; predictum 57, 371; predicta 528, 538, 585; predicto 414, 425; predicte 445, 661; predictis 191, 438, 582-583, 651, 757; predictorum 663 (praedico)
 prefinium 259 (praefinio)
 premium 721 (praemium)
 prenoscendo 108 (praenoscendo)
 prenuntiata 188 (praenuntio)
 presciendum 193 (praescio)
 presentis 240; presenti 648 (praesens)
 pretaxato 68-69 (praetaxo)
 preter 141, 456, 560, 580 (praeter)
 preterit 173; preterit 620; preterire 298, 321; pretereat 297; preteribit 154, 169-170, 296, 301, 317, 319; preteriens 304; pretereuntibus 172-173; preterita 441; preteritorum 52 (praetereo)
 preuaricationem 658 (praearvaricatio)
 preuidet 701 (praevideo)
 primeue 629 (primaevus)
 primus 361, 365, 564; prima 79, 374, 395, 496; primi 658, 744; prime 502; primo 387, 391, 396, 500-501, 525, 603; primum 357, 361, 390, 402; primas 402; primis 349
 principale 673 (principalis)

- principium 114, 115, 118, 267, 272, 276, 282, 287, 491, 494; principii 695; principia 47, 702, 739; principii 243, 244
 pro 249, 386, 396, 455, 506, 600
 probat 295, 330, 360, 428 (probo)
 procedit 119, 143, 151, 480, 528, 546; procedere 320; procedat 155; processerit 116; proceditur 88; processuius 86 (procedo)
 procul 130, 198, 289, 324
 producere 627; produxit 178; producti 141; producta 122 (produco)
 profundat 714 (profundo)
 prohibemur 20; prohibetur 516 (prohibeo)
 proiecta 598 (proicio)
 proinde 25, 76, 512
 promittunt 642; promissus 362 (promitto)
 prophete 219, 256, 350, 668; prophetarum 189; prophetas 191; prophetis 2 (propheta)
 prophetat 530, 710-711; prophetamus 241; prophetant 680; prophetare 499; prophetandum 402, 403 (propheto)
 propheta 537, 595; prophetie 245, 257, 484, 544, 599; prophetiis 2
 prophetice 671
 proponit 192; proponitur 11; propositum 673; proposito 564 (propono)
 proportiones 688 (proportio)
 proprietates 478; proprietates 704; proprietatibus 686
 proprius 617; proprium 32, 475; proprii 285; propriam 375, 161, 214-215, 415, 464, 609; proprio 96, 461, 467, 471, 472;
 propter 177, 210, 214, 326, 455-456, 516, 574, 630, 658
 prosecutus 110 (prosequor)
 prouenit 355 (provenio)
 prouidit 56 (provideo)
 prudens 717; prudentis 735
 prudentia 54, 194, 667
 psalmo 619 (psalmus)
 psalterio 649 (psalterium)
 pulcrum 545 (pulcher)
 pulsauit 206; pulsare 204; pulsemus 542; pulsandum 204 (pulso)
 punctum 462, 469, 473, 475, 477, 250; puncto 461, 475, 477;
 pure 199

 Q 227
 quadruuio 244 (quadruuium)
 quale 280; qualia 277 (qualis)
- qualitas 69; qualitates 562; qualitatum 562
 qualiter 221, 478, 479, 483, 544, 595, 597, 622, 651-652, 670, 672
 quamdiu 661
 quamuis 540, 643
 quandoque 161-162, 162
 quantitatem 40; quantitates 610 (quantitas)
 quantum 40, 103, 109, 182, 222, 357, 358, 359, 371, 647, 715; quantam 471 (quantus)
 quantumlibet 519-520 (quantuslibet)
 quapropter 390-391
 quare 401
 (quilibet / quislibet) cf. cuiuslibet
 quasi 108, 164, 385, 395, 639, 643, 661, 676
 quatenus 16
 quaternarium 552 (quaternarius)
 quatuor 648
 -que 18, 52, 178, 258, 682, 735, 739
 quemadmodum 21, 38, 82, 89
 qui 98, 152, 153, 157, 275, 334, 342, 355, 396, 419, 507, 511, 511, 543, 550, 564, 566, 572, 573, 577, 592, 636, 646, 713, 717; quis 4, 197, 445, 675, 757; que 2, 10, 54, 62, 65, 66, 158, 161, 164, 165, 167, 173, 174, 175, 178, 180, 189, 192, 201, 207, 207, 209, 212, 213, 218, 232, 236, 268, 326, 332, 375, 413, 430, 443, 444, 479, 496, 508, 536, 539, 557, 566, 611, 613, 613, 620, 639; quod 4, 5, 24, 26, 28, 33, 35, 36, 37, 48, 58, 65, 94, 109, 118, 118, 1193, 122, 132, 133, 137, 140, 147, 150, 157, 167, 173, 184, 186, 188, 191, 197, 209, 210, 211, 214, 216, 217, 220, 227, 228, 230, 231, 239, 240, 264, 265, 268, 279, 280, 281, 284, 287, 289, 294, 297, 301, 303, 304, 308, 309, 315, 321, 322, 323, 324, 329, 331, 334, 349, 351, 354, 355, 358, 361, 378, 381, 385, 387, 388, 389, 391, 392, 394, 395, 397, 399, 401, 405, 407, 413, 425, 430, 431, 432, 434, 438, 440, 445, 447, 448, 449, 451, 452, 456, 457, 458, 470, 472, 481, 485, 486, 490, 492, 493, 500, 501, 513, 532, 534, 541, 547, 547, 548, 548, 557, 561, 568, 575, 579, 582, 588, 593, 599, 615, 622, 625, 628, 629, 630, 638, 641, 643, 644, 651, 665, 695, 720, 743, 753, 754; quid 156, 529, 753; cuius 11, 27, 121, 179, 225, 246, 259, 483; cui 201, 206, 236; quem 106, 482, 586, 691; quam 5, 84, 216, 242, 282, 292, 331, 347, 419, 426, 428, 466, 600, 642,

- 675, 678, 679, 685, 716; quo 6, 23, 36, 44, 112, 363, 366, 382, 448, 462, 475, 490, 493, 531, 583, 654, 655, 687, 689, 744; qua 81, 83, 86, 268, 461, 513, 517, 520, 536; quorum 114, 361, 440, 589; quos 516, 574; quas 19, 124, 376; quibus 721
- quia 21, 100, 107, 210, 215, 274, 313, 361, 389, 418, 438, 489, 639, 643, 108, 131, 162, 194, 209, 251, 253, 341, 361, 477-478, 525, 574, 630, 721, 741, 746
- (quicumque) cf. cuiuscumque
- quedam 213, 268, 269, 270, 270; quoddam 29 (quidam)
- quidem 136, 415, 513;
- quiditates 703 (quidditas)
- quicquam 319 (quidquam)
- quicquid 151, 546 (quidquid)
- quin 146
- quippe 348
- (quique/quisque) cf. cuiusque
- quomodo 263
- quomodocumque 159
- quoniam 28, 45, 116, 130, 159, 171, 202, 223, 258, 261, 286, 297, 314, 526, 608-609
- quot 196, 364, 374, 399, 538
- quota 540; quoto 538-539, 633 (quotus) (quotidianus) cf. cotidiana
- (quotidie) cf. cotidie
- quotlibet 517
- radialis* 705
- radium 741
- radix 139, 142, 334, 345, 346; radice 140, 143-144, 336
- ratio 59, 73, 108, 134, 135, 285, 330, 478, 486, 492; rationis 29, 49, 58, 62, 184, 243, 709; rationi 63, 210; rationem 41, 112, 252, 456, 462, 493, 693, 729; ratione 12, 91, 330, 561, 562, 688, 719; rationibus 596
- rationabile 333, 353-354; rationabili 56, 746 (rationabilis)
- rationabiliter 360, 405, 463, 578
- realiter 46
- recondita 233 (recondo)
- recordatio 52
- recte 724
- reddere 729; reddentibus 567 (reddo)
- redeat 473; redeundo 516; redeutes 261 (redeo)
- refici 17 (reficio)
- regendum 735-736 (rego)
- regule 681 (regula)
- regular 710 (regulo)
- relinquere 393; relinquitur 121, 320, 595; relinquetur 311; relinquatur 309 (relinquere)
- remanet 314 (remaneo)
- reperitur 573, 577 (reperio)
- repetit 411 (repeto)
- replicatio 663
- reposita 233 (repono)
- representatio 213; representatione 662 (repraesentatio)
- representat 215, 665; representant 289 (repraesentatio)
- reprobat 480 (reprobo)
- reprobis 419 (reprobus)
- reputari 600 (reputo)
- res 136; rei 129, 136, 140, 142, 213, 214, 284, 483, 573, 578, 661, 663; rem 41, 252; rerum 23-24, 107, 478, 479, 695, 713; rebus 23, 254;
- reservatur 639 (reservo)
- resoluere 49; resoluti 40, 507; resoluatur 44: resoluendi 57; resolute 694 (resolvo)
- resonat 239, 444, 689 (resono)
- restat 641, 726, 752; restant 443, 721 (restat)
- restituunt 581 (restituo)
- resurrectionis 645 (resurrectio)
- rete 3, 6, 8, 10, 753
- rethorice 683
- rethorico 727; rethoricis 248-249 (rethoricus)
- retinere 730 (retineo)
- reuelare 104, 178; reuelatur 275; reuelabuntur 193; reueletur 541; reuelatus 274, 379; reuelata 590; reuelatum 202, 210, 220, 231, 264, 397, 525, 647; reuelatvm 222; reuelandi 105; reuelanda 180 (revelo)
- reuelatio 383, 422; reuelationis 409; reuelatione 234, 623
- reuoluit 475; reuoluitur 461 (revolvo)
- reuolutio 458, 466, 467, 470, 477; reuolutioni 464; reuolutionem 181, 677, 677; reuolutione 462-463, 473, 474, 665-666; reuolutionibus 90
- rex 343; regum 384
- ridiculum 451-452 (ridiculus)
- rogantes 757 (rogo)
- romane 373; romani 376-377; romanorum 384, 385-386, 387 (romanus)
- rota 675, 679; rotam 676; rote 13; rotas 676

- S 229
 sabbatum 639
 sacra 124, 192, 196, 332, 347, 444, 526;
   sacri 232, 431; sacre 121, 125, 221,
   339, 437, 594; sacro 165, 168, 189 (sa-
   cer)
 seculum 81, 96, 97, 531, 533; seculi 88,
   101, 237, 380, 423, 499, 535, 551, 554,
   575, 583, 592, 598, 604, 626, 631, 652,
   671, 675; seculo 574; secula 95 (sae-
   culum)
 saltem 17, 131, 537
 saluator 750; Saluatoris 128
 salutis 712, 715 (salus)
 sanitatem 712 (sanitas)
 sapere 716 (sapio)
 sapienter 103-104
 Sapientia 6, 32, 105, 119-120, 142, 175,
   528; sapientie 3, 11, 655-656; sapien-
   tiam 123
 satagit 701
 satis 271
 Sator 484
 scalares 516 (scalaris)
 scimus 695; scire 223; sciatur 538 (scio)
 scientie 253, 602, 679-680; scientiarum
   242; scientiis 21, 243 (scientia)
 scilicet 13, 24, 26, 92, 95, 107, 121, 211,
   220, 226, 237-238, 240, 262, 279, 330,
   337, 341, 356, 359, 372, 375, 376, 400,
   423, 434, 466, 494-495, 505, 510, 518,
   536, 550, 576, 584, 615, 624, 648, 651
 scribit 207; scribentes 299-300; scriptus
   130, 200; scribendorum 52 (scribo)
 scriptura 65, 124, 130, 192, 195, 332, 347,
   444, 453, 526, 599; Scripture 120-121,
   121, 125, 126, 128, 208, 221, 299, 335,
   337, 339, 345, 352, 357, 427, 437, 594;
   scripturarum 1, 53, 107, 110, 120, 122,
   144, 148, 195, 197, 355, 481-482
 se 59, 115, 118, 212, 216, 262, 265, 268,
   500, 508, 517, 566; sibi 222, 733
 secreti 3, 149, 167, 541 (secretum)
 secundus 407, 418, 424, 426, 439; secunda
   395, 621; secundum 41, 58, 66, 72, 168-
   169, 252, 264, 264-265, 265, 286-287,
   287-288, 288, 307, 335, 353, 358-359,
   371, 403, 438, 459, 476, 486, 500, 501,
   600, 611; secundo 263, 388, 392, 396
 sed 31, 53, 55, 120, 133, 138, 147, 159, 186,
   223, 234, 245, 264, 271, 273, 275, 278,
   288, 294, 315, 318, 329, 335-336, 358,
   383, 390, 402, 435, 480, 501, 524, 531,
   536, 587, 611, 628, 635, 637, 749
 sedem 718 (sedes)
 seipsum 352, 356 (seipse)
 semen 142, 345, 346, 351, 428, 430, 544;
   seminis 356; semine 1, 106-107, 140,
   144, 653; semina 195, 481, 484, 598
 seminaliter 348
 semiplene 5
 semiuocales 270 (semivocalis)
 semper 305, 520, 615, 617
 senarium 580, 584, 592; senario 585
 sensibilia 61, 177-178 (sensibilis)
 sensualitatis 50 (sensualitas)
 sensus 312, 315, 607, 611, 615; sensibus 19,
   660, 662
 septem 376, 402
 septenarium 698-699
 septima 638-639; septimi 186-187 (septi-
   mus)
 sequitur 229, 717, 725; sequetur 414, 418;
   sequi 307; sequatur 424 (sequor)
 seraphin 236 (seraphim)
 serie 10 (series)
 sermo 314, 323, 617; sermone 239, 449,
   754; sermones 156, 258; sermonibus 5-
   6
 seruatur 645 (servo)
 seruiunt 63, 681 (servio)
 seruos 190 (servus)
 seu 66, 94, 126, 170, 272, 386, 387, 409,
   487, 598
 sex 605, 605, 624, 625, 626, 627, 629, 631,
   632, 632, 632, 634, 652
 sexto 584 (sextus)
 si 4, 39, 48, 204, 257, 307, 314, 321, 348,
   351, 354, 422, 434, 435, 445, 498, 542,
   581, 603, 675
 sic 75, 83, 87, 157, 229, 233, 248, 281, 291,
   300, 303, 346, 456, 490, 495, 498, 614,
   746
 sicut 22, 70, 73, 87, 110, 147, 159, 190,
   227, 233, 235, 270, 280, 334, 344, 381,
   469, 507-508, 568, 608, 613, 621-622,
   622, 629, 652
 sigillatus 200 (sigillo)
 signacula 203 (signaculum)
 significatione 225; significationes 107-
   108, 245, 254, 587, 590; significationi-
   bus 9, 255, 276, 624 (significatio)
 significatiue 144; significatiuarum 138
   (significativus)
 significat 167, 211, 217, 280, 296, 303, 306-
   307, 328, 332, 354, 375, 406, 432, 433,
   529, 532; significant 194, 208, 277,
   482; significabit 434; significare 230-

- 231, 292, 316; significate 214, 663; significet 211, 212, 218, 221, 294, 334, 355, 358; significant 156, 198; significatur 301, 308, 309, 315-316, 321; significans 555; significandi 133, 145, 148, 172, 217-218, 279, 283; significandum 137, 394, 559 (significo)
- signati 258; signato 216 (signo)
- signum 136, 137, 213, 215, 273, 278, 284, 371, 378, 529, 569, 628, 645; signo 216, 330; signa 65; signorum 91-92; signis 360, 698
- sillaba 227, 229, 262-263; sillabe 228
- similibus 229 (similis)
- similiter 27, 79-80, 85, 89, 236, 247, 261, 586, 682
- similitudinem 606, 618 (similitudo)
- simplex 249, 265, 271; simplici 250
- simpliciter 530
- simul 233, 234, 310, 312, 659, 665
- sine 129, 251, 259, 298, 626, 694, 701, 704, 743
- singulariter 291
- singula 294, 329, 406; singulas 226 (singuli)
- siquidem 151
- sive 2, 41, 80, 116, 171, 172, 214, 294, 327, 345, 416, 422, 525, 525, 573, 576, 620
- sol 461, 471, 472, 475; solis 64, 457, 458, 460, 463, 464, 466, 467, 474, 477
- solida 746; solidam 456; solidos 685 (solidus)
- solum 30, 52, 244, 401, 636, 721, 749
- solummodo 25, 137, 278-279, 288, 291-292, 639, 744
- solus 98, 121, 426, 564, 573; sola 91; solius 639; soli 7
- somniis 19 (somnia)
- sompniat 703 (somnia)
- sonare 125 (sono)
- sonus 690; sonorum 688
- spacioso 15 (spatiosus)
- spacium 67; spacii 68, 86, 87; spatio 174; spacio 68, 175; spaciorum 66; spaciiis 734 (spatium)
- spectant 173 (specto)
- speculatur 708; speculabitur 676: specularandum 597, 742 (speculor)
- speculo 705 (speculum)
- sperarum 698 (sphaera)
- spericorum 697 (sphericus)
- spicis 235 (spica)
- spiramine 189 (spiramen)
- spiritus 169, 185, 201, 454, 456; spiritu 202
- splendor 71; splendoris 417
- spuma 738
- stabili 12, 60, 640 (stabilis)
- stabilitas 744-745
- stabiliuit 194; stabiliti 667 (stabilio)
- stabit 638 (sto)
- stadii 78; stadio 80 (stadium)
- stateram 717 (statera)
- statim 425
- statuit 176; statuta 575; statutis 180 (statuo)
- suauitate 18 (suauitas)
- sub 17, 395, 395
- subiaceat 610; subiaceant 47 (subiaceo)
- subiungit 190; subiungenda 427 (subiungo)
- subleuati 15-16 (sublevo)
- subsequens 522 (subsequor)
- substantia 297, 369
- substantialiter 17
- subtiliter 725
- succedit 643, 732 (succedo)
- successiue 234, 666
- sufficenter 263, 481, 590-591, 624, 647
- sufficit 625; sufficiunt 436; sufficiens 182 (sufficiio)
- (sum) cf. est
- summa 61, 340, 379, 670; summi 53 (summus)
- sumitur 506; sumpta 304, 328; sumpto 490, 497; sumpti 530 (sumo)
- sumptionem 600-601 (sumptio)
- super 457, 560
- superabundat 582 (superabundo)
- superbie 738 (superbia)
- superborum 6-7 (superbus)
- superficiales 685 (superficialis)
- superficies 38-39; superficie 38
- superne 15 (supernus)
- supplicia 722 (supplicium)
- supponit 112; supponitur 162; suppositis 746 (suppono)
- supra 485, 510, 515, 547, 575;
- supradicta 328, 523, 664; supradictum 428; supradicte 595; supradicti 423; supradictorum 91; supradictis 205, 542 (supradictus)
- supraponitur 162; suprapositus 128 (suprapono)
- supratracti 667 (supratango)
- surgit 503, 690; surget 353; surgat 511 (surgo)
- susceptio 641
- suum 95, 567, 581, 720; sua 297; sui 149; sue 274, 383, 527, 543, 610, 738;

- suo 36, 380, 477; suorum 561, 562; suorum 529; suos 190, 630, 656; suis 178, 648, 679 (suus)
- tabula* 127
- talis 466, 488; tale 38, 304, 323, 561; talem 555
- taliter 56
- tam 419, 607, 608, 677, 684, 685, 753
- tamen 75, 106, 340, 369, 390, 455, 468, 473
- tangit 10; tetigit 231, 264, 271 (tango)
- tanquam 88, 143, 219, 494, 604, 605, 606, 618, 620, 632, 634, 644-645, 653, 667, 724
- tanta 470 (tantus)
- tantum 109, 180, 207, 714
- tantummodo 349
- tegere 238 (tego)
- temporalis 96; temporalium 416
- tempus 22, 24-25, 32, 43, 46, 57-58, 59, 99, 100, 181, 183, 185, 186, 237, 259, 307, 327, 327, 433, 439, 485, 493, 534, 535, 607, 644, 670; temporis 48, 63, 68, 69, 91, 101, 174, 175, 180, 327, 332, 354, 377, 380, 416, 418, 433-434, 475, 496, 530-531, 532, 598, 615-616, 652, 653-654, 673, 675, 678; tempori 42, 610; tempore 26, 27, 28, 74, 101, 294, 306, 363, 366, 372, 380, 382-383, 394, 404-405, 422, 482, 634, 643, 658; tempora 65, 499; temporum 597, 611; temporibus 193-194, 397, 483-484
- tendere 747; tendenti 749 (tendo)
- tenebrosa 537 (tenebrosus)
- tenes 718 (teneo)
- terminat 719-720; terminetur 316, 585; terminabitur 318; terminabuntur 322; terminari 321 (termino)
- terminus 248; termini 682; terminum 86, 87, 88; terminis 734
- ternarium 552 (ternarius)
- terre 461; terram 429, 431, 457, 460 (terra)
- tertium 378; tercius 69 (tertius)
- testamenti 591, 642, 644; testamentorum 622, 650 (testamentum)
- testatur 129, 150, 185, 201, 240, 454, 599; testetur 349; testante 64-65 (testor)
- testimonium 134-135
- thonus 249
- tibi 455 (tu)
- titulus 126, 127, 130
- tot 196, 362, 368, 373, 399, 408
- tota 339, 343, 575; totum 29, 81, 97, 112, 125-126, 237, 254, 531, 534, 535, 545, 545, 545-546, 546, 567, 581-582; totius 101, 127, 128, 141, 346, 598, 652, 653, 675; toti 30; totam 532, 557, 630-631, 659; toto 80, 680 (totus)
- tractatu 112 (tractatus)
- tractauit 647-648 (tracto)
- tradita 340 (trado)
- transit 26, 101, 472; transeunt 608, 612; transire 8; transeat 308, 310; transiisset 439 transiens 304, 323, 325 (transeo)
- transitus 93, 94; transitum 407-408; transitu 240
- tres 160; tria 62, 220, 221, 551; trium 72; tribus 360, 405
- trescenti 382, 398, 446, 450
- triangulum 693 (triangulus)
- tribuit 720 (tribuo)
- tribu 203 (tribus)
- Trinitatem 695-696 (trinitas)
- triplex 509
- tripliciter 330
- triuio 244 (trivium)
- triumphator 202
- troni 237 (thronus)
- tuba 187, 239
- tumorem 738 (tumor)
- tunc 49, 185, 333, 424, 463, 483, 637, 643, 726, 619
- tuos 620 (tuus)
- uacare* 634 (vaco)
- uaccis 235 (vacca)
- ualde 415, 454, 658-659 (valde)
- ualebit 197; ualeamus 16; ualeat 108, 754; ualeant 44 (valeo)
- uarios 699 (varius)
- uaticinio 668 (vaticinium)
- vbi 693 (ubi)
- uel 140, 142, 144, 170, 181, 195, 215, 227, 251, 252, 260, 283, 298, 321, 338, 433, 460, 511, 511, 569, 616, 617, 680; vel 228
- uelut 18, 234, 519, 520 (velut)
- uenerit 588, 754 (venio)
- ueraciter 237, 718 (veraciter)
- uerbum 152; uerbi 300; uerbo 295; uerba 196-197, 410; uerbis 209, 296, 408, 408, 413, 445; uerba 409 (verbum)
- uerificatur 601 (verifico)
- ueritas 53, 125, 150, 151, 167, 349; ueritatis 169, 185, 243, 680, 708; ueritati 594; ueritatem 257, 611; ueritate 640, 727 (veritas)

- uero 7, 28, 39, 71, 98, 100, 138, 142, 146, 165, 173, 174, 230, 238, 262, 269, 281, 290, 331, 338, 343, 417, 427, 488, 492, 579, 597, 672, 725, 726, 728, 732, 738
 uerus 617; uera 413; uerum 440, 609, 747; ueri 608
 uerumptamen 610 (verumtamen)
 uespere 382, 397-398, 410, 412, 414, 416; uesperis 420 (vespere)
 ueteris 591 (vetus)
 uidelicet 63; uidelicet 205, 712
 uidit 182; uidebis 517-518; videbis 684; uidere 544, 678; uideamus 14: uiderit 207; uidetur 401; uidebantur 238-239; uidebitur 498, 531 (video)
 uigenarius 508 (vigenarius)
 uigeat 663 (vigeo)
 viginti 367, 405
 viii^o 381, 427
 vij 125, 234, 235, 235
 uirtus 133, 140-141; uirtuti 47: uirtutem 145; uirtutibus 545 (virtus)
 uis 148, 526; uim 172, 218, 709 (vis)
 uisibilibus 698 (visibilis)
 uisio 412, 422, 448, 451; uisionis 408, 409, 413, 445; uisione 200, 379, 449 (visio)
 uisum 743; uisu 705 (visus)
 uixerit 386, 392 (vivo)
 ultra 209, 282
 umbris 705-706 (umbra)
 vnde 38, 312, 320, 417, 454, 659 (unde)
 undique 555, 569
 unica 458, 477, 600 (unicus)
 unitas 249, 491, 505, 506; unitatis 494; unitatem 494; unitate 513, 518; unitatum 290, 292, 492
 uniuersalis 486, 487; uniuersalia 707: uniuersalium 63-64; uniuersaliter 490-491, 640, 703
 uniuersi 629; uniuersis 686 (universus)
 unumquodque 224; unicuique 720 (unusquisque)
 unus 106, 153, 296, 604, 622; vnus 621; una 265, 370, 458, 463, 466, 604, 613, 614, 620; unum 153, 295; uni 306; unam 495; uno 577; vno 262, 266
 uocabulo 96 (vocabulary)
 uocales 269; uocalium 163 (vocalis)
 uocatur 76-77; uocari 460 (voco)
 uocis 144, 186, 267, 273, 277, 282, 287; uocem 268; uoce 250; uoces 138; uocum 138, 146, 687; uocibus 147 (uox)
 uult 54, 527; uolumus 651; uoluit 180-181, 627; uelit 635; uolens 316, 656; volens 393 (volo)
 uolumen 126; uoluminis 232-233, 431; uolumine 165, 168, 189 (volumen)
 uoluntatis 749; uoluntati 47; uoluntatem 99-100, 710 (voluntas)
 urbis 373 (urbs)
 usitatum 454 (usitatus)
 usque 258, 363, 366, 373, 375, 376, 380, 382, 397, 505, 513-514, 518, 578; vsque 410
 usu 157; usum 61 (usus)
 ut 13, 29, 30, 42, 43, 44, 45, 56, 74, 75, 188, 207, 212, 218, 269, 309, 311, 433, 472, 538, 543, 550, 554, 564, 570, 583, 584, 590, 593, 605, 606, 607, 615, 628, 661, 712, 732, 736; vt 665, 676
 utriusque 360; utroque 504, 680 (uterque)
 utrum 147
 utuntur 163 (utor)
 uulgariter 452 (vulgariter)
 ymaginariam 41 (imaginarium)
 ymaginatur 700 (imagino)
 ymago 214, 661 ymaginem 128, 686 (imago)
 ymo 47, 117, 453, 462 (immo)
 yod 159 (iod)
 Ysaie 236 (Isaias)
 zodiaci 471 (zodiacus)

ANNEX

L'amic Antoine Calvet, en lletra enviada el 13 d'octubre 2004, es referia a la pregunta formulada per un servidor en el resum del meu estudi, llegit i distribuït el matí del primer d'octubre 2004 (cf. Crònica, 36). Diu així:

«J'amereis dans la présente répondre à votre interrogation concernant les textes alchimiques attribués à Arnaud de Villeneuve; et ce à tête reposée, ayant digéré le Colloque de la II Trobada.

»Vous expliquez dans votre *Resum* que, selon Arnau, la prophétie obéit à un double mouvement de “descobriment teòric de les possibilitats de la creació-redempció, i el de la realització pràctica dels successius perfeccionaments de la dita realitat intramundana”. Et c'est à ce titre que les savants et les poètes peuvent être appelés des prophètes ‘dormants’. Et vous vous demandez, et vous nous demandez, si cette thèse se retrouve, peu ou prou, dans les oeuvres alchimiques du corpus de textes attribués au grand médecin.

»J'ai travaillé à l'édition de deux traités alchimiques que, dans mon étude, j'ai qualifiés de prophétiques. Il s'agit du *Tractatus parabolicus (TP)*, paru dans “Chrysopoëia”, 5; et du *De secretis naturae (DSN)*, paru dans «Chrysopoëia», 6. Il me reste, je crois, quelques “extrets”.

»Commençons par le *TP*: ce texte se présente comme une exégèse biblique appliquée à la pierre philosophale, de manière à faire entendre le processus alchimique apparenté à la Vie, à la Passion, à la Mort et à la Résurrection de Jésus-Christ. Le *TP* commence par une citation de *Jérémie*, xxxi, 22: «Dieu crée du nouveau sur terre», amorçant une métaphore qui permet d'associer l'Homme vivant (le Christ) au Mercure. On retiendra alors cette phrase, qui pourrait rappeler la thèse arnaldienne des “prophètes dormants”, à savoir: “De là vient premièrement que par sa Puissance ou Grâce il nous à été généreusement donné de pouvoir rendre visible l'invisible et d'administrer la nature”. Plus loin on lit: “C'est un effet de sa volonté d'ordonner qu'il soit largement accordé bénignité et bonté afin de libérer le genre humain de toute forme de pauvreté et de misère par la passion et la mort du Mercure”. Une phrase peut-être liée aux théories d'Arnau de Vilanova sur les Fins Dernières (la Plenitudo temporis). Mais, jamais, dans le *TP*, nous ne trouvons de trace textuelle de ces théories, pas plus que d'allusion aux ‘prophètes dormants’, à la prophétie savante, comme nous en trouvons par exemple dans le *De aqua vitae et composita simplici*. Toutefois, le Christ, exemple de toute chose, apparaît bien comme le ‘medium’ qui, selon la Tradition, non seulement éclaire l'Écriture mais aussi une activité scientifique comme l'alchimie. C'est d'ailleurs ce point que retiendra et qu'exploitera un Jean de Roquetaillade en 1350, le rapportant à Arnaud de Villeneuve, ce qui, avouons-le, ne laisse d'être troublant.

»Le *DSN* est un traité beaucoup moins intéressant que le *TP*, du moins du point de vue qui est le notre aujourd'hui. D'abord, il est d'esprit plus 'philosophique', et ce n'est qu'incidemment qu'est notée l'analogie entre la Passion et l'oeuvre alchimique. En revanche, dans le *DSN*, affleure la trace de croyance populaire liée au millénarisme, savoir cette formule: "... d'esclave le [Mercure] redeviendra l'Empereur pacifique qui convertit les 6 nations des Gentils...". Je vous livre ce que j'en disais dans une note de mon édition:

"De telles allusions renvoient sûrement à certaine littérature d'esprit joachimite et millénariste qui nous échappe pour l'instant. On peut cependant rattacher la citation de l'empereur pacifique à la figure salvatrice du dernier empereur du Monde qui apparaît, pour la première fois, dans le *Pseudo-Methodius*, un petit traité du VIIe siècle. Au XIII siècle, des textes pseudo-joachimites (le *De semine scripturarum*, par exemple) remettent au goût du jour le concept du dernier roi ou empereur, lié à celui de la 'renovatio mundi'. Arnaud de Villeneuve compte parmi les partisans les plus exaltés de ces spéculations sur la fin du monde. Cf. M. Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages*, 1969, p. 300-319. Donc, il s'est peut-être produit une sorte de télescopage entre d'une part une expression d'inspiration religieuse (l'empereur pacifique) et la métaphore du roi, employée par les alchimistes pour désigner l'or transmuté. De là viendrait l'image du roi (ou empereur) des six nations (les six métaux autres que l'or). Nous renvoyons au témoignage du *Tractatus aureus* attribué à Hermès où il est expressément dit que l'or très parfait est le roi des sept métaux, cf. *Tractatus aureus*, éd. Manget, I, cap. VII, p. 440, trad. moderne (à partir de la trad. fr. de Gabriel Joly, Paris 1626) par D. Kahn, *La Table d'Émeraude* 1994, pp. 77-99, spéc. p. 92."

»Voilà tout ce que, pour l'instant, je puis dire de ces textes. J'ajoute que le troisième traité alchimique du corpus dit 'prophétique' (la *Cathena aurea philosophorum*, dans *Opera*, 1586), s'il présente peu de relations avec la matière biblique, commence néanmoins comme une paraphrase du *Livre de l'Apocalypse*, ce qui, à tout le moins, témoigne d'un rapport, d'une connivence dirons-nous, au XIV-XV siècle entre ces thèmes apocalyptiques et l'alchimie. On en retrouverait la trace dans d'autres textes, je pense ici à des livres alchimiques allemands ou neerlandais des mêmes époques. Dans mon ouvrage sur les *Alchimica* d'Arnau de Villanova, actuellement en voie d'achèvement, je consacre un assez long chapitre à ce sujet. Si vous le désirez, je pourrais vous en envoyer une copie, en attendant la parution. Inutile d'ajouter que je suis loin d'en avoir épuisé toutes les possibilités. Cependant, je ne crois pas qu'à propos du moyen âge on puisse aller au-delà d'une interprétation de type analogique. L'intention des alchimistes n'est pas encore de faire oeuvre véritablement philosophique ou même théosophique, comme cela finit par se dessiner au XVIe siècle avec un Paracelse, mais de faire comprendre aux adeptes «comment nous régissons le Mercure en nous inspirant de l'exemple du Christ», ainsi que le dit expressément le maître du *TP*.»

Michael McVAUGH

CHEMICAL MEDICINE
IN THE MEDICAL WRITINGS OF ARNAU DE VILANOVA

Over the last few years I have been increasingly interested in the application to medieval medical practice of what I think of as a new chemical technology in the late thirteenth century; I have come to perceive a growing enthusiasm among medical and surgical writers of that day for medicines produced by techniques they had learned from Arabic medical writings, techniques of distillation and sublimation in particular. When this *Trobada* was proposed, it seemed natural to me to extend my interest to Arnau de Vilanova's work, to see whether Arnau was aware of these recent developments and whether he put them to use in his practice, and that is the goal of this paper. I must insist that I am not looking ahead, to try to see whether one can connect this knowledge with a later alchemical tradition; I am deliberately attempting to look at Arnau as a medical figure, against the background of earlier medical thought, and within the context of the knowledge of some of his contemporaries at Montpellier.

I

First, however, I would like to present and defend certain assumptions about the chronology of Arnau's medical writings during the last decade of his life, because this chronology is the scaffolding for my argument about his intellectual development. It has been well established, to begin with, that his *Medicationis parabole* were finished at the end of 1300, when they were presented to Philip IV of France.¹ It has also been established that his *Repetitio* or commentary on the first Hippocratic aphorism, «Vita brevis, ars vero longa», was completed at Montpellier in 1301.² I would like to suggest that the *Antidotarium*, or at least its first part, was composed at about the same

---

1. ARNAU DE VILANOVA, *Medicationis parabole*, ed. J. A. PANIAGUA, *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* [hereafter *AVOMO*] vol. 6/2 (Barcelona, 1993), pp. 251-252.

2. Arnau's summary of the first two books of GALEN'S *De interioribus* (inc., «Quoniam diversitas...») was completed in May 1300 (see *AVOMO* 15 [Barcelona, 1985], p. 32). But in the *Repetitio*, Arnau speaks of this version as having been finished «anno preterito» (M.R. McVAUGH, *The authorship of the Galenic compendium de interioribus*, 'Quoniam diversitas...' in «Dynamis», 1 [1981], 228; the *Repetitio* must thus date from 1301.

time. At the I Trobada, ten years ago, I contended that this work is, at its core, genuinely Arnaldian.³ Some would accept the genuineness of the entire treatise; my own belief is that the first portion of the *Antidotarium* is Arnau's own draft of an unfinished work, but that the second portion, a list of recipes for compound medicines that implies the author's familiarity with the *Antidotarium Nicolai*, may have been added later by a disciple. I propose that the first portion's repetition of two anecdotes told by Arnau in his commentary on «Vita brevis» (one about a dead toad in a cistern, one about clothing contaminated with verdigris) not only supports his authorship of this part of the work but suggests that it too should be dated to the opening years of the fourteenth century.⁴ On this view, the *Antidotarium* would have had the same fate as the works that Arnau intended to accompany the *Parabole*, the 'aphorismi particulares' and the commentary on the *Parabole*—they are all works that he began but did not have the time to finish.

It is still more important to establish a date for Arnau's *Speculum medicine* if we are to understand the development of his medical thinking in the last years of his life. Here it is crucial to study the language of two famous letters. At the beginning of July 1308, King Jaume II wrote to Arnau to ask him

«that you send us the new work you have completed, called, *Speculum medicine*, to preserve our health... we ask that you pass on to us the aforesaid work, the *Speculum medicine*, so that we may maintain our health, which you must surely de-

---

3. *Two Texts, One Problem: The Authorship of the Antidotarium and De venenis attributed to Arnau de Vilanova*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 14 (1995), 75-94. [Also published as *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, 2:75-94.]

4. *Vita brevis*: «Alii contingit medico quod propinavit decoctionem capil. ve. cuidam patienti et qualibet vice vomebat cum terribilibus accidentibus et tandem plus diligens scrutinium invenit quod capil. ve. fuerat collectum in quadam cisterna communi et antiqua et modicum in fundo continente. Ivit ergo illuc quia curiosus erat et fecit sibi ostendi locum collectionis et cum diligenter aspexisset invenit cadaver buffonis sub illo loco in fundo cisterne ex quo inficiebatur non solum humiditas qua planta nutriebatur sed aer circum positus ei.

Aliud etiam contingit cuidam medico qui fecerat de consilio cuiusdam alterius fieri colirium ad delendum albuginem oculorum; et prima nocte qua stillavit oculus patientis, obtalmiam incurrit ita quod eminentia et timore ac intolerabili dolore vexatus fere amisit oculos. Cucurrit ergo mater et notificavit medico principali, qui respondit quod non erat propter naturam collirii, et in testimonium huius precepit quod recepta eiusdem collirii faceret iterum cum diligentia, quod in domo sua taliter et taliter prepararet ipsum sicut aliquis fuerat informatus et de secundo fuit instillatum oculis patientis eiusdem et in nullo vexavit eum, et de primo fuit per diligentem inquisitionem inventum quod ille qui preparaverat pridie pulverizaverat multam quantitatem viridis eris et eisdem vestibus indutus quibus pulverizaverat illud preparavit collirium.» *Opera Arnaldi* (Lyons, 1520), fol. 281rb. All my subsequent references to Arnau's *Opera* will be to this edition.

Antidotarium: «Comperitum est etiam quod colirium suaviter dolorum mitigativum oculorum tritum ab apothecario induto veste qua die precedente indutus trituerat viride eris inmissum oculo patientem cruciabat. Et aqua decoctionis capillorum ven. collecti in cisterna in qua buffo submersus putruerat potanti terribiliter sincopim inducebat.» *Opera*, fol. 244.

sire; and be certain that we will show that work to no one, except that with your prior consent we will disclose it to our physician, Master Marti de Caliga Rubea, who cares assiduously for our body's health».⁵

Six weeks later, the king repeated the request:

«we ask... that you send us the *Speculum medicine*, since we are anxious to have it, and we promise that we will show it to no one unless you wish it and tell us so».⁶

In my view, these letters show that in the summer of 1308 Arnau had finished a new work (‘novellum opus’) which was titled *Speculum medicine*, perhaps on the model of Vincent of Beauvais’ famous trilogy, and that the king knew of it by this title, which he used three times. The king wanted it sent to him in case it might be of use to his health. It was not written ‘for’ the king, who certainly does not express the feeling that he deserves to have it—rather, he thinks that he has to promise not to show it to anyone except his personal physician if he has a chance of receiving it. On the surface, it would seem that these letters are speaking of the very work that we know today as the *Speculum medicine*, and that it therefore dates from 1308.

But Juan Antonio Paniagua has presented serious arguments for rejecting this identification. Let me give you his words:

«Ce livre que le roi réclame si avidement devait être un écrit d’allure pratique, prophylactique compréhensible et strictement personnel: ce sont des qualités qu’on trouve au *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ouvrage qui, selon le témoignage de son traducteur hébreu, fut réalisé vers ces dates [1307-8]. Il ne semble pas possible qu’un traité si théorique et systématique que le *Speculum* aurait été intelligible pour un profane en médecine, ni qu’il puisse donner de réponses aux préoccupations de celui qui le demandait; peut-être le roi l’a-t-il appelé ainsi pour être générique cette dénomination ou par confusion avec le traité étendu.

Si l’on admet cette distinction, je ne vois aucune difficulté pour avancer la date du *Speculum medicinae* jusqu’à la fin de la période de dédication universitaire du Maître: 1300 ou 1301... Je pense qu’un volume si dense et structuré que le *Speculum medicinae* ne semble pas faisable dans ces années au cours desquelles l’auteur est pris par d’autres préoccupations; il est mieux de le placer à la fin de cette autre période pleine de production scientifico-médicale, le connecter donc avec

5. «... Ut ad nos novellum opus per vos conditum, medicine speculum nuncupatum, pro conservatione salutis nostre mittere debitis... precamur quatenus opus predictum seu speculum medicine ad nos pro conservatione nostre salutis, quam ut tenemus certissime tenere cupitis... transmitatis, scituri nos opus ipsum nemine communicaturos nisi previo consensu vestro magistro Martino de Caliga Rubea nostro phisico id pandamus, qui de salute et sanitate corporis nostri sollicitam curam gerit.» Antoni RUBIÓ I LLUCH (ed.), *Documents per a la Història de la Cultura Catalana Medieval*, vol. 1 (rpt. Barcelona 2000), p. 45; doc. 36

6. «Rogamus... ut mitatis nobis speculum medicine cum ipsum habere affectemus, pollicemur etenim vobis quod nulli persone illud ostendemus nisi eum cui volueritis et nobis duxeritis intimandum.» *Ibid.*, p. 49; doc. 38.

ces autres écrits de même genre qui sont cités dans son texte et ne pas l'éloigner d'eux par une parenthèse de sept ans». ⁷

I have thought long and hard about these arguments, and I recognize their force. They could perhaps be bolstered still further by pointing out that in chap. 25 of the *Speculum* Arnau uses the same examples of the toad in the cistern and the verdigris that I have shown above were fresh in his mind in 1301. ⁸ Yet I have eventually come back to the conclusion that the completion of the *Speculum* should be dated to 1308.

To begin with, we have testimony from Arnau himself that bears upon the matter. In chap. 77 of the *Speculum* he speaks of three obstacles to medical certainty that he says were described by Hippocrates in his first aphorism, as (Arnau goes on) «is explained in [our] exposition of that aphorism iam diu communicata». ⁹ That exposition, we have just seen, was published in 1301, so the *Speculum* was written after that—,long' (diu) after. How much time is meant by «diu» we cannot of course say, but I would think certainly more than a year or two is implied, and that means that all the difficulties Paniagua has identified must come into play: from what we know of Arnau's career after 1301, I find it hard to believe that he could have had the time to write a dense and structured work like the *Speculum* before 1305 or 1306, which makes it much more plausible that King Jaume had that work in mind in 1308.

And if we look carefully at the king's letters, I think Paniagua's other doubts can be answered. There is really no reason to believe from the king's language that he thought of the *Speculum medicine* he refers to as a practical work meant strictly for him; it need have been no more than a work that he hoped might prove to be of use to him (it is not hard to believe that Arnau had spoken of his *Speculum* with pride, and that King Jaume could have had great expectations of it, even knowing that it was a work on medical theory). It does not seem to be a book that he plans to read personally, rather it is one that he says his learned physician Master Martí will study for him and apply to the governance of his health.

I am arguing, therefore, that the *Speculum medicine* as we have it is indeed a witness to Arnau's medical thinking as of 1308, and I will use it that way in the study that follows. Nevertheless, I do not want to minimize its occasional echoes of his earlier academic life, which for Paniagua were a further indication that it had been written in 1301, and I would suggest cautiously that, while the *Speculum* was certainly finished in 1308, it might have been

7. Juan A. PANIAGUA, *Arnau de Vilanova, Maître-régent à l'École de Médecine de Montpellier*, in «110e Congrès National des Sociétés Savantes, Montpellier, 1985», reprinted in *Studia Arnaldiana* (Barcelona, 1994), p. 312.

8. *Speculum*, in *Opera*, cap. 22, fol. 12rb.

9. «Hec autem tria impedimenta certitudinis acquirende Ypo. comprehendit in primo amphorismo sub vita brevi et arte longa et ideo in expositione illius amphorismi iam diu communicata plenius istud elucidatur.» *Ibid.*, cap. 77, fol. 22rb.

begun in 1301—it might have been one more of the many projects we know Arnau had in hand in his last year at Montpellier (like the *Parabole*-commentary or, on my argument, the *Antidotarium*). It would not be surprising, then, if this had been the work he was most concerned to complete in what little time he had for medical writing, if he had sacrificed the other projects in order to bring the *Speculum* triumphantly to an end.

II

Let us begin by looking at Arnau's *Antidotarium*, which, as I have already said, contains a discursive introduction followed by a list of recipes for compound medicines; the list may not be genuinely his, but the introduction seems authentic. This first, assuredly Arnaldian, portion of the *Antidotarium* is organized around a discussion of the kinds of circumstances that can cause variability when a medicine is compounded out of simples, and the circumstances to which Arnau gives most attention are the factors that can alter the basic properties of those simples. He first explains how medicines' properties vary depending on how they have been stored, and on how old they are. Then he discusses a series of procedures that can be applied to these medicines in order to change their behavior: he describes at some length washing a medicine; steeping it in a liquid like water or vinegar; grinding it to a powder in a mortar; boiling it; and roasting it (,assatio').¹⁰ He not only explains the procedures, however, he also describes the effects they have on individual simples (most of those he mentions are vegetable drugs, though a few are mineral remedies). Some things, like lettuce, are rendered harmful by washing; other substances, like ,es ustum, spuma argenti, calx, et similia,' lose something of their harshness when they have been washed. Grinding can intensify a drug's effect, or it can cause it to act more rapidly. Boiling a medicine like squill or scammony can concentrate its purgative powers in the resulting liquid. Roasting a medicine has a particularly wide range of effects: it can make a drug easier to administer (as happens with hazelnuts or gum arabic); it can reduce its ,acuitas' (as is the case with ,rubeum seu realgar' and ,viride seu capparos') or its ,iniquitas' (roasting scorpions in a luted vessel heated in a furnace for a day and night, and then injecting them, mixed in oil, into the bladder, renders them capable of destroying bladder or kidney stones immediately). Let me emphasize that it is the different techniques that hold Arnau's attention, techniques that can be applied to change the properties of any kind of substance, whether animal, vegetable, or mineral; he shows no particular interest in changing the properties of mineral substances per se.

---

10. *Antidotarium*, in *Opera*, fol. 245ra-va.

This list of procedures, which concludes the first portion of the *Antidotarium*, closes with two brief chapters each of which is devoted to a technique used to produce what Arnau seems to consider a new medicine, not a qualitative modification of an old one. The first, very short, concerns ‚distillatio’:

«Of medicines, some are distilled; so that from old red wine an ‚aqua ardens’ is distilled, powerfully dispelling paralysis, lessening plethora, and rapidly heals fresh wounds. Sometimes a variety of drugs is put into the alembic, as required by the illness being treated».¹¹

The second describes ‚sublimatio,’ providing a little more detail about the process—above all as it applies to arsenic, though Arnau says that ‚sal armoniacum,’ ‚sulfur,’ and ‚argentum vivum’ can be sublimed as well. He explains that, to make sublimate of arsenic, a combination of yellow arsenic, ‚sal gemma,’ iron shavings, and quicksilver is to be mixed with vinegar and allowed to dry, and the resulting material is to be sealed into an alembic (of the kind, he says, that rose water is made in), heated for a day, and allowed to cool; the white powder that has sublimed and has collected on the top of the alembic, Arnau explains, is an extremely effective cauterizing agent.¹² The somewhat different character of these two chapters as compared with the preceding ones, and their position tacked on at the end of what I believe was Arnau’s unfinished composition, suggests to me that distillation and sublimation were aspects of the new chemical technology that he knew about, certainly, but that he was still unsure how to integrate with traditional pharmacy as he knew it.¹³

III

There is some evidence to suggest that Latin awareness that these procedures could have medical applications had originated in the surgical tradition. By the middle of the thirteenth century, surgical writers were revealing their knowledge that the works of Avicenna and Rhazes described procedures

11. «Distillantur quedam ex medicinis unde ex vino rubicundo antiquo distillatur aqua ardens pellens potenter paralysim plectoria diminuta et vulnera recentia celeriter sanat, in cuius alambico immittuntur aliquando medicine varie prout invitat necessitas morbi curandi.» *Ibid.*, fol. 245va.

12. *Ibid.*, fol. 245va-b.

13. Antoine CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle*, in «Micrologus», 3 (1995), 209, uses this passage to suggest Arnau’s «interest» in *aqua ardens*, whereas my point will be that because it is virtually unique in his writings one cannot generalize from it to a wider interest in the material.

of medicinal preparation which seemed to create new drugs.¹⁴ Bruno of Longoburgo, writing in his *Chirurgia* in 1252, is the first Western author to describe a caustic medicine that can be used in treating fistulas and cancers; he calls it 'sublimated arsenic' and explains how to make it in the following terms:

«Take sal ammoniac, yellow arsenic, sulphur, and flowers of copper, one and a half drachms of each; iron filings, vitriol, alum, antimony, two ounces of each; quicksilver, one ounce; quicklime, one-half pound; grind them up together thoroughly, and add the mercury. Then combine with sea water or water from ashes, make tablets and dry them in the sun or in an oven. When they are dry, powder them again, put the powder in an aludel and sublime it, and collect the sublimate in a glass vessel. This medicine cauterizes as well as fire does».

Bruno has built up this account from material in both Avicenna's *Canon* and Rhazes' *Almansor*.¹⁵ Sublimate of arsenic very soon established itself as a valuable addition to a surgeon's technical repertoire. In the 1260s Teodorico of Cervia extolled its value in treating fistulas of the tear duct¹⁶ or the jaw,¹⁷ cancer, herpes esthiomenus, and nolimetangere.¹⁸ Teodorico, like Bruno, thinks surgeons need to know for themselves the procedures involved in the preparation of such medicines (the techniques would probably still have been unfamiliar to apothecaries), and he waxes quite ecstatic when he explains how the sublimate is to be prepared. You are to grind up arsenic, burnt brass, sal gemma, and cerusa, mix them in vinegar, and, as he tells us in technical detail,

«... put the whole mixture in a vessel (that is in an aludel on a saucer). When the sublimation begins, increase the heat of the fire as much as you are able for

14. What follows is based on my unpublished study, «The Potential Cautery», delivered to the Fifth Annual Conference, Southern Association for the History of Medicine and Science, Durham-Chapel Hill, NC, 21 February 2003.

15. «Recipe salis armoniaci, arsenici citrini, sulphuris uiui, floris eris, ana dr. i et semis; limature ferri, draganti, aluminis iameni, antimonii, ana unc. ii; argenti uiui unc. i; calcis uiue, id est non extincte, libram semis; omnia terantur, et subtilissime puluerizentur et argentum uiuum extinctum in saliva eis amisceatur; deinde conficiantur cum aqua maris uel aqua cineris et fiant inde troscisci; deinde ad solem uel ad clibanum desiccantur, et cum desiccati fuerint iterum puluerizentur; et puluis eorum ponatur in aluthel et sublimetur; et quod ex eo sublimatum est in uase uitreo recondatur. Huiusmodi quidem medicamen erit tanquam ignis cauterium.» BRUNO, *Chirurgia* I.15; S.P. HALL, ed., «The *Cyrurgia Magna* of Brunus Longoburgensis: A Critical Edition» (dissertation; Oxford, 1957), p. 115. Cf. AVICENNA, *Canon* IV.4.3.11 (Venice 1507, fol. 456ra-b) and RHAZES, *Almansor* VII.5; *Opera parua... Arasi* (Lyons 1511), fol. 113v.

16. Eldridge CAMPBELL and James COLTON, tr., *The Surgery of Theodorico*, vol. 2 (New York, 1960), p. 19.

17. *Ibid.*, p. 22

18. *Ibid.*, p. 26; herpes or lupus is treated similarly on pp. 35-36.

six hours in summer and nine in winter, or thereabouts. And when you see that the arsenic is sublimated and the distillation is ceasing, remove the alembic with its saucer. Then close up the neck of the aludel with a bit of natron in quantity adequate to the neck. Then build up the fire a little for one hour, so that the material may not harden. Having done this, remove the vessel and allow it to cool all night. Then gently disengage it from the vessel; and as for the sublimate that remains in the aludel, put it to one side. Then take the dregs that are in the bottom of the lower vessel and grind them up very vigorously with the water called distilled. Do all things just as before, and repeat this with the residue five times... Then take ,all' the white material [that has been produced], and grind it up... and put it back on a very low fire until it is all sublimated, as before. This makes its sharpness soft and gentle, like the sweat of the Blessed Virgin when she gave birth to Christ.»¹⁹

This is not Avicenna's recipe for arsenic sublimate, passed on by Bruno, but just where Teodorico found it is uncertain; in any case, it again makes clear how technical knowledge was spreading among later thirteenth-century surgeons.

Perhaps a speculative parenthesis is justified here. Retrospective interpretation of medieval chemical procedures, like retrospective diagnoses of medieval diseases, is rarely easy to defend, but there is enough detail in the accounts by Teodorico and Bruno to let us at least guess at what they were doing. Yellow or citrine arsenic, orpiment, ,auripigmentum', is arsenic trisulphide, As_2S_3 (,realgar' is the disulphide, As_2S_2). What I think was happening is that they were carrying out a reaction that produced arsenic trioxide, which does indeed sublime as a white powder, and has produced skin lesions in twentieth-century workers exposed to much smaller quantities than a me-

---

19. «Arsenicum sublimatum secundum dominum Hug. sic fit. Re. arsenicum et exfolia, lib. s., deinde accipe aeris usti, salisgemmae, cerussae, ana lib. s. Deinde arsenicum exfoliatum tere fortissime, et passa per tamisium grossum. Quod remansit in tamiso tere donec totum sit passatum; postea fiat idem per omnia, de aere usto separatim, idem de salisgemma et cerussa separatim. Postea omnia sic trita commisce fortiter in aceto forti super marmor cum lapide suo; deinde totum commistum pone in vase, id est in disco cum alutel. Da sibi ignem quanto poteris pleniorum. In signum sublimationis sunt vi. horae in aestate et ix. in hyeme vel circa; et quando videris arsenicum sublimari, et distillationem cessare, remove alembicum [!] cum suo recipiente. Deinde foramen alutelli claude cum modico nitri quantitatis conformis foramini; deinde modicum vigora ignem per unam horam, ne materia aduratur. Quo facto remove, et vasa infrigidari tota nocte permittite; post suaviter vasa disiunge, et quod remansit sublimatum in alutello ad partem pone. Post accipe faeces, quae sunt in fundo vasis inferioris, et fortissime tere cum aqua dicta distillata fac omnia sicut prius. Hoc reitera de faecibus quinque, post faeces reice, et vasa munda; post accipe totum album, et tere tantum salisgemmae ad spissitudinem unius digiti pone in fundo disci, post folium papyri eidem foramini superius pone, dando ei lentissimum ignem donec sublimetur totum sicut prius. Hec acus fiat mitis et suavis sicut sicut sudor beate mariae virginis quando peperit Christum»; TEODORICO, *Chirurgia*, III.8, in *Ars chirurgica* (Venice, 1546), fol. 183va; translation from Campbell and Colton, vol. 2, pp. 213-214.

dieval patient was.²⁰ But the precise chemical processes involved are not really essential to our story.

Like sublimation, distillation was a technical process that thirteenth-century surgeons learned from their new Arabic sources; but unlike sublimation, distillation led them to discover a new product.²¹ These developments began in the early 1260s, when the works of Rhazes in particular led writers like Peter of Spain and Teodorico Borgognoni to take a sudden new interest in the production of medicinal oils, especially 'oleum benedictum', the 'blessed oil' distilled from bricks.²²

Now when these writers of the 1260s and 1270s are describing the production of the exciting new 'oleum benedictum', they consistently make the analogy with the production of rose water (or, in Teodorico's case, to rose oil). Rose water was a fundamental drug for Western (and Eastern) apothecaries and physicians; it was a valuable medicament in its own right, but it was also widely used as a vehicle for applying other medicines. It had been produced in Islam for a very long time by distillation. The apparatus used for its production consisted typically of an open vessel, a cucurbit, over which was inverted another vessel, the alembic, containing an internal gutter draining out through an opening in its side; water and rose leaves were placed in the cucurbit, its contact with the alembic was luted with rags or clay, and the water was boiled; the steam and essential oils condensed in the alembic and ran out into a collector.

But what is the history of rose water in Western Europe? It is not at all certain that it was a distilled product there, at least in the twelfth and early thirteenth centuries. I have argued elsewhere that in early thirteenth-century Europe it may normally have been prepared by steeping or boiling rose leaves or flowers in the fluid, not by distillation properly speaking, but that the increasing assimilation of the medical translations from Arabic convinced Western apothecaries and physicians that it might be desirable to prepare rose water by distillation rather than by decoction, and they began to do so; and that in the 1260s they were beginning to recognize that the new technology allowed them to produce other tempting drugs that they had begun to encounter in the Arabic literature, like the blessed oil of bricks.

---

20. M.E. VAHTER, *Metabolism of Arsenic in Biological and Environmental Effects of Arsenic*, FOWLER, B, ed., Elsevier Science, 1983.

21. Part of what follows is drawn from my paper, *Alcohol, Rose Water, and the Blessed Oil of Bricks*, to conference on «The Rising Dawn': The Contribution of Alchemy to Medieval Medicine and Intellectual Life», University of East Anglia, Norwich (England), 21 March 2002. See also my *Alchemy in the Chirurgia of Teodorico Borgognoni*, in Chiara CRISCIANI and Agostino PARAVICINI BAGLIANI, ed., *Alchimia e medicina nel Medioevo* (Firenze: Sismel, 2003), 55-75.

22. In the Middle East bitumen was used as a binder for the light clay from which bricks were made, and so when the bricks were heated or distilled, petroleum was driven off: it is this that burns so easily, and acts as a warming liniment.

The developments in the 1260s can be further illuminated, I think, by the *Tractatus mirabilis aquarum* attributed to Peter of Spain that was incorporated into his *Liber de oculo*. Here Peter described the production of five marvelous waters useful to the eyes. The first was prepared by putting certain herbs and white wine «in campana in qua fit aqua rosata» and distilling it; the second was a distillation of sal gemma; the third was a decoction or steeping of herbs in wine, not involving distillation; the fourth was a distillation of herbs steeped in hot water; and the fifth, a mixture of metallic compounds steeped successively in a virgin's urine, white wine, fennel juice, egg white, mother's milk, red wine, and egg white again, and then distilled. Some historians have taken Peter's treatise as one of the earliest Latin recognitions of the existence of alcohol, but I think this is to misinterpret its meaning: Peter does not appear to think that the distillation of wine is of any more intrinsic interest than the distillation of hot water or of urine, and he does not suggest that any of these marvelous fluids is to be drunk—they are all to be dropped into the eye. His analogy to the production of rose water from its petals or leaves is what is significant: in each of these waters, Peter's interest is focused on the substances whose virtues are being extracted by the process involved (which is not necessarily distillation)—the herbs, the metallic compounds—and not the particular liquids into which they are passing.

Within ten years or so, the technology of rose-water distillation underwent other modifications that did at last permit the ready production of 'aqua ardens'. From a technical point of view, the crucial innovation in the distillation of alcohol was the introduction of the 'serpentinum', a long tube leading from the alembic to the receiver that could be externally cooled, thus making possible for the first time the collection of low-temperature distillates, including alcohol. (A slow fire and a succession of distillations were other important innovations.) Once the rose-water technology was modified, once the 'serpentinum' was introduced into the system, men like Peter and Teodorico would have been ready to profit from the innovation. In fact, Peter did not live long enough to do so—he was elected pope in 1276 and died a year later. But Teodorico lived another twenty years and saw the promise of the new technology fulfilled, as described in the *De aqua vite* ascribed to him. Extending the new distillation of rose water to the distillation of bricks and of other substances led medical practitioners to recognize that the distillation of wine produced a substance of great physiological power independent of the herbs that had been placed in the original wine. In Teodorico's Bologna this seems to have happened in the period 1275-85.

Against this background, the knowledge of 'aqua ardens' displayed by Arnau de Vilanova around 1300 seems neither particularly impressive nor surprising. The apparent sum total of his information—that the medicine was distilled in an alembic from old red wine to which other simples were sometimes added, and that it was good for treating wounds and for preventing paralysis—does not necessarily bespeak any direct familiarity with the drug. These facts

could be found in the many treatises on the subject that were beginning to appear: for example, they are all reported in Teodorico Borgognoni's *De aqua vite*. Arnau's description of arsenic sublimate comes closer to suggesting personal experience with the procedure: he describes with some explicitness not only the ingredients necessary but the stages in the process, identifying the moment when the alembic is to be sealed up and converted into what Teodorico and Bruno knew as an aludel (though Arnau does not seem to be acquainted with the latter term). Still, this level of detail about the process of sublimation was already widely available in medical texts of the day, so that Arnau's knowledge of the process is no more obviously personal than his knowledge of distillation.

IV

How did Arnau's awareness of chemical medicines and their production compare with that of his contemporaries at Montpellier? We can begin to understand this by looking at the *Lilium medicine* of Bernard Gordon, composed at Montpellier in 1305. This is a work concerned more with medical practice than with drugs and their production, so it is not entirely comparable with Arnau's *Antidotarium*; but in the *Lilium* Bernard regularly allows himself reflections on the theoretical and technical issues that underpin practice, and we might therefore hope to see him comment on the utility of chemical procedures like distillation and sublimation in creating effective medicines. And as it proves, Bernard was by no means oblivious to the usefulness of minerals or, indeed, of a chemical technology. His list of mortifying medicines ('mortificantes') that can be used in treating a fistula includes cerusa, litharge, 'es ustum', 'viride eris', vitriol, tartar, 'argentum vivum extinctum', iron shavings, quicklime, 'sulphur vivum', sal ammoniac, orpiment, alumen, 'realgar repressum', 'sal nitrum', 'plumbum ustum', 'sal tostum'... and it ends with 'aqua ruthe distillata per elambicum'. As he goes on, he describes a second distillation in greater detail:

«When a chronic fistula has penetrated deeply, let this water be prepared: take equal quantities of sal ammoniac, vitriol, red and yellow orpiment, and es viride: grind them up, place them in a glass alembic, well-sealed, over a slow fire. Discard the liquid passing over until the alembic becomes red, and keep it in a closed glass vessel; otherwise it will evaporate».²³

23. «Quando autem fistula antiqua est in profundo, fiat talis aqua. Rx salis armoniaci vitrioli auripig. rubei et citrini viridis eris ana. pulverizentur et ponantur in elambico de vitro bene lutato et fiat lentus ignis et prima aqua abiiciatur donec elambicum fiat rubeum et servetur in vase vitreo obturato aliter exalaret». Bernard GORDON, *Practica... dicta Lilium* (Venice, 1498), fol. 12va.

It is striking, however, that Bernard does not recommend sublimate of arsenic for fistula, even though the compound was by now well known in medicine as a powerful caustic; indeed, as far as I have been able to determine, he makes no reference to any medicinal sublimates at all in the *Lilium*.

Bernard describes one other chemically produced medicine, an oil of the sort that Peter of Spain had been so interested in, but the importance of his discussion goes well beyond the procedure he lays out. The oil is oil of tartar, to be produced by distillation in the original medieval sense of the term, that of dripping out slowly from a mixture.

«Oil of tartar is made as follows: tartar crystals are calcined in a calcinating oven, and then are laid out on marble, and what seeps out will be a very clear oil; let it be kept in a glass vessel and let [the sore] be anointed with it, and without any doubt it will be cured. But only alchemists know this procedure, because the alchemical approach is useful in medicine in many ways, but in others it is troubling because so many die on that road».²⁴

In early exponents like Peter and Teodorico, medical practitioners had eagerly pursued the processes themselves, but now Bernard seems to be indicating that by 1300 medicine has lost its active involvement with chemistry, that new craftsmen, alchemists, have taken over from physicians and now have control over these techniques, which are too complicated—and too dangerous—for the ordinary medical practitioner to master.

This indication is reinforced by Henri de Mondeville's comments in book V of his *Chirurgia* (written about 1319), an 'antidotarium' in some respects not unlike Arnau's. Like Arnau, Henri devoted attention to technical procedures that physicians or apothecaries could use to alter the properties of medicine, describing various techniques of combustion and lavage in even more detail. To increase the drying action of copperas ($ZnSO_4$?), for example, you crush it, place it on a tile over a charcoal fire, and increase the heat with a bellows until it melts and turns green. For tutty, you heat it until it turns red, add wine or vinegar, allow it to cool, and repeat the process. Most of this, Henri adds, is usually done by apothecaries, yet the detail in his accounts suggests that he was familiar with the procedures and could have carried them out himself. Again, however, there was a limit to his knowledge: «this is enough about how to prepare medicines useful to surgeons, though I have left out... certain delicate and difficult procedures unknown to the ordinary surgeon, procedures like the sublimation of arsenic, which, being rarely needed

---

24. 'Oleum autem de tartaro sic fit: Tabule tartari calcinentur in furno calcinationis, et postea ponantur supra marmore et quod distillabitur per filtrum erit oleum clarissimum et reservetur in vase vitreo et locus iungantur, et curat [morpheam] proculdubio. Sed iste modus non est notus nisi alchimis, quia modus alchimicus in multis est utilis in medicina, sed in aliis est ita tristabilis quod in eius via infinitissimi perierunt.» *Ibid.*, fol. 17ra.

by surgeons, are left to alchemists».²⁵ Elsewhere, speaking of the medicinal oils whose production had launched the new medical technology, he declared that «preparing some of these can be difficult and painstaking, even dangerous, like making ‚oleum benedictum’... and they are better left to the alchemists, who are accustomed to it; they can be better prepared in the shops of craftsmen who do this sort of thing routinely than by us ourselves».²⁶ Mondeville wrote this in Paris, when he was virtually on his deathbed; his remarks may well reflect the situation in that city in the ‘teens, but they may also be a memory of his professional experiences in Montpellier, where he had studied and had been teaching at about the time that Bernard began to write the *Lilium*. In either case, they show, again, that the enthusiasm of medical practitioners for the new technology they helped to create (sublimation and distillation) had waned, that they had turned it over willingly to a new craft speciality, and that as a result their knowledge of the craft itself was not especially high.

Perhaps this can help us clarify Arnau’s well-known criticism of ‚alchemists’ in the *Speculum*. He is describing the action of subtiliative medicines, which he says are medicines between the first and second degrees of hotness—but, he goes on, this is not a hard-and-fast rule. His commitment to a medical instrumentalism leads him to insist that the physician must judge medicines, not by their complexion, but by their effect on the body to be healed—and in this way, he concludes, «ignorantia detegitur fatuorum alchimistarum qui, de potentia applicabilis ad mineralia, non aliter iudicant quam determinetur a medicis corporum humanorum».²⁷ Is he perhaps implicitly acknowledging that alchemists are trying to claim control over mineral medicines, and insisting that their production of those medicines must still be subordinated to the needs and knowledge of physicians? If so, Arnau’s attitude towards the new chemical medicines, as well as his knowledge of the subject, seems quite typical of his contemporaries’.

25. «Praedicta sufficient de praeparationibus medicinarum pertinentium quantum spectat ad cyrurgicos mediocres exceptis praeparationibus medicinarum pertinentium ad aegritudines oculorum et quibusdam aliis praeparationibus subtilibus et laboriosis ignotis cyrurgicis comunibus, sicut est sublimatio arsenici et multa similia, quibus etiam parum indigent cyrurgici, quae alchemistis relinquuntur.» HENRI DE MONDEVILLE, *Chirurgia*, in J.L. PAGEL, ed., *Die Chirurgie des Heinrich von Mondeville* (Berlin, 1892), p. 514.

26. «Modi conficiendi olea sunt quidam difficiles, artificiales, laboriosi et quandoque periculosi, sicut modus faciendi oleum benedictum, oleum de terebinthina, de stercoribus humanis et de similibus et isti modi et eorum similes alchemistis relinquuntur qui ut plurimum in talibus consumuntur, et quia melius forum habetur de talibus in apotheca et ab artificibus qui faciant supradicta, quam si nos ipsi hujusmodi olea faceremus.» *Ibid.*, p. 515.

27. *Speculum*, cap. 34; *Opera*, fol. 26rb. Cited in J. A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, in «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina», 11 (1959), 417; reprinted in *Studia Arnaldiana*, p. 462.

V

We have already seen from his *Antidotarium* that Arnau was at least vaguely aware of distillation and sublimation, but we have not yet asked to what extent he might have used the new medicines produced by these techniques in his practice. Take sublimation, for example, so highly praised by Bruno and Teodorico for its production of sublimate of arsenic. Bernard Gordon, we have seen, made no use of sublimate of arsenic in his *Lilium*, and Henri of Mondeville shows no particular enthusiasm for it. Was Arnau any readier to administer it to his patients? Here we might consider his remarks in the *Speculum medicine*, a work that was loosely composed around the framework of Johannitius' *Isagoge*; a standard of academic medicine, Johannitius' work dealt with the naturals, non-naturals, and contra-naturals in turn. But Arnau's treatment is distinctly idiosyncratic: his lifelong fascination with medicines and medicinal action has here induced him to move from complexion (among the naturals) into a disproportionately long account of the qualities of medicines—not just their primary ones of hot and cold, dry and moist, but also their secondary and tertiary ones, which (as in the *Antidotarium*) he exemplifies with not only vegetable but mineral drugs: ‚capitello vel aqua nitrosa' (chap. 41), ‚atramentum nigrum quod dragagantum vocatur' (chap. 49).²⁸

Yet in the *Speculum* Arnau is still notably restrained in his account of medicines produced by what I see as the ‚new' chemical technology of sublimation. He mentions only in passing that «the whitest arsenic sublimate is often used as a cautery and corrosive... It is the strongest of all cauterizing agents».²⁹ The *Speculum* once more gives the impression that by the end of his life Arnau was perfectly well aware that metallic sublimate were entering the contemporary armamentarium, and he supposed that other practitioners might find them useful, but that they were relatively unimportant to his practice, just as they seem to have been to Bernard Gordon's.

And distillation? Are there references in Arnau's works (besides the passage from the *Antidotarium* with which I began) to the usefulness of distilled products, like ‚aqua ardens'? There are some hints, but they do not suggest that these products played an important part in his medical practice. In a practically-oriented work that was apparently more or less contemporary with his draft of the *Antidotarium*, the *Medicationis parabole* drawn up for Philip IV in 1300, Arnau speaks of the effectiveness of ‚aqua ardens' in language that is very similar to his account in the *Antidotarium*: «Recentia vul-

28. *Ibid.*, fols. 17va, 18rb.

29. «Arsenico sublimato quod est albissimum frequenter utitur pro cauterio et corrosivo... omnium autem cauterizantium medicinarum potior est arsenicum sublimatum». *Ibid.*, fol. 18rb.

nera cum aqua ardenti lota sanationis effectum citissime consequuntur».³⁰ He does not go on at greater length, which leads me to think, again, that by 1300 this was a medicine he was becoming aware of but did not employ widely. In the *Speculum*, later in the same decade, Arnau mentions briefly that «in applicatis exterius... aqua ardens oculum calefit»,³¹ and says nothing more about its properties. Such modest praise of ‚aqua ardens’ does not encourage us to believe that Arnau made much use of it, though he was evidently interested in trying to explain or understand it: lecturing to his students in 1301, he offered ‚aqua ardens’ to illustrate the principle that the subtler the material, the more penetrative it was:

«the ‚aqua ardens’ that is produced by distillation from wine is subtler than ordinary water, and so too is red choler; for while they do contain a certain earthiness, the strength of the lighter elements in them is such that as regards this effect, that is, [the ability] to penetrate narrow openings quickly, their earthiness is insignificant and does not impede their penetration».³²

Such remarks certainly show an intellectual curiosity about the new substance, but no particular excitement about its possible role in medicine.

Can the judgments of his contemporaries be of help in interpreting Arnau’s attitudes towards ‚aqua ardens’? Was their enthusiasm for the distilled product of wine any less tepid than his? Bernard Gordon, like Arnau, was certainly aware of its existence and possible medical role. In his *Tractatus de gradibus*, written in 1303, Bernard discussed the variable properties of different wines, among which he included

«‚aqua ardens’—that is, wine distilled in an alembic; since it rapidly heats the body and rises to the head unless it is diluted with plenty of water, it would seem to be hot in the fourth degree».³³

30. Likewise, the other property mentioned in the *Antidotarium*, its effectiveness in cases of paralysis, is signaled in *Parabole* IV. 70: AVOMO 6/1:107, 71.

31. *Speculum*, cap. 18; *Opera*, fol. 7vb.

32. «Hoc autem convenit rei pro tanto quia per suam substantiam appropinquat ad naturam levium elementorum, et ideo aqua ardens que per distillationem fit ex vino subtilior est quam sit aqua simplex, et similiter colera rubea; quia licet participant aliquod terrestreitatis, tamen tantum est dominium in eis levium elementorum quod comparatione huius effectus qui est cito penetrare per strictos meatus nulla est terrestreitas vel insensibilis nec inpediens penetrationem.» MS Munich, CLM 14245, fols. 23v-24r; *Repetitio super «Vita brevis»*, *Opera*, fol. 278ra. I am preparing an edition of this work for AVOMO.

33. «Aqua ardens, hoc est vinum distillatum per alembicum, quoniam cito inflammat corpus et ascendit ad caput nisi cum multa aqua reprimatur, et ita videtur calidum in 4°.» [Julius Leopold] PAGEL, *Ueber die Grade der Arzneien nach einer bisher ungedruckten Schrift des Bernhard von Gordon aus dem Jahre 1303*, in «Pharmaceutisches Post», 28 (1895), 260.

Evidently Bernard was not convinced that its therapeutic usefulness outweighed its problems, when administered internally: quite aside from the hangover he seems to be referring to, by classifying it among the medicines hot in the fourth degree (like mustard, quicklime, or vitriol) he is implicitly placing it among drugs that «are not to be taken internally unless [the doctor] is a man highly experienced in controlling their dangers», as the *De simplicibus* attributed to Arnau warns,³⁴ and then only in the most desperate cases. Perhaps it is not altogether surprising that two years later, aqua ardens' did not appear in the *Lilium medicine* at all. In the *Antidotarium*, Arnau at least mentioned that aqua ardens' was supposed to be of value in washing wounds and in treating paralysis; but the *Lilium's* chapters on these subjects (I.26, II.27) contain no hint whatsoever of the new remedy. Indeed, more than a decade after Arnau and Bernard wrote, Henri de Mondeville too could still find relatively little therapeutic application for alcohol, which he called 'aqua vite': he mentioned it briefly as one of a number of treatments for scrofula, for ear abscesses (along with a number of oils), and for fistula,³⁵ but he showed no signs of believing that it was a particularly useful treatment for any of these conditions, and he never referred to it at all in his *Antidotarium*.

VI

What are we to make of all this? Why, after the initial medical excitement over sublimates and distillates in the 1260s and '70s, did Arnau and his Montpellier contemporaries around 1300 seem so little interested in their use? After all, within a short time thereafter they would be staples of medical practice. I have several suggestions to make. For one thing, they may still have been relatively difficult to come by at the beginning of the fourteenth century. They were discovered by medical practitioners who could produce them themselves and put their products directly into use, but by Arnau's day they were becoming the product of the alchemist's laboratory, and if a practitioner wanted to experiment with them, to learn their use and their limitations, he had to have a competent craftsman at hand who had learned the new procedures and could supply him with trustworthy, standardized materials. We have no statistics, of course, but I wonder how widespread the production of these materials was in 1300; how many suppliers were there in contemporary Montpellier?

A second factor, which perhaps applies more to Bernard and Arnau than it does to Henri, is the functional division between medicine and surgery, bet-

---

34. «Non sunt approximande ab intus nisi sit vir valde expertus in emendando periculum earum.» *De simplicibus*, in *Opera*, fol. 234vb.

35. MONDEVILLE, *Chirurgia*, ed. PAGEL, pp. 471, 488, 495.

ween academic medical masters like Bernard and practicing surgeons like Henri. Generally speaking, the former took as their province the internal physiological body, the latter the external body: to oversimplify and over-generalize, surgeons applied ointments externally (often incorporating mineral materials), physicians administered drugs orally, almost always vegetable in origin. Thus in his later life Arnau himself came to believe strongly in the power of coriander, dried and powdered and taken internally in combination with other medicines, as a panacea for treating almost all illnesses.³⁶ But the evidence we have suggests that both arsenic sublimate and 'aqua ardens' were perceived by all our witnesses as primarily surgical medicines, useful when applied to the skin but potentially dangerous when taken internally. Arsenic sublimate, of course, was strictly surgical in use, a caustic medicine capable of searing the skin and used therefore in healing ulcers and fistulas, but fatal if taken internally. More surprisingly, 'aqua ardens' too seems to have been viewed as essentially an external remedy: Arnau's references to it stress its value in external application to the eyes and skin and in cleansing wounds, as well as in cases of paralysis (and he may have believed it should be applied externally in the latter condition too); Henri acknowledges its potential in treating abscesses and fistulas; while Bernard seems rather suspicious of its internal effects. If both these medicines were seen as primarily relevant to surgical practice (and both, after all, had emerged out of a surgical rather than a medical tradition), Arnau and Bernard, as physicians, would have had less reason to use them. To be sure, as I have pointed out elsewhere, there was no impenetrable barrier between the two kinds of practice, and both these learned physicians certainly treated surgical cases occasionally, but that was not what they usually did or how they thought of themselves. When they wrote, they wrote about medical rather than surgical conditions, conditions for which external remedies had little relevance; and their comparatively limited exposure to surgical cases meant that they could have only restricted opportunities to become familiar with the strengths and weaknesses of the new medicines when applied to wounds and ulcers.

But there may have been one other element that contributed to Arnau's lack of enthusiasm in particular, namely, the intellectual conservatism of age. I feel a little heretical calling Arnau a conservative of any kind: he has been an innovative, creative figure to me for so long. We are so used to thinking of him as defined by the given body of his writings that we forget that they were shaped by the trajectory of his biological life, and I think we should remember that in 1300 Arnau was the oldest of the three witnesses I have drawn on, a man probably about sixty-five years old. As it happens, that is my present age, and I am increasingly aware of how difficult it is for me to

---

36. 'Coriandri bulliti in aceto et exsiccati.' *An Arnaldian touchstone?*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 21 (2002), 659-663.

embrace new ideas, to begin new projects, to adopt new tools and techniques: I am becoming intellectually conservative. I don't mean by that that I am hostile to these innovations, merely that I already have so much that I want to do that I am resistant to spreading myself still thinner. My younger university colleagues are eagerly taking up new computer software applications, for example; there is scarcely anyone under the age of fifty who doesn't use PowerPoint in giving lectures to classes, or presenting papers to conferences like this one, but it is nothing I have the least interest in learning; I have given talks without PowerPoint with reasonable success for forty years and I don't want to take the time to learn how to use it for an uncertain gain. I am content with what I know and have used successfully for decades, and I see no need to change my approach now. This is only speculation, of course, and you may think it fanciful and unworthy of our hero, but may not Arnau have reacted in much the same way to the new chemical medicines? Let others use them, but not him; he knew of them, and did not deny their possible efficacy, but he preferred to stay with his time-tested favorites—like the dried and powdered coriander for which he expressed such enthusiasm in his last years.

APPENDIX

However: if we feel compelled to try to maintain an image of Arnau as a man still open to new ideas at the very end of his life, we have to turn to the *De vinis* attributed to him and to make a case for its authenticity.³⁷ I confess that I am deeply uncertain as to whether this work is genuinely his. Juan Antonio Paniagua has already emphasized some of the difficulties in believing that it was written by Arnau;³⁸ all have great weight, yet none is entirely conclusive. First, the manuscript tradition is not particularly early and is extraordinarily variable: the work circulated under four very different openings, and its conclusion is equally inconsistent. Against this, one might point out that Montpellier seems to have understood him to be the author by the later half of the fourteenth century.³⁹ Second, its internal references are atypically

---

37. I regret that I have not yet been able to consult the dissertation of Maria Aparecida PI-LEGGI PERASSOLLO, *Fragmentos do universo cultural valenciano na montagem da obra alquímica de Arnaldo Vilanova* (Sao Paulo, 1992) and its discussion of the *Liber de vinis*.

38. Juan A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, 2nd ed., corregida, p. 71; in *Studia Arnaldiana*, p. 121. This judgment from 1994 represents a change from his seeming acceptance (in 1959) of the authenticity of the *De vinis: Notas en torno*, 416-417; *Studia Arnaldiana*, pp. 461-462.

39. The text is included in MS Leipz. Univ. 1183, which seems to have been produced at Montpellier: see Michael McVAUGH, *Two Montpellier Recipe Collections*, in «Manuscripta», 20 (1976), 175-190.

numerous and seem different from those in Arnau's genuine writings, many of them being to Latin, Greek, and Arabic authors whom he seldom or never mentions elsewhere (Macrobius repeatedly, Rufus, Maimonides, Avenzoar). Yet one of *De vinis*' references which it seems strange to find cited in an academic medical work—Palladius' *De agricultura*—is in fact to a treatise that had actually been of great importance to Arnau when he composed his *De humido radicali*. Indeed, the author of *De vinis* shows his familiarity with a number of older Arnaldian themes: the 'humidum radicale' for one, the concept of 'proprietas' for another; and yet, to go back to the other side of the argument, the *De vinis*-author never refers back to his own earlier writings on those subjects, as the historical Arnau tended increasingly to do in later life. And finally, as we will see, there is a certain discontinuity between a number of the ideas that are central to *De vinis* and the ideas of the 'real' Arnau; yet there are some suggestive correspondences, too.

De vinis can usefully be compared with the *Antidotarium*, for both are concerned with applying technical processes to the preparation of medicines. Like the *Antidotarium*, *De vinis* begins with a short general introduction before moving on to particulars: it starts with a discussion of the merits of wine per se, explains that medicinal simples heated with wine will pass on their own properties to the wine, and concludes by describing three procedures by which medicinal wines are prepared.⁴⁰ Then it turns to an account of a number of individual wines, an account that takes up more than three-quarters of the work. This process of infusion was well known to Arnau, and it is one of the techniques he describes in the *Antidotarium*: «infunduntur interdum medicine quatenus virtus que queritur extrahatur» (fol. 245ra). But it is striking that the *Antidotarium*'s discussion of infusion does not mention the value of infusion into wine at all: here we find esula infused into vinegar, fresh mirabolans infused into hot water, turpeth infused into cucumber juice, melons infused into cold water, and so forth—but wine is never mentioned as the vehicle of an infusion. It is also striking that the two texts exhibit quite different attitudes towards the role of heat in preparing medicines. The *Antidotarium* is matter-of-fact about the use of heat in 'coctio' and 'assatio', offering practical insights about its use (in 'coctio' the fire should not have a high flame, because that destroys medicinal 'virtus');⁴¹ *De vinis*, on the other hand, expresses what might almost be called a metaphysical celebration of the power of fire. The former work certainly better suggests the pragmatism or instrumentalism so characteristic of Arnau's mature scientific thought than does the latter.

Exactly the same contrast is apparent in the case of the *Speculum*. Here we find the same kind of attempts at down-to-earth description and practical

40. *De vinis*, in *Opera*, fols. 262rb-263ra.

41. *Antidotarium*, fol. 245rb-va.

discrimination that we have noted in the *Antidotarium*, when Arnau lays out for his readers the different ways in which heat can change the qualities of medicinal substance: «quod autem per ignem alteratur, aut coquitur aut aduritur; que vero coquuntur, aut elixantur aut assantur...»⁴² (distillation and sublimation, perhaps significantly, are not among the specific heat-based procedures he goes on to describe). The author of *De vinis*, on the other hand, speaks of heat in uncritical, all-embracing terms as a virtually universal and all-powerful agent: «quidam Hermetis filii appellaverunt ignem solem, et quidam caloris naturalis renum vicarium; et dixerunt eorum aliqui in eorum quibusdam secretorum libris quod istud quod operatur calor solis in visceribus terre et mineris in centum annis possibile est fieri posse per ignem die uno».⁴³ It is not easy to recognize the author of this transcendent praise in the passages of specific, concrete information where the historical Arnau tried to explain how and why certain kinds of heating had certain restricted and well-defined kinds of effects.

The reason why the question of authenticity matters so much to us here today, of course, is because one of the wines praised in the second part of *De vinis* is a 'vinum extinctionis auri', prepared by steeping (extinguishing) sheets of gold four or five times in wine. Its account of this wine links the work with the tradition of an elixir for the preservation of life going back to Roger Bacon and on to John of Rupescissa.⁴⁴ It is the gold that is the essential ingredient, of course: «aurum quidem est res archana perfectissima temperamento equali compositum mirabili proportione elementarium virtutum... et propter istud quod habet de virtutibus ex proprietate a natura insunt ei ex influenza celi specifica virtutes alie».⁴⁵ The procedure is merely a way to transfer the power of the gold into the wine, «et breviter omne vinum suscipit virtutem et operationem rerum que exvirtuantur»⁴⁶ in eo secundum modos iam dictos». Anyone can do it, alchemist or no: prelates are boiling it up in their own kitchens, says our author. Indeed, he suggests that holding gold in one's mouth and swallowing the saliva, or consuming gold shavings, is just as healthful as drinking the auriferous wine.⁴⁷

42. *Speculum*, cap. 22, fol. 11ra.

43. *De vinis*, fol. 262ra.

44. Chiara CRISCIANI and Michela PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies*, in A. PARAVICINI BAGLIANI and F. SANTI, eds., *The Regulation of evil: Social and cultural attitudes to epidemics in the late Middle Ages* (Sismel, 1998), esp. pp. 13-22.

45. *De vinis*, fol. 263vb.

46. «Exvirtuare» is an unusual word several times used by the author of *De vinis* (fols. 260va, 263vb) but which I have not found yet in Arnau's genuine writings, even though, as we have seen, the historical Arnau often discussed the process by which the powers in one material could be extracted from it and communicated to another.

47. Antoine CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle. À propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, in «Micrologus», 3 (1995), 201, seems to believe that the *De vinis*-author is making fun of these practices, but as I read the text I am not

But the author's rapturous enthusiasm for the medicinal virtues of gold (which is expressed at still greater length) is another feature of *De vinis* that is a little difficult to reconcile with Arnau's authorship. Gold does not appear to have played an important part in his therapeutics, even for wealthy patients (the *Parabole* for Philip IV refer to it only briefly, and traditionally, as a cordial medicine,⁴⁸ and the *Regimen* for Jaume II does not mention it at all). Nor does it seem to have had an important role in shaping his theoretical pre-suppositions. The historical Arnau certainly understood gold to be of special benefit to the heart, as we have seen. In the *Speculum* he cites gold as an example of a medicine that acts directly on the body, and not through its complexion: «quamvis [aurum] non mutet complexionem corporis manifeste tamen confortat cor et letificat sumptum».⁴⁹ But it is not the only one to do so. Jacinth, he goes on, is another cordial medicine that acts in the same way as gold, namely, through its 'proprietas'; «letificat et confortat cor hiacintus grossa et electa si teneatur in ore preter quod transmutetur».⁵⁰ Here jacinth, not gold, is the medicine Arnau recommends that his patients suck on for the health of their heart—in implying that gold is a less effective medicine than jacinth, he may be echoing the judgment of Avicenna's treatise on cordial medicines, a treatise that he himself had translated.⁵¹ In any case, it is worth underscoring the fact that the historical Arnau always appears to have thought of gold as essentially a cordial medicine, not as the great panacea that *De vinis* would celebrate so fervently. The auriferous wine described in the latter work strengthens the heart, to be sure, but it also preserves the blood from corruption, conserves youth, encourages urine to flow, and heals epileptics, madmen, and lepers.⁵² Perhaps I should add that this supposed ability to cure the insane is not mentioned in Arnau's own *De parte operativa*, even though that work includes an unusually long and thoughtful discussion of the way in which 'proprietas' acts.⁵³

It might, I suppose, be suggested that the 'vinum extinctionis auri' is to be identified with the cryptic elixir briefly mentioned by Arnau at the very

---

sure that he is doing more than simply saying that they are less effective than making «potable gold.» Another practice mentioned here is taking doses of the compound medicine dyaciminum, which contained silver and gold shavings, a recipe for which is found much earlier in the *Antidotarium Nicolai*, from which it is taken up virtually verbatim in the second part of the *Antidotarium* ascribed to Arnau.

48. *Medicationis parabole*, II.27, AVOMO 6/1:39.

49. *Speculum*, cap. 18, fol. 6vb.

50. *Ibid.*, fol. 7ra.

51. «Aurum iudicatur inter iudicium argenti et iudicium hiacynthi, et est quidem infra hiacynthum et supra argentum; cuius quidem complexio temperata est aliquantulum vicina calori, et est eius operatio a proprietate.» *De viribus cordis* II.3, in AVICENNA, *Liber canonis* (Venice, 1507; rpt. Hildesheim 1964), fol. 549ra.

52. *De vinis*, fol. 263va.

53. *De parte operativa*, in *Opera* (1520), fol. 127ra-b.

end of the *Practica summaria*, whose authenticity seems by now reasonably well established; some manuscripts indicate that this short work on practical therapeutics was drawn up by Arnau for Pope Clement V, which would date it after 1305.⁵⁴ The bulk of its prescriptions and general recommendations stress the effectiveness of herbal medicines in treating a series of specific conditions, beginning with headache and ending with fevers. The very last chapter (chap. 29) of the work describes a method for driving venomous reptiles out of their lairs, and then without any transitional material launches abruptly into a very different kind of material, a miscellaneous list of simple medicines whose peculiar ‚proprietas’ render them suitable as treatments for particular illnesses. And Arnau begins this concluding section by saying

«inter simplicia a proprietate valentia primum et ultimum est elixir maioris operis alkymie si ad ultimam ducatur perfectionem»

—a medicine even better, he goes on, than the stone that grows in the head of a dead asp ‚ad preservationem continuum’.⁵⁵ Could this alchemical elixir be the ‚vinum extinctionis auri’, and therefore a kind of authentication of Arnau’s authorship of *De vinis*? I think it is premature to say so. Quite apart from the absolute vagueness of the language here (and ‚elixir’ was at this moment a very fluid term anyway),⁵⁶ we would need to be sure that these final lines of the *Practica summaria* were original with Arnau; they are so unlike the rest of the work that they might very well have been attached to its end by copyists making use of Arnau’s name and reputation for alchemical engagement.⁵⁷ We will need to wait for a critical edition before deciding what kind of elixir Arnau was recommending to the pope—or if he recommended one at all.

One other perplexing feature of *De vinis* deserves to be mentioned here. The fifty or so medicinal wines it describes are all produced by infusion, but on three occasions the author goes on to say something about a distilled product. Speaking of wine into which rosemary has been infused, he refers to «aqua vite vel ardens facta de vino in quo remollita fuerit dicta herba» as a «res experta et a me visa» that can be applied topically to cure salt phlegm, scabies, cancer, fistula, and paralysis.⁵⁸ Again, towards the end of the work he

54. Sebastià GIRALT, *Entorn de la tradició textual de la Practica summaria d’Arnau de Vilanova*, in «Dynamis», 24 (2004), 269-80.

55. *Practica summaria*, fol. 207rb.

56. Michela PEREIRA, *Teorie dell’Elixir nell’alchimia latina medievale*, in «Micrologus», 3 (1995), 103-48.

57. Giralt’s detailed account of the twenty-one manuscripts known of the work reveals that in at least one of them (Paris, BN n.a.l. 343) the final chapter on venomous animals ends with the words «de quarto in quartum diem post occasum solis»—that is, the material about the elixir which concludes the work in the printed editions is *not* present in the manuscript; *Entorn de la tradició*, 277.

58. *De vinis*, fol. 263va.

describes a wine to which ginger and cinnamon are added which is then «distilletur ad modum aque rosate», which whitens and freshens a woman's skin and is especially good against paralysis.⁵⁹ Finally, a little further on, he explains that herbs can be steeped in «aqua vitis que dicitur aqua ardens seu aqua vite» and the product drunk in wine «ad multas res medicinales».⁶⁰

These three passages, which is all that *De vinis* has to say about distillation and ,aqua ardens',⁶¹ are, like so much in this work, equivocal in their significance for Arnau's authorship. The ,aqua ardens' distilled from rosemary wine is to be used topically, exactly in the way—and for those limited purposes—that the historical Arnau recommended (in the *Parabole* and elsewhere), and the second is also presented as an external medication or lotion. Yet the third ,aqua ardens', which is to be drunk, is used in a way that is not recommended at all in Arnau's other works.

These discontinuities, or inconsistencies, that I perceive between the thinking in *De vinis* and that in Arnau's other works mean that I continue to feel hesitant to accept the former's authenticity. And yet I suppose it is conceivable Arnau could have had a kind of alchemical-medical epiphany at the end of his life that altered his thinking and left these traces in *De vinis*. The Hebrew translation indicates that the work was dedicated to Robert of Naples, which suggests that—assuming Arnau's authorship for the moment—it would have been a product of the same exposure to the Neapolitan court c. 1309 (and thus after the *Speculum* was finished) that I have suggested may be glimpsed in *De venenis*. Perhaps the Arnau of 1309-11 had begun to believe in a different kind of medicine from the Arnau whose earlier works of 1291-1308 we are beginning to know well, but I still find the possibility psychologically somewhat unconvincing. In any event, the question of the origin of the work is not likely to be resolved until the work has been carefully edited, which will not be soon, for it will be an enormous task: I know of fifteen copies that begin with the dedication to the king, «Sacre et semper victoriose regie...»; fifteen more that begin «Cum instat tempus...»; twenty-

59. «Vinum aromaticum ad ornatum mulierum dealbans et subtilians et abstergens et incolorans. Pone de zinzibere et cynamomo in vino et distilletur ad modum aque ros.. Valet etiam contra omnes frigidas complexiones et maxime contra paralysim.» *Ibid.*, fol. 265rb-va.

It is sometimes assumed that Arnald of VILLANOVA, *The Earliest Printed Book on Wine* (tr. Henry E. Sigerist; New York, 1943), is a translation of Arnau's *De vinis*; but in fact it is a translation of a fifteenth-century German reworking of the Latin. Of the three references to distilled wine in the original, only this one remains in the German text as translated by Sigerist, at p. 41.

60. *De vinis*, fol. 265va.

61. Michela Pereira says «La storia della tecnica distillatoria è lunga e complessa, ed il ruolo del *Liber de vinis*—sia o no opera autentica di Arnaldo—non è quello di un testo innovatore ma di una testimonianza della diffusione dei distillati come farmaci fra XIII et XIV secolo.» *Indagine*, p. 126 n. 136. I am here trying to contribute a little more to this understanding of the medical diffusion of alcohol about 1300.

two that begin «Laudamus inquit vinum de bone vite»; and twenty that begin «[Quoniam] vinum album inter cetera [mirabile]». No doubt there remain many others for a future editor to locate.

POST-SCRIPTUM

Fernando Salmon began the discussion of the papers of the II Trobada by asking whether there might have been a fourth reason why Arnau de Vilanova did not enthusiastically accept the emerging alchemical medicine of his day, in addition to the three proposed in my paper: he suggested that the problem of supplying an intellectual rationale for the new procedures and medicines might have kept Arnau from endorsing them. This intriguing idea deserves more attention than we gave it in our discussion, and I want to explore it further here.

As I first thought about this question, I applied it to Arnau himself, and decided that it did not really apply. To begin with, Arnau could have offered explanations as to why and how the new medicines worked: for example, as I showed in my paper, he ascribed the effectiveness of ‚aqua ardens’ in treating wounds or paralysis, externally applied, to the subtlety of its particles, which allowed it to penetrate readily into the body. This explanation was physically plausible, but it was not grounded in natural philosophy, to be sure. Might Arnau have hesitated to endorse ‚aqua ardens’ because he could not prove how it worked? The answer, I think, has to be ‚no’. The guiding principle of Arnau’s medical thought all through his career was what I have elsewhere called a medical ‚instrumentalism’,⁶² a conviction that medical truth might differ from absolute philosophical truth: ‚truth’, for a physician, referred to a reasoned knowledge that could be shown to be effective in bringing about health, whether or not it conformed strictly to the necessary truth of natural philosophy. This is an empiricist doctrine, in a way, but it is not a pure empiricism; indeed, Arnau denounced pure empirics who claimed discoveries but had no explanation at all for them. ‚Aqua ardens’ was of course not a discovery of this sort: Arnau believed he did have an explanation that made sense of its action.

A lengthy exposition of this ‚instrumentalism’ is the burden of what was probably Arnau’s first medical work composed during his decade of teaching at Montpellier—that is, his *De intentione medicorum*, probably written not much after 1291—and the principle seems to have been in his mind even ear-

---

62. Introduction to Arnau de VILANOVA, *De intentione medicorum*, ed. Michael R. McVAUGH; *Amaldi de Villanova Opera Medica Omnia* V.1, Barcelona, 2000.

lier. In another paper I have argued that in his *Introductio in librum de semine scripturarum* Arnau gave expression to just such a medical instrumentalism.⁶³ Towards the end of that work, he enumerates the spheres of secular learning, the liberal arts and the subjects of the other university faculties, to assert that in this cycle of the world each of these subjects—music, geometry, astronomy—attains to a kind of certain knowledge that possesses, ‘misterialiter’, a still deeper prophetic significance. But when he speaks of medicine, he admits that knowledge in ‘this’ field is not absolute but relative, and is determined by the physician’s role of restoring health:

«Hic salutis amator accedit ut conferat sanitatem, uidelicet medicus, qui rerum naturalium, non naturalium et contra naturam diuersitatem enumerans, tantum in ipsis profundat indaginem intellectus quantum acquisitioni salutis misterialiter est necesse, iuxta illud *Apostoli*: «Non plus sapere quam oportet», etc.»⁶⁴

Josep Perarnau has concluded that Arnau wrote these words «entorn el 1290»,⁶⁵ that is, slightly before he composed *De intentione medicorum*, and his language is obviously expressing the same instrumentalist position that he would expound more fully in the latter work, though here he is using *Romans*, xii, 3 to provide a scriptural basis for his philosophy of medicine: unlike the geometer or the astrologer, the physician need know no more than is necessary to treat his patient. The similarity of the views expressed in these two nearly contemporary works is indeed striking, and makes it clear that Arnau had arrived at this epistemological position very early in his career. A deeply rooted, long-standing instrumentalism of this sort is not at all incompatible with a belief in alchemical practice, as I implied above. In fact, it might make it easier to accept the efficacy of alchemical procedures and products, since they would not need to be reconciled with established natural-philosophical principles (and laws). The lack of a theoretical rationale for them would not have been an obstacle to employing them.

But we should not stop here. As Fernando has subsequently pointed out to me, Arnau would not just have had to convince himself, as an instrumentalist, that alchemical medicines could work. As a practicing physician, he would also have had to convince his patients that these unprecedented remedies could help them. Would his clients have been able to believe that these novel medicines, so foreign to the Galenic system, could really help

63. Michael R. McVAUGH, *Moments of Inflection: The Careers of Arnau de Vilanova*, in Peter BILLER and Joseph ZIEGLER, eds., *Religion and Medicine in the Middle Ages* (York, 2001), 47-67.

64. Arnau de VILANOVA, *Introductio in librum De semine scripturarum*, ed. Josep PERARNAU; *Amaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* III, Barcelona, 2004, 117, ll.712-16.

65. *Ibid.*, p. 79.

them, if no intellectual rationale for their effectiveness was forthcoming? Physicians in any age have to win the confidence of their patients before they can successfully treat them. In the first years of the fourteenth century, when alchemy had still not yet captured a wide audience, would the people Arnau treated have been prepared to accept the possibility that these inexplicable, radically different drugs would help them? Would they have been sophisticated enough to adopt an open-minded instrumentalism? Might they not have rejected the new medications, preferring to take the familiar medicines they believed in? I argued in my paper that Arnau's neglect of alchemy might have resulted from his conservatism in therapeutics; but patients can be conservative too, and their physicians have to take this into account. In Arnau's case, their conservatism would simply have complemented his own.

Joseph ZIEGLER

ALCHEMY IN *PRACTICA SUMMARIA*:
A FOOTNOTE TO MICHAEL McVAUGH'S CONTRIBUTION

Inspired by the exciting debates in the «II Trobada...» and Michael McVaugh's quotation from *Practica summaria* where the author (most probably Arnau) mentions the elixir as the greatest product of alchemy and as the ultimately preservative medicine even better than the stone that grows in the head of a dead asp, I started a preliminary codicological enquiry into this treatise.¹ One of the fundamental conclusions of the «II Trobada...» was to highlight the urgent need to embark on a full codicological study of treatises containing alchemical references in Arnaldian and Pseudo Arnaldian texts. Only such an examination may enable us to chart and understand the way and the rationale by which alchemical texts came to be attributed to Arnau, who posthumously became an alchemical authority. In the particular case of *Practica summaria*, if all earlier versions of this probably authentic Arnaldian treatise included this short, but favourable reference to alchemy, we would have a clear indication (not a proof) that later in his career Arnau may have abandoned his earlier suspicious and critical attitudes to this art. The printed editions include this alchemical remark, as do two fifteenth-century manuscripts consulted by Michael McVaugh. I checked the three, to my knowledge, earliest manuscripts containing this treatise. Conveniently they are all located today in Erfurt.

1. Erfurt, MS CA Fol. 303, fols 89r-91v, is to my knowledge the earliest of all extant versions of *Practica summaria*.² The scribe was Peter of Bonn, a German who copied the text in Montpellier in the late 1330s or early 1340s. The text, entitled *Experimenta seu secreta magistri arnaldi de villa nova*, contains no allusion to the fact that it was composed for Pope Clement V. It is preceded by two short practical treatises on the cure for gout (‘artetica’) and epilepsy, and a list of recipes all attributed to Arnau. Up to the discussion of defective appetite and immoderate thirst the treatise in the manuscript is structured identically to the printed version (up to chapter 27; the only difference is that the manuscript version unites chapters 26 and 27 into one paragraph). But then chapter 28 and the beginning of chapter 29 dealing with antidotes to poisons and the method for driving venomous reptiles out

1. For a full list of manuscripts see Sebastià GIRALT, *Entorn de la tradició textual de la Practica summaria d'Arnau de Vilanova*, in «Dynamis», 24 (2004), 269-280.

2. *Beschreibendes Verzeichniss der Ampolonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, ed. W. SCHUM, Berlin, 1887, 207-211 (209).

of dwelling places is missing. Also absent is the reference to the elixir and alchemical medicine. The treatise ends with a discussion of simple medicines effective against particular diseases and medical conditions: epilepsy, apoplexy, colic, diarrhoea (fluxus ventris'), diarrhoea accompanied with nausea, toothach, and bad breath.

2. Erfurt, MS CA Quart. 217, fols 65r-72v, is a mid fourteenth-century manuscript.³ This version is entitled *Practica viatici arnaldi de villa noua*, and here too Pope Clement does not figure as the one who commissioned the treatise or received it. The text is structured like the version in MS CA Fol. 303, though occasionally long chapters are divided into smaller independent sections. It includes chapter 28 and the first part of chapter 29 about driving venomous reptiles out of houses, but it drops the reference to alchemical medicine and the concluding discussion of simple medicines curing particular diseases. Instead, the concluding chapter deals with laxative and purging herbal medicines applied to the stomach and the spleen.

3. Erfurt, MS CA Fol. 236, fols 224v-227v, was completed in Montpellier on the Wednesday after *Quasimodo* Sunday 1361.⁴ Its structure is identical to the version printed in the 1520 Lyons edition of Arnau's *Opera* and it is entitled in the *explicit* only: *Practica arnaldi de villa noua scripta domino pape clementi*. The manuscript contains other treatises attributed to Arnau (including *Liber de vinis* copied also in 1361, *Antidotarium* copied in 1360, and short treatises on the causes of sterility and on theriac, presumably apocryphal). The alchemical reference appears there on fol. 227v, thus:

«Inter simplicias a proprietate contra venena valentia primum et ultimum est elixir maioris operis alquimie si ad ultimam ducatur perfectionem, deinde lapis qui in fronte surde aspdis, scilicet serpentis, adgeneratur, deinde cornua ipsius polipemenon tormentilia vicem toxicum gentiana yreos, sed in proposito nulla melior que dicta est ad preseruatiorem continuam.»

The fact that two of the earliest versions of *Practica summaria* do not contain the alchemical reference greatly reaffirms the doubts expressed by Michael McVaugh as to whether it ever was part of the original version of the treatise. But when examined together with the emergence of the alchemical connection in the 1361 version, it shows the chronological pattern according to which Arnau became associated with alchemy, and alchemical texts started to be attributed to him. This pattern is perfectly compatible with the pre-

3. *Beschreibendes Verzeichniss der Ampolonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, ed. W. SCHUM, Berlin, 1887, 473-474 (473).

4. *Beschreibendes Verzeichniss der Ampolonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, ed. W. SCHUM, Berlin, 1887, 143-148 (147).

liminary conclusions emerging from the debates of the «II Trobada...» and suggesting the years around 1350 as the time when Arnau's alchemical image took off. The earliest indications of Arnau's presumed deep involvement in medical alchemy⁵ seem to fall between the production of the first two manuscripts mentioned above and the third one which contains the alchemical allusions. The testimony of Giovanni d'Andrea in his *Additiones in Speculum* by William Durant (c. 1346/7) that Arnau was also a great alchemist who was working in the papal court on the production of gold through alchemical transmutation; the recurrent assertions of Giovanni da Rupescissa in his *Liber lucis* (c. 1350) that Arnau is a major alchemical authority on the production of the elixir; the attribution of *Rosarius philosophorum* to Arnau - all appear around 1350. Ten years later, an alchemical touch is added to the *Practica summaria*, an element which may have not been there originally. This is a plausible working hypothesis explaining the appearance of an alchemical reference in *Practica summaria*, but it can only be proved after a full examination of the other manuscripts of the text. Such an examination will deliver the final verdict concerning the authenticity of the text.

---

10. Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'Alchimia. Un'Indagine Preliminare*, in «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», ed. J. PERARNAU, vol. II, Barcelona, IEC 1995, 114-121.

Nicolas WEILL-PAROT

ARNAUD DE VILLENEUVE
ET LES RELATIONS POSSIBLES
ENTRE LE SCEAU DU LION ET L'ALCHIMIE

Si Arnaud de Villeneuve a eu la réputation (sans doute abusive) d'être un alchimiste, il a eu aussi celle d'être un maître des sceaux astrologiques. Cette seconde renommée est sans doute plus fondée que la première, puisqu'il cite dans des œuvres indubitablement authentiques un certain nombre de sceaux astrologiques thérapeutiques, et, en particulier, celui du Lion, une pièce d'or gravée à l'image du Lion quand le soleil était dans ce signe. La matière (l'or) et la planète (le soleil) ont invité un certain nombre d'auteurs médiévaux à établir des ponts entre cette pratique talismanique et l'alchimie. C'est cet écheveau de liens subtils que je voudrais essayer d'appréhender et de démêler dans cette communication.

Pour commencer, il me semble inévitable de revenir sur deux points que j'ai déjà abordés dans de précédents travaux. D'abord, la question arnaldienne du sceau du Lion. Ensuite, la question du choix du sceau du Lion pour lutter contre le calcul rénal. C'est en effet à partir des conclusions que l'on peut tirer de l'analyse de ces deux points qu'il sera possible de dessiner des pistes pour rechercher des ponts éventuels entre le sceau astrologique du Lion et l'alchimie chez le médecin catalan.

I. ARNAUD DE VILLENEUVE ET LE SCEAU DU LION. BILAN

Le sceau astrologique désigne un talisman astrologique d'un type particulier: il s'agit d'un sceau, d'une médaille, gravée à l'image d'une entité astrale au moment où cette entité astrale était dominante. Cette entité astrale (planète, signes du zodiaque ou autre constellation) est censée avoir imprimé à l'instant de la fabrication sa vertu dans ce sceau.

Arnaud de Villeneuve est (avec Pietro d'Abano) l'un des deux introduceurs des sceaux astrologiques dans la médecine médiévale. Auparavant, au milieu du XIIIe siècle, l'auteur du *Speculum astronomiae* avait créé une nouvelle notion, celle d' 'image astrologique', c'est-à-dire l'idée d'un talisman dont la fabrication était dépourvue d'incantations, d'inscriptions ou autres signes adressés ou ,destinés' à une intelligence (j'appelle cela la magie ,destinative') –intelligence nécessairement démoniaque aux yeux des théologiens. L' 'image astrologique' était donc l'idée d'un improbable talisman qui ne tirerait sa vertu que des astres; il s'agirait donc d'un talisman purement astrologique,

purement naturaliste, non destinatif.¹ Notons que l'auteur du *Speculum astronomiae* croyait avoir trouvé dans le *De imaginibus* attribué à Thebit l'exemple paradigmatique de ces «images astrologiques». Ces talismans fabriqués à l'image de la cible ou du but visé (pour créer une relation amoureuse, on représentait deux personnes enlacées) sont différentes des sceaux astrologiques, ces derniers représentant, on l'a dit, la source de leur pouvoir (planète ou constellation). Mais les sceaux astrologiques comme les statuettes de Thebit entrent tous les deux dans la catégorie des 'images astrologiques' si leur fabrication est dépourvue d'éléments destinatifs.

Arnaud est quadruplement associé aux sceaux astrologiques, et, en particulier, au sceau du Lion.²

§ En premier lieu, un certain nombre de témoignages sont connus. D'abord, la lettre de Guerau d'Albalat, envoyé du roi d'Aragon, rapportant l'anecdote de la guérison du pape Boniface VIII par le médecin catalan en 1301 grâce au sceau du Lion.³ Ensuite, l'inventaire des biens après décès d'Arnaud où sont mentionnées plusieurs petites médailles d'or à l'effigie du Lion.⁴

§ En second lieu, il fait plusieurs fois mention de divers sceaux astrologiques dans ses œuvres indubitablement authentiques: *Speculum medicinae*, *De parte operativa*, *Aphorismi particulares*, partie authentique de l'*Antidotarium* (ainsi que dans l'*Astrologia* d'attribution discutée).⁵ Au total, trois sceaux sont cités: le sceau du Lion (deux fois) pour soulager les douleurs provoquées par le calcul rénal, le sceau du Serpente contre les poissons (repris du *De lapidibus* d'AZAREUS), et (implicitement) le sceau des Poissons contre la goutte.

1. N. WEILL-PAROT, *Les «images astrologiques» au Moyen Âge et à la Renaissance. Spéculations intellectuelles et pratiques magiques, XIIe-XVe siècle*, Paris, H. Champion, 2002.

2. Pour l'analyse qui suit, outre l'ouvrage cité à la note 1, 456-500, v. N. WEILL-PAROT, *Astrologie, médecine et art talismanique à Montpellier: les sceaux astrologiques pseudo-arnaldiens*, dans D. LE BLÉVEC (dir.), *L'université de médecine de Montpellier et son rayonnement, XIIIe-XVe siècle*, Turnhout, Brepols 2004, 157-174. V. aussi S. GIRALT, *Arnaldus astrologus? La astrología en la medicina de Arnau de Vilanova*, dans «*Medicina & Historia*», 2 (2003), 1-15.

3. Éd. dans H. FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII. Funde und Forschungen*, Münster, 1902, XXX-XXXI et XXXVI ; sur cet épisode, v. aussi A. PARAVICINI BAGLIANI, *Boniface VIII, un pape hérétique?*, Paris, Payot 2003, 284-291.

4. R. CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, dans «*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*», 9 (1903), 189-203, n°20 et 330 ; S. GIRALT, *Arnaldus astrologus?...*, 8 note 30.

5. *Speculum medicinae*, éd. dans Arnaldi de VILANOVA, *Opera*, Lyon 1532, fol. 7r: «... et sigillum leonis ab Hermete traditum si lumbis applicet protinus mitigat dolores in calculosis»; *De parte operativa, ibid.*, fol. 127ra : «...et presentia sigilli lumbis appositi non permittit sensum percipere lesionem calculi»; *Aphorismi extravagantes*, éd. J. A. PANIAGUA et P. GIL-SOTRES, dans Arnaldi de VILANOVA, *Opera medica omnia*, t. VI/2, Barcelone, Universitat de Barcelona 1993, 236: «Celeste sigillum dolores pedum effugat in eternum»; *Antidotarium*, éd. dans *Opera*, Lyon, 1532, fol. 244va (sur ce texte : M. McVAUGH, *Two Texts, One Problem: The Authorship of the Antidotarium and De venenis Attributed to Arnau de Vilanova*, dans «*Arxiu de Textos Catalans Antics*», 14 (1995), 75-94); *Astrologia*, éd. dans *Opera*, Lyon, 1532, fol. 295ra (sur ce texte: J. A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, dans ID., *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelone, Fundació Uriach 1994, 76-77).

Ces mentions ne sont pas faites généralement dans un contexte pratique, mais elles servent à illustrer un développement à portée théorique. Néanmoins, leur importance est déterminante: c'est par elles que le sceau astrologique est entré dans la médecine savante —même si cette place n'a jamais été massive.

§ Un opuscule tardivement attesté dans les manuscrits et les citations (pas avant le xve siècle), le *De sigillis*, est attribué à Arnaud de Villeneuve.⁶ Il s'agit de l'énumération de douze sceaux à fabriquer sous chacun des douze signes du zodiaque. Leur fabrication comprend l'inscription de noms d'anges, la récitation de psaumes etc., autant d'éléments destinatifs qui n'ont nulle part leur place dans la médecine arnaldienne. Il s'agit, de toute évidence, d'un apocryphe.

§ Enfin, le nom d'Arnaud est associé à deux textes hermétiques qui ont souvent fusionné dans les manuscrits:⁷

— Le premier texte porte divers titres: *Liber electionum secretorum superiorum*, *Ymagines signorum contra infirmitates corporis*, *Liber formarum duodecim imaginum*.... Je l'appelle *De duodecim imaginibus Hermetis*. Il décrit douze figures à fabriquer dans de l'or. Elles doivent être fabriquées chacune sous la configuration astrologique où l'un des signes du zodiaque domine. Leur but est thérapeutique.

— Le second texte, qui commence par *Accipe aurum purum* ou *Recipe aurum purum*..., décrit un sceau du Lion ainsi qu'un récit à la première personne expliquant que ce sceau a été utilisé avec succès. J'ai appelé ce texte *LION I* pour le différencier de la section du *De duodecim imaginibus Hermetis* consacrée au sceau du Lion (et que j'appelle *LION II*):

6. Paris, BnF lat. 7337, fol. 16; BnF lat. 7408, fol. 39-40v; BnF lat. 7349, fol. 127r-129v (anonyme); S. GIRALT, *Arnaldus astrologus?*..., 10 note 44, signale comme autre probable manuscrit : Londres, Wellcome 560 (Miscellanea Medical XXXVI), fol. 175r-179v (indiqué par F. KLAASEN, *Catalogue of Manuscripts and Early Printed Books*, accessible sur internet). Le texte figure pour la première fois dans l'édition des *Opera* d'Arnaud en 1504, cf. S. GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, Manresa, PAHC, 2002.

7. Londres, British Library, Addit. 23770, milieu du xive s., fol. 91v-92r; Vienne, Österreichische Nationalbibliothek, 5311, xive-xve s., fol. 40v-41v; Naples, Biblioteca Nazionale, VIII C. 41, xve s., fol. 65v-66v; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 59, fol. 243r-244r; Dresde, Sächsische Landesbibliothek, N. 100, fol. 172r-173r; Vatican, Vat. lat. 4082, fol. 213r-215r; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 7576, fol. 18r-19r. Sans allusion à Arnaud de Villeneuve: Madrid, Biblioteca Nacional, 17961, fol. 34r-35r; Paris, BnF, lat. 7337, 138-140. Une version un peu différente: Jeroni (Jérôme) TORRELLA, *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, Valence, Alfonso de Orta, 1496-1500, m iir-m iiv [p. 179-180]. Voir P. LUCENTINI et V. PERRONE COMPAGNI, *I manoscritti dei testi ermetici latini*, dans P. LUCENTINI, I. PARRI, V. PERRONE COMPAGNI, *Hermetism from Late Antiquity to Humanism*, Turnhout, Brepols 2003, 715-745, p. 729. Le double texte a sans doute été introduit vers 1300 dans le *Picatrix II*, cap. XII, éd. D. PINGREE, *Picatrix : The Latin Version of the Ghâyat al-Hakîm*, Londres, Warburg Institute 1986, § 39-51 ; D. PINGREE, *The Diffusion of Arabic Magical Texts in Western Europe*, dans *La diffusione delle scienze islamiche nel medioevo europeo*, Rome, L'Accademia 1987, 57-102 (p. 91).

«Prends de l'or pur et fabrique un sceau, dans lequel inscris la figure du Lion, alors que le soleil se trouve dans le Lion dans le premier décan ou le second et dans l'angle oriental ou méridional, et que la lune ne se trouve pas dans la sixième maison, et que le seigneur de l'ascendant n'est pas en aspect avec Saturne ou Mars ou ne s'éloigne pas de <l'une de ces planètes>. Et que ce sceau soit lié à la ceinture ou près des reins. J'ai fait l'expérience de ce que ceux qui l'ont porté n'ont plus jamais souffert par la suite. J'ai vu aussi quelqu'un imprimant ce sceau avec de l'oliban comme cire, et cet oliban marqué de ce sceau il le donnait à boire au malade souffrant des reins et aussitôt ce dernier se trouvait délivré de sa douleur. Moi-même en effet j'ai fait cela pour un tel malade et j'ai imprimé un sceau dans des trochisques de sang de bouc fabriqués suivant cette doctrine, et ils avaient une merveilleuse efficacité».⁸

Dans sept manuscrits que j'ai consultés le nom d'Arnaud est associé à ce complexe de textes et, le plus souvent, à *LION I* (c'est le cas dans quatre manuscrits dont l'un du XIVe siècle). Une analyse astrologique tentée par Jean-Patrice Boudet rend, du reste, plus probable l'utilisation de *LION I* que celle de *LION II* dans l'épisode de la guérison de Boniface VIII en 1301. Or une tradition manuscrite fait de ce texte *LION I* une lettre adressée à un pape du nom de Grégoire et rédigée soit par Jean de Séville soit par un certain André d'Espagne ou de Cordoue.⁹

L'analyse des manuscrits et d'autres indices (le témoignage d'un médecin espagnol Estéfano au XIVe siècle¹⁰) m'ont conduit à penser que *LION I* est bien le texte qu'Arnaud de Villeneuve a eu sous les yeux lorsqu'il a utilisé le sceau du Lion; il a dû également connaître le *De duodecim imaginibus Hermetis* pour

8. Vienne, Österreichische Nationalbibliothek, 5311, (XIVe s.), fol. 81r: «Recipe aurum purissimum et fac sigillum, in quo scribas figuram Leonis, Sole existente in Leone in prima facie vel secunda et in angulo orientis vel meridiei, et Luna non existente in sexta domo, et domino ascendentis non aspiciente Saturnum vel Martem aut recedente ab eo. Et hoc sigillum ligetur in lumbari circa renes. Ego expertus [corr. expertum] sum quod illi qui tenuerunt hoc, postea nunquam passi sunt. Vidi etiam quendam sigillare cum olibano tamquam cera; et illud olibanum sigillatum dabat in potu patienti dolorem renum, et statim liberabatur. Et ego illi feci et sigillavi trochiscos de sanguine hirci secundum illam doctrinam factos, et operabantur miraculose».

9. Vienne, Österreichische Nationalbibliothek, 5311, fol. 41v: «Mirabilis cura contra malum calculi vel lapidis vel contra malum aliorum Hermetis, quem misit magister Iohannes Ispalensis Gregorio pape patienti id malum»; Florence, Biblioteca Laurenziana, San Marco 194, fol. 17r: «... Magister Andreas Spanus hoc scripsit venerabili Gregorio pap<e> inter alia»; Jeroni (Jérôme) TORRELLA, *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, Valence, Alfonso de Orta, 1496-1500, b iiiiv: «Memini etiam me legisse in consilio quodam edito a reverendo magistro Andrea Cordubensi ad summum pontificem dominum Gregorium directo...» (mon édition critique de cet ouvrage est sur le point d'être publiée).

10. V. WEILL-PAROT, *Astrologie, médecine et art talismanique...*; Madrid, Biblioteca Nacional, 18052, col. 112-113: «... ut ait Arnaldos in spiramentis sperimentatorum tractado de ssegillos, titulo contra dolore estomachi...» cf. [*De duodecim imaginibus Hermetis*], Munich, Clm 7576, fol. 18vb: «Libre forma posita est super omnem infirmitatem stomachi...».

le sceau des Poissons. Il s'agit de textes dépourvus de rituels, d'inscriptions ou autres invocations, bref sans éléments destinatifs, c'est-à-dire sans gestes ou paroles adressés à un destinataires (démons ou anges) ; en somme, des sceaux que l'auteur du *Speculum astronomiae* aurait pu ranger sous la rubrique des «images astrologiques». Joseph SHATZMILLER avait souligné le rôle du milieu juif de Montpellier vers 1300 dans la promotion de ce que j'ai appelé le *De duodecim imaginibus Hermetis*.¹¹

II. LE SCEAU DU LION ET LA DISTORSION MÉLOTHÉSIQUE: UN SCEAU SOLAIRE?

Une première anomalie apparaît d'un point de vue astrologique. Le but du sceau du Lion, agir sur les reins, ne correspond pas à la mélothésie connue au Moyen Âge, c'est-à-dire la correspondance entre un signe du zodiaque et une partie du corps.¹² Le signe du Lion correspond ordinairement (et y compris dans l'*Astrologia* attribuée à Arnaud¹³) à la poitrine et au cœur. Sebastià Giralt pense qu'on pourrait éventuellement rapporter le lien entre le Lion et les reins à la relation entre ce signe et les flancs que l'on trouve parfois dans la mélothésie antique (Manilius et Sextus Empiricus).¹⁴ Mais cette mélothésie n'était guère connue des auteurs du xive siècle qui utilisèrent *LION I* et *LION II*.¹⁵ La distorsion mélothésique était criante et elle ne pouvait pas avoir échappé à Arnaud lui-même. Ce dernier manifeste confusément qu'il a conscience de cette distorsion. L'explication la plus détaillée de l'action du sceau du Lion se trouve dans le *De parte operativa*, dans le passage où il est question des maladies mentales, de l'*'alienatio'*. Le sceau du Lion a la faculté d'empêcher de percevoir les douleurs rénales. Je m'étais donc demandé si dans l'esprit d'Arnaud il n'y avait pas l'idée empruntée à Alchabitius, selon laquelle

11. J. SHATZMILLER, *In Search of the "Book of Figures": Medicine and Astrology in Montpellier at the Turn of the Fourteenth Century*, dans «Association of Jewish Studies review», 7-8 (1982-1983), 383-407.

12. N. WEILL-PAROT, *Magie solaire et magie lunaire: le soleil et la lune dans la magie astrale (XIIe-XVe siècle)*, dans «Micrologus», 12 (2004), 165-184.

13. *Astrologia*, dans *Opera*, Lyon, 1532, fol. 292d-295c, fol. 293c: «Leo respicit cor et os stomachi et pulmonem et epar et huiusmodi membra quia tot vigor leonis est a corde et ab huiusmodi membris».

14. S. GIRALT, *Arnaldus astrologus? La astrología en la medicina de Arnau de Vilanova*, dans «Medicina & Historia», 2 (2003), 1-15, p. 9 note 40: MANILIUS, *Astronomica*, II, 460 et SEXTUS EMPIRICUS, *Contra professores*, V, 21.

15. Même si on conserve quelques manuscrits des xe-xiie siècles, le grand succès des *Astronomica* de Manilius se situe au xve siècle, lorsque l'humaniste Poggio Bracciolini les redécouvrit en 1416 en leur donnant une grande importance. L'œuvre fut imprimée pour la première fois en 1471. Cf. F. CALERO, introd. de MANILIO, *Astrologia*, trad. et notes F. CALERO et M. J. ECHARTE, Madrid, Gredos, 1996, 42-47 ; S. J. TESTER, *A History of Western Astrology*, Bury St Edmunds, St Edmunds Press 1987, 210.

le soleil dans le signe du Lion domine la tête.¹⁶ La solution arnaldienne conduirait ainsi vers une explication où le rôle déterminant serait joué, non par le Lion, mais par le soleil.

Lorsque Pietro d'Abano présente le sceau du Lion comme efficace pour enlever la douleur des reins, il insiste, lui aussi, sur la position privilégiée du soleil (au Milieu du ciel avec le Cœur du Lion, Jupiter et Vénus étant en aspect).¹⁷ Le sceau du Lion apparaît ici comme un sceau solaire puissant, mais rien ne le rattache apparemment directement aux reins.

En 1496 le médecin catalan Jeroni (Jérôme) Torrella dans la *secunda pars* de son *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, où il énumère les arguments *contra* des 'thomistes', c'est-à-dire des détracteurs des 'images astrologiques', formule clairement cette objection (et pourtant Manilius est bien connu à l'époque où il écrit) : ce devrait être un sceau de la Balance et non celui du Lion puisque le sceau vise à soulager les reins. La réponse de Torrella consiste à faire du sceau du Lion un sceau solaire, un sceau où l'élément important est le soleil. Le soleil en effet «introduit vie et lumière dans toutes les forces naturelles», or lorsqu'il se trouve dans le signe du Lion, il est doublement favorisé, puisque ce signe est son domicile et appartient à la même triplicité que lui.¹⁸ Cette explication est cohérente mais ne permet évidemment pas de replacer le sceau dans la liste générale des sceaux thérapeutiques que Torrella évoque et qui suit la mélothésie zodiacale.¹⁹

On retiendra donc que le sceau du Lion fut expliqué comme un sceau solaire. Le Lion n'était là que pour exalter les vertus de l'influence du soleil. Aucune justification précise de son lien privilégié avec les reins ne fut fournie par les médecins médiévaux.

III. PIERRE RÉNALE ET PIERRE PHILOSOPHALE?

Récemment Danielle Jacquart a la première perçu la piste possible qui se dessinait à l'horizon de ce lien entre sceau du Lion en or et reins : un horizon alchimique.²⁰

16. ALCHABITTIUS, *Libellus ysagogicus*, Venise, 1485, fol. aa 8r.

17. PIETRO D'ABANO, *Conciliator*, Venise, 1565, diff.10., *Propter tertium*, fol. 17va.

18. Hieronymus TORRELLA, *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, Valence, Alfonso de Orta, s.d. [entre 1496 et 1500], II, ratio 47, c vr-c vv [p. 41-42] ; IV, [ad 47], l ir-l iv [p. 161-162]. voir aussi III, f. v^r-f. vi^r [90-91].

19. Rappelons que Torrella lui-même publie à la fin de son *Opus* une version du *De duodecim imaginibus astrologicis* que lui a offerte Girolamo Manfredi, v. note 7 [p. 90-91].

20. D. JACQUART, *Calculs et pierres*, dans C. CRISCIANI et A. PARAVICINI BAGLIANI (éd.), *Alchimia e medicina nel Medioevo* (Micrologus Library, 9), Florence, Sismel-edizioni del Galluzzo, 2003, 247-263 ; plus largement sur le lien entre le discours sur le rôle du soleil dans la médecine et l'alchimie, EAD., *Le soleil, la lune et les états du corps humain*, dans «Micrologus», 12 (2004), 239-256.

A. Le pape, le sceau du Lion et l'alchimie

Un tel lien entre le sceau du Lion et l'alchimie n'est pas directement attesté dans l'œuvre authentique d'Arnaud de Villeneuve. Mais elle témoigne d'un glissement significatif d'un sceau dont le fonctionnement astrologique précis restait obscur vers une pratique alchimique, le pont entre les deux univers (respectivement magique et alchimique) étant assuré par la pierre rénale, aux confins de l'organique et du minéral, possible image de la pierre philosophale.

Pour Arnaud de Villeneuve, on ne peut trouver que de maigres indices très hypothétiques. Chiara Crisciani dans un livre récent a rapproché le récit de la guérison du pape Boniface VIII à l'aide du sceau du Lion de deux indications sur une activité alchimique attribuée à Arnaud de Villeneuve à la curie pontificale.²¹ L'ouvrage alchimique intitulé *Correctio fatuorum* attribué à Ricardus Anglicus rapporte en effet que le médecin catalan avait guéri grâce à de l'or alchimique le pape Innocent d'une maladie qui n'avait pas pu être soignée par les autres médecins.²² Le canoniste GIOVANNI DI ANDREA, de son côté, dans ses *Additiones* au *Speculum iudiciale* de Guillaume DURAND, relate la fabrication par Arnaud de Villeneuve, à la curie romaine, de deux barrettes d'or (virgulas auri).²³ Juan A. Paniagua avait, lui aussi, vu dans cette histoire relatée par le canoniste presque contemporain d'Arnaud une possible déformation de l'épisode du sceau du Lion.²⁴ Si c'était le cas, Giovanni di Andrea serait le seul

21. C. CRISCIANI, *Il papa e l'alchimia. Felice V, Guglielmo Fabri e l'elixir*, Rome, Viella, 2002, 50-54.

22. *Correctio fatuorum*, cap. XI (*Quomodo aurum curet infirmitates hominum et aegra corpora metallorum*), éd. dans *Artis Auriferae quam chemiam vocant, volumen primum*, Basileae, Conrad Waldkirch, 1593, 545-575, p. 567: «Cum ergo aurum tanti vigoris sit apud vulgares, et hoc in sua prima dispositione manens, quare non mirum, sicut expertum est, si aurum in medicinis per artis ministerium sequentis naturam redigatur, et eius virtus subtilietur per digestionem decoctionis, et qualitatum purgationem, quod multas seu omnes aegritudines habeat tunc curare. Quod patet per Arnoldum de Villa nova peritissimum medicum, qui dominum Innocentium Papam cum hac medicina ab infirmitate, caeteris medicis incurabilem liberavit».

23. III, IV, § *de crimine falsi: Guillelmi Durandi Speculi iuris cum Ioan. Andreae, Baldi, reliquorumque praestantissimorum, Pars III et IIII*, Bâle, apud Ambrosium et Aurelium Frobenios Fratres, 1574, p. 502 (réimpr. anastatique : Wilhelm DURANTIS, *Speculum iudiciale illustratum et repugnatum a Giovanni di Andrea et Baldo degli Ubaldi*, t. 2, Darmstadt, Scientia Verlag Aalen, 1975): «Plus nostris diebus habuimus magistrum Arnaldum de Villa nova in curia Romana summum medicum et theologum de quo scripsi de observat. ieiun. consilium, qui etiam magnus Alchimista virgulas auri, quas faciebat, consentiebat omni probationi submitti». V. aussi PARAVICINI-BAGLIANI, *Boniface VIII*, 291-295.

24. J. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, dans ID., *Estudios y notas sobre Arnau de Vilanova*, Madrid, CSIC, 1963, 56-69 (rééd. dans ID., *Studia arnaldiana...*), 63: «Bien puede ser que la noticia de la fabricación de oro se derive de la elaboración de aquel sello áureo forjado por Arnau bajo la influencia de la constelación de León, que fue aplicado sobre la zona lumbar del paciente, como uno de los remedios para su litiasis.» Cette mention de Giovanni di Andrea est rappelée dans la présentation par Tomaso MURCHI de l'édition des *Opera omnia* d'Arnaud, Lyon 1504 et 1509; Venise, 1505, fol. 1v; cf. PANIAGUA, *ibid.*, 61.

auteur médiéval que je connaisse à faire allusion à l'épisode de la guérison de Boniface VIII grâce au sceau du Lion rapportée dans le récit de Guerau d'Albalat exhumé par H. Finke en 1902.

L'étude des contextes codicologiques dans lesquels intervient le *De duodecim imaginibus Hermetis* associé au *Lion I* et au nom d'Arnaud de Villeneuve ou *LION I* isolé accompagné du nom du maître catalan, pourrait être une piste intéressante. Mais, en réalité, presque tous ces manuscrits (au nombre de sept) sont des ‚codices‘ exclusivement astronomico-astrologiques sans traces d'alchimie. Il faut mettre à part, le manuscrit de la bibliothèque inter-universitaire de médecine de Montpellier h. 490. Ce manuscrit, du xve siècle, comprend les *Experimenta Arnaldi* qu'avait étudiés Michael McVAUGH, ainsi que des textes alchimiques rattachés au nom d'Arnaud. Le récit *LION I* (qui n'est pas explicitement attribué à Arnaud ici) intervient après les ‚experimenta‘. Mais le manuscrit est de plusieurs mains²⁵

B. L'étrange témoignage d'Angelo de Aquila

Pour trouver un témoignage sûr d'une association entre le sceau du Lion et l'alchimie il faut se référer à un témoignage de près d'un siècle postérieur à Arnaud de Villeneuve, témoignage sur lequel récemment Danielle Jacquart a attiré l'attention.²⁶ Angelo de Aquila était un médecin italien. Maître ès-arts et en médecine de l'Université de Bologne, il est présent à Paris à partir de 1407 au moins. Le 31 décembre 1415, il achève la rédaction d'un *Regimen* destiné au marchand lucquois Dino Rapundi qui souffre d'un calcul rénal.²⁷ Le texte est conservé dans un manuscrit de la Bibliothèque nationale de France.²⁸ Si Angelo de Aquila ne paraît pas avoir appartenu à la Faculté de médecine de l'Université de Paris, il entretient des relations étroites avec deux maîtres en médecine parisiens: Jacques Sacquespée qu'il qualifie de ‚magister

25. Montpellier, Bibliothèque inter-universitaire de médecine, h 490. Il comprend notamment fol. 65r-66v: *Verba Arnaldi de Villanova super artem*, inc.: «Arnaldus de Villa Nova in Rosario dicit sic quod quando philosophi dicunt terra sulphurea intelligendum est...». Sur la partie alchimique de ce manuscrit, v. J. CORBETT, *Catalogue des manuscrits alchimiques latins, II, Manuscrits des bibliothèques publiques des départements français antérieurs au xviie siècle*, Bruxelles, 1951, 115-119. Sur les *Experimenta* attribués à Arnaud de Villeneuve: M. McVAUGH, *The Experimenta of Arnald of Villanova*, dans «The Journal of Medieval and Renaissance Studies», 1 (1971), 107-118.

26. JACQUART, *Calculs et pierres*.

27. E. WICKERSHEIMER, *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge*, [1936], Genève, Droz 1979, I, 27-28. Les formes du nom d'Angelo d'Aquila peuvent être: Ange Johannis, Johan, Jouen de Aquila, de Aquilla, de L'Aigle; D. JACQUART, *La médecine médiévale dans le cadre parisien*, Paris, Fayard 1998, 101, 499, 500, 508; sur Dino Rapundi, v. J. FAVIER, *Dictionnaire de la France médiévale*, Paris, Fayard 1993, 805-806 et JACQUART, *Calculs et pierres*, 249.

28. Paris, BnF lat. 4120, fols. 89r-109v.

meus' et Jean le Lièvre. Il fréquente aussi la cour royale, ainsi que le milieu des orfèvres et des hommes d'affaire.²⁹

Le *Regimen* est tout entier consacré au calcul rénal. A l'extrême fin du traité, Angelo mentionne le sceau du Lion. Il invoque pour l'occasion l'autorité de Pietro d'Abano et d'Arnaud de Villeneuve.

«Le Conciliator et Arnaud sont témoins du fait qu'une image du Lion gravée dans de l'or très pur, tandis que le soleil se trouve dans le Lion et que la lune n'est pas en aspect avec Saturne ni ne s'en éloigne, lorsqu'elle est portée dans une bande ou dans une ceinture en cuir de veau marin ou de lion, préserve du calcul. Et l'encens où est imprimé ce sceau (sigillatum olibanum) ou bien le sang de bouc préparé avec la même figure et à l'heure dite, pulvérisé, donné avec du vin, brise aussitôt la pierre et fait uriner.»³⁰

Il semble avoir repris mot à mot le passage de la *Chirurgia magna* de Guy de Chauliac.³¹ Le *Regimen* d'Angelo de Aquila comprend aussi de nombreuses allusions à l'alchimie: allusion à la conservation de la jeunesse, mention d'un mystérieux alchimiste Bariston dont les trochisques ont la vertu de «briser la pierre» etc. Danielle Jacquart a relevé toutes ces allusions plus ou moins directes et suppose que le texte est crypté.³² Il y a manifestement dans cet opuscule un parallèle, et peut-être même une superposition, entre la pierre rénale et la pierre philosophale.³³

C. Art talismanique et alchimie

Récemment J.-M. Mandosio a montré que la *Tabula smaragdina*, considérée par les alchimistes occidentaux comme l'un des textes clefs de leur art, est

29. Sur Jacques Sacquespée: E. WICKERSHEIMER, *Dictionnaire...*, I, 337, et D. JACQUART, *Supplément au Dictionnaire...*, Genève 1979, 138; sur Jean le Lièvre, E. WICKERSHEIMER, *Dictionnaire...*, I, 434; et D. JACQUART, *Supplément*, 166.

30. Paris, BnF lat. 4120, 109v: «Conciliator et Arnoldus testantur quod imago Leonis sculpta in auro purissimo, sole existente in Leone, luna Saturnum non respiciente nec ab eo recedente, in bracali aut in zona de corio vituli marini aut leonis portata, preservat a calculo ; et sigillatum olibanum aut sanguis hyrcinus preparatus cum eadem figura et hora dicta pulverizatum vel pulverizatus, datum vel datus cum vino, statim lapidem frangit et mingere facit.»

31. *Inventarium sive Chirurgia magna*, Tract. VI, Doct. 2, cap. 7, éd. M. McVAUGH, vol. I, Leyde - New York - Cologne, E. J. Brill 1997, 380: «Et Hermes dixit, ut Arnoldus et Consiliator testantur, quod ymago Leonis sculpta in auro purissimo, sole existente in Leone, luna Saturnum non respiciente nec ab eo recedente, in bracali aut in zona de corio vituli marini aut leonis portata, preservat a calculo. Et sigillatum olibanum aut sanguis hircinus praeparatus cum eadem figura et hora dicta, pulverizatum, datum cum vino, statim lapidem frangit et mingere facit.»

32. D. JACQUART, *Calculs et pierres*.

33. L'édition et le commentaire de ce texte par D. JACQUART et moi-même est en cours.

sans doute originellement un texte talismanique.³⁴ Mais ‚a priori’ la magie talismanique et l’alchimie sont deux champs bien différents. Certes, les spéculations qui voulaient faire de ces disciplines des disciplines naturalistes choisirent des solutions analogues en essayant d’articuler l’art et la nature.³⁵ Dans les deux cas, il s’agissait de montrer que le fabricant de talisman pas plus que l’alchimiste ne prétendait dépasser la nature: en dernier ressort, leur action consistait à insérer leur opération dans le cours de la nature. Pourtant, même dans ce cadre, les deux procédés restaient bien différents dans leur relation avec l’influx céleste.

Petrus Bonus de Ferrare dans sa *Pretiosa Margarita Novella* écrit que l’alchimiste n’a pas à tenir compte du moment astrologique pour entreprendre son opération. C’est bien par les corps célestes que sont introduites les formes dans les corps inférieurs, mais l’alchimiste n’a pas à se préoccuper de cet aspect de la réalité: il manie directement la matière informée, tout comme celui qui pose l’œuf dans le fumier pour le faire éclore ou celui qui laisse pourrir la viande pour engendrer des vers. En revanche, dans l’art talismanique, l’artisan doit déterminer le moment où la «forme accidentelle nouvelle et occulte» est introduite dans le matériau. Il y a donc une différence entre les formes spécifiques substantielles introduites par les corps célestes, par l’intermédiaire du ‚cursus naturae’, et les formes accidentelles introduites directement dans le matériau. L’alchimiste a affaire aux premières qui relèvent d’une influence astrale universelle; le faiseur de talismans, aux secondes, lesquelles renvoient à une influence directe, ponctuelle et temporellement déterminable.³⁶

Comme l’a montré Chiara Crisciani, au xve siècle Guillaume Fabri n’aborde l’art talismanique que pour mieux l’écarter et pour montrer la supériorité de l’alchimie. L’alchimie peut réaliser les promesses de l’art talismanique, mais de façon licite et naturelle.³⁷ Il n’en demeure pas moins que, dans l’es-

34. J.-M. MANDOSIO, *La Tabula smaragdina e i suoi commentari medievali*, dans P. LUCENTINI, I. PARRI et V. PERRONE COMPAGNI (éd.), *Hermetism from Late Antiquity to Humanism...*, 681-696.

35. B. OBRIST, *Art et nature dans l’alchimie médiévale*, dans «Revue d’histoire des sciences», 49/2-3 (1996), 2155-286; N. WEILL-PAROT, *Causalité astrale et science des images au Moyen Âge. Éléments de réflexion*, dans «Revue d’histoire des sciences», 52/2 (1999), 207-240; ID., *Les ‚images astrologiques’...*, notamment, 223-302 et 303-339.

36. Petrus BONUS Ferrarensis, *Pretiosa Margarita Novella*, éd. dans J.-J. MANGET, *Bibliotheca chemica curiosa*, vol. II, 1702, 1-79., cap. 106, 656; sur cet ouvrage : C. CRISCIANI, *The Conceptions of Alchemy as expressed in the Pretiosa Margarita Novella of Petrus Bonus of Ferrare*, dans «Ambix», 20 (1973), 165-181; Pietro BONO da Ferrara, *Preziosa margherita novella*, introd. et éd. C. CRISCIANI, Florence, 1976.

37. C. CRISCIANI, *Il papa e l’alchimia*, 97-107, cf. Guglielmo FABRI, *Liber de lapide philosophorum*, *ibid.*, 162-164.

prit de cet alchimiste du Quattrocento, s'opère une superposition entre l'or utilisé pour les talismans et l'or visé par l'œuvre alchimique.³⁸

Cette comparaison ambiguë entre l'art talismanique et l'alchimie est exprimée à la fin du xve siècle par Jeroni (Jérôme) Torrella d'une autre manière. Parmi les arguments opposés par les 'Thomistes', c'est-à-dire les détracteurs des 'images astrologiques', qu'il énumère dans la *Secunda pars* de son ouvrage, figurait celui-ci:

«... il vaudrait mieux, tandis que le soleil se trouve dans le Lion, graver la figure du Lion dans une racine ayant la vertu curative des reins plutôt que dans de l'or. Etant donné que ce n'est pas ce que l'on fait, il semble que l'efficacité de cette figure ne peut en aucune manière être réduite à une opération naturelle»³⁹

A cela Torrella, dans la partie qu'il consacre aux réponses que les 'Albertistes', c'est-à-dire les partisans des 'images astrologiques', feraient à ces arguments, répond:

«A cet autre argument formulé à partir de la racine, que l'on réponde en refusant toute comparaison, car l'or non alchimique ou eurizon est une matière mieux disposée à recevoir et retenir cette image du Lion que ne l'est une racine; et par conséquent la vertu est produite davantage par les corps célestes dans cet or ainsi mis sous une figure que dans une racine tout entière, quand le soleil se trouve dans le Lion, dans la mesure où l'or est appelé soleil par les alchimistes et les philosophes. Or il apparaît, selon Aristote, que l'action provenant des actifs advient dans un patient prédisposé. Or si dans une racine pouvait être imprimée et retenue la figure du Lion, après qu'elle eut été exposée à la chaleur du feu, comme on le fait pour l'or, Albert admettrait volontiers que dans cette racine puisse être causée une force comme dans le lion en or. Cependant, parce que cela ne pourrait être fait que difficilement, voilà pourquoi on répond à juste titre qu'il n'y a aucune comparaison possible.»⁴⁰

38. C. CRISCIANI, *op. cit.*, 99: «Oro, oro potabile, elixir sono infatti diventati in questa sezione generici e polivalenti, hanno come perso connotati precisi e identificabili operazioni: confluiscono tutti nella radicale (in senso proprio) potenza del *telchem* misterioso e arcano (e indefinibile, se non come 'forza') che sta al centro della *Tabula smaragdina*: massimo segreto della 'fortitudo' assoluta quanto elusiva.»

39. II, 29, c iii_v [p. 38]: «Praeterea melius esset in aliqua radice habente virtutem morbi renum curatiuam sculpere figuram leonis, Sole existente in Leone quam in auro. Et quum non fiat, videtur quod istius figurae efficaciam nequaquam reducatur ad opera naturalia.»

40. IV, [Ad 29.], k vir [p. 155]: «Ad aliam vero rationem ex radice sumptam dicatur omnimodam similitudinem negando, nam aurum non alquimicum seu eurizon est materia magis disposita ad recipiendum et retinendum talem Leonis imaginem quam sit radix; et consequenter virtus a corporibus caelestibus in dicto auro sic figurato producitur magis quam in radice integra, Sole existente in Leone, quum ab alquimistis et philosophis aurum Sol vocetur. Patet autem, secundum Aristotilem, actus actiuorum in patiente fieri disposito. Quod si in radice posset figura Leonis imprimi atque retineri precedente calefactione eius ab igne, sicut fit in auro, bene admitteret Albertus in prefata radice posse causari vim sicut in leone aureo. Tamen,

Dans son *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, voilà le seul passage où Torrella évoque l'alchimie. Il le fait, on le voit, d'une bien curieuse manière. D'abord, l'argument de la racine n'appelait pas ,a priori' une contre-argumentation se référant à l'alchimie. De plus, la première allusion (celle qui renvoie à l'or non alchimique) a un sens très différent de la seconde (le rappel du sens que prend ,Sol' chez les alchimistes). Ces deux allusions n'ont apparemment aucun lien logique et semblent procéder d'une forme d'association d'idées. Leur signification paraît même contradictoire, puisque, d'un côté, l'or alchimique est écarté de l'œuvre talismanique, et que, d'un autre côté, le fait que ,Sol' signifie or chez les alchimistes est avancé pour justifier l'utilisation de ce métal pour la fabrication du sceau du Lion.

Cet exemple, certes tardif, montre que la focalisation sur l'or et sur le soleil conduisait inévitablement à poser la question de l'alchimie. Cette question dépasse apparemment la seule figure d'Arnaud. Pourtant c'est bien à lui qu'elle nous ramène. D'abord, parce qu'il est (avec Pietro d'Abano) le premier introducteur de l'art des sceaux astrologiques, et en particulier de celui du Lion, au sein de la médecine savante. Ensuite, parce que lui-même a eu conscience de l'inadéquation de la destination du sceau du Lion au regard de la mélothesie alors dominante. Dans ces conditions, le sceau du Lion devait conduire ses successeurs sur la piste de l'alchimie : le matériau travaillé (l'or), l'astre déterminant en dernière analyse (le soleil) et le mal visé (la pierre rénale) offraient un irrésistible écho aux préoccupations des alchimistes : respectivement, la recherche de la transmutation de l'or ou recherche de l'or-elixir, l'assimilation ,Sol'-or et le parallèle entre pierre rénale et pierre philosophale. Ce dernier point sans doute est une voie qu'il conviendrait d'explorer pour elle-même au-delà même de la seule question du sceau astrologique du Lion. Danielle Jacquart a montré la voie. De fait, entité aux confins de l'organique et du minéral, la pierre rénale semblait inviter au cœur des mystères de la génération.⁴¹ N'attribuait-on pas, du reste, un extraordinaire pouvoir thérapeutique et antidotaire aux pierres engendrées dans les organes de certains animaux, pierres qu'on appela de plus en plus souvent bézoards?⁴²

---

quia istud cum difficultate posset fieri, ideo bene dictum est non omnimodam similitudinem esse». [C'est moi qui souligne dans le texte traduit]. ,Eurizon' provient de ,obryzum' (latin) / ,obruzon' (grec), c'est-à-dire, or pur; je remercie Jean-Marc Mandosio de cette information.

41. Sur les multiples lectures de la place et du rôle des reins: J. ZIEGLER, *The Medieval Kidney*, dans «*American Journal of Nephrology*», 22 (2002), 152-159.

42. Ces points seront abordés dans l'étude accompagnant l'édition mentionnée dans la note 33.

Giovanna FERRARI

IL TRATTATO *DE HUMIDO RADICALI*
DI ARNALDO DA VILLANOVA*

I. *Il De humido radicali nella produzione di Arnaldo da Villanova*

Il trattato sull'umido radicale è senz'altro opera di Arnaldo, per coerenza di rimandi interni e stile, e tale è stato considerato anche dagli editori rinascimentali. E' tuttavia peculiare, all'interno della produzione che si è conservata dell'Arnaldo 'medico'¹, per diversi motivi: è l'unico testo presentato esplicitamente dall'autore come 'opera non medica' («praesens vero tractatus cum de medicina non sit», II.3, 1010-11²) bensì di filosofia naturale («nos [...] solum ad veritatem perficientem intellectum circa talem materiam [l'umido radicale] laboramus», I.1, 224-27) ed è condotto, di conseguenza, secondo lo stile delle 'quaestiones' della Scolastica³.

Suo argomento è l'umido radicale, una delle umidità del corpo, fondamentale per garantire la continuità dei processi vitali; si tratta di una sostanza presente necessariamente in tutti i viventi, comprese le piante, e di difficile individuazione tramite i sensi: per questo Arnaldo se ne occupa dal punto di vista di chi cerca la verità naturale,⁴ seguendo la distinzione aperta-

---

* Un ringraziamento particolare a Chiara Crisciani, per il costante appoggio intellettuale e la solidarietà con cui mi ha accompagnato in questa ricerca fin dall'inizio, e a Michael R. McVaugh per aver messo a mia disposizione, con rara pazienza e generosità, non solo il testo ristabilito dell'opera arnaldiana, ma anche la sua profonda conoscenza di Arnaldo.

1. J. A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, nuova edizione, in IDEM, *Studia arnaldiana*, Barcelona 1994, 51-143, in particolare 82, rimanda a una perduta *Epistola de elementis*, citata nel *De consideracionibus operis medicine sive de flebotomia*, 167, 7 (potrebbe essere l'opera cui allude cursoriamente Arnaldo nel *De humido* (I.3, 372-6): «Propter hoc etiam mixtio - et quo ad quantitatem miscibilium et quo ad apprehensionem ipsorum - variatur in corporibus viventium et ipsorum partibus, quemadmodum alia et alia est quantitas et apprehensio miscibilium in corporibus animalium et plantarum et in oculo et lingua et in carne et in nervo et in aliis, ut alibi est ostensum»). Per il *De consideracionibus*, cfr. ed. AVOMO, IV, a cura di P. GIL-SOTRES e L. DEMAÏTRE, Barcelona 1988, specie *Introducción*, 49, 58.

2. Vedi anche I.1, 214-5, II.3, 953, II.3, 1048, per accenni alla pertinenza non medica del trattato. Seguo la tradizionale suddivisione in libri e capitoli; la numerazione delle righe segue l'edizione del testo approntata da McVaugh (in una redazione non ancora definitiva).

3. Vedi per le *quaestiones* classiche e quelle 'a risposta diretta' tipiche dei commentari medici B. LAWN, *The Salernitan questions*, Oxford 1963, e D. JACQUART, *La question disputée dans les Facultés de Médecine*, in AA.VV., *Les questions disputées dans les Facultés de Théologie, de Droit et de Médecine*, 279-315, Turnhout, Brepols, 1985.

4. «Nos vero predictam sufficientiam [delle argomentazioni mediche] secundum modum medicorum hic non suscipimus explanare, sed solum ad veritatem perficientem intellectum circa talem materiam laboramus» (fine cap. I.1, 223-26).

mente proposta nel *De intentione medicorum*, 19-22: «philosophus in doctrina sua considerat universaliter et absolute naturam rei, ita videlicet quod et intrinsicam et occultam et etiam manifestam, medicus autem tantum manifestam».

Tra le opere di Arnaldo il trattato *De humido radicali* è affiancabile a due opere scritte con l'intento di servire alla medicina, il *De intentione medicorum* e il *De consideracionibus operis medicine sive de flebotomia*⁵, a cui somiglia per l'indirizzo e la venatura polemica di cui è portatore, evidentemente connessa all'attività svolta da Arnaldo durante il periodo della sua composizione. Siamo alla fine del secolo XIII: per un decennio, dal 1291 circa fino al 1300, Arnaldo da Villanova insegna stabilmente medicina a Montpellier: all'inizio del 1300 se ne distacca e ritornerà ad insegnare, forse, per un periodo più breve, nel 1305-1308 circa⁶. La datazione dell'opera è possibile per ora solo approssimativamente, grazie a riferimenti interni incrociati: nel *De humido* Arnaldo cita esplicitamente solo il *De intentione medicorum* (I.1, 221; II.3, 858), e un'opera non identificata sulla *mixtio*;⁷ a sua volta il trattato viene citato solo nello *Speculum medicine* (2 volte: cap. 5 e cap. 66).⁸ Secondo McVaugh, in base

5. Altre due opere citate nel *De consideracionibus* come già pubblicate rientrano in questo gruppo: il *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse* e il *Commentum supra librum Galieni de morbo et accidenti* (vedi *De consideracionibus*, 219, 2). È da notare che nel primo commento (ed. AVOMO, XV, a cura di L. GARCÍA BALLESTER e E. SÁNCHEZ SALOR, Barcelona 1985, 296.6-9, su cui vedi *Introducción*, 116), come nel *De consideracionibus* cit.(131.11-132.3, e *Introducción* di P. GIL-SOTRES e L. DEMAÏTRE, 51), Arnaldo accenna a gravi tribolazioni e molestie subite per la malevolenza dell'ambiente medico, accenni che mancano nel *De intentione medicorum* e nel *De humido radicali*: che sia una indicazione di precedenza cronologica di questi due trattati? Per la datazione delle opere mediche di Arnaldo, vedi anche *l'Introduction* di McVAUGH alla sua edizione degli *Aphorismi de gradibus*, AVOMO, II, Barcelona 1975, 80-81.

6. Vedi PANIAGUA, *Arnau de Vilanova, Maître-régent à l'École de médecine de Montpellier*, (1985), in IDEM, *Studia arnaldiana*, 307-16, in part. 309-10.

7. Su cui vedi nota 1.

8. Arnaldi Villanovani Philosophi et medici summi *Opera omnia cum Nicolai Taurelli medici et philosophi in quosdam libros annotationibus*, Basilea, ex off. Perneae per C. Waldkirch, 1585, rispettivamente coll. 16-17 (*De membris*, a proposito dei membri radicali) e 130 (*De medicinis habentibus operationes similes universalibus, et primo de generativis lactis et spermatibus*, sulle medicine che generano latte e sperma) (ringrazio M. McVaugh per quest'ultima segnalazione). La prima citazione è solo un rinvio al *De humido*, a proposito del fatto che i membri radicali non si rigenerano: «in qua consideratione solum utitur sufficientibus ad finem suum, et non necessariis absolute, sicut ostenditur ex tractatu de Intentione medicorum, et de Humido radicali» (cfr. la discussione in II.1, 820ss). Da notare che l'umido radicale non è inserito tra gli umori, comprensivi delle umidità digestive, che sono elencati nel cap. 5 in numero di tre, con i nomi 'ros', 'cambium', 'gluten'. Nel cap. 66 il discorso verte sul meccanismo di produzione di latte e sperma, e su quest'ultimo Arnaldo dice che «ad primam membrorum formationem modica valde quantitas est sufficiens principii seminalis (quemadmodum declaratum est in tractatu de humido radicali) sed ad augendum et nutriendum membra natorum oportet exuberare nutritivam humiditatem» (cfr. II.2, 545-554).

anche a considerazioni stilistiche, il *De humido* si può collocare tra il *De intentione medicorum*, databile ai primi anni del decennio '90, e la *Repetitio super "Vita Brevis"* (finita nel 1301),⁹ preferibilmente intorno alla fine del secolo, quando l'autore aveva una cinquantina d'anni.¹⁰

Le opere composte in questa fase di matura attività universitaria sono tra le più impegnative di Arnaldo, per densità di riflessione e novità nel reimpostare questioni dibattute da tempo nell'ambiente medico e filosofico. I medici universitari della seconda metà del Duecento si trovano ad affrontare un faticoso lavoro di assimilazione e armonizzazione di opere di nuova o rinnovata traduzione, i cui contenuti si riflettono sulla teoria medica, sull'insegnamento e sulla pratica professionale. Numerose nuove opere galeniche, i *Libri naturales* di Aristotele, il *Canone* di Avicenna, i commentari arabi alle opere aristoteliche e le enciclopedie duecentesche, rendono il lavoro degli studiosi di allora complesso e a volte scoraggiante. Arnaldo ha ben chiaro il proprio compito: non solo selezionare e rendere perspicuo il patrimonio di conoscenze disponibili, favorendo il rinnovamento del galenismo con l'assimilazione di opere originali,¹¹ ma, come dice nel Prologo a Goseno di Colonia anteposto al *De consideracionibus operis medicine*, aggiungere il proprio contributo personale, appoggiandosi «proprie virtutis industrie aut doctrine sapientum et fundatorum artis» (ed. cit., 132, 20-21).

Non sempre i colleghi gli sembravano all'altezza del compito. Il *De humido*, come le altre due opere citate, inizia con la dedica ai propri allievi e/o sodali (sodici nostri) e con una dichiarazione polemica:

«Poiché i filosofi da quattro soldi e coloro che hanno studiato filosofia naturale a memoria, con le loro dispute sull'umido radicale del corpo vivente danno serio motivo di dubitare non solo ai nostri colleghi [medici] ma anche a coloro che si impegnano nella ricerca della verità, per soddisfare alle richieste dei colleghi vogliamo qui spiegare quanto sul predetto argomento [l'umido radicale] sia contenuto complessivamente nelle affermazioni estratte dagli scritti del sommo Albubetri, che chiamiamo di solito Rasis, di Galeno nei due trattati delle virtù naturali, ovvero delle trasmutazioni dei corpi e dei segreti naturali, e di Teofrasto nell'opera sul comportamento dell'anima vegetativa. Vogliamo così con questo libro preparare per i nostri colleghi un terreno di studio e di esercizio intellet-

9. Secondo McVAUGH, (*Introduction al De intentione medicorum*, ed. AVOMO, V.1, Barcelona 2000, 137) la composizione del *De humido radicali* seguirebbe quella di altre opere come gli *Aphorismi de gradibus*, circa 1295, e quindi sarebbe da datare proprio alla fine del secolo. Sulla datazione degli *Aphorismi* una diversa proposta viene da GARCÍA BALLESTER-SÁNCHEZ SALOR, che la fisserebbero alla fine del '200: *Introducción a Arnau de VILANOVA, Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse*, 116.

10. PANIAGUA, *El maestro*, 2, 5-6.

11. Vedi L. GARCÍA BALLESTER, *Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): el Hipócrates latino y la introducción del nuevo Galeno*, in «*Dynamis*», 2 (1982), 97-158.

tuale ordinato, mentre i nostri avversari vi troveranno materia per abbaiarci contro e anche, di nascosto, per colmare le loro lacune.»¹²

Nel corso dell'opera ricorrono altri passi polemici, contro i pazzi che ritengono l'umido radicale coincidente con lo sperma (I. I.1,41), che non conoscono i fondamenti della filosofia naturale (I.II.2, 650-2), che non sanno cose note alle donnette e ai bifolchi (I.1, 67-68), ecc., ma sempre senza mai fare nomi; infine Arnaldo chiude il trattato affermando che tra i colleghi di individui capaci di intendere il trattato "non ne conosce che uno solo". Non è chiaro se si tratti di una *boutade* polemica, di un *topos* oppure di un riferimento preciso: infatti nel manoscritto migliore e più antico del *De humido radicali*, il Parigino Latino 6949, accanto a questa frase il copista trecentesco ha aggiunto "cioè maestro Ermengaldo", vale a dire quell'Armengaud Blaise, nipote di Arnaldo, la cui vita si svolse in stretta connessione con quella del più noto zio.¹³

II. *Il contesto medico-filosofico*

Il trattato sull'umido radicale è dunque il contributo di Arnaldo a un dibattito allora acceso. Come hanno mostrato diversi studiosi,¹⁴ il tema è presente tangenzialmente in Aristotele e in Teofrasto,¹⁵ in Galeno, e nei traduttori/autori arabi del Medioevo. Dal punto di vista della filosofia naturale, Aristotele aveva posto il calore innato al centro dell'organizzazione fisiologica degli esseri animati, accanto o intrinsecamente connesso a una umidità che veniva da esso consumata; l'umido partecipava alla continuità della vita sostenendo l'azione continua e dissecante del calore: in questo senso serviva

12. «Quoniam plebei philosophi necnon hii qui in naturalibus balbide studuerunt de humido radicali viventis corporis disputantes validam suscitant sociis nostris dubitandi materiam necnon hiis qui ad habendam veritatis notitiam elaborant, ideo volentes satisfacere rogationi sociorum intendimus circa pefatam materiam sententiam explicare collectam ex dictis summi Albubetri (quem nos Rasim communiter appellamus), quam etiam ex dictis Galieni in duobus tractatibus de virtutibus naturalibus scilicet etiam de transmutationibus corporum et secretis nature, et ex dictis Theofrasti libro de operibus anime vegetantis – intendentis in hoc sociis nostris studendi aream et exercitandi intellectum pro modulo preparare, emulis vero nostris materiam prebere latrandi et propriam etiam eorum inanitionem reficiendi clandestine» (Prologo, 18-32).

13. Vedi McVAUGH – Lola FERRE, *The Tabula Antidotarii of Armengaud Blaise and his Hebrew Translation*, «Transactions of the American Philosophical Society», 90, 2000, pp. 1-3 e 170-195. L'informazione sulla nota manoscritta è una comunicazione di Michael McVaugh, dalla *Nota al testo* in preparazione.

14. T. S. HALL, *Life, Death and the Radical Moisture*, in «Clio medica», 3, (1971), 3-23, e poi McVAUGH, *The 'humidum radicale' in Thirteenth-century medicine*, in «Traditio», XXX, (1974), 259-283.

15. THEOPHRASTUS, *Historia plantarum*, I. I, 2.4, in *Opera quae supersunt omnia*, ed. F. WIMMER, Paris, 1931.

anche a spiegare la vecchiaia e la morte (argomento trattato nei *Parva naturalia*).¹⁶ Tuttavia pare sia stato Teofrasto il primo a precisare che si trattava di un componente innato e quantitativamente limitato di materia. Successivamente, nella tradizione medica, il concetto era stato usato per spiegare il meccanismo d'azione di un certo tipo di febbri (febbre 'ethica') comparabile a quello degli ultimi stadi dell'invecchiamento. Per Galeno l'umido era strettamente legato al calore, di cui era il necessario combustibile,¹⁷ ma non è ben chiaro se questo umido fosse uno dei tre che si trovavano nel corpo come frutto del processo digestivo, oppure avesse una origine diversa, dato che nel *De differentiis febrium* si parla di umidità o umido innati (edizione KÜHN, I,9, 318-9).

Le sostanze umide insite nel corpo e i prodotti della digestione suscitano l'interesse classificatorio dei medici arabi medioevali che interpretarono il galenismo, soprattutto per quanto riguardava la classificazione delle febbri, ma senza dubbio si deve ad Avicenna la sistemazione più articolata del concetto e il suo uso nella trattazione degli umori corporei, della febbre ethica, dell'invecchiamento e della morte. Sono impronte avicenniane il peso dato alla similitudine della fine della vita con la lampada che non riesce più a bruciare e si spegne; e la stessa definizione 'humidum radicale' o 'humiditas radicalis'. Dal *Canon* prende il via il dibattito duecentesco in cui si inserisce Arnaldo: in esso entrano anche le considerazioni contenute nel *De generatione et corruptione* (testo centrale per le discussioni sull'umido radicale) e nei *Parva naturalia* aristotelici, con i relativi commenti, il *De complexionibus* di Galeno, molto influente sul dibattito medico di Montpellier, e infine il trattato *De tabe* (o *De marasmo*, o *De marcove*) di Galeno sulle cui traduzioni, databili a cavallo del 1300, si sono soffermati McVaugh nel saggio sull'umido radicale del 1974 e poi L. Demaitre nel 1992.¹⁸

È stato notato che già a metà Trecento l'interesse per il tema si affievolisce, e l'accento sulla componente umida del processo biologico lascia il

16. *De longitudine et brevitate vitae*, capitolo 5, 466a18-b33 (è l'opera in cui si parla più esplicitamente dell'umido, nella coppia vitale caldo-umido contrapposta alla coppia freddo-secco caratteristica della morte); *De iuventute et senectute*, 469b8-470a6, e 478b25-28 (la morte naturale avviene per cause interne, coinvolte fin dall'inizio nella costituzione degli organi, ed è il disseccamento delle piante e la vecchiaia per gli animali), 479a8-10 (sul consumare da sé il proprio alimento da parte del calore innato), con una attenzione maggiore al raffreddamento piuttosto che all'umidità, come antitesi al disseccamento.

17. Vari luoghi galenici, citati in HALL, *Life, Death, and the Radical Moisture*, note 22-29 (*De facultatibus naturalibus*, *De methodo medendi*, *De differentiis febrium*, *De symptomatum causis*, *De temperamentis*, *De marcove*).

18. McVAUGH, *The 'humidum radicale' in Thirteenth century medicine*, specie 265-8 (per il ruolo di Avicenna e poi per il dibattito a Montpellier). L. DEMAITRE, *The medical notion of 'withering' from Galen to the fourteenth century: the treatise On Marasmus by Bernard of Gordon*, in «Traditio», XLVII (1992), 257-307 (con edizione del testo); sui diversi titoli della traduzione, vedi 267-8. Nell'edizione Kühn il libro è intitolato *De marcove*.

posto al primato del calore;¹⁹ tuttavia le coordinate anche geografiche di questo dibattito – nella sua fase medioevale – aspettano di ricevere una sistemazione soddisfacente. Il che non è facile perché i sondaggi per ora compiuti mostrano che l'umido radicale è tema ubiquitario tra XIII e XIV secolo, trattato in molti commentarii ai libri naturali di Aristotele, in ,quaestiones' legate all'ambito medico universitario, in discussioni di argomento teologico (collegato al problema della resurrezione e dell'unicità dell'individuo).

Arnaldo affronta l'argomento con un particolare obiettivo – stabilire quale sia la natura dell'umido radicale, e se e come si possa ricostituire – mirando a predisporre per i colleghi, medici ma anche filosofi,²⁰ un corretto terreno di studio e di esercizio intellettuale. A questo scopo affronta la discussione da un punto di vista filosofico e sceglie citazioni di appoggio dagli autori che avevano contribuito a impostare i termini della questione: Teofrasto (*Historia Plantarum*), Aristotele (*De historia animalium*, *De generatione animalium*, *Metaphysica*, *De Coelo*, *De generatione et corruptione*, *Meteorologica*, *De anima*), Avicenna (*Canon*), Rhazes (forse *De aluminibus et salibus*, opera alchemica, non medica), Galeno (*De spermate*, *De complexionibus*, *De facultatibus naturalibus*, *De secretis naturae*,²¹ *De fine medicine*²², *De demonstrationibus*²³, *De transmutationibus corporum*²⁴), ma anche autori come Euclide, Nicomaco di Gerasa e Palladio, invocati a sostegno generico o specifico delle affermazioni più dirette e personali di Arnaldo.

Poiché alcuni elementi e interlocutori di questo dibattito sono stati messi a fuoco da McVaugh e da Demaitre tempo fa, in questa sede vorrei rendere conto di altri tratti caratterizzanti l'opera di Arnaldo e porlo in relazione con alcune figure del panorama a lui contemporaneo, rimandando per una analisi più puntuale all'introduzione che accompagnerà l'edizione AVOMO del testo.

19. DEMAITRE, *The medical notion*, 273.

20. «... sociis nostris necnon hiis qui ad habendam veritatis notitiam elaborant» (prologo).

21. Libro di medicamenti, apocrifo ma attribuito a lungo a Galeno (vedi *Liber secretorum ad Montem*, ed. Venezia, per Philippum Pintium de Caneto, 1490).

22. Verosimilmente il *Definitiones medicae* (il senso concorda; per il titolo dell'opera, vedi un riferimento simile in *Repetitio super canonem vita brevis*, citato in McVAUGH, *Introduction a De intentione medicorum* di Arnaldo, p.188).

23. Su quest'opera perduta di Galeno vedi McVAUGH, *Introduction al De intentione medicorum* di Arnaldo, 171-79.

24. Opera citata solo nel *Prologo* e ancora non identificata con precisione.

III. *La struttura del De humido radicali arnaldiano e il suo contenuto teorico*

Il *Libellus* o *Tractatus de humido radicali* di Arnaldo è bipartito: nel primo dei due trattati (corrispondenti ai tradizionali 'libri') si esamina che cosa sia questa sostanza; nel secondo, se e come possa essere ricostituita – ,restaurata' – una volta consumata. A sua volta il primo trattato è tripartito, e nell'ordine affronta tre problemi: se l'umido radicale coincida con lo sperma in quanto tale, cioè come principio agente della riproduzione, se coincida con l'umidità materiale dello sperma, e come infine possa essere correttamente definito (definizione data da Arnaldo di questa sostanza). Il secondo trattato è diviso in quattro capitoli, in cui dapprima si elencano le ragioni contrarie alla ricostituzione dell'umido radicale, poi le ragioni a favore, per passare poi alla confutazione degli argomenti contro la ricostituzione ed illustrare infine come effettivamente e con quali limiti questa ricostituzione avvenga.

Con cura Arnaldo evita di occuparsi delle conseguenze mediche delle sue posizioni, e ricorre in questi casi sia a Galeno, sulle diverse finalità delle discussioni in medicina e filosofia, sia al suo proprio *De intentione medicorum*, direttamente o indirettamente; in un caso, criticando chi troppo facilmente applica un discorso medico all'ambito filosofico, rimanda all'*Etica nicomachea*, sulla necessità che ogni disciplina sia trattata secondo gli strumenti e le finalità sue proprie.²⁵ Ciò che gli preme è sgomberare il campo da false ipotesi o deduzioni, e "preparare un terreno di studio e di esercizio intellettuale ordinato" (*Prologo*, 29-30). Si potrebbe interpretare il trattato *De humido radicali* come il simmetrico del *De intentione medicorum*: mentre il primo esorta il lettore a considerare quale sia la finalità della riflessione medica e ad adottare il

---

25. A proposito del fatto che i membri cosiddetti spermatici non si rigenerino, e dell'inferenza che alcuni avevano compiuto, sostenendo che ciò era dovuto all'impossibilità di rigenerare l'umido radicale: «Nos enim iam medicinales sermones Galieni perscrutati sumus in libro de spermate et in aliis locis, et scimus illam non fuisse intentionem eius, immo secundum quod doctrina eius in libro de fine medicine collegimus et in libro de demonstrationibus et in aliis libris in medicina, sermones sui in medicinalibus accepti sunt secundum quod medicinali speculationi conveniunt sufficienter ad finem attingendum in illa arte, non aliter. Non enim suscipit medicus perquirere vel etiam perscrutari rerum in passionibus et principiis humani corporis secundum quod generabile et corruptibile est absolute, sed potius secundum quod sanabile est. Quapropter reprehensionis dignus est et ignorantie testis quicumque sicut novellus medicus de sermonibus sapientum medicorum iudicat secundum universalem acceptionem naturalis perscrutationis, et tales non subtiles, immo potius rudissimi et ignorantes iudicandi sunt, cum subtilitas et ingenium sint promptitudo cognitivarum virium ad inveniendum vel comprehendendum verum secundum exigentiam uniuscuiusque materie. Iam enim Aristoteles dixit aliter investigari verum debere in mathematicis, aliter in rethoricis et moralibus et cetera [...] Nos autem intentiones medicorum sapientum circa particularia dicta non suscepimus hic exponere; in libro tamen quem in medicina confecimus de intentione medicorum ad hoc aperuimus viam studentibus» (II.3, 827-47; 855-58). Per altri passi simili vedi poco più avanti e i paragrafi VI e VII.

criterio strumentalista della “sufficienza” nella scelta delle ragioni mediche,²⁶ qui si opta per il percorso speculare. In un lungo passo a proposito della discussione sul ruolo dello sperma nella generazione, dopo aver ricordato che Aristotele aveva già sufficientemente spiegato che non era un ruolo materiale ma informante, aggiunge:

«Comunque in questo modo non vogliamo criticare i medici sapienti che insegnano queste dottrine nei loro discorsi, perché sappiamo che le intenzioni dei medici esperti fondatori dell'arte sono giuste e che esse considerano la sufficienza in medicina e non la necessità della verità assoluta, fintantoché non nuoccia al conseguimento del loro intento; come viene spiegato nel mio trattato *De intentione medicorum* [...] Noi però qui non ci occupiamo di spiegare la sufficienza predetta secondo lo stile dei medici, ma ci impegniamo solo a perfezionare la conoscenza della verità su questo argomento.»²⁷

Ed è questo motivo, evidentemente, a giustificare la mancanza di qualsiasi accenno alle febbri, tradizionale argomento di applicazione della tassonomia degli umidi corporei, non solo in Avicenna (*Canon*, IV, fen I, tract. 2, cap. 1) ma anche in Galeno.²⁸

Possiamo dunque estrarre dal testo le affermazioni e definizioni che Arnaldo propone a proposito dell'umido radicale:

1) l'umido radicale è uno dei tre umidi presenti nel corpo vivente: uno è detto *continuans*, ed è proprio al corpo in quanto misto, mentre gli altri due, l'umido ,nutrimentale', o ,superveniens', o ,fluens', e l'umido radicale, sono propri esclusivamente del corpo vivente e sono ambedue vivifici, cioè soggetti del calore vivifico o ,naturalis' innato (I.3, 361 ss.), che li consuma (li consuma tutti e tre in misura diversa, ma il ,continuans' solo accidentalmente, altrimenti lo brucerebbe subito: vedi II.3, 776, 810 e 935 per il ,continuans',

26. Cfr. *De intentione medicorum*, ed. AVOMO, Tract. I; Tract. II.1, 108; II.2, 111 ecc., e l'*Introduction* di McVAUGH alle 137-8, 143-45, 181-192.

27. *De humido radicali*, I.1, 217-27: «Nec per hoc tamen intendimus sapientes medicos reprehendere qui talia sermonibus videntur docere. Scimus enim medicorum intentiones utpote fundatorum artis rectas esse et sufficientiam considerare in medicina, non necessitatem ultime veritatis, eo quod non nocet hoc eis ad consequendum intentum, quemadmodum ostensum est in tractatu nostro de intentione medicorum et iam etiam tetigit Avicenna in canone medicine, scilicet capitulo de virtutibus et etiam in capitulo de causa vel esse spermatis. Nos vero predictam sufficientiam secundum modum medicorum hic non suscipimus explanare, sed solum ad veritatem perficientem intellectum circa talem materiam laboramus».

28. L'opera principale in cui tratta l'argomento è il *De differentiis februm*; forse Arnaldo non l'aveva ancora letto a queste date: vedi l'*Introducción* di GARCÍA BALLESTER-SÁNCHEZ SALOR al *Commentum supra tractatum Galieni de Malicia complexionis diverse* di Arnaldo, nota 365, 136-7 (che nota come in questo commento non si parli né di ,humida' né di febbre ,ethica'), e le osservazioni di DEMAITRE, *The medical notion of "withering"*, 263 (Arnaldo usa il *De differentiis februm* nello *Speculum*). Nel *De humido radicali* l'unica occasione in cui sono menzionate le febbri e Galeno (I.2, 314-35) riguarda la localizzazione esclusiva del ,calor' e dell',humidum' nel cuore, non accettata da Arnaldo.

che produce l'invecchiamento visibile del corpo, e (II.2, 556-88) per il concetto di ‚consumo‘;

2) i due umidi vivifici si differenziano perché l'uno è acquisito lungo la vita attraverso l'alimento, l'altro è ricevuto dal corpo vivente al momento della generazione; l'umido radicale è così definito innanzitutto perché è «la radice e il fondamento primo del calore che serve strumentalmente all'anima per esercitare gli atti della vita nel corpo generato, attraverso il quale si esercita [...] il primo atto dell'anima nel corpo, cioè vivere» (I.3, 416-21);

3) l'umido radicale è, in tutte le parti del corpo, il primo soggetto del calore vivifico, ma essendo originariamente nello sperma, in quantità minima e quindi insufficiente alle necessità del calore vivifico lungo l'arco della vita, verrà ricostituito grazie al suo essere ‚informante e trasformante‘ dell'umido nutrimentale acquisito durante la vita; anche in questa seconda accezione si intende ‚radicale‘, dato che l'umido radicale «è la radice e il principio primo, dopo l'anima, dell'informazione dell'umido nutrimentale» (I.3, 421-24);

4) dunque l'umido radicale viene restaurato tramite la materia alimentare, grazie all'azione dell'anima vegetativa che esplica i suoi tre moti principali nella sostanza del corpo, cioè nutrire, accrescere, generare, e questo in tutti i membri (II.2, 680 ss.);

5) l'anima trasforma l'alimento rendendolo oggetto comune alle tre funzioni suddette nella terza digestione,²⁹ che avviene in tutti i membri, che tutti infatti possono nutrirsi, accrescersi e generare (II.2, 705-726);

6) dunque non c'è una differenza fondamentale tra umido radicale posseduto alla generazione e prodotto dal corpo come residuo alimentare. Contro coloro che ritengono non restaurabile l'umido radicale perché si troverebbe solo nei testicoli, Arnaldo ha mostrato nel capitolo I.2 come sia impossibile che l'umido coincida con la materia spermatica (vedi anche II.2, 640-48); ma inoltre mostra nel cap. II.2 (652-738) che, secondo Aristotele, l'«umido spermatico in cui risiede il principio della generazione non trae la propria ragion d'essere come principio della generazione dai testicoli, ma al contrario in un corpo animato la riceve in quelle parti in cui riceve la virtù e la modalità con la quale si forma l'ultimo e più prossimo alimento di ciascun membro; ciò non avviene nei testicoli, ma avviene o è in ciascun membro grazie alla sua propria digestiva»;³⁰

7) l'umido radicale, durante la vita, attraverso la nutrizione conserva il membro nella sua forma non in quanto radicale, ma in quanto vivifico, e ciò avviene perché la ricostituzione sia del membro sia dell'umido radicale obbediscono alla virtù assimilativa che presiede alla nutrizione e all'accrescimen-

29. La tripartizione del processo digestivo è quella contenuta nel *Liber februm*, parte III, cap. 1, di Isaac Israeli (stomaco, fegato, membri). Secondo altri, come Avicenna, le fasi sono quattro (stomaco, fegato, vene, membri).

30. ARISTOTELE, *De generatione animalium*, I.18, 724b25-725a22, 726a26ss, 726b1ss. Vedi anche la ripresa molto chiara in *De humido radicali*, II.2, 720-26.

to; la parte che si è perduta si ricostituisce per atto e virtù della parte rimanente (II.3, 1019-54). C'è però una debolezza della virtù assimilativa che non permette la ricostituzione identica e completa, per tutti i membri (II.3, 861-922; vedi più avanti, par. IV, 2);

8) la ricostituzione dell'umido radicale ha un limite certo, che viene chiamato morte naturale, dovuta all'azione stessa del calore vivifico: anche se tutti gli altri fattori sfavorevoli fossero limitati, rimarrebbe l'incapacità del calore vivifico di ricostituire esattamente l'umido radicale perduto.³¹ Lo svolgersi naturale delle cose prevede infatti l'indebolimento del calore vivifico e delle sue attività (il volgersi del principio attivo al passivo: II.4, 1078-91);

9) la durata della vita è determinata dalla «proporzione del calore vivifico rispetto all'umido passivo nella potenza di ricostituire e informare quest'ultimo in modo adeguato alla vita» (II.4, 1169-74).³² La misura di questa proporzione e quindi della durata della vita, nella loro vera e precisa quantità, è possibile solo a Dio (II.4, 1177-86);

10) il medico non può intervenire sulla morte naturale, perché essa è determinata non dalla complessione o da qualche altro elemento del corpo, ma solo dalla proporzione suddetta (argomento 9);³³

11) il medico è certamente in grado di applicare un regime adatto a neutralizzare gli impedimenti che possono ostacolare il raggiungimento del limite massimo concesso dalla suddetta proporzione: lo può fare mirando a custo-

---

31. Su questo punto Arnaldo non si distacca dalla sistemazione avicenniana, similitudine della lampada a parte (*Canon*, I, fen 3, doct. 3, Cap. singulare, *De causis sanitatis et egritudinis et necessitatis mortis*, 53ra): «Calor igitur innatus est causa extinguendi seipsum accidentaliter propterea quod sit causa sui ipsius materiam consumendi, sicut lampadis flamma quod extinguitur propterea quod suam consumit materiam, et quantum plus siccitas secundum augmentum procedit, calor innatus secundum diminutionem incedit, ergo accidit defectus numquam cessans usque ad ultimum qui est defectus restaurandi humiditatem loco eius quo resolutum fuit; defectus igitur semper augetur».

32. *De humido radicali*, II.4, 1159-76: «causa mortis naturalis quam quodlibet vivens corpus potest attingere per naturam est impotentia caloris vivifici uniuscuiusque corporis ad restaurandum deperditum, et sic ista impotentia dici poterit causa proxima. Omnes autem cause naturali decursu rerum procurantes hanc impotentiam remote cause poterunt appellari, quas ex superioribus patet esse accidentalem actionem caloris vivifici et contrarietatem materialium nutrientis. Patet etiam quod illa natura que principium est huius mortis naturalis non est quodlibet naturaliter conveniens individuo, sed potius dicitur naturalis ab ista natura que dicitur esse proportio vivifici caloris ad humidum passivum in potentia restaurandi et informandi ipsum sufficienter ad vitam, ita quod cum hec proportio deficit, deficiet restauratio et informatio et per consequens vita».

33. Qui Arnaldo contrasta con quanto dice Avicenna in *Canon*, I, I, fen I, doct. 3, cap.3 (*De complexionibus etatum*), che a proposito della ‚mors naturalis‘ scrive «cuique individuo destinata secundum suam primam complexionem usque ad terminum quem in sua potentia habet ad suam humiditatem conservandam; unumquodque nam eorum terminum prefixum habet qui in individuis diversificatur propter complexionum diversitatem, et hi quidem sunt termini naturales», fol. 4rb. Per Arnaldo la ‚proportio‘ tra ‚calor‘ e ‚humidum‘ non entra nella ‚complexio‘ e non è minimamente variabile come invece quest'ultima.

dire il calore naturale nelle disposizioni naturali, facendo sì che ogni uomo possa giungere a vivere il più a lungo possibile secondo la sua natura, considerando anche le necessarie sue occupazioni (II.4, 1290-1304);

12) «Per cui quando un medico dice, nel prescrivere o esaminare un agente salubre, che o ritarda la morte nei vecchi, o prolunga la vita e conserva la gioventù, e restituisce all'integrità più velocemente di qualsiasi altra cosa, certo bisogna intendere che ciò viene affermato rispetto alla morte accidentale, cosiddetta per comparazione alla morte detta naturale in senso assoluto» (II.4, 1315-21).³⁴

Questo ultimo punto merita un approfondimento, perché si collega alle ascrizioni ad Arnaldo del *De conservanda iuventute et retardanda senectute* e del *De vita philosophorum*, con i quali il medico catalano si sarebbe inserito autorevolmente nella linea prolongevitista che inizia con il *De retardatione accidentium senectutis* attribuito a Bacone ma in realtà di autore precedente (1250 circa) non ancora identificato.³⁵

Una buona parte del capitolo II.4 (1187-1321) è dedicato a confutare quei ,sofisti' che avevano sostenuto la possibilità di differire la morte naturale grazie alla medicina. Si tratta di una chiusa assai ambigua per il contrasto tra le enormi possibilità attribuite alla sapienza medica (modificare la ,complexio naturalis' fin dall'embrione, mutare poi la ,complexio fluens' e quella strutturale dei singoli organi, prescrivere un sano e opportuno ,regimen') e il limite insuperabile dettato dalla improrogabilità della cosiddetta ,morte naturale'. Quest'ultima è definita non direttamente dalla volontà divina, ma da un dato matematico ad essa sola noto, la «proporzione del calore vivifico rispetto all'umido nel suo compito di ricostituire e informare nel modo più preciso con tutti i fattori concorrenti alla natura del corpo vivente», che comprende anche la «misura della perdita o della quantità della cosa perduta in ciascuna parte del corpo e la possibilità della sua ricostituzione, e ancora della quantità che deve essere ricostituita, e ciò in ciascun corpo». L'estrema complessità di questo dato fa sì che possa essere noto solo a Dio (1175ss).

Escludendo dunque che qualcuno possa conoscere questa ,proportio', definita per tutti e diversa per ciascuno, ed escludendo quindi che sia possibile ritardare la morte ,naturale', Arnaldo sposta tutte le (ampie) possibilità della

34. «Unde cum medicus dicit in ordinationem et considerationem cuiusque cause salubris quod mortem retardat aut senium aut prolongat vitam et iuventutem custodit et reddit ante quodlibet aliud totum, sane intelligendum est dici respectu mortis accidentalis, sic dicte comparatione illius quam naturalem diximus absolute».

35. Vedi i trattatelli attribuiti a Ruggero Bacone (*De retardatione accidentium senectutis* e *Liber de conservatione iuventutis*), e quelli attribuiti dubbiosamente ad Arnaldo (*De conservanda iuventute et retardanda senectute* e *De vita philosophorum*). Su questa tradizione, sugli autori e sul posto che vi occuperebbe Arnaldo, A. PARAVICINI-BAGLIANI, *Il mito della ,prolongatio vitae' e la corte pontificia del Duecento. Il De retardatione accidentium senectutis*, in IDEM, *Medicina e scienze della natura alla corte dei Papi nel Duecento*, Spoleto 1991, 281-326, in particolare 316-321. Vedi anche il contributo di Chiara Crisciani.

scienza medica nel capo dell'allontanamento della morte ,accidentale'. E per morte accidentale si intende quasi tutto ciò che rientra nel reale svolgersi della esistenza umana, dalla morte che deriva dalla ,complexio' lasciata a se stessa (1282-86), (alcune dispongono a una vita più longeva di altre), al distemperamento di un organo, all'accorciamento della vita dovuto a un regime errato (alimentazione e affaticamento compresi), all'avversità dei materiali alimentari che per la loro difformità rispetto al corpo lo debilitano e corrompono il calore naturale, all'invecchiamento visibile che, come l'accartocciarsi della carta esposta al fuoco, è dovuto all'azione accidentale del ,calor' sull'umido ,continuans' del ,mixtum' (causa a cui Arnaldo aveva accennato in II.3, 938-42, attribuendole una parte di responsabilità nella morte individuale: «per questo motivo gli organi si induriscono e alla fine perdono la giusta proporzione con l'anima, fatto che è una delle cause della morte»; vedi anche II.4, 1165-67). Quindi il medico deve mettere in atto tutto quanto è nelle sue competenze per custodire il calore naturale nelle disposizioni naturali in modo da vivere nel modo migliore possibile. È necessario dunque un regime che neutralizzi i fattori che impediscono di giungere alla morte naturale. Chi lo prescrive – ,ille artifex' (II.4, 1291) – fa ciò che si ascrive al medico dei corpi umani, perciò le azioni del medico «non ordinantur ad retardandam mortem naturalem dictam absolute», ma solo ad eliminare gli impedimenti intrinseci ed estrinseci (e non tutti) che fanno sì che prima della morte naturale si verifichi una morte accidentale: a questo fine «omnia perfecte in medicina considerantur» (II.4, 1314-5).³⁶ Per questo ogni prescrizione medica che faccia auspicare un prolungamento della vita va interpretato correttamente come riferito alla morte accidentale e non naturale (vedi sopra, punto 12 delle tesi di Arnaldo).

Sembra con queste ultime parole che Arnaldo stia indicando come si devono interpretare le affermazioni vagamente millantatorie di certi medici, e forse anche le opere che già nel titolo promettono di andare oltre i confini della medicina, cioè i trattati della tradizione ,prolongevitista'. Quanto all'inserimento nella farmacopea prolongevitista di ingredienti di origine animale o minerale, o anche di piante miracolose come la ,trifera' nominata da Haly nel commento alla *Techne galenica*,³⁷ Arnaldo qui non si esprime, ed il pro-

36. Nel suo *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, tuttavia, Arnaldo non prende in esame il tema (vedi ed. AVOMO, vol. 10/1, ed. L. GARCÍA BALLESTER e M. R. MCVAUGH).

37. ALI IBN RIDWAN, *Commentario alla Techne*, penultimo capitolo, sulle possibilità mediche di ritardare l'invecchiamento: «Item possibile est ut sint medicine que prohibeant a velocitate ad senectutem scilicet a frigore membrorum et siccitate eorum et perlongetur per illud vita hominis quando regimen eius fit bonum, sicut dicitur quod homines vixerunt centenis annis. Et unum quod invenitur in illo est medicina inda que nominatur trifera, ipsa namque facit bonam digestionem et bonum calorem et conservat iuventutem spacio longo. Et fortasse illi qui diu vixerunt etiam invenerunt medicinas quibus prolongate sunt vite eorum quarum cognitio non pervenit ad graecos, nec ad aliquem eorum qui venerunt post eos usque hodie». Questo commentario era compreso nell'*Articella*, principale canone di testi medici delle uni-

blema è ancora aperto insieme a quello della attribuzione di queste opere solitamente anonime.³⁸

IV. *Gli argomenti contrari*

Nel corso delle confutazioni degli argomenti contrari, Arnaldo mette a fuoco le posizioni che considera erranee, oltre a fornire alcune precisazioni e qualche elemento in più sul proprio pensiero. La prima parte del trattato, dedicata alla natura dell'umido radicale, è suddivisa in due parti, di cui la prima dedicata a rigettare l'ipotesi che l'umido radicale coincida con quello spermatico in quanto principio primo e immediato del calore vivifico in ogni corpo vivente, acquisito con la generazione. Ciò non è ammissibile perché la materia del corpo fisico quando si presta alla generazione si spoglia delle determinazioni formali precedenti, e riceve la forma del corpo verso cui ha la potenza (I.1, 42-50).³⁹

Un altro notevole blocco argomentativo riguarda la confutazione di coloro che ritengono l'umido radicale di esclusiva origine spermatica e perciò, data la sua esiguità, presente solo nei membri radicali (e allora come potrebbero vivere i membri non radicali, come carne e grasso? I.1, 165-8) oppure addirittura solo nel membro principale e origine del calore vivifico, cioè il cuore, dal quale si originerebbe la sua azione informativa (esposizione e confutazione I.2, 300-353).

Sempre tra i sostenitori della tesi spermatica si trovano anche coloro che ritengono l'umido nutrimentale mescolato per atomi con l'umido radicale; la confutazione verte sulla impossibilità di una eguale distribuzione dell'uno con l'altro negli organi (I.1, 162-207). Trattando di coloro che ritengono l'umido radicale coincidente con lo sperma stesso, Arnaldo ricorda come essi propongano a proprio modo la similitudine della lucerna provvista di stoppino (un 'topos' della discussione⁴⁰). Per ovviare alla difficoltà costituita dalla

---

versità medioevali; Ali (Haly per Arnaldo e i suoi contemporanei) visse circa fino al 1068. La citazione (dall'edizione veneziana del 1557) è tratta da D. JACQUART, *La médecine médiévale dans le cadre parisien (XIVe-Xve siècle)*, Paris, 1998, 402. Vedi più avanti in questo saggio, il par. XII dedicato a Pietro d'Abano, 316-331.

38. Va detto, a proposito della pianta miracolosa detta trifera, su cui la nota precedente, che lo pseudo-Galeno del *Liber secretorum ad Monteum* (uno dei testi citati come fonte del *De humido radicali* da Arnaldo) ne prescriveva l'uso (CLAUDI GALENI, *Opera*, Venetiis, per Philippum Pintium, 1490, fol. 205 rb-va).

39. Arnaldo rimanda a *Meteorologica*, IV, verosimilmente 389b28-390a10. Il rimando non è del tutto convincente; sembra più vicino *De generatione et corruptione*, IV, 319b10-320a5; vedi comunque anche un possibile riferimento nella sezione avicenniana sulle pietre e i metalli che spesso era aggiunta al IV libro dei *Meteorologica* (AVICENNAE, *De congelatione et conglutinatione lapidum*, a cura di E.Y. HOLMYARD - D.C. MANDEVILLE, Paris 1927, 55).

40. Della fiamma di una lucerna come esempio dell'azione del calore vitale già parla Aristotele (per es. *De iuventute et senectute*, 469b), ma è in Galeno che l'estinzione della vita viene

scarsa quantità dell'umido spermatico rispetto alle necessità della vita, essi sostengono che lo stoppino sarebbe come la parte interna di ogni parte del corpo, delimitata dall'umido radicale, e solo a questa filiforme parte si applicherebbe il fuoco del 'calor naturalis' (I.1, 120). Più oltre invece la stessa similitudine è ripresa secondo l'interpretazione di chi sosteneva che non fosse possibile alcuna restaurazione dell'umido radicale grazie alla nutrizione, ma solo il rimpiazzo apparente di esso da parte dell'umido nutrizionale, come soggetto e materia del calore vivifico: poiché l'umido radicale – esemplificato nell'umidità dello stoppino, soggetto proprio del fuoco – essendo scarsissimo verrebbe immediatamente bruciato dal calore, l'umido nutrizionale/olio combustibile ovierebbe a questo pericolo consumendosi al suo posto. Tuttavia si tratterebbe solo di un dirottamento del fuoco da una sostanza molto scarsa verso una più abbondante, di fatto un palliativo, che ritarderebbe la consunzione dell'umidità dello stoppino (I.1, 483ss.).

Quando si tratta invece di confutare il loro argomento (II.3, 790-820), Arnaldo dà la propria interpretazione di questa similitudine: bisognerebbe immaginare che lo stoppino fosse animato e fosse esso stesso il soggetto dell'anima, cioè il corpo, e che inoltre il calore igneo, che serve strumentalmente a quell'anima, non agisse sull'umido materiale ('continuans') dello stoppino ma piuttosto su un umido diverso, acquisito nel momento della sua fabbricazione. Apparirebbe chiaro allora che anche se nello stoppino si consumasse un umido diverso dal 'continuans', rimarrebbe tuttavia lo stoppino, che sarebbe il soggetto dell'anima, e tanto a lungo continuerebbe ad esercitare lì le azioni dell'anima quanto a lungo potrebbe con il servizio del calore restaurare ciò che si è perduto dell'umido predetto. La similitudine proposta dai suoi antagonisti, conclude Arnaldo, non è calzante, e si può giustificare solo con l'intenzione di dare un'idea agli studenti. Il suo punto debole è che il calore agisce sull'umido 'continuans' dello stoppino, e anzi lo brucia, impedendo così all'anima di esercitare la sua azione (II.3, 793-12). Per Avicenna, artefice della similitudine ampliata della lucerna e dunque indiretto destinatario della polemica, essa rappresenta il meccanismo del 'calor' che si estingue per aver consumato la sua materia combustibile: la diminuzione della 'naturalis humiditas' è come quella causata dalla fiamma nella lampada (*Canon*, 53 ra, sulle cause della salute e della malattia e la necessità della morte). In modo più dettagliato – e anche differente nel significato – il meccanismo è spiegato nel capitolo dedicato alla febbre 'ethica', che nei suoi tre successivi gradi

---

accostata al comportamento della fiamma su uno stoppino ormai carbonizzato che non riceve più nemmeno l'olio (*De differentiis februm*, I. 8: ed. KÜHN, VII, 314). Avicenna completa la sua applicazione alla teoria dell'invecchiamento e della morte per consunzione dell'umido radicale: vedi *Canon*, I. I fen III, doct. III, cap. 1, *De causis sanitatis et egritudinis et necessitatis mortis*, f 53ra, e I. IV, fen I, tract. 3, cap. I *de Ethica*, fol. 413vb. Su origine e storia di questa immagine P.H. NIEBYL, *Old Age, Fever, ad the Lamp Metaphor*, in «Journal of the History of Medicine and allied Sciences», XXVI (1971), 351-368.

di gravità consuma prima l'olio del serbatoio della lucerna, poi quello imbevuto nello stoppino, infine le 'humiditates radicales' che sono contenute nel corpo dello stoppino (*Canon*, l. IV, fen I, tract. 3, cap. 1 *De ethica*, fol. 413vb).

Tra i fattori indicati erroneamente come cause di morte naturale, c'è anche la finitezza delle virtù sia dell'agente sia del paziente: «poiché la virtù del calore in quanto immessa in una quantità, non è infinita, la sua azione sarà misurata in un tempo finito, poiché nessuna azione di una virtù finita si estende per un tempo infinito» (II.4, 1135-40). L'argomento è respinto nel brano immediatamente seguente, perché potrebbero sopravvenire altre virtù e perché, come avviene nella fisica dei cieli, il moto planetario si esercita infinitamente su un corpo finito. Tuttavia Arnaldo non lo giudica falso, bensì insufficiente.

Tra gli argomenti confutati nel trattato II, dedicato alla ricostituzione dell'umido radicale, si trovano i seguenti:

1. se si potesse ripristinare l'umido radicale attraverso la nutrizione, isolati gli altri fattori di corruzione, l'umido potrebbe restaurarsi in eterno, il 'calor' non si estinguerebbe, e di conseguenza il vivente sarebbe incorruttibile (il che non è possibile), oppure in parte corruttibile e in parte no (altrettanto impossibile; II.1, 425-40); nella confutazione (II.3, 743-60), Arnaldo rileva che egli non sostiene la completa e ininterrotta restaurazione;

2. il fatto che i cosiddetti membri radicali, cioè ossa, nervi, legamenti, organi principali, vene, ecc.,⁴¹ non si ricostituiscano se danneggiati, è da attribuirsi non tanto al fatto che l'umido radicale in essi presente non possa essere restaurato, ma alla debolezza della virtù assimilativa (II.3, 875ss), che non può ricostituire perfettamente una quantità perduta, se la parte da perfezionare non preesiste. La debolezza della assimilativa è dovuta alla estraneità del materiale assimilato, che oppone resistenza e procura la perdita di una ulteriore frazione di ripristino (ivi, 906ss) e, con l'avanzare dell'età, a un difetto di 'calor naturalis' (ivi, 879-83). Ciò che viene assimilato dall'alimento al membro è di virtù più debole della parte originaria e non ha la forza di ricostituire completamente la perdita («defectus materie in quantitate per accidens»). Lo dimostrano le zampe di granchio e le code di lucertola, che ricrescono più gracili (II.3, 917-22). Si verificherebbe anche un «defectus in proportione et convenientia», per via della difformità dell'alimento rispetto ai membri spermatici (materia del nutrimento è il sangue e quindi crescono meglio carne, sangue, cuore e fegato, organi sanguigni: ivi, 987-93). E un «defectus loci»: i membri cosiddetti radicali sono più solidi e duri degli altri, e in essi viene quindi a mancare, soprattutto col procedere dell'età, il luogo per accogliere il nutrimento assimilato (ivi, 928 ss.). Poi c'è l'insufficienza del tempo, se l'organo leso ha perso una parte troppo cospicua che gli impedisce di espletare le sue funzioni, fondamentali per la vita (ivi, 994-1002). Tra le

41. Tutti a parte la carne e il grasso, secondo quanto chiarisce Avicenna nel *Canon*, I, fen I, doct. 5, cap. 1: «Ad sciendum quid sit membrum et sue partes...», fol. 8ra.

spiegazioni della diversa restaurabilità delle parti del corpo, Arnaldo ricorda (facendo riferimento a Ippocrate e a Galeno suo commentatore) che la ricostituzione dei membri non radicali (composti di carne ,fluens', muscolare, e grasso) è più completa perché l'assimilativa ha a disposizione un materiale, il sangue, più vicino alla sostanza da ricostituire (cioè carne e sangue): è come l'accrescimento del feto e del neonato grazie al sangue mestruale e al latte (II.3, 969-93).

3. Tra gli argomenti contrari al ripristino, rilevante il seguente: l'umido radicale non potrebbe essere sostituito con un ripristino, perché altrimenti si raddoppierebbe, divenendo un altro secondo il numero nel corso della vita, trascinando con sé il problema del raddoppiamento del soggetto dell'anima, col risultato inaccettabile di avere una sola forma per due soggetti (II.1, 456-61, e per la confutazione II.3, 787-819).⁴²

4. Un altro argomento contrario è quello portato da chi sostiene la non restaurabilità sulla base del *De generatione et corruptione*, I, v, perché nella nutrizione e nell'accrescimento il membro deve preesistere secondo la specie, come in un vaso da riempire con l'umido ,superveniens', o ,nutrimentale'; e invece, perdendosi l'umido radicale, come farebbe a ricostituirsi?⁴³ Qui si accenna a «cuidam expositori Aristotelis non parvo» (II.3, 1033ss), che ha diviso le parti del corpo in membri formali e materiali: «i membri secondo la specie e formali sono quelli predisposti alle azioni formali dell'anima, che sono azioni proprie e evidenti benché a volte più a volte meno, cioè quindi diversi dalla carne e dal grasso; i membri materiali invece, come la carne e il grasso, non sono delegati all'esercizio da parte dell'anima di alcuna notevole e manifesta azione». Tale divisione, «benché contenga una parte di verità, sappiamo che non si accorda con le intenzioni di Aristotele, poiché egli chiaramente nel *De generatione (et corruptione)* I, 5, ha fatto menzione della carne secondo la specie e secondo la materia. E ne seguirebbe che i membri materiali non potrebbero crescere né alimentarsi mancando di forma». La suddivisione in membri materiali e formali fa costantemente parte della discussione teologica sulla nutrizione, e di quella medica sull'umido radicale, sempre contrapposta sia all'ipotesi dell'assimilazione completa del cibo al corpo, sia a quella del ripristino dell'umido radicale.⁴⁴ La teoria originaria sarebbe di Alessandro d'Afro-

42. Questo dibattito poteva confluire in quello di interesse teologico sull'effettivo assorbimento del nutrimento nell'uomo, a proposito del quale c'è traccia nelle tesi condannate nel 1277 a Parigi: n.148 «Quod homo per nutritionem potest fieri alius numeraliter et individualiter»; R. HISSETTE, *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 8 mars 1277*, Louvain 1977, 187, 240-1, 299-300.

43. *De humido radicali*, II.1, 465-76; confutazione II.3, 1019-1053.

44. Vedi per esempio Alberto Magno, *De generatione et corruptione*, tr. III, cap. 8, probabilmente noto ad Arnaldo, e quanto dice J. ZIEGLER, 'Ut dicunt medici': *Medical Knowledge and Theological Debates in the Second Half of the Thirteenth Century*, in «Bulletin of the History of Medicine», n. 73, (1999), 208-237, specie 228-29. Vedi una rassegna anche in Pietro d'ABANO, *Conciliator*, *Differentia* 56.

disia, citato in Averroè, nel commento al *De generatione et corruptione* (adeguata dunque l'indicazione sugli ,expositores non parvi'); l'applicazione medica della teoria è quella che divide tra ,partes spermaticae', che sono generate dalla ,virtus formativa seminis' e contengono l'umido radicale, e le ,partes nutrimentales', che dipendono dalla trasformazione del cibo. Le prime hanno una ,ratio' formale e contengono il calore naturale, mentre le seconde forniscono al calore un nutrimento sostitutivo salvando così le altre.⁴⁵

5. Se effettivamente fosse possibile restaurare l'umido radicale, sostengono gli oppositori, ciò sarebbe logico avvenisse nel momento della perfezione fisica; ma, sostiene Arnaldo, è proprio da quel momento che il corpo accusa più perdite che progressi e le facoltà diventano sempre meno sufficienti per via della corruzione degli organi.⁴⁶

6. Arnaldo non concorda inoltre con l'ipotesi che la causa della morte naturale sia l'inadeguatezza del cibo come causa di una continua alterazione del corpo e del calore,⁴⁷ per quanto giudichi l'affermazione in certo modo accettabile, nel senso che il cibo induce la corruzione del ,calor' del vivente (II.4, 1132-38). Il motivo principale è che in tal caso si parlerebbe di una ,mors naturalis' generica, universalmente intesa per tutti i viventi, mentre la morte naturale è propria di ogni individuo singolo; non dipende dunque dall'elemento nutritivo, ma dalla misura di calore propria di quel particolare individuo.⁴⁸

45. G. ZANIER, *La concezione riduzionistica del vivente*, in *Parva mediaevalia*. Studi per Maria Elena Reina, Trieste 1993, 157-175, specie 158, 159, 164-169, sulle posizioni di Marsilio di Inghen e di altri teologi. Su questo tema si discuteva in termini filosofici fin dall'epoca dei primi commentatori di Aristotele, sempre attorno al *De generatione et corruptione* («Utrum augmentatio fiat secundum partes formales et non materiales»), e si continuerà a discutere nel Cinquecento (G. ZANIER, *La biologia teoretica nell'ultima fase del pensiero pomponazziano*, in D. FACCA-G. ZANIER, *Filosofia, filologia, biologia: itinerari dell'aristotelismo cinquecentesco*, Roma 1992, 105-30. Vedi anche lo stesso tema in Alberto Magno, più avanti, par. X.

46. *De humido radicali*, II.1, 476-82; la confutazione in II.2, 515-21 e II.3, 1055-64: la nutritiva non è più perfetta nell'età adulta come altre ,virtutes', e le parti sono intanto diventate più dure e meno capaci di assimilare nutrimento.

47. McVaugh rintraccia l'origine di questo luogo comune medico in GALENO, *De sanitate tuenda*; vedi il suo *The 'Humidum radicale'*, 276 e note 45 e 46 su Alberto Magno, sostenitore di questa tesi; ma lo erano quasi tutti (oltre a Alberto Magno, Bernard de Gordon e Pietro Hispano e Pietro d'Abano) anche perché appoggiati da Avicenna (*Canon*, fol. 52 vb, 53 ra), che la considerava una delle due cause intrinseche della morte, assieme alla consunzione delle umidità da parte del ,calor innatus'.

48. *De humido radicali*, II.4, 1095-1132: "Fuerunt autem nonnulli qui huius mortis naturalis et impossibilitatis sue retardationis alias causas assignavere, quorum quidam dixerunt quod causa mortis naturalis cuiuscumque corporis viventis (supposito quod omnia ei convenientia debito modo concurrant) non est nisi dissimilitudo et contrarietas nutrientis in potentia ad ipsum corpus, in qua dissimilitudine et contrarietate persistens secundum plus et minus dum est in transmutatione agit in corpus vivens et calorem eius continue, alterans et debilitans [...]

Nos autem dicimus quod licet verum sit, nutriens supradicto modo agere ad corruptionem viventis, non tamen dici debet absolute causa mortis naturalis convenientis particulari subiecto. [...] Postquam ei particulariter accepto dicitur mors naturalis convenire et differenter etiam

7. Nel trattare di nutrizione, errano coloro che come Empedocle la assimilano all'azione del fuoco e non la riportano a uno degli atti dell'anima, come dice Aristotele. La nutritiva infatti opera dall'inizio della vita per la salvezza del corpo (*De anima*, 416a10), opponendosi alla sua corruzione (causata principalmente dall'azione del calore naturale sull'umido radicale), e lo fa attraverso la nutrizione, mentre il calore del fuoco indurrebbe la distruzione del soggetto su cui agisce (II.2, 590-623).

8. Alcuni sostengono che l'umido radicale non si possa ricostituire, e che l'umido nutrizionale intervenga sostituendosi al primo per impedirne l'esaurimento. Dunque l'anima salverebbe il soggetto del calore come può. Ma così si verrebbe a sostenere che l'anima rinunci all'azione della vita che le è propria (ivi, 624-48). Qui Arnaldo taccia i suoi innominati interlocutori di mancanza delle elementari cognizioni di filosofia naturale (ivi, 648-50), e in una lunga esposizione ricostruisce il rapporto fondamentale che intercorre tra l'anima e l'alimento attraverso le tre 'virtutes' dell'anima vegetativa (nutritiva, accrescitiva, generativa; ivi, 648-690). Da chi e dove l'alimento trae la potenza che lo rende oggetto delle tre facoltà dell'anima? Dall'anima, agente comune alle tre azioni della vita; e il luogo è quello dell'ultima operazione dell'anima sull'alimento, cioè il luogo della terza digestione, che avviene in ogni membro. Con ciò si spiega anche come l'umido radicale non possa essere generato solo nei testicoli, bensì da tutto il corpo, come residuo, secondo quanto afferma Aristotele nel XV del *De animalibus*.⁴⁹

V. Alcune peculiarità

Vi sono poi alcune confutazioni che non ricorrono a inconsistenze interne rispetto ai canoni della riflessione in filosofia naturale e piuttosto si richiamano all'evidenza logico-matematica o sensibile.

1. Sono argomenti di natura logico-matematica quelli opposti a chi, sostenendo che l'umido radicale sia solo di origine spermatica e non restaurabile, escogitava soluzioni fantasiose per spiegare la sua distribuzione nel corpo

---

ab alio individuo, quare oportet quod principium sue mortis naturalis ei particulariter convenientis sit natura vel naturale principium conveniens ei particulariter. Illud autem patet absolute non esse nutriens, sed potius calor vivificus eidem conveniens proprie per sue generationis naturam obtinens inopotentiam operandi secundum exigentiam vite propter causas quas diximus et dicemus. Ex quo patet quod prudentius tales locuti fuissent dicendo quod causa mortis naturalis est corruptio caloris vivifici causata a dissimilitudine nutrientis; et licet insufficienter dictum extitisset, tamen propinquius veritati, cum naturam particulari subiecto convenientem dixissent esse causam mortis naturalis eidem subiecto particulari attribute».

49. *De generatione animalium*, 724b ss (vedi sopra nota 30). Come rileva Demaitre a proposito di Gordon, in *The medical notion*, la traduzione usata da lui come da Arnaldo non è quella di Guglielmo di Moerbeke dal greco, ma quella di Michele Scoto dall'arabo, suddivisa in capitoli diversi (288, nota a 21-24).

umano. La parola d'ordine per quanto riguarda il linguaggio di Arnaldo è ‚proportio‘; in un passo sembra che alluda alla lettura di un libro euclideo sulle proporzioni, il V degli *Elementa* (vedi l'accenno ai filosofi incompetenti che non sanno spiegare come possano mescolarsi equamente quantità diverse di umidi diversi: «tunc ergo sciant se nihil nosse de proportione quantitatis continue ad discretam et e converso, quod in mathematicis per Nichomacum et Euclidem sufficienter ostensum est, et etiam ignorabunt quod negotiationes communiter non ignorant»: I.1, 200-204). Nel trattato sull'umido radicale Arnaldo dimostrerebbe quindi interesse per la divisibilità geometrica e la teoria delle proporzioni tra grandezze difformi, che si collegano alla citazione esplicita di Euclide e Nicomaco di Gerasa (per le proporzioni in medicina pratica, l'autore di riferimento è Alkindi).⁵⁰ Secondo McVaugh,⁵¹ questi riferimenti sono inadeguati e non corrispondono a conoscenze approfondite, ma esprimono l'intento di applicare nuovi strumenti a vecchi problemi. Forse Arnaldo era tra coloro che avevano letto Euclide, di cui circolavano a fine '200 diversi commenti e traduzioni latine, dall'arabo e dal greco, sia alla corte pontificia (dagli anni '60) sia nell'Italia meridionale (del secolo XII), o forse semplicemente la sua è una citazione di seconda mano da Boezio.⁵² Certo sulla teoria delle proporzioni Arnaldo si applicò, e anche se nel *De humido radicali* non vi sono prove di un reale approccio matematico, è vero che nel trattato l'interesse per la ‚proportio‘ specifica (non genericamente intesa come ‚relazione‘) è molto spiccato, e poco scontato a quelle date.⁵³ Tra gli *Aphorismi de gradibus* e il *De humido radicali* circolano alcuni tratti comuni, come la convinzione che la ‚proportio recta‘ e l'armonia dei componenti fossero fondamentalmente positivi per la salute, e la convinzione dei limiti della conoscenza concreta rispetto alla certezza matematica. Vedi per esempio un altro contatto non solo terminologico tra la frase ‚secundum exquisitam veritatem‘

50. *De humido radicali*, I.1, 130-154 per la distribuzione dell'umido nelle ossa; 162-204 per la discussione sulla mescolanza di atomi di umido radicale con quantità cospicue di umido fluens o nutrimentale. Ivi, II.2, 567-88: il consumo di umido radicale per istante è bassissimo, ma va moltiplicato per gli istanti di tempo con qualche artificio, senza danno logico per la comprensione.

51. *The 'Humidum radicale'*, 282.

52. Vedi la figura centrale di Campano da Novara in A. PARAVICINI-BAGLIANI, *Medicina e scienze della natura alla corte di Bonifacio VIII*, in IDEM, *Medicina e scienze della natura alla corte dei Papi nel Duecento*, 233-266, specie 238-9 (per la possibilità di un contatto diretto tra Campano e Arnaldo entro il 1296) e le 244-45 (sul *Breviarium practicae* attribuito ad Arnaldo) e H.L.L. BUSARD, *The Mediaeval Latin Translation of Euclid's Elements*, Stuttgart, 1987; sulla diffusione nel Medioevo del pensiero matematico greco grazie alla mediazione di Boezio, vedi L. OBERTELLO, *Severino Boezio*, Genova 1974, 2 voll., vol. I, 174-5 e ss., 183, e su Nicomaco, 451-75. Va detto che sia Boezio sia Alberto Magno (altra possibile fonte di Arnaldo) mostrano di conoscere gli *Elementa* fino al libro IV. Per un confronto con gli *Aphorismi de Gradibus* vedi l'*Introduction* di McVAUGH all'edizione AVOMO, 107-110.

53. Vedi anche McVAUGH, *Arnald of Villanova and Bradwardine Law*, in «Isis», 58, n. 191 (1967), 56-64, in particolare 61.

del prologo degli *Aphorismi de gradibus*,⁵⁴ e il *De humido*, a proposito in entrambi i casi dell'inattuibilità della precisione assoluta: «Nam et si [intellectus] non possit eam facere secundum exquisitam et precisam quantitatem partium istorum comparabilium [l'unità di tempo e l'unità di misura del consumo di umido radicale], potest tamen aliud supponere per quod concludendo ut superius non decipietur, quia poterit diminuire quantitatem sensibilem consumptibilis et augmentare quantitatem temporis tantum quod sensus et imaginatio et ratio et omnis virtus cognitiva cuiuslibet sani hominis stabit in illo» (*De humido radicali*, II.2, 578-585).

2) Vedi anche le considerazioni sulla propagazione dell'identità di una pianta attraverso innesti (che sconsigliano chi pensa che l'umido sia solo vicino alla radice: I.2, 340 ss.), o sull'insufficienza dell'umido spermatico per tutta l'esistenza della pianta (I.2, 245-8 e II.2. 545-50). E, sempre sulla insufficienza quantitativa della materia spermatica, l'esame autoptico di un embrione allo stesso stadio di quello di cui parla Aristotele, completamente formato sebbene piccolissimo (II.2, 525-54).⁵⁵

Infine non è da trascurare, nel *De humido radicali*, la tendenza alla semplificazione e all'unificazione degli strumenti concettuali, che è un aspetto ricorrente delle innovazioni interpretative di Arnaldo. La sovrapposizione tra processo di produzione dello sperma e processo di ricostituzione dell'umido radicale perduto ha tra gli altri anche l'indubbio vantaggio di ridurre l'efflorescenza di nomi e concetti che nel Duecento aveva caratterizzato l'esame delle umidità del corpo. Un simile processo di semplificazione terminologica si presenta, ad esempio, nel *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse*, a proposito dei diversi tipi di 'calor' che affliggerebbero il corpo del febbricitante, e che Arnaldo riduce a uno solo.⁵⁶

VI. La problematica identificazione degli oppositori

Contro chi rivolge le sue confutazioni Arnaldo? Sembra di capire che il suo obiettivo siano soprattutto i filosofi che si occupano di questioni legate alla fisiologia e intervengono su argomenti come la generazione, l'accrescimento, l'invecchiamento e la morte, liminari alla teoria e alla pratica medica. In effetti se, come si è detto, Arnaldo non nomina nemmeno uno dei suoi interlocutori dialettici, è vero che li definisce sempre e solo 'philosophi' ('plebei philosophi', prologo, 18; 'talibus philosophis', I.1, 195; 'altius credentes

54. «Hoc [la 'complexio' di un composto medicinale] quidem secundum exquisitam veritatem necessarie certitudinis impossibile est [invenire] [...]. Artifex igitur [...] non potest de talibus habere noticiam nisi probabilem, que procedit per estimacionem appropiquantem veritati quantum possibile est rationi humane»: ed. AVOMO, 145, 4-16.

55. ARISTOTELE, *Historia animalium*, 583b.

56. Vedi *Introducción*, cit. al *Commentum supra Tractatum Galieni de malicia complexionis diverse*, in particolare 99 e ss.

philosophari', II.4, 1141) o ,philosophantes' (II.1, 428), o ,expositores' aristotelici (II.3, 1034).

Di contro, non vi sono rilievi critici rivolti ai medici, per i quali Arnaldo ha sempre in serbo aggettivi elogiativi (,sapientes', ,periti', ,prudentes', ,experti'); tutt'al più si segnala il generico novellino - ,novellus medicus' - che incorre in generalizzazioni filosofiche per inesperienza. A ciò si aggiungono, nei casi più controversi (come quelli sul ruolo dello sperma nella generazione e sulla causa della mancata rigenerazione dei membri radicali), le articolate argomentazioni a favore della scelta epistemologica dei medici per la ,sufficiencia' e non per la ricerca della ,veritas' in medicina (I.1., 215-226 e II.3, 1007-18). L'identificazione degli interlocutori è assai problematica anche per un altro motivo. Se è verosimile, come si è detto, che i sostenitori delle tesi confutate da Arnaldo debbano essere identificati tra i ,philosophi', è opportuno applicare anche a questo particolare caso quanto Reynolds, molto saggiamente, ammette a proposito della ricerca degli apporti individuali nelle dispute teologiche dello stesso periodo, in cui i teologi si contrapponevano genericamente ai ,medici'. Infatti non sempre a un ,quidam' apparentemente in carne e ossa corrisponde davvero qualcuno o una qualche determinata opera. Come i teologi personificavano le discipline, così potrebbe aver fatto Arnaldo: dicendo che qualcuno aveva sostenuto una certa ipotesi, in realtà stava personificando le differenti ,plausibili' posizioni che emergevano da un dibattito, senza che qualcuno le avesse esplicitamente proposte.⁵⁷ Mentre il complicato panorama delle discussioni filosofiche sull'umido radicale è messo a fuoco da Chiara Crisciani, io qui identificherò per sommi capi i rapporti che il *Tractatus de humido radicali* di Arnaldo intrattiene con la sistemazione avicenniana dell'argomento (dalla quale trae alimento come s'è detto il dibattito duecentesco), con le opere del contemporaneo e collega Bernardo di Gordon, con i precedenti commenti filosofici di Pietro Hispano e Alberto Magno, e con le *Differentiae* che Pietro d'Abano, sempre nello stesso giro d'anni, dedica al tema nel *Conciliator*.

VII. *Il rapporto con Avicenna*

Nel *De humido radicali* Arnaldo cita Avicenna una sola volta, per ricordarne le tesi strumentaliste. A proposito della questione annosa - «se il seme materialmente entri nella composizione del feto» - Arnaldo esprime la propria interpretazione (negativa), poi aggiunge (I.1, 217-23) che non vuole criticare i medici che insegnano queste dottrine, perché

«le intenzioni dei medici esperti fondatori dell'arte sono giuste e [...] esse considerano la sufficienza in medicina e non la necessità della verità assoluta, fintan-

57. REYNOLDS, *Food and the Body*, 116-7; egli conclude ricordando che tuttavia lo storico delle idee deve impegnarsi a fare l'opposto, cioè determinare esattamente chi ha detto che cosa!

toché non nuoccia al conseguimento del loro intento; come viene spiegato nel mio trattato *De intentione medicorum*,⁵⁸ e anzi già vi accennò Avicenna nel suo *Canon medicine* nel capitolo *De virtutibus* e in quello *De causa vel esse spermatis*.⁵⁹

Per quanto riguarda il contenuto dottrinale, mancano nel trattato di Arnaldo moltissimi elementi della discussione avicenniana intorno all'umido: la febbre ,ethica' e i suoi tre gradi di gravità, la consunzione della fase finale dell'invecchiamento, la ripartizione degli ,humida' corporei. Avicenna sembrerebbe quindi assente dalla trattazione, verosimilmente in quanto medico, ma non è così. Tra gli obiettivi del trattato arnaldiano c'è quello di spiegare due punti poco chiari del *Canon* – l'origine dell'umido radicale in rapporto allo sperma e la possibilità di una sua ricostituzione. Avicenna non chiarisce bene se l'umido radicale, responsabile della coesione delle membra, classificato tra le quattro ,humiditates' secondarie che si creano durante il processo digestivo,⁶⁰ sia effettivamente un derivato del nutrimento oppure, come è sibillamente detto, provenga dallo sperma (e quindi non dalla digestione). Parrebbe di sì, tenendo conto anche di un altro passo in cui si dice, a proposito delle cause della morte in generale: «Unumquodque preterea corpus terminum habet in quo resista [resistat?] siccitati necessarie complexionis sua et calore suo innato et quantitate sue innati [innate] humiditatis, a quo non remouetur». ⁶¹ Pure il significato della similitudine della lampada, nel passo relativo alla febbre ,ethica',⁶² parrebbe andare in questo senso, se la febbre ,ethica' è mortale perché arriva a consumare «corpus lichinii et humiditates eius radicales»; e così ha interpretato Reynolds.⁶³ Quindi per Avicenna l'umido radicale sarebbe posseduto da ciascuno in quantità determinata, non restaurabile, ragion per cui alla sua estinzione dovrebbe venire meno anche il calore innato. Ma è questo davvero il pensiero di Avicenna? Perché allora, alla fine del capitolo sulle ,humiditates' sopra citato, a proposito dell'umido radicale chiude dicendo che sì, il suo principio è nello sperma, ma «Spermatis

58. Arnaldo da VILLANOVA, *De intentione medicorum*, tr. I, 13-18, 102; tr.2.1, 107, 20-26; 16-32, 108; tr. 2, cap. 2, 111, 1-7; tr.2, cap. 4, 124, 24-25, 125, 1-3; e *Introduction*, 181, per questo punto in particolare 194.

59. AVICENNA, *Canon, De virtutibus*, 1.1.6.1, 23rb; *De causa et esse spermatis*, 3.20.1.3, 352 rb-va.

60. *Canon*, I, fen I, doct. iv, cap. I: «Quid sit humor et eius divisiones», fol. 4va: «Quarta [humiditas] est humor qui est intus in membris simplicibus a principio nativitatibus per quem partium eorum continuitas existit, cuius principium est ex spermate. Spermatis vero principium est ex humoribus».

61. *Canon*, I, I, fen III, doct. III: «Capitulum singulare de causis sanitatis et egritudinis et necessitatis mortis», fol. 53rb. Poco sopra Avicenna aveva posto tra le due specie di danni (,nocumenta') a cui sono esposti i corpi umani «humiditatis resolutio a quo creati sumus et hec quidem ordinate advenit» (ivi, 52vb).

62. La similitudine non è usata sempre con lo stesso significato: vedi per esempio a proposito delle cause di salute e malattia ecc., fol. 53ra, dove la fiamma viene a contatto con due umidità, una di cui si nutre, l'altra che la spegne (olio e acqua).

63. REYNOLDS, *Food and the Body*, 112-3.

principium est ex humoribus?» E' un'affermazione ambigua, che potrebbe anche riportare lo sperma nell'ambito di influenza della nutrizione, come l'aristotelico ,residuo' (spiegando così l'astrusa collocazione dell'umido spermatico in questo elenco), e avvicinarsi alla assimilazione, sostenuta da Arnaldo, tra i due umidi. Del resto lo stesso Galeno, a proposito del circuito sperma, embrione, membri radicali, cibo, e di nuovo sperma, non era stato molto chiaro e si era poste domande simili a quelle di Arnaldo.⁶⁴ Proprio queste ambiguità dovevano avere contribuito a spronare Arnaldo alla composizione del *De humido radicali*. E sullo stesso punto interverrà esplicitamente, come si vedrà più avanti, Pietro d'Abano.⁶⁵

VIII. Arnaldo e Bernardo di Gordon sull'umido radicale

Connesso al rapporto con Avicenna è quello con le posizioni di Bernardo di Gordon, che nel suo *Tractatus de marasmode secundum intentionem Galieni*, tratta abbondantemente dell'umido radicale. Bernardo si professa neo-galenista, e dal titolo il trattato dovrebbe essere una ,expositio' dell'opera galenica dallo stesso titolo, di cui Bernardo avrebbe posseduto precocemente la traduzione latina; ma nei fatti egli segue un percorso molto più prossimo a quello tradizionale dettato dalle fonti arabe e sistematizzato dal *Canon*, che fa dell'umido radicale insieme al calore naturale l'elemento cardine della vita biologica, legato all'invecchiamento e ad alcune febbri particolarmente gravi.⁶⁶

Il *De marasmode* di Bernardo è un'opera medica, in cui la descrizione delle varie forme di decadimento fisico mortale permette la prognosi e la cura ove è possibile. In apparenza i trattati di Arnaldo e Bernardo sono diversissimi, come approccio, contenuti, struttura, ma entrambi mostrano in posizioni emblematiche le trattazioni degli stessi temi (la generazione, il ruolo dell'umido nello svolgersi della vita, il prolungamento della vita). Tra queste due opere si intravede un rapporto che ancora non è ben chiaro; cronologicamente sembrerebbe che l'opera di Arnaldo abbia preceduto l'altra, ma evidentemente gli argomenti dibattuti erano gli stessi, e più volte i due medici, colleghi all'università di Montpellier, affrontarono i medesimi temi (tiriaca, gradi medicinali, ecc.).⁶⁷ I loro ,tractatus' (*De marasmode* e *De humido radicali*) si differenziano marcatamente per l'asimmetrica presenza del *Peri marasmou* di

64. Vedi GALENO, *De spermate*, I.12-3-4, e 16, con le osservazioni di HALL, *Life, Death, and the Radical Moisture*, 19 nota 34.

65. Si conferma dunque quanto affermato da M. STOLBERG in *Die Lehre vom "calor innatus" im lateinischen Canon medicinae des Avicenna*, in «Sudhoffs Archiv», 77 (1993), 33-53.

66. L. DEMAITRE, *The medical notion of "withering" from Galen to the fourteenth century*, (con edizione del trattato di Gordon), cit. in nota 18.

67. L. DEMAITRE, *Doctor Bernard de Gordon: Professor and Practitioner*, Toronto 1980, 38, 49-50, 67, 73ss., 78ss., 85, 97ss., 100.

Galeno (che Arnaldo sembra non abbia mai posseduto né utilizzato),⁶⁸ ma vi sono anche discrepanze teoriche che vale la pena di rilevare, per evidenziare più che le ascendenze dottrinali il contesto reale in cui si muoveva Arnaldo a Montpellier in quegli anni.

A) L'opera inizia con una 'questio' sulla generazione e lo sperma, nella quale vengono confrontate le opinioni dei filosofi e dei medici senza mai parlare dell'umido radicale. Gordon rigetta le opinioni aristoteliche che escludono l'esistenza dello sperma femminile (112-3: «dico quod non est possibile»), abbracciando la teoria dei due semi; sul punto invece Arnaldo si rifà semplicemente ad Aristotele, senza precisazioni.

B) Secondo Bernardo, «Nichil aliud est mors quam extinctio calidi naturalis in humido radicali» (*De marasmode*, 305). Caldo e umido sono i due principi della vita, nel senso preciso per cui finché il calore dispone di 'humidum' come suo 'pabulum', c'è vita. Solitamente l'esaurimento del 'pabulum' si innesca con l'invecchiamento (che induce una 'mala complexio' fredda e secca); può però accadere che in conseguenza di certi tipi di febbri, come il causone o la febbre 'ethica', o per altre cause, si giunga al marasma anche in età giovanile ('mala complexio' calda e secca). Il meccanismo di disseccamento progressivo che va a colpire fino gli organi interni è ben descritto dal funzionamento della lampada, che dopo aver esaurito tutto il combustibile, carbonizzatosi lo stoppino, si spegne (*De marasmode*, 249-67); lo stesso processo letale è ripetuto in termini medici nel capitolo 5 (sui tre stadi della febbre 'ethica').

Come si può notare, Arnaldo al confronto è più preciso e distingue tra morte naturale e accidentale (una febbre è un 'accidens' da non accostare all'invecchiamento); evita di attribuire alla dissimiglianza del nutrimento un eccesso di influenza, pur ammettendola; non collega la morte naturale alla 'complexio', mentre per Bernardo di Gordon la lunghezza della vita ha a che fare con la 'complexio' delle diverse età (*De marasmode*, cap. IV); parla ostinatamente di un rapporto, una 'proportio' o una 'mensura' tra calore e umido, e non ritiene la similitudine della lampada calzante, perché lo stoppino bruciato non rappresenta l'umido radicale estinto ma casomai l'umido 'continans', che non è coinvolto nel processo vitale. Inoltre nella tassonomia umorale di Gordon gli umidi sono i tre della tradizione araba ('ros', 'cambium', 'glutinum'); da notare che lo sperma sarebbe il residuo del secondo, 378-89, mentre il 'glutinum' sembra coincidere con l'umido radicale, 429ss). La connessione tra sperma e umido radicale e tra umido radicale e digestione non è più chiara qui che in Avicenna.

Ma, per Gordon, se con un regime debito si può ottenere che il calore naturale giunga fino all'ultimo momento possibile, non si può prolungare la vita umana. Questo perché «cum corpus humanum indigeat cibo restaurante

68. Vedi le osservazioni di McVAUGH, *The 'humidum radicale'*, 272-81, e per l'assenza dell'opera galenica nella biblioteca di Arnaldo, l'*Introducción* di GARCÍA-BALLESTER-SÁNCHEZ SALOR al *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse* di Arnaldo, 25.

deperditum et cibus non sit undique et omnino assimilabilis corpori humano, ideo vita non potest perpetuari, quoniam cum sit contrarietas inter cibum et corpus [...] ideo calidum naturale alterabitur a cibo et similiter humidum radicale» (*De marasmode*, 325-8). L'alterazione è continua e si fa evidente coll'avanzare dell'età. Quando si arriva alla estrema vecchiaia, «advenit mors naturalis propter tria: primo propter parvitatem caloris naturalis, secundo propter siccitatem et humidi radicalis privacionem, tertia causa est propter humidi radicalis alterationem» (ivi, 338-40). In realtà, è proprio quest'ultimo punto, l'alterazione dell'umido da aereo e untuoso ad acquoso, a decretare la consunzione del calore naturale (ivi, 354ss).⁶⁹ La morte naturale in vecchiaia per Bernardo di Gordon è dovuta non all'alterazione della proporzione calore naturale/umido radicale per insufficiente ripristino dell'umido (come in Arnaldo), ma all'alterazione dell'umido radicale che diventa acquoso e, in generale, alla corruzione del calore e dell'umido causata dall'eterogeneità dell'alimento introdotto rispetto alle necessità naturali.⁷⁰

C) Arnaldo dedica il trattato all'analisi dell'umido radicale, ma ritiene che sia il calore naturale il principio del corpo per quanto riguarda la durata della vita (*De humido radicali*, II.4, 1080), come Bernardo de Angrarra (collega a Montpellier), mentre Gordon sembra più attento al ruolo dell'umido radicale (*De marasmode*, 299-302). Come spia di questo diverso orientamento vedi la maggiore ricorrenza di 'corruptio' rispetto a 'consumptio' in Arnaldo.⁷¹

D) E' possibile che la chiusa problematica del trattato di Arnaldo sia una interlocuzione proprio con il collega Gordon, che passa da una serie di giudizi propositi sulla opportunità di seguire un regime tradizionale senza farsi illusioni sul prolungamento della vita,⁷² a un atteggiamento nei fatti differente. Il *De marasmode* termina con due capitoli di prescrizioni mediche, uno (il sesto) dedicato alla cura del marasmo causato da febbre 'ethica' o da vecchiaia, «quantum est possibile 'per naturam'» (446-7), il settimo e ultimo su come un medico può ovviare alla morte per vecchiaia «per naturam et aliquo modo supra naturam», cioè confezionando un elixir tramite distillazione di sostanze vegetali, minerali, e animali (sangue umano in particolare), con l'aggiunta di polvere d'oro. Questo elettuario di sua ideazione, dice Bernardo, «reddit hominem insenesibilem quantum est possibile per naturam, quoniam confortat cor et viscera et expellit omne superfluum et addit in calorem

69. Che l'umido vitale debba essere non acquoso ma untuoso, è dottrina aristotelica: vedi G. FREUDENTHAL, *The Problem of Cohesion between Alchemy and Natural Philosophy: from Unctuous Moisture to Phlogiston*, in *Alchemy revisited: Proceedings of an International Congress at the University of Groningen, 1989*, a cura di Z.R.W.M. von MARTELS, Leiden 1990, 107-116, in particolare 109.

70. Vedi sopra, par. IV.7.

71. Cfr. per questo criterio discriminante DEMAITRE, *The medical notion*, in 272-73.

72. La medicina poteva con l'applicazione delle «sex rerum non naturalium» far arrivare alla massima persistenza possibile del calore naturale «in suo humido radicali», «sed quod sit insenesibile et quod perpetuetur vita hoc est penitus impossibile», *De marasmode*, 308-13.

naturalem et pertinet paululum caliditati», perché «ex altiori potentia processit quam sit quelibet perspicacitas luminis naturalis» (*De marasmode*, 538-9). Potrebbe essere, quello di Arnaldo, un richiamo alla moderazione formale dei termini, più che delle azioni: l',artifex' resta al di là di quanto promette, solo un medico tra i medici.

IX. Arnaldo e Pietro Ispano

Tornando a ritroso, alla ricerca dei possibili interlocutori di Arnaldo, verso la metà del Duecento si incontrano molte opere di Pietro Ispano che trattano il tema dell'umido, databili al periodo in cui il medico filosofo (e poi papa Giovanni XXI) insegnava a Siena: diverse *Quaestiones* sulle *Isagoge* di Johanni-tius, sulla *Tegni* (traduz. arabo-latina dell'*Ars medica* di Galeno),⁷³ sui libri *De animalibus* (queste ultime solo attribuite; tutte le *Quaestiones* sono conservate nel manoscritto della Biblioteca Nazionale di Madrid n. 1877).⁷⁴ Ma il pensiero più articolato sull'argomento si trova nelle *expositiones* sui *Parva naturalia*.⁷⁵ Era effettivamente nel *De longitudine et brevitate vitae* e nel *De morte et vita* che Aristotele forniva più agganci alla teoria dell'umido radicale come contrappeso sostanziale del calore innato nel processo vitale. Ispano infatti ne trae argomento per un *Tractatus bonus de longitudine et brevitate vite* in tre libri, sulle cause della vita e della morte (I), sui modi e le cause della corruzione dei viventi e della loro salvaguardia (II), sulla lunghezza e la brevità della vita e le loro cause.

L'impianto teorico di Ispano concede largo spazio a temi di cui Arnaldo evita assolutamente la menzione, come lo ,spiritus' o ,medium vivendi',⁷⁶ la ,Divina providentia',⁷⁷ la scienza astrologica;⁷⁸ viceversa, ve ne sono altri

73. Vedi dall'indice fornito da F. SALMON in *Medical Classroom Practice. Petrus Hispanus' questions on Isagoge, Tegni, Regimen acutorum and Prognostica* (c. 1245-50), Cambridge-Barcelona 1988, oltre a diverse ,quaestiones' collaterali (sulla rigenerazione dei membri radicali per esempio), la questio su *Tegni*: «Queritur, cum duplex sit humiditas nutrimentalis et spermatica, in quo membro magis sit spermatica et in quo nutrimentalis», f. 70va.

74. Vedi le (attribuite) *Quaestiones De animalibus*, f. 286vb: il ,calor vivificus' «semper agit in subiectum suum consumando humidum radicale quod est pabulum ipsius et istud humidum est aereum et non aquosum, quia humidum aquosum extingueret ipsum»; «calor infixus in membris, radicans in humido spermatico et iste non fluit et refluit, sed est radicalis et durat in corpore durante vita» (ringrazio Silvia Nagel per avermi messo a disposizione la trascrizione del manoscritto).

75. Pubblicati nella collezione delle *Obras filosóficas*, ed. M. ALONSO, vol. III, Madrid 1952.

76. «Fundamentum igitur vite in complexionis temperamento et machine membrorum compositione recta et in calore vitali et humidi radicalis et nutrimentalis proportionem et in spiritus recta dispositione consistit», I.1, 419, 18-21 (per lo ,spiritus', ivi, 11-13).

77. Vedi *Tractatus bonus de longitudine et brevitate vite*, cap. II. p. 445, 9.

78. *Tractatus bonus*, l. III, cap. 4, 456, 18-25, tra i modi di preservare i corpi dalla corruzione.

completamente assenti, come il meccanismo della nutrizione. Limitandoci allo stretto campo relativo all'umido radicale, ci sono alcuni punti sui quali è verosimile che Arnaldo abbia presenti le tesi sostenute da Pietro Ispano in questo trattato nelle proprie argomentazioni. Esse riguardano in primo luogo l'origine dell'umido radicale (denominato in modo diverso a seconda dei diversi libri e capitoli: ,humidus radicalis', ,humidum radicale', ,humiditas radicalis'), la sua non rigenerabilità, la sua sostituzione da parte dell'umido nutrimentale nel processo vitale. In secondo luogo, l'umido radicale e nutrimentale nelle piante. In terzo luogo, le possibilità della medicina.

La morte viene definita come «corporis viventis corruptio ex separatione anime a corpore et ex eius machine dissipatione proveniens» (*Tractatus bonus*, I.1, 418, 24-26). Essa può avvenire per cause interne al corpo o esterne: naturalmente ciò che riguarda le ,radices vite', cioè il caldo e l'umido, fa parte delle cause interne (ivi, I.2, 424, 10-15). Il ,calor', nella sua duplice forma di ,radicalis' (dal temperamento nativo, distribuito per tutto il corpo) e ,fluens' (prodotto negli organi principali; ivi, I.1, 419, 3-8), consuma le due forme di umido: «humidum autem radicale est subiectum; nutrimentale autem pabulum et humorum consistentia, ad nutrimentum concurrens, ad vite et caloris conservationem operatur.»⁷⁹

L'umido radicale però non si può restaurare, come è spiegato più avanti, perché «humidum radicale ex primo spermate procedit. Sperma autem primum regenerationem non patitur: ipsum enim ex parentum humiditatibus emanans per virtutes ipsorum et organa determinata productum nequit per virtutes et actiones filiorum regenerari» (ivi, I.2, 429, 1-6). «Et ideo humidum quod primam corporis constitutionem sequitur, restaurari non potest» (ibidem, 8-10).

E' dunque la «humidi nutrimentalis presentia, quam convertit et per cuius obviationem a substantialis humidi consumptione retardatur», che rappresenta la via per conservare il calore.⁸⁰ L'umido nutrimentale è un provvedimento⁸¹ escamotage per distrarre il calore naturale dal consumo immediato e rapido dell'umido radicale, che essendo di origine spermatica e quindi di scarsissima entità, non ripristinabile in alcun modo, sarebbe in breve esauri-

79. *Tractatus bonus*, I.1, p. 419, 8-10. Esiste anche una *tertia humiditas*, corrispondente al "nutrimentalis nondum ad perfectam conversionem perveniens" (ivi, I. 2, pp. 427, 1-2), ma di questa Ispano tratta solo per introdurre la sua versione della similitudine della lampada.

80. *Tractatus bonus*, I.1, 421, 10-14. Una seconda via per preservare il calore è anche quella, più schiettamente aristotelica, della somministrazione di aria tramite il respiro, ma è di fatto tralasciata nel trattato a favore della prima; vedi comunque I.1, 421, 10-15.

81. Così il testo: «Ad resistantiam autem huius resolutionis [dell'umido radicale], cursus retardantem, habendam, naturalis providentia humiditatem nutrimentalem, quam calor naturalis tanquam pabulum obvians invenit, et, in ipsam suam figens actionem, ipsa convertit et a conversione et resolutione radicali aliquantulum desistit" (I.2, 426, 20-25).

to. Ma questa deviazione è solo temporanea: «Non potest autem nutrimentalis radicalis consumptionem prohibere, sicut neque actionem caloris adimere, sed eius consumptionis velocitatem potest retardare» (I.2, 426, 26-29). Ricorrendo come sempre alla metafora dell'umido come ,pabulum', Ispano dice che il ,calor' «non cessat hanc humiditatem devastare, continue depascendo, quousque totam consumit», per cui il ,calor' non ha più soggetto cui aderire e così si estingue; questa è la «mors que unicuique individuo secundum naturalem ordinem est destinata» (I.2, 424, 22-27).

In un riassunto finale Ispano, a proposito dei fattori di lunghezza o brevità della vita, parla di due argomenti che parrebbero avvicinarlo ad Arnaldo: la affinità necessaria tra ,humidum nutrimentale' e ,radicale' e la ,proportio' tra calore e umido, ma in termini che mostrano la differenza di livello speculativo tra i due:

«Humidum autem duplex distinguitur. Primum est radicale ex spermate procedens, in quo constitutio membrorum radicalium consistit; et hoc est primum fundamentum vite et caloris naturalis. Et in huius dispositione primo consistit longitudo ac brevitudo vite. Secundum est nutrimentale, et est pabulum caloris naturalis, et preservat primum a consumptione. Et in hoc longitudo vite secundario existit. Oportet ergo hoc secundum primo esse proportionale et homogeneum, ut, sicut primum est caloris fundamentum, similiter et hoc eius sit pabulum et sustentamentum. Necesse est igitur utrumque predictas conditiones habere, in quibus vite longa conservatio per caloris naturalis diuturnam continuationem fundetur» (*Tractatus bonus*, III.1, 461, 7-18).

E più avanti: «Calidum igitur habens temperamentum virtute et humidum sibi proportionale quantitate et qualitate ad vite longitudinem concurrunt» (ivi, III.1, 462, 9-11).

Un ultimo passaggio che Arnaldo aveva forse in mente quando si scagliava contro le farneticazioni di alcuni a proposito dell'umido radicale nelle piante, riguarda il regno vegetale. Secondo Ispano le piante, o almeno alcune (ivi, l. III, cap. 6), godono di una speciale durata della vita perché si rigenerano continuamente, grazie alla disponibilità diretta di ,humiditas nutrimentalis', alla cui fonte sono congiunte (ivi, III.6, 488, 21-24) e soprattutto perché le loro parti hanno un'origine diversa rispetto ad altri viventi: infatti l'umido radicale è collocato solo vicino alla radice, dove è germinato il seme, mentre tutto il resto della pianta è irrorato da umido nutrimentale, rigenerabile:

«nam partes plante omnes ex humiditate nutrimentali procedunt, praeter paucas; cum enim ex semine parvo magna producat plantam, pauca partium quantitas, que circa radicem consistit, ex grano procedit, relique autem ex humiditate nutrimentali producuntur, sed partes ex humiditate nutrimentali procreate restaurantur, sicut contingit in animalibus, quamvis ex spermate procedentes irrecuperabiliter amittuntur, nam vivens generatum secundum sperma radicale restaurationem virtutum non habet, sed super humiditatem nutrimentalem quam digerit et convertit» (*Tractatus bonus*, III, cap. 6, 488, 9-19).

Arnaldo, invece, aveva usato l'argomento degli innesti a dimostrazione della presenza dell'umido radicale in tutta la pianta e della sua rigenerabilità, contro chi sosteneva il contrario (*De humido radicali*, I.2, 247-8, 336-52).

Quanto alle possibilità della medicina, Ispano non raggiunge la apodittività di Arnaldo (che separa precisamente la ‚mors naturalis‘ dalle infinite ‚mortes accidentales‘, assegnando solo ad esse la pertinenza della medicina). Il medico-filosofo tranquillamente ammette più o meno nello stesso luogo che la morte, a cui ciascuno di noi è destinato, non si può prorogare (anzi, ‚prolongare‘, come dice: *Tractatus bonus*, III.5, 483, 23-24), e «Cum autem mors naturalis consistat in consumptione humidi et resolutionem calidi, hec autem possunt differri per custodiam humidi et conservationem calidi, mors naturalis prolongari posse videtur» (ivi, III.5, 480, 19-22). E specifica che questi interventi riescono anche a ringiovanire:

«Aliquorum autem sententiis comprobatur quod quedam res palliantes senectutem videantur inducere statum iuventutis [...] Iste autem sunt que carnem permutant sicut virorum carnes, et natura novam regenerat ut ad iuventutis decorem reditus fieri videatur, sicut in medicamentis Medee fingitur. Sed, cum mors naturalis per etatum cursum procedat et in senectute adveniat, iste res videntur ipsam retardare; sed vere omnes res que senectutem naturalem, humidum et calidum conservando, retardare dicuntur et iuventutem conservare, mortem naturalem rationabiliter retardare iudicantur» (ivi, III.5, 482,27-8, 483, 2-9).

Tuttavia Ispano oscilla tra credere che il ringiovanimento sia sostanziale o apparente:

«Sed quoniam calidum continuum resolutionem inducit circa humidum depascendo, et resolutio absque restauratione procedit eo quod humidum spermaticum radicale irrienerabile existit, postquam a virtute factorum primorum recessit, aetates absque regressu recto declinationis tramite procedunt [...] Sed etatum processus potest differri ut mortis incursus inevitabiliter ad terminum perveniat deputatum, postquam humidi consumptio et calidi extinctio finem attigerit consummationis [...] corporis defectus ac difformitas senectutis sub palliantis celari potest, sed omnino deleri non valet» (ivi, 483, 10-22).

Più sicuro procede nel trattare dei ‚regimina‘, che si occupano della custodia del corpo attraverso la conservazione del calore e dell'umido (il quale oltre a esaurirsi si deteriora durante la vita, divenendo da aereo acquoso):⁸²

«Sed ars custodiendi sanitatem non est ars que hominem securum a morte reddit neque corpus a nocementis omnino munit neque que unumquodque corpus ad ultimam vite longitudinem perducatur, sed prestat preservationem et retar-

82. Vedi I.2, 430, 27-431, 5. Cfr. FREUDENTHAL, *The Problem of Cobesion between Alchemy and Natural Philosophy*, 109, citata a proposito della stessa posizione in Gordon.

dat humiditatis consumptionem et caloris velocem extinctionem atque resolutionem» (ivi, II.4, 457, 12-17).

I *regimina* sono di due tipi: «in restauratione deperditi» e «prohibens consumptionem et desiccationem» (ibidem, 19-20). E', questa, dottrina puramente avicenniana.⁸³

Per esaurire gli argomenti di disaccordo tra Arnaldo e Pietro Hispano, va notato infine che Hispano usa numerose volte, almeno quattro, la similitudine della lampada a scopo esplicativo, per illustrare la dinamica irreversibile e il progressivo esaurimento dell'umido prima nutritivale poi radicale,⁸⁴ ma senza approfondire gli elementi dell'immagine, che infatti risultano poco chiari e comunque lontani dalla correzione di Arnaldo, che appunto per la sua ingannevolezza consigliava di usarla solo come facilitazione didattica.

X. Arnaldo e Alberto Magno⁸⁵

L'influsso delle teorie di Alberto Magno sul *De humido radicali* di Arnaldo è percepibile dal lessico e da molti snodi teorici affini. Dell'umido radicale Alberto si occupa estesamente in molte opere, sia teologiche sia filosofico-naturali, in particolare per spiegare come avvenga il meccanismo sviluppato dall'anima vegetativa, che si occupa di nutrire, accrescere e generare il corpo in cui è insita. Il tema ha a che fare con dibattute questioni sulla resurrezione (tramite il concetto di 'veritas humanae naturae' che garantisce la conservazione dell'individualità nella resurrezione; vedi il contributo di Chiara Crisciani) e viene da Alberto trattato in quest'ottica, tralasciando il nesso tipicamente medico tra 'humidum radicale' e prevenzione dell'invecchiamento o prolungevity. E' proprio a questa declinazione della sua speculazione filosofica che, nonostante la pertinenza medica di tanti suoi trattati, si può far risalire la sottile ma insuperabile lontananza da Arnaldo.

Appoggiandoci all'ampia selezione compiuta da Philip L. Reynolds sulla dottrina della nutrizione e sui temi ad essa collegati in Alberto, rileviamo innanzitutto quali sono i punti di contatto tra le posizioni di Arnaldo e quelle di Alberto.

83. Cfr. AVICENNA, *Canon*, I, fen 3, doct.3, *Cap. singulare de causis sanitatis et egritudinis et necessitatis mortis*, fol. 53ra: «Et ars quidem sanitatem custodiendi non est ars que a morte securos nos faciat, neque corpus ab extrinsecis nocementis muniat, neque unumquodque corpus ad ultimam vite longitudinem perducatur que est secundum hominem absolute, sed de duabus rebus securitatem prebet: putrefactionis penitus prohibitionem et defensionem humiditatis ne cito resolvatur». Ringrazio Chiara Crisciani per avermi segnalato questa coincidenza.

84. *Tractatus bonus*, I. I.2, 427, 7ss.; 429, 12 ss.; 431, 16ss. I.3, 448, 19-20.

85. Su cui il volume *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays 1980*, a c. di J.A. WEISHEIPL, Toronto 1980; per la cronologia della vita e delle opere, vedi ivi il saggio dello stesso WEISHEIPL, *Life and Works of st. Albert the Great*, e *Appendix*.

1) Anche per Alberto esistono essenzialmente⁸⁶ due umidi nel corpo umano, l'umido radicale e l'umido nutrimentale, ai quali sia Arnaldo sia Alberto aggiungono un terzo umido ‚continuans‘ (detto anche ‚colla‘ da Alberto),⁸⁷ che è un elemento del ‚mixtum‘ in tutta la natura, anche nei vegetali e nei minerali. Esso non ha a che fare con i processi vitali, ma solo con la coesione e la morbidezza della materia.⁸⁸

2) Per entrambi l'umido radicale è uno strumento dell'anima nutritiva, al servizio del calore, e dotato di potere informante sull'umido nutrimentale al fine di permettere l'assimilazione del nutrimento al membro nutrito; vedi Arnaldo (punto 2 della sintesi del *De humido radicali*, I.3, 379-81 e 422-24)⁸⁹ e Alberto (l'agente primo della assimilazione è l'anima nutritiva, che agisce tramite il calore; ma l'umido radicale che è il soggetto proprio del calore naturale, è lo strumento delle ‚virtutes‘ dell'anima: quindi le cause del nutrimento sono tre: l'anima nutritiva, il calore, l'umido radicale).⁹⁰ In questo senso Alberto e Arnaldo usano concordemente i testi aristotelici, specie *De generatione et corruptione*, I.5 e *De anima*, II.4, ed è evidente la concordanza se non la dipendenza di Arnaldo da Alberto.

3) Per Alberto come per Arnaldo l'umido nutrimentale si forma durante la digestione, descritta in tre (Arnaldo) o quattro fasi (Alberto), e viene poi definitivamente assimilato all'interno dei membri e trasformato nella loro sostanza grazie alla virtù assimilativa dell'anima nutritiva.⁹¹

4) Il processo di assimilazione definitiva è governato dall'anima e dal suo strumento, il calore innato (o vitale, o vivifico, o naturale), ma per Arnaldo segue le istruzioni informanti dell'umido radicale, che si trova in ogni membro e che in questo modo serve al processo di nutrizione informando il ‚calor‘ nella sua azione sul nutrimento: «necessarium est quod illud humidum in

86. ‚Essenzialmente‘ perché la nomenclatura degli umidi in Alberto è pletorica e non sempre coerente tra le diverse opere della sua enciclopedia; vedi per esempio, in *De animalibus*, XX.1, pp. 2-5 (ed. STADLER) gli ‚humida seminalia, vaporativum, spirans, manans‘, e la differente tassonomia in *De animalibus* XX.9, 49. A proposito degli umori digestivi Alberto adotta la quadruplici suddivisione di Avicenna (*De animalibus*, III.2.3; vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 227), che comprende anche l'umido radicale, benché Alberto ne sottolinei la diversa provenienza.

87. ALBERTO MAGNO, *De animalibus*, XX.9, 49-52, ed. STADLER.

88. Ivi, *De animalibus* XX.1, 2-3, ed. STADLER.

89. L'umido radicale è chiamato così anche perché (I.3, 422-4) «est radix et principium primum post animam informationis humidi nutrimentalis per hoc quod est subiectum caloris anime servientis».

90. REYNOLDS, *Food and the Body*, 229.

91. Vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 227 e nota 45, che rimanda a Alberto, *De animalibus*, III.2.3: «Et quod post hunc [tertium modum digestionis] sequitur ex parte humidi nutrimentalis, est id quod non est humor, sed ex humore generatum est, et hoc est id quod iam virtute membri formam recipit membri similis»; e Arnaldo, *De humido radicali*, II.2, 712-15: «Hoc autem est locus tertie digestionis; sed ille est in quolibet membro, ergo alimentum tertie preparatione ab unoquoque membro potest esse materia vel obiectum predictorum [moti dell'anima nutritiva]».

quo existit primo, exercens operationes sive actiones vite in corpore animato, sit radix et fundamentum primum informandi calorem ut subiectum ad serviendum anime in vite operibus exercendis» (*De humido radicali*, I.3, 395-99). Per Alberto il ruolo dell'umido radicale è ancora più accentuato: esso è il ,vas', il luogo-forma in cui viene digerito e assimilato l'umido nutrimentale, e in cui le ,virtutes animae' che risiedono negli organi operano per la conversione dell'umido nutrimentale nei membri.⁹²

5) Per entrambi, aristotelicamente, nel meccanismo della crescita e della nutrizione la ,virtus assimilativa' risiede nel membro stesso in cui avviene l'assimilazione. E' il corpo in quanto forma che cresce. L'agente primo è l'anima accrescitiva (,augmentativa'), il secondo e subordinato è il membro che viene alimentato, accresciuto, ristorato. Cfr. ARNALDO, *De humido radicali*, II.2, 507-21 e ALBERTO, *De homine*, 11.4.⁹³

6) Secondo il corso naturale delle cose l'attività del calore sull'umido radicale perdura fino a esaurirne la quantità lungo la vita, e quindi a sottrarre al calore stesso il soggetto suo proprio; così il calore si estingue, provocando la morte del corpo animato. In Alberto questo principio è espresso in diverse occasioni,⁹⁴ ma con la precisazione che il calore innato è doppio, congenito e generato dal corpo attraverso i membri principali.⁹⁵ Per Arnaldo è chiaro che, escludendo altri fattori di mortalità, «[calor] ipse, circumscriptis impediensibus ceteris, per suam actionem (licet non in quantum vivificus) procurat sibi per accidens impotentiam restaurandi [humidum radicale] semper quantum deperditur», perché attraverso l'azione dell'assimilativa sul cibo si disperde sempre una frazione dell'umido preesistente (*De humido radicali*, II.3, 906-11; 1023-1030; 1075-88). Ma in realtà per Arnaldo l'umido radicale non si esaurisce completamente: è l'alterazione della «proportio vivifici caloris ad humidum passivum in potentia restaurandi et informandi ipsum sufficienter ad vitam» che mina l'attività del calore, sicché «deficiet restauratio et informatio et per consequens vita» (Ivi, II.4, 1170-4).

Le differenze sono tuttavia più rilevanti ancora, perché riguardano proprio i due temi fondamentali su cui Arnaldo ha ritenuto opportuno fare chiarezza

92. «Quartus autem modus secundi humoris [cioè delle ,humiditates' secondarie] non est humidus nutrimentalis, sed potius humidus radicalis, quod ex semine generationis membri infusum est ad ipsorum proficiens continuationem, in quo etiam humidum nutrimentale digeritur et assimilatur», *De animalibus*, III.2.3, 322, citato in REYNOLDS, *Food and the Body*, 227-8. In un'altra opera, il più precoce *De homine*, Alberto dice: «et [humidum radicale] est quasi quoddam vas et instrumentum naturale in quo virtutes animae, quae sunt in organis, convertunt humidum nutrimentale attractivum in membra», *De homine* 11. 4 resp. (BORGNET 35. 124), REYNOLDS, *Food and the Body*, 228.

93. Cfr. REYNOLDS, *Food and the Body*, 237 e ss.

94. ALBERTO MAGNO, *De homine* 11.4, resp.; *De anima*, II.2.6, e *De generatione et corruptione*, I.3.8. Vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 240-2.

95. ALBERTO MAGNO, *De morte et vita*, 2.6, REYNOLDS, *Food and the Body*, 239; cfr. la posizione di Pietro Hispano e di Pietro d'Abano.

con la sua opera: il rapporto tra umido radicale e sperma e la restaurabilità dell'umido attraverso la nutrizione. A differenza di Arnaldo, e in accordo con quanto aveva scritto Pietro Ispano, Alberto sostiene:

A) che l'umido radicale nel corpo umano adulto deriva completamente dall'umido seminale;⁹⁶ alla fine della formazione dell'embrione la ‚virtus formativa‘ contenuta nell'umido spermatico si fissa in alcuni membri (in realtà quasi tutti, a parte la carne ‚fluens‘ e il grasso: gli anomeomeri o strumentali, come la mano e l'occhio; i principali, come il cuore, il fegato, il cervello; gli omeomeri o consimili come le vene, i nervi ecc.) e lì resta ad informare l'umido nutrimentale;⁹⁷

B) che proprio per il motivo di cui sopra – la sua origine spermatica – l'umido radicale non può essere ricostituito attraverso il cibo.⁹⁸

Da ciò derivano numerose conseguenze al cui riguardo si pronuncerà Arnaldo, rimarcando ora più ora meno la propria divergenza:

a) l'umido nutrimentale non può essere perfetto ‚pabulum‘ del calore innato: la sua origine non spermatica lo rende inadeguato, il che indebolisce il calore innato e costituisce una delle due cause di morte;⁹⁹

b) alcuni membri si rigenerano, cioè la carne e il grasso, altri no (i membri formali, o radicali). I membri radicali non si possono ricostituire secondo Alberto perché in loro sussiste l'umido radicale di origine spermatica, acquisito col concepimento.¹⁰⁰ Alberto Magno cita a proprio sostegno Gale-

96. Umido radicale «quod ex semine generationis membri infusum est ad ipsorum proficiens continuationem, in quo etiam humidum nutrimentale digeritur et assimilatur», in ALBERTO MAGNO, *De animalibus*, III.2.3, cit. in REYNOLDS, *Food and the Body*, 227-8.

97. ALBERTO MAGNO, *De generatione et corruptione*, I.3.8: «Formantur autem membra illa [formalia] per virtutem formativam, quae est in semine, quae virtus, inquam, postea remanet in membris et operatur in nutrimentali humido similitudinem membri, quod nutritur» (REYNOLDS, *Food and the Body*, 257 nota 45). Su quali siano i membri formali/radicali vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 264, 273-4.

98. ALBERTO MAGNO, *De homine*, 11.4, in REYNOLDS, *Food and the Body*, 234-5.

99. L'altra è la perdita progressiva dell'umido radicale (ALBERTO MAGNO, *De generatione et corruptione*, I.3.14). L'umido seminale (o radicale) è il soggetto proprio, il nutrimentale è il ‚pabulum‘ più o meno appropriato del calore: se è pienamente assimilato nell'organo è ‚conveniens‘, oppure «aliquantum inconveniens et dissimile» (*De morte et vita* 2.6, cit. in REYNOLDS, *Food and the Body*, 239). L'umido radicale è il soggetto proprio del calore perché è un componente del seme, mentre il nutrimentale contiene in sé sempre qualcosa del cibo, «semper aliquid habet de extraneo», sicché il calore naturale non può lavorare bene su di esso come sul primo. Più umido nutrimentale viene aggiunto al radicale da cui sono formati i membri radicali, più essi diventano spessi e duri, e più il calore si indebolisce nella sua azione (REYNOLDS, *Food and the Body*, 241). Vedi anche ALBERTO MAGNO, *De generatione et corruptione*, I.3.8: «umor seminalis imbitus radicalibus partibus primis multo convenientior est calori naturali quam nutrimentalis umor», REYNOLDS, *Food and the Body*, 275, nota 21.

100. Sono molte le opere in cui Alberto tratta questo argomento, interrelato con la generazione: vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 257 ss., specie 264: *Quaestiones super De animalibus* (attribuite), XV. 20, *De homine*, 11. 3, arg. 3, *De generatione et corruptione*, I. 3. 8, *De morte et vita*, 2. 6. La questione si rifà a una delle più antiche e tenaci dispute sul ruolo dell'umido radicale, quella che a partire da Alessandro d'Afrodizia e Averroè, e coinvolgendo i teologi, aveva cercato

no.¹⁰¹ Arnaldo invece, stralciando la posizione di Galeno, di pertinenza medica e non filosofica (vedi sopra, nota 25), accorpa il caso dei cosiddetti membri radicali sotto un criterio più generale valido per tutto il corpo, per cui il ripristino perfetto delle parti perdute non si può avere per un insieme di ragioni, sostanzialmente per un difetto della virtù assimilativa, che non essendo più completa nell'organo offeso non riesce a ripristinarlo perfettamente;¹⁰²

c) l'uso ovviamente differente della metafora della lampada, che in Alberto, come in Pietro Ispano, subisce degli slittamenti di significato;¹⁰³

d) la costruzione di un'ipotesi 'ad hoc' per consentire l'accrescimento, attraverso una miscela non precisata tra umido aggiunto (nutrimentale) e umido radicale, miscela comunque non estensibile all'infinito¹⁰⁴ (e forse questo è uno dei punti stigmatizzati dall'Arnaldo matematizzante; vedi sopra, par. V).¹⁰⁵

e) Nella rigenerazione dell'umido radicale Alberto vede una forma, che è numericamente la stessa, inerire in una nuova materia, ed è per questo che immagina che non avvenga alcun ripristino, e che ogni membro formale possieda una materia 'per se', l'umido radicale da cui originariamente il membro è stato originato. Il potere formativo del seme resta nell'umido radicale e fin dove può assimila al membro l'umido nutrimentale, attuando un tuttavia ripristino imperfetto.¹⁰⁶ Non si tratta quindi di generazione di una nuova sostanza, possibilità estremamente preoccupante dal punto di vista teologico, nella prospettiva della resurrezione.¹⁰⁷ La non restaurabilità dell'umido radi-

---

di risolvere il nodo del *De generatione et corruptione* aristotelico sulla «caro secundum speciem» et «secundum materiam» (sul punto vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 237-9 e ancora 257-64; e G. ZANIER, *La concezione riduzionistica del vivente*, specie 166-67; e anche in questo contributo, par.IV e nota 45).

101. ALBERTO MAGNO, *De homine*, arg. 3, 123a: «ci sono alcuni membri nell'essere umano, come dice Galeno, che non possono essere restaurati dall'umido nutrimentale una volta perduti, come quelli la cui sostanza viene dall'umido seminale» (REYNOLDS, *Food and the Body*, 261); brano dal *De spermate*, I.11.

102. Vedi *De humido radicali* di ARNALDO, II.3, 887-92: l'assimilativa non può ricostituire perfettamente una quantità perduta se la parte da perfezionare non preesiste. La debolezza della assimilativa è dovuta al continuo debilitarsi del 'calor naturalis' con l'avanzare dell'età e inoltre alla estraneità del materiale assimilato, che oppone resistenza e procura la perdita di un'ulteriore frazione di parte ripristinata (ivi, 906ss); Arnaldo analizza altre ulteriori cause di imperfetto accrescimento nel denso capitolo II.3.

103. Cfr. per le occorrenze REYNOLDS, *Food and the Body*, 236, 240, 242, 275.

104. Il problema si poneva durante l'accrescimento: «Hoc enim [humidum seminale] non est in infinitum extensibile per humidum additum, ita ut aliquid eius sit cum quacumque parte umidi additi, sed potius in certam quantitatem, quae ratio est magnitudinis generati, quantum secundum posse naturae potest produci. Et quando tantum producta sunt membra, quantum pati potest seminale humidum, ex quo formata sunt, tunc stat augmentum», ALBERTO MAGNO, *De gen. et corr.*, I.3.15 in REYNOLDS, *Food and the Body*, 240-241, nota 83.

105. Vedi *De humido radicali*, I.1, 162-207; anche I.1, 79 ss.

106. Cfr. REYNOLDS, *Food and the Body*, 275 e sopra, nota 94.

107. Vedi l'incrocio di posizioni filosofiche e teologiche: ARISTOTELE (*De generatione et corruptione*, II, 338b17-19) aveva concluso sulla possibilità di un ritorno ciclico degli enti incorruttibili ma non degli enti corruttibili che avevano subito alterazioni della sostanza, ed era

cale infatti era teoricamente collegata alla ‚veritas humanae naturae‘, quella irripetibile, essenziale e congenita componente che garantiva la continuità corporea in vita e il recupero dell’identità nella resurrezione.¹⁰⁸

E’ dunque possibile che quando Arnaldo critica i sostenitori della non restaurabilità dell’umido tramite la conseguenza da loro addotta (l’umido radicale non potrebbe essere ripristinato, perché altrimenti si raddoppierebbe, divenendo un altro secondo il numero nel corso della vita, col risultato inaccettabile di avere una forma, due soggetti),¹⁰⁹ abbia in mente ancora una volta Alberto Magno, e con lui la scuola teologica che tanto aveva discusso di questo tema. Ed è ugualmente assai probabile che siano i teologi la ‚secta‘ contro cui dirige il suo sarcasmo nel capitolo I, trattando dell’impossibile ipotesi che l’umido radicale derivi completamente dalla sostanza dello sperma (*De humido radicali*, I.1, 122, 180).

Ma si può parlare di ‚teologi‘ senza specificazioni? No, come dimostra Joseph Ziegler in un saggio chiarificatore.¹¹⁰ Negli ultimi decenni del ‘200, pochi anni prima che Arnaldo scrivesse il *De humido radicali*, alcuni teologi, in particolare francescani inglesi, avevano constatato l’impossibilità di trattare il tema della ‚veritas humanae naturae‘ senza il sussidio della scienza medica allora disponibile. Fra di essi, Nicholas di Ockham aveva inserito in una delle *Quaestiones disputatae* a Oxford (1287-88),¹¹¹ relativa alla possibilità del cibo di entrare a far parte dell’essenza umana, gli argomenti, tratti dal più aggiornato dibattito medico sull’umido radicale, considerato nelle discussioni duecentesche l’elemento costitutivo della ‚veritas humanae naturae‘. A differenza del domenicano Alberto Magno, Nicholas di Ockham ammette che l’umido radicale venga ricostituito dall’alimento, che l’umido radicale si trovi durante la vita sempre mescolato all’umido nutrimentale e che in questo processo di restaurazione l’umido radicale subisca un indebolimento progressivo. Questo processo (che non coincide con la corruzione indotta dall’alimento, così frequente nei testi medici e nello stesso Avicenna) è descritto in termini

---

stato citato da Alberto: «Item Philosophus in fine libri de generatione et corruptione: “Quaecumque habent substantiam corporalem motam, non reiterantur eadem numero”» (cit. in REYNOLDS, *Food and the Body*, 307 nota 99).

108. REYNOLDS, *Food and the Body*, 105 e 115-19.

109. *De humido radicali*, II.1, 456-61: «Item si predictum humidum taliter restauretur cum processu temporis secundum longitudinem durationis vite, predictum humidum possit aliud fieri secundum numerum; sequeretur quod una forma secundum numerum in diversis numero subiectis possit esse perfectio, quod tamen a sapientibus omnino relinquitur improbatum», e per la confutazione II.3, 782-92.

110. Vedi J. ZIEGLER, «*Ut dicunt medici*»: *Medical Knowledge and Theological Debates in the Second Half of the Thirteenth Century*, in «Bulletin of the History of Medicine», n. 73, (1999), 208-237.

111. Ivi, 212 ss. Delle sei *Quaestiones disputatae de traductione humanae naturae a primo parente*, contenute nel ms. di Assisi pubblicato a Roma nel 1993, Ziegler analizza in particolare la seconda, sull’effettiva assimilazione del cibo nell’essenza del corpo, problema che veniva tradizionalmente trattato nei commenti alle *Sententiae* di PIER LOMBARDO (vol. II, dist. 30, cap. 15).

particolarmente vicini a quelli usati da Arnaldo: il cibo infatti, una volta assimilato nell'essenza del corpo, acquisisce «eandem virtutem convertendi illud in sui naturam, sed non tam fortem, quia calor naturalis agendo in humido nutrimentale patitur, et ideo continue debilitatur». L'umido nutrimentale non riesce mai a rimpiazzare completamente il radicale, perché il calore naturale ne consuma sempre una parte assieme al nutrimentale. Così, progressivamente, l'umido radicale diventa terroso e acquoso, «quod calori vitae fiet improporzionale, et ratione cuius necesse sit eum in fine extingui».¹¹² L'indebolimento della 'virtus' (che è l',assimilativa' di Arnaldo), l'insufficiente restituzione dell'umido, la perdita della 'proportio' tra umido e calore, sono concetti che pur con qualche differenza e con maggior rigore logico e terminologico si ritrovano nel *De humido radicali*,¹¹³ che sul punto non mostra affinità con altre opere mediche. Effettivamente le modalità del discorso teologico sull'umido radicale vengono ampliate con particolare interesse dai francescani di Oxford.¹¹⁴ E' lecito chiedersi allora se vi sia stato, nella seconda metà del Duecento, un travaso di argomentazioni e concetti non solo dai medici ai teologi, come sostiene Ziegler, ma anche viceversa, e se Arnaldo, pur non avendo seguito studi teologici corpositi,¹¹⁵ possa avere orecchiato qualche soluzione logico-filosofica proveniente da un altro ambito disciplinare.

XI. Arnaldo e Pietro d'Abano

Nel *Conciliator differentiarum philosophorum et medicorum*, scritto a cavallo del 1300, e in buona parte a Parigi entro il 1303,¹¹⁶ Pietro d'Abano dedica tre

112. ZIEGLER, 'Ut dicunt medici', 222-223 e note. Ziegler ritiene che Nicolas di Ockham sia debitore alla lettera dell',argumentum' di Enrico di Gand (*Quodlibet* II, n. 21, citato a nota 40).

113. Non si può parlare di una vera e propria dipendenza perché vi sono sì altre analogie (sulla divisione tra membri formali e materiali; sul rapporto tra umido radicale ed età; sui membri radicali e non radicali), ma anche differenze nette (sul ruolo dell'astrologia nel determinare l'atteggiamento verso il cibo). Mi riprometto di fornire altrove un'analisi più puntuale del rapporto tra i testi di Enrico di Gand, Nicholas di Ockham e Arnaldo.

114. ZIEGLER, «Ut dicunt medici», 235-6.

115. Cfr. C. CRISCIANI, *Exemplum Christi e sapere. Sull'epistemologia di Arnaldo da Villanova*, in «Archives internationales d'Histoire des Sciences», 28 (1978), 245-92, in particolare 246. Le fonti sul semestre teologico sono opere di Arnaldo stesso (ringrazio Francesco Santi per avermi comunicato questi dati): la *Denunciatio Gerundensis*, ms. Vat. Lat. 3824, f.173ab, pubblicata in J. CARRERAS ARTAU, *La polémica gerundense sobre el Anticristo entre Arnau de Vilanova y los Dominicos*, in «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», V/VI (1950-15), 5-58, in part. 55; e la *Protestatio {...} Benedicto XI {1304}*, in J. PERARNAU I ESPELT, *L'ars catholicae philosophiae (primera redacció de la Philosophia catholica et divina) d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text. En apèndix, les dues lletres que acompanyaven les còpies destinades a Bonifaci VIII i al Col·legi Cardenalici i les requestes a Benet XI i al Cambrer Papal en Seu vacant*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 10 (1991), 7-223, in part. 213, ll. 678-680.

116. L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, New York, 1923, vol. 2, 876; vedi anche N. STRAISI, *Arts and Sciences at Padua*, Toronto 1973, 59, e B. NARDI, *Intorno*

,differentiae' all'argomento, con le quali inizia la *Pars practica circa conservatiōnem sanitatis*: 111, «Utrum calidum innatum amplius consumat humidum radicale influenti, necne»; 112, «Utrum humidum radicale possit restaurari, necne»; 113, «Utrum mors naturalis possit beneficio aliquo retardari, seu eodem vita protelari, necne».¹¹⁷

Non è strano che Pietro d'Abano, contemporaneo di Arnaldo, abbia affrontato l'argomento, considerando quale sia il problema di fondo del *Conciliator differentiarum*, l'importanza del dibattito sull'umido radicale (onniperuasivo, come ha mostrato Chiara Crisciani), la profonda dottrina medica e gli interessi neo-galenisti di Pietro d'Abano, che l'avevano portato a tradurre dal greco il *De marasmo* o *De tabe* di Galeno:¹¹⁸ un'opera, molto importante di per sé dal punto di vista medico, che verteva intorno ad alcuni temi intrecciati con l'umido radicale (sull'invecchiamento, le febbri, l'umidificazione del corpo, e anche la prolungevità).

Come imposta il problema Pietro d'Abano? Innanzitutto, da filosofo più che da medico, parte dalla generazione e dai suoi principi, seguendo Aristotele e la sua dottrina del caldo/umido vitale; affronta poi il processo della nutrizione e del reintegro del ,deperditum' corporeo, per trattare infine della morte e del suo (possibile?) allontanamento grazie alla medicina.

1. Il problema affrontato nella prima *Differentia* è il rapporto calore/umido, rapporto condizionante ogni processo vitale.

Vi sono due tipi di calore nel corpo secondo Pietro (Averroè, *Colliget* IV),¹¹⁹ uno ,radicale' e uno ,fluens', cioè generato dagli organi, ed entrambi «fundantur in humido tanquam in materia»; ci sono anche due tipi di umido: «duplex est humidum, radicale dictum et influens, seu nutritibile» (160 ra, Propter primum). La ,virtus' informativa, la più mirabile e nobile delle virtù dell'anima, è affine alle potenze celesti e si serve come strumenti del calore

alle dottrine filosofiche di Pietro d'Abano, (1920), in IDEM, *Saggi sull'aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*, Sansoni, Firenze, 1958, 19-74, spec. 19-21, per il rapporto *Conciliator*-Parigi in relazione ai primi sospetti d'eresia sull'autore.

117. I titoletti provengono dalla ristampa anastatica (Padova 1985) dell'edizione giuntina del 1565 (*Conciliator controversiarum quae inter philosophos et medicos versantur*, fol. 163rb-168va), mentre il testo è quello della edizione giuntina del 1520 (*Conciliator differentiarum philosophorum et medicorum*, fol. 159vb-165ra), in genere più corretto.

118. Vedi Demaitre sulla versione di P. d'Abano (che traduce il *Peri marasmou* con il titolo *De tabe*) forse disponibile per Bernardo di Gordon, in *The medical notion of "withering"*, 261 e 268 e note.

119. Non ho effettuato in questa sede un controllo delle fonti citate da Pietro; lo rimando a un prossimo approfondimento, che riguarderà anche le numerose *Differentiae* coinvolte nella discussione sull'umido radicale (diff. 9, sulla longevità degli antichi; 16, sugli elementi nel ,mixtum'; 21, sulla longevità della ,complexio' temperata; 22, sulla ,complexio' innata; 26, sulla ,complexio' del bambino e del giovane; 30, sul sangue come nutrimento; 33, sulle ,humiditates secundae'; 36 e 37, sullo sperma e il seme femminile nella generazione; 42, sull'organo del tatto; 48, sullo sperma; 50, sulla digestione; 54, sul nutrimento dei peli e delle unghie; 59, sul calore e lo spirito; 79, sulle dimensioni della testa; 117, sul digiuno).

elementare e del calore celeste vivifico, grazie al quale ultimo soprattutto dà la giusta forma a ciascun membro all'inizio della generazione. Suo soggetto è l'umido: «subiectum vero uniforme, in quo predicta fundatur virtus, humidum extat spermaticum primitus aggregatum, et demum in spiritum vaporosum effusum», 160ra; successivamente attrae a sé il sangue mestruale che serve a comporre le membra, in primo luogo il cuore, poi attrae altro sangue per formare le altre membra. E il calore composito che conduce la ,virtus' si nutre come suo foraggio dell'umido predetto, in un abbraccio di materia e forma (160 rb). L'umido radicale non è unico: esso è infatti

«triplex: unum quidem subtile, aereum, quod subiectum immediatum calidi existat innati ab eo inseparabile omnifariam, cum non sit calidum absque humido [...] Aliud vero est isto densius utcunque, ac aquosius, quod pabulum existit calidi innati [...] quo densiori ac impuriori facto pabulare non potest calidum, quod innatum, nec ab ipso humidum irradiari huiusmodi. Et tertium viscosum, tenax, gluten dictum, quod et partes corporum retinet in mixto coniunctas, ne secedant, eo in cineres abscedente, quod pabulum calidi non est sufficiens innati» (Propter primum, 160rb).

L'umido radicale può essere consumato in due modi: per una morte occasionale violenta (che solo l'astrologo può prevenire) e per morte necessaria. Tra i tipi di morte necessaria, l'umido radicale è coinvolto in quella che Pietro chiama ,animalis' perché propria delle virtù degli esseri animati, le cui «virtutes corporee sunt finite»; ciò che in particolare ci interessa, non è infinita la ,virtus naturalis', cioè la nutritiva, «eo quod, per propriam diutinam actionem in expoliando escam a contraiacentibus passionibus fatigata, restaurari non valet humidum consumptioni restaurativae proportionatum, sed impropportionatum magis substantia redditur quantitate et qualitate. Et ideo non tantum extat, et tale, quod vita possit eo tandem perdurare diutissime». Inoltre, «Instrumenta fatigantur ex vigili motu et destruitur eorum complexio que est ei substantialis, et naturalis, propter quod oportet motum quandoque cessare, ac sic vita terminari»: non sono, questi moti, impassibili come quelli infiniti delle orbite celesti (160va, Propter primum),

Inoltre (160vb, Propter primum) l'umido radicale interviene nelle cause di morte intrinseca ,corporalis', in primo luogo perché il calore innato se ne nutre continuamente e così alla fine consuma se stesso, dato che è in esso che si conserva; in secondo luogo anche il ,calidum currens' (,fluens') lo brucia, e ancora più violentemente, perché è davvero suo contrario. Un'altra causa di ,consumptio' riguarda l'umido ,nutribile' o ,nutrimentale', che assume delle contrarietà attraverso il cibo o le produce nel corso di una cattiva digestione. Più avanti (Propter tertium), Pietro aggiunge che il calore ,influens', detto anche ,currens', è naturale anch'esso, sebbene indotto da altre cause interne e esterne (come il moto degli organi e il cibo); per la sua agitazione, a paragone del calore innato consuma molto più acutamente, infiammandolo, l'umido radicale. Il ,calidum innatum' invece è più familiare e congeniale all'umi-

do radicale; è ‚mulcebre’ et ‚lene’ nei suoi confronti, e lo consuma lentamente; «ex quibus indubitanter concludatur calidum fluens plus innato humidum dissipare radice» (conclusione del *Propter tertium*, 161ra). Ma Pietro d’Abano non è convinto: ritornando sull’argomento (*Propter quartum*, 161ra) dice che «calor innatus, qui intus est, non solum existit innatus, sed etiam currens», e che forse nell’azione essi si sovrappongono; lasciando così l’argomento, dal quale si desume solo che l’umido radicale sia sottoposto a un consumo molto consistente, e dunque abbia necessità di essere restaurato, si preoccupa di avvertire che per la natura doppia del calore (o triplice, secondo Avicenna), non si può ad esso adattare la similitudine della lucerna che prevede un solo calore, ‚et arsum’, cioè igneo.

In conclusione, il corpo animato è esposto, oltre che all’esaurimento delle ‚virtutes’, a una triplice consunzione del proprio calore: 1) per la lotta reciproca degli elementi tra loro; 2) perché il calore si nutre continuamente di umido radicale; 3) perché gli alimenti introducono estraneità dannose (conclusione del *Propter primum*, 160vb).

Difficile trovare punti di contatto terminologici tra Arnaldo e Pietro in questa *Differentia*, per l’efflorescenza di suddivisioni, insoddisfacente alla fine per lo stesso autore, e per la presenza di argomenti evitati da Arnaldo, come lo ‚spiritus’; il ‚gluten’, in altri autori assimilato all’umido radicale,¹²⁰ qui assomiglia al ‚continuans’ di Arnaldo. Sembra importante la differenza tra l’umido radicale, soggetto del calore naturale, e l’umido ‚fluens’, o ‚influens’ o come altrimenti viene chiamato, che ne è semplice ‚pabulum’, ed è invece il soggetto diretto del calore ‚influens’ («subiectum autem, in quo calidum sustentatur influens, et vehiculatur, humidum extat nutrimentale dictum ex alimentis»); ma tale differenza tende a scomparire nella discussione successiva, che verte sulla conversione dell’umido nutrimentale nel radicale (*Diff.* 112, 160ra-163ra). Ci sono tuttavia delle sostanziali affinità nella valutazione dell’importanza della ‚virtus naturalis’, che non riesce a riprodurre la quantità di umido identica alla perdita e che si affatica nella trasformazione del cibo, e nell’assunzione di estraneità ed elementi alterativi durante il processo nutritivo. Questo secondo punto tuttavia è molto più rilevante in Pietro d’Abano che in Arnaldo, il quale all’argomento dedica nel *De humido radicali* assai poco spazio.

2. La *Differentia* successiva (112) è dedicata alla restaurazione dell’umido radicale tramite l’umido nutrimentale. Contrarie sono, tra le numerose ragioni elencate all’inizio, a) la non restaurabilità dei membri spermatici, documentata in Galeno e sostenuta dai medici moderni (nn.1 e 4); b) la inammissibile conseguenza che la ‚virtus naturalis’ venga resa perpetua, e possa rendere l’uomo immortale (nn. 2 e 3); c) l’impossibile collaborazione tra un umido innato, fuori dal tempo, e uno nato nel tempo (n. 5); d) l’esistenza di

120. McVAUGH, *The ‘humidum radicale’*, 266.

molti animali e persone che non si alimentano, dimostrando che la vita non dipende dalla nutrizione (n.6); e) la implicazione inaccettabile della sussistenza di due corpi nello stesso luogo (n.7). A favore, più semplicemente, a) la teoria aristotelica della restaurazione per nutrizione, attraverso l'assimilazione dell'alimento, b) l'esiguità dell'umido spermatico rispetto alle esigenze di un'intera vita, c) la prevalenza dell'umido radicale nei bambini e del nutrimentale nell'età successiva, con la persistenza del radicale per molto tempo (161ra-b).

Secondo Pietro d'Abano (Propter secundum), «modernorum medici communis ponunt quod humidum non possit radicale restaurari»: essi, nella sostanza, opporrebbero Avicenna ad Aristotele. L'origine spermatica renderebbe insostituibile questo umido, che si potrebbe solo consumare in modo più o meno veloce: ad esso si potrebbe infatti unire – come alla cera la pece – l'umido nutrimentale, che in qualche modo lo rimpiazzerebbe allungando i tempi della vita. Altre teorie sulla non sostanziale restaurabilità dell'umido non soddisfanno Pietro, che analizza estesamente i loro ‚defectus‘ nel successivo ‚Propter‘. Passando a trattare (Propter tertium, fol. 161va-162va) dell'effettivo rapporto tra umido nutrimentale e radicale, Pietro d'Abano riprende la tripartizione avicenniana delle ‚humiditates‘ digestive: ‚ros‘ e ‚cambium‘ comprenderebbero i primi tre (il ‚cambium‘ corrisponderebbe all'umido già parzialmente coagulato nei membri semplici, da altri denominato ‚gluten‘, nome usato da Pietro d'Abano per un'altra sostanza: vedi sopra, par.1), mentre l'umido radicale sarebbe l'ultimo. Pietro cerca a questo punto di semplificare la tripartizione dell'umido radicale proposta nella *Differentia* precedente, unificando i primi due, che sarebbero nutriti dall'umido ‚fluens‘: «principium vero primorum duorum est ex cibis continue» (161va). Si riallaccia alla similitudine della lucerna, avvertendo però di fare attenzione, perché c'è una grande differenza tra il caldo elementare, igneo della lucerna, che consuma e distrugge, e il caldo animale, formato dall'elementare e dal celeste, che delicatamente si pasce dell'umido naturale. Il calore innato assomiglia piuttosto a quello che si trasmette a un intero vaso riempito d'acqua (161va). Anche Galeno nel *De tabe* aveva notato l'errore (161va-b).¹²¹ Inoltre non è accettabile l'interpretazione secondo cui a sostenere l'azione del calore innato sarebbe l'umido ‚continuans‘ dello stoppino, da intendersi come umido radicale, per l'impossibilità di sostituirlo efficacemente con l'olio infuso nella lampada, ovvero l'umido nutrimentale.¹²²

Dunque si arriva alla conclusione che l'umido radicale si può restaurare efficacemente, ma con alcune precisazioni. «Intendendo per restaurazione

121. Qui Pietro inserisce una citazione letterale dalla sua traduzione: «Haec autem ratio, seu proportio caloris scilicet naturalis ad ignis flammam, unde appropriatur ab omnibus pene iunioribus medicis, et phylosophys, non existens vera» (KÜHN, VII, cap. 3, 674).

122. AVICENNA propone questa interpretazione in *Canon*, IV, Tract.3, fen I, cap. I *De ethica*, fol. 413vb; è la stessa che si ritrova in GORDON, *De marasmode*, ed. DEMAIRE, cit., 249-59.

quella che in un corpo sano corrisponde alla consunzione causata dal calore innato. [...] La materia con la quale si restaura l'umido radicale è la stessa che lo nutre e aumenta, per quanto riguarda la natura dell'umidità» (161vb). Ciò non basta a restaurare i membri spermatici perduti, perché in quel caso mancano agente (la ,virtus informativa', che opera solo all'inizio della generazione) e materia (lo sperma). Invece la materia con la quale si restaura l'umido radicale è la stessa utilizzata dalla ,virtus nutritiva' e ,augmentativa', «prout sub natura humiditatis». E procede: «Dico anche che la restaurazione si diversifica nel senso della quantità, poiché nell'infanzia si restaura di più di quel che si perde, e anzi vi è aumento. Nella vecchiaia invece il contrario, per cui avviene il calo. Nella giovinezza poi avviene una eguaglianza, e così stanno le cose del corpo e dell'anima organica». «Si diversifica anche nel senso della qualità, in due modi. A volte il restaurato è più caldo, a volte più freddo del perduto. Inoltre a volte il restauro è più impuro, specie in un corpo temperato» (161vb).

«Così ritengo su questo argomento che l'umido nella maggioranza dei corpi non solo non si restauri certo più abbondante e puro, e nemmeno sempre, ma solo al tempo in cui esiste la più grande ,proportio' tra caldo e umido, il che accade nell'infanzia. E ancora, che l'umido radicale viene corrotto dalla contrarietà e dal patimento che fin dall'inizio subisce da parte dell'umido ,influens'» (161vb).

Intorno alla restaurazione dell'umido radicale grazie al nutrimento c'è l'autorevole sostegno di Aristotele (*De generatione et corruptione*, I.v), che vede nella trasmutazione dell'alimento entro la specie del corpo la regola della restaurazione e della vita (161vb). Ma – rimanendo nell'ambito della similitudine aristotelica¹²³ – se la forma, o la natura, «non potrà più assimilare con i suoi strumenti gli alimenti, succederà come con l'acqua mista a vino, che alla fine diventa acquoso [...] Quando la carne sarà diventata impura e acquosa, diminuirà e cesserà l'aumento». E come il vino forte può assorbire l'acqua, restando vino, così succede all'umido radicale, che alla fine «diventato impuro a causa dell'umido ,influens' che gli è estraneo, si corrompe. Dunque rimane la specie della vita finché l'umido ,influens' si può convertire in umido radicale, a meno che non si corrompa, dal momento che la vita è conservazione per via dell'alimento». Averroè, di cui viene riportato un ampio passo dal *Colliget*, V.3, dice, a suffragio della restaurabilità dell'umido radicale attraverso l'assimilazione completa del cibo: «Il cibo ha per sua virtù e preparazione il modo di convertirsi in un'umidità simile all'umido radicale, che sta in un membro consimile, e a un calore intrinseco simile a quello che c'è nel nutrimento, sì che diventano lo stesso in tutti i sensi». E Pietro d'Abano, nelle stesse righe, conclude che «Ex isto quidem sermone colligitur manifestius humidum posse restaurari radicale», stigmatizzando come ,sogni' le affermazioni

123. *De generatione et corruptione*, I.5, 321a33-321b3, 322a9-11, 322a31-35.

di chi vuole che il radicale non si possa ripristinare, ma solo proteggere con la giustapposizione dell'umido ,influens' (tra cui Pietro Ispano e Alberto Magno). E a questo proposito, chiamando Galeno a suffragio di Aristotele, inserisce un estratto dal *De tabe* sulla possibilità di riumidificare profondamente con il cibo anche i membri solidi esausti, come il cuore o il fegato¹²⁴ (162rb), il che dimostrerebbe la possibilità di recuperare la sostanza dei membri dal nutrimento.

Si confermano alla fine «trina ex parte nutrimenti»: 1) che è oggetto della vita, perché senza alimento la vita non si conserva, «quod nequaquam aliter esse potest, nisi quia alimentum, quod humidum efficitur influens, in radicale restaurando convertatur»; 2) che c'è identità nel nutrimento tra umido radicale e ,influens', dato che la materia del nutrimento e della generazione è la stessa (vedi ARISTOTELE, *De generatione animalium*, 2, e AVERROÈ, *Colliget*, 2); ma la materia della generazione è il radicale, e dunque il cerchio si chiude; 3) e per quanto riguarda la quantità, è necessario un ripristino, perché l'umido spermatico è in origine pochissimo, come appare negli animali e ancor più nelle piante, che provengono da un seme piccolissimo. Ed è chiaro che esse non potrebbero diventare una quercia o un abete «nisi alimentum occurrens de foris in eas converteretur» (162rb).

Nel *Propter quartum* (162va-163ra), Pietro d'Abano si dedica alla dimostrazione della debolezza insita nell'argomento medico più costantemente addotto contro la restaurazione dell'umido radicale, cioè la non ripristinabilità dei membri radicali. Dopo averli individuati nei membri principali e in quelli che dalla generazione sono duri e solidi (vene, nervi, ossa, membrane, ecc.), Pietro, che già nel ,*Propter*' precedente ha ricordato che nei bambini piccoli minime parti di osso e vene si possono restaurare, fa presente che nei giovani e convalescenti ugualmente si può procedere all'umidificazione delle parti spermatiche, come gli organi solidi, e certo non si può ragionevolmente sostenere che simili organi (come il cuore e il fegato) possono essere restaurati solo nelle parti sanguigne e non spermatiche. A proposito di ciò Pietro ricorre di nuovo al *De tabe* di Galeno, e anche alla *Technè* commentata da Haly, per dire che pure nei vecchi, per quanto difficilmente, si può contrastare la consunzione mortale (cioè la ,*tabe*' o ,*marasmo*') aumentando semplicemente l'umidità tra i membri consimili (costituiti di un'unica sostanza). La loro ,*complexio declinans*' può essere contrastata facendo penetrare negli interstizi l'alimento umido di cui possono nutrirsi (162va).

Bisogna ricordare che comunque dopo l'età media il corpo si asciuga irrevocabilmente: la morte nei vecchi avviene (162vb) perché, pur ripristinandosi, l'umido non resta identico a quello originario né in quantità né in qualità, ma diventa via via più acquoso, impuro, inadatto alle funzioni vitali; e la ,*virtus*' e il ,*calor vitalis*' subiscono l'effetto limitante del contatto con una mate-

124. *De tabe*, cap. 5 (KÜHN VII, 682-3): non solo quindi carne e grasso.

ria inadatta e corrotta. La vita si deteriora e cessa, quindi, «non quod nullo, ut sapiunt ignari, restauretur [humidum radicale], sed simile». Sicché ogni membro che viene restaurato non ritorna esattamente come prima, a parte il grasso. «Itaque quod minime restauratur, est spermaticum; quod vero maxime, adeps, et pinguedo; horum autem medium est caro, et precipue que dicitur pura» (162 vb).

L'ultimo argomento trattato con una certa ampiezza, e senza alcun ricorso alle fonti autoritative, riguarda la possibilità degli esseri animati superiori, come mammiferi e uomini, di sopravvivere a lungo senza mangiare, con la sospensione quindi dell'attività di una ,virtus' dell'anima. Era questo un tema caro ai teologi, che lo utilizzavano per sostenere la non necessità del cibo per la vita umana.¹²⁵ Mentre l'analisi del consumo progressivo delle riserve di umido e grasso, da parte degli animali che vanno in letargo durante l'inverno, è molto acuta ed evidentemente frutto di osservazioni personali (162vb-163ra), le informazioni sui casi di anoressia prolungata (una donna normanna rimasta 36 anni senza mangiare, una monaca che in due anni aveva mangiato solo una mela) sono indirette e forse giudicate poco credibili dallo stesso Pietro.¹²⁶ Quanto infine all'impossibilità della coesistenza di due corpi contemporaneamente nello stesso luogo, Pietro sostiene che vi sia subentro e non raddoppiamento, e nessun vuoto nell'intervallo: la nutrizione avviene quando c'è spazio per l'assimilazione, e il membro si può dilatare e restringere (come aveva visto Galeno nel *De virtutibus naturalibus*, 2).

Molti – conclude Pietro d'Abano – hanno frainteso rozzamente Avicenna, attribuendogli il pensiero che l'umido radicale non si possa restaurare. «Verrum sentio cum Avicenna potius, quod in fine humidum reficitur omnino impurum, velut tactum de vino, ita ut species corrumpatur propter indispositionem organi, et materie conversivam. Unde tertia I [Canon, I, fen 3, *De causis sanitatis et egritudinibus et necessitatis mortis*]: “Defectus accidit numquam cessans usque ad ultimum, qui est defectus restaurandi humiditatem loco eius, quod resolutum fuit”».¹²⁷

125. Vedi J. ZIEGLER, «*Ut dicunt medici*», specialmente 223-24; lo stesso argomento nell'*Opus minus* di Ruggero Bacone, ed. S.J. BREWER, London 1859, 373-4, dove ha un altro scopo: Bacone attribuisce la capacità di sopravvivere senza cibo a una ,complexio' quasi perfettamente ,aequalis', generata da una particolare disposizione stellare alla nascita (ringrazio Chiara Crisciani per avermi indicato questo passo).

126. «Quod autem mulieres quedam flegmatice frigide et in regionibus frigidis fuerint sine exteriori alimenti assumptione, certificatum mihi per fidelem socium Ioannem de Corceo Normandiae, cum aliis quam multis, dicentem illic fore mulierem, quae ammodo per spacium 36 annorum nihil assumpsit, et cum vellet sanguinem ex ore et naribus effluere faciebat. Retulit etiam unus meorum accinctorum contractasse monialem in Stendal, Saxonie mediana, quae per duos annos nihil recepit nisi unum pomum, quod ei quamplurimum placuit», *Propter quartum*, 163ra.

127. Pietro d'Abano segue il *Canon* ma taglia la chiusa del discorso, perché Avicenna aggiunge: “Defectus igitur semper augetur”, mentre Pietro ritiene che anzi, nell'infanzia l'umido radicale aumenti e che il processo di esaurimento si concretizzi solo dall'età adulta in poi.

Per Arnaldo e per Pietro d'Abano, dunque, a) l'umido radicale si restaura; b) si restaura attraverso l'alimento; c) i membri radicali non si restaurano bene per motivi che non riguardano l'esaurimento o la non restaurabilità dell'umido; d) Galeno non ostacola questa tesi. Entrambi combattono contro i medici che avevano interpretato Avicenna (a torto, secondo Pietro d'Abano) attribuendogli la teoria della non restaurabilità dell'umido: e dovevano a quelle date essere molti.¹²⁸ Certamente entrambi notano che la similitudine della lampada ha prodotto molti danni interpretativi, e la ritengono sviante per mancanza di corrispondenza tra i principali termini del discorso (fiamma e stoppino). Soprattutto, hanno entrambi chiarissimo, forse più Arnaldo che Pietro d'Abano, che l'umido radicale disponibile per la crescita e la vita era troppo poco; e, forse ancora più Pietro d'Abano di Arnaldo, che tra generazione e nutrizione c'è un nesso obbligato che va a coincidere con la natura comune all'umido radicale e al nutrimentale; ed è effettivamente questo il punto decisivo di entrambe le teorie su questa sostanza, che ne giustifica la ricostituzione e insieme spiega anche l'accrescimento.

Più difficile è capire perché, se l'umido si può ricostituire, a un certo punto il meccanismo si interrompa: e qui i due prendono posizioni leggermente differenti. Li separa l'importanza attribuita alla corruzione indotta dall'alimento, attraverso l'umido nutrimentale, sulla qualità dell'umido radicale: fondamentale per Pietro d'Abano, e secondaria per Arnaldo, che la relega tra le cause di morte accidentale, mentre la morte naturale sarebbe causata dalla sproporzione tra calore vivifico e umido radicale, sulla quale, viceversa, Arnaldo insiste ben più di Pietro d'Abano.

3. Arrivati quindi alla parte finale della vita, Pietro d'Abano (*Differentia* 113) esamina gli argomenti a favore e contro la possibilità di prolungare l'esistenza con la medicina. Tutto pare concordemente negare questa possibilità, secondo la Scrittura e secondo la scienza, perché i giorni dell'uomo sono conati da Dio, dalla prescienza divina, dalle leggi del moto nel mondo sublunare, dalla scansione delle fasi vitali, dalla finitezza delle virtù dell'anima, dall'incertezza delle leggi astronomiche e quindi dall'infondatezza dell'astrologia; e in appoggio le autorità vanno dalla Scrittura (*Giobbe*, *Genesi*), ad ARISTOTELE (*De generatione animalium*, *Metaphysica*, *Meteorologica*) (Rationes, 163ra-b).

In contrario vi sono la ragione d'essere della medicina, che è arte predisposta alla conservazione della vita; le affermazioni dei medici: GALENO, *De regimine sanitatis*, 6, secondo cui chi ignora una sana dieta muore secondo la sua natura, mentre potrebbe vivere più a lungo; l'evidenza del beneficio trattato dalle cure mediche: «Adhuc vita constat in quadam ‚proportione‘ calidorum et humorum adinvicem: haec namque sunt principia vitae, sed talis ‚proportio‘ potest diutius conservari, ut et docent medici, aut humidum

128. *Diff.* 112, Propter secundum, in Pietro d'Abano; cfr. ARNALDO, *De humido radicali*, II.3, 821 ss. (però Arnaldo non collega esplicitamente Avicenna alla teoria della non restaurabilità).

generando sufficiens calidi sustentativum, et superfluum educendo, aut alterando, et temperando. Propter quod vita poterit prolongari, et mors tali retardari beneficio» (163ra).¹²⁹

Discutendo le ragioni contrarie al prolungamento della vita, Pietro d'Abano inserisce in posizione dominante il ruolo dell'astrologia, che è in grado di conoscere e controllare, tra le quattro cause della vita e della morte, ben due, le ‚formali costituenti‘ (Alchocoden e Hyleg, cioè i principali aspetti planetari al momento della generazione) e le ‚formali conservanti‘, cioè quelle immagini positive o negative e quelle invocazioni, prodotte dall'astrologo, dalle quali può ‚fortunari aut infortunari‘ la vita (e la morte) di una persona, la sorte di una regione intera, o la brillantezza delle capacità mentali.¹³⁰

Se le ‚materiali costituenti‘ sono sperma e sangue mestruale (ovvero strumento e materia delle cause formali costituenti), è sulle ‚materiali conservanti‘ che il medico può incidere, grazie alla «debita sex rerum non naturalium administratio, qua medicus corpus conservat illesum» (163ra, Propter primum). Medico e astrologo dunque possono e devono collaborare allo scopo di rendere migliore e più lunga la vita, occupandosi rispettivamente di preparare la materia e di perfezionare la forma.¹³¹ Quanto alla divulgata distinzione tra morte naturale e accidentale, i medici la usano per designare il proprio campo d'azione (Propter secundum): la morte naturale, che avviene «ex consumptione humidi radicalis, et calidi consequenter extinctione quae insensibilis animae dicitur ablatio», non sarebbe trattabile, perché esprime un termine prefissato; la seconda invece, «violenta et accidentalis, occurrens ex indebita sex rerum non naturalium administratione, a qua egritudines con surgunt plures tam in complexione quam in compositione, quandoque autem ex casu fortuito exteriori», sarebbe alla portata della medicina. Ma Pietro d'Abano non è d'accordo: «Sed quod haec positio stare non possit, et quod veritati, ac medicorum obviet sententiae, in tertio dicendorum, et quarto ostenditur ubi eorum similiter tollentur motiva».

Il ‚Propter tertium‘ è appunto dedicato alla possibilità di trattare medicalmente la morte naturale. Qui Pietro d'Abano inserisce l'aneddoto riportato da Galeno nel *De tabe*, sul medico che aveva preteso a quarant'anni di scrivere un libro su come diventare immortale, e che ritrovandosi a ottanta decrepito e con una inequivocabile ‚facies hippocratica‘, aveva risposto alla

129. Pietro rimanda alla *Differentia* 21 per un altro ‚topos‘ della discussione, l'accorciamento della vita umana dai tempi antichi a quelli attuali.

130. Pietro qui narra di come abbia invocato Dio perché gli fosse concessa la scienza, sotto un particolare aspetto stellare, che indica, «quod et reges Graecorum quando volebant suis petitionibus exaudiri, observabant» (163va, Propter primum).

131. Vedi *Diff.* 112, Propter tertium, 164rb: «Medicus equidem valet ut ostensum est materiam preparare, ac astrologus similiter et formam reddere perfectiorem»; le competenze astrologiche di questo genere sono alla portata di tutti, con qualche riserva però: «Haec autem concessa sunt etiam parum in astrologia nutritis, et precipue in imaginum scientia, quamquam in plurimum intellectus hoc cadere minime possit» (ibidem).

derisione di tutti con un'autocritica a sua volta risibile: solo una persona fornita di ottima costituzione innata, e poi seguita da lui stesso come medico, sarebbe potuta rimanere ,insenesibilis'.¹³² Ciò per mostrare come anche Galeno fosse consapevole dell'impossibilità di differire in eterno la morte. Del resto, prosegue Pietro, è necessità di ogni misto corrompersi, perché è proprio della materia macchinare continuamente la propria distruzione attraverso il cambiamento. Così «vi permanent miscibilia in mixto», a fatica e per un tempo determinato gli elementi si fondono, perdurando in loro la ,contrariedades'; se a questo si aggiunge la finitezza della forma (,virtutes') e della materia, l'insufficiente e scadente restaurazione dell'umido perduto grazie al cibo, la necessità ,fisica' che per avere generazione vi sia corruzione (Aristotele), e la conseguenza inaccettabile, per chi parla biblicamente, che non si compirebbe mai il numero degli eletti, perché la terra non saprebbe come nutrire tutte le creature contemporaneamente, si deve ammettere che la morte è necessaria.¹³³

Ma se è vero che si deve morire, è altrettanto vero che «mors potest aliquo subsidio retardari, sive vita eodem protelari, non solum quae accidentalis, verum et naturalis». Lo dicono i ,medicorum sermones' rettamente intesi, vale a dire Avicenna: la medicina non pretende di salvarci dalla morte, e nemmeno di portare ogni uomo all'ultimo limite possibile della vita, che siano 120 o 70 anni;¹³⁴ essa può conferire agli uomini, come ,ars conservativa sanitatis', due possibilità, la protezione dalla putrefazione e la difesa dell'umidità dalla veloce consunzione. E in questo modo consentirà al corpo di arrivare «usque ad debitum tempus secundum eius primam complexionem». ¹³⁵ Di questo aiuto che può prolungare la vecchiaia parla anche Galeno nel *De tabe*, a proposito della possibilità di riumentificare i membri solidi come il cuore e il fegato; e anche il medico e astrologo Haly nel commento alla *Techne* aveva in qualche modo ,annusato' la verità, quando parla di un regime e di medicine speciali di cui si è perduta la scienza, che impediscono l'invecchiamento facendo vivere centinaia d'anni, come la ,triphera'.¹³⁶

Quindi, per quanto attiene ai principi materiali della vita, il medico può restaurare l'umido, conservare il calore innato con la dieta, mutare la ,com-

132. *Differentia* 113, fol. 163va; cfr. GALENO, *De tabe*, cap. II (KÜHN, VII, 670-71). Vedi l'irrazionalità con cui Gordon aveva inserito l'aneddoto nel suo *De marasmode*, in DEMAIRE, *The medical notion of 'Withering'*, 264 e n.31, 284 e n.146.

133. Questo discorso in ,Propter tertium', fol. 163vb.

134. Qui Pietro d'Abano rimanda alla *Differentia* 9.

135. ,Propter tertium', 163vb. E' questa una lunga precisa citazione da AVICENNA, *Canon*, I, fen 3, Tract. 3, cap. sulla salute, la malattia e la necessità della morte, fol. 53ra.

136. «Adhuc Haly, medicus et astrologus, hanc olfaciens veritatem, tertio Technis inquit possibile fore ut sint medicine prohibentes senectutis velocitatem a frigore membrorum, et siccitate ipsorum, et prolongetur per illud vita hominis, quando regimen eius sit bonum; sicut dicitur, quod homines vixerunt centenis annis; et unum inventorum in illo est medicina triphera nominata: ea namque bonam efficit digestionem, et calorem floridum, et universaliter vitam protendit cum reliquo bono regimine quamdiu»; *Differentia* CXIII, ,Propter tertium', 164ra. Vedi su questo punto, sopra, il par. III, e, in questo volume, il contributo di Chiara Crisciani.

plexio' naturale (vedi *Differentia* 22), allungare la vita a chi è destinato a morire presto, come il melanconico (vedi *Differentia* 21), temperare i calori estranei che essiccano l'umido e porzionare bene l'umido al calore.¹³⁷ Per quanto attiene ai principi formali, l'astrologo può informare il medico delle debolezze organiche di un individuo, e intervenire con immagini per convogliare sulla persona i raggi stellari positivi (164ra-b). A ciò si aggiunge che, in generale, pure il luogo condiziona la lunghezza della vita, tanto è vero che trasferire un longevo Indiano in terra d'Africa significa abbreviargli la vita. E a volte si muore per determinazioni superiori alla vita individuale, come quando in una battaglia muoiono insieme 40.000 persone dai destini individuali certamente differenti.

Se i termini della vita in senso universale non sono fissi e determinati, nemmeno lo sono per la vita individuale, come si vede nella vita delle piante e degli animali, nei tempi della gestazione, dell'adolescenza (*Propter tertium*, 164 va). E vi sono casi fortuiti in cui si muore pur essendo in salute e curati, e viceversa in cui una congiunzione astrale attenda anni per produrre le sue conseguenze (come nel caso del diluvio universale, *ibidem*). Il potere dell'astrologia in questo senso può essere molto ampio, spiega Pietro d'Abano, dopo una digressione tecnica sulle previsioni: «Sic igitur ex his omnibus intellectum perspicacem habentibus, et scientiam, quibus scribitur diligentibus, sufficienter ostensum sit, mortem posse naturalem, et medici beneficio, et astrologi, retardari» (164va)¹³⁸. Pietro d'Abano salva l'affidabilità dell'astrologia, che alcuni irridevano, contrattaccando: non è scienza inutile e menzognera, al contrario, può essere utilissima *'in prolongatione vite'*, ed è precisa nelle sue previsioni *'in quamplurimis'*. Ma pochi se ne servono per raggiungere un positivo regime di vita: «cum plures vita vivant brutali, aut occupationibus civilibus, et familiaribus occupati» (*Propter quartum*, 164vb)

La *Differentia* si chiude con un riepilogo critico (*Propter quartum*, 164vb) delle ragioni addotte, contro le possibilità mediche, a favore dell'esistenza di un termine preciso per la vita umana determinato da Dio o dal Primo agente. Nessuna di esse pare valida a Pietro d'Abano, soprattutto perché sugli eventi e le cose da Dio volute e disposte in totale libertà («cum sit agens voluntarium, per suum intellectum omnia, ut ei placet, disponens est et immutans»), si sta in questo caso parlando secondo le regole delle scienze: «cum ea per naturalia, et medicinalia, et non per supernaturalia fuerunt perscrutata», perché come dicono Aristotele e Averroè, «Deus nihil potest in

137. "... calores extranei humidum exsiccantes possunt obtemperari, quo prolongabitur modo vita naturalis, cum debita fuerit proportio calidi ad humidum et demum ad tertium ut cor, differentia preallegata» (21); è la ripresa della posizione di Averroè nel Commento al *De longitudine et brevitate vite*.

138. L'astrologia giudiziaria fu per Pietro d'Abano un capitolo d'accusa importante; vedi la ricostruzione in NARDI, *Intorno alle dottrine filosofiche di Pietro d'Abano*, pp. 29-37.

haec operari absque medio» (*ibidem*).¹³⁹ E con una immagine più evocativa, dice che certamente Dio ha tutto previsto ‚ab eterno‘, ma la sua prescienza non elimina la necessità; e mentre egli ha creato tutto rimanendo fuori dal tempo e dal movimento, la nostra anima non funziona allo stesso modo: ha infatti bisogno del tempo, del movimento, delle immagini mentali, della memoria (*De anima*, III). Noi, come gufi notturni i cui occhi non reggono la vista del sole, non possiamo conoscere la sua profondità.¹⁴⁰

In quest'ultima *Differentia*, Pietro d'Abano ha più volte lasciato trasparire la sua concezione dell'esistenza, divisa tra la conoscenza delle regole universali e l'affanno, anche la miseria, dell'esistenza particolare. A proposito della morte, soggiunge che se ne può parlare come ‚naturale‘ e ‚accidentale‘ anche in un'accezione diversa da quella usuale presso i medici: dal punto di vista universale essa è un evento naturale, necessario rispetto al continuo moto della natura dalla generazione alla corruzione; all'opposto, dal punto di vista individuale, essa è un ‚accidens contra naturam‘, una tragedia che ciascuno cerca di evitare, perché si desidera la salute e la vita (‚Propter tertium‘, 164va). E chiude con un'immagine poetica, tratta dal neoplatonico *De mundo*: Dio sta sul colmo dell'universo, e della sua energia si nutrono i corpi, uno dopo l'altro, a partire dal luogo più vicino a Lui «usque ad loca nostra prope terram». E il mondo terrestre sembra essere troppo distante dalla felicità divina, pieno di agitazione e fragile: infatti l'effetto non conserva la virtù della sua causa, e a poco a poco il cambiamento si insinua nell'ordine dell'universo, discendendo dal Primo, che è semplice, e immobile, e incorruttibile, agli altri esseri, gravati da mescolanza, movimento, e corruzione.

Astrologia e metafisica trasformano quest'ultima *Differentia*, più delle precedenti, in qualcosa di estraneo al contenuto e al linguaggio abituali di Arnaldo, che si era affannato nell'ultimo paragrafo del *De humido radicali* (II.4) a separare morte naturale e accidentale, dottrina medica dei ‚regimina‘ e longevità. Per Pietro d'Abano, che pure usa il concetto di ‚proportio‘ con una certa dovizia (sicuramente per influsso di Averroè, ad entrambi noto¹⁴¹) non

139. In questi passi è stata riscontrata da alcuni una dichiarazione di lontananza dall'ortodossia, ma vedi quanto dice NARDI nel saggio citato *Intorno alle dottrine filosofiche di Pietro d'Abano*, alle pp. 42 e 51.

140. „... non possumus ad illa, que ipsius intime pertingere, sicut nycticoracis oculus rotam non valet solis inspicere“, ivi, Propter quartum», 164vb. Vedi anche Chiara Crisciani su questa parte della *Differentia*.

141. Anche se Arnaldo non lo cita nel *De humido radicali*, conosceva sicuramente almeno il *Colliget*, citato da Pietro d'Abano, tradotto a Padova nel 1285; vedi MCVAUGH, *Introduction* a Arnaldo da VILLANOVA, *Tractatus de intentione medicorum*, 139-40. Sarebbe interessante approfondire se davvero Arnaldo, pur senza ammetterlo, avesse trovato espliciti alcuni interventi di Averroè sull'umido radicale. Vedi per esempio questo passo dalla parafrasi al *De longitudine et brevitate vitae* aristotelico: «Corruptio autem contingit individuus duobus modis: aut naturaliter, quoniam calor naturalis consumit humiditatem naturalem, quae est in illo individuo, et dominatur in eo frigiditas et siccitas; aut accidentaliter, quoniam in eis generatur de super-

c'è nessun rapporto matematico, prefissato da Dio tra caldo e umido, a fondamento della durata della vita (la ‚proportio‘ arnaldiana), quanto l'aspetto dei pianeti nel cielo della nascita; e d'altra parte Arnaldo non accenna a immagini o pratiche più efficaci di un accorto ‚regimen sanitatis‘.

Ma non bisogna dimenticare che entrambi conferiscono molto potere alla medicina,¹⁴² e sostanzialmente nella stessa direzione conservativa, perché, se è vero che per Pietro d'Abano la morte naturale può essere differita, non è la stessa ‚morte naturale‘ di cui parla Arnaldo. Per Pietro d'Abano essa è semplicemente ‚non accidentale‘, e quindi frutto di un'infinità di concause interne al corpo; sono però in buona misura le stesse che Arnaldo situa tra i fattori della morte accidentale (‚complexio naturalis‘, perdita dell'umido e del calore, materie estranee assunte con il cibo, affaticamento delle parti e della ‚virtus nutritiva‘, ecc.). Non bisogna neppure dimenticare che nella trattazione dell'umido radicale Pietro d'Abano usa in più punti il *De tabe* di Galeo, a supporto delle affermazioni più problematiche (come quella sulla restaurabilità parziale dei membri radicali, o per criticare la similitudine della lampada): una tecnica neo-galenista (e qui si nota la diversa statura di Bernard di Gordon, che del *De tabe* non riesce a servirsi, perché troppo invischiato nel suo rigido avicennismo) che Arnaldo avrebbe sicuramente condiviso. Nel quadro generale, essi concordano sui due punti fondamentali del *De humido radicali* di Arnaldo: l'umido radicale non coincide esattamente con lo sperma, anche se ne deriva, e può essere ricostituito dall'umido nutrizionale.

In generale, il fatto che i due maggiori medici del tardo Duecento europeo si siano occupati dello stesso tema negli stessi anni, in modo simile anche se con diverse soluzioni particolari e coloriture disciplinari, dice sostanzialmente che era impossibile in quei decenni non trattare l'argomento, e che dunque il dibattito coinvolgeva anche le università italiane.¹⁴³ E dice anche che, nel panorama di avicennismo dominante, sia Arnaldo sia Pietro d'Abano avevano cercato una via più logica (e aristotelica) per uscire da una impasse che da medici era divenuta insuperabile, oltre a soffocare la disciplina in un abbraccio pericoloso con la teologia.

Così si potrebbe concludere che Arnaldo e Pietro d'Abano si siano sfiorati, nell'opera, se non nella vita: si trovarono entrambi a Parigi, inquisiti per

---

fluitatibus digestionis»: ARISTOTELE, *Omnia quae extant opera* [et] AVERROIS CORDUBENSIS, *In ea opera omnes qui ad haec usque tempora pervenere Commentarii*, Venezia, Apud Iuntas, 1962-74 (ripr. anast. HAIN 1962), vol. VI, parte II, fol. 147vb. Sulla ‚proportio‘ tra le qualità elementari nella ‚complexio‘ (le attive, caldo e freddo, rispetto alle passive, secco e umido) e tra le attive e le passive, in particolare tra caldo e umido, a lungo si sofferma Averroè in quest'opera, secondo il principio «animalia igitur et vegetabilia in quibus dominantur calor et humiditas et similiter virtutes activae sunt longae vitae» (fol. 147vH).

142. Sui punti di contatto epistemologici vedi J. AGRIMI - C. CRISCIANI, *Edocere medicos. Medicina scolastica nei secoli XIII-XV*, Napoli, 1988, 101-3.

143. Vedi a questo proposito le considerazioni di Chiara Crisciani.

eresia intorno al 1300. Non v'è traccia di un loro diretto contatto,¹⁴⁴ ma le coincidenze sono così convergenti, che nel '500 Symphorien Champier poté fantasticare di una fuga clandestina da Parigi di Arnaldo, spaventato dalla possibilità di finire anch'egli, come l'illustre collega, «ad manus cucullatorum»¹⁴⁵ (Arnaldo come si sa non si salvò dagli inquisitori, venne incarcerato nel 1299 per il suo *De adventu Antichristi*, ma non fu liberato per intercessione del pontefice, come invece Pietro d'Abano).¹⁴⁶

Resterebbe a separare la strada di Arnaldo da quella di Pietro, almeno per quanto riguarda il nostro discorso, il rapporto tra astrologia e medicina, in particolare l'uso di immagini astrologiche: anche qui tuttavia, è una distanza tutta da precisare. Come si è visto nella *Differentia* 113, Pietro d'Abano persegue e pratica un'astrologia potente, in grado di dettare al medico come operare nel proprio campo specifico, quello della conservazione della salute e della vita. E Arnaldo? Sino qui ci si è mossi entro l'orizzonte positivo della sua dottrina esplicita; si potrebbe ricordare però che di Arnaldo le fonti romane raccontano un intervento terapeutico mirabilmente riuscito su Bonifacio VIII, consistente proprio nella applicazione sulle reni di un sigillo aureo forgiato sotto l'influenza della costellazione del Leone. Così, pare, il papa fu libe-

144. Un labile 'trait d'union' potrebbe essere la *Consolatio Venetorum*, 1298, di Raimondo Lullo, in cui si parla assai criticamente di un 'Petrus Venetus' astrologo; vedi NARDI, *Intorno alle dottrine filosofiche di Pietro d'Abano*, 20; ma studi più recenti hanno reso poco credibile l'ipotesi che si tratti di Pietro d'Abano (A. SOLER, «Vadunt plus inter Sarracenos et Tartaros»: Ramon Llull i Venècia, in *Intellectuals i Escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, eds. Lola BADIA – Albert SOLER, Barcelona 1994, 49-69, in particolare 55 e nota 19. La *Consolatio Venetorum* di Raimondo Lullo è stata recentemente pubblicata da Roger FRIEDLEIN in appendice al suo *Der Dialog bei Ramon Llull. Literarische Gestaltung als prophetische Strategie* (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, 318), Tübingen, Max Niemeyer Verlag 2004, 290-312. In generale per questa fase della vita di Pietro d'Abano, E. PASCHETTO, *Pietro d'Abano medico e filosofo*, Firenze 1984, 27-28.

145. Vedi *Arnaldi vita*, in Arnaldo da VILLANOVA, *Opera omnia*, fol. 4r, cap. VI. *Reditus Arnaldi in patriam coelestem, et laudes*: «Ipse Arnaldus dum audivisset Petrum Aponensem, virum in cunctis literis clarissimum, Medicumque celeberrimum, ab inquisitoribus fidei vexari, verens ne ad manus cucullatorum deveniret, clam aufugit». Ringrazio molto Chiara Criciani per avermi segnalato questa fonte, che, però, non risponde alla realtà dei fatti.

146. Su Arnaldo a Parigi (imprigionato e poi liberato) vedi McVAUGH, *Introduction a Arnau de VILANOVA*, in *Aphorismi de Gradibus*, AVOMO, vol. II, 1975, 77; PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, 56-7 (6-7 del saggio originale) e il recente lavoro di J. PERARNAU, *Sobre la primera crisi entorn al 'De adventu Antichristi' d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 349-402, con notizie scritte dallo stesso Arnaldo (che mai si fuggì clandestinamente da Parigi) nel momento del processo: uno dei principali accusatori fu un maestro francescano. Uno dei maestri parzialmente favorevole, fu il domenicano Ioannes Quidort de Parigi, il cui testo si può vedere nell'edizione del *De adventu Antichristi* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 218-221). Per quanto riguarda Pietro d'Abano, egli stesso racconta che, vessato pesantemente, in date imprecisate, intorno a 55 articoli di cui pochissimo sappiamo, fu tolto d'impaccio dal papa; lo racconta lui stesso nelle *Differentiae* 9 e 48, su cui vedi NARDI, *Intorno alle dottrine filosofiche*, 19-21 e ss.

rato dalla calcolosi renale; ma non è l'unica testimonianza sull'argomento. Arnaldo stesso parla di quel sigillo nello *Speculum medicine*, cap. 18,¹⁴⁷ e alcuni oggetti dello stesso tipo furono registrati nell'inventario dei suoi beni, stilato dopo la morte.¹⁴⁸ Continuando a dipingere Arnaldo e Pietro con i pennelli di Champier, non si può negare la inclinazione alla medicina ,quaestionaria' del secondo e a quella ,practica' del primo;¹⁴⁹; tuttavia la mappatura precisa delle distanze e delle prossimità potrebbe riservare qualche sorpresa.

---

147. *Speculum medicinae*, cap. XVIII. *De complexionato, quod est medicina tantum*, col. 50 (ed. Basilea 1585): tra i rimedi ,operantia ex proprietate', come il gatto che applicato sullo stomaco lo guarisce, il corallo che appeso al collo toglie il dolore, la pelle di lupo che stesa sul ventre calma le coliche, c'è anche «sigillum leonis ab Hermete traditum, si lumbis applicetur, proptinus mitigat dolores in calculosis». Cfr. in questo volume il saggio di N. Weill-Parot.

148. J.A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova* (1959), in IDEM, *Studia arnaldiana*, saggio XIV, 451-64, 458 (413 del saggio originale). Il *De sigillis* attribuito ad Arnaldo è considerato probabilmente apocrifo (PANIAGUA, *En torno a la problemática del corpus científico arnaldiano*, in «Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova», vol.2, Barcelona 1995, 9-22, 21) e N. WEILL-PAROT, *Les images astrologiques au Moyen Age et à la Renaissance*, Parigi 2002, cap. 9. Per l'inventario, vedi Roque CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas, y demás efectos de Arnaldo de Vilanova*, in «Revista de Archivos, bibliotecas y museos», III s., IX, (1903), 189-203.

149. Così CHAMPIER in *Arnaldi vita*, cit., fol. 4v., cap. VII. *Arnaldi comparatio ad Conciliatorem Petrum Aponensem*.

Chiara CRISCIANI

ASPETTI DEL DIBATTITO SULL'UMIDO RADICALE
NELLA CULTURA DEL TARDO MEDIOEVO (SECOLI XIII-XV)*

«Vita viri in numero dierum»
(*Ecclesiasticus*, xxxvii, 28)

«... per unum hominem peccatum in hunc mundum intravit, et per peccatum mors...»
(*Ad Romanos*, v, 12)

«Et ars quidem sanitatem custodiendi non est ars que a morte securos nos faciat... neque unumquodque corpus ad ultimam vite longitudinem perducat...»
(AVICENNA, *Liber Canonis*)

«Mors huiusmodi [individualis] dicitur accidens contra naturam...»
(PIETRO D'ABANO, *Conciliator*)

1. *Contesti di origine, problemi di lessico, ambiti d'uso*

Conviene subito riconoscere¹ che, benchè certo la prima funzione euristica del concetto di umido radicale agisca in ambito medico, sia anzi di ordine specificamente diagnostico-terapeutico (in relazione ai diversi tipi di febbre), fin da subito il concetto mostra sia una possibilità di applicazione più vasta; sia un'origine non sistematica ma aggregativa; sia, di conseguenza, una fluidità e anche imprecisione e imprevedibilità terminologica –consona sicuramente a queste caratteristiche, ma sicuramente non appropriata ad uno sviluppo teorico e ad una trasmissione dottrinale armonici e lineari.

McVaugh e Demaitre² hanno già accuratamente esaminato i modi e i contesti di insorgenza delle dottrine sull'umido radicale, segnalando la varietà e

---

* Ringrazio molto Michela Pereira per la pazienza e la generosità da vecchia amica, e per la solidarietà di scambi 'alchemici' di oltre vent'anni; Giovanna Ferrari: lavorare insieme è stato per me un arricchimento scientifico e un grande piacere; Michael McVaugh, cortese gentiluomo prodigo di sapienti suggerimenti e di consigli gentili.

1. Sottolineano questo aspetto McVaugh, Demaitre, Freudentahl nei saggi più oltre citati.

2. Cfr. anche i più datati ma classici studi di S. HALL, *Life, Death and the Radical Moisture*, in «*Clio Medica*», 6 (1971), 3-23; E. MENDELSON, *Heath and Life*, Cambridge (Ma), 1964; P.H. NIEBYL, *Old Age, Fever, and the Lamp Metaphor*, in «*Journal of the History of Medicine*», 26 (1971), 351-368; cfr. inoltre R. DURLING, *The Innate Heat in Galen*, in «*Medizinhistorisches Journal*», 23 (1988), 210-12; J. ALTHOFF, *Warm, Kalt, Flüssig und Fest bei Aristoteles*, Stuttgart, 1992; importante è M. STOLBERG, *Die Lebre vom 'calor innatus' im lateinischen «Canon Medicinæ» des Avicenna*, in «*Sudhoffs Archiv*», 77 (1993), 33-53.

la pluralità di usi medici del concetto che rientra, in certi casi quasi introdotto ,ad hoc', in teorie diverse, e sembra configurarsi innanzitutto come componente appunto di teoria prima che dell'unitaria e coerente struttura dell'organismo (benchè, naturalmente, umido e umidità in generale facciano parte di tutte le prospettive fisiologiche degli autori ,classici'). Anche Avicenna, che pure tocca tutti i temi in cui l'umido radicale ormai era stato introdotto, non ne fa oggetto di una trattazione unitaria e sistematica. Da un punto di vista linguistico lessicale, questa situazione implica una imprecisione terminologica, analizzata con particolare cura da Demaitre,³ che sottolinea anche le difficoltà e i travisamenti delle varie tappe di traduzione e le stratificazioni terminologiche che il concetto e il termine –i termini– di umido radicale introducono nella medicina occidentale, certo almeno fino alla messa a punto di Arnaldo da Villanova:⁴ e ovviamente i termini sinonimici, ambigui o polisemici trascinano con sé equivoci epistemologici. Si tratta dunque di un concetto irto di difficoltà (anche se notevolmente utile) e, parrebbe, di non facile applicazione e circolazione.

Risulta sorprendente, allora, ma non è privo di motivi (saranno appunto da valutare) il fatto che teologi, filosofi naturali, medici, predicatori, alchimisti nel tardo medioevo trattino dell'umido radicale (e ne usino le potenzialità interpretative, o operative) da una molteplicità di punti vista, e con vari intenti. Rare però sono le esplicite motivazioni dei passaggi da un settore dottrinale all'altro, e sembra quasi che il concetto –come fa il fluido cui si riferisce nell'organismo umano⁵– scorra da un quadro disciplinare all'altro per virtù propria: e per il tempo che gli è concesso di durare,⁶ in relazione a ,proporzioni' tra opzioni filosofiche difficili da determinare. Forse solo in un ambito –quello alchemico, si può anticipare– e per altro solo alcune di queste riflessioni, e in particolari contesti, paiono ,precipitare' e condensarsi: e, si può anticipare anche questo, non tramite un processo sistematico di ,traduzione' e importazione di teorie, quanto per ,affinità elettiva'. Appare invece più sin-

3. Cfr. qui nota 104.

4. Anche se questo sviluppo non verrà indagato, qui si può almeno rilevare che dal sec. XV l'umido radicale diventerà un concetto forse semplificato ma ovvio, di uso corrente, sia in medicina che soprattutto in ambito alchemico (seguendo in questo forse il processo di decantazione teorica che l'alchimia presenta in quel secolo: cfr. C. CRISCIANI-M. PEREIRA, *L'alchimia tra medioevo e Rinascimento*, in *Storia della Scienza Treccani*, IV, Roma, 2001, cap. 17).

5. Cfr. ad es., MARSILIO DI INGHEN, *Expositio et quaestiones in octo libros physicorum Aristotelis* (in DUNS SCOTO, *Opera Omnia*, ed. Vivès, II, 1981, 411b): «... quod duplex est humidum, radicale scilicet et cibale. Radicale non est in aliqua parte corporis determinata, sed est sparsim per totum corpus...».

6. Il maggior interesse per l'umido radicale, stando ai risultati della ricerca attuale, si registra nel sec. XIII in ogni ambito, tranne che nei testi, più tardi, di alchimia. Ma si tenga conto che una indagine più capillare potrebbe modificare questa prospettiva: cfr. M. McVAUGH, *The Humidum Radicale in Thirteenth Century Medicine*, in «Traditio», 30 (1974), 259-83, specie 282-3.

golare –ma comprensibile almeno data la vastità del materiale da controllare– che gli storici moderni⁷ raramente si siano soffermati sull'intera gamma di questa ubiquitaria e consistente presenza di un concetto che tocca funzioni fisiologiche essenziali e importanti aspetti della vita umana, terrena e non terrena–. Anzi: concerne la stessa definizione della vita corporea, la sottolineatura della individualità puntualissima e universalità insieme (cioè la continuità della specie e la particolarità dell'individuo, transitorio ma unico) dell'organismo; la sua sussistenza, crescita e durata (e permanenza del corpo nella Resurrezione); e anche la possibilità di individuare nessi funzionali, basilari e concreti –radicali, appunto– tra enti animati e inanimati;⁸ infine, trattare l'argomento dell'umido radicale comporta approfondite riflessioni e meditazioni sobriamente crude sulla fragilità e fine del corpo,⁹ ma apre anche a possibili risposte circa l'incombere della morte.¹⁰

Tenterò qui di fornire uno sguardo incompleto (veramente si tratta di un work in progress), ma spero orientativo su questi vari approcci, e propongo un dossier non certo esaustivo (e per ora quasi in forma di schede) relativo all'ampiezza dei problemi coinvolti: si tratta di suggestioni, domande e questioni, che richiedono approfondimenti e discussioni, relative al seguente propetto-indice.

2. Perché i teologi?

3. La dispersione dei filosofi.

---

7. Vedi però ora gli studi di Reynolds, Ziegler, Cova, Biller, Freudenthal citati nelle note seguenti.

8. Cfr. G. FREUDENTHAL, *The Problem of Cohesion between Alchemy and Natural Philosophy: from Unctuous Moisture to Phlogiston*, in Z.R.W.M. van MARTELS (ed.), *Alchemy Revisited*, Leiden, 1990, 107-16; ID., *(Al)chemical Foundations for Cosmological Ideas: Ibn Sina on Geology of Eternal World*, in S. UNGURU (ed.), *Physics, Cosmology, and Astronomy, 1300-1700: Tension and Accommodation*, Dordrecht, 1991, 47-73; e soprattutto ID., *Aristotle's Theory of Material Substance. Heath and Pneuma, Form and Soul*, Oxford 1995.

9. Merita di essere riportata, per la sua gelida, razionale bellezza, la citazione dalla fine del *De mundo ad Alexandrum* che chiude, con un senso di precarietà e solitudine, la *Differentia* 112 del *Conciliator* di Pietro d'Abano sulla ritardabilità della morte naturale (*Conciliator controversiarum...*, Venetiis, apud Juntas, 1565; rist. an. Padova, 1985, p.168vaE): «Deus residet in supremo vertice universi... Et quae super terra videntur nimum distantia a commodo divino, infirma esse, et plena multi turbinis...; ut et in toto apparet ordine universi a primo per media in infima descendendo: primus etenim simplex, et immobilis manens, ac incorruptibilis omnino; reliquis autem adsunt compositio, mobilitas, et corruptio.»; cfr. in questo volume il contributo di G. FERRARI, *Il trattato 'De humido radicali' di Arnaldo da Villanova*.

10. Risposte che invano Giobbe cerca di configurare nelle sue lamentazioni, che comunque con giusta rassegnazione assegnano a Dio la fissazione del ,nostro tempo': cfr. *Iob*, XIV, 1-22: «Homo natus a muliere, brevi vivens tempore, repletur multis miseris... Breves dies homini sunt. Numerus mensium eius apud te est. Constituisti terminos eius, qui praeteriri non poterunt... Attamen caro eius, dum vivet, dolebit et anima ipsius super semetipso lugebit». Queste amare e realistiche constatazioni di Giobbe vengono riprese in molti testi –teologici, medici, alchemici– che qui verranno toccati.

4. I particolari dei medici e le promesse di lunga vita.
5. Alchimisti e medici-alchimisti: elixir e umido radicale
6. Appendice. Intarsi, ovvero transiti analogici

2. Perché i teologi?

2.1. L'attenzione dei teologi (mi limito qui ad autori del sec. XIII e per lo più legati a Parigi) per l'umido radicale è precoce, contemporanea o solo di poco posteriore agli sviluppi medici della dottrina e in particolare alla diffusione del *Canone* di Avicenna in Occidente. I nuclei dottrinari in cui il concetto risulta particolarmente efficace sono vari, ma accomunati dall'esigenza di 1) definire i limiti di un processo; 2) e soprattutto, garantire una stabilità e identità permanente del soggetto coinvolto nel processo stesso. Si tratta dei problemi relativi alla definizione della *'veritas humanae naturae'*, tema che immediatamente si articola, dal punto di vista teologico, in problematiche assai ampie e diversificate: oltre alla questione di come e quanto della colpa di Adamo si riproduca in tutta la sua discendenza,¹¹ vengono attirate in questa tematica la discussione sulla condizione corporea prelapsaria di Adamo; sulla situazione dei corpi *'in statu glorie'*, e più in generale, sui processi generativi, digestivi, accrescitivi legati al corpo umano nelle varie tappe – personali e collettive – del suo percorso – anche materiale – di salvezza: in tutti questi ambiti l'umido radicale può giocare un ruolo esplicativo efficace, ed aggiornato rispetto alle acquisizioni scientifiche.

Perché sia risultato confacente, dalla metà del sec. XII e soprattutto nel sec. XIII, ricorrere al sapere dei medici, di *'physici'* e *'naturales'*, emerge dagli sviluppi generali della ricerca filosofica e teologica in quel periodo. Più determinatamente¹² circa la definizione della *'veritas humanae naturae'*, si avverte a un certo punto l'esigenza di passare da una considerazione agostiniana, largamente aperta alla componente soprannaturale, ad una attenzione per la struttura naturale dell'organismo, quale emerge dalla prospettiva aristotelica circa l'identità fisiologica del composto umano e la sua formazione, o almeno di coordinare le due vedute: con un equilibrio che può essere più o meno convincente in quella che Ziegler ha definito *'medicalizzazione'*¹³ della problematica in questione.

11. Cfr., tra gli altri, L. COVA, *'Originale peccatum'* e *'concupiscentia'* in Riccardo di Mediavilla. *Vizio ereditario e sessualità nell'antropologia teologica del XIII secolo*, Roma 1984.

12. Cfr. W.H. PRINCIPE, *'De veritate humanae naturae': Theology in Conversation with Biology, Medicine, and Philosophy of Nature*, in R. TYORINOJA et al. (eds.), *Knowledge and the Sciences in Medieval Philosophy*, Helsinki, 1990, III, 486-94; ID., *The 'Truth of Human Nature' According to Thomas Aquinas: Theology and Science in Interaction*, in *Philosophy and the God of Abraham: Essays in Memory of James Weisbeipl O.P.*, ed. R.J. LONG, Toronto 1991, 161-77.

13. Cfr. J. Ziegler, *Medicine and Immortality* (vedi nota seguente), specie pp. 224 sgg.

Come si è detto, ‚veritas humanae naturae‘, corpo e sussistenza di Adamo e corpo glorioso dei beati sono i luoghi teologici in cui più risulta funzionale e funzionante l'adozione del concetto dell'umido radicale: disponiamo al riguardo di lavori d'insieme¹⁴ ai cui risultati conviene –benchè siano stati ottenuti in base a domande diverse dalla nostra– appoggiarsi almeno in parte e in prima istanza. Se già la riflessione teologica precedente aveva connesso la ‚veritas humanae naturae‘ al seme generativo; e se Avicenna sembra collocare nello sperma la dotazione di umido radicale iniziale,¹⁵ può risultare agevole identificare (con maggior o minor consapevolezza dei problemi implicati) umido radicale e ‚veritas humanae naturae‘. In altri termini, la ‚veritas‘ è così detta perché è il nucleo –anche materiale, e almeno fino a Tommaso¹⁶– identificativo dell'individuale identità corporea (nucleo che per primo è animato dall'anima; e che è la materia destinata a risorgere); a sua volta, nell'umido radicale si individua la componente stabile del processo generativo e accrescitivo del corpo (componente stabile, nel senso che, almeno per la più parte dei teologi, non si modifica o si restaura con l'apporto del cibo/umido nutrimentale, ma ne è anzi la condizione di assimilazione): è un nucleo capace quindi

14. Cfr. J. ZIEGLER, «*Ut dicunt medici*»: *Medical Knowledge and Theological Debates in the Second Half of the Thirteenth Century*, in «*Bulletin for the History of Medicine*», 73 (1999), 208-37; ID., *Medicine and Immortality in Terrestrial Paradise*, in P. BILLER-J. ZIEGLER (eds.), *Religion and Medicine in the Middle Ages*, York, 2001, 201-42 (di cui si veda anche l'introduzione, a cura sempre di Ziegler); ID., *Medicine and Religion c. 1300. The Case of Arnau de Vilanova*, Oxford, 1998; P. L. REYNOLDS, *Food and the Body. Some peculiar questions in high medieval theology*, Leiden, 1999; FREUDENTHAL, *Aristotle's cit.*; K. NOLAN, *The Immortality of the Soul and the Resurrection of the Body According to Giles of Rome* (con ed. di questioni), Roma, 1967; C.W. BYNUM, *The Resurrection of the Body in Western Christianity*, New York, 1991, specie il cap. VI.

15. Per la trattazione dell'umido radicale nel *Canone* di Avicenna cfr. HALL e MCVAUGH, *opp. cit.*; STOLBERG, *op. cit.*, specie pp. 36-42, e FERRARI, *op. cit.*; per la convinzione che, anche per Avicenna, l'umido radicale costituisca, oltre e con la ‚complexio‘, un costituente identificativo dell'unicità del singolo organismo, cfr. *Liber Canonis*, Venetiis, 1507 (ripr. an. Hildesheim 1964), l.I, fen III, f. 53rb: «... quoniam non omnia corpora sunt equalia in fortitudine humiditatis radicalis et caloris innati: immo corpora in his existunt diversa».

16. Per la perdita di consistenza del problema, almeno in questi termini, da Tommaso e successivamente, cfr. le posizioni di Pietro di Giovanni Olivi, di Occam (cfr. G. FIORAVANTI, *Individuo ed identità: alcuni aspetti del pensiero tardo-medievale*, in G.M. CAZZANIGA-Y.C. ZARCA (eds.), *L'individuo nel pensiero moderno*, Pisa, 1995, 59-68); REYNOLDS, *op. cit.*, specie 359 sgg.; ZIEGLER, *Medicine and Immortality cit.*, specie 234-37. Non a caso A. PARAVICINI-BAGLIANI parla, nel caso di Ruggero Bacone ma più in generale del sec. XIII, di un significativo momento di sviluppo di una ‚teologia del corpo‘ (cfr. *Il mito della ‚prolongatio vitae‘ alla corte pontificia del Duecento. Il ‚De retardatione accidentium senectutis‘*, in ID., *Medicina e scienze della natura alla corte dei Papi nel Duecento*, Spoleto, 1991, 323; cfr. anche ID., *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII e la teoria della ‚prolongatio vitae‘*, ibid., 329-61; ID., *Il corpo del papa*, Torino, 1995; infine ID., *I Papi e la medicina di Salerno (XII-XIII s.)* in «La scuola medica di Salerno. Gli autori e i testi», Convegno internazionale, Salerno 2004, Atti in corso di stampa); e con ragione, se si pensa anche che questi teologi hanno rapidamente assimilato i libri ‚naturalis‘ di Aristotele, nonché (alcuni) i principali testi medici tradotti dall'arabo; e se si rammenta il fiorire di scienze naturali e della medicina in particolare allo *Studium Curie*.

di identificare un corpo e di garantirne l'identità¹⁷ nella Resurrezione (giacchè, secondo questa accezione, a differenza degli altri fluidi vitali, non è ,fluens' e ,refluens', semmai solo decresce rispetto alla sua iniziale dotazione).

Già discusse in precedenza, fin dalla scuola di Laon, a partire da Alessandro di Hales (che forse è il primo tra i teologi ad usare il termine ,umido radicale'¹⁸) queste considerazioni trovano sistematicità nelle *Summe* e soprattutto nei commenti alle *Sentenze* lungo tutto il sec. XIII (e anche oltre): forse trovano però eccessiva sistematicità e semplificazione. Non è il caso qui, e per i nostri fini, di ripercorrere le analitiche disamine su questo tema¹⁹ (che, tra l'altro, mostrano l'uso ormai consumato di Aristotele, ovviamente, ma anche la lettura di qualche testo o florilegio medici, benchè naturalmente piegati a esigenze di schematicità e dunque di superficialità); e se il percorso di Alberto Magno, ad es., merita una diversa attenzione, per la molteplicità di ambiti in cui egli si muove, utilizzando ed adattando il concetto di umido/,humiditas' in vari schemi interpretativi; è più utile, per cogliere il senso di questa fruizione teologica, seguire la semplicità e linearità delle indicazioni di Bonaventura. Nel *Commento alle Sentenze* Bonaventura distingue due umidi: quello radicale (che proviene dal generante ed è il soggetto del calore naturale); e quello nutrimentale, fornito dal cibo tramite processi di digestione, che, benchè sia ,pabulum' per il calore, mai può convertirsi in umido radicale. A questa constatazione (che riecheggia con imprecisione Avicenna, non citato), Bonaventura²⁰ aggiunge la consapevolezza che teologi, filosofi e medici, pur muovendosi –correttamente– su livelli teoretici diversi secondo i loro specifici interessi e da specialistiche angolature, affrontano oggetti spesso identici, o connessi, o connettabili: come appunto Bonaventura si accinge a fare. I teologi affermano che solo la ,caro' dell'uomo cui fin dall'inizio si unisce l'anima

17. Cfr. F. SANTI, *Un nome di persona al corpo e la massa dei corpi gloriosi*, in «Micrologus», 1 (1993), 273-300; G. ALLINEY, *L'identità del corpo mortale e del corpo glorioso nei dibattiti duecenteschi*, in «Esercizi filosofici» (Trieste), 3 (1996), 187-97; FIORAVANTI, *op. cit.*; BYNUM, *op. cit.*

18 Ringrazio per questa consulenza Joseph Ziegler dell'Università di Haifa. Si noti però che la *Summa Halensis* è un testo composito e la parte qui usata (*De coniuncto humano*) è un'aggiunta posteriore, scritta intorno agli anni '50, e sotto l'influenza del *Commento alle Sentenze* di Bonaventura (cfr. anche ZIEGLER, *Medicine and immortality* cit., 216-17). Dell'immortalità edenica si tratta anche, sempre nella *Summa Halensis*, nel *De peccato hominis* (L. II, ii, t. III, 218), forse attribuibile a Giovanni de la Rochelle (ringrazio L. Cova dell'Università di Trieste per questa segnalazione). Cfr. anche ALESSANDRO DI HALES, *Quaestiones disputatae ,antequam esset frater'*, Quaracchi, 1960, III, 1293-1301.

19. Esauriente e utile è l'ampio volume di Reynolds (non esente però da qualche consistente errore).

20. Per i passi del *Commento alle Sentenze* relativi al tema cfr. REYNOLDS, *op. cit.*, 329-31; cfr. anche L. MAURO, *Il corpo nella riflessione antropologica bonaventuriana*, in *Il tema della corporeità in San Bonaventura e nel pensiero tardo-medievale* in «Doctor Seraphicus» (Viterbo), 44 (1997), 29-50 (specie 39-43). Inoltre si veda l'utile elenco di varie opinioni di medici sull'umido radicale (interessanti anche perché passate in rassegna da un teologo) di GIACOMO D'AREZZO, *Disputatio quarta de quolibet*, ed. E. YPMA, Würzburg, 1975, 56-57.

è destinata a risorgere. I filosofi (con Aristotele²¹) distinguono una ‚caro secundum speciem’ e una ‚caro secundum materiam’, per spiegare i processi di accrescimento. A loro volta i medici introducono l’umido radicale per dar conto della durata e dei limiti temporali della vita²². Ma –rileva Bonaventura– ‚caro secundum speciem’ e umido radicale (aggiungiamo noi: accomunati più per la somiglianza delle loro caratteristiche ontologiche che di quelle biologiche) sono due nomi per indicare la stessa cosa, e precisamente il nucleo corporeo materiale destinato alla Resurrezione e proveniente dai genitori, cioè la ‚veritas humane naturae’²³.

2.2. Se qui è particolarmente evidente il cortocircuito tramite cui l’umido radicale svolge il suo ruolo per questi teologi, più sfumato e articolato (perché inserito in un contesto meno dogmaticamente definito e rilevante) è l’uso dell’umido radicale nei dibattiti sulla condizione prelapsaria di Adamo: in particolare vi si ricorre in relazione al rapporto tra la struttura naturale/animale (e dunque mortale) di Adamo e la sua immortalità nell’Eden;²⁴ e al rapporto tra questa immortalità (del «potest non mori») e quella finale dei beati (il «non potest mori»). La soluzione proposta da Agostino –giustamente ambivalente, e sostanzialmente propensa a lasciare prevalere l’aspetto soprannaturale della condizione adamitica– resta sullo sfondo per tutto il sec. XIII, nonostante le nuove analisi e i nuovi contributi che entrano nella discussione e vi introducono una forte tensione tra naturalità e intervento divino.²⁵ La traiettoria del dibattito –ricco di analisi e di proposte anche ardite– porta, nel suo complesso, a considerare l’immortalità edenica di Adamo come legata sì

---

21. Il rinvio qui è a *De generatione et corruptione*, I,5 interpretato dai pensatori medievali con un sovraccarico semantico del termine ‚eidōs’ (cfr. comunque C.J.F. WILLIAMS, *Aristotle’s ‘De Generatione et corruptione’*, tr. e comm., Oxford, 1982). Ricorrono in Bonaventura, come in altri interlocutori del dibattito, le due metafore topiche di questa discussione: quella del vino cui viene aggiunta acqua (aristotelica); quella della lampada, olio e stoppino usata anche da Aristotele ma soprattutto elaborata dai medici, da Galeno ad Avicenna e continuamente ripresa: non senza critiche, come quella, sarcastica, di Pietro d’Abano che la giudica estremamente fuorviante; e non senza varianti interpretative (per cui cfr. FERRARI, *op. cit.*).

22. Infatti, a parte gli usi euristici specificamente medico-terapeutici dell’umido radicale, resta che, senza di esso, l’evento della morte individuale non riesce ad essere ben spiegato –specie a livello fisiologico e per la gradualità della maggior parte delle morti– nella biologia e metafisica aristoteliche: al riguardo cfr. FREUDENTHAL, *Aristotle’s cit.*, specie 185-87.

23. Cfr. REYNOLDS, *op. cit.*, specie pp. 242 sgg., 279, 329-30.

24. Le questioni al riguardo vertono per lo più sulla *Distinctio XIX* del II libro delle *Sentenze*: cfr. ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, cit.; cfr. anche *Dictionnaire de Spiritualité*, Paris, 1974, VIII, coll. 1571-91; *Dictionnaire de théologie catholique*, Paris, 1936, 13-2, coll. 2502-71 (*Résurrection des morts*); *La résurrection chez les Pères* = «Cahiers de Biblia Patristica» (Strasbourg), 7 (2003). Non ho potuto vedere J. BARR, *The Garden of Eden and the Hope of Immortality*, Minneapolis, 1992; e *Il paradiso in terra: Genesi .2.*, = «Annali di storia dell’esegesi», 13/2 (1996).

25. Cfr. ZIEGLER, *Medicine and Immortality cit.*, 207.

alla sua natura, ma non ,naturaliter' e comunque temporanea: per molti, consiste soprattutto in un protratto prolungamento della vita. Di grande interesse sono i concetti anche medico-scientifici che man mano entrano e si infittiscono nella discussione: ,complexio', varie forme di ,equalitas', cause fisiologiche di morte; nel corso di questa ,medicalizzazione' del dibattito (evidente soprattutto nel ventennio 1240-60), mai però viene meno (tranne forse che nell'anomala posizione di Guglielmo di Auvergne²⁶) una qualche garanzia che, pur restringendosi l'ambito della spiegazione soprannaturalistica, radichi anche in una forma di grazia e di intervento divino la situazione fisica di cui Adamo ha goduto.

Questa, comunque, viene analizzata con puntualità e sotto ogni profilo –dalla possibile riproduzione dei progenitori nell'Eden, alla loro crescita e alla soggezione ai bisogni naturali, alla potenziale insorgenza di malattie o quantomeno di squilibri e, appunto, all'eventuale ,deperditio' che si accompagna comunque alla naturalità della vita. Essenziale al benessere di Adamo, fin dalle riflessioni di Agostino, è stato considerato il ,lignum vite'; sulla sua struttura e funzione si sofferma quindi quasi ogni teologo: ha esso caratteri naturali per giovare, come sostiene la *Glossa*, preservando ,naturaliter' Adamo da ansietà, malattie e vecchiaia? o è in parte proprio quest'albero il dono gratuito in cui si estrinseca l'intervento divino? Quale che sia la natura dell'albero,²⁷ anche in questo caso è forse Alessandro di Hales a dichiarare per primo che l'efficacia del ,lignum vite' si esercita più propriamente sull'umido radicale di Adamo: e da qui in poi i due temi saranno topicamente uniti.²⁸ Infatti: «... duplex est consumptio humidis, scilicet radicalis et nutrimentalis. Consumptio humidis radicalis impediatur propter esum ligni vite, quod ideo lignum vite dicebatur, quia per illud vegetabatur illud humidum in quo radicatur vita; consumptio vero humidis nutrimentalis impediatur per esum aliorum lignorum paradisi... ». ²⁹ Anche se in seguito non tutti i teologi (non lo farà ad esempio Nicola di Occam³⁰) saranno concordi nel separare i due umidi,³¹ si nota in molti degli interventi quanto si era già visto circa la ,veritas humanae naturae': la decisione di tener radicalmente distinte la componente definita stabile da quella transeunte e mutevole, al punto che due in-

26. Oltre a ZIEGLER, *Medicine and Immortality* cit., 215-16, cfr. R.J. TESKE, *William of Auvergne on the Various States of our Nature*, in «Traditio», 58 (2003), 201-218.

27. Cfr. G.L. POTESTÀ, *Il simbolo dell'albero*, appendice del suo *Storia ed escatologia in Ubertino da Casale*, Milano, 1980, 252-61, e soprattutto la specifica bibliografia, benchè ormai un po' datata, che egli riporta; bibliografia utile anche in ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, cit.

28. Cfr. *ibid.*, 231.

29. ALESSANDRO DI HALES, *Summa Halensis*, II, 689; per altri passi sull'uso del ,lignum vitae', cfr. ZIEGLER, *Medicine and Imortality*, cit.

30. Cfr. ZIEGLER, «*Ut dicunt*», cit.

31. Cfr. FERRARI, *op. cit.*: Nicola appare così, singolarmente, in linea con l'effettiva riflessione dei medici (Arnaldo e Pietro d'Abano innanzitutto) circa l'umido radicale. Appunto è in questione, specie nel suo caso, il tipo di informazione reciproca tra teologi e medici.

gredienti –uno identico a ciò che si consuma; l'altro inteso come normale cibo- vengono preposti a rimediare alla ‚consumptio‘ dei due umidi: solo il primo è però il nucleo identificativo dell'individualità e identità, e ora anche della ‚felicità‘ fisiologica di Adamo; la perdita del ‚ricostituente‘ fornito dal ‚lignum vite‘ nella Caduta sarà causa della nuova fragilità della condizione umana e, per alcuni, della ovvietà della morte.

2.3. Molti sono i problemi che questa incursione nel dibattito teologico suscita³², sotto vari punti di vista (ma soprattutto per quanto riguarda l'effettiva padronanza di questi concetti medici da parte di teologi, e circa il tipo di uso che ne fanno³³). Vanno sottolineati però almeno due aspetti fondamentali ai nostri fini. Innanzitutto l'aver introdotto l'umido radicale in questo contesto, anche se in maniera talvolta stereotipa e certo imprecisa rispetto alle definizioni mediche, lo sottrae alla sua definizione e funzione puramente fisiologica per collocarlo in un itinerario scandito di salvezza: ne muta così profondamente la natura, meglio, ne altera le coordinate ontologiche, e gli conferisce una specie di ‚storia‘. C'è stato infatti un luogo, se non un tempo, in cui l'umido radicale veniva pienamente restaurato, e non dal normale nutrimento: e allora malattie, vecchiaia e morte, pur possibili, erano allontanate; e ci sarà di nuovo una condizione in cui esso non si consumerà più, coincidendo pienamente con ciò che di più intimo e vero l'organismo individuale possiede. Non solo: averlo ‚isolato‘, fa sì che l'umido radicale diventi in sé una sorta di autonomo fluido, a volte ‚farmacon‘, forse prodotto dall'albero divino (e forse isolabile da pratiche umane e da procedure di ‚digestione‘ artificiale), ma non connesso necessariamente ai processi generativi e rigenerativi della fisiologia dell'organismo.

32. Come rileva anche Ziegler, un tema che potrebbe afferire a questo discorso è quello della ‚complexio‘, della passione, dei tre giorni di ‚morte‘, e in genere della ‚vita naturale‘ di Cristo indagato negli stessi commenti: cfr., tra gli altri, BYNUM, *op. cit.*; P. BILLER, *Introduction: John of Naples, Quodlibets and Medieval Concern with the Body*, in P. BILLER-A. J. MINNIS (eds.), *Medieval Theology and Natural Body*, York, 1997, specie 4-5; A. BOUREAU, *Théologie, science et censure au XIIIe siècle*, Paris, 1999, specie cap. III, *Le corps mort du Christ*. Al riguardo cfr. per ora ALESSANDRO DI HALES, *Glossa in quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi*, Quaracchi, 1954, III, dist. XV e XVI; PIETRO D'ABANO, *Conciliator*, diff. 18, e DANTE ALIGHIERI, *Convivio*, 4.22.10. Si noti poi che, assai opportunamente, la morte fisica di Cristo coincide –nello schema dell'età dell'uomo e nelle fasi di utilizzo fisiologico dell'umido radicale– col momento di fine della crescita e inizio dell'inarrestabile ‚deperditio‘. Per i dibattiti sul concepimento e l'embriologia relativa a Cristo cfr. ora l'importante ricerca di M. VAN DER LUGT, *Le ver, le démon et la vierge. Les théories médiévales de la génération extraordinaire*, Paris, 2004, specie 371-473.

33. Oltre ai lavori di Ziegler e Biller, cfr. L. COVA, *I principi della generazione umana: tradizione medica e filosofia aristotelica nelle discussioni teologiche del XIII secolo*, «Esercizi filosofici» (Trieste), 6 (2002), 45-58, e la discussione qui impostata sui precedenti lavori di Mark Jordan (p.47) su questa tematica; ID., *Morte e immortalità nel composto umano nella teologia francescana del XIII secolo*, in C. CASAGRANDE-S. VECCHIO (eds.), *Anima e corpo nella cultura medievale*, Firenze, 1999, 107-122. Cfr. inoltre *Medieval Theology and Natural Body*, cit.

Ritengo che queste due qualificazioni abbiano contribuito forse a rendere più facile e non stravagante pensare che allora qualcosa di analogamente mirabile (e analogamente fuori dalle normali regole naturali) possa –qui e ora, sulla terra– essere isolato e conseguire effetti simili. Lo pensa certamente Ruggero Bacone, quando presenta, strettamente congiunta alla situazione di Adamo, ai frutti del ‚lignum vite’ e alla perfezione dei beati (trattandone nella stessa pagina) la meravigliosa medicina del *Secretum secretorum*, «gloria ineffabilis et thesaurus philosophorum», rivelata da Dio, concessa da lui ai patriarchi longevi o forse inventata da Adamo. E’ questa una medicina artificiale (non la offre la natura), costituita da elementi ridotti prima a pura ‚simplicitas’ e ricomposti poi ‚aequalia’: la stessa ‚aequalitas’ che «erit in corporibus post resurrectionem»; e anche quella quasi piena ‚aequalitas’ che strutturava sia la ‚complexio’ di Adamo che i frutti del ‚lignum vite’;³⁴ e infine appunto quella ‚aequalitas’ che si potrà ottenere con un oro alchemicamente lavorato dall’esperto dei segreti della ‚scientia experimentalis’, che «daret prolongationem vite».

Del resto, non pare che le constatazioni dei teologi sul ‚lignum vite’ restino confinate nel rarefatto e tecnico contesto dei *Commenti alle Sentenze*: il ricordo, e il proposito di cercare sulla nostra terra l’albero salutare si ripresentano anche in situazioni pastorali e sicuramente meno scolastiche. Fra Duecento e Trecento, ad esempio, il predicatore domenicano Aldobrandino della Toscanella († 1314), nel suo prontuario di sermoni *Scala fidei*, parla con fiducia del cibo dei beati e di un cibo simile, però purtroppo meno perfetto, forse presente ancora sulla terra, quasi un ‚lignum vite’ che permetterebbe di vivere più di cent’anni.³⁵ E ancora: i medici raramente riprendono questo suo passaggio³⁶,

34. Ruggero BACONE, *Opus maius* (ed. J.H. BRIDGES, ripr. an. Frankfurt, 1964, II), 208-9; 211-12, 215. Cfr. anche ID., *Opus minus* (ed. S.J. BREWER, London, 1859), 367-75; ID., *Un fragment inédit de l’«Opus tertium»*, ed. P. DUHEM, Quaracchi 1909, 180; ID., *Part of the «Opus tertium»*, ed. A. G. LITTLE, Aberdeen, 1912, pp.44-45; ID., *Epistola de secretis operibus...*, ed. BREWER, cit., cap. VII. Naturalmente, non intendo sostenere che la trattazione teologica provochi, o influenzi direttamente, gli sviluppi in ambito alchemico o dietetico-prolongevitista: questi ultimi comunque avrebbero potuto prodursi indipendentemente. Per il momento, noto solo un significativo parallelismo e una relativa sincronia nelle trattazioni; segnalo la possibilità, forse, di un uso simultaneo di fonti comuni; resta comunque ancora aperto il problema degli scambi (e della loro direzione) tra sapere teologico e naturalistico, cui ho accennato più sopra (nota 34).

35. Cfr. SANTI, *op. cit.*, 279 (si fa riferimento al ms. Firenze, B.N., C. 6.1701); opposta, ma ugualmente testimone di diffusione della credenza, la posizione più tarda di Gerolamo di Giovanni nel suo sermonario *Rotimata* (ms. Firenze, B.N., G. 1.400, f. 138ra-138va), secondo cui, se davvero tale ‚rimedio’ ancora esistesse, e ci fosse qualche medico che lo conoscesse, già i potenti della terra se lo sarebbero acaparrato: «Sed oppositum videmus, quod omnes morimur».

36. Lo notano però Pietro d’Abano (che infatti lo cita e nomina la triferia in relazione ai problemi della restaurazione dell’umido radicale: *Conciliator*, 167vF); Ruggero BACONE (*Opus Maius* cit., 207: «Hali supra Tegni circa finem»); Jacques Despars, e forse anche altri: per ora questa ricognizione non è stata fatta. Così come sarebbe da considerare la presenza della triferia nella ricetta salernitana: Gilles de Corbeil e, prima, Matteo Plateario vi fanno riferimento: cfr. M. AUSÉCACHÉ, *Le «Liber iste» de Matheus Platearius*, in *La scuola medica di Salerno*, cit.

ma Ali ibn Ridwan conclude il suo diffuso e usatissimo commento alla *Techne* di Galeno in modo niente affatto scolastico ma narrativo, prospettando che «... possibile est ut sint medicine que prohibeant a velocitate ad senectutem, scilicet a frigore membrorum et siccitate eorum et perlongetur per illud vita hominis quando regimen eius fit bonum, sicut dicitur quod homines vixerint centenis annis. Et unum quod invenitur in illo est medicina inda que nominatur trifera (cioè «che dà frutti tre volte l'anno»: è dunque un albero?³⁷), ipsa namque facit bonam digestionem et bonum calorem et conservat iuventutem spacio longo... quando cum usu eius bonum est reliquum regimen». E' una fatale (o provvidenziale) vicenda quella che fa sì che di queste medicine, tra cui i mirabili frutti della trifera, «cognitio non pervenit ad grecos, nec ad aliquem eorum qui venerunt post eos usque hodie»;³⁸ è un destino di semi-oblio che offusca anche i rimedi prologevitisti elencati nel *De retardatione*, la cui «cognitio proprietatis non pervenit ad Grecos nec ad nos, sed ad Ethiopes tantum ...».³⁹

Arduo necessariamente sarà il percorso per ritrovare questi rimedi o riprodurli, ed elusiva e precaria la loro sempre rinnovata 'inventio', se nel Quattrocento papa Felice V lamenterà, irato e deluso, che proprio questi mirabili farmaci –già persi e però riscoperti da acuti medici 'Galli' e da ultimo da Arnaldo da Villanova, eccezionale fra tutti– «sono ora come dimenticati e

37. Così sembrerebbe, o almeno è un vegetale, se si nota che nell'elenco delle medicine occulte stilato dallo Ps.BACONE, *De retardatione accidentium senectutis (cum aliis opusculis de rebus medicinalibus)*, eds. A.G. LITTLE-E. WITHINGTON, *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*, IX, Oxford, 1928): «Septima est medicina sive res cuius minera est planta Indie» (15); l'elenco però è modellato su quello del *Secretum secretorum (cum glossis et notulis...fratris Rogeri)*, ed. R. STEELE, *Opera hactenus inedita*, V, Oxford, 1920), dove (102) la «7. Medicina, reparans stomachum et fugans ventositatem» è preparata innanzitutto «de spica indica dragme iii...». Una ,trifera saracenicca', per altro, è utile contro gli umori flegmatici forieri di putrefazione (Ps.BACONE, *Liber de conservatione iuventutis* cit., 127). Nello spurio testo farmacologico *De secretis naturae ad Monteum*, 'Galeno' afferma di aver egli stesso propinata la trifera (cfr. al riguardo L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, II, New York, 1964 (6a ed.), cap. 64).

38. Cfr. *Hali filii Rodbon in parvam Galeni artem commentatio*, Venetiis, apud Juntas (si tratta di una raccolta di commenti alla *Techne* che si apre con quello di Torrigiano), 1557, f.217r; cfr. D. JACQUART, *La médecine médiévale dans le cadre parisien*, Paris, 1998, 402. Si veda anche la ripresa letterale di questo passo (come riportato da Ali nella *Techne*, ma in realtà da attribuirsi secondo l'autore a Dioscoride, mentre il Bacone autentico lo ascrive correttamente ad Ali, che a sua volta rinvia sia a Dioscoride che a Galeno) citato in Ps.BACONE, *De retardatione*, cit., 3. Ali non esclude che tale rimedio «invenietur in eo quod futurum est ex tempore»: ma «Verumtamen non est possibile omnino invenire medicinam prohibentem a morte ullo modo et conservantem vitam semper». E' possibile che a questo commento della *Techne* si riferisca il per ora enigmatico rinvio testuale dello Ps.LULLO nel *Testamentum* (ed. PEREIRA-SPAGGIARI, 478): «Et de ista medicina non obliviscitur Galienus physicus in suo libro terti «Tegni», in illo canone qui incipit: «Utilitas vero utrorumque». Sed cum talis verbis obscuris, quod modernis temporibus non inveniuntur in mundo nisi tres, qui cum firma constancia possunt credere, ut de ipsa expresse voluerit loqui».

39. *De retardatione* cit., p. 64 e passim; riguardo a questi testi di prolungività cfr. qui più oltre, § 4.2.

quasi scomparsi nel nulla»;⁴⁰ e se, ancora nel Cinquecento, Giovanni Braccesco nel *Lignum vitae*⁴¹ in un ideale dialogo interrogherà, quale discepolo devoto, ‚Lullo‘, maestro indiscusso di questi segreti. Certo qui la salubre pianta della vita –nel nuovo orizzonte classicista– presenta, oltre ai tratti biblici, i poetici, virgiliani connotati mitologici del «ramo d'oro»;⁴² i segreti però che ‚Lullo‘ insegna vertono pur sempre su come contrastare le «multas infirmitates et debilitationem radicalis humidi et innati caloris», giacchè «vero innatus sit omnibus hominibus appetitus, et potissimum senibus, ut diutius vivant». Sarà questo l'effetto mirabile di una medicina «ex subtili substantia, seu radicali humiditate, ac intrinseca, diffusaque per partes elementales, quae simplex est, et admodum incorruptibilis...ut coelum».⁴³

Si deve infine ricordare che l'albero della vita è una pianta salutare e soteriologica insieme, un ‚sacramentum‘ (paragonabile all'eucarestia e al battesimo, con effetti corporei e spirituali): così la definiscono Agostino, Bonaventura e Pietro di Giovanni Olivi.⁴⁴ Può prestarsi allora a condensazioni di significati che uniscono il primo e il secondo Adamo in un intreccio di ramificazioni,⁴⁵ così come può essere alla radice di metafore e allegorie che connettono la salute del corpo a quella dell'anima.⁴⁶ Non stupirà di trovarne più di una traccia⁴⁷ (per quanto spesso enigmatica, e solo allusiva degli accostamen-

40. Cfr. Guglielmo FABRI DE DYE, *Liber de lapide philosophorum*, ed. C. CRISCIANI, *Il Papa e l'alchimia. Felice V, Guglielmo Fabri e l'elixir*, Roma, 2002, 120.

41. Ed. della versione in latino a cura di Guglielmo Gratarolo in J.J. MANGET, *Bibliotheca chemica curiosa*, Genevae, 1702, I, 911 sgg.

42. *Ibid.*, 914.

43. *Ibid.*, 911-12. Si noti in questo passo la interconnessione e la quasi sinonimicità –presentate come non problematiche– di ‚umido radicale‘, sostanza sottile corporea semplice/‚spiritus‘, e ‚spiritus‘/quinta essenza, (incorruttibile ma producibile qui in terra, serpeggiante tra gli elementi e ad essi intrinsecamente unita). Siamo evidentemente alla conclusione di un processo di concrezione di acquisizioni operative e filosofiche: in cui ormai i risultati più antichi dello Ps.Lullo e di Giovanni di Rupescissa si sono amalgamati con la più recente valorizzazione filosofica ficiniana dello ‚spiritus‘.

44. Cfr. REYNOLDS, *op. cit.*, 331, 432-34 e ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, *cit.*, 230-31.

45. Cfr. in primo luogo il *Lignum vitae* di Bonaventura e l'*Arbor vitae crucifixae Jesu* di Ubertino da Casale. Non ho visto per ora, al riguardo, E.O. JAMES, *The Tree of Life*, Leiden, 1966, ma cfr. S. SILVINO, *Le ‚arbores‘ negli scritti di Gioacchino da Fiore e l'esegesi visuale nella teologia del XII secolo*, Tesi di laurea, Università de L'Aquila, a.a.1996-97.

46. Per es. in Giovanni da S. Gimignano (cfr. ZIEGLER, «*Ut dicunt medici*» *cit.*, 233-34); S. WENZEL, *Academic Sermons at Oxford in the Early Fifteenth Century*, in «*Speculum*», 70 (1995), specie, 325: qui la scienza teologica, col ‚calore‘ della contemplazione delle realtà soprannaturali e l'‚umido radicale‘ dell'erudizione delle cose morali, rinvigorisce «*vitam spiritualem anime*»; vedi anche il medico devoto Galvano da Levanto (sec. XIII), nei brani riportati dalle opere inedite in ZIEGLER, *Medicine and Religion*, *cit.*, e in A. CALVET, 'A la recherche de la médecine universelle. Questions sur l'elixir et la thériaque au 14e siècle. Appendice, in C. CRISCIANI-A. PARAVICINI-BAGLIANI (eds.), *Alchimia e medicina nel Medioevo*, Firenze, 2003, specie 198-216.

47. Ad es. in Pietro BONO, *Pretiosa Margarita Novella*, ed. MANGET, *Bibliotheca Chemica Curiosa* *cit.*, II, 42b-43a; negli *Exempla* dello Ps.Arnaldo (vedi qui nota 166); nel *Liber de la-*

ti qui richiamati) in testi che propongono in varie forme la ricerca del perfezionamento concreto della materia e dell'uomo decaduto, qui e ora, nella storia e sulla terra.

3. La 'dispersione' dei filosofi

3.1. Benchè la distinzione di ambiti e di punti di vista, intesa come metodo privilegiato di ricerca, sia un aspetto tipico del procedere scolastico (e risulti anche importante per interpretare i modi del diffondersi del concetto di umido radicale), non è comunque sempre agevole distinguere nettamente - non tanto negli approcci (per lo più accuratamente esplicitati), quanto nelle elaborazioni di un autore- il suo contributo propriamente filosofico da altri aspetti. Specie quando, come nel caso di Raimondo Lullo, la sua anomala formazione e l'onnivoro metodo dell'*Arx* producono testi eccentrici; o come nel caso di Alberto Magno, la cui riflessione percorre tutti i piani che pure la sua educazione scolastica lo induce a tenere ben distinti. E' anche il caso di Pietro Ispano, medico e filosofo in una situazione universitaria istituzionalmente ancora fluida.⁴⁸

Si nota comunque tra i filosofi -circa l'uso del concetto di umido radicale- quella che definirei una sorta di 'dispersione', per certi versi proficua e arricchente, ma anche troppo esuberante e da interpretare. Innanzitutto, mentre i teologi, nella loro schematicità d'uso, si uniformano ad una terminologia e ad una semantica stabile e continua, ciò non si riscontra nelle riflessioni sull'umido radicale di Pietro Ispano, di Lullo, di Alberto. Naturalmente, questo effetto deriva anche dal fatto che in ambito filosofico-scientifico, anziché con due soli testi di riferimento -Scrittura e *Sentenze*, sia pure interpretati con varianti e scelte-, questi pensatori hanno a che fare - innanzitutto per commentarli, o comunque devono tenerne più conto- con varie opere aristoteliche, in cui l'umido radicale (in sè, concetto non aristotelico) si presta bene ad essere utilizzato: *De Generatione*, *De Animalibus*, *Parva Naturalia*⁴⁹ sono le principali. Ed è proprio l'assenza in Aristotele del termine, del concetto, e della tematizzazione di 'queste' (mediche e medievali) funzioni dell'umido radicale;⁵⁰ ma,

pide philosophorum di Fabri, 166; nel trattato *De quercu Julii Pontificis* di Giovanni 'Mercurio' da Correggio (ms. London, British Library, Harley 4081, ff.1-40). Cfr. anche, per un periodo più tardo, S. MATTON, *Le traité 'De l'arbre de la vie ou de l'arbre solaire' et la tradition alchimique*, in «Chrysopoeia», 1 (1978), 284-302.

48. Su Pietro Ispano si vedano, oltre agli studi di J.M.da Cruz Pontes, i recenti contributi di M. de Asua, S. Nagel, J.F. Mehirinos.

49. Cfr. al riguardo G. FEDERICI VESCOVINI, *La tradizione dei «Parva naturalia» nell'insegnamento universitario medievale (secoli XIII e XIV)*, in C. CRISCIANI et al. (a. c. di), «Parva Naturalia». *Saperi medievali, natura e vita*, Macerata, 2004, 125-41.

50. Cfr. FREUDENTHAL, *Aristotle's*, cit.: sono il calore e il suo raffreddamento -a volte necessario, a volte eccessivo- il nucleo centrale della riflessione biologica aristotelica.

d'altra parte, la necessità di adottarlo comunque per interpretare i suoi testi, che contribuisce a rendere fluttuante il lessico, ad esempio, del medico e filosofo Pietro Hispano.⁵¹ Egli usa ,humiditas radicalis' nel commento alla *Techne*⁵² in relazione al tema delle varie età; così pure nelle *Quaestiones* sull'*Articella*⁵³ si incontra –in problemi molto specifici relativi alla struttura delle ossa, membri e loro quoziente di umido, e sulla fonte dell'umido stesso– ,humiditas', ,humiditas nutrimentalis', ,humiditas spermatica'. Nel *De morte et vita et De causis longitudinis et brevitatis vite*⁵⁴ (expositio'/parafraresi dei due trattatelli di Aristotele), invece, non solo compare un ,humidum naturale' (definizione generale e filosofica) che si accompagna ad un ,umido radicale' (definizione biologica); accanto all'umido radicale si dispone un ,calor' altrettanto ,radicalis', e l'umido radicale si distingue da un ,humidum nutrimentale': mentre il primo è il ,subiectum' del ,calor', il secondo ne è il ,pabulum',⁵⁵ che la «naturalis providentia» ha predisposto si formasse per evitare una troppo celere vittoria del calore. Nel riferirsi poi all'esempio avicenniano della lampada-olio-stoppino, Pietro parla di una ,triplex humiditas essentialis in corpore': si tratta dei risultati dei vari stadi digestivi, e la terza ,humiditas' è definita ,spermatica radicalis'; ovviamente è affrontato anche il tema della generazione: l'umido radicale «ex primo spermate procedit», ed emana «ex parentum humitatibus».⁵⁶

Non è chiaro affatto –come si può notare, e come non lo era in Avicenna, né lo è in Alberto Magno– il rapporto tra umido radicale, umido spermatico e il terzo/quarto tipo di umido digestivo:⁵⁷ si è di fronte qui ad un vero e proprio ,ostacolo epistemologico', in parte certo generato dalla frammentarietà con cui Avicenna nel *Canone* aveva esposto il tema: soprattutto però, come in ambito teologico ci si era accorti subito, la difficoltà deriva dal fatto che solo garantendo l'originarietà e non sostituibilità di un componente materiale si ottiene il risultato di salvaguardare l'identità corporea del soggetto. Mantenere tuttavia questa esigenza anche in ambito naturalistico biologico compor-

51. McVAUGH, *op. cit.*, 271-72; G. FERRARI, *op. cit.*

52. Informazione epistolare (2004) ricevuta da Miguel de Asua, che ringrazio vivamente. Cfr. M. de ASUA, *El comentario de Pedro Hispano sobre el «De Animalibus»*. *Transcripción de las ,quaestiones' sobre la controversia entre médicos y filósofos*, in «Patristica et Mediaevalia», 16 (1995), 45-66.

53. Cfr. F. SALMON, *Medical Classroom Practice. Petrus Hispanus' questions on Isagoge, Tegni, Regimen Acutorum and Prognostica* (c. 1245-509). Ms. Madrid B.N. 1877, fols. 24rb-141vb, in «Articella Studies», 4, Cambridge-Barcelona, 1998; non ho analizzato lo sviluppo interno delle questioni: mi riferisco al lavoro già imponente di schedatura delle questioni stesse, e dunque solo ai loro titoli.

54. Cfr. PEDRO HISPANO, *Obras filosóficas*, III, ed. P.M. ALONSO, Madrid, 1952.

55. Ed. cit., 424, 419.

56. Ibid., 429.

57. Cfr. M. McVAUGH, Introduzione preparatoria dattiloscritta alla sua ed. del *De humido radicali* di Arnaldo da Villanova: lo ringrazio molto per aver potuto leggerla nella stesura provvisoria.

ta però non pochi inconvenienti:⁵⁸ ma si tratta evidentemente di una resistenza e di una esigenza ben radicate, se è vero che ancora Bernard de Gordon, nel *De Marasmode*, affronta il problema del nesso tra umido spermatico e umido radicale solo in forma implicita, e cioè trattando della generazione e dello sperma prima di sviluppare il suo specifico obiettivo (la dissoluzione che si verifica nel marasma): il blocco viene risolto e sciolto drasticamente e polemicamente da Arnaldo, e altrettanto decisamente, ma con delle varianti, da Pietro d'Abano.⁵⁹ Così come, ancora –nella disamina di Pietro Ispano– non è chiarissimo, di conseguenza, il rapporto tra umido radicale e umido nutrizionale: il secondo non sembra affatto restaurare il primo (che mantiene una sorta di sua identità dovuta alla sua origine spermatica), quanto prevalentemente sostenere il calore. Va precisato però che l'articolata nomenclatura usata da Pietro non corrisponde ad un suo addentrarsi in questi complicati rapporti: certo è solo che la necessaria, continua ‚consumptio‘ dell'umido implica la morte. La medicina, e per i singoli individui, può solo approntare due ‚regimina‘: circa il nutrimento, per colmare adeguatamente le perdite; circa la ‚dessicatio‘, per prevenirla e contrastarla il più possibile.⁶⁰ Ma in generale –anche per il complessivo ‚ordo‘ imposto dalla provvidenza divina alla natura, con il quale ‚status machinae mundi cursum finire intendit, ut ad meliorem statum perducatur–, si verifica, lungo le generazioni, un progressivo abbreviamento di durata della vita del singolo: non per colpevole, negligente decadenza, che affianca il degrado del microcosmo all'invecchiare del mondo –come interpreta Bacone–, ma semplicemente perché l'universo possa, come deve, compiere il suo destino escatologico.⁶¹ Molto diverso –discussa è infatti l'attribuzione dell'opera a Pietro Ispano– da questo stile piano, inconsapevole (parrebbe) di alcune incongruenze e lacune, certo non ossessivamente puntuale, è l'andamento delle inedite *Questiones De animalibus*, stese alla metà del '200.⁶² E' a proposito del ‚calor‘ e delle sue varianti che però si ribadisce qui un concetto più lassamente circolante anche nella parafrasi ai *Parva*: la distinzione di diversi tipi di calore in quanto è ‚medium vite‘ (come ribadiscono il *Philosophus* e gli ‚auctores medicine‘, la vita «stat per calidum et humidum»⁶³): ed è il ‚calor‘ che trascina con sé le osservazioni sull'umido. Si

58. Difficile infatti risulta spiegare perchè alla fine l'umido comunque si consuma; inoltre si verifica una moltiplicazione di umidi appropriati per varie funzioni: a un certo punto queste riflessioni si presentano come fili di discorso che non si annodano mai in una compiuta sintesi.

59. Cfr. FERRARI, *op. cit.*

60. Ed. cit., 432, 457: si noti la differenza di tono nella descrizione della dolce morte dei vecchi in Alberto Magno (serenamente essi si spengono) e della tragedia dolorosa della separazione dell'anima dal corpo angosciantemente evocata da Pietro Ispano, con dolori atroci, ansia e angustie indicibili (Ed. cit., 433-35).

61. Ed. cit., 485.

62. Ringrazio Silvia Nagel dell'Università di Pavia per avermi fornito la sua trascrizione di questa parte del manoscritto; cfr. al riguardo i saggi di Nagel, Salmon e de Asua sul celebre

precisa che tale calore non va confuso col calore celeste igneo: semplicemente, come quest'ultimo, è vivifico; si genera nel cuore e «semper agit in subiectum suum consumando humidum radicale quod est pabulum ipsius». Soprattutto, si distingue anche qui una componente stabile e una componente transeunte: uno è il «calor infixus in membris, radicatus in humido spermatico, et iste non fluit et refluit sed est radicalis et durat in corpore durante vita. Alius autem calor qui generatur in corde et epate, et iste calor est fluens enim et refluit, quia generatur ex materia nutrimenti».

In tutt'altro modo è impostata da Raimondo Lullo⁶⁴ una preoccupazione, che però è analoga, circa il rapporto tra identità e divenire, che di fatto sembra essere al centro di queste prospettive filosofiche sull'umido radicale nel Duecento. Nel *Liber Chaos*⁶⁵ (dove vige un'atmosfera di ,metafisica concreta' assolutamente peculiare), l'umido radicale (non definito secondo nessuna

---

ms. Madrid, BN, lat.1877; in particolare cfr. T. GOLDSTEIN-PRÉAUD, *Albert le Grand et les questions du XIIIe siècle sur le 'De Animalibus' d'Aristote*, «History and Philosophy of the Life Sciences», 3 (1981), 61-71; l'introduzione di L. Cova alla sua edizione di *Le questioni di Giovanni Vath sul 'De generatione animalium'*, «Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age», 69 (1992), 175-200; e gli studi raccolti da P. BEULLENS - C. STEEL (eds.), *Aristotle's Animals in the Middle Ages and Renaissance*, Louvain, 1999 (con un saggio di S.Nagel sul commento al *De animalibus* attribuito a Pietro Ispano nel ms.Madrid, B.N., lat.1877).

63. Ms. Madrid, B.N., lat.1877, f. 286va.

64. Mi riferisco solo al *Liber Chaos* (*Beati Raymundi Lulli...Liber Chaos*, ed. in *Opera latina*, 3, Mainz, 1722; cfr. C.LOHR, *The arabic background to Ramon Lull's 'Liber Chaos'*, ca. 1285, in «Traditio», 55 (2000), 159-170), che si conclude con uno speciale capitolo sull'umido radicale. Certo la ricognizione dovrebbe essere più ampia. Per es., si vedano le più tarde questioni concernenti la longevità, l'invecchiamento, la generazione poste, tra altre, a Lullo da Thomas le Myésier alla fine del Duecento (cfr. J.N. HILLGARTH, *Ramon Lull and Lullism in Fourteenth Century France*, Oxford, 1971, 159-61; ZIEGLER, *Medicine and Religion*, cit., 170-73; *Beati Raymundi Lulli...Opera Parva*, Mallorca, 1746, t.V.4). Qui (specie 20-25) si sostiene (in termini piuttosto generici, ma –sembrerebbe– qui consonanti con l'opinione di Arnaldo) che il medico può regolare al meglio l'umido nutrimentale in modo tale che esso meglio ,nutra' l'umido radicale; il confronto tra queste posizioni lulliane dovrà essere ovviamente approfondito. Accenno qui più ampiamente al *Liber Chaos* –anche se la posizione di Lullo è estremamente diversa da quella di Pietro Ispano e Alberto– perché vi si espone comunque un'originale lavorazione del concetto in questo periodo, che ospita, mi pare, approcci vari, non univoci, ma tutti con aspetti comuni (e differenti dai risultati dei medici). Si tratta forse di quei pareri ,assurdi' dei filosofi con cui Arnaldo polemizza all'inizio del suo *De humido radicali* (anche se non è affatto detto che Arnaldo conosca questo testo di Lullo, come invece si può supporre che sia nei confronti di Alberto). Inoltre alcune posizioni autenticamente lulliane sulla materia prima, il ,vegetare', il processo di crescita potrebbero aver interessato alchimisti ,pseudolulliani' successivi: cfr. M. PEREIRA, «*Vegetare seu transmutare*». *The Vegetable Soul and Pseudo-Lullian Alchemy*, in F. DOMÍNGUEZ REBOIRAS et al. (eds.), «*Arbor scientiae*». *Der Baum des Wissens von Ramon Lull*, Turnhout, 2002, 93-119; J. M. RUIZ SIMON, *De la naturalesa com a mescla a l'art de mesclar (sobre la fonamentació cosmològica de les arts lul·lianes)*, in «Randa», 19 (1986), 69-99.

65. Cfr. *Liber Chaos* cit., 42b-44b: *De humido radicali*: lo speciale capitolo è introdotto a parte solo perché sia completa la serie delle lettere dimostrative lulliane, anche se il concetto è usato anche prima (40a, 41a).

delle sue funzioni biologiche) si presenta innanzitutto come un unificatore universale (tra gli altri) del ritmo dei livelli di creazione dell'essere dal 'chaos'; nella sua forma visibile, la sua attività è più evidente, perchè acquista infatti concretezza e individualità, in piante e animali. Insistita è l'analogia delle candele: la moltiplicazione degli individui (i molti ceri accesi) non diminuisce la consistenza e la stabilità del primo cero, che accende gli infiniti altri senza nulla perdere. Tale regola vale anche per l'umido radicale nella generazione dell'uomo: «Nam quodlibet animal de suo humido radicali specifico generat animal suae speciei, sicut homo hominem, absque diminutione sui humidi radicalis numeralis». Per vivere, poi, ogni animale assume e trasferisce qualcosa ('quod') «ab elementatis in suum humidum radicale». Non è precisato da Lullo il processo a fasi di digestione; l'umido spermatico non è nominato; umido radicale, umido nutrimentale entrano nel discorso senza preve definizioni: per lo più Lullo introduce il rapporto tra umido radicale e umido nutrimentale in termini fisiologici e biologici assai deboli, e sempre sorretti dal ritmo metafisico di base. I genitori infatti (anche se generando –da un punto di vista metafisico– non hanno perso nulla) recuperano dal primo 'Chaos' «quod de se transmutaverunt in filio... per modum nutrimenti», trasmutando quindi quest'ultimo in sangue, carne, membra, parti. Resta ben ribadito però che l'umido radicale fornito all'embrione, benchè sia il propulsore della crescita fino a che si abbia un uomo perfetto, «verumtamen quoad eius esse specificum et numerum... non suscipit augmentum neque decrementum, quoad humidum numerale».

In questo continuo intreccio tra processo metafisico dei tre livelli di umido (dalla materia e Idee del primo caos all'individuo singolo del terzo livello di creazione), e processi biologici (per cui comunque l'umido radicale entra nelle funzioni di digestione e generazione), non compare mai la 'consumptio' né la morte. Compare bensì la Resurrezione, in cui l'identità individuale e la stabile dotazione dell'umido radicale –così insistentemente ribadita– farà sì che il defunto, se morto da bambino, risorga secondo la configurazione di uomo perfetto che il suo umido garantiva comunque.⁶⁶

66. Cfr. *ibid.*, p. 40a: sembra anche che il primo Chaos funzioni anche come una sorta di 'deposito' di umido radicale. Infatti è da lì che proviene il restauro e il recupero eventualmente necessario dopo la produzione di sperma (cfr. anche 41a), ed è lì che in qualche modo «Mortuo homine eius humidum radicale habitatum est in primo Chaos, ut in die resurrectionis reducat in actum... sic humidum radicale cuiuslibet hominis inter primum Chaos et tertium conservatur, sic quolibet homo mortuo revertatur in habitum primi Chaos...». Quanto ai bambini (o più in generale ai corpi gravati da imperfezioni) che risorgeranno nella loro forma perfetta, è idea teologicamente dibattuta ma sostenuta; è ripresa –in forma indipendente, credo– anche in testi alchemici come *l'Aurora consurgens tractatus Secundus* (ed. in *Artis auriferae...*, 1593): qui, a proposito dell' 'inceratio', che equivale a «humore perfundere ut fluat», eventualmente con 'aqua pluvialis' (227; *Liber Chaos*, 44), si fa riferimento al fatto che «... post resurrectionem generalem, homo fortior et iunior fit, quam prius fuerat in hoc mundo». Del resto, analoga ri-

3.2. Come per altre tematiche, anche per l'umido radicale è Alberto Magno a compiere l'operazione vera e propria di traduzione epistemologica e inserzione del concetto nella riflessione filosofica naturalistica latina: il suo lavoro qui anzi è fin troppo esaustivo e nei suoi testi si riscontra una certa sferatezza di tassonomie incrociate di umidi vari che non è il caso di riproporre.⁶⁷ Vero è però che in questo caso la 'dispersione' diventa articolazione concettuale, che libera tutte le potenzialità euristiche possibili (e anche qualcuna in più): il concetto di umido risulta sovraccarico, la sua designazione lessicale ipertrofica. Ma proprio così la ricognizione di Alberto permette di cogliere i punti di stallo in certe implicazioni che qui sono portate a fondo; inoltre, più nettamente che in altri, con Alberto è possibile individuare le nuove aggregazioni teoriche che un uso così pervasivo produce. E' plausibile, probabile anzi, che proprio anche per questi motivi –eccessiva ampiezza e relativa imprecisione di un approccio 'filosofante'– le critiche del primo libro del trattato di Arnaldo appunto ad Alberto siano rivolte:⁶⁸ questi motivi, d'altra parte sono legati a una veduta, se non d'insieme, certo complessiva, impresa rara nel procedere scolastico.

Innanzitutto Alberto coglie e sottolinea la funzione universale dell'umido in generale, che unifica tutti i livelli dei misti, dai minerali all'uomo: svolge infatti l'essenziale funzione della coesione,⁶⁹ che garantisce la consistenza e la (sempre relativa) stabilità della 'mixtura'. Nel caso dei misti animati, uomo compreso, inoltre, non è possibile per Alberto che la loro 'mixtura' sia resa

---

flessione compare già nella opera alchemica *Turba philosophorum*, ed J. RUSKA, Berlin, 1931, *Sermo XXXII*, 139: «His peractis reddet ei Deus animam suam, et spiritum, ac infirmitate ablata, confortatur illa res [il mercurio], et post corruptionem emendatur, quemadmodum homo post resurrectionem fortior sit, et junior quam fuerat in hoc mundo».

67. Cfr. J. CADDEN, *Albertus Magnus' Universal Physiology: the Example of Nutrition*, in J.A. WEISHEIPL (ed.), *Albertus Magnus and the Sciences*, Toronto 1980, 322-339, ed i quattro capitoli che Reynolds dedica alla disamina di queste tematiche in Alberto.

68. Cfr. FERRARI, *op. cit.*, e McVAUGH, *Introduzione* inedita cit.

69. Cfr. ALBERTO MAGNO, *De Animalibus* (ed. H. STADLER, «Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters», 15-16 (1920-21), 1273-74; FREUDENTHAL, *opp. cit.*). Che gli 'humores' –una necessaria umidità– siano alla base di qualunque misto è opinione, benché da differente angolatura, anche di Ruggero Bacone: cfr. *Opus minus*, cit., 359: «... et ex humoribus omnia inanimata vegetabilia et animalia et homines»; tale umore (la cui natura «invenitur in omnibus rebus») è il sangue per gli animali, ma «...cum reducitur ad naturam communem animatis et inanimatis, amittit nomen sanguinis et vocatur humor calide et humide complexionis» (*Un fragment*, cit., 188). Sulle 'humiditates' considerate da Alberto in ambito minerale, con particolare attenzione per l'umido pingue non infiammabile dei metalli, cfr. ALBERTO MAGNO, *De Mineralibus*, specie III.1: cfr. al riguardo R. HALLEUX, *Albert le Grand et l'alchimie*, «Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques», 66 (1982), 57-80; J.M. RIDDLE-J.A. MULHOLLAND, *Albert on Stones and Minerals*, in *Albertus Magnus and the Sciences* cit., 203-34; e soprattutto U.R. JECK, 'Materia', 'forma substantialis', 'transmutatio'. *Frühe Bemerkungen Alberts des Grossen zur Naturphilosophie und Alchemie*, in «Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale», 5 (1994), 205-40 (Non tengo conto qui del corpus alchemico ad Alberto attribuito, a causa anche proprio di questi suoi approfonditi interessi).

coesa dalla luce,⁷⁰ intesa come partecipe «de natura quintae essentiae» come sostengono alcuni (che innanzitutto violano l'aristotelica distinzione tra mondo sublunare e cielo): a tal scopo è necessario, ma sufficiente, che il collante sia l'umido,⁷¹ che in questo settore della riflessione di Alberto si divide in tre tipi/funzioni: ,continuativum', ,mollificativum', ,animativum' («quod radicale est et quasi primordiale et seminale in mixtura corporum animalium»).⁷² Sulla struttura di questa mistura e sulla sua forma, nel *De Animalibus* Alberto si sofferma poco: quel tanto che basta a segnalare il rapporto, nella distinzione, che deve sussistere tra biologia e metafisica.⁷³

Anche però limitandosi al livello naturalistico-biologico, Alberto si produce a più riprese ed in diversi testi⁷⁴ in dettagliate analisi dei processi che si svolgono nei misti animati: principalmente (a parte digressioni interne, come ad es. il percorso di elaborazione del latte, sottocaso di generazione-nutrizione) generazione, nutrizione/digestione, accrescimento, morte. In tutti questi processi vitali l'umido (principio di vita col calore) svolge ovviamente un ruolo importante, anche se non è facile addentrarsi nella selva delle classificazioni di umidi⁷⁵ e nella composta furia analitica con cui Alberto li suddivide e li articola. Proprio infatti perché l'umido ha un ruolo così pervasivo e in processi relativamente diversi anche se appunto dall'umido unificati, non riesce

70. I capp. VI e VII del l. XX, tr. I del *De Animalibus* sono interamente dedicati a confutare questa tesi: cfr. 1288-94; cfr. M. de ASUA, *El «De animalibus» de Alberto Magno y la organización del discurso sobre los animales en el siglo XIII*, in «Patristica et Mediaevalia», 15 (1994), 3-26; ID., *Peter of Spain, Albert the Great and the «Quaestiones de animalibus»*, in «Isis», 34 (1997), 1-30.

71. Va tenuta presente l'analogia di funzione, sia pure da Alberto rifiutata, tra umido e Quinta essenza; in attesa di articolare meglio il rapporto tra umido e ,spiritus' in una più specifica analisi (che dovrà tener conto ovviamente degli apporti di Giovanni di Rupescissa), si vedano qui le note 43, 88, 113.

72. *De animalibus*, cit., 1298: «Colla autem mixturae corporum est humidum: nec aliquid est quod contineat mixta in continuatione unius formae mixturae nisi humidum. Specialiter tamen humidum quod est colla mixtorum, est in animatorum corporibus»; cfr. 1300, sul collante parimenti umido nei vegetali e minerali. Già queste pagine (utili anche perché riassuntive, dalle riflessioni generali alle classificazioni più particolari) sono un bell'esempio di nomenclature articolate e di suddivisioni adatte a ciascuna funzione dell'umido, e soprattutto ai diversi livelli di discorso che Alberto qui sta impostando: in questo caso, per es., sarebbe stato (ai nostri occhi) utile connettere questa ,colla' nella versione ,continuativa' al ,gluten' (secondo umido digestivo), nonchè definire e distinguere questo umido ,radicale' da altri, parimenti detti ,radicali' altrove: ma non accade, perché gli ambiti di analisi sono diversi.

73. Cfr. *De animalibus*, 1308: «Haec autem licet potius spectent ad primum philosophum quam ad physicum, tamen hic induximus ut facilius sit intellectus principiorum formalium generationis animalis. Subtiliter tamen ista in prima philosophia habent determinari».

74. Le opere qui considerate sono: *De animalibus*, *De Mineralibus*, parafrasi e commento ai *Parva naturalia*; *De nutrimento et nutribili*; tranne che per il *De Animalibus* si è usata l'ed. dell'*Opera Omnia* di Alberto curata da P. JAMMY, Lugduni, 1651, vol V.

75. Cfr. ad es. *De animalibus*, 321-22. Su questo stile di ricerca e di scrittura cfr. CADDEN e REYNOLDS, *opp. cit.*, e in genere *Albertus and the Sciences*, cit.

facile ad Alberto tirare le fila e riconoscere quanto a un certo punto era stato in grado di affermare rispetto allo ‚spiritus‘ (componente quasi altrettanto rilevante e comunque all’umido connessa), realizzando una specie di semplificazione relativamente unificante: «Dicimus enim multiplicem spiritum esse in ipso spiritu.»⁷⁶ Insomma: Alberto riesce a pensare alle caratteristiche di un umido in generale, ma non riesce a concepire che un solo umido possa svolgere diverse funzioni e subire modificazioni: in questi casi diventa un altro ente, pur connesso a quello generale, e questi dunque si moltiplicano: ed è appunto quanto Arnaldo e altri medici contesteranno aspramente, anche come forma di ipostatizzazione realistica eccessiva.⁷⁷

E’ all’opera in questi testi di Alberto un doppio imperativo: di unificazione (infatti l’umido ha a che fare con e può spiegare fenomeni che vanno dall’erosione geologica alla formazione del latte dopo il parto), e però, insieme, di distinzione: è vero che l’umido è presente in tutti questi fenomeni, ma questi ultimi vanno distinti: per disciplina, e anche per testo aristotelico cui afferiscono.⁷⁸ Pertanto, in ogni analisi di processo (la nutrizione, ad es.⁷⁹) rientrano, ma da una diversa angolatura, tutti gli altri; la configurazione dell’umido, delle sue specie, dell’umido radicale cambia a seconda dei casi e dei testi in cui se ne tratta; il lessico è al tempo stesso puntualissimo e impreciso per l’abbondanza di possibili sinonimi. Anche non considerando qui le riflessioni teologiche,⁸⁰ tre almeno sono le angolature che Alberto adotta: filosofico-metafisico-aristotelica: in questo caso l’umido (per es. nella nutrizione) è trattato a partire da selettori quali il moto e la formalità dell’anima nutritiva; filosofico-naturalistico aristotelica, con l’analisi dei fluidi e umori, veicoli delle ‚virtutes‘ dell’anima; fisiologico-medica: con la meccanica dei processi, classificazioni di fasi, il rilievo accentuato del calore; il rinvio competente a Galeno, Avicenna, Ippocrate e ai ‚medici‘.

Circa più specificamente la natura dell’umido radicale –con qualche difficoltà e tralasciando derive e inconsistenze varie–, si può ricavare che per Alberto esso è costituente dei tessuti ed è anche la condizione di assimilazione del nutrimento nella quarta digestione, ma non deriva esso stesso dal cibo bensì è in flusso nel seme dalla generazione;⁸¹ l’umido radicale dunque non è ‚fluens‘, è stabile, ed è numericamente identico all’umido seminale (spermatico?). Per varie cause, tra cui l’avvento di un umido acquoso, grosso, maldigesto nella vecchiaia, progressivamente si estingue, portando alla morte natu-

76. *De animalibus*, 722.

77. Vedi qui più oltre la posizione di Tommaso del Garbo.

78. Non di rado infatti Alberto blocca il procedimento argomentativo, rinviando alla trattazione più pertinentemente svolta in altri scritti.

79. Cadden analizza ottimamente le varie opere e approcci in cui Alberto ne tratta.

80. Ma cfr. almeno la *Distinctio XIX* del *Commento alle Sentenze*, ed. JAMMY cit., vol. XV, 180-187.

81. Cfr. *De animalibus*, 322.

rale l'organismo (morte che secondo Alberto è in questo caso per niente ,amara'⁸²). Benchè in questo quadro non tutto sia chiaro, e nei dettagli sia lacunoso e aggrovigliato, anzi talora contraddittorio, anche per Alberto il principale ,blocco', come per altri, sta nel rapporto tra umido radicale e quello spermatico:⁸³ se è vero infatti che l'umido radicale è il risultato (ma anche la condizione) della quarta digestione, allora: a) perché non si può restaurare con il nutrimento? b) se l'umido spermatico è anch'esso il prodotto residuale della digestione e lo si è per questo connesso/identificato con l'umido radicale, perché l'organismo può produrlo per dar luogo al discendente e non anche per restaurare la perdita in se stesso? c) come può l'umido seminale-spermatico essere accidentale per il generante, essenziale per il generato, superfluità per il primo, radicale per il secondo? Nell'orizzonte filosofico di Alberto la *coincidentia oppositorum* non è un criterio euristico valido.

3.3. E' evidente che in queste analisi e soprattutto in quella di Alberto si perviene ad un'articolazione del concetto di umido radicale assai ricca e inserita in teorie interconnesse, che certo lo portano ben al di là del suo luogo di insorgenza. E' chiara anche la valenza filosofica di cui il concetto sempre più si carica: l'umido radicale ,non si vede', è, più che un fluido, uno strumento euristico, un oggetto teorico (qui tra l'altro non legato alla materialità dei frutti del ,lignum vite') da utilizzare appunto per spiegare processi. Non per caso allora Alberto dedica (in apposite digressioni) parecchio spazio nel *De animalibus* all'analisi di quei liquidi, questi sì percepibili, –sangue,⁸⁴ latte, sperma– in cui questa funzione acquisisce anche una certa concretezza fisiologica e una consistenza che ,si può vedere': se tali liquidi rientrano infatti nello stesso modello di spiegazione centrato anche sull'umido, non necessariamente però fanno parte dello stesso settore nella disciplina e richiedono una trattazione a parte.⁸⁵

82. *Parva*, 170b: «Et etiam est causa, quare non amara est mors senum, cum calidum pungens in eis sit quasi nullum, et quod est, est ab alieno humido suffocatum...»; cfr. anche *De animalibus*, 826.

83. Cfr. soprattutto *De animalibus*, 321-22, dove si tratta delle trasformazioni dell'umido nelle fasi della digestione: «Tertius autem modus est eiusdem humoris membro infusi, qui iam incipit spissari et coagulari, sed nondum perfecte...et quod post hunc sequitur ex parte humidi nutrimentalis, est id quod non est humor, sed ex humore generatum est...Quartus autem modus secundi humoris non est humidi nutrimentalis, sed potius radicalis, quod ex semine generationis membri infusum est...» (qui Alberto sta sviluppando Avicenna, *Liber Canonis*, I, fen I, doct. iv, cap. I: cfr. FERRARI, *op. cit.*); cfr. anche 829.

84. Cfr. *De animalibus*, 25: «Adhuc autem in omnibus animalibus est humiditas quae est subiectum vitae... et oportet quod in eis sit etiam membrum, in quo primo aggregatur illa humiditas... Haec autem humiditas in multis animalibus perfectioribus est sanguis»; p. 340: «Nulla autem humiditas universalis est corpori praeter sanguinem...».

85. Cfr. ad es. *Parva*, 184b: su come opera lo sperma «ad scientiam pertinet libri De animalibus».

Proprio poi per l'interconnessione di teorie in cui rientra, l'umido radicale mostra somiglianze e nessi con altri concetti analoghi. Sicuramente foriera di sviluppi molto interessanti, e per noi significativi, la più importante concrezione che già si individua nei testi di Pietro Ispano e moltissimo in quelli di Alberto è l'intreccio (che sarebbe da approfondire⁸⁶) tra ,spiritus' e umido,⁸⁷ sia a livello filosofico che sul piano fisiologico. Spirito e umido percorrono ,vie' parallele nel corpo, sono latori di ,virtutes' e ,operationes' dell'anima, pervadono l'intero organismo, hanno natura fisica non troppo dissimile,⁸⁸ sono principi di vita, crescita, animazione; in entrambi i casi possiamo individuare uno ,spiritus' e un ,humidum' che sono radicali. Di più: per Alberto, nel seme che darà luogo ad una generazione, o nel fenomeno della crescita, avviene, a sua volta, in scala (e per analogia) già una generazione, in cui «spiritus est sicut formans et sigillans, et humidum est sicut materia foeminae, et membrum est sicut matrix in qua concipitur ad formandum»;⁸⁹ la ,generatio' dello ,spiritus' avviene sì nel cuore, ma la sua ,origo' «sit ex humido radicali et cibali... ex humida massa nutrimenti».⁹⁰

Questa ricchezza di tematizzazioni⁹¹ e sviluppi può certo apparire troppo esuberante, e sicuramente è poco precisa nei dettagli. Alberto ne è consapevole: dei dettagli e dei particolari spetta al medico occuparsi: «sed de hiis in medicina intenditur, et non spectat ad scientiam universalem naturalem».⁹² Più specificamente, in molti modi l'umido può essere causa di una vita più lunga o più breve, «quos modos considerat medicus».⁹³

86. Ma vedi già, per alcuni esiti di questo confronto in epoca più tarda, JACQUART, *op. cit.*, specie 354-55.

87. Cfr. FREUDENTHAL, *Aristotle's, cit.*, specie 189-207.

88. *Liber de spiritu et respiratione*, 158b, «spiritus corpus est... est substantia spiritualis subtilis et tenuis»; ma anche l'umido è dotato di ,subtilitas', e quello seminale in particolare sarà «immixtum spirituali humido aereo» (*De animalibus*, 1273).

89. *Liber de spiritu*, l.I, cap. VI, p.144b.

90. *Ibid.*, 146, 159.

91. La ricerca si dilaterrebbe ancora di più qualora venissero presi in esame i commenti al *De generatione et corruptione* (indagine che qui non intraprendo), specie nelle parti relative all'aumento e alla nutrizione. Solo a titolo di esempio, cfr. le più tarde considerazioni di Nicola ORESME, *Quaestiones super De generatione et corruptione*, ed. S. CAROTTI, München, 1996, 116, 120, 129-30, 137-8, a proposito dei rapporti tra umido radicale e umido nutrimentale e i processi digestivi; cfr., circa la permanenza dell'umido radicale come costituente identificativo, 116: «Patet, quia partes que fluunt et refluunt et sunt succedentes non eque principales sunt sicut partes permanentes, quia ymaginandum est quod a principio vite usque ad finem manet aliquid idem, saltem in membris principalibus, quod aliqui vocant humidum radicale, sicut in corde et in cerebro». Ugualmente significativa sarebbe, naturalmente, una analogica ricognizione sui commenti al *De animalibus*: solo a titolo di esempio, anche qui, problematiche sull'umido sono trattate nella *Quaestio* 45 del commento di Giovanni VATH: «Queritur consequenter... utrum sit dare carnem spermaticam et radicatam, <ut> ponunt medici, quia de hoc tangit ibi philosophus», *ed. cit.*, 266-68.

92. ALBERTO MAGNO, *Parva*, p. 169b.

93. *Ibid.*, 170b.

4. I particolari dei medici e le promesse di lunga vita

4.1. E in effetti le ricognizioni mediche sull'umido radicale si addentrano sia in problemi teorico-specialistici che in direttive per la pratica (non però in prescrizioni ricettistiche) assai precisi e dettagliati, supportati da esempi chiarificatori e da rinvii ad 'auctoritates' così come alle opinioni di altri medici. Tali discussioni non necessariamente si diffondono sotto il titolo 'umido', radicale o meno: sono proposte anche nella trattazione di problematiche correlate: tra le principali vanno annoverati gli umori, loro quantità e relazione; la funzione nutritiva del sangue;⁹⁴ le età dell'uomo e le rispettive complessioni; la funzione digestiva ecc.⁹⁵ Le prospettive sull'umido radicale nelle discussioni mediche, e in particolare il rapporto tra il testo di Arnaldo con quelli coevi –il *De Marasmode* di Bernard de Gordon, tre *Differentiae* del *Conciliator* di Pietro d'Abano– che vertono sullo stesso argomento, sono presentate qui nel saggio di Giovanna Ferrari dedicato all'analisi del *De humido radicali* di Arnaldo. Mi limito dunque ora a segnalare ulteriori sviluppi possibili della ricerca che emergono dalla innovativa ricognizione di Ferrari.

Il fatto che Pietro d'Abano⁹⁶ affronti più o meno negli stessi anni di Arnaldo il medesimo argomento evidenzia almeno due dati. 1) Il tema dell'umido radicale non è un soggetto di discussione peculiare, se non esclusivo, della cultura medica di Montpellier; e infatti sarebbe comunque strano che un tema di tale rilevanza fosse rimasto circoscritto ad una sede o a un gruppo di studiosi, visto soprattutto la risonanza che l'argomento ha anche in altri contesti, come quelli teologico e filosofico. 2) Se così è, l'area di ricerca di fonti per valutare l'intreccio delle linee del dibattito medico si allarga di molto: se è vero infatti che l'effettiva incidenza 'tecnica' del *Conciliator*, per il suo carattere eccessivamente filosofico, per l'uso di fonti rare può dirsi superficiale,⁹⁷ non di meno è diffuso il ricorso al testo di Pietro nelle discussioni mediche certo italiane e, più tardi, anche parigine.⁹⁸ Di sicuro vi fanno riferi-

94. Al riguardo cfr. l'analisi molto chiara di JACQUART, *op. cit.*, 333-47, che naturalmente non esaurisce le posizioni in campo.

95. Si veda l'elenco delle 'quaestiones' –molte inedite– di maestri bolognesi in appendice a N. SIRAI, *Taddeo Alderotti and his Pupils. Two Generations of Italian Medical Learning*, Princeton, 1981; cfr. anche l'analogo elenco di F. SALMON per le lezioni sull'*Articella* di Pietro Hispano (*op. cit.*).

96. Cfr. il volume XI (1985) di «Medioevo», interamente dedicato a Pietro d'Abano; E. PASCHETTO, *Pietro d'Abano medico e filosofo*, Firenze, 1984; F. ALESSIO, *Filosofia e scienza. Pietro d'Abano*, in *Storia della cultura veneta*, II, *Il Trecento*, Vicenza, 1976, pp. 171-206; B. NARDI, *Dante e Pietro d'Abano*, in *Id.*, *Saggi di filosofia dantesca*, 1930, pp.43-65.

97. SIRAI, *op. cit.*, 161.

98. L'influenza esercitata dal *Conciliator* resta comunque un tema pressochè inesplorato; altrettanto interessante e poco studiato (forse non studiabile a fondo) è il contesto parigino in cui si può ipotizzare una rete di incontri: Pietro d'Abano, forse Pietro Torrigiano, Lullo e Arnaldo, per es., sono a Parigi negli stessi anni: cfr. PASCHETTO, *op. cit.*, 28-29, e soprattutto B. NARDI, *Le dottrine filosofiche di Pietro d'Abano*, in *Id.*, *Saggi sull'aristotelismo padovano dal sec. XIV al XVI*, Firenze, 1958, specie 19-54.

mento nel sec. XIV Gentile da Foligno, Nicolò Falcucci e certo altri maestri e commentatori.

Ma allora tracce più o meno consistenti della eventuale discussione (che potrà rivelarsi forse teoricamente stanca e certo stereotipa⁹⁹) sull'umido radicale possono essere più diffuse di quanto non si fosse pensato, e andranno ricercate non tanto in trattati *De humido* (si ricordi che la forma del 'tractatus' pare essere, quella sì, una specifica scelta di genere letterario a Montpellier), quanto nei commenti prodotti dalle Facoltà mediche italiane e soprattutto nelle numerose questioni, non tutte del resto censite, che, sparse o raccolte in gruppi, affollano –come si sa– molti codici manoscritti. Ricerca, questa, che è tutta da intraprendere e alla quale posso per ora contribuire con il raggruppare segnalazioni, e con proposte di lavoro.

Per quanto riguarda i commenti, utile certo sarà confrontare le prospettive di Pietro Ispano (che non può aver conosciuto il *Conciliator*), con quelle dei medici anche di poco posteriori: Taddeo Alderotto, Pietro d'Abano stesso, solo per indicare le due linee di sviluppo: Bologna e Padova. Ma forse il medico-filosofo su cui più interessante sarebbe insistere –anche perché la sua impostazione è di un livello teorico decisamente alto e originale su molti problemi in discussione, con un tasso di 'filosoficità' diverso ma paragonabile a quello di Pietro d'Abano– è Pietro Torrigiano: il suo *Plusquamcommentum* è scritto nello stesso decennio del *Conciliator*, anche se i rapporti tra i due autori sono difficili da accertare,¹⁰⁰ egli inoltre conosce e cita Alberto Magno. Torrigiano presenta, proprio sul problema della nutrizione e dell'umido radicale, una soluzione innovativa, che non mi pare sia poi stata ripresa da medici, ed è consona invece con prospettive teologiche e filosofiche coeve sul problema dell'individuazione (così incisivo, del resto, nel modellare il discorso dei teologi sull'umido radicale). Torrigiano imposta il tema della nutrizione (intendendolo come un caso di generazione) sulla polarità materia/forma, dove il cibo cambia forma e il nutrito cambia materia, cosicché, a un certo punto, la forma dell'individuo sarebbe relativa ad una materia totalmente diversa; la più celebre soluzione a questo inconveniente –afferma Torrigiano– viene dai 'filosofi' (probabilmente qui Alberto,¹⁰¹ non però citato in questo caso), i quali sostengono che nell'organismo una sostanza detta 'humidum seminale', benchè continuamente necessiti di essere sostenuta dall' 'humidum accidentale' prodotto dal cibo, durante la vita non viene mai completamente consumata; qui è introdotta la metafora della lampada, che Torrigiano, definendola 'inconveniens', ritiene non illustri bene –come del resto la posizione riportata dei 'filosofi'– il vero pensiero di Aristotele. A suo avviso è meglio

99. E' quanto risulta solo dalla prima e troppo superficiale ricognizione di tre 'questiones' pressoché identiche quanto alla portata degli argomenti: sono comunque significative testimonianze di interesse (forse solo didattico), e di uniformità nella linea dei medici.

100. SIRAI, *op. cit.*, 128-29.

101. Cfr. infatti REYNOLDS e CADDEN, *op. cit.*

ritenere che davvero la materia cambi totalmente durante la vita dell'individuo, anche se questa posizione contrasta con quella che vede nella materia stessa il principio d'individuazione. Certo Torrigiano ha colto benissimo (e ci conferma) il ruolo che per teologi e filosofi ha l'umido radicale come garanzia di individualità e permanenza, e lo rifiuta; non offre però –parrebbe– indicazioni più specificamente mediche sulla sua natura, formazione e restaurabilità.¹⁰²

Sono queste caratteristiche invece al centro di varie ‚quaestiones‘: solo una –tra le poche che ho potuto vedere per ora– ha un autore, e per lo più sono posteriori al sec. XIII. Il ‚magister Bertuccius de Bononia‘ (Nicolò Bertucci?) imposta una lunga ‚questio disputata‘ su: «Utrum humidum radicale deperditum possit restaurari per humidum nutrimentale».¹⁰³ Fa parte invece di una collezione anonima di questioni¹⁰⁴ la ‚quaestio‘: «Utrum per actionem virtutis nutritive possit restaurari humidum eque bonum vel melius eo quod prius fuit», contornata da questioni sulla morte naturale, sugli umori, sul processo di essiccazione: sembrano tutte orientate da una didattica incentrata sul *Canone*. Ancora: una mano differente fa seguire alle questioni sugli *Aforismi* di Bernardo di Angrarra¹⁰⁵ –che iniziano con una inusuale ma pertinente domanda circa: «Vita brevis. Questio utrum vita per medicinam possit prolongari»– quesiti su: «Utrum calidum naturale possit corrumpi a se ipso», e «Utrum in omnibus debeat corrumpi calor naturalis per consumptionem humidi».

In attesa di una migliore ricognizione di questa letteratura, che potrebbe riservare anche non poche novità; e accertata, per il momento, almeno la diffusione del dibattito in ambito medico, se ne può intuire provvisoriamente l'andamento e la fisionomia esaminando il più tardo *Tractatus de restauratione humidi radicalis* di Tommaso del Garbo,¹⁰⁶ anche se l'atmosfera culturale e filosofica in cui Tommaso scrive i suoi vari trattati, le ‚orationes‘ e soprattutto la

102. Cfr. SIRAI, *op. cit.*, 330-32.

103. E' una delle questioni raggruppate al centro di un codice di testi e commenti medici, il ms. Paris, Sorbonne 128; accanto a questioni di Bertuccio, parecchie sono di Alberto de Zancari; purtroppo la ‚quaestio‘ di Bertuccio che qui interessa è pressoché illeggibile in microfilm. Ringrazio comunque Roberto Lambertini, dell'Università di Macerata, per avermi fornito copia del microfilm e Luke Demaitre per le sue utili indicazioni al riguardo.

104. *Dubia seu quaestiones medice*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 1133, ff. 127rb-160ra; la ‚quaestio‘ è già stata segnalata in L. DEMAITRE (che ringrazio per le sue ulteriori informazioni), *Introduzione* alla sua edizione del *De Marasmode* di Bernard de Gordon: *The medical notion of ‚withering‘ from Galen to the fourteenth century: the treatise on Marasmus by Bernard de Gordon*, in «Traditio», 47 (1992), 259-307: cfr. 270. Ringrazio Barbara Faes del CNR di Milano per la celere acquisizione del microfilm.

105. Ms. Erfurt, Ampl. F 290, ff. 40-115; le due questioni sono ai ff. 115v-120r: devo anche questa indicazione alla cortesia del prof. L. Demaitre.

106. Ed. a seguito della *Summa medicinalis*, Venetiis per Bonetum Locatellum, 1506, ff. 116ra-117va.

*Summa*¹⁰⁷ è assai diversa –siamo in pieno Trecento, e Tommaso aderisce per certi aspetti ad una linea occamista– dal contesto in cui ci si è mossi finora. Che però il problema dell'umido radicale, evolvendosi, non abbia perso il suo fascino (afferma infatti Tommaso che qui «est difficultas intensa», ma ammette anche che «ista questio sit valde pulchra») né, appunto, le sue difficoltà, appare dall'explicit del *Tractatus*: «Et hoc est quod de hoc quesito mihi de veritate apparet, in quo longo tempore steti caliginosus in mente». Il testo di Tommaso è piuttosto articolato, ma le linee portanti e gli argomenti che ci interessano emergono abbastanza chiari e condizionati solo superficialmente, qui, dal suo ,occamismo': questo si esprime in una particolare attenzione per le definizioni, ed eventualmente nel rifiuto preliminare (comune però ad altri medici) di distinguere umido radicale e nutrimentale in quanto sono comunque costitutivi dei membri. Questa, a sua volta, non è certo una ,questio' di poco conto, ma Tommaso non la vuol trattare qui per non inserire una digressione in un capitolo che è di per sè già molto articolato: questa è la ,consuetudo hodie' dei maestri «ut habeant ex quo cartas impleant». Dunque, «est ergo humidum radicale humidum membrale, sive tale humidum sit a generatione contractum sive sit per actum nutritive virtutis iam membrum factum»; per ,nutrimentale', poi, intende «illud humidum quod per actum nutritive virtutis debet fieri pars membri». Tommaso –che traslascia questioni sulla natura, origine dell'umido, come fossero o di pertinenza dei filosofi, o, meglio, già ben note– sottolinea che l'umido di qualunque tipo ha una specifica ,complexio' sia naturale che ,etativa' (tesi presente in altre questioni mediche); in quanto è un complessionato, su di esso può intervenire, anche in meglio, l'umido nutrimentale, e in vario modo, potenziandone la qualità, e anche le virtù cognitive e sensitive cui è preposto. Chiari esempi (non ,case histories', ma ,exempla ficta', trattati anche in termini di gradi e di ,latitudo') di questi interventi, che indicano la trattabilità dell'umido, sono didatticamente segnalati, e sono anch'essi topici nelle questioni (la guarigione del lebbroso; il bambino melanconico guarito; la soluzione positiva della malattia etica di secondo grado ecc.). Siccome –evidentemente le conclusioni di Pietro d'Abano e di Arnaldo da Villanova (non citati) sono considerate valide– anche Tommaso ritiene che la durata dell'umido radicale consista in una ,proportio'¹⁰⁸ tra caldo e umido variabile (per il trascorrere del tempo, o per altre cause), la sua ,complexio etativa' è meno ,laborabile', se mai solo e in parte col regime («medicina vel cibus removet malam qualitatem»¹⁰⁹). Ne consegue che sull'umido radicale si può intervenire con van-

107. Cfr. C. CRISCIANI, *Doctrina terminorum' nella ,Summa medicinalis' di Tommaso del Garbo*, in D. BUZZETTI et al. (eds.), *L'insegnamento della logica a Bologna nel XIV secolo*, Bologna, 1992, 216-34; K. PARK, *Doctors and Medicine in Early Renaissance Florence*, Princeton, 1985, specie 198-209; N. SIRAI, *Views on Certitude of Medical Science among Late Medieval Medical Writers* (paper at Barnard College Conference, November, 1983, non pubblicato).

108. *Tractatus*, f.116rb.

109. *Ibid.*, f. 117rb. Per una trattazione ,gradualista' dell'umido radicale cfr. anche Giordano da Turre di Montpellier (vedi M. MCVAUGH, *The two faces of a medical career: Jordanus*

taggio: «tamen ex eo quod illud restauraretur in melius non sequitur ex hoc hominem perpetuari in vita». E qui sta per Tommaso il vero ‚punctum questionis’: «Dicendum quod impossibile est quod in aliquo corpore humidum restauraretur melius ad durandum in vita...».¹¹⁰ Alla stessa conclusione arriva, nella seconda metà del sec. XIV, il medico Simone da Castello.¹¹¹ Non si può qui dar conto dei molti mutamenti che condizionano ormai le questioni di Simone (per altro inedite e poco esplorate), inserite pienamente nel quadro dello sviluppo dei ‚linguaggi di misura’ e nella impostazione ‚secundum imaginationem’ della scienza trecentesca:¹¹² merita tuttavia di riconoscere il perdurare di una linea, anche in un contesto in cui si ragiona secondo ‚longitudo’ e ‚latitudo’, ‚intensio’ e ‚remissio’. Benchè non ‚determinative’, ma solo ‚persuasive’, Simone ritiene che la ‚proportio’ tra caldo e umido (che i medici ‚moderni’ ora distinguono in due tipi: ‚consolidatum’ e ‚fluens’¹¹³), da cui dipende la più o meno rapida morte naturale, può essere mantenuta. Si noti qui il permanere del concetto di ‚proportio’ e la non distinzione tra i due umidi, almeno nel senso che su entrambi si esercita la ‚resolutio’ del ‚calor naturalis’. Il dilazionamento della morte naturale tramite il mantenimento della ‚proportio’ –obiettivi sorprendenti e promettenti– sboccano però in in una altrettanto sorprendente e, ancor più, frustrante conclusione: se questi esiti sono ‚matematicamente’ sostenibili, non lo sono però secondo la prospettiva operativa medica, che il ‚moderno’ Simone non perde di vista: infatti una ‚proportio’ perfetta equivarrebbe a una ‚equalitas’, e ad una immobilità che è il contrario della vita: non ci sarebbe più vita infatti se «inter calidum et humidum esset aequalitas»: la stabilità vitale cercata si capovolge –se si procede non ‚secundum imaginationem’– nel suo contrario, nella amorfa stasi della morte.

4.2. Frutto di una ‚imaginatio’ diversa da quella dei medici,¹¹⁴ ricchi di narrazioni, di aneddoti favolistici e di ricordi classici, prodighi di mirabili pro-

da Turre of Montpellier, in E. GRANT - J.E. MURDOCH (eds.), *Mathematics and its applications to science and natural philosophy in the Middle Ages*, Cambridge, specie 305, 320

110. *Ibid.*, f.116vb.

111. Cfr. G. FEDERICI VESCOVINI, *Simone da Castello maestro delle Arti a Bologna nella seconda metà del XIV secolo e la medicina dei ‚moderni’*, in «Rivista di filosofia neoscolastica», 70 (1978), 227-238, dove si fa riferimento al ms. Torino, Biblioteca Nazionale, D.III, ff. 119ra-133ra.

112. Validi ancora al riguardo, nonostante i molti studi successivi, i saggi di J. MURDOCH, *From Social to Intellectual Factors: An Aspect of the Unitary Character of Late Medieval Learning*, in J. MURDOCH - E. SYLLA (eds.), *The Cultural Context of Medieval Learning*, Dordrecht, 1975, 271-348; ID., *The Analytic Character of Late Medieval Learning: Natural Philosophy without Nature*, in L.D. ROBERTS (ed.), *Approaches to Nature in the Middle Ages*, New York 1982, 171-213.

113. SIMONE DA CASTELLO, f. 130a; cfr. anche –a proposito del rapporto tra umido e spirito cui si è già accennato– *ibid.*: «Fluens humidum est corpus subtile aptum inflammari et converti in species et ex quo finaliter generantur species naturales vitales et animales quae sunt in corpore animalis sicut flamma in igne carbonis; cuiusmodi sunt sanguis et humores qui non dum sunt quasi in membrum consolidatum...».

114. Cfr. Arnaldo da VILLANOVA (attr.), *De conservanda iuventute et retardanda senectute*, in *Opera Omnia*, Basel 1585, col.834G: «Multi medicorum ad istam imaginationem non perveniunt, ideo erraverunt frequenter».

messe che si alternano a consigli oscillanti continuamente tra il fine cosmetico e quello dietetico; lontani –per stile e per lessico se non per obiettivi– da questa traiettoria percorsa dai medici (per noi ancora lacunosa, ma certamente scolastica e comunque caratterizzata da alcuni punti stabili, da percorsi obbligati, e certo dall’ammissione di un limite) sono i trattati di *prolongevità*,¹¹⁵ testi anch’essi di lunga durata, emersi anch’essi proprio alla metà del sec. XIII e centrati anch’essi sulla possibilità di arrestare l’incalzare della vecchiaia, e soprattutto dei suoi ,incommoda’, delle sue brutture fisiche e umilianti menomazioni, e di rallentare l’ineluttabilità della morte.

Si entra subito in un’atmosfera non già di chiarezza analitica e puntigliosità questionativa, ma –spesso– di allusioni e di segreto. Al posto di Adamo, del suo cibo e delle sue scelte; delle donne digiunatrici e degli uomini cannibali, dei bambini ,ethici’ al secondo grado, introdotti per le loro tesi sull’umido radicale da teologi, filosofi e medici, qui Medea, gli Etiopi, i Caldei, il ,*bulbus*’ di Sicilia, il cervo di Giulio Cesare appaiono, come maestri e testimoni di successi, in mezzo a elenchi di sintomi, ricette per bagni emollienti, e più involuti segreti. Già i titoli di queste opere mostrano sia un deciso ed ostentato intento pratico (portato avanti poi assai minuziosamente, a differenza delle conclusioni dei medici, che si limitano a consigliare un adeguato ,*regimen*’ per ritardare come si può la morte accidentale); sia un imperativo cogente e vago insieme: ,si deve’, infatti, ritardare la vecchiaia, conservare la giovinezza: e non è la stessa cosa. Slittamenti progressivi di senso spostano gli obiettivi e introducono articolazioni significative nel vasto ambito dei ,*regimina*’, di cui questi testi, come i suggerimenti dietetici dei medici, fanno complessivamente parte.¹¹⁶ Una cosa è infatti conservare (in modo

---

115. Non si può qui dar conto della vasta letteratura sulla *prolongevità*: cfr. però, benchè ormai datato, il classico G.J. GRUMAN, *A History of Ideas about Prolongation of Life. The Evolution of Prolongevity Hypotheses to 1800*, in «Transactions of American Philosophical Society», 56.9 (1966), 1-97; il fascicolo dedicato al tema dell’immortalità di «Le temps de la réflexion», 3 (1982) e il fascicolo dedicato a «Vieillesse et vieillissement au Moyen-Age» in «Senefiance», 19 (1987); inoltre O. P. LEWRY, *Study of Aging in the Arts Faculty of the Universities of Paris and Oxford*, in M.M. SHEEHAN (ed.), *Aging and the Aged in Medieval Europe*, Toronto, 1990, 23-38; L. DEMAITRE, *The Care and Extension of Old Age in Medieval Medicine*, *ibid.*, 3-22; ID., *The Care of Health in Old Age: The development of Gerocomy in the Renaissance* (saggio non ancora pubblicato che gentilmente l’autore mi ha fornito); S. SHAHAR, *The Old Body in Medieval Culture*, in S. KAY-M. RUBIN (eds.), *Framing Medieval Bodies*, Manchester, 1994, 160-86; alcuni studi in F. CARDINI-M. GABRIELE (eds.), *Exaltatio essentiae/Essentia exaltata*, Pisa 1992, e soprattutto i saggi di A. Paravicini Bagliani già cit.

116. Impossibile, anche in questo caso, soffermarsi qui sullo statuto e i tipi dei ,*regimina sanitatis*’, e sulle differenze con i ,*Retardanda*’ (che così nomino solo per brevità): cfr. però gli esaurienti contributi di P. GIL SOTRES, *Introduzione e commento al Regimen sanitatis ad regem Aragonum di Arnaldo da Villanova* (eds. L. GARCÍA-BALLESTER, J.A. PANIAGUA, M. McVAUGH, AVOMO, X.1, Barcelona, 1996); ID., *Le regole della salute*, in M. GRMEK (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale*, I, Roma-Bari, 1993, 399-438; M. NICOD, *Aux origines d’une médecine préventive: Les traités de diétique en Italie et en France (XIII-XVe siècles)*, École Pratique des Hautes Études, Thèse de doctorat, Paris, 1998 (di prossima pubblicazione); cfr. anche l’utile

preventivo o curativo) la salute;¹¹⁷ altro è ritardare la vecchiaia; più promettente ancora mantenere la gioventù, o, meglio, invecchiare mantenendo intatte le forze fisiche e mentali, l'apparenza e il benessere giovanili; infine, ultima, la promessa di prolungare la vita ha un solo limite, quello del tempo stabilito da Dio e che non è quello che attualmente gli uomini raggiungono –limite questo sempre ribadito, ma spesso cautelativamente e talora quasi ritualisticamente, anche se mai si parla di immortalità se non nel riferire miti e aneddoti che i ,Retardanda' rievocano.

«Mundo senescent senescunt homines»:¹¹⁸ la condizione universale della vecchiaia e della decrepitezza caratterizza subito il contesto d'uso di questi testi: i vecchi, e i vecchissimi hanno particolari esigenze e caratteristiche (i loro acciacchi visibili, estetici, funzionali, quelli psichici e quelli fisici sono sempre elencati in dettaglio); hanno necessità di cure, interventi e regimi speciali, che la più parte dei medici ignora o trascura: lacuna grave cui queste opere intendono ovviare. La vecchiaia infatti è sì inevitabile, non già però automaticamente, a seguito della vecchiezza del mondo, ma perchè siamo ormai in troppi a ,inficiare' l'aria che ci circonda e soprattutto perchè ignoriamo e non applichiamo corretti regimi. Dunque alla vecchiaia –naturale, inevitabile ma resa accettabile e ritardabile– si può far fronte, ci sono dei rimedi.

Pur essendo dunque in parziale, ma anche vivace, polemica con la trattatistica medica accademica, questi testi però si presentano come opere decisa-

confronto effettuato da V. TERUZZI, *Conservare la salute e prolungare la vita. Ricerche sui ,Regimina' tra Due e Trecento*, Tesi di laurea, Università di Pavia, a.a. 1995-96. Comunque questi testi rientrano nel sottogruppo dei ,regimi specializzati', in quanto per oggetto e per fine hanno una categoria specifica, gli anziani (come, si spiega nel *De retardatione*, 80, devono essercene –e infatti i medici medievali li producono– per convalescenti e donne incinte).

117. Questo è appunto il fine della medicina: cfr. P.-G. OTTOSSON, *Scholastic Medicine and Philosophy. A Study of Commentaries on Galen's «Tegni» (ca.1300-1450)*, Napoli, 1984, 251-53.

118. Ps.BACONE, *De retardatione* cit., 8; considero qui tutti i testi pseudo-baconiani del volume IX degli *Opera hactenus inedita* di Bacone (a parte il *De erroribus medicorum* e il *In libro sex scientiarum*, che vanno ascritti a Bacone); inoltre Ps.Arnaldo da VILLANOVA, *De vita philosophorum*, ed. e tr. fr. di A. CALVET, *Le ,De vita philosophorum' du pseudo-Arnaud de Villeneuve* (ed. del ms. Paris, B.N., lat.7817), in «Chrysopoeia», IV (1990-91), 35-79; Ps. Arnaldo da VILLANOVA, *De conservanda iuventute et retardanda senectute*, cit., coll. 813-832. In particolare quest'opera –legata sia al *De conservatione* che al *De vita* (che del primo testo è quasi un calco)– resta misteriosa: anche Paravicini Bagliani non ne analizza l'autenticità (*Il mito della ,prolongatio vitae'*, cit., 295-96), e al riguardo non è risolutivo il saggio di E. FÖRSTER, *Rogers Bacon's ,De retardandis senectutis accidentibus et de senis conservandis' und Arnold von Villanova's ,De conservanda iuventute et retardanda senectute'*, Leipzig, diss., 1912. Questi trattatelli sono solo i principali testimoni di una lunga e non del tutto censita serie, nonché i più ,fortunati'. Si ricordi infatti che Marsilio Ficino dichiara di ispirarsi al *De retardatione* (che attribuisce ad Arnaldo) per il secondo libro del suo *De vita*; e che ancora a metà Cinquecento Tommaso Rangoni Giannotti, ,il Filologo', dedicherà a papa Paolo III il *De vita hominis ultra CXX annos protrahenda*, Venetiis, 1550. Per i complessi e non ancora pienamente risolti problemi di datazione, attribuzione e soprattutto intreccio di questi testi cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *opp. cit.*, e CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle. A propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Vileneuve*, in «Mirologus», III (1995), 185-209; cfr. anche qui, più oltre.

mente afferenti alla medicina: non solo sono citati e usati i principali autori (specie della medicina operativa) della disciplina, ma di quest'ultima viene rispettata la struttura essenziale. Si tratta infatti di individuare –si ribadisce– le cause degli effetti devastanti della vecchiaia, per eventualmente porvi rimedio, e questo implica l'adozione delle principali categorizzazioni mediche; nel caso dei ,Retardanda' in primo piano risultano la teoria della ,complexio' (di cui va ricercata la situazione più equilibrata nella particolare condizione della senescenza), dell',equalitas', e quella del calore vitale che va preservato: e dunque la coppia umidità-calore e i processi digestivi e purgativi-espulsivi sono l'obiettivo principale su cui studiare e intervenire: l'ottimizzazione della funzione digestiva è anzi definita ,radix'¹¹⁹ ineludibile delle proposte terapeutiche avanzate. Non mancano –benchè siano rari– accenni a più specifiche teorie e dottrine medico-farmacologiche: nel *De vita*, ad esempio, si fa riferimento alle tre fasi della digestione; nel *De retardatione* si tocca, in una forma invero peculiare e rinviando al *Secretum*, il tema (dibattuto da medici e filosofi, e da Arnaldo in particolare come uno degli esempi discussi di contrasto nel *De intentionibus*) delle medicine, soggette ad alterazione nel corpo, e che perciò non lo possono rendere meno corrotto.¹²⁰ D'altra parte, data la destinazione¹²¹ comunque non accademica di questi trattati, il loro stile non è argomentativo ma espositivo-prescrittivo, ricco –si è detto– di ,exempla' e aneddoti, e soprattutto il lessico non è tecnico: non lo è spesso nelle prescrizioni, dove talora un voluto e giustificato velame linguistico serve a celare i principali rimedi segreti; non lo è soprattutto nella spiegazione teorica: mai si usa il termine ,umido radicale', ma sempre un generico ,umido naturale';¹²² e non compaiono le tradizionali distinzioni tra umidi e il rapporto complesso con quello spermatico. L'umido per antonomasia è, per così dire, isolato in coppia col calore in una dottrina semplificata, che certo però è proprio quella delle cause della consunzione e della possibile restaurazione dell'umido ,naturale': come i titoli di molti capitoletti, le prescrizioni operative e l'uso (alquanto schematico e impreciso) della metafora della lampada confermano. Infatti, afferma un autore: «Multa relegi volumina sapientum et pauca inveni medicamina que naturalem calorem debilitatum et resolutum ex resolutione

119. *De retardatione* cit., 10.

120. *De vita* cit., p. 58; cfr. al riguardo CALVET, *Mutations*, cit.; *De retardatione* cit., 44-45; Arnaldo da VILLANOVA, *Tractatus de intentione medicorum*, ed. M. McVAUGH, AVOMO V.1, Barcellona 2000, specie 110-18 e l'introduzione di McVAUGH.

121. Spesso questi testi sono dedicati a personaggi illustri, a sovrani, principi e a papi ecc. (così il *De retardatione*, ad es.).

122. La più accurata definizione di tale umido è in *De retardatione*, cit., 11: «Sed queritur que sit ista humiditas et in quo loco est, a qua calor naturalis nutritur et quod est eius fomentum. Hec humiditas est in concavitate cordis et in venis eius et in arteriis, ut dicit Ysaac, libro februm, capitulo de ethica»; si accenna poi ad altre ,humiditates', ad es. ,ros' di cui parla Avicenna: ma «...sapientes intendunt quod omnes iste humiditates sunt fomentum caloris naturalis...».

naturalis humiditatis et augmento extranee vel ex aliqua alia causa confortarent et restaurarent». Per semplificata che sia, la dottrina dei ,Retardanda' giunge alle conclusioni che: l'umido si può restaurare con cibi speciali, preparati artificialmente (euchimi) e con farmaci e interventi (bagni, unguenti) opportuni e anch'essi frutto dell'arte; che il calore del pari può essere sostenuto e rafforzato; che dunque gli inconvenienti elencati con cura che affliggono i vecchi possono essere mitigati o rimossi sia nelle loro cause profonde che nei più visibili effetti; che l'intero processo di invecchiamento può essere a lungo rallentato, vivendo questa fase, certo conclusiva ma protratta, della vita in ottima salute, letizia, benessere e bell'aspetto: cosicchè ,homo' «inter iuvenes reputatur». ¹²³ Non sembra però che si sia ancora in grado di ottenere il massimo risultato, da alcuni già conseguito in remote antichità: «... quidam sapientes Caldei voluerunt quod humiditas totius corporis possit transmutari evacuando veterem et regenerando novam...».

Gli autori sono consapevoli sia della semplificazione che delle novità che introducono. Quanto alla prima, ne è sintomo il frequente ricorso a qualificazioni come ,mirabile', ,quasi miracoloso' ¹²⁴ che vengono attribuite a rimedi, procedure e risultati; quanto alle seconde, sono meglio fondate. Si afferma ¹²⁵ infatti che, stabilite le cause della vecchiaia, due sono le possibili dottrine che insegnano come contrastarle: «una est scientia regiminis, altera est scientia proprietatum quarundam rerum»: benchè entrambe scienze (si noti), esse non concordano ma neppure si elidono a vicenda: «Una est principium, alia est finis, et una incipit, alia complet alterius defectum». Dunque, sulla base necessaria di un corretto regime (che anche i medici ¹²⁶, se fossero più esperti e attenti, saprebbero suggerire) si installa una vera cura, cioè l'adozione di speciali medicine. E qui, oltre a molti specifici ma normali farmaci (di cui vengono spesso fornite le ricette, con dosi e precise prescrizioni d'uso) compaiono medicine straordinarie, spesso occultate dagli antichi per giusta cautela, nonché ingredienti rari e preziosi: perle triturate, pietre preziose, spezie esotiche (accanto al più banale rosmarino), e soprattutto l'oro. Usato in varie forme, specie se potabile, l'oro ha il potere —a causa della sua temperatissima struttura— di rettificare gli umori, purificare, equilibrare la ,complexio' e restaurare le perdite vitali. Cardinali, importanti prelati, che li usano oggidì, e

123. Ps.BACONE, *De conservatione iuventutis* cit., 80.

124. Per es. *ibid.*, 143. Spesso infatti nei testi di pratica medica far riferimento a ,mirabile' è una forma per segnalare la novità e la impossibilità (o il non desiderio) di spiegare le procedure che vengono presentate e le loro cause.

125. *De retardatione*, cit., 12; *De conservatione* cit., 81: «Et differt regimen sanitatis traditum a sapientibus a regimine nostre epistole. Nam regimen sapientium est principium, sed regimen nostre epistole est finis qui fuit occultatus ab antiquis, sed ambo tendunt ad unum finem, scilicet ad sustentationem corporis humani».

126. *Ibid.*, 83: «Sed sapientes qui de regimine senum tractaverunt, quidam fecerunt differentiam inter regimen senum et seniorum, et quidam non; sed Rasy fecit, sed Hali regalis et Avicenna non fecerunt...».

mirabili casi avvenuti nell'antichità testimoniano l'efficacia di questi medicinali ,occulta' e in particolare dell'oro potabile.¹²⁷

Rispetto ai ,regimina', dunque, i ,Retardanda' comportano sia una speciale attenzione per regimi particolari, sia l'uso di farmaci che hanno due caratteristiche: sono prodotti artificiali (anche per i cibi, non si tratta appunto solo di individuare quali sono più addatti, ma di prepararli opportunamente), e sono frutto di più competenze –mediche, farmacologiche, mineralogiche, culinarie–, anche se questo aspetto non sempre è esplicitato. E se è vero che questi testi non sono ricettari ma poggiano su identificabili teorie, il loro intento complessivo non è chiarire, spiegare, interpretare ma intervenire, fare, mutare concretamente, realizzando –certo per pochi– le promesse di una lieta e lunga vecchiaia.

4.3. Da un lato, alla base di questi testi così fortunati sta uno scritto celebre e diffusissimo, il *Secretum secretorum*,¹²⁸ d'altro lato, coerenza, fondamento, articolazione teorica e progettualità filosofico-culturale alle promesse dei ,Retardanda' (compreso il *Regimen* che costituisce il secondo capitolo del *Secretum*) sono fornite da Ruggero Bacone in numerose parti di sue opere autentiche. Di nuovo, che non si sia qui nella dimensione della ricognizione tassonomica e dell'articolazione teorica circa l'umido radicale; che il tecnicismo scolastico riscontrato tra teologi e medici qui non trovi spazio è confermato dal fatto che, da un lato, nel *Secretum* si parla semplicemente dei modi con cui «custodire calorem naturalem et retinere, quia quamdiu caliditas temperata est in homine et humiditas, calor temperatur et corroboratur, quia sanitas et durabilitas in hiis duobus modis consistit»,¹²⁹ e che, dall'altro, benchè Bacone usi certo una terminologia più precisa, appropriata e affine ai contemporanei testi medici e teologici, non mi pare dedichi particolare attenzione alle classificazioni e alle gerarchie di umidi, neppure nelle sue opere di didattica e commento.¹³⁰

E' nel *Secretum* comunque che sono elencati sia il ,regimen' che porta alla «ultimam longitudinem vite», ed è tale che Alessandro non avrà bisogno di alcun medico;¹³¹ sia le otto medicine occulte, straordinarie («secreta utilia

127. Su questo preparato cfr., anche per la bibliografia relativa, CRISCIANI, *Il papa e l'alchimia*, cit., specie cap. VI, e qui più oltre; PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII*, cit., specie 347 sgg.; M. LÓPEZ, *Historia del oro potable*, Madrid (di prossima pubblicazione).

128. Oltre ai suoi numerosi saggi al riguardo (tra cui soprattutto *Roger Bacon and the «Secret of Secrets»*, in J. HACKETT (ed.), *Roger Bacon and the Sciences*, Leiden, 1997, 365-94), cfr. ora S. WILLIAMS, *The «Secret of Secrets». The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann Arbor, 2003.

129. *Secretum*, cit., 88-89.

130. Questa per ora è solo però un'impressione, dovuta alla mia lettura troppo frettolosa dei commenti di Bacone.

131. *Secretum*, cit., 30, 64.

... et sepulta», ma che è indegno che restino celati alla clemenza di Alessandro¹³²), frutto di rivelazione divina nonché di accurate prescrizioni (secundum ordinem et artem') che in vario modo i ,Retardanda' recuperano. E' sempre nel *Secretum* che questi rimedi si unificano e culminano nella confezione del nono eccezionale farmaco, ,Gloria inestimabilis'¹³³ «de thesauris philosophorum huius mundi». E come il *regimen* –si è visto– è principio/inizio necessario per l'efficacia dei farmaci che ne sono a loro volta il fine, questa panacea,¹³⁴ in un progressivo crescendo di potenza e semplificazione, nel *Secretum* «est finis cuiuslibet medicinalis intencionis.»¹³⁵ Chi ne sia stato l'inventore, neppure ,Aristotele' sa dirlo: «Ego siquidem nunquam percepi nec veraciter novi quis eam invenerit».¹³⁶

Come si sa, Bacone è un entusiasta estimatore del contenuto e della stessa complessiva impostazione del *Secretum* (una serie di ammaestramenti morali-politici e scientifici, operativi e utili, che il sapiente-filosofo offre al potente) e ne fa una edizione con commento. Su alcuni punti del *Secretum* che qui si

132. *Ibid.*, 98.

133. Cfr. *Secretum*, cit., 98, 105; *ibid.* (*Tractatus brevis et utilis...*), 23, 31-32; nei *Consilia* di Taddeo Alderotti (ed. G.M. NARDI, Torino, 1937), in quelli finali, dedicati all',acqua vite' (235-42) viene introdotta, a proposito dell'acquavite semplice, la qualifica di «gloria inestimabilis, omnium medicinarum mater et domina» (236). A sua volta lo Ps.LULLO nel *Testamentum* definisce l'elixir medicale «matrem et imperatricem omnium medicinarum» (ed. cit., 414).

134. L'elenco delle sue molte e straordinarie proprietà è in *Secretum*, cit., 104: tra l'altro, vale ,ad senectutem retardandam', ,ad quiescendas omnes molestias et egretudines apparentes et occultas'; «impedit naturales infirmitates et humectare facit corpus»; «generat gaudium et letificat» e ha «specialem proprietatem ad generandum intellectum et ad nutriendum cerebrum»: sicché il Filosofo può concludere: «O Alexander, ideo non oportet te aliquo tempore aliam medicinam sumere, set hac utaris».

135. *Ibid.* 103; cfr. qui nota 124.

136. *Secretum*, cit., 98. ,Aristotele' avanza però delle ipotesi (pp. 98-99): «Quidam asserunt quod Adam fuit eius inventor. Alii dicunt Esculapius, et Hermogenes medicus... gloriosi philosophi... quibus datum est noscere secreta scienciarum que latebant omnes homines... Quidam siquidem volunt et affirmant quod Enoch novit hoc secretum per visionem. Volunt enim dicere quod iste Enoch fuit magnus Hermogenes quem Greci multum commendant et laudant et ei attribuunt omnem scienciam secretam et celestem». Questo passo, con quello di Morieno secondo cui Dio affidò il segreto dell'alchimia ai filosofi sui fedeli e devoti, sarà spesso usato in seguito per designare gli ,inventori' del ,lapis' alchemico, trasmutatorio o medicale (cfr. ad es. Pietro BONO, *Pretiosa Margarita* cit., 30, 32). Quanto ad Arnaldo, non sono in grado per ora di precisare quanto usi il *Secretum* nella sua intera produzione; certo una allusione sull'utilità del ,pranzo vespertino' è consonante col *Secretum*, che dunque è considerabile tra le fonti implicite del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*: cfr. ed. cit., 433, l'introduzione di Gil Sotres cit., e soprattutto J.A. PANIAGUA, *El «Regimen sanitatis ad regem Aragonum» y otros pseudos ,regimina' arnaldianos*, 1980, 69, ora in ID., *Studia arnaldiana*, Barcelona, 1994. Inoltre un testo quasi certamente identificabile col *Secretum* faceva parte della biblioteca di Arnaldo (ringrazio Sebastià Giralt per questa preziosa segnalazione): cfr. R. d'ALÒS-MONER, *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, in «Miscel·lània Prat de la Riba» (Barcelona), I (1923), 304: «Item quoddam scriptum supra comptum et secreta Aristotilis in simul scriptum in pergamenò et latino»; S. GIRALT, *Arnaldus astrologus? La astrologia en la medicina de Arnau de Vilanova*, in «Medicina e historia», (Barcelona), 2 (2003), 2.

sono enucleati si sofferma più viva la sua attenzione. Così è innanzitutto per l'esaltazione della medicina *Gloria inestimabilis*, che «excellit omnes medicinas... in conservacione sanitatis et virium custodia, tam in anima quam in corpore» (aggiunge Bacone);¹³⁷; sempre a proposito di questo farmaco mirabile, dove il *Secretum* afferma solo che ritarda la vecchiaia, Bacone rafforza il suo potere, per cui «extenditur vita usque ad ultimos terminos vite naturales quos Deus constituit». Se i rari ingredienti che la compongono sono ignoti ai mediocri medici latini e difficili da reperire in Inghilterra, ci si rechi alle fiere di Francia, o a Montpellier.¹³⁸ Bacone rileva poi in più punti —coniugando *Secretum* e Scrittura— che certo a ottimi risultati scientifici sono giunti gli antichi, e in particolare i sapientissimi Ebrei, che ricevettero da Dio non solo ,omnes sciencias' ma la possibilità di vivere «multos centenarios annorum... ut experirentur eas»:¹³⁹ la longevità è dunque già stata conseguita, Dio stesso la concede, ed è anzi strumento per il progredire della conoscenza. E con ciò siamo già nel cuore del discorso baconiano sul prolungamento della vita, insistentemente ripreso in quasi tutte le sue opere.¹⁴⁰

Benchè «Mundo senescente omnia tabescunt»,¹⁴¹ anche dopo il Peccato l'uomo ha conservato —secondo Bacone— una certa ,aptitudo'¹⁴² all'immortalità:¹⁴³ anzi, per la specie umana ,naturalis est immortalitas'. Adamo ha prima goduto dei frutti ,equilibrati' del ,lignum vite'; poi ha certo perso la estrema longevità, ma ha fruito di una vita assai più lunga della nostra attuale, giacchè egli e i suoi discendenti furono gratificati da Dio di ,sapientia magna' per la quale «excogitaverunt omne regimen sanitatis et medicinas secretas quibus senectus retardabatur».¹⁴⁴ La morte precoce, o meglio la eccessiva ,festinatio ad mortem' che attualmente ci perseguita è dunque contro natura, è accidentale, come anche la Scrittura conferma.¹⁴⁵ Questa vita così breve è il risultato secolare di un degrado —anche qui fisico e morale insieme— del regime di vita, degrado che si trasmette, aggravandosi, lungo le generazioni:¹⁴⁶ è l'esito, come sempre per Bacone, di un errore morale dell'uomo, dato che non fu certo

137. *Tractatus brevis et utilis ad declarandum...*, in *Secretum*, cit., 23.

138. *Ibid.*, 105.

139. *Ibid.*, 63.

140. Vedi qui nota 34.

141. *Opus maius*, 204.

142. *Epistola de secretis operibus*, 542; *In libro sex scientiarum*, 181.

143. Il motivo dell',aptitudo' è presente in alcuni commenti teologici: cfr. ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, cit.

144. *Opus minus*, p. 373: si tratta dei due livelli di intervento (regime e farmaci) di cui parlano anche i *Retardanda*.

145. *Part of the 'Opus tertium'*, cit., 45: il brutale calo di durata è da mille a ottant'anni, secondo i dati ricavabili dalla *Bibbia*.

146. *In libro sex scientiarum*; *Tractatus brevis et utilis*; *Opus maius*, 205: «Et ideo patres corrumpuntur, et generant filios corruptos, et habentes dispositiones ad mortis festinationem... Et sic currit de patre in filios corruptio complexionis, usquequo festinatio facta sit ultimata, sicut accidit his temporibus».

Dio o la natura a promuovere la ‚corruptionem regiminis‘ ma solo la ‚stultitia‘ umana. Da questo quadro, Bacone ricava che il prolungamento della vita non solo è possibile (con rimedi opportuni – ‚secundum artem naturalem‘ – si potrà ovviare, certo con i dovuti tempi e tramite non pochi sforzi scientifici, ai danni prodotti da secolari deviazioni di regime); esso è anzi necessario, ed è un compito/dovere, perché consente di avvicinarsi già ora il più possibile alla ‚aequalitas‘, cioè all’incorruttibilità che sarà propria dei corpi gloriosi dopo la Resurrezione: «Necesse est etiam quod sit possibilitas huius corporis equalis, quoniam corporum in resurrectione non possunt habere incorruptionem et immortalitatem nisi per hoc corpus». ¹⁴⁷ Si nota subito che questo raccordo tra fisiologia e teologia escatologica è assai diverso da quelli già visti: per Bacone non si tratta tanto di capire e chiarire come e se Adamo abbia goduto di lunga vita, o di una condizione simile a quella dei beati, ma di proporre concrete vie e rimedi per ottenere praticamente – qui e ora – la più lunga vita possibile per gli uomini decaduti.

Come? Naturalmente si tratterà di rettificare il ‚regimen‘; ma decisiva sarà la scoperta e l’uso di farmaci eccezionali, diversi dalla solita farmacopea. ¹⁴⁸ La ‚gloria inestimabilis‘ del *Secretum*, nell’interpretazione di Bacone, è – più accentuatamente che nei ‚Retardanda‘ – l’oro, alchemicamente trattato perché consegua la massima ‚aequalitas‘ che sarà poi in grado, quale elixir, ¹⁴⁹ di conferire anche al corpo di chi ne farà uso. E’ qui che si innesta la valorizzazione da parte di Bacone dell’alchimia ¹⁵⁰ non solo come scienza speculativa generalissima circa ogni tipo di generazione dagli elementi; non solo come arte trasmutatoria dei metalli, ma come alchimia medicale, ¹⁵¹ cioè una scienza prati-

147. In *libro sex scientiarum*, cit., 184; cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII*, cit., specie 340-45.

148. Si sarà notato come sia in Bacone che nei ‚Retardanda‘ e nel *Secretum* venga riproposta (inconsapevolmente?) – nella prescrizione del corretto ‚regimen‘ e in quella dei mirabili farmaci, entrambe essenziali – la dualità dei frutti degli alberi paradisiaci: gli uni destinati al regime alimentare per il sostentamento nutritivo adeguato di Adamo (che, per es., Giacomo da Viterbo ritiene andasse comunque attentamente seguito: cfr. *op. cit.*, 63-66 e ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, cit.; ID., ‚*Ut dicunt medici*‘, cit.); gli altri, più straordinari e speciali, frutti di un albero eccezionale, destinati alla restaurazione del suo umido radicale.

149. Cfr. al riguardo M. PEREIRA, *Teorie dell’elixir nell’alchimia latina medievale*, in «*Micrologus*», 3 (1995), 103-48; EAD., *Un tesoro inestimabile: elixir e ‚prolongatio vitae‘ nell’alchimia del ‘300*, in «*Micrologus*», 1 (1993), 161-187.

150. Cfr. F.M. GETZ, *To Prolong Life and Promote Health: Baconian Alchemy and Pharmacy in the English Learned Tradition*, in *Health, Disease and Healing in Medieval Culture*, New York, 1991, 135-44; EAD., *Roger Bacon and Medicine: The Paradox of Forbidden Fruit and the Secret of the Long Life*, in HACKETT, *op. cit.*, 1997, 337-64; W. NEWMAN, *An Overview of Roger Bacon’s Alchemy*, *ibid.*, 317-36; ora soprattutto A. PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone e l’alchimia di lunga vita. Riflessione sui testi*, in *Alchimia e medicina*, cit., 33-54.

151. Si potrebbe, a mio parere, legittimamente ritenere che il *Secretum* sia di fatto l’‚incubolo‘ dell’alchimia medicale: qui infatti si trova il nesso tra un preparato artificiale alchemico e la salute e lunga vita per l’uomo; qui è riportata una versione della *Tabula smaragdina*; e allora Bacone realizzerebbe – conoscendo il *Secretum* e almeno due testi di prolungevity – la con-

ca in grado di perfezionare con i suoi preparati il corpo dell'uomo.¹⁵² Per questo ne ritroviamo le lodi nelle trattazioni baconiane della ‚scientia experimentalis‘, e la vediamo essere al centro della collaborazione interdisciplinare e operativa di più esperti (astrologo, farmacologo, alchimista, medico, prospettivista) che, sotto la coordinatrice guida del ‚magnificus experimentator‘, sapranno produrre un corpo temperatissimo e ‚stellificato‘, in grado di por rimedio al disequilibrio dell'organismo umano.¹⁵³

4.4. Bacone e il suo modo organico di affrontare il tema del prolungamento della vita risultano essere il perno intorno a cui alchimia, teologia, medicina e filosofia naturale si coordinano in un disegno strutturato e coerente, dotato di forte potenza suggestiva. Non a caso, allora, il nome di Bacone si ritrova collegato ad altri –in primo luogo a quello di Arnaldo da Villanova, anch'egli, benchè in modo diverso, impegnato in ambito medico e religioso-teologico– in un intreccio di testi e manoscritti relativi al prolungamento della vita con procedimenti alchemici che costituiscono quasi una rete inestricabile di rinvii tra ‚Arnaldo‘, ‚Lullo‘, ‚Bacone‘. Questi sono i nomi (si noti: di personaggi francescani o comunque legati a movimenti del francescanesimo, e tutti e tre impegnati in iniziative di ‚renovatio‘ diverse ma di grande respiro) che saranno connessi ai testi dell'alchimia nel Trecento. Così il *De retardatione* è attribuito nei manoscritti a Lullo, ad Arnaldo in molti codici di tradizione italiana, e in pochi casi di origine inglese a Bacone;¹⁵⁴ il più tardo *De vita* dello pseudo Arnaldo è una copia del *De conservazione iuventutis* pseudo-baconiano, con alcuni significativi inserti dal *De vinis* del medico Arnaldo: è anche però attribuito a Lullo;¹⁵⁵ i tre capitoli finali della baconiana *Epistola de secretis operibus* –nettamente precettistici, operativo-alchimistici– sono di incerta paternità. Di più: il *De humido radicali* di Arnaldo si trova nello stesso codice che contiene il *De conservazione* in almeno due

---

nessione esplicita tra i ‚Retardanda‘ e il *Secretum*. Non si può però sottostimare che questi elementi solo nella unitaria prospettiva di Bacone trovano coerenza, nessi filosoficamente validi e finalizzazione ‚totale‘, cioè in vista non del benessere di un solo potente o di pochi ma dell'intera ‚Christianitas‘.

152. Non solo, però: per Bacone l'alchimia, dati i suoi fini e la sua portata, è complessivamente ‚strumentum salutis‘ (cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII*, cit., 346). Questa svolta nell'alchimia latina introdotta da Bacone e portata avanti nei testi alchemici dello Pseudo Lullo e dello pseudo Arnaldo da Villanova è stata più volte analizzata: cfr., oltre ai saggi già cit., i vari studi di M. PEREIRA e il suo *Oro dei filosofi. Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, Spoleto, 1991, specie cap. IV. Come è emerso chiaramente dalla discussione, importante a questo punto sarebbe riuscire a ricostruire –impresa ardua e non a caso mai tentata– le forme dell'influenza di Ruggero Bacone nel pensiero successivo, alchemico, scientifico e filosofico-teologico.

153. Cfr. *In libro sex scientiarum*.

154. Cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *Il mito della ‚prolongatio vitae‘*, cit.

155. Con il titolo di *Liber de conservazione vitae humanae* (cfr. M. PEREIRA, *The alchemical Corpus attributed to Raymond Lull*, London, 1989, 75).

casi,¹⁵⁶ e il *De vita philosophorum* dello pseudo-Arnaldo è preceduto dal *De humido radicali* di Arnaldo almeno in un codice,¹⁵⁷ a segnalare la coerenza di un progetto. Insomma: nel suo trattato sull'umido radicale Arnaldo ne ha chiarito la natura, ha risolto gravi perplessità che la tradizione aveva stratificato, ha mostrato soprattutto che l'umido radicale si può restaurare, anche se non indefinitamente; su questa base, e senza certo discuterla o approfondirla nei suoi termini dottrinari, «editori», lettori e autori dell'alchimia medicale¹⁵⁸ (che ritengono di aver trovato il preparato o le procedure con cui questo restauro si può effettuare meglio e più a lungo) non considerano affatto contrapposte le rispettive tesi, ma anzi accostano i due testi come l'uno propeudeutico epistemologicamente rispetto all'altro.¹⁵⁹

E del resto –per tornare alla rete di nomi e attribuzioni– nel sec. XV il vero Arnaldo medico e lo pseudo Arnaldo alchimista e le loro opere non sono affatto distinti, o sospette, agli occhi di un ignoto «Solemnis medicus», che le usa indifferentemente, come testi dotati di uguale, massima autorevolezza, nel suo *Tractatus* sull'efficacia dell'oro potabile;¹⁶⁰ e un altro studioso del ruolo dell'oro anche per prolungare la vita –il medico e giurista Guglielmo Fabri¹⁶¹– stabilirà una sorta di ordine «storico» tra questi nomi/personaggi così intrecciati: Arnaldo (per lui anche autore del *De vinis seu de elixir*, cioè di un'opera alchemica) è stato maestro di Lullo per quanto riguarda le competenze alchemiche; con successo i due hanno lavorato insieme, e con Giovanni Dastin, presso e con il re Edoardo d'Inghilterra: ma, solitario e isolato, «prima di loro ci fu Ruggero Bacone».

156. Nel codice citato alla nota seguente, e in Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1180.

157. Si tratta del ms. London, Wellcome Institute Medical Library, 167: ai ff. 199-201 riporta il *De vita philosophorum*, ai ff. 197-99 il *De humido radicali* di Arnaldo da Villanova, abbreviato; nello stesso codice sta anche il *De conservatione* (cfr. Paravicini Bagliani, *loc. cit.*, 304, n.90); anche il manoscritto Dresden, Sächsische Landesbibliothek, C 278, riporta il *De humido* di Arnaldo, «tagliato»; inoltre il manoscritto Praha, Universitní Knihovna, XXIII D 132 (Lbok. 249) (XV sec.), appartenuto a Nicola Cusano, contiene, tra l'altro, il testo sull'umido radicale di Arnaldo, il *Testamentum* dello ps.Lullo e un «Tractatus secundus» che «docet humidum radicale servare et... senectutem retardare» attribuito ad Arnaldo: dall'incipit (f.131r), dovrebbe trattarsi del *De vita* (ringrazio per alcune informazioni McVaugh e Pereira).

158. Cfr. CALVET, *Mutations*, *cit.*, dove si accenna anche alle attribuzioni varie di testi, all'umido radicale, e al *Tractatus* relativo di Arnaldo.

159. Questo nesso nei manoscritti, nonché la trattazione nel *De vita*, sembra essere il segno più perspicuo del rapporto tra umido radicale, alchimia, «Arnaldo»: infatti, nei testi alchemici pseudo-arnaldiani, benchè siano di orientamento medicale e propongano un elixir che anche prolunga la vita e mantiene la salute, la tematica dell'umido radicale (da restaurare o rinnovare) non pare così rilevante come invece è nell'opera dello ps.Lullo e specie nel *Testamentum* (vedi qui §5).

160. Cfr. C. CRISCIANI, *Il farmaco d'oro: alcuni testi tra i secc. XIV e XV*, in *Alchimia e medicina*, *cit.*, 217-45; cfr. anche M. PEREIRA, «Mater medicinarum». *La tradizione dell'elixir nella medicina del XV secolo*, in «Annali Dipartimento Filosofia Università Firenze», 9 (1993), 5-51.

161. Cfr. CRISCIANI, *Il Papa e l'alchimia*, *cit.*; M. PEREIRA, *La leggenda di Lullo alchimista*, in «Estudios lullianos», 77 (1987), 145-63; EAD., *The alchemical corpus* *cit.*

All'inizio del sec. XIV, tuttavia, questo reticolo di attribuzioni, di apocrifi e di scambi di nomi sta appunto cominciando a intrecciarsi nei testi che sviluppano l'alchimia medicale. Restano infatti aperti –dopo la svolta filosofica più che teorico-dottrinarica di Bacone– non pochi problemi concreti, che richiedono non tanto tentativi pratici casuali quanto complessive disamine teoriche e dottrine specialistiche: su quale sia la natura e su come produrre il mirabile farmaco esaltato da Bacone, cioè quali siano le sue caratteristiche, le fasi effettive della sua preparazione, e quali gli opportuni ingredienti e procedure; sul rapporto tra arte e natura in questo processo di confezione del preparato eccezionale; su come renderlo digeribile e in quale forma propinarlo; infine: come agisce nel corpo dell'uomo, cioè su quali parti o fluidi dell'organismo risulta incidere più efficacemente per ottenere il risultato voluto? Tutti problemi e aspetti che alchimisti e medici-alchimisti –non esplicitamente consapevoli di muoversi nella linea aperta dall'incisività della proposta di Ruggero Bacone– affronteranno con notevole originalità e impegno teorico dal Trecento in poi.

5. *Alchimisti e medici-alchimisti: elixir e umido radicale*

5.1. Tra questi spicca, con il suo *Testamentum*, lo ps. Lullo, l'ancora anonimo filosofo scienziato, certamente formatosi in medicina, probabilmente a Montpellier,¹⁶² forse tra gli allievi di Arnaldo medico, ritenuto poi discepolo di 'Arnaldo' alchimista.¹⁶³ Attorno a questo nome e a questo fondamentale testo si aggrega un corpus stratificato e complesso, di grande e duratura influenza: le prospettive che 'Lullo' avanza infatti sono molto articolate teoricamente, impegnative da un punto di vista filosofico, dettagliate e puntuali per quanto riguarda la parte operativa. Con il *Testamentum* –opera di singolare ampiezza– prende forma (nella teoria e nella pratica) proprio quella sintesi tra alchimia metallurgica, alchimia medicale, proposte farmacologiche di prolungità, pratiche metallurgiche e distillatorie che –si è visto– si intrecciano nella seconda metà del sec. XIII.

Benchè certo qui non sia il caso di indagare la complessità dell'alchimia pseudo-lulliana,¹⁶⁴ qualche cenno è necessario per coglierne la rilevanza, così durevole. Nel *Testamentum* è innanzitutto presentata una vera e propria filosofia naturale, che tien conto degli apporti, delle categorie e del lessico aristo-

162. Cfr. M. PEREIRA, *Introduzione* a M. PEREIRA-B. SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico attribuito a Raimondo Lullo*, Firenze, 1999 (nel seguito si farà riferimento a questa edizione).

163. Rinvio all'intervento qui di A. Calvet per la trattazione dell'alchimia ps.arnaldiana, in cui però (mi pare) non viene dato all'umido radicale il peso straordinario che il *Testamentum* gli conferisce.

164. Si vedano i saggi citati di M. Pereira.

telici ma si configura con una fisionomia anche diversa, debitrice in parte alle prospettive autenticamente lulliane e in parte a vedute ermetiche. Lo scopo delle ricerche è quello di preparare un elixir con ingredienti minerali (oro e argento, ‚semi di perfezione‘, opportunamente trattati), che sia in grado di perfezionare la materia tutta: i metalli vili (che diventeranno oro e argento), i vegetali (che più rapidamente e fruttuosamente si svilupperanno), il corpo dell'uomo (cui verrà conferita salute e lunga vita). Si è di fronte dunque a prospettive e impegni ‚totali‘ sia per quanto riguarda l'impianto filosofico-teorico, sia nei confronti degli obiettivi pratici previsti. In questo quadro, analizzare il ruolo dell'umido (radicale e non) è impresa che richiederebbe una ricerca a parte, proprio per la prospettiva unitaria ma estremamente articolata in cui l'umido (ed altri componenti della filosofia della natura lulliana, del resto) rientra: e non solo perché ‚Lullo‘ adotta una esasperante tecnica di dispersione testuale. Infatti le sfaccettature del concetto e dell'ingrediente in questione cambiano, giustamente, nella parte teorica, in quella operativa e in quella propriamente precettistica del *Testamentum*: in tutti questi ambiti, tuttavia, l'umido radicale è alla base del discorso in quanto, nella realtà, «è il fondamento di tutti i corpi» in questa visione unitaria della natura organica e inorganica¹⁶⁵ (che va molto oltre, e più esplicitamente, rispetto alla concezione della presenza di ‚humiditates‘ in tutti gli enti per garantirne solo la materiale coesione: tesi già sostenuta da Alberto, da Bacon e da altri). La difficoltà interpretativa è simile a quella riscontrata in Alberto: molteplicità di umidi con diverse funzioni; attribuzioni nominative equivocate e polisemiche anche per lo spostamento (dalla medicina all'alchimia) dello sguardo disciplinare; scambi a volte analogici tra i significati alchemici e medici del concetto;¹⁶⁶ linguaggio e termini necessariamente ‚nuovi‘ o con ‚nuovi‘ significati, data la indubbia novità e originalità della concezione che esprimono. Nonostante la difficoltà (dovuta anche –io credo– ad una certa prolissità foriera di confusione del *Magister Testamenti*, la cui indubbia impostazione razionale, pur fin troppo strutturata e prodiga di definizioni, poco concede a forme di tradizionale sistematicità), si può però innanzitutto rilevare che nel *Testamentum* l'umido radicale è sia al centro dei procedimenti operativi descritti, sia il loro prodotto. E inoltre: da un lato, esso svolge una funzione euristica e analogica, è comunque uno strumento teorico indispensabile per l'interpretazione della natura e dell'opus' e per l'elaborazione di concezioni generali, regole di corrispondenza, definizioni; d'altro lato, costituisce un componente

165. EAD., *L'oro dei filosofi*, cit., 216.

166. Al riguardo cfr. C. CRISCIANI, *Il corpo nella tradizione alchemica: teorie, similitudini, immagini*, in «*Micrologus*», 1 (1993), 189-223: particolarmente significativa è l'adozione non dell'analogia quanto della struttura stessa della ‚digestio‘ in termini medici per identificare alcune tappe della formazione del ‚lapis‘: cfr. *Testamentum*, 52 sgg., dove ‚Lullo‘ mostra perfetta conoscenza del processo fisiologico in questione; analoga constatazione si può fare per la ‚generatio‘ (ad es. *Testamentum* 1.7); per la ‚nutritio‘ (ibid. II, 24, rr. 20-30, 360).

concreto, visibile, e materialmente mescolabile o isolabile, comunque fattivamente manipolabile nelle procedure operative dell'alchimista-filosofo: ciò è possibile innanzitutto perché, appunto, l'umido radicale è, nella natura stessa, un componente essenziale di tutti i misti.¹⁶⁷ Per quanto riguarda poi più specificamente le teorie della formazione e trasformazione dei metalli: anche per essi vale il fatto che l'umido radicale ne è la struttura costitutiva, nella forma di argento vivo col suo zolfo incorporato.¹⁶⁸

Da qui prende inizio la lavorazione del ,lapis'-elixir: «Fili, vis scire finem, qui est perfectio nostri magisterii cum paternali doctrina?»¹⁶⁹ «Sed bene credas quod totum procedit ab argento vivo»,¹⁷⁰ che è dotato di un'umidità radicale sottile. In analogia col processo di generazione e nutrimento del bambino (analogia molto usata nel *Testamentum*), «ut ipsum crescat, augmentetur et perfecte nutriatur, indiges ut habeas et scias exuberare dictam humiditatem ... Quia in hoc faciendo est magisterium et perfectio tocus secreti alti istius digne artis»;¹⁷¹ massima cura si avrà, nella lavorazione, nel tener conto che il «calor nature debet semper attemperari per humidum radicalem, ut vapor calidus per suam magnam accionem non habeat cremare et comburere materiam nostri cari infantis». ¹⁷² Una volta ,cresciuto' e ,svezzato', secondo i ritmi che la natura detta e che vanno devotamente rispettati, il ,lapis' sarà perfetto. Con

167. Cfr. *ibid.*, 176-78: «... dicta virtus est influxa in humidis radicalibus... in partibus essentialibus rerum compositarum mercuriosarum et elementalium purarum et non purarum. Quoniam ex dicto humido constant omnes dicte partes essentielles omnium mercuriorum et tocus quod in mundo est; et per illud omne, quod habet crescere et nutriri, ab illo crescit tantummodo et nutritur»; 218: «... quod humiditas radicalis, in qua calor invalescit, est multum unctiosa, et ideo sua separacio est in difficultate et per consequens sua equalitas. ... Et ideo natura desiderat semper stare in esse perpetuali in suis individuis sub conservacione sue speciei. Propter quod natura sapiens ordinavit istud humidum mercuriale unctuosum multum subtile, quod tenet in se materiam terre unite in nutrimento caloris naturalis. Et per separationem talis unctuositatis permanentis tibi reveletur creatio nostri lapidis, qui fit ex aqua post separationem spiritus unctuosi». Più semplicemente, nel *Tractatus parabolicus* attribuito ad Arnaldo, si afferma: «Et pone sol in medio, id est humidum radicale et fontale quod est in materia vegetabili et in omni corpore elementato» (ed. A. CALVET, in «Chrysopoeia», 5 (1992-96), 166).

168. Cfr. *Testamentum*, 174: «Ideo necesse est quod ista humiditas extrahatur a metallis perfectis, videlicet a sole et luna. Quoniam inde venit terminacio nostre perfeccionis...»; 184: «Quare dico quod illud humidum radicale non est nisi substancia argenti vivi impregnati a calore sulphuris. Et iste calor sulphuris est causa congelationis humidi mercurii et sue terminationis in metallum perfectum»; 192: «Apparet ergo quod nostrum argentum vivum est substancia materialis et humidum radicale omnium corporum liquabilium... ». Cfr. analoghe constatazioni sull'umidità speciale dell'argento vivo anche in altri testi, tra cui il contemporaneo trattato *Pretiosa Margarita Novella* del medico Pietro Bono, ed. cit., specie p.72ab.

169. Cfr. *Testamentum*, 358.

170. *Ibid.*, 360: viene qui affermata la teoria tipica dell'alchimia latina del sec. XIV, condivisa e anzi sviluppata in testi ps.arnaldiani, cioè quella della centralità del ,mercurio solo' per l'elaborazione dell',opus'.

171. *Loc. cit.*

172. *Testamentum*, 270.

questo ‚elixir completum‘ si trasmuteranno innanzitutto i metalli in oro e argento.¹⁷³ Di più: questo è quel ‚lapis summus‘¹⁷⁴ che può portare calore, perfezione, vitalità anche alle piante e all'uomo: poiché è «omnia reducens ad summam equalitatem», è più efficace di ogni medicina, sana ogni infermità di qualunque natura, «conservat sanitatem et confortat virtutem et eam multiplicat, in tantum quod de sene facit iuvenem...». Questa medicina –a torto reputata quasi miracolosa e frutto invece della collaborazione tra le forze della natura ‚sagax‘ e le sapienti manipolazioni dell'artefice filosofo– è certamente un ‚thesaurum perdurabilem‘: infatti, in sostanza, essa è «calor naturalis infixus in suo humido radicali»: è cioè il principio stesso della vita e della sua durata, estratto dai corpi, isolato e concretato¹⁷⁵ con le procedure attente¹⁷⁶ cui si è accennato, reso visibile, disponibile, manipolabile, proiettabile, coi suoi effetti vitali, su minerali, piante, organismi umani. Questi ultimi non più avranno bisogno di medici –o meglio: è l'alchimista il vero medico, il medico perfetto–,¹⁷⁷ visto che nell'elixir consiste ‚totum regimen sanitatis‘.¹⁷⁸ Dunque, anche la distinzione tra regime e farmaci mirabili –presente nel *Secretum* e soprattutto nei ‚Retardanda‘– è stata superata, e il corpo umano, da semplicemente sanabile, è diventato più propriamente perfettibile.

5.2. Questo basti –molto sommariamente– per quanto riguarda l'umido radicale visto come presente negli enti della natura e trasferito nella sua vitalità dalla materia al ‚lapis‘, altrettanto materiale e concreto. Quali effetti più precisi ha però sull'uomo? O, meglio, sul suo calore e umido radicale, giacché questa azione perfezionante e moltiplicativa non può che avere per oggetto ciò che anche nell'uomo è essenza vitale? Qui il Magister Testamenti prevede due –entrambe eccellenti– possibilità. Da un lato presenta, nella terza e più precettistica parte del *Testamentum*, un preparato che è in sostanza oro

173. *Ibid.*, 364: «Similiter, si super quolibet corporum imperfectorum proiciatur, tam cito per humidum radicalem transformabitur in verissimum argentum».

174. *Ibid.* 376: qui segue la celebre pagina sulle meravigliose prerogative e capacità del ‚lapis‘. Più succintamente, nel più tardo *Tractatus Secundus dell'Aurora consurgens*, si dirà (*ed. cit.*, 243) che la «gloriosa thesauraria consolatrix et adiutrix scientia» dell'alchimia tra i suoi mirabili effetti curativi «humidum radicalem augmentat» (non lo conforta, o restaura, o sostituisce: lo incrementa, semplicemente).

175. E' questa –considerare ‚res‘ concrete e manipolabili quelle che in altri contesti filosofici si presentano come elementi della teoria o del discorso (forma, specie, elemento, quinta essenza, ecc.)– una tendenza tipica dell'alchimia occidentale, forse anche legata a influenze stoicheggianti; cfr. al riguardo alcune considerazioni di FREUDENTHAL, *Aristotle's*, cit. specie 160-91, 198-200, e M. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto nel ‚Testamentum‘ pseudolulliano*, in *Alchimia e medicina*, cit., specie 97-103.

176. In un capitolo riassuntivo (52 e sgg.: «De gradualibus mutacionibus, ut fiat materia habilis ad creandum elixir») queste sono in primo luogo paragonate alle tre digestioni che avvengono nell'organismo umano.

177. Cfr. PEREIRA, *L'alchimista come medico*, cit.

178. *Testamentum*, cit., 422.

potabile, fatto «ex sanguine fixato per naturam ad confortandum humidum radicale» dell'uomo: il che vuol dire (come conferma del resto una più tarda ,questio' che si rifà alle teorie alchemiche del *Rosarium* di ,Arnaldo'¹⁷⁹) che l'oro è inteso come sangue, cioè elemento equilibrato e vitale, nella natura e nel preparato, e dunque –come il sangue fa nella quarta digestione di cui molte volte si è parlato– può sovvenire alle perdite dell'umido radicale. Ben più potente di questo farmaco aureo, radicale appunto, è però, secondo ,Lullo', l'azione del ,lapis'-elixir, che –si è visto– è lo stesso calore unito all'umido radicale (isolati, riuniti e concretati): l'elixir infatti non si limita a confortare, ma restaura pienamente il centro vitale dell'organismo, «quoniam natura in suo instinctu appetit multum esse in profundiori cuiuslibet elementati, ibi operatur, multiplicando calorem naturalem corporis, in centro cuius ipsa intravit, quia est communis cuilibet corpori».

E dunque: certo non è più possibile ora spiccare, con semplicità e innocenza, dal ramo del ,lignum vite' i suoi frutti restauratori; non essendo più nell'Eden, ma nella decadenza del peccato e del tempo, occorre invece –come per ottenere ogni cosa– fatica, studio, sudore, lavoro anche manuale, un'alleanza stretta con la natura e non poco ingegno per produrre l'elixir. Ma pare proprio che infine il risultato sia lo stesso: di nuovo (per tanti? tutti, o pochi ricchi e potenti?) si può avere a disposizione quel ,ricostituente' vitale che preserva da invecchiamento, malattie e morte. Ma qui forse si diparte, nell'ampio percorso dell'umido radicale, un'insidioso vicolo cieco, che ,Lullo' nel suo giustificato entusiasmo non nota (mi pare), e che neppure in seguito verrà segnalato, ma che noi possiamo scorgere, e che ha a che fare col tempo ed il moto. Il tempo della vita, che troppo veloce si affretta verso la morte, e che l'elixir rallenta, rischia di annullarsi nell'immobilità. Troppe volte, infatti, nel *Testamentum* si afferma che il ,lapis'-elixir, pur ,nato' e prodotto, è incorruttibile, non ,muore'¹⁸⁰ per la sua ottima, perfetta ,equalitas':¹⁸¹ anzi, è questo suo carattere che lo rende stabile e però (per la vitalità dell'umido radicale e del calore) anche diffusivo, capace di trasmettere ad altro questa equilibrata, viva, perfezione. Non solo: la prospettiva di ,Lullo', si è detto, è complessiva e non esente affatto da considerazioni cosmologiche ed anche escatologiche: certamente le sue intenzione e intonazione non sono ,agiografiche', ma scientifiche, come egli ribadisce:¹⁸² questo non vieta però di intro-

179. Si tratta dell'anonima *Questio an lapis philosophicus valeat contra pestem*, ed. in L. ZETZNER, *Theatrum Chemicum*, III, Argentorati, 1602, 186-87; cfr. CRISCIANI, *Il farmaco d'oro*, cit., specie 230.

180. Cfr. *Testamentum*, 356: «... cum sua multiplicatio sit infinita. Quando dicimus infinita, dicimus hoc ad differentiam vite hominis et mundi»; 154: «... habebis filium, qui nunquam morietur, immo faciet reviviscere omnes illos, qui sunt mortui; et ipse veniet cum illis post mortem»; 156: il ,lapis' (di nuovo qui implicitamente analogato con Cristo) «... regnabit in mundo absque unquam mori».

181. Cfr. Crisciani, *Il corpo* cit., specie pp.222-24.

182. Cfr. *Testamentum*, 12.

durre una specifica convinzione escatologica e soteriologica. La terra intera infatti, l'universo subiranno –preconizza ‚Lullo’– un complessivo, radicale ‚perfezionamento’, di cui l’opus’ è imitazione, riproduzione in scala e preannuncio: «... quod totum hoc, quod non erit de virtute pura elementorum, cremabitur de toto et adnichilabitur; et tunc elementa remanebunt clara et multum pura et terra multum resplendens tamquam fina cristallus. Et talem purgacionem faciet Dominus creator cum igne celi, quousque mundus vertatur ad suam rem primam, scilicet elementa in eorum pura essencia... quia tunc motus summe nature remanet in celo sine aliqua corrupcione. Sic necessarium est tibi, fili, quod assimiles tuum opus, quod vocatur ‚minor mundus’, ad purgacionem maioris mundi, tantum quod suus motus maneat sine corrupcione. Tunc non dubitabit ignem in aliquo, immo requiescent insimul elementa per magnum amorem».¹⁸³ Amore, quiete, stabilità, cristallina purezza, massima ‚equalitas’: quella condizione che Simone da Castello definisce il contrario della vita, l’incorruttibilità intesa come immobile, perfetta stasi: la condizione del corpo glorioso dei beati,¹⁸⁴ ovvero la staticità della morte? Ma per ciascuno, come per il mondo, ancora la risposta sta nella volontà e nel non tempo di Dio.

Simili inquietanti considerazioni non si affacciano però alla mente di quei medici-alchimisti che, tra i secoli XIV e XV, accettata pienamente (talvolta in forma semplificata) la ricca, razionale, soddisfacente proposta ‚lulliana’, sono invece molto presi da preoccupazioni più prosaiche e concrete. Si accorgono infatti che, se non poche difficoltà comporta la realizzazione dell’elixir –che tuttavia ‚Lullo’ ha spiegato anche nei dettagli operativi (qualora lo si riesca a ben capire)– difficoltà davvero rilevanti –che invece ‚Lullo’ non ha considerato– si incontrano quando si vuole, come medici, usare di fatto il meraviglioso farmaco d’oro, propinarlo a uomini concreti: come agisce fisiologicamente questa restaurazione mirabile che l’elixir comporta? Su quali organi o fluidi in quel ‚centro’ del corpo (non meglio precisato da ‚Lullo’) di fatto inciderà? Quali le dosi e i modi di somministrazione del pre-

183. *Ibid.*, 170; vedi anche 14-16. Alla fine dell’*Apocalisse* (21.9) la discesa della ‚Caelestis Ierusalem’ è così descritta: «... et ostendit mihi civitatem sanctam Ierusalem descendentem de caelo a Deo, habentem claritatem Dei: et lumen eius simile lapidi pretioso tamquam lapidi iaspidis, sicut crystallum». In vari commenti alle *Sentenze*, la situazione corporea di Adamo è descritta in termini di ‚aequalitas’, assenza di ‚pugna’ e ‚concordia’ tra gli elementi: Bonaventura, ad es., afferma che tale equilibrio permetteva all’anima di «corpori praesidere et illud regere et elementa quasi in quadam amicitia custodire» (*In II Sententiarum*, d. 19, a.3, q.1 c (II, 470): per altri passi bonaventuriani cfr. MAURO, *op. cit.*, specie 40-41). Sono qui evidentemente in gioco, e tutte da censire e valutare, concezioni –certo diverse ma dal tono singolarmente consonante– innanzitutto di perfezione, nonché di incorruttibilità, immortalità e vita; di tempo, eternità e mutamento.

184. Perfettamente dotati di piena ‚aequalitas’, li aveva definiti, quanto al corpo, Bacone, e diversi in questo da Adamo, la cui ‚aequalitas’ non era perfetta: cfr. qui, § 1.3; la teologia contemporanea però presenta i beati come del tutto privi di varie ‚attività’.

parato? E' intorno a questi forse banali, più circoscritti ma essenziali problemi teorici e pratici che si sviluppa la più interessante discussione medico-alchemica successiva al *Testamentum* e alla diffusione del corpus alchemico arnaldiano.¹⁸⁵ Queste disamine vedono impegnati il medico della corte di Francia Tommaso da Bologna (con il suo rischioso preparato aureo donato ai principi); il suo amico scienziato Bernardo di Treviri,¹⁸⁶ definito ,secretarius naturae'; l'anonimo autore della ,quaestio' sulla peste, che molto insiste sulle differenze e analogie tra elixir e tiriaca, e sul ruolo del sangue; il ,Solemnis medicus', che scrive probabilmente nell'ambiente della curia di Avignone, e accentua invece la funzione degli spiriti; il medico e giurista Guglielmo Fabri,¹⁸⁷ funzionario di corte presso Felice V, interessato al problema anche da un punto di vista etico e ,storico'-erudito: e forse altri nomi e prospettive si potranno aggiungere a questa lista. Questi medici-filosofi naturalisti intrecciano quasi una sorta di virtuale dibattito, in cui non sono ancora chiari l'effettiva circolazione dei temi, le reciproche influenze e gli eventuali prestiti, ma in cui è invece certa la centralità del rinvio all'autorità non tanto di ,Lullo' quanto di Arnaldo, medico e alchimista dal prestigio indiscusso e di fondante autorità in entrambe le aree di ricerca (medicina e alchimia), e inteso da costoro, anzi, come concreta incarnazione e testuale intreccio dei rapporti tra le due discipline.

Visto dunque che –almeno in questi autori, nell'ambiente dei medici e tra la fine del Trecento e il primo Quattrocento– il riferimento ad Arnaldo nettamente prevale e, anzi, pare essere sia il vettore (non troppo fedele, per altro) delle prospettive ,lulliane' (nelle opere alchemiche attribuite ad Arnaldo stesso); sia, senz'altro, il veicolo principale delle proposte dell'alchimia medicale; allora si pongono, di nuovo e pressantemente, non solo le domande circa i rapporti tra ,Lullo' e ,Arnaldo' alchimisti,¹⁸⁸ ma anche, più puntualmente, le questioni della precoce formazione della 'leggenda' di Arnaldo alchimista e della conseguente, più tarda ma veloce, concrezione di un corpus alchemico a lui attribuito e rapidamente diffuso e accettato.¹⁸⁹

185. Cfr. CRISCIANI, *Il farmaco d'oro*, cit; M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, in J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, 1995, pp. 95-174; cfr. anche C. CRISCIANI-M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies. Some Remarks on Alchemy and the Plague*, in A. PARAVICINI-BAGLIANI - F. SANTI (eds.), *The Regulation of Evil*, Firenze, 1998, 7-39.

186. Al riguardo, ora importante è D. KAHN, *Recherches sur le 'Livre' attribué au prétendu Bernard le Trévisan (fin du XVe siècle)*, in *Alchimia e medicina*, cit., 265-336.

187. Le prospettive di questi autori sono più analiticamente esaminate in CRISCIANI, *Il farmaco d'oro*, cit.

188. Cfr. ancora il tuttora indispensabile apporto di PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., cui si aggiunge ora l'ulteriore contributo di A. Calvet sull'alchimia ps.arnaldiana pubblicato in questo volume.

189. Proprio su questi interrogativi e indicazioni di lavoro si sono concentrate la conclusione del dibattito e la proposta di ulteriori ricerche nell'incontro di Barcellona (2004).

6. *Appendice. Intarsi: ovvero transiti analogici*

Arnaldo da Villanova in più punti delle sue opere mediche autentiche accenna all'alchimia, per lo più in termini scettici o negativi.¹⁹⁰ Michael McVaugh ha segnalato un passo dello *Speculum*¹⁹¹ che merita di essere riportato e messo a fianco di alcune parti del *Testamentum* dello Ps.Lullo.¹⁹² Non si ottiene così affatto un confronto di passi paralleli che indichi prestiti testuali sicuri tra i due autori —che tanto sarebbe utile per definire ancora più sicuramente il rapporto tra il Magister Testamenti e Arnaldo— ma forse si consegue qualcosa di meglio. Si coglie infatti il tipo e la forma di prestiti concettuali, e si ha un'idea soprattutto dell'amplificazione, anche dottrinarica, che un lineare processo fisiologico (che Arnaldo medico paragona, sembrerebbe con un certo distacco e come *en passant*,¹⁹³ al 'magisterium' alchemico —che dunque certo conosce) subisce quando è ripreso nelle volute delle procedure alchemiche non poco articolate descritte dal Magister. Si può percepire cioè una significativa differenza di stile di razionalità e di scrittura nell'uso di concetti analoghi; e la condivisione di un lessico —non senza slittamento di significato e di intenzioni—, e dunque anche, appunto, la sua amplificazione di senso e trasformazione.¹⁹⁴

Arnaldo da VILLANOVA, *Speculum introductionum medicinalium*, cap. LXVI

De Medicinis habentibus operationes similes universalibus, et primo de Generativis lactis et spermatis, in *Opera Omnia*, Basel, 1585, col.131BE.

«[...] Ostensum est igitur per convenientiam lactis et spermatis, qualiter eorum generativa conveniunt in virtute, sic quoque per oppositum innotescet

190. Cfr. CALVET, *Mutations*, cit. ed i suoi numerosi altri saggi sull'alchimia ps.arnaldiana; C. CRISCIANI, *Medici e alchimia nel secolo XIV: dati e problemi di una ricerca*, in *Medicina medievale e Scuola medica salernitana*, «Atti Congresso Internazionale» Salerno, 1994, 102-18; PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.

191. Ma era già stato sottolineato da CALVET, *Mutations*, cit., 187.

192. Che Michela Pereira mi ha segnalato, con la sua profonda conoscenza del testo e il suo prezioso indice all'edizione: ringrazio Michael e Michela, e mi limito qui a dar visibilità scritta ai loro suggerimenti per poter meglio analizzarli. Cfr. comunque PEREIRA, *L'alchimista 'medicus'*, cit. per un'analisi più puntuale anche delle pagine del *Testamentum* qui indicate.

193. A mio parere non manca, in questa notazione di Arnaldo, una buona dose di ironia sulle mirabili procedure che gli alchimisti espongono con molta articolazione e che, tutto sommato, sono riconoscibili come tappe in normali anche se complessi processi fisiologici; tuttavia Arnaldo si accorge bene —io credo, anche se forse non condivide— che quello che sta descrivendo è un processo che può essere interpretato come una 'circolazione' e trasmutazione alchemica nell'organismo umano.

194. E' quanto, del resto, mi pare dimostri, con un esame più complessivo e dettagliato, il saggio di M. Pereira in questo volume.

qualiter differant in eadem: licet nam lac et sperma conveniant in dominio caliditatis et humiditatis, differunt tamen in mensuris ipsarum. Nam lac est humidius spermate, sperma vero calidius lacte. Sic nam necessitate carnis ordinavit magistra, quae operatur sub regula sapientiae primae. Lac etenim ordinatur ad nutriendum corpus mollissimum, vel humidum reducendo in sanguinem per primam et secundam digestionem corporis nutriendi. Quapropter necessarium fuit, ut taliter sanguis in lac verteretur quando abundaret aquositate: sic nam in mamillis excoquitur, quod eius aquositas abundanter in lactis substantiam retinetur in ea mensura, qua transiens in stomachum infantis, et ulterius perveniens ad hepar ipsius, transmutationes ipsorum sequestrantes aquositatem sic patitur, quod resurgit incolumis. Et sic circulatione naturae mirabilis pervenit quod sanguis, qui prius in utero per umbilicum nutrebat infantem, transiens per organa lactis, et ipsorum exatione mirabiliter quodammodo incrudatum (sic), funditur in stomachum nati, et tandem alteratus, procedens ad thalamum hepatis, revertitur in seipsum, totum alchimiae magisterium Filiis veritatis lucidissime pandens, et insuper arguens praesumptionis alumnos, qui asserunt absolute, quod coctum incrudari non potest [...]».

Ps. Raimondo LULLO, *Testamentum*, eds. M. PEREIRA e B. SPAGGIARI, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Firenze, 1999. III.38, 476-78:

«Fili, quando tu volueris incipere aliquod opus beneficio nostri magisterii, tu debes scire prius qualiter humana natura procedit; et secundum processum illius tu similiter te debes habere in tuo opere... Et in tali forma, fili, natura excitat suum calorem, extrahendo humorem, qui eum tenebat mortificatum vel ebetatum. Qui humor precepto nature transportatur vaporabiliter in aliam regionem, in qua obviatur cum frigido menstruali, et ibi fermentatur cum exuberato calore per viam temperancie ad nutriendum infantem, virtute cuius fermentacionis res vilis menstrualis dealbatur cum humiditate, que resolvitur ex dictis spermatibus in lac sublimatum, ad alembicos mamillares transformatur. Per hoc, fili, tibi revelatur tanquam voce viva quod, cum hec humiditas intrat propriam substantiam spermatum, illud ex toto appellavimus 'humidum radicale».

I.16, p. 56:

«Fili, humiditas istius materie una vice non fuit nisi argentum vivum proiectum ex corporibus liquefactis intus et exterius. In isto argento vivo qualitates sulphuris sunt mixte per primam et secundam digestionem, et ob hoc alterantur, sicut natura requirit per calorem suimetipsius ratione sue exuberacionis; et per conversionem sue nature convertitur et congelatur in sulphur purum. Quoniam tu potes scire et sentire per naturam quod nulla alia humiditas convertitur magis prompte in substantiam sulphuris, quam illa in quam qualitates suimet sulphuris sufficienter introducuntur per ingenium naturale, quod fit cum artificio; que humiditas est argentum vivum in forma aque clare, sicuti est lac in mamillis, sulphur, sicut est sperma in testiculis».

II. 24, p. 360:

«Tunc, fili, in similiter faciendo operi nature, tu debes habere per viam exuberacionis tale sui consimile humidum. Quoniam sicut tu vides quod, cum natura susceptiva in creacione hominis formaverit partes menstruales, alias minerales, non solum nutrimenti sufficientis ad restaurandum perditam, sed ratione ipsum portandi ad maius incrementum in suo tempore: ideo natura dictas partes formavit spongiosas, ad finem ut plus recipiant de humiditate nutritibili, quam ad quod perdicio sua ascendit. Et ob hoc, restaurata re perditam, adhuc superest et restat ad illas partes spongiosas notabilis quantitas nutrimenti, quam recipit fetus a substantia indigesta per umbelicum, quamvis multum nobilior sine comparacione sit illa, que mandatur sursum ad mamillas, propter necessitatem finis, quod est nutrire infantem post partum, donec possit comedere de pane».

II.26, pp. 364-66:

«Et illa, que per se calefaciunt humectando, sunt due res, de quibus una est sicut efficiens principium, scilicet digestio perfecta talis, qualem natura facit; et istam facimus in una hora per retrogradacionem multum cocti in sufficiens crudum et per graduacionem successivam multum crudi in sufficiens coctum. Alia est sicut alimentum medicinale, quod est aptum ad gubernandam coleram, calefaciendo et desiccando; et per consequens ad congregandum fleuma, quando humectat infrigidando, si fumi non retineantur; et propter hoc dicitur contrariari. Similiter est actum generandi humidum nutrimentalem, quod est sicut lac, quod convertitur in sanguinem. Quoniam tunc secundum temperanciam humidi exuberati ipsum per rationem frenate mutacionis calefacit et humectat argentum vivum; et propter hoc vocatur innaturale: tali modo calefacit et humectat argentum vivum, quod est sulphuris alimentum et hoc in quantum est generativum spiritualis sanguinis. Quoniam de substantia sanguinis, que est humidum exuberatum, generatur spiritus, et substantia corporis medicinalis ab illo nutrimentaliter vigoratur».

III. 22, p. 422:

«Igitur, fili, multiplica ignem in substantia subtili nostri argenti vivi; et congelabit illud totum corpus compositum. Quia natura tibi ostendit quod infans natus a papilla mamillarum non potest sumere cibum fortem, nisi per calorem matris primo digeratur, coquatur et subtilietur et in succum lactis convertatur, quod est cibus et proprium nutrimentum infantis. Et hoc requiritur, fili, generaliter in suis primis actionibus, ad nutriendum suos fetus, ad finem quod hoc, quod non poterat capere in suo cibo grosso, quod trahat et sugat in substantia lactis, quousque sit nutritus et possit sumere cibum grossum. Fili, tuum speculum sit generacio et nutritio infantis modici humanalis, ad creandum nostrum lapidem. Et hic iacet totum regimen sanitatis, ad quod omnis bonus phisicus debet multum suum intellectum applicare».

III.29, p. 444:

«Deinde adiunge ei sua elementa paulatim et paulatim, ut noster avis recuperet plumas quas perdiderat, et quod posset evolare et recedere. Et coquatur in suo igne per spacium temporis, quod requirit, nutriendo cum suo lacte sicut infans inter mamillas sue care matris».

I.7, p. 34

«[...] tamquam res menstrualis infirma et corruptibilis, de qua fermentata et dealbata cum humiditate duorum spermaturum nutritur infans iuxta mamillam; quia per virtutem humiditatis dictorum spermaturum sanguis menstrualis vertitur per conversionem sue nature in humidum radicale».

ALBERTO MAGNO, *De animalibus*, ed. cit., 343:¹⁹⁵

«Humiditates vero posterius generatae in corporibus animalium sunt quae pertinent non ad salutem individui, sed ad permanentiam speciei, et sunt sperma generationis, et lac quod est nutrimentum iam generati in hiis quae generant similia. Sed differentia est, quia sperma generatur ex sanguine optime digesto quarta digestionem et subtili, et ideo emittens multum de spermate pallescit et debilitatur tantum quantum debilitaretur si quadragies tantum de sanguine emitteret...Lac autem generatur non ab ultima digestionem completo sanguine, sed ex sanguine qui non est complete digestus tertia digestionem et per rivertim venam defertur in mamillas et albedine mamillarum convertitur in albedinem».

«Post haec dicendum est de generatione lactis: et in antehabitis quidem dictum est qualiter sanguis delegatus mamillis dealbatur ad speciem lactis. Sed nunc addimus, quod lac est convenientius nutrimentum quod accipere potest recenter natum et tenellum animal, eo quod ipsum inter omnia similis est sanguini menstruo quo nutritus est natus in matrice, et similis est humori spermatis, ex quo partus est formatus».

---

195. Anche se il cap. IX (I.1, tr.2) *De natura et dispositione humiditatis lacteae*, si presenta, a parte l'inizio, come piuttosto 'narrativo' in senso scolastico –cioè 'historialis' e descrittivo, ricco di indicazioni particolari e di 'exempla'–, merita comunque di essere riportato appunto l'inizio di questo capitolo e di quello precedente (343: *De natura et dispositione humiditatis spermaturum et determinatione dubiorum quae sunt de hac ipsa humiditate inter Stoycos et Perypateticos*), e di confrontarli coi passi precedenti di Arnaldo e dello Ps.Lullo, notando la (ovvia) maggior genericità secondo cui si esprime Alberto.

Michela PEREIRA

MAESTRO DI SEGRETI O CAPOSCUOLA CONTESTATO?
PRESENZA DI ARNALDO DA VILLANOVA
E DI TEMI DELLA MEDICINA
ARNALDIANA IN ALCUNI TESTI
ALCHEMICI PSEUDO-LULLIANI

Presentazione

In questa comunicazione, resoconto parziale di un work-in-progress dai tempi lunghi, intendo tornare sul tema dei rapporti fra i primi testi alchemici attribuiti a Raimondo Lullo e l'opera medica di Arnaldo da Villanova, a partire dalle novità (edizioni e studi) realizzate nell'ultimo decennio nei due campi. Ritengo infatti che possa essere di qualche utilità portare all'attenzione della comunità di studiosi arnaldiani alcune riflessioni che si sono articolate e precisate sia in relazione alla pubblicazione del *Testamentum*¹ sia a motivo dello sviluppo che le ricerche sul rapporto fra alchimia e medicina e sull'alchimia in Catalogna e nel sud della Francia hanno avuto ultimamente.²

Proporrò perciò in questo contesto alcune considerazioni a partire da tre delle opere del corpus pseudolulliano fra le più importanti, tuttavia per motivi molto diversi e, soprattutto, molto diverse fra loro: il *Testamentum*, il *Liber de intentione alkimistarum* e l'*Ars operativa medica*. Mentre sulla prima di esse molti elementi sono stati acquisiti e messi a disposizione in studi precedenti, e in particolare nell'edizione curata insieme a Barbara Spaggiari, il *Liber de intentione alkimistarum* è ancora pressoché inesplorato e l'*Ars operativa medica* è rimasta sullo sfondo di altri lavori dedicati al tema delle acque medicinali e della quin-

---

1. M.R. McVAUGH, recensione di: M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *Il Testamentum attribuito a Raimondo Lullo. Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College 244*, SISMEL-Edizioni del Galluzzo, Firenze 1999, in «Arxiu de Textos Catalans Antics» 20 (2001), 733-734.

2. *Alchimia e medicina nel Medioevo*, a c. di C. CRISCIANI e A. PARAVICINI BAGLIANI, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Firenze 2003; S. THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie médiévale en Pays d'Oc. L'Obatge dels Philosophes, La soma et les manuscrits d'oïl*, Université Paris-Sorbonne, Centre d'Enseignement et de Recherche d'Oc, Paris 1999; M. PEREIRA, *Per una storia dell'alchimia nella Catalogna medievale*, in *La Ciència en Catalunya*, J. SAMSÓ ed. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona [in corso di stampa].

tessenza, anche per l'incertezza sull'effettivo carattere alchemico dei suoi contenuti.³

I. I SEGRETI DEL MAESTRO

Indubbiamente l'*Ars Operativa Medica* fa parte del corpus alchemico pseudolulliano, essendo inclusa nelle principali raccolte manoscritte, nei cataloghi, ed essendo fornita di un prologo che presenta alcuni aspetti di affinità con quello del *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*: Raimondo viene pregato, là da un monaco, qui da „alcuni amici“, di rivelare i segreti occulti dell'arte di curare le malattie; la preghiera viene esaudita in entrambi i casi con la stesura di testi che, dopo aver insegnato la preparazione di un farmaco dalle caratteristiche simili a quelle dell'elixir alchemico, elencano ricette in cui questo farmaco (la quinta essenza nel *Liber de secretis*, l'aqua vite nell'*Ars Operativa Medica*) viene utilizzato, dando indicazioni su una vasta gamma di malattie in cui i rimedi così ottenuti possono venire applicati. Tuttavia il contenuto dell'operetta non è propriamente legato a sviluppi dell'alchimia dell'elixir (ovvero alla linea elaborata nel *Testamentum* e nelle opere ad esso connesse), e nemmeno presenta materiali operativi direttamente collegabili al *Liber de secretis naturae* o al *De consideratione rupescissiano*, da cui il *Liber de secretis naturae* deriva.

La centratura dell'*Ars Operativa Medica* sul tema dell',aqua vitae' ci invita piuttosto a guardare verso quell'ambito di elaborazione farmacologica, cui appartengono i testi di autori come Teodorico Borgognoni, Vitale da Furno, Taddeo Alderotti, Pietro Spano, Bonaventura da Iseo, oggetto negli ultimi anni di studi che ne hanno precisato il carattere intermedio fra medicina e alchimia e hanno mostrato alcuni degli intrecci fra i vari testi in cui il tema dell',aqua vitae' ricorre.⁴ A questo contesto possono essere accostati due testi farmacologi-

3. Nel contributo alla «I Trobada...» di studi arnaldiani (M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia: un'indagine preliminare*, in *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, vol. 2, ed. a c. di J. PERARNAU (Treballs de la secció de filosofia i ciències socials, XIX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1995, pp. 94-174), scrivevo che l'*Ars Operativa Medica* si inserisce «in una tradizione testuale che sembra essere l'anello mancante fra la farmacologia tradizionale e quella propriamente alchemica» (132), ipotizzando per questa ragione che fosse cronologicamente fra le primissime opere pseudolulliane, all'altezza più o meno del *Testamentum*. L'analisi più ravvicinata condotta per la presente occasione induce tuttavia a pensare che questa conclusione non possa essere mantenuta, ravvisando più verosimilmente nell'*Ars Operativa Medica* un caso di anacronismo ricercato, analogo a quello del *Liber de investigatione secreti occulti*, altra operetta appartenente al corpus pseudolulliano ma con caratteristiche molto peculiari e basata su una pratica di laboratorio diversa (*Un lapidario alchemico: il "Liber de investigatione secreti occulti" attribuito a Raimondo Lullo. Studio introduttivo ed edizione*, «Documenti e Studi per la Tradizione Filosofica Medievale», 1 (1990), 549-603). Cfr. anche sotto, nota 27.

4. Sul tema delle acque medicinali, affrontato anni fa da C.A. WILSON all'interno della sua ambiziosa ricerca sulle origini dell'alchimia latina («*Philosophers, Iósis and the Water of Life*», in «Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society» Literary and Historical Section,

ci arnaldiani –testi la cui autenticità non è certa, ma che senza dubbio fanno parte della immagine tradizionale di Arnaldo⁵ e sono vicini al nucleo autentico delle sue opere mediche,⁶ sicuramente molto più vicini di quanto non lo siano i testi alchemici attribuitigli. Si tratta del *De vinis* e del *De aquis*, con i quali, sviluppando un suggerimento solo avanzato nella mia rassegna di dieci anni fa sull'alchimia arnaldiana, ho ritenuto opportuno mettere a confronto l'*Ars Operativa Medica* a partire da quanto in questo testo è esplicitamente affermato: e cioè che i segreti in esso contenuti provengono dall'insegnamento di Arnaldo, anche se sono stati trasmessi all'autore dal re Roberto, «quod ipse primo receperat ab excellentissimo peritissimoque doctore magistro Arnaldo de Villanova, qui merito fons scientie vocari meruit». ⁷ Questo non comporta, naturalmente, un giudizio sull'attribuzione ad Arnaldo da Villanova delle due opere

19, 1984, 101-219), si può vedere ora M.R. McVAUGH, *Alchemy in the Chirurgia of Teodorico Borgognoni*, in *Alchimia e medicina*, cit., 55-75; cfr. anche M. PEREIRA, *Nota su Bonaventura da Iseo e le acque medicinali*, in *Atti dell'VIII Convegno Nazionale di Storia e Fondamenti della Chimica*, Arezzo 28-29 Ottobre 1999, Accademia Nazionale delle scienze detta dei XL, Roma 1999, 59-68; sul rapporto fra acque medicinali e quintessenza, EADEM, *Materia celeste. L'idea di quintessenza in Occidente*, in *L'arte di distillare*, a c. di G. GAMBACORTA, Asclepio, Milano 2000.

5. S. GIRALT I SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, Barcelona 2003, 77: «La figura d'Arnau, ja bifacial en el seu propi temps com a metge ortodox i reformador religiós, però esdevinguda encara més polièdrica per la tradició i pel corpus dels escrits que se li atribueix».

6. L'articolazione fra opere mediche autentiche, opere più o meno dubbie, e opere sicuramente apocrife, è stata riproposta con chiarezza nel seminario del 1994 da diversi autorevoli contributi: J.A. PANIAGUA, *Problemática del corpus científico arnaldiano*, in «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», cit., 10-22, e in particolare le liste riportate alle 20-22; L. GARCÍA BALLESTER, *Hacia un 'canon' de las obra médicas de Arnau*, 23-29 (cfr. specialmente 29: «Los nuevos frentes abiertos en las investigaciones arnaldianas tendrán, sin duda, consecuencias en el problema de la autenticidad de concretas obras médicas de Arnau, especialmente sobre aquellas que abordan áreas tangenciales en las preocupaciones médicas y espirituales de Arnau, así como sobre la producción intelectual médica de los últimos años de Arnau, con posibles relaciones con el círculo de intelectuales en torno a la corte de Roberto de Nápoles, tan escasamente conocido; no podemos dejar de tener en cuenta las nuevas perspectivas abiertas por las investigaciones en torno a las obras alquímicas atribuidas a Arnau de Vilanova»); M. R. McVAUGH, *Two texts, one problem: the authorship of the Antidotarium and De venenis attributed to Arnau de Vilanova*, 75-96 (l'affermazione di 94, «I am arguing that it may sometimes be profitable to define 'authorship' loosely rather than strictly»), per quanto riferita nell'intenzione dell'autore ai criteri operativi di inclusione/esclusione nel canone dell'edizione critica, può essere tenuta come guida anche in relazione a problemi come quelli che si affronteranno in questa comunicazione).

7. Sul rapporto fra Arnaldo e Roberto d'Angiò cfr. McVAUGH, *Two texts*, 82-83; notizia di fonte non alchemica è data da J. PERARNAU, *Noves dades biogràfiques de mestre Arnau de Vilanova*, III. *Entorn de la darrera visita d'Arnau de Vilanova a Robert d'Anjou*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 281-282; sulla dedica del *Rosarius G. CAMILLI*, *Il Rosarius philosophorum attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del Trecento*, in *Actes de la I Trobada*, cit., 175-208, in particolare 186-87; nel corpus pseudolulliano altre due opere appartenenti alla fase più antica, il *Compendium animae transmutationis metallorum*, e l'*Epistola accurrationis*, richiamano il nome del re Roberto (cfr. M. PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Warburg Institute Surveys and Texts, London 1989, Catalogue: I.12, I.20).

menzionate, argomento sul quale non sono state pubblicate ricerche ulteriori nei dieci anni trascorsi dall'incontro precedente,⁸ e che peraltro non è rilevante ai fini dell'accostamento qui proposto, per cui è sufficiente che queste opere circolassero sotto il nome di Arnaldo, come effettivamente avvenne.

Il rapporto dell'*Ars Operativa Medica* con Arnaldo, però, non risulta essere stato esclusivamente mediato dal re Roberto: l'autore, dopo aver esaltato nel prologo il Villanovano che «in omnibus scientiis pre ceteris hominibus floruit, et cuius doctrinam libenter amplector», prosegue infatti: «Ab illo enim multa archana didici quare de sua doctrina omnia que in hoc opusculo ponuntur ut ad memoriam et laudem tanti doctoris habeantur et ut a filiis meis recoli possit in vita perhenni». Quest'affermazione indica con chiarezza che l'operetta pseudolulliana è stata scritta o da un discepolo di Arnaldo o da qualcuno che vuol farsi credere tale, analogamente a quanto si riscontra anche in uno dei testi alchemici strettamente legati al *Testamentum*, il *Codicillus*.⁹

I.1 - *Struttura e contenuti dell'Ars Operativa Medica*

Come già rilevavo nella mia rassegna dei testi alchemici pseudolulliani, dell'*Ars Operativa Medica* sono tramandate nella tradizione manoscritta due versioni, entrambe attestate con certezza nella prima metà del XV secolo, una più breve, di cui il testimone più antico conosciuto è il ms Yale, Mellon Coll. 12 (1450 ca.), e una più ampia, attestata dal Laurenziano Ashb. 1448, scritto nel 1434;¹⁰ la più ampia è quella passata, con qualche modifica, nelle edizioni a stampa –ricordiamo che l'*Ars Operativa Medica* fu inclusa nella *Explanatio compendiosaque applicatio artis*

8. A parte il saggio di T. GLONING, *Der Weintraktat des Arnald von Villanova und die deutsche Bearbeitung durch Wilhelm von Hirnkofen* (1478). *Neue Beobachtungen zur Textgeschichte*, in «Würzburger medizinhistorische Mitteilungen», 13 (1995), 199-208, che affronta tutt'altri problemi.

9. Cfr. quanto scrivevo nel contributo al precedente incontro di studi arnaldiani (M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, in «Actes de la I Trobada», cit., 95-174: 125-127).

10. Entrambi i manoscritti hanno una qualche rilevanza anche direttamente per il corpus scientifico arnaldiano. Il ms Yale 12, scritto in Inghilterra verso la metà del XV sec., contiene un testo parallelo agli *Exempla*, segnalato in PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 162-64 (*Alchemy and the Occult. A Catalogue of Books and Manuscripts from the Collection of Paul and Mary Mellon Given to the Yale University library*, ed. by I. MACPHAIL et al., 4 voll, Yale UP, New Haven 1968-77, vol. 3, 79-91). Il manoscritto Laurenziano è un'interessante miscellanea scritta da un medico, come mostra la subscriptio al f. 155v: «Scripsi in Alamania in castro dicto Fauber dum essem pro cura illius domini 1434 die 3° februarii deo gratias. Nicolaus Rochabonella Conidanensis physicus». Contiene in apertura il *Liber de consideratione quintae essentiae* di Giovanni da Rupescissa, trattati di 'segreti' e 'consilia' medici; contiene inoltre il *De vinis* arnaldiano (ff. 142r-155v), con l'attribuzione a Raimondo Lullo: «In Christi nomine Incipit liber Raimundi de vinis. Sancte et semper vitoriose Regie magestati vester humilis servulus... Igitur quia instat tempus in quo medicinalia confici solent vina». L'*Ars Operativa Medica* si trova ai ff. 35r-49r; il titolo indicato sul margine superiore del f. 35r è: *Tractatus Raymundi de Aquis et Oleis*, mentre il colophon recita: «Explicit ars operativa Magistri Raymundi». Inoltre la parte di testo che inizia: «Cum a principio optimo omnia consistant et debeant regulari», è rubricata e chiaramente separata dalla precedente.

R. Lulli di Bernardo da Lavinheta nel 1523 e successivamente, insieme al *De consideratione quintae essentiae* di Giovanni da Rupescissa, nell'edizione curata da Guglielmo Gratarolo nel 1597. Non solo dunque fu il secondo testo della tradizione pseudolulliana edito a stampa, dopo la pubblicazione veneziana del *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* nel 1514; ma fu l'unico ad essere incluso in maniera diretta in un'edizione di opere lulliane qual è, almeno per la maggior parte, la raccolta del Lavinheta: l'*Ars Operativa Medica* vi compare nella sezione medica a fianco del *Liber de regionibus sanitatis et infirmitatum*, ovvero di un testo autenticamente lulliano, che a sua volta è preceduto da alcuni excerpta del *De consideratione quintae essentiae* di Giovanni da Rupescissa; in tal modo l'eminente lullista accoglieva consapevolmente materiali medici e alchemici, autentici e pseudoe-pigrafi, convalidando il processo di 'lullificazione' dell'alchimia medica avvenuto nei due secoli precedenti. Questo riconoscimento da parte del Lavinheta, insieme alla presenza dell'*Ars Operativa Medica* nel lullismo italiano testimoniata anche dall'origine di numerosi manoscritti che trasmettono quest'opera, conferma l'interesse dell'operetta nel contesto della diffusione del lullismo alchemico.¹¹

Un confronto fra la versione breve, inedita, e la versione lunga dell'*Ars Operativa Medica* porta a rilevare quanto segue:

- a. Il prologo e la preghiera iniziale sono contenuti in entrambe le versioni, anche se in quella manoscritta seguono un ordine diverso rispetto a quella a stampa (il richiamo a re Roberto e ad Arnaldo ricorre nella sezione segnalata con asterisco).¹²

Yale Mellon Coll. ms 12

Cum ego Raimundus Lullius Alerde existens a quibusdam amicis mei obnixè rogatus ...

Non tamen michi revelatum fuit nisi solum 2a et 3a pars operis ... *

Oratio. Domine Jehsu Christe qui es [t] vera salus omnium in te sperancium ...

Explanatio fol. clxxiv verso

Cum ego Raymundus Hylerde dudum existens rogatus affectuose a quibusdam meis charis ...

Oratio. Domine Jesu Christe qui es omnium vera salus ...

Tractatus iste in quatuor partes dividitur: quarum prima et quarta non fuerunt mihi Raimundo revelate sed solum secunda et tertia ... *

11. Sulla diffusione dell'*Ars Operativa Medica* in Italia avevo dato alcune indicazioni in *The alchemical corpus*, cit., 25-27. Ai manoscritti italiani indicati in quella sede si deve aggiungere il manoscritto monacense 10601, che contiene il *Felix* e due opere alchemiche, l'*Ars Operativa Medica* oltre ad un testo pseudolulliano in parte identico alla *Semita semitae* attribuita ad Arnaldo (cfr. *The alchemical corpus*, cit., Catalogue, II. 1), e che proviene dall'ambiente del lullismo veneto quattrocentesco (D. BRANCALEONE, *Il Libro delle Bestie di Raimondo Lullo nella versione trecentesca veneta*, in «Per Leggere. I generi della lettura» 2, (2002), 17-62, 25).

12. Rispetto al testo a stampa, nel manoscritto Laurenziano i tre brani di cui è costituito il prologo (prologo vero e proprio, preghiera, divisione del testo) sono riportati nello stesso ordine in cui compaiono nel manoscritto di Yale (prologo, divisione, preghiera). Nell'indicare la filiazione Arnaldiana delle ricette, il copista di Ashb. 1448, f. 35v, aggiunge al nome di Arnaldo da Villanova la precisazione 'comitatus Emiptiarum' (?).

- b. In entrambi i testi l'autore accosta la rivelazione ricevuta a quella ottenuta da Sant'Egidio¹³ nell'eremo, anche se nella versione breve si precisa che i contenuti rivelati sono diversi («Nonnulla istarum aquarum mihi revelate fuerunt, nonnulla inquam quia cetere sancto Egidio in heremo antehac a domino Jesu tradite inveniuntur ... Non tamen michi revelatum fuit nisi solum 2a et 3a pars operis et reliquum beato Egidio», Yale f. 309v) mentre nella versione lunga è segnalata soltanto la priorità cronologica («prius fuerant revelata sancto Egidio in heremo degenti», Ed. f. clxxv recto, Ashb. f. 35r).
- c. La preghiera, che corre parallela in entrambe le versioni, fa chiaramente riferimento alle dignitates divine, introducendo nel testo un 'profumo' di filosofia lulliana: «Domine Jehsu Christe qui es<t> vera salus omnium in te sperantium tu qui dominus qui omnia in bonitate et sapiencia creasti valde bona unde indubitanter scio sine te nihil boni esse in seculo neque magnum absque tua magnitudine nec durans sine tua duratione nec potens sine tua potentia nec sapiens sine tua sapientia», ecc. (Yale f. 309v, Ed. f. clxxv recto, Ashb. f. 35v)
- d. Nella versione lunga queste parti iniziali sono seguite da un testo che grazie ad una segnalazione di Michael McVaugh può essere identificato come il trattato di Teodorico Borgognoni, contenuto nei manoscritti Vat. Reg. 198, Vienna 2466, Brit. Lib. Royal 17.A.iii, Sloane 981, che dopo il prologo (*Hec sunt verba*) inizia: «Cum a primo/principio tanquam optimo...»¹⁴ Il testo termina con questo colofon: «Iste sunt recepte de simplicibus aqua vite, et de composita et de perfectissima ad exemplar originalis extracte ex diversis dictis philosophorum et auctorum medicine» (Ed. f. clxxvii recto, Ashb. f. 40v). Segue un altro ampio capitolo centrato su usi cosmetici e oculistici dell'acqua di vita, qui denominata in apertura 'acqua comburens', che si conclude con il colofon: «Et hec de aqua vite».
- e. A questo punto l'*Ars Operativa Medica* prosegue con ricette di 'acque', e riprende la corrispondenza quasi integrale fra le due versioni. Le acque di cui è descritta la preparazione sono le seguenti:

13. Sant'Egidio fa parte del gruppo dei quattordici santi protettori o 'ausiliatori', ovvero santi cui la Chiesa riconosce ufficialmente determinate facoltà di protezione; accanto a questi, venerati in tutta la cristianità, c'erano poi i santi protettori venerati in determinate zone: J. DELUMEAU, *Rassicurare e proteggere. Devozione, intercessione, misericordia nel rito e nel culto dell'Europa medievale e moderna*, tr. it. Rizzoli, Milano 1992, 221-22; cfr. G. COSMACINI, *L'Arte lunga. Storia della medicina dall'antichità a oggi*, Laterza, Bari 1997. La menzione di questo santo segnala verosimilmente il legame del testo con la Provenza (Provincia Sancti Aegidii), dove Egidio aveva fondato nel VII secolo un monastero nella località chiamata in seguito Sant'Egidio, sulla via di Santiago (D.H. FARMER, *Dizionario Oxford dei Santi*, F. Muzzio Editore, Padova 1989, 146-47).

14. Un'altra redazione di questo testo si trova nel ms London, BM, Additional 25031, ff. 26r-27v, *Isti sunt effectus aque vite secundum dicta philosophorum quos frater Terredus de ordine predicatorum transtulit in unum*.

Yale ms 12, ff. 310r-311r

Explanatio, f. clxxviii recto - verso

Aqua prima que philosophorum aqua dicitur. Sequitur de aliis aquis et primo de aqua potabili (gli ingredienti sono quelli dell'a. pro oculis¹⁵)

Aqua secunda pro oculis

Aqua tertia que et potabilis est

Aqua quarta que et hirundinum dicitur

Aqua quinta que et zassida vocatur

Aqua sexta que et dealbationis dicitur

Aqua septima que conservativa dicitur

Aqua octava que duplicativa dicitur

Aqua salgie nona

Aqua potabilis sic fit

Aqua hyrundinum sic fit

Aqua valida sive lassativa

Aqua dealbativa

Aqua conservativa

Aqua duplicativa

Aqua salvie

f. Segue un passo in cui le acque sopra descritte sono consigliate per curare il ‚male di Sant’Egidio’ e altri mali diversi, e che si conclude così: «et infirmitatem quam ipsa medicina non vincat cum aliis minime curabitur. Hactenus sanctus Egidius» (Yale f. 311r).¹⁶ Quest’affermazione, richiamata dall’apertura del passo nell’altra redazione («Et est sciendum quod beatus Egidius existens in heremo probavit omnes virtutes aquarum predicatarum, et ego hunc librum compilavi»), mostra che l’apporto originale dell’autore dell’*Ars Operativa Medica* alla parte ricettaristica inizia successivamente, e dunque consiste nell’‚acqua vivificans et de sene iuvenem faciens’, che nella versione manoscritta è attribuita esplicitamente a Raimondo Lullo¹⁷, nonché nella piccola serie di oli che costituisce la quarta

15. Nel ms Ashb. 1448, ff. 42v-47r le acque seguono lo stesso ordine: 42v *Aqua pro oculis*, *Aqua potabilis*, 43r *Aqua yrundinis*, 43v *Aqua lassida*, 44r *Aqua dealbativa*, 44v *Aqua conservativa*, *Aqua duplicativa*, 45r *Aqua salvie*.

16. Nel testo a stampa e nel manoscritto laurenziano il richiamo a Sant’Egidio è più ampio e coerente con la specializzazione di questo santo protettore dei lebbrosi (oltre che degli zoppi, a motivo della ferita da lui stesso subita perché colpito da una freccia scagliata dal re Wamba, al posto della cerbiatta cui il re cacciatore mirava; e delle balie, in relazione alla simbologia della cerbiatta protetta dal santo). Ad altre malattie fa invece riferimento la fonte indicata da Jean Delumeau (cfr. sopra, nota 12; Delumeau cita genericamente «un manoscritto tedesco del XIII secolo» che indica Egidio come protettore dei sofferenti di mal di testa, dei pazzi e dei posseduti): «Et est sciendum quod beatus Egidius existens in heremo probavit omnes virtutes aquarum praedictarum; et ego hunc librum compilavi dicens: Quicumque vult malum santi Egidii sanare, apponat in profunditate infirmitatis et postea ponat desuper emplastrum de cannabe in ipsa aqua intinctum, et ipsa aqua totum vulnus impleat. Et ista est perfecta medicina ut probavimus. Et isto modo curatur cancer et fistula, ita quod numquam magis ledet in illo loco. Item hec medicina curat lupum et ignem infernalem, et ignem graecorum, et ignem sodomorum. Item, si quis de ista compositione aque biberit in secundo fatali, liberabitur ab omni lepra, et paralisi et speciebus eius, de quacumque causa provenerit. Et breviter, quod hec medicina non curat, numquam curabitur». (Ed. f. clxxviii verso-clxxix recto; Ashb. f. 45v, con alcune varianti (di rilievo particolare: ‚ergo... compilavit’ invece di ‚ego... compilavi’; ‚in sero’ invece di ‚in secundo fatali’).

17. Alla fine della ricetta sia l’edizione Lavinheta che il manoscritto laurenziano riportano l’indicazione: ‚Et sic finitur tertia distinctio (ms ‚divisio’) aquarum’, (Ed. f. clxxix verso, Ashb. f. 47r).

parte, con cui l'edizione a stampa si conclude. Le quattro ricette riportate dopo quelle degli oli e attribuite nuovamente a Sant'Egidio compaiono solo nel ms Yale 12 (cfr. sotto).

- g. Osserviamo che l'aqua vite o ,aqua comburens' è sempre considerata dotata della qualità elementare del calore mentre la caratteristica della medicina alchemica, sia essa elixir o quintessenza, è quella di poter interagire con tutte e quattro le qualità elementari, non possedendone nessuna in proprio. E' chiaramente un fattore di arcaicità (anche se non è chiaro se sia voluto o inconsapevole) rispetto alla tradizione alchemica.
- h. L'acqua attribuita a Lullo dall'*Ars Operativa Medica* è un distillato complesso di natura calda, che include molteplici ingredienti (tremontina, miele, legni aromatici e spezie) e si può ottenere in tre gradi di raffinamento e calore crescenti: «Et scias quod quelibet istarum aquarum est calida sed ultima est calidior prima et secunda. Prima vocatur mater balsami. Secunda oleum balsami. Tercia verum balsamum artificiale vocatur», (Yale f. 311r; cfr. Ed. f. clxxix recto; Ashb. f. 47v).¹⁸
- i. La quarta parte, che nell'edizione a stampa è distinta dal titolo: *Sequitur de oleis*, contiene cinque brevi ricette la cui caratteristica saliente è l'indicazione di estrarre (,extrahe') o fare (fac) oleum ad usum laicorum.¹⁹

Yale ms 12, ff. 311v-312r	<i>Explanatio</i> , ff. clxxix verso – clxxx recto
1 Aqua candida	2 Candida sic fit
Sperma rute	Sperma solis sic fit
Rubrica	Rubria sic fit
Sperma pimpinelle	Sperma rute sic fit
Aqua contra flegma salsum cancrum et fistulam	Sperma pimpinelle sic fit
Contra guttam preservativum	
Laxativum	
Aqua memoriam conservans ²⁰	

18. Il balsamo è nominato anche da altri autori come termine di confronto o nome alternativo per acque e oli medicinali; cfr. per esempio il passo di Teodorico Borgognoni sull',oleum benedictum' (in McVAUGH, *Alchemy in the Chirurgia*, 63); o la distinzione fra i tre gradi di distillazione dell',aqua mirabilis' nel *Liber de oculo* di Pietro Hispano (*Die ophthalmologie (Liber de oculo) des Petrus Hispanus*, ed. A.M. BERGER, München 1899, 44: «Et quod primum distillaverit est quasi argentum, secundario aurum, tertio balsamum»).

19. Ovvero, sembrano rinviare ad un uso tradizionale, secondo la normale accezione del termine ,laicus' = illetterato (R. IMBACH, *Dante, la filosofia e i laici*, tr. it., Marietti, Genova-Milano 2003, 16-20).

20. Nel *De vimis* di Arnaldo c'è un ,vinum ad memoriam reparandam et contra oblivionem' (col. 592B-C), ma fatto con ingredienti diversi e con metodo diverso rispetto a quello della distillazione.

1. Nel ms di Yale il testo si conclude ribadendo l'accostamento fra Lullo e Sant'Egidio: «Hic finiunt aque Sancti Egidii et Raimundi Lullii». Dunque l'autore dell'*Ars Operativa Medica* permette di distinguere con precisione le due diverse tradizioni cui ha attinto per la sua compilazione; e, secondo quanto afferma nel prologo, sono le acque attribuite a Lullo quelle da mettere in relazione con preparati arnaldiani: è appunto quest'affermazione che dobbiamo ora verificare, analizzando i testi farmacologici compresi nelle raccolte di opere mediche di Arnaldo.

I.2 - Acque e vini medicinali secondo Arnaldo da Villanova

Il *De aquis medicinalibus* è un breve trattato che espone l'uso di preparazioni indicate col nome di 'ptisane' o semplicemente di 'aque': si tratta di decotti o infusioni di sostanze vegetali in una base di acqua (per alcune di esse si consiglia di impiegare acqua piovana piuttosto che acqua di fonte, coll. 609F e 610F). Vi sono tre tipi di acque: «aquarum autem triplex est differentia: alia laxativa, alia constrictiva, alia alterativa». ²¹ Esse si suddividono poi (capp. I-III) in acque che sciolgono gli umori concentrati nella testa, nella cavità oro-faringea e in quella toracica; acque diuretiche e acque lassative in senso proprio (purganti); acque astringenti, primariamente contro diarrea, lenteria e simili (cap. IV); infine le acque 'alterative', ovvero preparati che intendono correggere squilibri umorali (contra intemperiem caliditatis ... contra siccitatem hepatis ex sola caliditate, sine humore ... contra modicum excessum frigiditatis, vel phlegmatis ... contra excessum humiditatis ecc.; cap. V). Non vi è cenno alla distillazione; talora si consiglia di mescolare i decotti a vino o altri liquidi, ²² e spesso si suggerisce di addolcirli con sostanze diverse, per renderne meno sgradita l'assunzione. Non vi sono corrispondenze di nessun tipo con le acque descritte nell'*Ars operativa medica*: non è dunque a questo trattato che l'autore del trattatello pseudolulliano può riferirsi quando riconduce ad Arnaldo da Villa-

21. Le prime due sembrerebbero permettere un richiamo alle dottrine dei 'methodici', cui forse si può riportare anche l'affermazione a proposito della «diaphoresis, quae fit ex pororum apertiore, et raritate cutis» (col. 610C); ma rimane prevalente (e presente anche nel caso citato) l'etiologia umorale. Cfr. oltre, note 53, 80, 81.

22. A proposito di un'acqua contro le malattie della cavità toracica («in asthmate, et in vitis hepatis, ut in peripneumonia, et pleuresi frigida») si suggerisce che, qualora il paziente sia molto debilitato, si deve mescolare quest'acqua a una specie di brodo: «decoque pullum, vel gallinam iuvenem pinguem, cum hordeo puro, tamdiu donec liquefiat, tunc tere pullum cum carnibus, et ossibus, et de ptisano parum infunde... si aqua ros, pullis infundatur, quasi incorporata, et mista succositate ipsius pulli detur: hoc valet ad confortandum omnes debilitates» (coll. 604G-605A). Questo preparato richiama diverse ricette di brodi di volatili in cui somministrare l'elixir alchemico, riportate in *Testamentum* III.19, ll. 9-15, 21-25 (le citazioni dal *Testamentum* provengono dall'edizione citata sopra alla nota 1, con riferimento alla parte, capitolo e linee del testo).

nova la 'rivelazione' ottenuta attraverso il re Roberto (di cui occorrerà approfondire il ruolo).

Il *De vinis* è il testo più ampio che Arnaldo, o chi per lui²³ ha dedicato alla composizione di farmaci mediante l'utilizzazione del vino, per quanto il metodo di preparazione sia ben diverso dalla pratica della distillazione e della tradizione dell'aqua vite; di questa tradizione si trovano però alcune tracce nel corpo del testo. Il prologo dell'opera, probabilmente dedicata anch'essa al re Roberto,²⁴ segnala che la tecnica di confezione di vini medicinali è considerata recente: «quia instat tempus, in quo medicinalia confici solent vina». Questa tecnica si basa sul principio della ,exvirtuatio' o ,excorporatio' delle virtù contenute nelle erbe e nelle spezie e sul passaggio di tali virtù al vino attraverso il processo naturale della fermentazione: «accipiamus mustum de vinis albis, de bono loco, et cum eo certis proportionibus, res secundum medicinae semitam exvirtuandas imponamus, et claudamus in vase boni ligni, more aliorum vinorum, conficietur et perficietur ibi quasi a natura, quod arte est comprehensum. Res autem, quae imponendae sunt musto, dum per naturalem ebullitionem ipsius musti adinvicem interius colluctantur, expoliantur a virtutibus earum, et incorporatur virtus ipsarum vino musto» (583D-E). L'estrazione delle virtù dalle sostanze, o la loro ,excorporatio', può essere effettuata in vari modi (585E-G), l'ultimo dei quali implica l'uso del fuoco ed è il più rapido di tutti, perché il fuoco effettua nelle sostanze trasformazioni che producono o portano allo scoperto ciò che normalmente non si vede («ignis autem facit detegi aut acquiri rebus, quibus applicatur, alias et alias proprietates»²⁵).

23. I dubbi sull'autenticità del *de vinis* e del *de aquis* avanzati negli studi di J.A. Paniagua (cfr. nota seguente; e sopra, nota 6) non sono stati a tutt'oggi risolti. La vicinanza del *De vinis* alla tradizione alchemica, su cui torneremo nella terza parte di questo contributo, è messa in evidenza anche dall'inserzione di un capitolo dell'opera (*Vinum extinctionis auri*: ed. Basilea 1585 coll. 590G-591F) in un trattato alchemico attribuito ad Arnaldo da Villanova, ed. in A. CALVET, *Le De vita philosophorum du pseudo-Arnaud de Villeneuve. Texte du manuscrit B.N. lat. 7817 édité et traduit*, in «Chrysopoieia» IV (1990-91), 35-79. Si ricordi poi che il medico Nicola Rochabonella, copista del manoscritto Ashb. 1448, attribuisce il *De vinis* a 'Raimondo' (cfr. sopra, nota 10).

24. J.A. PANIAGUA, *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Fundación Uriach 1838, Barcelona 1994, I.71; cfr. McVAUGH, *Two texts*, cit., p. 83: «If Arnau really had chosen to dedicate a medical work (like *de vinis*) to king Robert, it would have been a wholly understandable tribute, for Robert appears to have been an eager consumer of medical knowledge». Il sovrano angioino era forse anche curioso delle ricerche alchemiche, se prestiamo attenzione ai vari indizi convergenti su di lui dalla letteratura pseudolulliana e arnaldiana (cfr. sopra, nota 7).

25. Un ulteriore metodo di ,excorporatio' viene descritto più avanti (587G-588B): si tratta di produrre, attraverso qualcosa come un etero-innesto sulla vite, uva con le proprietà di altri frutti, per esempio delle prugne. «Et qui scit naturas et potentias rerum simplicium, et habet imaginativam fortem in opere naturae facit apparere mirabilia» (588A): questo passo non manca di suscitare ricordi baconiani, a proposito delle meravigliose operazioni che sembrano magia ma sono il frutto della conoscenza approfondita delle dinamiche naturali. Cfr. anche *Testamentum* I.72 ll. 34-38.

E' a proposito di questa tecnica, non considerata raccomandabile a motivo della difficoltà che implica (586C-D), che Arnaldo ricorda il paragone del vino col sole proposto dai 'figli di Ermete' –sul cui parallelismo con un passo del *Testamentum* pseudolulliano è già stata richiamata altrove l'attenzione.²⁶ Anche un altro elemento ci porta in direzione della tradizione delle acque distillate, indicando anzi in una sorta di anteprima quella che sarà la caratteristica della quintessenza: l'accostamento del vino alla ,theriaca magna' perché com'essa il vino «est rerum contrariarum operativum, quia calefacit corpora frigida per se naturaliter, et infrigidat calida per accidens» (584C).²⁷ Da ciò deriva «quod ipsi perscrutatores scientiae medicinae elegerunt vinum, et descripserunt de eo capitula multa, et in eo decreverunt rerum fieri excorporationem ad usum humanum utilioiorem» (584D). La stessa ,aqua ardens' viene ricordata in alcuni passi, mostrando la presenza contemporanea di diverse ,scuole' nell'ambito della farmacologia basata sul vino (e non solo: appena oltre i passi citati sopra, Arnaldo elenca diverse tipologie di preparazione e di applicazione dei farmaci, utilizzata da «nonnulli modernorum ... multifarie multisque modis».)²⁸

Troviamo una duplice menzione dell'aqua ardens nella descrizione del *Vinum de rore marino* (589A-590B), le cui virtù sono riportate alla tradizione araba. Il rosmarino,²⁹ ,vicarius theriacae' e capace di «renovari sicut aquilam iuventutem», è suscettibile di numerose preparazioni; fra queste l'olio, «quod est in effectu instar balsami», e l'aqua ardens seu vitae', che oltre a curare diversi malanni riesce a riportare «membrum paralyticum frequenter ad calorem». Un uso dell'aqua ardens' in particolare sembra vicino ad alcuni passi dell'*Ars Operativa Medica*: per dare al vino qualsiasi odore o sapore velocemente, «res curiosa, maxime pro curiis et conviviis Dominorum et Regum» (601B), si aggiunge ad esso dell'aqua vitae, quae dicitur aqua ardens», in cui sono state infuse le erbe, o le sostanze o le spezie per un giorno, «et virtus illius rei incorporabi-

26. Da ultimo in M. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto nel Testamentum pseudolulliano, in Alchimia e medicina nel Medioevo*, cit., 77-108: 90-92.

27. Sulla ,theriaca' e il suo rapporto con l'elixir cfr. A. CALVET, *À la recherche de la médecine universelle, in Alchimia e medicina nel Medioevo*, cit., 177-216. Occorre sottolineare però qui la differenza fondamentale delle due azioni elementari esercitate dalla teriaca: l'una ,per se naturaliter', quella opposta ,per accidens'. L'elixir e la quintessenza producono invece entrambi gli effetti con la stessa modalità d'azione, che non è né accidentale (perché è loro propria) né può essere definita propriamente ,naturalis', essendo piuttosto ,artificialis' perché ottenuta attraverso il processo di trasformazione alchemica.

28. Dell'aqua ardens', come si ricorderà, si fa cenno nella parte iniziale dell'*Antidotarium*, quella considerata propriamente arnardiana (MCVAUGH, *Two texts*, cit., 79). Più avanti nel testo del *De vinis*, nella ricetta del *Vinum extinctionis auri*, viene esplicitamente ricordato, disapprovandolo, anche l'uso medicinale dell'oro alchemico: «Ideo falluntur in hoc alchimistae: nam etsi substantiam et colorem auri faciunt, non tamen virtutes praedictas in illud infundunt», 591F. Si noti che l'inciso «multifarie multisque modis» è l'incipit dello *Speculum alkimie* attribuito a Ruggero Bacone; e molto prima, della *Lettera (di Paolo apostolo) agli Ebrei*, I, 1.

29. Che, fra parentesi, è una delle sostanze considerate più vicine alla quintessenza nello pseudolulliano *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*.

tur in ipsa aqua, et erit ibi sapor et odor illius, et de illa aqua imponatur vino, et erit vinum in sapore et odore illius» (601C).³⁰

I.3 – *Un magistero leggendario*

Il risultato che si può trarre dall'analisi parallela dell'*Ars Operativa Medica* e di questi testi farmacologici arnaldiani è senza alcun dubbio negativo: tanto il metodo di preparazione che le ricette dei preparati che l'autore del testo pseudolulliano si attribuisce non hanno riscontro né nel *De aquis* né nel *De vinis*. Perché allora l'indicazione nel prologo dell'ascendenza arnaldiana, con l'aggiunta della linea di trasmissione di una parte delle ricette ad opera del «serenissimo Rege Roberto sub secreto sigillo»? E' ben noto che altri testi del corpus pseudolulliano fanno riferimento al re Roberto, e anche il *Rosarius* arnaldiano è in qualche modo in relazione con il sovrano. Tuttavia né gli scritti alchemici pseudolulliani dedicati al re Roberto né il *Rosarius* contengono elementi che possano essere indicati come fonte delle ricette conservate nella seconda e nella terza parte dell'*Ars Operativa Medica*.

Dobbiamo allora concludere che il richiamo al magistero arnaldiano contenuto nel prologo è, per così dire, 'vuoto': ovvero è un mero tentativo di rendere autorevoli alcune ricette elaborate o rese note dall'autore che del resto, indicando se stesso col nome di Raimondo Lullo, tradisce –se ho ben compreso le dinamiche attributive del corpus pseudolulliano– una composizione almeno posteriore al *Liber de secretis naturae*. L'indicazione della trasmissione di questo sapere da parte di Re Roberto sotto la promessa del segreto altro non sarebbe che un elemento tendente ad avvalorare tale filiazione; ed il carattere pre-alchemico delle preparazioni, che indica l'appartenenza dell'*Ars Operativa Medica* a quella 'zona grigia' dove farmacologia e alchimia continuano a interagire a lungo, come

30. Questo tipo di utilizzazione trova più propriamente riscontro nella parte 'teodoriana' dell'*Ars operativa*, (cfr. Ed., f. clxvii recto). Non si è ritenuto utile prendere in considerazione in questo contesto opere 'arnaldiane' sicuramente spurie, come la *Nova recepta electuarii mirabilis praeservantis ab epidimia et confortantis mineram omnium virtutum* (1643F-1646E), che presenta una medicina fatta mediante la distillazione e con caratteristiche simili a quelle dell'acqua di vita, ma utilizzando come sostanza di partenza la rugiada; o come la *Epistola de sanguine humano distillato*, dove il metodo della distillazione è applicato all'elaborazione di un 'elixir vitae' (esplicitamente distinto dall'elixir alchimiae'), che differisce profondamente dalle acque sia nella composizione dei farmaci sia, anch'esso, nella sostanza che viene sottoposta alla distillazione. Sicuramente più promettente sarebbe analizzare il *De aqua vitae simplicis et composita*, testo alchemico correntemente attribuito ad Arnaldo (cfr. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 136 col titolo *Aqua vitae*). In questo testo, stando ad un sintetico resoconto di Antoine Calvet, «Arnaud, après avoir expliqué selon un procédé élaboré par Teodorico Borgognoni dans le *De aqua vitae* (inc. «Aqua vitae prima simplex, secunda composita...») comment à partir du vin est fabriqué l'eau ardente, dénombre les multiples applications médicales de l'eau-de-vie à condition de respecter l'ordre des signes du zodiaque dont chacun des signes gouverne un organe» (A. CALVET, *À la recherche de la médecine universelle. Questions sur l'elixir et la thériaque au 14e siècle*, in *Alchimia e medicina nel Medioevo*, cit., 177-216: 182). Ma non è stato possibile esaminare questo testo.

mostrano tanti manoscritti,³¹ potrebbe indicare tanto una scarsa inclinazione alla ‚purezza‘ metodologica quanto una vera e propria intenzione arcaizzante come quella che a suo tempo abbiamo riscontrato nel *Liber de investigatione secreti occulti*. Quanto fin qui osservato invita dunque a riconsiderare criticamente ciò che avevo sostenuto in relazione all'antichità dell'*Ars operativa medica* e al suo rapporto col *Testamentum*, che mi era sembrato di poter affermare a partire dall'interesse di quest'ultima opera per le preparazioni medicinali;³² assieme alle caratteristiche della tradizione manoscritta dell'*Ars operativa medica*, porterebbe piuttosto a classificare questo trattatello sulle acque come una testimonianza relativamente tarda (ultimi decenni del XIV secolo o inizi del XV).³³

La domanda di fondo sull'origine del legame fra l'alchimia pseudolulliana e l'insegnamento di Arnaldo da Villanova non riceve dunque alcun lume dall'analisi dell'*Ars operativa medica*, che in conclusione possiamo solo annoverare fra le testimonianze di tale legame e del formarsi della leggenda di Lullo alchimista,³⁴ in cui la figura di Arnaldo gioca un ruolo chiave, come sappiamo da numerosissime testimonianze antiche e moderne.

II. INTENTIO ALKIMISTARUM VS. INTENTIO MEDICORUM

Per rintracciare la radice di questo legame dobbiamo pertanto tornare ancora una volta alla fonte da cui era emerso il suggerimento di indagare il possibile rapporto fra Arnaldo e lo pseudo-Lullo come, rispettivamente, maestro e discepolo nel contesto dell'insegnamento medico a Montpellier: ovvero il *Testamentum*.³⁵ A distanza di dieci anni vale la pena di riesaminare la questione alla luce di alcuni contributi di Michael McVaugh, che permettono di affinare l'indagine allora abbozzata, utilizzando inoltre come strumento l'edizione del testo pseudolulliano, nel frattempo completata.³⁶ Proprio nel recensire questa

31. Si veda, per es., P. CHERUBINI, *Lapidari, virtù terapeutiche di pietre piante e animali, scongiuri in un codice medico-alchemico tardo-medievale a Palermo*, in «Pan. Studi dell'Istituto di Filologia Latina 'Giusto Monaco' dell'Università degli studi di Palermo» 18, (2001). In questi codici, i testi e le ricette propriamente alchemici si mescolano con testi o ricette appartenenti alla tradizione medica e con ‚segreti‘, venendo a costituire un'area di sovrapposizione fra materiali di origine e spesso anche di lingua diversa (latino e volgare). Un esempio di questo tipo di manoscritti è lo stesso Ashb. 1448 considerato in precedenza (cfr. sopra, nota 10).

32. PEREIRA-SPAGGIARI, *Il Testamentum alchemico*, cit., *Introduzione storica*, xxv nota 1. Il *Tractatus aquarum medicinalium* citato come proprio dal Magister Testamenti in realtà non può essere identificato con l'*Ars operativa medica*, da cui la pratica di preparazione ‚lapidis dissoluti‘ riportata sinteticamente nei capitoli III.18-19 differisce in maniera sostanziale.

33. Forse specialmente legata al lullismo veneto, cfr. sopra nota 11.

34. Su cui v. ora C. CRISCIANI, *Il papa e l'alchimia. Felice V, Guglielmo Fabri e l'elixir*, Viella, Roma, 2002, 89-94.

35. Cfr. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 122-123.

36. Cfr. sopra, nota 1.

edizione per «Arxiu de Textos Catalans Antics» McVaugh ha infatti segnalato tre ulteriori elementi che possono essere adottati a conferma dell'indicazione sui rapporti fra Arnaldo e il Magister Testamenti: il modo in cui quest'ultimo utilizza la nozione di ‚humidum radicale’ adattandola al discorso alchemico;³⁷ l'utilizzazione del termine ‚colligare’ nello stesso senso medico-filosofico in cui è usato nel *De dosi tyriacalium*;³⁸ il raffronto fra l'autocitazione del *De intentione alkimistarum* a proposito della dottrina dello stato neutro fra salute e malattia e il concetto di ‚neutralitas’ nel *De intentione medicorum*.³⁹

A proposito di quest'ultima indicazione, McVaugh sottolinea la consapevolezza filosofica sottesa alla comparsa del tema della ‚neutralitas’ nel *Testamentum* e suggerisce che il *De intentione alkimistarum* potesse essere stato scritto «in imitation of (or in homage to) Arnau de Vilanova's *De intentione medicorum*». Raccogliendo questo suggerimento, si è ritenuto opportuno analizzare dettagliatamente il *De intentione alkimistarum*, che ha uno status alquanto peculiare all'interno del corpus pseudolulliano: pur essendo infatti una delle poche opere citate esplicitamente all'interno del *Testamentum*, e per di più in maniera tale da essere sicuramente identificabile come uno scritto dello stesso autore,⁴⁰ questo trattatello non presenta nessuna delle caratteristiche ‚lulliane’ propriamente dette (alfabeto, figure, correlativi). Tuttavia nei suoi capitoli iniziali espone il nucleo di una teoria alchemica⁴¹ che inizia con una rassegna di diverse modali-

37. Cfr. ora su questo tema i contributi di Chiara Crisciani e Giovanna Ferrari. Sulla concezione dell'*humidum radicale* nel *Testamentum* v. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto*, cit., 97-108.

38. *De dosi tyriacalium*, AVOMO vol. 3 p. 81: ‚colligantia seu complexio’. Il Magister Testamenti fa un ampio uso del termine ‚colligare’ e suoi derivati in relazione alla composizione naturale dei corpi elementari e a quella del misto artificiale.

39. Su questo tema in rapporto alla nozione di medio cfr. il contributo di M. Pileggi.

40. Quanto segue amplia e per qualche aspetto precisa la essenziale caratterizzazione del testo data in *The alchemical corpus*, cit. Il *De intentione alkimistarum* è nominato due volte esplicitamente nel *Testamentum*: I.97, ll. 8-12 (questa è la citazione su cui si basa l'osservazione di McVaugh appena riportata), «nos vocamus ‚neutrum’ secundum considerationem expressam in tractatu »De intencione alkymistarum sapientum«: non tamen in quantum sit neutrum per abnegacionem extremorum, sed per participationem unius et alterius; et omnia sua extrema dicuntur corpora et spiritus, ex quibus omnia neutra et omnia media procreantur». Cfr. II.20, ll. 77-86: «Et sic, fili, nostrum sulphur habet virtutem sigillandi et formandi simile sibi et totum, quod homo petit, et non recipiendi. Et ideo dicimus quod ipsum est pater et semen masculi, propter ignoranciam cuius multum decipiuntur stolidi alkimiste et imperiti, qui credunt sine igne nature fixare amalgamata, non respiciendo virtutem rei proprie, que habet ea portare ad perfectionem vere digestionis. Quoniam res multum cruda est argentum vivum usuale et grosse substancie; quapropter necesse est, ut virtus ei fortis administretur, que habet ipsum ad perfectionem ducere. Et super hoc locuti sumus multum large in nostro libello „De intencione alkymistarum”».

41. Il testo non è disponibile in edizioni moderne né vi sono studi specificamente dedicati ad esso; si utilizza l'edizione in *Verae alchemiae artisque metallicaе citra aenigmata, doctrina, certusque modus* pubblicata a Basilea nel 1561 da Guglielmo Gratarolo (edizione anastatica. a. c. di D. Kahn, Manucius – BIUM, Paris 2003). I capitoli ‚teorici’, I-III, sono seguiti da una ‚practica’ suddivisa in quattro ‚regimina’ (‚dissolutio, divisio/sublimatio, reductio, fixatio’) che portano alla produzione dell'«Elixir magnum et album et rubeum... primum opus perfectum» (151); ad essa seguono

tà di realizzazione dell'opus, alcune delle quali sono giudicate con molta severità,⁴² mentre altre, che seguono il 'cursum naturae' (idea-chiave del *Testamentum*), vengono considerate affidabili.⁴³

Nel secondo capitolo la 'intentio' degli alchimisti è così delineata: «haud nitantur vel intendant solum velle facere frustum metalli sed velint tantum ac tam alte transcendere naturam, ut ipsi possint semel facere rem unam aud decies aut centies aut millies pluquam perfectam» (141). La natura, infatti, non può produrre «in suo naturali cursu» nient'altro che cose singole e formate di parti «perfectas aut imperfectas aut neutras». L'esempio della cosa più perfetta (ma inerte) è, ovviamente, l'oro, «quod est perfectum et amplius non est»; i metalli sono definiti corpi neutri ('neutra'); mentre una serie di altre sostanze ('sal, alumina, aïremes [o eramenta], vitriolum, sulfur, arsenicum, sal armoniacum, mercurius') contengono in sé non uno ma due aspetti, neutralità e imperfezione, e perciò «alias dicuntur res naturales, non naturales et contra naturam». Queste sostanze possono essere portate ad uno stato di perfezione soprannaturale ('supra naturam'), solo attraverso una riduzione –considerata tecnicamente difficile– alla massima semplicità e sottigliezza, ragion per cui si raccomanda agli artefici somma prudenza nell'accingersi all'opera, «ne tempore abutantur et vita propria in rebus crassis et extraneis aut sophisticis». Essi devono invece tener salde «suas intentiones et cogitationes in rebus firmis et stabilibus, sequendo naturam per amabilem viam ut ea iis donare velit de suis gratiis» (che è quanto promette Natura personificata al Magister Testamenti).

Queste enunciazioni, ove risuonano quasi alla lettera i temi dei primi capitoli della *Theorica Testamenti*, per quanto qui esposti in forma molto rudimentale, sono seguite da un capitolo in cui viene proposta una dottrina della formazione dei metalli analoga a quella dell'opera maggiore,⁴⁴ per giustificare il fondamento del processo alchemico nella separazione dei quattro elementi: «Scias ergo quod ex omnibus rebus a quibus separare potueris terram, aquam, aerem, et ignem, poteris secure dicere quod in illis aut ex illius rebus potest creari lapis Philosophorum aut sit ex divisione elementari aut per conversionem elementarem» (142). L'autore dichiara tuttavia che le sostanze con cui è prefe-

---

no alcuni capitoli che ricordano da vicino il modo di procedere nella terza parte del *Testamentum*: tre diverse preparazioni dell'elixir, (*De alio Elixir per aliam viam*, *Tertium Elixir*, *Quartum regimen Elixiris*, *De alio Elixiri in genere*); un capitolo *De nonnullis abbreviationibus Artis*, uno sulla 'multiplicatio' (secondo un modello numerico diverso da quello elaborato nel *Testamentum*) e il capitolo finale *De furnis et vasis*.

42. «Modeste fili, intentiones operantium in mundo sunt diversae et extraneae», ed. cit., 140. Fra queste si può individuare la posizione riprovata nel *Testamentum* II.20: «Alii congelare volunt et fixare mercium festinanter extra cursum naturae».

43. Ed. cit., 140: «Sed nos reperimus alios qui ratione naturali sequebantur cursum in suis operibus, ideo illis fides adhibui debuit».

44. Sulla dottrina della formazione dei metalli v. M. PEREIRA, *Prima materia. Echi aristotelici e avicenniani nel Testamentum pseudolulliano*, in *Aristoteles chemicus. Il IV libro dei Meteorologica nella tradizione antica e medievale*, Academia Verlag, Sankt Augustin 2002, 145-164.

ribile operare sono l'oro, l'argento e l'argento vivo, confermando sia la propria vicinanza alla pratica principale descritta nel *Testamentum*, sia la presenza di cenni che vanno in direzione della concezione rupescissiana della quinta essenza e della possibilità di estrarla da qualsiasi sostanza.⁴⁵

L'esame del trattato, che non occorre per il nostro scopo attuale condurre più dettagliatamente, non smentisce sicuramente l'opinione di McVaugh sopra riportata, che cioè l'autore volesse esplicitamente evocare nel titolo il *De intentione medicorum* di Arnaldo, ma non ci permette nessun progresso ulteriore in relazione al rapporto fra pseudo-Lullo e medicina arnaldiana. Se però, come l'esame condotto e qui appena delineato consente di affermare, i contenuti e il lessico del *De intentione alkimistarum* confermano il suo strettissimo legame col *Testamentum*,⁴⁶ altro non resta da fare che tornare, ostinatamente, su questo testo, però sotto un'angolatura cambiata rispetto all'indagine di dieci anni fa, che aveva tratto spunto dalla constatazione di una cripto-citazione dagli *Aphorismi de gradibus* nel testo pseudolulliano. Se infatti accogliamo come ipotesi di ricerca l'indicazione che il Magister Testamenti abbia tenuto in speciale considerazione il *De intentione medicorum* di Arnaldo, si può provare a verificare se in quest'opera arnaldiana vi siano elementi di risonanza con il *Testamentum*. Nulla più di questo, al momento: ma, come vedremo, questa lettura dà qualche conferma e orienta verso nuove piste d'indagine.

III.1 – *La scelta di campo del 'medico perfetto'*

Anche per questo passo occorre prendere le mosse dal lavoro di Michael McVaugh sul *De intentione medicorum*. Nel saggio introduttivo che accompagna l'edizione, nel volume V,1 dell'*Opera medica omnia* di Arnaldo, l'attenzione si focalizza sulle problematiche epistemologiche che l'autore affronta in quest'opera, definendo con nettezza i lineamenti del suo 'strumentalismo' medico e sottolineando più volte il carattere fondativo e la tenuta di questa sua posizione.

Questa scelta epistemologica arnaldiana è decisamente lontana dalla posizione del Magister Testamenti, che non solo intende la ricerca alchemica come una ricerca di medicina e di filosofia naturale, richiamando la posizione che Ruggero Bacone aveva esplicitamente tenuto nell'*Opus maius* e nell'*Opus Tertium*,⁴⁷ ma

45. Cfr. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto*, cit., 93-96, 107. La struttura operativa del *De intentione alkimistarum* presenta alcuni tratti affini a quella del *Rosarius* arnaldiano: un confronto fra i due testi esula tuttavia dal proposito di questo contributo, che si è scelto di focalizzare sul rapporto fra testi alchemici pseudolulliani e testi medici arnaldiani.

46. Nel *Testamentum*, fra l'altro, il termine 'intentio' è utilizzato di frequente, sempre con significato identico o molto vicino a quello arnaldiano, che McVaugh traduce come 'theoretical standard' (cfr. 159).

47. Come avevo fatto rilevare ne *Loro dei filosofi. Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, CISAM, Spoleto 1992, 48-56. Tornando recentemente sulla concezione baconiana dell'alchimia,

su questa base ritiene anche di poter proporre l'alchimista (ovvero se stesso) come ‚medicus perfectus‘, polemizzando contro l'ambiente medico del suo tempo.⁴⁸ Se questo ambiente era, effettivamente, Montpellier (come si è cercato di dimostrare negli studi indicati alla nota precedente e nell'introduzione storica all'edizione 1999 senza ricevere, fin qui, nessuna smentita⁴⁹), possiamo ragionevolmente ipotizzare che la critica del Magister Testamenti potesse essere suscitata dalla constatazione di quelle caratteristiche «confusing and even daunting» che Michael McVaugh rileva nell'insegnamento a Montpellier negli anni in cui veniva introdotta, ad opera di Arnaldo ed altri maestri, la ‚nuova medicina‘, ovvero il ‚nuovo Galeno‘;⁵⁰ e questa situazione può essere forse considerata la (o una) causa del suo allontanarsi dall'ambiente medico ove si era for-

---

Agostino Paravicini Bagliani rileva uno sviluppo che conduce Bacone a rapportarsi diversamente alla tradizione alchemica negli ultimi decenni della sua vita. A. PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone e l'alchimia di lunga vita. Riflessioni sui testi*, in *Alchimia e medicina*, cit., 33-54: p. 51, «tra il primo [*Opus maius*] e l'ultimo [*Liber sex scientiarum*] testo baconiano sulla ‚prolongatio vitae‘ si osserva un'importante evoluzione, anzi, su alcuni punti, persino una fondamentale contraddizione. L'*Opus maius* propagandava una concezione dell'alchimia vegetale (e anche degli altri due mondi della natura) che costituiva di per sé una grande novità. Il *Liber sex scientiarum* affida la ‚prolongatio vitae‘ a tre scienze –ottica, astronomia, alchimia, oltre che alle scienze sperimentali – e all'alchimia conferisce un ruolo centrale, perché è l'oro ormai l'unico ingrediente che permette di ottenere l'‚aequalitas‘ delle ‚complexiones‘. Ciò significa allora concretamente che il *Liber sex scientiarum* deve essere letto alla luce delle correnti filosofiche e scientifiche degli anni ottanta (e forse anche inizio anni novanta) del Duecento e non di quelle degli anni sessanta». A mio avviso non si può però sostenere che l'affinità fra alchimia e medicina compaia solo nell'*Opus Maius* (ivi, p. 54; meglio sarebbe dire, eventualmente, solo nelle opere del 1267: cfr. i passi citati a 55 de *L'oro dei filosofi* dall'*Opus Tertium* e dall'*Opus Minus*) perché, seppure nel tardo *Liber sex scientiarum* l'oro che conferisce il prolungamento della vita sia quello alchemico, la finalità del prodotto dell'alchimia permane quella di conferire al corpo umano vita e salute (e, si potrebbe aggiungere, che cos'altro era l'‚aurum per magisterium‘ dell'*Opus Maius*? La distinzione dall'oro degli alchimisti che ivi Bacone poneva non era in funzione dell'uso dell'oro naturale, ma di una diversa concezione della produzione dell'oro artificiale). Paravicini Bagliani mostra peraltro, in maniera decisiva, che non si può limitare la ricerca alchemica di Bacone all'alchimia ‚organica‘, ovvero focalizzata sull'uso di sostanze vegetali e animali; così facendo, lo studioso permette di inserire Bacone nell'impressionante sviluppo della ricerca alchemica nella seconda metà del Duecento e anche di spiegare assai meglio di quanto non facesse il giudizio di Robert Multhauf, secondo cui l'alchimia baconiana non ebbe un seguito (giudizio accolto ne *L'oro dei filosofi* pp. 65-66, nonostante il tentativo di limitarne le conseguenze), la consistente impronta baconiana in un alchimista di inizio Trecento sicuramente non artardato su posizioni vecchie, anzi aggiornatissimo sugli ultimi sviluppi della ricerca, qual è il Magister Testamenti.

48. Questa posizione del Magister Testamenti, già messa in luce ne *L'oro dei filosofi*, cit., è analizzata con maggiori dettagli nel più recente *L'alchimista come medico perfetto*, cit.

49. Una indiretta conferma viene inoltre dal lavoro di D. JACQUART, *La médecine médiévale dans le cadre parisien*, Fayard, Paris 1998: né i problemi dottrinali discussi nel contesto parigino hanno riscontro nel *Testamentum*, né le dottrine alchemiche su elixir e quinta essentia suscitano echi a Parigi (cfr. in special modo p. 494).

50. Cfr. L. GARCIA BALLESTER, *Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): El Hipócrates latino y la introducción del nuevo Galeno*, in «Dynamis. Acta Hispanica ad medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam» 2 (1982), 97-158.

mato, per accogliere le suggestioni alchemiche e farsi filius Hermetis.⁵¹ Ed è forse possibile spingersi a pensare che l'idea, di origine baconiana, della stretta equivalenza fra alchimia, filosofia naturale e medicina, abbia guidato la sua scelta di campo nella controversia fra medici e filosofi, sviluppatasi a partire dalla tensione fra lo status della medicina nelle opere di Galeno e la definizione di scienza vigente nella scolastica, per cui il riconoscimento arnaldiano della natura e dei limiti della certezza medica poteva anche sembrare una minaccia alla dignità istituzionale di essa.⁵²

Il fatto che lo ‚strumentalismo‘ arnaldiano fosse generalmente condiviso nell'ambiente medico di Montpellier⁵³ non solo non escluderebbe la possibilità di una voce contraria, più o meno isolata,⁵⁴ ma renderebbe conto agevolmente del tono veramente molto aspro della polemica condotta nel *Testamentum* contro i ‚medici moderni et iuvenes‘ e della sbandierata adesione alle ‚opiniones methodicorum‘ che, nel *De sectis* di Galeno, erano presentati come l'ala teoreticamente oltranzista della medicina. Alla fine del '200 non risulta fossero presenti nelle facoltà mediche autori che si riferissero in maniera così esplicita alla tradizione dei ‚methodici‘,⁵⁵ mentre sicuramente l'altro approccio criticato da Galeno, quello degli empirici, era riconoscibile nella realtà presente e, oltre ad

51. Sulle caratteristiche dell'insegnamento medico a Montpellier si veda McVAUGH, *Introduction*, in AVOMO V.1, *De intentione medicorum*, 134-135 e passim.

52. *Ivi* 136; cfr. 144: «The crux is again the issue of purpose or function, of ‚intentio‘. The natural philosopher aims at ‚perfectam rerum cognitionem‘, at a complete understanding of things, of their nature and its causes; the physician, however, only needs to understand what will perfect his treatment of the patient (‚opus‘)». Sulla distinzione fra ‚via medicorum‘ e ‚via philosophorum‘ in Bernard Gordon v. p. 194. Sulle caratteristiche della medicina scolastica P.G. OTTOSSON, *Scholastic Medicine and Philosophy: A Study of Commentaries on Galen's Tegni*, Guerini e Associati, Napoli 1984; sulla complessità dell'integrazione del sapere medico nell'istituzione universitaria J. AGRIMI e C. CRISCIANI, *Edocere Medicos. Medicina scolastica nei secoli XIII-XV*, Guerini e Associati, Napoli 1988.

53. McVAUGH, AVOMO V.1, *Introduction*, 193.

54. Sulla diffusione dell'alchimia nella regione occitana e in Catalogna, diversi studi recenti dipingono un panorama interessante (A. CALVET, *Le Rosier alchimique de Montpellier*, Texte, traduction, notes et commentaire par Antoine CALVET, CEROC IX, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 1997; Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, Barcelona 2002, in particolare 229-255; S. THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie Médiévale en pays d'Or*, cit.). Tuttavia gli elementi finora messi in luce non sono sufficienti a verificare se/quanto essa fosse diffusa negli ambienti medici, in modo da poter stabilire se il Magister Testamenti rappresenti una linea di ricerca diffusa nel contesto medico o non sia, piuttosto, un caso isolato.

55. Nonostante che la valorizzazione della medicina come scienza degli universali da parte del Magister trovi riscontro in autori come Taddeo Alderotti e Pietro d'Abano, non risulta che nella discussione scolastica sul carattere scientifico della medicina vi sia stato uno schieramento o scuola che si richiamasse alla antica scuola dei Metodici, criticata da Galeno nel *De sectis* (nello studio di OTTOSSON, cit. sopra, nota 46, non si fa cenno all'esistenza di un richiamo alla setta metodica, nemmeno nel paragrafo sugli universali nella medicina; nessuna indicazione in tal senso neppure in AGRIMI e CRISCIANI, cit. sopra, nota 46, né in JACQUART, *La médecine*, cit. sopra, nota 43). Eppure il *De sectis*, con il commento alessandrino, era sicuramente un testo conosciuto.

essere criticato da Arnaldo,⁵⁶ lo era anche dal Magister Testamenti.⁵⁷ Che nella sua critica questi potesse poi aver di mira anche la posizione e la figura stessa di Arnaldo da Villanova, oltre agli empirici, potrebbe indicarlo un passo in cui distingue la propria posizione da quella di chi scrive di argomenti naturalistici con intento teologico: «Quapropter, fili, hoc quod dicemus et iam diximus velis intelligere cum spiritu scientifico, et non agiografico nec vulgarifico, quia sic loquimur ad respectum nature, operationi cuius tu habes assimilari etiam [i]n ipso magisterio». (I.3, ll. 18-21).⁵⁸

III.2 - *Il Testamentum e il Liber de intentione medicorum: parallelismi e divergenze*

Al di là della posizione polemica, tuttavia, il *Testamentum* presenta elementi di intreccio con il *De intentione medicorum* che vanno ben oltre coincidenze puntuali, come quella segnalata a suo tempo relativamente agli *Aphorismi de gradibus*; quello che qui si riscontra è piuttosto un atteggiamento simile a quello rilevato in quei passi del *Codicillus* che agli *Aphorismi* arnaldiani fanno chiaramente riferimento rovesciandone però il senso epistemologico.⁵⁹ Fra la posizione del Magister Testamenti e quella che Arnaldo adotta nell'opera dedicata a definire le condizioni di verità della conoscenza medica riscontriamo pertanto una relazione complessa, che vede la convergenza su alcuni temi, il contrasto su altri: ma, anche quando c'è contrasto, è trasparente il fatto che entrambi gli autori stanno riflettendo su problemi identici o vicinissimi.

Abbiamo già richiamato la diversa valutazione del rapporto fra medico e filosofo naturale; nel *De intentione medicorum* il ‚naturalis philosophus' o ‚naturalis artifex'⁶⁰ è colui che «suam considerationem et cognitionem ad opus non ordinat sed ad plenariam comprehensionem nature corporis mobilis», mentre il medico «non profundat et elevat tantum considerationem suam ut inquirat seu faciat mentionem de principio primo et originali virtutum, sicut philosophus naturalis ... quia medicus suam cognitionem et theoreticam ut supra tactum est

56. Cfr. McVAUGH, AVOMO V. 1, *Introduction*, 138, nota 30.

57. Cfr. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto*, cit., 86-89.

58. Sul rapporto fra medicina e teologia in Arnaldo, J. ZIEGLER, *Medicine and Religion ca. 1300. The case of Arnau de Vilanova*, Clarendon Press, Oxford 1998, in particolare cap. 2 e conclusioni.

59. Devo ancora una volta rinviare al mio contributo nell'incontro del 1994, dove scrivevo: «si noti la meticolosità del lavoro mimetico, che però permette all'autore del *Codicillus* di andare esattamente contro la propria fonte, affermando che la ‚aestimacio' dell'artista è «certa propinqua veritati», mentre Arnaldo aveva affermato solo che essa è «appropinquans veritati» ...; che la verità che si ottiene è verità ‚tout court', e non «possibilem veritatem»; e che le spiegazioni che Arnaldo aggiunge «propter minores» saranno sì aggiunte, ma, da autentico alchimista, «sub mystico sermone» (PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 124-125). La vicinanza fra *Testamentum* e *Codicillus*, opera forse dello stesso autore, o quanto meno di autori sicuramente molto vicini e in collaborazione tra loro, era stata segnalata già ne *L'oro dei filosofi*, cit., 89-90.

60. *De intentione medicorum*, 107-108.

ordinat ad opus et ideo plus cognoscere in theorica sua non curat ,quam illud quod sufficit ei ad opus regulandum seu rectificandum'». Anche all'inizio del *Testamentum* incontriamo un'affermazione che sembra delimitare analogamente il campo dell'alchimista: «Et cum ista pars philosophie non potest dari absque theorica et practica, dicimus quod theorica est illa pars, in qua dispositiones corporum permutabilium ad temperamentum sunt assignate et demonstrate ad essendum cognite tantum, quantum est necessarium ad perfectionem nostri magisterii. Practica vero est illa pars, in qua forma et modus recte operandi describitur, secundum exigenciam dispositionis precognite per theoricam». ⁶¹ E, a confermare la vicinanza alla riflessione medica, il capitolo successivo si centra sulla distinzione fra ,temperamentum', ,intemperamentum' e ,neutralitas' e sulla problematica della composizione delle medicine, con una puntata polemica contro la discussione scolastica sul misto che risulta dalla fermentazione. ⁶² Ma subito dopo la portata di questa polemica si precisa: non si tratta di contrapporre alle considerazioni filosofiche, definite in maniera sprezzante ,superflua fantasmata', una delimitazione di campo nel senso dello strumentalismo arnaldiano, ma una considerazione filosofica di matrice diversa, il cui primato sulla finalità pratica viene affermato senza esitazioni: «debes intelligere quod omnis filius doctrine debet considerare dupliciter omnes partes theorice, accipiendo strictius quod capi poterunt secundum naturam suorum generum. Ob hoc quoque debent considerari et intelligi per rationem secundum id, quod in se sunt, et aliquociens secundum id, quod sunt signa recta et propinquiora secundum naturam ad aliquem significabilem respectum per cognitionem in corporibus temperabilibus. Sed consideracio prima, fili, debet precedere in ordine doctrine intellectualis». ⁶³ Dopo di che, la concreta dimostrazione del primato di una teoria che abbraccia i «principia naturalia primordialia et succedencia in opere nature» è fornita dal terzo capitolo, esposizione di una cosmologia quintessenziale che dev'essere intesa «cum spiritu scientifico, et non agiografico nec vulgarifico», secondo il passo che già abbiamo messo in evidenza. ⁶⁴

Il problema che occupa Arnaldo e il Magister Testamenti è chiaramente lo stesso, ovvero l'incidenza della conoscenza teorica sulla pratica (,opus') e si deve

61. *Testamentum*, I,1, ll. 22-28.

62. *Testamentum*, I,2 ll. 16-20: «Et per hoc talis consideratio [i.e., ,circa temperamentum'] exultat a toto suo fine, sicut ille, qui alienatur per superflua fantasmata, qui inquit, utrum temperancia per innatum ingenium nature et per voluntatem magistri in fermento acquiritur per colliganciam miscibilium in medicina constituenti unum habitum vel diversos».

63. *Testamentum*, I,2, ll. 39-44.

64. Questa affermazione è inoltre seguita da un inciso che sembra rinviare a un insegnamento orale più dettagliato o perspicuo: «et nos bene intelligas, sicut iam dictum est et non ut scribitur». La necessità di un atteggiamento ,scientificus' nell'alchimista è ribadita nella seconda parte del *Testamentum* (II, 24, ll. 60-61: «Fili, cum spiritu scientifico habes intelligere istud, quod nunc tibi dicemus...»), dove sembra riferirsi alla capacità di interpretare razionalmente le metafore presenti nei testi d'alchimia più antichi e in alcuni versi dal significato alchemico ed evangelico – capacità che nasce dalla convinzione di seguire la natura nel suo ,cursus'.

sottolineare che nel *Testamentum* questo problema viene messo in relazione con la preparazione dei farmaci, ovvero con un tema quanto mai arnaldiano. E tuttavia la risposta data nell'opera alchemica diverge al massimo dalla posizione del medico, poiché l'intreccio di teoria e pratica dell'alchimista ha di mira – e ritiene di poter ottenere – la conoscenza più profonda possibile dei segreti di natura;⁶⁵ mentre per Arnaldo è fondamentale tenere separata la conoscenza filosofica (tantum scire, 123) dall'operatio' (122, 25ss), perché per il medico è ,causa' ciò che per il filosofo è «via veniendi ad notitiam cause» (123), l'alchimista ritiene di conseguire proprio attraverso le operazioni alchemiche la conoscenza della «semita naturae».

Il Magister Testamenti però non è semplicemente un filosofo che abbia per scopo l'ottenimento di una conoscenza teorica: tutta la sua ricerca è tesa a realizzare un nuovo farmaco. Sicché la riflessione sull'elixir come farmaco è il punto in cui il Magister Testamenti mostra la massima vicinanza con le posizioni di Arnaldo: se infatti in quest'ultimo lo scopo della medicina è costantemente tenuto presente come duplice –recuperare la salute e conservarla– e la velocità dell'intervento medico/farmacologico è una delle motivazioni principali addotte per spiegare la scelta strumentalista,⁶⁶ la concezione dell'elixir come rimedio curativo e conservativo⁶⁷ e la sottolineatura della sua velocità d'azione nel *Testamentum* potrebbero ben spiegare il volgersi all'alchimia di un medico formatosi alla scuola o comunque nell'entourage arnaldiano.⁶⁸

65. Come sottolinea McVaugh a proposito del contrasto fra la posizione di Arnaldo e quella di Averroè (AVOMO V.1, *Introduction*, 144), «both would concur that there exist two branches of medical knowledge, theoretical and practical... but for Arnau both these branches have practice (operatio') as their object, while for Averroes that is true only of active and practical knowledge; theoretical knowledge wishes only "to know, not to act"». Su questo piano la posizione del Magister Testamenti collima con quella di Arnaldo, ma la conoscenza teorica finalizzata all'operatio' ha le caratteristiche della ,scientia' com'è definita in Averroè piuttosto che dell',ars' come in Arnaldo: infatti per lui l'alchimia è sia ,scientia' che ,ars' (cfr. PEREIRA, *L'oro dei filosofi*, cit., 134-143; *Tra scienza ed esperienza*, in «KOS» (2002), 34-39. Il dibattito sul rapporto fra ,ars' e ,scientia', che a Montpellier aveva toccato la medicina a partire dagli anni '90, in ambito alchemico si presenta con molte articolazioni: cfr. C. CRISCIANI, *La 'quaestio de alchimia' fra Duecento e Trecento*, «Medioevo. Rivista di storia del pensiero medievale», 2 (1976), pp. 119-169; B. OBRIST, *Art et nature dans l'alchimie médiévale*, «Revue d'histoire des sciences», 49 (1996), 215-286.

66. *De intentione medicorum*, 109-110: «promptius festinet opus rectum». Cfr. 114, 124 dove la contrapposizione fra ,philosophus' e ,medicus' è tutta risolta nella questione della velocità dell'intervento.

67. *Testamentum*, II, 30, ll. 27-33: «... elixir... habet virtutem et efficaciam super numerum omnium aliarum medicinarum, sanandi realiter omnem infirmitatem... conservat sanitatem et confortat virtutem et eam multiplicat... quamlibet infirmitatem extollit a corpore; omni veneno resistit etc...» Cfr. McVAUGH, AVOMO V.1, *Introduction*, 169, dove l'esplicita esigenza di un farmaco insieme conservativo e curativo è riscontrata in Pietro d'Abano. Sulla velocità d'azione dell'elixir, cfr. ivi, ll. 37-39: «Et si infirmitas sit unius mensis, ista medicina sanat in uno die; et si sit unius anni, sanat pure in duodecim diebus; et si sit a longo tempore, realiter sanat in uno mense».

68. Cfr. quanto scrive Antoine Calvet in un recente contributo: «Même si... profonde et substantielle est la différence entre les théories alchimiques et celles qu'Arnald de Villeneuve déve-

Eppure proprio nella caratterizzazione del farmaco alchemico, che sembra compendiare miracolosamente le esigenze primarie di efficacia, si mostra un punto di contrasto altrettanto forte, se non di più, di quello fra la posizione del medico-medico e del medico-filosofo-alchimista: perché se Arnaldo lavora sulle qualità elementari manifeste dei farmaci,⁶⁹ il Magister Testamenti propugna invece la preparazione di un farmaco che agisca in virtù delle segrete vie della natura e oltre l'azione delle qualità elementari; e se l'azione reciproca fra corpo e farmaco/cibo crea problemi all'epistemologia medica,⁷⁰ l'elixir con la sua natura quintessenziale si rivela come medicina perfetta perché non subisce alcuna alterazione da parte del corpo.⁷¹ E' per questo che l',intentione' dell'alchimista converge sia con quella del filosofo naturale, che vuole ottenere la conoscenza perfetta della realtà, sia con quella del medico, che mira all'efficacia del trattamento. L'efficacia dell'elixir dipende infatti dal suo essere fatto seguendo le vie della natura perfettamente conosciute.

Se, in definitiva, nell'epistemologia arnaldiana il test del giudizio del medico orientato alla pratica (aestimacio artificialis) è l'efficacia del trattamento, non dobbiamo sorprenderci che un medico formatosi in questo clima potesse entusiasinarsi per le promesse dell'elixir, e forse magari anche per qualche risultato concreto: pochi secoli dopo Paracelso ottenne, com'è noto, molte guarigioni ,miracolose' utilizzando farmaci distillati e preparati in maniera affine a quelli alchemici. Dobbiamo anche considerare che l'elixir configura, sul piano farmacologico, la possibilità di realizzazione del ,medium' di cui Arnaldo nel *De intentione medicorum* asserisce l'esistenza, essendo l'elixir un farmaco che è ,come' la salute, il vero ,medium'⁷².

---

loppe dans les *Aphorismi de gradibus* ou le *Speculum medicinae*, nous sommes de plus en plus incité à considérer que, d'un point de vue doctrinal, des alchimistes, issus du milieu monpelliérain et barcelonais, ont tenté d'adapter les principes de l'alchimie à certaines grandes lignes de la médecine enseignées par Arnaud de Villeneuve et ses épigones» (*À la recherche de la médecine universelle*, cit., 190 n).

69. *De intentione medicorum*: ,complexionatum' cfr. 117-118; è in base a queste che stabilisce se una sostanza è cibo o medicina (110, 115-16).

70. McVAUGH, AVOMO V.1, *Introduction*, 158, scrive a proposito della complessa posizione di Arnaldo sulla questione farmaco/cibo: «the physician is concerned only with manifest changes, not the occult internal changes that may indeed be true absolutely in an abstract sense»; cfr. 161.

71. Una discussione della differenza fra l'assimilazione del cibo e l'azione del farmaco alchemico si incontra in una più tarda quaestio sull'uso dell'elixir nella cura della peste (C. CRISCIANI e M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies. Some Remarks on Alchemy and the Plague*, in *The Regulation of Evil. Social and Cultural Attitudes to Epidemics in the Late Middle Ages*, ed. A. PARAVICINI BAGLIANI, F. SANTI, SISMEL - Edizioni del Galluzzo, Firenze 1998, 7-39: 28-29).

72. Su questo tema rinvio al contributo di M.A. Pileggi.

III.3 – *Un suggerimento dal passato*

Sulla vicinanza fra *Testamentum* e medicina arnaldiana troviamo un interessante riscontro nella tradizione manoscritta del testo pseudolulliano. Il ms 686 della Biblioteca de Catalunya, copiato da Ivo Salzinger, il cui interesse per le opere alchemiche pseudolulliane è ben noto, contiene l'*Apertorium magnum*, il *Testamentum* e il *Codicillus*. Sui margini del *Testamentum* (e in misura minore del *Codicillus*) si possono leggere numerose annotazioni in cui l'editore dell'*Opera omnia* moguntino opera raffronti con altri testi di Lullo o con scritti alchemici pseudolulliani o di altri autori, rinviando in genere alle edizioni di cui si serve (in molti casi il *Theatrum Chemicum*). Alcune di queste annotazioni mettono in relazione passi delle opere alchemiche pseudolulliane con alcune opere mediche di Arnaldo da Villanova.⁷³ Trascrivo di seguito questi passi, indicando il capitolo secondo la numerazione utilizzata da Salzinger e riportando in corsivo il testo equivalente dall'ed. 1999.

MS, cap. 7 = I.6 ll. 1-2: «Per hoc potes considerare quod res naturales sunt ille, que sunt necessarie ad habitudinem temperamenti secundum rationem suorum generum, que devallantur ab extremis et mediis. Et ideo dicuntur res, sine quibus nullum corpus naturaliter potest temperatum esse.»

Vid. *Spec. Med.* Arnald. de Vilanova = cap. 1 (1rB nell'ed. Lugduni 1504⁷⁴) «Res igitur naturales sunt ille que ad esse sanitatis sunt necessarie secundum rationem sui generis et ideo dicuntur res sine quibus corpus sanabile naturaliter esse non potest».

MS cap. 28 = I.27 ll. 123-127: «Et experimentum destruit omnem formam contracta de arrogancia colerica, que venit in capitibus eorum, qui presumunt esse id, quod non potest fieri, nec unquam erit. Et tales credunt deceptionem suam esse indeceptibile, quoniam ignorant discute-

73. Nell'articolata difesa dell'alchimia oggetto dei *Perspicilia lulliana philosophica*, pubblicata nel primo volume dell'edizione moguntina di Lullo, Salzinger generalizza questo confronto affermando che la medicina arnaldiana contiene in sé l'alchimia esprimendola metaforicamente, mentre il *Testamentum* contiene l'intera medicina nascosta sotto la terminologia alchemica: «Totus hic liber *Speculum Medicinæ* Arnaldi sub una continua metaphora complectitur totum alchimie et medicinæ magisterium, ut hic ipsemet Arnaldus se lucidissime pandere profitetur: unde sicut hic liber in sensu literali est medicus et in sensu metaphorico alchimicus, sic totum Antiquum Testamentum» [non, ovviamente, la Bibbia ma il *Testamentum* del 1332, così indicato per distinguerlo dal tardo *Testamentum Novissimum*] «quod infra probabimus esse opus B. Raymundi Lulli, in sensu literali est alchimicum et in sensu metaphorico est medicum, quasi ad literam correspondens *Speculo Medicinæ* Arnaldi, eiusque ordini ad unguem inhaerens». Cfr. PEREIRA, *The alchemical corpus*, cit., 54.

74. Il confronto è stato effettuato su questa edizione perché, come risulta evidente dall'annotazione successiva, era quella utilizzata da Salzinger.

re id, quod fantasia eorum eis representat in claro experimento, si sic est vel non».

Vide Arnaldum de Villanova, Tract. *De graduatione medicinarum*, Apor. 36, fol. 229 v.p. = *Apb.* 37 in AVOMO vol. II, 197-206, 201 ll. 28-31: «*Sed causa deceptionis in talibus est arrogancia ingenii. Cum enim sint ingeniosi et perspicaces, presumunt de se plus quam sit, et subponunt quod eorum cognicio sit indeceptibilis; et ideo negligunt discutere quod presentat eis fantasia, et sic deluduntur ab ea*». ⁷⁵

MS cap. 48 = I.47 l. 1-9: «Postea, fili, tu non debes ignorare potestatem duorum argenterum vivorum, videlicet quando coniunguntur invicem per dissolutionem cum unum sit activum et aliud passivum. Fili, ab istis duobus per differentialem concordiam, que venit de virtutibus et potentiis unitis, exeunt quattuor nature principales, que clamantur alio modo quattuor virtutes regitive nature. Sed specialiter prima vocatur natura attractiva vel appetitiva; secunda, natura retentiva aut coagulativa; tertia appellatur natura expulsiva; et quarta, hoc est natura, que incipit, et que nuncupatur natura digestiva».

Vid. *Spec. Med.* Arnaldi cap. Virtus = f. 3rB: «*Virtutes autem naturales que predictis serviunt tribus vel ministrant quattuor sunt, scilicet attractiva qua membrum attrahit id quod indiget. Retentiva qua retinet. Digestiva qua retentum transmutat ab una dispositione in aliam vel iuvativa [sic] vel minus nociva. Expulsiva qua expellit superfluum*». ⁷⁶

MS cap. 70 = I.69 ll. 33-36: «Et nescis, fili, quod, cum vera res est ante omnia in generali, quod quelibet materia aut quodlibet corpus aut omne membrorum in virtute illorum non debilitatur nec confortatur, nisi per amorem operacionis, quam dicta virtus debet facere in consequendo. Et si postea consequitur aut non consequitur, tam cito cognoscetur tam bene per ignorantem ut per sapientem si sit perfecta aut imperfecta. Sed numquam per hoc habebit ignorans cognicionem maiorem dispositionis materie, nisi tantum sicut ille, qui videt hominem infirmum et dicit et indicat: «Iste homo sustinet egritudinem, aut habet malam dispositionem in suo corpore». Et hoc est generale ad dicendum tam bene igno-

75. In questo aforisma, come si ricorderà, Arnaldo sta sviluppando un'ampia polemica contro Averroè, che ha cercato di costruire la sua teoria dei gradi degli elementi senza base sperimentale. Il Magister Testamenti concorda, evidentemente, con Arnaldo a proposito della necessità dell',experimentum'. Si tratta dello stesso capitolo in cui troviamo il passo polemico contro l'utilità per i cristiani, 'populus veritatis', di studiare le dottrine degli ebrei e dei pagani, che è riprodotto nel *Testamentum*, III.29, ll. 96-102! Cfr. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.; *Il Testamentum alchemico, Introduzione storica*, pp. xxiv-xxix.

76. Qui il Magister Testamenti ha ritagliato, nella complessa articolazione delle ,virtutes' presentata nel capitolo VI dello *Speculum Introductionum Medicinalium*, una parte decisamente limitata, cambiando inoltre l'ordine delle virtù. Sulla trattazione delle ,virtutes naturales' nel *Testamentum* cfr. *L'oro dei filosofi*, cit., 210-214.

ranti ut sapienti et ad cognoscendum bene per unum ut per alium. Sed numquam per hoc ignorans cognoscat proprietatem dispositionis virtuose, per quam corpus aut materia consequitur aut non consequitur suas operationes, aut bonas aut malas; et si non cognoscat, numquam habebit cognitionem confortandi aut debilitandi. Ex Arnaldo in *Speculo medicinae*.⁷⁷

MS cap. 82 = I.81 ll. 1-4: «Fili de veritate, opus est tibi quod sapias et scias istam rotam deauratam totum cordetenus, si perfecte velis intelligere et scire quomodo elementa, cum natura quam tibi dixi, vadunt rotando successive in girum, quousque finierunt circulum suum, qui est perfectio sui operis».

Vid. *Spec. Med. Arnald. cap 2 de element.* = f. 1vA: «*Et ex his patet quod medicus non diffinit elementa secundum quod sunt principia motiva ad ubi sed secundum quod sunt alterationis principium.*»⁷⁸

MS cap. 97 = I.96 ll. 4-8.: «Complexio temperata est illa, in qua prime qualitates mutualiter rumpuntur, quousque veniant ad illum terminum, per quod resultat melior et potissima dispositio compositi secundum totum illum modum, qui debetur sue speciei. Nam in qualibet specie absolute habetur temperamentum, quod est tale ad suam speciem respectu sue individualitatis»

Vid. Arnald. de Villanova in *Spec. Med. De Comple.* = f. 1vB: «*est autem temperata complexio illa in qua prime qualitates mutuo se frangunt in eo termino quo resultat potissima dispositio corporis secundum omnem modum qui sue speciei debetur. Nam in unaquaque specie absolute temperatum est quod respectu omnium individuorum sue speciei est tale.*».

Non sembra casuale che le convergenze riscontrate da Salzinger, che si è qui inteso di documentare, riguardino i capitoli dello *Speculum Medicinæ* dedicati agli aspetti più teorici, quali la definizione di elemento, complessione, 'virtus', ecc., e che il confronto confermi per lo più la modalità di rapporto che si è rilevata in relazione al *De intentione medicorum* e che era stata riscontrata nel *Codicillus* con riferimento agli *Aphorismi de gradibus*. Questi sondaggi suggeriscono che potrà essere assai proficuo isti-

77. Non è stato possibile fin qui rintracciare un parallelo a questo passo: Michael McVaugh, che desidero ringraziare per avermi aiutato nel tentativo di verifica, mi conferma che il passo segnalato da Salzinger non sembra contenere elementi inaccettabili dal punto di vista di Arnaldo, ma non risulta essere una citazione diretta (comunicazione personale del 6 maggio 2004).

78. In entrambi i testi c'è una presa di distanza esplicita dallo schema dei quattro elementi secondo la cosmologia aristotelica e un'accentuazione della loro dinamica trasformativa; ma il modo in cui questa viene espressa è indubbiamente assai diverso. Sulla ruota degli elementi nel *Testamentum* cfr. *L'oro dei filosofi*, cit., pp. 180-187.

tuire un confronto testuale sistematico fra il *Testamentum* e lo *Speculum Medicinae* arnaldiano, nel momento in cui sarà disponibile l'edizione critica di quest'ultimo testo.

III.4 – Ancora sul *De vinis*

Fra i luoghi paralleli indicati dall'editore settecentesco di Lullo, ce n'è uno che suscita particolare interesse per la vicinanza con le problematiche epistemologiche che abbiamo esaminato in rapporto al *De intentione medicorum*, e che anzi richiama quanto messo in evidenza da Arnaldo nel prologo di quest'opera dove, fra le tipologie di medici criticati, sono segnalati quelli che «in universalibus stantes ... non valent intentionem medicinalium auctorum pertingere ... Quamobrem tanquam superficietenus colorati et ignotis onerati sermonibus, ea universalialia que colligunt in primitivis scientiis – utpote lima rationis et statera carentes iudicii – cum rerum experientiis non habundent».⁷⁹ In una delle sue annotazioni Salzinger segnala infatti un passo del *Testamentum*, in cui percepiamo l'eco della stessa problematica rilevata nel prologo del *De intentione medicorum*, e invita a metterlo a confronto con un passo del *De vinis*, ove si sottolinea proprio la necessità per il medico di ricondurre i particolari agli universali.⁸⁰

MS cap. 34 = I.33 ll. 53-57: «Ergo, fili, habes sequi opiniones methodicorum, quoniam tota sciencia medicine poterit esse et est reducta ad opinionem illorum, qui tantummodo habent contemplari universalitatem [en natura' scrive il testo catalano], in qua est congregacio virtutum operatorum in omni cursu nature. Qui multas particularitates scit reducere ad universalitem, dicetur melior medicus inter medicos et philosophos, quoniam in particularitatibus sunt virtutes confuse, et in universalitate sunt virtutes reales colligate in unum, sicut manifestat totus cursus nature et medicina medicinarum».

Vide Arnaldum de Villanova lib. *de vinis* §: «vinum naturaliter laxativum», fol. mihi 263 (f. 263rB: «Beatus igitur ille Medicus, cui Deus dat scientiam, et intelligentiam, et est nature socius. Et non absque causa dictum est in sciencia Salomonis: honora medicum, etc. Etenim illum Deus creavit. Sed heu multi sunt vocati, pauci vero electi; quoniam sciencia medicinae redacta est iam ad opinionem emothoicorum de quibus.»⁸¹

79. *De intentione medicorum*, 98.

80. Sul rapporto fra particolare e universale nel dibattito medico cfr. OTTOSSON, *Scholastic medicine*, ch. II.1 (*Universals and medicine*).

81. Si noti che il testo catalano del *Testamentum* nel manoscritto Corpus Christi College 244 indica quelli che il latino chiama *methodici* con il termine *emotobics* (lezione corretta nel testo in *methodics*, per analogia col testo latino, e segnalata in apparato, pag. 113 dell'ed. PEREIRA-SPAGGIARI). Almeno uno dei manoscritti latini del *Testamentum*, Praha Universitni Knihovna, XXIII 132, f. 20v ha il termine *emoroycorum*, l'edizione Manget (I, p.728) ha *emoroytorum*.

Emothoici autem sola universalia contemplantur. Qui enim plura singularia ad universale reduxerit, melior habetur. Ideo bene diffinit quidam dicens: medicina scientia est, que nescitur: Deus autem benedictus faciat nos scire et intelligere, et secundum suum beneplacitum operari».

Come avevamo notato a proposito delle convergenze fra *Codicillus* e *Aphorismi de gradibus*, una formulazione quasi identica (le parole sottolineate) serve a sostenere due posizioni divergenti: infatti nel *De vinis* la capacità di ricondurre i casi singoli all'universale viene contrapposta alla posizione di coloro «qui sola universalia contemplantur», mentre nel *Testamentum* proprio la riduzione all'universale è l'elemento valorizzato. Ed è non poco interessante che questa posizione sia indicata col nome di una delle scuole mediche, i ,methodici', sui quali il giudizio dei due autori, naturalmente, diverge.⁸² Si deve inoltre sottolineare che è proprio mediante l'elixir, dunque sul privilegiato piano farmacologico, che il Magister Testamenti ritiene di poter operare la ,reductio' all'universale: «non est mirum, si ista medicina super omnes medicinas alias ab homine sit merito perquirenda, cum omnes alie universaliter reducuntur ad istam.»⁸³

Meno diretto, ma altrettanto interessante, un altro elemento di vicinanza fra *Testamentum* e *De vinis* può essere riscontrato nello stesso passo del testo arnaldiano. Nella descrizione del ,Vinum naturaliter laxativum' (in cui si trovano le parole richiamate da Salzinger), l'autore insegna come si può produrre un vino naturalmente lassativo preparando il tronco della vite come si fa per un innesto e inserendo nell'incisione una sostanza lassativa («scammonea, vel de helleboro nigro, vel esula, vel alio forti laxativo»); in tal modo si produrrà uva lassativa e vino lassativo (l'insegnamento di questa tecnica è riportato a «Palladius in libro suo de agricultura»: 587G);⁸⁴ e così conclude (588B): «Et qui scit naturas et potentias rerum simplicium, et habet imaginativam fortem in opere naturae facit apparere mirabilia». L'intera procedura richiama un motivo presente nella tradizione alchemica, quello dell'innesto, connesso al parallelismo alchimia/agricoltura come indicazione della possibilità di interazione fra l'agire dell'artefice e quello della natura; la discussione sulle piante innestate è infatti, sin dall'anonimo *Liber Hermetis*, un motivo topico per dimostrare la possibilità della produzione artificiale.⁸⁵

82. Nell'ed. Basilea 1586, col. 588 C, le parole «ad opinionem emothoicorum de quibus. Emothoici autem sola universalia contemplantur» sono rese come «ad opinionem eorum, qui sola universalia contemplantur». Per quel che riguarda i ,methodici', cfr. sopra, nota 53; nonché *L'alchimista come medico perfetto*, 88 e nota 34.

83. *Testamentum*, II.30, ll. 27-42.

84. Sulla presenza di citazioni da Palladio nei testi arnaldiani v. M.R. McVAUGH, *The authorship of the Antidotarium and De venenis*, in *Actes de la I Trobada*, cit., 84 nota 26. Per un altro esempio di tecnica simile all'innesto, utilizzata a scopo medicinale, nel *De vinis* cfr. sopra, nota 25.

85. Sul rapporto fra artefice e natura nell'agricoltura ci si limita a richiamare due testi particolarmente significativi, di ROBERTO GROSSATESTA («... operatio, quae naturae sit et nostra, utpote vegetabilium plantatio...») e Ruggero BACONE («Dico ergo quod in plantis est duplex agens: immediatum, ut natura intra, agens extra ut occasio solum: est homo plantans, quod est artifex») (rispettivamente in: *Die philosophische Werke des Robert Grossatestes Bischofs von Lincoln*,

Ma quel che qui colpisce è soprattutto il fatto che la tecnica simile all'innesto insegnata nel *De vinis* trovi riscontro nel suggerimento che il Magister Testamenti dà a proposito di un possibile uso dell'elixir, di cui ha appena dichiarato le meravigliose virtù medicinali (si tratta del celebre elogio dell'elixir): «Habet adhuc plus potestatis dicta medicina, quoniam ipsa rectificat quodlibet aliud animal et vivificat omnes alias plantas tempore veris propter suum mirabile et magnum calorem. Quoniam, si de illa ad quantitatem unius grani milii dissoluti in aqua posueris in corde unius trunci vinee ad quantitatem concavitatis unius avellane, artificialiter nascentur folia et flores et producet bonos racemos in tempore magii; et sic pro qualibet alia planta. Quod, quando fit, reputatur pro miraculo contra cursum nature. Iccirco qui ignorant potenciam talis rei credunt quod sit incantamentum». (II.30, ll. 43-50).⁸⁶

Si riscontra dunque nel *De vinis* una conoscenza molto precisa della posizione dei ,figli d'Ermete' e, nel caso del para-innesto, viene suggerita una tecnica utilizzata da qualcuno che tale si definisce, il Magister Testamenti appunto. Non è inverosimile che la ricerca farmacologica, centrale nell'attività di Arnaldo e dei suoi discepoli, si incrociasse con la ricerca alchemica sull'elixir, la cui presenza era sicuramente diffusa già nei primi decenni successivi alla morte di Arnaldo nella regione catalana e occitanica,⁸⁷ e si trovasse in certo senso in concorrenza con essa, come s'intravede nel serrato dibattito fra il Magister Testamenti e i testi medici villanovani.

* * *

IV – MAGISTER PETRUS

Credo sia a questo punto inevitabile trarre la conclusione che il Magister Testamenti dovesse essere davvero molto vicino all'ambiente arnaldiano, di cui mostra di condividere le principali linee di ricerca (rapporto fra teoria e operatività, modalità d'azione dei farmaci), che però sviluppa in direzione dell'elixir

---

hrsg v. L. BAUR, «Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters» 9, 1912, 5; *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi* Fasc. XI, *Quaestiones supra de Plantis*, ed. R. STEELE, Clarendon Press, Oxford 1932, 252). Sull'esempio dell'innesto in ambito alchemico si veda il *Liber Hermetis*, un testo latino attribuito ad Ermete, pubblicato parzialmente in W. NEWMAN, *The 'Summa perfectionis' of Pseudo-Geber. Edition with Commentary and English Translation*, Brill, Leiden 1991, Introduction, Appendix II to Chapter I, 53-54: «Imo opera humana cum naturalibus multimode eadem sunt, ut in igne et aere, aqua, terra, mineris, arboribus et bestiis ostendemus... Immo et artificialia naturalibus potiora sunt, quod qui de mineris sciunt non contradicunt. Arbor spontanea naturalis et arbor insista artificialis utraque arbor est... Nec ars hec omnia facit, sed naturam faciendam adiuvat».

86. E' immediatamente di seguito a questo passo che ricorre la definizione filosofica dell'elixir come «calor naturalis infixus in suo humido radicali» (*Testamentum*, II.30, l. 51). Su questo aspetto si rinvia ai contributi di Chiara Crisciani e Giovanna Ferrari.

87. Cfr. THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie médiévale*, cit. sopra, nota 2; M. PEREIRA, *L'alquímia als països catalans*, in *La ciència a Catalunya en l'Edat Mitjana*, in corso di stampa.

alchemico fino a rifiutare completamente l'impostazione epistemologica di Arnaldo (ci si potrebbe chiedere, del resto, se si tratti di un rifiuto preliminare o conseguente all'adesione all'alchimia), e a ritenere che solo l'alchimista sia un 'medico perfetto'. Chiuderò allora questo mio contributo mettendo in luce quello che ad oggi non può essere considerato più che un caso di omonimia, ma che potrebbe servire da punto di partenza per un approfondimento della ricerca sugli interessi alchemici nell'ambiente arnaldiano e, forse, portare anche più vicino all'identificazione del Magister Testamenti.

In una nota della sua introduzione al *De intentione medicorum* Michael McVaugh segnala che il 'frater' cui Arnaldo si rivolge in quest'opera è indicato come 'frater Petrus' in un ramo della tradizione manoscritta; e, per quanto con cautela, accosta questa figura ad un 'Petrus de Villanova' attestato come medico di Pietro II nel 1284, ricordando inoltre che un nipote di Arnaldo, medico anch'esso e anch'esso di nome Pietro, era a Tarragona nel 1330.⁸⁸ L'ipotesi che questo Pietro fosse figlio e omonimo di un fratello di Arnaldo non è inconcepibile, come appunto rileva McVaugh.

Ora, nella tradizione alchemica il nome di Pietro da Villanova non è ignoto: come già si era segnalato nel contributo del 1994, un 'magister Petrus' è collocato da Ludovico Lazzarelli, o meglio dal suo maestro d'alchimia Giovanni Rigaud (Ricardi), all'inizio della linea Arnaldo-Lullo; e una ricetta dal titolo di *Opus lunare* è ascritta al 'magister Petrus de Villanova' in un manoscritto quattrocentesco, Cambrai 919.⁸⁹ A queste indicazioni si deve aggiungere che un alchimista denominato Pietro o Pietro Arnaldo da Villanova figura come autore di un *Rosarius* (diverso dal *Rosarius* normalmente attribuito ad Arnaldo) in un manoscritto che alla fine del XIX secolo si trovava in una biblioteca privata (la biblioteca di D. Pablo Gil y Gil, professore dell'Università di Saragozza), secondo quanto indica José Ramón de Luanco.⁹⁰ L'erudito trascrive fra l'altro questo

88. McVAUGH, AVOMO V.1, *Introduction*, p. 138 nota 33, col rinvio (per quel che concerne il nipote di Arnaldo) a F. SANTI, *Arnau de Vilanova: l'obra espiritual*, Diputació provincial de València, València 1987, 51; cfr. inoltre, J. PERARNAU, *Estudi introductorio* all'edizione citata della *Introductio in librum de semini scripturarum*, AVOTHO III.

89. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 133-134. Cfr. anche ms. Harley 5403, f. 107v.

90. Si trattava di un volume in quarto contenente 94 fogli, che José Ramón de Luanco descrive nella sua *Historia de la alquimia en España* (Facsimile dell'ed. Barcelona, Imprenta de Fidel Giró, 1889 [tomo I], Imprenta de Redondo y Xumetra, 1897 [tomo II]), Editorial Alta Fulla, Barcelona 1998, II, 103-110). Secondo l'erudito, che dichiara di aver visto il manoscritto e ne dà un dettagliato resoconto, vi si poteva leggere il seguente titolo: *Rosario del Excelentissimo doctor Maestre Arnaldo de Villanueva sobre la piedra mayor, traducido del latin en lengua castellana por Johan de Touar, dedicada la traducción al illustre y muy magnifico señor el señor Don fadrigue Henrriques de Ribera, Marqués de Tarifa, Adelantado mayor de Andalucía*. Si tratterebbe di un manoscritto della prima metà del XVI, caratterizzato da iniziali decorate e da disegni a penna che raffigurano alchimisti al lavoro; ed il testo, che de Luanco riferisce di aver confrontato con due edizioni (Manget e Gratarolo) del *Rosarius* tradizionalmente attribuito ad Arnaldo, risulta essere del tutto diverso da quest'ultimo; dalla fama di esso potrebbe dipendere l'indicazione dell'autore come semplicemente 'Arnaldo' (e non 'Pietro Arnaldo', come nel corpo dell'opera) nel titolo riportato nel manoscritto castigliano. All'interno del testo si trova un richiamo a my maestro Vidal de la Peña', dichiarato ancora viven-

passo: «recapitulé aqueste Rosario sacado de los secretos de los philosophos y despues por mi solo de grado en grado et de capitulo en capitulo muchas vezes aprobado en la Ciudad de Mompeglier en mi posada que era en el Campo nuevo para reposo de mis amados hijos Arnaldo et Johan de Villanueva por ruegos et requerimiento de ciertos hijos de Philosophia en el Anno de la incarnation del señor de Mil et trezientos y treynta et seys». Troviamo un passo quasi esattamente parallelo, ma datato 1406 anziché 1336, nell'ampio *Rosaire* francese del ms Cambrai 918, datato 1426;⁹¹ questo passo (f. 1r) è così riportato da James Corbett: «j'ay encompilé cest Rosaire et lay traitiet des chozes qui estoient chachees par les dis de dautrs (?) philosophes et apres par moy Arnault de Villenove de degre en degre, chapitre apres chapitre moultes fois aprouve en la ville de Montpellier en ma propre maison asise en la plache de Camp Noef a la requeste de mes amz (?) filz Arnault et Jehan de Villenoegve qui adche priez estoient par certains filz de philosophie subs l'anee del incarnation nostre seigneur mil.iiii^c. et vi».⁹²

---

te, che avrebbe sperimentato una ricetta con la marcassite «en el año del señor mil ccc y uno»; la marcassite, che il maestro Vidal aveva utilizzato proveniva da «las partes de albernaya», mentre l'autore, che a questo punto si sottoscrive («prueva de my Pedro arnaldo de villa nueva»), dichiara di averne trovato molta «en una altura del monte que esta junto cabe nra Señora de podio et daquesta marquesita hize la medecyna arryba dicha. Pero hizela por esta manera que aquy abaxo se sigue». Si noti che l'incipit dell'*Opus lunare*, contenuto nel manoscritto Cambrai 919, corrisponde all'incipit del capitolo della traduzione castigliana che segue immediatamente questo passo: si confronti J. CORBETT, *Catalogue des manuscrits alchimiques latins, II – Manuscrits des Bibliothèques Publiques des Départements Français*, Union Académique Internationale, Bruxelles 1951, 39 (ff. 126-127, *Sequitur opus quoddam lunare a P. de Villanova ut dicitur. Inc.* «Probatio mei Petri de Villanova: recipe marchassitam albam et tritiram [sic] eam bene subtiliter») con de Luanco II, 107 («Prueva de my Pedro arnaldo de villa nueva», folio 54). – Il nome 'marcassite', attualmente indicante il solfuro di ferro, nella tradizione alchemica, è utilizzato con significati diversi, fra cui quello di 'magnesia bianca': da qui il titolo della ricetta latina di *Opus lunare*. Il medesimo manoscritto Cambrai 919 contiene un testo intitolato *Incipit Liber Philosophicus de omnium membrorum totius corporis sanitate mediante aqua philosophica ab angelis Dei magnifestata pro pauperibus evangelicis* (ff. 145r-161v), ovvero il *Liber de aqua vitae simplici et composita* attribuito ad Arnaldo da Villanova (cfr. sopra, nota 30).

91. CORBETT, *Catalogue...* II, n° 10, pp. 24-32. Il testo del ms Cambrai 918 inizia con questo titolo: *Ici commence le petit Rosaire de Maistre Arnault de Ville Nove sur la Rose fait et compose d'alquimie translate de latin en francois par J.B. de G^a*. Come osserva CORBETT, *Catalogue* II, 29, questo testo è troppo ampio (ff. 1-200 del manoscritto, il cui formato è in 8°) per essere la traduzione del *Rosarius* arnaldiano, come aveva affermato L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, vol. III, 671.

92. CORBETT, *Catalogue* II, 25. Cfr. l'altra subscriptio, al f. 201v del medesimo manoscritto (ivi, 30): «Moy Ernault de Villenoeve demourant des maintenant en la ville de Montpellier le droite composition de naturelle philosophie resplendant par le quelle toute chose diminuee a vray solifce et lunifce est parfaite et secret et souverain de tous les philosophes souzb entier et petit parlamente a cascun del filz de philosophie en compillation et ordonnant declare et manifeste par cest petit tractie. Et est appelle c'est libret: Fille du Grant Secret. Pour ce que briefment par moy l'effect souverain multes fois a trouve par son vray approuvement des livres aux philosophes ay aprins et translate». Chiaramente, tutti questi testi dovranno essere portati alla luce e studiati, confrontandoli in primo luogo con la tradizione del *Rosarius* arnaldiano, del *Rosari* edito da A. Calvet (e con il testo francese in appendice a questa edizione), nonché con la serie dei *Rosari* alchemici segnalata da THORNDIKE, *A History*, vol. III, 55-61.

L'esistenza di un *Rosario* alchemico, il cui autore è indicato come Pietro da Villanova, fratello di Arnaldo, era segnalata nell'opera di erudizione ermetica compilata nel XVIII secolo da Nicholas Lenglet-Dufresnoy.⁹³ Esaminando le diverse attestazioni di questo Pietro alchimista, si constata che la notizia deve provenire da fonti indipendenti l'una dall'altra,⁹⁴ e dunque è improbabile che si tratti della pura e semplice ripetizione di un motivo leggendario.

Senza voler formulare ipotesi premature, desidero soltanto sottolineare che a questo punto ci si dovrebbe almeno chiedere se le indicazioni filtrate nella tradizione alchemica non siano indizio dell'esistenza di un Villanova (fratello? nipote? o semplicemente quasi omonimo?) attivo a Montpellier in una data incerta,⁹⁵ curioso o praticante dell'alchimia, nella quale avrebbe cercato o creduto di trovare la risposta ad alcuni dei problemi centrali della ricerca medica e farmacologica praticata nell'ambiente del Villanova più celebre, Arnaldo, affrontandoli però secondo un'impostazione e con risultati radicalmente diversi.

Siena, 11 giugno 2004

POSTILLA

Riconsiderando i temi affrontati alla luce della discussione e delle considerazioni conclusive della II Trobada, due precisazioni devono essere aggiunte alle ricerche presentate nel contributo.

1. *L'Arts Operativa Medica* può essere annoverata fra le testimonianze della diffusione della leggenda alchemica di Arnaldo da Villanova e della sua fama di grande sapiente (*fons scientiae*, come viene chiamato nel testo), oltre che della ormai acquisita attribuzione a Raimondo Lullo di scritti alchemici. In relazione all'accostamento fra alchimia pseudolulliana e pseudoarnaldiana, sarebbe opportuno progettare una ricerca sistematica delle tracce che accostano i due

---

93. N. LENGLET DUFRESNOY, *Histoire de la philosophie hermétique*, Paris 1742 (reprint Hildesheim 1975), vol. III, 326: «Petri Villanovani, fratris Arnaldi, Rosarium» (verosimilmente è questa la fonte della notizia riportata da C.G. Jung, di cui riferivo in *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, 134, nota 172).

94. Lazzarelli dà solo il nome 'Petrus' e non segnala un rapporto di parentela ma di magistero rispetto ad Arnaldo da Villanova; il manoscritto Cambrai 919 riporta solo parte dell'opera, con un titolo diverso da quello di cui dà notizia de Luanco; Cambrai 918 attribuisce ad Arnaldo un *Rosario* diverso; quanto alla notizia di Lenglet Dufresnoy, è verisimile che provenga da un manoscritto francese, che potrebbe anche essere lo stesso Cambrai 919; ma si deve notare che nessuna delle testimonianze manoscritte parla di Pietro come 'fratello' di Arnaldo.

95. La data indicata dal manoscritto descritto da de Luanco sarebbe molto vicina sia a quella in cui è attestato vivente Pietro nipote di Arnaldo da Villanova (1330), sia a quella della dedica del *Testamentum* (1332). Tuttavia va evidentemente considerata con molta prudenza, dal momento che non coincide con quella indicata nel ms Cambrai 918.

autori nella tradizione manoscritta, nelle attribuzioni testuali e nelle dossografie alchemiche tanto latine che volgari almeno fino a tutto il XV secolo.

2. Il *Testamentum* pseudolulliano va invece considerato una rilevante testimonianza di quello che Francesco Santi ha proposto di definire 'post-arnaldismo', ovvero gli esiti alchemici legati all'opera medica e/o profetica di Arnaldo. La ricerca sul possibile rapporto con l'opera profetica è tutta da fare, e apre una prospettiva stimolante. Le significative indicazioni di Josep Perarnau in relazione alla *Introductio in De semine scripturarum* (v. in particolare la segnalazione aggiunta alla nota 78) così come, più in generale, l'accostamento della figura dell'alchimista a quella del profeta e l'idea dell'alchimia trasmutatoria come mezzo per eliminare dal mondo la povertà, possono essere messe in relazione con la già rilevata presenza di temi escatologici nel *Testamentum* stesso e nell'alchimia del primo Trecento: è quasi superfluo, fra l'altro, ricordare che uno dei primi a presentare Arnaldo come alchimista è lo spirituale, profeta e alchimista Giovanni da Rupescissa. Per quel che riguarda l'opera medica occorre invece precisare che, se possiamo ragionevolmente ritenere che il Magister Testamenti abbia avuto come orizzonte o come punto di partenza teorico le dottrine mediche, epistemologiche e farmacologiche di Arnaldo da Villanova, non necessariamente questo implica l'inverso, ovvero che le dottrine del Magister Testamenti fossero quelle cui Arnaldo poteva fare riferimento nell'interessarsi (o nel disinteressarsi) all'alchimia. A partire dagli anni '60 del Duecento e fino alla metà del secolo successivo le ricerche alchemiche e quelle distillatorie, ponte fra alchimia e farmacologia, ebbero sviluppi e trasformazioni consistenti, come hanno sottolineato anche gli studi recenti di Michael McVaugh e di Agostino Paravicini Bagliani; il *Testamentum* si colloca quasi alla fine di questo periodo di crescita e mutazione dell'alchimia, ed appare pertanto più verosimile pensarlo come l'opera di un discepolo (su posizioni di critica e di distacco nei confronti del maestro) che non come quella di un interlocutore del Villanova. Rimane aperta la questione della diffusione delle ricerche alchemiche nella regione catalana ed occitanica al volgere del XIII secolo, per cui è indispensabile il proseguimento delle indagini sui manoscritti scientifici tanto latini che romanzi.

Maria PILEGGI

LE MEDIUM NEUTRUM: UNE POSSIBLE LIAISON
ENTRE LA MÉDECINE ARNALDIENNE
ET L'ALCHIMIE PSEUDO-LULLIENNE*

Beaucoup d'écrits alchimiques anonymes attribués au philosophe majorquin Raymond Lulle, le plus important corpus de la tradition alchimique médiévale, associent le nom d'Arnaud de Villeneuve à l'alchimie.¹ D'un côté, le résultat des enquêtes réalisées jusqu'à présent dans le domaine de l'histoire de la médecine ou dans celui de l'histoire de l'alchimie, ne nous assure pas de l'engagement du plus illustre maître de l'École de Médecine de Montpellier avec le grand art.² De l'autre, les arguments jusqu'à maintenant présentés au profit de la thèse qui nie l'attribution à Arnaud de Villeneuve de l'une de plus longues collections alchimiques médiévales, ne sont pas suffisants pour expliquer que plusieurs alchimistes aient réservé à Villeneuve un rôle de telle importance dans la tradition alchimique.³ L'intérêt que les alchimistes ont porté

---

*. Avec tous mes remerciements à mes collègues pour leurs suggestions et commentaires lors de la «II Trobada Internacional D'Estudis sobre Arnau de Vilanova» (Barcelone, 30 septembre - 3 octobre 2004). Je remercie tout particulièrement les professeurs M. Pereira et M. McVaugh, pour leurs conseils avisés.

1. Malgré la considération incertaine à propos de l'adhésion d'Arnaud à l'alchimie, R. HALLEUX note que: «En fait, la tradition indirecte qui fait d'Arnaud un adepte repose presque exclusivement sur le témoignage du corpus lullien». R. HALLEUX, *Les textes alchimiques* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 32), Turnhout, 1979, 105. Et en particulier, les auteurs des plus anciens traités attribués à Raymond Lulle, *Ars operativa medica* et *Codicillus* citent Arnaud, et mentionnent, surtout, le *Rosarius* et son enseignement médical. Voir: M. PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull* (The Warburg Institute Surveys and Texts, 18), London, 38.

2. Sur la controverse autour de l'authenticité de l'oeuvre alchimique arnaldienne, M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia, Un'indagine preliminare*, dans lequel l'auteur vérifie tout particulièrement l'absence d'un critère valable pour l'analyse de la tradition alchimique arnaldienne dans «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», Vol. 2, J. PERARNAU, éd., (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XIX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1995, 96-114. Sur le ‚status quaestionis‘ voir J. A. PANIAGUA, *En torno de la problemática del corpus científico arnaldiano*, dans «Actes de la I Trobada», cit., 19-22. Encore sur le ‚status quaestionis‘, et spécialement sur l'authenticité du traité *Rosarius Philosophorum*, principal oeuvre du corpus arnaldien, la contribution de G. CAMILLI, *Il Rosarius Philosophorum attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del Trecento*, dans «Actes de la I Trobada», cit., 175-179. Voir aussi A. CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVème siècle. À propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, dans «Micrologus», 3 (1995), 185-188.

3. Parmi les auteurs non convaincus de la liaison d'Arnaud avec l'alchimie, un des meilleurs spécialistes de la médecine arnaldienne, M. R McVaugh considère que la notoriété d'Arnaud ‚l'alchimiste‘ s'explique par son attitude hétérodoxe. Sur cet aspect voir: *Arnald of Villanova*, dans «Dictionary of Scientific Biography», vol. 1 (1970), 280-291.

à l'ouvrage médical d'Arnaud, ainsi que l'adhésion d'Arnaud lui-même aux principes de l'alchimie, rendent probable son rôle dans la tradition alchimique, surtout si l'on prend en considération le contexte des XIIIème et XIVème siècles. Il s'agit d'une période marquée par l'éloquent dialogue entre l'alchimie et la médecine. Cette période est marquée par une alchimie tournée vers la recherche de l'élixir, et par l'engagement de quelques-uns de ses plus importants adeptes, les 'philosophes' lulliens, pour introduire dans l'alchimie les principes de la philosophie naturelle aristotélicienne.⁴

Concernant la question du rapport d'Arnaud de Villeneuve à l'alchimie, on s'accorde sur l'influence de la connaissance médicale arnaldienne dans la formulation théorique alchimique pseudo-lullienne. M. Pereira considère que la non participation d'Arnaud dans la recherche alchimique n'exclut pas que les alchimistes aient été intéressés par l'utilisation du produit alchimique comme 'pharmaco', comme c'est le cas du *Magister Testamenti*⁵; et qu'ils puissent avoir cherché et trouvé dans son oeuvre pharmacologique des principes à développer.⁶

C'est dans cette même perspective, de mise en relief de la relation entre la connaissance médicale pharmacologique arnaldienne, et l'oeuvre alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve que s'inscrivent les contributions de A. Calvet.⁷

Mais, si d'un côté, la présence de quelques concepts ou principes de la pharmacologie arnaldienne dans l'alchimie pseudo-lullienne révèle une forte proximité intellectuelle entre Villeneuve et quelques auteurs du corpus pseu-

4. À propos de la contribution des alchimistes lulliens, en particulier de l'auteur du *Testamentum*: M. PEREIRA, *The alchemical corpus*, 94-101; et, EADEM, *L'oro dei Filosofi: Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, Spoleto, 1992, 43-70. Sur l'importance unanime du *Testamentum*: EADEM, *Fermentum, medicina, quinta essentia nel Testamentum attribuito a Raimondo Lullo*, dans «Atti del III Convegno Nazionale di Storia e Fondamenti della Quimica», Consenza, Brenner 1991, 29. Également engagé à inscrire l'alchimie dans le système général des 'scientiae' comme discipline qui s'occupe des «choses, métaux, compositions de matière et en processus de transformation», Pietro Bono da Ferrara, dans *Pretiosa Margarita Novella*, essai selon C. Crisciani et M. Pereira pour «normalizzare decisamente le doctrine e la struttura epistemologica del discorso alchemico nella forma il più possibile mimetica e rispettosa dei criteri scolastici.» C. CRISCIANI et M. PEREIRA, *L'Arte del sole e della Luna: Alchimia e Filosofia nel medioevo*. Spoleto, 1996, 29. Encore sur cette question, C. CRISCIANI, *The Conception of Alchemy as Expressed in the Pretiosa Margarita Novella of Petrus Bonus of Ferrara*, dans «Ambix», 20, 166-68.

5. Désormais, à l'image de ce qu'a fait M. Pereira, on va adopter le surnom de *Magister Testamenti*, pour désigner l'auteur inconnu du *Testamentum*, le plus important écrit du corpus pseudo-lullien. M. PEREIRA, *L'oro dei Filosofi*, 94.

6. M. PEREIRA, *Introduzione Storica*, dans M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *Il Testamentum alchemico attribuito a Raimondo Lullo, Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College 244*, Firenze, 1999, XIX et suites. Les proximités entre les écrits médicaux d'Arnaud et le corpus pseudo-lullien, particulièrement entre les oeuvres médicales arnaldiennes *Aphorismi de gradibus, Speculum medicinae*, et le *Testamentum* pseudo-lullien ont été déjà relevées par Ivo Salzinger. Cf., *Ibid.*, XI, n. 8.

7. A. CALVET, *Mutations*, 185-209; et IDEM, *À la recherche de la médecine universelle. Questions sur l'élixir et la thériaque au 14e siècle*, dans *Alchimia e medicina nel medioevo*, C. CRISCIANI et A. PARAVICINI-BAGLIANI, éd., Firenze, 2003, 177-216.

do-lullien, de l'autre, les recherches récentes ont montré que, dans la construction des théories pseudo-lulliennes les concepts arnaldiens sont utilisés d'une façon qui s'éloigne très nettement des idées originales d'Arnaud. Selon l'observation perspicace de M. Pereira, ces concepts finissent par présenter une connotation différente de celle adoptée par Arnaud, contraire aux fondements de son enseignement médical.⁸

On pense ainsi que notre étude sur la notion de 'medium neutrum' dans l'ensemble de la médecine arnaldienne et la vérification de l'éventuelle proximité avec la notion de 'medium neutrum' exprimée par le Magister Testamenti, apporte une contribution au débat sur les rapports entre Arnaud et les alchimistes pseudo-lulliens.⁹ Cette étude est fondée essentiellement sur l'analyse des oeuvres médicales arnaldiennes, *De intentione medicorum*, *Epistola de dosi tyriacalium medicinarum* et *Testamentum* alchimique pseudo-lullien. Ce dernier consiste en le plus ancien et le plus important écrit du corpus alchimique attribué à Raymond Lulle, qui a été dédié à la recherche d'un élixir qui puisse rendre la perfection à l'humanité, thème autour duquel a été élaborée une complexe théorie.¹⁰ Le concept de 'medium neutrum', déjà présent dans les autres oeuvres d'Arnaud de Villeneuve, comme *Speculum medicinae*, *Parabola medicationis*, entre autres, est tout particulièrement défini dans *De intentione medicorum* et *Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*.¹¹ Le premier consiste en

8. Michela Pereira dans sa *Introduzione Storica* au *Testamentum*, observe que, bien que le Magister Testamenti exerce une forte domination et emploie avec beaucoup d'adresse les connaissances et les concepts particulièrement développés par Arnaud pendant son magistère à Montpellier, comme la notion de 'humidum radicale', les connaissances relatives au champ de la pharmacologie, et surtout à l'étude des médicaments composés, thèmes traités par Villeneuve, respectivement dans les oeuvres *De humido radicali*, *Aphorismi de gradibus*, le Magister Testamenti change la position adoptée par Arnaud sur ces thèmes respectifs. L'auteur signale que les deux fondements de base dans la construction de l'idée de l'élixir par le Magister Testamenti, la notion d'une composition unique qui puisse prolonger indéfiniment la vie, sont expressément et explicitement niés par Arnaud dans les écrits ci-dessus cités. Voir M. PEREIRA, *Introduzione Storica*, dans M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *op. cit.*, XI.

9. Pour une approche préliminaire sur le 'medium neutrum' dans le domaine de la médecine arnaldienne et de l'alchimie pseudo-lullienne cf. notre étude, M. A. PILEGGI PERASSOLLO, *Considerações acerca da noção de 'medium'/'neutro' na tradição médico-alquímica medieval*, dans «Atas do III Encontro Internacional de Estudos Medievais» (julho de 1999), M. do A. T. MALEVAL, éd., Rio de Janeiro, 2001, 499-505.

10. M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *Il Testamentum*, ouvrage, dont les références seront désormais indiquées comme *Testamentum*, suivent des références relatives aux chapitres, pages et lignes de la présente édition. La recherche de l'élixir a constitué le principal objectif de l'alchimie pseudo-lullienne, comme de la pseudo-arnaldienne, élément qui a permis de l'associer à la tradition baconienne. Sur cette question, voir M. PEREIRA, *Un tesoro inestimabile: elixir e 'prolongatio vitae' nell'alchimia del '300*, dans «Micrologus» 1 (1993), 161-187. Sur l'idée de l'élixir, le médicament universel, dans Roger Bacon, F. M. GETZ, *To Prolong Life and Promote Health: Baconian Alchemy and Pharmacy in the English Learned Tradition, Health, Disease and Healing in Medieval Culture*, New York, 1992, 141-51.

11. On vérifie la présence de la notion de 'medium' dans les divers écrits d'Arnaud de Villeneuve, comme, par exemple, dans ses *Medicationis Parabola*: «Antequam innotescant egritu-

un traité de nature théorique, probablement écrit entre les années 1291-1292. Son élaboration a été certainement stimulée par le vif débat qui a donné naissance à la mise en place d'une médecine scolastique, et qui a exigé d'Arnaud et de ses contemporains un effort pour traiter différents domaines, parfois antagoniques comme la médecine et la philosophie aristotélicienne.¹² *L'Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*, écrit médico-pharmacologique¹³ élaboré quelques années plus tard, quoiqu'il traite d'un contenu de nature théorique, est ainsi fortement orienté vers l'application pratique.

Ainsi, en ce qui concerne la controverse sur la définition de la médecine et sur l'admission de l'idée du ‚medium neutrum‘, Arnaud de Villeneuve se montrant fidèle à la tradition galénique, considère que cette divergence s'explique par les différentes finalités des connaissances médicale et philosophique. Alors que le savoir philosophique (‚via speculativa‘) cherche la parfaite connaissance des choses, le médecin a, à son tour, comme but, d'agir, d'opérer (‚via operativa‘).¹⁴ Ainsi, contrairement à la définition aristotélicienne, en *Catégories et Topiques* qui explique que l'existence d'un ‚medium‘ entre les opposés serait rendue possible uniquement lorsque se produit la privation des états extrêmes, c'est-à-dire, par ‚abnegationem duorum extremorum‘.¹⁵ Arnaud de Villeneuve observe dans *De intentione medicorum*:

---

dinis species ac proxime cause, temperatis aut neutris regendus est patiens», Arnaldi de VILLANOVA, *Opera Medica Omnia* VI, 1: *Medicationis Parabolae*, (Arnaldi de Villanova, *Opera Medica Omnia*, désormais AVOMO), Barcelone, 1990, 33. Voir aussi: AVOMO IV: *Tractatus de considerationibus operis medicine*, Barcelone, 1988, 211.

12. Sur le débat autour de l'idée de ‚medium neutrum‘, voir: M. McVAUGH, *Introduction* dans AVOMO I: *Tratatus de intentione medicorum*. Barcelone, 2000, 162-169 ; P-G. OTTOSSON, *Scholastic Medicine and Philosophy*, Napoli, 1982, 166-75; T. JOUTSIVUO, *Scholastic Tradition and Humanist Innovation: The Concept of Neutrum in the Renaissance*, Saarijärvi, 1999, 45-74.

13. La séquence chronologique suggérée M. McVaugh nous permet d'avoir une idée du moment de l'élaboration de ces travaux par Arnaud. Selon M. McVaugh: «I have elsewhere proposed the following sequence: *De intentione medicorum*, *De malitia complexionis diversa*, *De dosi tyriacalibus*, *De considerationis operis medicinae*, *Aphorismi de gradibus*, and finally *De Humidum radicali*, *De parte operativa*, and *The comment on the "Vita brevis"* (the last name of these works was composed in 1301.)», M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO I, 138, n. 29.

14. «Philosophus autem, cum suam considerationem non ad opus ordinet sed ad scire tantummodo et perfectam comprehensionem cuiusque scibilis, (...) Philosophus enim, cum ordinet considerationem suam perfectam rerum cognitionem, sermonibus utitur in inquisitione sua quibus complete res et cause rerum comprehendere valent ab intellectu». L'opus medicum' a comme but d'agir, d'opérer (‚via operativa‘). Ainsi «(...) medicus autem considerationem suam principaliter ad opus ordinans, in doctrina sua solum sermonibus hiis est contentus quibus facilius artifex ad recte operandum dirigitur», AVOMO I, 121 [6-7], 122 [25-28], 122 [28-31].

15. On rappelle ici l'exemple classique de la couleur grise donnée par Aristote comme ‚medium‘ par privation des couleurs noir et blanc, utilisées par Averroès dans son commentaire sur les *Catégories* pour illustrer le ‚neutrum‘ «medium dicitur per abnegationem duorum extremorum» (ARISTOTELIS *omnia que extant opera* [et] AVERROIS ... *commentarii* [Venice, 1562; rtp, Frankfurt, 1962] vol. 1 part, 55f), apud M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO I, 164, n. 105

«Medicus enim, cum per operationes labore cognoscere sanabilis corporis dispositiones ad quas intendit, illam dispositionem in qua mediocriter fit recessus a vero medio ‚neutrum‘ appellat». ¹⁶

Il réaffirme cette idée avec plus de clarté dans son *Speculum medicinae*:

«Alia vero sunt corpora que causis ledentibus medio modo risistunt, quia nec ita fortiter ut parum lapsa nec ita debiliter ut egrotantia, et ideo dicuntur esse medium inter predictam comparationem ad corpus perfecte sanum et actu egrum quia nec tantum appropinquat ad perfecta sanum ut parum lapsa nec tantum ad actum egrum et egrotativum, et ideo etiam per respectum ad predicta extrema vocantur neutra secundum considerationem expressam in tractatus de intentione medicorum, non inquantum neutra per abnegationem extremorum sed per participationem utriusque» ¹⁷

Quelques années plus tard, ¹⁸ l’auteur du *Testamentum*, en se rapportant à la disposition intermédiaire, attire l’attention du lecteur sur la signification particulière du ‚medium neutrum‘, en adoptant presque la même expression employée par Arnaud dans le *Speculum medicinae*:

«Nos vocamus ‚neutrum‘ secundum considerationem expressam in tractatu *De intentione alkymistarum sapientum*: ¹⁹ non tamem in quantum sit neutrum per abnegationem extremorum, sed per participationem unius et alterius; (...) Et ideo dicitur neutrum sicut sanum et infirmum, et ideo habet indifferenter per suam proprietatem operare et reddere corpora infirma, nec egra nec sana, quousque virtus sanitatis ei integretur (...)» ²⁰

16. AVOMO I, 122 [6-9]. Dans sa critique à l’édition récente du *Testamentum*, M. McVAUGH souligne la référence à la doctrine médicale sur le ‚neutrum‘ entre maladie et santé dans cet importante ouvrage du corpus lullien avec une langage identique à celui utilisé par Arnaud dans *De intentione medicorum*. M. McVAUGH, critique à: M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *Il Testamentum alchemico attribuito a Raimundo Lullo*, dans «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 733-734.

17. Arnaldi de VILLANOVA, *Speculum medicine*, dans *Opera Arnaldi* (Lyon, 1520), ff. 1-36, apud M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO I, 167, n. 113. On a vérifié la notion de ‚neutralitas‘ également dans son traité *De considerationibus operis medicine*, dans la partie suivante: «Id autem generalissimum in opere medicine – scilicet regimen humani corporis inquantum sanabile – tres habet primas differencias absolute et simpliciter consideratum, secundum quod tria sunt que ipsum constituunt vel in quibus consistit, scilicet dieta, medicacio et operacio manualis. Nec intelligendum quod omnia hec tria convenient omni corpori scilicet tam sano quam egro quam neutro (...)», AVOMO IV, 211 [17-22].

18. On se réfère à la date qui figure dans le colophon du *Testamentum*, 1332. Voir M. PEREIRA, *Introduzione Storica*, dans M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *op. cit.*, XIV.

19. Le *Liber de intentione alchymistarum* est une des deux oeuvres citées par le Magister Testamenti dont il est l’auteur. Écrit, probablement en langue vernaculaire, ce traité réunit des connaissances surtout pratiques, recueillies par l’auteur. Voir: M. PEREIRA, *The alchemical corpus*, 8 et 9.

20. *Testamentum* I. 97, 302 [5-11] et 304 [16-19].

La ressemblance entre ces deux passages démontre clairement la convergence entre les idées d'Arnaud de Villeneuve et le Magister Testamenti. Cette similarité nous amène encore à réfléchir sur la possible influence d'Arnaud sur le Magister en ce qui concerne la question du ‚medium neutrum‘, et ceci, non pas seulement à partir des considérations présentées dans *De intentione medicorum*, mais plutôt, à partir du *Speculum medicinae*.²¹

Ce concept, probablement d'origine stoïcienne,²² a été selon le commentaire de Ali ibn Ridwan traduit par quelques-uns comme un état de transition, c'est-à-dire comme un mouvement entre la santé et la maladie et viceversa. Cette interprétation a encore permis l'assimilation avec l'idée aristotélicienne de nature („physis“).²³ On constate aussi qu'au-delà de la notion de ‚neutrum‘, ces passages suscitent le débat sur la définition tripartite de la médecine galénique.

Cette interprétation particulière de la médecine galénique adoptée par Arnaud, et probablement acceptée par le Magister Testamenti, au lieu de soutenir l'existence d'une distinction rigide entre maladie et santé, admet le lien entre ces opposés par l'intermédiaire du neutre. En outre, V. Boudon explique que le concept de disposition neutre a été nécessaire pour la compréhension de la santé. Il a quasiment servi de modèle dans le système médico-galénique. Ce vaste champ situé entre la parfaite santé et la maladie est, par sa propre nature, ambigu et indéfini, et offre ainsi aux êtres humains d'innombrables possibilités de combinaisons selon lesquelles ils peuvent être considérés comme sains ou, comme nous espérons le démontrer par la suite, guérissables.²⁴ Ainsi le positionnement ‚médical‘ d'Arnaud dans le débat sur le ‚neutrum‘ et son acceptation de l'existence d'un ‚medium per participationem‘ entre maladie et santé, à laquelle correspondrait une réalité tangible (les corps débiles et convaless-

---

21. Comme l'a déjà souligné M. Pereira, Ivo Salzinger, dans son étude sur l'oeuvre lullienne note une grande proximité entre le *Speculum medicinae* et le *Testamentum* comme en témoigne la citation suivante: «Totus hic Liber *Speculum Medicinae Arnaldi* sub una continua metaphora complectitur totum alchemiae et medicinae magisterium, ut hic ipsemet Arnaldus se lucidissime pandere profitetur: unde sicut hic liber in ‚sensu literali‘ est medicus et in ‚sensu metaphorico‘ alchemicus, sic totum Antiquum Testamentum, quod infra probabimus esse opus B. Raymundi Lulli, in ‚sensu literali‘ est alchemicum et in ‚sensu metaphorico‘ est medicum, quasi ad litteram correspondens *Speculo Medicinae Arnaldi*, eiusque ordini ad unguem inhaerens», *Perspicillia lulliana philosophica*, 217, apud M. PEREIRA, *The alchemical corpus*, 53, n. 23.

22. Per Gunnar Ottosson, suggère la probable origine stoïcienne du ‚neutrum‘: ‘This idea is probably of stoic origin, and can be regarded as a medical application of stoic idea of ‚ta adia-phora‘, namely, the things which are conceived of as neither good nor bad for men’, P-G. OTTOSSON, *op. cit.* 166-167.

23. À ce propos voir, T. JOUTSIVUO, *op. cit.* 59-60.

24. Sur cette définition galénique de la santé attribué par Galien à Hérophile, voir l'analyse éclairante de Véronique BOUDON, *Les définitions tripartites de la médecine chez Galien*, dans *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Teilband II: 37:2, Berlin / New York, 1994, notamment, 1470-1473 et 1487 et suites. Voir encore, H. von STADEN, *Herophilus: The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge, 1989, 89-114.

cents) à l'inverse de la position négative et assez distincte, soutenue par les adeptes de la ‚via speculativa‘ nous permet par exemple, de voir dans la notion du ‚neutrum‘ un point de divergence clair et incontournable entre Arnaud et Averroès.²⁵

Outre le fait de contenir une disposition intermédiaire, la notion de ‚medium neutrum‘ comporte une autre signification, qui apparaît tantôt dans les écrits d'Arnaud, tantôt dans le *Testamentum*. Celui-ci, dans notre compréhension, est encore plus important pour l'histoire de l'alchimie; il a une relation avec le domaine de la pharmacologie et concerne les médicaments ‚neutres‘. En effet, parallèlement à l'idée d'une disposition corporelle intermédiaire, on constate dans les écrits de ces auteurs, la notion d'un médicament de nature également intermédiaire, doué de qualités semblables à l'état neutre corporel.

Les médicaments ‚neutres‘ peuvent être trouvés dans quelques études d'Arnaud,²⁶ mais sa définition théorique semble être plus précisément expo-

25. À propos des divergences entre les deux médecins, on doit, tout d'abord souligner le manifeste et profond antagonisme qu'Arnaud révèle dans ses *Aphorismi de gradibus* par rapport à Averroès: «Et talis fuit auctor iste, specialiter in medicinalibus consideracionibus, nam in omnibus erravit in quibus invecus est contra Galienum; et ideo contra eum specialiter scriptissimus tractatum *De intencione medicorum*, et tractatum *De consideracionibus operis medicine*, ac *Epistolam de dosi tyriacalium medicinarum* (...)», AVOMO II, *Aphorismi de gradibus*, 201 [32-37]. M. McVaugh, qui nous apporte les principales contributions sur cette question, pense toutefois que les divergences entre les deux médecins se réfèrent plutôt à ses différentes conceptions de la médecine. Selon McVaugh, Arnaud dans son *De intencione medicorum* s'est opposé à la conception de la médecine comme ‚savoir‘ et à la perspective rationaliste soutenue par Averroès contre laquelle il élabore une conception plutôt instrumentaliste. Sur l'analyse de M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO I, 139-150 et 166-168; et IDEM, *The nature and limits of medical certitude at early fourteenth-century Montpellier*, dans «Osiris», 6 (1990), 62-84. Un point de vue similaire était adopté pour L. GARCÍA-BALLESTER, F. SALMÓN, E. SÁNCHEZ SALOR, *Tradición manuscrita y autoría: sobre la posible autenticidad arnaldiana del comentario de Arnau de Vilanova al De Morbo et accidenti de Galeno*, dans «Actes de la I Trobada», cit. 43-56.

26. On vérifie la mention des substances (aliments et médicaments) de nature conservatrice et fortifiante, caractéristiques, à notre avis, des ‚médicaments neutres‘, par exemple, dans son *Commentum super quasdam parabolis: Antequam innostescant*: «Quia canon precedens obligat medicum ad prohibendum egro nociva et iniungendum usum iuventium prout natura morbi requirit et est possibile, sicut in morbis occultis et maxime compositis, cum medicus in primis visitationibus egri nequeat ipsum morbum secundum species aut causas exquisite cognoscere, propterea docet in tali casu regere patientem meliori modo quo regi potest secundum artem vel rationem. (...) Ut igitur utrique provideatur convenienter expedit ut regatur patiens causis neutris. (...) Propter hoc igitur talia possunt secure quocumque tempore quibuscumque corporibus applicari, maxime quando per tales causas neutras virtus conservatur aut confortatur, sicut per cibos temperatos et per medicinas que a proprietate conferunt virtutibus regitvis, scilicet vitali, animali et naturali.» AVOMO VI. 2. *Commentum super quasdam parabolis et alias aphorismorum series: Aphorismi particulares, Aphorismi de memoria, Aphorismi extravagantes*, Barcelona, 1993, 162 [27]-163 [26]. Sa prescription, comme nous pouvons le constater et comme l'a déjà signalée J. A. PANIAGUA, était surtout conseillée lorsque le médecin ne pouvait pas faire un diagnostic précis. J. A. PANIAGUA, *Introducció* dans AVOMO VI. 2, 139. Voir aussi le commentaire de J. A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova médico*, dans «Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia», vol. III, Serie A (Monografías), Valencia, 1969, 29.

sée dans sa *Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*.²⁷ Ce travail, d'une nature théorique, et bien qu'il soit davantage tourné vers la détermination des doses des thériaques, est centré sur la définition de ce que Arnaud appelle les 'médicines thériacales'.²⁸ La thériaque, un composé de plus de soixante médicaments d'origine végétale, minérale et animale dans lequel on retrouve, par exemple, la viande de vipère, en plus d'être un anti-venin essentiel, servait à soigner de nombreuses maladies et apparaissait comme une vraie panacée.²⁹ Bien que déjà utilisée par les praticiens, la thériaque a été perçue au XIIIème siècle comme une nouveauté. Comme l'a observé l'historien de la médecine Luke Demaitre, elle n'a pas eu un champ d'application spécifique dans le curriculum général de l'École de médecine. Ceci a été le sujet de débats philosophiques marqués par la 'dubitatio' scholastique.³⁰

On verra dans la suite que la substance est de nature et propriétés semblables aux élixirs alchimiques.³¹ Villeneuve expose sa conception du médi-

27. Au vu des principaux motifs à leur élaboration théorique, citons la récente traduction du *Tractatus de tyriaca* d'Averroès et la probable préoccupation scolastique d'Arnaud pour apporter un traitement théorique philosophique à la thériaque, thème encore restreint au champ empirique. Sur cette question, voir M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 27.

28. Selon M. McVaugh, Arnaud aurait repris le terme 'medicina tyriacalis' employé par Avicenne dans *De viribus cordis* pour désigner la notion générique d'antidote. *Ibid.*, 63.

29. Parmi les nombreuses études sur la thériaque, ne signalons ici que celles que nous avons consulté et les plus récents: R. KHOURI, *La Thériaque: Médicament Universel*. dans «Bulletin de la Société Libanaise d'Histoire de la Médecine», vol. III, n. 4 (1993), 85, ss. Voir l'étude de M. McVAUGH, *Theriac at Montpellier 1285-1325*, dans «Sudhoffs Archiv», 56, 2 (1972), 113-144; V. BOUDON, *La thériaque selon Galien: poison salutaire ou remède empoisonné?* dans F. COLLARD et É. SAMAMA, édés., *Les corps à l'épreuve. Poisons, remèdes et chirurgie: aspects des pratiques médicales dans l'Antiquité et au Moyen Âge*, Langres, 2002, 45-56; F. COLLARD, *Pharmaca aut venena, pharmaca sive venena. Réflexions sur les perceptions d'une contiguïté durant le Moyen Âge latin*, *Ibid.*, 105-122; A. CALVET, *À la recherche de la médecine universelle*, 177-216. J. ARRIZABALAGA, *Facing the Black Death: perceptions and reactions of university medical practitioners*, dans *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, L. GARCÍA-BALLESTER, (et alii.) édés., Cambridge 1994, 280-285.

30. L. DEMAITRE, *Doctor Bernard de Gordon: Professor and Practitioner*. Toronto, 1980, 72. Sur l'intérêt des médecins pour la thériaque et particulièrement sur l'importance de l'approche théorique d'Arnaud de Villeneuve, voir encore l'étude de M. McVAUGH, *Theriac at Montpellier*, 113-129.

31. La thériaque est nettement associée à l'élixir dans l'un des plus importants écrits du corpus jâbirien, le *Liber misericordiae*, mais sa présence devient plus emphatique dans la tradition hermétique à partir du moment où l'alchimie est intégrée à la médecine. Sur la présence de la thériaque dans le *Liber misericordiae*, M. PEREIRA, *Teorie dell'elixir nell'alchimia latina medievale*, dans «Micrologus» 3, 141. C. Crisciani souligne l'importance d'approfondir l'analyse comparative des médicaments alchimiques. À propos de ses suggestions voir C. CRISCIANI, *Medici e alchimia nel sec. XIV: dati e problemi di una ricerca*, dans «Atti del Congresso Internazionale su Medicina e Scuola medica salernitana, (1993)», Salerno, 1994, 111-112. Voir encore C. CRISCIANI, M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies. Some Remarks on Alchemy and the Plague*, dans *The Regulation of Evil. Social and cultural attitudes to epidemics in the Late Middle Ages*. A. PARAVICINI-BAGLIANI et F. SANTI, édés. Turnhout, 1998, notamment, 36-39. En analysant la relation entre la médecine arnaldienne et la alchimie pseudo-arnaldienne, A.

cament neutre par son commentaire de la définition plus connue jusqu'alors en ce qui concerne les thériaques. Il part de l'affirmation de Galien contenue dans le *De simplicibus medicinis*, selon laquelle ce médicament contre l'empoisonnement serait le ‚medium‘ entre le poison et le corps endommagé par le venin.³² Il ajoute, néanmoins, que le terme ‚medium‘ ne devrait pas être vu ici comme un terme équidistant entre les extrêmes: les corps endommagé et le venin, mais par rapport à la forme, une vertu ou une puissance naturelle.³³

Il avertit encore que les ‚médecines thériacales‘, malgré leur oscillation par rapport aux éléments du corps et par rapport au venin, ne sont ni complètement ressemblants, ni complètement différents, du corps et du venin. Au contraire, il servirait d'aliment ou corromprait le corps, comme le font tous les venins. Il en conclut, de cette façon que, bien que le ‚médicament thériaical‘ ait une ressemblance avec ses opposés (le corps curatif et le venin), il n'est aucun des deux, mais bien le véritable neutre.³⁴

Son argumentation très détaillée paraît être destinée non seulement à ses disciples, mais aussi aux partisans d'Averroès. En effet, le médecin valencien, très anti-averroïste, est en total désaccord avec l'interprétation du médecin cordouan sur la définition galénique. Arnaud affirme que Averroès présente une mauvaise interprétation de Galien, selon laquelle le médica-

---

Calvet met en évidence le débat autour de la thériaque dans le milieu scholastique de l'École de médecine de Montpellier, et la présence dans le corpus médical arnaldien de la thériaque. Cette dernière est un médicament universel dont la dite propriété d'éloigner le poison du cœur est décrite tant dans *Rosarius philosophorum* que dans *De vita philosophorum*, traités alchimiques attribués à Villeneuve. A. CALVET, *Mutations*, 205. Dans une étude récente, Calvet, compare l'élixir et la thériaque. Sur cette question voir: *À la recherche de la médecine universelle*, 177-195.

32. «Testatur Galienus, 5 *De simplicibus medicinis*, quod medicina que tota sui substantia seu proprietate liberat a veneno media est inter membrum sive corpus lesum a veneno et ipsum venenum.» AVOMO III, 77 [3-5].

33. «Est igitur advertendum (...) quod in proposito medium non accipitur quo ad situm sed quo ad formam: illa autem forma non est nisi virtus seu potentia naturalis per quam extremis comparatur sub ratione similis vel dissimilis seu contrarii», AVOMO III, 77 [14-17].

34. «Potentialiter ergo tyriacalis medicina non est omnino similis nec omnino dissimilis/sanabili corpori; similiter autem nec veneno. Quod patet ex eo quoniam nihil potentialiter omnino est simile corpori nisi cibus, et proinde inquantum cibus est absolute conservat naturam sanabilis, sicut *De complexionibus* est ostensum; similiter autem nihil ei absolute vel omnino dissimile, ut patet ibidem, nisi venenum, per quod absolute corrumpens; quorum neutrum est medicina tyriacalis. Comparatur etiam similiter ad venenum, nam si omnino similis esset ei, absolute corrumpere ut venenum; si vero absolute dissimilis, absolute conservaret, ut cibus; quorum neutrum verum est». AVOMO III, 78 [10-17]-79 [1-2]. Arnaud dans ses écrits laisse apparaître encore dans le champ de la ‚dubitatio‘ scolastique. Bien qu'il considère que les ‚médecines thériacales‘ représentent le ‚verum neutrum‘, il ouvre la discussion en se demandant si celles-ci s'intègrent dans cette même définition. «Cum autem istarum medicinarum duplex sit natura, quoniam quedam liberat attrahendo venenum ad se (...), quedam vero pelendo (...), rationaliter poterit dubitari utrum ambabus conveniat univoce et equaliter nomen medii.», AVOMO III, 77 [5-11].

ment libérateur du venin serait un ‚medium’ entre le venin et le médicament.³⁵ Ses critiques acerbes contre Averroès se résument en deux points clés: tout d’abord, l’impossibilité pour Villeneuve de considérer médicament et venin comme des éléments opposés, et ensuite, et c’est peut-être plus pertinent, la croyance arnaldienne dans une notion de ‚medium’ totalement distincte de celle d’Averroès. La notion de ‚medium’ exprimée par Arnaud représente, comme on l’a vu, une substance matérielle, de nature ambiguë et indéfinie, qui oscille entre les extrêmes opposées: corps guérissable et venin. Cela nous permet d’identifier les thériaques comme substances intermédiaires, présentées par Arnaud dans *De intentione II. 2*, des substances qui conjuguent deux natures opposées, la nature des aliments et des médicaments dans lesquelles Arnaud inclut les venins.³⁶ On note, par conséquent, une correspondance entre le corps humain neutre ‚medium per participationem’ entre les extrêmes corps sain et malade et, le médicament neutre, ‚medium per participationem’ entre les extrêmes, aliments et médicaments.³⁷

Arnaud s’accorde avec Averroès sur le fait que cette condition intermédiaire de la thériaque, devait sa composition très complexe à sa substance entière

---

35. «Fuerunt etiam nonnulli formam predictae similitudinis ignorantes qui, volentes effugere inconueniens, posuerunt quod medicina liberans a veneno media sit inter venenum et medicinam: et hic fuit Averrois, qui tractatu suo *De tyriaca* refert illud auctoritate Galieni». AVOMO III, 82 [16-19]. Il faut souligner que ce qui est en jeu ici c’est plutôt le ‚Galien’ d’Arnaud, les controverses entre les deux provenant de différentes interprétations de la pensée galénique. Encore sur cette question l’opinion de M. McVaugh, qui ne semble pas très convaincu que de grandes divergences opposent Arnaud à Averroès. Il suggère aussi que d’autres raisons de ce fort antagonisme se situent au-delà de la connaissance médicale. Il considère que l’*Epistola* d’Arnaud accepte presque les enseignements d’Averroès sur la thériaque. M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 61.

36. «Ex quo patet quod id quod a medico iudicatur medicina tantum corrumpens est seu excellenter alterans manifeste humanum corpus optime compositionis – quod venenum appellatur, maxime quantum ad communem usum, si mixtum fuerit et non simplex; quod vero manifeste alteratur et vincitur ut nutriat et conservet corpus humanum optime compositionis absolute cibus appellatur a medico. Id autem quod in predicto corpore vel ei propinquo per unicum assumptionem notabilis quantitatis manifeste alterat et manifeste nutrit, quia utrumque extremorum proprietates observat, ideo nomen eius tanquam utrumque respicientis, sicut medium per participationem, nominibus eorundem componitur, ut videlicet nominetur cibus et medicina (...)», AVOMO I, 113 [21-31]-114, [1]

37. Dans son étude sur la définition galénique de la médecine, mentionnée ci-dessus, V. Boudon souligne une autre perspective pour interpréter la forme tripartite de médecine que Galien, dans *l’Introductio sive medicus*, attribuée à Hérophile. Au lieu de s’adresser aux corps, cela se rapporte aux choses saines, malsaines et neutres, lesquelles comprennent tous les remèdes administrés lors des maladies, ainsi que leur matières. À ce propos voir V. BOUDON, *Les définitions tripartites*, 1476 et particulièrement sur le probable développement de la classification hérophiliéenne par Galien, 1479. Sur ces aspects de la médecine d’Hérophile voir H. von STADEN, *op. cit.*, 89-114.

(*ex tota substantia*), c'est-à-dire à une forme spécifique que la substance acquiert lors de sa composition, pendant le processus de fermentation.³⁸

Selon cette conception, que l'on retrouve chez Galien et Avicenne, certaines compositions acquièrent une propriété spéciale –*vertus secrètes*–, lors de son processus même de composition, et cette propriété diffère des propriétés de chacun de ses constituants; elle serait le résultat du lent processus de fermentation. Cette opération produirait la transformation de divers simples en une unique substance médicinale, dont les effets pourraient seulement être connus par l'expérience.³⁹ L'appartenance au domaine de l'empirique, constitue une particularité supplémentaire qui les ,médicaments thériacaux' rapproche du corps humain neutre.

Laissons pour l'instant la médecine arnaldienne et intéressons-nous à l'alchimie où le terme ,medium' a un rôle très important. Tout particulièrement dans le *Testamentum* pseudo-lullien, le terme ,medium' est aussi défini comme ,neutrum'. Celui-ci représente l'instrument qui donne la possibilité à l'alchimiste de passer d'un extrême de la matière à l'autre, et ainsi, de participer au processus de génération et de corruption, mouvement qui ne s'arrête jamais. En même temps le ,medium' constitue la principale finalité de l'opus, l'élixir ou la pierre philosophale, substance qui correspond à la propre perfection de la nature, l'unité divine.⁴⁰

38. «Quod si aliquis dicat quod comparatio predictae medicine ad medicinam fit non ad regulandum in applicando sed ad regulandum in cognoscendo, dicemus quod iste dupliciter deliquit: primo quia cum actor predictus doceat comparare supponitur iam quod cognita sit, quod enim incognitum est alii non comparatur; secundo quoniam medicina tyriacalis operans a tota substantia solo experimento et non ratione cognoscitur, ut idem Averrois in predicto bene ostendit.» AVOMO III, 84 [7-14].

39. Arnaud se réfère, dans *De dosi tyriacalium* à une ,forma colligantia seu complexionis' à propos de certaines ,forme mixtionis': «Omnium autem istorum effectuum naturalium causa est difformis respectu mixtorum ad invicem, que difformitas seu diversitas causatur in eis ex diversitate mixtionis; hec autem diversitas oritur ex diversa quantitate miscibilium et diversa forma colligantia seu complexionis ipsorum, quam collam vocavit Empedocles.» AVOMO III, 81 [7-11]. Comme l'a déjà signalé M. McVaugh, le même sens medico-philosophique était employé par l'auteur du *Testamentum*. Voir McVAUGH, critique à: M. PEREIRA et B. SPAGGIARI, 734. On doit signaler encore qu'Arnaud aborde aussi la notion de forme spécifique ou substantielle dans son *Commentum super tractatus Galieni de malicia complexionis diverse*, 213-214. À propos de ce sujet voir particulièrement les études de M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 61; et IDEM, *The Development of Medieval Pharmaceutical Theory* dans AVOMO II, 117-119.

40. Bien que les études à propos de l'authenticité de l'oeuvre alchimique attribuée à Raymond Lulle aient mis en évidence son mépris pour l'art de la transformation des métaux, nous notons dans l'un de ses travaux, le *Liber contemplationis*, une notion intermédiaire – ,forma mitjana' – qui offre la possibilité à l'homme d'intervenir dans le processus naturel. Cette notion intermédiaire est absente de ses écrits postérieurs et, dans certains d'entre eux, Lulle s'oppose explicitement à la transformation artificielle des métaux, idée qui acquiert une grande importance dans la tradition pseudo-lullienne. M. PEREIRA, *Filosofia naturale e alchimia. Con l'inedito epilogo del Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*, dans «Rivista di storia della filosofia», n. s. 41 (1986), 749.

L'instrument fondamental pour la transformation, le ‚medium’ est ainsi décrit par le Magister Testamenti:

«Cum igitur per istam doctrinam tu potes intelligere naturaliter quod non sit transitus ab extremo ad extremum nisi per suum medium (...).»⁴¹

Le medium entendu comme substrat des éléments est aussi défini dans le *Testamentum* comme condition neutre. Comme le Magister Testamenti l'explique:

«(...) Sic, filii, extrahimus nostrum lapidem ab extremis, in quibus sunt media confusa, ut non unum nec alterum, sed medium aut neutrum inter extrema, ex quibus materialiter exivit. (...) Nos vocamus ‚neutrum’ (...) non tamen in quantum sit neutrum per abnegacionem extremorum, sed per participacionem unius et alterius; (...) Et ideo dicitur neutrum sicut sanum et infirmum, et ideo habet indifferenter per suam proprietatem operare et reddere corpora infirma, nec egra nec sana, quousque virtus sanitatis ei integretur (...)»⁴²

Comme M. Pereira l'a déjà signalé dans diverses études, le maître du *Testamentum* emploie une conception du medium très différente de la conception aristotélicienne, qui n'est qu'une abstraction logique. Le Magister Testamenti identifie le ‚medium’ comme une substance réelle et matérielle, comme le font la plupart des alchimistes. Dans le *Testamentum*, les ‚media’ peuvent tantôt signifier les degrés intermédiaires qui permettent à la matière d'atteindre la perfection, tantôt un facteur d'union entre les éléments, un état sensible de la matière, indéterminé et confus, doué de qualités, et constituant une forme équivalente à la substance primordiale.⁴³

On estime que le Magister Testamenti approche cet état confus, indéterminé et sensible de la matière, que constitue la pierre philosophale, de l'état neutre corporel. En effet, on note qu'en se référant à la nature neutre de la pierre philosophale, le Magister Testamenti fait allusion au ‚neutrum’ comme disposition corporelle.⁴⁴ Le Magister Testamenti semble ainsi tirer de cet état

41. *Testamentum*, I, 14, 50 [1-2]. Le ‚medium’ en tant qu'instrument (position) est présent également dans les *Aphorismi de gradibus* d'Arnaud de Villeneuve. Celui-ci, en étudiant les trois différentes subdivisions de degrés de médicaments („mansiones sive mete”) considère dans l'*Aphorismus* 16, que: „Racio autem huius necessitatis est quia quicquid est latum habet rationem superficiali, et sic per consequens habet duas extremitates et medium; et hec quidem ratio sumpta est ab uno extremo similitudinis. Sed ex parte alterius, scilicet ipsarum qualitatum, est alia ratio, scilicet quod omne quod intenditur et remittitur movetur a diminuto ad auctum et e converso, et omne quod movetur transit de extremo ad extremum per medium.» AVOMO II, 158 [6-12].

42. *Testamentum*, I, 97, 302 [5-11] et 304 [16-19].

43. M. PEREIRA, *L'oro dei filosofi*, 181-182.

44. D'autres auteurs comparent la thériaque au corps humain. Dans le chapitre sur la thériaque et le poison de son traité *Pretiosa Margarita Novella*, Pietro Bono da Ferrara compare le corps humain à la thériaque en témoigne l'extrait suivant: „Perchè gli antichi filosofi assegna-

morbide un modèle pour la médecine. On croit ainsi qu'il s'agit d'une probable utilisation d'un concept clé de la médecine galénique relatif au corps humain matériel pour caractériser la nature d'autres corps matériels. C'est le cas de l'élixir ou de la pierre philosophale.⁴⁵

On suspecte que cette interprétation du neutre en tant que corps dynamique et 'guérissable', est fondamentale pour l'intégration dans la formulation théorique de l'élixir conçue par le Magister Testamenti. La catégorie théorique du *medium neutrum* garantit la légitimité à la réalité matérielle, dynamique et ambiguë, de l'élixir, de définition difficile. Dans notre vision, le '*medium neutrum*' représente néanmoins un élément qui facilite l'assimilation de la connaissance alchimique dans l'univers de la scolastique, l'un des principaux objectifs du Magister Testamenti.⁴⁶ D'origine médicale, le '*medium neutrum*' semble s'intégrer de manière cohérente dans la théorie alchimique formulée par le Magister Testamenti et correspondre à la réalité tangible⁴⁷ à laquelle elle se rapporte, c'est-à-dire, à une médecine unique pour la '*prolongatio vitae*'.⁴⁸

---

ro nella composizione della sua pietra il veleno e la teriaca, et essa a questi ugualiarono over per il contrario, sì come il veleno e la teriaca, al corpo umano, e questi sono de termini occultissimi di quest'arte, [e] non puossi far perfetta nè finirsi la pietra, (...) senza la di loro cognizione.' Pietro BONO DA FERRARA, *Pretiosa Margarita Novella*, C. CRISCIANI, éd., Firenze, 1976, 173. William de Brescia, dans ses *Questiones de tiriaca* observe les similitudes entre les thériaques qui expulsent le venin du corpus et le corps humain, en affirmant que "Per inductionem autem sic: nam cum grana citri, smaragdus, et similia, cum hoc quod sunt tyriacalia pellentia venenum sunt et cordialia, indubitanter rationem medii non habent inter venenum et corpus vel inter venenum et medicinam curativam, sed rationem habent contrarii et extremi respectu veneni; respectu autem corporis et iuvantium corpus rationem habent convenientis et similis." WILLIAM DE BRESCIA, *Questiones de tiriaca*, apud M. McVAUGH, *Tberiac at Montpellier*, 142 [534-539].

45. Sur l'adoption des théories et des concepts relatifs au corps humain dans le projet dans les discours alchimiques, voir la précieuse analyse de C. CRISCIANI, *Il corpo nella tradizione alchemica: teorie, similitudini, immagini*, dans «Micrologus», 1, 189-233.

46. À ce propos, voir les études de M. PEREIRA, *L'Oro dei filosofi*, notamment, 87-112; EADEM, *Fermentum, medicina, quinta essentia nel Testamentum attribuito a Raimondo Lullo*, 29; EADEM, *Medicina in the alchemical writings attributed to Raimond Lull (14th-17th centuries)*, dans *Alchemy and Chemistry in the 16th and 17th centuries*, P. RATTANZI et A. CLERICUZIO, édés, Dordrecht, 1994, 3.

47. La probable origine stoïcienne et la nature réelle, matérielle du '*medium neutrum*' coïncident avec l'origine et la nature des principes fondamentaux de l'alchimie, comme les concepts de 'pneuma' ou de 'matière première' d'origine platonique et aristotélicienne, réinterprétés, cependant, par les stoïciens. A propos de l'interprétation matérialiste des principes platoniques et aristotéliciens développée par les stoïciens: B. OBRIST, *Les débuts de l'imagerie alchimique*, Paris, 1982, 24 et suites.

48. Sur la '*prolongatio vitae*' voir les études de A. PARAVICINI BAGLIANI, *Il mito della 'prolongatio vitae' e la corte pontificia del Duecento: il "De retardatione accidentium senectutis"*, dans IDEM, *Medicina e scienze della natura alla corte dei papi nel Duecento*, Spoleto, 281-326; et IDEM, *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII e la teoria della 'prolongatio vitae'*, dans *Ibid.*, 327-361. Particulièrement à propos des éléments conceptuels du corpus baconien sur l'alchimie son récent étude *Ruggero Bacone e alchimia di lunga vita. Riflessioni sui testi*, dans *Alchimia e medicina nel medioevo*, pp 33-54. Voir aussi F. M. Getz, *op. cit.*, pp. 135-144. M. PEREIRA, *L'elixir nella tradizione medico-filosofica*

Si le principal objectif de l',opus alchimicum' du Magister Testamenti est l'élixir pour le corps humain⁴⁹ tel qu'il a été cité dans le chapitre 13 de la partie théorique du *Testamentum*:

«Iste lapis dicitur sulphur et materia approximata perfectæ nature metalli, propter quem natura tenetur pro re multum digna, ex quo sapientes phisici faciunt medicinam maxime solempnem; et illam vocant ,elixir' ad argentum, et nos illam vocamus ,elixir vitæ', quoniam ipsa est ultima consolacio tocius corporis humani. Et pro ista intencione dabimus doctrinam ad cognoscendum totam suam facturam et compositionem (...)»⁵⁰

Le ,medium neutrum' est selon nous l'élément qui permet au Magister Testamenti d'établir l'analogie entre le corps, en tant que ,dispositio' neutre (macrocosme), et l'élixir, en tant que médecine (microcosme)⁵¹, comme en atteste le passage suivant du *Testamentum*:

«Sic [nece]ssarium est tibi, fili, quod assimiles tuum opus, quod vocatur ,minor mundus', ad purgacionem maioris mundi, tantum quod suus motus maneat sine corrupcione. Tunc non dubitabit ignem in aliquo, immo requiescent in simul elementa per magnum amorem».⁵²

On s'aperçoit aussi dans les écrits d'Arnaud qu'il existe des similarités entre la nature du corps humain neutre, (débile et convalescent), le corps dans sa forme dynamique, et la nature neutre des ,médecines thériacales'.

Il nous semble ainsi que le Magister Testamenti comme Arnaud de Ville-neuve trouvent, tous deux, dans la condition neutre du corps humain, l'expression théorique d'une réalité matérielle et dynamique, un modèle possible pour leurs médecines.

occidentale, dans *Exaltatio essentiae. Essentia exaltata*, F. CARDINI, M. GABRIELE, éd., Pisa, 1992. *Idem*, *Un tesoro inestimabile: elixir e ,prolongatio vitæ' nel alchimia del 300*, «Micrologus», 1, 161-187. IDEM, *L'Oro dei filosofi*, pp. 56-62; *Idem*, *Fermentum, medicina...* 29-43. IDEM, *Mater medicinarum. La tradizione dell' elixir nella medicina del XV secolo*, «Annali del Dipartimento di Filosofia dell'Università di Firenze», 9, 3-31. IDEM, *Medicina in the alchemical writings*, 1-15.

49. M. PEREIRA, *L'Oro dei filosofi*, 142. EADEM, *Medicina in the alchemical writings*, 4. La thèse selon laquelle le principal objectif du Magister Testamenti serait d'obtenir un médicament pour le corps humain est encore plus réaffirmée par M. Pereira, dans l'une de ses récentes études, *L'alchimista come medico perfetto nel Testamentum pseudolulliano*, dans *Alchimia e medicina nel medioevo*, 82-90.

50. *Testamentum* I. 13, 48 [11-16].

51. L'analogie entre le 'lapis' et l'homme se trouve dans le *Liber Morienus* ou *Testamenti Morieni*, l'un des écrits fondamentaux de l'alchimie latine et l'une des sources du Magister Testamenti. À ce sujet, encore l'étude de C. CRISCIANI, *Il corpo nella tradizione alchemica*, 196. Sur la présence du *Testamentum Morieni* dans le *Testamentum* pseudo-lullien, voir: M. PEREIRA, *Introduzione Storica*, dans M. PEREIRA et B. SPAGGIARI, *op. cit.*, p. XVIII, n. 5.

52. *Testamentum* I. 52, p. 170: [29-32].

On voit désormais d'autres éléments qui permettent les analogies et les similarités, et qui peuvent rapprocher l',elixir vitae' décrit par l'auteur du *Testamentum*,⁵³ des médecines thériacales. Au-delà de la similarité entre mélanges⁵⁴ et l'idée de substrat déjà signalée ci-dessus, sous-jacente aux ,médecines thériacales' et à l',elixir vitae', on note l'importance fondamentale de la fermentation. Ce processus permet à chacun de ces corps mixtes de se transformer en un corps vivant, doué d'une vertu dynamique qui rapproche le corps de la perfection. On a déjà remarqué ci-dessus, dans le cas des ,médecines thériacales', que la fermentation est le processus par lequel ces mélanges acquièrent de ,nouvelles vertus'. La fermentation dans l',opus' alchimique possède aussi un rôle primordial. Le Magister Testamenti décrit un processus par lequel la chaleur artificielle et naturelle (,ignis non naturalis et ignis naturalis') appliquée à la matière, lui permet d'initier le mouvement de la génération d'un nouveau corps. La génération d'une forme plus parfaite est conséquence d'une corruption/putréfaction, occasionnée par la chaleur ou par le feu (,per ignem'). Ainsi, selon le Magister Testamenti:

«Et ideo tibi existat revelatum, quod duae operationes certae sunt tibi necessariae, scilicet, corruptio, quae facta sit sub suae formae conservatione, et per ignem contra naturam fit, cum ignis elementalibus excitatione adiutorio naturalitatis nominis (,ignis non') naturalis. Alia operatio est generatio, quae fit cum igne naturali, multiplicatio ab igne non naturali et contra naturam»⁵⁵

Ce mouvement de génération/corruption semble intrinsèque à la disposition neutre corporelle. Il nous semble qu'il s'agit d'un mouvement de génération naturelle conséquence d'une corruption occasionnée par le venin. Cet élément déclenche les processus de génération naturelle dans le corps humain, corps doté d'une forme spécifique, ou de certaines vertus qui lui permettent de reprendre la vie naturelle (,generatio'). En effet, on pourrait considérer la condition neutre comme une vertu que le ,malade' porte en lui pour lui permettre de guérir, et qui pourtant se rapproche de la nature de l'antidote. En

53. On s'appuie sur les éléments déjà bien définis par M. Pereira dans diverses études sur le *Testamentum*, et plus particulièrement dans son oeuvre *L'oro dei filosofi*.

54. Arnaud dans son *Commentum super tractatus Galieni de malicia complexionis diverse*, compare le ,medium' à une forme dynamique bien comme à la forme de mélange: «Si tamen intelligemus per intencionem transmutacionem corporis, litera non eget alio intellectu sed proprio, ut dicamus quod tota illa transmutacio non est nisi via exuendi, in qua corpus exit a dispositione naturali ad dispositionem etc. Et est, inquam, talis via ,commixta', sive ,communis', sive ,media', inter hec duo, scilicet «inter dispositionem que vere est natura», id est, naturalis complexio, ,eius', scilicet corporis quod transmutatur vel alteratur supradicto modo, et «inter dispositionem que est a natura penitus egressa».», AVOMO XV: *Commentum super tractatus Galieni de malicia complexionis diverse*, Barcelona, 1985, 226 [9-17].

55. *Testamentum*, I.33, dans J. J. MANGET, *Bibliotheca Chemica Curiosa* (Géneve, 1702), vol. I, 729, apud M. PEREIRA, *L'oro dei Filosofi*, 164, n. 19.

fait on pense que derrière la notion de ‚neutralitas’ se trouve l’idée de conservation inhérente au corps humain neutre.

C’est ce que nous suggère aussi l’interprétation de la notion de ‚neutralitas’ diffusée parmi les médecins médiévaux et soulignée par García-Ballester: une étape intermédiaire où le patient était considéré comme plus facilement guérissable.⁵⁶ Il nous semble que la croyance dans une qualité naturelle et particulière du corps neutre de se conserver est aussi partagée par le pseudo-lilien Magister Testamenti, dans les lignes suivantes:

«Neutralitas aut mediocritas est dispositio in qua per modum medium actiones sui subiecti habituantur cum conservacione sue speciei quantum ad iudicium experientie sensus».⁵⁷

La ‚coincidentia oppositorum’ se vérifie avec clarté dans les ‚médecines thériacales’, substances qui s’approchent tantôt du corps curable (génération), tantôt du venin (corruption). On voit de cette façon s’établir entre corps sain/disposition neutre/corps malade, ou encore, entre corps guérissable/‚médecines thériacales’/venin, la même structure trinitaire qui s’articule autour du ‚medium neutrum’ décrit dans la philosophie alchimique du Magister Testamenti et qui est identifiée avec une matière indéterminée, et appelée ‚sel’.⁵⁸ Comme l’expose le Magister:

«Quapropter, fili, si nos intellexisti, dicimus tibi quod nostrum argentum vivum nunquam est sine sulphure, sicut iam scis, cum in illud convertitur; nec sulphur potest stare sine natura salis, quod est principale et firmum medium [informativum], per quod natura transit ad faciendum et complendum suas generationes. Fili, si natura non haberet argentum vivum in sua operatione, partes sue materie non possent continuari, nec ipsa salvare posset unquam formas in humi-

56. En traitant des objectifs de médecins médiévaux, L. García-Ballester souligne: «The third aim was to achieve a return to an acceptable level of health when this had been lost through illness (praeternatural things). Whenever possible it was best to undertake the latter process in the intermediate phase between health and illness, before the latter had fully gained hold, that is to say, in the period that medieval physician called neutralitas. According to them it was easier to return to health from that stage that to seek to do so when health had been definitively lost». L. GARCÍA-BALLESTER, *Galen and galenism: Theory and medical practice from Antiquity to the European Renaissance*, Cap. VI: *Artifex factivus sanitatis: health and medicine care in medieval latin galenism*, (Variorum Collected Studies Series), Vermont/ Hampshire, 2002, 137-138.

57. *Testamentum*, I,10 [32-34].

58. Sur l’identification du ‚medium’ avec la propriété alchimique du sel et le caractère indéterminé de cette substance, voir l’analyse de M. PEREIRA, *L’Oro dei filosofi*, 181-82. Notons qu’il apparaît de façon évidente dans ce triple modèle corps guérissable/‚médecine thériacale’/venin, que le mouvement des éléments en direction de la perfection parcourt un sens circulaire, suivant une échelle ronde, qui ne s’élève pas vers le haut mais qui tourne sur elle-même, formant un cercle se réalisant dans sa propre dimension corporelle. À propos de cet aspect incontournable de la conception alchimique de la matière, *Ibid*, 181-82.

do radicali. Et si non haberet sulphur, non posset constringere et congelare partes/humidas, que habent formari. Et si non habere sal, non possent penetrari partes, que habent congelari per defectum acuitatis. Ideo appellamus istud sal ,sal honoratum', ,sal animatum', quia est preciosum, alias prope, de natura calida, que penetrat et expanditur, ut impellitur.»⁵⁹

Il nous semble que les ,media' décrits par Arnaud, comme le ,medium sal' représentent une forme concrète et opérationnelle du ,principe dynamique de la nature'. Le ,medium sel' est l'élément qui rend possible l'union des contraires, impensable dans le domaine de la philosophie aristotélicienne et scolastique, dont elle a été tributaire. On voit apparaître ainsi dans la notion de ,medium neutrum', ébauchée par Arnaud de Villeneuve, la définition d'un troisième principe qui émane de la ,coincidentia oppositorum', comme on l'a vu dans le *Testamentum*.⁶⁰

La constitution ambiguë et dynamique, propre des antidotes, empêche leur application en suivant rigoureusement les principes de la théorie humorale. C'est peut-être à cause de cela qu'Arnaud indique que l'application des thériaques doit se faire selon la qualité de ses composants, mais aussi à partir de ,tota substantia'. De cette façon imprévisible et plus empirique, les ,médecines thériacales' ont comme principale propriété la purification. Cette action, Arnaud de Villeneuve, cherche à la comparer à un aimant.⁶¹ Les ,médecines thériacales' soignent en exerçant un effet attirant ou répulsif sur le venin, selon la nature de chaque composition. Au delà, ces médicaments ont des vertus conservatrices et fortifiantes, réparatrices de la force vitale. Comme on l'a déjà dit ci-dessus, ces propriétés dans leur ensemble se trouvent représentées dans les ,médecines thériacales' qui ressemblent ou se rapprochent davantage du corps humain, et qui ont comme propriété de repousser le venin comme on le constate dans le passage suivant.

«Si autem medicina tyriacalis fuerit pellens aut quomodolibet aliter venenum sua proprietate corrumpens, constat quod comparatione predicta tam sanis quam egris corporibus securius applicatur. Sed perfecte quidem sana corpora medicina

59. *Testamentum* III, 42, 494 [19-39].

60. A propos du 'troisième principe' et de son introduction dans l'alchimie avant Paracelse, voir: M. PEREIRA, *L'Oro dei filosofi*, p. 171 et p. 196 ; S. COLNORT-BODET, *Eau de vie logique et Banqueroutiers du Saint-Esprit*, dans *Culture, science et développement. Mélanges en l'honneur de Charles Morazé*, Toulouse, 1979, 298.

61. Arnaud compare l'action des ,médecines thériacales' avec un aimant dans son *Speculum medicinae*: «Quod manifestat eius experientia in caseo recenti cum toxicatur et nigrescit; nam tyriaca uni extremitati casei applicata pellit sensibiliter toxicum, ita ut a parte tyriace usque ad oppositam extremitatem paulatim videatur reparari albedo et demum caseus comestibilis remanet, cum tamen ante fuisset perniciosus ob toxicum; similiter et magnes transmutatione non eget, sed sola remotione prohibentis ad attrahendum ferrum», Arnaldi de VILLANOVA, *Speculum medicinae*, cap. 18, dans *Opera* [Venice, 1505], fol. 8r, apud, M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 64, n. 22.

non indigent, et idcirco eis applicare non convenit. Si vero a perfecta sanitate fuerint lapsa, contemplandum est utrum illi lapsui possit medicina tyriacalis per aliquam sui potentiam obviare, quecumque sit illa. Et hoc ideo dictum est quoniam omni mixto preter proprietatem, plures alie virtutes et per consequens operationes conveniunt (...) Similiter autem et de tyriaca convenit iudicare. Ipsa namque preter proprietatem quam habet obviandi veneno, constat quoniam habet potentiam consumendi frigidas superfluitates et rectificandi malitiam frigide complexionis et humide, propter quod cunctis nervosis membris que sepius hac mala complexionem leduntur peculiaris existit. Putrefactionem etiam humorum prohibet, et claudicantem digestionem confortat. (...) Ex quibus iam manifestum est quod corpora que ex generatione lapsa sunt in frigiditate et humiditate conveniunt utuntur et musco et tyriaca, non solum ad conservationem sanitatis iuxta tolerantiam lapse complexionis sed ad precavendum etiam lapsus ultiores, et multo fortius corpora, in quibus membra lapsa humores generant venenosos, qualis est humor causans epilepsiam aut suffocationem aut sincopim. Perfecte vero sanis corporibus nullo modo convenit medicina in conservatione sanitatis nisi fuerit medicina proprietatem habens conservandi ipsum et temperamentum humane complexionis, ita ut nullius virtutis habeat excellentiam qua corpus valeat in aliquod latus inequaliter expellere, sicut de auro dicitur et iacinctis (...).⁶²

En parcourant ces lignes, on vérifie la présence d'éléments qui nous semblent importants pour la compréhension de la pensée médicale arnaldienne, et de certains aspects que nous suggèrent des proximités avec la pensée alchimique. En effet, tout d'abord la mention de la célèbre question sur l'utilisation de la thériaque pour les sains. Au-delà de sa réponse affirmative, Arnaud nous révèle encore au cours de son argumentation une distinction entre le corps en parfaite santé qui n'a pas besoin de médicament et le corps sain qui correspond à notre avis au corps neutre, le corps qui aurait souffert d'un affaiblissement mais pourrait encore être considéré comme sain, et qui doit être différencié du corps tout à fait malade. L'idée du corps neutre qui est au cœur

---

62. AVOMO III, 85 [8-14] – 86 [15-21] – 87 [7-17]. Ces propriétés ont été encore plus accentuées dans la définition générale de 'médecine thériacale' que nous trouvons dans *Speculum medicinae*: "Proprie tyriacalis medicina contrariatur veneno a tota specie, propterea liberat venenatum a periculo mortis, quia venenum corrumpit vel a corpore eiicit; et ideo spiritus et sanguinem ac mineras ipsorum non solum a corruptione tuetur sed etiam corrigit in eis vestigia corruptionis. Et ex hoc patet differentia inter tyriacalem proprie sumptam et confortativam, quoniam omnis tyriacalis est confortativa sed non e converso. Tyriacalis enim stricte sumpta confortat solum impugnando debilitans quod est venenum, sed confortativa simpliciter impugnat quodcumque debilitans, sicut supra fuit elucidatum. Quandoque tamen omnis confortativa largo vocabulo dicitur tyriacalis», Arnaldi de VILLANOVA, *Speculum medicinae*, cap. 72, in *Opera* [Venice, 1505], fol. 23 [misnumbered 17] rb), apud, M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 63, n. 21. Dans ce passage, nous retrouvons le terme 'mineras', terme récurrent dans les textes relatifs à la peste noire comme le *Liber de vinis* d'Arnaud de Villeneuve. En accord avec M. Pereira et C. Crisciani, le terme 'mineras' correspond au cœur et a pour origine le *De viribus cordis* d'Avicenne, comme l'observent les auteurs, oeuvre traduite par Arnaud de Villeneuve. C. CRISCIANI, M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies*, 39.

de sa conception tripartite de la médecine conduit Arnaud à s'éloigner de la conception averroïste.

Outre les qualités déjà citées, on note encore dans le passage ci-dessus, une nette allusion à la remarquable et célèbre vertu qu'a la thériaque pour faire disparaître ou éloigner les humeurs venant du coeur (venena declinat a corde'), conception présente dans divers écrits alchimiques attribués à Arnaud.⁶³ On observe, aussi, une référence à l'équilibre parfait de l'or, qui dans notre compréhension représente une référence évidente à la notion d',aequalitas'. Comme on l'a vu, Arnaud suggère que l'or, du fait de son excellente composition, a la vertu de préserver et d'attribuer au corps humain l'équilibre (complexio') parfait.⁶⁴ On observe surtout que les ,médicaments thériaux', de par leur similitude avec le corps, préservent sa partie saine, agissant ainsi comme un aliment, et enlèvent ce qui leur est étrange par une action thérapeutique.⁶⁵ Ces médicaments ont, comme on l'a déjà mentionné ci-dessus, la même nature et les propriétés que les composés de nature intermédiaire, situés entre aliments et médicaments.

Les ,médicaments thériaux' réunissent ainsi, à notre avis, les trois principales vertus thérapeutiques de l'élixir vitae citées dans le *Secretum secretorum naturae* pseudo baconnien: antidote purgatif, médicament préservatif, et reconstituant de la force vitale. Ces vertus ont été, selon M. Pereira, reproduites presque littéralement dans les *Rosarii* d'Arnaud et de Dastin et, notamment dans un extrait du *Testamentum*,⁶⁶ à savoir:

«Iste lapis dicitur sulphur et materia approximata perfecte nature metalli, propter quem natura tenetur pro re multum digna, ex quo sapientes phisici fa-

63. Comme l'a déjà souligné A. Calvet, l'expression ,venena declinat a corde' se retrouve dans les écrits sur l'alchimie, *Rosarius Philosophorum*, et dans *De vita philosophorum*, tous deux attribués à Arnaud de Villeneuve. A. CALVET, *Mutations*, 205.

64. La croyance dans la possibilité d'obtenir une composition unique grâce au processus de fermentation, composition dans laquelle tous les éléments se fondent dans une seule forme équilibrée et harmonieuse, nous rapproche de la notion d',aequalitas' (d'ascendance avicennienne) introduite par Roger Bacon dans l'alchimie. Cette notion offre la possibilité de retrouver la ,vertu' dynamique, le mouvement de génération et de corruption présent dans les choses naturelles, en le dirigeant vers la perfection. Ainsi, le médicament équilibré ou l',aequalitas' permettra à l'humanité de retrouver la perfection perdue ou absente. Roger Bacon, dans son *Opus minus* définit ,aequalitas' comme l'équilibre parfait de qualités élémentaires, que nous pouvons trouver dans les corps mixtes et lesquelles pourraient transmettre la perfection au corps humain. Voir M. PEREIRA, *Fermentum*, 37. L'idée de salut comme réparation des imperfections, implicite dans la vision baconnienne, représente selon C. Crisciani une composante importante du néoplatonisme tardif-antique. A ce propos, voir: C. CRISCIANI, *Labirinti dell'oro*, dans «aut aut», 1981, 129.

65. L'analogie: corps humain (neutre) / thériaque (médicament neutre) aurait pu justifier le surnom «medici analogici» aux médecins qui selon John of Saxony défendaient l'utilisation d'un médicament unique comme la thériaque. À ce propos voir C. CRISCIANI, M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies*, 36.

66. M. PEREIRA, *Teorie dell'elixir*, 141.

ciunt medicinam maxime solempnem; et illam vocant ‚elixir ad argentum’, et nos illam vocamus ‚elixir vitae’, quoniam ipsa est ultima consolacio tocius corporis humani. Et pro ista intencione dabimus doctrinam ad cognoscendum totam suam facturam et compositionem omni filio doctrine in secunda parte, in qua et per quam concludemus totum cursum medicine, in conservando locucionem per modum medium, ut melius intelligamur per modum et mediam viam nature (...) Si vero lapis, quem tibi diximus, fuerit rubeus clarus et cum illo sit vis simplicis ignis non urentis, erit res multum bona, de qua poteris facere elixir ad aurum, quod est medicina conservans omnia accidencia nature humane et restaurans vires diminutas per suum defectum» (...) «Sic [nece]ssarium est tibi, fili, quod assimiles tuum opus, quod vocatur minor mundus, ad purgacionem maioris mundi, tantum quod suus motus maneat sine corrupcione. Tunc non dubitabit ignem in aliquo, immo requiescent insimul elementa per magnum amorem». ⁶⁷

On pense avec ce bref parcours de l'oeuvre médicale arnaldienne et du *Testamentum* pseudo-lullien, avoir mis en évidence des éléments qui suggèrent une étroite proximité intellectuelle entre le Magister Testamenti et Arnaud de Villeneuve. L'idée de ‚medium’ neutrum, qui semble constituer une pièce importante de la construction théorique élaborée par le Magister Testamenti, se trouve, comme on l'a déjà vu, définie très clairement dans les écrits de Villeneuve. Revenant sur la question qui est à l'origine de cette étude, si les alchimistes intéressés par l'utilisation du produit alchimique comme médicament ont cherché dans Arnaud de Villeneuve des principes à développer, on trouve là deux réponses à l'utilisation du ‚medium neutrum’ par le Magister Testamenti.

D'un côté, on comprend que les alchimistes ont trouvé dans l'oeuvre médicale d'Arnaud des principes à développer. Et on croit avoir démontré que le Magister Testamenti interprète la notion de ‚medium neutrum’ de façon très similaire à Arnaud de Villeneuve, dans *De intentione medicorum*, mais aussi dans sa version pharmacologique exprimée dans l'*Epistola de dosi teryacalium medicinarum*. En effet, si l'on considère les éléments suivants, l'intérêt du Magister Testamenti pour l'oeuvre arnaldienne semble encore plus probable. Tout d'abord, on observe l'intense dévouement avec lequel Arnaud de Villeneuve a enseigné des années à l'École de médecine de Montpellier. Durant ces années il a oeuvré pour l'incorporation du «Nouveau Galien» dans le processus d'actualisation du curriculum médical et a manifesté une remarquable autonomie intellectuelle concernant les relations difficiles entre philosophie naturelle et médecine, parmi lesquels le ‚medium neutrum’. Ensuite il faut considérer le rôle important d'Arnaud de Villeneuve pour le traitement rationnel des thériaques, ⁶⁸ et l'engagement du Magister Testamenti pour donner un support théorique et philosophique à l'alchimie.

67. *Testamentum* I. 13, 48 [11-28] et I. 52, 170 [29-32].

68. Dans les études qu'on a pu consulter sur la médecine galénique en ce qui concerne la thériaque et le neutre, et mentionnés ci-dessus, on n'a pas trouvé quelque liaison, établie par

Par ailleurs, même si Arnaud utilise le principe médical ‚medium neutrum’ dans le domaine de la pharmacologie, ce dit principe peut avoir acquis une connotation et une dimension différente dans le contexte de la théorie alchimique élaborée par le Magister Testamenti. On pense que l’idée de ‚medium neutrum’, élément privilégié de sa philosophie alchimique, serait composé à côté d’autres éléments importants, d’une riche mosaïque construite par l’alchimiste pseudo-lullien. Dans sa nouvelle mosaïque alchimique, le Magister Testamenti associe ainsi le ‚medium neutrum’ à la conception de ‚mediocris substantia’, élément central de la théorie corpusculaire de Paul de Tarente (pseudo-Geber).⁶⁹ Il associe également le ‚medium neutrum’ aux notions de composition unique, d’‚aequalitas’ (d’ascendance avicennienne, introduite à la théorie baconienne de l’éllixir) et de fermentation, issue de la théorie baconienne.

On aimerait signaler, pour finir, que ce bref colloque entre Arnaud de Villeneuve et le Magister Testamenti autour du ‚medium neutrum’ que l’on a ici cherché à promouvoir, nous a fait réfléchir sur le besoin de ré-envisager certains aspects de la médecine arnaldienne. Il nous semble qu’à partir de la conception tripartite de la médecine et de la notion du ‚medium neutrum’ ou ‚neutralitas’, on découvre chez Arnaud de Villeneuve une autre perspective qui nous permettra d’envisager une conception particulière de la médecine et de la matière, cohérente avec la pensée alchimique.

Galien, entre la thériaque et la notion du ‚neutrum’. Dans la mesure où ni Avicenne ni Averroès n’acceptent la réalité matérielle du corps neutre, on pourrait considérer l’hypothèse que cette liaison était établie par Arnaud, comme un développement de la médecine galénique.

69. À propos de l’influence de la *Summa Perfectionis* de Paul de Tarente dans la construction théorique de l’éllixir élaborée par le Magister Testamenti, voir: W. NEWMAN, *Summa Perfectionis of Pseudo-Geber: a critical edition*, Leiden, 1991, 193-208; M. PEREIRA, *Teorie dell’elixer*, 141-143; G. CAMILLI, *Scientia mineralis e prolongatio vitae nel Rosarius philosophorum*, dans «Micrologus», 3, 217-225.

Antoine CALVET

QU'EST-CE QUE LE CORPUS ALCHIMIQUE ATTRIBUÉ À MAÎTRE ARNAUD DE VILLENEUVE?

I. *État de la Question*

Dans une communication datant de 1990, je posais déjà la question que sous-tend toute étude sur le corpus alchimique d'Arnaud de Villeneuve: «Ses traités alchimiques sont-ils des faux, oui ou non?»¹ Dans la première partie de mon article (paru en 1993), j'observais que, jusqu'aux Lumières, Arnaud de Villeneuve fut tenu pour un grand auteur d',alchimica' et pour un authentique alchimiste, tout le monde ou presque admettant qu'il réalisa en son temps (1301), devant un aréopage de cardinaux, une transmutation ,ad solem'. Même un Martín del Río (1551-1608)² reconnaissait qu'il était difficile de nier les à-côtés alchimiques du médecin Arnaud de Villeneuve sans qu'on pût pour autant l'accuser de commerce avec les démons.

À partir du XVIIIe siècle, le doute s'installe, cependant personne n'ose encore contester à Arnaud de Villeneuve (Arnau de Vilanova) la paternité de certains textes alchimiques comme entre autres le *Rosarius philosophorum* («Iste namque liber»). Par exemple, un érudit moderne, grand connaisseur de l'oeuvre médicale d'Arnaud, je veux parler de Paul Diepgen (1878-1966), l'authentifie ainsi que le *Flos florum*, l'*Epistola super alchymia ad regem Neapolitanum* et la *Semita semitæ*.³

Lynn Thorndike (1934),⁴ s'il ne suit pas Diepgen dans toutes ses conclusions sur cette question, partage son opinion, celle d'ailleurs du plus grand nombre des critiques arnaldiens comme Barthélemy Hauréau († 1896), à savoir qu'Arnaud de Villeneuve conçut quelques-uns des ,alchimica' qui lui sont attribués. Il faut attendre les travaux de J.-J. Payen, plus précisément sa thèse sur la version provençale du *Rosarius philosophorum* (1957), introuvable à ce jour, et surtout l'article fondamental du père Juan-Antonio Paniagua (1959)⁵ pour qu'enfin, le mythe d'un Arnaud de Villeneuve alchimiste soit

---

1. Cf. A. CALVET, *L'alchimie d'Arnaud de Villeneuve*, dans *Terres médiévales*, Paris 1993, 21-33.

2. Cf. *Disquisitionum Magicarum libri*, éd. Louvain, 1599-1601.

3. P. DIEPGEN, *Arnald und die Alchemie*, dans «Archiv für die Geschichte der Medizin», III (Leipzig 1910), 269-395.

4. L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, III, New-York, 1928-1956, 52-84, 654-678 (liste de manuscrits).

5. J.-A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, dans «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica», 11 (1959), 406-419.

dévoilé et dénoncé comme tel. Le père Paniagua remarquait en commençant son article qu'«Arnaud de Villeneuve est plus connu comme alchimiste que comme médecin», que, même aux yeux des historiens du XIXe siècle (Hofer, Henschel, Berthelot), il apparaissait comme un précurseur de la chimie moderne ayant découvert rien moins que l'alcool éthylique, l'acide chlorydrique, etc. L'auteur en quelques lignes réduisait à néant ces affirmations du siècle positiviste rappelant qu'en ce qui concerne la pharmacopée et les acides, Arnaud n'avait rien inventé ou même entrepris des recherches qui n'aient été déjà menées à leur terme et transmises aux Occidentaux par les Arabes. Si le père Paniagua reconnaissait à l'alchimie de s'accorder somme toute à une vision du monde qui était celle du Moyen Age, s'il n'ignorait pas que des autorités aussi considérables que Roger Bacon, Thomas d'Aquin, Robert Grosseteste, j'ajouterais Maître Eckhart⁶, avaient admis le principe transmutatoire, du moins en théorie; pour lui, les textes alchimiques relevant des sciences occultes demeuraient obscurs et mystérieux. Puis Paniagua, examinant une par une les œuvres alchimiques généralement attribuées à Arnaud de Villeneuve: *Rosarius philosophorum*, *Flos florum*, *Semita semitæ*, etc., s'appuyant sur les recherches de Payen, s'acharnait à démontrer (le plus souvent avec succès) qu'elles n'appartenaient à son corpus que de manière frauduleuse. Ainsi la *Semita semitæ* se révélait un plagiat du *Flos florum*, ce dernier dépendant d'un texte français du XIe-XIIIe siècle⁷, de la *Turba philosophorum*, etc. Quant au *Rosarius philosophorum*, dont le succès éditorial ne s'était pas démenti jusqu'en 1702, l'année à laquelle parut la *Bibliotheca curiosa chemica* de J.-J. Manget, il ne semblait guère plus authentique, ni plus original que les *Flos florum* ou *Semita semitæ*, bien au contraire! Pis, placé sous le microscope de Payen, il apparaissait pour ce qu'il était finalement: un centon de textes alchimiques d'origine arabe et latine. Établissant un parallèle entre Raymond Lulle et Arnaud de Villeneuve, si proches par leurs origines, par leurs existences, par les lieux qu'ils fréquentèrent, et leurs

6. Par exemple dans le *Commentaire à la Génèse*, par. 132. Cf. Alain de LIBÉRA, Edouard WÉBER, Émile ZUM BRUNN, *L'oeuvre latine de maître Eckhart*, t. I, Paris 1984, 409.

7. Cf. art. FRATI, *Guiglielmo Arcivescovo di Rouen ed Arnaldo da Villanova*, dans «*Achivum Romanicum*», 5 (1921), 260-263. Selon Lodovico Frati, Guillaume de Rouen, l'auteur de cette version française du *Flos florum*, ne serait autre que Guillaume, archevêque de Rouen, décédé en février 1110. Le savant en venait à supposer que cette dernière pourrait se révéler la version originale du *Flos florum*, par la suite traduite en latin, placée sous le nom d'Arnaud de Villeneuve et adressée à Jacques II d'Aragon. L'intérêt de Guillaume pour l'alchimie expliquerait, toujours selon Frati, pourquoi il fut suspendu 'a divinis' pendant quelques années. Suivent, ajoute Frati, dans le manuscrit bolognais n° 458 (lat. 271), IX, n. 2, XIVe siècle, une version française des *Quæstiones* posées par l'Archevêque et résolues par Guillaume. Ladite version française consolide l'opinion de Frati qui voit dans cet archevêque un auteur d'«alchimica», oeuvrant au XIe siècle. On rappellera simplement que l'histoire de l'alchimie en Occident débute en 1144 avec la traduction du *Morien* par Robert de Ketton et que les grandes traductions des ouvrages arabes se déroulent au XIIIe siècle.

8. Cf. Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, dans «*Arxiu de Textos Catalans Antics*», XIV (1995), 94-174: 117-118.

interrogations religieuses et philosophiques, le père Paniagua en déduisait que, de même que le caractère apocryphe des traités alchimiques soi-disant lulliens constituait «un fait scientifiquement prouvé», de même l'alchimie attribuée à Arnaud de Villeneuve. Pourtant, cela ne l'empêchait de mentionner le témoignage de Giovanni d'Andrea (1346-1347)⁸, faisant état d'une transmutation alchimique publique réussie par Arnaud de Villeneuve durant son séjour à Rome de mai à octobre 1301. Toutefois, il remarquait que les documents historiques, recueillis et commentés par le grand historien Heinrich Finke (1855-1938)⁹, ne disaient rien de supposées expériences alchimiques. Une telle rumeur avait si peu de fondement, ajoutait Paniagua, que même Philippe IV le Bel, le roi de France, et ses juristes, quand ils instruisirent le procès posthume de Boniface VIII cherchant à salir sa mémoire, l'ignorèrent. De plus, Nicolas Eimeric († 1399), énumérant les erreurs de maître Arnaud de Villeneuve, ne mentionnait pas ses travaux alchimiques.

Il y avait par conséquent, pour le père Paniagua, de fortes probabilités pour que la légende alchimique d'Arnaud de Villeneuve prît forme et consistance dans la seconde moitié du XIVe siècle, triomphant au XVe siècle; à preuve les témoignages de Jean de Roquetaillade (vers 1350)¹⁰ et celui, moins connu, de Guillelme de Perissa dont nous aurons à reparler. Le père Paniagua, poursuivant son étude, tordait ensuite le coup à une idée avancée par P. Diepgen exposant qu'il existerait une étroite relation entre la médecine médiévale et l'alchimie et qu'Arnaud de Villeneuve aurait ainsi mené de front deux recherches par ailleurs auxiliaires l'une de l'autre. Sur ce point, la position du père Paniagua est sans ambiguïté. À ce sujet, on peut dire, écrit-il, que le résultat de notre investigation fut ,totalement négatif'. Il apparaît en effet qu'entre les oeuvres médicales et les livres alchimiques se dessine une frontière infranchissable. Tout les oppose: le style, l'exposition des causes et des concepts (scolastique dans le premier cas, hermétique dans l'autre), les exemples choisis; en outre, rien de précis, rien d'avéré, rien de concordant, dans les ,alchimica', ne renvoie aux oeuvres médicales. Certes, dans le *Speculum medicine* (vers 1298), une oeuvre majeure, Arnaud de Villeneuve admet implicitement que les métaux soient un composé de mercure et de soufre comme l'a défini l'alchimie arabe; mais c'est là une idée largement diffusée dans les cercles savants de l'Occident latin (Albert). De même, dans ses livres pharmaceutiques, s'il reconnaît le caractère occulte de certaines médecines et de leurs vertus, si parfois il peut utiliser le terme d'alchimie pour illustrer tel processus de transformation à l'intérieur de l'organisme,¹¹ cela ne relève que de la

9. H. FINKE, *Arnald von Vilanova als Leibarzt und Alchemist Bonifaz' VIII*, Münster 1902, 200-227.

10. Cf. R. HALLEUX, *Les ouvrages alchimiques de Jean de Rupescissa*, dans *Histoire Littéraire de la France*, vol. 41 (Paris 1881) 278-284: 266-267.

11. L'analogie entre les deux circuits, l'un alchimique, l'autre corporel, fit déjà l'objet d'une relation, non pas cette fois-ci dans un ouvrage de médecine mais dans un ,alchimum'

théorie pharmaceutique et de la seule technique de comparaison (pour mieux saisir la réalité du phénomène), sans que l'on puisse sérieusement envisager un rapport avec les mystères de la Pierre philosophale. Maître Arnaud est par ailleurs le premier à dénoncer les alchimistes dont le produit (l'élixir), dit-il en substance, n'acquerra jamais les vertus médicales du véritable or. De plus, dans le *Speculum medicine* cap. 31, il recommande vivement aux alchimistes de ne plus se mêler de médecine, car la médecine applicable aux métaux (l'élixir) ne saurait valoir pour le corps humain comme ces insensés d'alchimistes (,fatui') semblent le croire. Un tel homme aussi clairement prévenu contre les dangers de l'élixir des métaux (la Pierre des alchimistes) abusivement prise pour une médecine; un tel homme, interroge Paniagua, peut-il compter, en même temps, comme l'un de ses praticiens les plus illustres? Même l'inventaire de la bibliothèque d'Arnaud de Villeneuve, dressé par notaire après sa mort, ne correspond pas à l'idée que l'on se fait ordinairement de celle d'un alchimiste confirmé comme l'aurait été Arnaud de Villeneuve, si l'on donne du crédit à cette légende.

Michela Pereira (1995) exposa ici-même ce qu'elle appela une «recherche préliminaire» de l'alchimie prétendument arnaldienne.¹² Michela, dans sa communication, après s'être livrée à une radiographie de l'article de Paniagua; après avoir cité le professeur McVaugh lequel supposa que l'hétérodoxie religieuse d'Arnaud laissa une empreinte si profonde aux XIVe et XVe siècles qu'il n'est guère étonnant qu'un corpus entier d',alchimica' portât son nom; après avoir évoqué l'intuition de Garcia-Font induisant une relation possible entre les ,alchimica' arnaldiens et son interprétation des rêves du roi Frédéric; Michela, donc, à la fin de sa «rassegna» distinguait trois points essentiels de la problématique en jeu.

- 1) l'insertion de textes alchimiques dans le Canon des *Opera* d'Arnaud.
- 2) l'exclusion de ces textes du corpus, chez Payen et Paniagua, lequel provenait en grande partie de leur préjugé anti-alchimique
- 3) la transmutation alchimique d'Arnaud à la Cour pontificale était à replacer dans le contexte d'une intense curiosité scientifique pour le thème de la ,prolongatio vitæ', introduit par Roger Bacon.

Michela estimait que se prévaloir d'une méfiance toute scientifique à l'égard de l'alchimie, un art de réputation sulfureuse, transmis dans une langue absconse, pour refuser à Arnaud de Villeneuve le crédit d'un quelconque intérêt pour celle-là et ne reconnaître parmi ces oeuvres alchimiques mises

---

d'origine arabe, le *Livre de El-Habib*. Dans ce dernier cas, c'est le processus alchimique qui est comparé à celui du sang devenant lait pour nourrir l'enfant et non le contraire. Cf. M. BERTHELOT, *La Chimie au Moyen Age*, III, Paris 1893, 79,

12. Cf. supra, note 8.

sous ce nom aucun texte authentique; cela, dit-elle, ne suffisait plus aujourd'hui au regard des travaux actuels qui apportaient un nouvel éclairage.

Sans entrer dans le détail d'un article si riche où plusieurs pistes sont explorées, on retiendra son idée centrale d'une 'médecine universelle' prolongeant la vie humaine, dont l'importance scientifique fut reconnue à la Curie romaine. Une idée qui se retrouve dans certaines œuvres médico-chimiques attribuées à Arnaud de Villeneuve. En outre que le canoniste Giovanni d'Andréa ait considéré Arnaud comme un alchimiste témoigne du fait irrévocable qu'au tournant du XIVe siècle la renommée d'Arnaud alchimiste était bien établie et que cette réputation provenait justement de cette Curie romaine où étaient appréciées les recherches sur 'l'or potable', sur la 'médecine universelle' garantissant aux êtres nobles une vie prolongée; ce genre de vie longue, sans maladies, ni infirmités et sans corruption que souhaitait pour lui-même le pape Boniface VIII.

Enfin, pour Michela Pereira, le plus important n'est peut-être pas de savoir si Arnaud de Villeneuve a véritablement conçu et écrit des 'alchimica' que de déterminer pourquoi et dans quel milieu l'on s'est plu à placer des textes alchimiques sous les noms d'Arnaud de Villeneuve et de Raymond Lulle, deux personnalités hétérodoxes.

II. L'HISTOIRE DU CORPUS IMPRIMÉ DES 'ALCHIMICA' ATTRIBUÉS AU MÉDECIN ARNAUD DE VILLENEUVE

*Les éditions humanistes (+ XVIIe siècle)*¹³

Le premier éditeur des *Opera* d'Arnaud de Villeneuve, le gênois, Thomasso Murchi¹⁴, ne sélectionna que 4 œuvres alchimiques, éliminant tout le reste: le *Rosarius philosophorum*, le *Novum Lumen*, le *Flos florum*, l'*Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*. En comparaison de cette première édition imprimée, la liste, que transmet le manuscrit du Vatican, BAV, Barberini lat. 273 (XVIe siècle), faisait état, celle-ci, de 24 titres attribués au célèbre médecin. Dans sa préface, Murchi semblait tenir Arnaud de Villeneuve pour un artisan de la 'véritable alchimie'; il disait, aussi, plus loin que ses œuvres avaient été choisies sur des critères de style. Il y a fort à parier que l'aide du médecin lyonnais Michel Chapelle (cité dans la préface) fut précieuse pour ne garder, en fait, que des œuvres à la doctrine sûre et confirmée, tant dans le domaine de la médecine que dans celui de l'alchimie. Car, de toute évidence, les textes alchimiques de ces *Opera* formaient un ensemble homogène expo-

13. Sur le sujet, voir maintenant S. GIRALT I SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renacentista*, Barcelone 2002.

14. *Hec sunt opera Arnaldi de Villanova*, Lyon, 1504.

sant tous la même théorie, celle dite du ‘mercure seul’, une théorie transmutatoire prenant pour modèle la nature dans ses oeuvres souterraines. En outre, que trois de ces textes se présentent comme des lettres adressées à de hauts personnages, un prélat anonyme (*Novum Lumen*), le roi d’Aragon (*Flos florum*), le roi de Naples (l’*Epistola super alchimia*) fut très certainement un argument supplémentaire pour les inclure dans les *Opera*. Reste le *Rosarius*, mais il paraissait difficile de ne pas retenir un traité aussi célèbre et, depuis la fin du XIVe siècle, le plus souvent attribué à Arnaud de Villeneuve.

Quoiqu’il en fût de ses critères de sélection, le choix de Murchi fut également celui des autres éditeurs des *Opera* arnaldiennes, avec quelques ajouts. En 1520, Symphorien Champier († v. 1539)¹⁵ intercalait le *De lapide philosophorum* (= *De secretis naturæ*) entre le *Flos florum* et l’*Epistola super alchimia*; et en 1586, Antoine Tardif publiait en plus la *Cathena aurea philosophorum* et le *Testamentum*, un opuscule de quelques lignes¹⁶.

En 1561, G. Grataroli († v. 1568)¹⁷ rassembla dans une collection plusieurs traités alchimiques, dont ceux d’Arnaud de Villeneuve. S’il changea peu de choses au choix de Murchi, éditant en sus la *Practica ad quemdam Papam*, il, eut le mérite de publier des copies manuscrites différentes de celles mises en lumière par le Gênois. Avec la parution de ces grandes collections de traités alchimiques, évoluant dans un milieu marqué par l’influence de Paracelse (1493-1541), des éditeurs comme Pietro Perna ou Conrad Waldkirch, son gendre, augmentèrent le corpus alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve de quelques textes qui leur étaient conseillés¹⁸. Ainsi sont publiés avec les 4 classiques de Murchi, les *Semita semitæ*, *Quæstiones tam essentielles quam accidentales* et le *Novum Testamentum*. Le strasbourgeois Lazare Zetzner (1613) ajouta à la liste des ‘alchimica’ arnaldiens déjà imprimés le *Speculum alchimicæ*¹⁹ et des opuscules comme les deux *Testamentum*, et un poème (*Carmen*). Par la suite, pas plus Mylius (1622)²⁰ que Manget (1702) n’éditeront rien qui n’ait déjà été imprimé²¹.

Les temps modernes

Il ressort donc de notre étude du corpus au XVIe et XVIIe siècles que les 4 premiers traités édités (1504) en constituent le noyau fondateur auquel

15. *Arnaldi de Villanova (...) opera nuperrime revisa*, Lyon 1520.

16. *Arnaldi Villanovani, (...) Tractatus varii exoterici ac chymici*, Lyon 1586.

17. *Veræ alchimicæ artisque metallicæ*, Bâle 1561.

18. Voir le détail des oeuvres et des recueils qui les rassemblent dans GIRALT, *Arnaud de Villanova*, 132.

19. Première impression à Francfort en 1603, chez Hieronymus Megiser (avec les *Rosarius*, *Flos florum* et *Novum lumen*). L. ZETZNER, *Theatrum chemicum*, IV, Strasburg 1613.

20. Cf. GIRALT, *Arnaud de Villanova*, 133.

21. *Ibid.*

s'agrègent d'autres textes au gré des occasions offertes aux éditeurs d'en produire de nouveaux, en particulier ceux qui se sont ensuite avérés des extraits du *Flos florum*. Nonobstant les collections de Lazare Zetzner et de ses héritiers, de Manget, le corpus des 'alchimica' attribués au médecin Arnaud de Villeneuve se résume à quatre traités régulièrement publiés, tant dans les *Opera* (de 1504 à 1586) que dans les recueils de textes alchimiques. En fait, Zetzner et Manget n'ont fait que réunir ceux qui, bien qu'éparpillés, semblaient correspondre au contenu des quatre traités de base. D'une part, la *Semita semitæ*, la *Practica ad quemdam Papam*, sont apparentées au *Flos florum*; d'autre part, mais nous aurons l'occasion d'y revenir plus en détail, les thèses et les thèmes exprimés dans le premier traité, le *Rosarius*, à savoir celles du 'mercure seul', de l'analogie de la pierre philosophale avec la génération humaine, ou l'influence de la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber, etc., se retrouvent, à différents degrés il est vrai, dans chacun des textes sélectionnés par les éditeurs des XVIe et XVIIe siècles.

À l'aube du XVIIIe siècle, les 'alchimica' reconnus pour être d'Arnaud de Villeneuve sont: le *Rosarius philosophorum*, le *Novum Lumen*, le *Flos florum*, l'*Epistola super alchimia*, la *Practica ad quemdam Papam*, le *Speculum alchimie*, les *Quæstiones*, la *Semita semitæ*, le *Novum Testamentum*; auxquels on ajoute le *De philosophorum lapide* (Lyon, 1520), la *Cathena aurea philosophorum* (Lyon, 1586), quelques opuscules (2 *Testamentum*, *Carmen*) et... le *De sanguine humano destillato* (Zurich, 1552)²², un traité relevant plutôt de la médecine distillatoire que de l'alchimie proprement dite, ainsi que le *De aqua vitæ simplici et composita* (Venise, vers 1477-1480)²³. Donc 14 traités. Nous sommes loin de ce que les manuscrits des XIVe, XVe et XVIe siècles ont transmis, si l'on s'en tient, seulement, à la liste dressée par Michela Pereira (53 traités).

L'étude de Barthélémy Hauréau, le premier à porter un regard scientifique sur le corpus des œuvres données d'Arnaud de Villeneuve, se référait en priorité à l'édition de Thomasso Murchi (1504)²⁴. Il y ajoutait l'étude des textes édités par Symphorien Champier (1520) et ignorés de Murchi, quelques opuscules publiés en 1586 (dans *Praxis medicinalis* et *Tractatus varii exoterici*), ceux, enfin, imprimés dans les collections de Zetzner et de Manget qui n'avaient pas encore été examinés ainsi que des textes, inédits ou perdus, parfois découverts sous d'autres noms que celui d'Arnaud de Villeneuve en des recueils et dans des manuscrits, souvent sujets à caution.

Hauréau acceptait sans sourciller l'aspect alchimiste d'Arnaud de Villeneuve. C'est ainsi que le *Rosarius philosophorum*, le plus étendu de tous ses traités de chimie, le *Novum Lumen*, pour lui un indubitable traité du même, le *Flos*

22. *Ibid.*, 56, 98.

23. *Ibid.*, 96.

24. HAURÉAU, *Arnaud de Villeneuve*, dans *Histoire Littéraire de la France*, t. XXVIII, Paris 1881, 26-186. L'étude de ses œuvres imprimées, inédites ou perdues se trouve aux pages 56-186.

florum, dans sa version adressée au roi d'Aragon (à laquelle il manque le prologue), l'*Epistola super alchimia*, ne lui paraissaient pas des apocryphes.

De manière générale, Hauréau évitait de se prononcer sur l'authenticité des 'alchimica' même si pour certaines oeuvres il exprimait son septicisme. En fait, Hauréau, admettant, à l'instar des éditeurs de la Renaissance, qu'Arnaud de Villeneuve avait effectivement écrit des 'alchimica', n'était pas pour autant disposé à tout lui attribuer. Là encore, l'autorité des quatre écrits découverts et publiés par Thomasso Murchi n'était pas contestée. Dans leur sillage, Hauréau authentifiait le *De vita philosophorum*, les *Questiones*, le *Testamentum*, la *Rosa novella*; il doutait en revanche (et à juste titre) de toute une série d'opuscules. Mais là n'est peut-être pas le plus important; car, avec l'étude d'Hauréau, on tient un premier essai d'investigation du corpus selon des critères objectifs et non plus sur de simples impressions ou sur des arguments d'autorité. Des manuscrits, des éditions, des recueils sont cités, des textes mis en parallèle, des bibliographies dépouillées. De ce point de vue, son travail reste d'actualité. Cependant, son étude se cantonnait à cataloguer les oeuvres alchimiques sans établir de lien entre ses différents textes, de quelque ordre qu'il soit: doctrinale, historique, encore moins, philologique. Ce à quoi s'emploiera un Lynn Thorndike (1882-1965) dans le chapitre de son *Histoire de la Magie* consacré à ce sujet²⁵. Or, ainsi que l'énonce Michela Pereira, l'opinion de Thorndike sur maître Arnaud, et sur l'alchimie qui lui est attribuée, reste, malgré tout, sujette à l'importance qu'il accordait à la liste des 'alchimica' livrée dans le manuscrit du Vatican, BAV, Barberini lat. 273 (XVIe siècle) et aux travaux de Paul Diepgen; lequel considérait l'alchimie d'Arnaud de Villeneuve comme l'expression de ses propres expériences et de sa grande connaissance des sources arabes. Diepgen authentifiait le *Rosarius* et, parce compatibles avec ce dernier, le *Flos florum* et ses différentes variantes (*Semita semitæ*, *Practica*, *Perfectum magisterium*), l'*Epistola super alchimia*, les *Questiones*; il rejetait, pour la raison contraire (incompatibles avec le *Rosarius*), le *Novum Lumen*, le *Speculum* et le *Testamentum*.

Comme Diepgen (et comme Murchi), Thorndike (1882-1965) inclinait à penser qu'Arnaud de Villeneuve conçut et écrivit des ouvrages alchimiques, sans pour autant s'engager plus avant dans l'authentification de certains titres, même si les adresses à de hauts personnages, que le maître en médecine fut effectivement amené à rencontrer et à servir, lui paraissaient des indices valables. Comme tout le monde avant lui, il imputa au célèbre médecin le *Rosarius philosophorum* où la théorie du 'mercure seul' était développée, mais il n'en dit guère plus. Michela Pereira observe fort justement que l'étude de Thorndike apporte plus de confusion qu'elle ne résout les problèmes posés par un tel corpus²⁶.

25. THORNDIKE, *A History*, III, 52-84, 654-678.

26. PEREIRA, *Arnaldo* (cf. n. 8), 100-101.

Il n'en demeure pas moins que Thorndike reste celui qui tenta d'en définir exactement la substance, même si les éléments communs aux textes qu'il déterminait avec peine ne se retrouve, 'in fine' que dans le *Flos florum* et les *Questiones*. C'est lui, enfin, qui le premier repéra la filiation entre le *Tractatus parabolicus*, un texte prophétique du corpus, et le *Liber lucis* de Jean de Roquetaillade.

Dans sa contribution à la question, Michela Pereira, dont nous avons repris plusieurs analyses et certaines de ces intuitions, estime quant à elle que la réputation d'Arnaud de Villeneuve comme alchimiste ne peut être dissociée de son travail médical et, plus globalement, d'une ambiance générale favorable aux travaux sur la 'prolongatio vitæ' (en particulier à Montpellier et à la Curie romaine) qui transparaît dans des travaux auxquels sont mêlés les noms d'Arnaud de Villeneuve et de Raymond Lulle. De plus, le lien entre ces deux auteurs, établi dans certains traités où il est rapporté qu'Arnaud enseigna un Lulle avide de secrets alchimiques, semble induire l'idée que, dans un milieu donné, entre Catalogne et Languedoc, des hommes se sont mis à réaliser des ouvrages alchimiques attribués à ces deux savants de même origine (et non plus placés sous le nom d'un philosophe arabe tels que Geber, Avicenne ou Rhazès); des textes se rattachant peu ou prou à des thèmes et à des concepts (abécédaire lullien, panacée, 'aqua ardens', ...) repris des travaux authentiques d'Arnaud de Villeneuve et de Raymond Lulle. Bref, il y aurait eu une école alchimique s'enracinant à Montpellier et essaimant à Naples ou ailleurs.

Disons pour l'instant que loin de contester les intuitions de Michela Pereira en ce domaine, notre propos est avant tout non pas de dégager, du moins dans un premier temps, un 'selettore fondamentale' (celui de Michela, la 'médecine une' nous paraissant éminemment recevable) mais de poursuivre l'œuvre entreprise par Hauréau et Thorndike et de dresser pour commencer une liste (revue et corrigée) des oeuvres alchimiques s'inscrivant dans un ensemble de textes relevant du nom d'Arnaud de Villeneuve, puis d'essayer de comprendre comment ce corpus de textes s'est constitué et pour quelles raisons. Nous avons déjà vu que la thèse du 'mercure seul', de toute évidence, servit de fil directeur aux Humanistes de la Renaissance pour attribuer des textes alchimiques à Arnaud de Villeneuve. Cela fût-il véritablement une caractéristique d'identification probante au Moyen Age? La question, encore maintenant, reste ouverte.

Au départ de notre étude, nous n'avions pas d'idée préconçue, puis nous avons cru possible, sinon probable, l'intérêt d'un Arnaud de Villeneuve pour cette science auxiliaire de la médecine; au fil du temps, il nous apparut que rien dans l'oeuvre d'Arnaud de Villeneuve ni dans sa vie ne le prédisposait à ce qu'ensuite un si grand nombre d'opuscules, de lettres, de poèmes, de dialogues philosophiques, de traités lui fût attribué. Bien au contraire! Et pourtant, il fallait bien se rendre à l'évidence, les relations, les témoignages (ceux de Giovanni d'Andrea, de Jean de Roquetaillade, de Chaucer) étaient là et il

semblait nous indiquer que malgré tout l'alchimie arnaldienne n'était pas l'un de ces mirages d'Orient que décrivait Gervais de Tilbury²⁷. Et quand j'approchais de «cette fenêtre où apparaissent les dames» (les manuscrits du corpus), contrairement à ce que conte Gervais à l'Empereur, la vision ne s'évanouissait pas complètement, ne redevenant pas, du moins pas entièrement, 'une fiction'. En somme, les textes et leurs dédicaces avaient survécu et il fallait en tenir compte. Et pour nous en assurer, dans un premier temps, nous nous devons d'examiner les premières traces manuscrites de ces traités.

III. ÉTUDE DES MANUSCRITS

Le corpus alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve prend forme au XIVe siècle dans un petit nombre de manuscrits, dont ci-après nous récapitulons les données en les classant de manière chronologique.

[1332-1333]

Londres, Welcome Historical Medical Library, ms. 523, 1430, ff. 72-100v. Titre: *Liber de aquis* (= *Liber de aqua vitae simplici et composita*). Inc.: Humanum corpus cum sit compositum... *Expl.*: ...in infirmitatibus suis abbreviaret vitam suam. Finis libri de aquis doctissimi viri magistri Arnaldi de Villanova Aquis anno Domini 1333 et die mensis vigesima secunda aprilis. Et hic libellus inceptus fuit die 28 octobris anni Domini 1332.

Commentaire: Donc, cette version du *De aqua vitae simplici et composita* ou *Liber de aquis*, aurait été commencée à la date du 28 octobre 1332 et achevée en avril 1333. De plus, le manuscrit de Londres, Welcome Historical Medical Library, ms. 523, forme avec les manuscrits n° 418 et 707 un volume comportant des traités alchimiques rédigés en latin, en français et en langue d'oc copiés à Aix entre 1400 et 1430.

Bibliographie: S.A. J. MOORAT, *Catalogue of Western Manuscripts on Medicine and Science in the Welcome Historical Medical Library. Mss. written before 1650 A. D.*, Londres 1962, 367-368.

[ap. 1323]

1) Palerme, Biblioteca Comunale, 4° Qq A 10, ff. 420-422, ap. 1323. Titre: *Liber magistri Arnaldi de Villanova Deflorationes quorundam philosophorum* (= *Defloratio philosophorum*). Inc.: Incipientes autem ab Hermete... *Expl.*: ...et plumbum filius Saturni. Explicit liber magistri Arnaldi de Villanova. Deo gratias, Amen.

---

27. Gervais de TILBURY, *Le Livre des Merveilles*, Paris 1992.

Commentaire: Cité dans la liste de fr. Dominique (contenue dans le même manuscrit aux ff. 349v-350v): «Item liber magistri raynaldi de villanova qui incipit Incipit liber deflorationis philosophorum».

Voir sur ce manuscrit, ce qu'en dit CICCARELLI: «Il CARINI, que studio il codice prima di tale data, prendendo atto del fatto che Tommasso d'Aquino in alcuni trattatiè detto frate o beato ed in altri santo (fu canonizzato nel 1223), pensa che il ms. sia stato composto tra la fine del sec. XIII e il primo trentennio del sec. XIV...». Au moins, deux mains. Le texte attribué à Arnaud de Villeneuve relève de la main du XIVe siècle.

2) *Idem*, ff. 328-331v. Titre: *Liber novi testamenti*, dédié au roi de France, Philippe IV le Bel (= *Novum Testamentum*). Anonyme. *Inc.*: Nobilissimo et excellentissimo principi Philippo... Incipit liber novi testamenti qui dividitur in tres partes principales... *Expl.*: ...et super adde ei tantumdem mercurii et refri... (manque dernière partie).

Commentaire: Cité dans la liste de fr. Dominique (contenu dans le même manuscrit aux ff. 349v-350v): «Item liber novi testamenti qui incipit Excellentissimo principi ac nobilissimo Philypo».

3) *Idem*, ff. 352v-355v. Titre: *Epistola cardinalis Albi de toto magisterio* (= *Errores alchimiae*). Ici attribué au cardinal Blanc. *Inc.*: O venerande pater, gratias ago Deo... *Expl.*: ...augmentationem tantam cuius utilitas maior est quam possit percipere ratione. Opus cardinalis albi.

Commentaire: Cité dans la liste de fr. Dominique (contenue dans le même manuscrit au folio 349v-350v): «Item epistola magistri Alamanni de Bononia ad dominum Bonifacium quartum, qui incipit Venerande pater nunc aures tuas huc inclina». À quelques variantes près, il s'agit bien du même texte, donné ici d'Alamannus de Bononia, un familier du pape auquel il aurait envoyé un traité sur la pierre philosophale. Ce personnage est peut-être le véritable auteur du présent traité apparenté du *Flos florum*, à moins qu'il ne s'agisse du cardinal blanc, Jean de Toletto († 1275).

Bibliographie: A. CALVET, *Quelques versions du Flos florum du pseudo-Arnaud de Villeneuve*, dans «Chrysopoeia», 6 (1997-1999), 208-218.

4) *Idem*, ff. 359v-368v. Titre: *Liber cuiusdam philosophi qui optime et aperte tractavit de hoc magisterio. Aliqui dicunt eum Librum Saturni* (= *Speculum alchimiae*). Anonyme. *Inc.*: Ut ad perfectam scientiam pervenire... *Expl.*: ...Laus Deo qui dat sapientiam sapientibus. Amen. Explicit liber Saturni.

Commentaire: Cité dans la liste de fr. Dominique (contenue dans le même manuscrit au folio 349v-350v): «Item liber cuiusdam philosophi qui incipit In nomine Domini amen ut ad perfectam scientiam pervenire, etc.».

5) *Idem*, ff. 423v-424v. Titre: *Probemium libri Lucidarii* (= *Elucidarium*). Anonyme. *Inc.*: Quoniam rogasti me... *Expl.*: ...per quod sol et luna corpus unum efficiuntur.

Commentaire: N'est pas cité dans la liste de frère Dominique.

Bibliographie: I. CARINI, *Sulle scienze occulte nel medio evo*. Palerme 1872; D. CICCARELLI, *Catalogo dei manoscritti filosofici nelle biblioteche italiane*, vol. 4, Florence 1993, n° 100, 97-105.

[*ap.* 1361]

París, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 2872, après 1361. Titre: *Ci commence le rosaire de maistre Arnould de Villeneuve sur la fleur d'alkemie...* [plus loin, on lit] *approuvées par moi vivent Arnould de Villeneuve. Inc.:* Et ycest livre s'appelle rosaire... *Expl.:* ...Le tres hautisme Conservateur soit garde de vostre royau magesté en suppeditant vos enemiz. Explicit.

Commentaire: Version française du *Rosarius philosophorum*. J. MONFRIN dit de París, Arsenal 2872 «qu'il constitue à lui seul une véritable bibliothèque de traités de sciences naturelles, d'astronomie, d'astrologie et d'alchimie (...) Ce gros recueil [ajoute-t-il] est postérieur à 1361; il paraît antérieur aux premières années du XVe siècle. Il constitue un document de grand intérêt sur la diffusion à la cour de France de l'activité scientifique parisienne pendant le second tiers du XVe siècle».

Bibliographie: J. MONFRIN, *La place du Secret des secrets dans la littérature française médiévale*, dans W. F. RYAN and C. BURNETT, *Pseudo-Aristotle the Secret of Secrets. Sources et Influence*, Londres 1982, 73-113, ici 84; A. CALVET, *Le Rosier alchimique de Montpellier, Lo Rosari*, París 1997, XXI-XXII, 65-113.

[1380-1400]

Turin, Biblioteca Nazionale Universitaria, ms. E IV 22, 1380-1400, ff. 2-22v. Titre: *Liber abbreviatus a probatus verissimus thesaurus thesaurorum Rosarius philosophorum*, dédié au roi Robert de Naples († 1343). Anonyme. *Inc.:* Iste liber nempe nominatur Rosarius... *Expl.:* ...ut merito merearis dici et esse de numero sapientium antiquorum. Vale! Amen.

Commentaire: Cette copie du *Rosarius*, datable de la fin du XVe siècle, faite pour un ecclésiastique au vu des miniatures qui l'ornent (celles du commentaire et de la représentation du livre par son auteur au roi Robert), provient de l'école avignonnaise (fin XVe siècle).

Bibliographie: Isabella MASSABO RICCI, Marco CARASSI, Luisa Clotilde GENTILE, *Blu, rosso e oro. Segni e colori dell'araldica in carte, codici e oggetti d'arte*, Milan 1998, 263 a, b.

[XIVe siècle, sans précision de date]

Londres, British Library, Harley 3703, ff. 25-94, XIVe siècle. Anépigraphie (*errores alchimie*). Anonyme. *Inc.:* Venerande pater gratias... *Expl.:* ...Explicit tractatus qui dicitur venerande pater.

Oxford, Bodleian Library, Ashmole 1384, ff. 79v-83v., milieu XIVe siècle. Titre: *Dialogus inter Magistrum et Discipulum de secretis naturae* [= *De secretis naturae*]. Anonyme. *Inc.*: Scito, fili, quod in hoc libro loquar... *Expl.*: ...Jam igitur complevi intentionem meam in hoc libro.

Bibliographie: A. CALVET, *Le De secretis naturae du pseudo-Arnaud de Villeneuve*, dans «Chrysopoeia», 6 (1997-1999), 155-206.

Idem, ff. 76-79. Titre: *De dictis obscuris Philosophorum de natura et opere lapidis, libellus, discipuli ad magistrum* [= *De erroribus alchimiae*]. Anonyme. *Inc.*: O venerande pater, gratias ago Deo... *Expl.*: ...cujus utilitas est maior quam arte vel ingenio poterit estimari.

Bibliographie: A. CALVET, *Le De secretis naturae du pseudo-Arnaud de Villeneuve*, dans «Chrysopoeia», 6 (1997-1999), 155-206.

Prague, Universitní knihovna, ms. 1984 (X.H.6), ff. 17v-20, XIVe siècle. Titre: *Cardinale et bonum secretum philosophorum* (= *Semita semitae*). Anonyme. *Inc.*: Reverende pater aures inclina et intellige...

Commentaire: le texte intitulé *Cardinale et bonum secretum philosophorum* est cité par Thorndike et Kibre comme témoin manuscrit de la *Semita semitae*.

Bibliographie: J. TRUHLÁR, *Catalogus codicum manuscriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur*, t. II, codices 1666-2752, Prague 1906, 106; L. THORNDIKE et P. KIBRE, *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, Cambridge (Mass.) 1963 (TK), 1355.

Idem, ms. 1765 (IX.E.9), ff. 40-58v, XIVe siècle-XVe siècle. Titre: *Rosarius* (= *Rosarius philosophorum*). Anonyme. *Inc.*: Incipit quidam liber Rosarius appellatus... *Expl.*: ...quamvis intelligentibus sint satis proluxa.

Idem, ff. 68-82, XIVe siècle-XV siècle. Anépigraphe (*Semita semitae*). Anonyme. *Inc.*: Nunc pater et domine reverende, audiat... *Expl.*: ...quam possit percipi ratione. Deo gratias.

Bibliographie: J. TRUHLÁR, *Catalogus...*, t. I, 24-25.

Londres, British Library, Sloane 2479, XIVe siècle. Titre: *Theorica alkanamiae a magistro Arnaldo de Villa Nova*. *Inc.*: Compilata cuius anima sua duo principaliter considerat... *Expl.*: ...et combustum et excoriantur cum post... (*ex abrupto*).

Commentaire: La *Theorica alkanamiae*, que j'ai pu consulter à la British Library, m'a semblé un traité fort différent de la famille de textes dans laquelle l'a rangée D. W. Singer. En fait, il s'agit du *De naturis metallorum* attribué à Roger Bacon, c'est-à-dire d'un extrait du *Breve breviarium* du pseudo-Roger Bacon.

Bibliographie: D. W. SINGER, *Catalogue of Latin and vernacular alchemical manuscripts in Great Britain and Ireland dating from before the XVI century*, Bruxelles 1928 (DWS), n° 226, n° 191, V; TK, 142.

Commentaires: Le manuscrit de Palerme (Palerme, Biblioteca comunale, 4° Qq A 10), datable du milieu du XIVe siècle, transmet une liste d'oeuvres alchimiques dont plusieurs se retrouvent dans le manuscrit. C'est le cas du *Defloratio philosophorum* attribué, sans que le doute soit permis (dans le titre et dans l'explicit) à maître Arnaud de Villeneuve. Si, comme le pense I. Carini, le scribe et le possesseur des livres alchimiques décrits dans la liste sont bien la même personne²⁸, savoir le frère Dominique du monastère San Procolo à Bologne, on suppose que, dans les premières décennies du XIVe siècle, la réputation d'Arnaud de Villeneuve comme alchimiste était déjà établie. Cependant, ce témoin, auquel s'ajoute le vidimus du manuscrit de la Wellcome (*Liber de aquis*), constitue l'unique preuve de cela.²⁹ Les autres témoins sont en général anonymes, les attributions à Arnaud apparaissant après 1360. Si cette courte étude montre que certains des textes alchimiques parmi les plus significatifs du corpus (*Flos florum*, *Speculum alchimiae*, *Novum testamentum*) appartiennent à ces premières décennies du XIVe siècle, elle met en évidence le caractère fluctuant d'un texte comme le *Flos florum* (c'est-à-dire *Errores alchimiae*, ou *Semita semitae*), placé dans le manuscrit de Palerme sous la paternité du Cardinal blanc et d'Alamannus de Bologne et par la suite copié sans attribution. Elle confirme, cependant, l'hypothèse posant que dès le début du XIVe siècle s'affirma la légende d'un Arnaud de Villeneuve alchimiste. Il est possible que cette dernière ait même débuté du temps du grand professeur de médecine.³⁰ Les témoignages de Giovanni d'Andrea (1346-1347), de Jean de Roquetaillade (vers 1350)³¹ corroborent l'hypothèse, celle d'une 'fama' alchimique liée à maître Arnaud. Comme ceux-là renvoient, l'un et l'autre, aux années 1300-1330, pour le premier à l'époque du pontificat de Boniface VIII, pour Roquetaillade à celui de ses études toulousaines où il étudia Aristote, l'alchimie et rencontra les Spirituels, probablement dépositaires de son enseignement religieux, je pense par conséquent que la légende s'enracina dans ses années-la, la figure de maître Arnaud de Villeneuve, médecin

28. CARINI, *Sulle scienze occulte*, 97.

29. Citons, malgré tout, les recettes de l'*Anonyme de Zuretti*, datable vers 1300, attribués dans la table à Arnaud de Villeneuve. Cf. éd. A. COLINET, *L'Anonyme de Zuretti ou l'art sacré et divin de la crysopée per un anonyme*, Paris 2000, § 89, § 90, 167-170. Cependant, il n'est pas certain que la Table ait été écrite par le scribe du manuscrit. Un doute demeure.

30. Lui-même, dans le *Raonament d'Avinyó*, se plaint d'être dit tantôt 'fantàstich' par les uns, tantôt 'nigromàntich' par les autres. Cf. M. BATLLORI, *Arnaud de Vilanova. Obres catalanes*. t. I, 215. Rappelons que, parfois, l'alchimie est associée à la nigromancie, par exemple dans le *Picatrix*. Cf. éd. D. PRINGREE, *Picatrix*, Londres 1986, II, 2,5.

31. HALLEUX, *Les ouvrages alchimiques* (cf. n. 10), 267.

et hérésiarque, homme véritablement omniscient touchant à toutes les sciences, ne cessant de grandir après sa mort.³²

Mais revenons maintenant à la question du corpus alchimique en tant que tel.

- Bien décidé à établir une liste à peu près complète et vérifiée de ce qui compose le corpus selon quelques critères fiables, j'ai été amené à reprendre le travail qu'avait accompli B. Hauréau. Et comme lui, j'ai commencé par éliminer les œuvres placées sous le nom d'Arnaud de Villeneuve dans quelques manuscrits, voire dans un seul témoin, ou simplement notées dans des recueils bibliographiques des XVIe et XVIIe; des œuvres relevant traditionnellement d'une autre école, celles du pseudo-Aristote, d'Artefius, du pseudo-Rhazès, du pseudo-Albert-le-Grand, de Roger Bacon.
- En outre, j'ai rejeté du corpus les différents intitulés sous lesquels circulent la même œuvre découpée en tranches. Le *Flos florum* en offre un exemple remarquable: pas moins de sept formes de ce traité ont été relevées sous des titres différents.³³ De même, le *Rosarius philosophorum* qui s'intitule parfois *Totum continens*, ou n'est transmis que de manière abrégée ou encore réduite à un chapitre. De même, le *De secretis naturæ*.

Donc ce premier travail réalisé, j'ai compté, compte tenu qu'évidemment certaines attributions peuvent encore m'échapper, j'ai donc compté 19 textes et 9 recettes composant le corpus alchimique du pseudo-Arnaud de Villeneuve; soit 28 traités.

De quoi est fait ce corpus?

Premièrement, d'un noyau de textes transmettant tous la même doctrine alchimique, 'la véritable alchimie' ainsi que l'écrivait Thomasso Murchi, celle communément admise et reconnue sous le syntagme de théorie du 'mercure seul'. Ces textes sont des traités ou des dialogues entièrement consacrés à la science alchimique. Les plus réputés sont le *Rosarius philosophorum*, dédié dans une version au roi Robert de Naples (celle de Turin, Biblioteca Nazionale Universitaria, ms. E IV 22), le *Flos florum* et ses diverses variantes, les *Quæstiones tam essentielles quam accidentales*, l'*Epistola super alchimia*, dans une moïn-

32. On va jusqu'à lui attribuer, dès le XVe siècle, la fabrication d'un homunculus. Sur ce point, voir William R. NEWMAN, *Promethean Ambitions: Alchemy and the Quest to Perfect Nature*, Chicago 2004.

33. Cf. CALVET, *Quelques versions du Flos florum*, art. cit.

dre mesure le *Novum Testamentum* (un résumé des différentes doctrines) et le *Speculum alchimiae*.

Le corpus comporte également des textes dits prophétiques, à cause du style et du ton qui les caractérisent. Il s'agit du *De secretis naturæ*, du *Tractatus parabolicus*, et de la *Cathena aurea*.

De même des textes médico-alchimiques: le *De vita philosophorum*, l'*Epistola ad Jacobum de Toletto de maximo secreto medicinali* (ou *De sanguine distillato*, la Lettre sur la sang alchimique), le *De aqua vitæ simpliciter et composita*.

De même, des recettes métallurgiques, ‚ad solem’ ou ‚ad lunam’, en général des recettes de transmutation mais transmettant aussi différentes opérations sur les acides, sur les vitriols, les borax, etc.

Enfin, un traité intermédiaire mêlant recettes et récit merveilleux d'initiation alchimique: le *Defloratio philosophorum*.

Voilà, en résumé, de quoi se compose le corpus alchimique du pseudo-Arnaud de Villeneuve.

Comment le définir?

La doctrine, transmise par les textes du ‚noyau dur’, ce noyau d’opuscules, de traités alchimiques assurant à Arnaud de Villeneuve une place aussi dominante que celle généralement accordée, par sa postérité, à Raymond Lulle. Cette doctrine, c’est, donc, celle du ‚mercure seul’. À savoir que la transmutation des métaux n’est rendue possible que parce qu’au préalable on a réduit le métal de base (qui peut être l’or) à sa matière première, c’est-à-dire, selon la minéralogie arabe au mixte du mercure et du soufre, plus précisément à un mercure purifié contenant un soufre également purifié. Aucun autre élément ne doit être introduit pendant le magistère alchimique: ni végétal, ni animal. Rien d’autre que le métal de base transformé, revenu à l’état de matière première, distillé (séparation en les 4 éléments), pilé, de manière à obtenir une teinture (l’éllixir) qui, projeté sur un métal, le multiplie en or à l’infini. Pareille thèse alchimique, initié par le pseudo-Geber (peut-être Paul de Tarente), si elle doit son origine à l’alchimie arabe (école de Jâbîr) s’est surtout forgée à partir de théories et de spéculations théoriques provenant de la scolastique³⁴, en particulier celles dites ‚per minima’³⁵, celles des ‚elementata’ (les ‚élémentés’ de Guillaume de Conches), de la ‚Generatio et corruptio’ d’Albert-le-Grand, etc. C’est cette doctrine qui est déclinée sous différentes formes (exposés savants, dialogues, lettres) dans des titres comme le *Rosarius philosophorum*,

34. Cf. CALVET, *Recherches sur le platonisme médiéval dans les oeuvres alchimiques attribuées à Roger Bacon, Thomas d’Aquin et Arnaud de Villeneuve*, dans «Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques», 87 (2003), 457-498.

35. Sur l’origine de cette thèse corpusculaire, cf. NEWMAN, *The Summa Perfectionis of pseudo-Geber*, Leyde 1991, 168-187.

les *Questiones*, le *Flos florum*, l'*Epistola super alchimia*, etc. On remarquera que des textes comme le *Rosarius philosophorum* et le *Flos florum*³⁶ semblent, du point de vue théorique, les plus importants. Le point de convergence de tous ces textes semble être de toute façon la réception, à différents stades, des 4 thèmes à l'œuvre dans la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber, conçue à la fin du XIIIe siècle³⁷.

Si cet élément doctrinal constitue effectivement un critère important pour, en dehors du nom attaché à un texte alchimique, déterminer le corpus, il en est d'autres qui renvoient plus directement à la biographie d'Arnaud de Villeneuve. Parmi ces derniers, arrêtons-nous sur ces textes que nous avons qualifiés de 'prophétiques'. Le *De secretis naturæ* et le *Tractatus parabolicus* ont ceci de particulier qu'ils exposent le régime alchimique fondé sur le 'mercure seul' en comparant son déroulement à la Passion christique; laquelle inspira les écrits mystiques du véritable Arnaud. Le mercure est donc semblable au Christ: il doit avant d'être glorifié subir des épreuves, connaître l'abandon total des autres substances, être brisé, frappé, torturé, mis en croix. Ces textes, en particulier le *Tractatus parabolicus*, même si nous n'avons pu établir de concordances exactes, ne manquent d'évoquer les exégèses d'un Ubertain de Casale, un spirituel franciscain, un contemporain d'Arnaud de Villeneuve³⁸. L'influence du *Tractatus parabolicus* sur les travaux de Jean de Roquetaillade est connue. Des allusions à la religion chrétienne et au Christ affleurent dans quelques autres textes du corpus, dans des recettes par exemple³⁹.

Un autre point de contact entre les traités du corpus et le véritable Arnaud de Villeneuve est bien évidemment ces textes de médecine mêlés d'éléments alchimiques. Le plus important de ces textes est le *De vita philosophorum*, une compilation du XVe siècle où est traitée la question de l',or potable'. En fait, il ne s'agit que d'un recueil comprenant des extraits d'un célèbre régime de santé faussement attribué à Roger Bacon,⁴⁰ du *De vinis* d'Arnaud de Villeneuve et de deux lettres alchimiques dont l'une apporte la preuve d'un

36. Cependant, si le *Rosarius philosophorum* semble l'héritier direct de la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber, bien que fondé sur la thèse du mercure seul, le *Flos florum* appartient à une autre tradition. Par exemple, la thèse corpusculaire ('per minima' ou 'per intima') en est absente; de plus, le *Flos florum* ignore les applications médicales de l'élixir présentes dans le *Rosarius*.

37. Sur ces dernières, voir NEWMAN, *L'influence de la Summa perfectionis du pseudo-Geber*, dans *Alchimie et Philosophie à la Renaissance*, Paris 1993, 65-77.

38. Cf. CALVET, *Le Tractatus parabolicus du pseudo-Arnaud de Villeneuve, présentation, édition et traduction*, dans «Chrysopeia», 5 (1977), 145-171.

39. Voir l'*Opus magistri Arnaldi de Villanova destinctum per capitulla 13*, ms. Paris, BNF, nouv. acq. lat. 1293, fol. 40-51.

40. Cf. A.G. LITTLE, E. WITHINGTON, *Fratri Rogeri Bacon, De retardatione accidentium senectutis cum aliis opusculis de rebus medicinalibus*, Oxford 1928, 120-143. Sur ce sujet, voir A. PARAVICINI-BAGLIANI, *Medicina e scienze della natura alla corte dei papi*, Spoleto 1991, 283-326.

intérêt de certains cardinaux pour cette technique médicale, l'or potable qui, passé par l'alambic, est ingéré par le patient. Ce texte, dès les premiers temps de sa circulation, du moins dans sa première partie, celle du régime de santé, a été attribué au médecin Arnaud de Villeneuve; preuve s'il en est de sa réputation de médecin et d'alchimiste à la cour des Papes. Il est cependant assuré que ce texte n'est pas de lui.

Il est un deuxième traité mis sous le nom du médecin catalan: l'*Epistola ad Jacobum de Toletu de maximo secreto medicinali* (ou *De sanguine distillato*, la Lettre sur le sang alchimique), une formule appréciée, en son temps, de Roger Bacon, mais rejetée par l'alchimie qui s'est développée sous le nom d'Arnaud de Villeneuve. Toutefois, un témoin manuscrit provient de Montpellier⁴¹, où vécut Arnaud.

Quant au *De aqua vitæ composita et simplici*: il est peut-être le seul texte que nous puissions authentifier⁴².

Enfin j'ai retenu, comme dernier critère de sélection, l'origine des manuscrits (ou même une simple indication dans la tradition) qui parfois peut présenter un rapport avec des cités arnaldiennes telles que Montpellier, Valence, Naples. Il apparaît alors que, outre le traité sur le sang distillé sont associés à ces villes des textes aussi divers que le *Flos florum* (Montpellier), les *Quæstiones* (Montpellier), l'*Epistola super alchimia* et l'inévitable... *Rosarius*, adressé dans une version du XIVe siècle à Robert de Naples. Bref, tous ces textes, qui constituent le noyau originel, celui-là même que sélectionna Murchi, proviennent, appartiennent à une aire géographique et culturelle familière à l'illustre médecin.

Je rappelle, donc, les axes principaux de ma recherche:

- une communauté de textes tous à des degrés divers influencés par la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber
- des textes médico-alchimiques attribués à Arnaud de Villeneuve, proches du milieu arnaldien (Montpellier) mais sans rapport apparent avec la thèse gebérienne du mercure seul (en revanche, voisins des considérations contenues dans les travaux de Roger Bacon sur l'alchimie)⁴³
- le fait que quelques-uns de ces textes (ceux du premier groupe) ressortissent à des centres arnaldiens où le souvenir d'Arnaud était vivace comme médecin mais aussi comme Spirituel.
- des textes dits 'prophétiques', évoquant, même de loin, les engagements spirituels d'Arnaud de Villeneuve.

41. Le Londres, British Library, Sloane 3124, XVe siècle, ff. 187v-191. Cf. THORNDIKE, *A History*, III, 671.

42. Notre intention est d'en proposer une édition moderne.

43. Par exemple, extraction de l'élixir par distillation du sang (= *De sanguine distillato*).

IV. COMMENT DONC S'EST FABRIQUÉ CE CORPUS? HYPOTHÈSES ET PREMIÈRES PISTES

Nous savons qu'Arnaud de Villeneuve s'entoura de nombreux disciples, non seulement comme médecin mais aussi en tant que 'compagnon de route' des Spirituels, et comme grand personnage, ami des princes et des papes. En somme, il était une autorité respectée, et écoutée.

Il est indéniable qu'autour de lui, de son vivant mais, surtout, après sa mort, des élèves, des partisans de ses idées, des amis, des protecteurs ont entretenu la flamme. N'oublions pas que maître Arnaud fréquenta les plus grands: les rois d'Aragon, le roi de France, trois papes, Boniface, Benoît et Clément, le roi de Naples (1309-1343), des noms illustres qui se retrouvent dans les dédicaces aux textes alchimiques qui portent son nom.

1) Au départ, il y a certainement un intérêt des médecins de Montpellier pour la distillation et la recherche des panacées. À Montpellier comme à la Curie romaine. Son neveu, Petrus de Vilanova (Pierre de Villeneuve) ou supposé tel, laissa une recette alchimique⁴⁴. On présume que le *De aqua vitae composita et simplici* est issu de ce premier cercle.

2) Le secrétariat. Arnaud de Villeneuve disposa de plusieurs secrétaires dont le nom de l'un d'entre eux est parvenu jusqu'à nous⁴⁵.

Guillaume de Perissa serait l'auteur d'un *Liber experimentorum*, que, lui, Guillaume de Perissa attribue à Arnaud de Villeneuve. Dans le prologue à ces *Experimenta* rédigés en langue d'oc (et non en catalan), Guillaume de Perissa raconte un véritable petit roman où le vrai se mêlait au faux. Il se présente, alors, comme le secrétaire de maître Arnaud dont il prétendait détenir un livre, un seul, ces *Experimenta*, qu'il aurait traduit en oc pour le compte d'une aristocrate, madame de Réalville. C'est cette même traduction qu'il propose à la suite du prologue. Ces *Experimenta*, après lecture, se sont révélés un recueil combinant des recettes de magie, d'astrologie médicale et d'alchimie, bref un ensemble de formules que devait fort priser un public de cour⁴⁶. Il est plus ou moins acquis que Guillaume de Perissa fut l'auteur de ce traité et que, peut-être (c'est du moins mon hypothèse), authentique secrétaire d'Arnaud, plaçant tout naturellement son ouvrage sous son patronage, il en attendait quelques retombées. On voit alors comment un apocryphe, un faux, a pu se former à partir de son secrétariat ou encore de disciples d'Arnaud se targuant

44. L'*Opus lunare*, contenu dans le manuscrit de Cambrai, Bibliothèque Municipale 919 (818), XIVe/XVe siècle, fol. 121-127, transmet une recette attribuée à Petrus de Villanova.

45. Cf. PANIAGUA, *Notas* (cf. n. 5), 414.

46. CALVET, *Le Liber experimentorum attribué à Arnaud de Villeneuve: le Parisinus, 7349, déb. XVe siècle*, f. 115-118, à paraître.

d'un enseignement oral⁴⁷, de réflexions, de commentaires tombées de la bouche du maître. À Naples, en particulier, où phosphoraient des foyers arnaldiens, ont été fabriqués des oeuvres comme le *Rosarius philosophorum*, il est vrai attribué à Arnaud de Villeneuve, relativement tardivement (milieu XIVe siècle).

Avant de conclure j'aimerais lever le voile sur un échantillon de textes, extraits du corpus alchimique d'Arnaud, dont nous pouvons affirmer, au terme de notre enquête, qu'il ne ressortit pas de ses oeuvres légitimes. Revenons par exemple aux 4 traités édités par Thomasso Murchi (1504), dont nous parlions au début.

1) Le *Rosarius philosophorum* a, selon nous, été composé pour le compte du roi Robert d'Anjou, roi de Naples en 1309, dans les premières années de son règne. C'est-à-dire à une époque où, si Arnaud de Villeneuve était encore vivant († 1311), il atteignait un âge avancé et n'avait nul besoin de solliciter auprès du roi Robert une reconnaissance quelconque et une quelconque protection; comme, pourtant, on peut le constater à travers la dédicace qui commence ce texte dans le manuscrit de Turin E IV 22 (dédicace illustrée par une miniature). Pour cette raison et pour d'autres (l'absence d'attribution à Arnaud dans ce même témoin: le nom de l'auteur a été gratté ou laissé en blanc), nous pensons que le *Rosarius* n'a jamais été composé ni écrit par le médecin catalan mais qu'il l'a peut-être été par un frère mineur – celui-là même que l'on peut voir dans la miniature, à genoux remettant son livre au prince, barbu et revêtu d'un froc marron – un frère empreint de l'enseignement alchimique du pseudo-Geber (alias Paul de Tarente, autre franciscain), peut-être un de ces Spirituels que soutenait le roi Robert. On conviendra aisément que le caractère apocryphe de ce traité, le plus célèbre et le plus souvent cité, continûment attribué à Arnaud à partir du XVe siècle, démontre l'ensemble du corpus, du moins en ce qui regarde sa (possible) valeur authentique.

2) Le *Novum Lumen* n'est imputé à Arnaud qu'une fois dans toute la tradition manuscrite. Le plus souvent, il est placé sous le patronage d'un certain Matthieu de Sicile. Cependant, en raison d'une indubitable communauté doctrinale avec le *Rosarius* et l'*Epistola super alchymia* dont il semble proche, le *Novum Lumen* a été retenu par Murchi. L'originalité de ce traité consiste dans l'importance qu'il accorde à l'observation des signes (changement des couleurs) annonçant les différentes transformations du composé alchimique.

---

47. Guillelme de Perissa emploie par exemple un mot typique d'Arnaud de Villeneuve: 'musar'. Sur l'importance de ce terme dans l'oeuvre spirituelle d'Arnaud, voir J. PERARNAU, *L'«Alia Informatio Beguinorum»*, Barcelone 1978, 78, lfn. 457.

3) Le *Flos florum*, même attribué à Arnaud de Villeneuve et adressé à son ami Jacques II, le roi d'Aragon (dans la version imprimée de 1504), ne contient de telles références que dans des témoins du XVe siècle, les manuscrits du XIVe siècle attribuant cet ‚alchimum‘ tantôt au Cardinal Blanc, tantôt à Alemannus de Bohemia.

4) L'*Epistola super alchymia* est un résumé, bien écrit, du *Flos florum*, plutôt qui résume le propos du *Flos florum* sans citation textuelle. Il s'agit d'un texte théorique, une communication savante envoyée à une personne lettrée et intéressée par la science et ses progrès. Le roi de Naples, ainsi que l'indique l'adresse, en serait le destinataire. Pourquoi pas? En revanche, l'attribution à Arnaud de Villeneuve n'apparaît que tardivement, au XVe siècle.

On s'en tiendra là, mais, ce rapide aperçu laisse entrevoir quelques pistes. D'une part, aucun de ces textes n'est l'oeuvre d'Arnaud de Villeneuve. D'autre part, il est indéniable que, véhiculant les mêmes thèmes, ils présentent des analogies de doctrine et parfois de vocabulaire, à un détail près: les différences marquées entre le *Rosarius* et les autres textes, en particulier l'assimilation de l'élixir avec la panacée inscrite dans le *Rosarius* et absente des *Flos florum*, *Novum Lumen*, etc. De plus, la théorie corpusculaire („per minima“), présente dans le *Rosarius* et le *Speculum alchimiae*, est, semble-t-il, le plus souvent ignorée des autres traités. Cela dit, les ressemblances l'emportent sur les divergences. On peut, donc, je pense, envisager l'hypothèse d'un groupe d'alchimistes relativement homogène maniant les mêmes concepts et œuvrant dans l'espace où Arnaud de Villeneuve exerça son magistère autant spirituel que scientifique.

En conclusion, nous rappellerons les différents aspects du problème:

– Premièrement une évidente renommée, précoce, d'alchimiste liée à certaine guérison miraculeuse à la cour de Boniface VIII, l'intérêt puissant de cette cour pour la question de l'or potable et de la longue vie.

– Deuxièmement, des secrétaires, des disciples exploitant un domaine, absent de l'oeuvre médicale authentique où Arnaud prend plutôt position contre l'alchimie (son emploi médical, précisons). Et l'exploitant parce qu'Arnaud de Villeneuve, professeur à Montpellier, sollicité par les uns et par les autres, je pense par exemple aux disciples de Pierre Olivi, a peut-être écrit une lettre sur l'eau-de-vie et ses applications au corps humain.

Une transition qui nous amène à poser l'hypothèse de centres arnaldiens où se fabriqueraient des ‚alchimica‘ placés sous son nom. À preuve, ces traces dans la tradition manuscrite de lieux comme Montpellier, Naples ou Valence.

Reste enfin le cas du premier texte attribué à Arnaud de Villeneuve, le *Defloratio philosophorum* qui, selon nous, pourrait correspondre à un traité

découvert dans la bibliothèque d'Arnaud de Villeneuve: le *Flossophorum* (Carreras i Artau)⁴⁸ ou *Philosoforum* (Chabás)⁴⁹, peut-être pour *Flos philosophorum*.

Au risque de se répéter, une seule certitude, le corpus alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve est apocryphe. Cependant, il n'est pas totalement étranger à ce haut personnage et doit sa composition, du moins pour quelques traités (le *Rosarius*, des recettes, le *De secretis naturæ*, le *Tractatus philosophorum*, les œuvres prophétiques du corpus) à des secrétaires, des élèves, des disciples; les autres à sa réputation (erronée) d'alchimiste; et, avec le temps, à la force de l'habitude.

---

48. Cf. CARRERAS I ARTAU, *La llibreria d'Arnau de Vilanova*, dans «Analecta Sacra Tarracoen-sia», IX (1935), 18.

49. R. CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, dans «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», III/IX (1903), 189-203, ici n° 350, p. 190.

Suzanne THIOLIER-MÉJEAN

CONTRIBUTION À LA LÉGENDE D'ARNAUD:¹
ARNAUD DE VILLENEUVE COMME 'AUCTORITAS'
DANS L'OEUVRE DE BERTRAN BOYSSET D'ARLES

Pour reprendre l'expression de Michela Pereira dans l'un de ses articles, nous traiterons ici de la légende d'Arnaud de Villeneuve, de la présence du savant dans le traité d'arpentage de Bertran Boysset, et de ses raisons d'être.² La question de l',auctoritas' ne concerne donc pas seulement les œuvres alchimiques d'Arnaud, mais aussi un traité d'arpentage à lui attribué à la fin du XIVe siècle. On savait, bien sûr, le rayonnement de Maître Arnaud en Provence. Mais le traité de Bertran Boysset permet de s'interroger plus précisément sur l'idée qu'un Provençal lettré pouvait avoir d'Arnaud et sur les raisons qui motivèrent son choix.

Et d'abord, qui était ce Bertran Boysset?

Bertran Boysset, un enfant d'Arles

Ce fils de pêcheur, «sans doute pêcheur lui-même»,³ et devenu arpenteur, est né vers 1350;⁴ marié en 1372, il eut 11 enfants en 21 ans de mariage et semble n'en avoir perdu que 3 entre 1373 et 1414. Sa femme meurt en 1428, après lui; lui-même serait mort avant 1416, soit vers l'âge de 66 ans.⁵

---

1. Cf. Michela PEREIRA, *Arnaldo de Villanova e l'alchimia. Un indagine preliminare*, dans «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», Barcelone, 1995, 2 vol.; ici t. 2, p. 172.

2. On se reportera au numéro spécial de «La France latine» intitulé *Bertran Boysset et ses manuscrits*, n° 125, 1997, 290 pp.; cf. dans le même numéro notre article, *Bertran Boysset d'Arles, l'arpenteur de Dieu*, p. 183-228.

3. Louis STOUFF, *Arles à la fin du moyen âge*, Publications de l'université de Provence, Aix-en-Provence, 1986, 2 vol., p. 390. Voir aussi l'étude ancienne mais toujours utile de Paul MEYER, *Les manuscrits de Bertran Boysset*, dans «Romania», 21 (1892) [p. 557-580], ici p. 569, n. 2, et «Romania», 22 (1893), p. 87-126.

4. On peut se référer maintenant à l'excellente présentation de Bertran Boysset par Hans-Christian HAUPT, in *Le Roman d'Arles dans la copie de Bertran Boysset*, Francke, Tübingen et Bâle, 2003, p. 3 et note 12.

5. *Ibid.*, p. 3 et note 13. Le premier enfant de Boysset, Marie, est né en 1373.

Seul Frédéric Mistral l'a longuement décrit dans son poème historique *Nerto*, sous le nom de *Mestre Bouisset*.⁶ Il fut pourtant un esprit curieux et un vrai touche à tout.⁷

Plus près de nous, l'historien Louis Stouff, qui a utilisé la *Chronique* de Bertran pour son étude, a été sensible à cette personnalité:

«Bertran Boysset, fils de pêcheur, sans doute pêcheur lui-même, esprit curieux, arpenteur chargé de réformer les mesures d'Arles, notable qui a pour parrains de ses enfants des gens importants...»⁸

Son originalité prend toute sa mesure si on compare son œuvre à celles de ses contemporains, comme par exemple Peire de Serras: ce dernier nous a légué, comme Boysset, un manuscrit autographe au contenu fort divers, pour ne pas dire totalement hétéroclite.⁹ Or, nous le verrons, tel n'est pas le cas pour Bertran Boysset, dont les manuscrits présentent, bien au contraire, une profonde homogénéité; c'est que tous attestent au plus haut point de ses préoccupations religieuses.

Les manuscrits

Sous le mot ‚destra‘, dans son *Tresor dóu Felibrige*, Mistral a signalé non sans approximation l'existence d'un seul manuscrit:

«À la bibliothèque d'Aix-en-Provence existe un manuscrit intitulé *Libre qu'ensenha de destrrar*. C'est un traité d'arpentage attribué à Arnaud de Villeneuve».

Il s'agit de celui de la Méjanas, n° 84 du catalogue de Rouard, datant de la première moitié du XVe siècle, mais il est incomplet et d'une autre main que celle de Boysset.¹⁰

6. *Nerto*, édit. Pierre Rollet, Avignon, 1966, Chant IV, *Le Lion*, p. 188 et sv.:

«Maître Boysset, vous qui des Arlésiens

Au dire d'un chacun êtes

Le plus lettré, contez-nous vite ...».

7. Robert CAILLET, *Le Traité d'arpentage de Bertrand Boysset, Manuscrit de la Bibliothèque Inguimbertaine*, dans «Les trésors des Bibliothèques de France», V, (1935), Paris, p. 140.

8. *Op. cit.*, p. 390.

9. Le manuscrit encore inédit de Peire de Serras marchand d'Avignon, écrit entre 1353 et 1356, contient tout à la fois une table des mesures des cierges, quelques folios de son livre de raison, des vies de saintes, des paraphrases du *Credo* et du *Pater*, la copie d'une lettre de Matfre Ermengaud à sa sœur, le *Doctrinal* de Raimon de Castelnou et, enfin, quelques recettes médicales. Ms. conservé à Florence, Bibl. Laur., Ashburnham 40, ms. b, f° 1-8v.

10. Anciennement, ms. 323; cf. P. MEYER, *op. cit.*, 1893, p. 97 et note 1: «il faut noter que dans le ms. de Carpentras Boysset a ajouté diverses matières plus ou moins en rapport avec le sujet de ses deux traités ...».

En revanche, le deuxième ms., conservé à Carpentras à l'Inguimbertaine, n° 327,¹¹ est complet et entièrement autographe, mais, comme l'a déjà montré Paul Meyer, il n'a pas été écrit d'un seul jet.¹² L'essentiel est représenté par les deux grands traités de Boysset, celui du 'destrar' et celui de l'atermenar'.

Le *Traité* du 'destrar', ou l'art de «mesurer», d'arpenter les terrains, occupe les f° 30 à 64v du ms. Il est daté du 15 décembre 1401.

Le *Traité* d'atermenar', ou l'art de «délimiter», de borner les terrains, occupe les f° 99 à 315v; il est daté du 8 janvier 1405.

Lorsqu'il a rédigé ces deux traités, Boysset n'était pas un débutant: il avait entre 51 et 55 ans, et devait avoir derrière lui presque une vingtaine d'années de pratique. Il faut donc les considérer comme l'expérience aboutie d'un homme à l'âge respectable.

On a déjà eu l'occasion de dire que l'ambition de Boysset dépassait le seul aspect technique de ses deux traités. Certains l'avaient remarqué en leur temps.¹³

«Il pouvait écrire en latin; il mit en provençal vulgaire plusieurs œuvres des anciens troubadours; il couchait sur son livre de raison les événements remarquables dont il était le témoin.»¹⁴

Arles et la Provence

Arles est le vrai centre de ses manuscrits. Boysset a laissé, outre une *Chronique* copiée par ses soins, mais non pas œuvre originale, et couvrant la période de 1365 à 1414, le *Roman d'Arles*, fondation mythique de la ville, directement liée à la légende du bois de la Croix.¹⁵ Il ne s'est contenté ni de la *Chronique* ni de la fondation d'Arles: il a aussi copié une *Vie de sainte Madeleine*, liée à la tradition provençale,¹⁶ le *Livre de Sidrac ou fontaine de toutes sciences*,¹⁷ de nombreux

11. «C'est d'Aix que ce manuscrit est venu à Carpentras en 1745, lors de l'achat par Mgr. d'Inguibert de la bibliothèque des Thomassin de Mazaugues; il est à supposer qu'il dut faire partie, au XVIIe siècle, de la collection de Peiresc, ce grand érudit si curieux de sciences pures et appliquées», Robert CAILLET, *op. cit.*, p. 145.

12. In «Romania», 22 (1893), p. 96.

13. Cf. Paul MEYER, *op. cit.* (1892), p. 557; voir aussi la suite en 1893, p. 87-126.

14. Robert CAILLET, *op. cit.*, p. 140. Reprise des renseignements donnés par Paul PANSIER, *Le Traité de l'arpentage de Bertrand Boysset*, dans «Annales d'Avignon et du Comtat» (1926), p. 5-36.

15. Cf. H.-Ch. HAUPT, *op. cit.* Cf. aussi A. COVILLE, *La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou-Provence de 1380 à 1435*, Slatkine 1974 [Paris 1941], ch. XI, *La bourgeoisie*, p. 497; l'étude consacrée à B. B. occupe les p. 493 à 505.

16. Le texte en a été édité par Michael ROUTLEDGE, in «La France latine», n° 125, *op. cit.*, p. 9-89. Faut-il rappeler que, selon la légende, Madeleine mourut à la Sainte-Baume?

17. Cf. Sylvie-Marie STEINER, *Un témoignage de la diffusion encyclopédique au XIIIe siècle, le Livre de Sidrac* [version d'oïl], Doctorat d'Université 1984, 2 vol. déposé au CEROC. L'auteur a égale-

ses ‚coblas‘ de Bertran Carbonel, troubadour moraliste de Marseille,¹⁸ et une rédaction de *l'Enfant sage*, texte de sensibilité franciscaine.¹⁹ Cet ensemble traduit la profonde religiosité de Bertran, voire des liens possibles avec le courant franciscain et les Bégains.²⁰

Nous discernons dans sa démarche un intérêt et un lien communs entre des œuvres apparemment très disparates: c'est la Provence, et la Provence spirituelle, qui est au centre de ses préoccupations. Cela apparaît encore avec le choix qu'il fit de Maître Arnaud de Villeneuve comme autorité, puisque Arnaud honora de sa présence et de son enseignement Avignon et Montpellier.²¹

Maître Arnaud de Villeneuve se voit donc accorder une place privilégiée, non seulement dans quelques poésies de Boysset, mais aussi dans ses miniatures.

Au f° 6, puis au f° 22 dans un assez long poème, Arnaud de Villeneuve se présente, à la 1ère personne, en tant qu'auteur du *Traité d'arpentage*, dédié à son vénéré seigneur Robert d'Anjou, dit le Sage, roi de Naples. Comme l'écrivait déjà le cher Docteur Pansier:

«L'hypothèse que les traités de l'arpentage et du bornage soient le résultat de la collaboration du roi Robert et d'Arnaud de Villeneuve, est une plaisanterie qui ne vaut pas la peine d'être discutée».²²

Certes, nous ne prétendons nullement revenir sur cette condamnation sans appel. Au reste, Boysset lui-même reconnaît n'avoir eu connaissance de cette autorité scientifique que par le truchement d'un autre maître Arnaud, du Puy

ment édité la version provençale, due à Bertran Boysset, composée en 1373 (ms. n° 63 du musée Paul Arbaud, Aix-en-Provence), in «La France latine», n° 125 (1997), p. 91-182 (*La traduction provençale du Livre de Sidrac d'après la copie de Bertran Boysset d'Arles*).

18. Il exerça son activité littéraire entre 1252 et 1265.

19. Là encore, c'est une tradition provençale: le manuscrit principal des *Évangiles de l'Enfance* (B.N., fr. 1745) a été composé dans le diocèse d'Agde au XIVe siècle, cf. Giovanni CARAVAGGI, *Vangeli provenzali dell'infanzia*, Mucchi, Modène, 1963, p. 39. Il est tout à fait vraisemblable que Boysset ait été sensible au courant franciscain.

20. Voir «Cahiers de Fanjeaux», n° 10, *Franciscains d'Oc. Les Spirituels ca 1280-1324*, Toulouse, Fanjeaux, Privat 1975.

21. Cf. les ouvrages déjà anciens de Marc HAVEN, *La Vie et les œuvres de Maître Arnaud de Villeneuve*, Chamuel, Paris, 1896; de Lynn THORNDIKE, *A History of Magic and experimental Science*, New York, 1923, t. II, p. 841-861 (p. 842-846 pour ses voyages et la date de sa mort); et de René VERRIER, *Études sur Arnaud de Villeneuve 1240(?) - 1311*, III *Le Breviarium Practicæ*, IV *L'Étudiant de Naples*, Brill Leiden 1949. Voir plus récemment le P. Miquel BATLLORI, *Arnau de Vilanova, Obres catalanes*, t. I, *Escrips religiosos*, t. II, *Escrips mèdics*, introd. J. CARRERAS I ARTAU, Editorial Barcino, Barcelone, 1947, t. I, p. 32-33; maintenant in *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, dans «Obra Completa», II, València, Eliseu Climent editor. On peut lire aussi Gareth ROBERTS, *The Mirror of Alchemy. Alchemical Ideas and Images in Manuscripts and Books from Antiquity to the Seventeenth Century*, The British Library, Londres 1994, p. 37. Pour une présentation générale très éclairante d'Arnaud, nous renvoyons à l'étude de Martí de RIQUER, in *Història de la Literatura catalana*, par RIQUER/COMAS/MOLAS, Edicions Ariel, Barcelone, 1993, t. I, p. 353-372.

celui-là (*del Puey* ou *de Podio*),²³ qui, selon Chabaneau, était un notaire d'Arles vivant vers 1380-1400.²⁴ L'identité des prénoms a pu faciliter l'entrée en scène d'Arnaud de Villeneuve.

En revanche, il ne nous a pas semblé inutile de nous interroger sur la figure emblématique d'Arnaud, sur son rôle d'‚auctoritas‘, qui, lui, n'est guère contestable, et sur la façon dont Boysset présente cette autorité, puisqu'il en fait le héros de son ouvrage.

*Arnaud de Villeneuve, un itinéraire provençal*²⁵

Nous ne referons pas la biographie d'Arnaud: d'autres, infiniment plus compétents, s'en sont chargés.²⁶ Nous rappellerons simplement ses séjours méridionaux, car ils restèrent dans la mémoire collective.

Après ses études à Aix-en-Provence, et, vers l'âge de vingt ans un séjour à Paris d'environ dix ans, il fut professeur de médecine à Montpellier de 1289 à 1299, et c'est là qu'il composa l'essentiel de ses traités.²⁷ Entre 1308 et 1309 il se trouve en Provence, invité par Frédéric III de Sicile à lui interpréter un songe.²⁸ Cette présence à Avignon a son importance, comme nous l'avons vu naguère pour le texte de la *Soma* de Bernat Peyre.²⁹

Trois faits, dans cette existence riche et tumultueuse, se détachent donc pour la présente étude.

1. Tout d'abord un fait géographique: la présence avérée d'Arnaud en terre languedocienne et provençale, à Montpellier, où il exerça et laissa une empreinte profonde, mais aussi à l'abbaye Saint-Victor de Marseille, où

22. *Op. cit.*, p. 8.

23. Au f° 140 v, en date du 8 janvier 1405, Boysset renvoie à un certain ‚Arnaud del Puey‘ ou ‚de Podio‘. Voir aussi Robert CAILLET, *op. cit.*, p. 142.

24. E. CHABANEAU, *Le Roman d'Arles*, dans «*Revue des langues romanes*» (1888), 4e série, II, 473 et sv.

25. Né vers 1238 / 1240, mort en 1311; cf. John F. BENTON, *New light on the "Patria" of Arnald of Villanova*, in «*Viator*», 13 (1962), p. 245-257.

26. Il n'est que de voir l'impressionnante bibliographie de ces dernières années, recueillie par Jaume MENSA I VALLS et Sebastià GIRALT, *Bibliografia arnaldiana (1994-2003)*, in «*Arxiu de Textos Catalans Antics*», XXII (2003), 665-734.

27. Il étudia aussi la médecine, vers 1260, à Naples; il se maria à Montpellier avec Agnès de Blasi. Voir la très bonne notice de Geneviève BRUNEL-LOBRICHON, *Arnaut de Villeneuve*, dans *Dictionnaire des Lettres françaises. Le Moyen Âge*, Livre de Poche, Paris, 1992, p. 92-93. Pour l'école médicale de Montpellier et le domaine alchimique, voir Michela PEREIRA, *L'Oro dei Filosofi. Saggio sulle idee di un alchemista del Trecento*, Centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spolète, 1992, 115 et sv.

28. *De Somniorum Interpretatione - Raonament d'Avinyó*, dans P. Miquel BATLLORI, *Arnau de Villanova*, *op. cit.*, 69.

29. Cf. S. THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie médiévale en pays d'oc* (Collection du CEROC, n° 10), Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1999, 486 p.

- il comptait des amis.³⁰ Ceci explique largement que l'auteur du *Rosari* se soit placé sous la tutelle du Maître catalan et que le rédacteur de la *Soma* n'ait ignoré ni le *Rosarius* ni Arnaud. Cette fascination exercée par le Maître, qui durera par-delà les siècles, ne concerne pas seulement les alchimistes et leurs lecteurs.³¹ Car la tradition d'une longue présence d'Arnaud en Provence explique en partie le choix de Bertran Boysset.
2. Ensuite le fait que, au sein des très vivantes communautés juives provençales du XIVe siècle, des traducteurs se soient occupés de quelques-unes de ses œuvres a largement contribué à la pérennité de son souvenir. C'est une preuve supplémentaire du rôle d'Arnaud en Provence.
- En 1327, c'est à Avignon qu'un certain Israel Caslari traduit en hébreu le *Regimen Sanitatis* d'Arnaud;³² cet indice nous porte à croire que les Caslari étaient eux-mêmes d'origine provençale. Un autre Caslari, Crescas Caslari, l'auteur du *Roman d'Esther*, nouvelle d'inspiration biblique, était écrivain et médecin, incontestablement érudit, sachant l'hébreu, le grec et le latin.³³ De plus, Abraham Abigdor, contemporain de Boysset, et, comme lui, habitant d'Arles, traduisit en 1381 un traité de médecine d'Arnaud.³⁴ Il est peu vraisemblable que Boysset, lettré à l'esprit curieux, l'ait ignoré.
3. Le troisième fait important dans la vie d'Arnaud, mais aussi pour le personnage de Bertran Boysset, est dû à ses liens de sympathie avec les Spirituels, liens nés de leur conviction commune qu'il fallait réformer l'Église et que la venue de l'Antéchrist n'était pas loin.³⁵

Or un argument supplémentaire à ce lien entre Arnaud et les Franciscains nous est peut-être fourni par la *Soma*; son auteur, Bernat Peyre, qui mentionne justement Arnaud et le *Rosari*, pourrait bien être, à notre avis, un frère mineur, voire un béguin marseillais.³⁶ Or, on sait l'importance du béguinage de Mar-

30. Cf. les *Denuntiationes Massilienses* du ms. Vat. lat. 3824, ff. 180-204 (renseignement dû à l'obligeance de Josep Perarnau). On sait que d'aucuns attribuèrent à Arnaud la rédaction à Marseille, en 1306, de l'*Expositio super Apocalypsi* (cf. Martí de RIQUER, *Història...*, op. cit., t. 1, p. 360).

31. A. CALVET, *Le Rosier alchimique de Montpellier*, Paris, PUPS 1997, XX.

32. Cf. le P. Miquel BATLORI, op. cit., t. 2, p. 48-49.

33. Cf. l'introduction de A. NEUBAUER à l'édition déjà bien ancienne de P. MEYER, *Le Roman provençal d'Esther par Crescas du Caylar médecin juif du XIVe siècle*, dans «Romania», XXI (1892), p. 194-227.

34. Alfred COVILLE, op. cit., p. 541, cité aussi par Marie-Claude LEONELLI dans son article *Les manuscrits de Bertran Boysset*, dans *Bertran Boysset, un Arlésien au Moyen Âge*, Arles, Archives municipales, 1985, 22-42; ici 22.

35. Arnaud sera donc l'ami de Pierre Jean-Olieu (dit aussi Oliu ou Olivi), et de ses disciples; cf. David FLOOD, *Pierre Jean-Olieu et la règle franciscaine*, dans «Cahiers de Fanjeaux», n° 10, *Franciscains d'Oc*, op. cit., 139-154; dans le même numéro voir aussi Yves M. J. CONGAR, *Les Positions ecclésiologiques de Pierre Jean-Olieu d'après les publications récentes*, p. 155-165.

36. Voir notre étude, *Alchimie médiévale*, op. cit., 58-60.

seille pour la spiritualité dont il a témoigné;³⁷ il a pu aussi jouer un rôle auprès de Bertran Boysset.

De plus, Bernat Peyre, qui se disait lui-même ‚menor‘ et dédiait son œuvre au Fils de Marie,³⁸ témoignait sans doute d’une sensibilité particulière au culte marial qui, tout en étant largement répandue en son temps, pouvait être aussi la marque d’une spiritualité d’origine franciscaine, étant donné l’importance du culte marial chez les disciples de saint François.³⁹

Enfin, en choisissant le mot *Rosaire* dans les versions vernaculaires, en oc *Rosari*,⁴⁰ pour désigner son ouvrage alchimique, Bernat établissait un lien supplémentaire entre l’alchimie et les pauvres du Christ. En effet, à partir du XIIIe siècle, et sous l’impulsion des Franciscains, fervents défenseurs du culte marial dans le monde laïc,⁴¹ le mot ‚rose‘, qui désigne également la rosée, l’eau du ciel, utilisée par les alchimistes, s’enrichit d’une symbolique supplémentaire en représentant Marie, tout comme le rosaire (ou ‚couronne de roses‘), ou même le rosier: «Marie est rose et rosier».⁴² De façon habituelle, l’expression ‚roza ses es-

37. Cf. Édouard BARATIER, *Le mouvement mendiant à Marseille*, in «Cahiers de Fanjeaux», n. 8 (1973 = *Les mendiants en pays d’Oc au XIIIe siècle*), 177-191; on sait aussi qu’Hugues de Digne conseilla sainte Douceline, «la mère des Dames de Roubaud», cf. R. GOUT, *La vie de sainte Douceline. Texte provençal du XIVe siècle*, Paris 1927, 20-27; voir aussi André VAUCHEZ, *La spiritualité du moyen âge occidental. VIIIe-XIIe siècles*, Paris, PUF 1975, 142-144; Michel CLÉVENOT, *Au cœur du Moyen Âge*, Paris, Nathan 1986, 185-194; et John MOORMAN, *A History of the Franciscan Order from its origins to the year 1517*, Oxford, At the Clarendon Press 1968, 259.

38. «Jesus Marie filius sit mihi clemens et pius», Paris, BN, fr. 19960, f. 52v; cf. notre édition, 294.

39. Voir Francis RAPP, *L’Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Âge*, Paris, PUF 1971, 150-151; voir aussi «Cahiers de Fanjeaux», loc. cit. n°. 8, et John MOORMAN, *op. cit.*, 268-270.

40. Édité par A. CALVET, *op. cit.*, 65-113. À noter que *Rosari* signifie bien ‚rosaire‘ et non ‚rosier‘ (qui se dirait ‚rosier‘); phonétiquement, ‚rosari‘ et ‚rosier‘ dérivent tous deux de ‚rosariu‘, le suffixe ‚-áriu‘ ayant un double résultat en ‚-aire‘ (français)/‚-ári‘ (oc), et en ‚-ier‘ (cf. P. FOUCHÉ, *Phonétique historique du français*, Paris, Klincksieck, 1958, t. II, 415, Remarque III). La version d’oïl s’intitule également *Rosaire*. Lynn THORNDIKE, *op. cit.*, t. III, 1934, 55-65, avait déjà fait naguère le relevé (et l’analyse) de tous les textes latins au titre fleuri, de la *Flos florum* au *Lilium*, passant en revue toutes les roses et les rosaires; mais, mise à part une remarque sur le fait que la *Flos florum* a aussi désigné un traité mystique (p. 61), il n’y a pas d’analyse du sens des termes ‚rose‘, ‚rosaire‘ ou ‚lys‘.

41. Cf. Georges DUBY, *L’esprit franciscain et l’éducation de la sensibilité européenne*, in «Cahiers du Sud», 1982, 173-181; voir aussi Gérard GROS, *Le poète, la Vierge et le Prince du Puy*, Paris, Klincksieck 1992: on connaît le sentiment des franciscains en faveur de l’*Immaculata* (ibid., 113, et note 4). Voir aussi Francis RAPP, *L’Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Âge*, Paris, PUF 1971, 150.

42. Cf. TOBLER-LOMMATZSCH, *Altfranzösisches Wörterbuch* (fasc. 77), Wiesbaden, Franz Steiner 1971, 1478-1479 et 1489; cf. aussi Anne WINSTON-ALLEN, *Stories of the Rose: making of the rosary in the Middle Ages*, Penn. State University Press, 1997, 224 pp.; ici, 164.

pina' désigne la Vierge chez les poètes d'oc.⁴³ Rappelons aussi que la première pièce récompensée aux 'Jeux Floraux' de Toulouse en 1324 fut une poésie mariale d'Arnaud Vidal de Castelnaudary. Quant à la pratique même du 'rosaire', elle se forma au cours du XIIIe siècle, prenant le nom de 'psautier de la Vierge', de 'patenôtres', couronnes de grains enfilés sur un lien, ou de 'rosaire'.⁴⁴ Au XIVe siècle un 'rosarius' désignait aussi un manuscrit contenant des poésies mariales.⁴⁵ À la même époque, le choix de ce nom, au moment où le mot se réfère aux cinquante salutations à la Vierge, n'a rien d'anodin et nous semble, au contraire, très révélateur.⁴⁶

Qu'importe, pour notre propos, que le *Rosaire* soit, ou non, d'Arnaud.⁴⁷ Il suffit que les lettrés du XIVe siècle finissant le lui aient attribué, élisant de cette façon un maître à penser et désirant, en somme, mettre leurs pas dans les siens.⁴⁸

Dans ces conditions, on comprendra qu'Avignon et la Provence avaient été le centre d'événements trop importants liés à la personnalité d'Arnaud pour qu'un lettré de la deuxième moitié du XIVe siècle n'en ait pas conservé le souvenir. Arnaud y avait définitivement laissé l'image d'un grand érudit à l'esprit suffisamment curieux et ouvert pour nourrir une tradition savante.

43. Voir Lanfranc CIGALA, in *Oi, mair'e filla de Dieu*, v. 6, et PEIRE DE CORBIAN, in *Dona dels angils rebina*, v. 9, tous deux cités par Francisco J. OROZ ARIZCUREN, *La lírica religiosa en la literatura provenzal antigua*, Pamplona 1972, 326 et 370.

44. On enfile les *Ave Maria* comme autant de roses formant la couronne, ou 'chapelet', de la Vierge, cf. Anne WINSTON-ALLEN, *op. cit.*, note 12, 164. Voir aussi Jean CHÉLINI, *Histoire religieuse de l'Occident médiéval*, Paris, Armand Colin 1968, 318; pour l'auteur, «une tradition non fondée voulait que saint Dominique fût l'initiateur», *ibid.*; l'attribution du rosaire à Dominique ne fait donc pas l'unanimité, comme il ressort du débat rapporté dans l'article de Bernard MONTAGNES, *L'Historiographie de saint Dominique en pays toulousain de Rebac à Touron (1640-1740)*, in «Cahiers de Fanjeaux», n° 36 (2001: *L'Ordre des Prêcheurs et son histoire en France méridionale*), 446-478, ici 471-472. En fait, la pratique du 'rosaire' ne prend sa forme quasi définitive qu'au XVe siècle, «sous l'impulsion des Chartreux et des Dominicains», Francis RAPP, *op. cit.*, 150.

45. Cf. le ms. Paris, BNF, fr. 12483, du XIVe siècle et la notice d'A. JEANROY, *Bibliographie sommaire des chansonniers français du Moyen Âge*, Paris, Champion 1965, 27; voir aussi Gérard GROS, *Le poète marial et l'art graphique*, Caen, Paradigme 1993, 19.

46. Voir aussi Pierre LASZLO et Robert HALLEUX, *Représentations anciennes du savoir chimique et alchimique*, catalogue de l'exposition de la Bibliothèque générale de l'Université de Liège, décembre 1980, 196 pp. [dactyl.].

47. J. Payen a contesté cette paternité: «cet autre traité pseudo-arnaldien», dans «*Flos Florum et Semita Semite. Deux traités d'alchimie attribués à Arnaut de Villeneuve*» in «Revue d'histoire des Sciences», 12, 1959, p. 289-300; ici p. 298. Pour un état de la question arnaldienne, cf. A. CALVET, *L'Alchimie d'Arnaud de Villeneuve*, in *Terres Médiévales*, «Sapience 8», Klincksieck, Paris, 1993, 21-34, ainsi que l'introduction à son édition du *Rosari*, *op. cit.*; Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, in *Actes, op. cit.*, t. II, 115 et sv.

48. Le *Rosari* et le *Rosaire* sont tous deux de la fin du XIVe siècle, cf. A. CALVET, *op. cit.*, XVI-XVII et p. XXI.

Quel Arnaud? L'ajout de Boysset

Au début du traité du ‚destrar‘, commencé en 1401, Boysset nomme celui qui lui donna un ouvrage dont il s’inspira directement.⁴⁹ Paul Meyer avait bien relevé que ce passage contenait un ajout, de la main même de Boysset, dans lequel apparaît Arnaud de Villeneuve.⁵⁰ Or cet ajout, placé en bas de page avec signe de renvoi, mérite d’être étudié de plus près.

[f° 33] «Aysi acomensa la siensa del destre, e la declara quapitol per quapitol, la qual fon dechada a mi Betran Boysset per lo venerable savi e discret senhor maistre Arnaut del Puey, not[ari], en siensa de destrar et d’atermenar trasque sufesient et entendut, e d’algun libre del davant dig maistre Arnaut, [la qual libre e quapitols foron scriz e dechatz per lo trasque exselent prinse lo rey Robert [de] bona memoria, rey de Jherusalem e de Sesilia, e per maistre Arnaut de Vilanova, doctor e maistre en medesina], en la qual es tota la siensa del destrar e d’atermenar (quapitol per quapitol escrig). En aquest libre o ay trailatat et escrig quapitol per quapitol, per la forma e per la maniera que en lo libre desus dig atrobet escrig, l’an M.IIIc. e .J., lo jorn .XV. de desembre, la qual acomensa lo permier quapitol aysins con s’ensiec de la siensa de destrar tan solamens, quar apres aquesta escricha, si siec la siensa, quapitol per quapitol, d’atermenar, con veser e legir la podes en lo fueelh .IIIj.xx. e .xj».⁵¹

Malgré l’opinion de Pierre Portet, éditeur du traité *De destrar*, il n’est pas sûr que l’ajout de Boysset ait été fait longtemps après la rédaction de ce traité et que Bertran ait donc songé, après coup, au choix d’une ‚auctoritas‘ pour son œuvre.

«Plus tard Bertrand rajoute dans la marge un renvoi [...] Ainsi, au moment de la rédaction du poème, sûrement réalisée après celle de *La siensa de destrar*, Bertrand rectifie-t-il ses attributions pour les mettre en conformité avec le dernier état de son imagination».⁵²

Il suffit, pour s’en persuader, de considérer la disposition du folio concerné (f° 33) et la façon dont Boysset effectue l’autre renvoi: le ‚y‘ suivi de ‚en l’esturment‘ signale que l’ajout doit s’intercaler dans la ligne entre ‚mens‘ et ‚per so‘. On peut penser simplement que l’auteur a corrigé après la relecture de sa feuille: ni l’encre, ni l’écriture ne sont différentes.

49. Carpentras, Bibliothèque municipale Inguimbertaine, ms. 327, f° 33; rédaction commencée le 15 décembre 1401 d’après Boysset lui-même.

50. «Les mots la qual... medesina, sont ajoutés au bas de la page en renvoi, de la main de Boysset», P. MEYER, *op. cit.*, 1893, 110, note 2.

51. *Ibid.*, 110. Le texte entre parenthèses droites apparaît au f° 33 en bas de page, début de ligne après un T souligné. Voir *infra*, 30.

52. Voir le résumé de la thèse dactylographiée de l’auteur, qui a édité et commenté les deux traités de Boysset, sur le site internet suivant:

<http://palissy.humana.univ-nantes.fr/cete/txt/boysset/1pch3.htm>, p. 2/9.

Ces deux renvois se présentent donc comme un oubli réparé dans la foulée. Celui qui nous intéresse suggère, à y regarder de près, la correction d'un relecteur (Boysset en l'occurrence) face à un scribe qui eût commis une sorte de ‚saut du même au même‘: on aura remarqué, en effet, que l'expression ‚maistre Arnaut‘ désigne à la fois le notaire et Villeneuve. Peut-être la similitude des pré-noms a-t-elle aidé Bertran dans le choix d'Arnaud, mais il est évident que cet argument ne suffit pas. Quant à parler d'«imagination» pour qualifier ce choix, c'est aller trop vite en besogne.

Enfin, lorsque Boysset achève en 1405 son deuxième traité qui fait suite au ‚destrar‘, le traité d'‚atermenar‘, il fait référence à nouveau au maître Arnau en ajoutant quelques précisions.

«Anno Domini .M. iiii^o. quinto, die .viiiij. mensis januarii fuit scriptus iste liber per me Bertrandum Boysseti de Arelate, destratorem et aterminatorem arelat', in quo est omnis sciencia destrandi et atermenandi pro quapitulis scriptis, quas sciencias extracsi et translatavi de quodam [f° 141] libro magistri Arnaudi de Podio, not[arii], magistri in dicta sciencia destrandi et atermenandi exsellentissimi, et hoc de verbo ad verbum, sicut et prout in eodem libro reperii, qui quidem liber fuerat, ut in eo legitur in fine ejusdem libri, nobilis et eminentis viri domini Arnaudi de Vilanova in utroque jure doctoris et magistri exsellentissimi in pluribus scienciis, et specialiter in dicta sciencia atermenandi et destrandi. Et hec scripsi ego supranominatus Bertrandus Boysseti anno et die supradictis, et marca mea qua utor in relationibus meis destrandi et atermenandi aposui, ut sequitur».⁵³

Quel crédit donner à ces informations? Soyons prudents avant d'accorder une confiance absolue mais aussi avant de crier à l'affabulation! Comme l'écrivait Paul Meyer, qui n'avait pourtant pas tous les éléments en main:

«On ne voit pas dans quel intérêt Boysset aurait inventé une fable aussi compliquée, et on conçoit très bien qu'il ait pu tenir d'un certain Arnaud du Puy, d'ailleurs inconnu, un ouvrage perdu qui portait indûment le nom d'Arnaud de Villeneuve».⁵⁴

L'existence d'un notaire ‚Bernardus de Podio‘ étant attestée,⁵⁵ on peut penser qu'il existait une famille ‚de Podio‘ et peut-être aussi, comme il arrive si souvent, une tradition notariale familiale. Que ce notaire ait donné à Bertran un livre technique en latin n'aurait rien d'extravagant et on peut sans risque en créditer l'auteur. Boysset s'est-il contenté de le traduire, comme il l'affirme? Étant arpenteur, comme il le dit lui-même, il a forcément utilisé son propre savoir; mais que celui-ci ait été dû en partie à ses lectures, il n'y a là rien d'étonnant.

53. F^o 140v et 141; passage déjà transcrit par P. MEYER, *op. cit.* (1893), 115-116.

54. P. MEYER, *op. cit.*, 1893, 123.

55. «Magister Bernardus de Podio auctoritate regia notarius in Arelaten.» apparaît dans des actes de 1371 et 1372, comme l'a fort judicieusement relevé Marie-Claude LEONELLI, *op. cit.*, 41 et note 21.

Cet ouvrage, qui lui aura à tout le moins servi de base, pouvait-il comporter à la fin, et comme Bertran le précise, le nom d'Arnaud de Villeneuve? Tant d'œuvres ont été attribuées faussement à Maître Arnaud! Se peut-il qu'il faille ajouter à cette longue liste un traité technique latin de la fin du XIVe siècle, peut-être de tradition arithmétique italienne? Nous n'avons pas la réponse. Mais ce qui est sûr, en revanche, c'est que, pour Boysset, Arnaud est une autorité incontournable, celui qui donnera à sa technique de l'arpentage le lustre nécessaire pour en faire une œuvre incontestable et indispensable à la vie de la cité d'Arles.

Auctoritas et senhal

Nous ne discuterons pas du bien-fondé de l'appellation de Pseudo-Arnaud accolée à tant de textes, malgré son caractère moralisateur, ‚pseudo‘ évoquant aussitôt l'idée d'un faux.⁵⁶ Or il s'agit moins de falsifier que d'avancer caché, comme masqué par un ‚senhal‘ protecteur et illustre. Il faut remarquer que, dans la poésie médiévale d'oc, le troubadour ne désigne pas seulement sa dame par un ‚senhal‘ dissimulateur, qui doit éviter toute indiscretion et préserver la bienséance, mais également le plus souvent son propre patron qui joue, pourtant, le rôle de mécène, et qui pourrait tirer quelque gloire d'être nommé dans les envois.

C'est probablement l'humilité du poète qui explique ce choix: il se présente avec une certaine hardiesse comme l'ami du seigneur auquel il s'adresse, mais tempère cette audace en choisissant un ‚senhal‘. Ainsi il se place sur un plan d'égalité poétique, mais non sociale: au-delà de l'apparente familiarité, la hiérarchie est sauve, puisque nul n'est censé savoir qui se cache exactement derrière des surnoms comme ‚Belh Amic‘, ‚Belhs Cavaliers‘ ou encore ‚Mon Thezaur‘. Le ‚senhal‘ est un masque poétique qui permet quelques audaces et, notamment, celle d'avoir pour ami un supérieur hiérarchique.

Mais quel pouvait être l'état d'esprit d'un lettré ou d'un scientifique du moyen âge, choisissant d'écrire sous un nom d'emprunt? Sans doute était-il guidé en cela par deux sentiments. Tout d'abord, le désir de revendiquer une filiation littéraire, scientifique ou spirituelle, et de se mettre ainsi sous l'autorité d'un prédécesseur illustre, qui devient caution et garant de la validité de la recherche. C'est le principe bien connu de l'‚auctoritas‘.⁵⁷ L'autorité est l'origine et la pierre angulaire de tout savoir, et l'université en est le garant:

56. Pour les questions soulevées par la pseudépigraphie on se reportera à la très pénétrante étude de Robert HALLEUX, *Les textes alchimiques* (coll. Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc. 32), Brepols, Turnhout, 1979, 97-109.

57. Cf. A. J. MINNIS, *Medieval Theory of Authorship. Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages*, Scolar Press, Aldershot, 1988, 323 p. [VII-XXV].

«Authentica et magistralia», ce fonctionnement à deux niveaux de l'autorité est tout à fait typique de l'enseignement médiéval.⁵⁸

Comme l'a écrit Robert Halleux:

«L'autorité qui approuve l'ouvrage, garanti par le fait même l'efficacité du procédé».⁵⁹

L'œuvre s'inscrit alors dans une tradition, ce qui augure bien de son sérieux, car les maîtres anciens sont les meilleurs garants du savoir. Ce procédé apparaît aussi en poésie, notamment morale, comme les *Disticha Catonis* et les *Isopets* ou fables d'Ésope;⁶⁰ Marie de France composant un recueil de *Fables* invoque au début de son œuvre le nom du grand Ésope:

«Si comenceraï la preme
Des fables ke Esopus escrist,
Que a sun mestre manda e dist».⁶¹

Le pouvoir de cette autorité est tel que l'auteur médiéval, le plus souvent, s'en contente et qu'il reste pour nous un anonyme⁶². C'est qu'il n'a pas, comme nos contemporains, le sens de la propriété littéraire: son œuvre sera copiée, recopiée, mais aussi améliorée et modifiée; elle lui échappe et cela, pour le poète du moins, dès sa création. Quant à l'auteur, il aura fait son devoir, qui est de transmettre un savoir. Son identité pouvait être bien connue de son public, mais il lui importait peu, sans doute, de la transmettre aux siècles futurs. En tout cas, tout se passe comme si, le plus souvent, une telle ambition lui était inconnue. Mais elle se manifestera, évidemment, pour d'autres, plus oublieux des préceptes de Salvien et de Sulpice Sévère mettant en garde les auteurs contre la ‚vanitas terrestris’.⁶³

Le désir de revendiquer une ‚auctoritas’ s'accompagne d'un sentiment d'humilité et de déférence envers les maîtres, qui conduit à s'effacer devant eux; comme le disait Bernard de Chartres, les maîtres du passé sont des géants, et, grâce à eux, le clerc médiéval, monté sur leurs épaules, peut voir plus

58. Jacques VERGER, *Condition de l'intellectuel aux XIIIe et XIVe siècles*, dans *Philosophes médiévaux des XIIIe et XIVe siècles* (Bibliothèque médiévale), Éditions 10/18, Paris, 1986, p. 39.

59. Robert HALLEUX, *Les textes ...*, *op. cit.*, p. 98.

60. Cf. *Dictionnaire des Lettres françaises*, *op. cit.* s.v. *Caton (Distiques de)*, p. 227-228, et s.v. *Isopets*, p. 716-718.

61. Vers 38-40 du *Prologue des Fables*, édition Harriet SPIEGEL, University of Toronto Press, Medieval Academy of America, 1994, p. 30.

62. Voir notre analyse p. 31 in *Une Belle au Bois dormant médiévale, Frayre de Joy et Sor de Plaser* (Coll. du C.E.R.O.C., n° 8), Publications de l'Université de Paris-Sorbonne, 1996.

63. Voir à ce sujet les remarques, toujours pertinentes, de Ernst Robert CURTIUS, *La littérature européenne et le moyen âge latin*, Paris, PUF 1956, 624.

loin.⁶⁴ Sentiment sans doute très étranger à bon nombre de nos écrivains modernes! Cette humilité sincère paraît tout à fait naturelle chez un auteur aussi pieux que Boysset, sans doute assez proche des Franciscains ou des Bégains provençaux.

Pourtant une telle démarche n'est pas servilité aveugle. Comme le disait aussi le franciscain Gilbert de Tournai, successeur à Paris de saint Bonaventure,

«Ceux qui écrivirent avant nous ne sont pas pour nous des seigneurs mais des guides. La vérité est ouverte à tous, elle n'a pas encore été possédée tout entière.»⁶⁵

Les dénominations d'Arnaud chez Boysset

Le plus souvent Arnaud est simplement présenté comme «Maistre Arnaut de Vilanova». Mais Boysset lui donne également ses titres, notamment de docteur en médecine et en théologie:

«Doctor en leis et en decrets
Et en siensa d'estrolomia
Et en l'art de medesina
Et en la santa teologia».

(Docteur en lois et en décrets et en science d'astronomie et en l'art de médecine et en la sainte théologie).

Boysset donne aussi leur équivalent en latin:

«Magister Arnaudus de Vilanova, legum doctor».⁶⁶

Docteur ès lois, le fait est d'importance, l'arpenteur étant aussi un légiste. Il est, avec plus de détails encore:

«in utroque jure doctoris et magistri exsellentissimi in pluribus scienciis».

On ne prête qu'aux riches, puisque Arnaud n'avait pu se donner tant de titres qu'il ne possédait pas.⁶⁷ Mais le fait nous révèle le désir profond de Boys-

64. Cité par Colette BEAUNE, *Éducation et cultures du début du XIIe siècle au milieu du XVe siècle*, SEDES, 1999, 49, d'après le *Metalogicon* de JEAN DE SALISBURY (1159).

65. Cité par Jacques VERGER, *Condition de l'intellectuel ...*, *op. cit.*, 37.

66. F^o 26v.

67. Voir Joaquim CARRERAS I ARTAU, introduction à *Arnaud de Vilanova, Obres catalanes*, *op. cit.*, p. 16: «No passà mai per la Facultat d'Arts ni per la de Teologia ...», contrairement à Marc HAVEN, *op. cit.*, 28, qui l'avait fait «maître ès arts» après son long séjour à Paris.

set de faire de l'arpenteur l'équivalent du notaire et de revendiquer un statut social comparable; dans le monde méridional, où le légiste avait pris l'importance que l'on sait depuis le XIIIe siècle,⁶⁸ on comprend qu'un lettré comme Boysset, souvent en butte aux problèmes d'argent les plus aigus, ait jugé profondément injuste le maintien de son métier dans une position subalterne. Revendiquer pour son maître Arnaud le titre de juriste permet à Boysset de mettre sur le même plan l'arpenteur et le ,notari'.

Ailleurs, Arnaud est de façon plus vraisemblable:

«Maistre Arnaut de Vilanova doctor e maistre en medesina».⁶⁹

Le titre de ,docteur' donné par Boysset est un anachronisme: il n'apparaît à Paris qu'en 1450 et à Montpellier qu'en 1485. Avant Arnaud et de son temps, c'est la maîtrise que l'on va chercher à Paris, et non le doctorat. Ce fait permet d'affirmer que, si le nom d'Arnaud fonctionne à l'évidence comme ,auctoritas', si même la science de l'arpentage a pu l'intéresser (mais nous n'en avons pas de preuve), en revanche il ne peut évidemment être l'auteur du *Traité*.

Enfin, d'après certains, Arnaud se serait difficilement réclamé du titre de docteur en astrologie.⁷⁰ Mais il faut faire la distinction, avec Isidore de Séville, entre une astrologie «superstitieuse» et une astrologie «naturelle», cette dernière étant un digne sujet d'étude;⁷¹ on sait aussi qu'en langue d'oc le même mot désigne à la fois l'astronomie et l'astrologie.⁷² On trouve dans le poème de Boysset une courte présentation de l'astronomie (,estrolomia') qui ne serait rien sans l'aide de l'arithmétique et de la géométrie, mais qui, en même temps, ouvre l'infini du ciel comme champ d'étude et de mesure. Sans doute Bertran est-il ici tout autant influencé par Brunetto Latini que par Arnaud.⁷³

68. Cf. Gérard GIORDANENGO, s.v. *notaire*, dans «Dictionnaire du Moyen Âge» sous la direction de Claude GAUVARD, Alain de LIBERA et Michel ZINK, Paris, Quadrige/PUF 2002, 1002-1003; voir Henri GILLES, *L'Enseignement du droit en Languedoc au XIIIe siècle*, in «Cahiers de Fanjeaux», n°. 5 (1970 = *Les universités du Languedoc au XIIIe siècle*), 204-229; voir aussi Olivier GUILLOT, Albert RIGAUDIÈRE et Yves SASSIER, *Pouvoirs et institutions dans la France médiévale*, 2 vol., Paris, Armand Colin 1999, t. I, 303 et suiv., et t. II, 166 et suiv.

69. F^o 33.

70. Marc HAVEN, *op. cit.*, p. 18.

71. *Etymologiae*, 3, 25, cité par Jacques FONTAINE, *Isidore de Séville. Genèse et originalité de la culture hispanique au temps des Wisigoths*, Brepols, Turnhout, 2000, 321. Rappelons seulement le cas de Michel Scott (c. 1175-1235), attaché au service de Frédéric II, traducteur d'Aristote à Tolède et d'Averroès à Palerme; cf. Étienne GILSON, *La philosophie au Moyen Âge*, Paris, Payot 1962, p. 386 et 557. Voir aussi Kurt SELIGMANN, *Le miroir de la magie*, Éditions du Sagittaire, Paris, 1961, 143, et Richard KIECKHEFER, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 2000, p. 125-131.

72. Cf. RAYNOUARD, *Lexique roman*, s.v. *estrolomia*, *estronomia*, t. II, p. 138.

73. Cf. la belle étude de Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Bertran Boysset et la science*, in «Cahiers de Fanjeaux», n°. 35 (2000 = *Église et culture en France méridionale XIIe et XIVe siècles*), 261-285; l'auteur fait très judicieusement le rapprochement entre certains passages de l'encyclopédie du maître de Dante et les analyses de Boysset, 272.

Surtout le Pseudo-Arnaud présente ces sciences, ainsi que celle de l’,esquartabont’, du ‚rapporteur’, comme nécessaires à la préparation du traité d’arpentage.⁷⁴ Aussi est-il montré au milieu de ses élèves en plein exercice:

«Aquestos son los escolos o dels escolos de Maistre Arnaut de Vilanova, que aprenon de destriar en sa presensia».⁷⁵

La vie d’Arnaud d’après Boysset

En choisissant Arnaud comme ‚auctoritas’, en lui attribuant la paternité de son travail, Bertran Boysset continue une tradition et fait de lui un maître scientifique et un guide spirituel, dont la figure domine et le texte et les miniatures. Dans ces conditions, il importe peu, là encore, qu’Arnaud ne soit pas l’auteur de ce traité d’arpentage, puisque ce qui compte c’est l’idée qu’avait un lettré de la fin du XIVe siècle de la gloire d’Arnaud et du pouvoir qu’elle aurait de rejaillir sur lui. Boysset va donc faire de «Maistre Arnaut de Vilanova» le héros du récit en lui donnant la parole: Arnaud s’exprime alors en vers et en provençal à la première personne.⁷⁶

Ainsi la poésie, qui met en scène Arnaud, a pour but d’authentifier les deux traités de l’,atermenar’ et du ‚destriar’ comme étant l’œuvre du Maître; c’est une signature ou la marque de son autorité scientifique et morale. Et Arnaud se nomme, à la première personne, sans ambiguïté:

«E per mi Arnaut ulhas preguar,
Que de Vila Nova soy apellat»,

74. Pour ce qui est des sciences invoquées, celle de l’,esquartabont’ appartient plutôt au domaine de la technique. L’,esquartabont’ serait, d’après ce qu’avait compris Meyer, un cercle gradué, hypothèse reprise par WARTBURG, cf. *F.E.W.*, s.v. *exquartare, «escartabont’, demi-cercle gradué, rapporteur», sans indication de source. Mais il pourrait aussi bien s’agir d’une règle pliante à deux branches comme la connaissaient les ‚gromatici’, munie d’une lamelle latérale à échancrure pour assurer la rigidité de l’instrument, selon la description qu’en ont donnée Gérard CHOUQUER et François FAVORY, *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, Paris, Errance 1992, 73, avec représentation photographique, 74 d’un instrument retrouvé à Pompéi). Pour Patrick GAUTHIER DALCHÉ, *op. cit.*, il s’agirait d’une équerre (270), mais nous pensons plutôt à un secteur, règle permettant d’exécuter les calculs à partir de la théorie des triangles semblables; en écartant les branches graduées on lisait les longueurs sur les échelles radiales gravées: l’instrument serait alors le descendant de la règle des ‚gromatici’. Le mot lui-même, formé à partir d’,esquart’, est à rapprocher de l’,escart long’, jonction de deux bordages en marine: cf. *T.D.F.* s.v. *escart*; voir notre communication, *Un Traité d’arpentage à l’aube du XVe siècle. Bertran Boysset d’Arles*, in «Colloque de l’Université de Paris-Sorbonne, le 29 novembre 1996, *Les relations de proximité au moyen âge*, PUPS (sous presse).

75. F^o 29.

76. Cf. notre article: *Bertran Boysset d’Arles, l’arpenteur de Dieu*, dans «La France latine», n° 125 (1997), p. 183-228, comprenant l’édition des poésies religieuses placées par Boysset sous le nom d’Arnaud.

précisant deux fois qu'il est d'origine catalane, ce que personne ne conteste plus, mais ce qui indique clairement une connaissance certaine de la part de Boysset:

«De Quataluenha nadiu fuy» (v. 10)

et:

«Et en Quataluenha soy nat». (v. 76)

Bertran, malgré son nationalisme provençal, n'annexe donc pas Arnaud comme d'autres l'avaient fait, et cela malgré la proximité de Villeneuve-lès-Avignon.⁷⁷

S'ensuit une sorte de biographie mêlant des faits connus, comme le séjour d'Arnaud à la cour du roi Robert d'Anjou, dit le Sage, et la commande imaginaire du traité d'arpage par ce même roi Robert.⁷⁸ Ce fait remarquable explique et justifie toutes les recommandations d'Arnaud à l'encontre du futur arpenteur qui devra conserver pieusement un tel ouvrage:

«Quar las siensas son sotils
De destrair e d'atermenar,
Quar davans que acses trobat
Un autre libre aytrestal,
Mot gran penna aurias trag». (v. 53-55)

(Car les sciences de l'arpage et du bornage sont subtiles, et vous auriez bien du mal avant de trouver un livre comme celui-ci).

Le roi Robert est mentionné comme étant son protecteur:

«al rey Robert mon senhor».

Et le séjour à la cour du roi de Naples,

«Et a Napol yeu mi mudiey;
Al servise del rey Robert estiey»,

(J'allai à Naples, j'étais au service du roi Robert),

77. Cf. la mise au point de Martí de RIQUER, in *Història ...*, *op. cit.*, p. 354.

78. Robert d'Anjou, roi de Naples, de 1309 à 1343; 3e fils de Charles le Boiteux, il se fit reconnaître roi à la mort de son père grâce à la protection papale et au détriment de Charobert, fils de son frère aîné, déjà roi de Hongrie; mais en 1343 lui succède Jeanne Ire avec André de Hongrie. Il accueillit à sa cour Pétrarque et Boccace, défendit les papes contre l'empereur Henri VII et fut, après la mort de l'empereur, nommé par Clément V vicaire de l'Empire en Italie en 1313.

s'appuie bien évidemment sur un fait connu. Arnaud aurait séjourné deux fois à Naples d'abord entre 1267-1276, puis en 1310-1311, puisqu'il finit sa vie, semble-t-il, entre Catane, Messine et Naples.⁷⁹ Devenue capitale en 1266, sous Charles Ier, époux de Béatrice de Provence, elle restaurait durant ce temps son université. Enfin on a attribué dès la fin du XIVe siècle à Arnaud l'*Epistola ad regem Napolitanum*, dédicace d'un texte alchimique, ce qui suppose au moins que Boysset avait connaissance de cette tradition.⁸⁰ Celle-ci lui était d'autant plus accessible qu'Arnaud s'était vu attribuer très tôt le célèbre *Rosarius* alchimique,⁸¹ or ce *Rosaire* est aussi dédié, dans la version du ms. de Turin, au roi Robert, ce qui désigne ce manuscrit:

«comme une copie officielle de la rédaction latine du *Rosarius* à la fin du XIVe siècle».⁸²

Un jalon chronologique plus précis nous est donné par Boysset. Le *Traité d'arpentage* aurait été composé à Naples durant la quatrième année du couronnement de Robert d'Anjou:

«En Napol la granda sieutat,
L'an quart que fon coronat
Lo rey Robert en son regnat
Que Sesilia es apelat,
Et autre titol li es donat
De Jerusalem eysament».

(À Naples la grande cité, la quatrième année du couronnement du roi Robert en son royaume qui est appelé Sicile,⁸³ et un autre titre lui est également donné, celui de Jérusalem).

Mais Robert d'Anjou ayant été couronné en 1309, ceci reporterait la composition de l'ouvrage à 1313, soit deux ans environ après la mort d'Arnaud.⁸⁴ Il est vrai que Boysset, à quelques mois près, a pu ignorer cette mort. Remar-

79. Voir le P. Miquel BATLLORI, *op. cit.*, t. 1, p. 32-33 et 82-84.

80. Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova... op. cit.*, t. 2, p. 95-174; voir p. 139 l'incipit: «Scias o tu, Rex». On se reportera aussi à notre édition de *L'Obratge dels Filosofbes*, dans *Alchimie en pays d'Oc*, *op. cit.*

81. Cf. l'édition d'Antoine CALVET, *op. cit.*

82. A. CALVET, *op. cit.*, XIX. Il s'agit du ms. E, IV, 22; cf. Giuliana CAMILLI, *Il Rosarius philosophorum*, in «Actes de la I Trobada...», *op. cit.*, 175-208; ici 188.

83. On sait qu'en fait les deux royaumes de Naples et de Sicile ont été séparés à partir de 1282, l'année des Vêpres Siciliennes. Naples appartient alors à la maison d'Anjou et la Sicile, sous le nom de 'Trinacria', à la maison d'Aragon (voir M.-N. BOUILLET, *Dict. univ. d'Hist. et de Géogr.*, Paris, 1895, s.v. *Sicules*).

84. En septembre 1311, cf. le P. Miquel BATLLORI, *op. cit.*, t. I, p. 32-33; Gareth ROBERTS, *The Mirror of Alchemy*, *op. cit.*, p. 37.

quons qu'au f° 23 la représentation de Robert en roi couronné est datée de 1310.⁸⁵ Or on sait qu'Arnaud fut au service de Robert en 1310-1311.⁸⁶

Quant à la mention du titre de roi de Jérusalem, elle témoigne d'une bonne connaissance de la part de Boysset des intérêts d'Arnaud pour cette affaire. Robert d'Anjou avait été couronné en Avignon, le 3 août 1309, comme roi de Sicile et de Jérusalem,⁸⁷ or ce deuxième titre avait été négocié par l'entremise d'Arnaud à la cour pontificale d'Avignon, car Robert voulait s'en prévaloir pour diriger la croisade en Terre sainte:

«Aquest afer del títol de rei de Jerusalem interessarà Arnau fins al començament del 1311».⁸⁸

Un autre élément glané dans le poème ne manque pas non plus d'attirer notre attention. Arnaud, qui tient à préciser qu'il est appelé maître par tous (ce qui est contraire à la légendaire humilité du véritable Arnaud), n'ose cependant comparer sa science à celle de Robert, d'où deux ou trois vers qui semblent avoir embarrassé Paul Meyer:

«E cresie saber en gran partida,
Mas al rey Robert mon senhor
Non era ges de comparar
Per noblesa ni-n bel parlar».

(Et je croyais savoir beaucoup, mais je ne pouvais me comparer au roi Robert mon seigneur, ni pour la noblesse ni pour le beau langage).

On lui accorde volontiers qu'il n'est pas question de se comparer à Robert pour ce qui est de la noblesse; mais pour ce qui est du beau langage? Or justement, dans un texte attribué à Arnaud, le *Breviarium*,⁸⁹ l'auteur fait allusion à son langage campagnard: «vel rustico sermone». Il importe assez peu ici qu'il s'agisse d'une topique du discours⁹⁰ et que le texte ne soit pas d'Arnaud. Boysset en revanche a pu connaître le *Breviarium*, ou, à tout le moins, ce trait particulier d'Arnaud qui trouve un écho dans un texte peu contestable celui-là, le *De Conservanda Juventute*, où il se présente en ‚practicus rusticanus‘. L'emploi de cet adjectif de la part d'un homme à qui on attribuait un immense savoir n'aura pas manqué de frapper Boysset.

85. Voir *Annexe I iconographie*.

86. Cf. R. HALLEUX, *Les textes ...*, *op. cit.*, p. 106.

87. Josep PERARNAU I ESPELT, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova*, in «Actes...», *op. cit.*, t. I, p. 68-69.

88. Joaquim CARRERAS I ARTAU, introduction à *Arnau de Vilanova, Obres catalanes*, *op. cit.*, p. 82-83.

89. *Ibid.*, *op. cit.*, t. II, p. 24-25.

90. E.R. CURTIUS, *op. cit.*, 104.

Pourquoi avoir choisi Arnaud?

Le lien entre Boysset et Arnaud est à la fois d'ordre scientifique et spirituel.

Le lien scientifique nous est donné par le goût de l'un et de l'autre pour la science des proportions. La géométrie pratique, titre ultérieurement donné au manuscrit 327 de Carpentras, nous renvoie justement à la notion de ‚practica‘, tout aussi importante, finalement, que la ‚theorica‘, que ce soit en médecine, en alchimie ou dans d'autres savoirs.

L'image du médecin Arnaud, si sensible aux mesures, aux comptes dans l'élaboration de ses remèdes, convenait parfaitement à l'arpenteur, maître du compas et de l'abaque. L'observation, le respect de l'exactitude dans les poids et proportions, qualités nécessaires en médecine comme en alchimie, ne le sont pas moins en arpentage; prendre des mesures, calculer des distances, lever un plan, trouver l'aire d'un terrain (ce que, du reste, Bertran ne fait pas) toutes ces opérations s'appuient sur un savoir que Boysset est fier de posséder, d'écrire et de transmettre. Cette ‚practica‘ exige des qualités intellectuelles non moins grandes que celles nécessaires à la ‚practica‘ médicale. L'honnêteté, la rigueur morale sont également, et dans les deux cas, indispensables. Arnaud devient ainsi le garant du savoir de Bertran et le patron d'une science honorable. Ainsi Boysset, sans être lui-même juriste, acquiert-il le statut d'homme de l'art et d'homme de loi: il fait de l'arpentage, grâce au patronage d'Arnaud et à la mise en écrit de ses connaissances, une science véritable au même titre que celles enseignées à l'université. Grâce à l'écrit, au livre, l'arpentage devient une science sûre et transmissible, et l'arpenteur l'égal, ou peut s'en faut, de l'illustre Arnaud.

Faut-il, pour autant, supposer qu'Arnaud se serait intéressé à la mathématique pratique? Il n'est pas impossible, surtout, que les séjours d'Arnaud en Italie, évidemment connus de Boysset, aient contribué à faire de lui le représentant de la mathématique italienne, s'il est vrai que celle-ci ait influencé Boysset, comme elle influencera le niçois Francés Pellos.⁹¹ Cette imprégnation italienne, Pierre Portet l'a bien mise en évidence en montrant que Boysset avait traduit dans *La siensa d'atermenar* deux chapitres de Brunetto Latini.⁹² Il est également remarquable que l'Italie du Sud nous ait livré bon nombre de traités abondamment illustrés, consacrés à l'hippiatrie, à la fauconnerie, à l'astrologie, à la médecine, et souvent enluminés à Naples. Cette tradition n'a pu que renforcer l'‚auctoritas‘ d'Arnaud sur un lettré provençal vivant au contact de l'Italie.⁹³

91. Voir Pierre PORTET, résumé de thèse sur site internet, p. 3/9: «[...] Boysset qui a utilisé une source géométrique d'origine italienne pour composer *La siensa de destrav*». Cf. Fr. PELLOS, *Compendion de l'abaco*. Texte établi d'après l'édition de 1492 par Robert LAFONT, Éditions de la Revue des Langues Romanes, Montpellier, 1967, 252 pp.; ici voir p. 248 le commentaire de Guy TOURNERIE: «les règles du calcul ‚à l'italienne‘».

92. Pierre PORTET, site internet cité, p. 3/9.

93. Faut-il rappeler que Boysset est né durant le pontificat de Clément VI? Si le premier départ de la papauté pour Rome (Urban V) a lieu en 1367, la fin de la résidence des papes en Avignon date de 1403 (Benoît XIII).

Il faut dire que cet arpentage était l'un des nombreux domaines techniques où entrent l'arithmétique et le calcul exact, comme l'art des fortifications ou la balistique, toutes sciences d'application pratique qui se développent entre le XIVe et le XVIe siècle.⁹⁴

Mais délimiter c'est aussi, évidemment, dire le droit. Là encore, Arnaud, ‚legum doctor‘, comme le dit Boysset, peut être l'arpenteur idéal, celui qui joint à son grand savoir une profonde spiritualité. La science permet de mieux appréhender la création divine, idée certes bien souvent exprimée dans la philosophie médiévale,⁹⁵ mais qui inspire toute l'œuvre de Boysset.

Le lien spirituel qui unit Arnaud et Boysset est donc très fort. Pour l'arpenteur, sa science revêt un caractère sacré. Le fait de découper l'espace a sans doute conservé quelque chose de ses origines: qui ne se souvient du sillon de Romulus ouvrant la terre et délimitant la ville de Rome? L'étymologie du mot ‚templum‘ rappelle cette valeur sacrée.⁹⁶

Or, quand on sait l'importance de la possession de la terre au moyen âge (et même à travers tous les siècles de notre civilisation), on comprend volontiers qu'il n'est pas inutile, non seulement d'invoquer l'aide de Dieu – ceci est banal – mais, plus encore, de reconnaître que Dieu seul est véritablement habilité à donner la mesure du monde. C'est là, nous semble-t-il, le fond de la démarche de Boysset. La science du compas nous renvoie au Créateur de toute chose, souvent représenté mesurant le monde,⁹⁷

«car tout y est déterminé par le nombre et la mesure, ainsi que l'exprime le verset de *Sagesse*, 11,21.»⁹⁸

Et, comme le dogme de la Trinité est le fondement de la foi, Boysset, profondément spirituel dans sa démarche, fonde la science de l'arpentage sur le nombre sacré: le monde est gouverné par le chiffre trois. Il compose donc un

94. Cf. les communications de Jacques BEAUROY, *La représentation de la propriété privée de la terre. Land Surveyors et Estate Maps en Angleterre de 1570 à 1660*, 79-101, et de Pierre PORTET, *La mesure des champs au Moyen Âge (France, Catalogne, Italie, Angleterre). État des lieux et voies de recherches*, 243-266, dans *Terriers et plans-terriers. Actes du colloque de Paris (23-25 septembre 1998)*, Mémoires et documents de l'École des Chartes, 62, Paris.

95. Voir, pour le XIIIe siècle et la pensée franciscaine, É. GILSON, *op. cit.*, le ch. intitulé: *D'Alexandre de Hales à Raymond Lulle*, 436-467.

96. ‚Templum‘ renvoie à la racine indo-européenne ‚tem-‘, signifiant ‚couper‘: le ‚templum‘ est l'espace délimité par le geste de l'augure coupant à la fois dans le ciel et sur la terre; cf. F. MARTIN, *Les mots latins*, Hachette, 1941, 263, a-b.

97. Voir la miniature du Christ au compas reproduite dans *Couleurs du Moyen Âge. 1 Image du Monde*, par Régine PÉRONOUD, Genève-Paris, Clairefontaine 1987, 85.

98. Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Le temps et l'espace*, dans *Le Moyen Âge en lumière*, sous la direction de Jacques DALARUN, Fayard Paris, 2002, 35-63; ici, 63.

petit traité sur l'étymologie ternaire du mot ‚terme‘⁹⁹ et représente le Christ portant les trois ‚agachons‘ dans la main.¹⁰⁰

Le choix d'Arnaud par Boysset est, à notre avis, dicté très largement par la sympathie qu'éprouvait notre arpenteur envers les Spirituels, l'ensemble de son œuvre témoignant de sa profonde religiosité. On en trouve un trait supplémentaire dans le fait que Boysset, pour donner une explication du monde, emprunte son schéma circulaire des sphères (f° 170v) au *Breviari d'Amor* de Matfre Ermengaud, moins célèbre que Maître Arnaud, mais également lié aux franciscains.¹⁰¹

Arnaud, maître reconnu, longtemps répandu à Montpellier, Avignon ainsi qu'en Italie, continue d'imposer son image d'autorité, sa référence et sa légende à la fin du XIVe siècle auprès d'un érudit bourgeois d'Arles, désireux de donner à son ouvrage tout le lustre nécessaire.

La tradition qui fait d'Arnaud un alchimiste, confortée par l'existence de textes vernaculaires, à lui attribués dès le XIVe siècle en terre d'oc, ne pouvait manquer de renforcer cette ‚auctoritas‘.

Arnaud, savant universel, est représenté par Boysset dans ses dessins comme le maître de la ‚schola‘, en écho à l'école de médecine de Montpellier.

Mais il est aussi désigné comme un expert ès mathématiques, auteur d'une ‚practica‘ composée en Italie à la cour du roi Robert. Et, là encore, la réputation de la science italienne, entre Naples et Palerme, devait servir de caution à Boysset, connaisseur de l'œuvre encyclopédique d'un Brunetto Latini.

Enfin Boysset, si évidemment préoccupé de spiritualité, dialoguant directement avec le Christ dans une série de poèmes appartenant à son traité, trouvait chez Arnaud, comme chez le poète Matfre Ermengaud, la représentation du maître idéal, de sensibilité franciscaine, qui, grâce à son savoir, conduit ses disciples sur le chemin de la sagesse.

99. Ce traité s'étend du f° 128 (anc. CXIII) au f° 141 (anc. CXXVI) et l'auteur y énumère vingt-quatre raisons qui expliquent le choix de ce mot.

100. Raynourard définit ainsi l'agachon: «témoin, pierre, brique, etc., cassée en deux ou plusieurs morceaux enterrés autour d'une borne, et servant à attester par leur rapprochement que cette borne n'a pas été déplacée».

101. Cf. Patrick GAUTIER DALCHÉ, *op. cit.*, 63.

ANNEXE I

ICONOGRAPHIE

LA REPRÉSENTATION DU ROI ROBERT

De grandes enluminures, aux f° 23, 23v-24, mettent en scène le roi de Naples, donné par Boysset comme le protecteur d'Arnaud de Villeneuve, et dont l'*'auctoritas'* relève de la topique du discours¹. Arnaud lui-même est présenté comme l'auteur des traités, aux pieds de son vénéré seigneur Robert d'Anjou, à qui il présente le *Traité d'arpentage* (f° 23); le philactère indique:

«Syensa de destrax e d'atermenar».

Le roi est représenté de trois-quarts, tenant le sceptre de la main gauche et au-dessus du trône on lit:

«Lo rey Robert. 1310».

Arnaud est ainsi représenté offrant son traité d'arpentage selon le schéma traditionnel des miniatures médiévales, mais réservé soit aux ouvrages de théologie ou de piété, soit aux grandes œuvres littéraires et scientifiques, commandités par un mécène. Boysset, comme on l'a dit, revendique de cette façon pour l'arpentage le statut de science véritable.

Aux pieds du roi, les nobles de la cité, à droite, les autorités représentant le vaste peuple d'Arles, qui occupe à lui seul le f° 24 avec, au premier rang, l'arpenteur Boysset. Ce dessin est comme une préfiguration de la tenue des États de Provence par Louis II le 15 janvier 1415, qui eut lieu en Arles pour la seule fois de son histoire².

Le philactère du roi, sous la forme d'un rouleau déployé, porte ces mots:

«Nos volem et avordenam que aquest libre valha e tengua tostemp mays. Robertus rex».

(Nous voulons et ordonnons que ce livre ait désormais valeur effective. Robert roi).

Sur celui de la noblesse est écrit:

«Nos autres, dux, contes e barons, e los autres que son aysi an nos, consentem e confermam tot quant per vos es avordenat».

1. Cf. E. R. CURTIUS, *op. cit.*, 64 et 105.

2. Cf. Louis STOUFF, *op. cit.*, t. I, p. 167-176. Rappelons cependant qu'il ne peut s'agir d'un souvenir de Boysset puisque ses deux traités datent de 1401 et 1405.

(Nous, ducs, comtes et barons, et ceux qui sont ici avec nous, consentons et confirmons tout ce que vous avez ordonné).

Les autorités déclarent:

«E nos autres, que em aysi mandats ad aquest conseil general, avoam e confermam tot quant es per lo rey Robert avordenat».

(Et nous, qui avons été convoqués à ce conseil général, nous reconnaissons et confirmons tout ce qui a été ordonné par le roi Robert).

Au f° 24, sur le premier philactère de gauche on lit:

«Et o tenem trastot per scrig³ tot quant tu as avordenat.

(Et nous tenons par écrit tout ce que tu as ordonné).

Le philactère central, tenu par Boysset, est le plus long:

«Et oy, rey Robert mon senhor, lo pobol que es aysi an nos consent en so que as avordenat d'aquest libre e quapitolat per destrair e atermenar».

(Oui, roi Robert mon seigneur, le peuple qui est ici avec nous consent à ce que tu as ordonné pour ce livre et mis en chapitres afin de mesurer et de borner).

Boysset se présente ainsi comme l'intellocuteur privilégié du roi, et le représentant du pouvoir communal. Il faut y voir non point revendication, mais bien l'affirmation d'un pouvoir de représentation de la part de Boysset, soucieux d'affirmer l'importance de son rôle dans la communauté urbaine.

Comme un écho à droite, le peuple reprend:

«Et nos, senher, tots o volem».

(Et nous, seigneur, tous le voulons).

Ces deux illustrations, qui mettent en scène les trois groupes incarnant la puissance arlésienne, affirment la force numérique et politique du peuple présenté comme une masse compacte, tous regardant dans la même direction. C'est une image de la cohésion et de l'organisation du pouvoir communal d'Arles⁴ que Boysset nous livre avec fierté. On notera au passage la cambrure de la taille de ces personnages à la poitrine bombée. C'est un élément dynamique du dessin qu'on rattache au XIVe siècle:

«La cambrure se rattache d'autre part au hanchement sans lequel elle est difficilement concevable. Or, cette attitude apparaît dès 1260, à Notre-Dame-de-Paris sur la fameuse vier-

3. Pour ‚escrig‘: haplographie relevée dans ses chartes par A. GRAFSTRÖM, *Étude sur la morphologie des plus anciennes chartes languedociennes*, Stockholm, 1968, 144, § 69, avec une forme relevée à Narbonne.

4. Pour le pouvoir communal des villes de Provence à la fin du XIVe siècle, cf. E. BARATIER, *Rois angevins et papes d'Avignon (XIIIe-XIVe siècles)*, dans *Histoire de la Provence*, Toulouse, Privat 1969, 198.

ge qui orne le trumeau du portail du cloître... la coupure logique... se place non vers 1300, mais vers 1270»⁵

LA REPRÉSENTATION D'ARNAUD

Les autres dessins nous représentent maître Arnaud en robe longue, celle qui était encore au temps de Boysset la marque des notables et des clercs:

«Alors que, au cours de la seconde moitié du XIVe siècle la mode avait progressivement raccourci les robes des hommes, les notables et les clercs portaient toujours à la fin du siècle en signe de respectabilité, des vêtements frôlant les chevilles,⁶

avec le chapeau pointu du savant, tantôt seul, muni du ,destre d'Arles' de 16 empan (palms) de long,⁷ tantôt en compagnie d'assistants surveillant ses élèves au f° 28, 28v et 29. Au f° 28, le texte est le suivant:

«Aquestos son escolas de Maistre Arnaut de Vilanova que si asajan de destrrar, hoc, e d'artermenar segon la forma que lur declara[n] los capitols».

On y voit deux apprentis, l'un muni du ,destre', l'autre plaçant l'un des ,agachons'. Au f° 28 v, dans la colonne de gauche:

«Maistre Arnaut de Vilanova an sa companhia que regarda la maniera consi sos escolas sabran destrrar».

En haut:

«Mot es sotil siensa, leis, decrets e la sancta teologia. Mas ben es mot sotil la siensa de destrrar e d'artermenar. Mot i coven bona testa e sotilesa grant. E qual que sien remplit de bon sens natural».

Au f° 29:

«Aquestos son los escolas o dels escolas de Maistre Arnaut de Vilanova, que aprenon de destrrar en sa presensia».

L'aspect technique de ces dessins est également intéressant pour l'étude de l'arpentage. Boysset a scrupuleusement dessiné l'arpenteur et ses aides ainsi que ses instruments et les éléments principaux du paysage et des bâtiments. L'opinion a été très critique à l'égard de ces dessins:

5. Joseph BILLIQUOD, *Très anciennes Heures de Thérrouanne à la bibliothèque de Marseille*, in *Trésors des Bibliothèques de France*, V, Paris 1935, 178.

6. Marie-Claude LEONELLI, *op. cit.*, 24.

7. L'empan ou ,pan' du Midi a 25 cms. Mais le ,destre' pour mesurer les vignes est plus court (13 empan). La ,cana' d'Arles a 8 empan, tandis que la ,cana' d'Avignon est plus petite.

«Ceux-ci sont enfantins; on les croirait exécutés par un très jeune élève d'école primaire. Mais, à ces naïvetés, l'artiste ajoute un parti pris de stylisation dans le sens géométrique...

«Les maisons, les tours, les portiques ignorent la perspective et décèlent une main inexpérimentée.»⁸

Pourtant, la stylisation un peu maladroite, mais géométrique des ces représentations ne leur ôte pas tout intérêt, tant s'en faut, car ces illustrations s'inscrivent pour nous dans la longue tradition des vignettes grammatiques. Elles représentent de la même façon instruments, paysages réduits aux seuls éléments nécessaires à la démonstration, philactères explicatifs.

Certains dessins ne manquent pas de piquant. La miniature illustrant le 'pas d'Hercule' au f° 150, et dont il est dit qu'il fut: «Lo pros e sage Ercules en tot asag fort e laugier», montre ce personnage vêtu à la mode du temps, cotte de mailles et baudrier, 'heaume à terre', cheveux mi-longs et barbe à deux pointes, tel qu'en lui-même Robert Caillet l'a minutieusement décrit dans son article.⁹ Or Hercule, dont la légende rapporte que sa course donna la mesure du stade, exprima par son pas la vérité de cette mesure qui devint la référence à partir de laquelle on déterminait la mille et la lieue. On retrouve ici l'attention portée à l'exactitude, qui est une constante de Boysset.

UN DESSIN ALCHIMIQUE

On peut légitimement se demander si Boysset ne connaissait pas non plus la réputation d'alchimiste d'Arnaud de Villeneuve. Bien qu'aucune allusion n'apparaisse dans ses textes, il est difficile de penser qu'il n'en ait rien su.

Grâce à l'obligeance amicale de Marie-Rose Bonnet, nous avons pu observer un folio du journal de Boysset, conservé dans le ms. dit des Trinitaires¹⁰; dans ce folio se trouve un dessin, qui avait attiré l'attention de la chercheuse, mais pour lequel une interprétation lui paraissait bien difficile. Or il nous semble que ce dessin s'explique si on tient compte de la connaissance qu'avait Boysset du personnage d'Arnaud et de sa légende alchimique.

Le dessin représente un oiseau aux pattes palmées, au long cou, au bout duquel pend une petite croix, et à la poitrine bombée; dans un contexte différent il pourrait s'agir d'un cygne et d'une symbolique chrétienne; elle n'est pas à exclure, du reste.

Mais l'entourage révèle autre chose. À côté de l'oiseau se trouve un grand croisissant, dans lequel est écrit 'luna', et au-dessous «.XXX.d[ies]»¹¹; il surmonte un arbre à trois branches, portant des fruits ronds comme des pommes; la branche centrale est coupée et il s'en échappe trois gouttes; la base des branches représente une tête humaine.

8. Robert CAILLET, *op. cit.*, 143.

9. *Op. cit.*, 144

10. F° 33 du ms. E II, 18, Bibliothèque Universitaire de Gênes, daté de 1375-1400.

11. La lune ne symbolise pas seulement l'argent mais aussi le mercure, cf. Mark HAEFFNER, *The Dictionary of Alchemy. From Maria Prophetissa to Isaac Newton*, Aquarian Press, Londres, 1991, pp. 230-231.

L'oiseau tient un philactère où est écrit ,VERBA I'; il s'agit en fait d'un pélican, représentation symbolique habituelle de l'ustensile portant le même nom et appartenant au laboratoire alchimique¹². Quant à l'arbre, symbole du mercure¹³, on le retrouve dans la représentation du bain des philosophes, où il est associé à la lune. L'arbre aux pommes pourrait être celui des pommes d'or des Hespérides, mais il symbolise aussi le soufre.¹⁴

---

12. Voir une représentation semblable du pélican dans Gareth ROBERTS, *op. cit.*, p. 76 (fig. 39), 85 (fig. 45), 110 (fig. 71) et 112 (fig. 76).

13. Voir Robert HALLEUX, *L'Alchimie*, dans *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, Heidelberg, 1988, vol. VIII/1, p. 345.

14. Pour le bain des philosophes, voir Gareth ROBERTS, *op. cit.*, 102 (fig. 59); pour l'arbre aux pommes, voir 112 (fig. 76) et 113, s.v. *sulphur*: «figured as ... golden tree (Petrus BONUS 1894; 238)»; cf. aussi Mark HÆFFNER, *op. cit.*, 229.

ICONOGRAPHIE

RÉFÉRENCES ICONOGRAPHIQUES

Carpentras, Bibliothèque Inghimbertaine, ms. 327 (BI):

p. 484 = f. 140v; 485 = f. 141; 486 = f. 33; 487 = . 23; 488 = ff. 23v-24; 489 = f.26v; 490 = f. 29v; 491 = ff. 28v-29; 492 = f. 65v; 493 = f. 98v; 494 = f. 21; 495 = f. 127v; 496 = f. 25; 497 = f. 170v; 498 = ff. 168v-169.

Lyon, Bibliothèque Municipale, ms. 1351 (BM):

p. 499 = f. 38: Matfre Ermengaud, *Breviari d'amor*

Gênes (Gènova), Biblioteca Universitaria, E II, 18 (BU):

500 = f. 33; 501 = f. 33.

Nous remercions Mesdames et Messieurs les conservateurs de ces bibliothèques qui ont bien voulu mettre leurs clichés à notre disposition.

cy boles ben hui. in supramens in
 panta boles ben desma hoc. ut
 manar ptois generalment. et
 p danc apclato enonnato

In uno libro sit lana et gloria xpo.
 Qui scripsit scribat semper et
 domino simat.
 Vinat in pely.
 cum domino felix

O O O O O O O O

Anno dñi .m. quingentesimo die. lxxij.
 mensis Januarii. fuit scriptus
 pro liber per me
 de arte de pntore et arte
 narore et arte in quo est omnis
 scientia de pntore et arte
 p quibuslibet pntore. Quas pntoras
 extraxi et translatavi de quodam

141 CXXVI

libro magis armandi de podio non
 magis in dicta scientia et arum
 enandj expectissimj et hoc de verbo
 adverbium sicut et p. n. t. eodj
 libro reperij quoniam quidem
 librum et fuerat ut i. e. legu
 in eisdem libris Mobilis et em
 nent v. n. d. n. armandi de vila
 nona in v. n. d. n. i. me. doctoris et
 magis expectissimj in p. l. h. i.
 bus scientis et spali in d. n.
 n. a. armandi et de arandj
 Et hoc p. n. d. n. supra no
 minatur. ~~Armandi de arandj~~
 Anno et die supra dicta et
 me qua mea qua v. n. d. n. i. v. n.
 rombus meis de arandj et
 armenandj ap. n. v. n. se
 quoniam

Fino

dest
v. n.
di

BIBLIOTHECA
CARPENTRAS

150

Desfranco menpales enpa del depre clo de
 olata quapitol p quapitol la qual son declarada
 am beirray boiffet p lo venerable saint ediseoit
 penhor manpre arnant uatp del pucey uatp
 enpa de deprar eda menor tras q susesior
 ex errendum sedalen libre del danant dug ma
 pre arnant uatp enla qual est tota la scupa
 de deprar eda menor quapitol p quapitol
 epus tenatp libre on uatp uatp epus qu
 quapitol p quapitol p la forma ep la maner
 q en lo libre de pnt dig arrob epus llay
 oymy eji lo son xv de deprembre la qual oymy
 lo p mter quapitol ay pnt q pnt de la sig
 de deprar tamplament pnt ay pnt q
 epus chaste sic ay la scupa de deprar qua
 pitol p quapitol datermenar con beper de q
 lapode p erbo facth .m. c. xij.

Quapitol q dif. oientor

Deprador et armenador errent et epus d'ispa
 q erroy los lnoes q atrobadas n amras cyne
 pndas de bay q epic p epment q digna d'm
 p randa a oij. quarranda a oij. p p q q q
 randa a oientor. Aql erroy declara a las
 pndas q sola xij qant d'ma p p o d'ma q
 randa a oientor. Epus a p. x. xx. xxx. xl. p. o. q n a
 randa a oientor. p randa a oientor. p randa a oientor
 q la randa a oientor d'ma p randa a oientor q
 T la qual libre quapitol se foro lnoes eda bay p lnoe
 q expleur. p p loy ay uatp bona memoria ve
 de ibny eda ylia ay manp arnant deula uoi
 docton epus pnt ay uatp pnt

Carpentras, BI, ms. 327, ff. 23^v, 24: Le roi et les notables, Boyssset et les Arlesiens

Carpentras, BI, ms. 327, f. 26'

Carpentras, BI, ms. 327, f. 29^v

Carpentras, BI, ms. 327, ff. 28^v-29: Représentations d'Arnaud

Carpentras, BI, ms. 327, f. 65^v

Carpentras, BI, ms. 327, f. 98^r

Carpentras, BI, ms. 327, f. 21

Carpentras, BI, ms. 327, f. 127^v

Carpentras, BI, ms. 327, f. 25

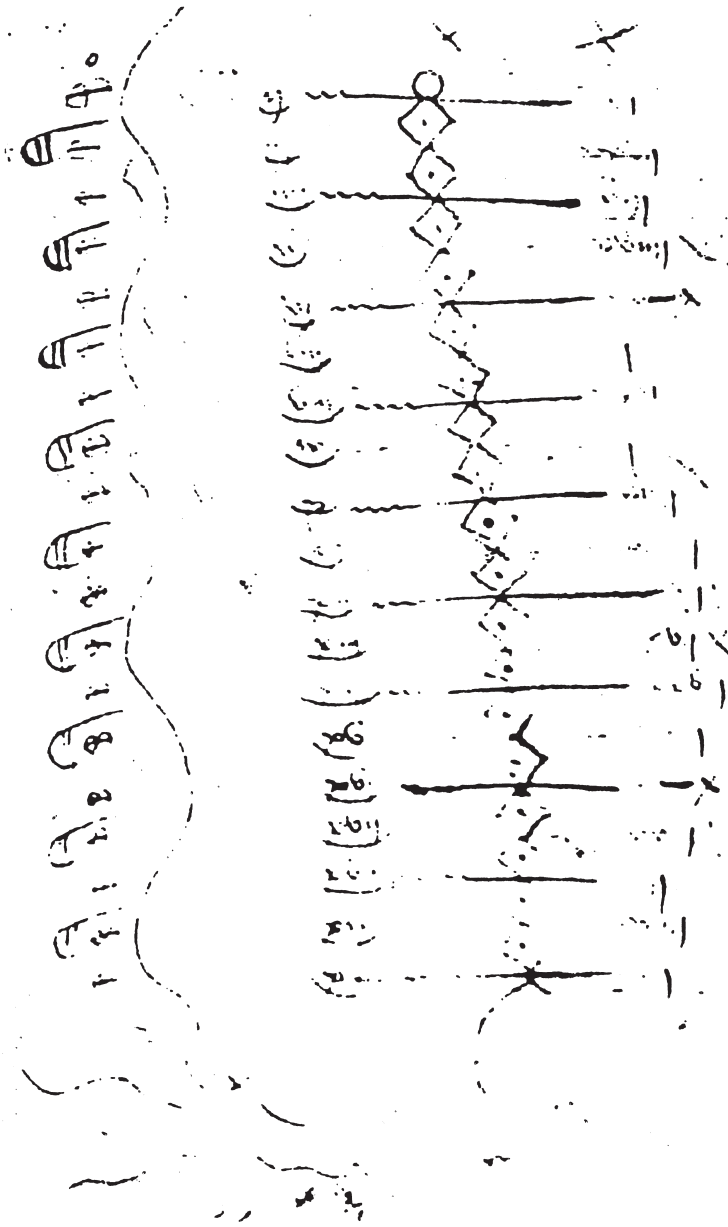

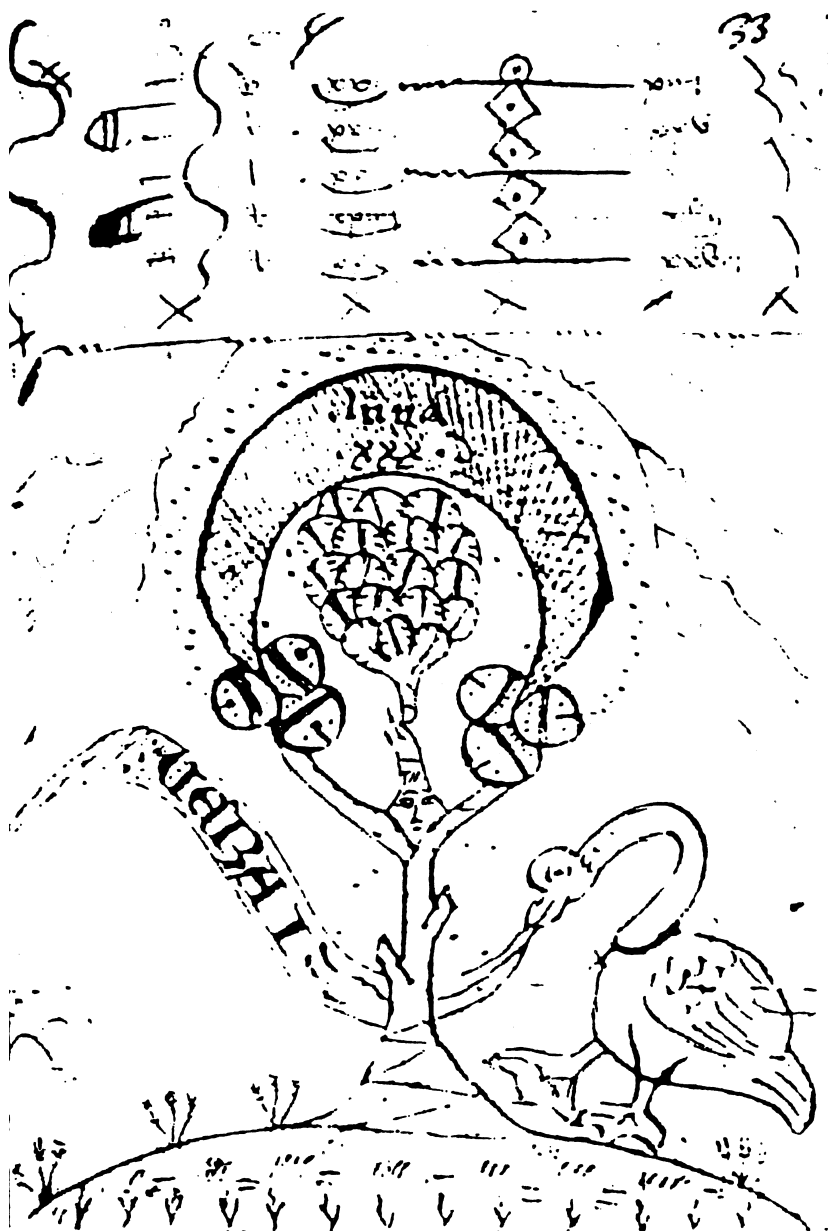
2.
 En horas engal al ser.
 ntrau lauton e de prim yer.
 as luna: un del temps estual.
 n lo iorn artificial.
 voluerz horas. xviii.
 n. solamen en la moog.
 ma: un diurn non ha lo iorn.
 as. vi. horas dedms son torn.
 y vii. la nuog elana.
 Si com mostra lescarpina.
Panta p saler lo nombre de las
horas del iorn e de la nuog.

De la natura de la semana.
Sapiatz cert quel temps es piaz.
 Segon que lescarpina diet.
 p iafos viuas e neras.
 Segon lo cors de las planetas.
 on. vii. iorns la semana rer.
 uar dels planetas ha. vii.
 solelh. luna. mars. mercuri.
 iupiter. venus. saturni.
 qualcun dels iorns son nom pren.
 un dels planetas issamen.
 uar lo diuenge lo sapiatz.
 si iorn del solelh apiaz.
 Segon lan ppiamen.
 ilus de luna so nom pren.
 del planeta nommar mars.
 ceep nom lo iorn de dimars.
 del mercuri lo sapiatz.
 si lo mercuri aussi nommar.
 o diuons lo dig nom conquer.
 el planeta dig iupiter.
 i diuemes de la venus.
 i di sapde del saturnus.
Encas deuert mai saler.
 Segon que es puillar piaz.
 n lart dels astronomas.
 ue quastus dels digz planetas.
 enba sus el comensamen.
 el iorn que de lu so nom pren.
 oes en loza pmeira.
 aquel iorn e puez atena.
 ora segonda. lo seguen.
 a terca lo ters issamen.
 a quarta lo quart atressi.
 aussi un enuola fi.
 uar quan totz. vii. ne son passat.
 o premer cobra son regnar.
 n eis totz los autres loz cors fan.
 tal orde coma dauan.
 to complit han fisen loz torn.
 as. xxiii. horas del iorn.

Gênes (Gènova), BU, ms. E II, 18, f. 33: table

Gênes (Gènova), BU, ms. E II, 18, f. 33: dessin alchimique

ANNEXE II

ÉDITION ET TRADUCTION DES POÈMES
ATTRIBUÉS À ARNAUD DE VILLENEUVE

PREMIER POÈME

Et oy, senhos mieus e maistres, (f° 21 v)
 Sapias tots per veritat
 Que yeu Arnaut de Vilanova,
 Doctor en leis et en decrets
 5 Et en siensa d'estrolomia
 Et en l'art de medesina
 Et en la santa teologia,
 Enquaras mais en las .VII. arts
 Maistre per tots suy apelats.
 10 De Quataluenha nadieu fuy,
 Et a Napol yeu mi mudiey;
 Al servise del rey Robert estiey
 Mot longuamens senza partir.
 Et estant a son servise,
 15 En sa quambra am lo rey estant,
 En son estudi e velhant,
 An .II. ensems, e nos fesem
 Aquest libre veraiamens
 On es tota la siensa scricha
 20 De destrair e d'atermenar,
 Et es tota quapitolada
 E noblamens avordenada.
 Mon senhor lo rey la dechava
 E yeu l'escrivie e l'avordenava
 25 Per la forma que-l rey agradava
 Ni-l rey Robert mi comandava,
 Quar font era de tota siensa.
 E so sapias tots de sertan
 Que nos siam maistre apelats
 30 Generalmens per pluros, (f° 21 bis)¹
 En totas las siensas que son;
 E cresie saber en gran partida,
 Mas al rey Robert mon senhor
 Non era ges de comparar

1. Ce f^o, qui porte deux autres numérotations (la plus ancienne étant 4, puis 6), est numéroté 21 bis et le suivant 21 bis v.

- 35 Per noblesa, ni-n bel parlar
 Mas per siensa tant solamens;
 Quar se yeu volie recontar
 La gran siensa qu'en luy era,
 De .C. ans non ho aurie contat,
 40 Per que de tot m'en laisaray;
 Mas lo libre ulhas gardar
 Que mot es noble per sertan;
 E-l rey Robert lo bateget,
 Lo nonnet e l'apelet,
 45 E volc que aysins agues non
 «Lybre noble e sotil».
 E, si ben o voles notar,
 Lo rey l' Janet ben nomnar
 E per son dreg nom apelar;
 50 Per que ulhas lo ben gardar,
 Quar las siensas sson sotils
 De destrair e d'atermenar,
 Quar davant que acses trobat
 Un autre libre aytrestal,
 55 Mot gran penna aurias trag.
 Per que ulhas lo ben gardar (f° 21 bis v)²
 Et en bon luoc tenir sarat,
 E non vangua per totas mans:
 Se si perdie serie gran dan,
 60 Quar an gran penna es stat fag
 E trag de pons e de mesuras
 E de sens natural eysament.
 Per que, bonas gens, escoutas,
 Et entendes so que ieu diray;
 65 E Dieus del sel ulhas preguar
 Que-l rey Robert velha salvar
 En aquest mont per ben a far,
 E puesqua vieure longuamens;
 E tals hobras li lais Dieus far
 70 Que, cant venra a sos jorns redies,
 La sieu' arma sie presentada
 Davant la santa Trenitat,
 On ara tostemps veray repaus.
 E per mi Arnaut ulhas preguar,
 75 –Que de Vilanova soy apellat
 Et en Quataluenha soy nat–
 A la santa Trenitat
 Que mi perdone mos peccatz
 E que mi meta el regne sieu
 80 Quant venra a mos jorns redies.

Car mot gran penna a agut
 Lo rey Robert, e yeu an luy, (f° 22)
 Per trobar aquestats siensas
 De destriar e d'atermenar.
 85 Davant que fos capitolada
 Ny de tot fos avordenada
 Mot gran temps an .II. i ponhem,
 E per miels atrobar la vertat
 90 Nos ho volgüem tantost proar
 La maniera con si deu far
 Destriar et atermenar,
 E presem tantost poncs e mesuras
 E sigüentmens nos retornem
 A la siensa de jaumetria
 95 E a la siensa arismetica,
 Enquaras mais d'estrolomia,
 Quar totas .III. usan ensems.
 Mas la siensa d'estrolomia
 Petit serie s'avansament
 100 Si non era l'ensenhament
 De la siensa de jaumetria
 E de la siensa arismetica,
 Quar d'aquestas .II. pren aponchament
 La siensa d'astrolomia.
 105 E-l rey Robert e nos eysament
 Sus aquestas .II. siensas presem
 Nostres poncs e nostras mesuras.
 Encara mais sus la siensa (f° 22 v)
 Que esquartabont es apelada,
 110 Alcuna partida presem
 De sos poncs veraiamens
 Tant de destriar quant d'atermenar.
 Et apres nos quapitolem
 Aquest libre coma veses,
 115 On es tota la siensa scricha
 De destriar e d'atermenar;
 Et an rason natural
 Nos atrobem nostre fag,
 Ni mais ni mens, con si deu far,
 120 Don son las leis totas partidas.
 Et atrobem la veritat
 Per la forma qu'es quapitolat
 En aquest libre et escrig.
 Lo qual libre fon aquabat,
 125 Escrig et avordenat
 En Napol la granda sieutat
 L'an quart que fon coronat
 Lo rey Robert en son regnat
 Que Sesilia es apelat,

- 130 Et autre titol li es donat
 De Jerusalem eysament
 A present plus non en diray (f° 23)
 Mas que Dieus en sie lauzat
 E sa maire aytrestal,
 135 E la santa Trenitat
 E tota la cort selestial.
 AMEN.

Apparat critique

19 *corr.* siesa   31 *corr.* la   35 ni-n, *corr.* non   56 ulhas, *cf. note à la traduction*
 58 vanguardia, *pour* vagua, *cf. note à la traduction*   124 lo, *corr.* la

TRADUCTION

Oui, mes seigneurs et maîtres, sachez tous en vérité que moi, Arnaud de Villeneuve, docteur en lois et en décrets, en science d'astronomie et en l'art de médecine et en la sainte théologie, et plus encore, tous m'appellent maître dans les sept arts. Je suis natif de Catalogne, et je suis parti pour Naples; je suis resté très longtemps au service du roi Robert sans en partir. Alors que j'étais à son service, me trouvant avec le roi dans sa chambre et veillant dans son étude, nous fîmes en vérité tous deux ensemble ce livre où est écrite toute la science de l'arpentage et du bornage, où elle est mise en chapitres et noblement ordonnancée. Mon seigneur le roi la dictait, et moi je l'écrivais et la mettais en ordre selon la forme qui plaisait au roi et que le roi Robert me demandait, car il était source de toute science. Et sachez tous en vérité que nous sommes généralement appelé maître par beaucoup dans toutes les sciences qui existent; et je croyais en savoir une grande partie, mais je ne pouvais me comparer au roi Robert mon seigneur ni pour la noblesse, ni³ pour le beau langage, mais seulement pour la science; car si je voulais dire toute la science qui était en lui, je n'en aurais pas terminé en cent ans, c'est pourquoi je m'en garderai. Mais veuillez⁴ considérer le livre qui est assurément très noble; le roi Robert l'a baptisé, nommé et appelé, et il voulut qu'il ait pour nom: *Livre noble et subtil*. Et, si vous voulez bien le remarquer, le roi l'a bien nommé et appelé de son juste nom, c'est pourquoi vous devez bien le considérer, car arpenter et border sont sciences subtiles, et vous auriez bien du mal avant de trouver un livre comme celui-ci. Donc considérez-le bien et rangez-le en un bon endroit, afin qu'il n'aille pas entre toutes les mains⁵: ce serait grand dommage s'il se perdait, car il a été fait avec beaucoup

3. *Non* n'ayant pas de sens, comme l'a relevé P. MEYER, *op. cit.*, 105, n. 1, nous proposons *ni-n*, soit *ni en bel parler*.

4. *Ulhas* pour *vulhas*: Paul MEYER, dans *op. cit.*, 87-126, a noté 124 l'amuissement de *v-* initial suivi de *-u-*.

5. *Vanguardia* pour *vagua*, à rapprocher de *nengun* pour *negun* (P. MEYER, *ibid.*, p. 124); pour la présence de ce *-n-* inorganique devant *-g-*, voir Fr. ZUFFEREY, *Recherches linguistiques sur les chansonniers provençaux*, Droz, 1987, 124, § 31, ms. R., 150, § 31, ms. C, etc.

de difficultés, grâce aux points (géométriques) et aux mesures et aussi grâce au bon sens naturel. Donc, bonnes gens, écoutez et comprenez ce que je dirai; priez le Dieu du ciel afin qu'il veuille sauver le roi Robert pour le bien qu'il doit faire en ce monde, et pour qu'il puisse vivre longtemps; que Dieu lui laisse accomplir des œuvres telles que, lorsqu'il viendra à ses derniers jours, son âme soit présentée à la sainte Trinité auprès de qui elle aura repos éternel. Et veuillez prier la sainte Trinité pour moi, Arnaud, qui suis appelé de Villeneuve et qui suis né en Catalogne, afin qu'elle me pardonne mes péchés et me mette dans son royaume quand viendra mon dernier jour. Car le roi Robert, et moi avec lui, avons eu grande peine pour trouver les sciences de l'arpentage et du bornage. Nous y avons passé beaucoup de temps avant qu'elles fussent mises en chapitres et complètement ordonnancées; et, pour mieux trouver la vérité, nous voulons aussitôt démontrer la façon dont on doit arpenter et border, et nous présentons aussitôt points et mesures, et ensuite nous retournons à la science de géométrie et à la science arithmétique, et aussi à l'astronomie, car nous les utilisons ensemble toutes les trois. Mais la science astronomique serait bien peu avancée s'il n'y avait l'enseignement de la science de géométrie et de la science arithmétique, car la science astronomique prend son appui sur elles deux. Et le roi Robert et nous-même prenons appui sur ces deux sciences pour nos points et mesures⁶. Mais plus encore sur la science qui est appelée *secteur*, nous prenons en vérité une partie⁷ de ses points, tant pour arpenter que pour border; et⁸ ensuite, comme vous le voyez, nous mettons en chapitres ce livre où est écrite toute la science de l'arpentage et du bornage, et nous trouvons notre œuvre, comme on doit le faire, ni plus ni moins, grâce à la raison naturelle d'où sont sorties toutes les lois. Et nous trouvons la vérité selon le procédé qui est mis en chapitres et écrit dans ce livre. Lequel livre fut achevé, écrit et ordonnancé à Naples la grande cité, la quatrième année du couronnement du roi Robert en son royaume qui est appelé Sicile, et un autre titre lui est également donné, celui de Jérusalem. Je n'en dirai pas plus, sinon que Dieu en soit loué, et aussi sa Mère et la sainte Trinité et toute la cour céleste.

Amen.

DEUXIÈME POÈME

Arnaud entame ensuite un autre discours qui s'adresse directement à ses disciples qu'il appelle «Escolas e fils mieus»:

«Escolas e fils mieus, entendes, (f° 27, anc. XX)
 La siensa del destre aprenes
 E d'atermenar eysament,
 Que mot son noblas veramens.
 5 Aquestas .II. veraiamens
 De destrrar e d'atermenar
 Home entendent vol atrobar,

6. C'est à tort que P. Meyer a lu *nostra* au sg. et corrigé en *nostra[s]*, car le groupe *as* est bien suscrit.

7. P. MEYER, *op. cit.*, p. 106, v. 110, lit à tort *alcumna*.

8. De même, il faut lire *Et* et non *E* seul avec P. M., *op. cit.*

E de sotil entendement.
 Per que avertes y vos tots ensemens;
 10 Non ulhas aver lo cor van,
 Si la siensa de destrrar
 Voles apenre, e d'atermenar;
 Entendes ben so que decharay
 A vos autres tots ensemens,
 15 Et estudias ben soven
 En vostres libres que tenes
 Von es escricha la siensa
 De destrrar e d'atermenar;
 E tota i es quapitolada
 20 La siensa, et avordenada,
 De destrrar e d'atermenar;
 Per que ulhas la ben notar
 Et aquela ben decorar,
 Et aures en honor e laus,
 25 Si ben en voles usar
 Ni faire si con vos decha
 La siensa d'atermenar, (f° 27 v)
 Hoc, fhils mieus, e de destrrar. -
 – Et hoy, maistre Arnaut de Vilanova,
 30 Nos saben tots sertanamens,
 Sensa dengun defalhimen,
 Qu'en la siensa de destrrar
 E d'atermenar eisament
 Es maistre mot exselent
 35 E mot aptes et entendut.
 Per que nos em a vos venguts
 Que vos plasa a nos dechar
 La siensa, si a vos play,
 De destrrar e d'atermenar,
 40 Quar nos desiram trop saber
 La siensa veraiamens
 De destrrar e d'atermenar.
 Plus que la nos aves bailada
 En escrig et avordenada,
 45 E ben tota quapitolada,
 Plasa vos que la nos declares
 Que nos la entendam claramens
 Sensa dengun defalhiment,
 Quar nos vos contentarem
 50 De tot a vostre voler;
 Sol demandas que volres,
 Qu'en ren non defalhires».

TRADUCTION

«Mes élèves, mes enfants, comprenez, apprenez la science de l'arpentage et du bornage, car ces deux-là sont vraiment nobles. Un homme expert et à l'intelligence subtile veut trouver ces deux sciences en vérité, de l'arpentage et du bornage. Songez-y tous ensemble; n'ayez pas l'esprit léger, si vous voulez apprendre la science de l'arpentage et du bornage; comprenez bien ce que je vous dicterai à tous ensemble, et étudiez bien souvent dans les livres que vous avez, où est écrite la science de l'arpentage et du bornage, car la science de l'arpentage et du bornage y est toute mise en chapitres et en ordre; veuillez donc bien la noter et bien l'apprendre par cœur; et vous en aurez honneur et louange si vous voulez bien en user et appliquer de façon convenable la science du bornage, oui, mes fils, et de l'arpentage. — Oui, maître Arnaud de Villeneuve, nous savons tous exactement, sans aucune défaillance, qu'en la science du bornage et de l'arpentage vous êtes un très excellent maître, très apte et expert. C'est pourquoi nous sommes venus vers vous, afin qu'il vous plaise de nous enseigner la science du bornage et de l'arpentage, s'il vous plaît; car nous désirons tout à fait savoir véritablement la science du bornage et de l'arpentage. Puisque vous nous l'avez donnée par écrit, et mise en ordre et en chapitres, puisse-t-il vous plaire de nous l'apprendre afin que nous la comprenions clairement sans aucune défaillance⁹, car nous vous contenterons en tout selon votre volonté; demandez seulement ce que vous voulez et rien ne vous manquera.»

---

9. Il faut lire *defalbiment* avec *-t* final, contrairement à P. M., *op. cit.*, p. 109.

Barbara SPAGGIARI

DUE TRATTATI ALCHEMICI IN LINGUA D'OC.
RIFLESSIONI IN MARGINE AD UNA NUOVA EDIZIONE¹

Rispetto al titolo piuttosto generico in copertina, quello usato nel frontespizio² permette di farsi un'idea più precisa sul contenuto del volume di Suzanne Thiolier-Méjean, che si iscrive nel progetto di studio sull'alchimia medievale in area occitana, promosso nell'ambito del CEROC. Dando qui un primo saggio di edizione di due testi alchemici 'minori' in lingua d'oc, l'A. non si esime dall'espone, in un'ampia introduzione (pp.5-65), gli obiettivi a lungo termine di questo progetto, che si propone di sondare un campo ancora in gran parte inesplorato.³

La principale acquisizione, aldilà dello specifico contenuto alchemico di cui potranno giovare gli specialisti della materia, è senza dubbio legata all'aspetto linguistico. È infatti innegabile che, per un complesso di motivi (inerenti, fra l'altro, alla storia della disciplina e all'attività editoriale), le nostre conoscenze della lingua d'oc si concentrano essenzialmente, per il Medio Evo, sul vocabolario cortese, e in particolare, sul 'corpus' della lirica trobadorica, che ci è stato trasmesso da un numero cospicuo di manoscritti, tutti però posteriori all'epoca di composizione delle poesie, e spesso di origine geografica distante dai centri di produzione.⁴

I lessici disponibili offrono dunque un'immagine forzosamente parziale della realtà linguistica riconducibile al Sud della Francia, nei secoli XII-XIV. Lo stesso accade, del resto, per ogni 'koiné' letteraria, la quale, per vocazione propria, esclude ampie zone di lessico e seleziona rigorosamente i registri linguistici da utilizzare.

A questo si aggiunge l'abitudine, consolidata nella lessicografia non solo occitanica, di lemmatizzare i vocaboli non a partire dai manoscritti, bensì

---

1. Cf. Suzanne THOLIER-MÉJEAN, *Alchimie Médiévale en pays d'Oc*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1999, 489 pp.

2. *L'alchimie Médiévale. «L'obratge dels Philosophes», «La Soma» et les manuscrits d'oïl*. Édition critique, traduction, notes et glossaires par Suzanne THOLIER-MÉJEAN (Université de Paris-Sorbonne. Centre d'Enseignement et de Recherche d'Oc, N° 10).

3. Sono appena tre, a tutt'oggi, i testi alchemici in lingua d'oc disponibili in edizione: Clovis BRUNEL, *Recettes médicales alchimiques et astrologiques du XVe siècle en langue vulgaire des Pyrénées*, Toulouse, 1956; Dominique LESOURD, *Bernat Peyre, Soma*, in «Anagrom», 7 e 9, 1976; Antoine CALVET, *Le Rosier alchimique de Montpellier. Lo Rosari (XIVe siècle)*, Publications de l'Université de Paris-IV, 1997 (CEROC, n°9).

4. Rimane, in questo ambito, obbligatorio il rinvio a d'A.S. AVALLE, *I manoscritti della letteratura in lingua d'oc*, a c. di L. LEONARDI, Torino, Einaudi, 1993.

attingendo alle edizioni più o meno critiche di cui si disponga.⁵ Ne risulta, com'è ben noto, una sostanziale disomogeneità dei reperti, dovuta sia alla diversa affidabilità delle edizioni,⁶ sia, più in generale, al principio ecdotico che si chiama «distribuzione disuguale della verità» (Contini).⁷ Questa procedura lessicografica è, per altro verso, responsabile del sistematico depauperamento del nostro già limitato patrimonio, nella misura in cui essa ignora programmaticamente il tesoro di varianti relegate negli apparati critici (Bédier, Contini): testimonianze preziose, e talvolta uniche, di una realtà linguistica destinata a rimanere inerte, proprio perché, da un punto di vista meramente ecdotico, ritenuta non utilizzabile.⁸

In un ambito tradizionalmente negletto come quello della prosa, non possiamo dunque che salutare con favore l'edizione dei due brevi trattati d'alchimia in lingua d'oc, per il loro apporto documentario rispetto ad una lingua che, secondo l'A., doveva «logiquement se situer à mi-chemin de la langue savante, latine,⁹ et de la langue un peu fruste des *vidas*».¹⁰

Prima dell'edizione vera e propria, l'A. dedica svariate pagine ad una panoramica sull'alchimia meridionale tra Catalogna e Provenza, con tre schede relative ai suoi principali protagonisti (veri o presunti),¹¹ Arnau de Vila-

5. Questo è notoriamente il limite anche dei progetti migliori, come la *COM* diretta da Peter RICKETTS.

6. Si va dall'edizione diplomatica, o semi-diplomatica, all'edizione critica fatta secondo metodologie differenti, e con esiti non sempre felici. Anche il criterio, spesso adottato dai lessicografi, di utilizzare sempre l'edizione più recente non è assolutamente condivisibile: esistono casi conclamati di 'recentior' sicuramente 'deterior'. Edizioni come quella ventadoriana di Carl Appel sfidano indenni il passare del tempo.

7. S'intende con questo che, anche in un testo breve, il grado di garanzia (rispetto all'originale perduto) può variare da parola a parola, perché dipende dalle testimonianze disponibili e dalla possibilità di razionalizzare i dati della tradizione.

8. Il celebre discrimine tra 'variantes de forme' e 'variantes de fond', introdotto da Gaston Paris, ha funzionato, il più delle volte, come incentivo ad escludere - anche dall'apparato - varianti considerate come solo formali. Ora, tra queste varianti, si celano non di rado lezioni 'difficiliores', non comprese come tali dall'editore, o, comunque, varianti fonetiche e morfologiche di grande rilievo, essenziali, ad es., per localizzare il comportamento grafico-linguistico dello scriba.

9. Nella trattatistica di epoca medievale, il latino era largamente dominante (lo sarà, del resto, ancora in epoca rinascimentale); ma, nel caso di opere destinate ad un pubblico meno erudito, o per materie che prevedevano - come l'alchimia - applicazioni eminentemente pratiche, il volgare si affianca al latino e può con esso alternarsi all'interno di uno stesso codice (è il caso, per es., del ms. Oxford, Corpus Christi College 244, che trasmette il *Testamentum* pseudollulliano: i volgari, nella fattispecie, sono addirittura due, il catalano e l'anglonormanno; cf. infra, nota 19).

10. L'A. allude alle biografie che hanno veicolato notizie più o meno leggendarie sui *troubadours d'oc* e sugli episodi o le occasioni all'origine (*razos*) dei vari componimenti (*chanos*). Nel 'corpus' delle *vidas* si riconosce generalmente il risultato di un'operazione culturale promossa da Uc de Saint Circ, nell'ambito delle corti dell'Italia settentrionale, fra il 1220 e il 1230.

11. Per il problema della pseudepigrafia si veda oltre.

nova, Ramon Llull e Giovanni di Rupescissa. Nonostante un certo schematicismo, probabilmente dettato da scopi didattici, risaltano chiaramente dall'esposizione i due elementi principali che collegano fra loro questi 'nomina sacra' dell'alchimia medievale: da un lato, il contatto diretto, o almeno la vicinanza, con l'ambiente universitario e para-universitario di Montpellier; dall'altro, se non proprio l'appartenenza al movimento degli Spirituali, certo la simpatia e l'affinità ideologica con il loro ambiente (i 'pauperes evangelici' o 'pauperes Christi' di Pietro Olivi).

Ugualmente volto a scopi eminentemente didattici è il successivo prontuario per neofiti dell'alchimia (*Rudiments alchmiques*, pp.36-44), che riassume le principali operazioni destinate a condurre, per tappe successive, alla pietra filosofale, ossia: «le lavage (*lavar*), la cristallisation ou congélation (*con-gelar*), l'évaporation ou sublimation (*sublimar*), la distillation (*distillar*)». Si incontrano termini di etimo trasparente, come 'nigredo' e 'albedo', accanto ad altri più opachi (uno per tutti: 'coppellazione')¹², per arrivare infine alla teoria dello zolfo e del mercurio.

LA PSEUDEPIGRAFIA

Un apposito capitolo dell'introduzione è dedicato alla pseudepigrafia (*Pseudo, pseudonyme et 'auctoritas'*, pp.11-13): si tratta di un fenomeno noto, e assai diffuso nel Medioevo, per cui un autore, che vuol restare anonimo, nasconde la propria identità dietro un altro nome, attribuendo la propria opera ad un personaggio in genere famoso.

Di fatto, la confezione di uno scritto medievale risponde a criteri ben lontani dai nostri, anche in rapporto al cosiddetto paratesto; spesso i dati contenuti nella *rubrica*, o nella *subscriptio*, non sono fededegni. E questo non sorprende soprattutto in ambiti, come quello alchemico, più di altri sensibili dal punto di vista della circolazione e della ricezione del testo. Secondo l'A., per la pseudepigrafia alchemica «il s'agit moins de falsifier que d'avancer caché, comme masqué par un *senhal* protecteur et illustre».

L'accostamento, che l'A. fa, tra pseudepigrafia e *senhal* trobadorico, pur essendo suggestivo, si presta nondimeno a qualche riserva. L'uso del *senhal* risale, com'è noto, alle origini stesse dell'esperienza trobadorica (sec. XII), mentre la pseudepigrafia alchemica, in area provenzale, non sembra anteriore alla metà del XIV secolo. Diverse ne appaiono anche la funzione e la tipologia: per il trovatore, si trattava di utilizzare un appellativo, allusivo e simbolico al tempo stesso, da usare esclusivamente nelle sue canzoni; insomma, una sorta di firma in codice che, pur nascondendo l'identità del poeta, era con

12. Cf. M. PEREIRA, *L'oro dei filosofi. Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, Spoleto, CISAM, 1992, p.12.

tutto ciò perfettamente leggibile e decifrabile all'interno dell'ambiente cortese in cui egli operava. Nel caso, invece, dei trattati alchemici, l'autore vuole nascondersi dietro un nome che è non solo vero, ma anche illustre, come quello di Lull, o di Arnau de Vilanova; e cancella del tutto la sua identità dietro questo «nom d'emprunt».

Sostanzialmente da condividere sono, invece, le giustificazioni addotte per spiegare il fenomeno della pesudepigrafia. L'A. mette in primo piano il desiderio dell'anonimo di rivendicare una filiazione letteraria, o addirittura spirituale, mettendosi sotto l'autorità di un predecessore famoso, che diviene per ciò stesso la sua cauzione morale e scientifica (secondo il noto principio dell',auctoritas'). L'A. allude ancora alla mancanza, propria del Medioevo, di qualunque «sens de la propriété littéraire» o intellettuale, nell'ottica di una trasmissione del sapere che deve rendere accessibile la maggior quantità di informazione possibile. A questo dovrà ricondursi anche, a nostro avviso, la tendenza ad apportare nuovi materiali, e dunque ad interpolare, che è riconoscibile come uno dei tratti pertinenti nella tradizione manoscritta di opere in prosa di ispirazione manualistica o enciclopedica.¹³

Se le motivazioni addotte dall'A. sono di per sé accettabili, sia pure con differenti gradi d'importanza e di probabilità, sembra tuttavia opportuno richiamare l'attenzione sulla condizione di marginalità che da sempre caratterizza l'alchimia, nei confronti di scienze 'rispettabili' e ufficiali come la filosofia da un lato, e la medicina dall'altro.¹⁴ L'alchimia poteva giustificarsi, dal punto di vista teorico, quale mezzo per trovare il rimedio universale che avrebbe assicurato a tutti, dunque anche ai più poveri, la prosperità (l'oro dei filosofi) e la salute (l'elixir). Ma, dal punto di vista pratico, per quanto i laboratori fossero di solito collegati ai conventi o ai grandi palazzi, l'attività dell'alchimista era comunque marcata da una connotazione negativa, a metà fra magia e necromanzia. Del resto, le persecuzioni ufficiali e la prigionia sovente inflitta agli esponenti di spicco della disciplina non potevano che incitare ulteriormente gli adepti a restare nell'ombra, e a far circolare i risultati delle ricerche, proprie o altrui, sotto etichette protettive e rassicuranti. E, soprattutto, sotto il nome (illustre) di personaggi già scomparsi.

Quanto alla scelta del «nom d'emprunt», per un alchimista del sec. XIV, di origine catalana o provenzale, Arnau de Vilanova costituiva senz'altro un candidato ideale, a maggior ragione se, come sembra, almeno una parte degli scritti alchemici attribuitigli non è apocrifa. Resta invece da capire perché una straordinaria quantità di trattati spuri abbia trovato riparo sotto il nome

13. A conclusione del paragrafo, l'A. allude infine ad «un sentiment d'humilité et de déférence envers les maîtres, qui conduit à s'effacer devant eux», soprattutto quando gli autori appartengono agli ordini minori, come pare sia il caso per i due trattati in questione.

14. Sugli inutili tentativi, svolti proprio nel corso del XIII e XIV secolo, per dare all'alchimia lo statuto di scienza riconducibile all'ambito della filosofia naturale, si rinvia alle pagine fondamentali di M. PEREIRA, *L'oro dei filosofi...*, cit.

di Lull, conoscendo l'esplicita riprovazione dell'alchimia che è contenuta nei suoi scritti autentici.¹⁵

L'OBRA TGE DELS PHILOSOPHES E LA *SOMA* DE BERNAT PEYRE

Dalla p. 46 inizia il capitolo dedicato al primo, e più esteso, dei due trattati alchemici di cui si presenta qui l'edizione, l'*Obratge dels Philosophes*. Composto agli inizi del '400,¹⁶ probabilmente nella regione di Montpellier, da un autore anonimo, l'*Obratge* è stato trascritto da un copista francese, come denuncia la patina oitanica depositata sull'originale. Il titolo che, con tutta evidenza, è traduzione del corrispondente latino *Opus philosophorum*, rivela l'aspirazione dell'anonimo autore a fornire un manuale, in lingua volgare, che veicoli la parte sperimentale dell'opera alchemica, cioè quella ,practica' che tradizionalmente fa seguito alla ,theorica' nei trattati alchemici (a partire, almeno, dal *Testamentum* pseudolulliano). Si tratta, dunque, di un prontuario per il lavoro di laboratorio, nel cui contenuto l'A. rintraccia elementi comuni piuttosto all'alchimia di matrice lulliana,¹⁷ che non al pensiero di Arnau de Vilanova e al suo *Rosari*.¹⁸

Profondamente diverso il quadro offerto dal secondo trattato, la *Soma* di Bernat Peyre, la cui dipendenza dal *Rosari* e dalle dottrine arnaldiane sembra invece acclarata. Non si tratta più di un anonimo che scrive agli inizi del Quattrocento, ma di un autore che si firma e data la sua opera nel colofon: «la qual acabiey en mo veray proposit lo primier jorn d'octobre l'an M.CCCIX.» (p.57). Se l'A. non considera possibile identificare con certezza questo Bernat Peyre, ritiene però plausibile l'ipotesi che si tratti di un frate legato agli Spirituali provenzali, forse marsigliesi (pp.58-59). Ma la situazione non è così limpida, come del resto l'A. stessa ammette.

Il problema maggiore risiede, paradossalmente, proprio nella datazione. La distanza fra l'anno indicato nel colofon (1309) e l'epoca di trascrizione del manoscritto che trasmette l'opera (inizi sec.XV), non rappresenterebbe di per sé un ostacolo, perché esistono altri casi, anche illustri, di copie effettuate ad intervalli di un secolo, o più, dall'originale, in cui l'amanuense esem-

15. Cf. M. PEREIRA, *The alchemical corpus attributes to Raimond Lull*, London, 1989, pp.1-2, nota 6.

16. Come sottolinea l'A., la datazione proposta ne fa automaticamente uno dei testimoni più antichi dell'alchimia meridionale.

17. Sono evidenziate corrispondenze dirette con tre opere del 'corpus' alchemico pseudolulliano, l'*Apertorium*, la *Potestas Divitiarum* e il *Testamentum* (per le quali si rimanda a M. PEREIRA, *The alchemical corpus...*, cit., pp.64-96, nn. I.63, I.2 e I.56).

18. L'assenza di Arnau de Vilanova, come fonte implicita o esplicita dell'*Obratge*, non cessa di essere clamorosa, visto non solo il parallelo, che lì si propone, fra le pratiche alchemiche e la medicina, ma anche considerando l'ipotesi, avanzata dall'A., che l'anonimo compilatore del trattato sia originario proprio di Montpellier.

pla senza alcuna modifica i dati dell'explicit, così come compaiono sul suo antigrafo.¹⁹

In realtà, l'incongruenza della datazione deriva piuttosto da altri elementi, interni al testo: Bernat Peyre cita, fra gli altri, un Ortolanus (Ortholanus, Hortulanus), cui è attribuito un trattato sulla pietra filosofale che si fa normalmente risalire al 1358. A rigore, dunque, o la data del 1309 è scorretta,²⁰ o la citazione dell'Ortolanus è un'aggiunta posteriore, cioè un'interpolazione, rispetto all'originale di Bernat Peyre. Ma l'A., escludendo questa seconda eventualità, preferisce tentare la via, per la verità piuttosto rischiosa, della retrodatazione, nel tentativo di riportare la composizione del trattato dell'Ortholanus alla fine del sec.XIII.²¹ Si tratterebbe dunque di una retrodatazione di oltre mezzo secolo, per la quale, tuttavia, gli elementi a sostegno non sembrano caratterizzati da una sufficiente solidità: si limitano infatti alla presenza della forma volgarizzata del nome, *Ortolan*, in luogo del latino *Ortholanus*; e al fatto che, nella *Soma*, si accenna ad un glossatore che avrebbe confutato gli argomenti di Ortholanus (per cui, secondo l'A., «il faut supposer un certain laps de temps entre les travaux d'Ortholanus et les gloses qui ont pu en être faites», *ibid.*).

A questa incongruenza cronologica, posta in rilievo dall'A., dovremo poi aggiungere, sulla scorta di Didier Kahn, altre due citazioni problematiche.²² A p.300, r.26, si menziona un «*Beatus Thomas de Aquino in Libro de Esse et Essencia*»; ora, anche se l'attribuzione è falsa,²³ resta il fatto che la canonizzazione di Tommaso d'Aquino avvenne solo nel 1323. In vari luoghi, poi, è indicato, come fonte della *Soma*, «lo text» o «lo test d'alquimia», che Kahn

19. È quanto accade nel già citato ms. Oxford CCC 244, che porta la data 1455 e la firma dal suo compilatore-editore, John KIRKEBY; nonostante risalga alla metà del sec.XV, il ms. di Kirkeby è l'unico testimone che trasmette il *Testamentum* pseudolulliano secondo la redazione catalana trecentesca (del 1330 o 1332); cf. M. PEREIRA – B. SPAGGIARI, *Il «Testamentum» alchemico attribuito a Raimondo Lullo*. Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244, Firenze, SISMEL, 1999 (*Introduzione storica*).

20. Impossibile dire se sia un falso volontario, o invece un semplice errore di trascrizione. L'A. ha difficoltà a prendere in considerazione quest'ipotesi, nonostante le contraddizioni in cui finisce inevitabilmente per cadere, nel tentativo di sostenere l'autenticità della datazione al 1309. In fondo, l'unico argomento avanzato dalla Thiolier-Méjean, è l'assenza, nella *Soma*, di qualunque citazione esplicita dell'opera alchemica lulliana (che, essendo apocrifia, dovette essere composta dopo il 1315, anno della morte del maiorchino). Questo costituirebbe, per l'A., il termine 'ante quem' per datare il trattato di Bernat Peyre.

21. «Si, comme on est porté à le croire, la date de 1309 est acceptable, alors, selon toute vraisemblance, Ortholanus aurait composé à la fin du XIIIe siècle», p.63.

22. Cf. Didier KAHN, *Recherches sur le Livre attribué au prétendu Bernard le Trévinois (fin du XVe siècle)*, in *Alchimia e medicina nel Medioevo*, a c. di Chiara CRISCIANI e Agostino PARAVICINI BAGLIANI, Firenze, Sismel, 2003 («Micrologus' Library», 9), pp.265-336: alla p.316.

23. Si tratterebbe, secondo KAHN, del *De essentiis essentialium*, composto fra il 1296 e il 1309 da un domenicano di nome Thomas, cappellano di Roberto d'Angiò, re di Napoli, cui il trattato è dedicato.

propone di identificare col *Textus alkimie*, datato 1325, e, per l'appunto, riccamente glossato. Sono dunque, con certezza, precedenti alla *Soma* due trattati alchemici che risalgono, rispettivamente, al 1325 e 1358: il che costituisce un solidissimo 'post quem' per la data di composizione dell'opera di Bernat Peyre.

Alla luce dei dati fin qui presi in esame, acquista piena autorevolezza la testimonianza della *subscriptio* latina, che precede una delle versioni in oïl della *Soma*. Nel manoscritto, risalente alla fine del XV secolo,²⁴ la *Soma* è esplicitamente datata, per due volte, all' «anno. 1366.», anche se il giorno esatto oscilla fra 1° ottobre e 1° dicembre:

subscriptio: «*Incipit Somma colecta ex libris philosophorum et dictis eorum super parte philosophiae secreta per venerabilem philosophum Bernardum Petri Treverensem, majorem per antifrasm dictum, quia stature²⁵ minoris est, completa anno 1366 prima decembris*».²⁶

[F°50] «Je, Bernard Pierre, alias appellé le Grant Bernard, fiz ceste presente somme, que j'estoie bien petit, speculant es livres des philosophes, laquelle je acheve en bon et vray propos le premier jour d'octobre de l'an .1366.»

I due luoghi esemplati dal ms. francese, oltre al problema della datazione, permettono di affrontare l'altro, solo apparentemente più semplice, che concerne l'identità dell'autore della *Soma*. Anche qui le divergenze fra le versioni d'oc e d'oïl non mancano, e investono non soltanto il nome (Bernat Peyre → *Bernardus Petrus Treverensis*), ma tutta la parte esordiale del trattato.

Anche se non è stata finora messa nel giusto valore, la principale differenza tra le due versioni riguarda proprio il cappello che precede la dichiarazione di autoria. Nella redazione d'oc, un'invocazione latina al Cristo (f.52 *Jesus Marie filius sit mihi clemens et pius*) funge da intestazione alla pagina: nella versione francese, tale appello alla clemenza divina viene sostituito con l'ampia *subscriptio* incipitaria, in latino, che abbiamo appena citata.²⁷ Ma non basta: tutto il paragrafo che segue viene riprodotto, nella versione d'oïl, espungendo accuratamente ogni allusione al divino, e orientando piuttosto il dettato in senso filosofico. Sono infatti soppressi i due passaggi *per inspiracion*

24. B.N., lat. 11201, cf. pp.154-155.

25. Il compilatore della rubrica latina mostra di intendere alla lettera l'aggettivo *menor*, riferendolo alla bassa statura di Bernardus; ma cf. infra.

26. Abbiamo modificato, qui e nel passo successivo, la punteggiatura dell'ed. Thiolier-Méjean, separando l'inciso *quia stature minoris est* da *completa*, che è, come il precedente *colecta*, apposizione di *Somma*. Nel brano francese, si è ugualmente racchiuso tra virgole il segmento *que j'estoie bien petit*.

27. Come visto, la *subscriptio* indica il titolo (*Somma*), l'argomento (*super parte philosophiae secreta*), il nome dell'autore (*venerabilem philosophum Bernardum Petri Treverensem*), il suo soprannome (su cui torneremo), e la data esatta del compimento del trattato (*anno 1366 prima decembris*).

divinal (p.294, r.10) e *et aver bon cor de complir los mandamens de Dieu* (r.25), mentre si aggiungono specifiche aggettivazioni alle due frasi sui filosofi: *libres dels philosophes* (r.16) → *livres bons des philosophes* (oïl); *lo veray entendement dels philosophes* (rr.21-22) → *le vray entendement des philosophes, et non pas sophisticque* (oïl).

Dopo tale premessa (*Per so/Pour ce*), che serve a giustificare la necessità dell'opera intrapresa, segue la dichiarazione di autoria vera e propria, espressa in prima persona:

«Per so, ieu, Bernat Peyre, menor entre los fils de l'art secreta, volen seguir la doctrina dels philosophes, las conclusios dispersas en moltz diverses libres, per .vii. entencios al present libel, per memoria, vuell complir et compilar brevement, tot en aysi com lo mien frevolh entendement a pogut comprendre; et qui ben lo volra seguir conseguira son obtat et complira sa ententa sens fallir» (294-6).

Ecco il brano corrispondente nella redazione francese:

«Pour ce, je, Bernard Pierre, le moindre entre les filz de l'art secreite, voulant ensuivre la doctrine des philosophes et les conclusions diverses en moult divers livres, .7. intencions en ce present libelle par memoire acomplir et compiller briefvement [F^o45] tout ainsi que mon frivol entendement a peu comprendre; et qui bien le vouldra suivre consuivra son desir et complira son entente et volenté» (366).

Nel manoscritto d'oc, il testo prosegue, al foglio seguente, ripetendo la stessa invocazione in latino che figura in apertura del trattato ([F^o 53] *Jesus Marie filius sit nobis clemens et pius*); com'era accaduto per la precedente, anche questa risulta soppressa nella versione d'oïl, a conferma della volontà del copista/redattore francese di eliminare allusioni troppo dirette alla sfera religiosa.

L'invocazione al Cristo ripetuta due volte segnala, d'altra parte, in modo inequivocabile quello che è, in realtà, un raddoppio della parte esordiale del trattato: senza soluzione di continuità, alla prima dichiarazione di autoria («Per so yeu, Bernat Peyre...»), ne segue un'altra, in cui al nome si aggiunge il soprannome e, come già visto, la data in cui l'opera è stata conclusa:

«Aquesta Soma fezi ieu, Bernat Peyre, autrament lo Grant Bernat, quar era ben petit, speculan en los libres dels philosophes, la qual acabiey en mo veray propos lo premier jorn d'octobre l'an M.CCCIX» (296).

[F^o50] «Je, Bernard Pierre, alias appellé le Grant Bernard, fiz ceste presente somme que j'estoie bien petit speculant es livres des philosophes, laquelle je acheve [?] en bon et vray propos le premier jour d'octobre de l'an .1366.» (366).

Rispetto all'edizione Thiolier-Méjean, abbiamo aggiunto nel testo occitano una virgola dopo ,petit', per motivi sintattici oltre che logici; e, nella versione francese, trascriviamo ,alias' in luogo di ,autres', conforme la lettura del ms. rivista da Kahn. Si tratta, in effetti, dei due punti più sensibili nella presentazione dell'autore, che conducono a modificarne l'interpretazione in maniera sostanziale rispetto a quella proposta dall'A.

Esaminiamo, per il momento, la versione occitana. Bernat Peyre si definisce prima «*menor* entre los fils de l'art secreta», per poi specificare che il suo soprannome è «lo Grant Bernat», proprio in virtù della sua piccolezza di fronte alla speculazione dei filosofi e alle difficoltà implicite nell'arte segreta.

Nel primo caso, siamo in presenza del ,topos' esordiale della modestia, in cui l'autore dichiara la propria inadeguatezza rispetto al compito che lo attende (motivo che percorre gran parte della letteratura antica e ne costituisce un tradizionale sigillo).²⁸ Nel secondo caso, assai più interessante, abbiamo a che fare con il paradigma, ben noto ai medievisti, del ,cognomen per antiphrasim': nell'onomastica del Medioevo esiste un vasto paradigma di nomi, o meglio, di soprannomi, di tipo antifrastico, che rovesciano programmaticamente la connotazione di base.²⁹

La perfetta corrispondenza delle due versioni (,autrament = alias') non lascia dubbi al riguardo: «Bernat Peyre, *cognomine* lo Grant Bernat» è, in fondo, una rinnovata dichiarazione di modestia da parte dell'autore.³⁰ Quest'interpretazione viene ulteriormente suffragata dall'explicit della versione francese:

«Hic finit Summa sive Tractatus magistri Bernardi Petri Treverensis philosophi qui aliter gallice fuit dictus le grand Bernard per antiphrasim.»

Possiamo, a questo punto, tirare le conclusioni. Il trattato alchemico intitolato *Soma* (con un calco dell'omonimo latino *Summa* 'compendio'), fu composto nel 1366 da un Bernat Peyre, conosciuto col soprannome di *Bernardus Magnus*, Bernat lo Gran, o le grand Bernard, a seconda del contesto linguistico.³¹

28. Il rinvio d'obbligo è al classico lavoro del Curtius. Secondo l'A., che evita di valorizzare questo aspetto topico, *menor* alluderebbe alla condizione di 'frate minore' di Bernat Peyre. Su questa sola base, l'ipotesi non sarebbe ovviamente da prendere in considerazione.

29. Basti qui il rinvio a Dante, *Inferno* XX 118, che reca in rima *Asdente* 'sdentato, privo di denti', soprannome antifrastico e spregiativo riferito a Mastro Benvenuto da Parma, che aveva per l'appunto denti grossi e irregolari. Siamo nel cerchio ottavo, e nella quarta bolgia, fra gli indovini: la condanna di Dante nasce dal fatto che Benvenuto ha abbandonato il suo mestiere di calzolaio («inteso al cuoio e a lo spago», ib. v.121; e cf. *Com.* IV, xvi, 6 «lo calzolaio di Parma») per esercitare attività divinatoria e profetica.

30. Dichiarazione, nella fattispecie, incompresa dall'A., che interpreta nel testo occitano ,autrament' come ,autrement [que]', con una forzatura sintattica che ne rovescia il senso.

31. Sulla possibile identificazione di Bernat Peyre con Bernard de Trèves, cf. KAHN, art.cit., p.319.

Si conferma dunque la metà del XIV secolo come epoca su cui convergono i vari indizi di un'attività alchemica in area catalano-provenzale. Dal punto di vista del contenuto alchemico, la *Soma* presuppone come già avvenute le tappe rappresentate nel *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* pseudolulliano, che è a sua volta posteriore al *Liber de consideratione quintae essentiae* di Rupescissa (ca. 1351).³²

IL CODICE/I CODICI

Il nome *Lullius* figura sul dorso della rilegatura ottocentesca del ms. B.N. f.fr. 19960, che trasmette i due trattati in oggetto, l'*Obratge* e la *Soma de Bernat Peyre*. Manoscritto cartaceo e composito, di piccolo formato (21 × 16,3 cm.), contenente appena 56 ff. (con una lacuna meccanica tra f.44 e f.52), il volumetto raccoglie un «mélange d'alchimie», cioè tre testi diversi «par la langue, la datation et l'origine» (67). Il primo è la celebre *Epistola de accurtatione lapidis* pseudolulliana (per cui cf. Pereira, *Alchemical corpus*, cit., 71, n° I.20), che occupa i primi cinque fogli; segue, da f.7 a f.44, l'*Obratge* e, dopo la lacuna, da f.52v a f.56v, la *Soma de Bernat Peyre*.

La datazione dell'insieme risale al XV secolo («Comme les deux textes qui l'entourent, l'un avant lui, l'autre après, et qui sont du XVe siècle, l'*Obratge* au vu de son écriture semble bien de la même période», 69). L'accurato studio delle filigrane (69 e 74) conferma la data proposta per la trascrizione dei testi.

Altri manoscritti sono però in gioco, perché una delle caratteristiche che accomunano i due trattati non è solo la loro contiguità nel testimone fr.19960, ma anche il fatto che entrambi siano stati oggetto di una traduzione in lingua d'oïl, a dimostrazione che l'interesse per la materia alchemica si spostava dal Midi verso il nord della Francia. Va poi osservato che, in tutti e due i casi, la versione francese sembra essere esemplata non sul testo in oc del ms. fr.19960, ma su una redazione differente (benché «très proche»): se l'ipotesi è vera, allora bisogna ipotizzare, per l'*Obratge* come per la *Soma*, una traduzione e una diffusione più ampie di quanto l'attuale testimone unico farebbe immaginare.

Per il primo trattato, la versione oitanica è trasmessa, sotto il titolo *L'Œuvraige des Philosophes*, in un ms. databile, secondo il catalogo di Corbette, al 1533 (ma forse anteriore, cf. p.142), che è interamente attribuito a *Raymundus Lullius* (B.N. f.fr.2018). Il volume si apre con la traduzione francese

32. Come precisa Michela Pereira, che qui ringrazio, «nella *Soma* si tratta delle sostanze da cui si estrae più facilmente lo spirito della quintessenza, indicando quelle contenute nella figura *individuum* del *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* pseudolulliano, scritto dopo il testo rupescissiano, di cui costituisce una versione 'lullificata'».

dell'*Obratge* (ff.2-28), preceduta dal titolo *L'art de Raymundus Lullius en françois* (f.1), e continua con una serie di trattati pseudolulliani ugualmente tradotti in francese. La lingua dello scriba dell'*Œuvraige*, analizzata minuziosamente alle pp.143-145, porta a concludere per una localizzazione «dans la zone Champagne-Ardenne à la fin du XVe siècle»; ma non si può escludere che si tratti di uno scriba originario della Piccardia o della Champagne (p.142), che potrebbe aver operato a Parigi intorno al 1515 (il che, sia detto per inciso, meglio si accorderebbe con la data proposta da Corbette).³³

La traduzione francese della *Soma* è invece trasmessa da due mss., rispettivamente B.N. lat. 11201, ff. 44-60v, e B.N. fr. 1330, ff. 65-68. Il primo (siglato *Sa*) è un ms.cartaceo, composito, di piccolo formato, databile «à la fin du XVe siècle»; la versione oitanica della *Soma* è l'unico testo francese del volumetto, che per il resto trasmette opere latine tutte esplicitamente attribuite a *Bernardus Trevirensis*. Alla luce di questo dato, non meraviglia che la ,subscriptio' latina che precede la versione francese della *Soma*, indichi nel «venerabilem philosophum Bernardum Petrum Treverensem» l'autore del trattato. L'attribuzione (e dunque la data del 1366, per cui cf. supra) trovano un apparente sostegno nel contesto del ms. Dall'analisi della lingua di *Sa*, 156-158, di nuovo emerge una chiara patina piccarda o lorena per lo scriba (o gli scribi ?, cf. 158), quindi il Nord-Est come zona di origine del traduttore/trascrittore. La filigrana, 155, è ugualmente riconducibile al Nord o all'Est, e data della fine del XV secolo.

Rispetto alla versione di *Sa*, molto più completa (tanto che in certi punti integra il testo d'oc), l'altra traduzione francese trasmessa dal ms. fr.1330 (sigla *Sb*) è solo parziale. Anche il ms. si presenta meno coerente: «il s'agit d'un ensemble disparate de traités alchimiques en français, écrits sur papier de mains très différentes des XVe, XVIe et XVIIe siècles» (158); il frammento della *Soma*, ai ff. 65-68, corrisponde al f. 53 della versione *Sa*, da cui differisce «sur des points secondaires». Lo specimine meno esteso offre scarsi appigli per l'analisi linguistica, ma l'A. avanza comunque l'ipotesi che lo scriba provenga «du centre ou de l'Ile de France». L'estensione ridotta e il titolo che precede il frammento in *Sb* (*S'ensuyt les secretz du Roy Haly d'Arabye*) sembrano «confirmer l'idée d'un passage interpolé». Nulla si dice sulla datazione della mano (XV sec. ?).

LA LOCALIZZAZIONE

L'edizione vera e propria dell'*Obratge* e della *Soma*, condotta sul manoscritto unico B.N. fr.19960 introducendo il minimo di interventi possibi-

33. Le filigrane, caratteristiche di una regione del Nord o dell'Est, sono documentate dal 1477 (per la zona di Troyes) fino al 1515 (per Parigi).

le,³⁴ è accompagnata da un sobrio apparato di note, ed occupa le pp.161-323. Segue la trascrizione integrale delle rispettive versioni francesi, sotto il titolo cumulativo *Les manuscrits d'oïl. «L'Œuvraige des Philosophes» et «La Somme»* (pp.325-380). Il volume è ancora arricchito da due annessi, che esemplano i luoghi paralleli fra il testo occitano dell'*Obratge* e due compilazioni più recenti, dovute rispettivamente a Guglielmo Gratarolo (*Veræ alchimie artis que metallicæ citra ænigmata doctrina...*, Basilea, 1561),³⁵ e a Jean Jacques Manget (*Bibliotheca chemica curiosa*, Genève, 1702).³⁶

La parte conclusiva dello studio di Suzanne Thiolier-Méjean torna sugli aspetti linguistici dei due trattati alchemici, con un doppio glossario, l'uno relativo ai testi d'oc (441-458), l'altro alle loro versioni francesi (459-461); ed è un vero peccato che l'A. non si dia la pena di segnalare quanti e quali dei lessemi che qui si registrano siano già documentati nei dizionari esistenti, in modo da quantificare così l'apporto di questa edizione sul piano propriamente lessicografico.

Ben più dettagliata è l'analisi linguistica vera e propria (*Étude de la langue*), che occupa rispettivamente le pp.77-116 (*L'Obratge*) e 117-139 (*La Soma*). Basandosi essenzialmente sullo studio di Zufferey relativo al canzoniere provenzale *f*, l'A. ritiene la lingua dell'*Obratge* «assez représentative du languedocien, plus proche sans doute de celui de Montpellier ou de ses environs que de celui de Toulouse» (55), e arriva alla seguente conclusione: «Le texte n'est pas plus catalan que celui de Bernat Peyre. Il s'agit d'une copie languedocienne, voire provençale, effectuée par un scribe d'origine française (...). Le texte a été copié sur une source occitane, provenant elle-même d'un original catalan» (116).

Sensibilmente vicina la conclusione cui l'A. giunge per il secondo trattato: «L'étude de la langue de la *Soma* révèle qu'une grande majorité des formes relève du domaine toulousain-albigeois et, de façon plus large, du Languedoc occidental». Ma, nonostante la limitata estensione del campione, i dati non sono omogenei: tratti che rinviano al Languedoc orientale si affiancano ad evoluzioni tipiche del limosino o del perigordino; e ancora «plus troublante» è l'esistenza di qualche elemento tipico delle Landes o del Bordelais. Con encomiabile prudenza, appoggiandosi anche allo studio della filigrana del

34. Cf. p.71: «Nous n'avons corrigé le manuscrit qu'avec beaucoup de parcimonie, malgré les négligences du copiste, ses erreurs, ou encore l'interversion de quelques passages» (a proposito dell'*Obratge*) e p.74 «Nous sommes intervenue le moins possible et uniquement lorsque le sens l'exigeait absolument» (a proposito della *Soma*).

35. L'A. osserva che il testo copiato da Gratarolo rappresenta «une tradition qui, pour être sans doute plus savante que celle de la version vernaculaire (...) n'en est pas très éloignée; et il offre le plus souvent un parallèle suffisamment proche du manuscrit d'oc pour qu'on puisse en retrouver les étapes» (pp.382-383).

36. Il raffronto dei passaggi paralleli, in oc e nel Manget, permette di concludere che quest'ultimo trasmette «un état de la tradition point trop éloigné de notre manuscrit et même, assez souvent, bien plus proche que la version de Gratarolus» (p.401).

codice, l'A. avanza quindi l'ipotesi che il testo sia stato composto a Tolosa, o nei dintorni, da uno scriba forse landese o bordelese, nella prima metà del XV secolo. Non sarà del resto un caso che la *Soma* citi più volte un Jacme de Sant-Serin (o Sernin), «auteur toulousain».

L'AUTORE/IL COMPILATORE/IL COPISTA

Le conclusioni cui l'A. giunge sulla localizzazione dei testi inducono ad un'ulteriore riflessione. Se nel caso dell'*Obratge* è evidente la superfetazione di una patina oitanica sul testo provenzale, per la *Soma* gli indizi di ordine linguistico non sono univoci. E il fatto non deve sorprendere: non sempre, infatti, è agevole distinguere la mano del copista da quella dell'autore, a maggiore ragione quando si tratta di testi in prosa (la poesia, e particolarmente la lirica, obbedisce a strutture formali di tipo ovviamente più rigido), e di libri a carattere manualistico o enciclopedico. In altri termini, se possiamo porci legittimamente la questione dell' 'originale' e dell' 'autore' per una canzone trobadorica del sec.XII, il quadro appare molto più sfumato nel caso di un trattato alchemico trecentesco, che intende veicolare un sapere essenzialmente pratico. In assenza di specifici vincoli formali, e di strumenti sicuri che permettano di identificare eventuali interpolazioni, il confine stesso tra ,originale' e ,copia' appare estremamente fluido. Ogni volta, dunque, dobbiamo esaminare la trasmissione di un testo alchemico sotto varie angolazioni. Per quanto attiene all'autore materiale del codice che possediamo, occorre domandarsi se il copista abbia agito da semplice amanuense, se abbia invece funzionato da compilatore, o addirittura da vero e proprio editore (com'è il caso di Kirkeby, citato sopra). Per quanto invece riguarda la veste linguistica, è opportuno porsi la questione se il testo sia stato riprodotto rispettando la lingua dell',exemplar', o se sia stato ,tradotto', sia in senso letterale (dal latino ad una lingua vernacolare), sia in senso più lato (da un dialetto ad un altro dialetto, magari della stessa area).

I trattati alchemici non sembrano sfuggire, infatti, alla norma di comportamento che marca la trasmissione testuale nel Medio Evo romanzo. I testi medievali, com'è noto, sono spesso stati oggetto di travestimenti linguistici: nei loro spostamenti all'interno della Romània, hanno subito inevitabili adattamenti sul piano linguistico (oltre che stilistico), per adeguarsi ad un nuovo pubblico, ad una utenza diversa da quella della zona di origine.

In casi come quello che risulta dall'analisi linguistica della *Soma*, per esempio, la non univocità dei dati disponibili potrebbe spiegarsi con uno di questi fenomeni di trasmissione, e dunque di 'traduzione', dall'area linguadociana occidentale alla zona fra Bordeaux e Limoges. Ancor meglio, potremmo dire che la compresenza di esiti riconducibili all'area ora catalana, ora albigeuse-tolosana, ora bordelese-limosina, non potendo, di tutta evidenza,

coincidere con una data 'coupe' sincronica, rinvia ad una tipica situazione di varianti diatopiche, suscettibile di essere analizzata sulla base di metodi più propriamente stratigrafici: ciò che è un'ulteriore conferma dell'interesse dei testi in oggetto, e dunque, dell'utilità di poterli finalmente usufruire in un'edizione moderna.

POST-SCRIPTUM

Dal punto di vista filologico e critico-testuale, vorrei attirare l'attenzione sulla necessità di stabilire dei criteri, il più possibile ampi e uniformi, da utilizzare per l'attribuzione delle opere alchemiche pseudo-arnaldiane.

Sul piano oggettivo, abbiamo a disposizione i seguenti dati:

I. la tradizione manoscritta: sec.XIV-XVI, con 53 trattati alchemici attribuiti a Arnau;

II. la tradizione impressa: 'editio princeps', Lyon, 1504, costituitasi attorno a un nucleo basilico di 4 trattati.

Nella nostra ipotesi di lavoro, l'indagine attributiva dovrebbe procedere attraverso tappe ben precise, verificando, nell'ordine, il sussistere delle seguenti condizioni:

I. *Relativamente al 'contenente', cioè al manoscritto*

1. Presenza/assenza di attribuzione nei mss. anteriori alle stampe (ante 1504):

- attribuzione unica in testimone unico;
- attribuzione unica, a fronte di altri mss. che trasmettono il testo anonimo;
- attribuzione controversa;
- mancata attribuzione, o attribuzione tardiva (cioè testo anonimo nei mss. più antichi, attribuito ad Arnau solo nei più recenti).

1a. In presenza di attribuzione, saranno da verificare sul piano strettamente codicologico i dati seguenti:

- se il nome dell'autore (e l'eventuale titolo) sono di mano del copista, o del rubricatore, sono cioè solidali al testo copiato, o se si tratta –al contrario– di aggiunte (contemporanee o posteriori);
- nel primo caso (nome dell'autore e/o titolo di mano del copista e/o del rubricatore), se l'autore e/o il titolo compaiono solo all'inizio, o solo alla fine, o sia all'inizio che alla fine del testo: 'incipit' e/o 'explicit';

- se esiste una rubrica attributiva che precede l',incipit', essendo magari scritta in una lingua diversa rispetto al testo (latino vs. romanzo); se esiste un'analogia ,scriptio' finale.¹
2. Confezione del codice:
    - di una sola mano;
    - di mani diverse, ma della stessa epoca;
    - composito.
  3. Datazione:
    - del codice nel suo insieme;
    - della sezione che contiene il testo in oggetto.
  4. Contenuto del codice:
    - quali opere, di quale autore, in quale ordine (la sequenza, anche parziale, può essere un indizio importante).
  5. Attribuzione ,esterna' o testimonianza ,indiretta':
    - se l'opera è attribuita ad Arnau de Vilanova (e/o ad altri autori) in cataloghi antichi, repertori e affini;
    - se l'opera è attribuita ad Arnau de Vilanova (e/o ad altri autori) in testi letterari o storici, contemporanei o posteriori.
  6. Relazione fra i codici che trasmettono opere attribuite ad Arnau:
    - origine del ms. / dei mss.;
    - ,stemma codicum', o comunque grafico delle relazioni fra codici, che resta essenziale anche a fini attributivi (Contini).²

II. *Relativamente al ,contenuto', cioè all'opera alchemica di dubbia attribuzione*

1. Se si tratta di:
  - compendi o estratti di opere maggiori arnaldiane (o pseudo-arnaldiane), che hanno un proprio titolo e una circolazione autonoma;
  - centoni di trattati alchemici preesistenti;
  - opere ,originali' (sotto forma di trattato, dialogo, epistola).
2. Nel caso di opere ,originali' (cioè, non elaborate a partire da opere preesistenti):

---

1. Il punto 1a. corrisponde in larga misura ai criteri adottati da Agostino PARAVICINI-BAGLIANI, nel volume *Le Speculum Astronomiae, une énigme ? Enquête sur les manuscrits*, SIS-MEL, Edizioni del Galluzzo, 2001 (Micrologus'Library, 6).

2. Sul piano teorico, è inverosimile che esista una tradizione indipendente per ogni testo.

- contenuto (alchemico) compatibile con le teorie esposte da Arnau nelle opere autentiche;
- contenuto non-compatibile/anacronistico;
- maggiore o minore affinità con le opere pseudolulliane.³

3. Lingua/forma/stile:

- latino (a fronte di eventuali volgarizzamenti);
- romanzo (cat., prov., altro);
- compresenza di elementi linguistici (romanzi) contraddittori.

La griglia di lavoro qui proposta rappresenta una base di discussione, ovviamente aperta a modifiche e integrazioni. L'intento è quello di elaborare una sorta di protocollo a cui attenersi nelle future indagini sui manoscritti che trasmettono il corpus alchemico pseudo-arnaldiano: perché qualunque discussione (medica, teologica, filosofica o alchemica) deve poggiare su solide basi codicologiche e filologiche.

* * *

Problemi di attribuzione e datazione non sono certo esclusivi delle opere alchemiche pseudo-arnaldiane, ma non per questo cambiano i metodi da utilizzare per affrontarli. A questo proposito, vorrei tornare sul trattato alchemico in lingua d'oc, edito da Suzanne Thiolier-Méjean (STM), che è stato oggetto del mio intervento nella «II Trobada...»: la *Soma* attribuita, nella sua versione occitanica, a un certo Bernat Peyre.

Il manoscritto unico (Paris, B.N. fr.19960), genericamente datato al XV secolo, trasmette il testo in lingua d'oc, a partire dal f.52v, nella forma seguente:

La soma de Bernat Peyre

[f. 52v] «*Jesus Marie filius sit mihi clemens et pius.*

Sobiran ben est d'aquel que es creator de tot lo mon, que es Dieus tot poderos que a creadas todas las causas al servisi [?] del home, et entre las autras causas a ja creada una causa fort excellent et maravilhosa, de la qual ageron noticia los philosophes per inspiracion divinal, et d'aquela parlan los philosophes divulgan la en diversas specias en seguen la doctrina dels antichx philosophes, la qual doctrina coven que lo pratic la entenda ben, autrament faliria tostemps ni jamay non seria filh de la sciencia.

Et ayssi meteys tot hom que vulha gausir d'aquesta sciencia deu premier veser pro de libres dels philosophes, et aquels ben entendre a quala fin tendon, et aytan be que se esforce de ben entendre las verayas conclusios et trebalhar per verayas operacions et praticas.

---

3. Suggestimento di Michela Pereira.

Et a tot filh d'aquesta sciencia li covenon tres causas.

Premier deu notar et ben saber lo veray entendement dels philosophes; segondament, ben et deligenment deservir ad obrar, tersament que aia entencion envays Dieux de secourir a son prosme et de lauzar et honorar Dieux sus tot quant es, et aver bon cor de complir los mandamens de Dieu; et amb aquest prepaus perdurable Dieux te prosperara. //

Per so ieu, Bernat Peyre, menor entre los fils de l'art secreta, volen seguir la doctrina dels philosophes, las conclusios dispersas en moltz diverses libres, per .VII. entencios al present libel, per memoria, vuelh complir et compillar brevement, tot en aysi com lo mien fevolh entendement a pogut comprendre; et qui ben lo volra seguir conseguira son obtat et complira sa ententa sens fallir.

[f. 53] *Jesus Marie filius sit nobis clemens et pius.*

Aquesta *Soma* fezi ieu, Bernat Peyre, autrament lo Grant Bernat, quar era ben petit, speculan en los libres dels philosophes, la qual acabiey en mo veray proposit lo premier jorn d'octobre l'an M.CCCIX.

La entencio de la peyra ...

[f. 56v] *Laudetur Iesus Christus Amen.*»

La redazione francese della *Soma*, trasmessa per intero da un solo ms. (Parigi, B.N. lat.11201), ugualmente datato al sec.XV, propone il brano iniziale, con la doppia ‚firma d'autore' e la data, nella forma seguente:

[f. 44] «Souverain est celluy qui est createur de tout le monde [...]; et en ce propos pardurable Dieu luy aidera et prosperera.

Pour ce, je, Bernard Pierre, le moindre entre les filz de l'art secreite, voulant ensuivre la doctrine des philosophes et les conclusions diverses en moult divers livres, .7. intencions en ce present libelle par memoire acomplir et compiler briefvement [f. 45] tout ainsi que mon frivol entendement a peu comprendre; et qui bien le voudra suivre consuivra son desir et complira son entente et volunté.

[f. 50]⁴ Je, Bernard Perre, aliter appellé le Grant Bernard, fiz ceste presente somme, que j'estoie bien petit, speculant es livres des philosophes, laquelle je achevit en bon et vray propos le premier jour d'octobre l'an .1366.»

Rispetto alla versione in oc, la redazione francese del trattato è, inoltre, incorniciata da un ‚incipit' e da un ‚explicit', entrambi in latino, della stessa mano del copista, che riproduciamo qui di séguito:

«Incipit Somma colecta ex libris philosophorum et dictis eorum super parte philosophiæ secreta per venerabilem philosophum Bernardum Petri Treverensem, maiorem per antifrasim dictum, quia stature minoris est, completa anno .1366. prima decembris».

4. Grazie alla riproduzione del f.50 del ms., gentilmente fornita da STM, è possibile correggere tre errori di lettura: *Perre* (non *Pierre*), *achevit* (non *acheve*), e soprattutto *aliter* (non *autres*, come stampa STM, né *alias*, come suggerisce D.Kahn).

«Hic finit Summa sive Tractatus magistri Bernardi Petri treverensis philosophi qui aliter gallice fuit dictus le grand Bernard per antiphrasim».

* * *

Applicando al caso specifico i criteri sopra esposti per l'escussione dei testi pseudo-arnaldiani, pur in assenza di un'indagine di prima mano,⁵ alcune conclusioni s'impongono.

1. Nella redazione in oc, il prologo del trattato è volto ,al divino': lo attestano non solo la duplice invocazione latina,⁶ che si ripete quasi alla lettera all'inizio dei due fogli (f. 52v *Jesus Marie filius sit mihi clemens et pius*; f. 53 *Jesus Marie filius sit nobis clemens et pius*), ma anche due successivi passaggi, di cui non c'è traccia nel testo oitanico: «per inspiracion divinal» (ed. STM, 294, r. 10) e «et aver bon cor de complir los mandamens de Dieu» (*ibid.*, r.25). Di analogia impronta devota anche la ,scriptio' finale in lode a Cristo, al f. 56v (*Laudetur Iesus Christus Amen*).

2. Nella redazione in oil, dove mancano queste allusioni al divino, l'accento è posto –al contrario– sugli aspetti filosofici: ai «libres dels philosophes» (,oc', ed. STM, 294, r. 16) corrispondono i «livres ,bons' des philosophes» (,oil', ed. STM, 365, r. 11), e «le vray entendement des philosophes» è ulteriormente specificato: «et non pas sophisticque» (,oil', ed. STM, p. 365, r. 18).

3. La data 1366 è ripetuta, identica, per due volte nella redazione francese: nell',incipit', e nel secondo passaggio dove compare il nome dell'autore (f. 50 «Je, Bernard Perre, aliter appellé le Grant Bernard...»).

4. Che in ,lo Grant Bernat/le Grant Bernard' sia da vedere un ,cognomen per antiphrasim' è confermato, e perfino giustificato nella sua etologia, dalla redazione francese, che torna sull'argomento per ben tre volte: nell',incipit', nell',explicit', e al f. 50 (*ibid.*).

5. «menor entre los fils de l'art secreta» (,oc') = «le moindre entre les filz de l'art secreite» (,oil') non può essere che una dichiarazione di modestia, come tale appartenente alla topica esordiale.⁷

6. «lo Grant Bernard, quar era ben petit, speculan en los libres dels philosophes» (,oc') rappresenta un altro tópos usitato: l'autore proclama la sua pochezza, cioè la sua inferiorità, non solo di fronte all'opera che sta per intraprendere, giudicata superiore alle sue forze, ma anche di fronte ai suoi prede-

5. Oltre ai dati forniti da STM, abbiamo a disposizione solo riproduzioni parziali dei mss.

6. Tanto questo raddoppio, quanto la doppia firma d'autore che segue, l'uno e l'altra funzionalmente equipollenti, farebbero pensare alla giunzione di due prologhi distinti, operata da un copista.

7. Ricordiamo che STM appoggia, su questo solo passaggio, la sua ipotesi che Bernat Pere fosse un frate minore (,menor').

cessori, in questo caso i filosofi, tanto più grandi di lui (insomma, siamo dei nani sulle spalle di giganti etc.).⁸

In nessun caso ,petit' può riferirsi all'età (tutt'al più, può riguardare la statura).⁹ Sempre sul piano linguistico, ,speculan(t)' –a norma grammaticale– non può essere che un gerundio del verbo ,speculare', tanto in oc che in oil; sicuramente non è un sostantivo.¹⁰ Dunque, ,ben petit' deve essere tradotto ,molto modesto', ,ben poca cosa': cioè, «io ero ben poca cosa» quando prendevo di speculare sui libri dei filosofi, per divulgarne la dottrina; perché occorre leggerne molti, e comprenderli bene, e intendere il loro vero pensiero, e conoscerne la vera spiegazione. Solo allora, conclude l'autore, si può essere in grado di divulgare correttamente la dottrina (alchemica) a chi vuol essere ,figlio di questa scienza'.¹¹

---

8. Si veda, del resto, «tot en aysi com lo mien frevolh entendement a pogut comprendre» (oc', STM, p. 296, r. 1).

9. Questo spiega il fraintendimento della versione francese, che si sente in dovere di spiegare l'opposizione ,grant/petit' («majorem per antiphrasim dictum») aggiungendo «quia stature minoris est».

10. STM suggerisce di tradurre ,petit speculant', ,simple observateur'.

11. Le espressioni ,fils de l'art secreta' e ,filh de la sciencia', usate nella *Soma*, ricordano ,filh de doctrina', stereotipo ricorrente nel *Testamentum* pseudolulliano. Nella *Soma* si accenna inoltre alle ,paraulas de Hermes' come fondamento stesso della dottrina alchemica (STM, 296, r. 12); e, in chiusura del trattato, il nome di Hermes precede quello di Arnau de Vilanova: «Et ayssi as .III. elemens et as lo sperit de Hermes que es dit ,avis'. Segont Arnau de Villa Nova aquesta terra sublimada deu esser noyrida de son sperit rubificat et outra vetz sublimada. Et ayso que sublimada sera sofre blanc non urent, et so que romandra al fons sera dit solfre vermelh et foch de la peyra, los quals solfres fermentatz fan las operacios maravilhosas, et ayssi as .4. elemens» (*ib.*, pp. 315-6).

SECCIÓ BIBLIOGRÀFICA

RECENSIONS

Els Comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada, a cura de Santiago SOBREQUÉS VIDAL, Sebastià RIERA i VIADER, Manuel ROVIRA i SOLÀ. Revisat i completat per Ramon ORDEIG i MATA. Primera part: *Prefaci, Introducció, Diplomatar* (Docs. 1-386). Segona part: *Diplomatar* (Docs. 387-630) *Mapes. Índex* (Catalunya Carolíngia. Obra fundada per Ramon d'ABADAL I DE VINYALS i dirigida per Josep M. FONT i RIUS i Anscari M. MUNDÓ, Volum V), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 698 pp. en dos volums.

L'edició de fonts històriques que duu a terme la *Catalunya Carolíngia* presenta unes característiques singulars. Es refereix a l'època del naixement del país, i en recull exhaustivament la documentació. En qualsevol procés informatiu, és bàsic donar prioritat a les fonts. Calen pocs raonaments per concloure que aquesta publicació és d'interès nacional.

La introducció del director de l'obra, A. M. Mundó (p. 7-11), que narra les vicissituds de la recopilació, convingent del fet que el desinterès ha predominat pel damunt l'interès en la confecció d'aquest volum. Els mitjans humans i econòmics han escassejat al llarg de tot el procés de recerca i d'edició. L'empresa s'ha allargat quaranta anys. La lentitud, tot i comportar aspectes negatius, ha contribuït a enriquir la col·lecció documental. Durant aquest període s'han produït treballs decisius de localització i edició d'escriptures; el mateix signant d'aquestes ratlles hi ha participat amb diplomataris com els de Roses, Sant Daniel i el cartoral de Carlemany. Una redacció apressada li atribueix (p. 9) la dignitat de canonge i la transcripció de documents dels cartularis de la catedral de Girona, condició i tasca que van escaure a mossèn Jaume Marquès i Casanovas (†1992). Dels treballs de Josep M. Marquès només s'ha omès la consulta de les *Esriptures de Vilabertran* (Figueres, 1995), on es refereixen quatre escriptures anteriors a l'any 1000 registades als *Sacra Cathaloniae Antiquitatis Monumenta* del p. Jaume Pasqual. La més antiga (núm. 399) no és 'del sac de Cabreus', sinó 'in sacco de Cabanelles'. Els lectors ens perdonaran aquesta observació, que fem per expressar el nostre convenciment que, per l'experiència que tenim en la recerca de documents en arxius, i d'edicions, podem considerar exhaustiva la present publicació.

De la recollida de textos en donen raó Sebastià Riera i Manuel Rovira (p. 29-43). Potser la dada més important és que són publicats al volum cinquanta-quatre inèdits, la majoria del fons de Monacals de l'arxiu dit de la Corona d'Aragó, i també un cert nombre d'escriptures monàstiques guardades a Montserrat. No eren inèdits, però sí poc assequibles, els documents del comtat d'Empúries guardats a Sevilla i publicats per Simó Rodríguez a Granada. Al valor de l'aplec s'afegeix així un altre valor, el de disposar de noves referències per al període anterior a l'any 1000.

Riera i Rovira dediquen particular atenció a les falsificacions. Són considerats falsos dos documents de Sant Pere de Besalú, dos de Camprodon, dos de Ridaura, un d'Amer i un de Colera. Les falsificacions foren obra d'institucions que alimentaven pretensions carents de fonament. Hom ha eximit del retret de falsedat la consagració de Santa Maria de Finestres (núm. 274), que Ramon Martí havia apuntat. El millor coneixement dels procediments emprats pels qui modificaren documents en època medieval, ha portat a suggerir interpolacions, per exemple ací, i a la dotació del monestir de Roses (núm. 434, del qual el núm. 341 sembla un regist defectuós). Llegint els documents amb indicació d'interpolacions, el suggeriment resulta ben enraonat.

Mundó ha dedicat un estudi sistemàtic a la catalanització d'antropònims (p. 47-57). Es tracta d'una operació necessària, prèvia a la confecció d'índexs i al tractament informàtic dels noms. Ell mateix el dóna com un treball no definitiu i com a punt d'arrencada per a un estudi més detallat. Realment, per a la majoria dels noms es poden considerar enraonades les formes que hom proposa. En qualsevol cas cal unificar les grafies, i evitar d'anomenar Ermessenda la comtessa de Barcelona i Ermessén les altres dones. Si és ben català el nom de Matilde, no cal transformat Truítild en Truítell. Per justificada que sigui la transposició del Teudoviga en Todvija, possiblement no assolirà un consens general. Algú preferirà Arbosset a Arbocet (núm. 286).

En l'edició dels documents s'observa bona cura de reproduir fidelment els textos, fins amb ús d',e' caudades. No s'ha cridat gaire l'atenció sobre grafies especials, i així ens limitarem a preguntar-nos si una quarta de mill no seria una quartera (n. 379), i si s'hauria pogut corregir «et abet dextro altus VI» en «abet dextro alnas VI». Un Ellebonsus al text i un Ellevonsus a la signatura (n. 271) podien haver estat útilment unificats, deixant constància de la grafia manuscrita en nota. Stelda, a les anotacions del núm. 30, és Steldat. Hem comprovat a la font que els ,Mirida' del núm. 322 són ,Midira', tal com nosaltres mateixos els havíem editat. Són excepcions dins unes transcripcions de primera qualitat. Igualment s'han anotat citacions implícites (p. e. núm. 535), encara que no totes (p. e., núm. 595, on apareix part d'un salm imprecatori).

Desitgem que en els registres es tendeixi encara més a l'ús d'expressions tècniques i es superi la descripció narrativa. El dret de recompra per part del senyor directe que ha establert una terra és dret de fadiga (n. 314). Retreure a una persona davant un tribunal que ha causat un tort, s'expressa potser millor amb els mot ,querella' i ,querellar-se' que no pas amb la d'acusar (n. 30, 80-82, 295), que comporta el concepte de culpabilitat. El ,desè' dels béns esponsals (n. 535, 551), no seria el dècim?. «Lleó respon que aquella declaració havia estat forçada, però no ho pot provar i reconeix...» (núm. 30) podria ser, en expressions més forenses: «Després d'haver al·legat sense proves que la declaració havia estat forçada, Lleó reconeix...». En general, doncs, de la mateixa manera que hom cerca de donar una versió unificada i vàlida dels antropònims que ens han transmés els documents medievals al català actual, creiem que es pot treballar per establir unes nomenclatures jurídiques unificades.

Es nota una diferència en la informació continguda als excel·lents índexs i aquella més genèrica que es troba als registres, sobretot pel que fa a topònims. En primer lloc, aquests han estat sempre relacionats amb un terme municipal, i no hi farem objecció. Però, quan els noms de lloc es refereixen a un temple o a una parròquia, no sobriaria de donar la correspondència amb el nom que tingué o té la parròquia, no sols als índexs, sinó també en els registres.

El municipi de Salt, veí de Girona, seria documentat en un conjunt d'escriptures procedents de sant Cugat del Vallès (n. 12, 35, 57, 161, 190). Hi ha motius prou forts per dubtar de l'atribució. La resta de topònims especificats a les mateixes escriptures remet a Cornellà de Terri. Així, hom hi troba referències als rius Terri i Matamós, un afluent del mateix Terri que baixa de Camós i desemboca davant Borgonyà. Igualment s'hi citen com a pròxims els llocs de Cornellà i Corts.

Altres topònims a precisar podien ser ,Sant Joan d'Estanyol', que no és una església vella de la parròquia, sinó la parròquia veïna de Sant Joan d'Aiguaviva (núm. 65); ,Cacavaz' i similars, que correspon a Taravaus (mun. de Navata), com he assenyalat en l'edició dels documents de Vilabertran (núm. 355); ,Examines', nom del mas Eixemins de Sant Gregori documentat el segle XIV segons Josep Calzada (núm. 541). El ,Noves' al comtat de Girona dels núms. 403, 435 i 459, pot correspondre a l'indret de Sant Vicenç de Camós, on hi hagué l'ermita de San Pau de Noves, no lluny de l'antiga parròquia de Sant Maurici de Cals, que hom dóna al núm. 435 com a ,Calç'. Jo no posaria la mà al foc per identificar un ,villare Castellani' amb Castellar de la Selva (núm. 211), procedent més probablement d'un ,Castellario'. Catalanitzar ,Guadilones' en ,Golinons' (n. 339) és adoptar una forma prou distant de l'originària. Tàpies (301) és el lloc i antiga parròquia de Tapis, dins el terme municipal i parroquial de Maçanet de Cabrenys, com assenyalava l'índex. Fora d'aquests casos isolats, el treball d'identificació de topònims és molt satisfactori. Encara a propòsit de topònims, ens hauria agradat d'aprofitar l'edició per tornar el ,Creixenturri' al seu original ,Greixenturri' i que s'hagués establert un criteri de determinació de topònims. Efectivament, hom troba transcrit ,ipsas sencenals' (núm. 271) en minúscula, quan nomenclatura i sintaxi suggereixen que es tracta d'un nom de lloc; com succeeix en altres ocasions.

Rebin els col·laboradors de l'obra el reconeixement de la república de les lletres per haver dut a bon port una tasca de quaranta anys de durada, i augurem-nos que sorgeixin continuadors a treballar en les tasques obertes per aquesta magnífica publicació.

Josep M. Marquès i Planagumà

Ramon ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI*. Fascicle segon, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals 2003, 209-416.

El volum anterior d'aquest anuari dedicava quatre pàgines a la presentació del primer fascicle de l'aplec de documentació vigatana posterior a l'any Mil (ATCA, XXII (2003), 738-741).

El que ara ens ocupa és continuació estricta d'aquell, fins al punt que ni tan sols, després de la coberta, té portada pròpia, ans comença directament amb el diploma núm. 884 i arriba al núm. 1105 en la pàgina 741, corresponents als anys del segon quart d'aquell segle, 1031-1052.

També en aquest cas ens trobem amb el fet que el gruix principal de la documentació correspon a aquella que assenyalava moments especials d'una vida com el tan important del testament, ací abundants (pàg. 224, núm. 900; 252/925; 254/927 i una llarga corrua), amb algun cas particular com el fet per algú que vol emprendre una 'excursió' a Espanya (217/895; 237-242/914-915) o peregrinar a Roma (271/941; 317/994); molts es refereixen a canvis en les possessions de béns: compra-ventes a cada pas, però també donacions (250/923, aquesta amb la particularitat que se n'ha de treure doble còpia, línies 12-16, també en 291/967; 258/930; 266/938); una 'donatio propter nuptias' de nuvi a núvia té la particularitat no repetida de reportar citacions bíbliques: 357/1042; trobem actes d'empenyorament (260/932; 276/949; 351/1034; 356/1041); algun reconeixement de deute (319/996); algun judici (233/909; 253/926; 308/985) o audiència (211/887), dotalies d'esglésies (327/1004; 343/1023). Però hi ha documents que s'eleven per damunt la tònica general, com els testaments comtals (230/906; 251/924; 263/973) i aquells diplomes que fan referència a les dues grans institucions de la contrada, el bisbat, catedral i canònica de Vic, i el monestir de Ripoll, sobretot en moments en què ambdues institucions tenen cap idèntic, 'Olibano episcopo' (306/882/2) (per cert, si és 'Olibano', en català no ha d'ésser 'Olibà?'), al qual es deuen decisions tan importants com la prescripció de pau i treva del 1033 (245/919); de fet, al cap de poc, ja trobem documentades les 'mansiones que sunt sacres' (375/1064/15 i 383/1071/12). D'entre els documents d'abast suprafamiliar i supralocal ens passen davant els ulls la solució d'un plet per 'convenientia' entre el bisbe Olibà i Bernat Sendred, senyor del castell de Gurb (226-228/902), la marmessoria del bisbe sant Ermengol d'Urgell (285/962), el plet entre el bisbe Olibà i els vescomtes Folc de Cardona per Calaf, amb la consegüent donació d'aquesta vila a la seu de Vic (295-296/971-972), o la llista de monjos de Ripoll signants d'un document (335-1012); i a fi que hi hagi de tot, trobem qualcun dels 'Falsos d'Olos' (220/896; 248/922; 398/1084).

Els notaris de l'època se servien sistemàticament de mòduls documentals uniformes, en els quals es limitaven a introduir les variants de cada cas i d'entre els mòduls el més utilitzat era el que comença *Per hanc scripturam*, amb les variants excepcionals de *Per hunc pactum scripture...* (290/967; 341/1027) i *Per hunc pactum vel firmamentum scripture*; només per excepció en trobem algun d'altre, com el *Manifestum est enim quia...* (223/899; 337/1015; 351/1034), que té les variants de *Manifestum est et multis cognitum...* (314/990); també tenien a l'abast de la mà el de *Certum quidem et manifestum est...* (260/933; 305/981; 338/1016); el 1045 trobem un *Per hanc nostre venditionis scripturam* de text completament renovat (358/1043). No cal dir que quan l'ocasió ho requeria hom trobava el llatí capaç a escriure una redacció tota nova i solemne, com la donació de relíquies a la catedral de Vic per part del metropolità de Narbona, i la consegüent consagració de la seu vigatana el 1038 (297-300/973-974); no era l'única donació que la seu de Vic rebria, car uns quants anys després Ramon Berenguer I li assignaria la desena part (el delme!) de les pàries rebudes per ell dels musulmans de Saragossa (376/1065). Mereixen esment particular la notícia de la mort del bisbe Olibà, tramesa pels canonges vigatans al monestir de Ripoll (368/1056), o la resposta dels mateixos canonges al monestir de Sant Martí del Canigó en rebre la notícia del traspàs del comte Jofre de Cerdanya (397/1083). Morí d'alguna passa Olibà de Vic? De fet, immediatament després de la dita notícia, comença una rècula de testaments que obliguen a pensar en la possibilitat esmentada: 369/1057; 374/1064; 378/1067; 380/1069; 381/1070; 383/1071 i 386/1073.

Aquells foren anys de forta evolució social: entre el primer i el darrer dels documents ací transcrits es realitzà la plena acceptació de les denominacions personals per nom doble almenys entre els no eclesiàstics; però hi hagué quelcom més, que no es limitava a noms: em refereixo a aquella operació complexa consistent a donar a una institució eclesiàstica el domini eminent d'un feu retenint-ne el domini útil l'antic aloer, amb la possibilitat de recuperar el ple domini, però amb la conseqüència, en aital cas, de desentendre's la institució d'allò que després pogués passar a l'aloer, cosa que deu ésser senyal del fet que l'operació de sotmetre's a senyoriu era una forma de trobar un defensor poderós davant violències de prepotents (324/1002; operacions similars semblen trobar-se sota els documents 291/967 i 338/1016, 380/1069 i 402/1088; al final, donació i establiment són fetes amb documents diversos: 415-416/1104-1105). També són documentats els (primers?) establiments de terres en emfiteusi (324/1002; 332/1010; 334/1012); era pels volts del 1040. I quan el 1041 ens trobem davant un grup de ,honorabiliores viri non pauci' de Santa Eulàlia de Riuprimer, ens preguntem si no es tracta d'un primer esbós de prohoms, darrere els quals podria comparèixer en llunyania un futur consell municipal. I encara que qui ha arribat a les febleses de la vellesa sembla no tenir altre sortida que la de donar els propis béns a canvi de les atencions necessàries (336/1015), ens frapen detalls com el d'una herència condicionada al fet que l'hereu redimeixi dos esclaus (268/940/11); pel mateix document ens consta que el testador del 1035, ell personalment, havia adquirit terres a Copons per aprisió directa en el moment de la reconquesta (269/940/8-7 del final de pàgina); en un altre document trobem donació de vint unces per a redempció de captius (360/1045/11 final pàgina). Fins i tot som informats d'un cas de perdó atorgat per una vídua a l'homicida del marit (280/955).

Tots els documents són testimonis de l'existència d'escrivans capacitats a escriure'ls; de més a més, per les informacions consignades sabem l'existència d'un ,Guibertus grammaticus' en la signatura de 212/887, i en el text de 279/953/2 i de 407/1093/8; no li devia anar malament, si es permetia de comprar dues peces de terra (393-394/1078-1079); la d'un ,Olibane, caput scole' (289/966/3, 309/1038/3, 312/989/3-4), i la d'un ,Poncius, caput scole' (326/1003/2). En aquest camp de la cultura escrita coneixem l'existència de llibres, així, en plural, deixats en herència (314/989/4, 344/1024/11 del final de pàgina). Ja he parlat de la diferència entre els documents escrits seguint mostres ja fetes i els redactats de nou, un dels quals sembla ésser la sentència de 308-309/985, escrita sense afusellar les regles de la gramàtica llatina, on, de més a més, trobem aquella prescripció que «debere reservare sibi iudices exemplaria negociorum pro compescendis controversiis, ne in futurum intencio moveatur» (308/985/11-10 del final de pàgina), cosa que fa pensar almenys en quelcom com arxius privats d'actes judicials. Consta que els jutges tenien a l'abast de la mà el *Liber iudiciorum* o *Lex Gothica* i fins i tot en copiaven qualque frase (357/1042/9-10; 378/1067/2; 389/1075/20-21; 403/1089/14 del final; i 415/1104/1). A l'altre extrem, trobem un ,levita', «qui scribere nescio» (358/1043/4).

Saltem de la paraula escrita a la llengua parlada, en aquest cas la catalana, que esbotza arreu les redaccions en llengua sàvia. Les esbotza perquè tant l'antroponímia com sobretot la toponímia són reportades en català, però també per la presència de paraules escadusseres, en general nedant dins una mar de llatí decadent. En aquest sentit és particularment ric el document 255/927, del 1034, en la línia 15 del qual trobem ,somer'; en la 16, ,feltres' (DCVB, 1179: ací i en les línies següents, aquesta xifra després de la referència al *Diccionari Alcover-Moll* recorda la data que aquest diccionari dóna com la de primera compareixença de la dita paraula) i ,mapes'; en la 19, ,olla', ,copa' (DCVB, Llull), ,*cudllars' i ,somerà'; entre la 21 i la 26, sis vegades ,viner'; en la 23, ,casals' (DCVB, 1230); en la 28, ,soler', en la 31, ,barril' (DCVB, 1162); en la 36, ,*bulgarel'; en la 39, ,mas'; en la 40, ,masada'; i en la 43, ,pebrel'. Encara que amb no tanta abundància, d'altres documents donen testimoni de mots catalans: ,*alseberg' (275/947/4: 1036), ,arenas' (412/1100/8: 1052 > Llull); ,argent' (342/1021/7: 1043 > Llull); ,artiga' (211/886/2: 1031 > 1341); ,aval' (269/6 del final: 1034 > Llull); ,*avantea' (211/886/10: 1031); ,bèsties' (293/969/4 final: 1038 > 1242); ,blad' (210/885/10: 1031 > 1074); ,calm' (391/1076/8 final: 1050 > Ruyra); ,casals' (255/927/23: 1034 > 1230); ,cavall (!)' (270/940/7: 1035 > 1204); ,col' (336/1014/7 (1034 > *Usatges*); ,compra' (319/996/7: 1040

> s. XII); ,copa' (255/927/19: 1034 > Llull); ,*cudlars' (255/927/19: 1034); ,*complantada' (307/984/9: 1039); ,cortel' (358/1044/3: 1045 > Guerra Independència); ,diners' (413/1101/10: 1052 > *Spill*); ,draps' (269/940/23: 1035 > Llull); ,eschud' (275/947/4: 1036 > 1265); ,feltres' (255/927/16: 1033 > 1179); ,forment/froment' (282/958/8 final: 1037 > 1058; 293/969/2-3: 1038 > 1380); ,*franchedam' (350/1033/1 final: 1044 [Llull: franquesa]); ,iaquivit [jaquir]' (288/964/1 final: 1038 > 1088); ,lor' (292/969/7: 1038 > Francesc Prats); ,marge' (307/984/7: 1039 > Chauliach); ,mas' (255/927/39: 1034 > 1055); ,masada' (255/927/40: 1034 > s. XIII); ,migera' (210/885/10: 1031 > 1168); ,molar' (293/969/19: 1038 > Cauliach); ,narbonès' (226/935/6: 1035 > Muntaner); ,olla' (255/927/19: 1034 > Llull); ,orient' (260/932/6: 1035 > Jaume I); ,*pebrel' (255/927/19: 1034); ,pells' (313/989/lín. darrera: 1039 > Metge); ,pont' (412/1100/8: 1052 > Llull); ,pug' (274/945/3: 1036 > 1081); ,pujolar' (412/1100/10: 1052 > 1055); ,prad' (287/963/6: 1038 > Llull); ,pradel' (342/1022/3: 1043 > Verdagner); ,quadre' (369/1057/11: 1047 > *Scachs d'amor*); ,quintana [chintana/kintana]' (278/952/3: 1037 > 1344; 335/1042/lín. darrera: 1042 > 1344); ,reg' (272/943/10: 1035 > 1369); ,riba' (273/944/8: 1035 > Jaume I); ,*ruira' (312/989/2 del final: 1039); ,*ruvira' (335/944/8: 1035) (Alcover-Moll només coneixen ,rovira' del 1003); ,soler' (255/927/28: 1034 > 1416); ,somera' (255/927/19: 1026 > s. XII); ,terra' (369/1057/11: 1047 > Llull); ,terror' (345/1025/11: 1044 > *Spill*); ,torent' (275/948/8: 1036 > Desclot); ,treva' (245/919/6: 1033 > s. XII); ,vilar' (253/926/12 del final: 1034 > 1293); ,*viner' (255/927/21, 22, 23, 24, 25, 26 («vinea que est in ipso viner»): 1034).

L'abundància de mots catalans no ha de fer oblidar que els 222 documents són escrits en el llatí de la baixa edat mitjana; i val a dir a honor de l'editor que ha fet una feina que dona goig de llegir, qualificació màxima en un moment en què certes transcripcions tant de llatí com de català, si hom hi assenyalés les faltes amb una creu, semblarien un cementiri. I com que les lloances a l'amic no han d'atudar el sentit crític, indicaré, sense pretensió de completeness, les grafies que m'han suscitat interrogant: les dues -ll finals en el ,cavall' de 270/940/7; el ,premissum' (premissum?), de 290/966/4; el ,perviventem' (per viventem?), de 316/993/5; el ,iacihivimus' (iacihivimus?), de 328/1005/3 del final; ,ehc' (ech??), de 335/1013/5 i 6; i ,salutis' (solutis?), de 368/1056/4 del final; no cal dir que, ni que n'hi hagués algun altre (ja he advertit que la curta llista no pretén d'ésser completa), també entraria en el tribut que hom ha de pagar a la tendència humana a l'error.

Grans gràcies, doncs, a l'editor i a les institucions vigitanes que han fet possible la nova aportació present, que repercuteix molt més enllà de l'àmbit local. Hom està segur, de més a més, que en aquest cas no trigarà gaire a arribar el fascicle següent.

Josep Perarnau

Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement* (Col·lecció Blaquerna (*sic*), 3) Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, Barcelona 2001, 410 pp. i 12 reproduccions.

L'importanza di questo studio della letteratura scientifica medievale scritta o tradotta in catalano fra gli ultimi decenni del XIII secolo e l'inizio del XVI, è sicuramente grande per la cultura catalana, ma va ben oltre la definizione di campo che il titolo indica. Muovendo da un ambito di interesse ben definito e da un'articolata riflessione sui presupposti e i metodi dell'indagine, infatti, l'autore ha costruito un lavoro di grande rilevanza per lo studio della scienza medievale e della sua diffusione fuori dai contesti universitari, collegandosi di fatto a uno dei più innovativi ambiti della ricerca attuale sugli sviluppi filosofici negli ultimi secoli del medioevo (si veda, per un primo bilancio che include un contributo dello stesso Cifuentes, il volume *La filosofia in volgare*, a cura di L. Sturlese e N. Bray, SIEPM, Louvain-la-Neuve 2003).

La decisione di concentrare la propria ricerca sulla produzione scientifica in catalano si radica nella scelta di campo che l'autore, storico della scienza per formazione, ha evidentemente-

te posto alla base del proprio lavoro sui saperi che nel Basso medioevo erano considerati 'scientifici' (ovvero, nella formulazione dell'autore, «coneixement fonamentat en principis demostrables», 10): il rifiuto dell'impostazione 'internalista' negli studi storico-scientifici, e la volontà decisa di analizzare gli sviluppi delle scienze nel loro contesto sociale e culturale, al fine di comprenderne in maniera articolata la funzione e la complessità senza ridurne il percorso storico all'artificiosa costruzione di un lineare sviluppo verso la scienza moderna. Il rifiuto, e anzi la decisa polemica contro la storia della scienza internalista, non è affatto scontato: molta storiografia, ancora oggi, si fonda su formulazioni aggiornate e metodologicamente affinate di un modello esplicativo che risale in fin dei conti al positivismo, per riproporre in versione post-moderna una concezione basata su idee di sapore assai vecchio, come quelle di 'progresso' e di 'purezza' della scienza. Per questa ragione, credo, Cifuentes ribadisce in diversi momenti della sua esposizione la propria scelta di fondo contro «enfocaments historiogràfics excessivament internalistes, que massa sovint obliden del tot el context social de la història de la ciència, i que moltes vegades han begut en llacunes formatives o informatives importants» (73). Speculare a questa impostazione degli storici della scienza, è altrettanto radicata in una divisione degli studi di stampo ancora, in fondo, ottocentesco, la convinzione ancor oggi perdurante che la letteratura scientifica in volgare sia un tema di ricerca per i filologi che però, impreparati rispetto ai contenuti scientifici dei testi considerati, «hi han vist tradicionalment, amb raó, un migradíssim interès literari i tan sols s'hi han apropiat des de l'àmbit de la lexicologia» (ivi).

Cifuentes si è reso conto che «només la combinació dels coneixements i dels mètodes d'uns [storici della scienza] i altres [filologi]» (19) possono garantire risultati effettivi in questo tipo di ricerche; è questa la prima novità metodologica del suo lavoro, matrice di tutte le altre, che lo ha portato a imboccare con notevole coraggio la difficile strada di acquisire strumenti e metodi di lavoro di quello che a tutti gli effetti è un doppio, 'mestiere'. Chi abbia praticato scelte di questo tipo –tocca farlo, in genere, a chi si sia accinto coscienziosamente a preparare edizioni critiche di opere di contenuto scientifico– sa quanto sia faticosa sia questa sorta di 'doppia specializzazione', anche quando, come accade normalmente, riguarda 'un' solo testo o comunque 'un' ambito scientifico (e non è un caso che a più riprese l'autore richiami il ruolo che le edizioni critiche hanno in questo tipo di indagini, e la necessità di esse). Qui, peraltro, ci troviamo di fronte ad una mossa ulteriore di notevole portata: la decisione dell'autore di costruire una rassegna di 'tutta' la letteratura scientifica in lingua catalana. Opportunamente egli precisa in apertura del suo libro che 'la ciència en català' non è sinonimo della scienza in Catalogna: la produzione scientifica continuò per tutta l'età medievale e il Rinascimento ad utilizzare come lingua prevalente il latino, anche nell'area nordoccidentale del Mediterraneo. Però la ricchezza stessa del catalogo che egli presenta nella seconda parte del libro mostra quanta parte della scienza, anche di quella prodotta in latino, abbia sentito gli effetti della peculiare diffusione che la traduzione nella lingua parlata permetteva: impossibile pensare che non ci siano stati interscambi e riflessi, per esempio, con gli ambienti universitari da cui provenivano sicuramente alcuni dei traduttori, assai ricercati per la competenza specifica che, accanto a quella linguistica, venne ben presto riconosciuta come necessaria per le traduzioni dei testi scientifici.

Altra conseguenza di una scelta anti-internalista che non si è tradotta in un diluito approccio sociologico è il carattere non scontato di quello che si deve intendere per 'scienza' nell'età medievale, con la conseguente delimitazione della base testuale della ricerca. È evidente, e chi scrive condivide pienamente questa posizione di Cifuentes, che la nozione medievale di 'scienza' non coincide con quella attuale; questo non riguarda tanto la definizione generica di che cos'è scienza, se la intendiamo come conoscenza che si basa su principi dimostrabili, quanto il suo fondamento epistemologico, ovvero l'idea di che cosa sia 'dimostrazione' e, dunque, quali siano i saperi 'dimostrabili'. È ben noto che in età scolastica l'applicazione del metodo aristotelico alla metafisica e alla teologia porta alla definizione di entrambe come saperi 'scientifici': ma includere tutto ciò che nel Basso Medioevo si definiva 'scientifico' risulta fuorviante rispetto all'impostazione odierna della storia della scienza.

Uno dei pregi maggiori che riscontro in questo lavoro è la consapevolezza e la grande chiarezza con cui Cifuentes riesce a delineare le proprie opzioni di metodo; a proposito della definizione del campo di ricerca, si veda come egli giustifica con efficacia una posizione che non si lascia incastrare dalle conseguenze della propria scelta anti-internalista: «No ens és útil, doncs, aquell concepte antic de ciència, però tampoc seria aconsellable incórrer en l'anacronisme d'aplicar-ne el concepte actual fins a les darreres conseqüències, perquè deixaria fora del nostre coneixement àrees que, en l'època, tenien íntims lligams amb d'altres que actualment sí que considerem científiques» (10). La scelta che viene fatta è, di conseguenza, quella di escludere dal novero delle scienze le discipline che, nel sistema medievale della ‚subalternatio‘, si collocano al di sopra della filosofia naturale, includendo invece quelle che dipendono da essa, compresa la medicina; nonché le scienze pratiche, comprese quelle che oggi si considerano pseudoscienze, e le tecniche. Si può riconoscere un comune denominatore a queste scienze nella natura degli oggetti considerati, in quanto sono tutti saperi che hanno per oggetto la realtà corporea e materiale (rigorosamente applicato, tuttavia, questo criterio avrebbe escluso la matematica); ma, come abbiamo visto, Cifuentes giustifica la sua delimitazione di campo in termini rigorosamente pragmatici e funzionali al suo progetto di storico, che è quello di costruire un catalogo ragionato e sistematico di tutti i materiali relativi a questi saperi.

La preparazione di tale catalogo, per l'area linguistico-culturale catalana, costituisce la base della ricerca all'origine di questo libro e, nella sua forma vera e propria di catalogo di manoscritti e materiali a stampa, non è ancora stato pubblicato. Tuttavia proprio la ricerca finalizzata al catalogo ha mostrato che limitarsi a questo lavoro di reperimento del materiale conservato avrebbe portato a risultati alquanto distorti nella ricostruzione storica: ecco allora la decisione, che Cifuentes con giusto orgoglio rivendica come innovativa (anche perché non è di oggi, ma è stata compiuta all'inizio della ricerca, e cioè nei primi anni dello scorso decennio), di incorporare nella propria indagine la documentazione legata alla storia del libro e della lettura, fonti che per l'area catalana sono particolarmente abbondanti e bene indagate, il cui sviluppo storiografico viene delineato brevemente, ma con grande precisione, nell'introduzione generale al libro. Questa mossa metodologica ha permesso di mettere a fuoco con notevole finezza quelli che nel patrimonio testuale conservato sono i ‚vuoti‘ rispetto alla produzione culturale complessiva del tempo e dell'area considerata, bilanciando con questa consapevolezza la tentazione di una ricostruzione apparentemente completa quale sarebbe stata quella basata esclusivamente sull'insieme dei testi conservati.

Per tutti questi aspetti *La ciència en català* si configura innanzitutto come una lezione di metodo, imprescindibile per chi voglia portare avanti indagini analoghe rispetto ad altri ambiti linguistici o a segmenti determinati della cultura medievale, anche diversi dalla trattatistica scientifica. Ma anche sul piano dei contenuti si riscontrano numerosi elementi d'interesse, nonostante qualche una tendenza alla schematicità nella lettura del rapporto fra lo sviluppo sociale e la produzione di testi scientifici in lingua volgare. Il più rilevante di questi aspetti è la posizione di priorità, cronologica e quantitativa, che i testi medici mostrano nell'insieme della produzione scientifica in catalano e che i praticanti della medicina, in primo luogo i chirurghi, hanno nella fruizione di testi in volgare. Questo risultato concorda con quanto è emerso dagli studi di storia della medicina condotti dagli editori del corpus medico arnaldiano, e sembra in grado di spiegare molti aspetti della produzione scientifica in volgare, non solo medica. In rapporto ad essa, l'intrecciarsi di diffusione e controllo nella fruizione dei testi mette in luce un aspetto interessante e, insieme alla conferma per l'area catalana del bilinguismo della letteratura scientifica già messo in luce da Linda Voigts e da William Crossgrove per aree linguistiche più settentrionali (inglese e tedesca), mostra la complessità dei problemi connessi al volgarizzamento scientifico.

Tutti questi temi, e molti altri che per brevità non tocchiamo in questo rendiconto, sono presentati nella prima parte del volume, pregevole anche per lo stile di scrittura molto limpido e per la capacità di offrire risultati di ricerca di alto livello senza appesantirne la presentazione con l'ostentazione di erudizione che la ricerca documentaria di prima mano e la ricchissima bibliografia consultata avrebbero consentito. Questa capacità espositiva si mantiene anche

nella seconda parte, dove viene presentato l'insieme dei circa 250 testi individuati (esistenti, oppure perduti, ma documentati dalle altre fonti considerate). In accordo con la messa in luce del carattere trainante della medicina, il primo capitolo della seconda parte è dedicato all'ampia letteratura medica suddivisa per generi (testi universitari, trattati medico-pratici, 'regimina sanitatis', trattati sulla peste, trattati di cosmesi e ostetricia-ginecologia, antidotari e ricettari, malattie degli occhi, anatomia e chirurgia, deontologia, medicina lulliana, veterinaria); mentre il secondo capitolo si articola in paragrafi dedicati alla filosofia naturale, all'astronomia e astrologia, magia, alchimia, libri di viaggi e 'meraviglie', storia naturale, agronomia e cucina, saperi dei mercanti (aritmetica, trattati sulla moneta).

Dai più antichi testi filosofici e scientifici scritti in catalano, quelli di Ramon Llull, la cui importanza per la cultura medievale e rinascimentale non ha bisogno di essere sottolineata, fino agli umili ricettari di cucina, la rassegna si snoda attraverso ampi paragrafi in cui i dati sono presentati e contestualizzati con molta accuratezza e con il ricorso ad una bibliografia esauriente e appropriatamente utilizzata. A questo proposito, essendo personalmente coinvolta nella ricerca sulla tradizione alchemica pseudolulliana, che in Catalogna ebbe probabile origine e che presenta una parte, rilevante per l'importanza anche se piccola quantitativamente, di testi scritti in lingua catalana, ho potuto verificare l'attenzione e la finezza dell'indagine di Cifuentes, che offre su molti punti vedute critiche dalle quali non si potrà prescindere nel portare avanti gli studi: per esempio, i rilievi relativi alla presunta traduzione latina del testo catalano del *Testamentum*, che secondo il colofon di alcuni manoscritti conservati in Inghilterra sarebbe stata fatta a Londra da un certo Lamberto negli anni '40 del XV secolo, dovranno essere presi seriamente in considerazione da chi (la sottoscritta o altri) si accingerà a dare l'edizione critica del testo latino di quest'opera pseudolulliana fondamentale.

Un lavoro per più aspetti prezioso, dunque, questo volume sulla scienza medievale in catalano, che ci si augura venga letto anche fuori dalla Catalogna e che porterà sicuramente un contributo consistente allo sviluppo ulteriore della ricerca.

Michela Pereira,
Università di Siena

JAIME I, *Libro de los hechos*. Introducción, traducción y notas: Julia BUTIÑA JIMÉNEZ (Biblioteca Universal Gredos, 13), Madrid, Editorial Gredos 2003, 554 pp.

Aquest llibre forma part d'una col·lecció, que ha iniciat no fa gaire l'Editorial Gredos de Madrid amb la intenció d'acostar als lectors de llengua castellana una sèrie de clàssics de llengües, èpoques i gèneres diferents. El criteri de la tria dels textos és molt ampli i ben sensible, no sols a l'atracció de les grans obres de sempre, sinó també a la d'obres menors o de cultures distants que mereixen també d'ésser brindades a l'estima del gran públic d'ara.

Havent-nos-les fonamentalment amb una traducció, sembla que això hauria de simplificar i reduir la tasca que sol implicar una recensió bibliogràfica. Però el llibre presenta també, encara que breus, una introducció i unes notes que prou mereixen l'honor d'una atenció. No pas menys que la mateixa traducció, afer ben delicat, tractant-se de la versió d'un text català medieval.

Aquesta és la primera versió castellana moderna i completa del *Llibre dels fets* de Jaume I, després de la de Flotats i Bofarull, del 1848.

L'autora aconsegueix en la traducció una bona síntesi dels trets fonamentals del llibre del rei Jaume: el seu caràcter autobiogràfic, moralitzador, alligador de l'obra de Déu a través de les seves gestes, impregnat del més profund esperit religiós, propi, d'altra banda, de l'època medieval, l'oralitat que es manifesta en la seva redacció, resultat dels dictats fets en diversos moments del seu llarg regnat; els seus dots de bon psicòleg en el tracte amb els súbdits i enemics, de bon estrateg i de bon estadista, manifestats ben sovint amb tocs d'humanitat sensible a l'humor i els bons sentiments.

L'autora subratlla la importància d'aquestes memòries de Jaume I com a gènere específic que ha tingut un gran influx en la literatura historiogràfica posterior i fins en la novel·lística; també remarca l'interès que té per al coneixement de la història de la llengua catalana. Cal fer notar, però, que l'autora subratlla que diverses facetes d'acusat interès lingüístic del llibre de Jaume I han estat estudiats, 'destacadament' pel professor Antoni M. Badia i Margarit i coincideixen a avalar-ne l'autoria per part del rei. Però aquesta afirmació no s'adiu a la realitat. No sé fins a quin punt l'autora coneix l'extensíssima i polifacètica bibliografia de Badia i Margarit. Però, certament, l'il·lustre lingüista només ha publicat quatre articles sobre Jaume I: un sobre toponímia parcial, dos més (l'un retoc de l'altre) sobre el fenomen de la substitució lingüística a la *Crònica*, i un darrer de comparació parcial entre el text català i el llatí de Marsili. Invito la prof. Butiña a repassar la bibliografia de la meua edició crítica del *Llibre dels fets*, on podrà comprovar de qui són majoritàriament els estudis històrics, filològics i literaris del nostre text, i de qui els lingüístics.

L'autora exposa la finalitat que ha presidit els criteris de traducció adoptats, traslladar el text català a l'espanyol, perseguint el màxim acostament al lector sense minvar el més categòric respecte a l'autor. Aquest criteri de la traductora (que és també el de l'editorial per a tota la col·lecció) d'acostament del text català medieval l'han inclinada a la màxima castellanització, que vol dir sobretot donar als topònims i als antropònims la forma més consolidada en l'ús castellà. Pel que fa a qüestions de llengua més comunes, la traductora diu que, atès que el català de l'època del rei Jaume —període conegut com a preliterari— presentava encara bastant hieratisme, per la finalitat de l'acostament a l'espanyol actual, s'ha permès algunes llicències, com una lectura més fluïda del text amb preferència a un seguiment al peu de la lletra, si aquest resultava forçat. Però no ha volgut deformar la naturalitat de la narració, esborrant-ne la incorrecció sintàctica, tan freqüent en les exposicions orals.

Tot i que no afecta el resultat de la traducció, no puc compartir l'afirmació de l'autora que el català del *Llibre dels fets* pertany al període conegut com a preliterari. Preliterari un text amb una còpia més antiga del 1343, que suposa un original de finals del segle XIII, pràcticament contemporani de les cròniques de Desclot, Muntaner i les obres de Ramon Llull, entre d'altres? Així, quan començaria el període literari? És clar que les delimitacions de tots els períodes històrics sempre poden pecar de subjectives, i a vegades ens trobem amb més d'una interpretació possible. Però ja és força admès d'atribuir el títol de català preliterari al testimoniat per textos que arriben fins a mitjan segle XIII. I encara alguns, molt encertadament, crec, distingeixen entre el català preliterari pròpiament dit, el que apareix barrejat dins de textos llatins, fins al segle X, i l'arcaic, testimoniat per textos ja plenament en català, tot i que demostren menys elaboració formal, fins a mitjan segle XIII. Fóra el de textos com les versions de les lleis visigodes i les *Homilies d'Organyà*. Des de mitjan segle XIII ja tenim català literari.

Pel que fa a les notes, l'autora ja reconeix que, segons els criteris editorials, són restrictives, acceptant només les que es consideren necessàries per a la bona comprensió del text. Una observació referent a les notes: molt sovint, algunes d'aquestes van acompanyades, naturalment, de la citació d'algun llibre o article que les il·lustren. Haig d'agrar a la professora Butiña l'honor que em fa de citar repetidament molts treballs meus sobre el *Llibre dels fets*. Però ho fa repetint cada vegada el títol del treball, i tant aquests com d'altres que també cita ben sovint (Riquer, Coromines, Burns, Pujol) s'haurien pogut incorporar a la bibliografia i ésser citats en les notes només amb el sistema simplificat, ja molt usat, de nom de l'autor, any i pàgina. D'altra banda, tots els estudis meus que cita es varen aplegar, revisats i actualitzats, en el llibre *Vocabulari del Llibre dels fets del rei en Jaume* (València 1999), que, sorprenentment, només cita ja cap al final, a la nota 637 de la pàg. 488, i després a la 700 de la pàg. 520. No el coneixia potser des del començ de la seva obra? S'haurien simplificat i actualitzat les citacions.

Atès que la raó principal del llibre que ens ocupa és precisament la traducció castellana d'un text medieval català —ben especial per a mi—, d'acord amb uns criteris manifestats en la introducció, no sé estar-me de fer-hi alguns comentaris, que m'han sorgit espigolant-hi.

1) No hi ha gaire coherència en la traducció o no de noms de persona. És molt corrent i repetit al *Llibre dels fets* el nom de 'Guillem'. En castellà existeix 'Guillermo'. Però la traduc-

tora ha preferit habitualment ,Guillén', forma antiga potser més usual, val a dir. Però en un mateix capítol 36 apareix també un ,Guillermo de Cardona', enmig del mateix ,Guillén de Cardona' i d'altres ,Guillén' (Cervera, Sasala). Però per què, llavors, surten també ,Bernat Guillem', ,Ponce Guillem', ,Guillem de Cabanelles', i no ,Guillén'? No tradueix ,Bernat' per ,Bernardo', ni ,Arnau' per ,Arnaldo', però tradueix ,Hug' per ,Hugo', ,Exemèn' per ,Jimeno', ,Lop Xemenis' per ,Lope Jiménez'. Tradueix sempre el tractament ,En' per ,Don'. Però per què l'elimina sistemàticament en personatges com ,Rocafort', ,Oliver', ,Probet', ,Rabaza' i sobretot ,Ladrón', que surt una pila de vegades? En català també aquests porten sempre ,En'.

2) Pàg. 59, cap. 7. La frase «beben, con agua o vino, la arenilla pròxima a su tumba», vol traduir el català «beuen ab vi o ab aygua de la pera que raen del seu vas». Però allò que els malalts de què parla el context barregen amb la beguda és l'arena o pols que per devoció a la reina Maria ,rasquen de la pedra del seu sepulcre o sarcòfag' (,vas'), no terra pròxima a la tomba.

3) Pàg. 89, cap. 27. Per què generalitzar ,fiera' per ,lleó'? («A, seyor, lexats-nos aquest lleó!»).

4) Pàg. 93, cap. 30. «Una vez que comimos, comentamos con buen humor», que tradueix «quan haguem menjat, fom molt alegres e dixem que», amb els dos últims verbs no lligats. D'altra banda, tenir bon ,humor', en sentit anímic, és molt modern i aquí resulta anacrònic; i no és ben bé igual ,tenir bon humor' que ,estar alegre'.

5) Pàg. 117, cap. 47. ,Capitán de barco' (Pedro Martel), corresponent a ,còmit de galees', hauria hagut d'ésser ,còmitre de galeras', com ja tradueix el cap. 56 i altres llocs. No és el mateix un ,còmit' que un ,capità'.

6) Pàg. 128, cap. 55. «Entre otros buques y galeones» no tradueix «entre buces e galiotz». Crec que ha sofert una mala jugada de la paronímia. En primer lloc, ,buces' és el plural de ,bus' o ,buça': «barca molt ampla de buc, usada en el segle XIII» (Bruguera, *El vocabulari...*, 66-68). Però a la pàg. 361, cap. 305, i nota 463, ja tradueix bé ,bus' per ,buzo'. En segon lloc, cal distingir entre cat. ,galiot' (o ,galeot') / cast. ,galeota' i cat. ,galió' / cast. ,galeón': són vaixells diferents.

7) Pàg. 132, cap. 57. El mot ,belúmena' és realment un problema. Però després del llarg comentari que jo hi feia a l'edició crítica de Jaume I no crec que ,voluminoso' sigui la millor solució que s'hi pugui proposar. Fer-ne un adjectiu i amb aquest sentit aplicat al vent? El vent pot ésser ,fuerte, intenso, rápido, violento', però ,voluminoso'?

8) Pàg. 132, cap. 57. «Los barcos se arremolinaban» vol traduir «e anaren los lenys en roda». Però en castellà ,arremolinarse' vol dir més aviar ,amuntegar-se, aglomerar-se desordenadament'; ,anar en roda', per contra, significa ,anar sense govern, girar sense control, ésser juguina dels elements'.

9) Pàg. 167, cap. 82. «Era entonces en los aledaños de navidad y año nuevo» tradueix el català «E era en aquell temps entre Nadal e Cap d'Any». Resulta almenys inusual, crec, l'ús de ,aledaños' per a significar ,cercanía temporal'.

10) Pàg. 187, cap. 102. «Entonces nos vinieron a consultar si podían comer carne y nos les dimos rienda suelta diciendo que la podían comer». Veig inapropiada l'expressió ,les dimos rienda suelta' per a traduir el català ,e nós soltam-los que-n poguessen menjar'. ,Soltar' vol dir ,donar llicència, autoritzar', tot i que el rei s'apropià, en aquest cas, d'una facultat eclesiàstica que no li corresponia.

11) Pàg. 235, cap. 155. En aquest capítol apareix el verb ,talar' conjugat nou vegades, a més dels substantius ,taladors' i ,tala'. La versió castellana vol pal·liar aquesta reiteració amb l'ús alternatiu dels sinònims ,devastar, aniquilar, asolar, arrasar'. Calia? Si l'original manifesta en certs moments ,pobresa' lèxica o estilística, segurament pel fet de tractar-se d'un text molt ,oral', per què no respectar-ho'.

12) Pàg. 287, cap. 215. «Una golondrina había hecho su nido dentro del pliego de nuestra tienda». S'hauria hagut de conservar ,escudilla' en la versió castellana, equivalent del català ,escudella': «Una oreneta havia feït niu prop de la escudella en lo endal». L'explicació que dóna l'autora en la nota 373 complica una interpretació més simple i més fidel als fets. El diccionari d'Alcover-Moll ja parla d'aquesta mena d'escudelles: «Cobertora que coronava l'angle

superior d'una tenda de campanya». I cita aquest fragment de Jaume I. Amb la seva forma semiesfèrica, una escudella, posada cap per avall al cim del pal central d'una tenda, escopia enfora l'aigua de la pluja i evitava així que es filtrés a dins per les juntures entre el pal i la tela que l'envoltava. Com certes olletes posades damunt dels pals de paller d'ara. Les orenetes tenen la dèria de fer els nius penjats en racons coberts, com el sota dels balcons, rafals, ràfecs, etc.

13) «¡Cerdo asqueroso!» tradueix el català «Bacalar pudent!». Tenint en compte que en català antic ,bacallar' significa ,pagès pobre' i també ,vilà, home de costums baixos i delictius, brètol', usat sovint com a insult, hauria estat més adient en castellà algun mot com ,villano, bellaco, canalla, bribón, rufián', més que no pas ,cerdo'.

14) Pàg. 333, cap. 266. «Un balletero nos disparó, apuntando al sombrero de sol y al almófar, alcanzándonos en el borde de la cabeza, cerca de la frente». Si la locució ,de part' del fragment català («Un balester tirà'ns e de part lo capel de sol e-l batut donà-ns en lo cap ab lo cayrel, prop del front») podia haver donat peu a més d'una interpretació (que ja vaig discutir i, em sembla, aclarir a *El vocabulari*, 135-136), la de la traductora potser encara és més rebuscada que la de J. Coromines. Sembla que interpreta ,de part' amb un valor verbal, com si el balester apuntés exactament al ,capell de ferro'. Interpretant-ho amb molta més simplicitat, un balester va tirar i va tocar el rei allà, com hauria pogut tocar-lo en un altre lloc. A més, la versió castellana no sols omet el mot ,cayrel', ,projectil o dard de la ballesta', sinó que ,el borde de la cabeza' sembla traïr una confusió de ,cairell' amb el parònim ,caire, ,costat, cantell', castellà ,borde'.

15) Pàg. 338, cap. 273. La versió castellana ha seguit l'error inexplicable de l'edició de Casacuberta, de citar un ,Michel Pérez d'Íxer' (traduït per Miguel Pérez de Híjar), quan tots els manuscrits diuen ,d'Isor'. D'altra banda, es tracta d'un personatge no identificat.

16) Pàg. 490, cap. 485. Si el text català diu «un arch blau e vermell d'aquests que dien de Sent Martí» (els altres manuscrits diuen ,de Sent Joan') i la traductora precisa en una nota «como se denomina en Murcia (según el *Diccionario* de la Real Academia Española)», per què no deixar-ho així, en lloc de traduir-ho pel més trivial ,arco iris'?

Espero que la professora Júlia Butiñà em sàpiga comprendre aquests comentaris, potser també discutibles, venint de qui no ha pogut evitar de familiaritzar-se amb l'obra de Jaume I i d'agafar-li un afecte tot particular. D'altra banda, cal reconèixer que traduir en castellà un text català medieval com aquest, amb els equilibris que cal fer entre ,nova et vetera', no és bufar i fer ampolles. I, malgrat tot, crec que la nostra traductora ha aconseguit en conjunt un bon resultat, sobretot tenint present les intencions de la «Biblioteca Universal Gredos». La podem felicitar perquè els lectors de llengua castellana podran gaudir del que té d'interessant el *Llibre dels fets*, les memòries, del rei En Jaume.

Jordi Bruguera

Pedro LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de València y de las Cortes en el siglo XIII*. [Prólogo de Mariano PESET] (Biblioteca Valenciana. Institvtione), València, Generalitat Valenciana 2001, 372 pp.

El pròleg del prof. Peset recorda el bon moment dels estudis històrics a la Universitat de València, hereus de Miquel Tarradell i Joan Reglà, d'Emili Giralt i Antonio Ubieto, i fomentats per Joan Fuster i Manuel Sanchis Guarner, empena que també ha arribat als estudis d'història jurídica valenciana, de la qual seria mostra aquest volum, l'aportació del qual és resumida en dues pàgines (13-15).

El volum, escrit abans del 1993 i després posat al dia (49, nota 51), és dividit en dues grans parts, l'estudi introductori (17-102) i l'edició del text dels *Furs* primitius i les seves rúbriques (107-368).

En les pàgines introductòries l'autor el planteja es treball indicant que després de la (re)conquesta de València, durant la segona meitat del segle XIII la configuració de les noven-

ganes corts i l'elaboració del *Costum* primer i dels *Furs* del Regne de València, després, seguí camins paral·lels, que ell vol exposar als lectors.

El primer capítol és dedicat a les corts, essent les úniques detalladament conegudes pel *Llibre dels fets* del rei Jaume I de Barcelona 1228 (cort de conquesta), prèvies a la campanya de Mallorca; no ho són les de Montsó 1236, però les ciutats que més ajudaren el rei foren les que tingueren barri propi a València, extrem documentat en el *Llibre del repartiment*; la reunió del 1283 en què Pere el Gran demanava ajut per a defensar la terra de la invasió francesa en la Croada contra Catalunya, no hauria estat cort (23-35). No hi hauria hagut, doncs, corts de València en la segona meitat del segle XIII.

L'autor, basat en la presència de gairebé els mateixos noms entre els signants de les corts de Montsó, del 1236, i en la promulgació del *Costum* (43-44), considera que aquest fou publicat poc després de conquerida la ciutat de València, almenys dins l'any 1238 (40) en presència dels mateixos síndics que havien actuat a Montsó, sense, però, que aquesta presència signifiqui que en aquells moments fou celebrada una cort (42). Aquell text inicial hauria estat reformat a Morella el 1250 aprofitant una estada del rei; allò que era un text municipal es convertia en llei per al regne i en endavant ja només s'anomenaria *Furs* (49-59); l'autor transcriu en apèndix a aquest capítol els fragments comuns als *Furs* i a la documentació datada entre el 1239 i el gener del 1250, és a dir, aquells fragments que passaren dels documents als *Furs* amb motiu de la dita reforma del 1250 (60-67).

El capítol III resumeix les successives corts valencianes (o les reunions similars): 1261, 1266, 1271, 1273, 1274, 1276, 1281, 1283, 1286, 1292 i, ja en el segle XIV, 1302. L'autor hi va assenyalant aquells actes que afecten *Furs* o corts, com el compromís reial pres el 1261 per als successors, de convocar corts i jurar els *Furs* al començament de cada regnat (71); el 31 de març del 1261 els tres traductors al català escrivien l'èxplícit 'a llur treball (73). El 1266 arribarien noves precisions forals i l'acceptació de l'impost del morabatí (74); el 1271, les darreres correccions i esmenes als *Furs* en temps de Jaume I; hi hagué amnistia general per als qui no havien complert les condicions de concessió de propietat (70-71); la Cort General 1273 a Alzira fou afectada per les tensions entre Jaume I i l'hereu infant Pere (per la partició dels regnes?) (80-81); les del 1276 eren determinades per la necessitat de respondre a l'alçament d'Al-Azraq (82); el 1281 encara hi hauria alguna esmena als *Furs* (83-84); el 1283, [en plena crisi posterior a les Vespres Sicilianes], només fou present el braç reial i es promulgà el *Privilegium Magnum* amb setanta-dues concessions (85-86); el 1286 seguïen les tensions i les dificultats (87-89); el 1292, sembla amb només el braç reial, foren confirmats els *Furs* per Jaume II, qui el 1302 promulgava en corts la concessió de vint furs nous en el *Privilegi capitular* (90).

Les darreres pàgines de l'estudi introductori són dedicades a assenyalat dos problemes entorn les corts vinculades amb l'aprovació i les addicions i correccions dels *Furs de València*: el de la periodicitat, on hom pot constatar una certa tirada a celebrar-les cada deu anys, i la representativitat, en principi creixent, tant en braços com en poblacions de reialenc (93-98).

Les pàgines de la conclusió (99-102) plantegen un gran problema. L'autor presenta el naixement i aplicació del primitiu *Costum* com si s'hagués tractat d'una decisió de Jaume I, que potser es podria haver estalviat, si ell hagués volgut mantenir l'estructura constitucional de la societat islàmica: «el rey consideró imprescindible transformar aquel marco jurídico» (99): hauria pogut no considerar-ho imprescindible? O, dit d'altra manera: era compatible una societat cada vegada més influïda pel dret romà amb les estructures islàmiques? L'autor, acceptant una observació d'Arcadi García, considera que ja el *Costum*, recolzava en «la libertad personal, la propiedad libre, las exenciones fiscales, la garantía de una justicia pública e independiente de coacciones y violencias, el sentido jurídico realista y el proteccionismo económico» (99). Aquests principis, eren integrables i digeribles dins una estructura social basada en l'*Alcorà*? I Jaume I es plantejà mai de debò la hipòtesi de llur possible simbiosi? El fet mateix que tant el primer *Costum* com els posteriors afegits i correccions que desembocarien en els *Furs de València* estinguin vinculats a la cort representativa de les noves institucions, diu que el Regne de València sorgit de la (re)conquesta incloïa, ultra el rei, cosenyors seus i ciutadans amb res-

ponsabilitat configuradora de les lleis: quines eren les formes de corresponsabilitat en les estructures islàmiques?

En aquest sentit, és normal que hom compari la constitució política dels *Furs* amb les descripcions sobre les aigües, que en aquest volum consten fetes «segons la forma e-l estat e la manera antiga» (347, 4), i en l'estudi de Thomas F. Glick, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*,² «segons que antiguament és e fo stablit e acostumat en temps de sarrahins» (435, nota 26): si per a les aigües i llur ús hi hagué continuïtat pràcticament absoluta, per a l'estructura política del Regne de València, la nova realitat exigí lleis, texts i llengua noves.

Només en dos manuscrits, ultra edicions modernes, s'havien conservat aquells texts: el de Benifassà, ara perdut, però encara existent el segle XVII, i el de l'AMV, base de l'actual edició (105) o transcripció (107); de fet, en les pàgines 108-368, tenim una senzilla transcripció, en la qual només és ben visible una variant, la dels complements al costum primitiu introduïts en les corts de 1261 i 1271, que són impresos en lletra negreta.

Encara que poques, a la transcripció s'hi han esmunyit algunes grafies que semblen no respondre al text del manuscrit, del qual són reproduïdes dues pàgines en les 104 i 108 del llibre i que, segons que es pot deduir de l'explicació de les pàgines 105-106, ha estat pres com a base de l'edició que ens ocupa: comparat el text manuscrit d'aquestes pàgines amb la transcripció, he pogut notar els canvis següents: en el text de la pàgina 93, corresponent a la reproducció de la 104, i en la línia 6, el ,com' de l'edició, al manuscrit és ,con'; en la línia 8, ,espirituals' ha d'ésser ,esperituals' (com en la línia 20, on el mot és ben transcrit, car la ,p' té en ambdós casos la línia per damunt el pal); línia 15: ,qui tenen en lur', una de dues, o la ,qui' no té la ,-'i', o, si la té, sembla que cal llegir ,qui tenen lur'; en la mateixa línia ,donat' no és clar; i en la línia final ,de Uge'll' és ,d'Urgel'; en la pàgina 225, corresponent a la pàgina manuscrita de 108, en el títol ,QUE' és al ms., ben clar, ,qui' (com en el fur núm. 2, lín. 1, i en el fur núm. 3, també núm. 1); en el fur 1, línia primera del text, ,o los' és al ms. ,o-ls'; en la línia segona del mateix fur ,senyor' ha d'ésser ,senyors'; i en la següent pàgina 226, fur núm. 8, línia 3, ,respondre' de l'imprès és ,reprendre' al ms.; i en la línia 4 del mateix fur, ,serà' diu en el ms. ,sia'.

El penúltim dels casos acabats d'esmentar posa un ulterior problema d'edició: el de la correcció que l'editor pot estar gairebé obligat a introduir sota la seva responsabilitat; en aquell cas és enraonat de suposar que qui ha canviat el ,reprendre' pel ,respondre' tingui tota la raó, però calia dir-ho a fi que el lector sàpigui què té d'avant els ulls; cosa que normalment té un lloc assignat en les edicions de texts: l'aparat crític; i el cas que ens ocupa diu que el tal aparat no hauria hagut de mancar en aquesta edició.

Amb raó l'autor es queixa en el capítol inicial de la manca de documents relatius a la cort de Montsó del 1236, però creuria que si hagués esgotat les possibilitats ofertes per arxius de Catalunya, segurament la queixa hauria estat atenuada, car no sembla pas que la documentació coneguda de l'autor hagi dita la darrera paraula sobre les actes i acords d'aquella reunió; em permeten de dir-ho els dos registres que trobo en l'*Índex Vell* de l'arxiu metropolità de Tarragona, pels quals som informats de tres coses: 1) que fins a la invasió francesa s'hi conservaven dos documents de l'octubre del 1236, d'on almenys es dedueix que aquella cort tingué continuïtat en una de Lleida de novembre del 1236; 2) que els registres dels dos documents estableixen en la zona on vigia la moneda jaquesa una forma de col·laboració econòmica a la conquesta de València i a d'altres empreses del rei; la vigència de les constitucions de Pau i Treva; i el compromís reial de dotar la Seu i les altres esglésies de València dins i fora la ciutat i de donar a l'església «totes les heretats pertanyents a les mesquites»; i 3) sabem els noms d'alguns dels assistents: degué haver-hi els bisbes d'Osca, Saragossa i Lleida i els mestres del Temple i de l'Hospital ja que foren ells qui plantejaren el conflicte del monedatge; però també consta que hi fou present sant Ramon de Penyaforç i els superiors de dominics i de franciscans (RAMON/RICOMÀ, Tarragona, Diputació 1997, 9, núms. 9 i 10); almenys la sentència arbitral relativa al monedatge de jaquesos s'hauria d'haver conservat en els arxius d'Osca, Saragossa i Lleida i en els de Templers i Hospitalers. També hi ha notícia d'una cort de València l'estiu del 1244 (10, núm. 13).

Tornem a l'edició de Pedro López Elum. Atesa la importància d'aquells primitius furs, li hauria escaigut un vocabulari final o taula de mots; el possible estudiós, al qual, almenys també, si ja no principalment, és destinada una edició dels primitius *Furs de València*, s'hauria pogut adonar amb facilitat de les riqueses verbals que aquests enclouen, com per exemple, l'infinitiu ,leer' a 225/LXXXIV/2/1 dins el sintagma ,leer e poder', és a dir, llicència i poder (,leer' no és un castellanisme [que, de més a més, ací no té cap sentit], ans un arromançament del llatí ,licere', que no és pas un àpax en català medieval, tot i que el sintagma dels *Furs de València* no és recollit per l'Alcover-Moll, s. v. ,lleer'). Ara, però, anar a la recerca de perles com aquesta en un text de més de 250 pàgines és com cercar una agulla en un paller, cosa que la desitjable taula de mots facilitaria.

És de doldre que un text tan important no hagi estat donat en una edició que, almenys quant al text, fos absolutament fidel i segura. Cal suposar que prest es presentarà l'ocasió d'una edició nova, ocasió per a sotmetre el text dels *Furs* a una revisió, que ens en doni una transcripció intirllable. En felicitaríem de tot cor l'autor i ningú no deu estar tan ben preparat per a ésser-ho com Pedro López Elum.

Josep Perarnau

Ricardo CIERBIDE, *Edició crítica dels manuscrits catalans inèdits de l'orde de Sant Joan de Jerusalem (segles XIV-XV)* (Textos i documents, 34), Barcelona, Fundació Noguera 2002, 484 pp.

Poques manifestacions de la realitat medieval deuen cridar tant l'atenció com els ordes militars, a la base dels quals hi havia una barreja ara tan indigerible com la professió de vida de perfecció evangèlica i l'aplicació de la violència en la guerra. Potser per això es multipliquen els estudis a ells dedicats (Templers, Hospitalers, Teutònics, Montesa, Alfama), un dels quals hem de presentar als nostres lectors; té el valor afegit d'haver estat preparat per un estudiós basc treballant al seu país.

Actualment són sis les còpies més o menys completes dels llibres, en els quals cada casa de l'Hospital conservava la memòria tant dels orígens de l'orde com de la legislació emanada dels successius mestres, i l'objectiu de l'autor és el d'«oferir al lector la versió crítica dels manuscrits inèdits catalans, triant com a text base el manuscrit de Perpinyà» (12: Médiathèque Municipale, 6518/29), afegint en l'estudi introductori «una notícia succinta de la fundació de l'orde» (13), en les pàgines 15-21.

En realitat, el volum té una primera part en la qual trobem un resum de la fundació de l'orde de Sant Joan de Jerusalem dins el moviment occidental posterior a l'any 1000, de peregrinació al Sant Sepulcre (15-21). Segueix una detallada exposició de l'estructura del dit orde militar, on són presentats tots els serveis i la corresponent jerarquia de càrrecs (21-66); el tercer apartat de la introducció sintetitza allò que era la Castella d'Amposta, centre del priorat de Catalunya, sobretot després que, extingits els templers, l'Hospital de Catalunya rebé tota llur herència a partir del 1317 (67-76); l'arxiu unificat es conservava en el convent barceloní de Sant Joan de Jerusalem i ha fet cap a l'Arxiu Reial o ACA (77-80), i, ultra Madrid, AHN, on també féu cap documentació de Sant Joan a través de Montesa, hi ha volums esparsos en d'altres fons com l'Academia de la Historia (79, nota 194), i els que conserven algun dels sis exemplars catalans relacionats amb el volum que ens ocupa i que per aquesta raó són descrits amb detall: Perpinyà, Médiathèque Municipale, 6518 (81-82); Tolosa de Llenguadoc, ADHaute Garonne, H-13 (82-95); Barcelona, ADB, 1443 (95-103); Madrid, AHN, cod. 593-B (103-115); Barcelona, ACA, lligall 686 (!) (115-118); i Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3136 (118-119).

L'edició es basa en l'exemplar de Perpinyà, entre d'altres raons pel fet de transmetre documents o notícies de fins a darreries del segle XIV; és en català, fora d'algun cas en què, per tractar-se de documentació pontifícia, és transcrit el text llatí, però traduït en català (168).

El cos del volum comença amb dues informacions prèvies: *Aquests són los noms dels maestres qui són estats en santa religió del Hospital de Sant Joan de Jerusalem*, que no és una simple llista, ans

normalment un resum de l'actuació de cada un dels trenta-un grans mestres fins a mitjan segle XIV (127-133); segueixen les *Rúbriques de la regla e establiments de la santa Maysó del Hospital de Sent Johan de Jerusalem*, on sota cada un dels Mestres són aplegats els títols dels 'establiments' decretats durant el seu mandat (133-152); al llarg del llibre són esmentats 'los veyls establiments' (260/XIII). I de la mateixa manera que són ordenades les rúbriques, segueix la disposició dels respectius preceptes.

Entre la pàgina 155 i la 462 tenim la transcripció dels centenars de preceptes que cap a darreries del segle XIV constituïen el cos jurídic de l'orde militar de Sant Joan de Jerusalem. Algú, en llegir la majoria d'aquestes determinacions, potser en qüestionarà l'encert de l'edició, atès que no sols no es tracta de cap obra dels grans autors d'aquell segle, ans encara ni tan sols no és una obra mínimament literària. Però la seva vàlua rau, si no m'erro, justament en el fet que una gran quantitat d'aquestes prescripcions decidides en capítol general sota el respectiu Mestre es refereix a coses o a detalls molt concrets, que permeten de conèixer amb tota precisió i minúcia la forma de comportar-se dels cavallers del dit orde militar o de les persones que vivien amb ells o s'hi relacionaven, i que el dit coneixement és acompanyat o formulat amb el vocabulari viu d'aquell moment; dit d'una altra manera: no sols som informats fins als mínims detalls de vida col·lectiva i d'activitat d'aquells cavallers, ans encara sabem com en deien en llengua catalana.

Heus-ne alguna mostra, trobada a l'atzar: a la pàgina 187, 'encombrar' per 'contradir'; a la pàgina 214 veig tres vegades el mot 'tricolore, -és' (per cert, és 'tricolore o tricoplé, és a dir, 'tricolor, -ers?') i a la 478 una explicació del sentit, sense, però, precisar on va l'accent. És al DCVB? Hi és 'turqueman' (319) amb sentit de 'bèstia de càrrega' (478)? Per això seria desitjable que, ultra les explicacions de les pàgines finals (462-478), existís un vocabulari dels mots i expressions, que no són integrats en el dit diccionari. En posaré alguna mostra: què vol dir 'ésser en setena' (223/I i en les dues pàgines finals: 461-462); o 'confirmar a la francesa' (245/XL); o 'fer aflicció' 8244/xxxvii), 'fòrchies' (270/III), 'ensencives' (303/II/2). També és veritat que de vegades no caldria donar explicacions en les pàgines finals, com en el cas doble de 'çeyla' (470), on tenim una vulgar 'sella', el primer guarniment que hom posa a un animal en ensellar-lo, i que, tractant-se de cavallers de Sant Joan de Jerusalem, és normal que la 'sella' pensada per a entrar en combat fos diversa de la vulgar, aquesta destinada a tivar un carro. En algun altre cas, és difícil d'encertar quina és la paraula, com en els estranys 'ser reynts' (277/10), que en la pàgina següent s'han convertit en vulgars 'serrahinats' (278, línia 2).

La reproducció d'una pàgina del manuscrit (59) permet de comparar-la amb la seva transcripció, exercici prou més interessant pel fet que l'original conté llatí i català (439-440); són en llatí les quatre darreres línies del paràgraf CLXI, p. 439: a la línia 4 del final, 'Domine' ha d'anar seguit de punt, ben clar en l'original; en la línia següent (3), després d',inferi.', segueix: «Erue, Domine, animas eorum.»; a continuació 'Deus' és 'Domine'; al final de la ratlla, la paraula 'veniat.', ha d'ésser seguida de: «Dominus vobiscum. et»; i en la darrera línia llatina: 'singulis' ha d'ésser 'famulis'; i després del final 'nostras', cal afegir, etc.'. M'atreuria a demanar que els responsables de l'edició es mirassin amb calma les dues pàgines llatines 166-167: línia 1: 'memoriam licet' < 'memoriam. Licet'; lín. 2: 'loca et ecclesiastica' < 'loca et [ací ha d'anar un substantiu plural, potser 'bona'] ecclesiastica'; lín. 4: 'disponentem Domino' < 'disponente Domino'; 'tam' < 'tamen' (?); lín. 6: 'per ut' < 'prou'; lín. 7: 'tempora?'; lín. 8: 'e esempta' < 'et exempta'; 'per ut' < 'prou'; lín. 10: 'primun' < 'primum'. Com a mostra, aquests casos ja deuen ésser suficients per a demanar una bona revisió.

La part catalana no és tan deficient, però no hi manquen les faltes; i així, ja en la primera pàgina del text, lín. 5, el 'qua' inicial ha d'ésser 'qui' (el manuscrit porta una 'q' amb 'i' sobreposada, de manera que no sé d'on pot venir la 'a'; 'trametà' ha d'ésser 'trameta', i al final del paràgraf manca 'AMEN'; la primera línia de la pàgina següent, 156, 'gitan' ha de fer 'gità'n', i en la tercera 'quel' ha d'ésser 'qual' (l'abreviatura és una línia horitzontal amb dents de serra); set línies més avall, trobem 'si fa dormí' que hauria d'ésser 'sí s'adormí'; i 'pres' ha d'ésser 'prés'; saltem sis línies, trobarem 'mes', que no és un mes de l'any, sinó el participi pretèrit de 'metre' i, doncs, 'mès'; i si ara fem un gran salt, en la darrera línia de text de la pàgina 439 llegim: «en

querer dels deuen deutes...» quan caldria llegir: «enquerer si éls deuen deutes...»; el sentit del paràgraf resultaria més clar i així, l'el' repetit en les línies 2 i 3 de la pàgina 440, hauria de fer ,él', i en canvi el de la línia 5: ,el emfermer' ha d'ésser ,e-l emfermer'; el ,de sus' de la línia 8 hauria de dir: ,desús'. Com a mostra, ja n'hi ha prou.

És de doldre que, tal com el lector comprèn, l'edició d'aquest text, que sens cap mena de dubte enriqueix la informació sobre la literatura catalana medieval relacionada amb ordes militars, sigui tan fàcilment vulnerable. No perdem la confiança que les edicions futures de texts semblants hagin perduda aquella vulnerabilitat.

Josep Perarnau

Raimundi LULLI, *Opera latina 49-52: Liber de Sancta Maria in Monte Pessulano anno MCCXC conscriptus, cui Liber de passagio Romae anno MCCXCII compositus, necnon brevis notitia operum aliorum incerto tempore ac loco perceptorum adnectuntur*. Ediderunt Blanca GARÍ e Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CLXXXII. Raimundi Lulli Opera latina, XXVIII), Turnhout, Brepols 2003, XXIV i 370 pp.

Anthony BONNER, Maria Isabel RIPOLL PERELLÓ, *Diccionari de definicions lul·lianes-Dictionary of Lullian Definitions* (Col·lecció Blaquerna (!), 2), Barcelona i Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona i Universitat de les Illes Balears 2002, 296 pp.

La narració biogràfica de la *Vita coaetanea* salta del 1275 al 1287 (els dotze anys de l'activitat, crisi i tancament provisional de Miramar, però també els de les Vespres Sicilianes i de la Croada del papa i dels reis de França i de Mallorca contra Catalunya, segurament vinculada amb la crisi de l'esmentada Escola Àrabica lul·liana) com si el protagonista no hi tingués res a dir o hagués sofert amnèsia; les pàgines de la introducció (IX-XV) informen d'allò que succeí durant aquells anys en què, entre d'altres extrems, Llull intentà de convèncer els papes (i algun rei) a posar-se davant l'empresa de la conversió dels infidels.

Presentats els manuscrits on es troben còpies dels texts publicats en aquest volum (XVI-XVIII) i la llista de les obres de referència (XIX-XXIV), entrem immediatament en el primer text, el *Liber de sancta Maria*. L'editora li ha dedicada una introducció de trenta pàgines (3-33), en la qual parteix de la integració de Maria en l'ordre de creació i d'Encarnació: «Creación y recreación son dos partes del mismo acto y María es un elemento esencial en esta doble acción divina» (4), que es realitza i manifesta en compassió, misericòrdia i maternitat. Llull hauria escrit el *Llibre de Santa Maria* a Montpeller el 1290 (17), amb una estructura metodològica de preguntes i respostes entre tres dames (Lausor, Oració, Intenció) i un ermità, en la qual l'autor hauria cercada una concentració de les tres arts més recents, la demostrativa, la inventiva i l'amativa (18-19; cf. 22, nota 72), sense excloure'n qualque element autobiogràfic (20). El text català original hauria tingut dues traduccions llatines, un i altres conservats en una quantitat considerable de còpies medievals en català i llatí, i, ja en els segles moderns, en edicions, també de la traducció castellana (25-33).

El *Liber de sancta Maria* és com una simfonia a tres o quatre veus, les de Lloança, Intenció, Oració, dirigides per l'Ermità, que personifica el mateix autor i, mitjançant les seves preguntes (60-61), que parteixen de les trenta definicions de conceptes, els divuit primers dels quals són els principis absoluts i relatius de l'Art lul·liana', dirigeix tota l'obra; les dames ,canten' la part corresponent en cada un dels trenta capítols, més doctrinal la de Lloança; la Intenció insisteix a assenyalar amb narracions d'exemples, allò que correspon a la primera intenció, existencialment superior a la segona; i l'Oració demana l'ajut de la Mare de Déu per a posar-ho en pràctica.

Sota aquesta escenografia trobem autèntiques perles, com és ara la declaració que les argumentacions lul·lianes no donen la fe, a la qual ens referirem més avall; o, ja en camp mariològic, la declaració sobre les relacions entre maternitat divina i recreació (175, líns. 170-188). Però en aquesta recensió comuna al *Liber de sancta Maria* i als texts *De recuperatione Terrae Sanc-*

tae dels anys 1291-1292, és particularment interessant de trobar en el primer escrit allò que, tal com veurem, serà un dels perns del segon, el de la queixa davant el ,mal estat del món', que en el primer serà constantment descrit sota els punts de vista de cada tema i resumit mitjançant la doctrina lul·liana de la primera i de la segona intenció, en el sentit que aquella situació deplorable es pot definir com la degradació d'allò que ha d'ésser primera intenció en segona i al revés (42-43).

* * *

En aquest punt s'escau de concentrar uns instants l'atenció en el llibre que porta el segon títol. Els autors hi han aplegat, seguint l'ordre alfabètic que correspon a un diccionari, els conceptes que han estat definits en els diversos llibres lul·lians amb totes les definicions que s'hi troben (69-98), on no manquen les trenta del *Llibre/Liber de sancta Maria* (72/III.7). És digne de tot elogi el fet de cridar l'atenció sobre la importància de les definicions per a la comprensió de la doctrina de Ramon Llull; segueix essent-ho l'esforç posat pels autors a assenyalar la integració de les definicions en el desenvolupament i la dinàmica de l',Art' (40-56), però ells mateixos reconeixen que hi ha obres (i en concret el *Llibre de Santa Maria*) en les quals no és aplicat l'esquema general. I val a dir que al crític li hauria plagut d'allò més trobar alguna explicació del fet que, justament el llibre que ens ocupa, tracta o se serveix de les definicions de manera ben particular, com de punt de partença damunt el qual incideixen, cada una a la seva manera, Lloança, Intenció i Oració, ultra l'Ermità amb les seves preguntes. Aquesta constatació demostra que la dinàmica (o les dinàmiques) que Ramon Llull aplica a les definicions és o són molt més àmplies que les que hom pot aprendre en el llibre que ens ocupa. I és de dol-dre, no sols perquè ens deixa insatisfeta la gana de saber, ans també perquè sembla confirmar una tendència, ja assenyalada en aquestes pàgines del volum XXII (2003), 574, a atribuir el màxim d'importància a l'esquema estàtic de l',Art' en detriment de la seva dinàmica. Una major atenció a casos per ventura poc ,artístics', com el dels trenta capítols del llibre que ressenyem, segurament hauria fet més justícia a la riquesa dels registres literaris lul·lians i certament hauria contribuït a enriquir els coneixements dels lectors. Augurem que, si es presentés una altra ocasió, aquesta fos aprofitada.

* * *

La segona part del volum de CC és dedicada als dos texts amb els quals Ramon Llull manifestà la seva reacció i la del poble cristià davant la pèrdua del darrer cap de pont a Terra Santa el 1291, Sant Joan d'Acre, texts amb els quals una vegada més demanava al papa que es posés davant en l'esforç comú *De recuperatione Terrae Sanctae*. La llarga introducció al tema (257-322) recorda primer les interpretacions de fractura entre la missió i l'ús de la força (com les que limiten aquest ús al temps posterior a la pèrdua de San Joan d'Acre), enfront les quals Domínguez creu que les successives posicions lul·lianes sobre el tema tenen «una profunda coherència» i que la caiguda d'Acre no hauria produït un trauma tan profund (262); així ell primer esquemmatitza les explicacions dels autors entorn el binomi ,missió-croada': uns exposen la realitat de la croada i intenten d'encaixar-hi algun text lul·lià; d'altres, apleguen texts lul·lians, a partir dels quals «pretenden dilucidar, sistematitzar y aclarar las ideas lulianas sobre la cruzada» (254); l'autor, per la seva banda, presenta unes «divagaciones introductorias» (266), en les quals declara limitar-se a «aportar algunas reflexiones sobre el contexto histórico-ideológico» en què aquelles posicions foren formulades (267).

Les dites ,divagacions-reflexions' comencen constatant l'impacte de la pèrdua de Sant Joan d'Acre, que, però, no hauria tallada la continuïtat del tema teòric de la ,croada', car «todas las empresas anunciadas o llevadas a cabo por la cristiandad occidental contra los musulmanes en el Oriente mediterráneo en los años posteriores a la toma de Acre no sólo siguieron empleando la misma terminología, sino también conservando todo el bagaje ideológico que sirvió para fundamentar el hecho y el ideario cruzado en los dos siglos anteriores» (268), continuïtat que

l'autor va exposant en resumir la ideologia de la cúria romana en relació a la croada, vista com a ocasió d'exercir i manifestar la supremacia papal, que hauria qualificat de ‚passagium‘ tota acció bèl·lica no sols contra infidels, ans també contra càtars i albigesos, contra Frederic II Hohenstaufen i gibel·lins (272: [o contra Catalunya després de les Vespres Sicilianes]). Llull, en canvi (i ací l'autor s'autodefineix), «desde la primera hasta la última de sus propuestas... propone una visión genuina, quizá trasnochada y utópica, que no sólo tiene como fiel calibrador el Santo Sepulcro sino también el entorno musulmán y, lo que se podría denominar, obstáculo intermedio cismático al viaje de Ultramar» (273).

Les pàgines següents resumeixen les crítiques de l'opinió pública contemporània, també contra la mateixa empresa de ‚croada‘, però sobretot contra els abusos que s'amagaven sota les grans sumes de moneda que l'empresa proporcionava, i de les quals els reis eren els primers assedegats i els papes els primers interessats a tenir-los lligats complaent-los (276-281); també una sèrie de publicacions sobre el tema escrites entre els dos concilis de Lió (1274) i de Viena (281-291). La darrera secció pròpiament introductòria informa sobre la personalitat de Nicolau IV, al qual anava destinat el *Llibre de passatge*, i sobre les seves preocupacions relatives a situacions vinculades al camp tradicional de la croada: els grecs, els tàrtars i l'estat de Terra Santa, tant abans com després de la pèrdua de Sant Joan d'Acre (292-302).

La introducció s'acaba amb un ampli resum tant del curt *Quomodo Terra Sancta recuperari potest* (303-307), com del *Tractatus de modo convertendi infideles* (308-315), al final del qual l'autor es pregunta quin dels dos escrits és anterior (315-316) i manté l'ordre donat pel manuscrit de París, BN, lat. 3174 i reproduït al començament d'aquest paràgraf (1: *Quomodo...*; 2: *Tractatus...*), sense fer cas que el de Sevilla, Colombina, 7-3-41, segueix l'invers (1: *Tractatus...*; 2: *Quomodo...*). L'ordre de les còpies en els manuscrits no és important, sí que ho és la prioritat o posterioritat dels dos escrits entre ells, tal com anirem veient. Per això, en unes meves pàgines absolutament contemporànies que l'autor no pogué conèixer (eren publicades el 2002 i les de l'autor són del 2003), un servidor vaig optar clarament per l'altre ordre, fent cas de la referència del *Quomodo...*, a l'«alia [ordinatio], quam fecimus hic infra, que magis generalis est quam ista» (331, línies 80-81), i vaig col·locar el *Tractatus...* abans del *Quomodo...* (ATCA, XXI (2002), 176-181); aleshores, però, només m'interessava la insistència de Llull a demanar escoles de llengües i per això no insistia en la relació entre els dos texts.

Ara, però veient que el prof. Domínguez no ha fet cas de la paraula ‚ordinatio‘ (la transcriu un parell de vegades dins breus fragments a la pàgina 313, i l'equipara al ‚plan de Ramon‘ en el primer fragment i al ‚plan‘ en el segon), començaré deplorant que el dit professor no s'hagi adonat que l'ordinatio, esmentada per Ramon Llull, no és un ‚pla de Ramon Llull‘, ans havia d'ésser una llei, tal com demostra el fet que hagi d'ésser promulgada amb abast universal i estable (*Tractatus*, p. 340, lín. 74: ‚per universum mundum publicata‘; cf. 347, lín. 113), una llei que la *Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels* defineix com a ‚decretal‘ (ATCA, I (1982), 34, lín. 30), i, com la de les decretals, la seva vigència no havia de desaparèixer amb la mort del papa promulgant (*Tractatus*, p. 338, línies 38-40), ans perdurar «quousque propositum consequeretur de subiugando universum mundum Ecclesiae romanae et sacrosanctae» (340, línies 75-76). Ramon Llull utilitza el mot com a substantiu en casos diversos, o com a verb (‚ordinare‘), i el repeteix una quarantena de vegades entre els dos texts (entre les quals no s'ha de comptar l'ordinatiois' del *Quomodo*, 330, lín. 71, que no és una llei papal, ans la disposició de les unitats sarraïnes d'atac).

La quarantena esmentada presenta una gran diversitat, perfectament ordenable a partir d'un parell o tres de fragments que defineixen el punt cèntric de la dita ‚ordinatio‘:

«Finis quare Deus creavit mundum, est ut ipse cognosceretur et diligeretur, ut sic mundus in bono statu consistere non potest, nisi se habeat ad illum finem, quare creatus est. Reducere mundum ad praedictum finem consistit in ordinatione praedicta, quia in ipsa ordinatione praedicta sunt principia et media, quae conueniunt ipsi fini et sunt de sua natura...» (*Tractatus*, 345, línies 32-47).

«Reducere mundum ad finem, quare creatus est, possibile est; et illa possibilitas in altitudine bonitatis, etc., consistit non in infirmitate earum... Patet, ergo, quod sine ordinatione praedicta mundus ad suum finem reduci non potest secundum potestatem humanam» (*Ibid.*, 349, líns. 8-14).

L',ordinatio', doncs, i amb ella els dos tractats lul·lians, apunten alt, molt més amunt que a la simple ,recuperatio Terrae Sanctae' (que, d'altra banda, sembla concretar-se en una operació sobretot damunt Grècia: 337, líns 4-5; 331, lín. 82): apunta i apunten a l'objectiu lul·lià màxim, al fet que el món pari de trobar-se en mal estament i s'encamini vers el ,bon estament'.

Elaborar una tal ,ordinatio' recau, sens dubte, en la responsabilitat de la jerarquia eclesiàstica, sobretot en la del papa, però també en la de les altres autoritats:

«... propter hoc exaltauit Deus personas in hoc mundo communes, sicut summum pontificem et fratres eius, praelatos, reges et barones, ut in uniuerso fieret ordinatio, quod quilibet homo de toto suo posse cordis et animae Deo seruiret, qui totum hominem requirit et particulariter (et?) in uniuerso. Et, si ordinatio praedicta et ea quae ad ipsam pertinent fieret, non uideretur quod altior ordinatio possit fieri ad finem, qui est sine fine, scilicet ad seruendum Deo et dignitatibus eius in bonitate, magnitudine, aeternitate, etc.» (*Ibid.*, 347, líns. 111-118).

I encara:

«Oportet, ergo, quod summus pontifex et fratres eius et alii uiri ualentes ordinent ita magnam et altam ordinationem, quod totus mundus in uia ueritatis deueniat, ita quod magnitudo multo magis sit infusa in bono quam in malo, et in scientia quam in ignorantia et in uero quam in falso; et sic de aliis. Haec autem fieri potest secundum praedictam ordinationem» (*Ibid.*, 348, líns. 150-155).

No cal dir que dins l',ordinatio' universal, que col·loca totes les coses en el seu lloc i en la direcció correcta (i només dins aquest marc), figura la ,recuperatio Terrae Sanctae', que en la seva part missional amb la frase «iuxta ordinationem datam supra in tertia parte» (*Tractatus*, p. 345, lín. 22), ,ordinalitza' tot el programa missional exposat en la tercera part del *Tractatus* (pp. 340-344), de la mateixa manera que la frase «si autem ista ordinatio praesens...» (*Quomodo*, p. 331, lín. 80; cf. *Tractatus*, p. 340, lín. 73) transforma en ,ordinatio' tota la correcció del pla bèl·lic de les dues primeres parts del *Tractatus* (336-340) introduïda pel *Quomodo*, el qual no és res més que una correcció de la primera proposta d'estratègia d'avanç vers l'Orient.

Les altres compareixences de l',ordinatio' completen el dibuix de la proposta lul·liana: la base econòmica és el delme anyal de tots els rèdits dels béns eclesiàstics (*Tractatus*, 352-353, líns. 13-19) i en la versió definitiva del projecte bèl·lic el seu producte ha d'anar al cardenal legat encarregat de repartir les pagues (*Quomodo*, 330, líns. 31-34).

Llull està convençut que, teòricament, la seva proposta és encertada des de tots els punts de vista: des de dalt, perquè es basa en les mateixes dignitats divines (*Tractatus*, 349, líns. 4-5); des del mig, perquè hi veia l'ocasió de posar remei a una mancança, que exposa d'aquesta manera:

«Per ordinationem praedictam, consequetur aequatio uoluntatis ad potestatem et sapientiam. Christiani namque magnam potestatem habent agendi bonum et sapientiam habent ad faciendum ipsum, et, si coaequatur eis uoluntas in magnitudine, Deo iuuante, illud bonum in actu deueniret. Sed, si uoluntas deficiat ratione suae paruitatis, excusationem habent sapientia et potestas, non autem uoluntas. Et si coaequatur uoluntas cum sapientia et potestate in uniuerso secundum ordinationem praedictam, tunc christiani facient posse suum, et si ipsi sciant uti sapientia, potestate et uoluntate seruendo Deo,

quanto magis Deus aget in ipsis de sua potestate, sapientia et voluntate. Vnde, rationibus praedictis, christiani obligati sunt ad coaequandum uoluntatem in magnitudine cum sapientia et potestate, quam eis Deus dedit» (*Tractatus*, 346-347, líns. 80-92).

Aquest és un paràgraf sobre el qual el prof. Domínguez sembla haver-se trobat empegueït, ja que es limita a dir que «este plan lograría que los cristianos actuasen con sabiduría y poder. Voluntad, sapiencia y poder se unirían para hacer el bien» (313, VII); en realitat, en la doctrina missional lul·liana la reflexió del dit paràgraf és cèntrica, tal com hom pot veure en els números 7-9 del capítol CCCXVI del *Llibre de contemplació* (OE, II, 1150), i ve a dir el següent: la missió cristiana ha d'ésser continuació de la de Crist i els Apòstols; però, si trobem en aquella idèntic nivell de saber, poder i voler (aquest, fins al sacrifici de la pròpia vida), en el poble dels cristians el saber i el poder són certament majors que en qualsevol altre, però, en canvi, el voler falla i cal que saber, poder i voler estiguin en nivell idèntic. I així, en la reacció a la pèrdua de Sant Joan d'Acre Llull veia l'ocasió d'assegurar el màxim de decisió efectiva per a «posar tot lo món en bon estament» i, dins aquest, encaminar-se vers la recuperació de la Terra Santa.

També mirada des de baix Llull considerava que la seva proposta era encertada, perquè se'n podien esperar nombre de béns o d'avantatges, per exemple:

- el de la plena implicació igualitària de les tres capacitats humanes (saber, poder, voler) en la implantació del 'bonus status' (*Tractatus*, 350-351, líns. 65-82);
- el d'assegurar la preponderància efectiva de la primera intenció (*Ibid.*, 348, líns. 131-142);
- el de fer les paus entre els senyors cristians que, en comptes de guerrear entre ells, se'n anirien a lluitar contra els infidels (*Ibid.*, 347, líns. 93-98);
- produiria un semblant efecte pacífic entre els Ordes Militars (*Ibid.*, 351, líns. 91-92);
- també en les relacions entre clergues i laics (*Ibid.*, 351, líns. 112-114);
- i entre llatins, cismàtics i infidels (*Ibid.*, 350, líns. 53-64);
- desactivaria el perill tàrtar (*Ibid.*, 345, líns. 39-40; 350, líns. 51-52);
- i permetria de conquerir i de mantenir la Terra Santa (*Ibid.*, 349, líns. 22-23).

El prof. Domínguez propugna «una consideración coherente de la obra luliana en su conjunto y del contexto donde estos textos se formulan» (263), però confesso que, fora d'allò que ja consta en les pàgines anteriors d'aquesta recensió, no he sabut trobar tal 'consideración coherente de la obra luliana en su conjunto', més encara he hagut de constatar que en la nota 12 de la mateixa pàgina, en la llista de llocs del *Llibre de contemplació*, on «Llull no rechaza la fuerza de las armas en la confrontación con el infiel», no és citat el capítol 346 del dit *Llibre*, un text lul·lià major sobre el tema de la conversió dels infidels, en el núm. 21 del qual trobem aquesta formulació:

«On, si la C[omunitat dels cristians] mou la I [potència motiva] entel·lectual a endreçar la I entel·lectual de los infeels, adoncs és leguda cosa que per armes e per força sensual se movi la I sensual de la C contra la I sensual dels infeels, qui vol destruir la I sensual de la C.».

Una quinzena d'anys després d'haver estat escrita aquesta frase i tot el capítol, la seva doctrina tenia ocasió d'ésser posada a la pràctica, perquè, almenys en la proposta de Llull, s'hi complien els dos condicionants: el de col·locar en primer lloc la propagació de la fe i el de viure en un moment en què l'atac infidel amenaçava de destruir, almenys en part, la cristiandat, i que, en conseqüència calia defensar-se'n.

No puc tenir cap dubte que, tretes les concrecions de la confrontació espiritual entorn de la fe i de la material en la previsió d'un 'passagium', tots els elements dels nostres dos texts ja vénen de l'esmentat capítol 346, tema sobre el qual no m'estenc, perquè puc remetre al volum XXII d'aquest anuari, 564-578; el fet nou és la sensació d'amenaça creada a Roma per la pèrdua de Sant Joan d'Acre, a la qual els ambients decisius de la cúria romana, amb Nicolau IV

al capdavant, intentaven de respondre dibuixant una estratègia en la qual havia de col·laborar tot el poble cristià, les línies mestres de la qual havien d'ésser formulades en un document oficial, una decretal, que s'havia de publicar i aplicar arreu. L'ambient febrós de la cúria romana durant el segon semestre del 1291 és recordat pel prof. Domínguez (300-301). Fou convidat Ramon Llull a aportar el seu punt de vista o ell el presentà espontàniament? En qualsevol de les dues hipòtesis, aquest és el marc on cal col·locar tant el *Tractatus* com el *Quomodo* (que no és res més que una revisió parcial del primer, segurament elaborada després que hom li féu avinent que el papa no es desplaçaria per posar-se al davant de l'empresa, però veia clar que calia unitat de comanament). Ramon Llull no hauria fet res més que aprofitar les idees exposades en el *Llibre de contemplació*, adaptant-les a un projecte de ,passagium', el primer pas del qual havia de tocar Grècia, és a dir, l'Imperi d'Orient.

L'estudi del text, homologable a les del «Corpus Christianorum», no deixa de presentar alguns detalls gens convincents com la interpretació suau de l'impacte en la cristiandat per la pèrdua de Sant Joan d'Acrc (269, nota 26, on la referència a la pàgina 347 ha d'ésser 346), però el mateix autor recorda que en una lletra circular (encíclica) del 18 d'agost del 1291 el mateix papa parlava d',extrema amargura' (300); per a mi no hi ha dubte que la ,tristitia' de Llull s'ha d'interpretar en el sentit d',extrema amargura'. En la pàgina 312, nota 124, l'autor exposa la teoria de la ,compulsory evangelization', sense anar a la font, on no es tracta de cap ,evangelization', ans d'una escola obligatòria per a infants, on, com en totes les escoles, hom ,mostra' i no evangelitza; remeto a ATCA, XXII (2003), 569-570, nota 12. I n'està segur el prof. Domínguez que, segons Ramon Llull, «el conocimiento de la verdadera fe llevaría necesariamente a su aceptación de la misma» (311, línia 6 del final de pàgina); pel que sembla, el prof. Domínguez, no ha llegit el *Liber de sancta Maria*, car en la pàgina 178 del mateix volum hauria trobat dues línies diàfanes: «...neque christiani cum illis [infidelibus] disputantes possunt illud [lumen fidei] dare illis, QUONIAM FIDEM NEMO DARE POTEST NISI FILIUS TUUS ET TŪ» (lín. 158-160); aquesta és una doctrina amb la qual qui es vulgui considerar lul·lista no pot jugar, i espero que en el futur el prof. dr. Fernando Domínguez Reboiras l'hagi apresada ben bé.

Hi ha petits detalls sobrers, com la ,pellegrinatio' de 258 (d'on vé?), els ,Analen' de 283, nota 52 (són, per ventura, una marca de suppositoris?), o la manca de les pàgines al final de 285, nota 58. Llegeixo a la pàgina 307: «quam fecimus hic infra, quam magis generalis est quam ista», quan el text de la pàgina 331, línia 81, diu correctament: «quam fecimus hic infra, quae magis generalis est quam ista»: al meu temps, el segon ,quam' de 331/81, no se'l podia permetre un marrec de primer de llatí, si volia aprovar.

La frase acabada de transcriure podria donar el desllorigador de la qüestió sobre la prioritat o posterioritat dels dos nostres tractats: el *Tractatus* ja era redactat i copiat en elaborar el *Quomodo*; però aquest hauria estat copiat en les pàgines inicials d'un quadern romanes en blanc, i, en canvi, el *Tractatus*... ja era escrit ,hic infra', potser per assegurar que hom llegís de bell començament la versió definitiva sobre l'estructura, l'activitat i la financiació de l'hipotètic ,Ordo de Spiritu Sancto' i ja sabés a què atendre's en arribar a la versió inicial del *Tractatus*. Però en la cronologia aquest és anterior al *Quomodo*, extrem que almenys hauria de constar de forma ben diàfana.

Una paraula sobre un detall metodològic: sempre que es refereix a la *Petició de Ramon a Celestí V per a la conversió dels infidels*, editada per qui signa aquesta recensió, l'autor, en comptes de presentar al possible lector el text original, que és el que segueix el títol acabat de recordar i fou publicat en les primeres pàgines d'aquest anuari (ATCA, I (1982), 9-46), el remet a una traducció llatina, que de cap manera no és atribuïble a Ramon Llull; i en aquest sentit, fins i tot no resulta massa intel·ligible la referència a l'inventari d'obres lul·lianes d'Anthony Bonner (*OS*, II, 555, III, 15), car allí resulta ben clar que el llatí és traducció: caldría, doncs, que el prof. Domínguez donés raons objectives, científiques, convincents i apodíctiques, en virtut de les quals la seva preferència per una traducció, fins i tot per la que no és feta pel mateix autor, respon, no pas a raons tan elevades com les de filies o fòbies personals, sinó a les més estrictes exigències metodològiques.

Raimundi LULLI, *Tabula Generalis in mari in portu Tunicii in medio septembris anno MCCXCIII incepta et in civitate Neapolis in octavis Epiphaniae anno MCCXCIV ad finem perducta* edidit Viola TENGE-WOLF (Raimundi Lulli Opera Latina, XXVII; Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CLXXXI), Turnhout, Brepols Publishers 2002, 204* i 262 pp.

Les tres pàgines de pròleg serveixen a l'autora per a precisar l'objectiu del present llibre, on l'edició del text (segona meitat del volum) és precedida per un estudi substantiu d'unes dues-centes pàgines (primera meitat). Parteix de l'observació que fins ara no ha estat estudiada l'evolució de l'*Art* lul·liana des de la primera formulació explícita en l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* fins a la definitiva en l'*Ars generalis ultima*, en la qual evolució la *Tabula generalis* representaria una pedra mil·liària (9-10); per això, l'autora ha aprofitat el treball d'edició del text per a realitzar, sobretot en el primer capítol de l'estudi introductori, una recerca sincrònica i diacrònica més precisa sobre allò que és més propi en el sistema lul·lià de pensament, que esbrina les primeres manifestacions de l'*Art* en la *Vita coetanea* (i, doncs, la idea que Llull se'n feia), salta a les seves bases filosoficoteològiques amb vistes a un mètode de discussió doctrinal i de fonamentació de qualsevol ciència, i acaba tocant el tema de la relació entre *Art* i Teologia (10*). Els altres dos capítols són dedicats, respectivament, a esbrinar la complicada transmissió textual tant de l'original català com de la traducció llatina (10*-11* i 53*-93*) i al comentari de l'autora als successius capítols de la *Tabula generalis* (11* i 94*-193*).

Des del començament, la *Vita* ens fa assistir a la recerca de la 'forma et modus' que havia de tenir el llibre de Llull per a la conversió dels infidels, 'forma et modus' que hauria vist clars en la il·luminació de Randa; però les successives informacions de la mateixa biografia sobre l'aplicació de l'*Ars* en viatges de missió o en estades en ciutats universitàries, condueixen l'autora a aquest resultat: «La seva *Art*, vista com a mètode per a la conversió dels infidels, havia fracassat, però sobrevivia com a instrument per a trobar la veritat i com a ciència universal» (21). La confrontació doctrinal amb no cristians, no podent-se basar en 'autoritats' acceptades pels diversos interlocutors, havia de trobar un altre punt de partida el de l'acceptació de la creença en un únic Déu totpoderós, bo i just (24), confrontació que desapareix de nombre de llibres de l'*Art*, com en la *Taula general*, «transformada definitivament en una ciència universal neutra» (30). Conversió dels infidels, doncs, i àdhuc l'elaboració d'una ciència teològica, haurien passat a ocupar un lloc a l'ombra de la teoria general del coneixement científic (32-33), la qual, però, hauria tingut l'objectiu de proporcionar una base vàlida en ella mateixa tant a teologia com a la credibilitat de la doctrina cristiana (51-52).

Som així arribats al llibre de la *Tabula generalis*, l'autenticitat lul·liana de la qual és indiscutible; l'obra tingué un considerable ressò, car se n'han conservades tres còpies manuscrites i trenta-set de la traducció llatina (55-78), la comparació de les quals condueix al resultat que existiren dues versions textuales del text català i també dues de la traducció llatina (78-83), ja que el català és l'original (84-93), divisió que repercuteix en l'aparat crític al text.

A partir d'ací l'autora emprèn una detallada anàlisi de la *Tabula generalis* i de les seves distincions, en la qual són immediatament constatables dues característiques: la de tenir en compte i, doncs, d'assenyalar les variants que ha sofert la formulació d'una doctrina en les successives exposicions de l'*Art* lul·liana entre el 1290 i el 1308 (94), i la d'atendre no sols a l'aspecte estructural dels successius temes (alfabet, principis absoluts i relatius, cambres, regles, qüestions), ans també al dinàmic, és a dir, al joc dels dits temes a l'hora de posar a la pràctica les possibilitats cognoscitives de la dita *Art* (114 ss.).

Enmig d'aquestes anàlisis de les successives pàgines de la *Tabula...*, trobem formulacions més generals, com la que el dit llibre «és la primera obra de l'*Ars*, en la qual l'autor ja de bell començament exposa de forma resumida el propi sistema en els seus trets bàsics i en els seus elements constitutius» (112*), o més específiques com la que afirma que «l'element propi de l'*Art* consisteix en la combinatòria» (145). No podria deixar d'assenyalar l'abundància d'anàlisis pròpies i de texts paral·lels d'altres obres lul·lianes que el lector pot trobar en els centenars de notes de l'estudi introductori.

L'edició de la *Tabula generalis*, tant en el text com en l'aparat crític, ocupa les 262 pàgines del cos del volum pròpiament dit i es llegeix amb satisfacció, lloança que en aquest moment, per malhaurança, no és pas possible d'aplicar a moltes de les preteses edicions de texts llatins.

Assegurada la lloança a la feina ben feta, assenyalem algun punt del treball de la doctora Tenge-Wolf, ni que només sigui per a informació complementària dels lectors: és interessant l'observació que en lul·lisme l'encert a formular les preguntes és més important que les respostes (41*); però, sobre el tema de la (pretesa?) butlla de Gregori XI contra les obres catalanes de Llull, *Conservationi puritatis catholicae fidei* (25*, nota 42), no sembla que a hores d'ara es pugui mantenir desinformat el possible lector de l'estudi intítulat *De Ramon Llull a Nicolau Eimeric...*, publicat en aquestes pàgines del volum XVI (1997), 7-129, i repetit en dues edicions, barcelonina i mallorquina.

En les pàgines 27*-28*, notes 46 i 49, l'autora toca aquell punt tan important dins la temàtica lul·liana que és el de les ,raons necessàries', però és de doldre que es limiti a remetre a la *Quaestio de congruo*, que no és de Ramon Llull, tal com fou demostrat en aquestes pàgines d'ATCA, XXI (2002), 651-658.

L'estudi inicial de la dra. Tenge-Wolf contribuirà molt positivament a conèixer l'evolució de l',art lul·liana' entre la seva primitiva formulació en l'*Ars inventiva veritatis* del 1290 i la definitiva de l'*Ars generalis ultima* i de l'*Ars brevis*, del 1308 (94*-193*); i el lector resta amb la recança que l'autora no hagi donat un altre salt fins a les primeres obres de Ramon Llull, sobretot en llegir en la pàgina 188, línia 78, el sintagma «haec significatio et probatio», característic del *Llibre de contemplació*, tal com hom pot veure en aquest anuari (XXII (2003), 561-578), encarant-se i clarificant la relació entre la, diguem-ne, metodologia de la demostració, formulada en les obres més primitives i la dels manuals ,artístics'.

La dra. Tenge-Wolf ens acaba de donar una excel·lent edició llatina d'un dels texts cabdals de l'art lul·liana, la *Tabula generalis*, amb la torna d'un estudi detallat de les modificacions que cada un dels seus components ha sofert entre el 1290 i el 1308, ultra una informació abundant sobre els manuscrits, en els quals s'ha conservat la *Taula*. Rebi amb la nostra enhorabona el desig que, tal com diem en català: Per molts anys pugui fer semblants obres!

Josep Perarnau

Miquel BATLLORI, *Il lullismo in Italia. Tentativo di sintesi. Aggiornamenti di* Francesco SANTI e Michela PEREIRA. Traduzione di Francisco José Díaz MARCILLA (Medioevo, 8), Roma, Pontificio Ateneo Antonianum 2004, 208 pp.

Aprofitant la situació d'exili dels anys 1932-1939, imposada als jesuïtes per la Segona República Espanyola, i mantinguda durant la consecutiva guerra civil, l'aleshores estudiant jesuïta Miquel Batllori, segurament per impuls del P. Ignasi Casanovas, que li publicà en els «Analecta Sacra Tarraconensia» els primers estudis sobre manuscrits, aprofità els mesos de vacances per a resseguir biblioteques sobretot del nord d'Itàlia escorcollant-hi fons bibliogràfics i documentals, que anys després serien aprofitats en alguns dels seus camps d'estudi com, per posar un exemple ben divers del que ens ocupa, els dedicats als jesuïtes de Països Catalans, expulsats per Carles III Borbó i científicament actius i ben valorats en ciutats italianes.

Un d'aquests camps és el que dóna títol al present llibre, inicialment (és a dir el 1944) publicat en una revista de Madrid i, pel fet d'ésser-ho en els moments més tenebrosos de la Segona Guerra Mundial, de repercussió més aviat limitada.

Seixanta anys, doncs, després que es trobava en plena preparació i cinquanta després d'ésser publicat, arriba al públic italià aquesta traducció, realitzada a partir del text original, revisat per al volum segon de l'*Obra Completa* (València, Tres i Quatre, 1993). El mateix autor volgué que els profs. Francesco Santi i Michela Pereira omplissin el buit dels cinquanta anys posteriors a la primera publicació.

La monografia del p. Batllori és un treball clarament destinat a una primera i global informació sobre el tema, que manté tota la seva vigència. La seva primera part és dedicada a presentar els catorze o quinze viatges de Ramon Llull a ciutats italianes entre el 1277 i el 1313 (62-90), per a cada un dels quals trobem les fonts que en donen testimoniatge i els resultats de la investigació amb els punts encara a esbrinar i precisar. Tots els viatges tenien idèntic comú denominador, encara que el resultat fos molt divers: nul o pràcticament nul els fets en cort romana, poc més positiu el de l'illa de Sicília, més falaguer el de les ciutats marítimes, Gènova, Pisa, Nàpols o Venècia.

Després d'una primera visió de conjunt (94-110), el cos del llibre sembla seguir la imatge tan lul·liana de l'arbre. Trobem, en efecte, en les primeres pàgines les llavors de la sembradura inicial, que són els manuscrits lul·lians més primitius o les còpies que semblen haver-se'n derivat abans de la primera edició impresa d'un llibre lul·lià a Itàlia el 1480 (100-102), i que tot fa suposar procedents sobretot dels fons de Gènova i de Venècia, amb un cas notable de difusió en la traducció italiana del *Llibre de meravelles* (103-110); d'altres fonts contribuïren a engrandir el corrent lul·lià, com el Cisma d'Occident, durant els primers anys del qual els lul·listes catalans s'aixoplugaren en l'obediència romana, fugint de l'avinyonesa pròpia de l'inquisidor Nicolau Eimeric (111-114), o les grans aportacions com la del bisbe de Pàdua, Fantini Dandolo, que, potser per la relació amb el cardenal de Cusa, propicià a casa seva el magisteri dels mestres de l'Escola Lul·liana de Barcelona, o la del metge venecià Nicola Poli, encara constatable en els volums d'Innichen-San Candido (111-127), sense oblidar les primeres manifestacions a Itàlia del lul·lisme alquímic (127-130).

Amb la impremta, Itàlia es converteix en centre difusor del lul·lisme, sobretot amb l'edició de tractats 'artístics' (131-134); alhora, però, esdevenia marc de les lluites entre lul·listes i antilul·listes, inicialment entorn del tema de la Puríssima, que, però, comportà una segona onada i anada de mestres catalans a Itàlia, ara a Roma (134-138 i 157-159), alhora que italians aprenien lul·lisme a Mallorca o patrocinaven edicions de Llull o de mestres de l'Escola Lul·liana (139-147). Per la seva banda, el lul·lisme italià més conegut es decantava per la combinatòria o per l'alquímia (148-154).

Des de Trento fins a començ del segle XVIII, alhora que l'interès per l'obra lul·liana normal s'anava morfontent, s'imposaven les lluites entorn l'ortodòxia lul·liana i el culte al Beat (157-161), i els temes de combinatòria (162-169), i d'alquímia (169-171).

«Nella storia del lullismo italiano, il secolo XVIII rappresenta l'epoca di massima decadenza» (171), excepte en la lluita doctrinal entorn l'ortodòxia lul·liana, amb les intervencions tan decidides de Prospero Lambertini-Benet XIV. Però Itàlia contribuï a aquells primers passos de l'estudi crític de Llull i el lul·lisme que serien la biografia dels Bol·landistes per als *Acta Sanctorum Junii* i les *Opera omnia* de Magúncia (171-176).

Els dos segles posteriors assistiren als primers passos del lul·lisme en els nostres dies, tant en l'edició i estudi de texts, com en la resposta a les acusacions d'heterodòxia (176-178).

* * *

Les pàgines signades per Francesco Santi i Michela Pereira foren explícitament volgudes pel p. Batllori. En les seves Santi subratlla que el planteig historiogràfic positivista del llibre, idèntic al dels historiadors catalans anteriors al 1936, mantingut per ells com a manifestació de continuïtat després del 1939, fou aquell al qual tornaren investigadors italians després del 1945; retorna a la significació de certes ciutats italianes en la biografia i els projectes de Ramon Llull i, en continuïtat amb la perspectiva que col·loca Itàlia en la zona meridional de l'Imperi, en connexió amb allò que succeïa 'oltr'Alpi' (10-33).

Michela Pereira subratlla el fet que Batllori donà bel·ligerància al lul·lisme alquímic en un moment en què a Itàlia era desestimat, ja que només durant la dècada dels anys 1950-1960 arribaren els primers resultats oferts pel grup format entorn el prof. Eugenio Garin, contemporani de les tesis de Frances A. Yates. Ningú no pensa a atribuir un text alquímic a Ramon Llull (40), però el problema consisteix a esbrinar la coincidència entre ambdós. L'autora ho fa

a base dels dos primers texts alquímics lul·lians: el *Testamentum*, d'entorn el 1350, comparteix les idees lul·lianes bàsiques, com la del dinamisme de la natura exposada en el *Liber chaos*, idea compartida per Yates, o la teoria de la dinàmica natural que desemboca en la de la transmutació (42). El *Liber de secretis naturae sive de quinta essentia*, del 1360-1370, torna a insistir en el fet de les transmutacions a partir del 'chaos' i s'apropia d'elements estructurals amb referències a l'*Arbor scientiae* i a l'*Ars brevis* (52-54). En el marc del Renaixement i del posterior Barroc augmentà la distància entre l'obra autèntica i l'alquímica alhora que aquesta passava a formar part del «bagaglio culturale dei paracelsisti e degli scrittori di 'segreti'», però és un camp pràcticament inexplorat (56).

Heus ací que, mig segle després d'haver estat fet públic i globalment considerat, aquest estudi manté tota la seva vigència i podem esperar que finalment farà grans serveis en l'actual desvetllament de l'interès italià per l'obra de Lull, i en especial per la seva repercussió en la cultura italiana.

Josep Perarnau

Arnau de VILANOVA, *La prudència de l'escolar catòlic i altres escrits*. Introducció de Jaume MENSA.

Traducció de Jordi RAVENTÓS (Clàssics del cristianisme, 93), Barcelona, Enciclopèdia Catalana 2002, 210 pp.

En volums anteriors, les pàgines d'aquesta secció estan acostumades a oferir informació i judici sobre publicacions relatives a Arnau de Vilanova. Però el volum que ara ens ocupa té característica especial en el sentit que, segurament sense excepció, els anteriors títols recensats eren o texts del mateix Arnau de Vilanova o estudis d'autors actuals sobre ell, el que ens ocupa, en canvi, és, si no m'erro, el primer intent de posar a les mans del lector català no especialitzat un conjunt representatiu de les seves obres escrites en llatí (51-208), tenint en compte que els seus tractats originals catalans fa mig segle que s'hi troben; un conjunt, de més a més, completat amb una presentació signada per qui en aquest moment, es pot considerar una de les persones més ben informades sobre Arnau de Vilanova i Arnaldisme (7-45). Hi ha, doncs, un doble intent, el de proporcionar al nostre lector un marc a l'altura dels coneixements actuals, i el de posar-li a les mans la traducció catalana de cinc textos no mèdics considerats d'alguna manera representatius. És natural que aquestes nostres línies es fixin tant en la introducció com en l'elecció i la traducció dels cinc escrits arnaldians.

La introducció pot ésser considerada sota un doble biaix, el de l'actualitat i el del futur. En la seva realitat actual, la introducció és un excel·lent resum d'allò que la investigació dels darrers decennis ha aportat sobre Arnau de Vilanova. La seva lectura proporciona una imatge real d'aquell personatge, ni que només fos per la seva anormalitat, extraordinari: metge de reis i de papes, mestre universitari de medicina, interessat fins a la medul·la en problemes teològics, autor d'opuscles religiosos que causaren autèntics trasbalsos socials i a ell més d'un disgust, posicionat a favor dels 'espirituals' contemporanis seus: d'entre aquests seus coetanis, els personatges d' 'idèntikit' semblant es devien poder comptar amb els dits d'una sola mà, en la suposició que n'hi hagués hagut algun altre en el seu món de l'Occident. Les pàgines del prof. Mensa ens permeten d'anar coneixent aquells trets i fins i tot ens obsequien amb un resum de les que l'autor considera (i segurament amb encert) les tesis fonamentals del pensament arnaldia (29-31). Les pàgines introductòries són doncs, de més a més (i no és pas un mèrit d'abast limitat) un document: com una fotografia de la fesomia d'Arnau de Vilanova, que es possible d'esbossar en els seus trets fisionòmics principals, a començaments del segle XXI.

En una ulterior edició, que cal esperar no massa llunyana, aquesta fesomia resultarà considerablement més completa. Cal, només, adonar-se del fet que, tant en la pàgina 18 com en la 36, la informació relativa a la *Introductio in librum Ioachim de semine scripturarum* es limita al títol; en el futur segurament hom donarà molta més importància a tot allò que és i que representa aquell text primerenc per al coneixement de les posicions teològiques inicials d'Arnau de Vila-

nova, posicions que evolucionarien en el futur, però que, ultra ésser les inicials, de més a més es faran sentir en etapes posteriors. I encara hi ha en aquells moments, teològicament parlant, un altre detall important: si la *Introductio...* fou feta pública entorn el 1290, vol dir que fou mentalment elaborada durant la dècada dels anys 1280-1290, que durant aquells anys Arnau posseïa o tenia a l'abast de la mà el *De semine scripturarum* i que més o menys aquells mateixos anys, i en les poblacions d'Occitània (Montpeller, Besers, Narbona) un ,company de camí' d'Arnau, fra Pèire Joan (Oliu), tenia accés al mateix llibre i en deixava constància en una pàgina de la seva *Postilla in Apocalypsim*, transcrita i publicada l'any 1951 per Raoul Manselli. Per la importància de la *Introductio...* en la formació del pensament teològic d'Arnau i per allò que representa en la col·laboració entre caps espirituals en una contrada que en fou enormement influïda, tal com demostren els nombrosos processos inquisitorials contra ,espirituals' —i amb aquests, els ,màrtirs'— de la primera meitat del segle XIV a Occitània i Catalunya, per força caldrà parar-hi una atenció que fins ara no li ha estat atorgada.

Aquesta seria l'observació bàsica; n'hi hauria algunes de detall, i em limitaré a assenyalar-ne una: la nota 31 de la pàgina 18 ens remet a un article de Beatrice HIRSCH-REICH, senyora inexistent, car l'autora de l'article allí indicat es posava HIRSCH-REICH; també és inexistent la revista en la qual el dit article hauria estat publicat, unes «Mitteilungen des Instituts für Geschichtsforschung», car la revista austríaca indica ja en el títol ben clar el seu origen: «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung».

En les traduccions és on s'hauria d'aplicar més aquell precepte o almenys avís d'Horaci: «Libros... nocturna versate manu, versate diurna» o el de «...nonum vertatur in anum». Hom s'ha de fer càrrec certament de les imposicions editorials i de les estretors de temps, però també cal que se'n faci de la conveniència que, si alguna cosa cal madurar amb el contacte renovat, gairebé fins a suar-les, són les traduccions. La que tenim entre mans és, de més a més, la primera en català d'obres doctrinals d'Arnau de Vilanova, cosa que hauria d'extremar-ne la condícia. Ho dic perquè en una futura (i definitiva) edició, caldria donar una bona repassada a l'actual amb la doble finalitat de treure'n les solucions infidels i de donar més sentit de normalitat a almenys algunes de les altres.

Només d'encetar la del *De significatione nominis Tetragrammaton* m'entrebanco amb aquesta frase: «De fet, pensant molt sovint que el coneixement d'aquesta llengua es podia mostrar al conjunt dels fidels com el fruit de l'educació catòlica...» (51); miro el text llatí i trobo: «Cogitans vero sepius qualiter notitia lingue huius posset fidelium cetui fructum edificationis catholice parere...»; el ,qualiter' de l'original pel ,que' de la traducció no és acceptable, car el sentit és ,de quina manera/fins a quin punt'; tindríem, per tant: «Així, doncs (o: I així), rumiant molt sovint de quina manera...»; també és inacceptable el ,es podia mostrar' pel ,parere': «...de quina manera el coneixement d'aquesta llengua podia produir fruit d'edificació catòlica en la comunitat dels fidels...».

Cavalcant entre la mateixa pàgina i la següent trobem aquesta altra mostra: «...la pietosa religiositat dels garbers i l'afany dels serfs fan que, bo i romanent en el camp, maldin per collir les espigues i depositar-les en l'era havent-ne apilat les garbes»; l'original diu així: «...hoc habet interdum pia messorum fidelitas atque diligentia famulorum, ut remanentes in agro spicas colligere studeant et apponere manipulis coacervatis in area»; potser resultaria més fidel al llatí i al català: «...sovint la piadosa responsabilitat dels segadors i la diligència dels mossos els porta a collir les espigues que havien quedat al rostoll i a afegir-les a les garbes apilades a l'era». Qui ha segat i batut temporades senceres, no crec que hagi sentit a parlar mai de ,garbers'; i qui ,romanent en el camp', els garbers i els serfs? Ells almenys semblen els subjectes de ,romanent en el camp'; allò que resta o roman al camp són les espigues que han restat en l'estassada als segadors que fan pallona; i és (o era) normal que tant els segadors com els mossos les pleguessin i les col·loquessin al pilor.

Vull suposar que totes les altres traduccions són intitllables, perfectes i arrodonides. Però les mostres diuen que cal assegurar-se'n.

Els editors mereixen tots els elogis per haver programat dins els «Clàssics dels cristianisme» un volum dedicat a Arnau de Vilanova, l'autor de la introducció i el traductor, també els

mereixen en proporció a llur feina ben feta. I si no hi ha objeccions a la del introductor, sí que n'hi ha, i de greus, a la del traductor.

Josep Perarnau

Sebastià GIRALT I SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista (segle XVI)* (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 5), Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona i Mútua Manresana 2002, 224 pp.

L'autor defineix així aquest treball: «una aproximació a la pervivència d'A. de V. en la impremta moderna, amb una especial atenció per les seves edicions generals i pels medis intel·lectuals interessats en l'opus arnaldianum» (16), i, doncs, un intent de veure el sentit cultural del dit interès per un autor medieval, en un moment en què la moda era l'antiguitat clàssica. El primer capítol, dedicat a les *Edicions d'obres particulars*, presenta un, dient-ho com l'autor, 'heterogeni conjunt' de publicacions de tota mena, tant en llatí com en traduccions a llengües diverses, de tema científic o de dietètica popular, autèntiques o espúries, i de tema alquímic, començant el 1472 o 1473 (17-24). El capítol següent presenta cada una de les sis edicions d'*Opera omnia* impreses a Lió i Venècia en caràcters gòtics, les dels anys 1504, 1505, 1509, 1520, 1527 i 1532, a les quals s'ha d'afegir una gran edició planejada en sis volums, dels quals només isqué el primer (27-31). Segueix un parèntesi, després del qual, cap a darreries del s. XVI, les noves impressions ja han deixat els tipus gòtics i en l'edició de Basilea 1585 empen els rodons i han substituït el vocabulari hel·lenístic pel de la medicina humanística (32-33); l'edició citada reproduceix els mateixos texts, però tant els complements inicials com la taula final són nous (32-33). L'edició de Lió 1586, en canvi, es limita als tractats pràctics i els publica com si fossin unitats independents, encara que en volum únic: *Praxis medicinalis, Breviarium, Praxis chymica*, i dues obres fins aleshores inèdites sobre la darrera temàtica; de més a més, exclou allò que la Inquisició Espanyola havia expurgat de l'edició de Basilea 1585 (33-35). La secció següent subratlla el paper dels responsables intel·lectuals de les edicions (a ells són degudes les variants d'aquestes), tant en la recerca i elecció d'originals del mateix Arnau o de traduccions fetes per ell, com d'escrits alquímics atribuïts, i en la presentació del text, en les introduccions i en les taules (37-48). Trobem pàgines dedicades a *Les obres arnaldianes en el punt de mira de la Inquisició*, la Inquisició Espanyola, és clar, a l'influx del seu índex en els romans, i a l'aplicació que els seus delegats portaren fins als exemplars i ha deixat rastre en moltes pàgines (49-54). L'atenció a l'obra arnaldiana, que es manifestà el 1585 en l'edició de Basilea, coincidí amb l'interès pels escrits de Paracels (55-63). Vénen pàgines intitolades *Arnau en el Renaixement, tradicionalista i innovador*: la valoració que els responsables intel·lectuals de les edicions fan d'Arnau de Vilanova durant el segle XVI depèn del fet que els autors defensin la tradició medieval de les traduccions de l'àrab, o, per contra, humanistes, prefereixin inspirar-se en els clàssics grecs i llatins i revestir els texts amb un llatí recuperat. En una altra línia, l'edició de Basilea 1586 hauria presentat un Arnau com a mestre de medicina pràctica, encara que el més important (65-74).

A l'hora de formular les conclusions de la seva recerca, l'autor ens diu que «el mite d'Arnau és el fons on recolza la seva fortuna en la impremta moderna, que fa reproduir les seves obres i multiplica l'edició de les alquímiques atribuïdes» (75); i «...durant el cinc-cents trobem un Arnau sacsejat pels grans corrents intel·lectuals i religiosos: s'hi interessaven, l'estudien, l'editen metges i intel·lectuals influents en la primera meitat del segle pel neoplatonisme, pel galenisme arabollatí i per l'humanisme, i en la segona meitat pel paracelsisme i la Reforma. Altres, en canvi, només hi cerquen una àmplia recopilació de remeis...» (77).

L'anterior estudi bàsic és enriquit amb tota una rècula de complements: de *Catàlegs i repertoris bibliogràfics*, amb els corresponents gràfics i taules d'obres i edicions (81-134); i els cinc apèndixs, amb complements textuals d'algunes de les edicions: la *Carta nuncupatòria de Tommaso Murchi a Gian Luigi de'Fieschi*, de les tres primeres edicions (136-141); la *Arnaldi Vita* de

Symphorien Campier (142-151); la dedicatòria del *Typographus lectori medico et p(h)ilosopho salutem*, Basilea 1585 (152-156); i les *Ad lectorem benevolum* i *Bibliopola ad lectorem*, Lió 1586 (156-159), en text original i traducció catalana. El llibre es clou amb les *Notes* a l'estudi inicial (161-195) i la *Bibliografia* (198-218).

* * *

No cal dir que, prescindint de petites relliscades gens tràgiques (p. e., la Inquisición Española no fou establerta contra la Reforma, cosa que trobem afirmada en la pàgina 56, ans contra els cripto jueus; la Reforma només vingué a donar nova vida a un tribunal que vers 1530 ja havia perdut la raó d'ésser), tant el dr. Jon Arrizabalaga, que suggerí el tema, com l'autor que ha esmerçat una gran quantitat de temps a estudiar-lo i a posar a l'abast dels interessats el resultat de les seves recerques, mereixen un cordial reconeixement i alhora una paraula d'ànim a no interrompre el treball en un camp que fins ara només havia suscitat un interès escadusser.

La lectura d'aquestes pàgines ha despertat en el crític el record d'un punt de referència, que no veig citat enlloc, ni en les pàgines finals: la *Bibliografia de les impressions lul·lianes*, d'Elies Rogent i Estanislau Duran, nascuda de forma semblant a com ha sorgit el llibre del dr. Giralt, i que, esdevinguda obra imprescindible i tothora vàlida, segueix oferint una informació bàsica per a tots els estudis de lul·lisme. No podríem tenir dins un espai no excessiu de temps, la *Bibliografia de les impressions arnaldianes* de Sebastià Giralt i Soler? Seria una contribució que col·locaria per ella sola pedra mil·liària en la no massa llunyana commemoració del VII Centenari de la Mort d'Arnau de Vilanova.

Faxit Deus!

Josep Perarnau

Josep HERNANDO, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 52), Barcelona, CSIC 2003, 788 pp.

L'escorcoll sistemàtic, al qual el prof. Josep Hernando sotmeté la documentació notarial barcelonina del segle XIV, ha fruitat en resultats diversos, alguns dels quals en forma de llibre (p. e., el dedicat a lectors i llibres en la Barcelona baixmedieval, ben conegut dels nostres lectors per la recensió d'ATCA, XVI (1997), 509-511) d'altres en forma d'article, algun dels quals ha estat publicat en aquestes pàgines dels volums XII (1993), 141-271, i XVI (1997), 131-298. El llibre que ens ocupa és el més recent resultat d'aquell escorcoll sistemàtic.

En general, hom ha valorat molt la importància i el pes social i econòmic de l'esclavitud durant l'Antiguitat; no gensmenys, la transcendència economicosocial del col·lectiu d'esclaus durant l'Edat Mitjana a les ciutats mediterrànies, entre les quals es troba Barcelona, és també molt considerable, tal com han demostrat diversos treballs de recerca (Charles Verlinden, Joaquim Miret i Sans, D. Sancho, Josep M. Madurell, Manuel Gual, Maria Teresa Ferrer, Roser Salicrú, etc.). Si durant el segle XIII els esclaus que hi havia a Barcelona eren majoritàriament sarraïns, originaris dels diversos regnes de la Península i del Nord d'Àfrica, durant el segle XIV els esclaus provenien de tots els indrets de la Mediterrània i fins i tot de més enllà, tant a causa de les guerres, com de la pirateria, com del comerç i tractes pròpiament dits.

La documentació notarial integrada en aquesta obra procedeix de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), de l'Arxiu de la Catedral (ACB), i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). L'autor ha assegurat el buidatge sistemàtic i exhaustiu de tots els protocols notarials dels esmentats arxius, corresponents al segle XIV, treball que ha fruitat en la collita de més d'un miler de documents o instruments notarials (per la precisió: 1071), que, directament o indirecta, es refereixen als esclaus islàmics o musulmans, objecte d'aquest estudi. La tipologia dels documents que contenen notícies d'esclaus és molt variada: compraven-

des, donacions, permutes, comandes, manumissions, testaments, contractes de treball i d'aprenentatge, préstecs amb penyora d'esclaus, etc.

El consistent bloc de documentació, regestada i gairebé sempre transcrita, ha permès al prof. Hernando d'elaborar una visió de conjunt d'aquell segment social, començant pels aspectes demogràfics, on ha quantificat els percentatges que dins l'esmentat col·lectiu corresponien als sarraïns blancs, als negres, als llors o als turcs, i a negres i llors entre els islàmics; també per edats i sexes; i el nombre de lliberts.

La compravenda d'esclaus i tot allò que girava al voltant de la dita operació és objecte de particular estudi, començant pel fet que Barcelona fou un centre important de tracta d'esclaus, raó per la qual el nombre més alt de documents correspon a contractes de compravenda. Per això podem conèixer els preus i les modalitats diverses de transaccions, que tant podien ésser individuals com de famílies senceres; i els noms de tractants i d'intermediaris; i les garanties jurídiques d'estat d'esclavatge o els llocs de destinació.

Un dels detalls que més afectava el preu de la transacció era l'estat de salut de l'esclau, car en depenien les expectatives del seu rendiment; els documents aplegats han permès de conèixer les principals malalties que incidien fins i tot en la validesa de la compravenda, car permetien l'evicció o redhibició, tema tocat per l'autor en un altre estudi, ja resumit en aquestes pàgines (cf. ATCA, XXII (2003), 549, núm. 17.803).

Esclavatge i treball eren conceptes connexos: ací trobem síntesi de detalls documentats en relació a l'aprenentatge, als oficis, o al treball de les dones esclaves. El treball, de més a més, podia ésser un camí vers la llibertat.

L'esclau es trobava en el marc d'una religió diversa de la seva i la societat ambiental no desaprovava l'ocasió d'integrar-lo, també en punt de religió; són documentats adoctrinament i predicació, com també els texts utilitzats, entre els quals destaquen els de Ramon Martí, *De secta Machometi i Explanatio symboli Apostolorum*.

Un altre capítol analitza amb detall els camins pels quals l'esclau podia arribar a la seva màxima aspiració, la llibertat; un d'aquests era la 'talla' o préstec de diners fet a l'esclau per a autoredimir-se; no mancaren els actes de gràcia de l'amo, ni les decisions testamentàries; i sempre restava la possibilitat, tan insegura, de la fuga. Hi havia camins d'alliberació per a les esclaves.

La integració en la societat catalana dels esclaus que ja havien obtinguda la llibertat (lliberts o alforres) és sintetitzada en el darrer capítol d'aquest estudi introductori.

La part central del volum (257-708) és dedicada a l'apèndix documental, normalment transcripció i regest, comptades vegades a aquest darrer tot sol (casos de repetició), dels 1.071 instruments notariais; les transcripcions són completades amb notes crítiques informant dels accidents redaccionals, que el notari hagué de fer constar.

El volum és completat amb gràfics i quadres sinòptics, i amb nombroses taules, que multipliquen la utilitat del conjunt. Taules d'esclaus sarraïns, d'esclaus turcs, d'esclaus negres, d'esclaus llors i d'esclaus d'altres nacionalitats; taules de compradors i venedors i d'altres persones no sotmeses a esclavatge. I amb taula de topònims. Les darreres pàgines són de bibliografia.

Ja per aquest sol llibre, el prof. Hernando és mereixedor d'agraïment per la quantitat d'informació que ha posat a l'abast dels estudiosos en el nou volum sobre un tema del màxim d'interès i actualitat, agraïment que s'ha d'estendre a totes les persones i institucions que han acollit, recolzat i publicat aquest bell volum; i ha d'ésser felicitat per l'esmerç de feina i de condició que ha posat en les transcripcions i en els complements editorials de la documentació com són les anotacions crítiques i les taules. La possibilitat de coneixement de la societat barcelonina del segle XIV, en una franja tan important com són els esclaus, però també en d'altres de més vinculades amb la nostra temàtica com són els llibres i l'ensenyament, resulta els darrers anys considerablement facilitada per la feina del prof. Hernando. Grans mercès!

Josep ESTELRICH I COSTA, *El monestir de Santa Elisabet. Beguins, terceroles, jerònimes 1317-2000* [Pròleg de Teodor Úbeda, bisbe de Mallorca] (Arbre de mar, 9), Palma de Mallorca, Edicions Documenta Balear 2002, 416 pp.

Per ventura en poques institucions religioses es donaria la coincidència d'una persistència de set segles sota un mateix edifici en el barri de sa Calatrava (19-24), d'un arxiu pràcticament complet, i d'un capellà servidor que, després de passar-se nombre d'hores escorcollant l'arxiu i tantes d'altres estant al dia de les publicacions que, ni que fos de lluny, s'hi podien referir (405-410), s'hagi decidit a exposar als interessats ,de fora' les informacions sobre els dits set segles només accessibles des ,de dins' el monestir. Saludem, doncs, ja d'entrada, aquest ,funiculus triplex'.

Perquè allò que fa particularment llèpol aquest llibre és que el dit arxiu és segurament aquella part del monestir que anà sobrevivint les tres etapes que ja consten en el títol, sense perdre res de l'herència de la o de les anteriors. Això ha permès de reconstruir la trajectòria d'aquella casa en els tres períodes corresponents a les successives comunitats de beguins (1317-c. 1335), de terceroles o terciàries franciscanes (1336-c. 1485) i de jerònimes, del 1485 als nostres dies. En conseqüència, el llibre ens ofereix un tríptic, la primera part del qual és dedicada a la comunitat de beguins (27-47), la segona a les terceroles (51-64), i, no cal dir-ho, la part més important a les jerònimes (67-404), que el 1985 celebraren la continuïtat migmil·lenària de la mateixa comunitat en la mateixa casa (17-18).

La primera secció, dedicada a l'època dels beguins, aplega notícies singulars sobre la reina Sança de Mallorca, reina de Sicília i de Jerusalem, i el seu germà, Felip de Mallorca i sobre la presència de ,fratres de penitència' o ,de tertio ordine sancti Francisci' a Mallorca ja des de començaments del segle XIV, acabant amb un apartat dedicat al grup de companys que eren del mateix hàbit d'Antic de Vic, que el 1335 han de tancar casa perquè «nullus... in Maioricis invenitur» (47). Ací caldria distingir entre els «Fratres de Poenitentia Ihesu Christi», en general coneguts com els ,saccati/del Sac', ben estudiats en la casa de Barcelona (ara parròquia de Santa Anna) i presents en alguna altra població catalana com Castelló d'Empúries (en casa que abans havia estat dels Pobres de Lió), extingits en aplicació del concili II de Lió, que limitava els ordres mendicants als que ja tenien dos-cents anys de vida (augustinians i carmelitans), i als franciscans i dominicans; els Homes de Penitència; els ,del Sac', doncs, també tenien casa a Mallorca (36); quant a Ramon Llull, el *Breviculum* de Karlsruhe dedica una de les il·lustracions al moment en què el bisbe de Mallorca li imposa l'hàbit de penitència, cosa que el devia col·locar sota la disciplina del bisbe, però no necessàriament dins un grup, per exemple, de terciaris franciscans. Tot porta a suposar que la casa d'Antic de Vic servia d'allotjament als seus companys i copartícips d'hàbit i que el grup seguí la seva vida fins al 1335; res d'estrany: els de Barcelona i els de Vilafranca del Penedès feren la seva vida deu anys més, fins que els darrers, per la denúncia d'un terciari franciscà de Siena, rebotat perquè no li havien donat diners, foren sotmesos a procés inquisitorial, com a conseqüència del qual el bisbe de Barcelona prohibí que fessin vida comunitària. Hom es pot preguntar si aquella constatació mallorquina del 1335 segons la qual no hi havia a Mallorca cap company ni ningú de l'hàbit d'Antic de Vic, no era conseqüència d'una prohibició episcopal similar. I un petit detall: el gironí, amb qui el frame-nor Bernat Fuster mantingué correspondència, fa temps que té nom i cognom: Guillem des Quer, notari i secretari del consell municipal de Girona: l'afectà el procés contra els de Vilafranca del Penedès, cosa que el convertí en ,víctima' no sagnant d'un altre procés ,in causa fidei'. Per cert, m'adono que, a diferència dels de Barcelona, que viuen a casa de Jaume ces Fonts, i dels de València, que ho fan en l'Hospital dels Beguins, propietat de la Ciutat, els ,socii' del grup d'Antic de Vic viuen en casa pròpia del grup, de la propietat de la qual disposen en testament, i que la compren i venen; és un detall important per a la configuració de la fesomia espiritual del grup; la ,Casa dels Beguins' de Vilafranca del Penedès no consta de qui era.

Desparegut, per extinció natural o provocada, el grup d'Antic de Vic i venuda la seva casa, aquesta és immediatament ocupada per un grup femení de ,terceroles' o ,terciàries franciscanes'; tanta pressa obliga a preguntar-se si tota l'operació no fou programada amb tot detall. De

fet, la casa fou habitada per un grup femení (seria quelcom més que una convivència?), que només cent anys després hi construí església (57-58) i després sofrí una persistent campanya de desprestigi que propicià que els protectors de la futura Escola de Lul·lisme demanessin l'expulsió de les terceroles i el destí de casa i església a favor de la dita escola (61-62); les terceroles foren expulsades (63), però casa i església passaren a una comunitat de Jerònimes. No era la primera vegada que es realitzava la transformació o substitució d'una comunitat terciària per una de jerònima, car sembla que entorn el 1378 ja s'havia aplicat a Santa Maria de la Mejorada, prop Olmedo, al bisbat d'Àvila, transformació o substitució que el 1397 havia estat confirmada per Benet XIII, amb la butlla *Dudum pro parte*, conservada a l'ASV, *Reg. Aven.*, 302, ff. 505-506, publicada en la seva 'species facti' en el meu *Dos tratados espirituales de Arnau de Vilanova en traducción castellana medieval* (Monografías, 25), Roma, Instituto Español de Historia Eclesiástica 1976, 12-13. Era, doncs, una solució aplicada feia més d'un segle, i, doncs, segura.

Aquesta seria l'etapa definitiva de Santa Elisabet del 1485 ençà i les pàgines que la descriuen, ultra les notícies sobre la comunitat i els edificis (església, convent: amb l'esglai del 1623 per les esquerdes en la fàbrica del temple: 235) i la vida diària (204-207), en contenen que susciten més el nostre interès, com per exemple, que els dos llibres bàsics de la nova fundació, el *Llibre de les constitucions del monestir* i l'*Ordinari de les cerimònies i costums*, hi arribaren traduïts al català des de Sant Maties de Barcelona (80 i 116-117); que entorn el nou monestir de jerònimes es formà un grup dels principals lul·listes mallorquins del Renaixement (Bartomeu i Guillem Caldentey, Francesc Prats: 168-170), els quals, en connexió i amb Gabriel Móra i Isabel Cifre i la seva 'Criança', determinaren l'espiritualitat mallorquina fins a la 'conversió' de Jeroni Nadal (139-141, 161-162, 165-166 i 180). Assistim també a moments particulars, com la visita de l'emperador a Mallorca el 1541 (190) o els anys de tivantor portada als tribunals entre el monestir, guanyador, i el bisbe de Mallorca, Pere d'Alagó i Cardona entorn el 1685 (263-275). El darrer apartat sobre patrimoni cultural sobretot de tipus artístic i sumptuari, conté notícies sobre llibres de cor (327) i composicions musicals mallorquines (329); també sobre l'arxiu (330-333), amb les corresponents pèrdues els anys de la desamortització (366).

Assenyalem dos complements, ultra el constant recurs i transcripció de documents: el de les reproduccions de pàgines manuscrites: 76-78, 121-124, 145-148, 176, 222, 234, 289 i 383, sense que hi manqui mostra d'alguna d'impresa: 124; i el plec de fotografies a color entre les pàgines 192-193, les quatre darreres de les quals són reproducció de fragments de manuscrits.

Diguem per acabar que Josep Estelrich no sols ens ha assegurat l'accés a set segles de vida d'una institució religiosa mallorquina, ans encara ho ha fet amb una narració d'evident qualitat: passaran anys —o segles?— fins que el monestir de Santa Elisabet tingui una reconstrucció del seu passat que superi la que ara ens ocupa. En la qual hom no sap què admirar més, si la condícia secular de les religioses a salvar tot paper que donés fe d'aquella vida o la paciència de l'autor que ha sabut traure profit de tota mena de dades, des de les relatives a la vida d'una comunitat dedicada a la contemplació, fins a les que fan referència a les repercussions materials d'aquella vida, i ha estat amatent a assenyalar les vinculacions de la vida amagada dins aquell monestir amb l'entorn illenc i ciutadà, sobretot amb els corrents culturals en general i més específicament espirituals que incidien en la comunitat a través de decisions episcopals o de les aportacions de capellans qualificats.

Enhorabona, doncs, a tots els qui han fet possible aquest bell llibre, sobretot al seu autor.

Josep Perarnau

Diplomatari Borja. 1. Dirigit per Miquel BATLLORI, València, Edicions 3 i 4, 2002, 624 pp.

Finalment, després d'anys de preparació, arriba a les mans dels estudiosos i del públic en general aquest més que consistent volum, en el títol del qual per ventura l'element més significatiu és el número 1.

Explicar-lo és elemental per a la comprensió de l'obra, a la qual, si en portada és posat un número 1, per lògica cal suposar que el o els editors donen a entendre que en seguiran d'altres.

El número 1 i els futurs que ja esperem, designen els arxius en els quals ha estat trobada i dels quals ha estat transcrita documentació relativa a la família dels Borja, destinada a arribar a estudiosos i lectors en successius volums de la sèrie, començant pel present, que conté els documents proporcionats per fons diversos de l'Arxiu del Regne de València (ARV); cal suposar que els números següents contindran la documentació del mateix ARV posterior al 1429, que és l'època de l'esclat esplendorós dels Borja, i la trobada en l'Arxiu Històric Municipal de València, en l'Arxiu de la Catedral de València, en l'Arxiu Episcopal i Metropolità de València i en l'Arxiu de Protocols del Reial Col·legi del Corpus Christi de la mateixa capital. Després, cal suposar que seguiran volums dedicats a fons tan importants com l'Arxiu Reial de Barcelona, l'Arxiu Secret Vaticà de la Ciutat del Vaticà, i d'altres.

És normal que, essent el primer de la col·lecció, el volum que ens ocupa contingui pàgines introductòries a tot el conjunt, com així és en realitat, car els *Documents de l'Arxiu del Regne de València (1299-1429)* només compareixen en la seva tercera part, des de la pàgina 243.

En les anteriors, ultra les explicacions editorials, trobem els temes tractats en la primera secció per Luis Pablo Martínez i Miguel Navarro conjuntament, que signen els títols *Els Borja a l'Arxiu del Regne de València* (24-28) i *La historiografia i els orígens dels Borja* (29-50): un esborrany parcial d'aquest títol, signat només per Luis Pablo Martínez, ha estat publicat sota l'epígraf *Los orígenes de los Borja y la manipulación de la memoria genealógica*, dins «Estudios sobre los Borja», de la Real Academia de Cultura Valenciana, núm. 25, 105-130; i en la segona, dels dos mateixos autors *Els Borja, de la conquesta del regne a la del bisbat de València* (52-162); de Vicent Pons Alós, *l'Heràldica dels Borja* (163-181); d'Agustí Ventura i Conejero, *Els orígens de la família Borja a la ciutat de Xàtiva* (183-208); de Vicent Terol i Reig, *Els Borja i la Vall d'Albaida* (209-227); i de Ximo Company, *Lleida en la projecció internacional dels Borja* (229-242).

De la secció terça, que amb els seus apèndixs i índexs ocupa ella sola gairebé dues terceres parts del volum (243-606), se'n fan responsables els dos principals curadors amb la col·laboració de Núria Ramon i Maite Framis, les quals, després de les obligades puntualitzacions sobre la metodologia de l'edició (244-245), enceten el *Diplomatari* pròpiament dit amb el regest d'un document datat el 30 de maig del 1299 i el fan arribar fins al del 19 d'agost del 1429, en el llinar mateix del gran salt en el cursus honorum d'Alfons de Borja, nomenat ja i pocs dies abans d'ésser ordenat bisbe de València pel cardenal legat Peire de Foix.

Contra allò que propugnen molts documentalistes, els responsables d'aquesta edició s'han decidit a donar només regest de gran nombre dels dos-cents vint-i-dos documents que hi ha en el cos del volum, alhora que de molts d'altres (que, en la mesura en què el pas del temps avança, són també més nombrosos) n'és oferta la transcripció íntegra i d'alguns la part més interessant per a la temàtica borgiana. No cal dir que de tots n'és indicada la localització arxivística i que un bon nombre són completats amb notes a peu de pàgina. Hi ha encara un bloc de CCCXV regests (així, numerats amb xifres romanes), datats entre el 30 d'agost del 1419 i el 9 de juny del 1429, sempre de l'ARV, *Reial Cancelleria*, corresponents a lletres del rei Alfons Trastàmara, contrasignades per Alfons de Borja en qualitat de regent la reial cancelleria (436-536), de les quals hom pot deduir els afers en què hagué d'intervenir i l'itinerari d'aquells anys. D'aquest apèndix hi ha quadre sinòptic on consten les característiques de cada document (537-581).

Els actuals curadors de l'edició insisteixen en el detall que si aquest aplec (i potser els següents, tant com es basin en documentació d'arxius valencians) ha estat possible, això és degut a un treball tan llarg com obscur de Lluís Cerveró i Gomis, al qual és dedicat el present *Diplomatari* (9).

La utilització d'aquest primer volum és facilitada per successives taules: onomàstica (582-600), i toponomàstica (601-606). Hi ha bibliografia (607-623).

Tenim a les mans o damunt la taula el primer volum, digne de tota lloança des dels diversos punts de vista. Ja el 1976 l'esmentat Lluís Cerveró comentava al p. Miquel Batllori, amb una punta de facciós humorisme, que la seva obra sobre els Borja «ja comença a ésser tan antiga com ells» (24-25); esperem que l'arribada del volum que portarà el núm. 2 i els successius no afegeixi més vellúria a aquesta obra col·lectiva sobre els Borja; perquè tal com es presenta, sense desmerèixer ni una micra l'aportació de tots i cada un dels col·laboradors, aquesta bona i bella obra que és el volum 1, s'ha d'agrair a la trilogia de noms que són els esmentats Lluís Cerveró, i Miquel Batllori, i el de l'editor comercial Eliseu Climent: una bona i bella obra per l'enquadernació, pel paper, per la impressió, per les il·lustracions (un pèl estranyes en un llibre de documentació dels segles XIII-XV, pura i dura) i pel fet que la relació entre el pes específic de l'obra i les, si no m'erro comptades, faltes de llatí, de composició o d'impressió, resulta clarament favorable a l'efecte d'obra ben feta.

En acabar el seu pròleg, el P. Miquel Batllori estampava una sentència, a la qual no puc fer altra cosa que associar-me plenament: «...sense les generoses aportacions de les diverses institucions públiques, una empresa com aquesta no hauria pogut ésser ni tan sols iniciada. I sense tal mecenatge no podrà ésser ni prosseguida ni enlestida» (18).

Aquest és el quid de la qüestió; perquè mentre el diplomatari es pugui alimentar de la documentació dels arxius valencians, ja bàsicament aplegada per Lluís Cerveró i Gomis, potser no serà dificultat invencible la successiva aparició dels volums 2 i següents; afegim-hi la relativa dificultat que poden presentar l'Arxiu Reial de Barcelona o l'Arxiu Secret Vaticà. Però, i després? Perquè el cost principal d'una obra d'aquest tipus no és pas el de la impressió tipogràfica, ans el de la recerca, la transcripció (per a la qual és indispensable un domini d'una llengua llatina cada vegada més oblidada) i la presentació dels documents.

Estic segur que l'empresari editor ha fets els seus càlculs i que ell veu el futur assegurat, però no deu ésser sobrer des d'aquestes pàgines manifestar la temença que una bona i bella obra com és aquest volum, si no pogués tenir continuïtat, es convertiria en objecte d'aquella burleta que fins i tot es troba en l'*Evangelii*: «Ecce homo qui cepit aedificare et non potuit consummare», ço que Déus no vulla, que deien els medievals!

Josep Perarnau

Susanna VELA PALOMARES, *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XV*. IV, Andorra, Arxiu Històric Nacional 2002, 528 pp.

[Miquel RIBOT D'EIXIRIVALL], *El Llibre de la terra. Un llibre de privilegis* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1997, 318 pp.

Encara que els acomunem sota recensió única, aquests dos volums tenen cada un la seva pròpia personalitat, ja que ambdós informen d'aspectes ben diversos de la realitat andorrana del segle XV. I si el *Diplomatari...* aplega de diferents arxius, públics i privats, des de l'ACA, passant pels diocesà i capitular de la Seu d'Urgell, pels de les parròquies i dels comuns andorrans i pels de les institucions estatals com el del Tribunal de Corts, variats documents sobre pluralitat de relacions privades entre persones, tan imprevisibles com la mateixa existència, el segon pressuposa l'aplec general i concentra l'atenció en documents que en el segle XV contribuïen a configurar la personalitat pública d'Andorra, entre els quals en trobem algun de tan important com la concessió del senyor episcopal, immediatament reafirmada pel cossenyor comte de Foix, facultant els caps de casa de les parròquies a constituir un consell únic, el Consell de la Terra. Era el 1419 (133-135 i 139-140).

* * *

Tal com acabem d'assenyalar, després de l'estudi introductori, el *Diplomatari...*, (13-50), aplega cent-vint documents, cronològicament ordenats, que s'allarguen durant tot el segle XV.

I encara que en general se'n troben de tota mena (compra-ventes, actes de dotació i escriure de núbies, capítols matrimonials, problemàtica entorn de censals, testaments, nomenament de tutor, inventaris ,post mortem', quantitats dels honoraris notarialis), un punt es va repetint en aquestes pàgines perquè gairebé contínuament es devia repetir en la vida: la solució de conflictes derivats de pastures, que obligaven a pactar les futures formes d'explotació (67-76, 80-89, 90-94, 95-97, 105, 118-119, 120-123, 194-200, etc).

La informació, però, comença per les llistes de caps de casa, que permetrien de refer la demografia d'un lloc en un moment determinat, com la de la Maçana entorn el 1430, que hom pot llegir en la pàgina 203, i sembla completa atès que es tracta de lluçió d'un censal que requeria damunt tota la comunitat i que, per tant, exigia el consentiment de tots els afectats; en canvi, no sembla tan completa la dels caps de casa d'Ordino (81).

Essent tant agrícola com sobretot ramadera la base econòmica d'aquelles comunitats, eren essencials les pastures i el dret a plevir-se'n, però alhora font constant de conflictes, als quals, tal com ja hem dit, hom cercava solució per camins diversos: acord de les parts, compromissaris i en darrera instància, sentència judicial. La dita base econòmica permetia una ben delimitada forma de vida, que hom pot endevinar darrere els inventaris de béns (136-138, 162-163); les limitacions d'aquesta economia desembocaven en la recerca d'altres fonts de financiació o de seguretat econòmica, i així trobem ja en la primera meitat del segle XV, el recurs al censal i al violari (110-111, 112-116, 124, 141, 164-165). Les parròquies es sostenien certament en delmes i primícies, però també en compromisos de financiació habitual, com el que podem veure en el capbreu a favor de la parròquia d'Encamp, el qual, de més a més, fa referència explícita a un de més antic (166-167).

La lectura d'aquest volum porta a la impressió que l'estructura jurídica d'aquell moment congruïa un punt conflictiu: el de la perflia d'oficials i saigs dels senyors a engrandir llurs prerrogatives en direccions diverses: fent recaure en els habitants la guarda dels presos (179-182) o la plantada de forques (228); o exigint pagaments per passos que havien d'ésser lliures (353-355, 354, 385-388, 411-413, 417-419, 420-429, 430-432), serveis que ells en virtut del càrrec havien d'assegurar; contra llurs pretensions les parròquies obtingueren dels cossenyors confirmació dels costums ancestrals.

La introducció dedica una atenció particular a l'estructura política d'Andorra, tal com es dedueix de la documentació del segle XV (17-17). En aquest sentit, difícilment es deu poder trobar un text més explícit que la declaració del Capítol de la Seu d'Urgell en la seu vacant del 1437 (207-212), segons la qual el cim del poder públic andorrà es trobava en els comtes de Barcelona-reis d'Aragó, «senyors i superiors en tota llur dominació» pel fet de trobar-se les terres d'Andorra «dins lo Principat de Catalunya e àmbits d'aquell»; sota el qual sobirà el senyoriu damunt la terra d'Andorra és de l'església de Santa Maria d'Urgell, personificada en seu plena pel bisbe residencial i en seu vacant pel Capítol catedralici (210); en conseqüència, «lo spectable comte de Foix és feudatari de la dita església e (h) a aquella és de fidelitat tengut e obligat, e al dit capítol estant la seu vegant; e en les dites valls ha hagut solament certa senyoria e limitada, devallant de la església d'Urgell, seguons se conste en certs pariatges fets entre lo senyor bisbe e lo dit espectable comte ladonchs presidents en lur bisbat e lur comdat» (209). El fragment és llarg, però no li és sobrer ni una lletra, i fins i tot diria que és estrany que el document que el conté hagi resistit fins ara inèdit en l'Armari de les Set Claus. Entorn aquest tema, seria interessant d'afegir documentació d'altres fonts, com és ara la relativa a la presència d'andorrans en la cort de Montsó del 1585, que hom pot llegir en les pàgines 471-474 del llibre sobre *La cort general de Montsó (1585)*..., ressenyat més endavant.

La lectura dels documents confirma que hom ha procurat «la correcció acurada de les transcripcions dels textos» (50), perquè la primera impressió és positivament bona. Però a mesura que hom s'endinsa en el volum aquella resulta menys diàfana perquè certes (i no escasses) grafies obliguen a qüestionar-la, car només en dues pàgines, les 134-135, trobem aquestes lectures que, pel cap baix, són dubtoses: 134, línia 2: ,benaveure < benavenir(?); línia 10 del final: ,proinde < providere (?); línia 7 final: ,processit < processerit (?), cas repetit en 135, lín. 5 del

final; i lín. 3 del final: ,congregationi < congregatione'; i a la pàgina 135, lín. 8: ,tamen < dum tamen' i ,innoria < innoxia'. Demano permís per assenyalar-ne dos de catalans: els ,clemasseles' de 137/5, no seran pas els vulgars i fumats ,clemascles'; i els ,sogons' de la línia 17, no seran els ,fogons', amb confusió de la ,s' llarga i la ,f'? L'editora responsable afirma que «els errors i les mancances només són meus» (50), però ens permetrà que en dubtem; ja se sap que «la culpa és tan negra, que ningú la vol», iestic segur que aquesta (si culpa hi ha) deuria anar més ben repartida.

El volum es clou amb una taula onomàstica, on, cada nom és completat amb la seva qualificació (465-487), una de toponímica (489-498), una de càrrecs públics i oficis, aplegats dins les respectives poblacions (499-509), i una de tipologies documentals (511-512). Hi ha vuit reproduccions fotogràfiques de pergamins o de pàgines de manuscrits (515-522) i tres altres fotografies andorranes (523-525).

Resumim reafirmant la importància d'aquest recull de documentació andorrana del segle XV, felicitant de cor tots els qui d'alguna manera o d'una altra hi han col·laborat, començant per les autoritats andorranes que han ofert al seu poble la documentació que permet de tenir sòlida coneixença del propi passat, en el qual just els documents demostren, d'una banda, la consciència d'ubicar-se ,dins lo Principat de Catalunya' i, de l'altra, la constància a solucionar per camins de concòrdia les dificultats més que de convivència, de pretensions entorn les pastures, vitals per a les Valls.

* * *

A diferència del recull de documentació andorrana del segle XV, el *Llibre de la terra* forma una unitat bibliogràfica, fruit de la feina del notari Miquel Ribot d'Eixirivall, el qual en els anys 1485-1490 anà aplegant i transcrivint els trenta documents que considerarà bàsics per a la vida col·lectiva d'Andorra. Conservat amb la signatura de ms. núm. 12 dins l'Armari de les Set Claus, ara a l'Arxiu Històric Nacional d'Andorra, és finalment posat a l'abast dels estudiosos a través d'un llibre, la dignitat tipogràfica del qual és a l'altura de la importància, que la dita compilació i el llibre original que la conté, tenen per al Principat d'Andorra.

La part principal i més interessant per a les nostres pàgines és la central, que conté edició crítica dels vint-i-sis documents constitutius del recull (100-190) i els quatre apèndixs (191-198), als quals s'ha d'afegir l'aparat crític per a cada un dels documents i apèndixs (199-246).

Val a dir que Miquel Ribot féu una recerca de documents que en algun cas es remunta fins al segle XI (la donació de propietat sita a Santa Pal·làdia, d'Arcavell, del 1008: 146-147), donació que en temps posteriors tindria imitadors i que Miquel Ribot sembla haver tingut un cert interès a fer constar, potser per deixar clars els drets de l'església d'Urgell a Andorra, encara que no fossin drets baronials, en el qual cas també s'hauria interessat per les permutes (136-137 i 140-141, dels anys 1028 i 1082, sobre la Lloreda). Però les peces d'aquest aplec que més criden l'atenció són les que fonamenten les particularitats andorranes, com el *Pariatge* del 1278 (118-129), que, ultra determinar allò que correspon a cadascú dels dos cossenyors, dóna els noms (si no de tots poc se'n deu faltar) dels caps de casa andorranes que també el signaren.

És molt versemblant que en la seva situació actual, el *Llibre de la terra* no sigui una obra que el notari Miquel Ribot d'Eixirivall donés per acabada; la reflexió sobre la documentació transcrita fa la impressió d'un dipòsit on de moment tot cabia i d'on al seu temps per fer un autèntic *Diplomatari d'Andorra*, s'haurien pogut triar aquells instruments que configuraven políticament o institucionalment les Valls d'Andorra i aquells que demostraven les prerrogatives dels seus habitants. Em refereixo, no cal dir-ho, a la col·lectoria de delmes i primícies (núm. 3, del 1176), al reconeixement dels drets del comte de Foix, amb la contrapartida d'abolir els mals usos de cucúcia, eixorquia i testardia (núm. 4, del 1275), no cal dir al *Pariatge* del 1278 amb la consegüent confirmació pontifícia del 1289 (núms. 5 i 6); al jurament de fidelitat dels andorranes al bisbe de la Seu (núm. 7, del 1231); a les condicions de l'obligació d'anar a l'host

del bisbe de la Seu (núm. 11, del 1430); a l'acord sobre pes i preu dels formatges que els andorrans donen al bisbe i al capítol de la Seu (núm. 14, del 1497); a l'obligació que pesa damunt el saig de pagar en les qüestions (núm. 18, del 1390); a la llibertat dels andorrans de defensar terres i emprius contra qualsevol invasor (núm. 19, del 1332); a l'exempció de pagar drets al mestre dels Ports o lleuda a la Cerdanya, perquè són vassalls del rei de Catalunya-Aragó (núms. 20, 21 i 22, del 1403, 1493 i 1485); a drets i serveis mutus entre Andorra i Castelló (núm. 23, del 1201); al dret dels andorrans a pescar (núm. 24, del 1440); i a les concessions dels dos cossenyors a catorze peticions dels andorrans (núm. 25, del 1433). En canvi, no acabo de veure que haguessin d'entrar en un definitiu *Llibre de la terra* les compra-ventes, les permutes, o les donacions privades. Potser la mateixa baixa qualitat de les còpies del llibre actual confirmaria que aquestes no tenien en les seves pàgines aquella categoria que una recopilació seriosa de prerrogatives legals i privilegis requeria, car segurament Miquel Ribot sabia escriure amb plena correcció quan es tractava de feina encarregada per clients.

Fos la que fos la intenció, a la qual responia el *Llibre de la terra*, i sigui la que sigui la naturalesa de l'actual, el fet és que el dit llibre és un monument literari de vàlua extraordinària per a la memòria col·lectiva del poble andorrà, extrem confirmat pels segles que el dit llibre ha estat conservat com un tresor en l'armari o «Arxiu de les Set Claus»; i que les autoritats del país són dignes de tot elogi pel fet no sols d'haver-lo fet publicar, ans encara d'haver-ho fet d'una forma tan digna, no sols per la qualitat de l'edició, sinó també pels estudis i els complements que l'acompanyen.

Els estudis comencen amb el d'Ignasi Baiges i Jardí, que documenta Miquel Ribot d'Eixirivall com a notari en exercici a Andorra en el pas del segle XV al XVI i fins i tot com a redactor del *Llibre de les ordinacions dels habitants de les Valls d'Andorra*; demostra que aquell notari se serví d'alguna de les peces copiades en el *Còdex miscel·lani* del mateix fons i del *Llibre del consolat (o de privilegis)*, ara a la Seu d'Urgell, AM; i considera que el seu aplec del *Llibre de la terra* responia a un interès particular (17) i ús privat (19); el *Llibre*, però, hauria conservat en el seu estat actual la forma primitiva, tal com confirma l'anàlisi codicològica (43-52); els documents aplegats il·lustren sobre les successives etapes de l'Andorra comtal, episcopal, cossenyeria, en particular de la dels segles XIV-XV (22-42).

Amb tota la seva indiscutible autoritat, el prof. Josep M. Font i Rius esbrina la mateixa documentació des de l'angle jurídic (55-79), i, tot i no formar un conjunt orgànic, l'anàlisi primer en el seu aspecte formal «com a fonts del coneixement del dret vigent o viscut en la seva diversitat tipològica» (56-64) i després esbossa el quadre de les principals relacions o figures institucionals (64-73), amb particular atenció a l'administració ordinària de les Valls (74-76) i a la representativitat dels comuns (76-78).

Fins i tot els documents que més s'acosten a fonts del dret són lluny d'ésser lleis, car no passen de privilegis, llei privada, i encara manifestats a través de concòrdies o pariatges, sobretot del de 1278, entre senyors i representants de les parròquies (56-61). Segueix essent limitada la informació que proporcionen els documents sobre els oficials dels cossenyors, car es redueixen al nomenament de veguer per part del capítol d'Urgell en seu vacant, i al manament de submissió del veguer comtal a l'obligació de la qüestia (62-64).

I és veritat que les pàgines del *Llibre de la terra* són escasses quant a la pertanyença d'Andorra a Catalunya i a la corona, però per ventura no hauria anat malament de recordar les afirmacions taxatives del Capítol d'Urgell en seu vacant integrades en el *Diplomatari* del segle XV (1437 juny 22 / 207-212) i recordades més amunt. Quant a les relacions entre els dos senyors, Font i Rius recorda que si el comte de Foix tenia algun dret damunt Andorra, era en qualitat de feu de l'església d'Urgell, amb el consegüent homenatge i jurament al bisbe com a representant de l'Església, encara que el pes dels fets ha conduït a un verdader cossenyeria (66 i 72), manifestat en les diverses obligacions dels súbdits envers els senyors (67-71) o en les formes d'exercici dels drets senyorials (74-78).

L'edició del text del *Llibre de la terra* (100-198) és completada amb l'aparat crític (199-246), amb taula toponomàstica (249-295), i amb ordenació cronològica dels documents en regist (297-303). Hi ha deu làmines que reproduïen fragments.

El Govern d'Andorra i les persones al seu servei han donat amb les dues edicions a les quals ens acabem de referir, una bella mostra de qualitat editorial que els honora i els col·loca ben dignament en el concert internacional de publicacions institucionals dels estats.

Josep Perarnau

Gabriel SEGUÍ TROBAT, *El Missal mallorquí de 1506. Estudi i edició segons l'exemplar de la Biblioteca Bartomeu March* (Col·lectània Sant Pacià, 79), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2003,

Tot el que sigui edicions de fonts litúrgiques mereix de bell antuvi les millors alabances, ja que posa a l'abast de l'investigador un element de primera mà. Per això hem de felicitar el P. Gabriel Seguí pel treball que ha portat a terme com a tesi per obtenir el doctorat en teologia –especialitat en litúrgia– a l'Institut Superior de Litúrgia de Barcelona. I l'hem de felicitar no solament perquè ha fet la tesi, sinó també perquè l'ha publicada.

La publicació d'aquesta obra dins la col·lectània Sant Pacià de la Facultat de Teologia de Catalunya ha estat patrocinada pel «Centre d'Estudis Teològics de Mallorca», per la «Fundació Bartomeu March», per l'«Ajuntament de Palma», per la «Catedral de Mallorca» i pel «Consell Insular de Mallorca».

L'objecte de la tesi, com molt bé indica el títol, és l'edició del missal mallorquí del 1506, anterior a l'«editio princeps» del *Missal Romà* del 1570, fruit de la reforma tridentina. L'obra es divideix en dues parts, dedicada la primera a l'estudi introductori, i la segona a l'edició pròpiament dita del missal.

La primera comença establint els criteris d'edició amb les abreviacions i símbols, la llista de les fonts litúrgiques, i s'acaba amb una extensa bibliografia. Tot plegat, introducció als sis capítols següents. La primera part és coronada amb cinc quadres comparatius.

El primer capítol contempla el missal en el context de la producció litúrgica de l'Església de Mallorca fins al segle XVI, començant evidentment pels temps posteriors a la conquesta del 1229. Els inventaris de les parròquies i les consuetes, sobretot la de la Seu, ens fan conèixer la producció litúrgica pretridentina de Mallorca.

En el capítol segon l'autor descriu el missal i els exemplars localitzats, del qual, a més de l'exemplar objecte d'estudi, propietat de la Biblioteca Bartomeu March de Palma, n'hi ha onze més, en general tots a Palma, tret d'un de Madrid, Biblioteca Nacional, i d'un altre a la catedral de Jerez de la Frontera.

El capítol tercer exposa la història de la redacció i la pervivència del missal mallorquí, que fou més aviat curta. El 5 de setembre del 1572, el bisbe i el capítol catedral adoptaren el missal romà publicat pel papa Pius V el 1570. El nostre missal tingué, doncs, 64 anys de vida.

El capítol quart estableix la llista de formularis i peces litúrgiques, totalment o parcialment no identificables.

En els capítols cinquè i sisè l'autor estudia el contingut del missal; el cinquè analitza els formularis, comparant-los amb els d'altres fonts, i el sisè esbrina els elements doctrinals i devocionals més rellevants.

Ja sabem que el cos de l'estudi és completat amb cinc quadres comparatius. El primer és una llista de les fórmules del missal presents en d'altres còdexs i impresos; el segon compara el santoral de les misses mallorquines amb els principals textos catalans i mallorquins; el tercer assenyalava les particularitats dels formularis del missal mallorquí; el quart dóna la llista dels sants presents en el missal mallorquí que tenen relíquia, altar o capella a la Seu de Mallorca. El quadre cinquè, finalment, presenta la llista dels sants del missal mallorquí que no es troben en el missal romà del 1570.

La primera part s'acaba amb unes conclusions generals. La part segona és l'edició del missal.

L'autor només hi ha transcrit els 'incipit' de les fórmules del missal: potser hauria estat millor transcriure la fórmula sencera. Això no obstant, de manera molt acurada indica la font d'on procedeix cada fórmula.

És ben l·legítim que quan hom escriu una obra pugui emprar el seu propi siglari, mentre hi sigui feel en tota l'obra. Però avui en les diverses publicacions litúrgiques hi ha un cert consens a emprar unes determinades sigles: així, per exemple, el manuscrit de Verona no és citat amb la sigla 'Leon', que fa referència a l'atribució leoniana del sacramentari o col·lecció de 'libelli', ans amb la sigla 'Ve'. Podríem dir el mateix de les fonts hispàniques: l'edició que féu Marius Férotin del manuscrit T35.3 de la catedral de Toledo, normalment és citada sota la sigla 'LMS' i no 'LiberMS'. Els exemples es podrien multiplicar. Això no obstant, tornam a repetir que cada autor té tot el dret a establir el seu propi siglari.

En les pàgines d'aquest llibre hem trobat dues expressions, les de 'romano-gal·licà' i 'romano-africà' que per ventura haurien d'ésser matisades. ¿No caldria dir, potser, 'romano-franc'? D'aquesta manera se distingiria la producció autènticament gal·licana, que en principi no té res a veure amb la romana. I, pel que fa a la segona expressió, hom pot preguntar quin influx tingué la litúrgia romana en l'església africana de Tertul·lià i de Cebríà, o en l'església africana postnicensa: perquè, ¿quina litúrgia hi havia a Roma durant aquells segles?

Finalment, en parlar de la tipologia dels sacramentaris romans, trobem en nota a peu de pàgina que la separació entre el cicle temporal i el santoral és pròpia dels gregorians, i no és ben bé així. És el gelasià el qui separà temporal i santoral: ambdós elements es barrejaren en els gelasians del segle VIII i així continuaren en els gregorians.

Aquestes petites observacions no volen ni poden treure valor a l'obra que presentam i que hem d'agrair vivament perquè ens posa a les mans un nou instrument per a l'estudi de les fonts.

Gabriel Ramis Miquel

M. Dolores AGUSTÍ SOLER, *Las Germanías en la Gobernación de la Plana. Història i Documents*, Castelló, Diputació 2002, 116 pp.

Pablo PÉREZ GARCIA, Jorge Antonio CATALÀ SANZ, *Epígonos del Encubertismo. Proceso contra los agermanados de 1541* (Biblioteca Valenciana. Colección Historia. Estudios), València, Conselleria de Cultura 2000, 528 pp.

Tot i ésser considerablement diversos, aquests dos títols tenen un comú denominador, el de les Germanies de València, i encara un de més concret, el de corregir idees ben establertes sobre el tema: si el primer, en efecte, ultra la documentació nova sobre la participació de les comarques dels Ports i del Maestrat en aquell alçament, demostra que, contra allò que fins i tot un cronista contemporani com Rafael Martí de Viciania havia afirmat, una vila aleshores encara més important que ara, la de Borriana col·laborà en la primera Germania, també el segon corregeix una altra versió, donada per segura, la que la crisi valenciana dels Agermanats s'hauria acabat els primers anys de la dècada del 1520, ja que en realitat entorn el 1541 hom visqué a València un nou ensurt amb la denominada 'Nova Germania'.

Borrianenc de naixement, Rafael Martí de Viciania, ni que fos amagant la veritat, volgué evitar que la seva vila passés a la història amb la taca d'haver col·laborat amb la Germania; i aquell seu silenci, resultà notablement enfortit pel fet que, durant les Guerres Carlines, fou cremat l'Arxiu Municipal de Borriana. Però ja és sabut que documents desconeguts poden saltar d'on l'investigador menys es pensa, i l'autora ha estat recompensada amb la troballa en l'Arxiu Municipal de Castelló, *Justícia. Lligalls*, de les declaracions de les autoritats locals borrianenques pocs dies deprés dels avalots, ací transcrites (35-36 i 74-81); aquesta troballa ha estat completada amb la d'altres de posteriors sobre el mateix tema, tant d'autoritats com de ciutadans, també publicades (100-113). Per la seva banda, l'ARV, ha proporcionat dos documents d'importància inqüestionable: la secció de *Clerecia*, l'inventari de malvestats produïdes pels agermanats en els pobles de les dues comarques esmentades, amb la quantificació de quant puja

cadascuna, quan la quantitat ha estat fixada (82-86); i la secció de *Mestre racional*, la llista de les quantitats exactes que, en concepte de ‚deute graciós‘, les poblacions del Nord del Regne de València havien lliurat per al «real exèrcit contra los rebel·les e ajermanats» (87-92).

A base d'aquestes noves dades i dels estudis d'altri (17-19), l'autora confegeix un calendari no sols de les operacions militars fins a la mort de Vicent Peris, ans encara dóna alguna referència sobre la repressió posterior (49-53).

La base per al volum de Pablo Pérez i Jorge Antonio Català és també la troballa d'un procés, aquesta vegada en l'ARV, *Reial Audiència. Processos*, que ha conservat, si no tot, sí les parts més importants de l'enantat a càrrec del grup valencià de pretesos partidaris de l'enèsim Encobert, grup fins ara desconegut, com també ho era llur expectativa, entre política i escatològica, per al dia de Sant Francesc del 1542.

Si no fos perquè tot aquell procés acabà de manera tràgica, amb la mort i esquarterament dels tres principals implicats (473, núm. 12), hom no sabria quina d'aquestes tres coses li podrien causar més hilaritat: si la imaginació i la barra d'aquell ‚pícaro‘ aragonès, Bernardino Acero, que per fer saltar uns quants diners s'empesca tota una història rocambolesca, en la qual identifica l'Encobert de la primera Germania amb un nét de Ferran el Catòlic, fent-lo resuscitar una vegada més i col·locant-lo al cap del ‚ducat de Pera‘ a Flandes, casant-lo amb una filla del rei d'Anglaterra, el qual ‚Encobert‘, davant la mort pròxima de l'emperador Carles, podrà presentar tots els drets a la successió de la corona catalanoaragonesa; si l'absoluta ximpleria d'un flaqer valencià, Jeroni Cerdà, que disposant d'una bossa ben proveerta pel treball de la seva muller en la fleca, es pot pagar somnis de grandesa i s'empassa tot allò que s'empesca el Bernardino per embolicar-lo i té un desig incontentible de vendre la fleca i la casa, de deixar la dona i d'anar-se'n a Flandes a fer mèrits davant l'Encobert futur rei, a fi que el converteixi en un gran senyor; o la facilitat amb què tot l'aparat estatal valencià, amb el duc de Calàbria al capdamunt, cau de potes en aquella història encoberta, porta l'afer fins a la tragèdia irreparable i no veu allò que gent del poble endevina, és a dir, que tot aquell terrabastall no són res més que paraules (278, línies 3 i 4). Una tragicomèdia, que durant una llarga temporada hauria fet les delícies de xerraires i bugaderes en tavernes i safareigs, si l'autoritat hagués tingut més categoria i no s'hagués llençat, famolenca, a esquarterar algun ximplet bocamoll.

Aquell gens gloriós episodi, davant el qual hom es pregunta si fou per al duc de Calàbria, que també devia tenir els seus drets a l'herència de l'antiga nissaga dels comtes de Barcelona, l'ocasió de demostrar la seva més rendida acceptació de la legitimitat de Carles d'Habsburg, l'emperador (per cert, consta que el duc el n'informà i que aquest li manifestà complaença i agraïment per la «sagacidad y prudencia demostradas en el castigo ejemplar (!) de „algunos bellacos que querían suscitar la nueva germanía”», segons que refereix Josep Martí Ferrando en *El poder sobre el territorio*, 16), ens és conegut pel llibre que ens ocupa, el qual, en la seva primera part, ens permet d'assistir a la successiva i repetida resurrecció del mite de l'Encobert i a la càrrega doctrinal que vehiculava (21-174).

En aquella història hi ha un text, que fins a un cert punt explica els somnis de grandesa del dissortat Jeroni Cerdà i la seva irresponsabilitat davant les fantasies del ‚Bernaldino‘: la *Profecia de sant Isidor*, que havia arribat a les seves mans mentre era a Itàlia en un dels terços imperials i ell havia portat a València; si hom judica pel fragment de la pàgina 145, només de començar-lo de llegir hi descobreix una traducció, almenys parcial del paràgraf dedicat a la «Hispania, nutrix mahometice pravitatis...» de la ‚profecia‘ *Vae mundo in centum annum* (profecia que l'autor diu ‚atribuïda a Vilanova‘ (147), que, però, si s'hagués informat en la font citada per Duran-Requesens, no l'hauria atribuïda, car el mateix Arnau diu haver estat escrita per un ‚virum fere illiteratum‘ (que, doncs, no és ell), el qual l'hauria donada a conèixer «cuidam devoto suo in Christo, litterature notabilis», del qual Arnau l'hauria rebuda: Cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 103, líns. 981-985; 102, líns. 940-941; i 944, respectivament); si, doncs, aquell text atribueix explícitament al ‚Encubierto‘ les gestes antisarraïnes pronosticades per la dita ‚profecia‘, això vol dir que el text esmentat no feia gaires anys que havia sortit de la ploma d'algun d'aquells castellans que forjaren la dita figura empalmant el paràgraf del *Vae mundo...* amb la conflictiva realitat castellana d'entorn l'any 1520 (160-161); i val a dir que la mateixa

Castella no restà lliure d'aquella rebrotada tardana d',encobertisme' (i qui sap si de ,comunisme'), car darrerament tot fa pensar que n'ha descobert algun cas Sara Tilghman Nalle, *Mad for God: Bartolomé Sánchez, the Secret Messiah of Cardanete*, Charlottesville, University Press of Virginia 2001, 222 pp.

La lectura de les pàgines del procés i de la documentació complementària és, en general, una delícia, no sols perquè satisfà la curiositat del lector entorn un episodi d'altre temps, ans encara per la qualitat de la transcripció normalment sense entrebancs i ben satisfactòria; hi ha, però, una fórmula que sembla no haver estat compresa pel(s) transcriptor(s), i que en canvi és molt freqüent: el ,no-n' de 260, línies 3 i 1 del final, o el ,que-n' de 277, línia 6 del final, o el ,qui-n' de 321/XXIII/3 i XXIII/2; en tots els casos (i en una llarga llista que s'hi podria afegir), la , -n' final és , -u' = ,ho': ,no u (no ho)', ,que u (que ho)', ,qui u (qui ho)', etc. Hi ha alguna altra relliscada, com la de fer casar Constança de Sicília amb Pere III el Cerimoniós, quan el marit de Constança i per ella protagonista de les Vespres Sicilianes, fou Pere II el Gran, besavi del Cerimoniós (144).

Llegit el llibre, pel qual els autors mereixen una ben cordial felicitació, hom no pot reprimir el dubte de si realment en tot aquell dissortat episodi hi hagué quelcom més que un tan cert com fals ,encobertisme', però que d',agermanament' n'hi hagué tan poc que difícilment es deu poder justificar la qualificació d',agermanats' donada als tres protagonistes de la tragèdia i als seus amics; més encara, segurament no hi hagué ni ,agermanament' ni ,encobertisme', ans només un episodi de ,picaresca' castellana pur i simple amb repercussions a l'Aragó i a València, que havia d'ésser objecte d'un conte o novel·la, però mai d'un procés criminal amb tres ajusticiats, als quals s'havia de donar un escarment per orats i bocamolls, però no aplicar-los la pena capital. Un episodi ben digne d'ésser recordat, car si les narracions castellanes de ,pícaros' són recreació de la realitat, a l'Aragó i València fou un fet històric que costà la vida almenys a tres persones de carn i ossos.

La realitat, però, fou la que fou, i també ho és que els dos llibres ressenyats documenten i arrodoneixen el coneixement d'aquells anys, tant en dimensió geogràfica vers el Nord del Regne de València, com en la dimensió humana i sociocultural de la ,picaresca'.

Josep Perarnau

Cort General de Montsó (1585). Montsó - Binèfar. Procés familiar del Braç Reial. A cura de Josep M. BRINGUÉ I PORTELLA, Pere CIFRE I RIBAS, Gerard MARÍ I BRULL, Miquel PÉREZ LATRE, Joan PONS I ALZINA. Coordinació i introducció per Eva SERRA I PUIG (Textos Jurídics Catalans, 18 - Lleis i costums, 5), Barcelona, Departament de Justícia 2001, LVI i 810 pp.

Aquest bell volum conté, tal com la doble numeració permet d'endevinar, la introducció de la prof. Eva Serra i Puig, i el text del procés del Braç Reial corresponent a la Cort General de Catalunya, celebrada a Montsó simultàniament amb les paral·leles d'Aragó i de València. El fet que es tracti del procés del Braç reial vol dir que existeixen o existiren processos paral·lels dels braços eclesiàstic i nobiliari o militar, ultra les decisions oficials qualificades amb el «Plau al senyor rei» (Constitucions i Actes de Cort), que passaren a les recopilacions de les *Constitucions de Catalunya*.

Ni que sigui només una branca de l'arbre que era una Cort General d'un dels estats de la Corona catalanoaragonesa, de cap manera no vol dir que aquest volum sigui afectat de manca d'importància. Basta la lectura de les pàgines introductòries de la prof. Serra per a adonar-se no sols del treball esmerçat fins ara en l'estudi de la dita cort i, en conseqüència, d'allò que representa la present aportació, ans sobretot d'allò que una celebració de corts significava per a tot el país. De fet, en el volum que la prof. Serra i Puig ha posat a les nostres mans, no sols consta el procés protocol·lari (i a darreries del segle XVII!) d'una solemnitat com aquella, ans també (i diria que encara més) per a tota la gent del país, que feia arribar a la cort i, doncs, a la suprema instància d'autoritat amb la garantia de la defensa dels drets dels ciutadans, tots els seus

menuts i diaris problemes: els de contribucions pecuniàries, per descomptat, a situacions greus, com la defensa del Rosselló i de Perpinyà en particular (p. e., 479-482), o la situació d'Andorra: «Les Valls d'Andorra són situades dins los àmbits del Comptat de Serdanya...» (471-475), o l'afirmació que los de Càller són catalans a tots els efectes (446). La llista completa de temes vius seria inacabable i em limitaré a donar-ne alguna mostra: la petició al rei que Montserrat no depengués de la congregació benedictina de Valladolid, punt al qual també el Regne de València es manifestà favorable amb tota la solemnitat possible (366 i 418); les pretensions de Perpinyà tant a un lloc elevat dins la llista de les ciutats catalanes com en l'equiparació del seu Estudi amb el de Lleida (376-377, 400-404); les dificultats per a la unificació de pesos i mesures (377); la defensa de les poblacions contra els lladres de pas (396); el problema de si el delme s'havia de determinar en garba o en gra ja batut (396-397, 404-405); la informació sobre el moment crític per al comerç marítim català (403); el possible encàrrec d'una *Crònica de Catalunya* (406); o la prohibició de pesca de sardinals (407).

Ni que només fos la riquesa d'informació sobre situacions molt concretes tant de la gent del país com de la totalitat de Catalunya, ultra el coneixement dels complicats passos pels quals calia que passessin tots els afers públics en una cort general, aquest llibre constituiria una autèntica revelació, que fa la seva utilització indispensable.

Josep Perarnau

Cebrià BARAUT I OBIOLS, *Església i bisbat d'Urgell. Recull de treballs*. Presentació de Joan MARTÍ, arquebisbe-bisbe emèrit d'Urgell. La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel-litana 2003, 706 pp.

En escriure aquestes línies es compleix el primer capdany del traspàs de l'amic P. Cebrià Baraut i segurament es farà difícil de frenar el sentiment de manera que no invalidi un record que, per damunt de tot, ha d'ésser objectiu.

Comencem dient que el crític aplaudeix doblement la decisió dels responsables de la dita Societat, perquè han encertat plenament en fer públiques després del seu traspàs l'alta valoració i estima envers la persona del pare Baraut, i per l'alta qualitat de les pàgines ací reproduïdes, pàgines que, de més a més, faran el gran servei de posar a l'abast dels estudiosos o interessats en el passat de l'Església i el bisbat d'Urgell, en un sol volum, estudis que altrament no sempre haurien estat de fàcil accés.

En la secció inicial, dedicada a la persona, ultra el resum de dades biogràfiques (7-8) i la bibliografia del P. Baraut sobre el tema d'«Església i bisbat d'Urgell» (35-40), tenim les valoracions de Carme Batlle i Gallart i Manuel Riu i Riu sobre *Dom Cebrià Baraut, historiador del bisbat d'Urgell*, que en passar revista, aplega i valora les aportacions als aspectes diversos del tema (17-27); i de Benigne Marquès, dedicat a *Dom Cebrià Baraut, l'investigador dels arxius d'Urgell* (29-33), ací col·locat amb plena justícia en la llista dels grans recercadors d'aquell Arxiu Capitular, ja en el segle XX parió de Pere Pujol i Tubau; Baraut serà recordat i regradat en els temps futurs pel gran treball d'estudi i edició dels pergamins del fons general, datats fins al final del segle XII, i dels d'algun fons particular com els d'Andorra, Codinet o Tavèrnoles (29-33).

El cos del volum «vol aplegar una mostra molt significativa de llargs anys d'estudi i d'investigació» (41); en realitat, són vint-i-nou els estudis inclosos en l'actual volum, amb la precisió, però, que no en tots els casos s'han reproduït els apèndixs documentals que els enriqueixen; hauria estat més completa la reproducció de tots els documents, però hom es fa càrrec que segurament el volum hauria crescut de forma desmesurada. Acontentem-nos, doncs, amb allò que tenim, és a dir amb els estudis pròpiament dits sobre els vint-i-nou temes, encara que el possible estudiós que vulgui accedir a nombre de documents haurà d'anar a les edicions originals.

Alguns dels vint-i-nou títols recauen de ple en el nostre camp, com per exemple: *La intervenció carolíngia antifelicitana al bisbat d'Urgell i les seves conseqüències religioses i culturals (segles VIII-IX)* (59-101); *La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell* (104-121);

L'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (141-148); *Les fonts documentals i bagiogràfiques medievals de la vida i miracles de sant Ermengol, bisbe d'Urgell* (1010-1035) (187-220); *Diplomatari del monestir de Sant Climent de Codinet (segles IX-XI)* (287-351); *La vila de Llívia: privilegis i ordinacions* (457-481); *La presència i la repressió del catarisme al bisbat d'Urgell (segles XII-XIII)* (515-560); *Els inicis de la inquisició a Catalunya i les seves actuacions al bisbat d'Urgell (segles XII-XIII)* (561-600); *Mossèn Pere Pujol i Tubau* (1887-1962) (607-615); *Fragment d'una altra versió catalana antiga del Liber iudiciorum visigòtic* (en col·laboració amb Josep Moran) (617-651); *La publicació dels documents medievals, anteriors al segle XIII, de l'antic bisbat d'Urgell* (1970-1995) (653-661); *Els rituals del bisbat d'Urgell editats durant els segles XVI-XIX* (664-680); i *Un manuscrit llatí de medicina de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (ms. 2052)* (681-705). Cal afegir que un bon nombre dels altres títols no reproduïts en la llista anterior també podrien entrar-hi per raons diverses; només s'han transcrit aquells que per llur literalitat no hi podien manca.

El volum XX d'aquest anuari (2001, pp. 764-765) es feia ressò de la «Miscel·lània a Dom Cebrià Baraut i Obiols», publicada pel Ministeri de Turisme i Cultura d'Andorra, en la qual eren recollits els estudis del mateix P. Cebrià Baraut de tema andorrà; amb el que ara ens ocupa els respectius responsables han assegurat que els temes d'història urgell-litana (Andorra és part del bisbat d'Urgell) més estudiats pel P. Baraut es trobin a l'abast de moltes mans, contribuint així a la supervivència tant de la seva obra com de la seva memòria. Els en felicitem cordialment i ens en felicitem.

Els i els altres amics seguirem aprofitant-nos dels seus treballs, assaborint el seu record i enyorant la seva presència.

Josep Perarnau

Núria MAÑÉ, *Índexs de les obres de Jordi Rubió i Balaguer* (Biblioteca Abat Oliba, 259; Obres de Jordi Rubió i Balaguer, XIV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, 322 pp.

La sola existència d'aquest volum catorzè certifica la dels tretze anteriors, que posaven a l'abast del possible estudiós tota l'obra d'aquell autèntic mestre de la catalanística, les taules dels quals són repetides en les primeres pàgines (7-30); la sola lectura d'aquests tretze índexs i de llur temàtica ens confirma trobar-nos davant una obra que abasta tant com el camp temàtic i cronològic, al qual és dedicat el nostre anuari. Per aquesta raó hom es considera obligat a assenyalar a l'atenció del possible lector l'existència d'aquest volum de taules, en el qual l'estudiós o l'interessat en la temàtica de la història cultural de Catalunya pot trobar fàcilment allò que, sobre un punt o un personatge que li interessa, digué qui tothora és considerat un mestre indiscutible.

Després de les taules dels volums, comencen les que ofereix el present: la primera és dedicada als topònims (33-78); la segona aplega per ordre alfabètic tots els títols d'obres anònimes (81-97); la terça i més extensa recull, també per ordre alfabètic, totes les referències a persones, tant antigues com modernes (102-319).

L'autora i l'editor han posat a l'abast dels estudiosos un instrument que farà més fàcil l'accés als treballs de Jordi Rubió i Balaguer i n'augmentarà l'eficàcia en temps, ai las!, ja allunyats de la seva presència i mestratge vivent entre nosaltres. No cal dir que ens abelleix d'assenyalar a l'atenció del jove aquell gran mestratge i el present mitjà d'aprofitar-lo. Grans gràcies, doncs, a autora i a editor!

Josep Perarnau

Bíblia del segle XIV. 3. Èxode, Levític. Transcripció a cura de Jaume RIERA I SANS. Aparats crítics, notes i glossari a cura de Pere CASANELLAS I BASSOLS. Estudi introductor i d'Armand

PUIG I TÀRRECH (*Corpus Biblicum Catalanicum*, 3), Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2004, CXL, 252 i 248* pp.

L'edició crítica de les traduccions catalanes de la *Bíblia* o de textos que s'hi relacionen directament, des dels inicis, al segle XIII, fins al segle XIX, recull una necessitat evident en la història de la llengua i la cultura catalanes, ja expressada per molts investigadors i erudits des de fa molts anys. L'existència d'aquestes versions catalanes medievals de la *Bíblia* ja era prou documentada feia temps i s'hi havien referit els historiadors de la literatura. Però un projecte de l'Associació Bíblica de Catalunya, llargament meditat i elaborat, ha cristal·litzat, en el mes de setembre del 2004, en aquesta primera manifestació palpable del que ha d'ésser un *Corpus Biblicum Catalanicum*. Segons el pla previst de l'edició de tota l'obra, aquest corpus ha de constar d'uns quaranta volums, semblants al que presentem, publicats, si és possible, a raó de dos per any. Això vol dir que, com sol passar en obres semblants d'aquesta naturalesa i envergadura, caldrà una bona dosi de paciència per arribar al terme de tota la publicació, i que alguns dels qui ara celebrem l'inici no en veurem pas segurament la coronació. Però més temps fa que dura l'obra de la Sagrada Família.

Cal confessar de bon començament que no és gaire normal que faci una recensió crítica d'una obra algú que n'és, alhora, col·laborador. Però tractant-se d'un llibre que és tan sols l'arrencada d'una obra molt més extensa i complexa, aquesta recensió en pot ésser més aviat una presentació que no pas una anàlisi crítica, que alguns altres podran fer amb més coneixement de causa quan s'hagi enllestit del tot. D'altra banda, el fet d'ésser col·laborador d'aquesta obra en els quatre *Llibres dels Reis* pot permetre al qui escriu aquestes ratlles d'oferir una visió experimentada i compromesa de les primícies que en presenta.

El volum que ens ocupa és el tercer de la sèrie, no pas el primer, com fóra lògicament d'esperar. Així, és inevitable que més d'un lector pensi: 'Ja comencem bé!'. Doncs, sí. En obres d'aquesta mena, que requereixen d'ésser repartides entre molts col·laboradors, és molt difícil d'aconseguir que tots puguin dur a terme les seves tasques en un mateix ritme i enllestir-les exactament en un terme prefixat. La publicació dels diversos volums a mesura que es van enllestint, ni que sigui sense observar-ne l'ordre serial rigorós, evita que els originals es marceixin esperant-ne el torn d'aparició, estimula els col·laboradors que encara treballen i anima els lectors que esperen pacientment.

Aquest volum tercer és encapçalat per una presentació que explica la gènesi del *Corpus* i un estudi introductori sobre la *Bíblia del segle XIV*, el text llatí bàsic, les influències hebrees, les diverses traduccions, els traductors i la tradició manuscrita amb els tres principals còdexs anomenats Peiresc, Egerton i Colbert. Naturalment, el lloc propi d'aquestes exposicions introductòries seria el volum segon, que a més de contenir el primer llibre de la *Bíblia*, el *Gènesi*, ha d'introduir a tota la *Bíblia* del segle XIV (el volum primer ha de contenir la història de la *Bíblia* llatina en els Països de llengua catalana entre els segles IV i XV). Però, pel fet d'iniciar la publicació del *Corpus* amb el volum tercer, hom ha cregut convenient d'anticipar ja als lectors aquesta informació introductòria, ni que fos de manera repetitiva.

En síntesi, l'estudi introductori intenta de representar-nos les característiques dels tres manuscrits bàsics de la *Bíblia* medieval, Peiresc, Egerton i Colbert, tots tres datats el tercer quart del segle XV, amb pocs anys de diferència entre ells, però amb particularitats importants pel que fa a la seva relació amb les traduccions originals anteriors i el llatí bàsic de la *Vulgata*, d'on partien els traductors. Cal observar que aquests manuscrits parteixen de dues versions anteriors, una més completa, de tota la *Bíblia*, i una altra d'incompleta. Les versions catalanes poden haver experimentat també influències de textos bíblics hebreus i d'altres versions llatines de la *Vulgata*, sorgides en territori català.

La part introductòria s'acaba amb l'exposició dels criteris d'edició, les abreviacions adoptades i la bibliografia citada. Segueix un extens glossari que inclou les paraules del text que no es troben en els moderns diccionaris generals de la llengua, especialment en el *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans* i els d'Alcover-Moll i Coromines, i algunes altres paraules que aquests diccionaris inclouen, però que són arcaïques o poc usades actualment i que, per tant,

poden ésser poc familiars a un lector modern. També inclou paraules que apareixen en els diccionaris actuals, però no amb el significat que tenen en els textos bíblics editats. Cada volum durà el seu corresponent glossari i, quan s'hagi enllestit la publicació de tots els volums del *Corpus*, es prepararà un glossari general en un sol volum. Aquests glossaris, amb bons i extensos comentaris en molts mots tenen un gran interès lingüístic.

Perquè cal confessar que la recuperació crítica d'aquestes versions bíbliques medievals té un interès escripturístic molt relatiu. Ben poc aporten, per no dir res, als coneixements exegetics de la *Bíblia*. Les traduccions que ens transmeten els manuscrits editats ben sovint són molt defectuoses, fruit de la poca perícia o precipitació del traductor o els traductors, per bé que algun manuscrit reveli la bona intenció d'aquells d'oferir una traducció fidel i fiable del text sagrat, a partir del text llatí de la *Vulgata* amb la voluntat de millorar altres versions precedents i d'alliberar-se d'exigències jueves. Malgrat tot, ens són un important testimoniatge històric de l'interès de l'època per a fer assequible al poble fidel el coneixement de les Sagrades Escripures. Són elements importants per a la història de la divulgació popular de la *Bíblia*.

En canvi, aquestes versions catalanes medievals de la *Bíblia* són d'un gran interès per a la història de la llengua catalana. Ens ofereixen un bon panorama de l'estat de la llengua catalana a la segona meitat del segle XV, a través d'un corpus molt important per la seva extensió i varietat de gèneres i registres literaris com és la *Bíblia*. Però la mateixa manca de regularitat en la grafia que observem en la majoria de textos medievals potser apareix més accentuada en aquestes versions bíbliques, sobretot les transmeses pels manuscrits Peiresc i Colbert, que semblen molt més relacionats entre ells. La mena de despreocupació general dels copistes medievals, que ben sovint escriuen un mot d'una manera i uns pocs mots o unes poques línies més enllà l'escriuen d'una altra, es veu potser més exagerada en aquests còdexs. Sobretot en la transcripció dels noms propis, tant personals com geogràfics: un veritable desori. Si podem dir que l'absència d'una normativa ortogràfica acadèmica en aquells temps era només suplerta pel major o menor grau de formació i coherència de què era capaç l'escriptor, aquestes qualitats no són gaire rellevants en els nostres copistes bíblics. En comparació amb altres textos medievals, sorprenen especialment per tanta reiteració, per exemple, la transcripció de ,s' sorda amb ,c' en casos com el pronom ,se (ce)' o el possessiu ,seu (ceu)', la grafia ,ll' per la ,l' final (Israel); moltíssimes ,h' antietimològiques aberrants, constants confusions en tota posició entre ,a/e' àtones, d'una manera escandalosa sobretot en el manuscrit Peiresc, etc. En conjunt, la tònica general de la llengua que manifesten aquestes versions bíbliques, sobretot la dels manuscrits Peiresc i Colbert, és més aviat pobra. Tot i que el manuscrit Egerton sembla més modern i acurat per la regularitat de la grafia, per l'adopció de formes gramaticals més avançades, per una estructura sintàctica més fluïda, per algunes solucions lèxiques més noves.

Aquest to més aviat trist de la llengua de la *Bíblia* medieval, la dels tres manuscrits esmentats, potser podria fer pensar a algú que preludia ja l'anomenada època de decadència de la llengua catalana. Però això, ja en la segona meitat d'un segle que veié autors i obres com Ausiàs Marc, *Curial i Güelfa*, *Tirant lo Blanc*, Jaume Roig, Joan Roís de Corella, Pere Miquel Carbonell, les *Regles d'esquivar vocables*, etc? No fóra més encertat de pensar més aviat en la casual imperícia literària d'uns traductors i copistes, fossin clergues o laics, potser fins i tot jueus conversos?

En canvi, i sobretot, la *Bíblia* catalana medieval ens brida a cada pas veritables sorpreses interessantíssimes en l'àmbit del lèxic, en tots els vocabularis, però especialment —com és natural, no cal dir— en el religiós: molts mots no enregistrats en els nostres diccionaris o amb accepcions no tingudes en compte. Heus-ne ací una petita rastellera de mostra, sense comentaris, que el lector podrà consultar en el *Glossari*: ,aïnar', ,aixenglonar', ,alcla', ,allapidar', ,amistança', ,avivadís', ,bestesa', ,bossanya', ,calabrina', ,claustra', ,comoldre', ,deperdre', ,esperulla'. ,far', ,fonedís', ,grazala', ,horribletat', ,ligírius', ,nedo', ,oferació', ,ofirent', ,peça', ,promeia', ,pujador', ,rabegina', ,raonal', ,ret/arret', ,retella', ,revidar', ,sacerdotaria', ,sanadura', ,sàrdius', ,sàvena', ,setim', ,solesa/solea', ,sotsescur', ,sotsroig', ,tornet'... Una autèntica mina per a la història del lèxic.

En les notes al text es fan aclariments que calen sobre mots concrets interessants i, si aquests mereixen algun comentari més extens, es remet a les estrades corresponents del *Glossari*.

D'altra banda, la presentació en columnes, de forma sinòptica, del text original de la *Vulgata* i de les diverses versions catalanes permet al lector de fer-se càrrec, per ell mateix, dels resultats més o menys reeixits a què han pogut arribar cadascuna d'elles, amb les particularitats lingüístiques pròpies.

Cal felicitar-nos per l'inici d'aquest *Corpus Biblicum Catalanicum*, i augurar-li una ferma continuació i un felici coronament. Ha d'ésser un altre fruit important de la filologia catalana.

Jordi Bruguera

Arnaldi de VILLANOVA, *Introductio in librum {Ioachim} "De semine scripturarum", Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*, curante Josep PERARNAU (Corpus Scriptorum Cataloniae, Series A: Scriptores. Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia, III), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Facultat de Teologia de Catalunya, Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani, 2004, 214 pàgines.

L'any 2005 fa trenta anys que va ésser publicat el primer volum de les «Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOMO)». De llavors ençà han anat apareixent força regularment una dotzena de volums. A hores d'ara els estudiosos poden conèixer i estudiar sobre bases cada cop més sòlides les obres mèdiques d'aquest metge i pensador català. Desitgem que aquest projecte concebut inicialment per Lluís Garcia Ballester (†), Juan A. Paniagua i Michael McVaugh pugui arribar en pocs anys a la seva fi. En canvi, després de molts anys d'esforços i estudis i de diversos intents, encara no és possible —per bé que alguns d'aquests intents hagin donat fruits ben reeixits— de disposar dels textos teològics, espirituals i reformistes d'Arnau de Vilanova. És per això que cal saludar molt positivament el volum que ara presentem.

Efectivament, el llibre que tenim el goig de recensionar és el primer volum (en realitat el III, perquè els dos primers previstos contindran bibliografia i descripcions de manuscrits, i documentació; i seran els darrers en aparèixer) de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOThO)», preparat per Josep Perarnau i dedicat a les dues primeres obres teològiques escrites per Arnau de Vilanova, la *Introductio in librum {Ioachim} "De semine scripturarum"* i l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*. El disseny de la col·lecció (que preveu un total de tretze volums)¹ és molt semblant al de les «Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia» (només són diferents els colors de les cobertes). El volum no només enceta l'edició crítica de les obres teològiques d'Arnau de Vilanova, ans un molt més extens corpus, el «Corpus Scriptorum Cataloniae», que integrarà, de moment, quatre sèries: d'escriptors (a la qual pertany l'obra ara recensionada), de versions, de 'scripta' i de 'subsídia'. L'Institut d'Estudis Catalans, la Facultat de Teologia de Catalunya i la Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani són els editors del volum que ens ocupa. A l'autor d'aquestes ratlles li hauria plagut de veure entre aquestes institucions el nom de la «Unió Acadèmica Internacional». Són projectes de gran abast, ambiciosos, que honoraran la cultura catalana i, ajudaran, a situar-la al lloc que li correspon. Ni que sigui amb més d'un segle de retard, potser és arribat el moment de seguir a Catalunya l'exemple de les grans cultures europees que han anat recuperant, aplegant i estudiant el seu patrimoni escrit en col·leccions monumentals.

1. D'aquests volums (p. 214), deu (del III al XII) són dedicats a l'edició de les obres d'Arnau (dit sigui de passada que entre les obres que hom preveu publicar no he sabut veure algun títol important, com p. ex. el *Raonament d'Avinyó*), un (el I) a bibliografia i descripció de còdexs, un (el II) al diplomatarí arnaldià, i un (el XIII) a escrits d'altres autors relacionats la polèmica escatològica.

L'edició crítica de la *Introductio...* i l'*Allocutio...* segueix en general les normes metodològiques de l'«Arxiu de Textos Catalans Antics». Les obres editades omplen les pàgines 83-119 i 139-181. El text pres com a base de l'edició de les dues obres és el del manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, però, en l'aparat textual hom dóna raó també dels altres manuscrits que ens han transmès les obres: quatre en el cas de la *Introductio...* i cinc en el de l'*Allocutio...* Un segon aparat crític és dedicat a les fonts. Les taules de tots els mots, amb totes llurs variants de declinació i de conjugació, que compareixen en cada obra (120-138 i 182-204) fan més fàcil la consulta i l'estudi de les obres arnaldianes. Una breu presentació (5-6) de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia» i del «Corpus Scriptorum Cataloniae», un extens estudi introductori (9-81) i les taules de citacions (205-206), d'antropònims (207-208), de fons manuscrits (208-209) i el general (211-212) arrodoneixen el volum.

En l'estudi introductori, Josep Perarnau analitza els precedents de cada obra, reconstrueix el 'status questionis', ofereix un detallat esquema del contingut de cada obra i l'estudia detingudament. També reconstrueix la transmissió del text amb un valuós 'stemma codicum'.

M'agradaria destacar tres elements de l'estudi introductori de J. Perarnau. En primer lloc, gràcies en part a l'obra intitolada *Abbreviatio praesentationis factae Burdegaliae* —el text de la qual Perarnau dóna a conèixer per primera vegada— l'autor fixa definitivament l'ordre cronològic de les primeres obres arnaldianes, i refuta aquella informació, que ja ofería el pseudoarnaldia *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu anticristi* (queda clar que l'autor d'aquest *Tractatus...* no havia ni tan sols llegit tot el *Tractatus de tempore adventus anticristi*, que proclamava defensar) i que fou seguit per l'estudiós Harold Lee, segons la qual el *De adventu...* hauria estat el primer opuscle arnaldia de tema religiós. En segon lloc, Perarnau mostra la influència que exercí el *De semine scripturarum*, l'obra que Arnau comenta i en certa manera completa en la *Introductio...* i els principis exegètics de la qual aplica en l'*Allocutio...* (Arnau creia que l'autor del *De semine scripturarum* era Joaquim de Fiore); avui sabem però, que és deguda a un monjo de Bamberg i que difícilment pot ésser qualificada de joaquimita en els aspectes importants. L'estudi de Perarnau permet descartar el joaquimisme que estudiosos de renom (Joaquim Carreras i Artau, H. Lee, etc.) havien atribuït a Arnau pel fet que en aquesta obra esmentava i creia seguir l'abat calabrès, quan el *De semine...* ni és d'ell ni el segueix. Finalment, Perarnau aporta dades que fan replantejar la suposada influència de la càbala jueva en la segona obra editada, en contra del que havia proposat Joaquim Carreras. Per contra, mostra Perarnau, ressonen pertor tesis de Ramon Martí, autor que Arnau de Vilanova recorda elogiosament en l'*Allocutio...* Més enllà de les influències directes de la càbala jueva que hi pugui haver o no en l'obra arnaldiana (l'estudi de Perarnau les descarta), em sembla que un estudi comparatiu entre el mètode exegètic arnaldia i autors com Pico della Mirandola, J. Reuchlin o C. Agrippa, permetria valorar la possibilitat suggerida per E. Colomer de col·locar Arnau de Vilanova en la tradició que donarà lloc en el Renaixement a una 'càbala cristiana'. Si més no, de constatar una possible influència d'Arnau de Vilanova envers aquests autors.

No voldria acabar aquesta recensió sense cridar l'atenció sobre la necessitat d'intensificar l'estudi codicològic dels manuscrits arnaldians que coneixem o creiem conèixer i de cercar nous manuscrits. En aquest sentit l'edició que presentem ha posat de manifest l'escassetat d'informació que tenim sobre els manuscrits d'obres arnaldianes. Dissortadament Perarnau ha pogut constatar a Leipzig i Wroclaw que realment no existeixen en biblioteques d'aquestes ciutats les còpies manuscrites de la *Introductio...* que algunes llistes bibliogràfiques (com la meua) donaven com a existents. Jo mateix (*Arnau de Vilanova: guia bibliogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994, 67) advertia que la llista d'obres i manuscrits que a continuació publicava era provisional i «que seria extremadament beneficiós per als estudis arnaldians refer i contrastar positivament, 'in situ', tot aquest conjunt d'informacions. Ben segur que un estudi d'aquest estil aportaria remarcables sorpreses, positives i negatives».

Les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOThO)» comencen d'omplir un buit en la cultura catalana. Esperem que els seus resultats siguin tan bons com els de la seva col·lecció germana, les «Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (AVOMO)». Benvinguda sigui, doncs, aquesta magnífica edició. I benvingudes siguin, també, les «Arnaldi de Villano-

va Opera Theologica Omnia» i el «Corpus Scriptorum Cataloniae». Només ens resta felicitar Josep Perarnau i desitjar un futur ben fructífer a aquestes col·leccions que ara comencen de caminar.

Jaume Mensa Valls

Pascale BARTHÉLEMY, *La Sedacina ou l'Œuvre au crible, L'alchimie de Guillaume Sedacer, carme catalan de la fin du XIVe siècle*, I : *Études et outils* ; II : *Sedacina (édition critique et traduction), suivie du Liber alterquinus*, Paris : SÉHA, Milan : Archè, 2002 (*Textes et Travaux de Chrysopœia*, 8), 388 i 484 pp.

L'alchimie est avant tout un phénomène historique. Ainsi, au début de son histoire en Occident, l'alchimie du Moyen-Âge est marquée d'une part, par l'introduction de l'alchimie proprement dite à travers l'adaptation en latin de textes originellement écrits en arabe; d'autre part, à partir de la fin du XIIIe siècle, apparaissent des œuvres se dégageant de leurs modèles arabes, le plus célèbre (et le mieux étudié) de ces traités demeurant la *Summa perfectionis magisterii* du pseudo-Geber (le franciscain Paul de Tarente) exposant une théorie alchimique fondée sur le mercure, à l'opposé des alchimies précédentes plus intéressées à fournir aux adeptes des recettes à base de matières végétales et animales (herbes, sang, œufs, etc.).

À l'heure où triomphe l'alchimie pseudo-gébérienne, le *Liber alterquinus* et la *Sedacina* de Guillaume Sedacer marquent une pause dans cette crue de textes des XIVe et XVe siècles, tous, à des degrés divers, glosant les théories du pseudo-Geber et de ses épigones. L'œuvre de Sedacer, en effet, constitue un ensemble de pratiques alchimiques héritées des Arabes où interviennent des substances aussi bien minérales que végétales et animales. De là, tout l'intérêt de son travail où se retrouvent des matières «concrètes et identifiables», à la différence des traités pseudo-gébériens plus allusifs quant à la détermination exacte du matériau «œuvré» par les alchimistes. C'est dire si l'édition du *Liber alterquinus* et surtout de la *Sedacina* de Guillaume Sedacer est la bienvenue tant elle apporte un éclairage véritablement novateur sur l'alchimie du Moyen-Âge latin.

L'édition, due à Pascale Barthélemy, se compose de deux ouvrages. Le premier intitulé *Études et Outils* explore les différents aspects du problème posé par ces deux textes; le second rassemble l'édition de la *Sedacina*, dotée d'un appareil critique et d'une traduction en français moderne augmentée de notes, et celle du *Liber alterquinus*, «un véritable gisement de recettes» livré dans une version manuscrite que corrigent deux autres manuscrits. L'auteur justifie pleinement cette deuxième édition (même non critique), par le fait que le *Liber alterquinus* constitue une première approche de l'alchimie, reprise, ordonnée et accomplie dans la *Sedacina*.

Dans la première partie de son étude, l'A. nous rappelle qui est Sedacer: un Carme catalan, alchimiste, copiste et compilateur de textes médicaux, passionné de sciences modernes (alchimie évidemment, mais aussi médecine, astronomie, etc.), un protégé de l'infant Jean d'Aragon, «en exil de son ordre» bien que «de manière abstraite et mentale» lié à son état religieux, mort entre le 12 mai et le 13 juin 1382. Puis, une fois campé le personnage de Sedacer dont le nom, signifiant «fabriquant de tamis», annonce le programme même de son alchimie «passant au crible» les sources exploitées pour écrire ses livres; après avoir donné le détail d'une tradition manuscrite, stable pour la *Sedacina*, plus fluctuante pour le *Liber alterquinus*; après avoir comparé, classé et décrit les manuscrits, l'A. tente de montrer comment Sedacer a composé son œuvre, commençant donc par collecter dans le *Liber alterquinus* des recettes et des procédés, puis, les classant dans la *Sedacina* selon un ordre, celui des substances, différent de celui établi dans la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber (selon les opérations) mais s'accordant avec celui du *De aluminibus et salibus* du pseudo-Razi.

L'A. insiste particulièrement sur deux aspects saillants de la *Sedacina* (à savoir «l'œuvre de Sedacer à propos de tout l'art d'alchimie»). Le premier, c'est la manière employée par le Carme catalan pour crypter son texte. Un procédé habituel chez les alchimistes, mais qui, ici, vu la

variété des moyens (lettres inversées, usage de mots étrangers, métaphores, etc.), relève incontestablement le style de ces recettes, parfois recouvertes d'un voile poétique mettant en relief des substances connues. Ainsi, le mercure est qualifié de ‚lubricus‘, le «glissant». L'autre originalité de la *Sedacina* est l'importance accordée au verre par Sedacer pour donner une image de l'œuvre alchimique. S'il est vrai que cela se retrouve dans des textes du corpus alchimique du pseudo-Arnau de Vilanova (le *Novum Lumen*), l'insistance de Sedacer sur le verre «signe et principe» de la pierre philosophale est remarquable à tous points de vue. Par ailleurs, le passage que l'A. consacre à ce sujet lui permet d'affiner son approche du personnage; savoir, un alchimiste issu d'une dynastie d'artisans du tamis, par conséquent formé au criblage dont l'A. repère l'utilisation dans son travail intellectuel mais qu'elle devine aussi dans sa pratique alchimique modelée sur celle des artisans verriers; en somme, un alchimiste praticien ayant foi en la transmutation et dépositaire des secrets d'atelier et d'une tradition ancestrale. Cette partie aurait peut-être gagnée à un élargissement de la problématique, la croisant par exemple avec la littérature des recettes recueillies par des alchimistes voyageurs. Le dernier chapitre de l'introduction s'achève sur la fortune de Sedacer, plutôt limitée.

Dans la deuxième partie du premier livre (*Études et outils*), et afin d'en faciliter la lecture, l'A. a mis un soin tout particulier à établir un glossaire détaillé non seulement des substances et des figures qui les désignent (‚rex dilaceratus‘: l'or), mais aussi des ustensiles et de verbes décrivant des opérations. Ce glossaire sera d'une grande utilité pour tous ceux qui travaillent sur le sujet. Même s'il n'est pas une base de données complètement fiables, les substances et les noms (ou les figures) qui les désignent varient parfois d'un auteur à l'autre, il préfigure néanmoins de plus amples travaux lexicographiques sur cette question actuellement laissée en jachère.

Au total, ces éditions de textes alchimiques constituent un travail sérieux, moderne et fort bien conçu (entrées multiples, glossaire, index) facilitant l'accès à l'œuvre.

Antoine Calvet

Ramon RIAL I CARBONELL, *L'ensenyament superior a la Catalunya Central entre els segles XVII i XIX. De la universitat literaria de Vic (1599-1717) al Seminari Conciliar de Vic (1749-1868)* (Col·lectània Sant Pacià, 71), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2003, 491 pp.

Els lectors de l'«Arxiu de Textos Catalans Antics» estan acostumats a trobar en aquestes pàgines notícies i ressenyes de llibres que aporten elements substancials per a entendre una època històrica, un context o bé un document molt precís. El llibre que ofereix Ramon Rial és un d'aquests treballs necessaris i en molt bona part pioner. Coneixiem el treball, encara avui imprescindible, de Mn. Josep Gudiol, *L'Universitat literaria de Vic. Notes per una monografia*, publicat per la Tipografia Balmesiana de Vic en 1924 (del qual només se'n tiraren trenta-tres exemplars). Vuitanta anys després, aquell llibre segueix essent fonamental per apropar-se a la complexa realitat de la Universitat Literària de Vic. Ramon Rial parteix de les aportacions de Mn. Gudiol i les amplia. Però per sobre d'aquest valor, hem de destacar que l'autor ubica tota la problemàtica local d'aquesta universitat en el context català i europeu. És per aquest motiu que s'interessa per la *situació de l'educació universitària a Europa a l'inici de l'edat moderna* (19-27), per les *pautes generals del marc educatiu europeu* (27-31) i per l'*estat de les universitats catalanes en els segles XVI i XVII* (31-46). En aquest últim apartat ressenya totes les universitats catalanes que existien abans que fossin abolides per Felip v.

Potser no tothom recorda que, sense comptar-hi Perpinyà, aleshores ja sota domini francès, en el moment en què Cervera va substituir les nostres universitats, el mapa acadèmic del Principat de Catalunya era format per l'Estudi General de Lleida (1297), per l'Estudi General de Barcelona (1450), per l'Estudi General de Girona (1446), per la Universitat de Tarragona (1574), per la Universitat Literària de Vic (1599), per la Universitat de Tortosa (1600) i per la Universitat Literària de Solsona (1620). Si a tot aquest panorama hi afegim la important labor

educativa que realitzaven els Seminaris (Ramon Rial dedica un apartat a parlar de *La implantació de seminaris a la monarquia hispànica*) podríem dir que a Catalunya l'oferta educativa no era inferior a la de la resta de l'estat o bé algun altre país europeu.

Una altra cosa seria parlar dels continguts que s'hi impartien i comparar-los amb els de les altres universitats europees. Entrar en el tema sobrepasa, en escriure, el motiu d'aquest comentari i, d'altra banda, el llibre de Ramon Rial no té aquest objectiu. Amb tot i això l'autor és prou clar quan afirma que: «al llarg dels anys de vida universitària (1599-1717) es denota un estancament en l'organització, que fa que qualitativament la institució no avanci ni progressi d'una manera important. Això provocarà, naturalment, que la Universitat resti allunyada dels moviments renovadors que en d'altres països d'Europa conduïren a la Revolució Científica» (311). L'autor ens ensenya que aquest estancament es produeix per diversos factors, entre altres, per la manca de població universitària i per la pobresa de recursos econòmics, derivats d'una banda de la falta de matrícules i de l'altra de les escasses rendes que tenia la universitat.

Deia que Rial fa aportacions prou destacades en àmbits poc habituals, nous o bé ubicant la investigació en un just context. És en aquest sentit que cal destacar el treball que realitza l'autor a l'entorn de la naturalesa dels estatuts i de la seva redacció (60-119), on analitza i compara l'articulat legal de la Universitat Literària de Vic amb la de Barcelona, amb comentaris de la de Solsona, la de Girona, la de Lleida, i la de Valladolid. La conclusió que ens formula Ramon Rial és que «Podem dir que els estatuts de les diferents universitats de Catalunya tenen un origen clar en el segle XIV i que no variaran gaire des d'aquest segle fins que les universitats seran extingides» (81). Una tesi així, que ens mostra un immobilisme de quatre-cents anys en l'articulat jurídic de les institucions, ajuda a entendre molt bé alguns aspectes de la conclusió anterior: aquell fre que l'estament acadèmic espanyol, en general, posa a la nova ciència i als nous paradigmes filosòfics europeus. Mentre en terres de la vella Europa s'està revolucionant el pensament i la visió del cosmos, Catalunya i, d'una manera encara més contundent Castella, es debat en la lluita d'escoles. Aquest fet es pot veure reflectit en l'estudi de Ramon Rial quan ens presenta la repartició minuciosa de les càtedres de la Universitat Literària de Vic en una perfecta alternança entre mestres dominicans i mestres carmelitans. No oblidem que tots dos ordres tenien per text insígnia la *Summa* de Sant Tomàs. A més del repartiment del poder, l'alternança correspon, goso indicar, a un equilibri de 'lectures' i de doctrina: es basculava entre el rigorisme i el jansenisme. D'altra banda, ni els Franciscans –amb la seva subtil lectura escotista– o els Jesuïtes –amb l'acurada lectura Suarista– no tindran mai, en aquesta institució vigatana, un bon predicament. Cal apuntar que poc més tard, a Cervera, els Jesuïtes faran els primers passos per introduir la nova física que trencarà definitivament amb el model aristotèlic-tomista. La visió del cosmos formulada per Aristòtil uns 300 anys abans de Crist, és matisada per l'escolàstica medieval i podem dir que té una vida d'uns 2.000 anys. Acadèmicament parlant, aquesta concepció ja es morta a segle XVII per la intervenció de Descartes, i especialment per les aportacions de Galileu i Kepler. Però tardarà molt en arribar a casa nostra. Cent anys més tard, ja en el XVIII els pares Mateu Aymerich i Tomàs Cerdà, de la Companyia de Jesús, seran els introductors de la nova física a la Universitat de Cervera. Ells són els màxims representants del nou pensament. Si repassem els llibres d'apunts que els estudiants de la Universitat Literària de Vic i del Seminari Conciliar copiaven a classe ens adonem que el que explicaven els professors encara era la visió aristotèlic-tomista. Els llibres d'apunts de física dels estudiants del segle XVIII i XIX –fins a l'època del rector Puigllat i algun de posterior–, mostren com no entren les idees renovadores.

Una dada més ens mostrarà la voluntat de defensar el model vell fins i tot contra les disposicions legals. Em refereixo a la polèmica que es dona a l'entorn de les *Institutiones Philosophicae*, el llibre de Fèlix Amat, que Ramon Rial ens presenta com un llibre de text utilitzat al Seminari de Vic. Aquest llibre escrit a mitjans del s. XVIII a instàncies del bisbe de Barcelona per ser útil als estudiants del seu seminari, defensa una posició clarament heliocèntrica, tot explicant el moviment dels cossos celestes per la intervenció divina. El llibre de Fèlix Amat és adoptat com a llibre de text pel Seminari de Vic en 1796, amb el bisbe Strauch, i per bé que el bisbe Corcuera dona l'ordre de retirar-lo en 1831, el llibre segueix vigent a les aules. Cor-

cuera el prohibeix perquè ha rebut un ofici de la Universitat de Cervera que amenaça de no reconèixer els cursos de filosofia que siguin impartits amb el llibre d'Amat. Però el llibre se seguí utilitzant. Quan el Seminari de Vic va decidir de crear una escola privada (molt ben explicada en el llibre de Ramon Rial, 266-288) per fer front a les noves disposicions del govern, Marià Puigllat, aleshores secretari del Seminari, s'entrevistà (1844) amb el catedràtic de la Universitat de Barcelona, el Dr. Safont. Aquest li va fer saber que necessàriament s'havia de deixar el llibre d'Amat. El text oficial eren les *Institutionum elementarium philosophicae* d'Andrés de Guevara. Aquest text ja havia estat fixat pel Pla Calomarde (1824), en el seu article 34. El seminari de Vic l'havia obviat durant vint anys! El llibre de Guevara iniciava l'estudiant en els nous models d'explicació geocèntrica de l'univers.

Una de les particularitats més grans del llibre de Ramon Rial és que traça i mostra una línia de continuïtat entre les dues grans institucions d'ensenyament que ha tingut la ciutat de Vic en la Catalunya moderna i en els inicis de l'edat contemporània. Són unes institucions rellevants que marquen allò que podem anomenar, avui, el fil de la història de l'ensenyament superior a Vic. D'una banda és la Universitat Literària i l'altra el Seminari Conciliar. Precisament per mostrar aquesta línia de continuïtat de les dues institucions vigatanes l'autor ha de fer-ne una presentació i unes anàlisis globals. Aquesta presentació defuig, com és obvi, les particularitats que no són significatives. Reserva l'apèndix a una selecció de documents ben interessants per arribar a comprendre la vida institucional i acadèmica tant de la Universitat Literària com del Seminari. Amb això vull dir que Ramon Rial deixa voluntàriament complexes anàlisis econòmiques (que són possibles si es treballa els minuciosos llibres de comptes del temps del rector Puigllat i que es guarden a l'arxiu del Seminari de Vic (el document 15 de l'apèndix n'és una mostra). També podrien fer-se complexes anàlisis d'altres aspectes. Però, com dic, l'objectiu és donar un fil de continuïtat i mostrar de forma sinòptica i precisa la totalitat de cada institució. És aquí on es pot veure l'interès de l'obra per donar una mostra de tots els aspectes històrics (a més dels temes ja comentats, s'estudia el tipus de càrrecs acadèmics, el calendari, els horaris, el vestit, l'alimentació, els plans d'estudi, la llengua, la quantitat d'alumnes, les publicacions fetes i relacionades amb el Seminari...). A més de certa continuïtat acadèmica, de servei bàsic en l'educació de la població i de preparació pels estudis superiors, les dues institucions guarden fidelitat a la doctrina de Sant Tomàs

D'altra banda, la Universitat Literària de Vic i el Seminari Conciliar també concorden en el fort caràcter religiós. Certament que l'època determina aquesta característica a la Universitat, però més enllà d'això s'hi ha de veure la influència que hi exercí la figura del bisbe (que n'era el canceller), el Capítol de canonges (un d'ells n'era el rector) i els ordes religiosos a través de les diferents càtedres de què disposaven. La Universitat respondrà al model que defineix el Concili de Trento i en un repartiment de poders que li permetran subsistir. De manera equilibrada, tant hi haurà les aportacions del govern municipal com el control de l'Església. Per a Ramon Rial, aquest fet explica per què no fructificaren els repetits intents de crear un seminari a la ciutat de Vic, atès que la Universitat ja preparava els futurs clergues. També el Seminari estava sota els designis de Trento, i s'hi seguia sentint durant tot el segle XIX. La funció principal d'aquesta institució és doble: la primera i fonamental és la preparació dels vocacionats al sacerdoci, i la segona, secundària i alhora molt important pels efectes sobre la ciutat, és la funció de suplència de l'activitat formadora. Vic es trobava molt lluny dels centres educatius (Barcelona i Cervera), i és per això que, desapareguda la Universitat Literària, el Seminari Conciliar ocupà el seu espai. En aquest sentit, Rial escriu: «...des d'un punt de vista material —o gairebé simbòlic—, el Seminari és hereu de l'antiga campana de la Universitat. Des del punt de vista dels ensenyaments impartits, el Seminari Conciliar recollirà exactament els mateixos ensenyaments primaris —gramàtica—, secundaris —filosofia— i superiors —teologia— que ja havia impartit la Universitat» (313).

El seminari, però, lliga els dos aspectes que esmentem (formació i suplència). El fet d'educar el gros de la població, li permet de seleccionar els més aptes per als estudis. És una manera de tenir bons i preparats sacerdots. Amb les dades que aporta l'autor, es dedueix que en els moments àlgids del Seminari de Vic, una quarta part dels seus estudiants seguien els

cursos de teologia. Però, ¿quants d'aquests teòlegs (uns 300 des de meitat a finals del XIX) s'ordenaven? ¿Eren suficients per les necessitats del bisbat? Un treball molt interessant, que a partir de l'estudi de Rial es podria iniciar, és el de comparar les dades d'estudiants amb el nombre total d'ordenats a partir dels expedients d'ordenació. Amb tot, en les àgils pàgines del treball de Ramon Rial es veu com el seminari busca els alumnes brillants per promocionar-los. Una forma eren les *beques franques* i les *mitges beques*. Però encara són més reveladors els casos particulars com els del Rector Marià Puigllat o bé del que serà bisbe de Sogorb i amic del Pare Claret, el bisbe Francesc d'Assís Aguilar. El seminari de Vic li pagà la carrera de ciències naturals a la Universitat de Barcelona, l'estada a la ciutat comtal i el vestit, a canvi de retornar al Seminari com a professor. Aquesta fórmula, o molt similar, el Seminari la va aplicar fins ben entrat el segle XX.

Parlar del Seminari de Vic implica també parlar del moviment cultural de la renaixença i del catalanisme que es produí a Vic al segle XIX. L'estudiant de Vic ha acabat essent una icona simbòlica de la cultura produïda a Vic per la societat i per l'església d'aquella època. Ha estat un símbol que ha esdevingut popular més enllà del bisbat i que mostra la manera de fer i de viure no només d'una classe determinada —els estudiants— sinó també de la societat que els feia possible. Quan Vic tenia poc més de 10.000 habitants el Seminari tenia 1.000 estudiants externs. Els homes destacats que passaren per les seves aules són prou evidents, com ara Jaume Balmes, Jacint Verdager, Antoni Maria Claret, Jaume Collell... Ells són la mostra d'un treball pertinaç en la formació potent d'unes generacions que construïren una nova Catalunya.

Val la pena observar que Ramon Rial utilitza l'expressió Catalunya central —com ja ho havia fet anteriorment Valentí Girbau en el seu llibre *Església i societat a la Catalunya central. El bisbat de Vic en l'època del bisbe Veyan*, 1999— en un sentit ampli per designar el conjunt de comarques i territoris que van tenir la ciutat de Vic per referència. Sota aquest epígraf s'hi engloba, entre d'altres, la comarca d'Osona, bona part del Ripollès, el Bages, el Vallès oriental, l'Anoia i sectors de la Selva. De fet, es fa servir com una mena de sinònim del terme 'bisbat de Vic', reconeixent així que l'existència de la seu episcopal explica en gran manera el lideratge de la ciutat a la Catalunya central. No sembla pas una 'etiqueta' mal aplicada quan s'observa que Vic, ja sigui en temps de la Universitat Literària o bé en temps del Seminari Conciliar, actua com un nucli d'atracció educativa per a la zona indicada (el potencial demogràfic d'aquests territoris ha estat estimat per Valentí Girbau en unes 120.000 persones).

De les riques anàlisis i conclusions del llibre de Ramon Rial queda ben clar que «val la pena mirar la Universitat Literària de Vic i el Seminari de Vic com les dues institucions que en el transcurs de tres-cents anys (1599-1868) acaben donant una certa coherència al conjunt de l'ensenyament a la ciutat i al Bisbat de Vic, sense produir-se en la pràctica quotidiana els talls que les perioditzacions de les etapes de la història sovint han marcat» (315).

Els bons llibres aporten idees clares i innovadores.

Ignasi Roviró Alemany

Diccionari d'antroponímia catalana. Volum de mostra, coordinat per Antoni M. BADIA I MARGARIT (Biblioteca de Dialectologia i Sociolingüística, IX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 198 pp.

Tal com en el pròleg explica el coordinador de l'obra, prof. Badia i Margarit, el llibre que tenim a les mans és una mostra d'allò que ha d'ésser un extens diccionari d'antroponims catalans, basat en documentació que es remunta als orígens de la llengua i aprofita els estudis encaminats a preparar un diccionari de llinatges romànics.

El projecte arrencava el 1987, quan el prof. Dieter Kremer, de la Universitat de Trèveris (Trier), convocà un col·loqui amb el propòsit de fixar les bases per a elaborar el *Patronymica Romanica* (abreujada en *PatRom*). En aquell col·loqui especialistes en onomàstica i disciplines afins canviaren impressions sobre els objectius i els mètodes, els fons documentals històrics que

caldría buidar, els censos moderns de la població, la natura i el nombre dels mots que constituïrien la nomenclatura del diccionari, els criteris per a redactar-ne els articles, etc.

De moment, doncs, disposem d'aquest volum de mostra, que ja ens permet de conèixer l'estructura formal dels articles i la selecció de la nomenclatura. Un precedent remarcable i meritori de l'obra que ara ressenyem és el de Francesc de Borja Moll, *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears). Assaig de divulgació lingüística* (primera edició de 1959 i segona edició, refosa i ampliada, de 1982), si bé la gran diferència entre ambdues obres és que aquest *Diccionari d'antroponímia catalana* documenta àmpliament cada nom amb moltíssimes referències sobretot antigues, procedents de les diverses àrees del domini lingüístic català. La feina de buidatge d'obres de referència ha estat realment gran.

L'estructura formal dels articles que componen el diccionari és la següent: primer que tot hi ha un lema, que correspon a un cognom català en la forma simple (en el cas que no existeixi aquesta forma, s'opta per la derivada més freqüent en el corpus de cognoms contemporanis); tot seguit ve un comentari general que resumeix el contingut de l'article, amb explicacions sobre l'etimologia i l'origen dels cognoms tractats (hi són explicitades les bases lèxiques, les primeres datacions, les motivacions, la distribució actual i altres dades pertinents); clou el comentari inicial la bibliografia, en la qual són sempre esmentades tres obres: la ja citada de F. de B. Moll, el *Diccionari català-valencià-balear* i la d'Enric Moreu-Rey, *Renoms, motius, malnoms i noms de casa*; a continuació, desenvolupant l'article, és indicat cada un dels diferents lemes morfològics (forma simple, derivat, compost, forma amb proposició, amb article, etc.); segueix la documentació històrica, distribuïda per subdominis (Catalunya, País Valencià i Illes Balears), se citen els cognoms contemporanis per ordre decreixent de freqüència (per exemple, Bastardas, Bastardes, Bestardes) i els renoms contemporanis; finalment, precedides per una sageta, hi ha les remissions a d'altres articles de diccionari i, si s'escau, algun mapa amb cognoms contemporanis, documentació històrica, topònims o isoglosses que il·lustren algun dels fenòmens comentats en l'article.

L'obra es completa amb una taula de formes antroponímiques (amb totes les formes que apareixen dins els articles del diccionari, alfabèticament ordenades pel sistema discontinu amb partícules, és a dir, mot a mot) i amb la bibliografia (primer la de fonts, després la de referència i, encara, la llista cronològica de fonts, que va de l'any 780 al 1931, i la de sigles de les fonts).

La mostra no pot fer més bona impressió; per això, el crític no pot fer altra cosa que donar l'enhorabona al prof. Badia i Margarit i als seus col·laboradors per aquesta empresa, bo i esperant amb deler el moment en què la present enhorabona inicial s'engrandirà a desdir davant l'obra ja completa i posada a l'abast de tots els interessats.

Carles Riera

Ramon MIRAVALL, *Corpus epigràfic dertosense*, Barcelona, Generalitat de Catalunya 2003, 474 pp.

Fruit de la seva dedicació a l'estudi i informació del passat de Tortosa, l'autor ja fa uns quants anys (era el 1986) havia dedicat al tema el seu *Necròpolis, sepultures i inhumacions a Tortosa*, publicat dins la col·lecció «Dertosa»; i si ara aquell pot semblar un estudi epigràfic menor, incomplet i sense il·lustracions, el *Corpus* que ens ocupa constitueix una obra capdal de l'epigrafia tortosina, ben trenada, arranjada amb mètode, exhaustiva i ricament il·lustrada amb fotografies de les làpides, relleus i paraments estudiats, esdevenint així un referent fonamental per a la història eclesiàstica i civil, l'arqueologia i l'art de la ciutat de l'Ebre.

L'autor ve a omplir un gran buit i a remeiar una mancança ja molt vella i sentida dins el camp de l'epigrafia a les Terres de l'Ebre, un camp que fins ara no havia estat atès amb suficiència i menys encara amb dedicació plena, aplicació minuciosa, tractament metòdic i precisió científica pels anteriors historiadors de la terra, tot i que llur llista sigui un enfilall de noms d'il·lustres tortosins (Miquel Macip, Ramon O'Callaghan, Josep Matamoros, Enric Bayerri) o

d'altres (Jaume Villanueva, Manuel Risco), que, tot i haver utilitzat dades i proporcionat referències epigràfiques, passaren descuradament i amb poca curiositat i atenció davant els monuments epigràfics tortosins, tan abundants i rics.

El *Corpus epigràfic dertosense*, tesi presentada per l'autor per al doctorat en història de l'art, i mereixedora de la màxima qualificació, és el resultat de molts anys de treball ordenat i minucios pel que fa a la recerca, localització i anàlisi individuada dels dos-cents cinquanta-dos objectes epigràfics estudiats, amb llur identificació, la lectura de les inscripcions –no sempre fàcil atesa la situació i l'estat deficient dels suports o el grau d'incidència de la llum–, la descripció de les làpides i monuments, llur valoració artística i estilística, i la justificació històrica i biogràfica dels personatges recordats en els textos epigràfics.

El *Corpus* s'enceta amb l'estudi detallat de l'estat de la qüestió i la valoració del treball epigràfic dels Despuig, Martorell, Macip, Cortès, Villanueva, Hübner, O'Callaghan, Abril, Oliver, Galindo, Bayerri i Solé en el moment d'emprendre l'autor el seu feixuc treball. Exposa aixímateix com a accés a l'estudi la confrontació geològicocarcològica del conjunt epigràfic, revisa els estudis publicats entre el 1968 i el 1972 (Miravall, Beguer, Querol) i justifica el projecte del *Corpus* a partir de l'inventari complet del patrimoni artístic de la ciutat impulsat pel propi Miravall des de la Delegació del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya a les Terres de l'Ebre, que ell dirigia. El *Corpus* és una obra exhaustiva, on trobem inventariades, descrites, analitzades i fotografiades, fins i tot amb detall, les làpides amb llurs inscripcions i d'altres elements artístics, amb particular atenció a les formes artístiques, estilístiques, paleogràfiques i arquitectòniques, també a la policromia dels elements, a la cronologia dels monuments i personatges a qui són dedicats, i, en cas d'ésser coneguts, als autors dels monuments epigràfics estudiats i a les pedreres d'extracció de les làpides.

El mètode emprat, clar, ordenat i complet, encaixa cada monument epigràfic en nou paràmetres: a) funció de la inscripció; b) lloc de conservació; c) suport i dimensions; d) transcripció; e) traducció; f) observacions paleogràfiques; g) observacions lingüístiques; h) fonts (bíbliques, litúrgiques, profanes) i fórmules; i) comentari històric i datació. El *Corpus* presenta sota aquests criteris metodològics els dos-cents cinquanta-dos objectes estudiats en ordre cronològic, des de la làpida àrab de la fundació de les drassanes de 'Madina Tortuxa' (994-995) fins a la llosa sepulcral del bisbe Manuel Moll (1968).

L'obra és completada per dos índexs, un de cronològic i l'altre onomàstic i temàtic, i l'inventari epigràfic del Patrimoni de la Generalitat de Catalunya a Tortosa. Inclou les làpides existents a la ciutat de Tortosa, inclosos els seus ravals: làpides i inscripcions àrabs (ss. X-XIII), cristianes medievals de la Seu, del claustre de la Seu, del castell, de monestirs, ermites, fonts, i portals de la ciutat (ss. XII-XV), cristianes renaixentistes de la Seu, claustre, castell i casa de la Ciutat, reials col·legis i església i convent de Sant Domènec (s. XVI) i cristianes modernes de la Seu, Capella de la Cinta, castell, hospital de la Ciutat, palau Oliver de Boteller, església de Sant Blai, casa dels Jesuïtes i portals de la Ciutat. (ss. XVII-XX).

No afecta en res a la valoració del gran 'opus' del dr. Miravall algun petit retret que podríem fer-li pel que fa a una insuficient atenció als arxius fotogràfics anteriors al juliol del 1936, que li haurien facilitat la identificació de figures esculpides o la més fàcil i completa transcripció d'algunes inscripcions malmeses en moment posterior a la data esmentada. És el cas, per exemple, de les figures escapçades de l'àngel Gabriel i de la Verge Maria en la lauda de Ramon de Paholac (1332), que l'autor no identifica i que hauria pogut identificar gràcies a la fotografia on apareixen completes, feta per mossèn Eduard Solé abans del 1936.

Repeteix que qualque petit detall no minva la gran vàlua del *Corpus epigràfic dertosense* en el seu conjunt, pel qual l'autor mereix tot el més sincer agraïment i enhorabona.

Josep Alanyà i Roig

NOTÍCIES BIBLIOGRÀFIQUES

I. OBRES GENERALS I BIBLIOGRAFIES

«Bibliographie annuelle du Moyen Âge Tardif. Auteurs et textes latins», XII (2002), X i 702 pp.

Aquest volum conté bibliografia, presentada en seqüència alfabètica única, que inclou tant els antropònims dels autors com les denominacions temàtiques (p. e., astronomia), normalment completada amb resum del contingut per a cada una de les obres d'un autor, amb considerable atenció a informar sobre manuscrits; hi trobem referències bibliogràfiques relatives a Abraham bar Hiyyah (Savosarda, Savasorda); i a dos summulistes de la *Summa* de Sant Ramon de Penyafort: Adam d'Altersbach i Adam magister (Magistri) de Magistris (1); a Antoni Andreu (43-44); a Ermengol Blasi (52); a Arnau de Vilanova (53-57, 411 i 416); a Alfred Gonter (67); a Benet XIII (78; cf. 636, núm. 4541); a Francesc Eiximenis (159); a Guiu de Montroquer (200); Guiu Terrena (201); Guillem d'Aragó (203); Guillem de Poblet (222); Guillem de Rubió (222-223); *Quesits* en edició incunable (253); Jeroni Torrella (256); traducció catalana del *Chronicon Siculum* (259); Joan Ballester (287); Joan Marbres, el Canonge (297-298); Joan de Salaia (300); Joan Jaume (327); traducció catalana del *Liber de conservanda sanitate*, de Johannes de Toletó (352); Joan Lluís Vives (361-362); Julià Tallada (364; cf. 513-514); *Troppers prozers de Vic* (383-384); fra Mateu [Guimerà] d'Agrigento (408); Ramon Llull i Nicolau de Cusa (429); Nicolau Eimeric (436); Pere Garcia (478); Pere d'Atarràbia o de Navarra (490); Pere Pasqual (?) (491); Pere Tomàs (496); Felip de Malla (498); Ramon Llull (515-519); Ramon Martí; Ramon de Penyafort, s.; Ramon Sibiuda (520); Ricardus Petronius de Senis, autor d'un comentari a la *Summa de casibus penitentiae* de sant Ramon de Penyafort (521); Vicent Ferrer, s. (629-630). Les pàgines finals són destinades a taula de manuscrits i impresos antics citats fora els catàlegs de manuscrits o edicions (641-660; n'hi trobem de Barcelona (642), Palma de Mallorca (652), Tarragona, Tortosa (655), València (656), Vic (658); el volum es clou amb la taula d'íncipits (661-682) i la d'autors moderns (683-700). — J. P. E. [18.031

Catholicisme Hier Aujourd'hui Demain. Encyclopédie publiée sous le patronage de l'Institut Catholique de Lille par G. MATHON et G.-H. BAUDRY. Tome quinzisième *Tintoret-Zwingli*, Paris, Letouzey et Ané, Éditeurs [2001], I-IV pp. i 1571 col.

Vistos des de perspectiva francesa aquest volum dedica articles a Turmeda (Anselme), de D. Vorreux (399-400); Vincent Ferrier (saint), de G. Mathon (1153-1154); Vincent de Saragossa (saint), del mateix (1163-1166); i Vives, Juan-Luis, del mateix (1235-1240). — J. P. E. [18.032

José HINOJOSA MONTALVO, *Diccionario de Historia Medieval del Reino de Valencia*. Tomo I: A-C [Prólogo] de Miguel Ángel LADERO QUESADA (Biblioteca Valenciana. Colección Historia. Estudios), València, Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura 2002, 744 pp.- Tomo II: D-L (Biblioteca Valenciana. Colección Historia. Estudios), València, Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura 2002, 672 pp.- Tomo III: M-R (Biblioteca Valenciana. Colección Historia. Estudios), Conselleria de Cultura 2002, 640 pp.- Tomo IV: S-Z (Biblioteca Valenciana. Colección Historia. Estudios), València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura 2002, 630 pp.

El fet de trobar-nos, tot d'un cop, una obra enciclopèdica en quatre grassos volums dedicats a l'edat mitjana de l'antic Regne de València no és aportació que es doni cada dia, sobretot perquè, de més a més, la quantitat d'informació acumulada és mereixedora de tota mena de gratitud. En la introducció l'autor recorda els punts cardinals que li han assenyalat l'objectiu: el de posar a les mans del lector «tanto un instrumento de trabajo como un balance crítico y una síntesis de una parte de la producción historiográfica referente a la historia del reino de Valencia durante los siglos medievales» (17); destinats no sols a especialistes, ans també al lector normal però interessat o necessitat de dades (17); oferint les línies bàsiques i l'estat de la qüestió dels temes tractats (18), tot, evidentment, condicionat pels resultats de les investigacions (19); bo i reconeixent que la seva no és una obra perfecta (20).

[En aquest darrer extrem l'autor ha encertat totalment, i malgrat que s'hagi d'agrair l'esforç esmerçat a explicar tants conceptes genèrics (p. e., el de frontera) i l'atenció posada a sarraïns i hebreus, aquesta no és, ni de bon tros, una obra arrodonida; i segurament no ho és, en gran part, perquè en les pàgines de la introducció ni tan sols s'ha plantejat un problema bàsic: què i qui és, 'valencià' en l'edat mitjana. Si sabéssim a què s'ha atès l'autor en aquest punt, també seria més fàcil de precisar el pes cultural específic dels presents quatre volums; potser també sabríem la raó de l'ús d'una llengua determinada en certs noms, com els dels reis i llur número dinàstic: Pere III el Cerimoniós, realment a la València contemporània es posava 'Pedro', un rei que en l'encapçalament de les constitucions de cort en l'*Aureum opus* és anomenat Pere II: quina valencianitat hi ha a fer-lo entrar per 'Pedro IV' (III, 364)? O se'n posava l'infant, fra 'Pedro' d'Aragó?. Realment existí un Pere Pascual (!), a qui correspongui la biografia de III, 349?. I així, són o no són valencians personatges que manquen en aquestes pàgines com Francesc d'Arinyo, secretari d'Alfons IV Trastàmara, almenys en els primers anys de regnat; o Francesc Climent (Çapera), bisbe de Tortosa, Barcelona i arquebisbe de Saragossa, oncle seu; o Joan de Palomar (segurament dels 'Palomar' que tenien plaça o carrer a la capital), que presidí la inauguració del concili de Basilea i no és el justícia criminal de la ciutat de València del 1433 (III, 324). D'altra banda, n'està segur l'autor d'haver presentat els articles dedicats a personatges importants de la vida valenciana, a l'altura de totes les aportacions crítiques i bibliogràfiques? És possible de donar per acceptable una semblança de Bernat de Fenollar sense esmentar la seva intervenció en les *Regles d'esquivar vocables...*? (II, 196-197) Realment, Arnau de Vilanova és autor de l'*Expositio super Apocalypsi* i de projectes de croada, ell que de joaquimita no en tenia res i, entre les personalitats més emblemàtiques d'aquell pas del segle XIII al XIV, era el més radicalment contrari a la croada? (IV, 373-376). Realment és desconegut allò que féu mestre Vicent entre el 26 d'abril del 1413 i el setembre del mateix any, temps durant el qual fou present durant vora tres setmanes a Tortosa en els moments de la cèlebre *Disputa de Tortosa* amb els jueus (II, 218): o l'autor és un indocumentat o els seus articles no són conduïts pel criteri de l'objectivitat a l'hora d'informar? Per què el futur canonitzat tallà en sec la seva predicació a Mallorca, i al cap de poc el trobem justament a Lleida i a Balaguer? Com és que en parlar de l'estada a Perpinyà no s'esmenti que li feren proclamar la sostracció d'obediència a Benet XIII, de la mateixa manera que li havien feta proclamar la sentència dels nou compromissaris, decidida no pas per ell a Casp, ans per Benet XIII a Península? Són només observacions que no ajuden precisament a veure en els volums d'aquest *Diccionario...* una obra que hauria pogut guanyar en qualitat i en objectivitat informativa], qualitats que li desitgen en una nova edició. — J. P. E. [18.033

Gonzalo PASAMAR ALZURIA, Ignacio PEIRÓ MARTÍN, *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos (1840-1980)*, Madrid, Ediciones Akal 2002, 702 pp.

Els articles d'aquest diccionari informen sobre les dades i dates biogràfiques, origen social, formació, estat civil, carrera, altres activitats, honors i distincions, obres principals, orientació política i fonts, de cada un dels biografats. Assenyalen els següents: Abadal i de Vinyals, Ramon (51-53); Ainaud de Lasarte, Joan (61-62); Almagro Bosch, Martín (70-72); Anglès i

Pàmies, Higini (80-81); Arribas Palau, Antoni (86-87); Balaguer i Cirera, Víctor (97-99); Batllori i Munné, Miquel (113-115); Beneyto Pérez, Juan (123-124); Bofarull i Mascaró, Pròsper (133-134); Boix i Ricarte, Vicent (134-135); Bosch Gimpera, Pere (138-141); Carrera i Pujal, Jaume (167-168); Cirici i Pellicer, Alexandre (190-192); Coll i Alentorn, Miquel (194-195); Coromines i Vigneaux, Joan (200-202); Danvila i Collado, Manuel (211-212); Dualde Serrano, Manuel (222); Fita i Colomé, Fidel (254-255); Font i Rius, Josep M. (257-258); Garín y Ortiz de Taranco, Felipe M. (287-288); Giralt i Raventós, Emili (302-303); Gual Camarena, Miquel (314-315); Gudiol i Ricart, Josep (317-318); Guillén Tato, Juli (318-319); Llabrés i Quintana, Gabriel (355-357); López Piñero, José M. (364-365); Martínez Ferrando, Josep Ernest (393-395); Mateu Llopis, Felip (396-397); Mercader i Riba, Joan (408); Mestre Sanchis, Antoni (411-412); Millàs Vallicrosa, Josep M. (414-416); Nadal i Oller, Jordi (438-439); Nicolau d'Olwer, Lluís (441-443); Olivar Bertrand, Rafael (449); Oliver i Estaller, Benvingut (450); Palol i Salellas, Pere de (465-466); Peset Reig, Marià (490-491); Puig i Cadafalch, Josep (501-502); Puyol i Camps, Celestí (503); Quadrado Nieto, Josep M. (505-506); Reglà Campistol, Joan (518-519); Ripoll Perelló, Eduard (527-529); Riquer i Morera, Martí de (529-531); Riu i Riu, Manuel (431-532); Rovira i Virgili, Antoni (541-543); Rubió i Ors, Joaquim (544-545); Santamaría Aránz, Álvaro (576-577); Sobrequés Vidal, Santiago (595-596); Soldevila i Zubiburu, Ferran (598-599); Tarradell i Mateu, Miquel (610-612); Toda i Güell, Eduard (616-618); Udina Martorell, Frederic (642-643); Valls Taberner, Ferran (651-654); Vernet Ginés, Joan (661-663); Vicens Vives, Jaume (663-665); Vidal i Valenciano, Gaietà (666-667); Vives i Gatell, Josep (675); i Voltres, Bou, Pere (675-677). — J. P. E. [18.034

Dizionario Biografico degli Italiani, LVIII: *Gonzales-Graziani*, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana 2002, XX i 836 pp.

Trobem en aquest volum sengles articles dedicats als germans Graffeo (Grafeo), Benvenuto (373-375), i Graffeo (Grafeo), Giorgio (375-377), sicilians del segle XIV, que es posaren a favor de la dinastia catalana de Sicília - Trinàcria. Benvenuto, de més a més, hauria actuat en el mateix sentit a Sardenya; a Barcelona, on anà acompanyat d'un joglar, hauria estat persona de confiança de la reina Elionor, muller de Pere III el Cerimoniós, i hauria col·laborat en la missió siciliana de l'infant Martí, del rei Martí el Jove i de la reina Maria. — J. P. E. [18.035

Dizionario Biografico degli Italiani. LIX: *Graziano-Grossi Gondi*, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana 2002, XX i 824 pp.

Aquest volum dedica un llarg article al papa *Gregorio IX*, d'Ovidio Capitani, on trobem un apartat per a les seves *Decretals*, elaborades per sant Ramon de Penyafort (177-178). En presentar *Gregori XI*, M. Hayez recorda les gestions papals per a aproximar posicions entre les cases de Barcelona i d'Anjou entorn de l'illa de Sicília (190) i d'altres contactes amb Pere III el Cerimoniós (191). G. Ortalli, en la biografia de *Gregori XII* resumeix el colla-amolla el 1408 amb Benet XIII entorn a una fallida trobada a Savona per al final del Cisma d'Occident, i les vicissituds posteriors entorn el Concili de Pisa, a la resposta de Benet XIII i a la política de la corona catalanoaragonesa (200). S. Pagliaroli en les pàgines dedicades a *Gregorio di Città di Castello*, informa que aquest estava descontent de Calixt III (262). En les pàgines dedicades al jurista sicilià *Rosario Gregorio*, G. Giarrizzo esmenta en la seva *Bibliotheca scriptorum qui res in Sicilia gestas sub Aragonum imperio retulere* (298), i sobretot en les *Considerazioni sopra la storia di Sicilia*, que el parlament de Sicília era «assai somigliante alle corti generali» de la Corona d'Aragó i que després de les Vespres Sicilianes, «avea acquistata la nazione una forza nuova, e rappresentanza tale, cui nei precedenti governi non avea osato ne anche di aspirare» (300-301), i fa de Frederic III el terç heroi de la història de Sicília, després de Ruggero i de Frederic II (301); situació capgirada amb els governs d'època moderna, atents a «accarezzare in Sicilia grandi e potenti» (301). S. Benedetti, en *Griffolini, Francesco*, informa de les relacions d'aquest

amb la cort literària d'Alfons IV Trastámara a Nàpols i amb curials de Calixt III, a dos dels quals, «l'arcidiacono Valentino e... Cosimo di Montserrat» havia dedicat traduccions d'homilies de Joan Crisòstom (383). R. Musso, en *Grimaldi, Antonio*, recorda que aquest fou protagonista en les batusses navals entre l'estol català i el genovès els anys centrals del segle XIV, i que Grimaldi resultà anorreat davant l'Alguer el 28 agost 1353 (478-480). El mateix Musso fa referència a la implicació de *Grimaldi, Carlo* (484-488), a favor de Jaume III de Mallorca entre el 1346 i el 1350 en la guerra de reannexió del regne de Mallorca a la Corona (487); també *Grimaldi, Catalano*, el 1456 havia col·laborat amb l'estol genovès contra Bernat de Vilamarí (490). — J. P. E. [18.036]

Lexikon für Theologie und Kirche. Elfter Band. *Nachträge. Register. Abkürzungsverzeichnis*, Freiburg Basel Rom Wien, Herder 2001, 752* pp.

La primera part complementa les informacions que recauen en el nostre camp amb petites notícies dedicades a: Beuter, Pere Anton (col. 24); Eiximenis, Francesc (cols. 79-80); Isabel de Villena, Izquierdo, Sebastián (col. 143-144); i Ros Margil, Antoni (col. 180). Segueixen la taula única d'antropònims, topònims i temes (151*-616*) i la de col·laboradors del *Lexikon* (619*-687*); la darrera és la d'abreviatures (689-746). — J. P. E. [18.037]

«Medioevo latino. Bolletino bibliografico della cultura europea da Boezio a Erasmo (secoli VI-XV)», XXIII (2002), XLII i 2314 pp.

La secció inicial, dedicada a la bibliografia recent sobre *Autori e testi*, en conté que tracta dels autors o texts nostres següents: Abraham bar Hiyya (8), Ramon de Penyafort/Adam magister (11); Agobard de Lió (17); Rabbi Samuel en manuscrit de Dénia (30); Antoni Andreu (43); Arnau de Vilanova (46-47); Alfred Gonter (48); Benet XIII (61; cf. 304); Calixt III (91); *Carmina Rivipullensia* (92); Claudi de Torí (99); Dhouda (113); Durand d'Osca (118); Feliu d'Urgell (133); Florus de Lió (134); Francesc Eiximenis (148); Frederic d'Aragó, rei de Trinàcria (152); *Gesta Comitum Barcinonensium* (165); Guiu de Montroquer (183); Guillem d'Aragó (184); traducció catalana del *Dragneticon philosophiae* (185); Guillem de Rubió (192); Jeroni Pardo (205); Jaume I de Catalunya-Aragó; Jaume II de Catalunya-Aragó (220); *Disputatio Saeularis et Iacobitae* (223); Joan Jaume; Joan d'Aragó (255); Joan de Montsó; Joan de Palomar (259); Justinià de València; Just d'Urgell (278); *Liber Sancti Iacobi. Codex Calixtinus* d'un monjo de Ripoll (292-293); *Lógica d'En Morell (Logica Morelli)* (294); Miró Bonfill, comte de Besalú (309); Nahmànides (310); Nicolau Eimeric (316); Pere d'Olea (345); Pere Tomàs (347); Felip Ribot (350); Ponç Carbonell (352); Ramon Llull (356-360); Ramon Martí; Ramon de Penyafort; Ramon de Sabunde (360); Teodorico di Lucca en traducció catalana (383); Vicent Ferrer (413-414). En les altres seccions del volum, sobretot en les dedicades a temes culturals, les referències a estudis sobre algun aspecte dels Països Catalans són més esporàdiques; així, per exemple, en la secció d'hagiografia hi ha alguna indicació sobre sant Oleguer (589), sant Ramon de Roda (591), i sant Vicent Ferrer (595). La secció de biblioteques integra referències a Barcelona (651); Palma de Mallorca (656); Poblet (657); en la de concilis, al de Girona 531 (668) i València (672; cf. 910); en la de legislació pròpia de les ciutats, n'hi ha sobre Barcelona (698), *Furs de València* (698-699); i *Ordinacions*: Andorra, Lleida (699); en la d'ordes religiosos, en trobem sobre Augustinians de Barcelona (715), i Palma de Mallorca (716); Benedictins de Barcelona (721), Camprodon (722), Cruïlles (723), Girona (725), Montserrat (729), Ripoll (731), Sant Cugat del Vallès, Sant Pere de Rodes (733-734); canonges regulars a Barcelona (737; cf. 739), Vilabertran (739); mercedaris (761); templers d'Ascó, Gardeny, Miravet, Perpinyà i Tortosa (776); sobre hospitals de Lleida i Palma de Mallorca (781); sobre universitats, a Barcelona (791), Lleida (792), i Palma de Mallorca (793). Després de les seccions sobre congressos i miscel·lànies, el volum és completat amb les taules de manuscrits (1219-1237), de mots (1239-1240), de topònims (1240-1255) i d'autors (1257-1311). — J. P. E. [18.038]

Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi primum ab Augusto POTTHAST digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum. VIII. *Fontes. N-Petrucius*, Romae, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo MMI, XVIII i 604 pp.

Aquest volum prossegueix la informació oferta en els anteriors, que inclou els següents autors i obres nostres: Nahmànides (106-110); Narcís de Sandionís (Sant Dionís!) (115); *Narratio de Barchinone capta a Sarracenis tempore Lotharii regis* (116); *Narratio de morte Bernardi Septimaniae ducis anno 844* (121 i 333-334); Nicolaus Eymerici (204-206); Nisim ben Reuven Girondí (254-256); *Notitia de Carcassona comiti Barchinonensi subdita* (294); *Notitia Gerundensis* (299); san Olegario (!) (359); Oliva (!), abbas Rivipullensis et episcopus Ausonensis (360-363); Oliva (!), monachus Rivipullensis (363); Oliver, Bernardo (!) (364-365); *Oracional visigòtic* (!) (389); *Ordinaciones (!) del Regne de Mallorca* (397); *Ordinacions del rei Pere* (397-398); *Ordinacions de Sanctacília* (398); *Ordinaciones Rippariae Barchinone* (398); Pachs, Nicolau de (443); Palomar, Juan de (!) (465); Pascual, s. Pedro (!) (491-493); Pedro, infante de Aragón (!) (544); Pedro IV de Aragón y III de Cataluña (!) (544-545); Pérez de Valencia, Jaime (!) (573). — J. P. E.

[18.039]

Romanische Bibliographie 2000. Herausgegeben von Günter HOLTUS. Supplement zu Band 116 der «Zeitschrift für romanische Philologie» herausgegeben von Max PFISTER. I. Teilband: *Verzeichnisse, Sprachwissenschaft, Register*. II Teilband: *Literaturwissenschaft*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag 2002, XVI i 350; XIV i 378 pp.

Ultra els títols d'estudis, integrats en seccions més generals o veïnes, com és ara l'occitana, el primer volum, dedicat a la informació global sobre lingüística, ofereix notícies tant sobre manuscrits com sobre texts, edicions i característiques de la llengua en èpoques (I, 115-118) o en autors determinats (I, 125); el segon volum dedica un apartat a la literatura catalana, dins la qual trobem seccions per a autors catalans medievals (187-188) i per als dels segles XV-XVIII (188-196). — J. P. E.

[18.040-18.041]

El llibre de Dret Valencià a l'època foral, València, Generalitat Valenciana 2002, 352 pp.

L'any 2002 se'n compliren cinc-cents del naixement de Martí de Viciana, i la Generalitat Valenciana aprofità la commemoració per oferir una mostra del llibre de dret valencià, introduït per un seguit d'estudis: *Una aproximació al llibre jurídic valencià de l'època foral*, de Vicente García Edo (15-38); *Els juristes valencians i els llibres de dret*, de Vicente Graullera (40-63), on trobem una llista d'edicions dels *Furs, capítols, provisions i actes de cort...* (48-49), i breu presentació dels principals autors juristes valencians (53-63); *Historiografia foral valenciana dels segles XIX i XX*, on trobem presentació global de les línies d'estudi (64-74) i llista bibliogràfica de títols (74-82), amb particular esment als d'Honorí García i García publicats dins el «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» (82); *L'Audiència i l'administració de justícia en el Regne de València*, de Teresa Canet Aparisi (84-105); *Els escuts d'armes dels justícies de la Ciutat de València (segles XIV-XVI)*, de Carlos López Rodríguez (106-122). Segueix el catàleg de l'exposició pròpiament dita, distribuïda en les seccions següents: *La fundació del Regne de València* (126-129); *Els Furs de València* (130-142); *Privilegis de la ciutat i regne de València* (143-153); *El dret local* (154-161); *Dret eclesiàstic* (162-173); *Dret musulmà* (174-179); *Dret notarial* (180-190); *Literatura jurídica valenciana impresa i manuscrita dels segles XVI i XVII* (191-205); *Literatura jurídica dels segles XVI i XVII a la península ibèrica*, on figuren la catalana i la mallorquina (206-217); *Literatura jurídica impresa a València en el segle XVIII* (218-220); *Historiografia foral dels segles XIX i XX* (221-224); i *Obres d'art i mapes antics* (225-237). Les pàgines següents donen la traducció castellana dels texts anteriors (240-351). — J. P. E.

[18.042]

Pere GIFRE, Josep MATAS, Santi SOLER, *Els arxius patrimonials* (Col·lecció Fonts, 2), Girona, CCG Edicions 2002, 127 pp.

En matèria arxivística, la política dels governs de la Generalitat de Catalunya, restaurada a partir de l'any 1977, ha tingut com a resultat la constitució dels Arxius Històrics Comarcals, la modernització dels principals arxius dels municipis -moviment que ha influït de forma benèfica en alguns arxius eclesiàstics, diocesans o d'altres- i, en conseqüència, ha augmentat l'interès social envers els fons documentals privats, tant per part dels investigadors com per la dels seus posseïdors. Els autors del llibre parlen de 'normalització arxivística' en referència al fet de no limitar l'interès tècnicament arxivístic als fons documentals públics, ans d'estendre'l als arxius particulars, ací denominats 'patrimonials'. S'imposava, doncs, la tasca d'orientar els arxiviers, els propietaris i els possibles usuaris d'aquests fons, de manera purament tècnica, en un domini tan interessant com variat, que és l'objectiu del present llibre, dividit en tres parts: la primera estudia els aspectes generals dels fons patrimonials, la seva importància per a la recerca i les condicions de llur salvaguarda i protecció. La segona és dedicada al tractament arxivístic dels dits fons: identificació precisa del o dels fons, classificació i descripció. La tercera descriu els tipus de documents que constitueixen els fons esmentats. És donat en apèndix un cens de 373 arxius patrimonials de les comarques gironines. Hi ha bibliografia. — J. de P.

[18.043]

M. Milagros CÁRCCEL ORTÍ, *Las visitas Ad limina. Propuesta de edición*, dins *Les chemins de Rome. Les visites Ad Limina à l'époque moderne dans l'Europe méridionale et le monde hispano-américain (XVI-XIXe siècle)*, sous la direction de Philippe BOUTRY et Bernard VINCENT (Collection de l'École Française de Rome, 293), Roma, École Française 2002, 5-37.

Les primeres pàgines informen, sobretot a base de bibliografia, dels estudis ja publicats en diversos països europeus a partir de les informacions presentades a la Santa Seu amb motiu de les visites dels bisbes 'ad limina', on n'hi ha algunes de relatives als Països Catalans (10), també amb indicació de les fonts en l'Archivio Segreto Vaticano (13). Exposada en general la metodologia proposada per l'autora (14-18), aquesta la completa en successius apèndixs dedicats a la normativa per a la transcripció de documents, amb referència als dels bisbats valencians (10-21), per a l'edició dels mateixos (21-26), i per a la presentació (26-29). El darrer apartat indica les publicacions basades en visites 'ad limina' dels bisbats de Barcelona (30), Lleida (32), Oriola (33), Sogorb (34), Tortosa, Urgell i València (35-36). — J. P. E.

[18.044]

Celedonio FUENTES (†), *Escritoras en la historia de la Provincia Dominicana de Aragón*, dins «Teología Espiritual», XLVI (2002), 59-72.

Pàgines redactades entorn el 1930; hi és recordada sor Anna M. del Santíssim Sagrament (Santa Caterina de Palma: 60-61); sor Júlia Ferrer (Santa Caterina de València: 61-62); sor Vicenta Maria de l'Esperit Sant (Santa Maria de Betlem, València: 65); sor Maria Teresa Agramunt (Corpus Christi, Vila-real: 65-66); sor Magdalena Galarzo Puch i sor Maria Nicolau i Viver, del mateix convent (66). Manquen les escriptores dominiques de Catalunya (61). — J. P. E.

[18.045]

Joan MIRALLES i MONSERRAT, *Entorn de la història de la llengua*. Pròleg de Josep MASSOT i MUNTANER (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver, 16), Barcelona i Palma de Mallorca, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de les Illes Balears 2001, 208 pp.

Aplec de sis estudis esparsos, el comú denominador dels quals és la història de la llengua catalana vista des de Mallorca. El primer, *Història lingüística de les Illes Balears*, refon aportacions diverses dels anys 1989-1993 (13-87); el segon, *Sobre els usos lingüístics en les viles mallor-*

quines en l'Edat Mitjana (89-107), i el terç, *Interès lingüístic dels llibres de cort reial* (109-125) provenen del 1979; el quart, *Sobre la transcripció i el glossari d'una edició del Llibre de bons amonestaments d'Antelm Turmeda* és del 1972 (127-130); *Per a una tipologia del català col·loquial a l'Edat Mitjana* és del 1997 (131-164); i *Mn. Antoni M. Alcover. Vida i obra*, del 1996, clou la col·lecció (165-200). — J. P. E. [18.046

Antoni MAS I FORNERS, *De nationes seu linguae a cuius regio eius lingua. Les denominacions gentilícies de la llengua de Mallorca durant l'Edat Mitjana*, dins «Homenatge Rosselló», II, 585-606.

Aplec de fragments textuais dels segles XIII i XIV, que qualifiquen de catalana la llengua dels mallorquins, qualificació que segueix essent predominant fins a mitjan segle XVI, tot i que en dues ocasions és qualificada de ‚mallorquina‘ en el segle XV; a partir del segle XVII es generalitza la denominació de ‚mallorquina‘ i desapareix la de ‚catalana‘. — J. P. E. [18.047

Emili CASANOVA, *L'evolució del gerundi i del participi de present en català medieval*, dins «Centenari Moll», 195-208.

L'autor recorda les dues posicions dels historiadors de la llengua catalana les d'afirmar o negar la identitat entre participi de present i gerundi (196-197); recordada la solució en llatí i en les llengües romàniques (198-200), i recordades i analitzades les grafies de la documentació medieval i les explicacions dels estudiosos (201-204), l'autor considera que la llengua cercà una forma de gerundi «fins a trobar una desinència sense problemes, i aquesta va ser -nt» (205). Hi ha bibliografia (205-208). — J. P. E. [18.048

Antoni LÓPEZ I QUILES, *Tradicció i actualitat del llenguatge litúrgic valencià*, dins «Anales Valencinos», 55 (2002), 97-128.

Establerta una Comissió de Textos Religiosos en l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, l'autor ofereix el resultat d'un interès d'anys a aplegar mostres textuais antigues «per si resulten útils al treball que porta a terme la citada comissió» (98) o per a feines posteriors. Les dites mostres textuais són extretes de les traduccions bíbliques catalanes medievals, de diverses edicions de l'*Ordinarium* o del *Manuale Valentinum* o d'altres bisbats i d'obres d'autors coneguts com Guillem Anglès, Joan Roís de Corella, Miquel Peres, Joan Bta. Anyes i el patriarca Joan de Ribera; es refereixen a les fórmules d'inici de la missa (100-105), al *Jo, pecador*, o *Confiteor* (105-112), als *Kyries* (112-113), al *Glòria* (113-115), a la fórmula final de les oracions (116), al *Credo-Crec en un Déu* (117-119), al prefaci (119-122), al *Pare Nostre* (122-126), a les fórmules de comunió (126-127), i a la benedicció final i comiat (128). — J. P. E. [18.049

Germà COLÓN I DOMÈNECH, *Una quarantena de cèdules lexicogràfiques valencianes per al DCVB*, dins «Centenari Moll», 169-194; i *De Llull a Fabra*, 245-279.

La quarantena de mots són col·locats en llista alfabètica al començament de l'article. Cada un d'ells és estudiat i documentat amb transcripció de fragments o de peces senceres, procedents d'arxius o d'obres com la de Melcior Miralles, *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* o de les *Observacions* de Josep Anton Cavanilles. Al final, constatant que l'espai no li ha permès de presentar d'altres termes, afegeix que «resta molt per espletar... Resta, doncs, un camp vast de recerques que s'haurien d'emprendre amb l'esperit que guià els grans lexicògrafs...» (192). Hi ha bibliografia (193-194). — J. P. E. [18.050

Lluís CABRÉ, *Dues notes de lèxic medieval: ,estremoni' i ,ereos'*, dins «Misc. Prats, II», 51-63.

Amb la intenció de precisar el valor cultural d'ambdós mots, l'autor recull allò que els diccionaris històrics de la llengua han dit de l'etimologia d',estramoni' (que l'autor corregeix per la d',estremoni', i la confirma amb fragments textuais nostres dels segles XIV i XV, amb el sentit de mala jugada del dimoni o d'un(a) màgic(a) per a assegurar la presència del dimoni: 52-53); descoberta l'Amèrica, l',estramoni' passà a significar una planta d'efectes narcòtics (54-55); quant a ,ereos', restitueix el context de Lluís d'Icart en què el mot compareix, aporta d'altres mostres del mateix en autors catalans de la Baixa Edat Mitjana, metges o poetes, i resumeix la descripció mèdica dels seus efectes (56-57); aquella generació poètica «ja dóna fe de la plena integració de la divulgació científica en la ficció literària» (58). Hi ha bibliografia (59-63). — J. P. E. [18.051]

Nicolau DOLS, *Fonologia abans de la fonologia. Conceptes fonològics de dues arts de trobar*, dins «Randa», 49 (2002), 19-30.

Les dues arts són el *Mirall de trobar*, de Berenguer d'Anoia, potser documentat a Mallorca en el segon terç del segle XIV, i la *Nova art de trobar*, de la primera meitat del segle XVI, d'autoria insegura, tot i que hagi estat atribuïda a Francesc d'Olesa. L'autor hi vol esbrinar «de quina manera els autors d'aquests dos tractats de poètica es refereixen a conceptes fonològics imprescindibles per a la seva tasca, com la síl·laba, l'accent, els segments i certs processos que la teoria fonològica contemporània ha posat de relleu...» (19). La definició i diferència entre vocals i consonants, el nombre de les primeres en català (vuit o nou?: 21), les agrupacions de les segones, els diftongs, els contactes consonàntics, són temes exposats mitjançant transcripció de fragments d'ambdós autors. Hi ha bibliografia. — J. P. E. [18.052]

Albert ROSSICH, *Aproximació a la història de l'apòstrof en català*, dins «Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Girona. (25 i 26 de maig de 2001)», a cura de Josep MORAN i OCERINJAUREGUI, Barcelona i Girona, Institut d'Estudis Catalans - Universitat de Girona, 2002, 11-25.

Definit com a elisió en sons vocàlics contigus, l'apòstrof és aplicat en poesia per al recompte del nombre de síl·labes; és desconegut en els manuscrits medievals i es presenta per primera vegada a Europa el 1501 en una edició aldina; en català compareix el 1543 en l'edició d'Ausiàs Marc, de Carles Amorós (13-14), arribaria al moment àlgid en la dècada del 1560 i al final de segle passava dels impresos als manuscrits poètics, però hauria minvat durant el segle XVII (15-16); Antoni de Bastero aplicava a la transcripció de texts provençals la metodologia emprada a l'edició del 1703 de les obres de Vicent Garcia (18-19); Josep Ullastra la introduïa com a optativa en la seva *Gramàtica catalana* (19-20). — J. P. E. [18.053]

Ramon ORDEIG I MATA, *Els estudis medievals a Osona els darrers cinquanta anys*, dins «Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs», XX (2002 = *Cinquanta anys de cultura a Osona*), 53-67.

Jordi VILAMALA SALVANS, *Cinquanta anys d'història moderna a Osona*, dins *Ibid.*, 69-84.

Albert ESPONA, *Osona i la filosofia (1952-2002): un itinerari possible*, dins *Ibid.*, 97-111.

Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *Cinquanta anys d'investigació historiolitúrgica a Vic*, dins *Ibid.*, 369-384.

Amb metodologies diverses, els quatre títols ens informen de la bibliografia osonenca que recau en el nostre camp, publicada en els darrers cinquanta anys, ja que vista en conjunt fou realitzada damunt texts o documentació d'arxiu. Si Ordeig opta per aplegar els estudis en paràgrafs dedicats als autors amb una certa ordinació jeràrquica, dels més als no tan importants,

Vilamala fa síntesis per períodes i institucions patrocinadores dels estudis; de les pàgines d'España ens afecten les dedicades al treball de Ramon Pou i Rius sobre Ramon Sibiuda i l'ambient filosòfic català de darreries de l'Edat Mitjana. Gros, en canvi, presenta les publicacions del seu camp agrupades en els successius anys. — J. P. E. [18.054-18.055-18.056-18.057]

Anna BARTRA, Josep M. BRUCART, Gemma RIGAU, «*Per què lo prec, si-l plats, que-m perdó mos pecats*». *Vigència de l'alternança acusativa en català*, dins «Misc. Prats, II», 213-232.

La primera frase del títol és de l'*Oració* de Cerverí de Girona, en la qual els dos verbs ,pregar' i ,perdonar' regeixen acusatiu de complement directe, situació que, almenys en part, ha canviat d'aleshores ençà, raó per la qual en aquest treball els autors se centren «principalment en l'alternança entre l'acusatiu de cosa i el de persona en diferents verbs en català», alternança que «comporta un canvi de règim en l'altre complement exigít pel verb i es correspon amb un canvi en la relació semàntica que s'estableix entre els dos complements» (214); en la clarificació del tema són reportats nombre d'exemples procedents de texts catalans antics (217-224). Hi ha bibliografia (231-232). — J. P. E. [18.058]

Josep Lluís MARFANY, *Per a la història de la introducció del castellà a Catalunya. Alguns problemes i qüestions de mètode*, dins «Misc. Prats, II», 65-87.

Partint d'un fragment de Pere Gil (66-67) diversament interpretat, que descriu les zones on el castellà era entès a Catalunya, l'autor afirma que cal saber «què es fa, a cada moment històric, en una i altra llengua i qui -en termes sociològics- ho fa, i com evoluciona aquesta distribució social i funcional a través del temps» (68), aplicant-hi la metodologia de la sociolingüística, com la diferència entre disglòssia i castellanització, car el darrer concepte només es pot aplicar en el cas de plena substitució del català pel castellà (70-72), que no és el problema, ni tampoc la situació del llatí, car no era llengua d'ús social (74); en canvi, un tema a esbrinar és «l'extensió i la profunditat del coneixement del castellà a través de la societat catalana i sobre el nivell de substitució lingüística i/o disglòssia entre la noblesa ,de la terra'», a base dels processos inquisitorials i sobretot dels criminals, que reporten les expressions tal com foren pronunciades (75). En canvi, l'autor creu que només de forma molt condicionada tenen significació els estudis molt delimitats de la documentació d'institucions o la persistència del català en l'ensenyament abans de la revolució liberal (77); i quant a la disglòssia, calen «estudis sistemàtics d'arxius patrimonials, comercials i familiars» (78), però en disglòssia no permet de parlar de castellanització (79). I així, «davant de tot aparent gest de resistència a la disglòssia entre 1500 i 1870, doncs, hauríem de practicar l'esceptisme sistemàtic» (85). — J. P. E. [18.059]

Jean-Paul ESCUDERO, *Le catalan septentrional, un dialecte partagé entre deux désinences: Parli/firmo (je perle, je signe)*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 199-213.

L'autor es proposa de clarificar la situació actual del parlar rossellonès, consistent a pronunciar una ,-i' final en la primera persona del singular dels verbs, i en canvi a escriure'l amb ,-o' final. Una part de l'article és dedicada a la dimensió diacrònica i reporta mostres dels segles XIII-XVIII, en què consten documentades les dues o més formes finals (,lexi/lexo/lleix') per a la dita primera persona del singular (203-206). Hi ha llista d'arxius i bibliografia (208-213). — J. P. E. [18.060]

Alfonso ESPONERA, Vito T. GÓMEZ, *Algunas orientaciones sobre el estado actual de la historia de la Provincia Dominicana de Aragón (siglos XIII-XIX)*, dins «Teología Espiritual», XLV (2001), 7-39.

En el primer volum de la mateixa revista, Josep M. de Garganta i Fàbrega publicà pàgines dedicades a la Història de l'Espiritualitat entre els segles XIII-XVII, amb les quals empalmen les seves els dos autors de l'actual i comencen constatant que tret mestre Vicent Ferrer, l'edició de les obres dels altres segueix pràcticament igual, encara que hagin estat publicats inventaris d'autors dominicans (Celedonio Fuentes, Albert Collell, Laureano Robles) i nombrosos estudis puntuals basats en fonts inèdites (8-10), que, però, tant en conjunt com en relació a cada una de les cases, esperen qui les posi a l'abast dels estudiosos (11-16). Constatada l'escassetat d'estudis de conjunt (16), els autors informen d'alguns dels dedicats, sobretot pels mateixos ,fratres praedicatores' als grans escriptors dominicans anteriors a la constitució de la Província (Ramon de Penyafor, Ramon Martí) (17-18), als del mig segle anterior a la Pesta Negra (18-20), al mig segle posterior, de crisi (20-21), a la tardor medieval amb el moviment de l'Observança i l'Humanisme devot (22-24), a un segle XVI presidit per sant Lluís Bertran (25-30), que ja s'allargava a les missions, a un segle XVII, abundós de convents i de tensions teològiques i espirituals (31-34) i a un XVIII de plena col·laboració amb els grups de ,novatores' i al·linació amb les egències de la crítica històrica (34-35). — J. P. E. [18.061

Jospe M. FONT I RIUS, *Historiografia recent (1975-2000) sobre el municipi català medieval*, dins *Ciutat-poders*, 247-260.

L'autor defineix aquestes pàgines de «senzill ,rapport' de la producció referent al règim municipal de les terres catalanes», limitat «a les seves manifestacions més assenyalades» (247); constata l'escassetat de visions de conjunt en comparació amb la ,notable profusió' d'estudis sobre ciutats i viles, començant per l'estadi inicial dels municipis -el consolat- durant el segle XII en les principals ciutats catalanes (249). Jaume I aplicà un patró unitari en configurar el govern de les tres capitals dels Països Catalans els anys 1245-1249 (250-251). Carme Batlle i Stephen P. Bensch han estudiat l'emergència dels estrats superiors en la societat barcelonina (252) i un esplet d'estudiosos joves ha dibuixat els primers passos dels governs municipals, normalment vinculats a la fiscalitat (253-254 i 256); l'autonomia municipal es manifestava en les *Ordinacions* locals (255), un important capítol de les quals requeia damunt el mostassaf (257), d'acord amb els privilegis atorgats pel sobirà, molts d'ells aplegats en reculls específics (258). La vida de les comunitats es reflecteix popularment en els costums locals i jurídicament en els llibres d'acords i deliberacions dels consells locals (258-260). — J. P. E. [18.062

R. COMAS I EZEQUIEL, M. CRUSAFONT I SABATER, *Noves aportacions al recull de florins catalans (I)*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 79-90.

Els darrers sis anys han comparegut deu novetats relatives al florí d'or d'Aragó (alguna és de mig florí), nou de les quals són plenament inèdites i qualcuna presenta variants de llegenda (84-86); són emissions mallorquines de Joan I, de Martí l'Humà (80-81), perpinyaneses de Ferran I i d'Alfons IV Trastámara (82-84); i emissions de mitjos florins: dues de mallorquines, una de barcelonesa de Ferran I i una de perpinyanesa d'Alfons IV (84-86 i 88); hi ha, encara, un raríssim florí de Pere III, amb marca de roca (87-88), i un de valencià de l'esmentat rei Alfons (88-90); totes les peces són reproduïdes en fotografia tant en tamany natural com engrandit. — J. P. E. [18.063

Pilar ARNAU I SEGARRA, *Estudis recents de filologia catalana a Alemanya (1996-1999)*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 153-164.

Aquestes pàgines ofereixen en primer lloc llista dels llibres filològics publicats a Alemanya durant els quatre anys indicats en el títol, alguns dels quals recauen plenament en el nostre camp (153-154); segueix un resum de l'atenció a la literatura catalana dels romanistes alemanys des de la segona meitat del segle XIX fins ara (155-156), una síntesi dels llibres ja assenyalats en les primeres pàgines, que més ens afecten (157-159), i informació de les publicacions de congressos (159-160). Les darreres pàgines s'ocupen dels segles posteriors al XVIII. — J. P. E. [18.064]

Pietro CORRAO, *Uomini d'affari stranieri nelle città siciliane del tardo Medioevo*, dins «Revista d'Història Medieval», 11 (2000 [2001]), 139-162.

La majoria d'«estrangers» en ciutats de Sicília durant els segles XIV i XV eren ciutadans de diferents senyories italianes. També hi havia catalans de totes les procedències, els quals, tot i llur preponderància política, foren els que menys s'integraren en la societat urbana (147); mal considerats socialment, foren atacats, però també defensats o protegits per la Casa Reial (147-148). El consolat dels catalans és l'històricament més ben conegut (151). Hi ha bibliografia (157-162). — J. P. E. [18.065]

Josep MASSOT i MUNTANER, *Els viatges folklòrics de Marià Aguiló*. Discurs llegit el dia 6 de juny de 2002 en l'acte de recepció pública de J. M. i M. a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i contestació de l'acadèmic numerari Joaquim MOLAS i BATLLORI, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres 2002, 96 pp.

En realitat, aquest fascicle, ultra el parlament del nou acadèmic, és dedicat en primer lloc al seu predecessor en l'acadèmia, Felip Mateu i Llopis (5-10), i tot seguit a Marià Aguiló, de qui, a base dels records propis d'ell mateix i dels d'altri, són presentats treballs i viatges a la recerca i aplec de literatura popular catalana antiga, encara ben viva en la segona meitat del segle XIX per tots els Països Catalans, inicialment publicada en el *Romancer popular de la terra catalana*, i ara conservada en l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, a Montserrat (10-44). Segueix el discurs de resposta de Joaquim Molas (47-52) i la llarga bibliografia d'En Josep Masot, amb vuit-centes vuitanta-tres entrades (55-95). — J. P. E. [18.066]

Aymat CATAFAU, Jean Paul ESCUDERO, *Julia Bernat Alart (1824-1880), un català de França, de la història del Rosselló i la Cerdanya a la filologia catalana*, dins «Revue d'Études Catalanes», 5 (2002), 15-25.

En el resum biogràfic, Catafau remarca que Alart era un convençut «republicà francès», d'una França que englobava tot allò que l'exàgon conté, realitat catalana inclosa, a la qual dedicà els divuit darrers anys de la vida al cap dels Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (15-19), on, autodidacte i positivista, elaborà el seu principal treball, consistent en els 140.000 documents inclosos en els cinquanta-sis volums del seu *Cartulari manuscrit*, els catorze de l'*Inventaire de la langue catalane*, i els diversos aplecs de documentació, com el dedicat a *La langue catalane des anciens comtés de Roussillon et Cerdagne*, publicat a la «Revue d'Études Romanes», encara ara base indispensable per a l'estudi filològic dels català dels comtats (19-25). — J. P. E. [18.067]

Antoni M. ALCOVER, *Dietaris de les eixides (1900-1902)*. Volums I i II. Edició a cura de Maria Pilar PEREA (Biblioteca Marian Aguiló, 32 i 33), Barcelona i Palma de Mallorca, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de les Illes Balears 2001 i 2002, 240 i 216 pp.

Antoni M. ALCOVER, *Mostra de diccionari mallorquí*. Edició a cura de Maria Pilar PEREA (Biblioteca Marian Aguiló, 31), Barcelona i Palma de Mallorca, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de les Illes Balears 2001, 368 pp.

Joan MARCH NOGUERA, *Mossèn Alcover i el món de la ciència. La creació del llenguatge científic català modern*. Pròleg de Josep MASSOT i MUNTANER (Refaubetx, 10), Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner editor 2001, 512 pp.

Tots quatre volums contribueixen al coneixement personal d'aquell gran programador i treballador que fou Mossèn Alcover. El valor biogràfic dels dos primers títols és indiscutible [ultra el de descriure el primer la situació de Catalunya a començaments del segle XX, abans que la revolució i la Guerra Civil dels anys 1936-1939 destruís tantes de coses]; i no manca algun moment que toca el nostre tema, com el de la visita al Museu Episcopal de Vic: I, 43-44, encara que els dits moments es podrien haver multiplicat com en la visita a la biblioteca de El Escorial, on no fa cap referència a manuscrits nostres: II, 13-14.

La *Mostra de diccionari* té un apartat final dedicat a fragments literaris d'escriptors dels segles XIII-XVII (318-332).

El quart volum torna a l'interès biogràfic, i, de més a més, amb l'abundància de fragments intercalats en l'exposició, permet que el lector conegui l'ambient cultural dels catòlics i de la clerecia mallorquina en el pas del segle XIX al XX, ambient dins el qual també era empeltat el plural interès per l'obra de Ramon Llull: erecció d'un monument, projecte d'edició de les obres, recerca i troballa de manuscrits, que hom creia perduts (304-306). — J. P. E.

[18.068-18.069-18.070-18.071]

Raoul MELONCELLI, *Ricordo di Mons. Higini Anglès*, dins *Sub tuum praesidium confugimus*. «Scritti in memoria di Monsignor Higini Anglès», a cura di Francesco LUISI, Antonio ADDAMIANO, Nicola TANGARI, Roma, Pontificio Istituto di Musica Sacra 2002, 35 pp.

Josep M. LLORENS CISTERÓ, *La música religiosa en el itinerari musicològic de Monseñor Higini Anglès*, dins *Ibid.*, 7-39.

El primer títol resumeix la biografia de mons. Anglès, en la qual l'autor destaca la contínuïtat entre el mestre Felip Pedrell i l'alumne Higini Anglès, la seva col·laboració al *Cançoner popular de Catalunya* i la creació i direcció del departament de música de la Biblioteca de Catalunya; després de la guerra civil (1936-1939) també fundà i dirigí l'Institut Español de Musicología i el 1948 el Pontificio Istituto di Musica Sacra, alhora que publicava nombrosos fruits del seu treball personal.

Aquests són exposats de forma detallada en el segon títol, amb particular atenció a les edicions de grans músics, la primera de les quals fou del 1921, dedicada a En Brudieu; seguiren Joan Pujol, Joan Bta. Cabanilles i el *Còdex musical de Las Huelgas* fins al 1936; després de la guerra civil, el treball editor d'Higini Anglès seguiria camins diversos de l'anterior. — J. P. E.

[18.072-18.073]

Miquel BATLLORI, *Del vuit-cents al nou-cents: Balmes, Ebrle, Costa i Llobera, Casanovas*. Edició a cura d'Eulàlia DURAN (dir.) i Josep SOLERVICENS (coord.). Pròleg de Ramon CORTS (Obra completa vol. XVI; Biblioteca d'estudis i investigacions, núm. 33), València, Eliseu Climent editor 2002, XXIV i 666.

Dins aquest volum hi ha dos articles dedicats a recordar l'obra del P. Ignasi Casanovas, *L'alta cultura: des de la Biblioteca Balmes*, un apartat del qual, *Els «Analecta Sacra Tarraconensia»* (358-361), parla de la preparació, objectius i primers anys d'aquella publicació periòdica; i *Història, filologia i filosofia*, on hi ha notícia de projectes com el «Codex diplomaticae universae provinciae ecclesiasticae Tarraconensis», que hauria hagut d'incloure els *Sacra Cataloniae Antiquitatis Monumenta* i edità estudis que recauen en el nostre camp. — J. P. E. [18.074]

Miquel BATLLORI, *Galeria de personatges*. Edició a cura d'Eulàlia DURAN (dir.) i Josep SOLERVICENS (coord.). Pròleg d'Albert MANENT (Obra completa vol. XVII; Biblioteca d'Estudis i Investigacions, 34), València, Eliseu Climent editor 2001, XII i 566 pp.

Els següents títols, recaients en el camp d'aquest anuari, són reproduïts en el volum que ens ocupa: *Joaquim Carreras i Artau (1894-1968), medievalista*, del 1965 (77-83); *Bartomeu M. Xiberta (1897-1967). Història i teologia*, del 1972 (85-88); *Joaquim-Anselm Albareda (1892-1966), prefecte de la Vaticana i historiador*, del 1966 i 1991 (137-149); *Dos historiadors membres de l'Institut d'Estudis Catalans: Antoni Rubió i Lluch i Ramon d'Abadal*, del 1940 i 1970 (151-155); *Higini Anglès, musicòleg, home d'Església*, del 1970 (235-238); *Jaume Vicens i Vives (1910-1960), dels anys 1960-1986 (305-336)*; *Juan Pons i Marquès (1894-1971)*, del 1984 (351-364); *Ramon d'Alòs-Moner i de Dou (1885-1939)*, del 1989 (401-403); *Les obres de Jordi Rubió i Balaguer (1887-1982)*, del 1999 (429-433); *Pere Bobigas (1901) i la literatura catalana*, del 2000 (447-453); *Manuel Sanchis Guarnier (1911-1981), dues recordances*, del 1998 (461-462); *Martí de Riquer (1914) i les ciències socials i humanes*, del 1997 (463); *Eusebi Colomer i Pou(s)*, del 1998 (473-481). — J. P. E. [18.075

Josep JUAN VIDAL, *Miquel Batllori i Munné. Barcelona, 1909-Sant Cugat, 2003*, dins «Mayurqa. Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts», 28 (2002), 295-297.

Antoni Lluís MOLL BENEJAM, *Obra completa de Miquel Batllori. Dels Borja als col·legis jesuítics del segle XVIII*, dins «Llengua & Literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura», 13 (2002), 374-382.

Mireia CAMPABADAL I BERTRAN, *El Set-cents a l'Obra completa de Miquel Batllori*, dins «Llengua & Literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura», 13 (2002), 382-389.

El primer títol s'afegeix als molts que han glossat de forma unitària el record personal, la biografia acadèmica i les aportacions bibliogràfiques del P. Miquel Batllori.

El segon títol resumeix el contingut dels cinc volums, IV-VIII, de l'obra completa, on són aplegats estudis que van dels Borja als col·legis jesuítics de l'Època barroca; Moll hi remarca tant la forma de treballar de Batllori, «que parteix sempre d'una recerca d'arxiu abans de traçar coordenades més àmplies» (375), com els resultats d'aquells estudis, que tant poden consistir en publicació de documents, com en preses de posició entorn temes interpretatius, per exemple, el de la relació entre Humanisme i Renaixement, en el qual defensaria 'un cert trencament' (377). El títol terç presenta els cinc volums següents, que van del IX al XIII de la mateixa col·lecció; llur múltiple temàtica té en aquestes pàgines dos punts de concentració: la Universitat de Cervera i l'obra pluralment cultural dels jesuïtes expulsats, sobretot la dels de la Província d'Aragó el darrer terç del segle XVIII a Itàlia. — J. P. E. [18.076-18.077-18.078

Walter Andreas EULER, *Nachruf auf Pater Professor Dr. Eusebio Colomer SJ.*, dins «Mitteilungen und Forschungsbeiträge der Cusanus Gesellschaft», 24 (1998), XI-XIII.

Ultra la notícia de la mort i el resum biogràfic, l'autor subratlla la particular dedicació d'Eusebi Colomer a l'estudi de la relació entre Ramon Llull i Nicolau de Cusa, a la filosofia alemanya moderna, i a les activitats de la 'Cusanus Gesellschaft'. Ell, basat en manuscrits autògrafs de Cusa, conservats a Bernkastel, hauria assenyalat aquells temes centrals per al Cusà, que, com la 'coincidentia oppositorum' i la 'theologia circularis', s'inspiraven en Ramon Llull. — J. P. E. [18.079

Gérard FRANSEN, *Canones et quaestiones. Évolution des doctrines et système du droit canonique. I*, 1. *Manuscripts juridiques et collections canoniques* (Bibliotheca Eruditorum, 25), Goldbach, Keip Verlag 2002, XVI i 720 pp.

Gérard FRANSEN, *Canones et quaestiones. Évolution des doctrines et système du droit canonique. I*, 2. *La littérature des 'quaestiones' des canonistes et civilistes* (Bibliotheca Eruditorum, 25), Goldbach, Keip Verlag 2002, [VI] i 488* pp.

Dins aquest doble recull d'estudis del prof. Fransen trobem reproduïts els següents: *Textes de l'école d'Orléans dans le manuscrit Urgel 2036*, del 1969 (177*-196*); Appendix Seguntina. Liber Tarraconensis et le Décret de Gratien, del 1988 (565*-568*); *Textes grégoriens dans un manuscrit espagnol* (Tarragona, BP, *Santes Creus*, 35), del 1989 (569*-580*); *Glossa Urgellensis*, del 1991 (647*-660*); i *Un Principium Decretorum de Jean de Fintona?* del 1996 (697*-714*).

El segon volum acull els títols següents: «*Quaestiones Vaticanæ, Urgellenses, Maioricenses*», del 1969 (171*-182*); i «*Questiones Barcinonenses breves*» (ACA, Sant Cugat, 55), del 1985 (335*-353*). — J. P. E. [18.080-18.081

Agustí RAFANELL, *Miquel i Planas, a la dreta de Fabra*, dins «Misc. Prats, II», 149-182.

Ramon Miquel i Planas (1874-1950), hauria estat «el primer a rescatar, amb rigor metòdic, un bon gruix de literatura medieval facturada en català. S'imposa, és clar, de citar la impecable 'Biblioteca Catalana', o la no menys exquisida sèrie d'*Històries d'altre temps*» (150), sense oblidar la «Bibliofília/Bibliofília»; des d'una posició inicial més aviat favorable, Miquel i Planas s'anà contraposant a la reelaboració gramatical i ortogràfica d'En Pompeu Fabra i de l'Institut d'Estudis Catalans i a tot allò que s'emparava en el mestratge d'Eugeni d'Ors, i, poc després de la ruptura d'Antoni M. Alcover, de forma cada vegada més radical. Aquestes pàgines recorden alguns dels episodis d'aquella lluita no sols en l'abast personal, ans també en tant que, a favor o en contra, implicà tota una generació; i sobretot les successives preses de posició (també polítiques) i les batusses entre clans i capelletes i àdhuc entre persones concretes, ací resumides en successió cronològica que arriba als anys de la postguerra civil 1936-1939. Però també ens passen davant els ulls les publicacions de texts com el *Cançoner satíric valencià* (153), el *Purgatori de Sant Patrici* i el seu influix en la llegenda de Don Joan (157), la gramàtica de Mates, el *Curial e Güelfa* (176) o l'edició de bibliòfil del *Spill* de Jaume Roig (182). — J. P. E. [18.082

Joan MIRALLES I MONSERRAT, *Biobibliografia de Francesc de B. Moll*, dins «Centenari Moll», 7-12.

La data dels anys successius entre el 1903 i el 1984 és completada amb els corresponents fets biogràfics de F. de B. Moll i la indicació de les principals publicacions. — J. P. E. [18.083

Miquel BATLLORI, *Francesc de Borja Moll en dos moments cabdals de les lletres catalanes al País Valencià i a les Illes Balears*, dins «Centenari Moll», 13-16.

Encarnació VIÑAS, *El senyor Moll*, dins «Centenari Moll», 23-24.

Josep M. LLOMPART, *Record de Francesc de Borja Moll*, dins «Centenari Moll», 25-30.

Miquel FERRÀ MARTORELL, *Tres anècdotes del mestre Moll*, dins «Centenari Moll», 31-34.

Gabriel JANER MANILA, *El nom coent i fàustic de la Ceba. Homenatge a Francesc de B. Moll*, dins «Centenari Moll», 35-38.

Antoni VERGE i ALBERTOS, *Una anècdota del DCVB i la Biblioteca de Catalunya*, dins «Centenari Moll», 39-42.

Miquel PONS BONET, *Plat de delmes per a Francesc de Borja Moll*, dins «Centenari Moll», 43-58.

Brauli MONTOYA ABAT, *Jo no vaig conèixer Moll...*, dins «Centenari Moll», 59-62.

Jaume CORBERA POU, *La col·laboració entre O. J. Tallgren-Tuulio i A. M. Alcover / F. de B. Moll. Petita contribució a l'obra del diccionari*, dins «Centenari Moll», 75-92.

Els set títols precedents tenen el comú denominador de recordar moments en què la vida dels diferents autors coincidí amb la de Francesc de Borja Moll i que, doncs, fan reviure situacions que també pertanyen a la biografia d'aquest, en especial la de trobar-se acomunats en la 'ceba' de treballar a favor de la catalanitat i la seva cultura específica. En alguns casos, els records són reblats per lletres, per ventura autògrafes i fotocopiades, o per fragments (Batllori, Verge, Pons, Corbera). — J. P. E. [18.084-18.085-18.086-18.087-18.088-18.089-18.090-18.091-18.092]

Pere ROSSELLÓ BOVER, *Els meus primers trenta anys: la infantesa com a tema de les memòries autobiogràfiques de Francesc de B. Moll*, dins «Centenari Moll», 109-126.

La presentació que l'autor fa de la primera part de l'autobiografia de F. de B. Moll no sols subratlla els fets que haurien pogut configurar el futur home i per ventura no ho feren, sinó també aquells que realment l'afaiçonaren, entre els quals, ultra l'ambient familiar, destaca sens cap mena de dubte la trobada a Ciutadella amb Antoni M. Alcover i el pas definitiu i definitori de deixar Menorca i anar-se'n a Mallorca a col·laborar en l'obra del DCVB. Les narracions autobiogràfiques, tant com dibuixen d'altres personatges o narren moments vitals, de retruc obren l'accés a una certa intimitat del mateix Francesc de B. Moll. — J. P. E. [18.093]

Antoni M. BADIA i MARGARIT, *On es fonen tracte humà i treball professional. Entorn de dues gramàtiques històriques (1951 i 1952)*, dins «Centenari Moll», 17-22.

Aquestes pàgines recorden la particular relació que s'establí entre l'autor i Francesc de Borja Moll pel fet de descobrir-se el 1951 autors de sengles gramàtiques històriques catalanes a punt d'ésser publicades, car en endavant foren acomunats, també per Joan Coromines en una recensió que, ultra el fet de col·locar-los en la categoria dels grans mestres, els dedicava una crítica unitària ben rígida. — J. P. E. [18.094]

[Joaquim LLOVET], *Addenda a la bibliografia de Josep M. Pons i Guri*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 327.

[El volum anterior de la mateixa revista contenia tres títols dedicats a la biobibliografia de Josep M. Pons i Guri, resumits dins ATCA, XXII (2003), 829, núms. 17336-17338]. La bibliografia és ací completada amb títols editats entre el 1931 i el 1982, la majoria en publicacions locals. — J. P. E. [18.095]

Josep CLARA, *Epistolari de Rafael Ballester amb Carles Rabola*, dins «Randa», 48 (2002), 61-74.

En aquesta correspondència, que s'allargà del 1915 al 1930, trobem referències a dos títols de Rahola dedicats a la *Crònica* de Ramon Muntaner: *L'Empordà en la «Crònica» d'En Ramon Muntaner*, del 1925 (68), i *En Ramon Muntaner. L'home. La crònica*, del 1922 (72); de Rafael Ballester és esmentada l'edició de la *Crònica de Pal·ladi Ombravella*, del temps de la Guerra de Successió, a «Revista Castellana» de Valladolid, entorn el 1923 (68). — J. P. E. [18.096]

Catalina CANTARELLAS CAMPS, *Sobre Guillem Rosselló Bordoy, director del «Museu de Mallorca», 1963-2002*, dins «Homenatge Rosselló», I, 13-19.

Maria de Lluch ALEMANY MIR, Francesc BUJOSA HOMAR, Magdalena ROSSELLÓ PONS, Margalida ROSSELLÓ PONS, *Bibliografia de Guillem Rosselló Bordoy*, dins «Homenatge Rosselló», I, 63-119.

El primer títol ressegueix la biografia, tant l'acadèmica com la professional de l'homenatjat, sobretot la vinculada al Museu de Mallorca, en gran part configurat per ell.

Els autors del segon article comencen assenyalant les mancances en aquesta llista de trescents vint-i-quatre títols, publicats entre el 1955 i el 2000 [on, doncs, manquen els dels anys posteriors, també els resumits en aquest volum]; hi ha, doncs, notícia de les publicacions dedicades a un dels camps cultivats per l'autor, el de la toponímia àrab mallorquina consignada en la documentació contemporània de la reconquesta; són indicades, de més a més, les biblioteques on cada una pot ésser consultada; al final hi ha taula onomàstica de les persones incloses en la bibliografia (118-119). — J. P. E. [18.097-18.098]

Jordi MALÉ I PEGUEROLES, *Antoni Rubió i Lluch, cap a una història i una literatura nacionals (I). La formació: catolicisme i catalanisme; (II). Defensa i reivindicació de la llengua (1880-1900). (III). Primeres activitats literàries. i (IV). Iniciació a la literatura catalana (1877-1900)*, dins «Revista de Catalunya», núm. 171 (març de 2002), 55-82; núm. 172 (abril de 2002), 107-128; núm. 173 (maig 2002), 99-122; i núm. 174 (juny 2002), 85-107.

«Resseguir la trajectòria intel·lectual, i vital, d'Antoni Rubió i Lluch, a partir dels seus escrits, és l'objectiu de la present sèrie d'articles» (I, 56), començant per l'empelt en la trajectòria literària i catòlica del seu pare, Joaquim Rubió i Ors (I, 56-64). Una lectura ocasional en la biblioteca de Víctor Balaguer li despertà l'interès per l'aventura dels 'catalans a l'Orient' (amb un episodi d'implicació en la política grega: 77 i 79), que enfortí la dedicació, inicialment platònica, a la història i la literatura de Catalunya (67-71) fins a la presidència del Centre Excursionista de Catalunya (78-79), a distància dels moviments catalanistes més polititzats (75). Enfront del castellà imposat oficialment, Rubió escrivia el 1889 tres articles a la «Revista Catalana», *Un cop d'ull sobre'l passat i el present de la llengua catalana*, on, sense tocar la unitat d'Espanya, oferia «una descripció de la llengua des d'una perspectiva filològica a fi de mostrar que pel seu origen, la seva naturalesa i la seva història, mereixia, i mereix, la mateixa consideració que qualsevol altra llengua europea» (II, 109), on refusava la consideració de 'dialecte' i alhora defensava la unitat científicofilològica i la diversitat local del català, i a l'ensens propugnava per a la nostra llengua una qualitat digna dels clàssics (II, 110-117), qualificada d'alta literatura' o 'català ideal', resultat de combinar la llengua dels clàssics amb els elements verament progressius del català modern, també en l'expressió ortogràfica (II, 118-122). La realitat d'ell mateix és la que l'ús de la llengua catalana en els seus treballs científics augmentà fins a esdevenir gairebé exclusiu (II, 124-126). El tercer recorda es inicis de la dedicació al tema de l'Orient català (III, 99-100), i, sobretot al final, resumeix els intents i primeres passes per a la introducció de la història de la literatura catalana en el programa de la universitat oficial (III, 116-121). El quart és tot ell dedicat a l'aportació de Rubió i Lluch a la història de la literatura catalana: l'origen es trobaria, no pas en el mestratge de Manuel Milà i Fontanals o en el precedent del seu pare, ans en l'exemple del mestre Josep Coll i Vehí i en el de l'amic i condeixeble Marcelino Menéndez y Pelayo, principalment en la seva recerca de 'traductores españoles'; el 1877 Rubió li comunicava que tenia entre mans «una monografia sobre los estudios clásicos en Cataluña y para esto voy recogiendo datos sobre versiones catalanas antiguas», que restà inèdita (IV, 87-88). El 1880, en elaborar el programa per a les oposicions a càtedra de Literatura General y Española de Salamanca, altra vegada emparat en Menéndez y Pelayo, incloïa quatre lliçons sobre història de la literatura catalana, on eren presentats els segles XVI i XVII (90-92). Un any abans havia topat amb el tema d'«Els catalans a l'Orient», que només fou predominant des del 1880; mentrestant, se succeïren els treballs entorn la història literària de Catalunya: influència clàssica en la literatura catalana, que desembocà en el discurs d'ingrés en l'Acadèmia de Bones Lletres (94-96: [però *Lo somni* de Bernat Metge no és un poema!]), o Catalunya en la

literatura castellana (100), o un diccionari d'escriptors en llengua catalana o l'edició del *Curial e Güelfa* del 1901 o l'estudi de les *Cròniques medievals catalanes* (106), pàgines normalment inèdites. Tots els articles són completats amb pàgines de bibliografia (I, 81-82; II, 126-128; III, 121-122; IV, 106-107). — J. P. E. [18.099-18.100-18.101-18.102]

Josep PERARNAU i ESPELT, *Arxiu de Textos Catalans Antics. Taules dels volums XI-XX*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya, 2002, 72 pp.

Aquest fascicle informa de tots i cada un dels articles, notes i documents, butlletins bibliogràfics i recensions publicats en els deu volums indicats en el títol (9-39); dels temes principals tocats en els mateixos (41-45); i dóna llista alfabètica de totes i cada una de les sis-centes quaranta-sis col·leccions periòdiques o similars, d'estudis de les quals han estat fets i publicats resums en les successives seccions de notícies bibliogràfiques en els deu anys consignats en el títol, amb indicació en cada cas del(s) número(s) de notícia bibliogràfica, corresponents a tots i cada un dels resum(s) (47-72). — J. P. E. [18.103]

Índex general dels butlletins números 1 a 90 (1980-2002), dins «Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior», 91 (2002), 488 pp.

Aquest fascicle-volum conté, després de les pàgines introductòries, una primera taula d'autors (11-78), seguida de les d'articles (81-158), de recensions (161-330) i de referències (333-469). Clouen el volum: l'*Estadística de la pàgina WEB de la Societat d'Onomàstica* (471-473); la llista de números del butlletí editats fins ara (475-477); col·loquis de la Societat d'Onomàstica (479-481) i estadística del nombre de socis (483-485). Tots els estudis dedicats a onomàstica anterior al segle XIX, en basar-se en documentació antiga, recauen en el nostre camp. — J. P. E. [18.104]

Isabel JUNCOSA GINESTÀ, *Bibliografia d'Història de l'Església d'àmbit català*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 75 (2002), 553-563.

Llista de títols, ordenada per seccions i dins cada secció per seqüència alfabètica: d'història general i fonts (553-554), d'arqueologia i història antiga (554), d'època medieval (555-557), d'història moderna (557-560), dels temps contemporanis (560-561), i de tema artístic (561-563). — J. P. E. [18.105]

Bibliografia (2001 - 2002), dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 411-421.

Llista d'autors i de títols ordenats alfabèticament a partir del primer llinatge dels autors [sense cap presentació ni indicació complementària, sembla que les dites informacions bibliogràfiques es limiten a qualcunes de tema baleàric]. — J. P. E. [18.106]

ESTUDIS DE REFERÈNCIA GEOGRÀFICA

Monica BOSCH, Llorenç FERRER, *Biografia ó explicació del arbre genealògich de la descendència de casa Heras de Adri (1350-1850), de Miquel Heras de Puig. Reedició facsímil del llibre publicat a Girona el 1857* (Col·lecció Documents, 1), Girona, CCG Edicions 2001, 240 pp.

El llibre recau dins l'interès d'aquest anuari en primer lloc per l'estudi introductor de l'evolució d'una família i d'un patrimoni de les terres del voltant de Girona segons criteris historiogràfics molt atenedibles en la mesura que reivindiquen l'estudi de la història des de baix, donant protagonisme als qui en l'anonimat han construïda la societat on visqueren, i en la mesura que, per a tal fi, saben combinar i encreuar fonts documentals diverses (1-74). En segon lloc, si el text reproduït en facsímil és clarament del segle XIX, el seu autor, Miquel Heras de Puig, havia enllestit el 1834 un *Indice y Calendari, o Llibre about se trobaran notadas y calendadas las escripturas del arxiu de Casa Heras de Adri arreglat segons ordre de antiguetat*, obra «d'impeccable factura i de gran valor històric», que va tenir una influència directa en la redacció del llibre de genealogia ara reeditat i, doncs, derivat d'aquelles escriptures. En la introducció els autors donen fe que aquest recull documental és conservat per la família «integrat amb la resta del seu arxiu patrimonial». — J. de P. [18.107]

Lluís PONS I SERRA, *Un inventari de l'any 1600*, dins «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», 15 (2002), 104-113.

L'inventari, conservat a Agramunt, AM, *Fons Solanes-Siscar*, correspon a una masia d'aquell terme, la Canosa, propietat d'aquella família, la qual, el 1600, amb motiu de tres morts seguides d'amo, hereu i un mossò, forçà l'alçament immediat d'inventari, ací transcrit; permet de resseguir les diverses parts d'aquella masia i la utilització de les mateixes; en arribar a les golfes, el notari féu constar, entre d'altres objectes, una llarga llista de documents indicats un per un (110-111), al final dels qual trobem «altres sinch actes romputs y molt vells, que no apar fassan als negocis de la casa». — J. P. E. [18.108]

Josep M. T. GRAU I PUJOL, *Alcover en el fons documental de la Comuna del Camp de Tarragona*, dins «Butlletí. Centre d'Estudis Alcoverencs», núms. 97-100 (2002), 5-7.

La Comuna del Camp era la institució que acomunava les poblacions de la baronia arxiepiscopal tarragonina; el seu arxiu ha estat descobert i identificat dins l'històric municipal de la Selva del Camp; entre les dades del dit arxiu, que van del segle XIV a la Nova Planta, hi ha els repartiments de contribució a les despeses comunes amb el corresponent nombre de focs de cada universitat. També hi ha documentació antiga sobre l'Alcover en l'AM de la mateixa població. — J. P. E. [18.109]

Maria Vittoria SANNA, *Un ipogeo tardo-gotico in territorio di Alghero (SS)*, dins «Studi Sardi», XXXIII (2000 [2002]), 323-352.

Localitzat l'hipogeu (les pàgines de fotografies (337-352) permeten que hom se'n faci una idea ben precisa) en la contrada encara ara denominada 'La Pedrera', datable dels moments del pas de l'estil gòtic al renaixement, en què l'Alguer fou elevat a diòcesi per Alexandre VI i començà una època de construccions (324-328), l'autora proposa d'identificar aquella zona amb el Fangar actual i les seves salines, concedides el 1436 per Alfons IV Trastàmara a Nicolau d'Abella i als seus successors fins al 1741, família ben documentada a Càller, AS, *Antico Archivio Regio*, (329-330). Encara a darreries del segle XVIII, hom intentava de tornar a explotar les dites salines (330-331). Al final hi ha dos mapes de la zona del segle XVIII. — J. P. E. [18.110]

Adriano SPINA, *I conventi di Alghero tra il 1600 e il 1870*, l'Alguer, Passionisti 2002, 92 pp.

Títol només conegut per la nota bibliogràfica amb què el resumeix C[esare] C[enci] dins «Archivum Franciscanum Historicum», 95 (2002), 469. — J. P. E. [18.111]

Marisa PORCU GAIAS, *Argenti e argentieri a Sassari e nel Capo di Lugodoro nell'età moderna*, dins «Studi Sardi», XXXIII (2000 [2002]), 353-449.

[Encara que el títol faci referència a Sàsser], de fet són documentats argenters amb cognom català en la primera meitat del segle XVI, però les *Ordinacions del gremi de ferrers*, del 1521 no els esmenten (357). En canvi, és notable l'activitat dels argenters de l'Alguer, documentada a Sàsser, Archivio di Stato; tenien marca pròpia, ací transcrita (362-364), no sempre indicada en els inventaris de béns del dit arxiu o del Diocesa de l'Alguer (365; cf. 369-371; 379). Les pàgines finals ofereixen llista alfabètica i referències documentals d'argenters documentats a Sàsser, molts dels quals són de l'Alguer. — J. P. E. [18.112]

Josep PUIGDEMONT, *Acta de consagració de l'església del monestir de Santa Maria d'Amer*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 111-120.

Després de les destruccions causades per la guerra del 1640, l'abat d'Amer, Joan Antoni Climent, el 1567 encarregà una còpia de la vintena de documents més importants del monestir en volum ara conservat a Girona, ADG, entre els quals hi ha l'acta de consagració de l'església el 949; ha estat successivament publicada per *España Sagrada* d'Enrique Flórez, per Jaume Villanueva en el volum 14 del seu *Viage*; cinquanta anys després de la desamortització del 1835 el dit recull comparegué a Vilanova i la Geltrú, Biblioteca-Museu Víctor Balaguer (112-115); l'acta esmentada és ací transcrita, traduïda al català (117-118) i fotografada (119). — J. P. E. [18.113]

Xavier SOLÀ COLOMER, *El monestir de Santa Maria d'Amer, l'església parroquial de Sant Miquel i l'Hospital en les visites pastorals dels segles XVI i XVII*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 122-132.

Recordada la finalitat de la visita pastoral, en particular la de la posterior al concili de Trento, però també la situació dels monestirs, normalment exempts de la jurisdicció episcopal i visitats per delegats de la Congregació Claustral Tarraconense, i per tant tancats en el ple sentit de la paraula a la visita del bisbe (122-124), l'autor aplega les notícies relatives al monestir, no sols sobre l'estat del mateix, de l'església i de l'hospital, més abundants sobre llur situació després de la guerra del 1640 (129), ans també les de les impugnacions i defenses de la premsió episcopal d'efectuar la visita (127). Assenyaem la notícia que abans (i no després) de la dita guerra hi havia a Amer un mestre de minyons, retribuït amb trenta lliures anyals (129); la sort de l'hospital de la vila fou paral·lela a la de l'escola (132). Les informacions procedeixen de registres diversos de Girona, ADG, sèrie P. [Quant al qüestionari medieval de la visita (123), l'autor en tenia una mostra barcelonina dins ATCA, XVII (1998), 514-534]. — J. P. E.

[18.114]

Joan BLANCO DE LA LAMA, *Masos i masos grassos a la vall d'Amer (segles XIV-XVI)*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», XLIII (2002), 29-105.

L'estudi de tres capbreus de senyoriu abacial d'Amer a la vall del mateix nom (1392, 1442 i 1503), sumat a la consulta de registres notariais i de fons monacals de l'ACA, proporciona a l'autor una mostra de setze masos representatius per a un detallat estudi microgràfic d'un senyoriu directe. Estudia l'estructura (contingut, formulari) de les confessions, el pes del propietari en el referit territori, l'evolució negativa del poblament de la vall com a conseqüència de la pesta del 1348, l'extensió dels capmasos i de les parcel·les, les superfícies confessades i l'evolució de les superfícies conreades segons la mida de les peces i de la tipologia dels masos (extensió, masos rònecs aplevats, partició dels masos per a fer front a deutes i a càrregues). Hi ha bibliografia i quadres estadístics. — J. de P. [18.115]

Mª Assumpció ZAPATA BUXENS, *Les jurisdiccions locals en el pas de l'Edat Mitjana a l'Edat Moderna. Els batlles de sachs i els batlles reials a la baronia de Desbosch*. Pròleg de Josep M. PONS I GURI (Col·lecció: Caixa d'Estalvis Laietana, 57), Mataró 1998, 224 pp.

Treball basat en tesi de llicenciatura. L'AM d'Argentona conserva els actes del procés enantat entorn el 1567 sobre la submissió d'algunes poblacions del Maresme a la jurisdicció reial o a la baronial, procés al qual foren aportats nombre de documents anteriors, datats del 1232 ençà (23-28 i 171-174). Una primera part recorda els conceptes bàsics sobre jurisdicció i institucions jurídiques. Resumides les raguèlies tant dels feudals Sant Vicenç com dels Desbosch burgesos barcelonins ennoblits (47-57), som informats del joc a tres bandes entre el patrimoni reial que juga a concedir i recuperar, el baró que vol retenir la jurisdicció senyorial tan completa com sigui possible, i els pobles que se la volen espolsar també de forma tan completa com sigui possible, multiplicant-se les batusses entorn cada grau de jurisdicció (61-71) o àmbit, en el qual aquesta és aplicable, sempre a través dels batlles, que es multiplicaren tant com la possible jurisdicció i la corresponent percepció de fruits o rendes (73-102). El llibre informa dels qui foren batlles baronials en cada un dels pobles del senyoriu (109-123) i dels altres oficials, tant senyorials com reials (127-133); en defensa dels propis interessos, hom presentava tota mena de documents, amb predilecció per les confessions de capbreu (141-155). Dins l'exposició i sobretot en l'apèndix són transcrits fragments i documents sencers, on hom percep que la tensió entre els pobles i els batlles senyorials era de vegades tan forta, que aquests es veien obligats a demanar la protecció dels batlles reials (174-224). — J. P. E. [18.116]

Xavier SANAHUJA I ANGUERA, *La moneda municipal de Bagà els segles XV, XVI i XVII*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 101-116.

Els llibres notariais de Bagà, ara a Barcelona, ACA, *Notariais. Bagà*, han proporcionat vint-i-set anotacions, ací transcrits, datades entre el 1479 i el 1683, en què el consell municipal decideix la fabricació de menuts en forma de ploms o de peces de llautó a utilitzar com a moneda fraccionària. — J. P. E. [18.117]

Xavier SANAHUJA ANGUERA, *Aportació documental sobre les monedes locals del segle XV: Balaguer i Tàrraga*, dins «Gaceta Numismàtica», núm. 146 (septiembre 2002), 37-44.

Les primeres pàgines resumeixen les informacions ja conegudes relatives a les encunyacions de moneda fraccionària en ambdues poblacions (37-39); les següents sintetitzen i transcriuen els catorze fragments documentals balaguerins aplegats en l'AHC, *Clavaria. Llibre del racional*, de la mateixa població; són datats entre el 24 de juny del 1469 i el 25 d'agost 1483 (41-44); hi ha reproducció il·lustrativa d'alguna de les monedes (40). — J. P. E. [18.118]

Vicenç M. ROSSELLÓ I VERGER, *La incorporació dels topònims baleàrics a la cartografia portolana*, dins «Homenatge Rosselló», II, 881-902.

Revisió dels portolans de la Baixa Edat Mitjana, a partir de les dades del *Liber Maiolichinus* (1113-1115), de l'incomplet *Liber de existentia riveriarum et forma Maris Nostrae Mediterraneae*, del *Llibre dels fets* de Jaume I, i del *Compasso de navigare* (882-884). L'autor, seguint l'ordre cronològic, analitza les informacions toponímiques dels quinze portolans dels segles XIV i XV (885-890) i dels cinc del segle XVI (891-892), que resumeix en quadre sinòptic (894); tot seguit assenyalada, dins llur unitat, les trajectòries de la cartografia portolana a base de les fluctuants presències i absències de topònims, que redueix a esquema, amb una branca catalana encapçalada per Angelino Dulcet, i una de veneciana/genovesa de Pietro Vesconte (898); hi ha bibliografia (900-902). — J. P. E. [18.119]

Miguel FERRER FLÓREZ, *Los canónigos regulares de San Antonio en las Islas Baleares*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 125-140.

Després de la informació relativa a l'origen de l'orde i a la seva implantació a Mallorca (131-132) ja en temps de Jaume I, afavorida pel fet de dedicar-se a malalts del 'Foc de Sant Antoni', l'autor aporta dades inèdites de l'ARM, *Reial Audiència*, relacionades amb la supressió de l'orde i de la casa tant de Mallorca com de Menorca a darreries del segle XVIII, i de l'intent frustrat de la "Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País" de destinar-la a seu de la dita societat. Hi ha inventari dels béns de la Confraria de Sant Antoni en diverses poblacions de Mallorca en el moment de l'extinció (137-140). — J. P. E. [18.120

Pere BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa. Estudi sobre les relacions agràries al comtat de Barcelona des de la fi dels sistemes d'explotació dominical fins als orígens de l'emfiteusi (segles XI-XIII)*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XIII (2002), 149-158.

Resum de tesi doctoral, centrada en el territori de l'antic comtat i bisbat de Barcelona (Barcelonès, Llobregat, Vallès, Maresme i Penedès), i basada en documentació sobretot de l'ACB i ADB. L'autor hi estudia la dissolució i reconversió de les dominicatures al sistema del mas i de la tinença hereditària entre finals del segle XI i darreries del segle XII; la formació de la gran tinença pagesa, de la tinença ampliada, lligada a l'ascens de la capa social dels batlles, administradors de la senyoria i pagesos grassos durant la segona meitat del segle XII; la instauració de la servitud de la gleba, la remença, en el marc de la lluita de les senyories eclesiàstiques contra la mobilitat dels tinents i contra la senyoria territorial, a fi d'obtenir el ple domini dels homes establerts en les seves terres entre 1160 i 1210; l'ofensiva dels senyors de la terra contra els seus tinents a través de la capbreuació i dels processos judicials que en derivaren el segon quart del segle XIII; finalment, els orígens i desenvolupament de l'emfiteusi a les zones periurbanes. Aquesta evolució hauria estat engegada a partir de la crisi del mas i de la renda agrària que patí la Catalunya Vella entre finals del segle XI i mitjan segle XIII, i els canvis en la població com a conseqüència de la colonització de la Catalunya Nova i les conquestes de Mallorca i València. — J. de P. [18.121

Jordi GUNZBERG MOLL, *Crisis alimentarias en Cataluña: 1092-1096*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 3-13.

Les edicions de documentació catalana d'entorn l'any 1000 informen de la situació de màxima fretura de gra que sofrí la terra als comtats de Barcelona, Girona i Urgell els anys 1092-1096, essent el 1094 el de màxima gravetat (11); l'autor aplega en apèndix indicació dels dotze documents resumits en regest, de cada un dels quals transcriu la frase relativa a la fam (14-18); també en dóna notícia el *Chronicon altera* (! alterum: 7/nota 4, i 9) *Rivipullense*; aquella situació hauria impulsat les concessions a emfiteusi de terres de la Seu de Barcelona (11-12). — J. P. E. [18.122

José Enrique RUIZ-DOMÈNEC, *Potere ed immaginazione sociale in Catalogna (secoli XII-XV)*, dins *Strutture del potere ed élites economiche nelle città europee dei secoli XII-XVI*, a cura di Giovanna PETTI BALBI (Europa Mediterranea. Quaderni 10), Nàpols, Liguori editore 1996, 15-25.

José Enrique RUIZ-DOMÈNEC, *Ricard Guillem, un sogno per Barcellona*. Corpus documentario a cura di Rafael CONDE, Nàpols, Athena, 1999.

José Enrique RUIZ DOMÈNEC, *Ricard Guillem, o el somni de Barcelona*, Barcelona, Edicions 62 2001.

José Enrique RUIZ-DOMÈNEC, *Sobre la cultura de gestión en Barcelona durante el siglo XIII: el ejemplo de Guillem Durfort II*, dins *Mediterráneo medieval*, 144-154.

Debat: Ricard Guillem, un sogno per Barcellona. A propòsit de l'obra de José Enrique Ruiz-Domènec, dins «Revista d'Història Medieval», 11 (2000 [2002]), 191-252.

El primer títol resumeix i explica en tres punts la relació catalana entre poder i imaginació els anys 1160-1412: el planteig d'una política econòmica que donés estructura a l'estat feudal també s'acostà als nuclis urbans, els quals encaminaren la política reial vers Mallorca i València i a la configuració de Barcelona en centre econòmic i polític de la corona entre el Consell de Cent i l'usatge *Recognoverunt proceres*; en aquest context sorgeix la família Durfort (17-20); així nasqué una nova cohesió identitària dels grups socials, perceptible en l'estratègia matrimonial dels Durfort que, en pocs anys, passaren de reforçar la cohesió de la casa a obrir-la a la recerca de dots importants d'altres estrats socials; la tensió del moment podria estar representada per l'avalot de Berenguer Oller (20-22); després d'haver col·laborat a configurar la monarquia feudal, les classes dirigents catalanes s'emmirallaven en les ciutats italianes i així els Durfort vengueren els drets senyoriaus damunt Sant Feliu de Llobregat a fi d'invertir en activitats econòmiques; la llengua catalana fou el vehicle d'aquesta activitat, que en les *Cròniques* de Bernat Desclot i de Ramon Muntaner «si fa eco del sogno siciliano e lo mette in pratica», sintetitzant sentit d'Estat i sentit mercantil. La base documental és d'ACA, *Patrimoni. Monistrol*, i d'ACB, *Pia Almoïna*. Hi ha bibliografia (378-380).

El mateix autor resumeix així en el quart el treball dels títols segon i terç: «En el año 1112, antes de las primeras empresas marítimas de los condes de Barcelona, cuando los pisanos medían las posibilidades de conquistar Mallorca y los genoveses estaban preocupados por el gran negocio abierto de repente con la Primera Cruzada a Tierra Santa, el diseño político de Ramón Berenguer III comenzó por integrar en él a una serie de buenos ciudadanos» (143-144). Però també es donaren casos, com el del castell d'Arraona, en què, davant la voracitat dels feudals, calgué fer respectar els drets dels qui havien anat a Terra Santa. Cal tenir present que l'apèndix documental de l'edició italiana no ha passat a la catalana.

Guillem Durfort II podria representar el paradigma de la col·laboració de burgesos barcelonins en les empreses dels reis del segle XIII, constatada en els documents de sèries diverses d'ACA, ja des de la segona meitat del segle XI [però ACA, PA Baix Llobregat, no serà ACB, *Pia Almoïna. Baix Llobregat?*], d'on són transcrits nombrosos fragments textuais. Des del seu lloc d'administrador de béns reials donà una estructura sòlida a l'Estat en temps de Jaume I i de Pere II: home fidel sobretot en l'avalot de Berenguer Oller, fou clarividenc davant les noves possibilitats, a les quals s'havia llançat Pere el Gran amb l'aventura de Sicília immediatament després de les Vespres Sicilianes.

El debat organitzat per «Revista d'Història Medieval» feia referència a l'edició italiana; hi intervingueren: Alfonso Leone, *Mercato e società urbana* (194-196); Mario del Treppo, *Il sogno di Ruiz-Domènec* (197-206); Gabriella Airaldi, *Ritorno alle origini* (206-211); María Asenjo González, *De la ciudad soñada a la ciudad vivida* (212-232); Lluís To Figueras, *Ricard Guillem: clarscur de la vida d'un ciutadà de Barcelona* (232-248; amb observacions sobre la utilització dels documents); i José Enrique Ruiz-Domènec, *Ricard Guillem se encuentra con la crítica* (248-251).
— J. P. E. [18.123-18.124-18.125-18.126-18.127

Carme BATLLE I GALLART, *La riquesa de la burgesia de Barcelona. El cas d'Elisenda de Banyeres (segle XIII)*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 633-691.

Carme BATLLE I GALLART, *Pleito por la herencia de un presunto menor, Joanet de Banyeres (Barcelona, hacia 1300)*, dins «Homenaje al prof. L. V. Díaz Martín», Valladolid, Universidad 2002, 21-38.

En aquestes pàgines l'autora insisteix en els seus estudis dedicats a la família Banyeres, ara amb dues aportacions relatives a les acalles de la raguèlia, extingida amb el fill d'Elisenda, Joanet. La base documental és la de l'ACB, *Pergamins*, amb els quals l'autora reconstrueix primer la família materna, els Olivera, amb testaments dels avis Bernat i Berenguera (635-639) i tot seguit la pròpia de Joan de Banyeres i Elisenda, amb particular atenció als problemes de

l'hereu, Joanet, discapacitat (639-653). Justament la jugada de fer-lo passar falsament per major de catorze anys, si d'una banda provocà multiplicats problemes entorn l'herència, que obligaren a arbitris, composicions i acords amb els hereus legítims (666-686), de l'altra obligaren a presentar tota la documentació, en especial inventaris de béns, que col·loquen la família dels Banyeres entre les de l'alta societat barcelonina d'aquell moment (654-666). Les darreres pàgines resumeixen els dos documents principals que establien acords entorn l'herència (687-961). — J. P. E. [18.128-18.129]

Cristina BORAU I MORELL, *L'ascens social a la Barcelona del segle XIV vist a través dels promotors de capelles de la Seu i de les grans esglésies parroquials*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 693-722.

La documentació dels arxius barcelonins ADB, ACB, AHPB i AP de Sant Just permeten de resseguir el procés que va des de la decisió de fundar una capella a la Seu o en alguna parròquia ciutadana fins a la realització concreta. El cost d'una fundació (construcció de capella, parament d'altar, retaule i almenys quinze lliures anyals de rèdits) no baixava de set-cents lliures. Sota capa espiritual, el factor determinant era l'ostentació de la categoria social de la família (699-700), tal com demostren els casos de mercaders fundadors de capelles i de beneficis (701-704) i els d'oficials reials (705-709) o de personatges influents en el govern municipal (710-712). Una altra manifestació i alhora mitjà d'ascens social era el matrimoni (713-714). Hi ha arbre genealògic dels Gualbes (715) i en apèndix un document relatiu a la concessió de lloc per a capella, del 1375 (717-718) i quatre il·lustracions (719-723). — J. P. E. [18.130]

Jaume AURELL, *Merchants' attitudes to work in the Barcelona of the later Middle Ages: organisation of working space, distribution of time and scope of investments*, dins «Journal of Medieval History», 27 (2001), 197-218.

Jaume AURELL, *Dos espacios mercantiles antagónicos en el Cuatrocientos: Barcelona y Florencia*, dins *Mediterráneo medieval*, 75-101 (amb quatre plànols: 98-101)

Tant les fonts (els diversos fons de protocols notarial de l'AHCB i de l'AHPB) com la bibliografia barcelonines, en què aquestes pàgines es basen i hi són resumides, i les idees que hi són exposades en relació a Barcelona, són les que els lectors d'ATCA coneixen per les notícies bibliogràfiques, dedicades a d'altres títols de l'autor, resumits dins els volums XV (1996), 651, núm. 10810; XVI (1997), 570, núm. 11687 i 684, núm. 12215; XVIII (1999), 901, núm. 13595 i 13596; XIX (2000), 768, núm. 14471 i 877, núm. 14907; i XX (2001), 792, núms. 15360 i 15361. — J. P. E. [18.131-18.132]

Alfons PUIGARNAU, *Cultura mercantil y devoción mística en la Barcelona del Quinientos*, dins *Mediterráneo medieval*, 103-139.

L'autor qualifica aquestes pàgines de «trabajo de Historia de la Cultura del mercader en la Barcelona del declinar de la Edad Media» (103) entre el 1380 i el 1520, a base de la documentació dels arxius AHPB, AHCB i ACB, sobretot de llurs inventaris 'post mortem'. Els moments inicials de la impremta coincidiren amb els de la 'Devotio moderna', i així són resumits en aquestes pàgines documents contemporanis en què les transaccions sobre llibres passen per les mans dels mercaders, tant si es tracta de transports marítims com dels documents relatius a Hans Rosenbach (111), o d'aquells en què el mercader també fa de venedor de llibres, també dels prohibits (108-114). Els llibres de pietat documentats a Barcelona són els clàssics de la 'Devotio moderna', alguns d'ells reproduïts a Montserrat (116-117), amb consistent presència d'*Evangelis* i de *Nous Testaments* (118, nota 31); l'intimitisme religiós es reflectia en l'abundància de textos autobiogràfics (119-120, nota 41) i devocionals, tant autòctons (Francesc

Eiximenis, Garcias Jiménez de Cisneros) com importats, sobretot *Vitae Christi*, lo *Cartoixa* [que no es un ,opuscle! 126] i la *Imitatio Christi* (121-130): era un cristocentrisme pràctic, que sintetitzava l'infinitament gran amb l'infinitament menut (131-135). — J. P. E. [18.133]

Joan MOLINA I FIGUERAS, *De la religión de obras al gusto estético. La promoción colectiva de retablos pictóricos en la Barcelona cuatrocensista*, dins «Imafronte. Universidad de Murcia», 12-13 (1996-1997 [1998]), 187-206.

La tesi de l'autor és que l'extraordinària activitat dels pintors de retaules en la Barcelona de la segona meitat del segle XV, era resultat de la gran quantitat d'encàrrecs que aquests rebent d'institucions de tota mena, no sols de les oficials, ans també de parròquies i sobretot de gremis i confraries, cada una de les quals tenia el seu patró amb el corresponent altar, que havia d'ésser presidit per la imatge d'aquest i pel retaule que n'expliqués' vida i miracles (193-194), tal com en establir el contracte entre qui encarregava el retaule i el mestre pintor hom feia constar amb detall en el corresponent articulat, extrem, aquest, diversament documentat amb transcripció de fragments dels dits contractes, en general ja publicats; capella, altar i retaule eren al costat de les religioses i assistencials, una de les manifestacions de prestigi corporatiu, parròquia, confraria o gremi que fossin; i així s'explica que les dites entitats rivalitzessin a contractar retaules molt costosos als millors pintors o escultors del moment, d'on procedí el retaule mixt de pintura i escultura (199-201). — J. P. E. [18.134]

Ernest ZARAGOZA PASCUAL, *Documents inèdits del Consell de Cent sobre la Visita Apostòlica de Montserrat (1582-1585)* (II), dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 75 (2002), 57-97.

[La primera part d'aquest estudi es troba resumida a ATCA, XXII (2003), 975, núm. 17.895]. Els documents inèdits publicats en aquest segon lliurament van del 57 al 83 i corresponen als anys 1584-1586 (68-97). Les pàgines inicials (57-67) resumeixen els esdeveniments principals de la visita en aquella temporada que, per la mort del bisbe visitador, Benet de Tocco, s'anà allargassant i ocasionà la fuga de Montserrat de disset monjos i donats catalans que no s'hi trobaven segurs; al cap de poc, l'entrada en el monestir d'un donat francès guiant un escamot que a mà armada en tragué monjos i ermitans castellans; l'assassinat del bisbe i visitador que succeí Tocco tant a Lleida com en la Visita Apostòlica, enverinat el 13 de febrer del 1586 (66); i a l'exili a Nàpols del cap dels catalans, fra Mateu Lloret, nebot del biblista Jeroni Lloret, ambdós de Cervera, el qual s'integrà a Montecassino, on escriví un nombre considerable d'obres (65, nota 23). — J. P. E. [18.135]

J. NOGUERA I MARTORELL, *Ampliació del catàleg dels diners barcelonins del segle XVII*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 117-121.

El catàleg, del qual aquestes pàgines són ampliació, fou publicat el 1982; ara l'autor es fixa en «altres variants en les llegendes de dates ja conegudes» (117), i de fet reproduïx les de nou peces dels anys 1620-1640 (118-120); aquestes són fotografiades. — J. P. E. [18.136]

Antonio ASTORGANO ABAJO, *La personalidad del ilustrado Don Nicolás Rodríguez Laso (1747-1820), inquisidor de Barcelona y Valencia*, dins «Revista de la Inquisición», 8 (1999), 121-187.

Salmantí integrat en la Inquisición Española des del 1779, i del 1783 al 1792 inquisidor fiscal del tribunal de Barcelona; la documentació de Madrid, AHN, *Inquisición*, permet de conèixer sobretot les seves preocupacions personals administratives (134-138); després de dos anys d'estada a Madrid, fou nomenat inquisidor fiscal del Tribunal de València (144-146); en

ambdós destins mantingué bona relació amb els filojansenises (157-168), sense, però, significar-se gaire; a València, de més a més, fou acadèmic d'honor de la de Nobles Arts de Sant Carles, a la qual adreçà una *Oración en elogio de las Nobles Artes y de los artistas valencianos*, València, Benet Montfort 1799 (148 i 176-184); durant l'etapa barcelonina viatjà durant dos anys a França i a Itàlia i en deixà record en el seu *Diario... en el viage de Francia e Italia*, que l'autor qualifica de 'delicioso' (146-148; i 165-168); a Itàlia tingué tracte amb Pere Montengon (149). En qualitat de censor de l'Acadèmia de la Història desaconsellà la publicació de les *Ordinacions fetes per lo senyor rey en Pere Terç sobre lo regiment de tots los officials de la seva cort*, preferint la d'una traducció castellana (185). — J. P. E. [18.137]

Jaume TORRES I GROS, *El dot d'Anna de Cardona, que hipoteca les baronies de Bellpuig i Linyola*, dins «Quaderns de El Pregoner d'Urgell. Miscel·lània d'estudis», 15 (2002), 55-61.

Els 43.847 ducats de dot, promesos pel seu pare, Ferran Folch de Cardona el 1571, encara no eren pagats el 1579, situació que hom intentà de normalitzar el 1607, però el 1624, en morir, el dot no havia estat satisfet, raó per la qual Anna era usufructuària dels drets senyoriais damunt Sant Martí de Maldà, Vilanova de Bellpuig i Linyola; havent mort al convent de Santo Domingo de Baena, els drets passaren a l'Orde Dominicà; les complicacions econòmiques del dot no pagat arribaren al 1640, en què, partidaris de Felip IV, els Folch de Cardona foren desposseïts dels seus senyoriis i béns, que passaren als Savallà, però tornaren als Cardona vers 1653. Les dites contingències són documentades en el *Protocolo* del convent de la Madre de Dios, de Baena, del qual és transcrit un fragment (60-61). — J. P. E. [18.138]

Ramon MIRÓ I BALDRICH, *El teatre a Bellpuig durant l'edat moderna*, dins «Quaderns de El Pregoner d'Urgell. Miscel·lània d'estudis», 15 (2002), 19-53.

La part introductòria (19-33) resumeix la situació de les actuacions 'teatral' en la zona veïna de la dita vila entre Lleida i Cervera durant els segles moderns: en destaca la continuïtat amb les manifestacions medievals i lenta aparició de formes noves, entre les quals destaca el *Ball de Buda*, escenificació de les accions bèl·liques en la defensa de Buda contra els otomans del 1686, certificat a Bellpuig ja el 1756 (32 i 45: quadre sinòptic de despeses: 29); i la documentació notarial (Cervera, AHC, *Fons notarial. Bellpuig: Francesc Gener*) relativa a problemes d'una companyia espanyola de comèdies en el seu pas per la vila el 1620 (38-43). Assenyalen la consuetud de la processó del Dijous Sant de mitjan segle XVII (36-38), i el fet que el 1814, per a les festes d'acció de gràcies pel final de la invasió francesa, hom feia referència a la informació de «la treta que [es] féu en lo any 1763, com està notat en lo llibre antic» (53). Les notícies sobre activitats teatrals en la vila, del 1583 ençà, procedeixen dels AM i AP de Bellpuig, *Llibres de consells i De clavarria*, del primer, i del *Llibre de la confraria de la Preciosíssima Sang*, del segon (34-38 i 44-50); hi ha reproducció de pàgines manuscrites. — J. P. E. [18.139]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Els arrendaments municipals de Bellpuig l'any 1798*, dins «Quaderns de El Pregoner d'Urgell. Miscel·lània d'estudis», 15 (2002), 3-17.

En règim baronial, els senyors concedien als comuns l'explotació de serveis comunitaris, que aquests arrendaven, prèvia taca, al millor postor; el 1798 la vila de Bellpuig féu cridar nou de les dites tabes, ací resumides (4-7) i transcrites (7-17) de Cervera, AHC, *Fons notarial. Bellpuig: Ramon Soler i Rossell*, on també figuren els guanyadors dels respectius concursos (3-4). — J. P. E. [18.140]

Alfred BROCH, Jordi CORTADELLA, Josep-David GARRIDO, *La llegenda de Telongius Bachius: Un heroi de Blanes que resistí al pas d'Aníbal i a la crítica històrica*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 149-166.

Forjada en l'encuny de les invencions d'Annio da Viterbo, la figura llegendària de Telongius compareix el 1543 en la *Crònica General de España* de Florián de Ocampo, basat en una falsa inscripció publicada per Ciriaco d'Ancona (151-152); immediatament, el 1546, passà a la traducció castellana de Pere Anton Beuter (154-155) i d'ací als historiògrafs catalans: Antoni de Viladamor el 1585 (155) i als autors del segle XVII (Francisco Diago, Jeroni Pujades, Esteve de Corbera, Rafael Cervera i, no caldria dir-ho, Joan Gaspar Roig i Jalpí), malgrat les veus crítiques d'Antoni Agostí i de Peire de Marca (156-161); el personatge sobrevisqué gràcies a la credulitat dels il·lustrats del segle XVIII i dels romàntics del segle XIX, fins que Emil von Hübnér demostrà la falsedat de la presea inscripció (165). Encara després, el 1973, el personatge era honorat amb bust i inscripció a Barcelona, barri del Besós (166). — J. P. E. [18.141]

Ricard TEIXIDOR, *Els orígens del castell de Brunyola*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 247-258.

Construït entorn l'any Mil separat del Castell Vell, en començar el segle XI era donat pel comte Ramon Berenguer III al vescomte de Cabrera amb document conservat a Girona, ADG, *Pia Almoïna*, i AH, *Fons Hospici*, ací transcrit i traduït (250, nota 5); cent deu anys més tard començaven les vendes de drets senyorials, primer als Vilademany i cent seixanta anys després a un ciutadà de Girona, el qual un any sobre, el 1280, el donà a un clergue de la Seu de Girona, qui el deixà en herència a l'Almoïna del Pa de la mateixa catedral, raó per la qual la documentació relativa és en l'esmentat fons *Pia Almoïna* de l'ADG (252-255); en la Croada contra Catalunya, aquell clergue obligà els súbdits a afavorir l'exèrcit croat, que després de la consegüent *Enquesta*, foren perdonats del crim per Jaume II (256). — J. P. E. [18.142]

Jaume ALBERTÍ, Ramon ROSSELLÓ, *La Vall de Bunyola sa Mar als segles XIII-XIV*, dins «Homenatge Rosselló», I, 21-61

Situada dins el terme de Banyalbufar, la dita vall constitueix una unitat «de notable importància per estudiar com es formà i creà un espai andalusí a l'illa i com els nous colonitzadors cristians l'adoptaren i el transformaren» (22), començant pel topònim del terme municipal diversament documentat a l'ARM, *Escrivania de Cartes Reials*; els marges de pedra tothora existents per a les feixes esgraonades haurien estat construïts pels sarraïns (27); després de la conquesta, part de la vall fou posseïda en féu sota el rei per Gilabert de Cruïlles i pel bisbe de Mallorca, i sota aquests, per diferents emfiteutes (34-43); segueix regest de documents datats entre el 1240 i el 1387 (44-59). Hi ha bibliografia (60-61). — J. P. E. [18.143]

Èrika SERNA I COBA, Joan SERRA I PERALS, *La construcció d'un orgue barroc a Cadaqués*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», 35 (2002), 425-435.

Recordats la construcció i consagració de l'actual església de Cadaqués el 1641, i el recent estudi d'Aurora Pérez Santamaria sobre el seu retaule barroc, els autors presenten i estudien el contracte de construcció d'un orgue encarregat el 1689 a l'orguener Josep Boscà i Sarinyena, valencià establert a Barcelona. A part del contracte, hi ha documentació molt detallada sobre tot el procés de construcció de l'instrument, els materials complementaris, assenyaladament les pintures de les portes de l'orgue major i de la cadireta, qui sap si atribuïbles al pintor holandès Isaac Adriaen Vermey, i els sous dels organistes. L'orgue, tothora subsistent, es troba en procés de restauració. Són publicades en apèndix l'acta de benedicció de la nova església i el contracte de construcció de l'orgue, de l'AP, ara conservat en l'AM. — J. de P. [18.144]

Maria VILAR I BONET, *Els escuts heràldics de Calonge*, dins «Estudis del Baix Empordà», 21 (2002), 271-282.

El primer exemplar conservat, del 1479, pertany al batlle de Calonge, càrrec creat en un dels capítols de lluçió jurisdiccional en esdevenir la població vila reial, ací transcrit d'ACA, *Canc., reg.* 2767 (273: un fragment és reproduït en fotografia en la mateixa pàgina); d'altres mostres o no tenen inscripció, ans només el card dels Cardona, o aquella es limita a la paraula ,CALONGE' (276-277). — J. P. E. [18.145

Ramon AMIGÓ, *El tràfic amb el fred, al Camp de Tarragona (segles XVI-XIX)* (Biblioteca Serra d'Or, 293), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2002, 320 pp.

Pàgines bàsicament definibles com a ,inventari de neveres' en la zona del Camp, dins el qual han estat encabides les dades ofertes per la documentació coneguda entorn punts com «què passava amb la neu i el gel i llur emmagatzematge i comerç» (5). Als fons documentals de Tarragona, ACatedral i AProtocolos, AM de l'Aleixar, Reus, i la Selva del Camp, AP de Verdú i AHC de Valls, i a la bibliografia és dedicat el capítol inicial (9-30). Després ens passen davant els ulls les descripcions de la zona (31-34), la llista de viles i llurs agregats, amb indicació dels pous de glaç i llur estat actual (35-43), amb particular atenció a les dades meteorològiques sobre freds i nevades (43-59). Ja Pere Gil recorda la utilització de la neu; la documentació d'arxiu confirma l'activitat entorn la neu al Camp en el pas del segle XVI al XVII, però la notícia més antiga sembla ésser la relativa a la neu de la Bòfia (Port del Comte) al Solsonès (61-63 i 69-71). Segueixen les pàgines dedicades a la construcció dels pous (74-80) i a l'aplec i emmagatzematge de la neu (80-83). L'ACapítular de Tarragona guarda llibretes amb riquesa de dades sobre l'explotació del gel (83-87), poques sobre el transport (87-91) i alguna sobre utilització de gel i neu (93-96). El capítol sobre arrendaments i contractes es basa en els trobats en l'AHC de Reus, ací resumits (97-122); els preus tingueren grans oscil·lacions, des dels 23 sous i 6 diners els anys 1745-1749, als 86 sous la carga el 1765 (123-151); en la seva comercialització calia preveure les minves o pèrdues d'una tercera part pel transport (123-151). Assenyalats els vestigis actuals, amb la corresponent llista (153-188), i les característiques de la construcció dels pous de gel (191-204). segueixen la *Relació de propietaris o administradors de pous i traficants amb neu o glaç* (205-207); i les *Notícies de cada pou*, on són aplegades les corresponents a cada un dels trenta-cinc documentats (216-168). Les darreres pàgines ofereixen transcripció de cinc documents, datats entre el 1610 i el 1765, sense indicació arxivística (259-284); glossari dels mots més usuals en la matèria, ara inusuals (285-291); i taula única d'antropònims i de topònims (293-313). — J. P. E. [18.146

Albert COMPTE, *L'entorn rural de Castelló d'Empúries en la Baixa Edat Mitjana a través de l'administració de la Canònica de Girona*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», 35 (2002), 55-117.

Continuació de l'estudi resumit en aquest anuari, XXII (2003), 849, núm. 17.424; l'autor es concentra ara en l'anàlisi de les dades que els dos capbreus de la canònica castellanina dels anys 1352 i 1383, inèdits, forneixen sobre les rodalies del nucli habitat de Castelló d'Empúries: sobre el paisatge, amb els seus components essencials: l'estany de Castelló, la Muga i el terratge, sempre en equilibri precari; esbossen la parcel·lació del sòl propietat de la Canònica, que només representa una setena part del total de la vila, i reproduceix un model minifundista de cultius mediterranis. L'activitat econòmica se centra en l'agricultura, amb la presència del coral, i la pesca; no hi ha bosc. Al final, hi ha llista de 388 petites finques. Hi ha mapes i bibliografia. — J. de P. [18.147

Miquel PUJOL I CANELLES, *A propòsit d'un contracte inèdit de Jaume Cascalls: el retaule de sant Bartomeu del convent de la Mercè de Castelló d'Empúries*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», 35 (2002), 375-411.

Resumida l'atzarosa història de La Mercè de Castelló d'Empúries, convent fundat l'any 1238 pel comte Ponç Hug III sota l'advocació de l'apòstol sant Bartomeu, i la projecció que tingué sobre la vila comtal, l'autor es proposa d'estudiar el contracte signat per Jaume Cascalls i el comanador mercedari Bernat de Mediona per a la construcció d'un retaule de pedra dedicat al dit apòstol (1353/1354), en una època en què l'escultor havia de treballar en les tombes reials de Poblet i en d'altres projectes, com les catedrals de Lleida i de Tarragona. L'anàlisi del contracte revela que el retaule havia d'ésser d'alabastre, de dotze pams d'alçada i de catorze d'amplària, amb un bancal de poca alçada repartit en dos frisos i dotze 'istòries', sis per banda, i al mig la imatge del sant, que l'autor reconstrueix a partir de les dades de la *Legenda aurea* i de la literatura apòcrifa. Atès que del retaule no n'ha quedat cap rastre, l'autor estudia la figura de sant Bartomeu en la plàstica catalana i analitza l'art escultòric de Cascalls. Al final publica el text del contracte, ara a Girona, *Notaria de Castelló*, 2005. Hi ha il·lustracions. — J. de P. [18.148

Germà COLÓN DOMÈNECH, Lledó, *celtisme o androtopònim*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 105-116; i en *De Llull a Fabra*, 339-348.

L'autor es proposa d'escatir si la denominació del santuari castellonenc ha d'ésser la de ‚la Mare de Déu de Lledó' o ‚del Lledó', tenint en compte que també és nom d'un arbre i topònim d'altres llocs de Catalunya. Aplega totes les compareixences del mot en documentació d'entorn l'any Mil (107-108) i en particular la de Castelló, AM, *Llibre de vâlues de la peita*, dels segles XV-XVI (112) i encara més en particular la referida a l'esmentat santuari (113); arriba a la conclusió que la grafia del topònim és ‚Lledó', la denominació del santuari és ‚del Lledó' i que prové del llatí ‚leto/letonem' (114). Hi ha bibliografia (114-116). — J. P. E. [18.149

F. A. ROCA TRAVER, *La Peste de 1647 / 1648 en Valencia y el Hospital de Sant Roch del Pla de Castellón de la Plana*, dins «Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana», LVIII (1997 [2000]), 185-220.

Les primeres pàgines resumeixen les dades sobre la pesta dels anys 1647-1648 a la ciutat de València, amb particular atenció a les decisions defensives preses pel Consell de la Ciutat, segons la *Memoria* de Francesc Gavalrà (189: portada; 209-210: resum). La part major de l'article, relatiu a Castelló de la Plana, es basa en l'AM, *Actes de la Junta del Morbo*, d'on procedeixen, sovint amb transcripció de fragments textuais, totes les notícies sobre la prevenció (que fou ineficaç), la passa de glànola, que féu estralls durant tot l'estiu 1647, i l'etapa final i desaparició de l'epidèmia; hi hagué vot de poble a Sant Roc, amb prometença de fer-li una capella en el pati on hi havia hagut el fossar dels empestats, per a la construcció de la qual foren redactats uns *Capítols*, conservats a l'arxiu del baró d'Alcahalí i ací transcrits (317-318). Hi ha sis làmines i bibliografia (219-220). — J. P. E. [18.150

Valentí SERRA DE MANRESA, *La vida quotidiana de les clarisses caputxines a Catalunya i Mallorca: des de la fundació a les primeres Constitucions Generals (anys 1599-1927)*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 75 (2002), 99-170.

A base de la documentació d'arxius de Barcelona, ACA, Arxiu Provincial dels Caputxins, Arxiu Conventual de les Caputxines; de Girona, ADG, Arxiu Històric, i Arxiu de les Caputxines; de Manresa, AHC i Arxiu de les Caputxines; de Mataró, i de Palma de Mallorca, Arxiu conventual de les Caputxines; i de Roma, Archivio Generale OFMCap.; Archivio della Postu-

lazione dei Capuccini i ASV, *Congregatio de Religiosis*, l'autor recorda que les clarisses caputxines s'obliguen amb quatre vots de pobresa, obediència, castedat i clausura, d'acord amb l'exemple de la fundadora Àngela Serafina Prat i amb les primitives regles com la *Regla de la gloriosa santa Clara...*, València 1619, *Regla segona del gloriós pare sant Francesc...*, Barcelona 1644, i Nicolás Torrecilla, *La primera y penitentísima religión de madres capuchinas fundada por... sor Ángela Margarita Serafina...*, Múrcia 1646, o en les autobiografies d'Àngela Astorch i de Maria Noguera i Valeri (104-105). Segueixen pàgines que resumeixen la distribució diària del temps els dies entre setmana i els costums d'alimentació dràstica, en la qual, però, durant els segles XVIII i XIX es pogué introduir la xocolata i el vi, sobretot per a les malaltes, i carn els dies permesos als caputxins; d'acord amb la vida eren configurats els espais del convent (106-115). Una altra de les normes era el silenci, omplert en part amb la lectura comunitària i, doncs, amb la petita biblioteca conventual. Només esporàdicament s'acceptà que persones externes fossin sepultades en l'església del convent, però les inscripcions de Girona donen testimoni de llur existència (120); assenyalen les pàgines dedicades a pràctiques penitencials (126-136 i 152-154) i devocionals (137-144) o a la clausura (145 ss.). Els ingressos de postulants en principi no comportaven dot (154-164). Gran part de la vida es reflecteix en les consuetes (120). — J. P. E. [18.151]

Daniel DURAN I DUEL, *Evidències documentals de la participació cerverina en el comerç amb Romania a les darreries del segle XIII*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 31-36.

Tres pergamins de l'ACB, *Notaris, Bernat Vilarrúbia*, han conservada la memòria d'altres tantes comandes fetes per tres cerverins a dos berguedans que emprenen la travessia vers Romània; les comandes consistien en quantitats de bri de safrà, i en una peça de drap blanc de Puigcerdà, el preu dels quals havia d'ésser esmerçat sobretot en cera (35-37). L'autor emmarca aquelles dades en el corrent de comerç català, i en particular del de Vic, amb l'Orient mediterrani, ja documentat des del 1231 (34). — J. P. E. [18.152]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Bartomeu Rovira, escultor de Barcelona, autor del retaule de Santa Magdalena de l'església cerverina de Sant Antoni (c. 1373)*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 211-214.

L'autor publica el document pel qual l'escultor Bartomeu Rovira paga un deute, donant al creditor el dret a percebre la mateixa quantitat que li correspon a cobrar de la paga del retaule de pedra, al qual es refereix el títol; el text procedeix de Cervera, AHC, *Fons notarial* (212-214). — J. P. E. [18.153]

Ramon MIRÓ I BALDRICH, *Música i església a Cervera (segles XV a mitjan XVIII)*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 215-308.

L'escorcoll sistemàtic tant del *Fons municipal* i de les seves diverses sèries (*Llibres de consells, Racional, Èpoques comunes, Dates i rebudes i Obra de Santa Maria*), com del *Fons de la Comunitat de Preveres* o del *Fons notarial*, de Cervera, AHC, ha proporcionat a l'autor gran quantitat de notícies que van del 1395 al 1755 (216-252) i noranta-quatre documents transcrits sencers, datats entre el 1360 i el 1711 (252-308). D'entre la temàtica repetitiva, en la qual entra el toc de campanes, el servei de música (orgue) i cant (cantors i escolans) en la celebració litúrgica encomanada a la Comunitat de Preveres, i la intervenció del consell de la vila en tot el dit camp, trobem notícies particulars com la necessitat d'engrandir l'arxiu de Santa Maria l'any 1500 (222), la celebració esplendorosa de la festa de la Puríssima (225), la representació de la comèdia de fra Garí el 1603 (236), la llista de les peces que els preveres havien de cantar al cor, del 1621 (294-295), la celebració de la festa del Santíssim Misteri amb certamen poètic el 1633

(298), l'existència d'ordinacions antigues de Santa Maria de Cervera (300), i detalls sobre quaderns o llibres de música (216, del 1422; 229, del 1556; 241, del 1649), o d'altres activitats que ara semblen impensables, com els càrrecs de ,mirador de bromes' i de ,comunidor de les bromes' (249 i 250, anys 1715 i 1731), que eren diferents (250-251). Fins i tot hi ha almenys un mot desconegut del DCVB: ,cucurró*', el sentit del qual és determinat pel context: «per un escolà... són treys dits cucurrans o boliles» (300/84/13), i confirmat per la frase següent: «totes les confraries tenen redolins o boliles per a fer la extractió de capitans» (302/85/12-13): [,cucurró' té, doncs, la primera accepció de ,rodolí', segons el *Diccionari de la llengua catalana*, de l'IEC]. — J. P. E. [18.154]

Maria GARGANTÉ LLANES, *La Universitat de Cervera i els mestres de cases: l'exemple dels Borràs*, dins «Palestra Universitària», 15 (2002), 111-137.

La construcció del gran edifici de la Universitat de Cervera (1719-1737), fou encarregada a grans empreses barcelonines (112), que, per complir el contracte, es valgueren de la sotscontractació de mestres de cases comarcals (112-115), entre els quals destaquen els Borràs, de la Pobla de Claramunt (esquema familiar: 123); Josep Borràs sotscontractà obres des del 1721 al 1730 i en una segona tongada, del 1751 al 1757 (113-120). Les obres contractades tant per a la Universitat, com per a d'altres construccions de Cervera o de la comarca, fins a Lleida, consten en l'AHC de Cervera, *Fons notarial*: tres actes molt detallades són transcrites senceres en apèndix (123-136), o per fragments copiats en nota (113, ss.). — J. P. E. [18.155]

Maria GARGANTÉ LLANAS, *Algunes obres al Convent de Sant Domènec de Cervera al segle XVIII*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 123-139.

La primera part del segle XVIII tingué a Cervera una dimensió particular, la de posar-se a tot amb el fet d'ésser seu de l'únic Estudi General per a tot Catalunya; també en fou afectat el convent de predicadors, orde particularment relacionat amb els estudis. En realitat ací són documentades a Cervera, AHC, *Fons notarial*, les obres de volta i teulada de l'església el 1732 (133-136), i la construcció de la sagristia de la capella del Roser, del 1737 (136-138), en ambdós casos pel contracte amb el respectiu mestre de cases. No és documentada, en canvi, la construcció de la capella de Sant Tomàs el 1717 (130-131). — J. P. E. [18.156]

Ramon M. XUCLÀ COMAS, *El Santíssim Misteri de Cervera. Història del prodigi i robatoris sacrílegs*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 141-207.

L'atenció predominant d'aquestes pàgines es concentra en els dos robatoris del 1618, ben documentat i resolt (156-158), i del 1921, tothora no aclarit ni resolt (158-207). La presència del ,Lingum Crucis' a Cervera, derivada del Sacco di Roma del 1527, és coneguda per qualche document escadusser i sobretot per la narració inclosa en la part introductòria de la *Novena del Sant Misteri de Cervera*, publicada en l'estampa de la Universitat el 1763, on són esmentats els esdeveniments que més colpiren la consciència col·lectiva de Cervera amb motiu de la partició de la relíquia el 1540 (146-151). — J. P. E. [18.157]

Rosa CONGOST, *Els darrers senyors de Cervià de Ter. Investigacions sobre el caràcter mutant de la propietat (segles XVIII-XX)*, Girona, CCCG Edicions 2000, 302 pp.

Atesos els límits cronològics del present anuari, es pren en consideració només el capítol primer d'aquesta enquesta històrica, que narra i documenta un episodi d'història agrària, protagonitzat pels veïns de Cervià de Ter i els senyors del lloc, el prior de Santa Maria de Cervià i la família Xammar, disputa entorn els arenys del Ter i llur explotació, successivament pactada,

concordada, conculcada i reclamada en un seguit d'accions que han deixat rastre en el registre d'hipoteques de l'AH de Girona, en l'ADG i en el municipal de Cervià, citats de forma abundosa per l'autora. Hi ha un quadre genealògic de la família Xammar des del pas del segle XIV al XV. — J. de P. [18.158]

Florenci SASTRE PORTELLA, *Presentació del segell dedicat a les festes de Sant Joan*, dins «Publicacions des Born», 8 (2000), 137-143.

L'emissió per l'Estat Espanyol d'un segell postal dedicat a la Cavalcada de Sant Joan de Ciutadella (Menorca), ha estat ocasió per a recordar plets del segle XVIII entorn la participació de l'«obrer» clergue en les festes, en particular en la cavalcada i la missa matinal de Sant Joan de juny. Després d'un quant temps de vacil·lació, les autoritats municipals reunides amb el bisbe de Mallorca el 1760, acordaren que tot seguís com en els quatre-cents anys passats, tal com demostra el pergami original del *Pariatge* de Menorca, conservat a l'ARM i datat el 19 de març del 1301, data que corregeix la del *Llibre vermell* de Ciutadella, AM (141). — J. P. E. [18.159]

Joan Eusebi GARCIA BIOSCA, *Ciutadilla, de castell a Palau*, dins «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», 15 (2002), 56-76.

Documentat per primera vegada el 1061 [l'edifici del castell o el terme o ,castell terminat?'] en conveniència de subinfeudació, assistim, sobre la base d'estudis d'altri [bibliografia: 70] i de documentació inèdita ara a ACA, *Diversos. Guimerà*, a la difícil (re)conquesta de la zona i al pas dels pobles de la rodalia d'unes mans baronials a d'altres; la primera meitat del segle XVI són documentades obres per a la transformació del castell en palau, el qual per l'absència dels barons s'aniria degradant, fins a trobar-se convertit pràcticament en magatzem de productes agraris del delme o de collita pròpia en l'inventari del 1674, ací transcrit del fons inèdit esmentat (71-73), on però, i en concret en l'estudi vell, encara hi havia «dos cofres y un armari y callaxos, en lo qual y ha molts papés vells» (71/II); assenyalem les descripcions d'escuts de noblesa (63-65 i 75/II). Hi ha arbre genealògic dels Guimerà (66-67), un gràfic i nou fotografies. — J. P. E. [18.160]

Géraldine MALLET, *Le cloître des Dominicains de Cotllioure (Pyrénées Orientales): état de question*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 2 (1994), 11-20.

Entre els segles XII-XIV, a l'actual departament dels Pirineus Orientals foren construïts vint-i-un claustres, tallats en marbre del país, disset dels quals haurien estat totalment o parcialment desmuntats (11, nota 1); l'autora recorda la fundació del convent el 1290 i, amb documentació de Perpinyà, ADPO, sèries C i Q, refà les vicissituds de l'edifici des del s. XVIII en què una part fou destinada a caserma, i sobretot des de la Revolució Francesa, que el distribuï en lots i els vengué; és documentada la successiva degradació per obra de particulars o d'antiquaris (11-14); a base de les restes, l'autora intenta de reconstruir idealment el perímetre d'aquell claustre i d'assenyalar les característiques artístiques de columnes i capitells. — J. P. E. [18.161]

Eugeni DÍAZ MANTECA, *Les Coves de Vinromà. Una vila del Maestrat Històric* (Col·lecció universitària. Geografia i Història, 48), Castelló, Diputació 2002, 224 pp.

Destruïda completament la documentació local en la revolta del 1936, i en part la de l'Orde Militar de Montesa, ha calgut extreure d'allò que resta d'aquesta a Madrid, Acadèmia de la Història, *Colección Salazar*, i AHN, *Ordenes militares*, i a València, ARV, *Clerencia*, les ,notes documentals' (19) que permeten de saber quelcom del passat de les Coves de Vinromà; i així, des-

prés de la localització geogràfica, trobem les dades demogràfiques, que, amb alts i baixos notables, van dels 216 focs el 1361 als 400 suposats per Anton Josep Cabanilles en acabar el segle XVIII (29-34); segueixen dades esparses d'història econòmica (35-48). A continuació, resseguim la successiva realitat humana col·lectiva des de les representacions rupestres del Conjunt de la Valltorta i d'altres deixes prehistòriques, fins al fragment d'inscripció ibèrica (61) i als testimonis romans (62-64). En el *Llibre dels fets* de Jaume I compareix el topònim de 'les Coves de Vinromà' (65-67), el lloc passa per les mans de Balasc d'Alagó i ja en les d'Artal d'Alagó el 1281 rep la *Carta de poblament*, donada a quinze repobladors nominals (76-84), ací transcrita (85-87); aplegades les notícies sobre el temple parroquial (87-94), entrem en els segles de senyoriu d'ordes militars, primer del Temple (95-99), amb l'inventari del 1320, ací transcrit (100-102), que assenyalava el final del dit orde a les Coves i el començament del de Montesa (105-110); mentrestant, s'havia produït la visita pastoral del 21 novembre 1315 (104-106). A partir d'ara serà ben coneguda la repercussió i la participació de les Coves en els esdeveniments bèl·lics dels segles XIV i XV, com la Guerra de la Unió, la defensa contra les Companyies en les guerres de Castella i de l'infant de Mallorca, les tensions del Cisma d'Occident i els esquitxos de la Guerra de Catalunya (113-129). Cloem l'edat mitjana recordant que les Coves fou escenari de les corts valencianes el 1421 (131-133). El segle XVI s'enceta amb un recompte de focs: noranta-quatre, vuit dels quals són considerats miserables (134-135). A partir d'ací, la particular manca de documentació obliga a reduir la trajectòria d'aquell poble a la seva participació en fets més generals com les Germanies i les seves conseqüències (136-140), el pas de l'Orde de Montesa a la corona el 1587, amb llista de caps de casa (143-148), la Guerra de Successió (152-154), les estadístiques dels anys finals del segle XVIII (155) i la construcció de la nova església (163-172). Entretant anaren descrivint les Coves Martí de Viciano (140-142), Gaspar Joan Escolano (148-150), Bernat Espinalt (156-158) i Anton Josep Cabanilles (158-163). Assenyallem les dades biogràfiques i bibliogràfiques de dos fills il·lustres: el metge Miquel-Marcel·lí Boix i Moliner, associat als 'novatores' valencians (173-177), i l'arquitecte del darrer barroc, Jaume Bort i Milia (178-181). — J. P. E. [18.162]

Joan Josep SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals a l'illa d'Eivissa. Les torres de refugis predials* (Premi Vuit d'Agost 1999), Eivissa, Editorial Mediterrània 2000, 404 pp.

Encara que en la presentació l'autor diu que ha procurat «no estendre'ns en aspectes històrics» (11) i que en realitat la descripció de cada una de les fortificacions que constitueix el nucli central del volum es limità a l'anàlisi de l'aspecte arquitectònic i a les indicacions sobre la utilització defensiva i ofensiva de cada una, trobem al final en l'annex II un conjunt de referències a les torres de refugi en els *Llibres d'entreveniments* d'Eivissa, Arxiu Històric de la Pabòrdia, amb indicació de l'any en què cada una és documentada (370-374) i en l'annex III el glossari dels termes utilitzats tant en la construcció com en la documentació esmentada, amb indicació d'un àpex d'origen popular, desconegut fins ara: 'capllinya' (374 i 381). — J. P. E. [18.163]

Maria Lena MATEU PRATS, *El món devocional a Eivissa. (Retaules i imatges del col·leccionisme privat)* (segles XVII-XIX) (Premi Vuit d'Agost 1999), Eivissa, Editorial Mediterrània 2000, 416 pp.

L'interès de l'autora és etnohistòric i el material d'estudi és constituït per les figuracions religioses que, documentades en els protocols de l'Arxiu Notarial i en l'Arxiu Històric de la Pabòrdia d'Eivissa, sabem presents en els domicilis de la vila i pobles veïns durant els segles XVII-XVIII. Clarificats els conceptes bàsics (31-47) i els suports de les imatges (51-79), els capítols següents o es basen o consisteixen en transcripció de fragments notariales, que descriuen i daten els objectes, començant pels preus que en foren pagats en les subhastes o en liquidacions (80-113). Tot seguit som informats dels objectes que tenien forma d'escultura, aparells o reliquiari (115-158), de les advocacions (161-202), de certs aspectes de la pietat popular, que

feia passar una mateixa imatge o figuració d'una titularitat a una altra (205-219), de la iconografia de les diverses advocacions (225-322) i, en una visita a l'interior dels habitatges guiats pels inventaris, de la distribució de les figuracions en les diverses estances (323-371). Les pàgines de resum valoratiu intenten de relacionar temes, propietaris, col·locació i temps, com és ara el detall que sant Vicent Ferrer, declarat patró de l'illa d'Eivissa el 1650, només ha estat documentat una vegada ja cap a final de segle (375-402, en especial 399, nota 92). Hi ha bibliografia (407-411). — J. P. E. [18.164]

Josep COLLS I COMAS, *Immigració francesa i repressió a la Catalunya del segle XVI: alguns exemples del Comtat d'Empúries*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», 35 (2002), 199-223.

En la segona meitat del segle XVI els 'gavatxos' fregaren el 5% de la població a Castelló d'Empúries; l'autor assenyalava cronologia, contingent, procedència, oficis i activitats d'aquells immigrants, llur control per les autoritats virregnals i la legislació que els afectà i la implantació de la bolla o cèdula personal establerta per Felip I (II de Castella) en començar les guerres de religió. Aquestes disposicions administratives originaren les crides dels anys 1562-1564, conservades a l'ADG, *Arxius parroquials. Castelló d'Empúries*, publicades en apèndix. Hi ha taules i mapes. — J. de P. [18.165]

Antoni EGEA I CODINA, *Figueres als segles XVI i XVII* (Quaderns d'Història de Figueres, I-II), Figueres, 1999.

Els estudis de l'autor sobre l'aleshores vila de Figueres són ben coneguts dels nostres lectors pels resums que n'han estat publicats en aquestes pàgines (cf. ATCA, XIV (1995), 441, núm. 9898; XVI (1997), 585, núm. 11750). Ara ha aplegat els resultats dels seus estudis parcials i ofereix una visió global, que pel fet d'ésser divulgativa no és menys exigent, car és ben arrelada en la documentació, primer de tot la notarial, ara a Girona, AH, *Notaris. Figueres*, completada per d'altra com el *Capbreu* del monestir de Vilabertran per als seus béns establerts a ciutadans de Figueres, o la de l'ADG, *Visitationum*. Cal destacar que el buidatge del llibre notarial esmentat, datats entre el 1600 i 1609, ha proporcionat notícia de més de mil parroquians de notaris figuerencs. — J. P. E. [18.166]

Jordi BOLÓS, *La Selva i el comtat de Girona abans de l'Any 1000*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 23-32.

A base de les recents publicacions de documents (sobretot gironins i vigatans) d'entorn l'any 1000 (procedents d'ACA, ACG, ADG, ACV), i dels anteriors treballs del mateix autor sobre geografia històrica altmedieval, en aquestes pàgines ell fita la seva atenció «en el límit entre el comtat de Girona i el d'Osona» (24) i anota damunt els mapes les informacions que aquells proporcionen sobre palaus/palols, vegueries, bisbats i parròquies, i finalment, vil·les, vilars i masos, que semblen ésser d'època carolíngia, dades que li permeten de proposar «un origen remot pel límit que separava els comtats d'Osona i Girona» (32); hi ha mapa de les demarcacions gironines de l'altra edat mitjana. — J. P. E. [18.167]

Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *Un festín documental para los historiadores de Girona y de Cataluña*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 1059-1062.

Josefina MUTGÉ I VIVES, *Més publicacions referents a la ciutat de Girona*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 1052-1054.

El prof. Sánchez presenta i valora de forma molt positiva els tres títols dedicats a la publicació de documents gironins, integrats darrerament dins col·leccions de la Fundació Noguera:

el *Llibre Verd de la ciutat de Girona (1144-1533)*, de Christian Guilleré [cf. ATCA, XX (2001), 723-725]; el *Llibre Vermell de la Ciutat de Girona (1188-1624)*, de G. Juliol i Alberti i els dos volums de les *Lletres reials de la ciutat de Girona (1293-1515)* [cf. ATCA, XXI (2002), 767-769], de la malaguanyada M. Josepa Arnall i Juan, bo i recordant que els darrers anys s'han publicat en les mateixes col·leccions d'altres aplecs de documentació medieval gironina [com la *Col·lecció Diplomàtica de Sant Daniel de Girona*: cf. ATCA, XVIII (1999), 820-824].

Josefina Mutgé presenta els quaderns 1-3 de la col·lecció «Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica», en tots els quals Josep Canal i Roquet, Eduard Canal i de Diego, Josep M. Nolla Brufau i Jordi Sagrera i Aradilla, exposen successivament aquests temes: *Els jueus i la ciutat de Girona*; *La ciutat de Girona l'any 1535*; i *La ciutat de Girona en la primera meitat del segle XV*. També presenta la *Guia del call jueu de Girona*, de Ramon Alberch i Fugueras i *La ciutat històrica dins la ciutat*, que aplega les comunicacions presentades al «Seminari sobre mètodes i experiències d'intervenció» del 1996. — J. P. E. [18.168-18.169]

J. CANAL, E. CANAL, J. M. NOLLA, J. SAGRERA, *Girona, entre l'Islam i Carlemany. Una ciutat de frontera (758-801)*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», XLIII (2002), 7-28.

Garbellant els textos històrics, tant àrabs com llatins i els darrers estudis publicats sobre el període referit, els autors sintetitzen quaranta anys de la història de Girona, amb aportació de moltes dades que ja es poden considerar adquirides, encara que a voltes es tracti d'indicis. Perduda Septimània (759), els sarraïns fortificaren el territori fronterer gironí amb una xarxa de centres administratius i fiscals, dits ,balads', dels quals poden haver derivat els nombrosos ,palatia' (Palaus) i ,palatiola' (Palols), topònims que en el territori de Girona representen 1/3 del total català. Al seu torn, els francs, tant com avançaven, alçaven els seus castells o en reaprofitaven d'antics: Bufalaranya, Verdura, Miralles, Quermançó, l'Esquerda de la Bastida, Canadal, el Castellar i d'altres. Cap al 776 esclatava la revolta de Sulaiman al-Arabí, que s'alia amb Carlemany per alliberar la zona de l'Ebre. En fracassar davant Saragossa i després de l'expedició sarraïna del 781/782, es produí la fuga de caps i grups d'hispanogots compromesos amb la revolta, els ,hispani' de les fonts carolíngies, acollits i protegits a la Septimània. És evocat Àtala i els seus companys (Agobard), que, fugint de territori musulmà, consolidaren abans del 778 unes cel·les monàstiques a l'Empordà i a la Serra de Rodes. La continuïtat dels fills de Sulaiman al-Arabí en el govern a Barcelona i Girona podria ésser interpretada com si llurs poder i ànsies autonomistes es basessin en la presència d'algunes guarnicions i grups clànics àrabs, principalment iemenís, enfrontats amb el poder omeia, i en la seva capacitat de pactar amb els grups locals hispanogots. La donació de Girona als francs el 785, sense caps visibles, sense lluita armada, podria ésser el resultat de les dissensions que enfrontaren els fills de Sulaiman i l'emir de Còrdova, en desplaçar-se aquells a conquerir Saragossa. En la seva aproximació a Girona, el castell de Sant Julià de Ramis hauria estat una escala obligada dels francs, no destinada a sobreviure com a fortificació puixant, car el 834 ja s'havia convertit en ,castellum fractum'. Amb la conquesta dels territoris adjacents i pel fet d'esdevenir seu episcopal única, Girona obtingué la primacia indiscutible com a ciutat, que es consolidaria a partir de l'atac del 793, quan els àrabs no pogueren rendir-la, malgrat que destruïren els raval, Sant Feliu i Sant Martí (?). Justament és aleshores que hom pensà a bastir un temple episcopal dins els murs, i aquest seria l'origen de la catedral de Santa Maria, documentada des dels inicis del segle IX; i és també aleshores quan hom va emprendre una reforma important del sistema defensiu de la ciutat, restaurant i eixamplant la muralla, alçant el castell i torre Gironella. Al mateix temps, l'atac sarraí contra Girona i Narbona, que no foren preses, determinaren que Lluís el Piadós organitzés la conquesta del territori de la Marca fins a Barcelona. I els nous temps comportaren una nova organització politicoeclesiàstica: l'aparició dels primers comtes de Girona i les primeres dotacions a la Seu, concedides pel mateix Carlemany: Bàscara, Millars, Mollet, Sant Julià de Ramis, Montagut i Sarrià (,Castellum fractum'), Domeny, Talaià i Fontajau (,Parietes Rufini'). Hi ha bibliografia. — J. de P. [18.170]

Lluís TO FIGUERAS, *Estrategias familiares y demografía: una aproximación a partir de las fuentes catalanas*, dins «Aragón en la Edad Media», 27 (2002 = *Demografía y sociedad en la España bajo-medieval*), 129-156.

En realitat l'autor centra l'atenció entorn el segle XIV i Girona (cf. croquis: 156) i es pregunta «cómo reaccionaron las familias campesinas ante un espectacular cambio de coyuntura y cómo vivieron la reducción del número de habitantes en un ámbito local» (129); la resposta consisteix a «presentar algunos datos recabados en archivos gerundenses [en particular la notaria de la Vall d'Aro, a Girona, AH, i la documentació del monestir de Sant Feliu de Guíxols, ara a ACA, *Monacals d'Hisenda*], sin la pretensión de dar por zanjado un tema» (130). De fet, les notícies aplegades entorn seixanta-tres matrimonis documentats a la Vall d'Aro, permeten de conèixer les quantitats i, doncs, les diferències socioeconòmiques dels contraents (130-134), els estratagemes a fi que el pagament de dots (també els de les vídues) no resultés carregós per a l'economia familiar (134-140), la mobilitat geogràfica entre els esposos (140-144), la proximitat a la 'casa' en les solucions per als fadrins i fadrines (144-146) i les repercussions de la Pesta Negra, tant en l'encariment de mà d'obra com en la mobilitat o arrelament personal (147-155). El sistema de casa i hereu aguantà les dificultats: «La continuidad fue posible en gran medida por el grado de flexibilidad del sistema dentro del cual se movían las familias o los individuos» (156). — J. P. E. [18.171

Gemma DOMÈNECH I CASADEVALL, *Els oficis de la construcció a Girona. 1419-1833* (Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, 17), Girona, Institut d'Estudis Gironins 2001, 430 pp.

Llibre només conegut per referència. — J. P. E.

[18.172

Ramon ALBERCH, Javier ANTÓN, Montserrat JIMÉNEZ, Josep QUER, *Girona a l'època de la Il·lustració* (Quaderns del Cercle, 17), Girona, Centre d'Estudis Històrics i Socials 2001, 256 pp.

Sota aquest títol [que per ventura els queda una mica ample] s'aixopluguen tres temes: el de Javier Antón, *Morir a la Girona de la Il·lustració*, analitza la mort de cent cinquanta-cinc canonges de la Seu gironina entre el 1700 i el 1815; el de Montserrat Jiménez s'encara no res menys que amb Francesc Dorca en *El filòsof amesurat. Les llums en una capital de corregiment*, a qui tocà de viure temps convulsos per la Revolució Francesa i s'agafà fort a les 'veritats' de l'Antic Règim. Ramon Alberch i Josep Quer han aplegat i presentat tretze fragments textuais en *Textos per a la història de la Girona setcentista*, sobre aspectes ben diversos de la realitat gironina. — J. P. E. [18.173

Josep GALOBART I SOLER, *Els dos antics retaules majors de l'església parroquial de Sant Martí de Granera*, dins «Modilianum», núm. 27 (desembre 2002), 43-56.

Creuat el juliol del 1936, aquell retaule d'entorn el 1670 és conegut per una fotografia anterior (51) i per documentació diversa dels dos quarts centrals del segle XVII; en realitat, foren dos els retaules majors del segle XVII, un de contractat el 1626 amb Pedro Fernández, i el d'entorn el 1670, encarregat a Pau Sunyer; és publicat el contracte amb el primer, de Barcelona, AHPB (52-55), i les èpoques posteriors al segon, de Vic, AE, *Granera* (55-56). Les pàgines inicials completen les notícies d'obres dels dits escultors en la comarca. — J. P. E.

[18.174

Virgínia COSTAFREDA I PUIGPINYÓS, *Pere i Francesc Joan Costafreda: trajectòria d'uns notaris de Guissona dels segles XVI i XVII*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 101-122.

A base de bibliografia recent i de documentació aplegada en fons diversos, sobretot aquells que en conserven de procedent dels comtes de Santa Coloma de Queralt (BC, Arxiu; Solsona, ADS; Tarragona, Arxiu Històric), ultra l'ACA, *Canc., reg.*, l'autora reconstrueix la llista dels notaris de Guissona durant els segles XVI-XVII (122), d'entre els quals destaquen els Costafreda que, de notaris de Guissona, saltaren a Barcelona, on foren protegits pel comte de Santa Coloma; durant la Guerra de Separació es trobaven a Santa Coloma de Queralt; Francesc Joan morí sense hereus el 1646 a Barcelona; els seus béns foren destinats a l'establiment de la casa d'estudis i convent dels trinitaris calçats (119-120); els protocols passaren al notari Pere Màrtir Lluell (121). És reproduït el 'signum' de Pere Costafreda (122). — J. P. E. [18.175]

Xavier JORBA, *Els ploms de carnisseria igualadins. Una varietat de moneda eclesiàstica o municipal segles XVI i XVII*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 123-133.

Les informacions d'aquestes pàgines reposen en el plet, conservat a Igualada, AHC, *Lligalls municipals i Arxiu parroquial. Processos judicials, i Comunitat de preveres*. L'autor repassa breument el conflicte entre municipi i comunitat de preveres entorn els ploms esmentats en el títol (substituits dels diners que calia pagar per cada terça de carn a la caixa municipal), conflicte darrer el qual hi havia el problema de l'exempció dels clergues de tributs municipals (126-127); les dues institucions arribaren a una concòrdia el 1604 (129); l'afer reviscolà el 1729, quan la Comunitat, no contenta d'haver muntada la pròpia carnisseria, l'obria al servei del públic en general amb la contraposició del consell municipal, que exigia l'observança de la concòrdia del 1604 (130); hi ha notícia de casos semblants en d'altres llocs de Catalunya (131-133). — J. P. E. [18.176]

Antoni BACH I RIU, *El castell de Llanera*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 11-29.

Porta d'entrada a la Segarra pel camí de Solsona a Torà, el terme de Llanera és ací descrit (12-15) i, a base de documentació inèdita de l'ADS i de la ja publicada per Cebrià Baraut dins «Urgellia», són establertes llistes de masies tant de Sant Martí de Llanera com de Sant Serni del Bosc (14-15), reconstruïdes tant la raguèlia dels barons medievals (els Vilaró) (20-23), com la del temps barroc (els Calders, ja barcelonins) (23-24), i descrits tant el castell com el temple parroquial (25-27). És transcrita l'acta d'elecció de síndic del poble pels caps de casa reunits amb llicència del baró, el 1646, de Solsona, ADS, *Llanera* (28-29). — J. P. E. [18.177]

Jordi BOLÓS, *Changes and survival: the territory of Lleida (Catalonia) after the twelfth-Century conquest*, dins «Journal of Medieval History», 27 (2001), 313-329.

Els estudis realitzats els darrers temps permeten a l'autor d'esbossar la situació de la plana del Segrià immediatament anterior a la conquesta del 1149: la ciutat presidint i defensant una contrada sembrada d'almúnies i llogarrets, units per camins i regats per canals (315-317). La situació de la segona meitat del segle XII és coneguda pels diplomatari de Poblet i de Gardeny i pels documents de Lleida, Arxiu Capítular: destaca la Carta de poblament del 1150 i l'establiment de la Paeria el 1197. Ciutat i territori foren repartits entre els senyors i cases, patís i terres assignats als nous repobladors (dins ciutat repartits en cinc parròquies); no mancaven les 'villae Sarracenorum' i el call jueu (319-321). Fora ciutat, la població seguia concentrada en almúnies-torres (321-322); la nova distribució de l'espai era relacionada amb l'encastellament, amb el consegüent abandó de les torres i la concentració de la gent en el clos del castell (322-324); la terra fou distribuïda en parellades o jovades a dirigents dels repobladors (324-325), en regadiu o en secà, amb molins (326-327). — J. P. E. [18.178]

Isabel GIL, Ana LORIENTE, Marta MORÁN, Xavier PAYÀ, Arturo PÉREZ ALMOGUERA, *De la Iltirta prerromana a la Ilerda tardorromana. Nuevos datos tras dos décadas de investigación continuada en Lérida*, dins «Archivo Español de Arqueología», 74 (2001), 161-181.

Malgrat la seva abundant presència en les fonts romanes, Lleida és, arqueològicament parlant, una desconeguda, però les prospeccions s'han multiplicat els darrers anys i els resultats de setze són ací resumits (162-168); això, sumat a la revisió de fonts com l'epigrafia i la numismàtica, i a la bibliografia, ha permès d'oferir «una visión de la antigua Ilerda desde los orígenes hasta los momentos previos a la llegada de los visigodos» (170); la numismàtica demostraria la capitalitat d'Iltirta els primers anys de la presència romana a Hispània (172) i segueix essent la font de notícies per a l'època republicana, durant el segle II aC. (173-174); el segle I aC. les fonts són abundants i en el Bronze d'Ascoli compareix el nom llatí d'Ilerda (175); els darrers decenniis aC. esdevenia ‚municipium‘ (176); i els darrers temps romans és documentada la seu episcopal en els *Commonitoria* de Consentius (178). Hi ha bibliografia (179-181). — J. P. E.

[18.179]

Melchor BAJÉN ESPAÑOL, *Beneficios y capellanías: manifestación de la devoción popular*, dins «Memoria Ecclesiae», XXI (2002), 455-471.

El registre de *Collationes beneficiorum*, de l'AC de Lleida en documenta de realitzades entre el 1315 i el 1399, els beneficis eclesiàstics havien estat fundats per gent de tot l'arc social, tal com demostren les qualificacions donades als fundadors (457-458); les fundacions són ací estructurades en quadre sinòptic, on consten l'advocació, data, fundador, presentador i presentat de cada cas (459-471). — J. P. E.

[18.180]

Maria Teresa FERRER I MALLOL, *La població d'Alcarràs, Montagut, Sarroca, Llardecans, Flix i la Palma, dominis dels Santcliments, el 1386*, dins «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols», XX (2002), 75-93.

La família lleidatana dels Santcliments adquirí baronies durant els segles XIII-XIV, però ja el 1386 començava el progressiu endeutament mitjançant censals, carregats damunt les poblacions baronials per document conservat a Barcelona, AHPB, *Antoni Bellver*, raó per la qual aquestes havien de donar llur consentiment (78-82), cosa que permet de conèixer nombre i noms dels caps de casa (88-93) i, per comparació amb els *Fogatges*, el descens demogràfic de les dites poblacions entre el 1360 i el 1497 (84). — J. P. E.

[18.181]

Antoni LLIBRER ESCRIG, *La porta dels pecats i dels vicis: la predicació en silenci*, dins «Lauro. Quaderns d'història i societat», 9 (2001), 101-112

L'església de la Sang, de Llúria, té l'actual porta principal que no és la primitiva del temps de la (re)conquesta, ans la de mitjan segle XIV; en la portalada hi ha un fris on són esculpides figures animals i humanes, reproduïdes en la pàgina 112. Dins el text, cada una de les figures (llop o gos llop; rostre humà desfigurat; figura humana encaixonada en vegetació; dona finestrera) és interpretada amb fragments textuais de sant Vicent Ferrer, de Francesc Eiximenis, de Bernat Metge, de Jaume Roig i àdhuc del Dant. — J. P. E.

[18.182]

Margot PONS I ESPÓ, *El fons municipal en pergamí de l'antiga universitat de Lloret de Mar*. [Pòrtic de Josep M. PONS I GURI] (Es frares, 6), Lloret de Mar, Ajuntament 2002, 274 pp.

Després de les presentacions oficials, Josep M. Pons i Guri, avi de l'autora, resumeix les vicissituds dels dos arxius, el parroquial i el municipal de Lloret de Mar, destruït un i malmenat l'altre durant la Guerra Civil i els llargs anys de la Postguerra, fins a l'endrec i redrec actuals

(9-11), on som informats que dels cent setanta-quatre pergamins conservats en aquell arxiu l'octubre del 2002 n'és ací transcrita i publicada la part que correspon a l'antiga municipalitat, formada per seixanta-set unitats. És elemental, encara que les vicissituds històriques ho hagin convertit en excepció, que les poblacions conservin gelosament els documents en què es demostren les raons d'ésser o els drets col·lectius. Sortosament, l'arxiu municipal de Lloret de Mar ha conservat fins ara (i augurem que sia així durant molts anys) els esmentats seixanta-set documents damunt pergami, datats entre el 7 de març del 1346 i el 30 de novembre del 1640, ací transcrits en llatí o en català, d'acord amb cada original; normalment els documents són publicats sencers, essent donats en regest els següents (núms. 13, 15, 22, 26, 28, 30-32, 37, 39-40, 45-48, 50-52, 54-55, 58, 60, 63, 65 i 66). Tres són els punts que en aquestes pàgines notariales susciten un particular interès: el primer, que coincideix amb el document núm. 1, és la delimitació del territori de Lloret: vila, terme i port; el segon és la constància a precisar la llista de caps de casa que estan d'acord o es donen per assabentats d'un fet públic amb conseqüències jurídiques, com pot ésser el canvi de titularitat de tots o de part dels drets senyorials, o les obligacions derivades del carregament d'un censal damunt els caps de casa de Lloret (el 1526 consta que els focs fiscals eren 82: 157); les tals llistes es poden veure, per exemple, en les pàgines dels dos primers documents (15-25) i en les dels núms. 52, 53, 55, 57, 58, 60, 64, 71-72, 102, 110, 124, 154, 155-156, 164, 224; i les formes diverses com fou partit, repartit i participat en el curs dels tres segles en què són datats els documents el senyoriu de la pabordia del mes de novembre de la Seu de Girona damunt el terme de Lloret. Afegim-hi, per la seva importància intrínseca i per allò que representà dins la comunitat, el contracte, datat el 21 de desembre del 1509, per a la construcció d'una nova església parroquial de Sant Romà de Lloret «en lo loch anomenat la Carbonera» (148-153), i el complement, una trentena d'anys més tard, acceptant un impost per a la construcció d'un retaule (153-156). Les pàgines finals ofereixen dues tornes: reproducció fotogràfica d'alguns dels pergamins (249-267) i transcripció (amb traducció catalana) del diploma amb el qual el 14 octubre 1001 el comte Ramon Borrell donava al vescomte de Girona, Soniefred, l'alou de Lloret (271-273). — J. P. E. [18.183]

Andreu RAMIS PUIG-GROS, Antoni GINARD BUJOSA, *El topònim Llorito - Lloret de Vistalegre. Anàlisi evolutiva*, dins «Homenatge Rosselló», II, 763-776.

Amb motiu de la conquesta, l'alqueria que sota domini sarraí s'anomenava Benigalep/Benigalip fou donada per Jaume I, segons el *Llibre del repartiment*, als 'homes de Manresa' encapçalats per Otzet ses Codines; l'alqueria, que entorn el 1540 tenia una vintena de focs, mantingué ben documentat en l'AP de Sineu el topònim de Manresa fins almenys al 1592 (765-767); però durant el segle XVI obtingué permís d'erecció d'església, dedicada a Nostra Senyora de Loreto, immediatament catalanitzada en 'Llorito', nom que s'anà imposant fins que en el segle XVII havia desplaçat 'Manresa', i així és l'únic que es troba en la cartografia dels segles XVII-XVIII (769-770). Hi ha bibliografia (775-776). — J. P. E. [18.184]

Gabriel ALOMAR I SERRA, *El retaule major de Sant Feliu de Llubí i Rafel Torres Rubert (ca. 1756-1794)*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 56 (2002), 115-124.

Descrits tant el temple parroquial com el seu retaule major des d'un punt de vista arquitectònic i artístic, són transcrits del *Llibre dels alberans de la Iglésia de Castell-llubí* els reconeixements de pagament per treballs en el dit retaule, datats entre el 1785 i el 1795 (122-123). Hi ha bibliografia (123). — J. P. E. [18.185]

Brígida NONÓ, *Mil anys d'història escrita. Maçanet de la Selva*, Maçanet de la Selva, Taller d'Història, 2001.

En complir-se els mil anys del que era suposat el primer document relatiu a la població, el Taller d'Història local encarregà aquest llibre, que és bàsicament transcripció i fotografia dels cent cinquanta documents que en aquell moment anaven del 1001 al 1935, però que de desçà se'ls n'han sumat dos del segle X, dels anys 919 i 935, respectivament; ultra les transcripcions, la darrera secció del llibre ofereix regest de tots els documents que fan referència a Maçanet, trobats sobretot a Arenys de Mar, Arxiu Fidel Fita, en els dos arxius eclesiàstics de Girona (ACG i ADG), a Barcelona, ACA, a Sant Cugat del Vallès, ANC, a Santa Coloma de Farners, AHC, i a Poblet, Microfilms de l'Arxiu Ducal Medinaceli. — J. P. E. [18.186

Antonio PLANAS ROSSELLÓ, *Los asesores de los vegueres y el baile de Mallorca (ss. XIII-XVIII)*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 57 (2002), 75-92.

Veguer i batlle presidien els tribunals inferiors i en un primer moment després de la conquesta dictaven sentència amb un tribunal format per prohoms; en imposar-se el *ius commune* hagueren d'ésser assessorats per *«savis en dret»*, la funció dels quals s'anà institucionalitzant, però encara a mitjan segle XV, si la decisió de savis en dret i de prohoms era incompatible, prevalia la dels darrers. Trobem en aquestes pàgines no sols les decisions reials en relació als savis en dret o assessors, ans també les notícies de llur aplicació, no sempre literal. Hi ha pàgines dedicades a les qualitats exigides per al nomenament dels dits *«savis en dret»* (83-88), a les formes de retribució (86-88), al judici de taula i al fur en què havien d'ésser jutjats (88). En principi, la Nova Planta els suprimí, però es mantingueren dins els nous esquemes (89). Són transcrits cinc documents, datats entre el 1286 i el 1436, tots de l'ARM, *Llibre d'En Sant Pere*, *Llibre de N'Abelló*, i sèries LR i EO (90-91). — J. P. E. [18.187

Antonio PLANAS ROSSELLÓ, *Las facultades jurisdiccionales de los jurados del Reino de Mallorca*, dins «Homenatge Rosselló», II, 725-732.

En principi, els jurats no tenien poder jurisdiccional ni podien instruir causes, però en realitat els anaren essent atorgats alguns encàrrecs reials, documentats en els volums esmentats al final de l'anterior notícia bibliogràfica; i la ciutat demanà al rei la facultat d'executar directament els deutes de morosos, que no fou atorgada (727); sí, en canvi, els dos càrrecs específics, els de mostassaf i de mestre de guaita; i també foren integrats en òrgans col·legials amb funció judicial (730-731). — J. P. E. [18.188

Josep ESTELRICH I COSTA, *El convent de Santa Elisabet. Apèndix documental (1317-1510)*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 247-272.

[En la secció de *Recensions* d'aquest volum, el lector pot llegir la dedicada al llibre del mateix autor, *El Convent de Santa Elisabet. Beguins, terceroles, jerònimes 1317-2000*, Palma de Mallorca, Documenta Balear 2002, 410 pp.]. En l'arxiu del mateix convent també ha aplegat vint-i-un documents que abasten pràcticament els dos primers segles de vida, més interessants pel fet que hi coincidiren els canvis fonamentals de la comunitat; en conseqüència també els documents poden ésser repartits entre els nou primers, corresponents als grups masculí i femení de la Terça Regla de Sant Francesc, i els dotze restants, de l'època de la comunitat jerònima. Destacaríem, ultra els tres o quatre documents més primitius, el fragment del testament (prou conegut) de Beatriu de Pinós (255-257), la butlla d'Alexandre VI, aprovant el pas a l'orde jerònima (263-264), les èpoques autògrafes de Pere Terrencs, i les primeres cròniques de la nova etapa. Normalment els texts llatins han estat traduïts al català. — J. P. E. [18.189-18.190

Margalida BERNAT I ROCA, *Entorn a l'organització dels menestrals a la Mallorca del segle XIV*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 93-114.

Després d'haver-se queixat que la història faci més cas dels reis que dels menestrals, l'autora indica que en aquestes pàgines intenta «una revisió i relectura de fonts ja publicades i una replega de notícies disperses», començant per l'enumeració d'oficis feta per Ramon Llull (95). Teixidors, ferrers, sastres i sabaters es proclamaven 'oficis privilegiats' en virtut d'una 'ordina-ció vella' del temps de Jaume I (96). El 1285 Alfons II establia que la representació popular en el Consolat tingués dos cònsols de mà menor, elegits entre els 'caps dels mesters' (98). Tot seguit l'autora exposa els alts i baixos del reconeixement reial als menestrals per a constituir agrupacions pròpies i de llur integració en la direcció política de les comunitats, fortament condicionada pels problemes reials del Regne privatiu de Mallorca, però clarament afavorida per Pere III el Cerimoniós des del 1350, amb els canvis de posició de Joan I entre negativa i positiva i la plena normalització per obra de Martí l'Humà. En apèndix són transcrits de l'ARM, *Pregons*, i *Còdex* 9, els tres documents dels reis Joan i Martí (111-113). — J. P. E. [18.191]

Miquel BALLESTER JULIÀ, Ma. de Fàtima LLADÓ MAS, *Entre poc i massa sa mesura passa. Pesos i mesures de Mallorca abans del Sistema Mètric Decimal*, Palma de Mallorca, Consell de Mallorca 2002, 72 pp.

Aquestes pàgines no fan cap referència explícita a texts ni documents, però tota la informació lexical que ofereixen sobre unitats de volum per a àrids (21-26), unitats de massa (27-37), unitats de superfície (39-40), unitats de llargària (39-45), unitats de volum per al vi i altres líquids (47-49), unitats per a oli (51-54), unitats de material d'obra (55-58), manats i fermalls (59-62), és indispensable per a la comprensió dels documents escrits a Mallorca entre el 1229 i el segle XIX i per a la dels texts que esmenten alguna de les dites mesures. La darrera pàgina és dedicada al mostassaf (63). Hi ha bibliografia (67-68). — J. P. E. [18.192]

Jocelyn N. HILLGARTH, *Documents mallorquins desconeguts dels anys 1356-1359*, dins «Randa», 49 (2002), 9-13.

Presentació i transcripció de tres documents, conservats en l'ADM, *Registrum litterarum Iustitie*, el comú denominador dels quals és l'observació de la llei canònica per part de les autoritats civils: es tracta de la pena capital d'un clergue malgrat la protesta del bisbe; de l'exacció d'eclesiàstics per les autoritats municipals; i del recurs al braç secular per al compliment d'una darrera voluntat relativa a la fundació d'un benefici per a bé d'ànima. — J. P. E. [18.193]

Jordi MORELLÓ BAGET, *El deute exterior mallorquí. Els creditors catalans a partir de l'estudi d'un cap-breu de censals del segon quart del segle XV*, dins «Mayurqa. Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts», 28 (2002), 251-269.

Comuns, viles i ciutats de la Corona catalanoaragonesa trobaren en el censal una font d'ingressos que els treia d'una dificultat momentània, però els ofegava per sempre. Les institucions mallorquines recorregueren (amb beneplàcit reial) als censals d'inversors barcelonins, fins que fou pràcticament impossible de pagar els interessos i calgué el Contracte Sant del 1405 i la Concòrdia de Barcelona del 1431; l'autor presenta el registre 6595 de l'ARM, *Arxiu Històric*, datable entre el 1454 i el 1458, en què els interessos haurien deixat d'ésser satisfets i els diners desviats a la paga d'un cos d'exèrcit enviat a Nàpols, al rei Alfons IV Trastámara (256-257). El títol diu que *Ací aparen...tots los censals que la universitat de la ciutat e regne de Mallorques fa quascun any a creadors de la ciutat de Barcelona e Principat de Catalunya*, que segons l'autor respon a la «integritat del registre» i a la completa de dades (257). L'autor n'explicita la identitat de «tots els censalistes catalans, no sols quant als noms, sinó també quant al seu estatus social o

professional» (258-265), el muntant de les pensions, 12.457 lliures, corresponents a un capital de 24.000 per 1.000 de pensió (265), i els resultats de la política d'amortització (266-268). Hi ha quadre i gràfics dels resultats (268-269). — J. P. E. [18.194]

Eduardo PASCUAL RAMOS, *Consideraciones sobre la revuelta foránea de Mallorca (1450-1452) y las insurrecciones campesinas en la Península durante la segunda mitad del siglo XV*, dins «Mayurqa. Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts», 28 (2002), 271-285.

Les tensions socials acumulades explotaren per tot Europa en avalots els segles XIV i XV i la revolta forànea de Mallorca hauria estat paral·lela a la Remença catalana i a la Irmandiña gallega. A base d'estudis ja publicats en els darrers decennis i de la documentació en què es basen, l'autor assenyala causes de la situació de crisi (descens demogràfic, retrocés econòmic), la incapacitat del sistema polític dels tres estaments per a solucionar problemes de l'estrat més baix de la població, indefinició de la política reial i la consegüent via única de sortida en la revolta. — J. P. E. [18.195]

M. del Pilar ROVIRA SERRANO, *Les institucions juridicopoliticoadministratives de l'Illa de Mallorca i les seves relacions amb el Consolat de Mar de Mallorca durant el segle XV*, dins «Randa», 49 (2002), 31-38.

Aquestes pàgines ofereixen una visió esquemàtica que va de la realitat illenca de Mallorca i la seva consegüent importància en les relacions marítimes de la Mediterrània, en particular de l'occidental, sobretot des del moment que es troba dins la Corona catalanoaragonesa; passa per la configuració de la societat illenca posterior a la (re)conquesta, i per la seva estructura jurídicoadministrativa, i arriba a la configuració jurídica del Consolat de Mar i a la seva relació amb el lloctinent general; la precisió de les competències del Consolat en l'àmbit del comerç, primer per mar, després també per terra, i la seva vinculació tant estructural com funcional amb el lloctinent general és formulada a base de documentació de l'ARM, *Secció Arxiu Històric*, 6176, i d'altres sèries, com el *Liber Curiae Vicariae Maioricarum* (37-38). — J. P. E. [18.196]

Maria BARCELÓ CRESPI, Gabriel ENSENYAT PUJOL, *Els Milià. Una altra nissaga de notaris a la Mallorca baixmedieval*, dins «Homenatge Rosselló», I, 177-191.

Els arxius mallorquins ARM i ACM forneixen la documentació que permet de resseguir les dues generacions dels Milià en la segona meitat del segle XV, dels quals consta l'inventari de registres notariais, també d'altri, que posseïen (180-181, notes 13-15); també coneixem el patrimoni familiar (185-186) i els llibres de llur biblioteca, on destacava Ciceró, cosa que donava als llibres i a llur amo una certa fesomia humanista (187). Hi ha reproducció de les dues signatures (183). — J. P. E. [18.197]

Maria BARCELÓ CRESPI, *La talla de la Ciutat de Mallorca, 1512* (Col·lecció Balarica. Documenta 1), Palma de Mallorca, Universitat de les Illes Balears 2002, 136 pp.

La introducció recorda la importància que hom dóna a les talles en la historiografia actual (12-17) i presenta el registre de l'ARM, *Arxiu Històric* 3.015, que conserva la distribució assignada i la realment percebuda en una talla per a la reconstrucció de la murada de Ciutat de Mallorca, «la qual en gran part sta en total rohina» (17); les dades d'aquell registre són presides pel títol: *Quart del tall levat per mossèn Pere Fortega...*, i el registre és descrit en les pàgines 18-19. Segueix la llista nominal dels contribuents, aplegats tal com es trobaven en la realitat ciutadana dins les dues-centes vint-i-una illes que encapçalen cada una de les seccions de la

talla; figuren nom i cognom dels contribuents, ofici o qualificació, la quantitat assignada i la realment pagada, que en teoria deu correspondre a la quarta part de l'assignada; consten en cada cas, si hi són, les observacions personals complementàries, com la de la possible mort, la d'ésser fora la terra, l'exempció o la condició de miserable. Consten almenys dos llibreters (Mestra Pere Crespi, 21, i Mestra Antoni, 28); pel Call consta un «Miserable. Levats los béns per la Inquisició» i un «Cremat segons relació dels oficials» (36); també un turc que «és stat penecientiat per la Inquisició...» (99); en canvi, un que «És de la Inquisició» (53) [deu voler dir que d'alguna manera n'era membre]. — J. P. E. [18.198]

Juan ROSSELLÓ LLITERAS, *Principales advocaciones marianas de la diócesis de Mallorca*, dins «Memoria Ecclesiae», XXI (2002), 367-371.

Encara que sense referències arxivístiques, la llista de les vuitanta-set advocacions marianes del bisbat i illa, es basa en coneixement de documentació antiga; i cap al final de l'exposició trobem notícia d'escola de gramàtica (i per ventura de teologia) anterior al concili de Trento en el santuari de Montision de Porreres i en el de Randa. — J. P. E. [18.199]

Onofre VAQUER, *Immigrants a Mallorca durant el regnat de Felip II (2,2)*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 291-320.

Part final de la llista alfabètica d'immigrants a Mallorca, la primera part de la qual era publicada en el volum anterior [també resumida en el precedent d'aquest anuari, XXII (2003), 867, núm. 17.494]; la present conté taula de les procedències, en la qual els dels altres Països Catalans deuen representar entorn un 40% (uns 650 d'entre 1604); els cognoms dels que formen la present llista van de 'Gaceri, Jaume', de San Remo, a 'Xipre, Joan', de Gènova; de cada un és reproduïda la qualificació que li és donada en el document de l'ARM, *Protocolos notariales* o de l'ADM, *Concessos*. — J. P. E. [18.200]

Isabel MOLL, *Los comerciantes del setecientos*, dins «Homenatge Rosselló», II, 607-634.

Després de la Nova Planta, el poder polític de la Ciutat de Mallorca es trobà només en la mà major, en els nobles o equiparats; desaparegué la mà menor, i doncs, els comerciants es trobaren desposseïts de poder polític, però augmentà llur poder econòmic i es configuraren com a grup. L'autora intenta de veure quins eren els 'grans comerciants' mallorquins del XVIII. La producció i comercialització de l'oli permet de descobrir els noms principals de l'economia mallorquina, que després del 1720 augmentaren del 28 al 59% el seu control de les exportacions, mentre els noms dels suetes i dels nobles baixaven de forma dràstica (616). Les dades proporcionades per la documentació fiscal de l'ARM i en particular la de *Credenciers de l'oli* permeten d'exposar els resultats de la recerca i de sintetitzar-los en quadres dedicats a la llista de comerciants nobles i de regidors de l'ajuntament de Palma (620-621), a la de suetes (623) i a la de grans comerciants (624). Al final hi ha sengles quadres de nobles i d'altres que introduïren oli a Ciutat del 1732 ençà (628-634). — J. P. E. [18.201]

Pere MOLAS RIBALTA, *Arrelats a Mallorca: magistrats de l'audiència borbònica*, dins «Randa», 48 (2002), 49-94.

Conjunt de prosopografies de magistrats mallorquins, una característica dels quals fou llur col·laboració en la "Sociedad Económica de Amigos del País", i alguns dels quals també escrivien obres, com Juan Pérez Villamil, *Historia civil del Reino de Mallorca*; en els seus anys barcelonins, Jacobo M. de Espinosa y Cantabrana, *Memoria sobre el estado de la agricultura... del Principado*; Lope de Sierra Cienfuegos, *Proyecto para el mejor gobierno de los caudales comunes del Reino*

de Mallorca. Encara que en general eren passavolants, per matrimoni alguns d'ells arrelaren en l'illa. — J. P. E. [18.202

Josep NICOLAU BAUZÀ, *L'església parroquial de Santa Creu de Palma. Guia històrico-descriptiva*. Pròleg de Gabriel LLOMPART, Palma de Mallorca, Edicions Cort 2002, 184 pp.

A base sobretot de la documentació de l'AP, *Llibres de determinacions, Visites pastorals, Confraries i Consueta*, completada amb la de l'ADM (171-172), i la bibliografia (169-170), l'autor, portat pel desig d'informar el possible turista o les persones piadoses (38), resumeix la història del temple (9-31) i ressegueix cada una de les seves capelles, aportant a la menuda les corresponents dades arxivístiques, que sovint informen d'inscripcions (41, 45), de les corresponents confraries i de la devoció popular. També som informats de moments especials, com el de l'examen d'organista l'any 1730 (72-73), o de la dotzena de llibres de cor existents l'any 1529, o del «*Saltiri* de pergami escrit de ploma» el 1616 (88-89). El capítol dedicat a *Joiés, ornaments i mobiliari* es basa en inventaris del 1529 i del 1776, en rebre la parròquia ornaments, quadres i altres objectes procedents del col·legi de Sant Martí dels jesuïtes expulsats (141-144); un altre dels capítols informa de l'arxiu parroquial (147-152). — J. P. E. [18.203

Cosme AGUILÓ, *Sobre alguns topònims de Mallorca*, dins «Centenari Moll», 219-224.

«Notes que intenten aproximar-se a l'ètim o l'explicació d'uns pocs topònims de l'illa que el va veure néixer»: són ‚Vullmenor / Puigmenor‘, ‚Talis / Atalis‘, ‚Es Cap Pentiné‘ i ‚Mongofra‘; en són assenyalades les compareixences documentals anteriors al segle XIX en tot l'àmbit dels Països Catalans; i en general, la conveniència de tenir presents topònims del Nord d'Àfrica. — J. P. E. [18.204

Gabriel FIOL MATEU, *Mancor, Massanella, Biniarroi, Biniatzent. Notícies històriques 1601-1800*, Mancor, Ajuntament 2002, VIII i 350 pp.

Resultat d'escorcoll sistemàtic dels arxius de Palma de Mallorca (ARM, ACM, ADM, de l'AM de Selva i de l'AP de Mancor de la Vall), l'autor ha aplegat les notícies corresponents als segles XVII (1-162) i XVIII (167-345), començant en cada cas per les que es refereixen als barons o a la jurisdicció reial i als corresponents capbreus, seguint per les que afecten els molts aspectes comuns de la vida, resumides o textualment transcrits, i acabant amb les relatives a cada una de les quatre poblacions mallorquines. Són particularment dignes d'esment la narració del terratrèmol de Biniarroi els dies 24-29 de maig del 1721 (283-291), els nombrosos inventaris transcrits (128-131; 138-139; 149-150; 153-161; 245-246; 313-315; 315-317; 323-327; 343-345) o la llista de propietats mòbils o immobles (estims de riquesa) dels mancorins el 1689 i el 1764 (117-127; 303-312), dels massanellencs (135-136; 321-322), dels binarroiencs (147-148; 339-340) i dels de Biniatzent (151); no oblidem l'aixovar d'una pubilla el 1709 (226-227). També cal indicar la constatació que en el segle XVIII la violència havia disminuït. — J. P. E. [18.205

Mercedes GÓMEZ-FERRER, *Las murallas de Mascarell*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 213-234.

Refusada la versió segons la qual la muralla de Mascarell, tothora existent, havia estat construïda en temps de la (re)conquesta, és establerta la veritat avalada per la documentació notarial conservada a València, *Col·legi del Patriarca*: fou planificada i construïda en el moment en què els sarraïns, convertits al cristianisme sota pressió entorn el 1525, desertaren el lloc tornant musulmans a Alger; en conseqüència, Mascarell hagué d'ésser repoblat de cristians i

defensat de possibles atacs de pirates sarraïns: ho demostren en primer lloc el contracte, ben detallat, per a la construcció de la dita muralla, del 1553 (225-229) i els altres cinc documents, algun dels quals demostra que el mur almenys s'estava construint ja que els mestres d'obra es queixaven de no cobrar (299-233); el darrer document és la sentència judicial que, vista la fuga dels sarraïns, convertits en enemics de l'emperador, atribueix al senyor baronial, comte d'Oli-va, la plena propietat dels béns abandonats (233-234). — J. P. E. [18.206

Antoni PICÓ VIVÓ, *L'illa d'En Colom: Insula Salutis*, dins «Publicacions des Born. Treballs de la secció d'estudis», 6 (1999), 81-103.

Aquestes pàgines recreen l'ambient sanitari en què visqué Menorca i en particular Maó i l'Illa d'En Colom els anys 1786-1787, després que el rei d'Espanya i el bey d'Alger hagueren signada la Pau d'Alger amb l'alliberament de presos, molts dels quals arribaren a la dita illa. La Junta de Sanitat de Maó informà de l'estat de coses mitjançant circulars ací transcrites (82-92). És publicada en apèndix la *Nota de los enfermos bay en los hospitales del Lazareto de la Isla d'En Colom y progresos de sus enfermedades* (94-102). — J. P. E. [18.207

Miquel Àngel CASASNOVAS CAMPS, *Visions de la conquesta de Menorca. El tema de la conquesta dins la historiografia menorquina*, dins «Publicacions des Born», 8 (2000), 63-86.

L'autor resumeix les successives narracions i interpretacions de l'ocupació militar i presa de Menorca el 17 de gener del 1287 per Alfons II de Catalunya-Aragó. Les cròniques medievals catalanes serven memòria de la infeudació a Jaume I el 1231, narrada al *Llibre dels fets*; les de Bernat Desclot i Ramon Muntaner de la traïció del 'rais' de Menorca a Pere II el Gran el 1282 i la de Muntaner de l'ocupació i presa de l'illa el 1287, fets que per tradició oral, escrita durant el segle XIV, esdevingueren la *Crònica menorquina* publicada per Pere Miquel Carbonell; són narracions providencialistes amb la intervenció de sant Jordi i de sant Antoni Abat, però els fets narrats pertanyen, amb arguments definitius, a autèntica font històrica (64-69). En els segles barrocs, aquelles gestes formaren les *Notícies de Menorca antigues* i hom les aprofità per defensar la capitalitat de Ciutadella o les pretensions de certes famílies a títol de noblesa (68-72). Sota l'empenta de la Il·lustració, Joan Ramis i Ramis sotmeté a crítica les notícies anteriors en *Extracto del arreglo llamado el Pariatje...* i en les notes a *La Alonsoada* (72-75). En el segle XIX, Josep M. Quadrado introduí com a font la *Chronica* de Pere Marsili i emmarcà l'ocupació militar en el complex de les Vespres Sicilianes; i Cosme Parpal i Marquès, refusà les històries passades i cercà la veritat en la documentació d'ACA amb *La conquesta de Menorca en 1287...*, Barcelona 1901, amb novetats quant a la preparació de la presa i l'estructura nova de l'illa. Gabriel Llabrés i Quintana i Francesc Hernández Sanz insistirien a estudiar el període musulmà (76-78). Les monografies de darreries del segle XX insisteixen en l'època musulmana, el procés de colonització, les primeres institucions, l'economia i l'estructura de la propietat (79-82). — J. P. E. [18.208

Daniel CODINA I GIOL, *La música en el Santuari del Miracle. L'orgue, els organistes i altres músics*, dins «Oppidum. Revista Cultural del Solsonès», 2 (2002), 105-111.

És transcrita la *Concòrdia... entre els administradors de la casa de devoció de N. S. del Miracle i mestre Antoni Bordonos... sobre la fàbrica de un orgue...*, del 1593, transcrita de Solsona, AD, *Notaris* 74 (106); després, de l'ASantuari del Miracle, *Llibre de les deslliurades, Llibre dels mossos i Llibre de rebudes*, són assenyalades o transcrites les quantitats pagades per a reparacions de l'orgue (105-106), i les pagues dels organistes des del 1597, que tenien l'«obligació de ensenyar als escolans de dita Santa Casa de llegir i escriure» (108-111); les anotacions arriben fins a la segona meitat del segle XVIII. — J. P. E. [18.209

Enric BETRAN GONZÁLEZ, *De l'Aplec de Pasqua a la Fira del Miracle*, dins «Oppidum. Revista Cultural del Solsonès», 2 (2002), 121-127.

El *Llibre de les deslliurades* de l'ASantuari del Miracle documenta l'Aplec del Dimarts de Pasqua, també present en la resposta de Riner al *Cuestionario* de Francisco de Zamora. Per les quantitats incloses en el *Llibre* sabem que a mitjan segle XVIII era festa grossa amb sermó, música i àpat solemne. — J. P. E. [18.210]

Montserrat PAGÈS I PARETAS, *El conjunt monumental de Miralles i les seves pintures italianitzants*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 1 (1993), 253-262.

Llibres o documents antics permeten a l'autora de resumir les vicissituds històriques del convent augustinà de Miralles des de la seva fundació a començament del segle XV [però el 1432 no existia cap papa Climent VIII per a dictaminar res: 254]; d'aquell conjunt ara només es conserva la primitiva capella i part de les seves pintures murals, objecte d'aquestes pàgines, que en reproduïxen disset fragments; també transcriuen els noms llatins que identifiquen alguns dels personatges pintats (254-255). — J. P. E. [18.211]

Ramon TARTER I FONTS, *700 anys d'història del mas de Padrisa: aproximació històrica i arqueològica al mas de Padrisa i als seus habitants*, Moià, edició privada 2002, 28 pp.

La documentació relativa al dit mas, aplegada en arxius diversos, comença el 1289 i permet de resseguir les vicissituds de la propietat útil i la diversa amplitud de les terres vinculades al mas, sobretot a través del capbreu del 1658, d'una banda, i la successió dels hereus malgrat les transmissions per línia de pubilla o per manca de descendència, des del 1293 fins al 2002. — J. P. E. [18.212]

Luis ARCINIEGA GARCÍA, *Santa María de la Murta (Alzira): artífices, comitentes y la 'damnatio memoriae' de D. Diego Vich*, dins «Actas del Simposium: La orden de San Jerónimo y sus monasterios», El Escorial 1999, 269-292.

Pàgines que precisen la feina dels mestres d'obres Pere Compte i Joan d'Alacant per encàrrec del marquès de Zenete, només conegudes per referència. — J. P. E. [18.213]

F. Xavier RIVERA SENTÍS, *Lo fet d'en Ponç d'Oluja*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 39-68.

Aquestes pàgines es basen en l'acta notarial de danys causats per l'host de Cervera en el castell de les Oluges Jussanes, conservada a Cervera, AHC, *Llegat Dalmases*, transcrita en les pàgines 64-68: permet d'assistir a la revenja oficial (procés veïnal o de defensa) de la vila de Cervera per una injustícia comesa per Ponç d'Oluja en béns i bèsties de càrrega i en segrestar un mosso d'un cerverí; i a la destrucció de tot allò que la dita host trobà en el castell de Ponç d'Oluja, cosa que permet de conèixer la seva distribució i parament interns el 1415 (46-57); consta l'existència d'un «cofret despanyat, en lo qual no havia romàs sinó unes poques d'escriptures de paper» (68). — J. P. E. [18.214]

Juan Antonio BARRIO BARRIO, *Las élites políticas urbanas en la Gobernación de Orihuela. Los sistemas de creación, acceso y reproducción del grupo dirigente en un territorio fronterizo*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 777-808.

La conquesta militar del Sud del País Valencià i les guerres amb Castella del segle XIV obligaren la Corona a assegurar la possessió del territori mitjançant concessions als qui havien contribuït a la conquesta i l'havien mantinguda davant Castella, els quals constituïren el nucli bàsic de l'autoritat municipal, el dels cavallers i equiparats, qui, en la seva funció representativa, proclamaren la seva pertanyença i fidelitat a la 'nació catalana' durant la primera meitat del segle XV (786); obligats a la defensa amb cavall i armes, es veurien reconeguts per Martí l'Humà en precisar el concepte 'd'home honrat' (790), al qual tingueren accés en moments determinats de puixança econòmica els fabricants de drap (794-795); de fet, els càrrecs ciutadans foren acaparats per vint-i-dues famílies de cavallers (797). La normativa reial d'insaculació contribuï a perpetuar el poder en les mateixes mans (800-805). No mancaren estratègies d'exclusió, des de les bandositats, la multiplicació de consellers de mà menor, l'exili, etc. (806-807). La documentació de base es troba a l'AM d'Oriola, *Contestador i Còdice. Libro de privilegios de Orihuela*; ARV, *Reial*; ACA, *Canc., reg.*, i Madrid, AHN, *Privilegios*. — J. P. E. [18.215]

Fèlix BRUGUERA LIGERO, *La fauna en la toponímia d'Osor*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 209-220.

Encara que per raons d'espai l'autor no indiqui la documentació en què basa la seva recerca (211), en reportar els topònims d'Osor derivats d'animals salvatges o domèstics, assenyalava l'any en què el troben documentats, normalment en temps moderns, però en algun cas, com ,ses Palomeres = ipsas Palumbarias' ja el 951 (215-217). — J. P. E. [18.216]

Ramon PLANES I ALBETS, *El retaule de Palau Sacosta contractat entre Joan Sarriera i el pintor basc Martí Joan (Girona, 1498)*, dins «Esudis i Documents dels Arxius de Protocols», XX (2002), 165-170.

Partidari de Joan II en la Guerra amb Catalunya, i per això batlle general de Catalunya, el 1495, en representació dels caps de casa de Palau, Joan Sarriera contractà la construcció d'una nova església, per a la qual el 1498 també era decidida la d'un nou retaule, a honor de la Mare de Déu i de sant Miquel Arcàngel; el contracte es conserva a Girona, AH, *Miquel Renard*, ací transcrit (174-176); el dit retaule no és altrament documentat, però les condicions del contracte permeten de reconstruir-lo. — J. P. E. [18.217]

Emili GIRALT I RAVENTÓS, *Tècniques, rendiments, mutacions agrícoles i aspectes agrosocials del segle XVIII. L'exemple d'una finca del Penedès*, dins «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols», XX (2002), 229-321.

Ultra les dades ofertes pel *Cadastr* del 1727, que són punt de referència, aquest estudi es basa en Vilafranca del Penedès, Arxiu de Protocols i sobretot en l'arxiu familiar Montaner de la Carretera (Sant Pere de Ribes), i en concret en la documentació relativa al Mas Torrents o Cal Bruna, on destaca la *Nota de notas*, de Miquel Bruna (Castellví de la Marca i Santa Margarida), i en general l'abundància de dades entre el 1759 i el 1790 (230-231). Les primeres pàgines ens informen de les variants introduïdes durant el segle XVIII en les extensions respectivament dedicades a cereals, a vinya i a bosc, en detriment del primer i sobretot del darrer, per arrancades de terres destinades a la producció de vi (230-240), que, de més a més, representà la novetat econòmica de trobar-se inclosa dins xarxes internacionals de comerç, amb fortes oscil·lacions de preus (240-261). Una segona secció ens innova de la successiva elevació social d'un gavatx, Pere Bruna, arribat a Vilafranca abans del 1640, el nét del qual, també Pere, el 1686 pujava de masover a propietari d'Els Torrents; el fill d'aquest, també Pere, arrodona la propietat amb noves adquisicions, com la del veí mas dels Pous el mateix any (262-269). L'esmentada *Nota de notas* i el *Llibre vell de notas*, permeten de refer tota l'estructura d'una 'família'

durant la segona meitat del segle XVIII, en la qual entren no sols els individus lligats per matrimoni o consanguinitat, ans també les altres famílies entrelaçades per casaments i dots, i els mossos i minyones que conviuen amb la família, els masovers o els treballadors de temporada, com les de segar i batre (269-294); assenyalen les notícies relatives al fet que la mateixa família, i en concret el ,paterfamilias' assegurava a la mainada el primer ensenyament, perfeccionat a les escoles de Vilafranca del Penedès, que els nois freqüentaren durant quatre o cinc anys (276). L'exposició s'acaba amb un esbós personal d'En Miquel Bruna (295-300) i és completada amb quinze quadres sinòptics (302-321), després que dins l'exposició alguns aspectes fossin sintetitzats en gràfics. — J. P. E. [18.218

Alícia MARCET, *Du Consulat de Perpignan*, dins *Ciutat - poders*, 263-266.

La *Carta de Perpinyà* del 1197 no assenyalen el grup social d'on han d'ésser extrets els cònsuls. Ho faria Jaume I el 1262 en distingir les tres mans i els cinc cònsuls, amb un consell de dotze membres des del 1273. Pere III el 1346 precisaria les funcions dels diversos càrrecs i el 1449 la reina Maria promulgava la *Forma nova de regiment* i sorgia el *Llibre de la matrícula*, on havien de constar tots els elegibles per insaculació. El 1601, els ,burgesos honrats' (mà major) eren acceptats en la Confraria de Sant Jordi i els nobles en la mà major. El càrrec de cònsul, ple de responsabilitats, s'anà morfonent després de l'annexió a França fins a convertir-se en fantasia. — J. P. E. [18.219

Michelle ROS, *Le statut des habitants de Perpignan du XIIe siècle à la Révolution française*, dins *Ciutat - Poders*, 429-434.

Aquestes pàgines són, segons l'autora, «compilation des sources concernant le statut des habitants de Perpignan», sobretot a partir dels *Llibres verds* de l'Arxiu Comunal dipositat en els ADPO: a partir de la *Carta de Perpinyà* del 1197 i dels successius privilegis reials, el conjunt de drets i deures del veí de Perpinyà s'anà precisant en el segle XIV. Hom exigia una residència efectiva amb la família almenys un terç de l'any i en les quatre festes anyals, i el jurament de fidelitat al rei i a la comunitat; així, amb consentiment dels cònsuls, el veguer atorgava el veïnatge i hom es plevia de tots els drets veïnals (defensa, ús d'emprius, participació en les eleccions, exempció de molts drets reials), però calia satisfer les talles i complir les ordinacions. — J. P. E. [18.220

Raymond SALA, *La Jérusalem céleste dans la ville: XIIIe et XIVe siècles, XVIIe et XVIIIe siècles*, dins *Ciutat - Poders*, 449-456.

Pàgines basades en estudis ja publicats, en llibres de memòries contemporànies i en documentació de l'ADPO, sèries G, 2J i 3E. Com arreu a Europa, en el Perpinyà medieval i barroc l'espai urbà era sobretot un espai religiós –també un espai d'art–, amb Sant Joan i les altres tres parròquies, i amb tots els monestirs i convents d'ordes religiosos nascuts en els segles medievals, on hom endevina una espiritualitat serena, sense que hi manquin manifestacions d'espiritualisme o d'escatologisme radical, i on els testaments són sensibles a totes les necessitats del veïnatge (451); en començar el segle XVII es multiplicaven els convents de la contrareforma i Sant Joan era elevat a catedral (452); triomfaven els retaules barrocs, les processons, sobretot les de Setmana Santa i de Corpus (453-454), i les festes amb motiu de canonitzacions; se'n feien ressò en els seus diaris Jeroni Cros i Pere Pasqual (455), i els testaments de tots els estrats socials, que sobreixien de misses per a difunts (456-457). — J. P. E. [18.221

Gilbert LARGUIER, *Fiscalité et institutions à Perpignan (XIIe-XVIIIe siècles)*, dins *Ciutat-Poders*, 435-448.

Tema pràcticament inèdit, tot i que gran part de la *Carta de Perpinyà* del 1197 és dedicada a «L'Obra de la muralla de Perpinyà», car la dita obra pressuposava una fiscalitat i aquesta s'havia de trobar almenys en un protomunicipi. Amb Jaume I, de més a més, s'instaurava una fiscalitat reial (437-438); com la municipal, era refractària a les exempcions, i així, qui no paga «sia gitat de la comunitat de la vila» (438); la fiscalitat comportava la distribució demogràfica en tres mans per a les impositcions i els càrrecs de 'talladors, collidors i oïdors de comptes' (438-439); la tensió entre vila i rei i entre vila i exempts, fou modificada amb els reis Trastámara que enfortiren la intervenció reial (442-443); en abandonar Perpinyà els francesos el 1493 deixaren les finances municipals en situació catastròfica (444-445), redreçada els anys 1498-1512, en què retornà l'autonomia anterior, pròpia de les poblacions catalanes (445-446). Sota sobirania francesa, els recursos comunitaris foren totalment destinats a necessitats militars, a construcció de casernes i a retribució d'oficials (444) per impositció dels 'intendants', que controlaven les comunitats i llur gestió econòmica; des del 1749, en canvi, els cònsuls comptarien amb l' 'impariatge' per a les obres públiques i la universitat. Hi ha quadre d'entrades dels diversos impostos municipals per als anys 1689-1788 (445), basat, com tot l'estudi, en els ADPO, 112EDT. — J. P. E. [18.222

Michel CADÉ, *Nouveaux pouvoirs municipaux à Perpignan: enjeux et stratégies (1789-1793)*, dins *Ciutat - Poders*, 459-478.

Exposició dels esdeveniments que capgiraren la municipalitat de Perpinyà els anys de la Revolució francesa, començant pel *Cahier de doléances* dels delegats de la vegueria de Rosselló i Vallespir als 'États Généraux', i seguit pel nou consell municipal, les eleccions de gener-febrer 1790, que volien mantenir els privilegis municipals i el Consell Sobirà (quan l'Assemblea General de París ja havia decidit la divisió de França en departaments), pel triomf dels partidaris del nou ordre al Rosselló (472), pels resultats basculants de les successives eleccions municipals, fins que el 26 d'octubre del 1793 (473-477) la revolució suprimia tots els poders inferiors i durant més d'un segle les autoritats municipals serien designades pel govern central (478). Ultra els estudis sobre el tema, l'autor es basa en la documentació municipal de l'ADPO, on es conserven proclames, preses de posició, acusacions i defenses d'aquells moments tèrbols. — J. P. E. [18.223

Joan PEYTAVI DEIXONA, *Els immigrants al Perpinyà modern: el pes demogràfic i el poder integrador dels Occitans*, dins *Ciutat - Poder*, 395-406.

Els llibres parroquials de matrimonis, de Perpinyà, Arxiu Comunal, ara a l'ADPO, són la base per al coneixement del fet i de la consistència numèrica de la immigració gavatxa a la vila entre el 1595 i el 1674, dades concentrades en quadre sinòptic per a cada una de les parròquies perpinyaneses: eren el 16'81% a Sant Joan, el 18'45% a Sant Jaume, i el 15'51% a Sant Mateu. — J. P. E. [18.224

Eva SERRA I PUIG, *Perpinyà a les Corts catalanes del 1599*, dins *Ciutat - Poders*, 333-345.

Quarta d'entre les trenta-cinc poblacions catalanes incloses en el braç reial de les corts (amb Cotlliure, Vilafranca de Conflent, Salses, Tuïr, el Voló i Argelers), Perpinyà era representat per tres síndics, dos dels quals foren nomenats respectivament habilitadors i redactors de constitucions, capítols i actes de cort (333-335); la representació dels comtats (20% del total) era superior a llur demografia (7'26% de la de Catalunya). Les actes d'aquelles corts, conservades a Barcelona, AHCB, *Consell de Cent*, XVI-77, i a l'ACA, *Generalitat*, reg. 1046, fan conèixer amb

detall l'actuació d'aquells síndics en el tema dels drets senyorials, en el de la lluita de jurisdicció i drets reials a mans de barons, en el de les insaculacions a les bosses de la Generalitat, en l'afer dels pedrenyals i en punts discutits dins el braç reial. Per la seva banda, Perpinyà obtenia que els seus ciutadans honrats fossin equiparats als de Barcelona [cf. resum següent]. — J. P. E. [18.225]

François-Paul BLANC, *Un privilège municipal catalan à l'épreuve du droit français: les bourgeois nobles de Perpignan et le second ordre, 1659-1789*, dins *Ciutat - Poders*, 385-394.

Els ciutadans honrats catalans no tenien paral·lel en dret nobiliari francès; els burgesos honrats de Perpinyà, tampoc, tot i que eren considerats milites - cavallers sense ésser-ho. Però llur estatut fou confirmat per Lluís XIV (387-389). Sorgit el problema de si a França es podien considerar nobles (posició que defensà l'abbé Josep Xaupí en el seu *Recherches historiques sur la noblesse...*, París 1763), una declaració oficial del 1768 resolgué el contenciós a favor del reconeixement (390-394). — J. P. E. [18.226]

Didier BAISET, *L'entrée et le séjour de Louis XIV à Perpignan: un geste politique*, dins *Ciutat - Poders*, 371-383.

L'abril del 1660, Lluís XIV passà cinc dies (10-14) a Perpinyà. Les implicacions polítiques de la visita són resumides a partir d'allò que els autors han detectat en d'altres de similars dels reis francesos (272-276); els detalls de l'estada, perduda la crònica oficial que es conservava a Perpinyà, ADPO, IC 1531, es basa en les *Memòries de mossèn Curp, rector de Vilallonga dels Monts*, ara a l'arxiu esmentat 178 EDT, 1, on tot, religió inclosa, s'encaminava a exaltar la figura del rei, de la reialesa i del regne de França. En representació de la vila, els cònsols li oferiren un sarau (377); durant aquells dies els reis insistiren en demostracions de religiositat catòlica (380-382). — J. P. E. [18.227]

Antoine de ROUX, *Perpignan, les auteurs du développement urbain au temps de la place forte*, dins *Ciutat - Poders*, 267-274.

La documentació i els plànols conservats a Simancas, Torino, Berlín i sobretot a París, BN, *Étampes, Cartes, Plans*, a la *Bibliothèque* i als *Archives du Génie*, i a *Perpinyà*, BM, i ADPO, permet a l'autor d'assistir a la progressiva reducció de la superfície ciutadana (70 hect. el 1343, 45 el 1640), víctima de les exigències de la defensa militar, que seguí imperant sota sobirania francesa; però la responsabilitat dels projectes deixà de pertànyer al governador militar i passà a mans del representant civil del poder reial, i així, ultra els ordes religiosos de la Contrareforma, des de començaments del segle XVIII, les prioritats s'allunyaren de la defensa i es concentraren en la lluita contra les inundacions (construcció de preses i de ponts) i en la xarxa de comunicacions, malgrat les enveges entre els responsables de l'administració reial. — J. P. E. [18.228]

Fernand-Gérard BELLEDENT, *La ville et le pouvoir intellectuel: les sociétés savantes de Perpignan au XIX siècle*, dins *Ciutat - Poders*, 479-485.

D'aquestes pàgines dedicades al segle XIX n'extraïem les informacions següents: en la segona meitat del segle XVIII, conseqüència de la Il·lustració, la monarquia francesa organitzà biblioteques públiques d'universitat en tres ciutats frontereres de França, una de les quals fou Perpinyà (480); durant el segle XIX, hom promogué des del govern central entre el 1819 i el 1829 la «Société Royale d'Agriculture», que també féu alguna «incursion dans la littérature historique» (461); i ja dins la política d'afavorir les «sociétés savantes» era constituïda a Per-

pinyà el 1842 la «Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales», la secció quarta de la qual era dedicada a la història, a l'arqueologia i a les belles arts; el seu butlletí, cada vegada més decantat a temàtica historicoliterària en independitzar-se les branques de ciència i tècnica, publicà treballs, entre d'altres autors, de Bernard Alart, Brutails, Calmette, Puiggari, Torreilles i Vidal (485). — J. P. E. [18.229]

Narcís IGLÉSIAS FRANCH, *Notes sobre llengua i Església al Rosselló (segles XVII-XVIII)*, dins «Misc. Prats, II», 89-102.

L'autor aplega en aquestes pàgines notícies documentades sobre la utilització de la llengua catalana en dues activitats eclesiàstiques com són el catecisme i la predicació després de l'annexió dels Comtats a França; els sínodes diocesans d'Elna obliguen a ensenyar la doctrina en català, d'acord amb les Constitucions dels Concilis Provincials de Tarragona (90-91); amb l'excepció de la catedral de Sant Joan (Perpinyà) des del 1676, la predicació seguí en català, tant la de la clerecia indígena com la dels religiosos que hi anaven des del Principat; encara en ple segle XVIII, el 1738 els jesuïtes, introductors del francès, elaboraven un *Estil y forma que guardan los PP. de la Companyia de Jesús en las misiones que fan en los comtats de Rosselló, Conflent y Cerdanya* (96); els primers anys de l'ocupació àdhuc el poder reial reconeixia la necessitat de predicació en català (97); aquests documents i tots els relatius a ordres religiosos són de Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, i de Perpinyà, ADPO, sèries 1B, 2B i 1C; la política reial, immediatament efectiva, fou la de separar els convents de la respectiva congregació o província de Catalunya i d'agregar-los a les de França; tot i les dificultats, el 1791 en un catàleg general de llibres dels convents rossellonesos, la presència dels catalans era gairebé inexistent (98-101). — J. P. E. [18.230]

Alain AYATS, *Perpignan sous Louis XIV: une place de guerre; une ville dans la guerre*, dins *Ciutat - Poders*, 347-379.

Les successives sobiraniaes han considerat Perpinyà peça clau per a la defensa del propi territori, en direcció Nord o contra el Sud. Això no obstant, després de l'ocupació francesa del 1642 i de la Pau dels Pirineus, del 1659 al 1667, «le Roussillon est une province quasiment laissée à l'abandon» (348-351), cosa que demostren els inventaris dels castells reials del 1661; el 1665 per primera vegada, el govern de París donà ordres de reforçar la defensa (651-652). Només el 1667-1668, amb motiu de la Guerra de Devolució, Lluís XIV decidí d'assegurar les possibilitats de guerra defensiva, però la situació real seguí essent deplorable i hom es limità a controlar els moviments ciutadans (355-357). La invasió espanyola del 1674-1678 s'aturà per les malalties d'ambdós exèrcits (358-360). Després hom planificà una defensa reial centrada en dos punts, Perpinyà i Mont-Lluís, cosa que obligà a resoldre tota mena de problemes (361-365); el 1680 foren signats els contractes per a la construcció de la «ville neuve de Perpignan» (367), però la concentració de soldats i de mà d'obra provocà tota sort de problemes, davant els quals Lluís XIV obligava a assegurar la integritat del regne de França. La documentació de base es troba sobretot a Vincennes, Service Historique de l'Armée de Terre, i a Perpinyà, ADPO. — J. P. E. [18.231]

Michel BRUNET, *Pouvoirs des villages, pouvoirs sur les villages en Roussillon au XVIIIe siècle*, dins *Ciutat - Poders*, 407-413.

L'autor considera 'pobles' els que no arribaven a 2000 habitants, és a dir, tots menys Perpinyà, i a base de la documentació dels ADPO, 1C i 2B, intenta de veure clar el funcionament real de les institucions vilatanes. La primera, el consell general de tots els caps de casa, on tot-hom tenia vot i veu i on es prenen les decisions que determinaven la vida de la comunitat. L'e-

xecutiu era constituït per tres cònsuls, representants de les tres mans; certs afers tenien responsable propi: clavari, hospitaler, mostassaf. De fet era un contrapoder senyorial, que anà obtenint la titularitat dels serveis públics i dels béns comunals. El perill real fou el poder reial amb les seves intromissions constants i el triple intent de posar a la venda els càrrecs municipals, càrrecs que els comuns compraren en bloc; convertí els cònsols en recaptadors del vintè i els utilitzà per a la persecució de bandolers. Les despeses es destinaven sobretot a l'escola, al metge, i a la parròquia. — J. P. E. [18.232]

Serge BRUNET, *L'Hospice de France et la frontière des Pyrénées, XIVe-XIXe siècle*, dins «Pyrénées. Bulletin pyrénéen», núm. 206 (2001), 161-195.

L'autor afirma que s'ha limitat a col·locar algunes fites en la història d'aquell hospital, ubicat entre Benasque i Banyeres, que en el curs dels segles tingué repercussions nombroses a la Val d'Aran, des de les ocupacions militars a l'aprofitament de pastures, resumides en les pàgines 169-180, a base de documentació d'ACA, *Canc., reg.*, ja publicada per Joan Reglà i Campistol, de l'AHC de la Val d'Aran, i dels Archives Diplomatiques i de l'Armée de Terre francesos, completades per les informacions aplegades per Francisco de Zamora, inèdites a Madrid, Biblioteca de Palacio (175). — J. P. E. [18.233]

Pere BESERAN, Rosa ALOY, *Notícia sobre la procedència del retaule de Santa Úrsula de Joan Reixac*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 2 (1994), 145-150.

El dit retaule, ara al Museu Nacional d'Art de Catalunya, de Barcelona, consta procedent de Cubells (la Noguera). L'autoria de Joan Reixac és documentada per la inscripció existent als peus de la santa titular (146-147); la procedència de Poblet es basa en la descripció que l'abat Vicenç Prada integrà en el seu *Sepulcros de la Casa Real de Aragón*, títol reproduït en diverses còpies manuscrites, una de les quals a Poblet, obra segurament basada en les *Antiguales de Poblet* del 1587 (146-147). — J. P. E. [18.234]

Francesc ROIG i FERRAN, *Tres fills de la Selva del Camp esdevingueren monjos del monestir de Poblet*, dins «Butlletí del Centre d'Estudis Selvatans», 6 (2002), 19-32.

El primer és Jaume Pallarés, abat els primers anys de la Guerra dels Segadors (22-27); són recordats episodis de la seva posició en la contesa i transcrits fragments de correspondència amb el virrei francès, Henry de Lorraine, el 1646, on demanava que pagués els soldats (23). — J. P. E. [18.235]

Joan DOMENGE i MESQUIDA, *La creu de Porreres i l'argenter Antoni Oliva* (Patrimoni Porreres, 4), Porreres, Ajuntament 2002, 72 pp.

Documentat l'encàrrec a l'argenter Antoni Oliva en instrument notarial de l'AC de Mallorca, de fa sis-cents anys, datat el 27 març 1400, ací traduït al català i analitzat també des del punt de vista dels honoraris de l'artista (37-46), l'autor enceta el seu estudi recordant les tres peces cabdals del tresor parroquial de Porreres: l'arqueta-sagrari (10-18), el reliquiari de la Veracreu (18-20), i la creu processional (21-25); per l'escut, sabem que l'arqueta és vinculada a la família dels Rossell [i potser al cardenal Nicolau Rossell] (14-16 i 42-46). L'atenció de l'autor se centra en els aspectes tècnic (47-52) i artístic de la creu i en la personalitat i l'obra de l'argenter que la construï, Antoni Oliva (27-36), ací comparat amb contemporanis seus. Les representacions dels esmalts es basen en les narracions evangèliques, també d'evangelis apòcrifs (55-56). Hi ha abundants fotografies dels objectes i bibliografia (68-71). — J. P. E. [18.236]

J. F. BALLESTER-OLMOS Y ANGUIS, *Dom Guillem de Aguiló, primer señor de Rascanya. Su vida y linaje (Genealogía de los barones de Petrés)*, dins «Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana», LVIII (1997 [2000]), 99-161.

Procedent del llinatge dels Aguiló, ramal dels Cervera, al qual en el *Llibre del repartiment* Jaume I assignà l'«alqueriam de Rascanya», delimitada en un document de Pere III el Cerimoniós del 1371 (99). Guillem d'Aguiló pertany a una raguèlia ací reconstruïda des de la conquesta de Cervera entorn l'any 1000 (101-105), que esmena la versió donada per Martí de Viciana (106-107). En el segle XII els Aguiló intervingueren col·laborant amb Robert Bordet en la repoblació de Tarragona en consolidar-se la seva reconquesta, i crearen nova branca familiar (108-118); ja en el segle XIII Guillem d'Aguiló col·laborà amb Jaume I en la conquesta de València, tal com el rei fa constar en el *Llibre dels fets*, prengué la iniciativa en algunes operacions bèl·liques, per les quals el rei el castigà fins i tot llevant-li drets de delme (132-133), però s'afincà en el nou regne, gràcies a les donacions reials (119-130) i sembla que morí canonge de Tarragona (135). A base de seccions diverses de l'ARV, de l'ACV, de l'ACA, *Pergamins*, l'autor refà les successives generacions i desviaments del títol a la baronia de Petrés, fins a arribar als darrers anys del segle XX (136-155). Hi ha arbre genealògic en desplegable entre les pàgines 156-157. — J. P. E. [18.237

Roser PUIG TÀRRECH, *Aprenents alcoverencs al Reus del darrer quart del segle XVIII (1773-1793)*, dins «Butlletí. Centre d'Estudis Alcoverencs», núms. 97-100 (2002), 8-11.

El buidatge sistemàtic dels fons notariais de Reus, ara a Tarragona, AH, ha proporcionat vint-i-un contractes d'aprenentatge, nombre que col·loca Alcover al cim de les poblacions que enviaven aprenents al cap de comarca; gairebé la meitat, nou, trobaren feina en el ram de la construcció, en qualitat de manobres; també són indicats els procedents de les tres comarques de l'Alt i del Baix Camp, i del Tarragonès (9). Hi ha llista nominal dels aprenents i transcripció d'un contracte del 1778 (10-11). — J. P. E. [18.238

Francisco CASTILLÓN CORTADA, *Ritos de admisión y profesión de los canónigos de Roda de Isábena (Huesca)*, dins «Aragonia Sacra», XIV (1999 [2000]), 7-22.

Tal com consta per la documentació de Lleida, ACat., *Armari B, Fons de Roda*, i per investigacions ja publicades, l'església de Roda d'Isábena acceptà la vida comunitària aquisgranesa a darreries del segle XI, el 1092. El ritus de la introducció de nous membres és ací exposat a base d'una acta d'elecció del 1692, del mateix arxiu, *Prestatge 6. Notarials* (12-13). Són transcrits en apèndix, cinc actes capitulars d'altres tantes sessions d'aquell capítol, dels anys 1283, 1308, 1313, 1315 i 1337, una decisió de les quals consistia a establir una quantitat donadora als membres del mateix que fossin enviats a estudiar (14-22, en particular 21). — J. P. E. [18.239

Pablo de la FUENTE, *Aigua, ciutat i territori a la Roses renaixentista*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», 35 (2002), 351-372.

En els corresponents lligalls de Simancas, AG, i bibliografia específica publicada, l'autor esbrina el sanejament urbà de la Roses cinc-centista, prevista i parcialment duta a terme per l'arquitecte Giovanni Battista Calvi: d'una banda, el redreçament de la Trencada i una rasa oberta a mitjan segle XVII al bell mig del fossat per evitar el paludisme; de l'altra, els col·lectors de la xarxa del clavagueram. De més a més, reivindica la idea que els treballs de Calvi a Roses traeixen una manifesta inclinació a revalorar arqueològicament l'antiga Rhode. Hi ha plànols. — J. de P. [18.240

Pablo de la FUENTE, Bella et difesa: *Noció artística, essència filosòfica i raó matemàtica a la Roses renaixentista*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», 35 (2002), 413-423.

Per un seguit de raons, entre les quals tenen un gran pes les de tipus matemàtic i filosòfic que «apunten cap a la perfecció d'aquesta forma» pel fet de contenir el nombre d'or, l'autor reivindica que la fortalesa de Roses és pentagonal. Gràcies a un esborrany de Giovanni Battista Calvi, ací publicat, en el llibre de l'obra es pot descobrir un perfil en l'elevació d'una de les portes, motivat pel desig de donar-li la mítica i humanística proporció àuria. — J. de P. [18.241

Laura VERNON, *La terre et les hommes en Roussillon aux XIIe et XIIIe siècles. Structures seigneuriales, rente et société d'après les sources templières*, Aix en Provence, Publications de l'Université de Provence 2001, 252 pp.

Reelaboració de tesi doctoral, presentada a la Universitat de Provença el 1994. L'autora la defineix «une thèse dont les ambitions ont été déterminées par la nature des sources» (8); aquestes són presentades en les pàgines inicials: el *Cartulari de Mas Déu* és la principal de les manuscrites, amb els seus 850 documents; a Perpinyà, ADPO, el *Cartulari* és acompanyat per altres dos-cents setze documents de la sèrie B, no classificats, i per d'altres, més locals, de la mateixa sèrie; el ms. 1062 de la Biblioteca de Montserrat és un capbreu dels senyorius del Temple en les terres de la Corona catalanoaragonesa; a l'arxiu departamental de Perpinyà, sotssèrie IB, hi ha els capbreus del rei de Mallorca posteriors a la Croada contra Catalunya, a la qual també pertanyen els dos *Liber feudorum* A i C, amb documents dels anys 976-1341; el *Fonds Fossa* (sotssèrie 12J) conté set volums amb un miler de còpies transcrits de documents del mateix arxiu. Afegim-hi publicacions diverses de documents, d'entre les quals destaquen les de Bernard Alart i Francesc Monsalvatge (17-22). A base d'aquesta documentació, l'autora ha dibuixat la fesomia d'un senyoriu templer particular, amb l'atenció posada en les característiques d'aquest i d'altres senyorius rossellonesos i dels països veïns al s. XIII, amb els seus punts discutits com definició i ubicació del feu, concentració de l'habitat i mutacions socials i jurídiques en uns segles de clara empena demogràfica i econòmica en gran part basada en les percepcions senyorials, manifestades en institucions jurídiques, en vocabulari propi i àdhuc en les denominacions personals, que passaren d'un a dos noms. Recordats els estudis anteriors (13), l'autora resumeix les dades sobre la formació de les cases templeres al Rosselló, tant des del punt de vista de les comunitats i dels seus membres, com de la formació del patrimoni territorial i del seu impacte en la societat rossellonesa (23-57). Segueix el capítol dedicat al marc jurídic del senyoriu (en la vila, en el castell i en el mas) i a les formes de repartiment dels drets senyorials (59-103). El capítol terç estudia les relacions i estructures dels rèdits senyorials a partir dels diversos béns, tal com consten en particular en els capbreus, capítol ben ric en dades demogràfiques (105-164). El capítol quart, finalment, informa d'alguns aspectes de la societat rural vista amb els ulls dels poderosos, on és tocat el problema del vassallatge al Rosselló, amb dades sobre l'estratificació social (164-202). Hi ha bibliografia (207-215), llistes de preceptors de les cases templeres, d'escrivans i de comtes de Rosselló (217-222), i transcripció de documents del *Cartulari* sobre alguns dels temes principals de la investigació (223-231), pàgines amb croquis del Rosselló (232-242) i taula toponomàstica (243-246). — J. P. E. [18.242

Òscar JANÉ CHECA, *Estructuració social i política del Rosselló després del 1659: el posicionament d'una societat enfront de l'annexió a la monarquia francesa*, dins «Revista de Catalunya», núm. 170 (febrer 2002), 9-23.

[Les idees exposades en aquestes pàgines són les conegudes dels nostres lectors per les notícies bibliogràfiques dedicades a dos títols del mateix autor en el volum anterior d'aquest anuari, XXII (2003), 883, núms. 17.550 i 17.551]. Són particularment documentades en els Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals, 2B i 1C, les intencions assimilistes a la llengua i cultura franceses posades per la corona en els col·legis de jesuïtes i 'petites écoles' (16-17)

[s'ha esmunyit alguna mostra de mala traducció del francès: «per rebre el sermó recíproc dels seus súbdits» (13, línia 9): «per rebre el jurament» (serment!)...]. Hi ha bibliografia (22-23).
— J. P. E. [18.243]

Carme i Montserrat SANMARTÍ i ROSET, *La comunitat de preveres de Sallent durant la segona meitat del segle XVIII*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XIII (2002), 47-60.

Recordades les comunitats de preveres en general i la de Sallent en particular, i en base de documentació de l'AD de Vic, l'autora n'estudia el funcionament interior, descrivint el conflicte que esclatà el 1752, per l'expusió de Silvestre Riera davant problemes derivats de la rebaixa de l'interès dels censals el 1750. Les investigacions impulsades pel bisbe permeteren d'establir que hi havia hagut opacitat en les dades econòmiques i ocultació de rendes; és analitzat un informe fet pel batlle de Sallent a petició del bisbe, on eren assenyalats alguns excessos i comportaments impropis d'eclesiàstics de cinc membres d'una comunitat de divuit, que incidien en negligència, per no parlar d'irregularitats, de tot el conjunt. Són estudiats els llevadors de comptes de Marc Santmartí per als anys 1775-1780, considerats ja poc clars en la visita pastoral del 1776: mancaven anotacions i s'indicaven de forma massa sumària les entrades i eixides. Les autores conclouen que existia una estratègia volguda per la comunitat per repartir diner ocult entre els residents. — J. de P. [18.244]

J. V. GÓMEZ BAYARRI, M. del Carmen AURA BUSÓ, *Toponomàstica de Sant Mateu, San Jorge, San Rafael del Río, Xert o Chert, la Salzadella y Rossell*, dins «Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana», LVIII (1997 [2000]), 223-253.

Els autors basen llur aplec en el *Llibre del repartiment del Regne de València*, en les *Cartes de poblament* i en altra documentació, sobretot medieval, relativa a la zona Nord de la província de Castelló; recorden les diverses grafies que el respectiu topònim ha tingut en el llarg del temps posterior a la (re)conquesta i fan constar el nom oficial actual; fora del cas del suposat 'San Jorge' que és 'Sant Jordi del Maestrat' i era al començament 'Mas dels Estellencs' (235-237), i San Rafael del Río, batejat així en fer-se independent de Traiguera el 1927 i per tant sense nom anterior (237-238), tots els altres són documentats amb el topònim tradicional, que és l'actual.
— J. P. E. [18.245]

Miquel BORRELL i SABATER, *L'evolució de la xarxa assistencial: l'hospital de Santa Coloma de Farners (XVI-XX)*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 167-209.

Per als segles XVI-XVIII, l'Hospital de pobres de Santa Coloma de Farners és conegut per documentació de la casa de Híjar, ara a Saragossa, Diputació, *Fondo Híjar*, i per documentació notarial tant de Girona, AH, *Notaria de Santa Coloma*, com de Barcelona, AHPB, i de la Bisbal, AHC, *Fons Cruïlles*. Ultra la notícia que una sala servia d'escola de minyons, existeix el paràgraf dedicat a l'hospital en les *Ordinacions municipals* del 1609, un estat de comptes dels anys 1750-1759, un inventari contemporani on consta «una caxeta petita per tenir papers», i en la segona meitat del segle XVIII la complicada documentació entre les diverses instàncies implicades, generada pel projecte de construir un hospital nou, que només començà de funcionar el 1807 (167-174). — J. P. E. [18.246]

Frederic RIBAS, *Les llandes de Santa Pau. Quan les pedres parlen*, dins «Revista de Catalunya», núm. 170 (febrer 2002), 24-29.

Aplec d'inscripcions esculpides en les llindes de portes i finestres de la dita població, ací transcrites. Són escrites algunes en català, d'altres en llatí, normalment datades en els segles XVI o XVIII; moltes expressen la melangia d'haver amb la mort de deixar la pròpia casa. — J. P. E. [18.247]

Josep M. PLANES I CLOSA, *Un exemple dels conflictes econòmics de les poblacions segarrenques al segle XVI i la implicació de la família Çanou*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 69-100.

Durant la Guerra de Separació, el ducat i les baronies dels Cardona foren donats al mariscal Philippe de La Mothe-Houdancourt, el veguer del qual extorquí grans sumes a les poblacions de la vegueria (cardonina) de la Segarra (70-71; 78: croquis del territori), que hagueren de recórrer a l'establiment de censals; un d'aquests fou venut per dues-mil lliures al Tribunal de la Inquisició. Feta la quitació, però no documentada pel notari, no fou reconeguda pel Tribunal, que seguí exigint el cens. El plet durà fins a darreries del segle XVII i implicà la família targarina dels Çanou, àmpliament representada en aquestes pàgines; cansades de pledejar, les parts arribaren a concòrdia el 1696 (76 i 86-90), conservada a Cervera, AHC, *Notaris. Tàrrrega*, d'on també procedeixen nombre de les notícies d'aquestes pàgines (77-97). — J. P. E. [18.248]

Jesús BURGUEÑO, *Identitat i administració a la Selva: una dualitat irresoluble?*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 33-58.

Encara que l'autor intenta d'informar oferint dades al servei de l'actual divisió administrativa de Catalunya, en una primera part recorda les administracions antigues, com pot ésser l'aridiaconat de la Selva, del bisbat i seu de Girona, i les pàgines de Pere Gil, de Josep Aparici i de Francisco de Zamora (35-37) i les informacions sobre les oficines d'hipoteques creades el 1768 (37-38). Hi ha els mapes corresponents, quadre sinòptic d'evolució de la població des del 1787 (57) i bibliografia (58). — J. P. E. [18.249]

Salvador J. ROVIRA I GÓMEZ, *Els darrers Montserrat de la Selva del Camp (segle XVII)*, dins «Butlletí del Centre d'Estudis Selvatans», 6 (2002), 79-83.

Narració centrada en les darreres generacions de les tres branques dels Montserrat, marquesos de Tamarit, extingides els segles XVII (branca de la Selva), XVIII (branca de Reus i Tarragona), i XIX (branca de l'Alcover i de Valls). La branca de la Selva es partia en tres grups, tots ells documentats a Tarragona, AHA, Alcover, *Llibre dels Montserrat*, i la Selva del Camp, *Capítols matrimonials i Testaments*. — J. P. E. [18.250]

Roser PUIG I TÀRRECH, *Les respostes de la Selva del Camp a l'enquesta de Manuel de Godoy (1797)*, dins «Butlletí del Centre d'Estudis Selvatans», 6 (2002), 85-103.

Al final de la Guerra Gran amb França (1793-1795), Manuel Godoy féu demanar als ajuntaments la resposta a un qüestionari socioeconòmic; hi ha notícies de l'elaboració de les respostes a Tarragona (88-89); a l'AM de la Selva del Camp s'han conservat les respostes (les preguntes són conegudes per haver estat publicades en ocasions diverses), són ací publicades (93-102) i les seves informacions sintetitzades i reduïdes a quadre sinòptic (89-92); en una situació de clar creixement demogràfic (91), consta que hi havia escola de primeres lletres per a nois (uns cent trenta) i per a noies (unes vuitanta) (94); també hi havia estudi de gramàtica (llatina) amb vint-i-sis estudiants (95); i «quatro dependientes de inquisición» (97). — J. P. E. [18.251]

Lluís COSTA, *Tres moments bàsics de la història de l'estany de Sils, més documentats*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 279-286.

El primer d'aquests moments correspon a l'acord del 1762 entre barons (comte d'Aitona, duc de Medinaceli, i Seu de Girona) i propietaris útils de terres al voltant de l'estany per a la dessecació del mateix, el text del qual és parcialment, però àmpliament transcrit (280-282). Al final hi ha llista dels documents de l'arxiu Medinaceli darrerament ingressats en microfilm a l'Arxiu Municipal de Sils (285-286). — J. P. E. [18.252]

D. MONTOLÍO TORÁN, F. OLUCHA MONTINS, *Nous documents sobre activitats artístiques a la catedral de Sogorb*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 235-263.

Els autors han aplegat en l'Arxiu de la Catedral de Sogorb vint-i-nou documents, datats entre el 1531 i el 1844, fins ara desconeguts, relatius a treballs diversos de naturalesa artística o edilícia en o per a la dita seu, ací transcrits (239-263); tenen particular interès els capítols per a la reestructuració, de gust academicista, de l'interior de la mateixa església, en el darrer decenni del segle XVIII (251-258). És del segle XIX algun detall destinat als calaixos de l'arxiu capitular (262). — J. P. E. [18.253]

Plàcid PÉREZ PASTOR, *Santa Caterina del Port de Sóller. L'evolució d'un edifici des del segle XIII al XXI*, Palma de Mallorca, Consell de Mallorca 2002, 152 pp.

La contalla popular vincula Santa Caterina de Sóller al 'miracle' de sant Ramon de Penyafort, entornant-se'n a Barcelona per mar damunt la seva capa [santa Caterina era la titular del convent dominicà de Barcelona, el de sant Ramon de Penyafort]; i l'ARM, *Escrivania de cartes reials*, documenta deixes a Santa Caterina de Sóller ja el 1281. Ací l'autor transcriu tots els inventaris d'aquell oratori alçats el segle XIV, de l'ARM, *Protocols notarials* (115-122), i el del 1476, de Sóller, AM (123-126). Aquesta i altra documentació d'ambdós fons li permet de precisar les etapes de la capella i casa annexa (11-21), la destrucció causada pels moros d'Alger el 1542 i la següent reconstrucció (127-135 i 22-43), i els estralls de la pesta el 1652 (44-47). El segle XVIII només dona un inventari, el 1720 (136-137 i 48-52). Hi ha una capbreuació de censals del 1687 (144-145) i capítols dedicats a la vida en el conjunt de Santa Caterina fins al segle XIX (79-86), a les bases econòmiques (89-107) i a les informacions de les visites pastorals (108). L'autor presenta un plànol del conjunt (148-149) i bibliografia (151). — J. P. E. [18.254]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *El procés d'execució d'un breu apostòlic de l'any 1704 relacionat amb l'Església de Santa Maria del Socors de l'Hospital de Pobres de Solsona*, dins «Oppidum. Revista cultural del Solsonès», 2 (2002), 71-78.

L'església de l'hospital de Solsona era a darrerries del segle XVII al servei de l'hospital, i de més a més, seu de les confraries del Socors i dels Dolors, de la comunitat de preveres naturals de Solsona i marc de la novena a sant Francesc Xavier, raó per la qual els dits preveres obtingueren de Roma que hi hagués reserva de l'eucaristia; l'aplicació de la gràcia exigí una informació oficial sobre si les raons exposades a Roma responien a la veritat; la dita informació es conserva a Cervera, AHC, *Diversos. Solsona*, i és ací transcrita (72-78): la concessió romana tingué efecte a Solsona. — J. P. E. [18.255]

Martí MERCADER I SUÑÉ, *Les mines de Surroca: testimoni d'un temps*, Ripoll, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2001, 125 pp.

El primer a informar de les dites mines, només un parell d'anys després d'haver estat ober-tes, fou Francisco de Zamora en la descripció del trajecte que féu entre Camprodon i Sant Joan de les Abadesses; hom n'extreia quatre-centes càrregues de bon carbó, de deu arrobes cada una (26-27). — J. P. E. [18.256]

Ernest ZARAGOZA PASCUAL, *Abaciologi benedictí de la Tarraconense* (Biblioteca Històrica de la Biblioteca Balmes, XXX), Barcelona, Editorial Balmes 2002, 430 pp.

La 'Tarraconense' és la Congregació Claustral Tarraconense, que ultra els de Catalunya, inclou els monestirs benedictins de l'Aragó i de Navarra, és a dir, els ubicats en el territori de l'antiga Província Eclesiàstica de Tarragona, tal com era en el pas del segle XIII al XIV, dins el qual els monestirs benedictins eren un centenar, més ben dit, cent de justos, si hem de donar crèdit a la llista que l'autor n'ha confegida en les pàgines finals del llibre (427-429), dins la qual els monestirs no estrictament catalans, són certament importants, però no arriben a deu. Establir, dins el possible, l'abaciologi de cada un és un servei a l'investigador o a l'interessat, ni que sigui en història més o menys local; però aquell servei ha representat un llarg treball de recopilació de dades tant en monografies publicades com en documentació inèdita, sobretot en l'ACA, *Monacals*, i a Madrid, en seccions diverses de l'AHN, fons indicades en les notes a peu de pàgina; l'aplec que ara tenim a les mans l'hem d'agrair al dr. Zaragoza, cosa que fem amb molt de gust. — J. P. E. [18.257]

Ramon MIRÓ I BALDRICH, *Costumari permès i interdit a la tardor medieval*, dins «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», 15 (2002), 79-101.

El costumari és el de la vila medieval de Tàrraga, conegut a través de l'AHC, *Fons municipal*, de sèries diverses del qual són transcrits fragments de dues actes municipals dels anys 1440 i 1441 (88-90), la crida d'unes *Ordinacions i establiments* completes del 1459 (90-96) i vint-i-tres bans de la segona meitat del segle XV (96-101). En les pàgines introductòries l'autor ens informa que, no havent-hi hagut o no havent-se conservat a Tàrraga el llibre de cort del batlle, cal refiar-se dels *Libres de consells* i dels *Llibres de bans*; pels primers coneixem el cas d'una deliberació de sentència en acusació d'un 'castellà de nació' per maltractes a la muller (però: «de tals ferides de marit a muler, los officials no acostumen de entremetre's», 89/II), un altre de resistència a l'autoritat i renecs contra Déu i la Verge Maria, i el text de les dites *Ordinacions*; pels altres, les mil situacions més o menys conflictives, com per exemple la servitud de pas per les portes d'una propietat privada durant el correbou immemorial de la vila, entre el 1510 i el 1516 (88, nota 40); i noms, renoms o malnoms (83/I). — J. P. E. [18.258]

Eufemià FORT I COGUL (a cura de Gener GONZALVO I BOU), *Tres monestirs cistercencs de la comarca de Tàrraga a la primera meitat del segle XVI*, dins «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», 15 (2002), 115-121.

Els tres monestirs són els de Vallbona de les Monges, Vallsanta (Guimerà), i el Pedregal (el Talladell), units el 1532 pel fet d'haver estat visitats per l'abat general del Císter, Edmon de Saulieu, tal com consta en el seu diari de visita, conservat a París, BN, *Novv. acq. lat.*, publicat a cura de Maur Cocheril. Ací és resumida tant la part de descripció del viatge i les corresponents etapes, com la de visita dels monestirs, en la qual trobem, per exemple, que Vallbona de les Monges era el monestir sol, sense la població actual. Els altres dos monestirs no han sobreviscut. La ruta seguí camí de València. L'editor afegeix breu semblança d'Eufemià Fort i Cogul (115). — J. P. E. [18.259]

Jaume TORRES I GROS, *Els diners de Tàrrrega en temps de la casa reial dels Àustria*, dins «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», 15 (2002), 123-127.

Es tracta de diners encunyats a nom de la vila de Tàrrrega. En són fotografiats i descrits tres, un del 1621 i un del 1641, on consten les respectives inscripcions; també n'hi ha un del 1642, del temps de l'annexió a la corona de França. [Quant a les emissions dels anys 1621 i 1641, em persisteix el dubte de si Tàrrrega ja aleshores era 'ciutat'; si no ho era, qui sap si les monedes no eren de Tàrrrega, sinó, potser, de Tarragona, on, de més a més, encaixaria la creu patriarcal]. — J. P. E. [18.260]

Josep M. PLANES I CLOSA, *Teresa Riera i Guardiola, targarina del segle XVII* (primera part), dins «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», 15 (2002), 129-177.

Per la seva personalitat i per la repercussió en la vida social de la vila en els darrers decennis del segle XVII i primers del XVIII, l'autor ha intentat de refer la biografia d'aquella dama a base de documentació de l'AP i sobretot dels protocols notariais de Tàrrrega, conservats a Cervera, AHC, abundantment aprofitats per a donar notícies dels successius membres de la família i de llurs actuacions, sobretot de les de naturalesa econòmica, en la població i encontorns. Nasqué de família ben coneguda el 1640 (131-134), i la seva infantesa fou afectada per les malvestats de la guerra i les contínues morts de parents en una àmplia família (arbres genealògics en les pàgines 167-169); casada molt jove, vídua als quinze anys, es tornaria a casar almenys dues vegades; el segon marit, militar, comissari general del terç de cavalleria de Borgonya, féu a Tàrrrega ostentació de posseir i prestar diners, i adquirí un considerable patrimoni, que fou font de problemes i de plets per a la nova vídua en morir ell potser en acció de guerra; als trenta anys ella es casava per tercera vegada, i amb el nou marit seguien les operacions de tota mena entorn el patrimoni. Hi ha referències i transcripció de fragments en les nombroses notes. — J. P. E. [18.261]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Documents sobre quatre retaules construïts a l'església de Santa Maria de Tàrrrega (1747-1768)*, dins «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», 15 (2002), 199-220.

Els quinze documents ací transcrits, de Cervera, AHC, *Notaris. Tàrrrega*, pertanyents als anys indicats en el títol, són contractes de construcció o de daurat dels retaules de la Mare de Déu dels Dolors, de la Preciosíssima Sang i de les Santes Espines, de l'altar major o de Santa Maria, i de la Mare de Déu del Roser, tots dins l'església parroquial de Tàrrrega (203-217). L'escultor del segon fou Lluís Bonifaç, el qual també dibuixà la traça del terç. El de l'altar major fou destruït per un incendi fortuït el 1848 i els altres tres ho foren intencionadament el juliol del 1936. Hi ha fotografia dels tres darrers (218-220). — J. P. E. [18.262]

Marià BAIG I ALEU, *La vila de Terrades i la seva antiga notaria: Església, territori i propietat*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», 35 (2002), 141-197.

Resum de la història de la vila de Terrades amb les dades fornides pels cartorals i col·leccions de documents eclesiàstics gironins darrerament publicats, en particular els de l'ADG, sobretot els que fan referència al senyoriu damunt el terme de Terrades i les relacions amb els castells de Boadella i Palau Surroca. L'autor hi estudia l'església de Santa Cecília de Terrades, destruïda el 1936, i la notaria, desapareguda a darreries del segle XVIII o inicis del XIX; n'ha sobreviscut un inventari parcial, redactat en començar el segle XVII per Jordi Gibernau, beneficiat de Sant Llorenç de la Muga, on en tres quaderns anotà sumari o regest de totes les escriptures notariais de Sant Llorenç o de Terrades, relacionades o relacionables amb propietats eclesiàstiques, respectivament per als segles XIV, XV i XVI, conservats a l'arxiu patrimonial dels marquesos de Dou al castell de Palau Surroca. Hi ha un capítol dedicat a la 'Salvetat del Sant

Sepulcre', conjunt de propietats de l'orde militar del Sant Sepulcre per generositat de la família Olives, ben documentada en arxius gironins. Són transcrites en apèndix les anotacions relatives al territori de la parròquia de Terrades en l'*Inventari* de Jordi Gibernau, únic testimoni d'un arxiu lamentablement perdut en època moderna. Hi ha bibliografia. — J. de P. [18.263

Marc FERRER I MURILLO, *El cas dels germans Bru: dos ciutadans bomrats de Barcelona, segrestats a Terrassa per un escamot austriacista l'agost del 1713*, dins «Terme. Revista d'Història», 17 (novembre 2002), 117-137.

L'episodi indicat en el títol és documentat a Terrassa, AHC, *Batllia. Processos i Comú de Terrassa. Ordres i Protocols notariais*; a Sant Cugat del Vallès, ANCatalunya, *Castellodosrius*; a Barcelona, ACA, *Canc.*, *Commune Gubernationis Philippi IV*; i a Olot, BM Marià Vayreda, *Allegationes iuris* del 1717. Perpinyanesos traslladats a Barcelona després de la desmembració de Catalunya el 1659, ciutadans honorats de Barcelona, austriacistes fins a la decisió del 1713 de resistir fins al final, en què es retiraren a la seva propietat terrassenca (Torre dels Bru), els Bru foren protagonistes passius del propi segrest l'agost del 1713, ací ben detallat (120), com també ho són les accions judicials posteriors al 1714 (121-131); destaquen les declaracions de testimonis, d'on es dedueix abundant informació sobre la situació del moment al Vallès Occidental poc temps abans que fos ocupat per l'exèrcit de Felip V Borbó. — J. P. E. [18.264

Josep CLARA, *La població de Torroella de Montgrí segons el tall de 1648*, dins «Estudis sobre el Baix Empordà», 21 (2002), 113-120.

El dit tall, d'innegable importància demogràfica, ha estat descobert per l'autor dins el manual notarial de Francesc Metge, notari de Torroella, conservat a Girona, AH, *Notaria de Torroella*, 208. Fou realitzat com a base per a una talla destinada a pagar els soldats que defensaven les fortaleses de les Medes i de la Torre del Cap de la Barra de l'Estartit, dins el context de la Guerra del 1640: agrupats per carrers o zones rurals, els contribuents sumaven 270, quan el 1553 només eren 245. Hi ha llista personal de tots, aplegats de la manera esmentada (117-120). — J. P. E. [18.265

Jacme TAUPIAC, *Pourquoi le Val d'Aran n'est pas en France?*, dins *Pyrénées sans frontière*, «Chronique. Supplément au Bulletin de Littérature Ecclésiastique», 1 (1998), 25-35.

Presentació de les característiques tant actuals com històriques de la Val d'Aran, entre les quals figura en primer lloc la *Querimònia del 1313*, restablerta per Jaume II de Catalunya, ací resumida, i confirmada fins al 1846; mentrestant havien estat compilades el 1616 per Juan Francisco de Gracia les *Ordinacions, Pragmàtiques i Edictes reials de la Vall d'Aran*; també són recordats els successius tractats de Lies i Passeries (29-31). — J. P. E. [18.266

Serge BRUNET, *Le Val d'Aran et la frontière des Pyrénées: enjeux politiques, économiques et religieux*, dins *Les enclaves territoriales aux Temps Modernes (XVI-XVIIIe siècles)*, edités par Paul DELSALLE et André FERRER. Colloque International de Besançon, 4 et 5 octobre 1999 (Annales Littéraires de l'Université de Franche-Comté, 706), Besançon, Presses Universitaires Franc-Comptoises 2000, 389-406.

Serge BRUNET, *Les prêtres des montagnes. La vie, la mort, la foi dans les Pyrénées centrales sous l'Ancien Régime*. Préface de Bartolomé BENNASSAR (Universatim), Aspet, PyrGraph Éditions 2001, 863 pp.

L'autor, basat en les seves nombroses publicacions sobre el tema, ací recordades, en estudis d'altri i en els *Privilegis, franqueses y libertats concedides pels sereníssims reys d'Aragó a la Vall d'A-*

ran, Barcelona 1640, encara que oficialment la Val no sigui un enclau, ho ha estat fins fa poc els mesos d'hivern en sentit meteorològic i fins a començament del segle XIX en sentit eclesiàstic, en ambdós girat vers Occitània (390-391). Recordades les vicissituds de la secular vinculació a la Corona, malgrat el parèntesi entre ells anys 1284-1313, i els problemes interns del bisbat de Comenges, l'autor subratlla que la vinculació a la Corona catalanoaragonesa garantia l'autonomia eclesiàstica, defensada pels aranesos també contra la intervenció del bisbe d'Urgell (392-400); els clergues aranesos esdevingueren 'capellans de casa' (404), fins al punt de preferir aquesta situació i la seva traducció parroquial, al sistema canònic de beneficiats. Durant la segona meitat del segle XIX desapareixerien tant l'autonomia religiosa com el Consell General de la Val d'Aran (405).

El segon títol és edició de la tesi doctoral. Les muntanyes dels Pirineus Centrals, per on trecaven els 'capellans de casa', protagonistes d'aquest llibre, són els del bisbat de Sant Bertran de Comenges, al qual fins al segle XIX pertangué la Val d'Aran. Per això, dotze dels disset capítols del llibre estudien en primer lloc la reforma catòlica del dit bisbat, i set la seva aplicació a la Val d'Aran, a la qual és dedicada una exposició que va del segle XIV al XIX [però la Val no pertany a la corona catalanoaragonesa des del 1313, ans de sempre, car el 1313 el rei de França no hauria pas renunciat a la dita Vall si en el procés corresponent no s'hagués demostrat que ja abans de la crisi posterior a les Vespres Sicilianes i de la Croada contra Catalunya la Val d'Aran era de sobirania del comte de Barcelona: com d'altres terres al nord dels Pirineus]. Hi trobem pàgines dedicades a la pietat popular, manifestada en la processó de Corpus i en les confraries i culte al Santíssim, en les processons a santuaris marians com el de la Mare de Déu de Mongarrí, en els sufragis, sobretot misses de fundació per als difunts. En la part institucional destaca la comunitat de preveres, on gairebé cada casa és representada pel 'capellà de casa', protagonista no sols de la vida parroquial, sinó també de la social amb la seva omnipresència, almenys com a testimoni, si no ja com a notari, en la documentació pública. El conjunt, format per la vida social i la institucional reforçant-se mútuament, fou força impermeable a les reformes tridentines i en algun punt al mateix cristianisme, car la tradició popular seguia considerant que la deu de la Garona al Pla de Beret era la porta de l'infern. Hi ha al final transcripció de documents, glossari de mots antics i taules. — J. P. E. [18.267-18.268

Andrés DÍAZ BORRÀS, *El miedo al Mediterráneo: la caridad popular valenciana y la redención de cautivos bajo poder musulmán* (Anuario de Estudios Medievales. Anejo, 44), Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 2002, 366 pp.

Establerta la diferència entre els conceptes de servitud/esclavitud i el de captivitat (19-30 i 92 ss), el centre del llibre és constituït per l'estudi sobre la institució ciutadana de València per a la redempció de captius, governada per unes *Ordinacions per a traure catus de poder de infels* del 1323 (125-128), que establí una xarxa recaptadora en ciutat i comarques (130 ss.) [que en els temps entorn el Cisma d'Occident fou posada en mans de l'antic infant fra Pere d'Aragó]. La situació dels captius era constantment recordada per les narracions dels rescats (entre els quals hi hagué un poeta italià, Giovanni: 99), pels sermons, sobretot pels declamats en els actes de redempció, i pels escrits d'autors de tota mena com sant Vicent Ferrer (100-101), el *Curial* o el *Tirant* (101-102; Francesc Eiximenis no ho veia clar: 58-59). Els resultats d'aquella institució ciutadana són coneguts per l'AMV, *Lletres missives*, *Clavaria comuna*, *Manuals d'albarans* i *Manuals de consells*, i ací exposats en els capítols III-V, dedicats a les successives etapes d'aquella institució, per a cada una de les quals són donades les llistes de rescats (130-160; 161-241; 243-268). El final del regne sarraí de Granada repercutí a València en la progressiva minva del nombre de captius, cosa que portà a la desaparició d'aquell servei ciutadà el 1539. Les pàgines inicials recorden tant els precedents, sobretot els dels dos ordes de la Trinitat i de la Mercè (35-60), com les iniciatives paral·leles de la casa reial (72-90: llicències d'acaptar), deixes testamentàries de particulars, col·laboració de mercaders (111-121). L'appendix descriu l'altra cara de la moneda, la de la redempció de

captius musulmans en terres cristianes i en particular a València entre el 1380 i el 1480, on, alhora que els *Furs de València* s'oposaven a l'emigració d'antics captius musulmans, la realitat documentada per l'ARV, *Mestre racional. Batllia. Delmaments de sarraïns* era la de nombroses concessions (els texts, almenys fragmentaris, de les quals són transcrits en les pàgines 303-328). Hi ha bibliografia (269-285) i taula única d'antropònims i de topònims (339-363). — J. P. E. [18.269]

Agustín RUBIO VELA, *Violencia y control de la producción cerealista del Reino en la baja Edad Media. Orígenes y planteamiento de un conflicto*, dins «Aragón en la Edad Media. Sesiones de trabajo», 27 (2002 = *Demografía y sociedad en la España bajomedieval*), 33-65.

L'assortiment de gra a la ciutat de València era un problema determinat per tres factors: constant creixement demogràfic de la ciutat; alimentació bàsicament constituïda per gra panificable; insuficiència local de producció (34). Calgué, doncs, elaborar una política de compra i importació de gra, primer per tot el territori del regne i, essent encara insuficient, per terra i sobretot per mar (p. e., des del gran graner de Sicília); la dita política suposava una forta inversió en 'ajudes' als mercaders importadors i necessitava el recolzament del rei a fi de suprimir possibles entrebancs, que volia dir obligar a vendre o a portar a la ciutat de València, cosa que topava amb els interessos d'altres zones o d'altres mercaders del regne. A partir d'ací, a base d'estudis propis i de molts d'altres, i de la documentació de València, AM, *Lletres trameses i Manuals de consells*, assistim a l'evolució d'un problema, des de les declaracions formals de llibertat de comerç del primer segle posterior a la conquesta, encara repetides a començament del segle XIV, passant pels esforços de controlar el comerç de grans en tot el regne, finalment convertits en constitució en la cort del 1329 (que encarregava als jurats de València el compliment de la prohibició), fins a la presència de tota mena de desconeixement i de refús a la llibertat de comerç de gra, que es traduïa en enemistat contra la ciutat de València, sobretot en moments difícils com el Mal Any Primer, en què la ciutat necessitava tota mena de proveïments, i productors i mercaders el volien portar on tenien més negoci (38-52); es presentà, de més a més, un problema de prioritats polítiques, el de si els barons del regne també havien d'ésser sotmesos a la dita legislació, i doncs, a la capital (53-57); una topada semblant es produí amb una altra població reial, la d'Alzira, ja el 1380 (57-59); un episodi de control d'emmagatzematge de civades a la Plana i al Maestrat el 1389 provocà la unió de tots els damnificats contra els privilegis de la ciutat de València. En la primera cort d'Alfons IV Trastàmara, la ciutat obtingué una victòria absoluta (61), però la contraposició, àdhuc violent, de tots els altres també es féu sentir; la corona, però, s'havia aliat amb la capital, de la qual econòmicament depenia. — J. P. E.

[18.270]

Germán NAVARRO ESPINACH, *Política municipal y vecindamientos. Análisis de la emigración aragonesa a Valencia (1308-1526)*, dins «Aragón en la Edad Media. Sesiones de trabajo», 27 (2002 = *Demografía y sociedad en la España bajomedieval*), 97-128.

Un cop d'ull a les investigacions europees sobre el tema de les migracions en la Baixa Edat Mitjana emmarca les pàgines dedicades a la d'aragonesos a València, coneguts per la sèrie de València, AM, *Avebinaments, o Manaments i empires*, amb el benentès que molts dels immigrants no formalitzaven la seva nova residència, com ho demostra el fet que els documents notariais fan conèixer 713 italians residents a València quan els oficialment aveïnats no passen de 28 (109); entre els aragonesos aveïnats hi ha els Santàngel (111-112) i els Ruiz o Roiz (112-114). La llista de poblacions aragoneses d'on procedien els aveïnats, amb data i nom d'immigrat(s) de cada una, ocupa les pàgines 117-128. — J. P. E. [18.271]

Vicente DUALDE PÉREZ, *Bosquejo historiográfico de la cisticercosis porcina en Valencia*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 55-65.

Definida la cisticercosi porcina, són aplegades en primer lloc les ordinacions del mostassaf de València sobre la qualitat de la carn a vendre, ja del segle XIV, d'altres del segle XVIII sobre els garrins ,mesells' amb reproducció d'una pàgina (58), i la doctrina sobre el tema exposada per F. Valeriola i Rimbau en el seu *Idea general de la policia o tratado de la policia*, publicat a València el 1800 (60-61). — J. P. E. [18.272

Manuel BENÍTEZ BOLORINOS, *Las cofradías medievales en el Reino de Valencia (1329-1458)*, Alacant, Universitat 1998, 283 pp.

Tesi de llicenciatura. L'escorcoll realitzat en l'ACA, *Canç., reg.*, dels anys que van del començament del regnat d'Alfons el Benigne a Alfons IV Trastámara, ha proporcionat a l'autor noranta-tres ordinacions o privilegis per a confraries en ciutats o viles reials del Regne de València; en l'anàlisi dels diversos aspectes contemplats en els texts institucionals, l'autor constata un cert desplaçament dels aspectes religiosos i assistencials (predominants en un primer moment) als laborals i defensius, que acostaven les confraries als gremis. En els successius capítols, l'autor subratlla l'exigència en les condicions d'acceptació de nous membres, car la integració els feia partícips dels privilegis col·lectius, la creativitat de les confraries en les celebracions festives, en la solidaritat per a la defensa dels drets laborals i econòmics, tant a l'interior del grup com en la responsabilitat de govern de la mateixa confraria i en el de tota la ciutat, i en la creativitat edilícia i suntuària de capelles i retaules, amb freqüent repercussió en la història de l'art. Les *Ordinacions* de tres de les dites confraries són publicades al final del llibre. — J. P. E. [18.273

Helios BORJA, *Animals exòtics al Palau Reial de València*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 73-78.

L'ARV, *Batllia. Pergamins*, ha proporcionat nou anotacions, ací transcrites (76-78), relatives a l'estada i atencions envers les feres servades al Reial de València entre els anys 1387-1491. En aquesta ocasió són resumides en les pàgines inicials les informacions anteriors sobre les feres existents en els jardins reials de Barcelona i de Saragossa. — J. P. E. [18.274

Jaume CASTILLO, Luis Pablo MARTÍNEZ, *Els gremis medievals en les fonts oficials*, València, Institució Alfons el Magnànim 1999.

Títol només conegut per referència; les fonts oficials poden ésser sobretot les de l'ARV, *Governació. Litium*. — J. P. E. [18.275

Antonio José MIRA, Pau VICIANO, *Arrendaments i parceries: la gestió indirecta de la terra al País Valencià (segles XIV-XV)*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 481-500.

També al País Valencià les formes normals de relació econòmica i laboral entre home i terra ha estat l'alou i l'emfiteusi, de manera que els arrendaments i les parceries, temporals, són minoritàries en comparació amb els dos primers. Els autors estudien el tema en les zones de l'Horta de València, la Plana de Castelló i les comarques d'Alzira i de Gandia, aplegant-hi 320 arrendaments entre el 1350 i el 1515: 132 de l'Horta, 115 de la Plana, i 73 de les comarques centrals (482-485). Els autors, sobre la base d'una notable quantitat de protocols notariais de València, ARV, *Governació i Protocols*; de l'APatriarca, i dels AM d'Alzira i Sueca (499-500), exposen i redueixen a cinc quadres sinòptics els resultats comparatius entre arrendaments d'alqueries o els de trossos de terra escampats, els diversos cultius, i la fesomia socioprofessional

tant dels arrendadors de cossos com d'alqueries o dels arrendataris en general (488-497); el resultat és doble: la base de l'economia pagesa seguia essent l'explotació estable en forma d'alou o d'establiment, completada amb arrendaments i parceries; i la riquesa urbana encara no s'havia infiltrat en l'espai rural (498-499). — J. P. E. [18.276]

Germán NAVARRO ESPINACH, *Los negocios de la burguesía en la industria precapitalista valenciana de los siglos XIV-XVI*, dins «Revista d'Història Medieval», 11 (2000 [2002]), 67-104.

La formació de la burgesia ha estat poc estudiada; per això l'autor vol esbrinar la situació de «dos de los negocios más destacados que conocemos en el ámbito de la industria precapitalista valenciana... los negocios de la lana y de la seda. Tras su análisis, como conclusión, reflexionaré brevemente sobre las posibilidades de estudio que ofrecen otras actividades artesanales... e intentaré describir, a grandes rasgos, lo que se entiende por burguesía valenciana en el siglo XV...» (72). Exposats els estudis sobre el tema, sobretot estrangers (68-71), l'autor, a base de la documentació notarial dels arxius valencians (ARV, APatriarca i AMV, *Manuales de consejos*), dedica algunes pàgines a resumir els negocis de la llana (72-88) i de la seda (88-98); també destacaven activitats com la construcció naval, el paper i els taulellets, i llurs empresaris pujaren en l'escala social, fins a esdevenir 'generosos' i, pel camí del matrimoni, empeltar-se en la noblesa. — J. P. E. [18.277]

M. Milagros CÁRCEL ORTÍ, *Clérigos de la diócesis de Cartagena ordenados en Valencia en el siglo XV*, dins «Littera Scripta in honorem Prof. Lope Pascual Martínez. I», Múrcia, Universidad 2002, 131-148.

Les actes d'ordenacions oficiades pels bisbes de València o per llurs auxiliars o delegats consten a l'ADV, *Fons històric*, caixa 483, per als anys 1410-1421 corresponents al pontificat d'Hug de Llupià, o a l'Arxiu del Baró de Llaurí, *Documentació eclesiàstica*, caixa 18/2, per al pontificat de Roderic Borja, normalment substituït per Miquel Castault; l'autora hi aplega les fórmules que expressen les circumstàncies de les ordenacions (132-137), transcriu els documents que es refereixen a un cas concret d'aspirant procedent del bisbat de Cartagena, des del permís del bisbe d'aquell bisbat al certificat valencià d'haver rebut algun orde (138-139), i estableix la llista dels diocesans de Cartagena ordenats a València en els dos períodes indicats (140-145 i 146-148). Entorn el 1410 un nombre considerable d'aspirants fou presentat per mestre Vicent Ferrer, «super hoc facultatem a domino nostro papa habentis» (134, nota 11) [amb la qual cosa consta una de les facultats rebudes per mestre Vicent de Benet XIII en la seva qualitat de predicador itinerant]. — J. P. E. [18.278]

Agustín RUBIO VELA, *Valencia: la conciencia de capitalidad y su expresión retórica en la prosa municipal cuatrocentista*, extret de «Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval», 13 (2000-2002), 231-254.

No ha mancat algun historiador de València que negués a aquesta ciutat la consciència de capital, negociació repetida en temps pròxims. L'autor, per contra, defensa que la lectura de les sèries documentals de l'AMV donen una idea ben distinta, sense que arribi a ésser idealitzada. La ciutat defensà que el Consolat de mar entenia «de tots los feyts e negocis marítims, no solament de la dita ciutat, mas de tot lo regne» (234); Rubio reporta d'altres casos i assenyalava en les *Lletres missives* del dit arxiu la font per a conèixer la consciència de capitalitat (235-236). Autor d'aquelles lletres era l' 'escrivà de sala', guià per l' 'ars epistolandi' i per les idees corrents sobre la 'cosa pública'; i així, l'autor exposa l'aplicació que en les lletres de la ciutat de València hom fa d'imatges com la de 'cap del regne' (238-244), la de relació maternofilial, sobretot

en situacions difícils (244-248), la de ,ciutat mestra' (249-252) i la de ,metròpoli' (253), a través de les quals la capital manifestava la consciència d'ella mateixa. — J. P. E. [18.279

Daniel BENITO GOERLICH, *La casa del caballero en la época de los Borja*, dins *Estudios Borja*, 33-57

A base d'inventaris ,post mortem', d'obres literàries contemporànies, d'on són transcrits alguns fragments, i d'estudis actuals, l'autor descriu com eren normalment les cases dels cavallers valencians a mitjan segle XV tant per la distribució dels espais, com pel parament que els completava. — J. P. E. [18.280

Enrique CRUSELLES GÓMEZ, *Los mercaderes de Valencia en la edad media (1380-1450)*, Prólogo de Antoni RIERA i MELIS, Lleida, Editorial Milenio 2001, 382 pp.

Sergio TOGNETTI, *Economía e sociedad a Valencia del Basso Medioevo. Note a margine del libro di Enrique Cruselles*, dins «Archivio Storico Italiano», 160 (2002), 369-376.

La llarga nota de recensió crida l'atenció sobre el grup de treball creat pel prof. Paulino Iraíel en el departament d'Història Medieval de la Universitat de València, que considera model·lic a Europa. Tant el llibre com la nota-recensió es fixen sobretot en els aspectes econòmics i socials d'aquella ciutat en els setanta anys que s'encaminen vers el final d'una època, la de l'Edat Mitjana, sense que manquin dades corresponents a la temàtica d'aquest anuari, com la base documental proporcionada pels protocols notariais, en particular pels de Vicent Saera (372), on han estat individualitzats 725 mercaders, de 197 dels quals, de la primera meitat del segle XV, és conegut l'origen sòcioprofessional, amb el resultat que la immensa majoria eren de família no dedicada a la mercaderia (373), mobilitat que, però, s'aturava a la llinda del grup de famílies dirigents de la política municipal (376); també recau en el nostre camp la notícia sobre la doble comptabilitat dels mercaders (374). — J. P. E. [18.281-18.282

David IGUAL LUIS, *Los agentes de la Banca internacional: cambistas y mercaderes en Valencia*, dins «Revista d'Història Medieval», 11 (2000 [2002]), 105-138.

Recordada la plural problemàtica entorn el tema (107), l'autor delimita el seu doble objecte d'estudi: «los factores económicos y los ritmos cronológicos que permitieron que... Valencia se aupara... a un rol ciertamente destacado dentro de las redes financieras europeas; y la segunda, los componentes sociales de esas redes» (107). L'autor es fixa en el fet que el 1393 foren publicades unes *Ordinacions* municipals sobre el mercat de valors, que fixava les cotitzacions i precisava les modalitats de la cessió del diner (113); i en el que la primera lletra de canvi valenciana conservada és del 1357. La importància financera de València es basava en la capacitat ciutadana de sostenir les iniciatives de la monarquia; en la solidesa monetària i en la gran liquiditat, amb estabilitat tant de preus com de jornals: i en la progressiva integració dins les xarxes europees, en concret en les italianes. Una manifestació d'aquesta solidesa es troba en el fet que entre el 1430 i el 1458 a València la moneda barcelonesa fou substituïda per la valenciana (113-117); en l'augment progressiu d'operacions de canvi entre el 1316 i el 1500; i en la connexió amb Lió, establerta el 1475 (121). València reportava beneficis importants a les companyies italianes, que anaven acaparant les places de corredors d'orella; nasqueren tensions, per a les quals fou creat el ,dret italià' d'imposicions fiscals. Això no obstant, no hi arribà a haver banquers, ans només mercaders, o amos de taules de canvi, que foren els protagonistes d'aquell creixement, després del fracàs de la taula de canvi de la ciutat els anys 1408-1416 (124-130). — J. P. E. [18.283

Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, *Aristocràcia i orígens de l'estat modern: el poder polític de la noblesa del Regne de València (1410-1446)*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XIII (2002), 159-176.

Resum de tesi doctoral que intenta aclarir la naturalesa de les contradiccions de la classe noble valenciana, el seu dinamisme al llarg del període 1412-1446, les repercussions que tingué sobre la societat valenciana medieval i la influència sobre els orígens de la monarquia moderna o absolutista. En una societat sotjada pel perill de les bandosistats i guerres nobiliàries, Alfons IV Trastàmara procurà la conciliació entre 'opinions' i llur incorporació al govern del Regne i als projectes militars i diplomàtics de la Corona, a part d'imposar la justícia reial i d'adoptar una actitud conciliadora en la vida política municipal. — J. de P. [18.284

Antonio BENLLOCH POVEDA, *Un sínodo para una reforma: Alfonso de Borja, obispo de Valencia (1429-1458)*, dins «Anales Valentinos», XXVIII (2002), 155-160.

Esquema de la temàtica plural, sobre la que es pronunciaren quatre sínodos diocesans de València celebrats durant el pontificat d'Hug de Llupià i Bages (156-157), i el celebrat el 1432 per Alfons de Borja. Tots insistien en temes diversos de reforma, tant de clerecia com de poble cristià. — J. P. E. [18.285

Francisco José SANCHIS MORENO, *Inscripciones perdidas del antiguo Hospital General de Valencia*, dins «Saitabi», 50 (2000), 213-240.

Dues són les inscripcions d'aquell hospital, ara conegudes per la seva documentació conservada a València, Arxiu de la Diputació, *Hospital General. Judiciari*: la primera és la que, segons un acord dels fundadors del dit hospital, del 1512, ací transcrit (214), havia de figurar al costat de la porta d'entrada; l'altra, conservada en el mateix volum amb transcripció literal, és la que figurà en «làmina de plom ab lletres gravades», col·locada damunt la primera pedra de la nova església del mateix Hospital, el 1687 (228-229). L'autor afegeix nombre de consideracions tècniques de tipus lapidari i paleogràfic. Hi ha reproducció de la zona de l'Hospital en el plànol d'Antonio Mancelli, del 1608 (221), i reproducció de dues altres inscripcions, una de la Seu de València (233) i una de l'antiga catedral de Dénia, del sege V/VI, una d'un altar de la de Xàtiva, s. VII/VIII i la de la primera pedra de la nova Seu de València del 1262 (234). — J. P. E. [18.286

Ferran MUÑOZ, *Lectura i contemplació. Noves aportacions al voltant del retaule del convent de la Puritat de València*, dins «Afers. Fulls de recerca i pensament», núm. 41 (2002), 57-72.

Exercici de relació entre una obra d'art com és el Retaule de la Puritat de València i la literatura religiosa del segle XV valencià, en particular la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena. Descrit el retaule (58-61), les seves escenes són comparades amb frases de l'esmentada *Vita*, centrades en l'exposició de la vida de la Mare de Déu, en particular en la de l'escena de l'assumpció (62-70). En el retaule de la Puritat tindríem una història de Maria com a 'imitatio Christi' (71-72). — J. P. E. [18.287

Álvaro SANTAMARÍA, *El Consell General de València en el tránsito a la Modernidad* (Colección Historia. Estudios), València, Generalitat Valenciana 2000, 296 pp.

Álvaro SANTAMARÍA, *Corpus documental para la investigación del Consell General de València en el tránsito a la modernidad* (Colección Historia/Estudios), Generalitat Valenciana 2000, 440 pp.

Els dos volums que encapçalen aquesta notícia bibliogràfica ens condueixen fins al moment en què és a punt d'explotar la tensió de les Germanies. I si el primer és la reconstrucció d'aquells esdeveniments feta pel prof. Alvaro Santamaría, el segon és, principalment, la transcripció de documents, procedents de l'AMV, a través dels quals hom pot resseguir directament la manera com el Consell Municipal intentà de donar resposta a aquella situació. — J. P. E.

[18.288-18.289]

Ximo COMPANYY, Lluïsa TOLOSA, *De pintura valenciana: Bartolomé Bermejo, Rodrigo de Osona, El Maestro de Artés, Vicent Macip y Joan de Joanes*, dins «Archivo Español de Arte», 72 (1999), 263-278.

Encara que l'objectiu principal d'aquestes pàgines és el de descobrir l'autoria de certes pintures i restituir-les als seus autèntics creadors, en algun cas hi ha recurs a documentació, en general ja publicada, en tractar de la diferència entre Vicent Macip i el seu fill Joan, Joan de Joanes, en l'atribució d'alguna peça (p. e., 271, nota 39), i sobretot en demostrar la valoració social i professional del fill per damunt el pare ja el 1534, ben explícita en els capítols per a la pintura del retaule de Sant Eloi a Santa Caterina de València, frases dels quals són transcrits i traduïdes (272-273), de manera que des d'aleshores Vicent treballà sol en poques ocasions, una de les quals és documentada en l'anotació de pagament, de València, AMV, *Sotsobreria de Murs i Valls*, 112, ací transcrita (274, nota 60). Hi ha vint-i-quatre reproduccions figuratives. — J. P. E. [18.290]

Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *El regne de València i la nació catalana*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 67-71; i dins *Estudis d'història de la llengua catalana*, 109-115.

La presentació (67-70) i transcripció (70-71) d'una lletra del consell municipal de València al de Barcelona, del febrer del 1518, recordant que el cònsol de la 'nació catalana' a Palerm havia de residir i de realitzar personalment les feines del seu càrrec, és ocasió de resumir l'aparició dels mots 'català / Catalunya' en la documentació i de precisar la diferència entre ésser 'natural català' (del Principat i Comtats) i 'de nació catalana' (de llengua catalana). El document es conserva a Barcelona, AHCB, *Lletres comunes originals*, X-42. — J. P. E. [18.291]

Luis ARCINIEGA GARCÍA, *El monasterio de San Miguel de los Reyes*. Volumen I-II (Col. Institución), València, Generalitat Valenciana 2001, 398 i 396 pp.

Publicació de tesi doctoral, centrada en l'estudi de l'edifici d'aquell monestir jerònim, estudi que engloba tant les etapes de la seva construcció, entesa aquesta en tota l'amplitud, que va de la determinació del lloc, passant pels plànols o tabes, pels materials i preus de construcció, com les obres d'embelliment tant del monestir com del temple, obres que han durat segles i que han tingut una darrera manifestació en l'acondicionament d'aquell complex arquitectònic per a Biblioteca Valenciana. Aquest treball de recuperació i documentació ha servit per a presentar «el monasterio como una unidad arquitectónica, artística, cultural y religiosa» (16) i encara amb més precisió, la de «comprender el edificio y contribuir a su comprensión. En este sentido hemos procurado recopilar la mayor documentación posible» (17), tal com el lector pot veure en la presentació de fonts, manuscrites o impreses, de les pàgines 19-25, a les quals s'ha d'afegir la bibliografia (II, 315-340); el prologuista fins i tot al·ludeix a una memòria inèdita de Basilio Sebastián Castellanos de Cebada, atribuïble al temps del Renaixement, i, doncs, contemporània de la construcció de l'actual Sant Miquel dels Reis (14). De fet, després d'un capítol que sintetitza el gairebé segle i mig d'història dels monestirs jerònims (36-43), segueix el dedicat al monestir cistercenc de Sant Bernat de Rascanya (44-50), que desapareixeria davant la voluntat del matrimoni format per la reina Germana de Foix i Fernando de Aragón, darrer

duc de Calàbria i hereu del Regne de Nàpols, favorable a Sant Miquel dels Reis. Però morts ells, la fundació fou font de problemes i de despeses, a les quals sucumbí part (uns cent-vint volums: I, 71, 73, 85) de la gran biblioteca reial de Nàpols, ubicada a Sant Miquel (cf. 73). La narració dels esdeveniments presentada per l'autor té en compte tant el marc polític general com l'evolució de les idees [però la referència a Arnau de Vilanova i a la seva herència espiritual en relació als inicis de l'orde dels jerònims podria haver estat més encertada: I, 37]. A partir de I, 100, comença la història de la construcció pròpiament dita de Sant Miquel dels Reis, una gran part del qual era aprofitada de l'anterior Sant Bernat de Rascanya (I, 101); i així coneixem no sols les etapes de la construcció (I, 100-207), ans també els passos previs al començament de les obres, des de la determinació del terreny a l'elecció de materials i eines i mitjans de transport o a les condicions de treball (I, 207-395); un apartat d'aquest llarg capítol s'intitula *Aprendizaje y cultura arquitectónica* i informa sobre altres biblioteques privades valencianes contemporànies, entre les quals les del marquès de Zenete, de Pere Anton Beuter, la del duc de Gandia o la de Felip de Castellví, de la qual és transcrit l'apartat sobre llibres d'arquitectura (I, 237-247). Amb el segon volum ens passen davant els ulls els problemes de configuració artística, tant pels possibles esquemes imposats per l'orde jerònim com per les idees estètiques imperants (5-160); és transcrita la inscripció de l'escala principal (II, 69); un dels apartats és dedicat a la construcció de l'espai conventual per a la biblioteca del duc de Calàbria (II, 37-45, les pàgines 173-175 recorden les seves afeccions literàries). El darrer capítol és prosopogràfic: hi desfilen els principals protagonistes de l'obra, des de la parella fundadora (amb transcripció de les inscripcions de les respectives tombes: II, 133), passant pels membres de la comunitat i acabant amb tota mena de mestres d'obres (161-302). El volum segon inclou al final la taula única onomàstica i toponomàstica (II, 343-388).

L'estudi arquitectònic pot ésser completat amb el de la semblança de la reina fundadora Germana de Foix, en relació a la qual Rosa E. RÍOS LLORET, *Germana de Foix. Una mujer, una reina una corte* (Institutione), València, Generalitat Valenciana 2003, 308 pp., intenta de veure «cuales eran las pautas exigidas según cada uno de estos momentos de su vida [els tres indicats en el sotstítol]» (13), i presenta una pintura antropològica a base de texts europeus contemporanis, entre els quals no manquen els valencians: Jaume Roig, Joanot Martorell, *Curial e Güelfa*, Joan Lluís Vives, Joan Fernández de Heredia, Lluís Millà o l'inventari dels béns relictes de la dita reina. — J. P. E. [18.292-18.293-18.294]

Isabel MATEO GÓMEZ, Amelia LÓPEZ-YARTO, *El Monasterio de San Miguel de los Reyes: Nuevos datos sobre la construcción, ornamentación, bienhechores y desamortización*, dins «Archivo Español de Arte», 70 (1977), 1-15.

A base de les *Actes capitulars* de la comunitat jerònima d'aquell monestir valencià, ara a Madrid, AHN, *Códices*, 615, i d'altra documentació sobre aquella casa també a Madrid, Academia de San Fernando, les autores precisen dades i dates, algunes d'elles relatives a la llibreria (3 i nota 5), a pintura i daurat de retaules (5), als sepulcres dels fundadors (6) i a obres en el claustre (8). També hi ha notícia sobre necessitat de vendre joies per a continuar les obres (9-10) o sobre l'operació, any 1597, de vendre missals vells de pergami a fi de comprar-ne de nous (10); el 1679 decidien vendre llibres duplicats de la llibreria i comprar-ne de nous (11); és ja del 1803, la notícia del préstec d'un *Plini* per a treure'n còpia per al cardenal Antoni Despuig i Dameto (12). Les darreres notícies fan referència a concessions de sepultura (12). Després arribaria la desamortització del segle XIX (13-15). — J. P. E. [18.295]

Carmen RODRIGO ZARZOSA, *Un san Jerónimo de Vicente Requena procedente del monasterio de San Miguel de los Reyes*, dins «Anales de Arte Valenciano», LXXXII (2001 [2002]), 99-106.

Desconeguda o almenys no localitzada fins ara, identificada en col·lecció no pública, la pintura sobre post presentant sant Jeroni és reproduïda a color (102). L'autora aplega dades rela-

tives a la fundació i primers anys del monestir i transcriu els resums de documentació existent a Madrid, Archivo de la Academia de San Fernando, on consta que Vicent Requena és autor del retaule de Sant Jeroni a Sant Miquel dels Reis (101); també ho és dels retrats dels diputats del braç eclesiàstic del regne de València en la Sala Nova del Palau de la Generalitat valenciana, del 1592 (102), i d'altres (103-104); també hi ha notícia d'obres d'art després de la desamortització del 1835 (104). Són publicades en apèndix les informacions sobre els altars de la Puríssima i de Santa Anna, amb indicació dels respectius autors (105-106), de Madrid, AHN, *Códices*, 505. — J. P. E. [18.296]

Josep MARTÍ FERRANDO, *El poder sobre el territorio (València, 1536-1550)* (Colección Historia / Estudios), Generalitat Valenciana 2000, 342 pp.

Josep MARTÍ FERRANDO, *Instituciones y sociedad valencianas en el imperio de Carlos V* (Instituciones), València, Generalitat Valenciana 2002, 372 pp.

Aquests dos títols són complementaris, començant pel fet que ambdós reconstrueixen els anys de l'emperador Carles I de València amb la pregunta de fins a quin punt fou respectada l'autonomia del regne després de les Germanies. El primer (també en el temps) es fixa en els estrats del poder tant reial com virregnal i en la forma com aquests incidiren en el poder institucional representatiu del regne, és a dir, en els estaments. El segon títol és exclusivament dedicat a aquests darrers, amb una certa atenció a copsar el batec de la vida social, de la qual també formen part els cercles marginats.

Les fonts són idèntiques per a ambdós volums: Simancas, AG; Barcelona, ACA; València, ARV, AM i ACV; però la font principal per al coneixement de la política de Carles I en relació a València és l'ARV, *Reial. Cítia de València*, 251-252, que aplega totes les 95 lletres trameses de forma institucional al regne de València (al duc de Calàbria o als visitadors reials) tocant sobretot temes econòmics; durant les absències de l'emperador, exerceix la lloctinença el príncep Felip i la seva correspondència (ARV, *Canc., Communium, Diversorum i Cartes reials*), ultra l'administració de justícia, toca els grans temes polítics, com moriscos, defensa de les costes, etc. (13-41). Un dels visitadors reials, Miquel Puig, abat de Serrateix, bisbe d'Elna i de Lleida, és ací objecte de particular atenció, fins i tot biogràfica, ja que som assabentats de la seva preocupació a favor d'un col·legi d'estudiants pobres de la Universitat, durant el temps que fou bisbe de Lleida (57-64). En el llarg capítol dedicat als representants del poder reial en el mateix regne ens pasen successivament davant els ulls la lloctinença, l'audiència, les governacions i la batllia i mestratge racional, de les quals coneixem no sols el sentit de llur funció, sinó sobretot les grans gestions prèvies als nomenaments dels titulars. I si en els dos primers càrrecs la noblesa de sang o l'exigència d'estudis ho feien impossible, en les governacions pràcticament s'imposà el principi de la patrimonialització: el portantveus de general governador en la família Vilarrasa, la batllia en els Carròs Vilaragut i la maestria racional en els Escrivà de Romaní (144), ultra els intents d'imposar camins propis els Lladró enllà Uixó (150) i els Maça dellà Xixona (154-159), en ocasions impulsats per necessitats peremptòries com el perill de moriscos dellà Xixona (160). Sobre batllia i maestria general som informats de l'àmbit jurisdiccional de cada un dels càrrecs i de la situació en la qual els trobaren els visitadors de residència, el segon dels quals, Miquel Puig hagué d'arribar a suspendre de l'ofici el batlle general, Lluís Carròs de Vilaragut (175-213). El darrer capítol refa la problemàtica suscitada per la celebració de corts a Montsó el 1547 i sobretot per la del Parlament d'Alzira del 1544 frustrat per la lluita entre el virrei i la Junta d'Estaments, alhora que d'altres parlaments eren convocats en els altres regnes de la corona (215-317). És transcrita en apèndix la visió general sobre el Regne de València el 1548, del visitador Miquel Puig, bisbe d'Elna (329-335) i una mostra de nomenament de canceller, del 1549 (336-337).

El segon volum comença assenyalant la representació del regne entre corts, amb la controvèrsia de si era personificada per la Generalitat o per la Junta d'Estaments (20-30); la primera era perceptora dels tributs i per tant posseïa la gran caixa, d'on es podia obtenir diner, i

era responsable de la defensa; la Junta, en canvi, elaborava la política considerada pertinent per al Regne, per exemple en relació als moriscs (15-30), que incidia en les necessitats de defensar-se; hom preferí les torres de guaita i les fortificacions a la vigilància per mar, però sobretot la decisió d'atacar Alger obligà a assegurar, amb la col·laboració de la terra, una política marítima, que la maltempada davant les costes africanes reduí a desferra (30-79). El capítol següent, dedicat al braç eclesiàstic ens informa de l'esforç per a desvincular de Castella la part sud del Regne, creant el bisbat d'Oriola; la Inquisició espanyola fou un bon aliat del poder central «sin importar el estamento o los parapetos forales» (81). Les relacions amb el braç eclesiàstic tingueren moments difícils com el de l'erecció del bisbat d'Oriola i l'elecció doble del mestre de Montesa, que faria posar damunt la taula el pas del mestratge a la Corona (99-102); també moments agredolços, com el pontificat del futur sant Tomás de Villanueva, que col·laborà en el tema dels clergues només tonsurats fins que veié afectada la jurisdicció eclesiàstica, problema sempre conflictiu (85-87 i 108-119). La relació de la corona amb els nobles anà encaminada a enfortir-los l'autoritat, sempre que no es presentessin conflictes amb la jurisdicció reial (121-137); vist en el seu conjunt, el braç nobiliari, potser amb l'excepció del futur sant Francesc de Borja (143-150), procurava de mantenir en pau els moriscos, feia grans xants en considerar violats els *Furs*, pledejava fins a l'endeutament per punt d'honor i formava bàndols inconciliables, tal com documenten les pàgines del capítol terç (121-167), dins el qual és esmentat el *Llibre d'actes del braç militar* (151). La ciutat de València era cap i capital del braç reial i entorn d'ella s'establiren les dues lluites entre els *Furs* i el poder reial, conegudes per l'AMV, *Manuale de consells* i *Cartes reials*: d'una banda, el poder maldava a alliberar-se d'allò que considerava constriccions inacceptables i imposava que el príncep Felip jurés els *Furs* fora el Regne, a Montsó (178-180); de l'altra, determinava l'elecció del mestre racional i controlava l'economia de la ciutat a favor de la monarquia (168-178). Això no obstant, les relacions seguiren una tònica normal però en la distància, raó per la qual la presència esporàdica de l'emperador o del príncep es convertia en gran festa (182-183). La llunyania i la intervenció en la designació de càrrecs, provocaren una corrupció econòmica que el visitador Miquel Puig, bisbe d'Elna, considerava insuportable (191-194); això no obstant l'emperador pogué rebre de la ciutat vora 54.000 lliures, els censals de les quals foren acceptats per cinc viles reials d'acord amb capitulacions ací resumides (186-191); el sistema de carregament de censals es repetí (194-199). La política reial envers les ciutats i viles reials intervingué en dos punts creadors de conflicte: les eleccions de càrrecs municipals, fos el que fos el sistema d'elecció, al voltant de les quals hi hagué per tot el Regne bandositats i tensions fortes (200-216), i la jugada de posar dins el patrimoni reial el comtat d'Empúries, retribuïnt el baró, duc de Sogorb, amb poblacions reials valencianes (Castelló, Vila-real, Borriana); el projecte despertà forta oposició i la segona part, la que afectava poblacions de València, restava sense solució (216-226). D'altres temes ocuparen l'atenció de totes les autoritats aquells anys: la facilitat amb què hom comerciava amb exportació i importació de moneda d'or, de seda, i de blat del o des del regne de València: no sempre prevalia el bé públic (226-264); en les pàgines dedicades al món de la il·legalitat trobem resum de l'enèssima crida sobre moralitat pública del 1543, de l'ARV, *Real* (268-270); també la notícia que l'ús de 'cobles, cartes, lletres ne scriptures... diffamatòries' (algunes de les quals eren 'en rim') era penat «sots pena de la vida, sens vènia ne mercè alguna» (272). El darrer capítol dedicat a la minoria morisca i a la constant recerca d'una política envers ella és el més complicat perquè, ultra els problemes de convivència, els interessos dels barons i la possibilitat que esdevinguessin cinquena columna en un moment d'atacs de pirates sarraïns per mar (la *Pragmàtica sobre los tagarins e nous convertits* era molt sensible a aquest detall: 302), hi entren problemes teòrics (l'arquebisbe Jordi d'Àustria intentà de respondre-hi amb les seves *Ordinacions*) i perquè l'alta política no afectava sols l'emperador, ans també la Santa Seu (276-329); en aquestes pàgines cal recordar l'intent, ben poc reeixit, d'escoles per a nois conversos a València, Tortosa i Gandia (288-290 i 352-357). Són transcrits en apèndix vint-i-quatre documents de València, ARV i ACV; de Barcelona, ACA, *Canc.*, *Curia Administr. Domini Principis*; i de Simancas, AG, *Estado* (331-368). — J. P. E.

Juan Luis CORBÍN FERRER, *La Cofradía del Santísimo Cristo del Salvador de la Ciudad de Valencia, en los fondos del Archivo Metropolitano del arzobispado de Valencia*, dins «Memoria Ecclesiae», XXI (2002), 511-518.

La dita documentació es troba a l'ADV, I/III, *Col·lacions de beneficis*, 153 i 22. Consisteix en la instància amb què un grup de fidels demanava a l'arquebisbe l'erecció de la confraria; en el document d'erecció, signat per Isidoro Aliaga el 1617; en les *Ordinacions* de la dita confraria «en lengua valenciana» (513); i en la nova instància demanant un any més tard l'agregació a la del Sant Crist de San Marcello al Corso, de Roma; el 1672 era publicada la *Historia del Santo Cristo de San Salvador de Valencia*, de Joan Bta. Ballester, que recull la narració de l'arribada de la imatge del Sant Crist a la ciutat pujant pel Túria contracorrent el 1250 (514-515), detall que la ciutat volgué perpetuar mitjançant una inscripció en làpida (517). — J. P. E. [18.299

Francisco de Paula COTS MORATÓ, *Los Toledo, una familia de plateros valencianos del siglo XVII*, dins «Saitabi», 50 (2000), 365-382.

La documentació que dóna solidesa a aquestes pàgines és de l'AMV, *Arxiu del Col·legi de Platers. Llibre d'escrivanies i Manuals de consells*, i de l'ACV, *Llibres de fàbrica*. La documentació, només indicada amb la corresponent referència arxivística, és ordenada cronològicament i s'allarga del 1604-1605 a 1682 (368-379). Són transcrites, en tot o en part, sis actes de capítols de la confraria de l'ofici dels argenters, dels anys 1604-1605 i 1666 (379-381). Hi ha bibliografia (382). — J. P. E. [18.300

Fernando PINGARRÓN-ESAÍN SECO, *Las portadas gemelas del imafrente, la capilla baptismal (!) y otras intervenciones en la iglesia de San Esteban de Valencia*, dins «Archivo de Arte Valenciano», LXXXII (2001 [2002]), 35-42.

La documentació del mateix arxiu parroquial, completada amb la de l'ARV, *Clerecia i Protocols notarials*, permet de resseguir els treballs que en el darrer terç del segle XVII hom emprengué en aquella parròquia a fi reconvertir el temple parroquial a l'estil barroc imperant, com en general tants d'altres de València; a Sant Esteve, una de les remodelacions afectà la capella baptismal «ahont fonch batejar lo pare st. Vicent Ferrer», propietat del Col·legi de Notaris, segons el *Llibre de determinacions del col·legi de notaris*, de l'ARV i inscripció en la mateixa capella (37-39; la inscripció: 38, nota 14); també foren daurades algunes claus i reformat el campanar, aquest en el tercer centenari de la canonització de st. Vicent Ferrer; el sermó de la festa, del jesuïta Antoni Mira, fou imprès (42, nota 35). Són publicades o resumides les respectives capitulacions i d'altres documents. — J. P. E. [18.301

Historia de la Universidad de Valencia. Vol. I. *El Estudio General*; v. II. *La Universidad Ilustrada*; v. III. *La Universidad Liberal*, bajo la dirección de Mariano PESET. Prefacio de Pedro RUIZ TORRES, València, Universitat de València 1999-2000, 1106 pp.

Obra només coneguda per referència. — J. P. E. [18.302

Araceli CABEZAS, *Aproximación a la iconografía de las órdenes religiosas en la azulejería valenciana del siglo XVIII*, dins «Archivo Español de Arte», 70 (1997), 190-198.

Aquestes pàgines repassen representacions de sants mitjançant taulells en esglésies valencianes: hi figuren inscripcions, llatines o castellanés, ací transcrites, com les del Carme de Requena (191), la que recorda la reconstrucció de l'Hospital de Pobres Sacerdots de València (196), les relatives a sant Vicent Ferrer en esglésies diverses (197), i les dedicades a Sant Francesc Xavier a l'església dels Àngels, de Xelva (198). — J. P. E. [18.303

Vicente LEÓN NAVARRO, Telesforo M. HERNÁNDEZ, *El real seminario de nobles educandos de Valencia (1767-1784). ¿Un símbolo del reformismo educativo?*, dins «Anales Valencinos», XXVIII (2002), 129-153.

Expulsats els jesuïtes l'abril del 1767, llur col·legi, i en concret les aules de gramàtica, fou posat en mans del castellanenc Joaquim Segarra i Muñoz, del grup tomista valencià; la seva actuació en el camp pedagògic fou aviat criticada per Gregori Maians en allò que es referia a l'elecció de mestres, matèries d'ensenyament i pedagogia; suposada la contraposició personal per la respectiva pertanyença a grups de pressió diversos, aquest considerava que no era aprofitada la possibilitat d'introduir en aquella escola les reformes il·lustrades; una de les raons de la tensió (tema d'alguna de les pàgines) es reduïa a si la *Gramàtica latina* del mateix Maians era acceptada o no (133-140); l'esmentat Segarra presentà un pla d'estudis, que Maians triturrà punt per punt en informe conservat a València, AM, *Serrano Morales* 6821-40 (141-145); en dimitir, fou substituït al cap de l'escola per Domènec Moricó, que proposà nou pla d'estudi i govern (147-150). El 1774 les aules tornaren a la Universitat i, doncs, a la Ciutat (151-153). — J. P. E. [18.304

Vicente RIBES, *Presencia valenciana en los Estados Unidos (ss. XVI-XIX)* (Colección Historia/Estudios), València, Generalitat Valenciana 2002, 116 pp.

Documentat en una sèrie d'arxius, entre els quals es troben el d'Alacant, AH; de Madrid, AHN, i Archivo Campomanes; de Simancas, AG; de Sevilla, AGI; i de Mèxic, AG de la Nació; l'autor ha resumit les biografies de Juan de Miralles (Petrés, de pares francesos en la Guerra de Successió; comerciant negrer i espia al servei de Carlos III Borbó: en col·laboració amb Francisco Bouligny, també de família francesa afincada a Alacant: 9-53); Antoni Margil de Jesús (de València, fundador de missions per tota l'Amèrica Central: 55-64); diversos Borja deixaren petjada a Amèrica; la duquessa Maria de Borja deixava el 1747 part de la fortuna, que permetria fundar una constel·lació de missions tant a la Baixa com a l'Alta Califòrnia (65-79); Lluís de Sales (de València, dominic, que en tornar d'Amèrica, publicava el 1794 les *Noticias de la provincia de California en tres cartas...*: 81-85); i Antoni Reyes (d'Aspe, framenor, bisbe de Sonora, denunciador dels abusos dels espanyols en la zona, en la qual reestructurà les missions: 87-94); la narració és completada amb breus paràgrafs dedicats a d'altres figures, entre les quals es troba Vicent Llorca, d'Oliva, corresponsal de Gregori Maians: 95-111). — J. P. E. [18.305

Ramon CARDONA COLELL, Àngels ESCOLÀ VALLS, Àngels SALCEDO CARRASCO, *Seguiment arqueològic al castell de Verdú: aparició d'un molí d'oli del segle XVI-XVII*, dins «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», 15 (2002), 179-198.

Ultra la informació sobre els treballs que han portat a la dita descoberta, tenim en aquestes pàgines el vocabulari del molí d'oli tradicional i de les seves parts (181-184), i d'aquells elements que s'han trobat en el del castell de Verdú (188-189), d'una banda; i de l'altra, les referències a documentació històrica des de la primera meitat del segle XVI, normalment ja publicada, on no manquen sentències de la Reial Audiència de Barcelona relatives a l'obligació de moldre en el molí de Verdú, perquè era 'de districte', encara a darreries del segle XVIII, ni referències a les tensions entre Verdú i Poblet, senyor de la vila. — J. P. E. [18.306

Maria OCAÑA I SUBIRANA, *L'estudi de l'agricultura medieval a Osona: una aproximació des de fonts diverses*, dins «VI Trobada», 417-428.

L'autora es proposa en aquestes pàgines aplegar les dades osonenques sobre les eines per a treballar la terra, les dades sobre terra o camps, els conreus i les eines agrícoles, a partir de documentació vigatana ja publicada en els diplomataris vigatans, en les *Notes dotzencentistes* de Carre-

ras i Candi, i del primer protocol notarial de la Cúria fumada, del 1230. Les fonts iconogràfiques procedeixen de les *Bíblies* del mateix Vic o de Ripoll. Les dades són exposades en les pàgines 422-426. Hi ha bibliografia (426-428). — J. P. E. [18.307]

Gemma MATARÓ VÁZQUEZ, *Antics cultius de vinya, ara desapareguts, a la Plana de Vic*, dins «VI Trobada», 389-395.

La vinya és documentada a la Plana de Vic des del segle IX en instrument del 890; l'aplec de dades ja publicades sobre vinya vigatana assenyala els documents del segle XIV, el fet que a començament del segle XVII l'impost sobre el vi, amb el de la pólvora, constituïa el principal patrimoni de la ciutat, i que el 1638 pujava a 25.000 lliures. Hi ha documentació escassera del segle XVIII. — J. P. E. [18.308]

Alba ERRA ZUBIRI, *L'urna de Sant Bernat Calbó (1700-1728)*, dins «Butlletí del Museu d'Art de Catalunya», 2 (1994), 63-71.

En començar el segle XVIII, el capítol de la Seu de Vic decidí col·locar les relíquies de sant Bernat Calbó en una urna nova que respongués a la canonització segura d'aquell bisbe (1710) i a les exigències artístiques barroques. La documentació sobre l'afer es troba a Vic, Arxiu Capítular, *Secretaria*, i a Barcelona, AHPB, i permet a l'autora de seguir amb molt de detall el procés de fabricació de l'urna i les seves repercussions (com l'afaiçonament de la capella de la seu a la qual era destinada); un d'aquests punts són els *Reculls de miracles* d'autors diversos, inèdits, de Vic, AC, *Calaix* 36, als quals s'ha d'afegir la biografia d'Onofre Relles, *Vida, virtudes y milagros de San Bernardo Calbó*, Barcelona 1689, d'on foren extretes les escenes gravades en les parets de l'urna. És particularment detallat el procés de fabricació de les representacions de miracles per part de l'argenter barceloní Joan Matons i d'altres col·laboradors. En resultà una de les peces cabdals de l'argenteria barroca de Catalunya. — J. P. E. [18.309]

Josep FORMIGA I BOSCH, *Els senyors directes eclesiàstics de Vidreres*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (any 2002), 133-148.

[Aquestes pàgines continuen les del mateix autor, resumides dins ATCA, XX (2001), 835, núm. 15.535, i XXI (2002), 898, núm. 16.687]. Per les darreres sabem que més del 70% del terme es trobava sota domini directe del vescomte de Cabrera i més del 25% sota el d'institucions eclesiàstiques. Ací són indicats els capbreus que corresponen a cada una d'aquestes (esglésies o beneficis) i els arxius on es troben: els del monestir d'Amer són del 1598 i del 1680, ambdós a l'ADG (136); els de Valldemaria són del 1612-1615 i 1612-1739, a l'Arxiu de Sant Daniel de Girona (137); el de Sant Miquel de Cruïlles és del 1745-1748, ara a Girona, AH (137); el de la Comanda hospitalera de Sant Llorenç de les Arenes i Aiguaviva, del 1746, a Girona, AH, *Notaria de Vidreres* (138); el de Sant Feliu de Girona, del 1627, es troba en el mateix arxiu, *Notaria* 5 de Girona (138-139); i els de la pabordia de novembre de la Seu de Girona, en el mateix arxiu, *Notaria de Lloret de Mar* (139-140). Els beneficis vinculats als diferents altars de l'església parroquial són coneguts per la visita de pastoral del 1775, del ADG (141-142); hi ha capbreus de la capellania de Vidreres, del 1760-1762, a Girona, AH, *Notaria de Vidreres* (144); de Sant Miquel de Vidreres, dels anys 1566, 1610 i 1752-1753, tots a Girona, AH (146-147); i de Sant Jaume de Maçanet de la Selva, de 1745-1749, en el mateix arxiu. — J. P. E. [18.310]

Jordi VIDAL I PLA, *Les carnisseries de Vilafranca del Penedès. Notes sobre el control i l'aprofitament municipal de la venda de carn a l'època moderna*, dins «Estudis d'Història Agrària», 13 (2000), 45-61.

Pàgines només conegudes per referència. — J. P. E. [18.311

Juan F. Pi APARICI, Vicent PONS ALÓS, *La construcción de un puente en el camino real de Barcelona (Vila-real, 1486-1509): aportación a la obra del Mestre d'obres Pere Compte*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 197-212.

La documentació relativa al pont a construir prop Vila-real «en la rambla del Algonder, pas de Borriol, camí real de València», en part finançat amb deixes del notari vila-realenc, Jaume de Sant-Vicent, es troba en la marmessoria del darrer, conservada a València, Arxiu del baró de Llaurí, i la de la part final d'aquella obra, dirigida per Miquel Peris, a Vila-real, AM, *Claveria*, d'on procedeixen les dades de les pàgines introductòries; els set documents transcrits en apèndix, datats entre el 1485 i el 1488, són de l'Arxiu baronial de Llaurí (204-212), entre els quals destaca el testament de Jaume de Sant-Vicent, completat per un memorial, no transcrit, que deixava els seus protocols al notari de Vila-real, Bernat Cortès (206). — J. P. E. [18.312

Joan Damia BAUTISTA I GARCIA, *Notes sobre obres i artistes del segle XVIII a Vila-real*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 265-277.

Vençuda i prostrada en acabar la Guerra de Successió, Vila-real s'anà refent durant el segle XVIII, tal com demostren els protocols notariaus de la vila, conservats a Castelló, Arxiu Provincial, dels quals, i dels de l'Arxiu Notarial de Morella, l'autor recull les notícies sobre artistes i mestres d'obres, que permeten d'assistir a la vitalitat constructora, manifestada en nombre d'iniciatives, sobretot en la construcció barroca i acadèmica de l'església parroquial de Sant Jaume i en la de la Casa de la vila. Al final hi ha transcripció de dos documents (274-275) i dues pàgines de fotografies (276-277). — J. P. E. [18.313

Valentí GUAL VILÀ, *Nuvis d'Alcover casats a Vilaverd i la Riba (1586-1700)*, dins «Butlletí. Centre d'Estudis Alcoverencs», núm. 94 (abril-juny 2001), 18-20.

El *Llibre de matrimonis* de l'AP de l'Alcover documenta 414 casaments entre el 1586 i el 1700, d'entre els quals el 48% dels nuvis era forester; i vint de l'Alcover s'havien casat amb núvies de Vilaverd, de cada un dels quals és ací donada la filiació (18-19). — J. P. E. [18.314

Josep Lluís CEBRIÁN I MOLINA, *Montsant. La ruta del Císter a Xàtiva*, Xàtiva, Ajuntament 2002, 188 pp.

Títol només conegut per referència. — J. P. E. [18.315

Agustí VENTURA CONEJERO, *El Gremi dels argenters de Xàtiva i la custòdia del Corpus de Lope de Salazar*, dins «Archivo de Arte Valenciano», LXXXII (2001 [2002]), 23-34.

Doble és l'objectiu d'aquestes pàgines: publicar el text de la carta real de Jaume II del 1310, concedint a Xàtiva la facultat de marcar amb l'escut de la vila els objectes d'argent fabricats en la mateixa, marca que només és documentada en una obra d'art, la creu d'Enguera, ací descrita; també són aplegades notícies, ja del segle XV, del Gremi d'argenters, de Xàtiva; del carrer de l'Argenteria; i de la veïna Moreria; quant a la custòdia, del papa Alexandre VI, és parcialment publicada l'acta de carregament de censal destinat a pagar part de la mateixa a l'ar-

genter valencià Lope de Salazar el 1502 (30: dades biogràfiques); l'acta prové de València, ARV, *Clerecia*, 2488. Segons llegenda popular, la dita custòdia fou construïda amb la primera plata que vingué d'Amèrica (31-33). La darrera pàgina presenta els vuit xativins que tingueren càrrecs en la cort d'Alexandre VI (34). — J. P. E. [18.316

III. ESTUDIS DE REFERÈNCIA CRONOLÒGICA

Luis Alberto RUIZ CABRERO, *Epigrafía púnico-ebusitana del asentamiento talayótico de La Morisca (Calvià, Mallorca)*, dins «Mayurqa. Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts», 28 (2002), 187-193.

El fragment d'àmfora objecte d'estudi fou descobert de forma clandestina en la torre núm. 1 de l'esmentat jaciment del nucli turístic de Santa Ponça, abandonada vers la fi del segle IV aC; l'àmfora era de fabricació eivissenca; el 'titulus pictus' consta de tres línies: «'m- [...]'/dr/s,y,t [...]» (188), ací analitzades lletra per lletra; seria «la personificació del contenido industrial con un antropónimo que comienza con 'm'» (190). Hi ha bibliografia (191-192), croquis del jaciment i fotografia i dibuix del fragment d'àmfora (192-193). — J. P. E.

[18.317

Sandra CASAS, Ferran CODINA, Joan MARGALL, Gabriel de PRADO, Jürgen UNTERMANN, *Noves aportacions al coneixement de l'ampliació Nord de l',oppidum' de Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Estudi d'una inscripció sobre pedra trobada en aquesta zona*, dins «Cypsela. Museu Arqueològic de Catalunya», 14 (2002), 237-250.

La primera part (237-247) resumeix les excavacions en l',oppidum' des del 1947, on el 1997 comparegué la pedra amb inscripció, raó per la qual les prospeccions entorn l'emplaçament de la pedra continuaren fins al 2000; després de la informació sobre les novetats, els autors resumeixen els coneixements actuals sobre escriptura ibèrica a Ullastret a base de les cinquanta-cinc inscripcions conegudes fins a l'acabament del segle XX, només dues de les quals són funeràries damunt pedra, datables dels segles IV-III aC (244); en tot Catalunya només són documentades vuit esteles funeràries ibèriques. El prof. Untermann analitza la nova incompleta inscripció, la transcriu, la considera 'amb tota probabilitat' part d'un text sepulcral, la reconstrueix i la tradueix al castellà (247-249). Hi ha bibliografia (246-247 i 249-250). — J. P. E. [18.318

Ferran ARASA, Isabel IZQUIERDO, *Estela antropomorfa con inscripció ibèrica del Mas de Barberán (Nogueruelas, Teruel)*, dins «Archivo Español de Arqueología», 71 (1998), 79-102.

El Mas de Barberán toca el límit del País Valencià pel riu de Millars i Cortes de Arenoso, de manera que l'estela fou trobada per gent d'aquest poble i portada a la casa de la vila, on es conserva. En aquestes pàgines els autors, narrada la troballa i descrita la peça, reproduïda amb fotografia i dibuix, general i especial de l'epígraf (79-82), estudien l'estela en comparació amb d'altres de semblants, una de les quals és la d'Altea la Vella (Alacant) i una altra la més pròxima, de Casp (84-86). La inscripció és analitzada i transcrita (92-93), i estudiada cada una de les cinc línies (93-95), amb possible traducció (97): «un ejemplo excepcional de la plástica funeraria ibérica» (98), integrada dins les tretze de la zona castellonenca (98-99). Hi ha bibliografia (99-102). — J. P. E. [18.319

Luis AMELA VALVERDE, *Las emisiones de bronce con cabeza/proa de Arse - Saguntum: una nota*, dins «Gaceta Numismática», n. 147 (diciembre 2002), 3-14.

L'autor es fixa en les particularitats tècniques de tres tipus dels dits bronzes datables del s. I aC.; la informació fa conèixer l'evolució de les inscripcions, que comencen en llengua ibèrica, continuen bilingües i acaben essent només en llatí (3 i 7). Hi ha bibliografia (12-14). — J. P. E.

[18.320

Jesús RODRÍGUEZ RAMOS, *Sobre los signos de lectura problemática en la escritura ibérica levantina y una inscripción revisada*, dins «Archivo Español de Arqueología», 74 (2001), 281-290.

Descodificades en general les grafies de texts ibèrics, en les pàgines centrals de l'article l'autor reflexiona sobre quatre encara no identificades: «a) las formas B-oides (x-1 y x-2); b) la forma x-3; c) la forma de espiga (x-4); y d) las formas F-oides (x-5)» (281), reflexió que pren en consideració inscripcions de Catalunya (Pontós, Fontscaldes, Torregrossa, Osseja, Sant Julià de Ramis, Palamós) i del País Valencià (plom d'Alcoi, bronze de Betxí i gairebé tota la llista de la pàgina 288); quant a la inscripció de Torelló del Boverot, l'autor proposa de llegir-la de dreta a esquerra, solució que tindria almenys dos precedents (289). Hi ha bibliografia (289-290). — J. P. E.

[18.321

Francisco RODRÍGUEZ ADRADOS, *Topónimos griegos en Iberia y Tartessos*, dins «Emerita», 68 (2000), 1-18.

Francisco RODRÍGUEZ ADRADOS, *Más sobre Iberia y los topónimos griegos*, dins «Archivo Español de Arqueología», 74 (2001), 25-33.

Els dits noms, alguns simples denominacions dels grecs, d'altres, topònims que s'han mantingut, emprats des del s. VI aC. i documentats en nombre de fonts gregues, corresponen a tota la costa dels Països Catalans, des de Port Vendres a Elx i a les Illes Balears i Pitiüsa (mapa: 26); ambdós títols són complementaris; les denominacions podien ésser gregues autèntiques o hel·lenitzacions de mots fenicis (listes: 27-28); l'autor té condícia a assenyalar els mots documentats en temps posteriors als originaris i acaba la seva exposició amb aquest reconeixement: «No fueron las armas, ni siquiera el comercio los factores decisivos, sino la superioridad cultural de los griegos, que triunfó al final sobre los fenicios y hubo de ser aceptada por los romanos; y por los indígenas» (33). — J. P. E.

[18.322-18.323

Luis SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *El asedio de Sagunto en las fuentes clásicas*, dins «Misc. Montenegro/Blázquez», 243-253.

El 218 aC. Sagunt era conquerida per Amílcar Barca, fet que ocasionà la declaració de guerra de Roma a Cartago: fou la Segona Guerra Púnica. Són clàssiques les narracions de Polibi, Titus Livi i Apià, però l'autor ha aplegat fragments d'altres escriptors que s'hi refereixen, alhora que presenten Sagunt com el paradigma del sacrifici, i els publica ací traduïts al castellà.

— J. P. E.

[18.324

Raimondo ZUCCA, *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*. Prefazione di Marc MAYER (Collana del Dipartimento di Storia dell'Università degli Studi di Sassari. Nuova Serie, 1), Roma, Carrocci editore 1998, X i 294 pp.

En realitat, les informacions d'aquest volum comencen no pas en el moment en què les Illes foren sotmeses al domini romà, ans en aquell en què, vistes les coses des de Grècia, compareix una illa occidental fins aleshores no indicada en la llista tradicional de les set grans mediterrànies; a partir d'aleshores, aquestes pàgines ens acompanyen en la successiva descoberta de les

Gymnèsies-Balears amb les primitives caracteritzacions d'una gent com bàrbara i, passant per un millor coneixement vinculat al comerç púnic i grec i a la implicació de les illes en les guerres entre Cartago i Roma, arribem a la incorporació en l'Imperi Romà i a les seves successives etapes (integració en la Província Tarraconensis, pas a la Província Carthaginensis i erecció de província pròpia, amb les corresponents reestructuracions institucionals) fins als temps cristians del segle V, on ja compareixen les fonts literàries pròpies amb l'*Epistola* de Sever de Menorca i els *Commonitoria* de Consentius. La narració té en compte tant les informacions d'historiadors i geògrafs clàssics (les transcripcions de fragments llurs en traducció italiana són constants) com les descobertes arqueològiques i els estudis de la bibliografia actual (1-12). Les darreres pàgines reporten les *Inscriptiones Insularum Baliarum*, tant de Mallorca (225-254) com de Menorca (254-262) i d'Eivissa (262-269); i les *Inscriptiones ad res Baliaficas pertinentes* (269-279). Hi ha taules d'antropònims i de temes (285-289). — J. P. E. [18.325]

Alberto LÓPEZ MULLOR, María Magdalena ESTARELLAS, *La cerámica romana de paredes finas del santuario de So n'Oms, Palma de Mallorca. Nuevas producciones de Mallorca e Ibiza*, dins «Archi-vo Español de Arqueología», 74 (2001), 97-115.

La construcció d'una de les pistes de l'aeroport de Mallorca obligà a rematar les prospeccions a So N'Oms, on comparegué quantitat de terrissa, tant romana com talaïòtica; d'entre la romana, els autors es fixen en la de parets fines, que porta «grafitos latinos que hacían referencia a las divinidades romanas más conocidas y también a otras menores» i serien de naturalesa cultual (98); analitzen amb detall la terrissa mallorquina (98-99), la eivissenca (la més abundant) (99-108), la itàlica (108-112) i la bètica (112-113). Hi ha set làmines, en cada una de les quals hi ha vuit reproduccions, i en aquestes és fàcil de llegir els grafits (101, num. 5 i 11; 104, núm. 6; 106, núms. 1 i 2; 109, núms. 1, 2, 4 i 5; 110, núms. 7 i 8; i 111, núm. 8). El conjunt seria datable entre els anys 20 aC. i 50 pC. (113). Hi ha bibliografia (113-115). — J. P. E. [18.326]

Ma. Luisa SÁNCHEZ LEÓN, Enrique GARCÍA RIAZA, *Un nuevo duunviro de Pollentia (Alcúdia, Mallorca)*, dins «Homenatge Rosselló», 903-910.

Els dos fragments d'una làpida descoberts en les excavacions del fòrum de Pollentia, ací reproduïts en fotografia i transcrits, esmenten un ,II · VIR', qualificació que suposava passos inferiors d'un ,cursus honorum' d'època altoimperial, s. II, ací comparat amb d'altres casos (Palma i Tarragona). — J. P. E. [18.327]

Luciano PÉREZ VILATELA, *Un club-fighter en la Hispania prerromana: el saguntino Theron*, dins «Misc. Montenegro / Blázquez», 255-264.

Silvi Itàlic en *Punica*, escrit a darreries del s. I pC., dedicà més de dos dels XVII llibres de l'obra a galejar la gesta de Sagunt. Un dels episodis, no reportat per Titus Livi, exalta la figura i actuació d'un aborígen mig silvestre que, armat només amb un garrot, s'hauria enfrontat amb Amílcar Barca. Ací l'autor documenta en nombre de fonts antigues l'existència i ús dels diversos elements, amb què Itàlic dibuixa la figura de Theron en la seva lluita desesperada contra Amílcar. — J. P. E. [18.328]

Leandre VILLARONGA, *Troballa del Francolí. Testimoni per a la datació del denari ibèric de Kese*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 29-43.

La troballa del Francolí vora el riu, prop Tarragona, durant la guerra del 1936-1939, constava d'un quadrigatus, trenta-cinc denaris romans i deu de Kese (29), ací descrits amb indica-

ció de les respectives llegendes (30 i 37-38). La presència del denari ibèric de Kese enmig de les altres monedes demostra que aquest es trobava en circulació entre el 200 i el 170 aC. Hi ha bibliografia (43). — J. P. E. [18.329]

Jaume BENAGES, *Les monedes de Tarragona* (addenda quarta), dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 15-27.

Informació i descripció tècnica de vuit peces romanorepublicanes amb inscripció ibèrica (16-17 i 20-23); de tres denaris romans amb inscripció llatina (17-18 i 23); de tres trients visigòtics (18 i 23-24); i d'un senyal fals de Ferran II Trastámara (19 i 24). — J. P. E. [18.330]

Pedro LÓPEZ, *Las dracmas ampuritanas de la colección Vincke*, dins «Gaceta Numismática», núm. 146 (septiembre 2002), 11-21.

La col·lecció numismàtica aplegada per Enric Vincke, de Palamós, a base de troballes en la comarca, conté seixanta-cinc dracmes del s. III aC. ençà, amb llegenda grega EMPORITON, identificades (11-15) i estudiades a partir de la successió de les figuracions (15-19). — J. P. E. [18.331]

Luis AMELA VALVERDE, *Los trofeos de Pompeyo*, dins «Habis», 32 (2001 [2002]), 185-202.

De les informacions proporcionades per historiadors antics (Sal·lusti, Plini, Dio Casius), l'autor en dedueix cinc dades sobre els esmentats 'Trophea', construïts el 73-71 aC.: al costat de la Via Augusta, al límit entre Hispània i Gàl·lia, amb estàtua de Pompeu i inscripció recordant la submissió de 876 poblacions. Després de la batalla d'Ilerda, Cèsar bastí altar al seu costat (194). Segueix l'anàlisi arquitectònica del monument (190-191). Encara que la victòria de Pompeu hagués posat fi a una guerra civil, com que hi eren implicats cel·tíbers i lusitans, els Trofeus celebraven l'extensió del domini de Roma damunt un extrem del món. — J. P. E.

[18.332]

Margarita ORFILA, Luis MORANTA, *Estudio del trazado regulador del foro de Pollentia (Alcudia, Mallorca)*, dins «Archivo Español de Arqueología», 74 (2001), 209-232.

Aquest títol entra en les nostres pàgines no pas perquè s'hi tracti d'un text d'alguna manera català, sinó perquè presenta l'aplicació concreta d'un text clàssic llatí a un punt dels Països Catalans, concretament del de Vitruvi sobre la proporció en la planificació d'edificis, que els autors consideren haver presidit la del fòrum de Pollentia (209, 223, 226), de la mateixa manera que presidí la d'altres indrets. Tot l'article se centra en la recerca d'aquesta proporció, tant en la realitzada per altres com en la dels autors d'aquestes pàgines, tal com permet de veure la bibliografia final (230-232); resultat: «los sistemas de trazado de ,regulación geométrica global' según la regla 3:4:5 o 5:12:13 pueden ser a su vez empleados internamente como mecanismos de ,regulación geométrica interior' de los edificios» (228). — J. P. E. [18.333]

Pere P. RIPOLLÈS, *La moneda romana imperial y su circulación en Hispania*, dins «Archivo Español de Arqueología», 75 (2002), 195-214.

L'autor propugna que l'estudi cronològic de les monedes no s'ha de fer únicament a partir de la data d'emissió, ans també de la del jaciment en què fou trobada, car això proporciona dades sobre llur utilització; ell limita la seva recerca als segles I-VI pC. i així, després d'una quantificació global, també reduïda a gràfic, de les monedes localitzades a Emporiae, Tarraco,

Barcino i Pollentia (198), en trobem de particulars per als anys 193-306 a Tàrraco i Barcino (206) i per als 307-411 per a la darrera ciutat (211); en alguns casos, hi ha indicació d'inscripcions. — J. P. E. [18.334]

Javier ARCE, *Estatuas y retratos imperiales en Hispania Romana*, dins «Archivo Español de Arqueología», 75 (2002), 235-250.

Les poblacions catalanes, en les quals haurien estat trobades estàtues d'emperadors són Lessera, Barcino, Mago, Valentia, Baetulo, Gerunda, Llúria, Saguntum, Saetabis, Aeso, Ebussus i Iesso. És normal que les estàtues fossin acompanyades d'inscripcions, algunes fórmules de les quals són ací explicades (243), com també són recordades les inscripcions en una estàtua de Tiberi a Tàrraco i una de Drusus a Sagunt (245); més tard, s. IV pC., consten inscripcions en estàtues de Constantí I, Constanci II, Licini i Crispus, a Tàrraco (249). — J. P. E. [18.335]

Juan Manuel ABASCAL, *Fasti Consulares, Fasti Locales y Horologia en la epigrafía de Hispania*, dins «Archivo Español de Arqueología», 75 (2002), 269-286.

Els dos darrers decennis han augmentat espectacularment les troballes de texts jurídics escrits damunt bronze. L'autor recorda l'existència de 'tabularia' en les poblacions romanes; consta per inscripcions l'existència d',horologium' a Emporiae i a Tàrraco (275), i d'aquesta les dues sentències, la trobada a Botorrita i la de Tarragona (275); són documentades 'tabulae' a Bocchoris (Pollença) i Badalona (277), inscripcions votives a Ca les Coves (Mallorca), Tarragona, sis de relatives a obres públiques a Tarragona (280-281); i una 'ob natalem aquilae' a Emporiae (282). — J. P. E. [18.336]

M. Paz GARCÍA-GELABERT, *Alrededor de los alfares de la villa romana de Catarroja*, dins «Misc. Montenegro / Blázquez», 549-559

Dins aquesta descripció detallada del jaciment (plànol: 559), figuren els fragments d'inscripció tant damunt terrissa com en monedes (555-557). — J. P. E. [18.337]

Juan José SEGUÍ MARCO, *Aportaciones arqueológicas y epigráficas romanas de carácter inédito sobre la zona de 'En Castellar de Meca' (Ayora) en el olvidado Catálogo Monumental de la provincia de Valencia de Manuel González Simancas*, dins «Misc. Montenegro / Blázquez», 595-607.

Encara inèdits a Madrid, CSIC, Dep. de Historia del Arte, els dos volums del catàleg esmentat en el títol contenen detalls procedents de l'observació i informació directa aplegats durant els anys 1915-1916. Transcrites les informacions sobre jaciments d'Aiora (597-598), l'autor les completa, amb particular atenció a les monedes trobades a Las Paradejas (600) i a les inscripcions de la mateixa procedència (601-605), de les quals dona la transcripció de González Simancas (601-602, notes 35-36), de J. M. Abascal (602-603) i la seva (604-505). Hi ha sis reproduccions epigràfiques i un mapa (607). — J. P. E. [18.338]

Vicent ESCRIVÀ TORRES, Carmen MARTÍNEZ CAMPS, Xavier VIDAL FERRÛS, *Edeta kai Leiria: La ciutat romana d'Edeta de l'època romana a l'antiguitat tardana*, dins «Lauro. Quaderns d'Història i Societat», 9 (2001), 11-91.

Visió de conjunt dels resultats que han donat els treballs arqueològics dels darrers trenta anys, cosa que permet de fer-se una idea general d'allò que fou l'Edeta/Llúria romana, amb visites a prosseguir els treballs i els descobriments (65: pla general i localitzacions). Aquestes pàgi-

nes resumeixen allò que han estat els treballs en cada un dels jaciments i les principals novetats, especialment visibles en les trenta-una fotografies de les làmines (49-64); no hi manca transcripció o referència a inscripcions (24,28, 34, 71: transcripcions; 17-19: fotografies); dins el conjunt té una importància particular la informació sobre la ‚casa del tresor‘ (66-69), on fou descoberta sencera i plena «la gerreta que contenia el tresor de moneda imperial» (69), d'uns vint-i-un kg de pes, en la qual hom calcula que hi ha uns 6200 denaris, encunyats entre els temps de Neró i el 193 p.C., moment en què fou ocultada [la fotocomposició de la portada del fascicle permet de veure i gairebé de llegir les inscripcions]. Hi ha bibliografia (86-91).

El mateix fascicle ofereix recensió del llibre de Josep Corell i Vicent, *Inscripcions romanes d'Edeta i el seu territori*, València, Nau Llibres 1996, 265 pp. (135-136). — J. P. E. [18.339

Eleonora SGRECCIA, *Troballes monetàries en uns pous rituals. Llúria*, dins «Lauro. Quaderns d'història i societat», 9 (2001), 95-100.

De les excavacions efectuades en dos punts de Llúria han sorgit dotze pous o fosses excavats a terra plens d'atuells de terrissa sencers, en el del carrer del Duc de Llúria, 50-52, onze monedes, i en el de la Mura, seixanta-quatre antonins i set fragments de bronze, tots de material deficient i molt gastats, datables de la primera meitat del s. I p.C. a darreries del s. III p.C. en el primer conjunt, i del s. IV en el segon, on unes imitacions de moneda de Claudi II porten llegenda ‚Consecratio‘ i ‚Divo‘ (96-97). La mala qualitat de les peces exclou que fos un tresor amagat i en canvi el conjunt de restes fa pensar en un àpat ritual a honor de Ceres. — J. P. E.

[18.340

Joan GÓMEZ PALLARÈS, *Poesie épigraphique en Hispania: Proposition et lectures*, dins «Revue des Études Latines», 77 (1999), 118-148.

L'autor diu preferir la denominació de ‚Poesia epigràfica llatina‘ a la d'‚Inscripcions mètriques‘; ací insisteix en sis mostres dels Països Catalans, ja conegudes, però revisades i explicades; després de la bibliografia (119-122), dóna el text en dues versions (la que es troba en la inscripció i la que respecta els exàmetres), ultra la descripció del suport material, la bibliografia específica, l'aparat crític i una àmplia explicació de cada text: «Quid sibi fata uelint...», de Guissona (123-128); «Hic iacet infelix...», d'Alcúdia-Pollentia (128-133); i «O crudele funus...», de Tarragona (133-137); també és de Tarragona la «Vixi quem ad modum uolui. Quare mortuus sum, nescio», (137-139); «Eripuit nobeis...», de Sagunt (140-143); i la perduda «Pius preclarus doctor...», de València (143-148). — J. P. E.

[18.341

José Luis JIMÉNEZ SALVADOR, *Nuevo Titulus Pictus y ballazgos recientes de pintura mural romana registrados en Valencia*, dins «Archivo Español de Arqueología», 74 (2001), 303-312.

Als resultats de les excavacions arqueològiques realitzades en la zona antiga de la ciutat de València s'hi comencen d'afegir ara els de la prospecció del 1998 en la casa núm. 6 de la Plaça de Cisneros, on, entre d'altres d'interessants datables del segle II p.C., com la cara femenina que podria ésser la d'una Venus, ha comparegut un ‚titulus pictus‘ de lectura no fàcil, però que l'autor desgrana lletra per lletra i confegeix el mot ‚porc[.]m‘ (305-306). Hi ha bibliografia (310-311). — J. P. E.

[18.342

Meritxell PÉREZ MARTÍNEZ, *La burocracia episcopal en la Hispania tardorromana y visigótica*, extret de «Studia Historica. Historia Medieval», 18-19 (2000-2001), 17-40.

Dins el marc hispànic d'aquestes pàgines, el de l'estructuració de l'església des del moment en què esdevingué institució de l'Imperi (analitzant «las categorías, las funciones y las compe-

tencias de los diferentes grados del personal episcopal»: 18), trobem indicacions d'allò que significà la lletra de Sirici de Roma a Himeri de Tarragona, avisant contra les ordenacions per salt directe a l'episcopat (20); la funció judicial del bisbe, i en particular la del metropolità, consta pel *Commonitorium* de Consenci, en el qual compareix per primera vegada el títol de 'metropolitanus episcopus' aplicat al tarragoní Titianus (22, nota 13). Els nostres concilis del segle VI: Tarragona, Lleida i València, i els veïns de Narbona, s'ocuparen de la casuística dels 'stipendia' dels clergues (24-25, notes 23 i 28). En les pàgines següents són esmentades les prescripcions dels nostres concilis sobre l'administració de béns diocesans en seu vacant (29, nota 46), sobre diferència de categoria entre diaques i preveres (30, nota 52), sobre el nomenament de successor per part del bisbe greument malalt (32, nota 65) i sobre la intrmissió del rei en el dit nomenament (33). — J. P. E. [18.343]

Josep AMENGUAL I BATLE, *Les Quaestiones Orosii et responsiones Augustini, obra de Consenci?*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 7-121.

Un recent catàleg de manuscrits [resumit en el mateix volum XXI, p. 1046, núm. 17.232] atribueix aquestes *Quaestiones...* a Consenci; l'autor ha volgut aclarir un punt previ, el del moment cronològic en què haurien estat escrites, atenant que crítics diversos n'havien retardada la composició fins al segle VII o següents. Resseguides cap arriere les mostres textuales fins a texts del segle V, Amengual arriba a la conclusió que l'autor hauria estat «un escriptor de la primera meitat del s. V, de nom ja conegut o por descobrir, pertanyent al món hispànic, amb vinculació a la Narbonesa i, sobretot, familiaritzat amb les obres de St. Agustí. A més, aquesta persona culturalment sembla coneixedora dels clàssics llatins» i que «el personatge més ben col·locat per rebre el reconeixement com a autor... és Consenci» (121). — J. P. E. [18.344]

Josep AMENGUAL I BATLE, *Consentius/Severus de Menorca: vint-i-cinc anys d'estudis*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 589-700.

Josep AMENGUAL I BATLE, *Complement a: Consentius/Severus de Manorca: vint-i-cinc anys d'estudis*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 737-750.

El 1974, el prof. Johannes Divjak tenia la fortuna d'identificar a la BM de Marsella lletres desconegudes, entre les quals hi havia els dos *Commonitoria* de Consenci adreçats a sant Agustí, que completaven aquelles peces de la relació antre els dos personatges, que ja eren conegudes. Publicats els nous texts [Cf. ATCA, II (1983), 397-398], tingueren de seguida un enorme ressò. L'autor informa en aquestes pàgines tant de les edicions (590-591), com dels estudis (591-598) dedicats als escrits de Consenci, i també d'edicions (598-599) i estudis sobre la *Lletra de Sever* (599-602). A partir d'ací comença l'exposició, tant global (603-607), com engrunada (607-651), de la múltiple temàtica del primer i aixímateix de la del segon, on trobem tocats punts com els texts augustinians afectats per la relació entre sant Agustí i Consentius, la supervivència de la cultura clàssica en la tarragonesa ja cristiana, el priscil·lianisme, l'ombra d'Orígenes o la situació de l'Església a casa nostra (651-697). Les darreres pàgines assenyalen influxos d'aquells texts en literatura posterior, sobretot de la *Lletra de Sever* en el *De miraculis Uzali* i en el mateix sant Agustí, qui, per reacció, s'hauria manifestat contrari a les conversions forçades de jueus (689-700).

En el segon títol, l'autor assenjala una vintena d'aportacions desconegudes en elaborar l'anterior o posteriors a ell. La majoria recauen sobre Consenci, del qual resulta un identikit de «persona orgullosa de la cultura clàssica, però mancat de tolerància. Hereu de la tradició literària romana, però perseguidor dels heretges i dels jueus» (744). Les aportacions recents no han ofertes novetats sobre el bisbe Sever (745), sí, en canvi, sobre la situació espiritual de la Tarraconense i sobre la troballa dels dos *Commonitoria* de Consenci [cf. resum anterior]. — J. P. E. [18.345-18.346]

Donatella NUZO, *Hispani e Galli a Roma tra IV e VI secolo. Testimonianze epigrafiche e letterarie*, dins «*Vetera Christianorum*», 39 (2002), 269-301.

Aquestes pàgines donen la inscripció de Constantius, «clamerarius Ilicensis» (272, núm. 3), ciutat que l'autora ubica a la Tarraconense [sense precisar ni època, ni que es tracta d'Elx]; i recorda que en començar el segle V Paulí de Bordeus i Prudenci sortiren de la província esmentada en direcció a Roma (293). Hi ha bibliografia (296-301). — J. P. E. [18.347]

Juan Manuel ABASCAL, *Apuntes epigráficos* (Mirobriga, Ilici, Jumilla, Segobriga, Saldeana, Carpio de Tajo y Salavera), dins «*Archivo Español de Arqueología*», 72 (1999), 287-298.

D'Ilici/Elx, és ací presentat un fragment descobert ja fa uns quants anys a l'Alcúdia d'Elx, fins ara no publicat; és ací descrit, fotografiat i transcrit (289-290). — J. P. E. [18.348]

Purificación UBRIC RABANEDA, *Obispos y bárbaros en la Hispania del siglo V*, dins «*Misc. Montenegro/Blázquez*», 785-792.

Són recordats i resumits en aquestes pàgines els casos de qualque refugiat a Menorca fugint dels bàrbars, conegut per l'*Epistola Severi episcopi Minoricensis*; el de l'actuació del bisbe lleidetà Siagri en relació als bàrbars, coneguda pel *Commonitorium XI* de Consenci; el del problema de la ,provincia Tarraconensis' per l'actuació del bisbe de Calagurris; i el de la crida a consulta del papa Himeri als bisbes de les Balears i Pitiüses. — J. P. E. [18.349]

Jordi LÓPEZ VILAR, *Aportació a la numismàtica visigoda: nous trients tarraconenses de Suíntila i Chindasvint*, dins «*Acta numismàtica*», 32 (2002), 45-47.

El 1991 a Sant Julià de Ramis (Girona), foren descobertes unes dues-centes tombes, dels segles VII-VIII; només tres contenien objectes, una, la 108, les dues monedes: falsa, de coure amb bany d'or, la primera, d'or la segona (primera encunyació d'aquell rei), ambdues encunyades a Tarragona, ací analitzades amb transcripció d'inscripcions (46-47). — J. P. E. [18.350]

Lluís TO FIGUERAS, *Personal Naming and Structures of Kinship in Early Medieval Society (Sixth to Tenth Centuries)*, dins *Personal Names. Studies of Medieval Europe, Social Identity and Familial Structures*, edited by George T. BEECH, Monique BOURIN and Pascal CHAREILLE (Studies in Medieval Culture, XLIII), Kalamazoo (Mich.), Medieval Institute Publications 2002, 53-66.

L'autor exposa l'evolució dels noms entre els segles IX-XIII com a clau per a la interpretació de les estructures ,of kinship' en la pagesia; informa dels estudis fets en les diverses zones ibèriques, amb particular atenció a Catalunya, de la qual pot afirmar que els 30.159 individus documentats anteriors a l'any 1000 es reparteixen 4.176 noms, la meitat dels quals només compareix una vegada (54); entre els nobles el nom era triat abans de néixer (58) i en els primers decennis del segle XI s'acabaria imposant el nom doble (59), a Catalunya en general entre el 1030-1050, amb velocitat, però, diversa, segons grau social i sexe (62); en el segle XII es generalitzà la denominació per nom, completat amb ,de' i topònim, sovint el del castell de la família (63); també molts emfiteutes seguiren aquesta solució (64). La institució de l'hereu contribuï al manteniment del cognom (65-66). — J. P. E. [18.351]

Cullen J. CHANDLER, *Between court and counts: Carolingian Catalonia and the aprisio grant, 778-897*, dins «*Early Medieval Europe*», 11 (2002), 19-44.

Un dels més antics documents publicats per Raimon d'Abadal en la *Catalunya Carolíngia*, II, dona testimoniatge d'un grup de quaranta-dos 'hispani' que el 812 anaren de la Marca Hispànica a Aquisgrà a queixar-se davant Carlemany dels maltractes, també econòmics, rebuts dels oficials de l'emperador. L'aprisió de terra erma o selvàtica en garantia la plena propietat, però imposava l'obligació de fer-la productiva i de contribuir a la defensa en cas d'atac, i així, els amos per aprisió eren la darrera anella de transmissió del poder carolíngi a la Marca Hispànica. S'han conservat vint-i-quatre confirmacions d'aprisió entre el 780 i un segle més tard; l'autor les aplega en quatre grups, el primer dels quals es fixa en les concessions als 'hispani' en general: eren responsables de l'aprisió, tenien d'altres homes dins el seu grup, al qual eren concedits privilegis semblants als dels monestirs, drets que les autoritats inferiors no respectaven i que Carlemany manà que fossin tinguts en compte, però també que no fossin utilitzats per maltractar els sobrevinguts (24-29). El segon plec documental fa referència a un Joan i al seu fill; ell havia socorregut Lluís el Piadós en l'atac a Barcelona el 795 i Carlemany el regreçà amb extens territori, 'ad populandum in pago Narbonense' (30-33); en el plec documental tercer hi ha concessions a d'altres, entre les quals es troba la confirmació de l'aprisió de 'villa Tresmalos' al bisbat d'Elna per Lluís el Piadós (33-35). El grup quart fa referència a monestirs. El conjunt esbossaria un inici d'estructura feudal. — J. P. E. [18.352]

Christian MÉNAGE, *Théodulpe d'Orléans*, dins *Histoire Littéraire de la France*, vol. 42, París 1995-2002, 237-267.

L'autor es proposa de donar «une synthèse des recherches» sobre Teodulf d'Orléans (238), començant per la biografia (238-250). Procedent de la Gòthia, entre Narbona i Saragossa, emigrat vora Carlemany, per al qual escriví l'*Opus Caroli regis* o *Libri carolini*: no consta que actués contra Feliu d'Urgell (242); el 798 esdevenia bisbe d'Orléans; el seu *De processione Spiritus Sancti* per al sínodo d'Aquisgrà 809 posà fi per a Occident a la qüestió del 'Filioque' (244-245); depositat de bisbe d'Orléans, potser per la seva posició crítica envers la política de Lluís el Piadós i exiliat a Angers, moria el 820 (248-250). L'herència literària és formada per seixanta-dos poemes segurs o amb molta probabilitat a ell atribuïbles, transmesos per nombre de manuscrits (251-255); sense arribar a resultats definitius, s'esmerçà a polir la *Biblia Vulgata* (256-257); dos *Capitulària* exposen el seu programa pastoral (258-260) i els dos títols ja coneguts són testimoniatge de la seva categoria teològica, basada en un ampli coneixement dels Pares de l'Església, tant orientals com occidentals (260-266). Són assenyalats els manuscrits que han conservada cada una de les obres. — J. P. E. [18.353]

Josep PERARNAU I ESPELT, *Una nova font de Feliu d'Urgell*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 645-650.

Un dels fragments reportats per Agobard de Lió en el seu *Adversum dogma Felicis*, aquell, en el qual el bisbe d'Urgell es preguntava: «Voluntate Pater genuit Filium an necessitate?», del qual ni Agobard ni el seu darrer editor indicaren cap font, en realitat és una pregunta molt coneguda que es remunta a les *Interrogationes sancti Augustini de quaestionibus*, que seria «cronològicament molt pròxim a sant Agustí» i s'inscriuria en la controvèrsia arriana (648); quant a la crítica d'Agobard en aquest punt, el bisbe de Lió desconeixia que la doctrina exposada per Feliu «és la formulada per diversos autors catòlics, entre d'altres per sant Agustí» (649). — J. P. E. [18.354]

Guillermo GARCÍA PÉREZ, *Carlomagno, Asturias y España. Religión y poder en la Edad Media* (Biblioteca Asturianista, 12), Oviedo, Pentalfa Ediciones 2002, 350 pp.

Heus ací com delimita l'autor aquest seu treball: «En línea con Ramón d'Abadal y Vinyals... mi tesis central... consiste en afirmar que la Iglesia visigoda... no fue destruida por los musulmanes..., sino por una coalición político-teocrática formada por Carlomagno..., los papas de Roma, y Alfonso II de Asturias» (7). I així trobem en el llibre tota una exposició política que només de forma indirecta afecta la situació de la Marca Hispànica; de més a més, hi ha transcripció d'una traducció castellana del *Pacte de Tudmir* (273-274), algunes pàgines que ressegueixen el trajecte que va del *Constitutum Constantini* a la funció imperial suprema de Carlemany i al regne d'Astúries, que poden afectar-nos en tant que les aspiracions supremes de l'emperador també es projectaren en la nostra terra; i ja en les pàgines 75-81 un resum de les posicions dels concilis de Regensburg i de Frankfurt en relació a Feliu d'Urgell (75-81: [però res d'allò que per a ell representà el d'Aachen/Aquisgrà!]) i un repàs bibliogràfic de les posicions d'historadors tant hispànics (Jaume Villanueva, Marcelino Menéndez y Pelayo, Luciano Serrano, Zacarías García Villada, Nicolau d'Olwer, Raimon d'Abadal, Ferran Valls i Taberner, Manuel Riu i Riu, Juan Francisco Ribera Recio, Manuel Cecilio Díaz y Díaz, Josep Orlandis, Abilio Barbero, Mikel de Epalza, Francisco Javier Fernández Conde) com estrangers (Pèire de Marca, Émile Amman, Wilhelm Heil, E. Ewig, Jacques Fontaine, J. McWilliam) en el tema de l'adopcionisme i de la seva persecució per part del poder carolingi. El llibre es clou amb un capítol intítulat *¿Verdades históricas o leyendas ventables?* (197-249), amb apèndixs, entre els quals es troba la traducció del *Pacte de Tudmir*, i amb bibliografia i taula d'antropònims. [Cal corregir l'afirmació que fa morir Feliu a la presó: 115; a Lió vivia en llibertat, més o menys vigilada, però en llibertat, no pas empresonat]. — J. P. E. [18.355]

Johannes FRIED, *Papst Leo III. besucht Karl den Grossen in Paderborn oder Einbards Schweigen*, dins «Historische Zeitschrift», 272 (2001), 281-326.

D'allò que succeí a Paderborn entre l'alliberació de Lleó III a Roma i la coronació de Carlemany (abril 799-Nadal 800), Einhard en la *Vita Caroli* no en diu res, com tampoc, en general, els *Annals* elaborats en la cort imperial, que, en comptes d'exposar allò que succeí, narren allò que hauria d'haver succeït (291). Allò que succeí es pot deduir de l'*Anonim de Colonia*, d'un parell de lletres d'Alcuí i d'una poesia de Teodulf d'Orleans, de l'estiu del 800; les lletres d'Alcuí foren escrites a Aquisgrà immediatament després de la setmana de discussions amb Feliu d'Urgell (290, nota 20) i sobre aquestes bases l'autor reconstrueix els fets (292): el 23 d'abril 799, Lleó III hauria sofert a Roma, segons Alcuí, una ,persecutio execranda infidelitatis' (290: el partit contrari li hauria tallada [o intentat tallar-li?] la llengua i a San Silvestro in Capite l'hauria depositat (296-297); detingut a Sant'Erasmus, s'hauria escapat al Vaticà; les primeres informacions de Roma haurien arribat a Aquisgrà i les contràries a Lleó III eren tan horribles que Alcuí preferí cremar-les; la discussió entre Feliu d'Urgell i Alcuí era al cim i l'afer papal la col·locà en un marc escatològic (300-302). Carlemany manà que li portessin el papa (,iussit adduci': 306), però, com que ,prima sedes a nemine iudicatur', s'imposà un compromís: Lleó no seria jutjat, però, sense ésser-hi forçat, faria un jurament purificador (307); i així s'imposà la narració no pas de la veritat dels fets, ans d'allò que hauria d'haver estat (308). Les pàgines següents exposen el curs de les relacions entre els imperis d'Orient i d'Occident a base d'unió matrimonial, també el dels esdeveniments que desembocaren en la coronació imperial de Carlemany. Les pors escatològiques s'havien esvaït i Claudi de Torí podia respirar tranquil i negar-se a especular sobre la duració del món (325). — J. P. E. [18.356]

Dolors BRAMON, *3 d'abril de 801: la conquesta cristiana de Barcelona*, dins «L'Avenç. Revista d'Història», núm. 257 (abril 2001), 76-77.

Acceptat el planteig de Josep M. Salrach, i a base d'una anotació annalística ,d'un còdex de Ripoll', l'autora precisa de la capitulació de Barcelona tingué lloc el Dissabte Sant, 3 d'abril del 801, i que l'entrada de Lluís el Piadós fou l'endemà, Diumenge de Pasqua. *L'al-Muqtabis*

d'Ibn Hayyân informa que, ocupats els sarraïns en lluites familiars en la Frontera Superior, els francs aprofitaren una badada d'ells, desplaçaren la guarnició de Girona, esbotzaren la Frontera Oriental i es plantaren davant Barcelona a darreries del 800. El darrer walí, protagonista de la capitulació, era Hamur/Hammûd, i en la conca de l'Ebre i al sud dels Pirineus alguns cabdills musulmans s'inclinaven a favor dels francs i al walí anterior a Hamur, Sa' dûn al-Ru' ayni, que hauria anat a Aquisgrà el 797 a demanar ajut contra Còrdova. — J. P. E. [18.357]

FLORI LUGDUNENSIS, *Collectio ex dictis .XII. Patrum*. Pars I., cura et studio P. I. FRANSEN, B. COPPEIETERS'T WALLANT (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CXCIII), Turnholt, Brepols 2002, LXX i 200 pp.

Descobert el 1647 a la biblioteca de la Grande Chartreuse, pelegrí per França i Anglaterra durant segles fins a trobar-se en la Library of sir Thomas Phillips amb el núm. 14.036, desaparegut des de la mort d'aquest fins al 1948, finalment incorporat a Lió, Bibliothèque de la Ville, és ara encetada la publicació del treball de Florus amb el primer de tres volums previstos, el darrer dels quals començarà amb els extrems de les obres de sant Pacià de Barcelona sobre les lletres paulines (V-VI). Florus no s'hauria limitat a retallar fragments per a després embastar-los i finalment cosir-los, ans en els seus florilegis hauria elaborat un cos de doctrina, dins el qual els fragments patristics eren orgànicament integrats (XI-XXII) a base d'un treball, del qual donen testimoniatge els manuscrits utilitzats per ell com a font d'estudi i tothora conservats (XXIII-XXVIII). La *Collectio ex dictis XII Patrum*, finalment publicada després dels treballs entorn els dos manuscrits fonamentals (el de Vitry-le-François, destruït pels americans en la Segona Guerra Mundial, el 1944, s'ha parcialment conservat en reproducció fotogràfica ara a Maredsous), es basa en el volum de la Grande Chartreuse ara a Lió. En el present llibre només són publicats els extrems d'obres de Cebrïa de Cartago i d'Hilari de Poitiers, assenyalats en les pàgines introductòries (XXXVI-LXIX). Els fragments textuais de cada un dels dos Pares esmentats, amb els corresponents aparats crítics, ocupen les pàgines 1-67 i 69-185. Les darreres pàgines són dedicades a taules de les citacions bíbliques (189-196) i a les de cada un dels dos autors (197-199). — J. P. E. [18.358]

Josep MORAN OCERINJAUREGUI, *Els primers documents en llengua catalana*, dins «Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Girona» (25 i 26 de maig de 2001), Barcelona - Girona, Institut d'Estudis Catalans - Universitat de Girona 2002, 53-64; i en *Estudis d'història de la llengua catalana*, 31948.

L'autor distingeix el tema de l'aparició del català com a llengua viva del de l'aparició del català en l'escriptura. Quant al primer punt, la derivació catalana del llatí vulgar s'hauria produït «com a molt tard, almenys al començament del segle VIII» (54); i repassa les progressives manifestacions de la llengua novella, en el segle IX evolucions filològiques, en el X algunes paraules i en l'XI i XII frases senceres, sempre dins texts de llatí vulgar (55-58), precedents de la traducció catalana del *Llibre jutge* i de les *Homilies d'Organyà*, ja en el pas dels segles XII-XIII (60-63). — J. P. E. [18.359]

Michel ZIMMERMANN, *Langue et lexicographie: l'apport des actes catalans*, dins «Bibliothèque de l'École des chartes», 155 (1997), 185-205.

Michel ZIMMERMANN, *Catalan et latin médiéval: les contraintes de l'oralité et l'accueil de la langue vernaculaire*, dins *Les historiens et le latin médiéval*. Colloque tenu à la Sorbonne les 9, 10 et 11 septembre 1999. Textes réunis par Monique GOULLET et Michel PARISSÉ, Paris, Publications de la Sorbonne 2001, 217-236.

El primer títol és una presentació global de la documentació diplomàtica catalana d'entorn l'any Mil, on, diu l'autor, «à partir de quelques exemples résultat des sondages... je veux exa-

miner la forme –style, lexique, grammaire– des actes catalans du XIe siècle» (185), en què els protagonistes dels actes són conscients que han de deixar constància dels fets per al futur (185-188), donen vivacitat al text dels documents (189-199) i es veuen obligats a acostar les fórmules llatines a la llengua viva (199-205).

El segon títol serveix a l'autor per a fixar-se més en la introducció de mots catalans ja en la documentació notarial del segle XI [i d'abans], presència que s'engrandeix i en la primera meitat del segle XIII la llengua catalana ja ha adquirit independència en l'escriptura pública [Normalment, en les recensions d'aplecs de documentació notarial catalana d'entorn l'any Mil fins al segle XIII publicades en aquest anuari, hom ha procurat de subratllar la presència de les dites paraules o expressions o frases catalanes, tal com el lector pot comprovar en els volums anteriors d'ATCA]. — J. P. E. [18.360-18.361]

Fèlix MESTRES PUIG DE LA BELLACASA, *Toponímia de la butlla de Sivestre II*, dins «Valldaurex», 5 (desembre 2001), 11-14.

Llista dels topònims que compareixen en la dita butlla del 1002, respectant la seqüència en què apareixen; la transcripció del topònim llatí normalitza les u/v; els noms llatins són completats amb la localització i denominació actuals. Hi ha bibliografia (14). — J. P. E. [18.362]

Miquel dels S. GROS I PUJOL, *La biblioteca particular del sacerdot i jutge Salomó*, dins «Revista Catalana de Teologia», XXVI (2001), 51-70.

Aquesta biblioteca, coneguda pel document en virtut del qual era lliurada pel seu amo al monestir de Ripoll el 1017, fou recordada al final de l'inventari de la biblioteca ripollesa en què aquesta passava a mans del successor immediat de l'abat-bisbe Olibà, document conservat en còpia a Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, ms. 3-III-8, acompanyat del d'una donació de terres (53 i 69). La llista dels llibres és establerta tant a base del document original com de la còpia de Benet Ribas sobre un antic catàleg de la biblioteca de Ripoll (54-55); l'autor procura d'identificar els trenta-cinc títols, sobretot amb volums actuals d'ACA, *Ripoll* (52-64). Al final són aplegades les notícies sobre aquell Salomó, sacerdot i jutge (65-68), i transcrits els dos documents de donació (69-70). — J. P. E. [18.363]

Miquel dels S. GROS I PUJOL, *Sub ordinatione Ermemiri sacerdotis. Vic, Arx. Cap., ms. 6(LX)*, dins «Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs», XX/150 (2002), 695-605.

Són ací recordats els volums manuscrits o fragments d'Ermenir encara existents en l'Arxiu Capítular de Vic: ms. 43 (LXXX), copiat el 1056, i documents escrits des del 1017: ms. 66 (XLVIII), del 1038, i 15 (LXXXIX), d'entre 1050-1060; i els fragments I/15, del 1050, i I/43, de mitjan segle XI. De més a més, encarregà la còpia dels volums ms. 128^b (XLVII^b), del 1061, ms. 44 (XXXVI) i ms. 6 (LX), del 1066, en el colofó dels quals trobem explícita o implícita la indicació de «scriptus sub ordinatione Ermemiri sacerdotis». Amb algun almenys d'aquests escrivans, que sembla ésser un laic, Guillem Ermengol, col·laborà en la còpia del ms. 6 (LX), car les mans d'ambdós són visibles en la diferència de lletra del f. 41 del mateix volum (696); Ermengol hauria copiat els actuals fragments XIII/10, XXIII/14 i XXII/5, ací descrits (701-705), amb reproduccions de mostra de pàgines (700-704). Retinguem la notícia que la biblioteca particular d'Ermenir hauria heretada la de Riquilà i hauria passat al nebot Guillem Ramon, cabiscol de Vic i abat d'Àger (699). — J. P. E. [18.364]

Thomas GERGEN, *Paix éternelle et paix temporelle. Tradition de la paix et de la trêve de Dieu dans les compilations du droit coutumier territorial*, dins «Cahiers de civilisation médiévale. X-XII siècles», 45 (2002), 165-172.

Thomas GERGEN, *Texttradition der Usatges de Barcelona am Beispiel von ‚pau e treva‘ und den XXX passes (sagreses) der katalanischen Friedenskonzilien*, dins *Dulce et decorum est philologiam colere*. «Festschrift D. Briesemeister», herausgegeben von S. GROSSE und A. SCHÖNBERGER, Berlín 1999, 264-266.

Thomas GERGEN, *Pau e Treva de Nostre Senyor in den Usatges de Barcelona: Frieden durch rethorische Formeln?*, dins *Kathalanisch in Geschichte und Gegenwart*, herausgegeben von C. PUSCH, Tübingen 2001, 65-76.

Segons el primer títol, les prescripcions conciliars de Pau i Treva foren acollides en els codis de costums, per exemple, en els *Usatges de Barcelona*, on ‚pau‘ i ‚treva‘ tant es troben formant sintagma com per separat (167-168), i l'autor repassa la formulació dels diversos *Usatges* que s'ocupen del tema (168-169) en temps de Ramon Berenguer I († 1076), influïts pels concilis contemporanis de Vic i de Girona (1066, 1068). Aquesta legislació particular passà al *Decretum* de Gracià i a les *Decretales* de Gregori IX, en les darreres per obra de s. Ramon de Penyaforç; també a les *Constitucions de Catalunya*, en ésser-hi integrats els *Usatges* (170-172).

Els altres dos articles només em són coneguts per referència. — J. P. E.

[18.365-18.366-18.367]

Jérôme BENEZET, Christian DONÈS, Jean-Pierre LENTILLO, *L'obole inédite de Girard Ier, comte du Roussillon (1102-1115)*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 71-74.

Atès el petit nombre de monedes de comtes rossellonencs, i encara el més escàs d'òbols, és més important l'exemplar trobat recentment a Santa Maria del Vilar, Vilallonga dels Monts, també pel fet que la inscripció presenta variants en relació a les ja conegudes. Hi ha reproducció fotogràfica de la peça (72) i bibliografia (74). — J. P. E.

[18.368]

Josep M. MASNOU PRATDESABA, *El bisbat de Vic durant el pontificat de Ramon Gaufred (1110-1145)*, dins «Revista Catalana de Teologia», XXVII (2002), 257-293.

Resum de tesina de llicenciatura, en la qual no és integrat cap dels cent trenta documents de diversos arxius, sobretot de l'AC de Vic o de Barcelona, ACA, *Canc.*, *Pergamins*, en què es basa l'estudi, que enfoca l'acció d'aquell bisbe en el marc diocesà i el seu paper polític, intentant de veure «els importants canvis que es produïren al bisbat de Vic durant el seu pontificat» (258); fill menut de la família senyorial gironina de Cervià i Púbol, ardiaca de Besalú amb reforma canonical (259). bel-ligerant en aquesta reforma que exigia als feudals la restitució dels béns segrestats a l'Església, actiu en la recuperació del Sant Sepulcre, establint germandat entre la Seu de Vic i la comunitat de Jerusalem; en la recuperació de Tarragona i Tortosa amb el consegüent favor als ordes militars; en l'extensió i dotació de comunitats canòniques augustinianes, entre d'altres la de l'Estany, amb la consegüent tensió amb els monestirs benedictins (pensem en Ripoll), contraris a ésser sotmesos a l'autoritat episcopal; i en la restauració de la metròpoli de Tarragona, on la bel-ligerància del bisbe de Vic a favor de la dita restauració arribà fins a una permuta dels seus recents drets metropolitans per una església dins l'amfiteatre (268-285). No cal dir que aquestes novetats trobaren forta resistència en els poderosos, Ramon Berenguer III inclòs, per Ripoll, però, en canvi, el moviment de Pau i Treva li reforçava el poder damunt tot Catalunya (286). El moment crític fou el de les successions als bisbats de Barcelona i Tarragona, que coincidí amb el de la unió d'Aragó a Catalunya i el de la darrera empenta en la reconquesta de la Catalunya Nova (287-288); també li tocà de posar pau entre Ramon Berenguer IV i els Montcada (289-290). Morí el 1145 a Cardona, on es trobava intentant d'arranjar conflictes. — J. P. E.

[18.369]

Martí(n) AURELL [I CARDONA], *Femmes et mémoire généalogique: le mariage fondateur de la maison de Barcelone*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 11-23.

L'autor assenyala que aquestes pàgines són extrems del seu llibre *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*, del 1995. — J. P. E. [18.370]

Joan ARMANGUÉ HERRERO, *El «Liber maiolicinus de gestis pisanorum illustribus» (s. XII)*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 271-278.

L'interès del dit *Liber* a Catalunya, ultra l'històric de documentar un episodi, té el de contenir un dels primers usos dels mots 'Catalonia' i 'catalanenses', i el de presentar una informació de la contrada de Blanes d'entorn el 1113 i sobre les antigues relacions entre catalans i sards. L'autor resumeix aquella expedició, destinada als sarraïns de Mallorca, transcriu i tradueix els versos que es refereixen a l'estada de l'estol pisà a Sardenya, a l'arribada i accions bèl·liques entorn Blanes fins al descobriment de l'error que aquella no era terra de musulmans, i els relatius a les primeres relacions documentades entre Barcelona i Sardenya en temps dels Ramon Berenguer III i IV, amb els acords de Sant Feliu de Guíxols del primer i l'entroncament de les cases de Bas i d'Arborea en la segona meitat del segle. — J. P. E. [18.371]

Jacopo CAUCCI VON SAUCKEN, *Il sermone Veneranda Dies del Liber Sancti Jacobi. Senso e valore del pellegrinaggio compostellano*, [Santiago de Compostela], Xunta de Galicia 2001, 202 pp.

L'autor s'esforça a datar el *Liber Sancti Jacobi Codex Calixtinus* de la catedral de Santiago de Compostela: la data 'ante quam' la troba en la lletra del monjo de Ripoll, Arnau de Mont, al seu abat Ramon, donant-li compte de les parts del dit *Liber...* que pogué copiar el 1173, còpia ara conservada a Barcelona, ACA, *Ripoll* 99 (34-35). La peregrinació començava amb un ritus litúrgic, *Ordo ad sportas dandas qui peregrinandi sunt...*, també conservat a l'ACA, *Sant Cugat*, ms. 73 (73-74). Hi ha la reproducció d'una palmera del *Beatus* de Girona, ACapítular (113). — J. P. E. [18.372]

Adam J. KOSTO, *The Liber feudorum maior of the counts of Barcelona: the Cartulary as an expression of power*, dins «Journal of Medieval History», 27 (2001), 1-22.

Tot i que només hagin sobreviscut 114 dels 888 folis inicials, tan sols noranta-tres dels seus 902 documents no han pogut ésser reincorporats al dit *Liber...* en l'edició de Francesc Miquel i Rosell. Atesos els pocs estudis dedicats a l'actual original, conservat a l'ACA, *Canc., reg.*, 1, l'autor es fixa en la correlació entre la data (1178-1194), l'organització i la composició del volum original (amb particular atenció a les il·lustracions pictòriques, en les quals es concentraria la manifestació del poder: 3). El *Liber...* s'explicaria per la reorganització fiscal, condicionada per l'existència d'un arxiu eficaç, situació posterior al 1178. Hauria integrat arxius comtals parcials com els de Girona o del Pallars; els documents foren aplegats en el volum formant unitats geogràfiques i dins cada una per ordre cronològic, amb pàgines en blanc entre les unitats, destinades a futurs documents (6-9). Els folis en blanc demostren que el *Liber* no és acabat, i els documents copiats no són sols els que demostren drets de la corona, ans també alguns que s'hi relacionen (12-13), a fi d'expressar, també amb les il·lustracions, la senyoria del comte de Barcelona no sols en el seu comtat, ans en els de tot Catalunya i en els del Nord dels Pirineus, car les escenes de reconeixement senyorial i de jurament de fidelitat són una manera de fer conèixer el text als qui no saben de lletra i una nova forma de segell autenticador. — J. P. E.

[18.373]

José MARTÍNEZ GÁZQUEZ, 'Amica -us' en el poema 9 de los Carmina Rivipullensia y los Carmina Ratisponensia, dins *Mentis amore ligati. Lateinische Freundschaftsdichtung und Dichterfreundschaft im Mittelalter und Neuzeit*, Heidelberg, Matter Verlag 2001, 305-314.

L'autor assenyala els elements comuns d'ambdós conjunts poètics, com és ara el 'vivat felix' i d'altres elements literaris, sense, però, estudiar el possible influx dels poemes de Ratisbona, anteriors de gairebé un segle, en els rípollesos. — J. P. E. [18.374

Nadine HENRARD, *Le Théâtre religieux médiéval en langue d'oc* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège. Fascicule CCLXXXIII), Genève, Librairie Droz 1998, 640 pp.

Encara que l'autora proclami que s'ocupa «uniquement des textes dramatiques religieux écrits dans un dialecte d'oc» fins a començaments del segle XVI (7), ella hagué d'estudiar la *Passion Didot* (42-61), i s'hagué de preguntar si és gascona o catalana: exposa les posicions dels autors en ambdós sentits i admet que almenys el *Planctus Mariae* occità «puise presque littéralement aux strophes d'un texte du XIII siècle, qui circulait jusqu'en Catalogne et dont la version la plus complète nous est conservée par un ms. d'Ager» (50). Ultra referències escadusses a indicacions de posada en escena (421), li són dedicades noves pàgines en estudiar la versificació sota el títol de *La Passion Didot et les débuts de la polymétrie* (465-473). Entre d'altres resultats, l'estudi hauria donat a conèixer «le témoignage d'un vaste réseau d'échanges culturelles... sur un axe Nord-Sud (France du Nord-Midi-Catalogne)...» (581-582). — J. P. E.

[18.375

Paul FREEDMAN, Josep M. MASNOU, *Some Additional Letters of Pope Innocent III concerning the Cathedral Chapter of Vic*, dins «Römische Historische Mitteilungen», 44 (2002), 103-120.

Les noves quatre lletres, procedents de Vic, ACapitular, calaixos diversos, datades entre el 1199 i el 1215, ací transcrites (116-119), confirmaven una fundació, ajudaven el bisbe a posar ordre en el capítol de Vic, i urgien que es donés una sentència. L'estudi introductorí relaciona la majoria dels dits documents amb aquell moment del bisbat i de la catedral de Vic, en què, coincidint amb noves fundacions per al culte, una part notable de canonges es contraposava al bisbe, Pere de Tavertet, amb detalls com els descrits en el document núm. 3 del 1215 (118), i, més en general, amb la tensió produïda pels intents de reforma d'Innocenci III. Remarquem la notícia sobre la celebració acadèmica de la festa de sant Agustí en l'escola catedralícia de Vic (112-113). — J. P. E.

[18.376

Enric BARTRINA I COROMINAS, *Els càtars a Solsona*, dins «Oppidum. Revista Cultural del Solsonès», 2 (2002), 59-68.

A partir de documents publicats en moments diversos, l'autor aplega les notícies sobre càtars relacionades amb Solsona i reproduueix el certificat del metropolità de Tarragona donant fe que el vescomte de Castellbó permet l'actuació dels inquisidors en la seva baronia; és del 27 V 1237, procedeix de París, BN, Collection Doat, i fou publicat per Cebrià Baraut. — J. P. E.

[18.377

Jérôme VILLEMINOZ, *Raymond VII de Toulouse et la Paix de Paris (1229-1249)*, dins «École Nationale des Chartes. Positions des thèses soutenues par les élèves de la promotion de 2002 pour obtenir le diplôme d'archiviste paléographe», París, École des Chartes 2002, 269-276.

[El 1229 és l'any en què Catalunya era reconeguda independent de França, però també aquell en què, per la voluntat del papa i l'interès del rei de França, s'hagué de retirar d'Occitània. En conseqüència es perdia la relació tradicional entre les cases de Barcelona i de Tolosa, i aquesta passava a ésser feu del rei de França]. La tesi de Villeminoz descriu aquest darrer procés [d'allunyament de Catalunya i de submissió feudal a França i així, ni que sigui indirectament, recau en el nostre camp]. En la preparació del tractat de pau (París 1229), el comte de Tolosa «plus que vengu, faisait figure de pénitent» (270), però salvà la possessió momentània del comtat, destinat per herència al seu gendre, germà del rei de França. Hom li reconeixia el títol jurídic, però l'aplicació real depenia de si es guanyava la confiança de rei i papa; la situació passava a ésser normal, després que el comte rebés l'absolució de l'Església i infeudés amb homenatge el comtat al rei francès, bo i renunciant al comtat de Provença (comtat que pertanyia a l'imperi, detall 'oblidat' per les dues potències vencedores). Ell intentà inútilment de reconquerir Provença, tingué èxit en la recuperació del comtat venaisí, però moria el 1249 en preparar-se, en virtut del tractat de París 1229, a acompanyar el rei de França en la croada de Terra Santa. La seva política envers l'Església i la inquisició fou contínuament equívoca (273-274). — J. P. E. [18.378

Antoni BABRA BLANCO, *La pastoralitat de la Summa de paenitentia de sant Ramon de Penyafort: una via ètica i una vida reconciliada*, dins «Revista Catalana de Teologia», XXVI (2001), 275-292.

Pàgines centrades en la tercera part de la *Summa* raimundiana, la *De paenitentis et remissionibus* i en la projecció de la seva doctrina sobre els penitents. «L'article centra el seu interès a mostrar les dues claus interpretatives de la pastoralitat de la *Summa de paenitentia*..., una via ètica i una vida reconciliada (òbviament sotmesa als imperatius de la seva època»: 276). Presentat el personatge i enquadrat en el seu temps (277-280), ja en el resum de la *Summa* trobem que la seva preocupació pastoral consisteix sobretot «en la integració de la moral en el pla de l'evangelització» (282): «En la *Summa de paenitentia* ens hem de situar en una dimensió del pecat i de la penitència més de tipus jurídic que antropològic, en una soteriologia regida pel judici retributiu del premi o del càstig etern» (263). Per això, implicant en el confessor ambdós aspectes, jurídic i pastoral, ell hauria d'ésser jutge, pare, metge i doctor (285). «La gran novetat i aportació singular de Sant Ramon de Penyafort a la doctrina penitencial i la seva disciplina consistí, doncs, a escoltar el penitent i assumir la funció judicial pròpia del confessor, per tal de dirimir en cada cas la responsabilitat moral del penitent» (288). — J. P. E. [18.379

Josep M. MAS I SOLENCH, *Ramon de Penyafort i el Consell de Cent*, Barcelona, Ajuntament 2002, 32 pp.

Amb motiu del 750 aniversari dels privilegis atorgats per Jaume I a la ciutat de Barcelona, l'autor evoca la figura d'un dels contemporanis d'aquells anys que configuraren l'estructura jurídica de la capital. El resum biogràfic, on consten les principals obres jurídiques del sant, és completat amb les pàgines que recorden la seva particular relació amb Jaume I, l'atenció al comerç marítim i a les missions entre jueus i musulmans, als mercaders i a l'economia. Després del seu traspàs, la ciutat, igual com les altres institucions catalanes, impulsà el procés de canonització, féu gran festa en arribar la notícia, després de la qual demanà el seu patronatge damunt la ciutat, solemnitzat fins al *Decret de Nova Planta* i oblidat després. L'apèndix ofereix reproducció de la pàgina manuscrita de la *Crida del Consell de Cent a solemnitzar la canonització*, i transcripció completa d'aquesta, on consta tot el recorregut de la processó (29-32). — J. P. E. [18.380

Donald J. KAGAY, *Pere Albert: Barcelona Canon, Royal Advocate, Feudal Theorist*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 39-74.

La primera part d'aquest article és un resum de la biografia i dels principals camps de l'activitat de Pere Albert, amb indicació de casos concrets (40-46); la segona part o apèndix ofereix una certa transcripció de tretze documents, datats entre el 1233 i el 1264, cinc dels quals són de l'ACB, també cinc de l'ACA, *Canc., Perg.*, dos de l'Arxiu de Sant Pere de les Puelles i un de Colledgeville, St. John's University, en els quals figura Pere Albert d'alguna manera, en tres com a jutge que dicta sentència; és particularment interessant la solució arbitral donada per sant Ramon de Penyafort el 1251 a un problema d'herència entre nobles, en la qual Pere Albert fou àrbitre adjunt (60-62). — J. P. E. [18.381

Donald J. KAGAY, *The King's Right Must Be Preferred to the Lord's: Sovereignty and Suzerainty in the Treatises of Pere Albert*, dins *Proceedings of the Tenth International Congress of Medieval Canon Law* (Syracuse, New York, 13-18 August 1996), edited by Kenneth PENNINGTON, Stanley CHODOROW, Keith H. KENDALL (Monumenta Iuris Canonici. Series C: Subsidia, 11), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana 2001, 693-703.

L'autor resumeix l'evolució de la sobirania a Catalunya entre els segles IX-XII, durant els quals desaparegué la dels reis de França i, amb el suport dels juristes formats en dret romà, s'anà configurant la del comte de Barcelona per damunt els altres, sobretot en els *Usatges*; també resumeix la biografia de Pere Albert, el qual, en les seves *Consuetudines Cataloniae inter dominos et vassallos*, elaborà doctrina sobre la relació entre sobirania del comte-rei i senyoria dels barons; aquests només posseïrien un 'domini mixt', mentre el del comte-rei seria sobirà i per tant preeminent damunt qualsevol altre en els casos de defensa del bé comú establerts per la llei; fora d'aquests casos, el rei ha de respectar la jurisdicció normal dels barons. Aquesta teoria s'hauria mantingut vigent fins a la Nova Planta. — J. P. E. [18.382

Jordi BRUGUERA, *La possible filiació dialectal del Llibre dels fets de Jaume I*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 605-618.

En unes pàgines publicades en aquest anuari [ATCA, XX (2001), 511-531; resum: XXII (2003), 920, núm. 17.681], Antoni Ferrando defensava que l'original del *Llibre dels fets* de Jaume I era escrit en dialecte català occidental; Bruguera replanteja el tema, indicant que la solució és influïda per l'existència de dos grups de manuscrits, a partir dels quals és difícil d'afirmar quelcom d'arquetips més primitius; com també resulta influïda per la parla del copista (606). Repassa, pàgina per pàgina, els raonaments de Ferrando (606-616) i conclou que d'occidentalismes n'hi ha, «però reduïts a mostres lèxiques», de les quals, de més a més, és difícil de dir que en la segona meitat del segle XIII fossin considerades 'occidentalismes' o que siguin més propïns al text arquetípic (616-617). — J. P. E. [18.383

Jordi BRUGUERA, *La ,roca' mallorquina de Jaume I*, dins «Randa», 49 (2002), 5-8

La frase «que tenia bé una legua la roca d'èls», del *Llibre dels fets*, cap. 103, és interpretada per Joan Coromines en el sentit que ,roca' equival a ,massa, grup espès de gent'; l'autor analitza la variant ,rota' de manuscrits i la traducció de Pere Marsili, i arriba a la conclusió que «es poden admetre com a possibles les dues versions textuals dels manuscrits... ,roca' i ,rota'» (8). — J. P. E. [18.384

Josep M. MARTÍ BONET, *L'illa exempta. Privilegi papal dirigit a l'Església de Mallorca ara fa 750 anys*, dins «Comunicació. Revista del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca», núm. 104 (2002), 45-65.

[El mateix fascicle dóna transcripció i traducció catalana de la *Bul·la del papa Innocenci IV que posa els béns de la diòcesi de Mallorca sota la protecció de la Santa Seu (dimarts sant, 14 d'abril de 1248)*, 19-21]. Martí i Bonet informa del text regestat a l'ASVaticà, *Reg. Vat.*, 21, el col·loca en el marc de les lluites entre el papat i l'imperi, en el context de les quals el papa hauria volut assegurar la submissió de l'església balear; és, encara, un pas més en la centralització romana afeblint la relació dels bisbats amb les respectives metròpolis, en aquest cas, Tarragona (52-58). — J. P. E. [18.385

Amadeo SERRA DESFILIS, *Ab recort de grans gestes. Sobre les imatges de la història i de la llegenda en la pintura gòtica de la Corona d'Aragó*, dins «Afers. Fulls de recerca i pensament», núm. 41 (2002), 15-35.

Recordats alguns precedents, l'autor indica que les primeres representacions de la presa de Mallorca (Carrer Montcada, Tinell) es troben en la línia de les narracions tant del *Llibre dels feyts* com de la *Crònica* de Bernat Desclot; les pintures del castell d'Alcanyís subratllen la col·laboració de l'orde de Calatrava en la conquesta de València (18-19). Les quatre grans *Cròniques* (entre les quals hi ha la del Cerimoniós), permeteren a aquest de donar una versió providencialista de la nissaga reial de Barcelona (22-23). Amb el temps augmentaren les narracions d'episodis d'intervenció celestial a favor de les empreses de reis, monarquia i país, ja en la defensa de Barcelona contra Al-mansur el 986 (25); i després per a la protecció de les ciutats, manifestada en les corresponents pintures de sants patrons (26-35). Alfons Trastàmara arribà a concentrar en la seva persona protecció i manifestacions celestials en la conquesta de Nàpols (35). — J. P. E. [18.386

Carmen LÁZARO GUILLAMÓN, *La menor edad y la ausencia en juicio: entre los antecedentes romanos de la incapacidad para litigar del adult en los Furs de València*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 39-54.

La primera i més àmplia part de l'article s'ocupa del tema en el dret romà, tant en els texts constitutius com en les glosses (40-51); els *Furs de València*, en la línia del dret romà, legislen sobre la declaració en contumàcia d'aquell qui, havent estat citat tres (o quatre) vegades pel jutge, no compareix a judici; en canvi, no hi hauria referència per al cas del menor d'edat, que, però, es pot deduir d'aquells *Furs*, ací transcrits, que estableixen la necessitat que, sots pena d'invalidesa, un menor ha d'ésser acompanyat per un tutor en processos judicials (51-54). — J. P. E. [18.387

Joachim SCHULZE, *Eine bisher übersehene sizilianische Kanzone mit Melodie in Katalonien*, dins «Zeitschrift für romanische Philologie», 118 (2002), 430-440.

A les darreres troballes de lírica italiana primitiva, l'autor hi afegeix l'*Amors, mercè no sia*, trobat per Higini Anglès a Sant Joan de les Abadesses i publicat per ell el 1935; l'autor el defineix com a «text italià lleugerament occitanitzat (einem nur leicht okzitanisch überformten italienischen Text)», i n'analitza les coincidències mètriques i gramaticals en ambdues llengües (431-434). La cançó, acompanyada de la corresponent melodia, hauria viatjat de Sicília a Catalunya acompanyant Constança de Hohenstaufen per al seu casament amb Pere el Gran a Montpeller el 1262 (435); text i música són reproduïts (438). Hi ha bibliografia (439-440) [en el resum del volum LXVIII del *Dizionario biografico degli Italiani*, publicat en aquestes pàgines,

és documentat un joglar que en aquella ocasió acompanyà Benvenuto Graffeo durant la seva estada a la cort reial de Barcelona]. — J. P. E. [18.388

Maria Àngels DIÉGUEZ SEGUÍ, *Expressions multinominals i variació sinonímica en textos valencians del segle XIII i principis del XIV*, dins «Misc. Tavani, 3», 5-17.

Els grups sinonímics estudiats provénen dels volums dels *Extravagants* d'Alcoi, AM, anys 1263-1265, de Cocentaina, *Llibre de la cort del justícia*, 1269-1295, i de València, *Llibre de la cort*. Són dos-cents cinquanta exemples, publicats al final de l'article per ordre alfabètic. La major part són habituals en el registre cancelleresc i epistolar, sovint ja fixats per l'ús i la rutina; d'altres vegades el segon membre reemplaça un mot culte o rar, o és un mot que n'acompanya un altre d'antiquat (binomis diacrònics); hi ha també binomis en els quals un mot aclareix el seu company, o s'acompanya d'un arabisme de la zona meridional del domini lingüístic; també es dóna el fenomen de l'emfasització i insistència. — J. de P. [18.389

Albert ROSSICH, *Alternança de llengües en Cerverí de Girona*, dins «Misc. Prats, II», 13-39.

Cerverí de Girona escriví l'esparsa: *Cobla en .vj. lengatges*, ací transcrita (13) però els crítics posteriors a la Renaixença (Jaume Massó i Torrents, Martí de Riquer, Joan Coromines, Angelo Monteverdi, Giuseppe Tavani, István Frank, Jean-Marie d'Heur i d'altres), no s'acaben de posar d'acord ni en el punt de quantes llengües hi són representades ni en el de llur identitat; l'autor vol aportar al tema la informació d'allò que «passava en altres casos similars» (16), un tema que, quant a la presència de l'aragonès (¿o era castellà?) té implicacions polítiques; en els precedents o contemporanis (Raimbaut de Vaqueiras, Bonifaci Calvo [ací torna a comparèixer el casament del futur Pere el Gran amb Constança Hohenstaufen el 1262: cf. l'article de Joachim Schulze, acabat de resumir]), els llenguatges utilitzats han estat cinc: el francès, el galaicoportuguès, el gascó, l'italià i l'occità (10); el castellà no hi és (20); quant al català «l'única cosa imprescindible és l'existència d'una consciència diferencial més o menys perceptible entre el català i l'occità» (22), car no són els trets lingüístics en si mateixos, sinó les creences, allò que configura una consciència lingüística determinada (24). Quant al vers 2, «lingüísticament, no pot ser sinó una continuació de l'anterior en galaicoportuguès» (25); quant als versos 7-8, i 9-10, tampoc no hi troba cap paraula exclusivament catalana, tot i que hi introdueix algun mot gascó i que hauria estat molt fàcil d'assegurar-hi el català (26-32) «i no ho va fer perquè no pensava en el català com a llengua diferent» (33): els versos en occità també són catalans i al final refà l'esparsa tant en occità com en català d'ara (34-35). Hi ha bibliografia (36-39). — J. P. E. [18.390

Alfons PUIGARNAU, *Iconologia política en la Catalunya medieval*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 75-89.

L'autor centra la seva atenció en les *Quatre grans cròniques*, en les quals, reafirmada llur importància, veu que manifesten la manera com la Bíblia influïa indirectament en les normes de govern, ni que fos avaluant les accions del rei protagonista per la possible referència a les dels reis de l'Antic Testament (76-78). Les narracions de les *Cròniques* pressuposen el sentit providencialista de la història i l'origen diví del poder reial, conviccions vehiculades a través del ritual de la coronació dels reis, un exemplar del qual, del segle XI, es troba a l'ACA, *Ripoll*, ms. 40; afegim-hi una clara coloració feudal i nacional (79-82). Les imatges que se'n dedueixen, en particular les de Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV, són paral·leles a les inspirades en els llibres bíblics de l'*Èxode* i dels *Reis*, esculpides en la portada de Ripoll (85-88). — J. P. E. [18.391

GVILLELMI DE CONCHIS, *Dragmaticon Philosophiae*, cura et studio I. RONCA. *Summa de Philosophia in vulgari*, cura et Studio L[ola] BADIA, Josep PUJOL (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CLII), Turnhout, Brepols 1997, LXXXVIII i 532 pp.

Escrit en la primera meitat del segle XII, aquell text tingué en el seu original llatí un èxit, del qual són testimoni els seixanta-un exemplars esparços per les biblioteques sobretot d'Europa, als quals s'han d'afegir catorze 'defloraciones' i 'excerpta' (XXIX-LXII). N'hi hagué traducció catalana, conservada en dues còpies senceres i en dos fragments [aquests publicats en les pàgines del nostre anuari, V (1986), 281-285 i VII/VIII (1988-1989), 288-293], i documentada en almenys set còpies més, cosa que eleva a deu els exemplars coneguts de la traducció (278-281). Els editors semblen haver tingut particular esment a justificar l'existència d'una traducció catalana medieval d'una obra científica donant la llista dels títols traduïts i ja modernament publicats i dels que encara esperen d'ésser-ho (281, nota 5-282), i recordant la necessitat de versions en romanç per a tots aquells, cristians o jueus, que no sabien llatí, particularment d'obres que interessaven tothom com les que afectaven el camp de la salut (282-295). La traducció catalana, ultra la fidelitat textual amb molt poques excepcions, tingué cura a afaiçonar una llengua amb estructura pròpia sense calcar les modalitats de la llatina i fins i tot a fer comprensibles els mots tècnics o que denominaven personatges d'altres cultures (287-289); la llengua és la de darreries del segle XIII, amb freqüents mostres d'arcaisme (290-291). Quant a l'edició, tot i la qualitat dels dos fragments (292, nota 20), ha calgut, per llur completesa, optar a favor de la còpia de París, BN, *esp.*, 255, on, però, els editors han comptat seixanta-tres lectures equivocades, comunes a les dues còpies parisenques (292-293, nota 21). Després de la bibliografia (295-299; cf. LXXIX-LXXXV) trobem el text de la traducció catalana, completat amb el corresponent aparat crític (303-497) [quant al de fonts, pot ésser suplert pel de l'edició crítica llatina en la primera meitat del volum, fonts que són sistematitzades en les pàgines finals: 501-523]. [Acabem amb una pregunta: el Grabman de les pàgines 286 i 296, no serà pas el cognom del gran professor i medievalista muniquès, Martin Grabmann?]. Assenyallem la presència de figures didàctiques dins el text. — J. P. E. [18.392

Francisco M. GIMENO BLAY, *Produir llibres manuscrits catalans (segles XII-XV)*, dins Lola BADIA, Miriam CABRÉ, Sadurní MARTÍ, *Literatura i cultura*, 115-149.

Gimeno analitza la trajectòria del còdex medieval des que l'autor el projecta i l'escriu fins que arriba al possible lector. Distingeix en aquest procés tres moments clau; el creatiu, la dedicatòria a un mecenes que en garanteixi la conservació i difusió, i la reproducció del text mitjançant còpies a instància de part interessada. Dins el primer moment, l'autor s'interessa pels manuscrits que contenen parts del text (inscripcions, correccions, addicions, etc.), o un estat del mateix, que es poden atribuir a l'autor: Llull, Eiximenis, Metge, Pere III, Jaume Roig, Vicent Ferrer. L'estudi de les dedicatòries i la relació entre l'autor i el receptor del manuscrit, sigui una persona privada, sigui un arxiu o biblioteca, il·lustra les estratègies de perdurabilitat, que els autors busquen per a la seva obra. Finalment, resulta que el destinatari del llibre és qui en fixa ordinàriament el format i les característiques. En apèndix, Gimeno publica quatre lletres del Cerimoniós reclamant llibres deixats per a còpia; el contracte entre el Prior de Porta Coeli i el prevere Pere de Cardona per a la còpia de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, conservat a l'Arxiu i Biblioteca Capitular de València, protocol de Joan Llopis, 1 de febrer de 1422, i els colofons dels manuscrits MS FR. XXXVI, de la Biblioteca Marciana de Venècia (*Cançonner*); Madrid, BN, ms. 1803 (*Crònica* de Ramon Muntaner), Barcelona, BU, 1 (*Llibre dels feits*), BC, 4 (*Crònica* de Ramon Muntaner), BC 1734 (*Llibre dels feits*), Madrid, BN 921 (*Diversos*), BN 4030 (Eiximenis, *Llibre dels àngels*), París, BN *esp.* 205 (Matfré Ermengaud, *Breviari d'amor*), Madrid, BN, 8242 (Valeri Màxim, *Dites i fetes memorables*), BN, 17651 (Eiximenis, *Llibre dels àngels*), Barcelona, BC 267 (Eiximenis, *Llibre dels àngels*); El Escorial, H.II.16 (Eiximenis, *Llibre dels àngels*); Barcelona, BC 739 (Gil de Roma, *Llibre de regiment de prínceps*); París, BN, *esp.* 9 (*Ordinacions de la casa reial*); Barcelona, BC 342 (Eiximenis, *Llibre dels àngels*); París, BN, *esp.*

6 (Eiximenis, *Vita Christi*); Madrid, BN, 73 (Eiximenis, *Vita Christi*); Barcelona, BU, 79 (Eiximenis, *Llibre de les dones*); París, BN, esp. 57 (Eiximenis, *Llibre dels àngels*); Barcelona, BC 2008, (Joan de Gal·les, *Suma de col·lacions o de justaments*); BC, 39 (Bonet, *Cànons i taules*); Madrid, BN, 92 (Eiximenis, *Scala Dei. Tractat de contemplació*); Barcelona, BU, 86 (Eiximenis, *Llibre dels àngels*); Barcelona, BC, 458 (Eiximenis, *Terç del crestià*); París, BN, esp. 541 (*Gènesi*); València, BCapitular, 167 (Eiximenis, *Dotzè del crestià*); Barcelona, BU, 4 (*Llibre de coneixences d'espècies e de drogues*); BC 456 (Eiximenis, *Primer del crestià*); París, BN, esp. 45 (Eiximenis, *Psalterium laudatorium*); Barcelona, BC, 881 (J. Saxony, *Flor dels savis*); París, BN, esp. 5 (*Bíblia*); Londres, British Library, Egerton, 1526 (*Bíblia*); València, BC, 42, (Eiximenis, *Terç del crestià*); Madrid, BN, 1984 (Eiximenis, *Llibre de les dones*); Barcelona, BPública Episcopal del Seminari, 500 (Eiximenis, *Llibre dels àngels*). El text dels dits colofons permet al lector de tenir coneixença directa de les circumstàncies que els responsables dels volums cregueren que havien de fer constar al peu dels respectius llibres.— J. de P. [18.393]

Ruth E. HARVEY, *The Empress Eudoxia and the Troubadors*, dins «Medium Aevum», LXX (2001), 268-277.

El fragment del *Llibre dels fets* de Jaume I, que informa del casori frustrat d'Alfons I de Catalunya-Aragó amb la princesa Eudòxia de Constantinoble, ha conduït l'autora a analitzar la reacció més aviat acusatòria de tres trovadors davant l'esdeveniment: Raimbaut d'Aurenga, Bertran de Born i Peïre Vidal, les estrofes dels quals són ací transcrites (268-272); Harvey arriba a la conclusió que el matrimoni de la dita princesa no havia d'ésser amb el futur rei Alfons I, ans amb el seu germà, Ramon Berenguer III de Provença (272-273) i que, doncs, un cop arribada a les terres de la Corona, no existí cap desaire diplomàtic contra la dita princesa.— J. P. E. [18.394]

Antonio LOZANO RUIZ, Ma. Magdalena RIERA FRAU, *Bibliografia de l'Islam a les Balears*, dins «Homenatge Rosselló», II, 517-576.

Llista de títols, ordenada alfabèticament pel primer cognom dels autors o pel primer substantiu dels títols anònims, [sense cap explicació de l'abast del recull ni taula d'allò que conté, encara que sembla limitar-se a estudis sobre la realitat musulmana a l'illa de Mallorca anterior a la conquesta de Jaume I, ja que, per exemple, no hi trobo cap indicació als estudis d'Elena Lourie sobre la conquesta de Menorca]. — J. P. E. [18.395]

Joan VERNET, *Una polèmica islàmica a la Mallorca del segle XI*, dins «Randia», 48 (2002), 7-11.

El fet que el text de l'*Alcorà* es limiti a transmetre les consonants ha estat ocasió de vocalitzacions i puntuacions diverses, entorn les quals sorgiren nombre de polèmiques i d'escoles que es combateren aferrissadament. Una d'aquestes batusses dialèctiques tingué per escenari Mallorca la primera meitat del segle XI entre Ibn Hazm de Còrdova, defensor de la tradició estricta, i Abû-l-Walîd al-Bâjî, que considerava legítim plantejar-se problemes entorn de l'escriptura de l'*Alcorà*: «la discussió amb Ibn Hazm se centrà sobre els ,usûl al-fiqh' i els ,usûl al-dîn'. Els primers, traduïts, es poden considerar els fonaments del dret i els segons els de la teologia» (10). — J. P. E. [18.396]

Bernat MOLL, *De nou sobre les encunyacions almoràvits de les Illes Balears (Illes Orientals d'Al-Andalus)*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 49-70.

Encara que les peces ací presentades siguin ja conegudes, l'autor n'ofereix una nova anàlisi perquè les anteriors transcripcions de les frases àrabs no eren correctes. Resumeix la història dels almoràvits a les Illes Orientals d'Al-Andalus (50), la de les encunyacions monetàries tant d'or com de plata (51-55), la cronologia i la circulació monetària i, després de la bibliografia amb indicació de les fonts àrabs (57-58), tenim reproducció i anàlisi dels dos fragments i de les vint-i-set monedes, per a cada una de les quals és transcrita la corresponent inscripció (59-70). — J. P. E. [18.397

Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *Sobre l'estructura socioprofessional de les comunitats islàmiques mallorquines a partir d'una relectura de les fonts documentals*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 7-28.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *De Mayûrqa a Mallorca: de djuz islàmic a districte feudal*, dins «Comunicació. Revista del Centre d'Estudis teològics de Mallorca», núm. 104 (2002), 23-44.

L'estructura socioprofessional de les comunitats islàmiques de Mallorca és pràcticament desconeguda, car l'única font és el *Llibre del repartiment*, darrerament completat per la *Remembrança de Nunó Sanç*, que només informen del repartiment en la porció reial i en la de Sanç, no de les dels altres magnats; les defectuoses transcripcions de la versió àrab del *Llibre* han augmentat les dificultats; fetes les observacions oportunes, l'autor assenyalava els sis oficis documentats en ambdues fonts i els quaranta-set només en una, ultra les conegudes denominacions de càrrecs oficials (13-15), i l'origen de llur formació (16-17); de nou oficis no és conegut el nom àrab (18-19). En un quadre són aplegades les variants de cada nom i llur significació (20-24); al final els noms d'oficis són reunits segons el lloc on desplaçaven l'activitat (medi urbà o rural), o els de serveis comuns a ambdós (25-27). — J. P. E. [18.398-18.399

Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *Subay, subaya en el català medieval de Mallorca*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 353-356.

Publicacions recents s'han fet ressò de *subay, *subaya, ja documentats en el *Vocabulista in arabico*, el plural dels quals seria ,subays, subayas', i el seu significat ,infant, jove, jovincell' menor de divuit anys; procediria del mot àrab ,subî' = rejuenir, i hauria estat utilitzat a Mallorca des de la conquesta fins entorn el 1340, aplicat tant a esclaus com a alliberats (355). — J. P. E. [18.400

Margalida BERNAT I ROCA, Jaume SERRA I BARCELÓ, Natàlia SOBERATS SAGRERAS, *Porta o almudaina. De Bâb al-Gumâra a Castell del Temple*, dins «Homenatge Rosselló», I, 193-218.

Consta que la Vila d'Amunt de Madina Mayurqa tenia dos alcàssers: Almudaina i Gumâra: aquesta, segons qualcú, no seria una fortalesa, sinó només una porta fortificada; altri parla de fortificació extramurs i un tercer suposa que Madina Mayurqa era protegida no per dues, ans per tres murades (195-196). Revisades les notícies del *Liber Maiolichinus*, del *Llibre dels feyts* i de la documentació més primitiva (*Llibre del repartiment*, *Remembrança de Nunó Sanç*, etc.), l'anàlisi dels diversos elements documentats (maqbara, sârî'a, Torres Llevaneres) (200-205), d'una descripció del *Còdex català del Repartiment*, i de les representacions de l'indret en plànols dels segles XVII-XIX (217-218), condueix els autors a reafirmar que l'almudaina de Gumâra fou transformada en castell del Temple (211-216). — J. P. E. [18.401

Vicente Carlos NAVARRO OLTRA, *El castillo de Penna Cadiella en la sierra de Benicadell*, dins «Al-Qantara», XXIII (2002), 299-329.

Aquell fou un dels castells assetjats en la sublevació d'al-Azraq del 1248; en el *Llibre dels fets*, Jaume I recorda l'episodi, però no hi ha unanimitat en la seva localització. L'autor intenta d'ubicar-la amb precisió (300), començant per clarificar la lectura de les dues referències que hi fa al-Idrîsî, que ell llegeix 'binnah qatal' (301); per part cristiana l'esmenten la *Historia Roderici*, Oldericus Vitalis en la seva *Chronica* i el *Poema del Mío Cid*, ultra l'esmentat *Llibre* i alguns documents relacionats amb la conquesta de la comarca (302-305); l'examen dels accidents geogràfics, de les possibilitats d'accés, de les dades arqueològiques i de les informacions dels capítols 370 i 371 del *Llibre* de Jaume I, que l'autor transcriu en part i tradueix (324-325), el condueixen a la conclusió que, des de l'Alt i del Gualteró, els escamots d'al-Azraq atacaven el castell del Pic de Benicadell, en mans de soldats de Jaume I (327-329). Hi ha croquis i fotografies de l'indret. — J. P. E. [18.402]

Bernat MOLL MERCADAL, *Abû `Uthmân Sa`îd ibn Hakam, ra'is de Manûrqa (631/1234-680/1282)*, dins «Publicacions des Born», 5 (1999), 9-22.

Portuguès afincat a Ciutadella de Menorca des del 1234, recaptador d'impostos a l'illa, favorable al pacte de submissió a Jaume I i després governador de Menorca pel mateix rei. La seva política consistí a atendre's escrupolosament al *Tractat de Capdepera* en reconeixement de la sobirania del mateix rei i successors, i a mantenir una societat islàmica (11-16), que ell procurà culturalment esplendorosa per presència d'homes de lletres i formació d'una rica biblioteca, que el seu fill s'endugué amb ell a l'exili de Ceuta el 1287 i pel caprici de la fortuna segles després desemboçà en la de El Escorial (17-21); deixà una cinquantena de composicions poètiques, una de les quals és transcrita i traduïda (19). Hi ha bibliografia (21-22). — J. P. E.

[18.403]

Míkel de EPALZA, *Alguns antecedents islamocristians de la primera traducció completa de l'Alcorà al català (Barcelona 2001)*, dins «Randa», 48 (2002), 13-26.

Qualificat de «un poc autobiogràfic», aquest títol recorda la ben documentada retraducció de l'*Alcorà* al català en temps de Pere III el Cerimoniós, relacionada amb el framenor mallorquí Francesc Pons Saclota a partir de la traducció llatina de Pere el Venerable, cosa que dona a l'autor l'ocasió de precisar que res no permet d'afirmar que en aquell moment les traduccions fossin dues; i la potser només fragmentària de l'antic alfaquí convers, Joan Andrés, de Xàtiva, en el pas del segle XV al XVI (16-17). Les altres pàgines exposen la trajectòria, cultural i personal que ha desembocat en la seva recent traducció catalana de l'*Alcorà*. — J. P. E. [18.404]

Roser SALICRÚ I LLUCH, *The Catalano-Aragonese commercial presence in the Sultanate of Granada during the reign of Alfonso the Magnanimus*, dins «Journal of Medieval History», 27 (2001), 1-22.

Traducció anglesa de les pàgines conegudes dels lectors d'ATCA per la notícia bibliogràfica publicada en el volum XXI (2002), 932-933, núm. 16812. — J. P. E. [18.405]

Kathryn A. MILLER, *Negociando con el infiel. La actividad mercantil musulmana en la España cristiana*, dins *Mediterráneo medieval*, 213-232.

Resum de les dades i documents publicats per Roser Salicrú i Lluch [cf. notícia bibliogràfica anterior] i per Manuel Ruzafa García [cf. ATCA, XX (2001), 897-898, núm. 15.790, i XXI (2002), 933, núm. 16.815, i encara la notícia bibliogràfica següent], amb particular atenció a les activitats comercials de la família Ripoll [vegeu resum següent]. — J. P. E. [18.406]

Manuel RUZAFÀ GARCÍA, *Élites valencianes y minorías sociales: la élite mudéjar y sus actividades (1370-1500)*, dins «Revista d'Història Moderna», 11 (2000 [2002]), 163-187.

L'autor comença recordant les seves nombroses publicacions sobre el tema [vegeu resum anterior] basades en l'ARV, *Batllia*, *Mestre racional*, *Reial*; AMV, *Manuale de consells i Lletres mis-sives*; ACA, *Canc., reg.*, i *Reial Patrimoni*; i sobretot en els *Fons notariais* de l'ARV, AMV, ACV i APatriarca (165-166), en les quals és integrada metodologia prosopogràfica; en l'actual es proposa «entrar en la vida, contactos y actividades de la minoría mudéjar... representada en el 'cursus' de las familias Xupió y Ripoll» (167); les dècades 1350-1370 haurien construït la rampa de llançament tant de la ciutat com de les minories valencianes, on el creixement global (la moreria s'hauria convertit en el 'districte industrial' de la ciutat, sobretot en l'art de ferreria) provocaria tensions de convivència; el regne sarraí de Granada i el Maghreb eren un mercat important; les dificultats de convivència venien del fet que la moreria era entitat política geogràficament dins, però totalment diversa de la ciutat, per exemple amb carniceries pròpies, que incitaven l'enveja dels carnicers ciutadans; en general, la distanciació d'uns i altres era propícia a explosions com les dels anys 1391 i 1399; en aquest context protagonitzaren, avinguts, la vida social sarraïna tant la família Xupió com la Ripoll (175-186). — J. P. E. [18.407

Carmen BARCELÓ, *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*, València, Universitat-Àrea d'Estudis Àrabs i Islàmics 1998, 254 pp.

Resultat d'anys de treball, l'autora ofereix en aquest llibre en primer lloc l'actual situació dels estudis dedicats a l'epigrafia andalusina, i tot seguit el catàleg de les làpides i de llurs cinquanta-cinc inscripcions, quaranta-cinc de les quals són funeràries; s'hi han d'afegir aquelles, de les quals hi ha notícia, però ara són il·localitzables. L'atenció de l'autora es concentra en especial en l'estudi de la materialitat del suport, en les característiques de l'escriptura i en tot allò que se'n dedueix sobre les formes de treball i les tècniques, tant de grafia com de decoració. De més a més, agrupa les dades deduïbles sobre les formes de sepultura i els cementiris musulmans. Les inscripcions s'esgrauen en els segles del X al XV: cada una d'elles és estudiada amb detall, n'és transcrit i traduït el text, i aplegada tota la informació i la bibliografia possible. També hi ha notícia de les làpides i inscripcions forasteres existents al País Valencià. — J. P. E. [18.408

Roser SALICRÚ I LLUCH, *Documentos per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 37), Barcelona, CSIC 1999, 576 pp.

[Els constants estudis de l'autora sobre les relacions entre la corona catalanoaragonesa i el regne nazarí de Granada en la primera meitat del segle XV són coneguts dels lectors d'aquest anuari pels resums, p. e., publicats en els volums XX (2001), 898, núm. 15791, i 947, núm. 15969; i XXII (2003), 926, núm. 17706]. En el present llibre tenim com un resum, perquè ofereix als estudiosos en general les bases sobre les quals descansa la reconstrucció de les dites relacions. Els quatre-cents vint-i-nou documents ací aplegats, regestats i transcrits, procedeixen de Barcelona, ACA, *Canc., reg.*, *Cartes reials diplomàtiques*, *Cartes àrabs* i *Papera a incorporar*, i de València, ARV, *Batllia*, *Lletres i privilegis*, *Mestre racional*, *Comptes d'administració* i *Reial Canc. reg.* (567-569). Són, en general, documents que certifiquen gestions entorn persones o béns privats com mercaders o mercaderies per mar o per terra, o problemes per abusos entorn la frontera, com els creats per almogàvers que feien malifetes de les seves, i afectaven la relació entre els dos regnes; o els que acompanyaven ambaixades tant en un sentit com en un altre (sal·conducts, però també anotacions de tresoreria, per les despeses que ocasionaven: 64-65/41; 87-88/60); de vegades compareix un tractat solemne entre les dues sobiraniaes com el document de treva signat el juliol del 1418 (65-71), o informació sobre espionatge en ambdós sentits, amb notícies sobre sarraïns valencians que per Castella se n'anaven a Granada o sobre concentració d'exèrcits a la frontera per a la invasió de València (85/58; 101-102/74). Els afers normals entre

dos estats veïns, complicats per l'enemistat religiosa, compareixen tots en aquesta correspondència, dins la qual, de tant en tant, arriben notícies inesperades, com la que en la seva ceca el rei Alfons feia barre moneda com la del rei de Granada (216/175); o la lletra als jurats de Xàtiva, escrita amb intervenció d'Alfons de Borja, futur Calixt III, encarregant-los d'evitar una revenja contra moros que havien assaltat un molí matant els cristians (205/266); o la que el comte de Savoia estava impacient per intervenir amb els reis de les dues corones hispàniques en la guerra definitiva contra Granada (223/182), en un moment en què el perill imminent era que esclatés guerra amb el rei de Castella (234/193; 236/195). — J. P. E. [18.409

Javier HERNÁNDEZ RUANO, *En torno a la aculturación de los moriscos valencianos de Xivert en la época de Felipe II*, dins «Saitabi», 50 (2000), 241-276.

L'anàlisi de processos, conservats a València, ARV, *Clerecia* i *Reial Audiència*, enantats pels cristians vells contra moriscos de Xivert el 1596, permet a l'autor de donar resposta a la pregunta de si la convivència entre uns i altres havia esdevingut impossible. Comença establint que la població sarraïna de Xivert era de 53 caps de casa el 1421, de només 120 habitants el 1560 i d'uns 200 el 1609 (242-246), excedent potser vingut de Granada; censals i crèdit assumit pels moriscos són modestos (248-255) i l'economia agrícola era completada amb la fabricació d'espardenyes venudes pels pobles del voltant (257). Tot d'una el 1585 Felip II prohibia als moriscos d'acostar-se a la costa, però els de Xivert exposaren que complir la dita prohibició els impedia tant el treball agrícola (tot el territori era pròxim al mar) com els desplaçaments per a vendre espardenyes i començà una contraposició per part dels cristians vells d'Alcalà en forma de procés, amb testimonis de malvestats fetes pels moriscos en convivència amb turcs (258-261); però l'anàlisi de la documentació sobre armes, del 1563, sobre relacions econòmiques documentades a l'hora de l'expulsió i àdhuc testimonis d'autoritats, foren favorables als moriscos i a llur inculturació, àdhuc en la llengua catalana; l'autor veu en les acusacions la competència dels cristians vells, delerosos de disfrutar ells sols de tota la zona pròxima al mar, car després de la repoblació posterior al 1610, els plets entre els cristians d'Alcalà i els de Xivert, seguien essent els mateixos (268-272). Hi ha bibliografia (274-275). — J. P. E. [18.410

Ramón LOURIDO DÍAZ, *El conocimiento del árabe entre los franciscanos españoles de Tierra Santa (según una 'Relación' de finales del s. XVII)*, dins «Archivum Franciscanum Historicum», 94 (2001), 147-186.

La relació esmentada en el títol és la redactada els anys 1691-1692 pel menorquí, P. Joan Arguimbau, conservada entre les *Misceláneas históricas* de Joaquim M. Bover, ara a Mallorca, Biblioteca March; presentat l'autor i l'encàrrec rebut de constatar el coneixement que els franciscans de les cases del Pròxim Orient tenien del grec i sobretot de l'àrab de Palestina (149-154), la *Relación* és resumida, avaluada (155-160) i transcrita (163-186); té dues parts: la primera descriu la situació de cada una de les cases franciscanes de Terra Santa (163-168), i la segona, anomenada *Apuntamientos* s'ocupa d'aspectes generals (168-186). — J. P. E. [18.411

Antonio RODRÍGUEZ CARMONA, *La religión judía. Historia y teología* (Biblioteca de Autores Cristianos, 611), Madrid, B.A.C. 2001, XXXI i 764 pp.

Hi ha una visió general del judaisme a Sefarad que esmenta la significació de les comunitats catalanes i la de les disputes tant de Barcelona com de Tortosa (225-229), després de la qual trobem petites biografies de Hadai Crescas, Josef Albo i Mossè ben Nahman (Nahmànides) (235-236); els nostres cabalistes són esmentats en les pàgines 246-250. — J. P. E. [18.412

Delio VANIA PROVERBIO, *Manoscritti scientifici giudeo-arabi (praeter lexica) nella serie dei Codici Vaticani Ebrei. Inventario analitico*, dins «Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae», VIII (Studi e testi, 402), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana 2001, 351-405.

En el Vat. hebr. 426B fou copiat en hebreu un *Liber de essentia* d'autor desconegut en el pas del segle XIV al XV per Mûsâ ibn Ishâq ibn al Mas'udiyya (Isaac Al Masudi /Isaac Masod) per al saragossà Benvenist de la Caballeria entorn el 1410 (379-382). [En el mateix volum, una de les filigranes és documentada a Perpinyà els darrers decennis del segle XIV i per això hom pot preguntar on fou escrit el dit *Liber...* i si el copista era perpinyanès]. — J. P. E. [18.413

Josep AMENGUAL I BATLE, *La singularitat de la convivència dels jueus i cristians a Magona, durant la Romanitat Tardana*, dins «Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy», Palma de Mallorca, Govern de les Illes Balears 2002, 121-143.

L'autor resumeix així la nova aportació: «La reflexió i el temps me menen a capgirar el plantejament de la qüestió» que fou objecte de la seva tesi doctoral [cf. ATCA, XII (1993), 421-424]. Ara, al costat del conflicte entre jueus i cristians de Magona, que portà a la conversió dels primers, l'autor subratlla «la ben documentada bona convivència dels jueus i dels cristians de Menorca» (121) fins al punt «que el mateix ‚praeses‘ de la província fos d'origen jueu» (122), malgrat les recents lleis imperials marginadores dels fills d'Abraham. Resumida la *Circular del bisbe Sever* (124-126), l'autor en reafirma l'autenticitat i precisa la cronologia dels esdeveniments (2-9 febrer 418), que descriuen una situació religiosopolítica de predomini, també polític, dels jueus a Magona, molt allunyada de la prescrita en el *Decret de Teodosi*, gairebé quaranta anys després d'haver estat promulgat; els fets d'aquells dies haurien manifestada la protesta dels cristians, davant la qual, les personalitats jueves amb autoritat civil haurien decidit ‚convertir-se‘ al cristianisme (129-137, en particular 136, nota 24). Aquella supervivència d'una situació anterior, relativament pacífica, entre les dues comunitats, per ventura no hauria estat exclusiva de Menorca (140-143). — J. P. E. [18.414

Jaume RIERA I SANS, *La Sinagoga major dels jueus de Barcelona. Proposta de localització*, dins «Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya», núm. 99 (hivern 1997), 60-71.

Eduard RIU-BARRERA, *La falsa sinagoga de Barcelona*, dins «L'Avenç. Revista d'història i cultura», núm. 270 (juny 2002), 78-79.

Jaume RIERA I SANS, *La Sinagoga major dels jueus de Barcelona en la tradició documental*, dins «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols», XX (2002), 7-73.

La localització de la dita sinagoga proposada en el primer títol, fou refusada en el segon per la inseguretat topogràfica i per les variacions sofertes durant els segles; ara, l'objectiu d'aquestes pàgines és el «de representar-nos les transformacions sofertes per la Sinagoga Major dels jueus de Barcelona, des de la seva privatització, l'any 1392, fins als nostres dies» a base d'aquella documentació notarial de canvis de propietat, on eren consignades les confrontacions de les finques, gràcies al ‚cens de Guillem Colom‘, comprat el 1393 per vint-mil lliures, que durant aquells segles gravava les finques de l'antic Call (9-10). L'ACA, *Canc., reg.*, l'ACB, *Fons de Sant Sever. Lligall de Robres*, i l'AHPB, proporcionen la documentació més important relativa al conjunt del call, que delimita la sinagoga (24-61, amb els corresponents croquis); per a aquesta, en canvi, no s'omessa al dit cens, car fou donada en franc alou el 1393 pels reis a Esperandéu Cardona, som informats per documentació específica, que s'allarga fins al 1835 (62-73). El conjunt de dades permet a l'autor d'afirmar que l'actual casa del carrer de Sant Domingo, núm. 7, «comprèn unes dependències que, ara fa més de sis-cents anys, formaven part de la Sinagoga Major» (39). — J. P. E. [18.415-18.416-18.417

«Frammenta ne pereant». *Recupero e studio dei frammenti di manoscritti medievali e rinascimentali riutilizzati in legature* (Le Tessere, 4). A cura di Mauro PERANI e Cesarino RUINI, Ravenna, Longo editore 2002, 266 pp.

Elena ENGEL, *Evolutionary Stages of Medieval Hebrew Manuscripts as Reflected in the «European Genizah»*, 89-119.

Abraham DAVID, *Hebrew Documentary Material in the European Genizah: a Preliminary Discussion*, 121-129.

Aquest volum és el resultat d'un «Convegno Internazionale sul recupero e lo studio dei frammenti di manoscritti medievali e rinascimentali (liturgico-musicali, ebraici, latini e volgari) riutilizzati in legature. Ravenna, 29-30 maggio 2000». Els dos títols que segueixen el general del llibre entren en la nostra temàtica:

[Encara que col·locat en lloc posterior, és lògic de començar resumint el darrer títol, perquè informa del descobriment internacional dels fragments hebreus catalans], ja coneguts i alguns publicats per Josep M. Millàs i Vallicrosa i en la dècada del 1980 trobats en l'ADG, i editats per Enric Cortès, [amb la col·laboració de Josep M. Marquès i Planagumà i de mi mateix, també en les pàgines del volum segon d'aquest anuari (II (1983), 7-21), no citades per l'autor]. La riquesa de documentació jueva conservada i descoberta a les golfes de la sinagoga Ben Ezra del Vell Caire, ara sembla estendre's no a golfes, sinó a arxius d'Itàlia i de Catalunya, sobretot de Girona (ACG, ADG, AMC i AH); l'autor recorda una visita a aquests arxius el 1997, resumeix algunes de les identifications ja realitzades aquell dia i augura que es trobi, com a Itàlia, la fórmula que permeti tot el procediment de col·locar aquella riquesa a l'abast dels estudiosos (126-129).

La doctora Engel es fixa en els successius estadis de la cal·ligrafia hebrea, en els quals integra i analitza les noves descobertes també de Catalunya, començant per documents escrits amb lletra sefardita a Girona a les acaballes del segle XII (93), seguint pels escrits amb caràcters quadrats de Girona, tant amb tipus sefardita com provençal (94), i pels escrits en cursiva, tant a Barcelona com a Girona, a Mallorca o a Agramunt (96-98); hi ha reproducció de mostres d'escrits nostres en les pàgines 106, 108-109 i 113-119. (Vegeu també la següent notícia bibliogràfica). — J. P. E. [18.418-18.419-18.420

Eduard FELIU I MABRES, [Pere PUIG I USTRELL], *Fragments de textos hebreus medievals trobats a l'Arxiu Històric de Terrassa*, dins «Terme. Revista d'Història», 17 (novembre 2002), 103-115.

Per seqüència lògica, comencem assenyalant les pàgines finals de Puig i Ustrell, descripció dels nou folis, tots de paper, descoberts en farciment de cobertes del *Llibre de cort del batlle* de Terrassa, anys 1391-1395; els set primers eren fulls d'algun llibre, els dos darrers potser també (111-115). Feliu i Mabres proposa enquadrar els fragments textuals en el corresponent gènere literari i identifica en els ff. 6-7 «un comentari sobre el tractat *Hullin* del Talmud de Babilònia», sense, però, assenyalat autor (106); en els altres casos només formula hipòtesis, com la de l'atribució dels ff. 1-4 al *Comentari del Pentateuc* de Bahya ben Asser, de Saragossa (104-105); quant al *Comentari sobre els Proverbis* del f. 5, només arriba al resultat negatiu de no poder-lo atribuir a uns autors determinats (105); els ff. 8-9 contenen documentació notarial (108). Hi ha reproducció de pàgines (107-108) i transcripció de dos fragments (109) i bibliografia de les troballes de fragments hebreus a Catalunya del 1960 ençà (114). [La informació d'aquesta notícia bibliogràfica pot ésser completada amb l'anterior]. — J. P. E. [18.421

Eduard FELIU, Jon ARRIZABALAGA, *El pròleg de Semtov ben Issac, el Tortosí, a la seva traducció hebrea del Tasrif d'Abû-l-Qâsim al-Zabrauî*, dins «Tamid. Societat Catalana d'Estudis Hebraics», 3 (2000-2001 [2002]), 65-95.

Tortosí de naixença, mercader aventurat fins més enllà de Sant Joan d'Acre en la seva joventut, barceloní de formació rabínica sota el mestratge d'Issac ben Sul·lam en els anys de maduresa, provençal de dedicació mèdica entorn Montpeller durant vint anys, del 1234 ençà, traductor d'almenys quatre texts de filosofia natural o de medicina, entre els quals destaca la completa del *Tasrif* d'Abulcasis (66-73), a la qual afegí un pròleg, ací traduït (80-95), on exposa la seva visió de l'exercici de la medicina, que vol allunyada de la pràctica purament guaridora: propugna una bona base del trívium i del quadrívium, estudi seriós de la doctrina dels mestres reconeguts, adquirida en escoles prestigioses i completada amb l'aplicació pràctica en hospitals i d'altres llocs que acullen els malalts, pràctica que ha de procedir d'una persona honesta i amatent a les necessitats dels pacients (73-78). — J. P. E. [18.422

Harry A. WOLFSON, *Emanació i creació del no-res en Hasday Cresques*, dins «Tamid. Societat Catalana d'Estudis Hebraics», 3 (2000-2001 [2002]), 97-106.

Traducció catalana d'Eduard Feliu de les pàgines hebrees, publicades el 1953 dins *Sefer Anaf*, aplec d'estudis dedicats al prof. Simba Assaf. — J. P. E. [18.423

Shlomo H. PICK, *Jewish Aristocracy in Southern France*, dins «Revue des études juives», 161 (2002), 97-121.

Durant el segle XIII, la comunitat hebrea de Narbona (i de la 'Provenzia') era governada per un 'rex Iudeorum Narbone', considerat de la nissaga de David, Kalonymos; la seva autoritat també hauria estat reconeguda pel call de Barcelona, tal com confirma la correspondència amb R. Seshet b. Isaac, aleshores a Barcelona (101), i amb R. Makhir Bar Sheset (105). Però la sobirania del rei de França damunt Narbona des del 1224 comportaria la separació entre els calls de Narbona i de Barcelona (109-110). D'altra banda, aquella aristocràcia es veuria arraconada per la generació dels teòlegs joves contemporanis de Nahmànides, que ja controlava els calls catalans a començos del segle XIV i hauria establert el decret sobre l'estudi de la filosofia, personificat en R. Salomó ben Adret (117-118). — J. P. E. [18.424

Michael McVAUGH, Lola FERRE, *The 'Tabula Antidotarii' of Armengaud Blaise and its Hebrew Translation*, Philadelphia, American Philosophical Society 2000, 218 pp.

Llibre només conegut per referència. — J. P. E. [18.425

Jordi CASANOVAS I MIRÓ, *Notes sobre epigrafia medieval*, dins «Tamid. Societat Catalana d'Estudis Hebraics», 3 (2000-2001 [2002]), 107-117.

Notícia de la (re)trobada de cinc fragments funeraris reutilitzats, dos dels quals pertanyen a Barcelona, Palau del Lloctinent (potser procedents de Montjuïc), i tres a Girona, espai funerari del Montjuïc gironí; els fragments són ací fotogràficament reproduïts, analitzats, transcrits i traduïts. — J. P. E. [18.426

Joan FERRER [I COSTA], *Les glosses romàniques del manuscrit de la Biblioteca Vaticana Ebr. 413*, dins «Misc. Prats, II», 41-50.

Les cent cinquanta-cinc glosses romàniques, qualificades de 'provençals' pel seu editor el 1987, explicatòries del text hebreu del dit manuscrit, «diccionari d'arrels de mots bíblics» (42), procedent de la Biblioteca Palatina de Heidelberg, són ací col·locades en quatre columnes (grafia hebrea, transliteració llatina, nom provençal i nom català (43-47)) i revisades, bo i

constatant que «molts mots es troben documentats en la versió rossellonesa del segle XIII de la *Legenda àuria* de Voràgine» (49); seria una prova més de la comunicació contemporània entre els calls d'Occitània i els de Catalunya [vegeu més amunt el resum de l'article de Shlomo H. Pick], com també de la poca precisió d'estudiosos actuals en la qualificació dels mots com a occitans o catalans (50). J. P. E. [18.427]

Graziella FEDERICI VESCOVINI, *Escatologia e previsione escatologica: Abramo Savosarda*, dins «Medioevo», 26 (2001), 111-135.

Títol només conegut per referència. — J. P. E. [18.428]

Moshe ALBERTAL, *Nachmanides' Conception of Death, Sin, Law and Redemption*, dins «Tarbiz. A Quarterly for Jewish Studies», LXXI (2001-2002), 133-162; resum anglès, VII.

Segons Nahmànides, en eixir de les mans de Déu creador l'home era immortal tant en ànima com en cos; pecat i mort afecten els individus per l'emergència de la voluntat humana autònoma i la mort és el preu pagat per l'autonomia: «Redemption is a return to the primary state of humanity before sin, and human in that stage will become eternal as a result of their ongoing cloaving to the divine». Al final, l'autor explica la connexió en el pensament de Nahmànides entre la individuació personal dels humans i la dinàmica de les perfeccions divines, ‚Sephivot‘. — J. P. E. [18.429]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Un document de l'any 1379 sobre jueus mallorquins a l'Arxiu Històric Comarcal de Cervera*, dins «Randa», 49 (2002), 15-18.

El document s'ha conservat com a coberta d'un llibre notarial d'Antoni Agramuntell; és l'acta, datada a Barcelona el 26 d'agost del 1379, en virtut de la qual dos jueus mallorquins, que havien estat denunciats per haver avalotat la reunió de la sinagoga de Mallorca en la darre-ra festa de les Cabanyelles, acceptaven l'arbitratge de dos altres jueus mallorquins. — J. P. E. [18.430]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Documents de jueus de Cervera (segle XV) que contenen títols de llibres*, dins «Tamid. Societat Catalana d'Estudis Hebraics», 3 (2000-2001 [2002]), 49-63.

Coneguts alguns d'aquests documents de forma imprecisa per una publicació del 1974, l'autor els ha pogut localitzar afegint-n'hi d'altres, en total set, datats entre el 1422 i el 1484. N'extreu, primer, les referències a llibres (50-54), que resumeix en llista alfabètica (55): són sobretot títols bíblics i obres escadusseres d'Algatzell, Avicenna, Jacob Corsuno, Maimònides, Ptolemeu i Salomó Yisshaqí. Els documents són transcrits íntegres (56-63). — J. P. E. [18.431]

Jorge MAÍZ CHACÓN, *Apreciaciones sobre la Part Foránea. Mentalidad y marginalidad en el siglo XIV mallorquín (1391)*, dins «Mayurqa. Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts», 28 (2002), 241-248.

Reflexions inicials sobre les bibliografies dedicades al Regne de Mallorca i a les seves capes demogràfiques més desfavorides desemboquen en una consideració sobre els estudis dedicats als esdeveniments del 1391, que descobreixen intents d'avalot tant en la part forana com en alguns estrats de Ciutat de Mallorca, descontent que espontàniament, però també intencionadament hauria estat desviat en direcció als calls, que també tenien els seus problemes de convivència. — J. P. E. [18.432]

Benjamin R. GAMPEL, *A Letter to a Wayward Teacher. The Transformations of Sephardic Culture in Christian Iberia*, dins *Cultures of the Jews. A New History*, edited by David BIALE, New York 2002, 389-447.

Col·locat en la perspectiva que li proporciona el 'pogrom' del 1391, l'autor ofereix una visió de conjunt de la dinàmica de la població hebrea tant anterior com posterior a aquella data. Dins aquell flux secular s'adona de la significació social de la càbala gironina (Jonàs de Girona, Nahmànides) pel fet de criticar als aristòcrates que no compleixen la Llei jueva, fins i tot amb un intent d'avalot a Barcelona (394), però també pel de llur permisivitat en punt de concubinatge, tot i que els calls de la Corona catalanoaragonesa eren més estrictes en relació a la poligàmia (397); en el *Zohar* projectaren a la idea de Déu llur concepte de les relacions entre l'element masculí i el femení de la realitat (398-399); la *Haggadab* de Sarajevo i la seva il·lustració amb les armes reials manifestaria la vinculació directa dels calls amb el rei (395: amb reproducció); el *Sefer ba-Hinukh*, «probably written by a Catalanian scholar in the latter part of the thirteenth century» (401), ajudà a mantenir la vida d'acord amb la Llei en exposar els 613 principals manaments del *Pentateuc*, alhora que Jonàs de Girona transmetia la teologia del pietisme per Ibèria (401). El 1304, passava una temporada a Barcelona Asher ben Yehiel, es relacionava amb el 'great Catalanian talmudist', Salomon Ben Adret, i seguia cap a Toledo; allí mateix podia ésser informat de la posició equilibrada que havia propugnat Nahmànides en la controvèrsia entorn la validesa de la filosofia davant la tradició bíblica (406). La prohibició de l'estudi de la filosofia per al jovent hebreu que estudiava, promulgada a Barcelona, produí un fort impacte en el judaisme (407). Simultàniament i coincidint amb els nous ordes mendicants, que emprenen la missió entre els jueus, augmenta per a aquests el perill del cristianisme, visible en les successives disputes, de Barcelona 1263, Mallorca 1286, en què els jueus ja es trobaven a la defensiva, també davant obres com el *Pugio fidei* de Ramon Martí (417-421), i sobretot en les de Tortosa i Sant Mateu, 1413-1414, acompanyades per la predicació de mestre Vicent Ferrer: les conversions es multiplicaren, però també les emigracions a l'Àfrica, amb dubtes o retorns al judaisme (426-431). El segle XV visqué del problema de la filosofia en l'ensenyament jueu i de la doctrina cabalista sobre la interioritat; però els fets dels anys 1391-1416 havien pràcticament fet desaparèixer el 'problema jueu', convertit en 'problema convers'. L'expulsió i la creació de la Inquisició Espanyola el 1492 suprimiren tots els 'problemes'. — J. P. E. [18.433

Judit TARGARONA BORRÀS, *Carta inédita de S'lobob de Piera al rab Abraham ben Yisbaq ba-Levi*, dins «Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección de hebreo», 48 (2000), 165-189.

El destinatari de la lletra de de Piera, segurament escrita abans del 1391 entorn el 1370, era un rau de Girona, mort el 1393; de Piera, en canvi, era reconegut com a poeta (170-171); l'edició hebrea de les cinc composicions ocupa les pàgines 172-178 i la traducció les 179-185. Hi ha consideracions sobre la dificultat de traduir poesia hebrea; i bibliografia (186-189). — J. P. E. [18.434

Nicolas SED, *Deux documents sur la kabbale: le Commentaire sur le Sepher Yesirâh de Moïse ben Nabman et le Traité des Héykhâlôt*, dins *Documents oubliés sur l'alchimie, la kabbale et Guillaume Postel*, offerts à l'occasion de son 90e anniversaire, à François Secret par ses élèves et amis. Études réunies par Sylvain MATTON (Travaux d'Humanisme et de Renaissance, CCCLIII), Genève, Librairie Droz 2001, 49-79.

Del *Comentari* de Nahmànides només se'n conserven alguns fulls, que contenen part del text dedicat al primer capítol del *Sepher Yesirâh*. Després d'algunes observacions preliminars (48-49), ve la traducció francesa del comentari nahmanià (51-60), proposant els trenta-dos camins meravellosos que conduïxen a la saviesa: les deu 'sephiroth' i les vint-i-dues lletres de

l'alephat hebreu (51-60); el text s'estroneja a I, 11, incomplet. El *Traité des Hêykehalôth* no recau en el nostre camp (61-79). — J. P. E. [18.435]

Yom Tov ASSIS, *El comportament sexual en la societat hispanojueva de l'edat mitjana*, dins «Tamid. Societat Catalana d'Esudis Hebraics», 3 (2000-2001 [2002]), 7-47.

Tot i que el camp contemplat per aquestes pàgines sigui també la Corona de Castella, tant gran nombre de les situacions medievals a les quals es refereix, com l'aplicació dels preceptes de la Llei jueva feta pels raus, procedeixen de les nostres terres, d'ACA les notícies documentades, i de Salomó ben Adret, Nissim ben Rovèn (el Gironí), Nahmànides, i d'altres les decisions doctrinals sobre casos poc clars de festeig i relacions amoroses (11-15), de tracte entre marit i muller (15-23), de concubines (24-30), de relacions sexuals prematrimonials i extramatrimonials (31-36), de prostitució (36-37), d'adulteri (38-41), de casaments il·legítims i relacions incestuoses (41-42), de violació (42-43), i de relació homosexual (43-45). Hi ha bibliografia (46-47). — J. P. E. [18.436]

Isidore EPSTEIN, *Les Responso del rabí Simó ben Tsémakh Duran. Una font per a la història dels jueus del Nord d'Àfrica*. Traducció i estudi preliminar: Jordi GENDRA MOLINA, Manel FRAU I CORTÈS (L'Espill, 4), Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner editor 2001, 152 pp.

Traducció catalana de la tesi doctoral d'Epstein presentada a la Universitat de Londres el 1930 i publicada el mateix any amb el títol de *The Responso of Rabbi Simon ben Zemah Duran as a Source of the History of the Jews in North Africa*. Duran havia nascut a Palma de Mallorca, hi havia començat els estudis i, en acabar-los, hi havia retornat fins que el ,pogrom' del 1391 l'obligà a cercar refugi a l'Alger, on esdevindria rabí principal (53-61). Epstein relata amb detall els diversos passos d'aquella biografia, amb particular atenció a les decisions que, en virtut del càrrec, li tocà de prendre sobre situacions diverses de la vida particular o col·lectiva dels jueus (63-112). Els *Responso* [recordem que ,responsum' és neutre i que ,responso' és el seu plural] consten d'uns vuit centenars entre preguntes i respostes intercanviades amb corresponents diversos, presentats en el darrer capítol (113-125). Hi ha bibliografia (131-132) i un apèndix, que Jordi Gendra dedica a presentar la literatura de *Responso*, amb particular atenció als relacionats amb els nostres Països (133-146). — J. P. E. [18.437]

Mariuccia BEVILACQUA KRASNER, *Re, regine, francescani, domenicani ed ebrei in Sicilia nel XIV e XV secolo. Potere politico e potere religioso e comunità ebraiche in Sicilia*, dins «Archivio Storico Siciliano», serie IV, XXIV (1998 [2000]), 61-91.

En aquesta visió general de les posicions dels poders civil i eclesialístic en relació als jueus de Sicília durant els segles XIV i XV, l'autora es pregunta si les preses de posició reials contra els jueus no tenien el suport almenys d'una part de la societat siciliana a través de franciscans i dominics, i sobretot per l'influx d'Arnau de Vilanova i de les seves idees escatològiques joaquimites (!) damunt Frederic III de Trinàcia (64-65), influx concretat en la *Interpretatio de visionibus in somniis...*, el *Raonament d'Avinyó* i la *Informació espiritual per al rei Frederic*, on, al costat de posicions d'espiritualisme radical, hi havia indicacions contràries als jueus (67). La mort d'Arnau no afeblí el seu influx a Sicília (68-69), ans el mantingué encara durant la segona meitat del segle XIV (70-71). Vénen després pàgines dedicades a fra Mateu [Guimerà] d'Agrigento, també ell actiu contra els jueus (72-75). D'altres pàgines resumeixen la trajectòria dels dominicans Pietro Geremia i Pietro Ranzano, ambdós vinculats a mestre Vicent Ferrer (77-80), com també ho fou Salvio Cassetta (80-83). El convers Guillem Ramon de Montcada farcia de fragments del *Pugio fidei* de Ramon Martí el *Sermo de passione Domini*, predicat davant Sixt IV

(87). Les darreres pàgines ja fan referència als inicis de la Inquisición Española a Sicília. — J. P. E. [18.438]

Norman ROTH, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, Madison (Wisc.), The University of Wisconsin Press 2002, XX i 484 pp.

Reedició del llibre publicat el 1995, completat amb un postfaci (317-359). Des de les primeres pàgines trobem referències que recauen en el nostre camp (p. e., a Pere III, a Ramon Llull, a Jaume II i als *Usatges*: 16-17), a la Inquisició medieval a Catalunya i a les *Disputes de Barcelona* del 1241 i 1263 (20-21). El capítol dedicat a fonts relacionades amb conversos fa referència constant a Shelomó ben Adret (22-32) i les 32-47 reporten notícies sobre el moviment de conversions entre nosaltres. En la pàgina 48 comença el segle XV i fins al final trobem sovint mestre Vicent Ferrer, Benet XIII i d'altres; la *Disputa de Tortosa* és resumida (55-61) i ens són presentats els *Converso Officials of Aragón-Catalonia* (125-126), els *Origins of the Inquisition* (203-222), *The Inquisition at Work: Aragón-Catalonia* (252-260); i *The Inquisition in Valencia and Majorca* (260-262). Hi ha una revisió bibliogràfica global (363-371), llistes bibliogràfiques (459-468) i taula única d'antropònims, topònims i conceptes (469-483). En la revisió de les reaccions a la primera edició del llibre, algunes pàgines són dedicades a Jocelyn N. Hillgarth (353-356). — J. P. E. [18.439]

Francesc RIERA MONTSERRAT, *Una breu miscel·lània de temes xuetes*, dins «Homenatge Rosselló», II, 777-783.

En realitat els temes documentats en aquestes pàgines són dos: a l'ADM, 2/54/10, la insistència del xueto Joan Josep Cortès davant el bisbe de Mallorca els anys 1746-1750 a fi de rebre la tonsura clerical i així obtenir un benefici eclesiàstic (777-780); i a l'ARM, *Arxiu Audiència*, dels anys 1780-1782, consta una disputa entorn la processó de la Sang i la seva entrada a la Seu, entorn la qual, segons l'Audiència, els xuetes podien veure ocasió de menyspreu (780-782). — J. P. E. [18.440]

P. de MONTANER, *Martí: una família chueta en en brazo noble mallorquí durante el siglo XVII*, dins «Homenatge Rosselló», II, 635-679.

El mercader Francesc Martí, xueta, demanà al rei d'ésser elevat a ciutadà militar de Palma cosa que obtingué el 1618, sobretot per mèrits d'espionatge durant l'any que fou captiu esclau a l'Alger (639); el document oficial el declara de ‚honorata stirps’ [si fos ‚stirpes’ deuria haver de dir ‚honoratae stirpes’, 640], detall en aquells temps poc adient a un botiguer i sobretot a un botiguer xueta. Ací, a base sobretot de l'ARM, *Protocols notarials*; AM, *Fons Cotoner*, ACA, *Consell d'Aragó*, són reconstruïdes totes les rames de la família, consanguínies o afins, on trobem un nombre considerable de notícies personals, localitzacions d'edificis i algun resum de testaments (658, 666). L'extinció de la descendència permeté que l'existència d'un parent xueta noble fos objecte d'una ‚damnatio memoriae’ en les genealogies de raguèlies nobles mallorquines (670-672). L'apèndix reconstrueix tot l'arbre familiar amb dades arxivístiques de cada un dels membres (672-679). — J. P. E. [18.441]

Enric PORQUERES I JANÉ, *L'endogàmia dels xuetes de Mallorca. Identitat i matrimoni en una comunitat de conversos (1435-1750)*. Traducció del francès: Francesc RIERA i MONTSERRAT (Refau-betx, 5), Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner editor 2001, 256 pp.

Tesi doctoral de sociologia publicada el 1995. L'autor hi defensa que els xuetes eren qualificats de conversos o almenys coneguts com a tals pels altres mallorquins abans dels autos de

fe dels anys 1679 i 1691, però no eren víctimes de rebuig o exclusió social (21-30); la víctima d'un auto de fe, en canvi, i àdhuc els seus descendents, resultaven socialment ,racats' pels nombrosos ròssecs que la tal sentència comportava, i podien infectar, per exemple, qui hi contraïa matrimoni (31). L'autor ressegueix en la documentació els passos que donà tant la societat com la minoria jueva mallorquina des de la segona meitat del segle XVII fins a arribar al grup dels quinze llinatges, tancat en ell mateix i vist amb prevenció des de fora (31-55). El matrimoni hauria estat el punt, del qual depenia la persistència i enfortiment del grup fins pràcticament al segle XX. La tesi de l'autor és, en efecte, que els xuetes no es casaven entre ells perquè ho eren, ans que eren xuetes perquè es casaven entre ells (61-62); i ací comença una explicació sociològica entorn els conceptes d'estratègia matrimonial i de matrimoni com a mitjà de reproducció social (63-70). Els xuetes no posseïen pas tots el mateix nivell econòmic (70-72) ni idèntica ,qualitat / estament', però un nuvi podia acceptar matrimoni amb núvia de dot insuficient perquè la ,qualitat / estament' ho compensava (73-80); però tant com rebaixes i ajudes faciliten el matrimoni entre xuetes, hi ha certs límits que el fan impossible, com el dels ,peruques' (82-90); però aquestes dificultats podien ésser superades en cas que hom assegurés la condició bàsica: creure i practicar la Llei de Moisès (91-114). Més encara, el major o menor fervor per la Llei o la pertanyença a un determinat llinatge podia ésser raó de preferir un matrimoni o d'evitar-lo (115-155). De matrimonis mixts n'hi hagué i en bon nombre (163-169), però per part dels xuetes era clar que per a un bon matrimoni «els cònjuges han d'ésser de condició social pariona, han de compartir la mateixa fe religiosa i ésser membres del Sagell pels quatre costats» (170), altrament han d'estar a les conseqüències dels ,malmesclats', condemnats a la ,damnatio memoriae' (171-174); per part catòlica, la posició era encara més radical, sobretot pels actes de fe de darreries del segle XVII, malgrat les lleis igualitàries de Carles III (175-197). Les darreres pàgines desemboquen en una hipòtesi sociològica explicativa que es pot resumir amb aquesta frase de l'autor: «atès que l'esforç d'estructuració no pot usar dels organismes institucionalitzats dels quals les comunitats minoritàries són excloses, és el matrimoni que, amb els nexes que funda, contribueix llargament a congriar aquestes comunitats com un conjunt estructurat» (199). — J. P. E. [18.442]

Bibliografia lul·lística, dins «*Studia Lulliana*», XLII (2002), 63-142.

Com les publicades en volums precedents de la mateixa revista, aquesta bibliografia té dues seccions: 1. *Edicions, antologies i edicions d'obres lul·lianes*, amb sis publicacions (63-64), i 2. *Estudis lul·lístics*, que van del núm. 7 al 103 (64-78). Tot seguit les *Ressenyes* ofereixen, amb molt poques excepcions, de forma individual o col·lectiva, tant informació com avaluació de les dites publicacions (79-142). — J. P. E. [18.443]

Albert SOLER, *Selecció d'edicions i estudis lul·lians (1999-2000)*, dins «*Llengua & Literatura. Revista anual de la Societat Catalana d'Història i Literatura*», 13 (2002), 353-362.

La llista d'aquesta selecció bibliogràfica obre la present aportació (353-355). Tot seguit l'autor resumeix les dites publicacions, d'entre les quals hom destacaria les dues tesis doctorals de Josep M. Ruiz Simon i de Carles Llinàs sobre temes d'epistemologia lul·liana, o les monografies que esbrinen connexions de Lull amb cultura contemporània (Miriam Cabré, amb Cerverí de Girona; Harvey Hames, amb els pensadors jueus); d'entre els estudis sobre el lul·lisme del segle XIV són destacables les edicions del *Testamentum pseudolul·lià* (Michela Pereira i Barbara Spaggiari) i del *Dialogus contra lullistas* de Nicolau Eimeric (Jaume de Puig i Oliver). El camp dels articles de revista presenta la multiplicitat d'uns estudis lul·lians amb una certa empenta. — J. P. E. [18.444]

G. R. EVANS, *Fifty Key Medieval Thinkers*, Londres - Nova York, Routledge 2002, XXXIV i 183 pp.

Un de la cinquantena de pensadors medievals bàsics és Ramon Llull, del qual, en un parell de pàgines (142-143), és oferta una síntesi biogràfica i bibliogràfica, i alguna idea sobre la seva influència. — J. P. E. [18.445]

Evangelista VILANOVA, *El cristianisme a l'època del pluralisme religiós. El testimoni de Ramon Llull*, dins «Randa», 48 (2002), 27-35.

Ideal de Ramon Llull: «tots quants hòmens ha en lo món, no hagen més una fe, una creença, ço és, la santa fe cristiana» i a partir d'ací «cal comprendre el pensament religiós de Ramon Llull», el d'acostar els creients de les diverses religions pel camí de la raó en virtut de «l'optimisme de Ramon Llull en l'eficàcia demostrativa de les seves famoses raons necessàries» (29), a les quals «ajunta un projecte de croada», cosa que l'autor sintetiza en la frase: «la predicació o la guerra o potser la unió d'ambdues. Aquest serà el seu punt de vista definitiu» (30), i evolucionarà des de la serenitat del *Llibre del gentil i dels tres savis* fins a les «marques d'intolerància i fanatisme» de la *Disputatio Raymundi christiani et Hamar sarraceni* (30-32). «L'actitud de Ramon Llull envers els infidels oscil·la entre la simpatia i el dogmatisme, el respecte i la coacció» (!) (33). — J. P. E. [18.446]

Giuseppe FLORES D'ARCAIS, *L'attualità di un pensatore del Medioevo: cultura e politica in Ramon Llull*, dins «Arti e memorie dell'Accademia Galileiana di Scienze Lettere ed Arti in Padova», CXIV (2002), 147-150.

En l'acte de presentació de la traducció italiana de la *Doctrina pueril*, Roma 2002, l'autor llegí aquestes pàgines, on recorda que durant segles Llull fou conegut a Itàlia només per l'*Ars magna* («l'arte della combinazione dei termini semplici»), però desconegut en tots els altres aspectes, entre els quals destaca l'ideal d'una Mediterrània («con Majorca al centro»), unificada en el culte al Déu únic de les tres religions del llibre, ni que fos, en cas que la conversió no es pogués assegurar, diu l'autor, «lasciando un po' in penombra il dogma trinitario del Cristianesimo» (148) (!). — J. P. E. [18.447]

Alexander FIDORA, José G. HIGUERA, *Ramon Llull caballero de la fe. El arte luliano y su proyección en la edad media* (Serie de pensamiento español, 17), Pamplona, Universidad de Navarra 2001, 128 pp.

Després de les pàgines introductòries signades per Esteve Jaulent i els dos editors, constatem que la mateixa editorial destina el llibre «a un público no necesariamente especializado en la obra del filósofo [Ramon Llull]»; els títols de l'aplec, per tant, deuen haver d'ésser considerats només d'alta divulgació: són els següents: Ricardo da Costa, *La caballería perfecta y las virtudes del buen caballero en el Libro de la orden de caballería (ca. 1279-1283), de Ramon Llull* (11-40); Paulo Faitanin, *La buella de la doctrina de la pluralidad de formas en la configuración de la doctrina de la individuación de Ramon Llull* (41-60); Alexander Fidora, *El Ars brevis de Ramon Llull: hombre de ciencia y ciencia del hombre* (61-80); José Higuera Rubió, *Honor y dialéctica (sobre la representación caballeresca de Ramon Llull en el Breviculum de Tomás Le Myésier)* (81-109); i Jordi Pardo Pastor, *El lulismo hispánico del trescientos* (111-127). — J. P. E. [18.448]

Joanna JUDYCKA, *Anselmian Echoes in Ramon Llull's Thought*, dins *Saint Anselm Bishop and Thinker*. «Papers Read at a Conference Held in the Catholic University of Lublin on 22-26 Sep-

tember 1996», edited by Roman MAJERAN und Edward Iwo ZIELINSKI, Lublin, The University Press of Catholic University of Lublin 1999, 323-333.

L'autora exposa en aquestes pàgines, de forma sintètica, els ressons o els trets fisionòmics anselmians que ella troba en Ramon Llull, ja que aquest només cita sant Anselm en companyia de Ricard de Sant Víctor. Si el sant s'adreça a l',insipiens', el mallorquí a l'infidel; llur relació s'ha de concretar en el camp de la metafísica. Ambdós parteixen de Déu, concentren llur teologia en Déu (id quo maius cogitari nequit) i fixen en Ell l'objectiu de la creació. La doctrina sobre les dignitats amb la ,demonstratio per aequiparantiam' obre la possibilitat a una autèntica teologia; les ,rationes necessariae' («of clearly Anselmian provenience»: 328) serien convincents per a qui reuneix certes condicions, sobretot «only in the case of a man determined to search for truth» (329). Com a forma general de coneixement, la ,ciència' és superior a la fe, però la fe teologia és superior al coneixement humà i li fa possible l'accés al misteri, també al de la Trinitat: ,credo ut intelligam', aplicant-hi les doctrines de les dignitats i de l'equiparància (330-332). Si per al sant és important el mètode de la ,inventio' la primera formulació de l',art' lul·liana fou la d'*inveniendi veritatem* (333). — J. P. E. [18.449

Roberto J. GONZÁLEZ CASANOVA, *Male Bonding as Cultural Construction in Alfonso X, Ramon Llull, and Juan Manuel: Homosocial Friendship in Medieval Iberia*, dins *Queer Iberia: Sexualities, Cultures and Crossings from the Middle Ages to the Renaissance*, by Gregory S. HUTCHESON, Josiah BLACKMORE, Durham (NC), Duke University Press 1999.

Títol només conegut per referència. — J. P. E.

[18.450

Jordi GAYÀ, *La construcción de la demostración teológica en el «Libre de contemplació» de Ramon Llull*, dins *Von der Suche nach Gott*. Helmut Riedlinger zum 75. Geburtstag. Herausgegeben von Margot SCHMIDT und Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS (Mystik in Geschichte und Gegenwart. Texte und Untersuchungen. I. Christliche Mystik. Herausgegeben von Margot SCHMIDT und Helmut RIEDLINGER, Band 15), Stuttgart-Bad Cannstatt 1998, 147-171.

Les primeres pàgines resumeixen bàsicament el tema: Les creatures donen significació; l'Art la fa comprendre; la demostració formula les raons de la comprensió. En la demostració cristiana, els passos serien: els articles de la fe donen significació; la recerca del sentit de propietats i qualitats de l'objecte conegut en desvela la significació; i així proporciona la comprensió de la fe. El segon apartat estableix que el centre del procés artístic rau «en el modo con que Llull consigue fundamentar todo su sistema en la investigación de las propiedades y cualidades de las cosas» (151): segons *Contemplació*, 172, 1, en tractar-se de realitats ,del cors de natura' cal esbrinar les quatre causes, mentre per a les realitats superiors al ,cors de natura' cal recórrer a les qualitats divines de poder, saviesa, voluntat i acabament (151-156). En la línia de les quatre causes naturals, l'autor resumeix dues posicions, la de Garnerius de Rochefort, abat de Claravall a darreries del segle XII, segons el qual les ciències humanes són graons vers la contemplació (158-159), i la de Tomàs d'Aquino, del qual remarca l'anàlisi de la ,virtus - capacitat activa' i de la seva actuació, en tant que camí per al coneixement tant natural com teològic (160-165), d'on dedueix que «el procedimiento luliano se inscribe en el horizonte cultural de su época» (165). — J. P. E. [18.451

Anthony BONNER, Maria Isabel RIPOLL PERELLÓ, *Diccionari de definicions lul·lianes / Dictionary of Lullian Definitions* (Col·lecció Blaquerna(!), 2), Barcelona i Mallorca, Universitat de Barcelona i Universitat de les Illes Balears 2002, 296 pp.

Aquest llibre, tal com el títol indica, és català i anglès alhora i així l'estudi introductorí porta, encarats, ambdós texts (14-67); les definicions haurien entrat progressivament en l'obra

lul·liana fins a esdevenir en algun moment «una dèria lexicogràfica» (54); de fet, les definicions es troben sobretot en els escrits dels anys 1290-1315 (18-20); en la sistematització definitiva de l'*Ars generalis ultima*, la definició és vinculada al sistema de regles o preguntes i en particular a la de 'Quid est' (o C) (28-34). A continuació tenim la llista d'obres lul·lianes que han proporcionades definicions (71-80), les diverses llistes de definicions que hom hi troba (83-98) i el cos del llibre, format per totes les entorn de sis-centes definicions (40) de cada un dels termes definits (99-293). — J. P. E. [18.452]

Josep M. RUIZ SIMON, «*En l'arbre són les fuyles per ço que y sia lo fruyt*»: apunts sobre el rerafons textual i doctrinal de la distinció lul·liana entre la intenció primera i la intenció segona en els actes 'propter finem', dins «*Studia Lulliana*», XLII (2002), 3-25.

«Llull, com tots els seus contemporanis, sempre va pensar a l'ombra dels 'llibri naturales' d'Aristòtil» (6) i el tema de la primera i segona intenció no en seria excepció. El cos de l'article exposa allò que els escolàstics contemporanis de Llull llegien en el llibre II del *De anima* d'Aristòtil i en particular la distinció entre el 'finis cuius (gratia)' i el 'finis quo' i com ho interpretaven veient-ho a contrallum de la dinàmica biològica, amb particular esment als casos en què aquesta produïa 'monstres' (7-21). La doctrina de Llull es trobaria en línia recta amb la de Pere Llombard i hauria estat rebuda a través d'ell, amb la distinció entre 'frui' i 'uti' de sant Agustí, de més a més interpretada d'acord amb sant Bonaventura, per al qual, com per a Llull, la 'intenció' és acte conjunt d'enteniment i de voluntat, mentre per a Tomàs d'Aquino només era de voluntat (22-24). — J. P. E. [18.453]

Albert HAUF I VALLS, *Les veus del temps. Llull, o l'estètica compromesa. Comentari a uns textos lul·lians antologats*, dins «*Centenari Moll*», 225-240.

L'autor es queixa del fet que sovint als estudiants actuals arriben només fragments d'obres dels clàssics sense que també els sigui oferta cap possibilitat de comprensió, i així, amb finalitat pedagògica (230, nota 7) ell ofereix tres mostres textuales lul·lianes (*Blanquerna*, cap LXXIX, sobre el capteniment de papa Blanquerna reformant la seva cort; tria de dotze versets del *Llibre d'Amic e Amat*; i l'apòleg de Na Renard del *Llibre de meravelles*). En el primer, tant papa Blanquerna com Ramon lo Foll formulen els valors autèntics enfront dels aparents, descoberts uns i altres aplicant-hi els principis de l'Art, al servei d'assegurar en Església i món una reforma que condueixi a llur 'bon estament' (228-232); en el segon, són transposades en clau d'amor a Déu totes les expressions clàssiques de l'amor humà en un marc de cultura cavalleresca (232-235); i en el terç, el lector pot descobrir a través de l'actuació dels animals les paral·leles classes de persones i llur joc de falsedats i traïdories, descobribles aplicant els principis relatius de la figura T al pla moral (235-238). «Llull vol mostrar, més que no demostrar, quina és l'autèntica veritat», fàcil de descobrir aplicant-hi les regles de l'Art (239). — J. P. E. [18.454]

Josep PERARNAU, *La còpia manuscrita medieval de les tres lletres de Ramon Llull demanant al rei, a un prelat de França i a l'Estudi de París l'establiment d'escoles de llengües (Clarmont-Ferrand, BML, ms. 96)*, dins «*Arxiu de Textos Catalans Antics*», XXI (2002), 123-218.

Tot i que fa ben poc hom havia afirmat que no es conservava cap manuscrit de les tres lletres lul·lianes indicades en el títol, en realitat existeix el 96 de Clarmont-Ferrand, que sembla el mateix conegut i utilitzat per Edmund Martène en la seva edició del 1717 (123-126). Descriu el volum (127-133: amb transcripció de mostra textual de la *Disputatio fidelis et infidelis*: 213-218), són críticament editades les tres lletres (133-148), la proposta de les quals, purament missional i per res política, és comparada primer amb d'altres de contemporànies (148-

157) i després amb vint-i-nou peticions d'escoles per a la formació de missioners, escrites entre entorn el 1275 i el 1312 (158-196). El problema era ben viu i raonat i havia generat propostes diverses durant el segle XIII (196-198); i, quant a Llull, la insistència incansable a demanar escoles de llengües, sense fer cap esment i encara menys concessió, davant la cort de França, a possibles avantatges polítics, s'associà amb la urgència *De recuperatione Terrae Sanctae* després de la caiguda de Sant Joan d'Acre el 1291 (199-210). Les noves dades obliguen a revisar la cronologia de les obres lul·lianes dels anys 1287-1289 (211-212) i permeten d'assenyalar que el *Deconbort* hauria estat escrit entre el 1292 i el 1294 (184, nota 45). — J. P. E. [18.455]

Josep PERARNAU I ESPELT, *La Quaestio de congruo és de Ramon Llull?*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 651-658.

Anthony BONNER, *Notes per a la cronologia de l'Art demostrativa*, dins «Studia Lulliana», XLII (2002), 57-61.

Tot i trobar-se entre les obres autèntiques en els més coneguts catàlegs d'obres lul·lianes, i que, en editar el text d'aquella *Quaestio*, Erhard W. Platzeck n'hagués reafirmada l'autenticitat de l'atribució, l'anàlisi del text, que distingeix explícitament entre allò que pertany a l'autor (escrit en primera persona del plural) i allò que és de Ramon Llull (en tercera persona del singular), demostra que el dit títol no és autèntic; el raonament doctrinal formulat per l'autor anònim, tampoc no coincideix amb les explicacions autèntiques en un tema tan important com el de les relacions entre fe i raó i la «demonstratio articulorum fidei»; per això, tal com fa segles, havia escrit algú al marge del text manuscrit, la dita *Quaestio...* «non est Raimundi, sed discipuli» (654-658).

Investigacions recents [cf. la notícia bibliogràfica anterior i la primera part d'aquesta], entre les quals hi ha les del volum XXI d'aquest anuari, pàgines 123-218 [en relació a aquestes, l'autor parla de «descobriments d'un manuscrit antic» (59) de les tres lletres de Ramon Llull destinades al rei i a d'altres institucions franceses: és que el senyor Bonner dóna a entendre que el de Clarmont-Ferrand no és manuscrit únic?] i 651-658, han obligat d'una banda, a revisar i proposar una altra llista parcial de les divuit obres lul·lianes datables els anys 1283-1289, i de l'altra, a suprimir de la llista d'autèntiques la *Quaestio de congruo*, que passa a engruixir la d'obres apòcrifes. — J. P. E. [18.456-18.457]

Charles LOHR, *'Art' and Possibility: The Rule Concerning Possibility in the Ars lulliana*, dins *Potentialität und Possibilität. Modalaussagen in der Geschichte der Metaphysik*, herausgegeben von Thomas BUCHHEIM, Corneille Henri KNEEPKENS, Kuno LORENZ, Stuttgart, Bad Canstatt, Frommann-Holzboog 2001, 165-173.

Dels dos camins de possibilitat assenyalats per Aristòtil (la vinculada a una intervenció externa, normalment humana; i la de l'evolució natural d'un organisme que creix o es restableix), Llull segueix el segon, qualificat pels metges contemporanis com a «ars coniecturalis»; cal, doncs, descobrir els camins naturals del desplegament de la intel·ligència (i aquest és el sentit de la «regula lul·liana»), camí i regla aplicable a tots els camps de l'activitat intel·lectual que condueix del pla del possible («chaos») al de la certesa. La *Tabula generalis*, la *Logica nova* i l'*Ars generalis ultima* representen etapes en l'elaboració d'un mètode d'invençió i demostració, alternatiu a l'inductiu que s'anava imposant en tots els camps. — J. P. E. [18.458]

Josep A. GRIMALT, *Notes sobre les fonts del Llibre de les bèsties de Ramon Llull*, dins «Randa», 37-46.

Objectiu de l'autor: «identificació dels motius tradicionals que conté aquesta narració, l'assignació del nombre que els correspon segons el *Motif-Index of Folk-Literature* de Stith Thomp-

son, i la proposta d'incorporació al dit índex dels motius identificats que encara no hi són presents» (37). Des del *Panchatantra* passant pel *Kalila wa-Dimna* i per traduccions en llengües llatines, en arribar al *Llibre de les bèsties*, els exemples perden el sentit recreatiu i es converteixen en instruments pedagògics doctrinals o morals, amb particular desí a l'aprenentatge dels reis (39-40). L'autor analitza els deu que provénen del *Kalila wa-Dimna* (40-43), els d'altres fonts com el *Llibre dels set savis de Roma* per al de *El jove i la madastra*, *Les mil i una nits* per al de *l'Àse, el bou i l'home que entenia la llengua dels animals* o el *Llibre de Barlaam i Josafat* per a *El rei i l'ermità* (43-45). D'altres podrien ésser del mateix Llull, com *El senyor cristià i l'esclau sarraí* (45-46). Al final proposa la classificació de nou exemples entre els procedents de *Kalila wa-Dimna*, cinc entre els de fonts diverses i tretze entre els d'invenció pròpia (46). — J. P. E.

[18.459]

Valérie GALENT-FASSEUR, *Une solitude active: L'ermite et ses émules dans les romans de Raymond Lulle*, dins «Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos», XLII (2002), 27-48.

Tingui o no relació amb la renúncia de Celestí V, la de papa Blanquerna és plena de significat en el ,romanç' homònim; però en el *Fèlix*, vida activa i contemplativa s'intercanvien, no pas, però, en contraposició, car, tant en la vida com en el missatge lul·lià acció i contemplació tenen unitat i coherència (29). Un primer apartat, *Le solitaire comme premier moteur*, propugna que les successives sortides de Blanquerna de les corresponents institucions humanes (família, comunitat religiosa, bisbat, papat) són acompanyades de contacte amb personatges que asseguren l'influx del contemplatiu en la societat (emperador, cardenals, bisbes, ermitans, joglars) de faísó semblant a com el Primer Motor Immòbil des de fora governa tot l'univers creat (30-35). L'anàlisi de les figures i de la funció o serveis comunitaris de l'ermità en el *Blanquerna* i en el *Fèlix*, insisteix en la tensió entre la presència i la fuga del món, ja que, malgrat l'absència, l'ermità segueix present i actiu en la societat mitjançant els seus llibres; i els casos estridents i escandalosos recordats per Llull són integrats en el servei de la comunitat vistos a contrallum de la Passió de Jesucrist. — J. P. E.

[18.460]

Lola BADIA, *The Arbor scientiae: A ,new' encyclopedia in the thirteenth century Occitan-Catalan cultural context*, dins *Arbor scientiae*, 1-19.

L'autora no fita directament l'*Arbor scientiae*, ans el compara amb d'altres productes de la cultura catalanaoccitana de la segona meitat del segle XIII i considera l'AS el sùmmum de les enciclopèdies lul·lianes, i, de més a més, escrita en català i traduïda al llatí, l',encyclopaedia generalis ultima', segons Armand Llinarès (2-6). Comparat amb les enciclopèdies contemporànies i amb les altres lul·lianes, l'AS seria una obra alternativa, tal com permeten de comprendre els fragments lul·lians comparats amb els de Guillem de Conches (7-10). Resumit el *Breviari d'amor* de Matfré Ermengaut i la seva estructura, la *Faula del rossinyol* de Cerverí de Girona (16) i la historieta núm. 15 de les arrels de l'*Arbre exemplifical* (16-17), l'autora subratlla la coherència dels diversos arbres de l'AS i troba que l'ús normal d',exemples obscurs' acomuna Cerverí amb Llull i allunya aquest d'Ermengaut (16-17).. — J. P. E.

[18.461]

Anthony BONNER, *The structure of the Arbor scientiae*, dins *Arbor scientiae*, 20-34.

Llull hauria escrit l'AS per facilitar l'aprenentatge de l'*Art*; de fet, ens hi donà la seva visió de l'estructura relacional del món entre els diversos arbres, que són els diversos estrats de la realitat, i els nou ,subjectes' de l'*Art*. Les arrels de l'AS coincideixen amb els ,començaments / principis' de l'*Art*, de la mateixa manera que els successius elements o parts de l'arbre responen a elements diversos de l'*Art*: caos, sentit comú, quatre elements, sis potències sensitives, etc., fins als objectius, que són els resultats de l'activitat humana. Afegim-hi la relació esta-

blerta pels mecanismes combinatoris i d'altres llistes de conceptes, com les cent formes. L'*Arbre exemplifical* dosifica en paràgrafs successius contalles i proverbis i el *Qüestionari* aplega les preguntes seguint l'ordre dels arbres succesius (30-31) L'autor afegeix cinc observacions sobre la significació de l'AS: sobre la llargada de l'*Arbre qüestionari* en relació a les altres parts de l'obra i d'altres obres lul·lianes; la utilització del símbol de l'arbre per Llull en altres obres; a diferència de les enciclopèdies medievals, l'AS no és un magatzem d'informacions, ans representació global i esgraonada de la creació explicada des de Déu; i els setze arbres s'enclouen en un. Per tant, els aspectes relacionals entre ells són bàsics, com també la visió global de la realitat, des del pla ínfim al més elevat, ciència que passà de l'estructura quaternària i metafòrica a la ternària i relacional (51-54). — J. P. E. [18.462]

Robert PRING-MILL, *The role of numbers in the structure of the Arbor scientiae*, dins *Arbor scientiae*, 35-63.

Unes semblances inicials entre Llull i Wittgenstein determinen el planteig de l'autor en l'estudi de Llull: per què aquest considera correcta la seva imatge de l'univers, tot i que al lector modern li pugui semblar incorrecta (35-37): la raó és la cosmovisió de Llull, comuna a les tres religions, amb arrels en la numerologia pitagòrica adaptada al cristianisme i repensada per Llull en les nou dignitats i els tres correlatius, cosa que donaria a l'AS la seva fesomia dinàmica i simbòlica medieval dels nombres complia la doble funció de proporcionar una bastida estructural a un text i d'obrir un camí per a l'aprofundiment del sentit (40-42). El *Llibre de contemplació* és mostra de la plural utilització dels símbols numèrics, sense, però, repercussió en el contingut; en l'AS, en canvi, l'estructura en set arbres, cada un dels quals té set pisos, no seria arbitrària, car el 7 és el primer nombre que comporta totalitat (46) i els 16 arbres (que són 14, car l'*Arbre exemplifical* i el *Qüestionari* són suplementes) (47), porta l'autor a preguntar-se per què Ramon Llull considerà que el 16 era el número total més encertat (49): repassa casos diversos de l'obra lul·liana estructurats en setze unitats (50-52), amb grups de dos o més conceptes (53-55) o en ternaris correlatius (58-59), dins una cosmovisió, en la qual la referència a la realitat diversament estructurada, numerada i dinàmica era la idea general o bàsica per a entendre el món (59-61), en el qual la Trinitat ha deixada la seva empremta (62-63). — J. P. E. [18.463]

Pere VILLALBA I VERNEDA, *Raimundi Lulli, Arbor scientiae. Codices et editiones*, dins *Arbor scientiae*, 66-78.

Acabat a Roma el 1295, el text de l'*Arbor scientiae* s'ha conservat de forma completa en onze manuscrits o en la només parcial d'un ,arbre' (o en la de més d'un) en altres cinc, tots en biblioteques europees. Les edicions començaren amb la de Pere Posa, Barcelona 1482, seguida per una segona també de Barcelona 1505, i una tercera de Lió 1515. L'autor repeteix la seva convicció que el text català de l'obra procedeix del llatí, amb la precisió que derivaria del grup que en el ,stemma codicum' és qualificat de ,x7'. — J. P. E. [18.464]

Charles LOHR, *Arbor scientiae: The tree of the elements*, dins *Arbor scientiae*, 79-84.

L'estructura de l'*Arbor elementalis* s'assembla a la del somni de Nabucodonosor narrat en el *Llibre de Daniel*. L'autor es fixa en el tronc de l'arbre, corresponent al caos en la teoria lul·liana de la cosmogènesi. El sentit actiu de la realitat, la seva manifestació correlativa i la seva trajectòria vers la primera intenció constitueixen el sentit del món creat, al qual Llull dedicà el *Liber chaos*, centrat en el món dels elements i en l'home. El ,caos' és «the complex of the intentional limits of the activity of all the things, which are created by God in a unique art» (81) i és estructurat en tres plans: el de les ,rationes seminales' o ,semina causalia'; el de la constitu-

ció dels gèneres i espècies, amb totes llurs potencialitats i dinamismes; i el dels éssers concrets individualitzats (82). De més a més, Lull diferencia la realitat abstracta constitutiva i la natura activa (83). — J. P. E. [18.465]

Ricard GUERRERO, *Comentaris a l'Arbor vegetalis, la noció d'origen i les definicions bàsiques de la vida*, dins *Arbor scientiae*, 85-91.

Des d'una perspectiva externa al món del lul·lisme, l'autor resumeix la doctrina de cada un dels set plans de l'*Arbor vegetalis*. — J. P. E. [18.466]

Michela PEREIRA, *'Vegetare seu transmutare'. The vegetable soul and pseudo-Lullian alchemy*, dins *Arbor scientiae*, 93-119.

El *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*, apòcrif alquímic lul·lià, s'empelta en el pròleg de l'*Arbor scientiae*. Així, l'alquimista es considerava lul·liament justificat per la doctrina lul·liana sobre el 'chaos', a la qual afegia els correlatius. L'afegitò 'vegetare seu transmutare' en la definició d'alquímia es troba entre les *Quaestiones* del *Liber de secretis...* i és objecte de discussió, car el monjo recordava al suposat Lull que un 'instrumentum' concret no pot impactar la vegetativa, en la qual resideix la possibilitat de transmutació (99-101); però l'alquimista, basat en l'*Ars brevis*, considera que transmutar consisteix a reduir una realitat als quatre elements i a refer-los donant-los una altra combinació (101-103). El *Testamentum* parlava de l'ànima de les pedres i col·locava en paral·lel la transmutació física i la biològica (107-108) o alquímia i agricultura (108-109), un paral·lel, al qual Lull es presta amb la imatge de l'empelt (110). L'autor del *Liber* combinava les doctrines lul·lianes sobre remeis vegetals amb la pràctica alquímica (112) i es col·locava en la línia del *Testamentum* en assenyalar plantes que poden entrar en l'elaboració de l'elixir (113-114). Hi ha cinc reproduccions fotogràfiques, quatre de figures i una de 'Lull alquimista', totes de Firenze, BNCentrale. — J. P. E. [18.467]

Josep E. RUBIO ALBARRACÍN, *Sobre l'Arbor sensualis*, dins *Arbor scientiae*, 121-126.

Exposició de l'estructura derivativa de les successives parts de l',Arbor sensualis', de les arrels als fruits: «De la descripció de l'arbre sensual inferim les característiques que estructuraren l'*Arbor scientiae* i, per tant, la cosmovisió lul·liana» (123): pas de l'abstracte al concret per emanació i participació i pedagogia basada en comparacions, qualificades de 'cassolanes' [sense que en l'exemple al·ludit comparegui cap cassola]. Com en el *Llibre de contemplació*, «la dialèctica entre unitat-dualitat-trinitat vertebrà l'organització de l'*Arbor scientiae*» (124). — J. P. E. [18.468]

Amador VEGA, *Variationen über Vision und Imagination. Ideen einer Religionsästhetik bei Ramon Lull*, dins *Arbor scientiae*, 127-134.

Lull col·loca l',Arbor imaginalis' entre els 'arbores vegetalis (sensualis) et humanalis', perquè la seva aportació és indispensable a tot animal, home inclòs (128), tal com diu la *Doctrina pueril* (129-130); l'experiència de les cinc visions de Jesús crucificat li partí la vida en dues etapes i nou anys després arribaria el segon sotrac en la il·luminació de Randa, que l'obrí a l'apologètica; tot seguit rebé la visita del pastoret (131), i l'autor intenta d'interpretar la totalitat d'aquesta fase formativa (132-134). — J. P. E. [18.469]

Ruedi IMBACH, *Die Arbor humanalis und die anthropologische Relevanz der artes mechanicae*, dins *Arbor scientiae*, 135-157.

Amb el *Llibre d'home* i el *Fèlix de les Meravelles*, l'*Arbor humanalis* hauria elaborada l'antropologia de Llull, que l'autor compara amb les d'Albert el Gran i Tomàs d'Aquino (135-137), entre les quals veu dues grans diferències: per als dominicans, la memòria no és potència de l'ànima racional; i per a Llull són importants les arts mecàniques, tema al qual l'autor dedica el seu article, amb dues parts: la interpretació de les arts mecàniques abans de Llull (139-151) i la idea que se'n fa Llull, des dels capítols 112-122 del *Llibre de contemplació*, descripció d'allò que hom veu fer als diversos menestrals o artistes de vint-i-nou oficis, tant de la part lloable com de la criticable, i de la significació espiritual que podrien tenir; en dos casos, els de mercaders i de joglars, hi podria haver records autobiogràfics (152-153); la *Doctrina pueril* completa el quadre amb informació i valoració de les set arts liberals, on no manca una certa crítica social, en apropiant l',otiositas' als burgesos (154-155); els mercaders, en canvi, i nombre de menestrals completen l'obra de la naturalesa. — J. P. E. [18.470]

Georg WIELAND, *Logik der Tugenden. Die Arbor moralis des Raimundus Lullus*, dins *Arbor scientiae*, 159-173.

L'ètica lul·liana és destinada a mantenir el comportament humà dins una estructura ordenada universal, i en canvi hi tenen menys importància temes com la naturalesa pràctica de l'ètica, el reconeixement explícit de la llibertat humana i l'atenció a la corporeïtat de l'home. En aquest sentit, l'ètica lul·liana, tot i les diferències, s'estructuraria de forma semblant a la *Summa de bono* de Felip el Canceller, car ambdues propugnen una visió metafísicomoral unitària, tot i que la de Felip integra qüestions sobre la corporeïtat i la llibertat humana; l'autor analitza sota aquesta perspectiva la doctrina lul·liana de les virtuts (163), on subratlla el fet que les morals i les teològiques són col·locades en llista única o el que la primera de les virtuts és la justícia (163-164); allò que interessa Llull no és repetir la doctrina tradicional, ans subratllar en la doctrina sobre les virtuts allò que les relaciona entre elles (165); l'anàlisi de les successives parts de l'*Arbor moralis* confirmaria aquest punt de vista (166-172). — J. P. E. [18.471]

Jürgen MIETHKE, *Die Arbor Imperialis des Ramon Lull von 1295/1296*, dins *Arbor scientiae*, 175-196.

En escriure Llull els anys 1295-1296 l'*Arbor scientiae* i en ell l'*Arbor imperialis*, ja feia mes de mig segle que no hi havia emperador; de fet ell parla d',imperator sive princeps', perquè també ja feia temps que els juristes establien que el ,princeps in regno suo est imperator' i l'únic punt discutit era si tal equivalència era només ,de facto' o també ,de iure'; Llull, però, aliè a aquesta problemàtica, propugna que la seva doctrina jurídica posaria ordre al desordre de les doctrines dels juristes, darrere la qual pretensió també hi ha la lluita entre facultats universitàries (175-185). Llull no s'hauria guiat per la dinàmica dels problemes jurídics contemporanis, sinó pels ,specula principum' (185), on són exposats drets i deures recíprocs de governants i súbdits, però ni amb la manera analítica de Vincent de Beauvais ni amb la sintètica del *De regno ad regem Cypri* de Tomàs d'Aquino (187-188). Llull veia el seu arbre imperial empeltat en el moral i encara amb aquell pressupòsit augustiniana que només la capacitat per al bé és llibertat, punt que l'autor il·lustra amb alguns extrems del text lul·lià, com la contraposició de príncep i tirà o la de bé comú i bé privat (191-191), o sobre els bons i els mals consellers d'estat, sense, però, que assenyali cap remei jurídic per a desfer-se d'un tirà. — J. P. E. [18.472]

Francesco SANTI, *Arbor apostolicalis. La vita dell'organismo apostolico*, dins *Arbor scientiae*, 197-205.

Com el precedent, també l',Arbor apostolicalis' és empeltat en el ,moralis' i concentrat en els deu manaments (i sintetitzat en els dos); també és paral·lel al llibre IV del *Blanquerna*. Cada un dels plans (arrels, tronc...) és explicat amb ajut dels principis tant absoluts com relatius de l'*Art*. La seva doctrina té particular vinculació al moment en què fou escrit, contemporani del *Desconfort*; el papa és qualificat de ,vicarius Petri' perquè no pot assegurar el bé absolut com Crist (201). Col·locat en el tronc de l'arbre, el papa és responsable de deixar passar la sava, i per tant de la vitalitat real de l'Església; ha d'assegurar la col·laboració de tots els estaments en la concòrdia; la prova de la vitalitat serà la força atractiva i expansiva (202-205). — J. P. E.

[18.473]

Eckhard KESSLER, *Die Theorie der natürlichen Prozesse bei Raimundus Lullus. Beobachtungen zur Arbor caelestialis*, dins *Arbor scientiae*, 207-237.

Amb l'arbre novè passem del pla terrenal al del cel atmosfèric. L'autor comença resumint el text lul·lià (208-216) i el sintetitza, recordant que és el món de la ,quinta essència' no sotmès a les limitacions d'espai i temps pròpies de la matèria, alhora que és la base del món material; i així, l'interès de Llull es concentra a esbrinar l'influx del món celeste en el físic i a formular una astrologia basada en els principis de l'*Art* lul·liana, amb l'intent de formular ontològicament les lleis de l'influx dels cossos celestials dins el marc d'una teoria general dels processos naturals (212-218), teoria esbossada en la segona part de l'article (218-237), amb els passos següents: l'estructura de la percepció sensible en el *De arbore sensuali* (218-224); aplicació de la teoria de la percepció sensible a l'estructura de l'influx sideral en el *De arbore celestiali* (224-227); col·locació ontològica de la quantitat en l'*Arbor celestialis* (227-231); col·locació ontològica de la quantitat en l'*Arbor elementalis* (231-234); teoria dels processos naturals en el *De arbore celestiali* (234-237). — J. P. E.

[18.474]

Gerhard ADLER, *Weder kreisförmig noch viereckig noch dreieckig sind die Engel für Ramon Llull*, dins *Arbor scientiae*, 239-244.

L'autor s'autoqualifica de ,katholischer Nichttheologe' (239) i per això parteix de la figura literària de l'arbre (241), amb totes les seves parts, que, aplicada a l'àngel, el converteix en reflex creat de la unitrinitat divina, però, incorpori, intel·ligent per ell mateix, perquè és la criatura més allunyada de composició, i la més simple. La doctrina de Llull seria la dels escolàstics. — J. P. E.

[18.475]

Klaus REINHARDT, *Der Baum des ewigen Lebens (Arbor aeviternitatis) bei Ramón Llull*, dins *Arbor scientiae*, 245-263.

L'arbre onzè ocupa el lloc més alt, al qual pot arribar una criatura humana, per damunt el qual només hi ha els de la Mare de Déu i de Jesucrist. Però l'arbre onzè no és el de l'eternitat, sinó el de la immortalitat o perennitat o vida perdurable, ,aevum' (246-247). El tema entrà de ple en la teologia de la segona meitat del segle XIII (247-251). Llull hauria rebut la paraula de Bonaventura (o a través de Pèire Joan), però no la doctrina, car ,aevum' és la situació definitiva dels éssers espirituals, que començaren d'existir en el temps, i posseiran vida perdurable després del judici, amb estada definitiva al paradís o a l'infern (252-256), situació que no s'ha de confondre amb l'eternitat, car aquesta és més que duració cronològica, i és exclusiva de Déu (256-260). Les darreres pàgines resumeixen la disputa entre Gerhard Lohfink i Joseph Ratzinger sobre la reintroducció de l',aevum' en la teologia actual (261-263). — J. P. E.

[18.476]

Blanca GARÍ, *Al despuntar el alba'. María y el Árbol de la madre*, dins *Arbor scientiae*, 265-272.

Maria, com a albadà, es troba en el pla de la recreació; l'autora ressegueix els successius plans de l'arbre (265-268) i després s'estén en aquest tema: «lo femenino maternal y virginal es una experiencia de vida en el hacer religioso de muchas mujeres y también de muchos hombres de su tiempo [de Llull]» (269) i en posa exemples (269-272). — J. P. E. [18.477]

Jordi GAYÀ, *'Ipsi non credunt, quod credamus sicut credimus'. Cristologia luliana en Arbor scientiae, XIII*, dins *Arbor scientiae*, 273-286.

Recordada la insistència de Ramon Llull a assenyalar la idea negativa que els infidels tenen de la doctrina cristiana de l'Encarnació (275-277), l'autor posa el punt de partida de la presentació lul·liana en la ,participatio', no pas en la composició entre realitat divina i humana, que formen «un hecho personal» (278); les arrels de l'arbre són diverses per a la realitat humana (els graons ontològics dels arbres anteriors) i per a la divina (les dignitats), en comunicació, però no composició: és la unió hipostàtica (278-280). El tronc d'aquest arbre és identificat així: «Deus homo vocatur Ihesus Christus», en el qual les dues naturaleses no sumen un nou ésser (un ,tertium quid'), però s'intercomuniqueu i la natura humana resulta ennoblida per la divina (280-282). En les branques, rames i fulles trobem l'aplicació de les tres idees bàsiques a l'acció ,ad extra' de les dues natures i de llur relació (282-283). Quant a les flors, que són els actes de cada una de les dues naturaleses, es manifesten en la resposta a les 137 possibilitats d'actuació paral·lela de les dites naturaleses, on, ultra els altres principis, cal aplicar el de l'ordo creaturarum' (284-285). — J. P. E. [18.478]

Peter WALTER, *Der Baum über Gott* (Arbor divinalis), dins *Arbor scientiae*, 287-301.

L'autor declara que li interessa de veure com la doctrina trinitària encaixa en Llull amb el monoteïsm, bàsic per a les religions amb les quals vol dialogar; el cos de l'article resumeix els successius plans de l'arbre divinal (288-300) i afegeix a la fi una consideració de conjunt: la doctrina bàsica és la trinitària, sense insistir en la seva demostrabilitat, car d'alguna manera pressuposa la fe, una trinitat que sorgeix de la unitat ternària de Déu; Llull insisteix en la incompatibilitat entre Déu i ,otiositas' i subratlla la sobreabundància d'amor que uneix les tres persones (300-301). — J. P. E. [18.479]

Albert G. HAUF, *Sobre l'Arbor exemplificalis*, dins *Arbor scientiae*, 303-342.

La ,ciència de Ramon Llull' no és en ella mateixa objectiu de ,primera intenció', sinó que ha de conduir al terme d'aquesta, i els exemples aplanen el camí (303-306). I cal tenir present que ultra el gran nombre de proverbis (l'autor n'ha comptat 447 d'esparsos en els llibres II, IV i VI de l'*Arbre de ciència*) «el Beat, quan parla d',exempla' té present i vol referir-se a un gènere narratiu breu molt flexible i d'una evident polisèmia» (310), amb la finalitat edificant que ell mateix ha declarada en *Els cent noms de Déu* (309), la pedagògica de fer arribar al descobriment del significat mitjançant una llista d'exercicis pràctics, entre els quals el símil i la pregunta ocupen un lloc ben destacat (311-313). Llull sembla crear els exemples en funció de les seves necessitats i del sistema de la pròpia art, encara que també n'accepta algun (set?) del *Calila i Digma*, un dels quals, el de la ,penitència del llop', no sols es troba en diverses obres lul·lianes, ans també en el *Directorium humanae vitae* (del convers Joan de Càpua) (314-318), l'estructura del qual és ací analitzada (319-322); serien essencials la finalitat pedagògica aplicable a la vida, la forma dialogada i el resum de la lliçó en un proverbi; pel seu compte, Llull s'inventa «un conjunt ben surrealista de protagonistes d'un sorprenent nivell d'abstracció» (324), del qual ofereix una rècula de mostres (325-326), com també de formes interrogatives (327-328), les associacions d'adjectius (328-329) o la ubicació en elements de l'art lul·liana (330-331). Però tant en els proverbis com en els eximilis, cal un mínim coneixement de l',art', cosa que

il·lustra en els *Proverbis del tronc imperial* (332-336). Es fixa en dos, que relacionen rei i poble i n'explicita la significació, que equival a un *Speculum principum* (338-342). — J. P. E. [18.480

Klaus JACOBI, De arbore quaestionali. *Über den Baum der Fragen*, dins *Arbor scientiae*, 343-359.

L'autor ha estudiat les diverses formes medievals de filosofar, inclosa la interrogativa, però, col·locat davant el text de Llull, es limita a exposar allò que li ha cridada l'atenció, per si pot ajudar algú. Recordats els estrats de l'arbre, l'autor assenyalava que són limitats als quinze arbres primers, no al qüestionari, perquè en aquest barreja les preguntes corresponents als diversos estrats, pas inatacable, si la metàfora dels diversos estrats és substituïda per la sistemàtica ben precisa. Segueixen pàgines dedicades a recompte estadístic de preguntes en les parts de l'arbre: les 4040 qüestions només són mostra de les moltíssimes possibles i per això cal preguntar com Llull organitza aquest conjunt. La part principal exposa les quatre preguntes corresponents a cada un dels arbres (349) i després d'haver analitzat els diversos aplecs de preguntes que troba en l'*Arbor quaestionalis*, l'autor arriba a la conclusió que l'objectiu de Llull en aquesta secció de l'obra no és pas el de trobar respostes ans el d'exercitar en l'aplicació de la seva Art: «Es ist kein Repertorium, sondern ein Repetitorium» (352). En les darreres pàgines l'autor manifesta les seves impressions i perplexitats (358-359). — J. P. E. [18.481

Jordi PARDÓ PASTOR, *La tradición mística platónica en el Llibre d'Amic i Amat de Ramon Llull*, dins «Estudios Eclesiásticos», 76 (2001), 437-450.

Després d'una introducció presidida pel sotítol *Neoplatonismo, filosofía sufi y Cantar de los cantares* (438-442), el cos de l'article és presidit per la frase *Transformación Amigo-Amado: Jesucristo mediador entre el hombre y Dios: el Llibre d'amic e Amat* seria «la trasposición de los moldes platónicos, las teorías islámicas del 'amor de amigo' y la escatología cristiana», o «un ascenso propiciado por el amor y simbolizado en el raptó, que permite al alma individual encontrar su verdadera naturaleza en el alma divina» (441). I si el resultat de la creació podia ésser vist com si Déu s'hagués enganyat, car «no era quaxi qui l'amàs per sa bonea i nobilitat» (446), Jesucrist en tant que home ha donat a Déu un amor total i plenament digne d'Ell, i en tant que Déu és el ple objectiu de l'amor: i així, en Ell, els sofriments i mort de l'Home poden impulsar a estimar Déu com cal. — J. P. E. [18.482

Jordi PARDÓ PASTOR, *En torno a las rationes necessariae del conocimiento de Dios: de Santo Tomás de Aquino a Ramon Llull*, dins «Estudios Eclesiásticos», 77 (2002), 461-475.

Ambdós pensadors intentaren trobar l'equilibri entre la raó i la fe en relació al coneixement de Déu, amb certes diferències, però. Per a Tomàs, una ciència autònoma s'introdueix en el cos doctrinal de la fe; Llull, en canvi, hauria creada una ,teognosi': «el Beato basa el aspecto cognoscible de la divinidad en la demostración de la Trinidad y de la Encarnación» (463), amb la doctrina de les ,dignitats', «que se disponen en la esencialidad de la Trinidad» (464). La relació d'ambdós pensadors amb sant Ramon de Penyafort s'hauria traduït en «desterrar los conceptos de ,autoridad'» a fi de «dar a conocer la esencia de la Trinidad... a partir de razones que demuestren la existencia de Dios y que, simultáneamente, prueben que Dios es uno y trino» (465-466); d'ací ve l'intent de promoure una intel·ligència en comptes d'una fe (467), gràcies a la ,demonstratio per aequiparantiam» (469) [sobre la qual hom pot veure el resum següent]. La principal controvèrsia entre la teologia de Tomàs d'Aquino i la de Ramon Llull estaria en el «modo de entender la relación que se establece entre el hombre y la esencia divina» (472). — J. P. E. [18.483

Jordi PARDO PASTOR, *Filosofia y teología en Ramón Llull: la Demonstratio per aequiparantiam*, dins «Revista Española de Filosofía Medieval», 9 (2002), 265-274.

En relació al coneixement de Déu, Ramon Llull «desecha ostensiblement la cuidada delimitació entre los campos de Fe y Razón llevada a cabo por el Aquinate» (268), per al qual l'ascens natural de la raó humana a Déu només és possible pel camí de la demostració ,per quia' (268-270). L'alternativa lul·liana és la ,demonstratio per aequiparantiam', que construeix la prova «tomando como punto de partida elementos que son iguales», «anhela deducir el conocimiento metafísico en base a sus ,dignitates divinae'» (271) i «se relaciona con los correlativos»; «el camino hacia el verdadero conocimiento de Dios pasa por nosotros mismos porque... conociéndonos espiritualmente a nosotros mismos, conocemos a Dios, puesto que en nuestro interior, en nuestra alma, está formada la imagen de la Divinidad»; «en Llull se produce un camino circular, de eterno retorno, entre la Fe y la Razón» (272). En virtut dels elements que l'acomunen amb Déu, l'home pot intuir l'existència de Déu i a partir d'ací sorgeix la Fe: «Mediante esta iluminación de la fe... se produce una ,connaturalitas' o ,affinitas ad res divinas' y Dios, en cierto modo, puede ser contemplado por el ser humano» (273).- J. P. E.

[18.484

David BRANCALEONE, *The Veneto Tradition of Ramon Llull's Felix*, London, Warburg Institute 2002.

David BRANCALEONE, *Il Libro delle Bestie di Raimondo Lullo nella versione trecentesca veneta*, dins «Per Leggere. I generi della lettura», 2 (2002), 17-62.

Títols només coneguts per referència. — J. P. E.

[18.485-18.486

Dominique de COURCELLES, *Entre la folie et les pleurs: la fonction de l'ironie lullienne dans le Desconhort*, dins «Estudis Romànics», XXIV (2002), 139-148.

L'autora analitza el *Desconhort* de Ramon Llull, escrit devers 1295 [entre 1292-1294: Cf. ATCA, XXI (2002), 184, nota 45]; obra lírica, en la qual la ironia assumeix un paper rellevant: l'ermità, interlocutor de Llull, reticent al principi, esdevé al final un entusiasta del projecte missioner de Ramon. La distanciació irònica hauria permès la reafirmació de l'experiència existencial de Llull: la difusió de l'*Art*, amb la qual cosa el *Desconhort* es convertia al seu torn en una consolació. — J. P. E.

[18.487

Marielle LAMY, *Les plaidoiries pour l'Immaculée Conception au Moyen Âge*, dins *Gli studi di mariologia medievale. Bilancio storiografico*. «Atti del I Congresso Mariologico della Fondazione Ezio Franceschini, con la collaborazione della Biblioteca Palatina e del Dipartimento di Storia dell'Università di Parma. Parma, 7-8 novembre 1997», a cura di Clelia M. PIASTRA, prefazio di Giuseppe CREMASCOLI (Millennio Medievale. Atti di Convegno, 7), Firenze, SIS-MEL - Edizioni del Galluzzo 2001, 258-259.

Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, *El discurso luliano sobre María*, dins *Ibid.*, 277-303.

Per a l'autora del primer títol, Ramon Llull (al qual dedica les dues pàgines assenyalades en la fitxa) es col·locaria en la línia dels qui, aplicant a Maria la lloança a la Saviesa de *Prov.* VIII, 24, veuen en la connexió única amb Déu la impossibilitat que Maria fos tocada ni un instant pel pecat, i transcriu en nota el paràgraf de la *quaestio* 96 a les *Sententiae* de Pere Llombard que aplica a la previsió divina de la persona de Maria la planificació en la construcció d'edificis.

L'autor del segon títol fa exposició de les doctrines metafísiques lul·lianes, entre les quals hi ha la teoria dels correlatius i la definició de l'home com a ,animal homificans' (sic!); al final les dites teories desembocarien en la doctrina puríssima de la *Disputatio Eremitae et Raimundi super dubiis quaestionibus magistri Petri Lombardi* (209-303). [Si algú fes cas de la referència final

a l'article d'Isaac Vázquez (303, nota 79), caldria, a fi de no confondre romanços amb pàgines serioses, que vegés també les que li foren dedicades en aquest anuari, vol. XVIII (1999), 844-848]. — J. P. E. [18.488-18.489]

Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, *Der Religionsdialog bei Raimundus Lullus. Apologetische Prämissen und kontemplative Grundlage*, dins *Gespräche lesen. Philosophische Dialoge im Mittelalter*, herausgegeben von Klaus JACOBI (Scriptoralia, 115), Tübingen, Narr 1999, 263-290.

Mischa von PERGER, *Vorläufiges Repertorium philosophischer und theologischer Prosa-Dialoge des lateinischen Mittelalters. Von Minucius Felix bis Nicolaus von Kues*, ibid., 435-494.

El prof. Domínguez comença assenyalant la dificultat d'establir la llista de texts lullians de diàleg filosoficoteològic, [que, però, d'alguna manera es troba en el segon títol (464-467, núm. 91), on són aplegats vint-i-un texts, entre l'*Alphabetum catholicorum* d'Arnau de Vilanova (464, núm. 90: del qual desconèixer l'edició de la traducció castellana medieval, Roma 1978), i la *Disputatio contra Iudaeos* (467, núm. 92), i on manca qualche altre text d'autor català com el *Dialogus contra lullistas*, de Nicolau Eimeric], i precisa el seu tema: explicitar aquells aspectes del sistema lul·lià que fonamenten i determinen l'estructura dels escrits dialogals (263). Recorda la presència d'obres de gènere dialogat en la literatura europea popular contemporània (265-266), precisa que el diàleg lul·lià és de tema religiós i n'exposa les característiques en tres seccions: I. Tipologia del diàleg lul·lià. Per al diàleg, el primer pas, en el qual s'uneixen tant l'exigència contemplativa com la dialèctica, és establir la base comuna, posar-se a l'altura de l'altre, acceptant-ne llengua i cultura, fins i tot formes d'expressió verbal i exigències dialèctiques (268-272); II. Les premisses apologetiques per al diàleg religiós: el precedent de Ramon Martí és punt de referència, del qual Llull s'allunya per a la consecució dels tres objectius formulats en la *Vita coetanea*, en particular el d'escriure el millor llibre del món per a la conversió dels infidels, que ha de representar una forma d'entendre's i, doncs, ha d'ésser a l'abast dels no cristians. Aquest pressupòsit donarà sentit al llibre del *Gentil*, que, en imposar en el diàleg les normes donades per dama Intel·ligència, el fa possible (273-284). III. El component contemplatiu del diàleg: Contemporani de la formulació d'objectius en la *Vida* [però, els tres objectius de la *Vita* no foren formulats cal al final de la vida?], és el *Llibre de contemplació*: Llull vol convèncer els altres de la pròpia vivència contemplativa cristiana dels atributs divins. Ha calgut un nou mètode i l'acceptació d'algunes condicions bàsiques (285-290). — J. P. E.

[18.490-18.491]

Gabriel ENSENYAT PUJOL, *Pobresa i beneficència en Ramon Llull*. [Presentació de Pere Joan LLABRÉS i MARTORELL (Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 30), Palma de Mallorca 2001, 46 pp.

Unes primeres pàgines introdueixen al tema de la pobresa medieval, amb la distinció de pobres de Crist, pobres vergonyants i pobres voluntaris, entre els quals es compten els membres dels ordes mendicants i sobretot els franciscans, que proclamaven de professar i practicar una pobresa 'sine proprio et communi' [punt en el qual sí que hi hagué 'innovacions importants', cosa que l'autor nega: 12], que provocà manifestacions teòriques i literàries, no sempre pacífiques, en particular de la l'orde franciscà (9-16). L'autor es fixa «en la visió lul·liana de la pobresa, bàsicament la no voluntària, i l'actitud de Llull entorn del fenomen» (17), amb més precisió, en «el concepte que té Llull de la pobresa i el lloc que li atribueix dins la societat» (19), tot vist a través del *Blaquerna* (!) i d'altres obres lul·lianes, d'entre les quals destaca el *Llibre de meravelles* (22-28): l'atenció als pobres i malalts s'independitza de les institucions monàstiques i sorgeixen institucions independents normalment en les ciutats, gestionades pels mateixos fundadors laics, sobretot mercaders, dones incloses. Les darreres pàgines ressegueixen la crítica que en les seves obres fa Llull dels mals comportaments i de la picaresca que causen les situa-

cions de pobresa (gasiveria dels rics i dels jerarques de l'Església, incapacitat o crueltat dels reis, males arts dels venedors, duresa de les lleis) (29-39). — J. P. E. [18.492]

Isaac VÁZQUEZ JANEIRO, *Dante peregrino en un tratado teológico del siglo XV*, dins *I giubilei nella storia della Chiesa*. «Atti del Convegno Internazionale in collaborazione con l'École Française de Rome sotto il patrocinio del Comitato Centrale per il Giubileo del 2000. Roma, Istituto Patristicum Augustinianum, 23-26 giugno 1999», Ciutat del Vaticà, Libreria Editrice Vaticana 2002, 322-340.

[L'autor es deixa endur per la seva dèria d'atribuir al segle XV un tractat que és del 1393, perquè així pot defensar que és de fra Diego de Valencia (León), qui, certament no era súbdit del rei de Catalunya-Aragó, Joan I (i en canvi, sí que ho era l'autor del *Liber saecularis et iacobitae*, objecte d'aquestes pàgines), de la *Pragmàtica* del qual rei a favor de la festa de la Puríssima, parteix el dit tractat; per això, cal que el possible lector llegeixi la recensió publicada en aquestes pàgines del volum XVIII (1999), 844-848, dedicada a un article del mateix autor, publicat a «Salmanticensis» del 1997, on toca el mateix tema]. De més a més, segons ell, Ramon Llull s'hauria referit a Dante Alighieri en el seu *Liber Tartari et christiani*. — J. P. E. [18.493]

Francesca Joyce MAPELLI, *Gersons Tractatus super doctrinam Raymundi Lulli. A Classic example of Misreading and Misunderstanding*, dins «Frate Francesco. Rivista de cultura francescana», 68 (2002), 353-363.

Aquestes pàgines, traduïdes de l'italià, asseguren al possible lector els coneixements indispensables per a entrar en la lectura i estudi d'aquell text de Jean Charlier de Gerson, canceller de la Universitat de París a darreries del segle XIV, amb el qual aquest confirmava la negativa a deixar entrar en l'ensenyament oficial de la Facultat de Teologia l'art' lul·liana en tant que mètode teològic. I així som informats de les estades i de la relació de Ramon Llull amb la Universitat de París, tant en vida com després de mort (353-356), i de les diverses preses de posició de Gerson sobre el mateix tema (356-358), acabant amb un resum del *Tractatus super doctrinam Raimundi Lulli* (358-363), en el qual Gerson es manifesta esverat per la 'confusió de llengües' que es pot produir en la universitat si s'admeten com a mètode científic les figures i la terminologia lul·lianes; i polemítza contra la repetida pretensió lul·liana de demostrar per aquest camí les veritats de fe. — J. P. E. [18.494]

Joan SANTANACH I SUÑOL, *Un notari andorrà de final del segle XV, lector de Ramon Llull*, dins «Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos», XLII (2002), 49-56.

L'Arxiu Històric Nacional d'Andorra, *Arxiu de les Set Claus*, ms. 1, conté, entre d'altres fragments, un de la *Doctrina Pueril* de Ramon Llull, que l'autor data del temps de Pere III el Cerimoniós, amb anotacions posteriors, una de les quals és d'entorn el 1470; alguns documents del mateix volum foren recopiats en el ms. miscel·lani 12 del mateix arxiu, *Llibre de la terra d'Andorra*, pel notari Miquel Ribot, en mans del qual haurien estat almenys part d'ambdós volums, aplegats a darreries del segle XV; d'ell serien les anotacions al text de la *Doctrina pueril*, posteriors a la còpia del fragment lul·lià. Hi ha reproducció fotogràfica d'una pàgina d'aquest fragment i d'una del *Llibre de la terra* (50-51). Hi ha bibliografia (55-56). — J. P. E.

[18.495]

Paola ZAMBELLI, *L'apprendista stregone. Astrologia, cabala e arte lulliana. Pico della Mirandola e seguaci* (Saggi), Venezia, Marsilio 1995, 252 pp.

De bell començament, l'autora precisa que aquest llibre «non è una monografia... ma una raccolta di saggi... che corrispondono però a problemi e tematiche fondamentali» (14), com és ara la incorporació de la combinatòria lul·liana en el pensament de Pico, a qui, amb la figura dels tres cercles concèntrics, s'obriren possibilitats innombrables de formular hipotètiques connexions de conceptes amb la finalitat de treure'n raons apològiques; una d'aquestes connexions hauria estat la hipotètica entre lul·lisme i càbala, que, sense tenir consistència, produí un text com el *De auditu kabbalístico* de Mainardi da Verona, deixeble de Pico, que veié atribuir a Llull el seu tractat (15-17); altres deixebles, pròxims a la càbala, s'aprofitaren del *Pugio fidei* de Ramon Martí i el revestiren al seu gust (17). Després d'un capítol que exposa les idees crítiques de Pico sobre la màgia (31-53), és reeditat per l'autora el seu *De auditu kabbalístico' e la tradizione lulliana nel Rinascimento*, publicat en els «Arti dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere 'La Colombaria'», (1965), 115-246, ací completat amb noves referències bibliogràfiques (55-172). El capítol següent, *Cabala e Osservanza francescana. Un commentario inedito alle 'Tesi' picchiane scampato al Sacco di Roma*, del 1994, no conté referències lul·lianes, sí, però, indicacions sobre els renaixentistes que afusellaren el *Pugio Fidei* de Ramon Martí per als seus raonaments (177-178, notes 15 i 16). El darrer capítol *Dalle 'Quaestiones' agli 'Essais'. Postilla metodologica sull'autonomia e sui metodi della filosofia rinascimentale* (201-217), del 1994, no toca temes específics nostres. Hi ha taula onomàstica (219-227). — J. P. E. [18.496]

Joan ROSSELLÓ LLITERAS, *Memòria dels jocs florals celebrats en honor del Beat Ramon Llull el 15 de maig de 1502*, dins «Homenatge Rosselló», II, 857-880.

L'ADM, *Causas de beatificació. Procés Llull 1605*, conté còpia notarial del *Procés original de las obras fetes per diversos trobadors en laor de la vida, doctrina e mort del egregi e gran monarca, mestre Ramon Llull, doctor il·luminat, en la insigne ciutat de Mallorca*, ací transcrit, després d'haver indicat les circumstàncies de l'esdeveniment (857-858); el títol primitiu era *Certamen poeticum Maioricis factum in honorem beati Raymundi Lulli martyris anno 1502*. Hi ha versos d'Antoni Maçot, de Joanot de Menorca, Jordi Aber i Gaspar Verí, Ramon Llull notari, i Gaspar Calaff. — J. P. E. [18.497]

Anthony BONNER, *Els estudis lul·lístics de Francesc de B. Moll*, dins «Centenari Moll», 103-108.

En la bibliografia de Moll hi ha quatre títols d'estudis lul·lians, que van del 1935 al 1970, tres d'edicions de texts, les dues primeres crítiques (*Lo peccat de N'Adam* i la *Vita coetanea*) i versió al mallorquí modern de l'*Arbre exemplifical*, (un dels llibres de l'*Arbre de ciència*), dels anys 1932-1933 i 1971, respectivament, i un d'història del lul·lisme de començaments del segle XX, la correspondència entre Mateu Obrador i Antoni M. Alcover, publicada el 1965. De més a més, com a editor, el 1961 publicà *El microcosmos lul·lià*, de Robert Pring-Mill. — J. P. E. [18.498]

Francesca DELL'OMODARME, *Frances A. Yates interprete di Giordano Bruno: appunti per una ricerca*, dins «Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento», Seconda serie, XLI (2001), 353-374.

Aquest estudi sobre Giordano Bruno en tant que vist per Frances A. Yates parteix de la traducció italiana del 1969 del *Giordano Bruno e la tradizione ermetica*, del 1964, segons la qual tota l'experiència i la filosofia de Bruno s'emmarcaria en la tradició hermètica a través d'una lectura simbòlica de l'univers copernicà, en el qual la filosofia amb les seves implicacions religioses i polítiques és exposada mitjançant el valor simbòlic de les imatges. El 1954 Yates havia començades les publicacions sobre Llull, on, per l'atenció posada en les figures circulars, i associant elements màgics i racionalitat, era patent la importància que havia tingut per a Bruno

l'*Art de la memòria*: «Il peso di Lullo sull'interpretazione di Bruno appare decisivo» (357) i tindria continuïtat en el tema *De umbris idearum* (358). L'etapa posterior hauria conduït Bruno a la màgia i a l'hermetisme. — J. P. E. [18.499]

Joan ARMANGUÉ I HERRERO, *Ramon Llull a la Biblioteca Universitària de Càller*, dins «Frate Francesco. Rivista di cultura francescana», 68 (2002), 377-380.

Aquella biblioteca posseeix un exemplar manuscrit de l'*Ars generalis ultima* (ms. 131), fins ara no descrit [cf. CC CM, LXXV, p. XIV], l'existència del qual és coneguda des que en donà notícia Eduard Toda (377-378); també posseeix un exemplar imprès a Venècia 1510 de la *Disputatio Raimundi christiani et Hamar saraceni*, procedent del bibliòfil sard Montserrat Rosselló (379); i quatre exemplars d'edicions del segle XVII: el *Desconsuelo...*; les *Opera... quae ad adinventam... artem universalem pertinent*, d'Estrasburg 1617; *Clavis artis lullianae...*, de Johann Heinrich Alstedt, exemplars de les edicions 1633 i 1652; i un exemplar imprès de l'*Ars generalis ultima*, Mallorca 1645 (380). — J. P. E. [18.500]

Miquel DURAN PASTOR, *Jeroni Bibiloni, incòmode amb el bisbe Manso, col·laborador de Pere J. Gelabert, i orador civil i sagrat*, dins «Homenatge Rosselló», I, 377-384.

Els esdeveniments contemplats en aquestes pàgines són fora del nostre anuari, tret d'un: el 1837, l'impressor J. P. Gelabert encarregava a Jeroni Bibiloni l'edició d'*Els cent noms de Déu*, de Ramon Llull, que s'havia de basar en un manuscrit del mateix Gelabert (381). — J. P. E.

[18.501]

Montserrat VILÀ I BAYERRI, «Per ço car és obra d'amor». *Lluís Nicolau d'Olwer i alguns aspectes del lul·lisme de les primeres dècades del segle XX*, dins «Randa», 48 (2002), 85-92.

Deixondit al coneixement i a la valoració de Ramon Llull pel camí de les lliçons d'Antoni Rubió i Lluch (89-90), Lluís Nicolau estigué atent a les publicacions lul·lianes de la dècada del 1920, concretament a les edicions de textos a cura de Salvador Galmés, de poesies a cura de Ramon d'Alòs, i a la biografia escrita per Llorenç Riber, i els dedicà articles en publicacions barcelonines, després aplegats en reculls diversos; ultra les idees rebudes de Rubió, els articles subratllen la importància de l'obra lul·liana en la història de la llengua i la qualitat de la seva poesia mística. — J. P. E. [18.502]

Pere SANTANDREU, *L'obra completa de Salvador Galmés*, dins «Llengua & Literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura», 13 (2002), 408-411.

La raó per la qual recordem l'obra completa de Salvador Galmés en aquest anuari rau en el fet que el seu primer volum conté els *Escrits sobre Ramon Llull*, publicats el 1990, on eren aplegats 'articles, estudis, pròlegs i ressenyes' (410); el volum terç, del 1997, era destinat a l'aplec d'altres, en general, menors; i encara n'hi ha un altre en el volum IV, del 2001. Fora dels lul·lians, els altres escrits, de caire més literari, ajuden a comprendre la personalitat d'un dels principals lul·listes de la primera meitat del segle XX. — J. P. E. [18.503]

Jordi PARDO PASTOR, *Las traducciones brasileñas de la obra de Ramon Llull*, dins «Faventia», 24 (2002), 177-186.

Alexander FIDORA, Jordi PARDO PASTOR, *Ramon Llull in Lateinamerica: zur brasilianischen Übersetzung der Werke Lullis*, dins «Zeitschrift für Katalanistik / Revista d'Estudis Catalans», 15 (2002), 195-230.

Després de la informació sobre l'existència de l'«Instituto Brasileiro de Filosofia e Ciência Raimundo Lulio» creat i dirigit per Esteve Jaulent i Paulí, segueix la presentació de les seves primeres publicacions: Ramon Llull, *Livro do amigo e Amado*, d'Esteve Jaulent, São Paulo 1989, 189 pp. (178-179); Ramon Llull, *Livro das bestias*, de Cláudio Giordano, São Paulo 1990, 158 pp. (179-180); Ramon Llull, *O livro da ordem de cavalaria*, de Ricardo da Costa, sens lloc d'edició, 2000, 135 pp (180-182); Ramon Llull, *Escritos antiaveroístas (1309-1311)*, de Brasília Bernardette Rosson, Sérgio Alcides, Ronald Polito, Porto Alegre, EDIPUCRS-USF 2001, 200 pp. (182-183); i Ramon Llull, *O livro do gentio e dos três sábios*, sense lloc d'edició, Editora Vozes 2001, 248 pp. (143-185). La darrera pàgina parla de projectes tant al Brasil com a Barcelona.

El segon títol coincideix fins a la pàgina 205 en la presentació de les mateixes traduccions i amb el mateix ordre que el primer; segueixen fins al final les dedicades a la dotzena d'estudis presentats al simposi de Trujillo setembre 1994, ja coneguts dels nostres lectors. — J. P. E.

[18.504-18.505]

Marie-Therèse URVOY, *De quelques procédés de persuasion dans le Coran*, dins «Arabica. Revue d'études arabes et islamiques», XLIX (2002), 456-476.

Si no m'erro, ni Ramon Llull, ni Arnau de Vilanova ni cap altre autor català no és citat en aquestes pàgines, i això no obstant les assenyalo perquè l'exposició de procediments persuasoris altres que la demostració aristotèlica, exposició basada en part en el llibre de Jacques Jomier, *Dieu et l'homme dans le Coran*, podria contribuir a clarificar el mateix tema en alguns llibres de Ramon Llull. — J. P. E.

[18.506]

Juanita A. DALY, *Arnold of Vilanova: Physician and Prophet*, dins «Essays in Medieval Studies», 4 (1997), 29-43.

[Sobre unes bases d'informació completament obsoletes i insuficients], l'autora reconeix l'augment d'investigació dedicada a l'obra d'Arnau durant el segle XX, però li dol que hagi desembocat en dos Arnaus: el metge i l'espiritual; és particularment crítica amb els intents de classificar Arnau sota denominacions alienes, com les de joaquimista o cabalista. — J. P. E.

[18.507]

Clifford R. BACKMAN, *Arnau de Vilanova and the Body at the End of the World*, dins *Last Things. Death and Apocalypse in the Middle Ages*, edited by Carolyn Walker BYNUM, Paul FREEDMAN (The Middle Ages Series), Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2000, 140-155 i 313-316.

Títol només conegut per referència. — J. P. E.

[18.508]

Michael McVAUGH, *Moments of Inflection: The Careers of Arnau de Vilanova*, dins *Religion and Medicine in the Middle Ages*, Peter BILLER, Joseph ZIEGLER (York Studies of Medieval Theology, 3), Woodbridge i Rochester, York Medieval Press i The Boydell Press 2001, 47-68.

L'autor es pregunta si en Arnau de Vilanova, professor de medicina a Montpeller i propagador d'idees espirituals, les dues línies de metge i d'espiritual s'entrellaçaren i assenyalen el detall que en el *Tractatus de intentione medicorum* Arnau s'encara amb la posició de Galè, segons la qual «la complexió, és' l'ànima» i així el separa de la companyia dels materialistes, segura-

ment perquè en la dècada del 1290 Arnau seguia estudis de teologia, i això l'hauria conduït a modificar el seu anterior punt de vista purament mèdic. — J. P. E. [18.509]

Michael McVAUGH, "Coriandri bulliti in aceto et exsiccati": *An Arnaldian Touchstone?*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 659-663.

L'autor assenyala l'existència de receptes que contenen aquest ingredient en certes obres autèntiques d'Arnau de Vilanova i es pregunta si la presència en d'altres és o no és prova d'autenticitat arnaldiana i si pot contribuir a identificar una pràctica mèdica d'aquell mestre. — J. P. E. [18.510]

Pedro CONDE PARRADO, Enrique MONTERO CARTELLE, M. Cruz HERRERO INGELMO, *Tractatus de conceptu, Tractatus de sterilitate* (Lingüística y Filología, 37), Valladolid, Universidad 1999, 224 pp.

Encara que el *Tractatus de conceptu* hagi estat atribuït a Arnau de Vilanova i a Joan Jaume, no sembla que sigui de cap d'ells, ans de Pierre Nadille, al qual l'atribueixen la majoria de manuscrits. — J. P. E. [18.511]

Donatella NEBBIAI-DALLA GUARDA, *Angèle et les spirituels. À propos des livres d'Arnaud de Ville-neuve (*1311)*, dins «Revue d'Histoire des Textes», XXXII (2002), 265-283.

L'autora formula la hipòtesi de si, segons l'inventari del 1318, en la biblioteca d'Arnau de Vilanova hi havia un exemplar del *Liber* d'Àngela de Foligno. Resumida la biografia i presentada la biblioteca d'Arnau, de més de 200 volums, demostració del seu amor pels llibres, recorda els successius i diversos inventaris de determinats grups d'aquells llibres, en els quals els escrits del mestre ronden la quarantena i en canvi són menys els llibres de medicina (274). Es fixa en l'anotació: «Item, Soror Angeli...» (276), exposa la hipòtesi esmentada el començament, i reproduïx un extret de l'inventari del 1318 (276-277), en subratlla les obres d'Arnau, les de franciscanisme i espiritualisme (278-279) i recorda que alguns consten destinats a grups de 'pobres', és a dir, de terciaris franciscans o beguins (280). Si la hipòtesi es confirmés, el llibre d'Àngela s'hauria trobat des del primer moment a Catalunya, cosa que explicaria que en l'estudi de la seva transmissió textual resulti clara una línia catalana (283). — J. P. E. [18.512]

Sebastià GIRALT, *The Consilia attributed to Arnaldus de Villanova*, dins «Early Science and Medicine», VII (2002), 311-356.

Sebastià GIRALT, *Regimen quartane atribuït a Arnau de Vilanova, un consilium polèmic*, dins «VI Trobada», 319-325.

Cal replantejar el tema de l'autenticitat arnaldiana dels tres texts mèdics dedicats a malalts específics, integrats en l'edició de Lió 1504 (*Regimen quartanae, Cura febris ethicae, Regimen podagrae*, als quals algú afegeix l'*Epistola ad Bremundum de Monteferrario*), també tenint presents d'altres aspectes dels 'consilia' (311-313). El *Regimen podagrae* ("the only one of the three exclusively medical 'consilia' attributed to Arnau that was definitely written by him": 313), és atribuït a Arnau en tots els nou manuscrits medievals que l'han conservat (als quals se n'han d'afegir cinc que n'han transmesos extrets) (314), i permet de fer-nos una idea de com practicava Arnau la seva professió i de la terapèutica emprada. Tot conflueix a afirmar l'autenticitat arnaldiana d'aquest *Regimen...* i dels *Aphorismi extravagantes*, dedicats al mateix tema (314-319), completat amb les indicacions sobre dietètica (319-321) i terapèutica (321-326). L'*Epistola ad Bremundum Montisferrarii*, és copiada en el Vat. lat. 3824, i és, doncs, autèntica, i datable entre el 1304-1305; Arnau hi afegeix consideracions de tipus espiritual a les indicacions per a la con-

servació de la vista (327-329). La *Cura febris ethicae* és explícitament qualificada de ‚consilium‘, només conté prescripcions pràctiques i és d'atribució dubtosa (330-331). El *Regimen quartanae*, conservat en un sol manuscrit alemany, ara Pal. lat. 1180, coincideix en el tema amb el capítol *De febre quartana* de la *Practica summaria*, obra, aquesta, certament autèntica, ací resumida i comparada amb el *Regimen quartanae* (334-338), però l'atribució a Arnau d'aquesta i de la *Cura febris ethicae* és dubtosa (339-341). Les darreres pàgines exposen el sentit dels ‚consilia‘: aplicacions de la ciència universitària a la pràctica de les malalties reals, amb indicacions metodològiques concretes per al pas de la teoria a la pràctica (345-352). L'apèndix presenta dues comparacions textuais: entre un fragment del *Regimen podagrae* i un del *Regimen sanitatis ad Regem Aragonum* (353) i entre un paràgraf del *Regimen quartanae* i un de la *Practica summaria* (*De febre quartana*) (354-356).

El *Regimen quartanae* és un ‚consilium‘, destinat al tractament d'una malaltia en una persona concreta; tot i les (poques) referències a ‚autoritats‘ i a l'exposició de doctrina teòrica, és estructurat en set parts (320-322), i manifesta una clara contraposició als guaridors sense estudis; per contra, els remeis suggerits per l'autor s'emmarquen dins el galenisme (323) i recorden episodis medievals en què només l'extrema gravetat d'un malalt convencé la família a prescindir de guaridors sense formació teòrica. — J. P. E. [18.513-18.514]

R. CENTELLAS, *Arnaldo de Villanova* (!) (*Villanueva de Jiloca, h{acia}* 1240 - *Génova, 1311*), Saragossa, Institución Fernando el Católico 2000, 6 pp.

En aquest fulletó l'autor dóna el facsímil i transcriu el colofó del *Speculum medicinae*, del 1308, transcrit del còdex de Beverly Hills, col·lecció particular Pincus 3, f. 48, del primer terç del segle XIV, que conté l'anotació de Johannes de Exulbe, que, enriat, contradiu la qualificació de ‚catalanus‘ donada en l'explicít del dit tractat: «Explicit Speculum medicine editum a magistro Arnaldo de uilla noua..., catalano». A partir d'aquest document R. Centelles traça una petita història d'aquest metge i de la seva obra, i desmenteix les altres pàtries que, fins i tot en vida, li foren atribuïdes [la feblesa de la reacció passional d'Exulbe, ultra el dring polèmic, rau en el fet que, fos o no el primer, Exulbe cau en el parany de considerar ‚de Villanova‘ una indicació de lloc de naixença, punt en el qual es troba en companyia de tants d'altres que han fet el mateix]. — J. P. E. [18.515]

Vincenzo D'ALESSANDRO, *Un re per un nuovo regno*, dins «Archivio Storico Siciliano», serie IV, XXIII (1997), 21-45.

La coronació de Frederic III el 25 de març del 1296 fou seguida de la reconstrucció de totes les xarxes de coherència i col·laboració amb la nova reialesa de l'illa, des dels màxims barons i curials, passant per la noblesa perifèrica i arribant a les ciutats reials i terres, amb les quals calia establir una forma representativa semblant a les «consuetudines moresque Catalonie» (31). Els alternants períodes de pau i guerra amb els Anjou de Nàpols desembocaren en la Pau de Caltabellotta, que assegurava una treva duradora. Però el 1312, en optar Frederic III per intervenir en la política de l'Imperi a favor, primer, d'Enric VII i després de Lluís de Baviera, la guerra amb els Anjou es revifà i amb ella les destruccions de béns de tota mena i la necessitat de pagar les despeses de la guerra; en aquesta situació comparegueren els escamots ‚protectors‘ en mans del baronatge, i les batusses entre ells i llurs clans. En morir Frederic III, desapareixeria l'equilibri entre forces, substituït per un estat endèmic de tensió i violència social. — J. P. E. [18.516]

Giacomo TODESCHINI, *Gli Spirituali e il Regno di Sicilia agli inizi del Trecento*, dins «Archivio Storico Siciliano», IV/XXIII (1997 = *Federico III d'Aragona re di Sicilia, 1296-1367*), 59-80.

En relació al fenomen ,espiritual' a Sicília durant el regnat de Frederic III, l'autor creu que cal plantejar «sino a che punto la scelta rigorista della povertà possa innescare e di fatto inneschi, tra Due e Trecento, tutto un codice del potere e del controllo economico-sociale» (187), o, ja en connexió amb la presència d'Arnau de Vilanova a l'illa, «come analisi del nodo schematico schematizzato dalle parole-chiave, ,paupertas - divitie - pecunia - dominium', nelle fonti che ci attestano le connessioni politiche fra evangelizzatori e sovrani, dagli scritti oliviani, a quelli di Arnaldo di Villanova...» (191). «È a partire da questa logica che ,paupertas, usura' e riorganizzazione sociale entrano in contatto, nella testualità oliviana come in quella di Arnaldo di Villanova» (193). «Le norme dettate da Arnaldo a Federico III nel 1309 in materia di ,conversatio' ebraico-cristiana, di gioco d'azzardo, di commercio degli schiavi cristiani, di sperpero negli ornamenti, non saranno allora nè il segno di una generica moralizzazione socio-economica, nè l'ennesimo tentativo della teoria di raggiungere la prassi, di disciplinare l'indisciplinato, ma piuttosto l'esito di un progetto di governo cristiano del sociale e dell'economico cittadino messa a fuoco in ambiente minoritico già nel Duecento, riscoperta e articolata poi dall'Osservanza quattrocentesca...» (195). «La ,conversio' a un'etica della povertà in grado, per Arnaldo di Villanova, di fondare l'identità dominativa della dinastia aragonese in Sicilia, passa attraverso la definizione e la distinzione di economia dei ,fideles' e di economia degli ,infideles', una scansione di cui il sovrano, proprio in quanto protagonista di una trasformazione mistica del mondo, dev'essere in garante. Questa revisione del contesto politico-economico si incardina, allora, in una demotivazione della presenza ebraica in Sicilia, particolarmente significativa nel momento in cui al contrario banca e commercio cristiani provenienti dall'esterno vi guadagnano terreno e importanza» (196). «...la testualità politica di Francesco Eiximenis che, come altra produzione politologica francescana del periodo ancor poco indagata, sembra sintetizzare alcune questioni centrali e della visione minoritica due-trecentesca a cui ci si è riferiti e del potere sovrano catalano-aragonese... Eiximenis... porta a compimento una sistematica definizione dell'organizzazione politica che dev'essere caratterizzante della ,comunitat' dei cristiani... è... palese, anche a una lettura superficiale della sua opera, che l'idea di aggregazione sociale, la nozione di ,bonum commune' come chiave della prosperità tanto economica quanto morale della ,res publica' tipica della concettualizzazione eiximeniana, si ricordano da vicino con i più complessi risultati della Scuola Francescana fra Due e Trecento in tema economico-politico, e in particolare con la sequenza argomentativa di matrice volontarista che comprende tanto Pietro di Giovanni Olivi quanto Giovanni Duns Escoto». — J. P. E. [18.517]

Corrado MIRTO, *L'insurrezione del Vespro e la Communitas Siciliae*, dins «Archivio Storico Siciliano», serie IV, XXVII (2001 [2002]), 25-45.

Maria Carmela DAVANI, *Un potere controverso: Federico III d'Aragona, re di Trinacria*, dins «Archivio Storico Siciliano», serie IV, XXVII (2001 [2002]), 47-84.

El primer article és text d'una conferència incitadora a valorar les realitats sicilianes, p. e., la llengua, emprada com a tal per la Reial Cancelleria siciliana de la dinastia catalana durant el segle XIV i començaments del XV, fins a Ferran I Trastámara (26-27), o els propis reis, p. e., «il grande sovrano Federico III» (27). A base de les cròniques sicilianes (Bartolomeo di Neocrastro, Nicolò Speciale o el *Chronicon Siculum*), l'autor resumeix els fets de les Vespres a darrers d'abril del 1282, el naixement de la ,Communitas Siciliae' com a estructura autodefensiva, i la repercussió de les notícies de la insurrecció de Sicília a la Cort Anjou de Nàpols (35-36). Només la primera meitat d'agost d'aquell any els sicilians oferiren el tron a Pere II el Gran de Catalunya-Aragó, el qual, finalment, des de l'Àfrica desembarcà a Tràpani el 30 d'agost i el 25-26 de setembre forçava Carles d'Anjou a alçar el setge de Messina i a fugir de Sicília (42-45).

El segon article, després d'una introducció que recorda dades elementals com la infeudació de l'illa de Sicília a la Santa Seu, reproduïx la figura de Frederic III en un mosaic de Messina víctima del terratrèmol del 1908 (49), i es limita a resumir de forma detallada el llibre de Clifford R. Backman, *The Decline and Fall...* (50-84) [ja conegut dels nostres lectors per la recensió publicada en el volum XVIII (1999), 835-838]. — J. P. E. [18.518-18.519]

Corrado MIRTO, *La Guerra del Vespro e la Pace de Caltabellotta*, dins «Archivio Storico Siciliano», IV-XXVIII (2002), 53-72.

Text d'una conferència, que conserva les característiques de l'oralitat, en aquest cas la concisió en les formulacions d'esdeveniments que van des d'abans de les Vespres Sicilianes fins a la Pau de Caltabellotta (1282-1302), sempre sota la personalitat central de Frederic III, sobretot després de la seva coronació el 1296. L'autor protesta del fet que els sicilians són presentats com a simples comparses en fets dels quals haurien estat protagonistes, en un moment en el qual llurs gestes, tant per mar com per terra, decidien la futura història d'Europa. Els articles de la dita pau són resumits en les pàgines finals (70-72). — J. P. E. [18.520]

Maria Sofia CORRADINI BOZZI, *Ricettari Medico-Farmaceutici Medievali nella Francia Meridionale*. Volume I (Accademia Toscana di Scienze e Lettere 'La Colombaria'. Studi, 159), Firenze, Leo S. Olschki editore 1997, 503 pp.

Sovint en aquestes pàgines és esmentat «il grande Arnaldo di Vilanova» (8), malgrat que en aquesta pàgina les fonts d'informació siguin superades (nota 4), i que en d'altres les afirmacions sobre història contemporània de Catalunya siguin deplorables («Giacomo II d'Aragona, fondatore del regno di Maiorca», el qual regne «fu annesso a quello della Francia nel 1349»: 23!!). La llengua en què són escrits els esmentats receptaris és bàsicament l'occità, però de vegades hom dubta si és occità amb infiltracions catalanes o català amb infiltracions occitanes (p. e., el receptari de les pàgines 158-159), sense que hi manqui notícia d'una traducció occitana del *Viatge de Ramon de Perellós al Purgatori de Sant Patrici* (Aux, Arxius Departamentals del Gers, I 4066, f. 22-37: 18), dins el qual, ultra haver entès malament el mot ‚mege‘ = ‚metge‘, traduït al francès per ‚mage‘, hom constata que qualche fascicle hauria estat escrit a ‚Cérés en Roussillon‘ (19), és a dir, a Ceret, al Rosselló. El treball de l'autora, bàsicament d'estudi filològic i d'edició dels texts, es basa en dos altres manuscrits, el de Princeton, Garret 80 (14-18), i el de Chantilly, Musée Condé, ms. 330 (21-24); en aquests volums són atribuïts a Arnau de Vilanova el *Thesaurus pauperum* en traducció francesa, a Chantilly, ms. citat, ff. 72-86: «Explicit tractatus magistri Arnaldi de Villanova» (atribució repetida en el ms. de París, Arsenal 2889, *L'erbier de maistre Arnault de Villenove*: 50, nota 105; mentre el de la BN, nouv. acq. fr. 11649 s'intitula *Tresor de Barcelone*: 23; cf. 49); i els ff. 117-158, conserven receptes en francès «ordonnées et esprovées par maistre Arnault de Villenove, doctour en medycyne» (22). — J. P. E. [18.521]

Gemma AVENOZA, *La Biblia de Ajuda y la Megil-lat Antiochus en romance* (Biblioteca de Filología Hispánica, 25), Madrid, CSIC 2001, XVI i 216 pp., amb 17 reproduccions.

Encara que l'estudi és dedicat a aquella bíblia portuguesa, l'autora recorda al començament tant les informacions de l'existència de bíblies ‚in romancio‘ com les de la persecució, a la qual les sotmeté la Inquisición Española, amb particular atenció a la traducció catalana publicada a València el 1478 (3-5); també informa, sobretot en les notes, dels exemplars manuscrits salvats de traduccions catalanes, tant sencers com fragmentaris (9-14), tant bíblics com parabíblics (14-16). — J. P. E. [18.522]

Jaume de PUIG I OLIVER, *Sobre el nou fragment de la traducció medieval de la Bíblia en català de la Biblioteca Capitular i Colombina de Sevilla* (III Reg., V, 10 - IV Reg., XXV, 24; i I Par., I, 1 - II Par. XI, 1), dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 621-644.

Recordada la troballa del llarg fragment referit en el títol, l'autor ofereix en sis columnes paral·leles el text dels cinquanta-sis versets de IV Reg., XXIII, 27- XXV, 24: a) segons el tenor de la *Vulgata*; b) del fragment valencià de la traducció catalana donat a conèixer en aquest anuari per Josep Vicent Escartí («ATCA», 10 (1991), 261-273; c) del text català medieval de Sevilla, també donat a conèixer en aquest anuari («ATCA», XX (2001), 453-510); d) del manuscrit Peiresc (París, BN, esp. 2); e) del manuscrit Colbert (París, BN, esp. 5); i f) del manuscrit Egerton (Londres, BL, Egerton 1526). Es constata l'alta coincidència entre el text de la *Vulgata* i els testimonis de la traducció catalana medieval i, en conseqüència, la unitat de la traducció, representada en els cinc manuscrits. Són estudiades i valorades les variants, les omissions i les addicions. Entre les conclusions aventurades, sembla que el fragment valencià representa un estat de text més sobri i purificat de glosses, perquè sovint els textos sevillà, Peiresc, Colbert i Egerton coincideixen contra el text valencià. D'altra banda, són constatables les diferències entre el text sevillà i el conjunt Peiresc-Colbert-Egerton. La feina dels anys vinents consistirà a saber si el text sevillà és més antic que els altres, i si el fragment valencià representa l'estat avançat o l'estat primerenc de la versió bíblica catalana. En definitiva, la troballa de Sevilla, almenys pel que fa al text bíblic dels llibres històrics, serà un element clau per a precisar la relació que s'hagi d'establir entre tots els testimonis per ara disponibles d'aquesta traducció, encara envoltada d'incògnites i misteris. — J. de P. [18.523

Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, *Reinos y condados*, dins *Life, Law and Letters*, II, 459-474.

La superioritat del comte de Barcelona damunt els altres de Catalunya es manifestava amb la qualificació de 'prínceps' i es traduïa en la seva potestat legislativa, concretada en els *Usatges*, el segon dels quals és el nucli fonamental de la teoria sobiranista; però el 1283 la capacitat legal del príncep fou limitada per la cort (461-463). La sobirania s'aplica a la terra pròpia, de la qual el comte és 'dominus naturalis'; ell la transmet al successor i l'estén a les terres de conquesta (464-466). Els testaments dels comtes reis, d'Alfons I a Pere el Cerimoniós, permeten de conèixer les dificultats que es presentaven a l'hora de delimitar el senyoriu i les seves fronteres (468-469), que, però, permeten de veure què era la 'tota Catalonia' (469-470). Tant Pere el Gran com Jaume II subratllaren la necessitat d'assegurar la unitat de comtats i terres reials, línia en la qual es col·locaria Pere el Cerimoniós (472-474). — J. P. E. [18.524

Le Kamasutra catalan. Le miroir du foudre. Traduit du catalan et préfacé par Patrick GIREU, Monaco, Éditions Anatolia / Le Rocher 2001, 77 pp.

Traducció francesa del tractat català del segle XIV amb consells medicosexuals. El 1917 fou objecte d'edició paleogràfica de Ramon Miquel i Planas i el 1982 Francesc de Borja Moll subratllava la importància del text per a la història de la llengua catalana en *Sorpreses i problemes d'un filòleg davant la medicina medieval*, dins «Textos i Estudis medievals», Publicacions de l'Abadia de Montserrat 319-341. El *Speculum* té també traducció anglesa en microfita, a càrrec de Michael Salomon, Madison, Wisconsin, Hispanic Seminary of Medieval Studies 1990. — P. V. [18.525

Federico R. AZNAR GIL, *Penas y sanciones contra los clérigos concubenarios en la Península Ibérica* (s. XIII-XVI), dins *Life, Law and Letters*, II, 501-520.

La intenció de l'autor és la d'«exponer las penas y sanciones que los concilios y sínodos celebrados en la Península Ibérica celebrados entre los años 1215 y 1563 establecieron contra los

clérigos concubinarios» (503), entre els quals concilis i sínodes hi ha, barrejats, els nostres. La primera secció assenyalava les penes purament canòniques, amb les quals concilis i sínodes amenaçaven, normalment les mateixes de la legislació canònica general (503-507); després aquella pena fou commutada per sanció pecuniària, on trobem quadre de les equivalències en els sínodes catalans (509); fou establerta penalització particular per a les relacions entre part cristiana i part infidel, però només en un sínode d'Urgell (512, nota 49); «hay serias dudas sobre su real aplicación y efectividad» (518). — J. P. E. [18.526]

Jaume SASTRE MOLL, *L'ordinació eclesiàstica de Menorca feta pel rei Jaume II de Mallorca el 1301: el Pariatge*, dins «Revista de Menorca», 85 (2001), 57-69.

[Desconexedor del document publicat suava per Giulio Battelli (cf. ATCA, XXI (2002), 771), l'autor sembla presentar l'ocupació de Menorca per Alfons II el 1285 com una conseqüència de les Vespres Sicilianes (58), quan fou una operació defensiva davant la Croada contra Catalunya, a la qual Jaume II de Mallorca contribuïa sense que hom l'ataqués des del Principat]. El rei mallorquí en rebre de Jaume II de Catalunya-Aragó les Illes Balears en virtut del tractat d'Anagni, féu foc nou i tragué de Menorca totes les institucions religioses implantades del 1285 ençà (62-64: exceptuats franciscans i clarisses), sembla que en virtut del fet que la *Carta de Franquesa* donada a Mallorca per Jaume I el 1230 [era pensada per a Menorca, de població musulmana?] prohibia de fer donacions ‚militibus et sanctis' [no pas ‚sanctibus' com diuen les pàgs. 60 i 67]. L'anomenat *Pariatge del 1301*, nova base per a la futura vida institucional de Menorca, no fou, segons l'autor un ‚pariatge' perquè les expressions utilitzades «semblen més una disposició unilateral d'una de les parts que no pas un fruit d'un pacte» (67). — J. P. E. [18.527]

Mercedes GALLENT MARCO, *Precedentes medievales de la medicina legal: la dessorpitació en el reino de Valencia*, dins «Saitabi», 50 (2000), 11-28.

‚Dessorpitat' és alliberar de sospita. L'autora resumeix els estudis sobre el tema des de la segona meitat del segle XIX com també les aportacions sobre aquella institució en l'àrea catalanooccitana; la dessorpitació venia a equivaldre a un peritatge mèdic objectiu (12-16). En la segona part de l'article, l'autora aporta la documentació que li ha semblat més significativa, ja publicada o inèdita sobre la formació i exercici dels professionals, documentats des del 1259, i així la legislació de les corts de Montsó del 1289 era fixació legal d'una pràctica preexistent (16-17), que consistia a certificar en relació a ferits greus «si de les nafres deuen morir o no, o si romandran debilitats en sos membres» (20); durant el segle XIV, ultra el fet de recórrer normalment el justícia a dessorpitadors, Pere III el Cerimoniós atorgava un privilegi a la Ciutat de València establint que «tot cirurgià, qui tenga algun nefrat en poder, és tengut de dir ab sagrament sens alcun salari, quantesque vegades request ne serà, si-l nafrat és fora de sospita o no» (26). Durant el segle XV els reis Trastàmara es començaren d'entremetre en la nominació de dessorpitadors oficials per als hospitals de València (23-24). És transcrit el privilegi de Pere III del 1378 (26-28). — J. P. E. [18.528]

Anna M. Compagna PERRONE CAPANO, *La tradizione catalana*, dins *Lo spazio letterario del Medioevo*. 2. *Il Medioevo volgare*. II. *La circolazione del testo*. Direttori: Pero BOITANI, Mario MANCINI, Alberto VARVARO, Roma, Salerno editore 2002, 595-610.

Les dificultats a diferenciar-se de l'occità retardaren la presència de textos catalans en la literatura europea. L'èpica fou substituïda a Catalunya per la historigrafia, que incorporava materials llegendaris on es troben les tres característiques del gènere (historicitat del tema; gesta important per a la comunitat; heroi cèntric); la lírica fou més tardana i els seus cançoners

són de meitat del segle XIV fins a darreries del segle XV i àdhuc del XVI si es tracta d'Ausiàs Marc; el romanç despunta amb Ramon Llull (595-600). La primera manifestació de tradició cultural catalana fou la música; en els altres camps, el text més antic és traducció parcial del *Liber iudicum* (c. 1140), seguit de les *Homilies d'Organyà* en el pas del segle XII al XIII, i d'altres narracions, que en el segle XIV sorgiren de tot Catalunya (600-603); els llibres, des del cim de la societat, s'anaren estenent fins a capes relativament baixes, els manuscrits que contenen els texts són nombrosos, tant per a les obres històriques com per als cançoners (604-610); l'extensió vers capes menys senyoriales és documentada pels manuscrits pobres (611-613); els darrers texts del segle XV ja desemboquen en la castellanització (614-615). Les darreres pàgines informen sobre els manuscrits següents: Barcelona, BC, mss. 146, 7, 8, 10, 9, 11; Venècia, BMarciana, franc. ant. I; Madrid, BN, res. 48 (*Cançoner dels comtes d'Urgell*); Montserrat, ms. 1 i 993; Barcelona, ACA, *Ripoll* ms. 129; Palma de Mallorca, Societat Arqueològica Lul·liana; París, BN, esp. 487 i 245; Carpentras, BInghimbertaine, 381; Barcelona, Ateneu Barcelonès, 1; Nova York, Hisp. Society, B 2281. — J. P. E. [18.529]

Robert S. LERNER, *Writing and Resistance Among Beguins of Languedoc and Catalonia*, dins *Heresy and Literacy 1000-1530*, edited by Peter BILLER and Anne DUDSON (Cambridge Studies in Medieval Literature, 23), Cambridge, University Press 1994, 186-204.

La literatura entorn dels beguins (definitos com a «homes i dones devots, terciaris franciscans sota el guaitge de franciscans espirituals»: 187) hauria utilitzada per primera vegada la llengua vulgar, occità o català, per a la propaganda (186). La part dedicada a exposar la situació a Catalunya es basa en general en la meua edició barcelonina de l'*Alia informatio beguinorum*, i més en particular en la documentació valenciana publicada per Agustín Rubio i Mateu Rodrigo els anys 1981 i 1984, tot completat amb les dades sobre béns i llibres d'Arnau editades a començaments de segle per Roc Chabàs. La part dedicada al Llenguadoc, en canvi, es basa en els documents extrets de la *Collection Doat* (París, BN), i publicats per Raoul Manselli en el seu *Spirituali e beghini in Provenza*, del 1959 (198-204). — J. P. E. [18.530]

Paul J. J. M. BAKKER, Dirk-Jan DEKKER, *Antoine André ou Jean le Chanoine? À propos de l'authenticité du commentaire de la Physique conservé dans le ms. Cambridge, Gonville & Caius College, 368 (590)*, dins «Bulletin de Philosophie Médiévale», 42 (2000), 101-131.

Els autors consideren que el comentari a la *Física* d'Aristòtil conservat en el manuscrit esmentat en el títol, normalment atribuït a Antoni Andreu és de Joan Marbres, el Canonge, ja que el text de Cambridge, coincideix amb el del ms. Var. lat. 3013 i el de l'edició de Venècia 1520, atribuït a Joan Marbres; els autors reproduïxen la llista de qüestions, de conclusions i de proposicions del manuscrit vaticà i de l'edició. — J. P. E. [18.531]

Marek GENSLER, *Antoni Andrzejowy - twórca szkatyecznej filozofii przyrody*, dins Elzbieta JUNG-PALCZEWSKA, ed., «Księga pamiątkowa ku czci Profesora Zdzisława Kuksewicza...», 33-44.

L'autor prossegueix els seus estudis sobre Antoni Andreu [cf. ATCA, XX (2001), 925-926, núms. 15.888 i 15.891], amb aquestes pàgines que només em són conegudes per referència. — J. P. E. [18.532]

Guido ALLINEY, *The concept of Time in the first Scotistic School*, dins *The Medieval Concept of Time. The Scholastic Debate and its Reception in Early Modern Philosophy*, edited by Pasquale PORRO

(Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 75), Leiden, Brill 2001, 189-219.

Les pàgines 195-198 són dedicades a Joan Marbres, el Canonge, explícitament qualificat de ‚català‘ en alguns manuscrits; les 198-200 a Antoni Andreu, les 200-201 a Pere Tomàs i les 202-203 a Guillem de Rubió, segons els quals en la idea de temps cal distingir l'abans i el després de les coses (element material), i l'element formal, que per a Joan Marbres, seria la manera pròpia com cada ésser dura i per tant connecta present, passat i futur; i per a Antoni Andreu la manera subjectiva com la ment humana percep la duració i successió de les coses; quant a l'‚ævum‘, Antoni Andreu considera que no constitueix una ‚tercera mena‘ de temps, en el qual, de més a més, manca l'element material del canvi, però es manté el formal i per aquesta raó l'‚ævum‘ s'associa al temps i no a l'eternitat. Pere Tomàs hauria estat un bon expositor de la distinció entre element material i formal del temps. Rubió vincula gairebé fins a la identitat, canvi o moviment i temps. — J. P. E. [18.533]

Josep Francesc LÓPEZ BONET, *Les eixides d'En Bertran, corsari menorquí (1323-1324)*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 29-74.

L'ARM, *Suplicacions IV*, conserva processos per pirateria als fiadors d'un corsari de Menorca, Llorenç Bertran, i a aquest, enantats per un mercader de Cotlliure, procés que es complicà amb la presa de Sardenya el 1323. Tot el múltiple desplegament de les anades i vingudes entre Maó, el Nord d'Àfrica i Sardenya, és resumit, pas per pas, en les pàgines de l'article, amb transcripció d'algunes frases de les declaracions. Al final hi ha taula de les setanta-quatre persones implicades en els dits processos (69-73) i bibliografia (74). — J. P. E. [18.534]

Cecile CRABOT, *Noblesse urbaine et féodalité: les citoyens catalano-aragonais feudataires en Sardaigne (1324-1420)*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 809-843.

La documentació d'ACA, *Canc., reg.*, permet de saber que amb la conquesta de Sardenya començava la importació d'un tipus de feudalitat, que donà 514 feudataris entre 1324 i 1420; l'autora es fixa en el grup de ciutadans catalanoaragonesos, 78 fins al 1326, que augmentaren els anys de guerra amb Castella, del 1355 ençà, n'analitza les dades personals, començant per la procedència d'un dels Països Catalans (815), i la major o menor proximitat a la Casa Reial (819-822); l'ascensió social era vinculada a la defensa militar de l'illa (829-835), norma constatable en el cas dels barcelonins Oulomar (835-839). Hi ha llistes dels noms afectats (840-843). — J. P. E. [18.535]

Horacio SANTIAGO-OTERO, *Guillermo de Rubió. Su influjo en la síntesis suareciana*, dins *Meeting of the Minds: The Relations between Medieval and Classical Modern European Philosophy*. «Acts of the International Colloquium held at Boston College, June 14-16, 1996, organized by the Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale» (Rencontres de Philosophie Médiévale, 7), Turnhout, Brepols 1999, 27-42.

Estudi només conegut per referència. — J. P. E.

[18.536]

Gaspar COLL I ROSELL, *Un còdex il·luminat poc conegut dels Usatges i Constitucions de Catalunya (cap a 1333) procedent de Ripoll*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 2 (1994), 21-36.

Descripció i anàlisi de les característiques físiques, temàtiques i il·lustratives del llibre i de llurs interrelacions de l'actual ms. 32 de Barcelona, ACA, *Ripoll*, procedent de l'esmentat monestir; recordada la bibliografia anterior (21), és presentada la realitat física actual del volum

(22-23) i els texts copiats: *Usatges de Barcelona*, tractat *De batalla*, *Commemoracions* de Pere Albert, *Constitucions de Catalunya* de corts fins al 1333; *Compilació de les Constitucions Provincials Tarraconenses* del patriarca Joan d'Aragó; i complements diversos: privilegis reials a favor de Ripoll; *Constitucions de Pau i Treva*; més *Constitucions de Catalunya*; i documents pontificis de temps anterior a Alfons III [al de Joan XXII, si és del 1329, cal completar-li la data amb ‚decimo] tertio(24)]; les pàgines 26-36 són dedicades a l'anàlisi artística de la vinyeta inicial i de les trenta caplletres, algunes de les quals són reproduïdes. — J. P. E. [18.537

Jaume SASTRE MOLL, *Procés i condemna de Jacme S'Olzina de Ciutadella per la mort de Berenguer des Bach, lloctinent de Menorca (1340)*, dins «Homenatge Rosselló», II, 911-926.

Un fet divers protagonitzat per un Jacme d'Olzina (foll?) tingué com a resultat la mort forçada d'En Berenguer des Bach i el consegüent procés amb sentència capital, i execució de N'Olzina i confiscació de béns; després de readquirir el Regne de Mallorca, la sentència de Pere III el Cerimoniós invalidava el procés; són ací transcrites les anotacions de despeses pel judici contra En d'Olzina en registres comptables de l'ARM, *Reial Patrimoni*, 3052 (919-923), i la lletra del rei Pere, d'ACA, *Canc.*, reg. 1419 (924-926). — J. P. E. [18.538

Lluís TUDELA VILLALONGA, *Les dones dels mercaders genovesos i mallorquins a la primera meitat del segle XIV*, dins «Mayurqa. Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts», 28 (2002), 225-239.

Aquest estudi es basa en la documentació notarial de Palma de Mallorca, ACM, dels anys anteriors a la Pesta Negra, però les pàgines inicials descriuen la relació masculisme-feminisme en la Baixa Edat Mitjana en general, i més en concret en la societat genovesa i mallorquina (227-231), tant abans com sobretot després de la Pesta Negra, en què elles no sols seguien fent comandes a mercaders que s'embarcaven, o eren parçoneres de naus, ans encara hagueren d'afagar el timó d'empreses que havien restat sense amo. Hi ha bibliografia (237-239). — J. P. E. [18.539

Antonio CONTRERAS MAS, *Transmisión de conocimientos médicos entre Mallorca y Al Andalus durante la Peste Negra (1348)*, dins «Homenatge Rosselló», I, 323-343,

La Pesta Negra fou ocasió que diversos metges cristians li dediquessin tractats, el primer dels quals fou el d'En Jacme d'Agramont, *Regiment de preservació de pestilència*; metges sarraïns feren el mateix i Ibn Jatima, d'Almeria, conta en el seu que un mercader cristià l'havia informat que un metge mallorquí havia practicada la dissecció d'una bubo o glànola en un difunt de pesta (325-327); Montpeller practicava disseccions anatòmiques des del 1340 (334). Segons el lloctinent de governador de Mallorca, Arnau de Llupià, els metges mallorquins, en línia galènica, recomanaven sagnies i dejuni (328-331); també Jacme d'Agramont considerava la pesta una manifestació de sang corrupta (338). En aquells moments són coneguts a Mallorca els noms d'alguns metges (340-341). — J. P. E. [18.540

Josep-David GARRIDO I VALLS, *La Crònica de Sicília (Chronique de Sicile), traduction catalane médiévale du Chronicon Siculum*, dins «Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits», 55 (2001), 93-106.

L'original llatí és també conegut com *Anònim Palermità o Sicilià* i fou publicat per Ludovico Antonio Muratori en el volum X de les *Rerum Italicarum Scriptores*; la traducció catalana documentada durant el regnat de Pere III el Cerimoniós (93-96) és conservada en quatre manuscrits, la descripció dels quals és objecte de la part central de l'article: B, BC, ms. 987,

posseït i utilitzat per Jerónimo Zurita; Madrid, BN, ms. 2084 [quant al dr. García, esmentat en el foli de guarda i considerat per l'autor com a possible propietari (99), crec que fou el funcionari inquisitorial que hi escriví: «Este libro no está prohibido»]; Roma, BN Vittorio Emanuele II, ms. 1183 (olim 1103), que havia pertangut inicialment a Simon de Merlès, senyor de Merlès, i després a d'altres, el darrer dels quals era una família noble alacantina, que el vengué (99, nota 20, i 100-102); i València, BU, ms. 212 (olim 1577 i 96-6-12), que inclou d'altres texts d'història catalana, i fou donat pel rector Vicent Blasco a la Universitat de València (96-104). La darrera part transcriu els títols dels 128 capítols (104-106). Hi ha quatre reproduccions en les làmines 26-29 del final del fascicle. — J. P. E. [18.541

Alfred BOLUDA PERUCHO, *Els Manuals de Consells municipals de Xàtiva (1376-1380)*, València, Diputació 1999, 304 pp.

Arrasada per l'exèrcit reial del primer Borbó, Felip V, Xàtiva perdé aleshores l'arxiu de l'època foral. D'aquella bretolada se n'han salvat els dos primers volums de la sèrie de *Manuals de consells*, el primer dels quals conservat a Xàtiva, AM, i el següent a València, Casa Professa de la Companyia de Jesús; ambdós són aci transcrits, el primer, dels anys 1378-1379, en les pàgines 33-188, i el segon, dels anys 1379-1380, en les 189-296. La lectura de les successives actes ens assabenta a la menuda dels afers en els quals havia de concentrar l'atenció el consell de la vila, entre els quals hi havia els qui obligaven a despeses fora de les ordinàries, la primera de les quals fou la petició reial d'ajut per a «deliurar aquella [la illa de Sardenya] de mans de traydor jutge d'Orborea (!)» (50, 54-56). Relacionats o no amb l'ajut demanat en les dites lletres reials, segueixen una sèrie de capítols sobre les imposicions del municipi, que alimentaven la caixa de la vila (59-91), com també llistes de creditors reials que havien d'ésser retribuïts amb les quantitats aplegades (93-95 i encara 181-183). Les pàgines finals contenen un *Glossari* de mots tècnics o arcaics (297-304). — J. P. E. [18.542

Daniel GENÍS I MAS, *Les profecies de l'infant Pere d'Aragó (1305-1381). El comtat d'Empúries en l'inici del joaquimisme a Catalunya*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», 35 (2002), 119-140.

L'autor, basat en bibliografia ja publicada, detalla les etapes de la vida d'aquell infant reial, tant el seu període seglar (1305-1358), com el religiós (1358-1381), amb la incidència del problema del Cisma d'Occident i la part rellevant que hi prengué el dit príncep. Les seves profecies són emmarcades en el context històric del segle XIV, amb nombroses citacions de les *Cròniques* de Ramon Muntaner i de Pere III, de Francesc Eiximenis, i sobretot dels texts donats a conèixer al seu dia per Josep M. Pou i Martí; una comissió de teòlegs considerà no demostrat que les dites 'profecies' fossin d'origen diví. — J. de P. [18.543

Gary MACY, *Nicolas Eymeric and the Condemnation of Orthodoxy*, dins *The Devil, Heresy and Witchcraft in the Middle Ages*, edited by Alberto FERRERO, Leiden - Boston - Köln, Brill Publ. 1997, 369-381.

Pàgines només conegudes per referència. — J. P. E.

[18.544

Michael D. BAYLEY, *From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages*, dins «Speculum», 76 (2001), 960-990.

Set d'aquestes pàgines (971-977) són dedicades a Nicolau Eimeric, en concret als seus *Contra demonum invocatores* i *Directorium inquisitorum*, on contempla el tema des del punt de vista de l'heterodoxia, de manera que considera lícites tant la quiromància com l'astrologia, i en canvi

condemna qualsevol forma de màgia pel fet que, segons ell, comportava un reconeixement i culte del dimoni, i és, per tant, d'una banda una heretgia contra la unitat de Déu i de l'altra un culte demoníac. — J. P. E. [18.545]

Sergi GASCÓN URÍS, *Eiximeniana fragmenta recuperata*, dins «Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval», Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá 1997, 671-689.

Presentació i descripció del volum 15-49 de Saragossa, Biblioteca del Cabildo (672-679) i dels fragments (bifoli i foli), de Barcelona, ACA, *Fragments de còdexs manuscrits*, carpeta 8, 216, procedents de la Cartoixa de Montalegre (680-681), amb transcripció dels fragments del *De natura angelica*, IV, 44, i del mateix *Llibre dels àngels*, IV, 13-16, d'Eiximenis, del ms. de Saragossa, i dels fragments de Barcelona, ACA (682-688). Hi ha 'stemma codicum' (689), i notícia d'un fragment del *Primer del crestià* en el manuscrit de Saragossa (679). — J. P. E. [18.546]

David GUIXERAS OLIVET, *Francesc Eiximenis: vida, obra i notícia d'un projecte*, dins «Revista de Girona», núm. 213 (juliol-agost 2002), 38/386-43/391.

Aquestes pàgines ofereixen una visió cronològica dels estudis sobre Eiximenis des de la publicació, en la qual Emili Grahit aplegà les informacions serioses que el 1873 eren a l'abast de la seva mà: després «comtem amb els dits d'una sola mà les aportacions significatives a l'esclariment de la biografia d'Eiximenis» (39/387): hi desfilen Martí de Riquer, el signant d'aquest resum, i Albert G. Hauf; l'autor segueix resumint les dades segures de la vida d'Eiximenis, a les quals van embastades les de la publicació de les successives obres, amb particular atenció a *Lo crestià* (40/388 i 42/390); són documentats dotzenes d'exemplars manuscrits i tretze edicions incunables, que el convertiren en l'autor català més llegit en el pas de l'edat mitjana a la moderna, però, encara que l'autor no fou oblidat, les edicions s'estroncaren; la seva fesomia mental és dibuixada amb dos trets: el de l'atenció a la literatura 'espiritual i profètica' i el de l'estudi de la teologia del seu temps fotografiat en la biblioteca personal. És reproduït l'epitafi de la tomba de Perpinyà, perdut amb el sarcòfag en temps de la Revolució Francesa. — J. P. E. [18.547]

Sadurní MARTÍ, David GUIXERAS, *Apunts sobre la tradició del «Dotzè del Crestià, I»*, dins *Literatura i cultura*, 211-222.

Recordades les vicissituds de la producció del *Crestià* i les de l'edició del *Regiment de prínceps e comunitats*, de Francesc Eiximenis, i recordats també els estudis recents d'ecdòtica sobre el *Dotzè*, l'autor presenta els resultats de la col·lació d'una selecció dels tres-cents cinquanta primers capítols de la primera part del *Dotzè* [i informa que les dades volen orientar els treballs previs a l'edició d'aquesta primera part, actualment realitzats a Girona]. Les conclusions evidencien una 'mobilitat dels arquetipus', que només s'explica admetent que blocs de texts diversos eren repartits entre diferents copistes, els quals tenien actituds també diverses a l'esguard del text que copiaven, i per això en un manuscrit acabat hom hi pot detectar filiacions variables en 'regions' de text que després passen d'un còdex a l'altre. — J. de P. [18.548]

Sergi GASCÓN URÍS, *Un text d'Eiximenis al monestir*, dins «Patrimoni i història local. Jornades d'homenatge a Lluís Esteva i Cruañas», Sant Feliu de Guíxols, Ajuntament 1996, 127-130.

Presentació i descripció del bifoli, que tot fa suposar procedent del monestir de Sant Feliu de Guíxols, ara conservat a Barcelona, Arxiu Reial (ACA), *Fragments de manuscrits*, 420, i trans-

cripció filològica del text (128-130). [Títol a afegir a l'edició crítica del mateix text publicada en aquestes pàgines d'ATCA, XXII (2003), 269-308].- J. P. E. [18.549]

Sadurní MARTÍ, *Les cartes autògrafes de Francesc Eiximenis*, dins «Misc. Prats, II», 235-249.

L'autor estableix una edició diplomàtica de les dues lletres autògrafes d'Eiximenis, conservades a Barcelona, ACA, *Autògrafs*, II-A-8, ambdues adreçades a l'infant i després rei Martí l'Humà. La transcripció diplomàtica amb el corresponent aparat crític ocupa les pàgines 237-244, la normalitzada, les 244-249. Hi ha bibliografia. — J. P. E. [18.550]

Xavier RENEDO I PUIG, *Eiximenis i el bon ús del vi*, dins «Misc. Prats, II», 251-277.

L'autor enceta el tema reproduint dues anècdotes eiximenianes en les quals el vi és relacionat amb l'eloqüència (252-254). Segueixen pàgines que resumeixen el lloc del vi en la societat contemporània d'Eiximenis, en particular el que ocupava en les taules de reis i poderosos, a base d'informacions del mateix Eiximenis (254-258); però la part principal de l'article és dedicada a aplegar les nombroses observacions del framenor sobre les menes contemporànies de vins, sobre les diverses maneres ,nacionals' de tractar i de beure vi (254-258) i les indicacions de com cal que es comporti en el beure un home honorable i responsable (259-268), transcrivint fragments sobretot del *Terç del crestià*, completats amb alguns del *Dotzè del crestià* i amb referències al comportament i a les descripcions contemporànies de l'Occident europeu; Eiximenis sabia valorar allò que el vi representava en una forma de vida, en la qual la socialitat començava d'ésser important (269-272). Hi ha bibliografia (275-277). — J. P. E. [18.551]

David GUIXERAS, *Un fragment del capítol 321 del Dotzè en castellà*, dins «Misc. Prats, II», 279-282.

El ms. 1598 de Barcelona, BC, dels vint-i-dos folis del qual és ací dibuixada la composició (280), afegeix al *Tratado de Armas* i al *Ceremonial de príncipes* de Diego de Valera, el fragment introductori del capítol CCCXXI del *Dotzè del crestià* de Francesc Eiximenis sobre «les batalles qui es fan en camp clos»; és transcrita tant la traducció castellana com el text català, aquest amb anotació crítica (281-282). — J. P. E. [18.552]

Jorge GARCÍA GÓMEZ, *Francesc Eiximenis en la Guerra dels Segadors: Dos pliegos de la colección Bonsoms*, dins «Misc. Prats, II», 421-443.

Les primeres pàgines resumeixen els resultats actuals de la investigació de l'autor sobre l'influx d'Eiximenis en la cultura castellana dels segles XV-XVII, molt superior a la suposada (421-424); immediatament després l'atenció de l'autor es concentra en els capítols del *Llibre dels àngels* del fullotó Bonsoms 6161 de Barcelona, BC, imprès per Gabriel Nogués el 1641, fullotó que fou copiat a mà i es troba en el ms. 503 de la mateixa biblioteca (424-426); assenyalades les dinou diferències entre el text publicat el segle XVII i el conegut fins ara (427-433), després de la bibliografia (434-436) és reproduït en text del fullotó imprès (437-443). — J. P. E. [18.553]

Robert S. LERNER, *La festa di sant'Abramo: millenarismo gioachimita ed ebrei nel medioevo*. Traduzione di Cristina COLOTTO (Opere di Gioacchino da Fiore. Testi e Strumenti, 15), Roma, Viella 2002, 143-152 i 153-158.

Traducció del llibre que conté un capítol dedicat a Francesc Eiximenis, ja conegut dels nostres lectors per la notícia bibliogràfica d'«ATCA», XXII (2003), 947, núm. 17.797; en relació a l'edició anglesa, aquesta té la particularitat de col·locar les notes immediatament després del text de cada capítol i no al final del llibre. — J. P. E. [18.554]

Francesc RELANO, *Mapamundis catalans: una tradició cartogràfica desaparebuda*, dins «Treballs de la Societat Catalana de Geografia», 52 (desembre 2001), 393-409.

«Atenent a la documentació cartogràfica existent, només seria lícit de parlar de ,mapamundi català' (en singular), car un sol exemplar se'ns ha conservat: l'anomenat mapamundi català estense (c. 1450-1460). Ara bé, si es té present l'altre tipus d'informació, en particular el material d'arxiu, hi ha raons suficients per a presumir que van existir altres mapes similars. Aquesta és, si més no, la tesi principal que es defensarà en les pròximes línies» (393). L'autor assenyalava l'ambivalència en l'ús dels termes ,carta' i ,mapamundi' i precisa que el darrer és «una representació del món, generalment circular, on l',orbis terrarum' és envoltat per l'oceà» (394), mentre ,portolà' és «un llibre nàutic amb indicacions de distàncies i direccions entre diferents punts de la costa, així com les indicacions per l'entrada en els ports» (395). Segueixen pàgines dedicades a exposar hipòtesis i estudis sobre si el mapamundi català de la Biblioteca Estense, de Ferrara, és o almenys permet de saber quelcom del prototipus inicial de la sèrie (397-402). El darrer apartat, fetes les constatacions convenients, arriba a la conclusió que, ultra l'esmentat Estense, «l'existència d'un fragment de mapamundi circular conservat a Istanbul [H 1828 (3), Topkapi Sarayı]... fa que es pugui parlar amb tota propietat de mapamundis catalans (en plural)» (408) i que «la representació original [de l'*Atlas català*]... també pertanyia al mateix grup cartogràfic», del qual aixímateix semblen haver format part alguns «mapamundis mencionats en un contracte signat a Barcelona a finals del segle XIV» (409), el que els serví de model i els que són documentats en biblioteques reials. Hi ha dues reproduccions del mapamundi Estense (410). J. P. E. [18.555]

Vicenç M. ROSSELLÓ I VERGER, *Les cartes portolanes medievals, una glòria catalana?*, dins «Treballs de la Societat Catalana de Geografia», núm. 52 (desembre 2001), 411-438.

Les primeres pàgines recorden la bibliografia dedicada als darrers segles a les cartes portolanes, on destaquen dos noms per llur atenció a les catalanes: Joan Andrés. *Dell'origine... d'ogni letteratura*, i J. Rey i E. García Camarero, *La cartografia mallorquina* (412-413). A base de les trenta-dues (o trenta-sis) cartes mallorquines anteriors al 1500, de les cinquanta-quatre d'entre el 1500-1700, i de les cent seixanta-tres procedents de la diàspora (411-412), i d'una àmplia bibliografia (433-438), l'autor repassa els possibles elements característics de llur origen i arriba a la conclusió que «cal abandonar la divisió simplista de cartografia ,nàutica pura' i ,nàuticogeogràfica' com a oposades, i més encara la identificació de la segona modalitat amb un estil mallorquí o català. Els genovesos i venecians juguen moltes vegades a mallorquins i viceversa, no sols en l'aspecte semiòtic, sinó fins i tot en el lingüístic. Tanmateix hi ha un bloc d'obres i autors de llengua catalana relacionats amb la família i el taller de Cresques Abraham... que forneixen una mena d'unitat temàtica o estilística. Aquesta seria l'autèntica i estricta ,escolla mallorquina' (432). Hi ha setze reproduccions. — J. P. E. [18.556]

Vito Tomás GÓMEZ GARCÍA, *Actas de los capítulos provinciales de la provincia dominicana de Aragón, pertenecientes a los años 1376, 1377, 1378 y 1379*, dins «Escritos del Vedat», XXXII (2002), 341-386.

Des del 1990 la dita revista va publicant les actes capitulars del 1301 ençà, constantment resumides en les nostres notícies bibliogràfiques. En les actuals, ultra allò que era normal en

els dits capítols, trobem allò que és propi dels anys inicials i espiritualment difícils del Cisma d'Occident, amb la confirmació de fra Bernat Ermengol com a Ministre Provincial (343; del qual consta que en aquells moments era convalescent: 384). Cada capítol conté la secció, tan important per a aquestes pàgines, de les ,assignationes', que informen del tràfec de mestres i estudiants per a cada un dels convents de la província, de Navarra a Sardenya (347-351; 357-361; 367-372; i 379-383), sense oblidar les destinacions d'estudiants a les universitats de París, Tolosa, Montpeller o Bolònia. De més a més, hi ha notícies d'un interès particular, com l'assignació de fra Vicent Ferrer a l'Estudi de Tolosa de Llenguadoc (351-352) per part del primer capítol de la present tongada, el de Calataiud 1376 (344-355). El segon, de Balaguer 1377 (355-365), indicà quines parts de certes assignatures (llibres Naturals i Logicals) havien d'ésser explicades en les escoles de l'orde (355-356). El terç, d'Osca 1378, ordenà que tots els professors seguissin la ,doctrinam veridicam sancti Thome' (366). Al quart, de Xàtiva 1379, fou intimada la lletra de Pere III, el Cerimoniós, manant que l'autoritat dins l'orde seguís en mans dels qui legítimament la tenien abans del Cisma d'Occident (377-379). Hi ha qualque referència a Antoni Canals (359; cf. 367, 384), a Sanç Porta (360, 381), a Pere d'Arenys (372, 382) i a Joan de Montsó, que el 1379 ja era batxiller en teologia per París (384). — J. P. E. [18.557

F. DOMINGO SELLART, *La malla coronada, tipus inèdit, probablement de Joan I*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 75-77.

Joan I creà el doble coronat i el coronat el 1394, i el 1395 el mig coronat, amb valor de dos diners; també deixà ben explícites, amb lletres del 30 de gener del 1395, la inscripció del mig coronat, que tot fa suposar idèntica amb la peça ací presentada (76), que demostra l'existència real del mig coronat. — J. P. E. [18.558

Elisabeth REINHARDT, Josep-Ignasi SARANYANA, *Joachim von Fiore und sein vermeintlicher Einfluss auf Hispanoamerika im 16. Jahrhundert*, dins «Miscellanea Mediaevalia», 29 (2002 = *Ende und Vollendung. Eschatologische Perspektiven im Mittelalter* herausgegeben von Jan A. AERTSEN und Martin PICKAVÉ), 545-554.

Els autors recorden que segons alguns historiadors Francesc de (!) Eiximenis hauria estat el pont entre els joaquimites i els franciscans de l'Observància (551 i nota 24) i per la seva banda creuen que no es pot excloure la traducció castellana (,spanische') del *Llibre dels àngels* (552). — J. P. E. [18.559

Júlia BUTIÑÀ I JIMÉNEZ, *Ciceró i Ovidi a Lo Somni*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 85-120.

L'autora continua les seves propostes sobre influències d'Agustí i de Francesco Petrarca en els orígens de l'humanisme a Catalunya i, després d'haver concentrada la seva atenció en el *Curial e Güelfa*, ara esbrina la que Agustí pogué exercir damunt Bernat Metge, aportant texts paral·lels dels dos autors (98-116). Un dels punts doctrinals, en els quals l'influx augustinianà damunt Metge seria més clar, es refereix a un dels temes que més preocupaven els intel·lectuals del pas del segle XIV al XV, el de les ,virtuts dels pagans', que Agustí afirma concretaes en la figura de Job, com també acceptava que Déu es podia valdre de ,profetes pagans' per a fer arribar algun missatge. Hi ha bibliografia (117-120). — J. P. E. [18.560

Stefano M. CINGOLANI, *Bernat Metge i els poemes de Lo Somni*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 121-150.

La segona part de *Lo somni* comença i acaba amb el mite d'Orfeu, que en la primera secció d'aquesta segona part és l'interlocutor, en el qual l'autor intenta destacar l'entrellat de fonts, més complex encara d'allò que hom ja sabia, o valorant-ne les implicacions doctrinàries i culturals, també en referència amb la resta del diàleg (123); assenyalats catorze manlleus de poemes llatins (125-127), ressons d'escriptors prestigiosos, que van enraonant sobre les situacions de la vida, com amor o mort, i àdhuc sobre l'infern, i que l'autor identifica en la descripció de l'infern (128), on és constatable un autèntic treball de filigrana (134-135). I així, Cingolani reconstrueix una representació amb més elements pagans que cristians (134-145). Pel camí d'aquesta recerca de noves fonts d'informació, incidint en l'ortodòxia de la societat cristiana, l'autor arriba a descobrir un Bernat Metge, «no un descregut, si més no un escèptic, ciceronianament, i èticament decantat a una posició més clàssica, amb notables filtres petrarquescos, que planerament cristiana» (146). Hi ha bibliografia (149-150). — J. P. E. [18.561

Nuria RAMÓN MARQUÉS, *Los orígenes del taller valenciano de la iluminación de manuscritos: Domingo Crespi*, dins «Archivo de Arte Valenciano», LXXXII (2001 [2002]), 13-21.

Domènec Martí és documentat treballant a València els anys 1383-1438; el 1383, Pere III el Cerimoniós li havia encarregat un *Leccioner* per a la capella reial; el 1397, havia acabada la il·luminació d'un *Psalterium* per a l'església de Quart i l'any sobre dos per a la Seu de València. La Ciutat de València li féu il·luminar una còpia del *Llibre del consolat de Mar*, encara existent a l'AMV, i *Els Furs nous*, treball cobrat el 1438 per la vídua (15); l'autora considera que és d'ell amb certesa la il·lustració de l'*Aureum opus privilegiorum Regni Valentie*, ara d'Alzira, Arxiu Municipal. En canvi, creu que no és de Domènec Crespi el *Liber instrumentorum* de la Seu de València, ans de Domènec Adzuara; tampoc el *Missale*, ms. 116 de la mateixa seu (17-18); el seu estil manifesta «arcaïsmo en la confección de las figuras y en la resolución del espacio» (20). Hi ha bibliografia (21). — J. P. E. [18.562

Supplementum ad Bullarium Franciscanum continens litteras Romanorum Pontificum annorum 1378-1484 pro tribus ordinibus S. P. N. Francisci ulterius obtentas, appendice hierarchica addita. I: 1378-1471, collegit et edidit Caesar CENCI, Grottaferrata, Collegium Sancti Bonaventurae 2002, 744 pp.

«Eiusdem, T. II. 1471-1484, additis *Appendice Hierarchica* et indicibus, collegit et edidit Caesar CENCI, Grottaferrata, Collegium Sancti Bonaventurae, 2003, 745-1480 pp.

Resultat de llargs anys de feina pacient, l'autor [que per aquest treball mereix totes les enhorabones] dona a conèixer en els dos volums d'aquesta obra els dos mil cent vint-i-vuit documents papals fins ara no integrats en el *Bullarium Franciscanum*, descoberts en els registres de butlles i de breus (no en els de súpliques, ni en els de la sèrie *Reg. Aven.*) de l'Archivio Segreto Vaticano. Recauen en el nostre camp els documents papals que ens informen de les decisions següents: la d'encarregar a l'infant fra Pere d'Aragó de delegar ,in regnis Hispaniarum' responsables de l'aplec d'almoines per a la redempció de captius, atorgant als donants indulgència plenària ,in articulo mortis' (74/8/1378); condonant a fra Francesc Taravell, de Mallorca, la pena restant per haver bastonejat el confrare Eimeric de Grava (74/9/1378?); facultant Tamarita, filla de Pere Tamarit, a escollir confessor que l'absolguí ,in articulo mortis' (122/165/1398). Per causa del Cisma d'Occident, en què tota la documentació que recau directament en el nostre camp és en la sèrie *Reg. Aven.* no contemplats en aquesta publicació, passen vint anys sense lletres papals que ens afectin. Ja nomenat Martí V el 1417, immediatament després reprèn la corrua de provisions pontifícies amb l'encàrrec a fra Pèire de Foix de solucionar la situació creada en la nostra província de framenors per la presència de dos priors provincials [respectivament d'obediència a Benet XIII i a Martí V] (239/433/1418); confirmant a la reina Maria, que intercedí a favor d'ells, que els famenors de Daroca tenen dret a predicar lliurement en llur església (262-263/502/1421); salconduïts per a Pere Ferreres, barceloní, frame-

nor captiu de sarraïns, apòstata, casat i emmainadat, facultant-lo a tornar segur amb les seves mullers i fills (295/580-581/1424); nomenament de fr. Pere de Foix, cardenal legat a la corona catalanoaragonesa (300-302/590/425); concedint a Guerau Bou de canviar prometença de peregrinació a Terra Santa per l'almoïna de tres-cents florins a l'Hospital d'En Bou, fundat pel seu pare (323/nota 499); encarregant de solucionar el problema d'una torre de Framenors de Barcelona (330/662/1427); el dominic Bernat ‚Bexados‘ (Boixadors?) és facultat a conferir, sota certes condicions, el magisteri en teologia al framenor Nicolau Gili (329/659/1427); Pere Pere (ça Pera?), de València, és dispensat de peregrinar a Terra Santa a condició que doti una ‚poncella a maridar‘ (329/nota 536); Martí V felicita el cardenal Pere de Foix per la solució donada al grup cismàtic resistent de Peníscola (350/707) el 1429, amb indicació d'altres documents relacionats amb la dita solució, i particular esment de mestre Alfons de Borja [futur Calixt III] (notes 625-629 i 633, i 371, nota 58); Francesc Climent (àlies ça Pera) és nomenat arquebisbe de Saragossa (351/709/1429); concessió a la reina Maria d'entrar, menjar i dormir en qualsevol casa religiosa amb el permís del superior (365-366/743/1431); Eugeni IV demana a Pere de Foix el text dels acords amb Alfons IV Trastàmara (371/755/1432); concedint a Francesc d'Armengou, cartoixà de Porta Coeli, de fer-se franciscà (396/806/1435); reafirmant la jurisdicció del bisbe de Cartagena a Oriola (406/832/1436); facultant el cardenal Pèire de Foix a retenir seixanta florins de la sagristia d'Elna (406/835/1436); concidint a la reina Maria que pugui entrar en casa religiosa acompanyada de tres dames, una de les quals Violant de Montpalau (414/851/1437); encarregant Pèire de Foix de fer les paus entre Alfons IV Trastàmara i Renat d'Anjou per Nàpols (427/877/1439); decidint que el pròxim capítol de framenors se celebri a Pàdua, no a Barcelona (449-450/831/1442); Eugeni IV anul·la la decisió del concili de Basilea erigint la catedral d'Oriola (465/963/1443); faculta Rafael d'Oleza a canviar el vot de peregrinar al Sant Sepulcre pel de contribuir a acabar el convent dels Àngels, forams de Mallorca (497/988/1445); les clarisses de sant Antoni de Barcelona tenen dret a nomenar beneficiats de llur església (514/1054/1447); els ordes mendicants no han de contribuir als 40.000 florins per al rei (519/1065/1448); Violant d'Aragó, filla del duc de Gandia, no ha de rebre la pensió carregada a dues probosties de la Seu de València (523/1081/1448); Elionor de Montcada, de Pedralbes, és dispensada del ‚defectus natalium‘ (533-534/112/1449); el cardenal Pèire de Foix pot recuperar els beneficis que abans posseïa en la corona catalanoaragonesa (535/1105/1450); Jaume de Cardona, bisbe de Vic, és encarregat de decidir si són legals els deutes d'una monja de sant Antoni de Barcelona (543/1123/1450); el valencià Alfons d'Aragó, fill sacríleg del futur Joan II, és dispensat del ‚defectus natalium‘ per a obtenir beneficis a València i a Tortosa (565/1170/1451); Joan de Vallterra pot invertir en béns més segurs els seus fons beneficials a Torres Torres i a València (565/347); a petició de la reina Maria allarga el temps de fer almoïna i de guanyar les indulgències de Santa Clara de València (568/1283/1452); Calixt III encarrega a l'abat de la Real de fer justícia a Agnès de Pax, vídua de Quint, per uns aniversaris (593/1231/2455); afavorint Domènec Riber, trasllada al bisbat d'Urgell dues expectatives de benefici de Sant Pere Puelles i de Pedralbes (621/1304/1457); el papa aprova l'acord entre dos que aspiraven al mateix benefici de Pedralbes (622/1305/1457); concedeix a la reina Maria, malalta, que pugui dormir en cases religioses acompanyada d'un petit nombre de portants (628/1327/1458); Pius II confirma concessions de Calixt III a Roderic de Borja (629/1330/1458); dispensa Lluís de Pacs de ‚defectus natalium‘ a fi que pugui rebre ordes majors (634/1346/1458); clarifica drets a parròquies del bisbat de València (635/1350/1459); concedeix a Pere Guillem Llançol i Joana de Borja, muller, permís d'entrar en cases religioses, masculines o femenines, sense dormir-hi (645/1674/1459); facultat de transformar un oratori en casa de franciscans conventuals a Illa (Elna) (677/1452/1462); reserva de dos benifets a Sant Pere de les Puelles i a Pedralbes (701/1505-1506/1465); confereix la cambreria de la seu de Tortosa a Miquel Calaff (702/1508/1465); Pere Estol, mestre en teologia, és facultat a construir casa de framenors a Ulldecona (717/1560/c. 1468); difunt el bisbe auxiliar de València, Miquel Castault, és substituït per Jaume Peres, (718/1564/1468); concessió d'indulgències als visitants de Sant Antoni de Pàdua, Mallorca (728/1578/1469); confirmació a Ferrer Nicolau de Gualbes d'un benefici a Barcelona o a Pedralbes (797/1773/1476);

confirmació del testament del marit, Joan, a favor de Violant Valentí, vídua (856/1941/1478); decisió sobre el testament de Joan de Tagamanent i Randa (879/2002/1480 [cf. ATCA, XV (1996), 415-426; XVI (1997), 399-404]; confirmació del patronat de Pedralbes damunt Solla-na (València) (887/2025/1480).

Segueix l'*Appendix hierarchica*, on són distribuïdes, per ordre alfabètic de les respectives seus, les decisions que les afecten, en particular els nomenaments de bisbes (935-1172): Ate-nes (971/2278); Barcelona (977/2301); Elna (1039/2529); Girona (1049/2570); Lleida (1058/2610); Mallorca (1074/2695); Tarragona (1144/3003); Tortosa (1030/2499); Urgell (1162/3071); València (1163/3077); i Vic (1167/3100). L'obra es clou amb quatre taules: ‚rerum‘ (1175-1194); ‚locorum‘ (1195-1333); ‚personarum‘ (1335-1478) i el ‚generalis‘ (1479). — J. P. E. [18.563-18.564

Paz LLORET GÓMEZ DE BARREDA, *Contribución al estudio de la institución del vínculo. Don Antonio de Vilaragut y la vinculación de los estados de Olocau*, dins «Saitabi», 50 (2000), 69-92.

L'autora resumeix les notícies sobre la raguèlia Vilaragut durant el segle XIV, i en particular sobre les dues successives mullers d'Antoni de Vilaragut, la segona de les quals, Joana Mercer, era filla de l'almirall Mateu Mercer, l'herència del qual en part fou subhastada i de la qual Vilaragut comprà el senyoriu d'Olocau; d'altra banda, comprà a la corona la jurisdicció criminal d'Alaquàs (79-82). És transcrita d'ARV, *Real Justicia*, reg. 804, la part del darrer testament d'Antoni de Vilaragut, datat el 1398, que establia la compactesa de l'herència i assenyalava la preeminència en la línia successòria: a) en cas de successió masculina directa; b) en cas de successió masculina indirecta a través de filles; i c) en cas de manca absoluta de successió ni directa ni indirecta, en què tots els béns anaven a la fundació d'un hospital (87-92). — J. P. E. [18.565

Joan REQUESENS I PIQUER, *La Glossa al Cant de la Sibil·la d'Antoni Canals*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 219-256.

Aquestes pàgines comencen recordant allò que, des de darrerries del segle XIX, els autors han dit d'aquella composició, i en particular de la possible autoria de fra Antoni Canals (219-221); segueix el text del manuscrit de Girona, ACG, 69, copiat per Pere Miquel Carbonell amb explícita atribució a fra Canals (221-225), i el suara conegut de Montserrat, Biblioteca, ms. 840, de mitjan segle XVI (226-231). L'anàlisi dels nou mots «aliens a la resta de l'obra d'Antoni Canals» (233) duu a la conclusió que no decideixen el problema de l'autoria (238). Tot seguit l'autor reproduïx el *Cant de la Sibil·la*, també copiat per P. M. Carbonell en el mateix manuscrit ara gironí (239-240) i estableix una comparació de la temàtica desgranada diversament en cada un dels tres texts (242-250), que, segons l'autor, acostària la *Glossa* a Antoni Canals (250-251). Hi ha taula de mots (252-256). — J. P. E. [18.566

Manuel Vicente FERRER ROMAGUERA, *Giner Rabaça, ‚lo fill‘, caballero y jurista. Biografía y edición de su tratado Ad forum ‚Totes aquelles persones‘. Rúbrica De Testamentis, interpretatio*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 91-182.

Aquell personatge constituïa la tercera anella d'una cadena de juristes, que omplen els anys del segle XIV, ascendint fins a la noblesa per serveis prestats a Pere III el Cerimoniós en moments difícils (92-93). Resumida la biografia de ‚lo fill‘, amb particular atenció al seu capteniment estrany com a compromissari de Casp pel Regne de València (94-98), ens són presentats els seus escrits, les *Note super Foris Valentie*, uns *Commentariorum super Foris Valentie*, i títols menors (99-100). El text ací estudiat i editat, és en el manuscrit atribuït a un ‚miles‘, que en la raguèlia només fou ‚lo fill‘ (101-102), el qual no s'hi hauria limitat a glossar un text

legal, ans s'hauria avançat fins a interpretar-lo, seguint un esquema metodològic formulat per Bartolo [di Sassoferrato?] i recolzant-se en nombre de grans mestres (103-107), bo i aplicant-lo als diversos extrems tocats per aquell *Fur* publicat per les corts valencianes del 1358 (107-118). El text, conservat a l'AMV, *Fons Serrano Morales*, 6398, és ací d'alguna manera transcrit i completat amb aparat de fonts (121-181). — J. P. E. [18.567]

Josep ALANYÀ i ROIG, *Procés inquisitorial contra el Castellà d'Emposta, fra Pedro Ruiz de Moros, a la Cúria Pontifícia del papa Benet XIII (1414-1418)*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 199-292.

El procés estudiat en aquestes pàgines es troba a l'ACA, *Canc., Processos en volum*, 47, constituït per vuit plecs ací descrits (202-204) i reordenats en quatre unitats per l'arxiver Jaume Riera i Sans (204-206); en les pàgines següents, l'autor treu l'entrellat i alhora resumeix tot l'afèr, que s'allargassà entre el 1396 i el 1418, on, partint d'influències reials i de l'actuació de Benet XIII, contrària al dret però favorable a Ruiz de Moros en la provisió de la castellania d'Emposta, en arribar l'Interregne i els darrers anys del Cisma d'Occident, l'actitud i activitat prouregellenca de de Moros el féu enemistar amb el papa i amb el nou rei i el procés no es féu esperar (206-223); aquest s'havia de centrar a rebre informació sobre trenta-nou o quaranta punts o 'articles', resumits ací i transcrits (224-231); paral·lelament, els cardenals encarregats del procés per Benet XIII volgueren més informació sobre disset altres articles (238-241). S'han conservat les declaracions de seixanta-vuit testimonis, amb una immensa quantitat de dades concretes sobre nombre de detalls de la realitat quotidiana en tota la Ribera d'Ebre (232-238 i 241-276); d'entre aquestes dades hi ha dues notícies sobre llibres existents en el Castell de Miravet, tretze dels quals hauria rebut Martí l'Humà (267, nota 67); i una quantitat imprecisa, que alguns fan pujar a vuitanta o noranta, hauria anat en préstec ('accomodavit') sota penyora d'una campaneta d'or, a Pere d'Urgell, pare de Jaume, 'el Dissortat' (262, nota 64, i 263-264; cf. 201); hi ha bibliografia (277-278) i en apèndix sis altres documents, també d'ACA, *Canc., reg.* (279-292). — J. P. E. [18.568]

Daniel DURAN i DUELT, *Les represàlies de Benet XIII sobre l'Orde de l'Hospital a la Corona d'Aragó (1409). La intervenció del grec Nicolau Satiron i la projecció internacional del Cisma*, dins «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols», XX (2002), 95-120.

El 'concili' de Pisa del 1409 i el seu nou papa, Alexandre V, reconeguts per les autoritats de l'Orde de l'Hospital, desfermà la resposta de Benet XIII, que procurà que els hospitalers de les corones catalanoaragonesa i castellana es distanciessin jurídicament i econòmicament de l'orde i que, per tant, no arribessin diners d'aquí a la casa central hospitalera, a Rodes, ans entressin en la Cambra Apostòlica (99-102). Dins les gestions per a recuperar per a l'orde una elevada quantitat de florins, compareix en la documentació relativa (AHPN, *Francesc Bernat*: 109-120), un membre de la cort imperial de Constantinoble, Nicolau Satiron, sense que sigui possible de conèixer el resultat de les seves gestions (104-106). — J. P. E. [18.569]

John LUCAS, *Panorama de tècniques astrològiques a la Catalunya del XV i XVI*, dins «VI Trobada», 375-380.

L'objectiu d'aquestes pàgines es «l'exploració del panorama de les ciències ocultes en llengua catalana entre els segles XV i XVI i l'avaluació dels estudis recents» (375), en concret sobre l'astrologia judicial, l'astronumerologia, i l'astrologia màgica (376). L'astronomia catalana del temps del Cerimoniós «és de les millors del món occidental» (377), personificada en el *Tractat d'astrologia* de Bartomeu de Tresbéns (378); a darreries del segle XV, Jeroni Torrella propugnava en el *De ymaginibus astrologicis* l'astrologia talismànica en línia amb Marsilio Ficino; el *Luna-*

ri de Bernat de Granollachs i la seva incorporació en el *Reportorio de los tiempos* d'Andrés de Li, o el *Tencar* i el *Tractat de prenosticació de la vida natural dels hòmens*, són texts ja publicats, que s'emmarquen dins producció encara inèdita. Hi ha bibliografia (379-380). — J. P. E. [18.570]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Notícies de llibres als documents de Cervera (segles XIV i XV)*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 681-724.

L'autor ha aplegat en les sèries diverses (*Fons Dalmases*, *Fons General*, *Fons Municipal* i *Fons Notarial*) de l'AHC de Cervera cinquanta-cinc anotacions relatives a llibres, esgraonades entre el 1359 i el 1500; encara que els títols, ultra els elementals de devoció o d'esbarjo, corresponen normalment als volums necessaris a les esglésies, copiats d'exemplars de la Seu de Vic, no manquen els propis dels juristes, més encara hi havia autèntiques biblioteques particulars tant d'aquests (697, núm. 23, de Pere de Vilanova; 706, núm. 54, de Jaume Sarri, prevere) com de professionals de la salut (710, núm. 38, de Nicolau de Sant Amanç, cirurgià). Hi ha llista d'incipits (724-725). — J. P. E. [18.571]

Suzanne THIOLIER-MÉJEAN, *Une recette alchimique catalane extraite du ms. 395 de Corpus Christi College (Cambridge): prolégomènes à une édition critique*, extret de «La France Latine», núm. 120 (1995), 40 pp.

El volum manuscrit 395 de Cambridge, Corpus Christi College, de procedència, sembla, rossellonesa i copiat per un llenguadocià, conté texts de tema alquímic, alguns en català (10-12), entre els quals la *Taula en pla de les significacions de les lletres del arbre e de les figures posades en aquesta art transmutatòria*; pertanyen a aquesta *Art transmutatòria* les dues receptes pràctiques transcrites en les pàgines 25-30, analitzades per l'autora sota l'aspecte filològic i gramatical (13-20) i sota el del vocabulari alquímic (20-24). El text hauria estat escrit a darreries del segle XIV i copiat a començament del XV. La darrera pàgina en reproduïx una de manuscrita. — J. P. E. [18.572]

Joan-Francesc AINAUD I ESCUDERO, *Dos portapaus de cap al 1400: el de Pere d'Urgell i el de Violant de Bar*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 2 (1994), 127-143.

Resumides les semblances de tots dos personatges, comte d'Urgell el primer, reina muller de Joan I la segona, ambdós portapaus i les joies que els completaven són ací descrits amb texts del *Lapidari* (sobre balaix i safir, 131) o del *Bestiari* medievals (sobre sirenes i paons, 133-134); quant a la reina, és publicada al final una lletra seva al mercader Francesc de la Via, que conté llista de joies que ella li havia empenyorat, entre les quals hi ha «una taula d'aur en què ha una imatge d'aur de santa Caterina...» (142), que podria ésser la que ara es troba en el «Metropolitan Museum of Art» de Nova York, ací fotografiada (139). — J. P. E. [18.573]

Mathilde BENOUSAN, *El cavaller i l'alca vota (Le chevalier et l'entremetteuse): un couple diabolique*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 175-189.

Presentació i resum del procés incoat a Antoni Albertí el 1410, publicat per Jaume Riera i Sans el 1973, la peça inicial del qual és traduïda al francès (181-183); també és resumida la reelaboració novel·lesca publicada per Jordi Tiñena el 1996. — J. P. E. [18.574]

Antonio PÉREZ MARTÍN, *Dictamen de Arias de Balboa sobre la sucesión de Martín I el Humano († 1409)*, dins *Zur Geschichte des Familien- und Erbrechts. Politische Implikationen und Perspekti-*

ven herausgegeben von H. MOHNHAUPT (Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 32), Frankfurt am Main 1997, 37-70.

Antonio PÉREZ MARTÍN, *Génesis de las Compilaciones del Derecho Catalán*, dins *Life, Law and Letters*, 685-708.

El primer títol, resumeix el contenciós successori creat després de la defunció de Martí l'Humà, presenta el jurista Arias de Balboa i n'edita el text relatiu a la successió a Martí l'Humà, o Compromís de Casp.

L'autor presenta les pàgines del segon article com a primer fruit de la catalogació dels manuscrits de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. Canviada la dinastia, calgué aclarir la llei constitucional de Catalunya, cosa que la cort dels anys 1412-1413 encarregà oficialment a una comissió, que preparà dues compilacions de lleis bàsiques, la *Compilatio officialis*, formada pels textos legals en llur integritat, i la *Compilatio summarialis*, que els resumia, ambdues en llatí i traducció catalana, cada exemplar de les quals havia d'ésser doble, un destinat a la casa reial i l'altre a la Generalitat de Catalunya. Del darrer hi ha tres manuscrits llatins (Seu d'Urgell, 2105; Escorial E.II.13; i Sevilla, Colombina 5-5-31), i set de catalans: ACA, *Generalitat. Còdex* 1, i *Ripoll* 102; Escorial, Z-2-11, 12 i 13; i Vic, Museu Episcopal, 158 i 159. De l'*Officialis*, l'autor en coneix els sis exemplars llatins d'ACA, *Casa Reial*, 10, i *Generalitat*, 2; Seu d'Urgell, 2101; Escorial Z-1-3 i Z-II-10; i Càller, AM, s. n.; i quatre de la versió catalana, ACA, *Generalitat*, 3; Tortosa, AM, *Còdex B*; Madrid, BN, 10.185; i Barcelona, ACatedral, *Còdex* 78. Hi ha, encara, una llarga rècula de trenta-tres aplecs cronològics, que cada institució procurava de tenir al dia amb les noves constitucions, però llur configuració era privada (703-707). N'hi ha tres edicions oficials, del 1495, del 1588-1589 i del 1704 (707-708). — J. P. E.

[18.575-18.576]

Francesco BRUNI, *Tra Catalogna e Italia; intorno alla predicazione nella prima metà del XV secolo*, dins «Misc. Prats, II», 283-308.

En arribar a Catalunya, l'ambaixador de Venècia davant Ferran II Trastàmara, Francesco Guicciardini, s'estranyà de la impunitat amb la qual els senyors podien provocar bandositats amb tot el seguici de crims. Un segle abans, entorn el 1410, sant Vicent Ferrer havia obtingut que els caps de les bandositats vigatanes signessin una treva de cent anys, però el 1427 el consell de Vic demanava a fra Mateu [Guimerà] d'Agrigento que hi anés a pacificar les bandositats renades; a Itàlia, la predicació pacificadora era obra de fra Bernardino da Siena (284-286). El cos de l'article aplega detalls sobre extrems diversos tant de la persona del predicador (un dels quals era Vicenç Ferrer, un altre Mateu [Guimerà] d'Agrigento), com de la seva predicació i de les circumstàncies que l'acompanyaven: de la impressió feta damunt gent senzilla, però també sobre els poderosos, allunyament dels centres de poder (286-290), paraula catalana i gest en la predicació (290-295); Vicent Ferrer predicà en la zona romànica, però no en saltà els límits), marc públic i percepcions dels sentits en la predicació, companyia (295-303), estructura corporal i tenor de vida (304-307). La base de les notícies i informacions són els texts publicats per M. D. Fages, Siegmund Brettler, però són pràcticament desconegudes les aportacions de la segona meitat del segle XX. — J. P. E.

[18.577]

Sebastián FUSTER PERELLÓ, *El fin del mundo y el anticristo. Pensamiento de san Vicente Ferrer*, dins «Escritos del Vedat», XXXII (2002), 125-177.

L'autor repassa el tema en les successives obres de mestre Vicent, començant pel *De moderatio Ecclesiae schismate*, on troba referències o paràgrafs en els quals l'atenció de l'autor no dona senyals de particular implicació en el tema (126-128); el *Tractatus de vita spirituali* manté idèntica tesitura (128), que comença de canviar en emprendre la itinerància apostòlica el 1399 (129). El 1404 els quatre sermons predicats entorn Fribourg, dedicats al tema, proclamen i raonen que l'anticrist vindrà 'rost'(129-130); la predicació per Castella i sobretot la *Epistola ad*

Benedictum XIII de fine mundi representen el punt culminant del tema, que els darrers anys és vist confirmat per un Cisma que ja dura més de trenta anys (130-134). *L'Epistola* és objecte d'un 'extenso resumen', que remarca les conclusions a les quals mestre Vicent arriba, i a les quals se suma la de l'autor; la lletra no és sols escrita amb la lògica del teòleg, sinó també amb la passió del carismàtic (135-142). Segueix una secció, on trobem les dificultats que presenta l'encaix del teòleg lògic que, sense negar-les, desconfia de les visions, amb el carismàtic apassionat, que basa la seva missió en una de personal: «El problema podría aparecer... si, por creerse 'legado de Cristo', desautorizara al papa y le negara la obediencia. Pero no fue así» (146) i sotmet a ulterior anàlisi els sermons *Vos estis sal terrae*, amb la visió dels sants Domènec i Francesc, i les tres llances (148-153), i *Ecce positus est hic...* (154-162), que seria «una pieza pseudo-vicentina» (162), entre d'altres raons perquè s'hi troba la referència a l'anticrist mixt' (162-168). L'autor clou aquestes pàgines acumulant referències de mestre Vicent a la figura de l'anticrist, que, no essent dites sempre en sentit literal, poden semblar incoherents, com és la que ja tenia vuit o nou anys, però encara vindrà; és home però ahora dimoni (168-177). — J. P. E. [18.578

Jussi HANSKA, *Reconstructing the Mental Calendar of Medieval Preaching: A Method and Its Limits - An Analysis of Sunday Sermons*, dins *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages* (A New History of the Sermon, 3), Leiden, Brill 2002, 293-314.

Una de les obres analitzades en aquest estudi és la col·lecció de sermons de sant Vicent Ferrer inclosos en la *Pars aestivalis*, Nürenberg 1492, segon volum de les edicions incunables del pretès sermonari complet en tres. — J. P. E. [18.579

Albert TOLDRÀ, *Sant Vicent contra el pintor gòtic. Sobre el 'triangle' en l'expressió medieval*, dins «Afers. Fulls de recerca i pensament», núm. 41 (2002), 37-53.

El triangle és el format pels tres vehicles de l'expressió del pensament medieval: l'escrit (tractats), l'oral (sermons) i el visual (obres d'art, processons...), amb la conseqüència que el menestral que treballa en la formulació visual ocupa el lloc ínfim dels tres (40). El cos de l'article repassa de forma comparativa la descripció verbal vicentina d'una banda, i la figuració artística de l'altra, en el tema dels novíssims: resurrecció de cossos com a part de la mare terra, conducció dels resuscitats davant el Jutge, acte de sentenciar, destí final, tant si la comparació té sentit de coincidència com de diferenciació entre el predicador i l'artista (43-48); l'autor aprofita l'avinentesa per a recordar d'altres descripcions incloses per mestre Vicent en els seus sermons (48-51). Hi ha bibliografia (53-55). — J. P. E. [18.580

Josep PERARNAU I ESPELT, *La lletra de Felip de Malla informant el rei Alfons del terratrèmol de la Candellera, 1428*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 665-670.

En la seva qualitat de Diputat Eclesiàstic de la Generalitat de Catalunya, i, doncs, d'autoritat política suprema de Catalunya, mestre Felip de Malla, informà per lletra al rei Alfons IV Trastámara d'aquell terratrèmol i dels seus estralls, alhora que, gens segur que el rei se n'interessaria, encarregava l'ambaixador de la Generalitat davant el rei, de fer els possibles a fi que el rei almenys llegís la dita informació i assumís les seves responsabilitats de rei, i de rei cristià, en l'administració de justícia. Les lletres tant al rei com a l'ambaixador s'han conservat a Barcleona, ACA, *Generalitat, Lletres trameses*, 642, d'on són transcrits els texts (667-670), acompanyats d'un breu comentari sobre la finalitat política subjacent a la narració. — J. P. E.

[18.581

Giuseppe SANSONE, *Traduzione medievale e traduzione moderna: la 'Commedia' di Febrer (1429) e di Sagarra (1941)*, dins «La Parola del Testo. Semestrade di Filologia e Letteratura Italiana e Comparata dal Medioevo al Rinascimento», V (2001), 291-304.

L'autor compara cinc fragments de la *Commedia* de Dante Alighieri amb llur traducció d'Andreu Febrer (i de Josep M. de Sagarra [però aquesta recau fora el nostre camp]); arriba a la conclusió que en el cas de Febrer els dits cinc fragments demostren «una forte voluntà di adesione all'espressione dantesca, praticando una fedeltà che è, dati i tempi, massima ed eccezionale» (303). — J. P. E. [18.582]

Thomas A. WEITZ, *Der Tractat des Antonio Rosselli «De Conciliis ac Synodis Generalibus»*. *Historisch Kanonische Darstellung und Bewertung* (Konziliengeschichte. B: Untersuchungen), Paderborn, F. Schöning 2002, XLI i 463 pp.

Quatre d'aquestes pàgines (395-398) toquen el complicat tema de l'atribució de textos al cardenal Joan de Casanova, o a Julià Tallada o a Raphael de Pornaxio; l'autor creu que Julià Tallada és l'autor de la tercera part del tractat sobre la ‚potestas' conciliar, conservat a la BAV, Vat. lat., 4129, ff. 74v-85v, la primera part del qual, o potser les dues primeres, serien de Raphael de Pornaxio; les pàgines 389-395 exposen el problema des del punt de vista del darrer. — J. P. E. [18.583]

J. Antoni IGLESIAS I FONSECA, *De librerías desaparecidas y códices supervivientes: los de la biblioteca de Bernat d'Esplugues († 1433), notario del Consell de la Ciutat de Barcelona*, dins «Estudis i Documents dels Arxius de Protocols», XX (2002), 121-164.

Tres anotacions de *Biblies* catalanes de la primera meitat del segle XV són mostra de les diferències en la informació sobre manuscrits en els inventaris ‚post mortem' (123-124), tema que condueix l'autor a fixar-se en quatre dels dos-cents volums de la biblioteca de Bernat d'Esplugues, on figura l'actual ms. de l'AHCB, L-35, en poder de d'Esplugues potser per a treure'n còpia, potser per penyora d'algun préstec (129-140); en l'actual ms. de Barcelona, BU, 591, que arribà a Santa Maria de Jesús i d'ací a la BU, a través de Pere Miquel Carbonell (141-151); i en els volums d'El Escorial, T.II.14 (152-155) i S.II.26 (156-164). — J. P. E. [18.584]

Ramon PLANES I ALBETS, *El testament del mercader Joan de Llobera (Barcelona 1437)*, dins «Oppidum. Revista Cultural del Solsonès», 2 (2002), 23-44.

Encara que desplaçats a Barcelona, alguns dels principals mercaders de la primera meitat del segle XV eren solsonins; l'autor resumeix la trajectòria biogràfica d'En Joan de Llobera (30) i el testament, a través del qual hom es pot fer càrrec de la diversitat d'obres assistencials i de culte actuants a Solsona en aquell moment (31-35). El text, conservat a Barcelona, AHPB, *Bernat Pi. Testaments*, és ací transcrit (35-44). — J. P. E. [18.585]

Salvatore TRAMONTANA, *La politica spettacolo in Sicilia, a Napoli e a Barcellona*, dins «Archivio Storico Siciliano», serie IV, XIX (1993 [1997] = *Tra due sponde: Europa e America Ispanica dalla scoperta alla conquista*), 104-114.

Aquestes pàgines subratllen la política dels reis de la Casa de Barcelona, ja des de les *Ordinacions de casa i cort* de Pere III, el Cerimoniós: la d'aprofitar les festes a fi de manifestar als súbdits un capteniment ple de satisfacció i de gràcia perquè el tron en resulti enfortit. El gran moment de tals manifestacions hauria estat el de l'entrada triomfal d'Alfons IV Trastàmara a la ciutat de Nàpols el 22 de febrer del 1443, ací descrita, la finalitat dinàstica de la qual hauria estat la de presentar per successor el príncep Carles de Viana, ja que en ell convergien els

drets també de la seva mare, l'antiga reina de Trinàcria, Blanca de Navarra (107). El luxe en el vestir ja s'hauria manifestat en Jaume II i no cal dir en Alfons IV, tant per a ell mateix com per a la muller, la reina Maria (tan lloada per Jerónimo Zurita), i per a Lucrezia d'Alagno. — J. P. E. [18.586]

Manuel CRUSAFONT I SABATER, *La moneda albanesa d'Alfons el Magnànim*, dins «Acta numismàtica», 32 (2002), 91-99.

Després de la caiguda de Constantinoble, la política oriental d'Alfons IV Trastámara s'orientà a «sostenir les petites nacions que maldaven per sobreviure davant l'onada turca: grecs, serbis, albanesos» (91), tal com han anat reconeixent els historiadors recents (92). Una mostra és la política seguida amb Jordi Castriot, 'Skanderberg', col·locat sota sobirania d'Alfons i ajudat militarment i econòmicament: era política formulada en unes instruccions per a l'ambaixador Ramon d'Ortafà, entre les quals hi havia el permís de batre moneda, d'ACA, *Canc.*, reg. 2799 (93-94). De les dites monedes en són coneguts exemplars raríssims, ací descrits i amb transcripció de les llegendes (94-98). — J. P. E. [18.587]

Maria D. CABANES PECOURT, *L'obra d'Ausiàs Marc en la biblioteca universitària de Saragossa*, dins «Revista de Filologia Valenciana», 4 (1997), 17-39.

Maria D. CABANES PECOURT, *Els poemes d'Ausiàs Marc en el cançoner de Saragossa*, València, Corts Valencianes 1997.

El manuscrit 219 de la biblioteca universitària de Saragossa, ací analitzat amb detall en l'article, transmet el text de setanta-nou poemes d'Ausiàs Marc en còpia pròxima a l'original. El dit text és reproduït en el llibre i estudiat en la seva introducció. — J. P. E. [18.588-18.589]

Jaume TURRÓ, *El patró que sorgia en platja i l'enarratio auctororum*, dins «Misc. Prats, II», 353-364.

Les dues primeres estrofes del segon cant d'Ausiàs Marc, ací reproduïdes (353), presentarien alguna anomalia en l'ús de la llengua o en els conceptes. L'autor defensa que el 'sortir' del vers 10 ha d'ésser llegit 'sorgir', documentat en sentit mariner des de Bernat Desclot a *Tirant* (155-156), i ben present en la tradició llatina, uns versos de la qual, en concret de la *Tebaida* d'Estaci, podrien trobar-se darrere els d'Ausiàs (358), i d'altres darrere les altres comparacions d'aquelles dues estrofes (360-361). Hi ha bibliografia (363-364). [La meua lectura de la primera estrofa m'ha fet veure que Marc juga amb dues situacions contraposades del patró de barca: la del refiat en el bon temps que deixa la barca a la platja; i la de l'esverat pel fortunal que se li tira damunt i ha de córrer a fer sortir la barca de la platja i arrecegar-la en port segur; el 'sortir', per tant, és sortir; per contra, el 'sorgir' reflecteix la impressió de qui des de la riba veu de lluny arribar una nau o un estol, que va 'sorgint' de la mar i acostant-se a terra, sentit que m'ha semblat expressat en més d'un dels texts que inclouen el dit verb, però que no és el 'sortir' provocat per una maltempada]. — J. P. E. [18.590]

Valentí FÀBREGA I ESCATLLAR, *Quan l'amor esdevé ,bàbit vell': lectura del poema 121 del cançoner ausiasmarquià*, dins «Revista de l'Alguer. Anuari Acadèmic de cultura catalana», X (1999), 181-197.

El dit cant conté anàlisis introspectives d'abast líric, veïnes de digressions doctrinals abstruses, com la de l'estrofa tercera (187); és un poema per al rei Alfons Trastámara, insistint en la petició que el rei li regali un falcó, ja que, altrament, tornaria al vici de 'dones amar'; aques-

ta situació és aprofitada per recordar els començaments i la força del mal hàbit i les conseqüents dificultats de conversió. Ja de bell antuvi reconeix «la gran error, en què ma pensa fon», enganyant-se per l'atracció del ,mal hàbit antic' i la suposició que era fàcil d'eixir-ne; el seu pes damunt la voluntat, enfortit per les males inclinacions, és explicat d'acord amb la doctrina aristotèlicotomista; per això és tan difícil de desfer-se'n, i convertir-se comporta una vivència dolorosa. El cant 121 toca una tecla diversa de les exposades en el cicle ,Amor, amor' (194). — J. P. E. [18.591]

Ismael ROCA MELIÀ, *El Ausiàs March latino de V. Mariner editado por M. A. Coronel Ramos*, dins «Fortunatae. Revista Canaria de filología, cultura y humanidades clásicas», 12 (2001), 219-226.

Recensió, realment crítica, del llibre de Marco A. Coronel, *Ausiàs March llatí de l'humanista Vicent Mariner*, València, Edicions Alfons el Magnànim 1997 [cf. ATCA, XVII (1998), 660], que assenyalava els defectes detectats pel crític en les successives seccions del llibre, i sintetitza la valoració del mateix amb la frase: «... el trabajo realizado por M. A. Coronel, si bien con defectos y errores, algunos importantes, tiene un cierto valor...» (226). — J. P. E. [18.592]

Mª Carmen GÓMEZ MUNTANÉ, *Puntos de encuentro musicales a las orillas del Mediterráneo: Nápoles y Valencia (ca. 1450-1550)*, dins «Saitabi», 50 (2000), 139-149.

Text d'una lliçó, que pressuposa audició de peces de música, tal com diuen les frases ,oïremos a continuació' o ,oïgamos un fragmento' (142-143 i 147). Partint d'una anècdota protagonitzada per Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, ja cap a mitjan segle XVI, i contada per Lluís Millà en *El Cortesano*, l'autora exposa la intercomunicació musical entre les dues costes començant pels cantors de la capella reial d'Alfons IV Trastámara; hi ha notícies de composicions i dels respectius manuscrits, com de les quatre de Pere Oriola, de Montecassino, ms. 871, i de la seva ,barzellerita' per a Lucrezia d'Alagno; o de text musicat, com el de Pere Torroella, ,Yerra con poco saber' (144-145). Les darreres pàgines tornen al temps del duc de Calàbria, amb informacions donades per Lluís Millà, ara en *El maestro* o per Joan de Timoneda en *El sobre-mesa o alivio de caminantes* (147-148). — J. P. E. [18.593]

Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO, *Artistas viajeros entre Valencia e Italia, 1450-1550*, dins «Saitabi», 50 (2000), 151-170.

Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO, *La cantería valenciana en la primera mitad del XV: el maestro Antoni Dalmau y sus vinculaciones con el área mediterránea*, dins «Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte», IX-X (1997-1998), 91-105.

L'autora avisa que es fixarà especialment en els punts encara no aclarits, com, en la primera part, dedicada a escultors i mestres d'obra. el de si el ,Julia florentí' documentat a València els anys 1418-1424, pot ésser la mateixa persona del Julià Nofre, florentí, documentat a Barcelona els anys 1431-1435 (152-153); segueixen notícies sobre obres d'arquitectes que fan la llançadora entre València i Nàpols en temps d'Alfons IV Trastámara, tretes de l'ARV, *Batllia i Mestre racional* (154-156); en canvi, els viatges d'obrers de vila a Itàlia durant la primera meitat del segle XVI són coneguts per l'AMV, *Sotsobreria de Murs e Valls i Llotja nova* (159-161); la segona part, més pendent de documents ja publicats, és dedicada a pintors, on trobem l'interrogant de si s'ha de revisar tota l'obra atribuïda a Jacomart, dins la qual entrava el retaule de la capella de Santa Anna de Xàtiva, ara atribuït documentalment (Roma, AS) a Pere Reixac (165-166).

El segon títol incideix en la part que correspon a Julià Florentí o a Antoni Dalmau en la portalada del rector de la Seu de València. — J. P. E. [18.594-18.595]

Miguel NAVARRO SORNÍ, *Calixto III, el papa de la cruzada*, dins *Estudios Borja*, 11-32.

L'autor resumeix la posició de Calixt III davant l'amenaça turca, en particular després de la caiguda de Constantinoble, amb el cèlebre vot de consagrar-hi el seu pontificat; el pensament d'aquell papa entorn la croada; i la participació de naus de la corona catalanoaragonesa en el primer estol enviat contra el turc. El vot del nou papa tingué enorme repercussió, que a València esdevingué antimusulmana (17-20); el pla de Calixt era ajudar els cristians atacats i recuar Constantinoble, però, en no voler concedir el delme als reis, es trobà sol i hagué d'emprendre les accions navals amb estols directament pagats amb diner de l'Església, sota el comandament d'Antoni Olzina o de l'arquebisbe de Tarragona, Pere d'Urrea, amb els quals col·laboraren nombrosos espontanis. — J. P. E. [18.596]

Germà COLÓN, *La llengua a València en l'època del primer Borja*, dins «Randa», 49 (2002), 38-49.

Anàlisi de les particularitats gramaticals detectades en les lletres de la Ciutat de València a Alfons de Borja-Calixt III, suara publicades per Agustín Rubio Vela [cf. ATCA, XXI (2002), 796-799]; un cop presentades les grafies de mots corresponents a les diverses parts de l'oració, l'autor ens dóna l'albíxera dels cultismes emprats a mitjan segle XV pels escriptors de la Ciutat de València (45-47) i la de les solucions donades en aquelles lletres a la grafia de mots ara discutida a València (49). — J. P. E. [18.597]

Anton M. ESPADALER, *El Tirant com a comèdia. Els amors de Felip i Ricomana*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 39-58.

En la primera part del 'romanç', tant Tirant (c. 28) com Diafebus (c. 57) entren en la narració sense que Martorell aporti «cap minúcia que ajudi a situar els personatges en les seves circumstàncies» (43); en la segona, en canvi, compareixen dos altres personatges (Felip, fill del rei de França, i Ricomana, filla del de Sicília), «que vénen definits per allò que els posa en relació» (44), no pas per allò que són, cosa que els col·loca en perspectiva humorística de tradició llatina, renovada pels humanistes contemporanis (45); per això, l'autor vol «remarcar com Martorell havia après que els esquemes i els recursos de la comèdia eren extremament útils per a bastir una obra narrativa» (47), i qui diu comèdia pot dir una rondalla, de la qual Ricomana és protagonista (50), els moments més significatius de la qual són indicats a continuació (51-57), amb un final que capgira totes les expectatives (57). Hi ha bibliografia (57-58). — J. P. E. [18.598]

Rafael ALEMANY, *La diversitat polifònica del discurs amorós en el Tirant lo Blanc*, dins «Misc. Prats, II», 393-408.

En el *Tirant* conviuen dues concepcions de l'amor: el cortès (relació de Tirant i Carmesina) i l'eròtic (Diafebus-Estefania i Hipòlit-Emperadriu), «que Martorell combina amb habilitat»; en els successius capítols són fàcils de resseguir «els quatre estadis pels quals tot enamorat cortès havia de passar» (393-398), com també un possible influx de Francesc Eiximenis (400). En la part contrària, Plaerdemavida i Estefania pledegen a favor de «la pura satisfacció dels desigs sexuals» (403-405), en la línia dels 'fabliaux' (405-406). Hi ha bibliografia (407-408). — J. P. E. [18.599]

Alberto VARVARO, *El Tirant lo Blanch en la narrativa europea del segle XV*, dins «Estudis Romànics», XXIV (2002), 149-167.

Aquestes pàgines se centren en la singularitat del *Tirant* dins la producció narrativa del segle XV, en el marc de la novel·la europea de l'època. Comparant-la sobretot amb novel·les franceses, l'autor assenyala els trets comuns d'ambientació en geografies reals, com és ara les aventures a l'Orient, l'evocació de raguèlies nobiliàries documentades, la localització en temps històric, l'evocació de la vida quotidiana ordinària, un ús plausible dels elements folclòrics, però marginal dels fantàstics, i el desig d'autenticar la narració mitjançant procediments diversos. Les comparacions porten a esbossar una panoràmica prou complexa de la narrativa del segle XV, dins la qual el *Tirant* s'arregleraria amb els relats cavallerescos i alhora amorosos, i seria excepcional per la seva qualitat literària. Hi ha bibliografia. — J. de P. [18.600

Josep MORAN I OCERÍNJAUREGUI, *La família Gualba i el Tirant lo Blanc*, dins «Llengua & Literatura», 13 (2002), 7-30.

L'autor identifica Martí Joan de G(u)alba amb un membre dels Gualba, senyors de Montnegre, ací estudiats a base de bibliografia publicada. Documentació conservada a Barcelona, Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau, en part procedent del llegat de Lucrècia de Gualba, permet de precisar algunes vicissituds d'aquella família en època moderna, quan és abandonat el derruït castell de Montnegre i la família s'instal·la a la Batllòria. Hi ha dibuix i fotografies d'escut i casa. — J. P. E. [18.601

Curt WITTLIN, *L'antiga traducció catalana anònima de la Lletra de reials costums de Petrarca i el capítol 143 del Tirant lo Blanc*, dins «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XLIV. Miscel·lània Giuseppe Tavani 3», Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2002, 37-64.

Recordades les publicacions de la *Lletra* i les antecedents atribucions de la traducció a Joanot Martorell (insostenibles), l'autor remarca l'interès d'una «comparació detallada de la versió catalana de la *Lletra* amb la carta original llatina de Petrarca..., estudi indispensable per a poder opinar sobre la qualitat de la traducció, les idiosincràsies del desconegut traductor, les peripècies de la transmissió textual, els canvis introduïts pels copistes, per Martorell i pels impressors del *Tirant* de l'any 1490, i sobre les possibilitats de millorar i d'anotar una edició del capítol 143» (38). Per això, l'autor estudia primer l'original llatí de la carta de Petrarca, després la versió catalana original anònima (mss. de Barcelona, Madrid i text del *Tirant*) i els criteris amb els quals Martorell la integrà en la seva novel·la. Els pocs canvis que el text de la traducció catalana anònima sofreix en passar al *Tirant* desvetlla en l'autor el problema tothora obert de «determinar i explicar els diversos graus amb els quals l'autor ha retocat les seves múltiples fonts» (55). En un llarg apèndix (55-64) l'autor anota el cap. 143 del *Tirant*, amb el propòsit d'«aplegar materials per a una edició àmpliament anotada». Pel que fa al dit capítol, les notes de Wittlin permeten descobrir allò que Martorell havia entès en certs passatges que ja semblaven estranys als traductors castellà i italià del segle XVI, i eliminar errors dels impressors del 1490.- J. de P. [18.602

Tirant lo Blanc. New Approaches, edited by Athur TERRY (Colecció Tàmesis. Serie A: Monografias, 181), Londres, Tamesis 1999, 142 pp

La proximitat de l'Any Tirant propicià aquest recull d'estudis publicats a Anglaterra, els autors i títols dels quals són: Jesús D. Rodríguez Velasco, *The Chivalresque Worlds in Tirant lo Blanc* (1-14); Rafael Beltrán, *Comedy and Performance* (15-28); Josep Pujol, *Poets and Historians' in Tirant lo Blanc: Joanot Martorell's Models and the Cultural Space of Chivalresque Fiction* (29-43); Montserrat Piera, *Tirant lo Blanc: Rehistoricizing the 'Other' Reconquista* (45-58); María Jesús Rubiera Mata, *Muslim World in the Fifteenth Century* (59-67); Albert Hauf, *The Eschatolo-*

gical Framework on Tirant's African Adventure (69-82); Thomas R. Harts, *Language and Intimacy in Tirant lo Blanc* (83-90); Jeremy Lawrance, *Death in Tirant lo Blanc* (91-107); i Josep Guia i Curt Wittlin, *Nine Problem Areas Concerning Tirant lo Blanc* (109-126 [vegeu el resum següent]. El conjunt permet al lector anglès de fer-se una idea de la situació actual dels estudis entorn el *Tirant* i de llurs resultats; dos d'aquests articles (els de Rubiera i Guia-Wittlin), partint d'observacions objectives, tornen a insistir en el problema de la unicitat o dualitat d'autor. — J. P. E. [18.603

Josep GUIA, Curt WITTLIN, *Nine Problem Areas Concerning Tirant lo Blanc*, dins *Tirant lo Blanc: New Approaches*, edited by Arthur TERRY (Colecció Tàmesis. Serie A: Monografías, 181), Londres, Tàmesis 1999, 109-126.

Hom es pregunta què succeí en el text del *Tirant* entre el 1464 en què passà a mans del prestamista Martí Joan de Galba, i el 1490, en què era imprès a València, tenint en compte que el colofó afirma que Martorell només hauria escrites les tres parts i que la quarta, final del volum, era de Galba, escrita a petició d'Isabel de Lloris (113). El tema és resumit en nou qüestions, que els autors es limiten a plantejar: 1. Dedicatòria: qualificar de ‚rei spectant‘ l'infant Ferrando de Portugal durant el temps en què Martorell escriví el *Tirant* és un trencaclosques, si ‚spectant [= spectandus]‘ no significa ‚magnífic‘. Tampoc no és clara l'afirmació que el romanç fou escrit en anglès, traduït al portuguès i després al valencià, si no és el cas que Joan Roís de Corella, possible autor de la dedicatòria, es vengés amb la doble traducció (paral-lela de la de la *Bíblia*, de l'hebreu al llatí i al català) de la destrucció de l'edició valenciana de la *Bíblia*. 2. El Colofó: la intervenció d'Isabel de Lloris en l'edició és confirmada per la troballa de l'únic foli manuscrit del *Tirant* previ a l'edició, entre els papers de la família Lloris: el text del foli manuscrit no tenia títols; i la intervenció de Galba és confirmada pel fet que en l'inventari de la seva biblioteca hi havia «un llibre nomenat *Lo Tirant*» i un altre «tot acabat, ara en poder de l'impressor»; hi hagué, doncs, en el *Tirant* la situació de ‚no tot acabat‘ i la de ‚tot acabat‘. 3. La quarta part de Galba: és la part quarta (i final) de l'obra o un 25% de tota l'obra?. 4. Incoherències estilístiques: provenen del fet que algunes expressions s'assemblen a la ‚valenciana prosa‘ i del que entorn cent-cinquanta frases es troben en obres de Corella. 5. Incoherències lèxiques: consisteixen en l'opció per una paraula o pel seu sinònim en capítols veïns. 6. Passatges repetits: en els capítols 5 i 474 la comtessa de Warwick es plany de la partença del comte de forma que seria més encertada en boca de la reina Dido. 7. Plagis de Corella en el *Tirant*: Els autors detecten els dits plagis d'almenys set obres de Corella (fins i tot d'algunes d'escrites després de la mort de Martorell: 120) i formulen: «No es tracta únicament de paraules semblants en ambdós autors, ans del fet que darrere elles hi ha una sola intel·ligència» (121): hauria estat Corella qui hauria realitzat les intromissions en el *Tirant* (122). 8. Divisió de capítols: també hauria estat de Corella. 9. L'estudi del ms. 7811 de Madrid, BN, pot aportar molta llum entorn l'elaboració del *Tirant*, més enllà d'allò que hom ha dit fins ara de les seves fonts (Ramon Llull, i traduccions catalanes de Guido delle Colonne, *Històries troianes*, Ovidi, *Heròides*, Sèneca, Boccaccio: 125). — J. P. E. [18.604

Melcior MIRALLES, *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, Reedició de l'edició de Josep SANCHIS SIVERA, València, Ajuntament 2001.

No sols és reproduïda l'edició de Sanchis Sivera d'aquell dietari riquíssim de notícies sobre la València de la part central del segle XV, publicada el 1932, sinó que hi és afegida reproducció fotogràfica del manuscrit conservat a València, Col·legi del Patriarca. — J. P. E.

[18.605

Lluís GIMENO BETÍ, *Català i occità. A l'entorn de la llengua del Cançoner de Masdovelles*, dins «Revue de Linguistique Romane», 64 (2000), 118-165.

El *Cançoner* esmentat és el ms. 11 de Barcelona, BC, ara mancat de setze folis, escrit de mà única, tot i les variants de lletra. L'autor subratlla que l'aplec de poesia no fou realitzat 'pels Masdovelles', sinó només pel defensor de Joan II, Joan Berenguer de Masdovelles, tot i que inclogui composicions d'altri, també de familiars seus (de l'oncle Guillem i del germà Pere Joan), i així l'aplec engloba tant poetes del segle XIV com del XV; conscient de trobar-se amb un volum que és l'original de pròpia mà, l'autor vol donar a conèixer els trets lingüístics més importants d'aquell conjunt, i així analitza successivament la grafia (122-126), la fonètica (138-157), la morfologia (138-157) i la sintaxi (158-159); també ofereix un glossari de mots necessitats d'explicació (159-162) i un aplec de frases fetes (162-164); és constant i abundosa la utilització de mostres textuais, tretes del dit *Cançoner*. La conclusió és que l'ús de l'occità no passa d'ésser-hi purament mecànic i repetitiu (160-161). Hi ha bibliografia (164-165). — J. P. E. [18.606

Patrick GILLI, *Au miroir de l'humanisme. Les représentations de la France dans la culture savante italienne à la fin du Moyen Âge (c. 1360-c. 1490)* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 286), Roma, École Française 1997, 640 pp.

En el pontificat de Pius II (1458-1464), en què el tema de la croada era tan viu després de la recent pèrdua de Constantinoble, la imatge de França i de la seva monarquia depenia de si ells eren considerats la millor solució per a la croada, tema que es concretà en la disjuntiva: els francesos o els aragonesos són més qualificats per a la defensa de la Cristiandat? La política de Pius II, formulada en els seus *Commentarii*, hauria estat tan decididament proaragonesa com antifrancesa (202-209). — J. P. E. [18.607

Miriam CABRÉ, *Jutges, processos i sentències en la lírica del XV: Joan Ramon Ferrer, mantenidor del gai saber*, dins «Misc. Prats, II», 409-420.

Els darrers folis del *Cançoner J* (París, BN, esp. 225), independents del conjunt, contenen dos fragments en vers, ací transcrits (412-417), d'un debat poètic sobre la preeminència dels estats de solteria o de viduïtat en l'home, entre els dos debatents, Pere Pau Saguda i Joan Sacoma (aquest de família de conversos [ja des del temps de Benet XIII: cf. ATCA, VI (1987), 38-39, amb les corresponents notes]); el jutge del debat fou un jurista, Joan Ramon Ferrer, que, sota apremi de multa pecuniària, es veié obligat a donar sentència perquè les normes del Consistori de la Gaia Ciència ho exigien. Aquest cas confirma l'origen barceloní del cançoner J (i del N) (419) i la participació de juristes en aquell consistori poètic (417-419). — J. P. E.

[18.608

Miriam CABRÉ, *El saber de Joan Ramon Ferrer*, dins *Literatura i cultura*, 227-258.

Jurista i humanista, Joan Ramon Ferrer és autor d'un sirventès conservat en el *Cançoner Vega-Aguiló*, on la peça és plenament emmarcada per una glossa lamentablement mutilada per un enquadernador. Estudiant la glossa, que és del mateix Ferrer, l'autora detecta rastres evidents de la cultura jurídica i retòrica llatina del jurisconsult-poeta, sens perjudici que ell se senti ben integrat en les regles del 'gai saber', i que apliqui la seva cultura llatina a la producció en llengua catalana. Després de donar el context socioliterari i d'analitzar la temàtica i els elements que concorren en el sirventès de Ferrer, l'autora edita en un primer apèndix la peça poètica i la glossa, amb notes i comentaris, i en l'apèndix segon estudia per ordre alfabètic la terminologia retòrica ferreriana. — J. de P. [18.609

Antoni COBOS FAJARDO, *Joan Ramon Ferrer i els humanistes italians del segle XV*, dins *Literatura i cultura*, 259-269.

Resumides vida i obra (conservada i no conservada) de Joan Ramon Ferrer, l'autor estudia els contactes que va tenir amb humanistes italians durant els seus anys d'estudi a Bolonya i Ferrara: Francesco Accolti, Andrea Barbazza da Messina, Guarino Veronese, Lorenzo Valla, Giovanni Portelli i Niccolò Perotti, dels quals va adquirir l'esperit crític i polèmic, demostrat en la discussió sobre si les lleis del *Digest* eren anteriors o posteriors a Crist (en el *De antiquitate legum*, on defensava la posterioritat). D'ells també aprengué l'interès pels clàssics antics i un mètode de treball basat en la importància de la llengua, la preferència del text sobre el comentari i la imitació dels autors bons, cosa que no li impedia de citar ara i adés alguns dels gramàtics medievals, que els humanistes detestaven. — J. de P. [18.610

Francisco J. RODRÍGUEZ RISQUETE, *Pere Torroella i les corts del infants d'Aragó el segle XV*, dins «Llengua & Literatura», 13 (2002), 209-222.

A base d'alguns documents inèdits, dos de 1436 (Girona, AH, *Notaries. St. Feliu de Guíxols*, 755 i 756), un del 1456 (Girona, ADG, *Notularum G-68*, f. 138v), un del 1461 (ACA, *Vària de cancelleria*, 24, f. 142-143v), un del 1464 (ACA, *Canc., reg.* 3378, f. 29) i el darrer del 1477 (Girona, AH, *Notaries. Tercera de Girona*, 375, f. 71), l'autor estudia els passos de Pere Torroella en la cort d'Alfons IV Trastàmara i posteriorment a la de Joan II, on serví els infants Carles de Viana, Joan i Joana d'Aragó en temps més aviat tempestuosos, que l'empordanès capejà amb desimboltura, i on es relacionà amb poetes catalans i castellans del seu temps. Hi ha bibliografia. — J. de P. [18.611

Francisco J. RODRÍGUEZ RISQUETE, *Del cercle literari del Príncep de Viana i unes poesies satíriques del 'Cançoner de Saragossa'*, dins «Misc. Prats, II», 365-391.

L'autor comença recordant les cinc composicions copiades en els ff. 106v-108v del *Cançoner de la Universitat de Saragossa* (365-366) i resumint l'acusació contra un tal Bernat Fajadell que, suposada la unitat dels texts, han anat repetint els historiadors de la literatura catalana (366-367). Però «Bernat Fajadell no va existir mai» (368), ja que les dades objectives proporcionades pels cinc texts demostren que «ens trobem davant dos casos molt diferents» (369), el d'un Bernat, diaca cantor de la Seu de Barcelona que, abandonades clerecia i cant, feia vida mundana, i el del prevere beneficiat de la mateixa Seu, Joan Fajadell, personatge de tota confiança i partidari de Joan II de Catalunya-Aragó en la Guerra del 1460, ben documentat en els registres contemporanis d'ACA (371-374); les quatre composicions contràries al primer (Bernat del Bosch?), segurament relacionades amb la política real de sotmetre a la jurisdicció ordinària els clergues malfactors, són dels poetes que formaven la cort literària de Carles de Viana, entre els quals s'hauria de comptar Joan Roís de Corella, i tenien Joan Fajadell per capítol enemic polític (377-379); Perot Joan, al qual pertany la primera composició, seria identificable amb un Pere Joan, documentat en les corts d'Alfons IV Trastàmara a Nàpols i en la de Carles de Viana (380). Les cinc composicions, amb les respectives indicacions bibliogràfiques i crítiques, ocupen les pàgines, 382-391. — J. P. E. [18.612

Enric MARÍ GARCIA, *De l'habitatge de Jaume Roig i altres notícies sobre la seua família*, dins «Afers. Fulls de recerca i pensament», num. 41 (2002), 129-149.

L'autor, informa d'un document genealògic de la família Roig existent en l'AMV, *Biblioteca Valenciana de Nicolau Primitiu*, ms. 51 (abans pertanyia a la biblioteca del baró d'Alcalalí), transcrit en les pàgines 129-139; el text dona notícia de tots els successius hereus dels Roig «que vingueren de la vila de Mataró, bisbat de Barcelona» (129), des del 1320, i de llur casa a

la ciutat de València, ja documentada al carrer de Cordellers, 2 i 4, el 1366 i pertanyent als Roig almenys el 1409 (30-31). El document genealògic fou escrit per Francesc Roig el 1688 (130). — J. P. E. [18.613]

Marie-Noëlle COSTA-REUS, *À propos de l'archaïsme ,fembra' (= femme) dans le Spill (1460) de Jaume Roig*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 11-23.

En un moment en què ,dona' es democratitza i envaeix el territori de ,fembra' i aquest mot tendeix a desaparèixer (Joan Roís de Corella no l'usa), en l'*Espill* ,fembra' es troba 11 vegades i ,dona' 60; l'autora es pregunta per què i el primer element de judici que dóna és el ,profond mépris' amb què Roig veu la dona (27-29), i en canvi ,fembra', fora d'alguna excepció, no li accentuaria el tret pejoratiu, ans s'explicaria per la voluntat «de varier sa langue» (33); en canvi, els adjectius que acompanyen ,fembra' són pejoratius (34); però també cal tenir en compte les exigències del vers a favor de cada un dels dos mots (35-37). — J. P. E. [18.614]

Vincent SERVERAT, *Le Spill de Jaume Roig: roman de l'homme et nouvelles de la femme*, dins «Revue d'Études Catalanes», 3 (2000), 59-83.

L'*Espill* seria un esbós de romanç en primera persona, entrelaçat amb algunes narracions novel·lístiques secundàries, que l'autor presenta relacionades amb el discurs misògin medieval. Així, les etapes de la vida de l'home serien concreció en ell mateix de les edats del món, mentre la personificació femenina és vista per la successiva situació de la dona en la societat (donzella, casada, vídua, religiosa) (62). En l'*Espill* el protagonista marca la separació entre les edats de la vida amb llargs viatges (63-65), sense que en el cas de Roig manqui un paral·lel entre les etapes vitals i la història dels Països Catalans (66). Aquesta ,primera matèria' és formulada seguint un esquema semblant al que sant Agustí donà a les sis edats del món, sense que en el *Sermó de Salomó* manqui un punt d'antisemitisme (67-71). Aquesta narració lineal de la vida d'un home és puntejada per episodis ,novel·lesc's', que fan pensar en l',exemplum' homilètic (72 i 74), però basat en fets recents (74-75), alguns d'ells antifeministes «dépeints avec une misogynie qui n'hésite pas devant la truculence ou le macabre» (76), mostra del desplaçament literari des del romanç cortès a la narració realista (76-77), potser destinada a obrir els ulls al jovent (78). Hi ha bibliografia (82-83). — J. P. E. [18.615]

Anna Isabel PEIRATS, *Una edició desconeguda de l'Espill de Jaume Roig?*, dins «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XLIV. Miscel·lània Giuseppe Tavani, 3», Barcelona Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2002, 65-75.

L'autora estableix de bell antuvi que l'edició barcelonina de l'*Espill* del 1561, considerada desconeguda i àdhuc incerta, s'ha conservat en la Biblioteca General Històrica de la Universitat de València amb la signatura R 1/125; és la tercera després de les edicions de València 1531 i 1561. L'anàlisi de les variants de les tres edicions respecte del text bàsic del manuscrit únic (Vat. lat. 4806) permet a l'autora de proposar el ,stemma codicum', en el qual el text de l'edició barcelonina presentaria contaminacions de les edicions valencianes i també del sotsarquetip comú. Hi ha bibliografia. — J. de P. [18.616]

Marie-Noëlle COSTA-REUS, *Els tempteigs de Llorenç Matheu i Sanç, traductor en castellà de l'Espill de Jaume Roig*, dins «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», 31 (tardor, 2001), 89-100.

El 1665 Matheu publicava *Libro de los consejos*, traducció del *Spill* de Jaume Roig, la de vint-i-un versos del qual, els 460-481, ja el 1656 havia publicat traduïts en castellà i en llatí en el

pròleg al *De regimine urbis et regni Valentiae...*; en l'edició inèdita del 1665 i en la segona de Lió, 1677 revisaria la traducció castellana; l'autora, «analitzant els diferents esbossos» vol «retrobar els processos que van conduir-hi a la tria del metre definitiu», (89) «en el qual se sentí més còmode» (90). Indica, primer, les solucions donades en la traducció llatina (91-93); i tot seguit, les successives traduccions castellanes del *De regimine...*, 1656 (93-94), del *Libro de los consejos*, 1665 (94-96) i en el *De regimine...* del 1677 (96-98), que sembla ésser «la millor de les tres» (98), millors que, en canvi, no foren introduïdes en el *Libro de los consejos*, aleshores encara inèdit. — J. P. E. [18.617]

Josep GUIA, *De Lo Cartoixà a L'Espill. Concordances textuales i dades contextuales*, dins «Afers. Fulls de recerca i pensament», núm. 41 (2002), 153-189.

Les primeres pàgines recorden les indicacions de fonts de l'*Espill* descobertes per estudiosos anteriors; tot seguit l'autor diu que «en aquest article es presenten uns quants exemples significatius de concordances textuales... entre *Lo Cartoixà* i *L'Espill*» (153). i assenjala una sèrie d'expressions que, des de la traducció de *Lo Cartoixà*, s'haurien introduït en obres d'altres autors, sobretot en *L'Espill* (155-173 i 188-189). I si el metge Jaume Roig sembla que sabia tanta teologia com medicina, el mestre en teologia Joan Roís de Corella era escollit per la Ciutat de València a membre de la comissió de pèrits per a programar l'establiment d'hospitals ciutadans, tal com diu la documentació de l'AMV, *Manual de consells*, i la de l'APatriarca, *Protocolos notariales*, ací transcrita (175-178). Les darreres pàgines resumeixen les notícies de presència del *Cartoixà*, en llatí o en català en inventaris valencians, des del 1435 (180-187), amb la conclusió que l'*Espill* no pot ésser datat del 1460 i que Joan Roís de Corella era l'únic autor de l'època capaç d'escriure'l (188). — J. P. E. [18.618]

Lluís LUCERO COMAS, *El "Paralipomenon Hispaniae" de Joan Margarit i els humanistes italians*, dins *Literatura i Cultura*, 271-284.

Tast (de futura tesi) dels esments i citacions d'obres originals d'humanistes italians i de traduccions fetes per aquests d'obres gregues antigues en la de Joan Margarit: Sozomeno da Pistoia, Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio, Leonardo Bruni, Estrabó, Claudi Ptolemeu, Poggio Bracciolini, Dionísios Periegetes, Lorenzo Valla, Pier Candido Decembrio. La conclusió és que Margarit coneixia molt bé les obres, sobretot d'història, dels humanistes italians i els texts traduïts en llatí d'autors antics, que circulaven per la Itàlia contemporània, i els utilitzà de moltes maneres: reproduint-ne fragments més o menys extensos, o esmentant-los com a obra de referència. Lucero deixa entendre que establir les fonts del *Paralipomenon* és una tasca complexa, que farà canviar les idees vigents sobre la difusió a Itàlia i a la Corona catalanoaragonesa de les traduccions d'obres antigues fetes pels humanistes italians. — J. de P. [18.619]

Isabel SEGARRA AÑÓN, *El tractat "Corona regum", l'humanisme italià i el pensament polític de Joan Margarit*, dins *Literatura i Cultura*, 285-296.

El tractat de doctrina política de Joan Margarit presenta alguns punts d'aproximació a obres d'humanistes italians, que li són contemporanis: 1) l'interès per la virtut de la prudència, en contraposició a la centralitat que els medievals atorgaven a la justícia; 2) el concepte de 'justícia d'estat'; 3) el pes de les circumstàncies, llocs i persones com a factors que decanten la balança de la decisió reial; 4) la valoració positiva de l'astúcia política; 5) la justificació del pragmatisme contra la promesa o la paraula donada; 6) la importància de la liberalitat reial i del mecenatge. Som lluny del pactisme català i de les teories medievals més idealistes, i aquest aspecte excepcionalment dóna més interès a *Corona regum*, que ha d'ésser vist com un tractat polític de signe clarament premaquiavèlic. — J. de P. [18.620]

Joan ROSSELLÓ LLITERAS, Josep BARCELÓ ADROVER, *Hospitalet dels capellans de Sant Pere i Sant Bernat. Una nova lectura del testament del fundador (1475)*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 273-280.

Ja publicat per Estanislau Aguiló el 1897, en la nova lectura els autors hi destaquen les dades biogràfiques i les deixes testamentàries i en particular les relatives a la fundació del nou Hospital. El text del testament ocupa les pàgines 275-280. — J. P. E. [18.621]

Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO, *Consideraciones sobre el pintor Joan Pons (doc. 1475-1514)*, dins «Archivo de Arte Valenciano», LXXXII (2001 [2002]), 91-97.

Conegut per obra única, l'*Adoració dels reis* del Berkshire Museum (Pittsfield, Mass.), i per documentació que començava el 1475 a València i s'estroncava a Vic el 1498, ara ho és pels capítols de construcció d'un retaule, d'octubre de 1512, faedor a Adzeneta del Maestrat; el contracte, conservat a València, Arxiu del Patriarca, *Protocols* 10509, és ací transcrit i completat amb altres dos documents (95-97); també és publicat un altre contracte de retaule, del 1487, faedor per Martí de Sant Martí (97). — J. P. E. [18.622]

Josep HERNANDO I DELGADO, *Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 257-603.

En el seu escorcoll sistemàtic de la documentació notarial barcelonina del segle XV [cf. ATCA, XX (2001), 929, núm. 15.906; 966, núm. 16.048; XXI (2002), 949-950, núm. 16.871; i 973-974, núm. 16.954], l'autor ha aplegat i desplega ací els instruments relatius a les persones que hi ha darrere l'elaboració mecànica d'un llibre, tant manuscrit com imprès. Són dues-centes setanta-nou actes notariais, que van de l'octubre 1401 al novembre del 1500, ací transcrits íntegres amb les corresponents notes crítiques (316-586); però a fi que les dades siguin més a l'abast del lector interessat, l'autor ha agrupat en la introducció (259-284) i ha reduït a quadre sinòptic les que afecten els aprenents de lletra rodona (286-289), els aprenents d'il·luminador (288-289), els escriptors, il·luminadors i el llibre objecte de contracte (290-297), els aprenents de llibreter (296-299), els treballadors per compte de llibreters (300-301), els materials per a llibreters i relligadors objecte de contracte (300-305); i ja introduïda la impremta (el primer document és del 1477), també ha aplegat documents relatius als impressors i al llibre imprès (304-313) i als materials i eines d'impremta (312-315). En la part final, la taula toponomàstica (587-603) proporciona noves facilitats per a la utilització dels documents. — J. P. E. [18.623]

Antoni FERRANDO, *Sobre l'autoria de les Regles d'esquivar vocables encara*, dins «Els Marges», 70 (setembre 2002), 67-98.

L'edició d'Antoni M. Badia [cf. ATCA, XX (2001), 715-719; XXI (2002), 235, nota 22; XXII (2003), 966, núm. 17.861], ha deixat ben establerta l'autoria de Pere Miquel Carbonell «de certs aspectes de la formulació material de les *Regles* [que, però] no permeten esvaïr tots els dubtes sobre la seua nova hipòtesi» (67). L'autor exposa el paper de Carbonell (68-81), el de Jeroni Pau (81-88) i el de Bernat Fenollar (89-92), i acaba formulant la seva hipòtesi sobre l'autoria de les *Regles*. Si aquestes «pretenen orientar el parlar dels ,cortesans' i ,elegants parladors e trobadors'» (93), en aquell moment l'única cort catalana en exercici era «la romana del canceller Roderic de Borja (1457-1492), després Alexandre VI» (93), farcida de catalans. Allí hauria arribat a les mans de Jeroni Pau una llista de correccions lingüístiques, de Bernat Fenollar; Pau l'hauria revisada d'acord amb els paràmetres dels curials interessats en la qüestió de la llengua vulgar; el resultat, amb l'*Addició* (aquesta, de Jeroni Pau), hauria arribat a les mans de Pere

M. Carbonell, el qual hauria copiades, llista i *Addició*, en el l'actual manuscrit de Girona (93-94). — J. P. E. [18.624]

Jordi BILBENY, *Joan de la Cossa i Catalunya*, dins «Revista de Catalunya», núm. 170 (febrer 2002), 58-81.

Atès el fracàs de la historiografia espanyola a documentar el(s) pretès(os) Juan de la Cosa, abans d'acompanyar Cristòfor Colom en el primer viatge descobridor, figura que en canvi sorgeix precisa en els plets de la Corona contra la família Colom en qualitat de cartògraf i ,mes-tre' de la Santa Maria (61), l'autor l'identifica amb el Joan de la Cossa, que signà les *Capitulaciones* del 1504, i amb el membre de la família dels Cossa, presents a Catalunya el 1472 en la guerra contra Joan II; Joan Cossa, amb Colom, hauria participat en la dita guerra com a capità del rei Renat (65), seria l'esborrat del *Diari de bord* de l'Almirall, és documentat en els llibres de comptes de tresoreria reial el temps que Ferran II, vidu, no era rei de Castella (67), i és l'autor del *Mapamundi de Cossa*, tot ell dibuixat amb les característiques de l'escola cartogràfica mallorquina (68-76 i 78); per tant, «queda palès que la ,influència mallorquina' que arrossega Joan de la Cossa... només la podia haver filtrat per mitjà dels seus més de trenta anys d'estada a Catalunya» (77). Hi ha bibliografia. — J. P. E. [18.625]

Nicolas WEILL-PAROT, *Les ,images astrologiques' au Moyen Âge et à la Renaissance. Spéculations intellectuelles et pratiques magiques (XIIe-XVe siècles)* (Sciences, techniques et civilisations du moyen âge à l'aube des lumières, 6), París, Honoré Champion 2002, 988 pp.

Les pàgines 675-706 d'aquesta publicació de tesi, defensada el 1998, són dedicades a estudiar la posició del futur bisbe de Barcelona, Pere Garcia en les seves *Determinations magistrales* del 1489, enfront de Giovanni Pico della Mirandola, negant, en la línia de Tomàs d'Aquino, la possibilitat d'una màgia natural; les 759-871, per la seva banda, analitzen i avaluen l'*Opus praeclarum de imaginibus astrologicis* de Jeroni Torrella. Immediatament abans, aquest havia exposat l'estat de la qüestió posterior a les discussions contemporànies i, segurament influït per les posicions de Marsilio Ficino, convertí el seu *Opus...* en una de les més importants exposicions de l'art talismànic de darreries del segle XV. — J. P. E. [18.626]

Pep VALSALOBRE, *Llocs, formes i textos de la protohistòria literària catalana. Segles XV-XVII: del marquès de Santillana a Nicolás Antonio (1676)*, dins «Misc. Prats, II», 308-352.

L'autor precisa l'objectiu d'aquestes pàgines: «oferir unes poques -i precàries- notícies sobre l'activitat de protohistoriografia literària..., la multiplicitat dels vehicles on apareix, les formes que adopta, l'evolució que experimenta» (314), i, tot i que aquestes primeres manifestacions es poden trobar en una gran quantitat de texts (312-313), ell concentra l'atenció en els autors que n'han donada alguna notícia més consistent: Jeroni Pau i Pere Miquel Carbonell, que intentaren confegir, respectivament, una llista dels ,viri illustres hispani' de tots els temps, o només dels ,catalani sue tempestatis', que anostren un gènere literari, el dels ,Viri il-lustres', conegut des dels sants Jeroni i Isidor de Sevilla (315-319); sense conèixer aquests precedents, Lluís Ponç d'Icard, publicà «la primera biobibliografia impresa d'escriptors catalans que conec» (320); segueixen el panegíric d'Onofre Manescal, del qual és transcrit un llarg fragment (321-322 [Pere Rimó és en realitat Pere Riu; Joan de ,Palamós' (323) és en realitat el valencià Joan de Palomar, certament ardiaca de Barcelona, més conegut pel centre d'Europa que a casa seva; el ,Lorenzo Valentino' no podria ésser Llorenç Palmireno? 324, nota 22]), Gaspar Escolano, que dóna «un catàleg pròpiament valencià» (325), Andreu Bosc (325-326) portà la llista fins a més de cent trenta autors (326-327) i Josep Elies Estrugòs, que aplegà per temàtica l'*Helenc dels escriptors catalans*, publicat dins *Fènix català* a Perpinyà el 1645 (138-139). En una sego-

na part, l'autor reconsidera les dades de la primera com a «protohistòria cultural» de Catalunya (330-331), però es fixa en les apreciacions fetes per autors diversos, com el Marquès de Santillana sobre els poetes catalans (332-333), o el de Ferran Valentí sobre Ramon Llull (334) o les al·lusions a Arnaut Daniel [i m'adono que els gironins actuals desconeixen la referència que en llatí hi fa Felip de Malla en el *Discurs en la festa de la Gaia Ciència*]. Segueixen els fragments escrits per Pere Anton Beuter (336-337), Onofre Almudèver (339), Gaspar Escolano (340-342), Josep Elies Estrugós (342-343) i Narcís Julià (344), on la lloança de les glòries pàtries és superior a la veritat i precisió històriques (345-347). Hi ha bibliografia (347-352). — J. P. E. [18.627]

Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Una gramàtica catalana del segle XV*, dins «Llengua & Literatura», 13 (2002), 341-342.

La notícia donada en aquesta nota, proporcionada a l'autor per Pep Vila, es refereix a les sis pàgines incompletes, més alguns retalls, fragments manuscrits sobre gramàtica, en català, conservats a París, BN, esp. 603; l'estat actual del text és indiscernible. Són transcrits alguns mots, que han pogut ésser llegits sense dubtes. — J. de P. [18.628]

José CHABÁS, *Predicción y observación de eclipses en Cataluña a finales de la Edad Media*, dins «VI Trobada», 287-293.

La part relativa a Catalunya es basa en el ms. de El Escorial, d-III-2, i en el de Poblet, ms. 150, en els quals hi ha observacions dels eclipsis del 7 VIII 1448 i 28 VII 1478 (Escorial) i de 24 II 1485 i de 10 III 1476 (Poblet); en aquest de més a més, hi ha llistes de predicció d'eclipsis tant de sol com de lluna, del 1476 al 1522, dades que l'autor ha reduït a taules (289-290) i n'ha afegida una altra en què col·loca les dades del manuscrit de Poblet en paral·lel amb les donades per Bernat de Granollachs i per Abraham Zacut, de Salamanca, amb el resultat que el 85% de les dades de Poblet i 79% del *Llunari* encaixen amb els càlculs actuals; i ha arribat a la conclusió que en la Península Ibèrica foren utilitzades les taules del perpinyanès Jacob ben David Bonjorn, mentre a la resta d'Europa hom emprava les taules alfonsines (292-293). Hi ha bibliografia (293). — J. P. E. [18.629]

Maria TOLDRÀ I SABATER, *Sobre la presència d'algunes cròniques catalanes a l'Arxiu Reial de Barcelona*, dins «Estudis Romànics», XXIV (2002), 169-188.

Ací són seleccionats tres exemples d'obres històriques, que hom podia consultar a l'Arxiu Reial de Barcelona en temps de l'arxiver Pere Miquel Carbonell: les genealogies dels reis de França i dels comtes-reis, un exemplar de la *Crònica de Sant Joan de la Penya* i les *Cròniques d'Espanya* del mateix Carbonell; de les genealogies n'és dreçat un inventari provisional. Llur utilitat és «relacionada amb el problema de la datació dels documents» més antics del mateix arxiu i, en general, amb el problema de la localització dels papers. L'exemplar de la *Crònica de Sant Joan de la Penya*, que desaparegué de l'arxiu barceloní entorn el 1577, és ara a Madrid, BN, ms. 1811, i conserva «escampades per tot arreu, anotacions i correccions de l'època que fou a l'Arxiu, especialment de Carbonell»; un dels fragments més sol·licitats d'aquesta crònica és la narració del 'miracle' de Sant Narcís i les mosques en la defensa de Girona en temps de la Croada contra Catalunya després de les 'Vespres Sicilianes'. De les *Cròniques d'Espanya*, l'autora en subratlla que foren «redactades tenint en compte que el seu lloc era l'arxiu i que la seva finalitat estava relacionada amb les activitats que s'hi duïen a terme»; el manuscrit, però, no fou incorporat a l'Arxiu, ans restà en poder de la família, que el deixava consultar. Esgarriat aquest, avui l'obra de Carbonell només és coneguda per l'edició del 1547. En el curs de l'estudi són

transcrits alguns fragments de l'obra de Carbonell i altres documents d'arxius barcelonins.
— J. de P. [18.630]

Vicent L. SALAVERT FABIANI, *Matemàtiques i mercaderia al Renaixement*, dins «VI Trobada», 187-194.

La novetat en començar el segle XV són les 'Taules de canvis' creades per les ciutats; necessitaven manuals de mercaderia que, o ja havien estat escrits, com els catalans *Llibre de spècies e de drogues*, del 1385, o el *Llibre que explica lo que à de ser un bon mercader*, del 1520 (190); mentre tant, el 1482, Francesc de Santcliment publicava a Barcelona la *Suma de l'art d'aritmètica*, deutora de l'aritmètica mercantil dita 'de Pamiers', de caràcter purament pràctic i didàctic de les operacions mercantívoles referides a mercaderies concretes, on, però, manquen temes com la regla de companyies i en general els teòrics (190-191). La *Pràctica mercantívol* de Joan Ventallol i les *Regles breus de aritmètica* de Bernat Vila, seguirien en la mateixa línia, tot i que el 1565 Antic Roca ja havia afegit a la part mercantívol el tema de l'àlgebra i informació sobre autors de matemàtica teòrica (192). Hi ha bibliografia (194-194). — J. P. E. [18.631]

Laura DELBRUGGE, *Capitalizing on the stars: medieval almanacs as popular science*, dins «VI Trobada», 301-305.

El *Llunari* de Bernat de Granollachs, editat a Barcelona per Pere Posa el 1485, tingué tal èxit editorial (en català, italià, llatí i castellà) que féu del seu autor el sisè d'entre els més editats; de més a més, el 1492 el *Llunari* fou integrat al peu de la lletra dins el *Reportorio de los tiempos* d'Andrés de Li, publicat a Saragossa per Paulus Hurus; sumats el *Llunari* original i el del *Reportorio*, l'obra de Granollachs hauria tingut més de noranta edicions fins al 1550. El desig de negoci hauria estat el motor de tanta activitat editorial, i les il·lustracions haurien contribuït a l'èxit dels almanacs. — J. P. E. [18.632]

Paola ZAMBELLI, *L'ambigua natura della magia. Filosofi, streghe, riti nel Rinascimento*, Milano, Mondadori 1991, XVIII i 346 pp. (nova edició: Venezia, Marsilio 1996).

Tot i les escasses citacions d'Arnau de Vilanova (només tres en tot el llibre), les pàgines d'aquest estudi ofereixen àmplia informació de l'ambient cultural italià i en gran part europeu, tan sensible a les aportacions fins aleshores marginals, que assegurà la supervivència, ni que sigui espúria, d'obres atribuïdes tant a Ramon Llull com a Arnau de Vilanova. El llibre s'estructura en tres parts: *L'utopia magica del Rinascimento*; *La magia naturale di fronte alla stregoneria*; i *Ermetismo e magia*. — J. P. E. [18.633]

Maike ROTZOLL, *Pierleone da Spoleto. Vita e opere di un medico del Rinascimento* (Accademia Toscana di Scienze e Lettere 'La Colombaria'. Studi. CLXXXVII), Firenze, Leo S. Olschki editore 2000, 128 pp.

Traducció de tesi doctoral defensada el 1994 a Lübeck. Ultra les freqüents al·lusions a Arnau de Vilanova (33, 42-43, 48, 56) i a Ramon Llull (39, 83-86), aquest llibre dedica qualque referència (51-52) i un capítol a Jeroni Torrella: *La figura di Pierleone nel De imaginibus astrologicis di Girolamo Torrella* (91-108), del 1496, del qual cita nombre de fragments sobre discussions entorn l'astrologia a Itàlia els darrers anys del segle XV, discussions que l'autora resumeix així: «Una diversa prospettiva sull'insegnamento di Pierleone viene dischiusa dal *De imaginibus astrologicis* di Girolamo Torrella. Nella misura in cui il testo del discepolo rispecchia effettivamente le opinioni del maestro, le dottrine esposte oralmente da Pierleone coincidono pienamente con il *De vita coelitus comparanda* di Marsilio Ficino. Sembra lecito dedurne che

Pierleone contribuisse effettivamente a diffondere nell'ambiente universitario il neoplatonismo ficiniano con le sue implicazioni magiche e astrologiche» (112). — J. P. E. [18.634

M. Isabel LORITE MARTÍNEZ, *La presencia de cortes en las juntas estamentales valencianas durante el reinado de Fernando el Católico*, dins «Saitabi», 50 (2000), 29-44.

En relació als braços en general i al nobiliari en concret els dissentiments amb el rei eren tres: l'elecció d'oficials de corts, el servei concedit al monarca i la facultat de l'infant Enric d'Aragó, duc de Sogorb, per a convocar i tenir corts generals del Regne. Exposat cada un dels punts, amb referència a documentació de l'ARV, *Cancelleria*, i de l'AMV, *Lletres missives*, d'on són transcrits paràgrafs, l'autora creu que ultra el problema de la defensa o no dels *Furs* i *Constitucions* del regne, sobretot en el cas de l'infant (li era desfavorable la constitució de Pere III el Cerimoniós del 1363 que «corts e parlament general no puixa tenir o celebrar algú per nós o per nostres successors en lo dit regne, sinó nós personalment ... o nostre primogènit...»), constitució que a València el rei volia eixamplar a un parent reial tal com havien acceptat l'Aragó o Castella), hi havia en aquells casos un problema econòmic, el d'evitar les despeses compreses en tota celebració de corts (com també n'hi havia un sota la insistència a mantenir les condicions econòmiques per al canvi de domicili dels sarraïns o dels nous convertits: 42-43). — J. P. E. [18.635

Manuel V. FEBRER ROMAGUERA, *Catedráticos de cánones y literatura canónica en la Universidad de Valencia anterior a la provisión de las cátedras pavorótias (1499-1589)*, dins «Saitabi». 50 (2000), 45-67.

Resumida la situació dels estudis a la ciutat de València fins al finals del segle XV, en què fou establert l'Estudi General (45-47), sabem que el mateix curs 1500-1501 foren creades dues càtedres de canons i que després durant el segle XVI s'anaren mantenint, separades o unificades, i que aquesta fou la situació que s'allargà entre el 1525 i el 1589 (56-60); en aquestes pàgines, a base de l'AMV, *Manuale de consells. Quèrns de provisions* i *Llotja nova*, coneixem els successius nomenaments de catedràtics i els problemes de llurs suplències o absències. Les pàgines 61-65 assenyalen les publicacions d'alguns d'aquells professors, algunes de les quals són de matèria de dret canònic, com les de Francesc Jover o de Lluís Gómez (63), alguna de Fernando de Loaces (64), i tot i no ésser valencians de naixença, les de Francisco Peña en la reedició del *Directorium Inquisitorum* de Nicolau Eimeric, i d'altres del mateix tema, i Francisco García, que ensenyà teologia a Tarragona (64-65); és transcrita dels *Quèrns de provisions* la decisió dels jurats de la ciutat, segons la qual els catedràtics no havien de percebre nova paga pel fet d'ésser examinadors (66-67). — J. P. E. [18.636

Maria Grazia BLASIO, *Retorica della scena: l'elezione di Alessandro VI nel resoconto di Michele Ferno*, dins *Principato ecclesiastico*, 19-36.

El jove notari milanès Michele Ferno era a Roma en el moment de l'elecció d'Alexandre VI i en deixà memòria en el seu *Conclave Alexandri VI Pontificis Maximi*, conservat en una desena de manuscrits (20, nota 4), nou dels quals són italians, sis d'ells romans (BVaticana, BNazionale); la narració passaria al volum imprès, *De legationum Italicarum ad divum Alexandrum Pontificem Maximum pro obedientia... memorialis epistola*, Roma, Eucharius Silver 1493 (20-21); sota les obligades manifestacions de joia pel nou pontificat, les llagoteres lloances («Borgia stirps,.../cantabunt nomen saecula cuncta suum»: 33), i les dades menudes sobre els primers gests significatius (el càrrec de 'Gubernator Urbis' a Gonçal d'Herèdia, metropolità de Tarragona: 23), hi ha el desig que la nova realitat «ne sit ab Baccho Venerisque labe» (36). — J. P. E.

[18.637

Mariàngela VILALLONGA, *Rapporti tra umanesimo catalano e umanesimo romano*, dins *Principato ecclesiastico*, 195-209.

Pàgines centrades en la relació entre Jeroni Pau i Paolo Pompilio durant la segona meitat del segle XV, sota el patronatge de Roderic de Borja, futur Alexandre VI, relació documentada per Pere Miquel Carbonell. Pau dedicà a Roderic els seus *De fluminibus et montibus Hispaniarum*, el *De priscis Hispaniae episcopatibus et eorum terminis* i alguns ditirambes, com un fragment d'elegia (199) i inscripcions en fortaleses (200), ocasió per a elogiar l'interès del Borgia per les antiguitats clàssiques. Quant a Pompilio, documenta en els seus *Notationum libri quinque* intervencions de Pau, el qual li dedicà la seva *Barcino* (202). L'estreta relació entre els dos personatges és visible en el manuscrit Vat. lat. 2222, amb obres d'ells dos, i en el 123 de Barcelona, BU, escrit per Pere Miquel Carbonell; en escrits de Pompilio compareixen d'altres catalans com Pere de Roca i Esperandéu Espanyol. Recordat el conjunt de decisions favorables a la cultura i d'obres per ell patrocinades, l'autora veu en Alexandre VI una «inclinazione favorevole all'umanesimo» (209). — J. P. E. [18.638]

Jordi ALBERTÍ i ORIOL, «*La vida de santa Magdalena en cobles*», de mossèn Jaume Gassull: anàlisi comparativa de l'obra, dins «*Revista de Catalunya*», núm. 170 (febrer 2002), 99-111.

«Aquest article té com a objecte comentar l'obra de mossèn Gassull en relació, principalment, amb la *Història de santa Magdalena* de Joan Roís de Corella i, ocasionalment, amb les vides de la santa divulgades per sant Vicent Ferrer i per la *Vita Christi* de sor Isabel de Ville-na» (99), ultra la diferència formal entre els 720 versos de la primera i els trenta breus capítols en prosa de la segona. Foren respectivament publicades el 1482 i el 1496, en un moment d'efervescència de vitalitat valenciana en tots els ordres dins el qual el 1484 començaria a incidir la Inquisición Española. Les hagiografies eren en aquell moment determinades o influïdes per la *Legenda aurea* de Giacomo da Varazze i ambdós autors la segueixen (110-111). Comparades les estrofes de l'un i els paràgrafs de l'altre, la conclusió és que Gassull no depèn de Corella i que el mateix enfocament de la narració és «absolutament diferent, un ambient general que associa l'amor amb el misticisme en un cas i amb la sensualitat amb l'altre i una valoració del paper de la Verge Maria molt més secundari en l'obra de Gassull»; i quant a l'estil, la solemnitat de Corella es contraposa a la ploma burleta de Gassull (110). — J. P. E. [18.639]

Ursula HECHT, *Der ‚Pluto furens‘ des Petrus Martyr Anglerius. Dichtung als Dokumentation*, Frankfurt am Main 1992, 117-163.

Davide CANFORA, *Il carme Supra casum Hispani regis di Pietro Martire d'Anghiera dedicato al pontefice Alessandro VI*, dins *Principato ecclesiastico*, 275-284.

L'«*Hispanus rex*» és Ferran II Trastámara i el seu «casus» és l'atemptat del qual fou víctima a Barcelona el 7 de desembre del 1492, que d'Anghiera narrà en algunes de les seves lletres, sobretot en la *De vulnere regis nostri*, incloses en l'*Opus epistolarum* (ed. princeps 1530), i fou transformat en el poema també conegut amb el títol de *Pluto furens*, conservat en una edició incunable, en dues del 1511 i 1520 (aquesta, de València: 281), i en el ms. de la BVaticana, *Barb. lat.* 1705 (277); ha estat darrerament editat dins el primer títol, 117-163. L'autor es fixa en les diferències tant entre la dedicatòria a Alexandre VI com en el text del manuscrit i de les edicions i en aquestes entre elles (278-282). Hi ha referència a una altra lletra de d'Anghiera a Francisc Prats, ambaixador d'Alexandre VI, amb un primer esbós realista d'Alexandre (283); ja difunt, la reina Isabel de Castella, s'hauria alegrat de la seva desaparició (284). — J. P. E.

[18.640-18.641]

Martin FRÜH, *Profecía y realidad: una oda de Antonio Geraldini al rey Fernando el Católico*, dins *De litteris neolatinis in America Meridionali, Portugalia, Hispania, Italia cultis*, herausgegeben von Dietrich BRIESEMEISTER und Axel SCHÖNBERGER, Frankfurt am Main 2002, 47-67.

Els intel·lectuals de la cort de Ferran II Trastámara competiren entre ells a enlairar-lo a la categoria d'heroi. Un d'aquests hauria estat Antonio Geraldini, el qual, en una oda sàfica, de títol llarg però expressiu: *Ad eminentissimum regem Hispaniarum Ferdinandum Tertium, de eius regnis ac virtutibus, que eidem certius quam prophetarum et sibyllarum versus amplissimum orbis imperium pollicentur*; a diferència dels altres, no hauria basat els seus auguris en les profecies que pronosticaven tota mena de triomfs al 'casal d'Aragó' i al rei Ferran (48-51), ans en el poder dels seus reialmes i en l'encert amb el qual les seves qualitats personals asseguraven la felicitat dels pobles i l'èxit en les gestes, també el de les bèl·liques (51-55). D'acord amb els postulats de l'Humanisme, els pronòstics s'havien de basar en realitats constatables com el poder i el bon govern, que permetien de comparar-lo a August (57-58). Potser Geraldini hagué de capitular i sumar-se als galejadors de profecies, més del gust dels Reis Catòlics. L'oda és transcrita (58-61) i assenyalades les frases paral·leles en clàssics llatins (61-64). Hi ha bibliografia (64-67). — J. P. E. [18.642]

Anna ALBERNI, *El cançoner Vega-Aguiló: una proposta de reconstrucció codicològica*, dins *Literatura i cultura*, 151-171.

Recordat l'iter dels manuscrits 7 i 8 de la BC (el *Cançoner Vega-Aguiló*, dit així pels seus dos darrers propietaris particulars coneguts), i les descripcions que del seu contingut i de la seva factura han estat fetes durant el segle XX, l'autora reprèn tots els elements codicològics i literaris que poden ajudar a una millor comprensió de l'evolució del còdex en la seva materialitat, i arriba a la conclusió que la clau de volta que pot servir per a una reconstrucció realista i econòmica del conjunt dels dos manuscrits és el plec [XIII], compost pels folis 1 del ms. 8 + folis 165-175 del ms. 7 + folis 2-3 del ms. 8. La recomposició d'aquest plec és justificada per l'autora amb arguments convincents, el més important dels quals és la restitució de la seqüencialitat perduda entre els tres folis esquinçats, mancats de rúbrica i de foliació antiga, que ara es troben al principi del ms. 8. La hipòtesi, a més, explica la llacuna de trenta-cinc fulls que ha malmès els dos darrers plecs del ms. 7 i que ha provocat la pràctica volatilització de l'obra poètica de Melcior de Gualbes i la partició d'un poema de Jordi de Sant Jordi, restituint el seu dia per Martí de Riquer. — J. de P. [18.643]

Josep HERNANDO I DELGADO, *Notícies sobre la Bíblia en català i la Inquisició Espanyola en acabar el segle XV*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 671-674.

Tres documents notariais de Barcelona, AHPB, fragments d'inventaris 'post mortem' ací transcrits, demostren que almenys en aquells casos foren segrestades i lliurades a l'inquisidor d'herètica pravitat tres Bibles en traducció catalana els anys 1492-1494. — J. P. E. [18.644]

Lluís CIFUENTES, *Cavalls, bous i vaques: sobre manescalia i agronomia a Catalunya entre l'Edat Mitjana i la Moderna*, dins «VI Trobada», 87-91.

L'autor defineix aquestes pàgines com a «una reflexió sobre les fonts a l'abast per a l'estudi de la manescalia i l'agronomia en les èpoques medieval i moderna» (87), en el sentit que la comparació entre els documents escrits i la pràctica real de la manescalia obliga a ésser desconfiats entorn l'abast real de l'activitat dels menescals, en el sentit que, ni en els temps medievals ni en els moderns la manescalia no limitava el seu camp d'actuació en la classe social nobiliària, ans, tal com permet de veure «un llibre de comptes...d'un manescal a la Catalunya rural del segle XVII» [el de Pere Forners, de la contrada de Piera], aquest atenia

cavalls, bous, vaques, cabres, ovelles i porcs, «just com indicaven els tractats d'agronomia» (89). Hi ha bibliografia (90-91). — J. P. E. [18.645]

José M. CRUSELLES GÓMEZ, *Los Borja en Valencia. Nota sobre historiografía, historicismo y pseudohistoria*, dins «Revista d'Història Medieval», 11 (2001 [2002]), 279-305.

Encara en vida d'Alexandre VI començà la difusió de la llegenda negra contra ell i els Borja, que ha sobreviscut fins als nostres dies i en un moment determinat derivà vers la 'novel·la històrica', com la de Ferdinand Gregorovius sobre Lucrècia. Amb Ludwig von Pastor començà la reconstrucció objectiva dels Borja basada en els documents de l'ASVaticà, però també nasque la controvèrsia interpretativa, sobretot en camp catòlic entre els defensors a ultrança i els crítics envers la dita família i principalment envers Alexandre VI. La línia documentada de von Pastor fou seguida entre nosaltres per Fidel Fita i Roc Chabàs i encara més per Josep Sanchis Sivera, Joan Altisent i Josep Rius i Serra. Fins fa poc temps, seguí la lluita entre defensors (Peter de Roo, Elías Olmos, Giovanni Soranzo i detractors (G. B. Picotti). Els darrers temps, sota el guiatge de Miquel Batllori, s'ha imposat la història objectiva i documentada, que ha donat nombre d'estudis d'abast local (Gandia, Xàtiva, Canals), i visions més àmplies, com les de Joan Francesc Mira i Ximo Company. Ha estat ja presentat el *Diplomatari dels Borja*. Tot plegat, superada la llegenda negra, podria desembocar en la llegenda blanca, però llegenda. — J. P. E. [18.646]

Bruce EDELSTEIN, *Nobilidonne napoletane e committenza: Eleanora d'Aragona ed Eleanora di Toledo a confronto*, dins «Quaderni Storici», XXXV (2000), 295-329.

Encara que aquelles dames, i en particular Eleanora d'Aragona, fossin de dinastia catalanitzada, ella, duquesa vídua de Milà, i la seva filla Bona Sforza Aragona, eren totalment italianes i llur mecenatge artístic pertany a la cultura d'aquella terra. Però la segona entra en el nostre camp perquè un autor anònim la féu protagonista de la seva *Questión de amor de dos enamorados*, publicada a València el 1513 (295 i 309, nota 5). — J. P. E. [18.647]

Antoni GILI FERRER, *Jaume Morei, mestre d'escoles, oncle del pare Jeroni Nadal, S. I.*, dins «Randa», 49 (2002), 52-63.

La raguèlia dels Morei és documentada des del moment que el 1285 Bernat Morei fou designat per l'assemblea municipal d'Artà, síndic i procurador de la vila per a retre sagrament i homenatge a Pere el Gran, representat per l'hereu Alfons, en el moment que el rei de la Corona catalanoaragonesa havia hagut d'assumir el govern directe de l'illa davant la invasió de Catalunya pels croats (un dels quals era el rei de Mallorca) a conseqüència de les Vespres Sicilianes. Després, membres de la raguèlia erien constantment documentats i la possessió d'Artà s'anomenaria Son Morei. Jaume, hereu universal del seu pare, redactà un *Memorial... dels béns immobles que poseesc* (54-55); en la Germania es posà a favor del rei, fou mestre de gramàtica tant del capítol catedralici com de la ciutat, on, tal com també havia fet l'Estudi General de Lleida, es contraposà a la gramàtica de Sisó; ací consten les condicions d'un certamen literari el 1516 (58), també les de la unió de la seva escola amb la de mestre Riera (59). L'inventari de llibres (de l'escola?) dóna vint-i-dos títols [la Bíblia xica, no serà una *Biblia parva*?]. Aquesta i altra documentació procedeix de sèries diverses del ARM, *ERC*, *Protocols*; de l'ACM, *Actes capitulars*, i de l'ADM, *Libri ordinum*. Són transcrites en apèndix dues lletres a Jaume Morei, una de Nicolau de Pacs i una del cardenal Jacobus Puteus [Giacomo Pozzo?], de l'arxiu familiar, Morey de Sant Martí (62-63). — J. P. E. [18.648]

August BOVER I FONT, *La difusió del Spill de la vida religiosa a través de l'Europa del Barroc*, dins «Revue d'Études Catalanes», 4 (2001), 13-27.

El *Spill* aparegué a Barcelona el 1515; el seu autor volia que fos ,espill' i ,drecera' per a arribar a la perfecció cristiana; sota la forma d'una narració de pelegrinatge i escrit en forma de diàleg, influït per Ramon Llull i la ,Devotio moderna', propugnava formes d'espiritualitat i d'oració que foren acceptades tant pels responsables de la Reforma com pels de la Contrareforma (els jesuïtes es trobaven entre els més actius propagandistes del llibre). L'autor assenyalava les edicions datades entre el 1580 i el 1660 en italià (17-18), castellà (18), alemany (19), francès (19-20), llatí (20), neerlandès (26-27), polonès (22-23), anglès (23-24), gaèlic (24) i danès (25); hi ha indicació de les biblioteques que posseeixen exemplars de les dites edicions. Hi ha bibliografia (26-27). — J. P. E. [18.649]

Pep VALSALOBRE, *De l'Spill de vida religiosa al Desitjós. Notes a una novel·la al·legòrica del segle XVI*, dins «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», 31 (Tardor 2001), 11-24.

L'autor es proposa de replantejar algunes qüestions i d'interrogar-se en veu alta sobre algunes d'altres, com, per exemple, que en l'edició ,prínceps' de Joan Rosenbach 1515, són tres els autors que hi col·laboren: el del pròleg inicial, el del *Spill* i el de la ,nota editorial' de l'acabament (12). El llibre pròpiament dit descriu en dues parts la drecera que va de la Casa de la Humilitat a la de la Caritat pel camí de la Pacència (14), i Valsalobre recorda les dues hipòtesis sobre l'autor: un jeroni, de la Murtra, Miquel Comalada, o un franciscà observant, potser de Santa Maria de Jesús, de Barcelona (13-14). L'autor assenyalava que l'autor del pròleg és altre que el del llibre i dona a entendre que aquell era destinat a introduir una altra obra (15); que l'obra original era més extensa i portava el títol de *Spill de vida religiosa*; la versió abreujada i publicada havia de tenir el de *Camí breu per amar a nostre Senyor* (15-16); que l'autor segurament era franciscà; la doctrina del llibre és crítica amb la religiositat externa i la teologia escolàstica i propugna una pietat afectiva, de recolliment interior, d'oració mental (15-17), i entre les obres de les que rebé influència hi ha, ultra algun corrent de ,devotio moderna', Ramon Llull (*Blanquerna, Fèlix o Llibre de meravelles*) i Ramon Sibiuda (17-18); i caldria estudiar la relació amb *Hun brevisimo atajo e arte de amar a Dios con otra arte de contemplar e algunas otras reglas breves para ordenar la piensa en el amor de Dios*, Barcelona, Carles Amorós 1513 (18-19) i amb el conjunt de literatura espiritual nostra publicada en els Països Catalans fins entorn el 1530 (19-20). El *Spill* no és documentat en les biblioteques barcelonines del segle XVI (20). Hi ha bibliografia (21-23). [Atès que el tema toca Miquel Comalada, recordaré que acaba de comparèixer un seu homònim i d'altres ,parents' a Cervera a darreries del segle XV en la recopilació de Ramon Miró i Baldrich, resumida eb la segona part d'aquestes notícies bibliogràfiques, entre les relatives a Cervera]. — J. P. E. [18.650]

Joaquim GARRIGA RIERA, *Sobre el pintor Perot Gascó (segle XVI)*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 1 (1993), 117-143.

Mort el 1529 a Vic, la seva obra coneguda és ací analitzada des d'un punt de vista tècnic; la documentació relativa a les seves obres és esmentada de forma indirecta, a través d'estudis de Josep Gudiol i Cunill; ací, en un moment determinat, són també analitzades tècnicament i reproduïdes les inscripcions d'obres diverses (138). Hi ha setze reproduccions figurals. — J. P. E. [18.651]

Hans Gerhard SENER, *Homo absconditus - Erkenntnis des Menschen in der Kunst des Archiminen. Zu Juan Luis Vives' Fabula de homine*, dins *Ludus Sapientiae. Studien zum Werk und zur Wir-*

kungsgeschichte des Nikolaus von Kues (Studien uns Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, LXXVIII), Leiden - Boston - Köln, Brill 2002, 353-379

L'original d'aquest estudi fou publicat dins *Scientia et Ars im Hoch- und Spätmittelalter*, herausgegeben von Ingrid CRAEMER RÜGENBERG und Andreas SPEER (Miscellanea Mediaevalia, 27), Berlín -New York, Walter de Gruyter 1993, 918-941. La *Ludovici Vivis Valentini Fabula de homine*, treta de l'edició de Gregori Maians, vol. IV, València 1783, ocupa les pàgines 373-379. L'autor, recordant que el tema del 'Theatrum mundi' ve de l'antiguitat, resumeix en les primeres pàgines la tesi subjacent a la *Fabula de homine*, la d'èsser-li connatural d'asseur's entre els déus (354-356); repensa críticament la doctrina de Vives sobre el paper de l'home en el món i sobre la seva relació amb la realitat divina (356-366); i esbrina la vinculació entre la dita faula i els esbossos d'antropologia del Renaixement, de la qual la de Vives seria una bona concreció (366-373). — J. P. E. [18.652-18.653]

Simone DE ANGELIS, *Zur Galen-Rezeption in der Renaissance mit Blick auf die Anthropologie von Juan Luis Vives. Überlegungen zu der Konfiguration einer 'Wissenschaft vom Menschen' in der Frühen Neuzeit*, dins *Tradita et inventa. Beiträge zur Rezeption der Antike*, herausgegeben von M. BAUMBACH, Heidelberg C. Winter 2000, 91-109.

Pàgines només conegudes per referència. — J. P. E. [18.654]

Juan Luis VIVES, *On Assistance to the Poor*. Translated with an Introduction and Commentary by Alice TOBRINER (Renaissance Society of America. Reprinted Texts, 9), Toronto - Buffalo - London, University of Toronto Press 1999, VII i 62 pp.

Reedició de la traducció anglesa, publicada el 1971, del *De subventione pauperum* del 1526, escrit a petició del consell municipal de Bruges; els suggeriments de Vives no sols servirien a la dita ciutat, ans encara inspirarien la normativa anglesa del 1601 sobre el tema de la mendicitat en les ciutats i la seva solució. — J. P. E. [18.655]

Maria BARCELÓ CRESPI, *El testament de dos humanistes: Gabriel Mora i Gregori Genovard*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 281-290.

Després de la breu biografia de cada personatge és transcrit el testament, ambdós de l'ARM, *Protocols notariales*, B-143; ultra aquelles parts que són normals en tot testament, Gabriel Mora llegava a Gaspar Olivar, 'in sacro eloquio professori' [mestre d'eloqüència sagrada? professional d'eloqüència sagrada?] les obres completes en quatre volums 'Archiepiscopi Florentini' [sant Antoní de Florència] (284); era més rica l'herència en llibres deixada per Gregori Genovard: un *Blanquerna* en català [l'exemplar ara de la BSB de Munic?], unes *Concordantiae* bíbliques i totes les altres obres llatines de Ramon Llull de la seva propietat, a la capella de Cura, Puig de Randa; les *Opera omnia* de sant Gregori i sant Bernat en un sol volum 'forme maioris', amb les altres concordances bíbliques, a la biblioteca de la Seu; i a Joan Strany les altres edicions escadusseres de sant Gregori. De més a més, decidia que el seu esclauet Miquel, de vuit anys, fos alliberat en arribar als vint, després d'haver-li donat un ofici, tornant-lo «natus antiquis et situi primevo, quibus omnes homines liberi nascebantur et servitus erat penitus incognita» (288). Assenyalem les donacions al monestir de Santa Elisabet i a la fundadora de la Criança, Isabel Cifré (289). — J. P. E. [18.656]

Eulàlia de AHUMADA, *L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós (Arxiu del Palau, s. XVI)*, dins «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», núm. 31 (tardor 2001), 35-40.

L'Arxiu del Palau, ara a Sant Cugat del Vallès, Centre Borja, format per agregació successiva de diverses raguèlies nobles, conté unes dues mil lletres trameses o rebudes; l'autora es limita a presentar la correspondència de la senyora indicada en el títol, des del 1517; resumeix les etapes de la seva vida (fadrina, casada, vídua), que la porten a ésser primer administradora d'un patrimoni de família noble i després empresària en exclusiva a Catalunya (i a València) del primer enginy de cardar draps (27-32), som particularment informats de les vuit-centes setanta-dues lletres de l'epistolari (privat, familiar, femení), vuitanta-nou de les quals són d'ella (33-36). Són transcrites dues lletres dels anys 1533-1536, una familiar a la filla Estefania de Requesens i l'altra, de noble a noble, a Benet Honorat Joan, senyor de Tous (37-39). Hi ha bibliografia (39). — J. P. E. [18.657]

Antonella ROMANO, *La Contre-Réforme Mathématique. Constitution et diffusion d'une culture mathématique jésuite à la Renaissance (1540-1640)* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 306), Roma, École Française 1999, XII i 692 pp.

«Depuis les origines, l'Ordre a veillé à construire sa mémoire, ce qui explique l'abondance des sources encore disponibles actuellement» (5), fonts, de més a més, publicades amb rigor en sèries diverses dels *Monumenta Historica Societatis Jesu* (9), o conservades en l'«Archivum Romanum Societatis Jesu» (11-27). Sobre aquesta base, el capítol primer ens permet d'assistir a la presència de les matemàtiques tant en els col·legis primitius de la Companyia de Jesús, com en llur *Ratio studiorum*, tot d'alguna manera centrat en la figura i actuació de Jeroni Nadal, «sans doute la principale personnalité de la Compagnie dans les années fondatrices» (50), potser antic mestre de matemàtiques, (primer?) rector del col·legi de Messina, el primer que admeté estudiants externs, introduí les matemàtiques en l'ensenyament jesuític (51; cfr. 67) i fins i tot donà normes pedagògiques al respecte en el *De studiis (! studii) generalis dispositione et ordine* (52-53), i instruccions particulars per a col·legis: Coimbra 1561 (63-64), París 1568 (67-68). L'evolució posterior ja no sembla haver comptat amb la col·laboració del p. Nadal. — J. P. E. [18.658]

Vicenç BELTRAN, *Poesía popular antigua ¿cultura cortés?*, dins «Romance Philology», 55 (2002), 183-230.

Entre d'altres mostres de confluència entre l'element cortès i el popular en literatures europees, l'autor exposa l'existent en el *Libro intitulado el cortesano* de Lluís Milà, publicat a València el 1561, en el qual un matrimoni que discuteix es tira pel cap, no plats, sinó dites populars en vers (206-208). — J. P. E. [18.659]

Isaac SOCA i TORRES, *Un capdavanter en la revitalització del monaquisme català de la Contrareforma: Antoni Viladomar i Sant Miquel, abat de la Portella i Breda*, dins «Analecta Sacra Tarracoen-sia», 75 (2002), 7-50.

L'interès de l'autor per la figura d'aquell abat s'explica perquè hi coincideixen les dades sobre la vida interna dels monestirs benedictins la segona meitat del segle XVI i la línia de la Congregació Benedictina Claustral enfront la política dels papes i de Felip II. La trajectòria de la família entre la Quar i Vilada i la biografia d'Antoni ocupen les pàgines 3-7; el 1557 ell entrava a Sant Pere de la Portella, que trobà en estat de prostració degut a les dificultats del temps i a la manca d'interès dels abats comendataris, suprimits pel concili de Trento; així, Viladomar esdevenia el 1568 el primer abat de la nova etapa, que immediatament començaria de donar senyals de vida (7-12); elegit a abat de Breda, deixava un monestir amb vida, també econòmica, força normalitzada (13-26); l'actuació en la Congregació Claustral contribuï a fer efectives les prescripcions i l'esperit reformador de Trento, també en relació a estudiants, a l'a-

plec de les constitucions de la Congregació, o a la conservació de l'arxiu de la mateixa, ubicat des del 1584 al Celleret de Sant Pere de les Puelles (35); els darrers anys féu son poder a normalitzar la vida dels monestirs claustrals a fi de sostraurer-ls a aplicacions rígides de la butlla de Climent VIII, *Sacer et religiosus...* del 1592; i per això presentaren a Roma la redacció definitiva de les *Constitutiones Congregationis Claustralis Tarraconensis* (36-39). Les dades d'aquestes pàgines procedeixen sobretot de Solsona, AD, Portella, de Montserrat, Arxiu del Monestir, *Congregació Claustral* i d'ACA, *Monacals d'Hisenda. Congregació Claustral*, i Madrid, Archivo Zabálburu, del qual i sobretot del de Solsona són els nou documents publicats en apèndix (40-56), entre els quals té particular significació l'acta de visita canònica al monestir de la Portella l'octubre del 1596, que avisa de les maquinacions d'alguns ‚novitatis amatores‘ per a fer estirar la interpretació de la dita butlla papal fins a la ‚suppressionem et extinctionem‘ de la Portella (50); afegim-hi l'acta de pertanyences de la Portella endutes per l'abat Viladomar a Breda, entre les quals consta «una bona càrraga de molts bons llibres, entre los quals ere la *Biblia*, en quatre pessas, ab sa glossa ordinària e interlínia... y totes les pars de Villegas y Ostiensis... y de cant de orga, quants n'í auia en lo monestir» (52). — J. P. E. [18.660

Francisco José SANCHIS MORENO, *Honorato Juan: vida y recuerdo de un maestro de príncipes* (Biblioteca Valenciana. Sección Historia / Estudios), València, Generalitat Valenciana 2002, 512 pp.

La intenció de l'autor ha estat la de fer confluïr en aquest llibre les dues línies d'investigació sobre aquell humanista, la de Sòria, d'on fou bisbe, i la de València, d'on fou, procedent de Catalunya, la família Joan; també la d'aplegar tota la documentació relativa al mateix personatge (14-15), esparsa en arxius diversos, amb particular atenció al *Còdex Centelles* de la Biblioteca Pública de Sòria (463-469), sense oblidar els dos opuscles d'Athanasius Kircher, *Principis christiani archetypum politicum... ex antiquo numismate Honorati Ioannii...* i *Triumphus gloriae nobilissimae Familiae Hispanicae quae Ioannia dicitur...*, ambdós d'Amsterdam 1672. Els successius capítols ens presenten nos sols Honorat Joan, ans també el seu entorn: lloc de naixença (València o Xàtiva) i familiars (19-45), estudis a Lovaina, entre el grup de deixebles de Joan Lluís Vives i el retorn a València dins l'òrbita de l'emperador, ja en bel-ligerància antierasmiana (45-69). Malgrat això, l'educació del príncep Felip, a la qual Honorat Joan fou destinat per l'emperador, s'inspirà en gran part en el *De institutione principis christiani* d'Erasme, sense oblidar les aportacions de Joan Lluís Vives, de Pere Joan Nunyes, de Frederic Furió i Ceriol o del també mestre Joan Cristòfor Calvet d'Estrella, recordades en un llarg capítol que, després de resumir la teoria pedagògica, exposa la manera com les normes foren posades en pràctica en aquell cas en què Joan era reconegut mestre en nombre de temes (108-110), tot i que en realitat sembla que el seu magisteri es concentrà en matemàtiques i arquitectura (107-108); però el mateix emperador es queixava que l'educació del príncep havia estat massa castellana i que li calia saber les llengües dels seus súbdits (120). Seguí una nova etapa semblant a l'anterior, ara en relació al príncep Carlos, fill de Felip II, amb la gran diferència de les qualitats personals del presumpte hereu, que portaren al resultat tràgic (147-199; 286-293). A partir d'ací, la vinculació a la casa reial seria la de conseller (200-237); en aquestes pàgines és recordada la seva lectura d'Ausiàs Marc al príncep Carlos i a la cort, en funció de la qual hauria escrit un *Abecedario de vocablos lemosines oscuros* emprats pel poeta de Gandia; Kircher li atribueix una *Decas paraenetica documentorum politicorum*, però res d'ell no sembla haver estat publicat. Gran part d'un capítol (208-237) és dedicada a explicar la medalla encunyada per a Joan per Pompeo Leoni (505-507). La casa reial agrafà la dedicació del preceptor amb el càrrec de mestre de la Ceca de València, que de fet fou del germà i del nebot (238-241), i sobretot amb el bisbat d'Osma, del qual resta l'edició del *Catechismus, seu Manuale Oxomense*, del 1565 (261-262; portada: 509), i el testament, amb allò que podem saber de la seva biblioteca (283-285). I així arribem al final de la vida, però el llibre és completat amb la documentació relativa a Honorat Joan; en destaca el codicil testamentari (358-369); la valoració posterior del personatge (381-415), i

nova documentació tant familiar com personal (419-459). Les darreres pàgines contenen indicació de fonts documentals (463-469) i bibliografia (471-477), tot completat amb quadres genealògics i il·lustracions (481-509). — J. P. E. [18.661]

Joan BADA ELIAS, *La religiositat en la contrareforma a la Corona d'Aragó en temps de Felip II (1563-1598)*, dins «Revista Catalana de Teologia», XXVI (2001), 91-127.

L'autor esbrina els dos àmbits de la religiositat, la litúrgica o institucional i la d'expressió popular. Quant al primer, recorda la nova configuració de bisbats en temps de Felip II, en què a Catalunya nasqué una nova diòcesi, Solsona, a València la d'Oriola, i Mallorca entrava en la seva província eclesiàstica, però, en canvi, Albarrassí es desvinculava de Sogorb i passava a la de Saragossa; províncies i bisbats celebraren els respectius concilis provincials i sínodes diocesans. Decrets tridentins, concilis provincials i sínodes diocesans són les fonts per al coneixement de les direccions de la nova religiositat (95-111). La realitat de la seva implantació es pot deduir de les *Relationes ad limina* i dels decrets de visita pastoral de cada bisbat i parròquia, d'entre els quals destaquen els del bisbe de Mallorca Diego de Arnedo, per haver estat publicades (111-124). Les dites directrius eren clarament cristocèntriques (confraries de la Sang de Crist), amb forta accentuació eucarística (Quaranta Hores, confraries de la Minerva), també forta devoció mariana (confraries del Roser). Els nous ordes religiosos estendrien noves devocions al costat de les antigues. — J. P. E. [18.662]

Arturo BERNAL PALACIOS, *Antonio Agustín en los episcopologios alifanos*, dins *Life, Law and Letters*, I, 71-88.

Bisbe d'Alife (Campània) entre el 1557 i el 1561, el seu pas per aquella seu és recordat pels episcopologis, alguns dels quals ja publicats (72), però l'autor es limita a esbrinar allò que en diuen els sis antics encara inèdits, conservats a Piedimonte Matese, ACuria Vescovile (2) i ACollegiata Sta. Maria (3), i Alife, ADuomo (1) (72-74). Destaca el signat per Giacinto Iacobellis (75-79), on l'autor troba quatre redaccions, ací transcrites (79-84); també ho és la definitiva (84); i la de Fortunato Fonseca, amb el seu apèndix (85-88). — J. P. E. [18.663]

Inmaculada PÉREZ MARTÍN, *Antonio Agustín y Manuel Provataris en Venecia (a. 1543)*, dins «Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae», VIII (Studi e testi, 402), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana 2001, 299-311.

Aquell any, Antoni Agostí era a Venècia preparant l'edició de les *Emendationum et opinionum libri IIII* sobre el text de les *Pandectes*; un còdex de Bessarion, amb l'original de les *Novellae* de Justinià, fou col·locat per a ell pel copista grec Manuel Provataris (303, nota 21); el treball d'ells dos es conserva als marges dels mss. de El Escorial 82.VI.4 i Phi.I.7; si la primera part fou escrita per tres copistes, la segona és autògrafa d'Agostí (304-305); també és autògrafa la 'collatio' de les trenta-nou primeres *Novellae*, ara a El Escorial, ms. 118.IV.20 (306); però aquest treball restà inacabat. Hi ha reproducció fotogràfica de quatre pàgines de mss. de El Escorial, amb mostres d'escriptura de Manuel Provataris i Petrus Carnabacas (308-311). — J. P. E. [18.664]

Marc MAYER, Alexandra GUZMÁN, *Relaciones humanas en la Roma del XVI a través de la epigrafía: Aquiles Estago y Antonio Agustín*, dins «Professor Basilio Lossada. Ensinar a pensar con libertate e risco», Barcelona, Universitat 2000, 523-529.

Títol només conegut per referència. — J. P. E.

[18.665]

Maria Teresa LANERI, *Per la identificazione e la cronologia dell'Umanista Rodrigo Hunno Baeza*, dins «Archivio Sardo», XXXIII (2000 [2002]), 471-497.

Encara que aquell humanista no sembla haver estat català, en la seva obra, *Cartulari d'Arborea*, ara a Càller, Biblioteca Comunale, ms. 55, fa una referència a Jeroni Pau (486-487), a uns 'vulgaria elogia' [que potser eren goigs] (487-488), als immigrants vinguts de Barcelona (492-493) i al magisteri gramatical d'Andreu Samper, d'Alcoi (494-495). — J. P. E. [18.666

Giorgia ATZENI, *Breve profilo di Pietro Sias, incisore sardo alla fine del Cinquecento*, dins «Studi Sardi», XXXIII (2000 [2002]), 451-469.

El personatge no sembla català, però treballà en la primera impremta establerta a Càller el 1566 (454-455); entre les seves edicions figuren els *Capítols de Cort* del 1590 (455), el *Directorium Curatorum* del solsoní i bisbe d'Elna, Pere Màrtir Coma, altres *Capítols de Cort* del 1591, i crides i pragmàtiques virregnals (457). És transcrit un contracte del 1590 pel qual Pietro Sias es llogava a fer d'impressor durant dos anys, escrit en català (Càller, Archivio di Stato, *Atti legati*) (461-463). — J. P. E. [18.667

Francesc RIERA VAYREDA, *Disposicions testamentàries de Gabriel Guasp i Joana Navarra, 1593*, dins «Homenatge Rosselló», II, 785-794.

Presentació i transcripció dels testaments del primer llibreter i impressor de la raguèlia Guasp i de la seva tia paterna, vídua del llibreter Miquel Navarra, conservats a Palma de Mallorca, AP de Santa Eulàlia; la publicació permet de recordar dades de la impremta a Mallorca. El testament de Gabriel és escrit en llatí (787-789), el de sa tia en català (791-794). — J. P. E. [18.668

Trinidad ARCOS PEREIRA, *El ejemplar de la Biblioteca Pública 'Fernando de Loazes' de Oribuela del De conscribendis epistolis de Francisco J. Bardaxí. ¿Una edición corregida por el autor?*, dins «Fortunatae. Revista Canaria de Filología, Cultura y Humanidades Clásicas», 11 (1999), 113-123.

D'acord amb les *Constitucions de la Universitat de València* del 1563, l'any sobre Francesc Joan Bardaxí publicava en la impremta de Joan Mey el *De conscribendis epistolis*, del qual són coneguts dos exemplars un a Madrid, BN i l'altre en la biblioteca d'Oriola; l'autora els compara i constata que en el d'Oriola manca l'*Epistola quae gratias agit*, ací transcrita (117), i creu que la presència d'una secció *De gratiarum actione epistolae*, molt semblant a l'anterior, també transcrita (118-119), explicaria que l'autor l'hagués suprimida durant la impressió. Hi ha reproducció fotogràfica de tres pàgines (121-123). — J. P. E. [18.669

Josep AMENGUAL I BATLE, *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política (1576-1962)*. Segona edició, revisada, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics 2002, 278 pp.

La primera edició d'aquest estudi és ben coneguda dels lectors del present anuari per les pàgines dels volums XI (1992), 488-489, i XII (1993), 454-456. L'edició segona ha introduït algunes modificacions, entre les quals destaquen «uns apèndixs amb uns quadres estadístics sobre els principals catecismes editats a Mallorca i un episcopologi a partir del Concili de Trento fins ara, per facilitar la lectura del llibre... La bibliografia també s'ha enriquit» (17). — J. P. E. [18.670

Javier LÓPEZ DE GOICOECHEA ZABALA, *Marco Antonio de Camós (1544-1606): una moral profesional de los oficios jurídicos*, dins «La Ciudad de Dios», CCXV (2002), 41-67.

[Cf. ATCA, XXII (2003), 976, núm. 17.898]. Objectiu d'aquestes pàgines: «exponer y desarrollar aquellos contenidos que Camós dedica a las llamadas profesiones vinculadas al Derecho y otras actividades públicas, de suerte que podamos establecer un verdadero precedente de lo que hoy en día denominamos, 'códigos deontológicos'» (41-42). Durant la Baixa Edat Mitjana, els moralistes, ací personificats en sant Ramon de Penyafort, en les pàgines dedicades als 'status particulares' s'havien fixat en les situacions concretes, també en les de les diverses professions (42-50). En la seva *Microcosmia y gobierno universal...* (Barcelona, 1592), Camós dibuixa les qualitats que han d'assegurar el conseller reial (51-55), el jutge (56-60), l'advocat i procurador (60-64) i el fiscal (64-66). Ultra les exigències de qualitats humanes, de servei a la pau social i d'atenció a la realitat objectiva, és notable la presa de posició de Marc Antoni de Camós contra la utilització de la tortura com a mitjà de conèixer la veritat de fets delictius (59). — J. P. E. [18.671

Vicent ZURIAGA SENENT, *Fra Felip de Guimerà i la construcció de la imatge devocional de l'Orde de la Mercè després del concili de Trento*, dins «Afers. Fulls de recerca i pensament», núm. 41 (2002), 207-214.

Resumida la biografia i bibliografia d'aquell mercedari, l'autor es fixa en la *Breve historia de la orden de Nuestra Señora de la Merced*, València 1594. El mateix autor informa de les fonts que ha resumit: Jerónimo Zurita (quant als orígens i a la intervenció de Jaume I), Nadal Gàver i Pedro Cijar, per als primers temps de l'orde (encara trigarien a arribar les aportacions dels principals historiadors de l'orde, del segle XVII). El llibre de fra Guimerà es col·loca en el marc de la reafirmació tridentina dels ordes religiosos, en el d'assenyalar el sentit generós dels orígens i de la raó d'ésser de la Mercè, trets que passarien a les diverses representacions artístiques barroques tant de la Mare de Déu de la Mercè com dels sants mercedaris. — J. P. E. [18.672

Thomas PLATTER, *Le Voyage de...* Présenté par Emmanuel LE ROY LADURIE. Texte traduit et annoté par E. L. R. L., et F. D. LICHTENHAN (Le siècle des Platter, 2), París, Fayard 2000, 703 pp.

Publicat en alemany el 1968, aquell viatge és ara donat en traducció francesa; l'autor, des de Montpeller on estudiava, el 1595 féu durant tres mesos un viatge per Occitània i Catalunya. Visità Perpinyà, Girona, Barcelona, Montserrat, etc., indrets sobre els quals fa interessants observacions sobre la gent, el paisatge, la vida diària, a les quals l'editor, que veu en el viatge de Platter una mostra de l'evolució del gènere autobiogràfic i de viatges entre le Renaiement i el Barroc europeus, afegeix una panoràmica de la Catalunya de darreries del segle XVI. — J. V. [18.673

Antoni ESPINO LÓPEZ, *La presència d'obres literàries a les biblioteques dels barcelonins del primer Sis-cents*, dins «Revista de Catalunya», núm. 179 (desembre de 2002), 81-104.

Nou-cents seixanta-quatre dels 3.324 inventaris 'post mortem' dels anys 1601-1660 aplegats en els llibres notariais de l'AHPB fan constar que el difunt posseïa llibres; vuitanta-sis tenien obres qualificables de 'literàries', en les quals, en general, els títols de literatura rondaven entorn el 5%, essent excepcionals aquells en què arribaven al 10%; s'enduia la palma la de Joaquim Setantí, del 1617, amb 338 títols, trenta-set dels quals eren de literatura (81-82). La secció de poesia era presidida per Ovidi i Virgili i tancada per exemplars únics dels dos poemes d'Homer; entremig, Francesco Petrarca era present en tretze biblioteques, Ausiàs Marc en vuit, tant en català com en traducció castellana, acompanyats d'un escampall d'autors contempora-

nis (83-93). En teatre, resistia el clàssic Terenci, però dominava Lope de Vega (93-96). En novel·la, enmig d'una considerable varietat d'autors, on tornem a trobar Lope de Vega, destacaven els títols de Miguel de Cervantes (96-103). Hi ha bibliografia (104). — J. P. E.

[18.674]

Eulàlia MIRALLES, *La Corónica Universal del Principado de Cataluña de Jeroni Pujades, una obra interpolada?*, dins «Llengua & Literatura», 13 (2002), 223-272.

Troblem ací resseguida la història de l'atzarosa transmissió dels manuscrits castellans de la *Corónica* de Pujades (de la catalana només n'hi ha un fragment en el ms. 2029 de Barcelona, BU); tot seguit són esmentades l'edició a cura de Pedro Ángel de Tarazona de la traducció al castellà realitzada per ell mateix a partir de l'edició catalana del 1609, i la completa (única) de l'obra en castellà, impulsada per Fèlix Torres Amat, Albert Pujol i Pròsper de Bofarull (1829-1832). Atenció particular és dedicada als manuscrits parisencs de la *Corónica* (BN, esp. 117-120), autògrafs de Pujades només en part, en els quals «una segona mà introdueix tota mena de canvis, talment com si tingués intenció de deixar el text llest per a la impremta» (230). L'autora identifica aquesta segona mà amb la del franciscà barceloní, profrancès i del cercle protegit per Pèire de Marca, Francesc Fornés, del qual són aplegades notícies biogràfiques. L'estudi dels manuscrits permet de concloure que Pujades revisà (en castellà) l'edició del 1609, i que les parts restants han sofert les anotacions de fra Fornés. Aquest mateix hauria pogut fer arribar els manuscrits de la *Corónica* a Pèire de Marca després del 1645. Hi ha bibliografia. Són editats en apèndix el *Pròleg* a la *Corónica*, de l'edició del 1609 (en català) i els dos pròlegs, el del traductor i el suposat de l'autor, del ms. de París, BN, esp. 117, ff. 1-4v i 6-9v. — J. de P.

[18.675]

Josep LOZANO, *La Relació verdadera de Maximilià Cerdà de Tallada*, dins «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», 31 (tardor 2001), 41-74.

Conservat en l'Arxiu Dominicà de la Província d'Aragó, ara a València, ms. 72, ací descrit (42-43), entre els seus seixanta documents, datats del 1609 al 1656, trobem la *Relació verdadera, molt en particular, de tot lo que ha passat en la extracció dels moriscos del present regne de València, y depopulació de aquell, feta y recolta per mi, Maximiliano Cerdan de Tallada, generós, iniciada en lo mes de setembre any 1609*, ací transcrita (46-64). La narració remet constantment a documents que s'haurien de trobar en el mateix quadern, però no hi són; és particularment atenta a les actuacions del braç militar del Regne de València i en general de l'estament oficial; i informa amb cert detall de les operacions bèl·liques desplegades des del moment que els moriscos es feren forts en zones difícilment accessibles, amb referència als accidents geogràfics de la contrada. Lozano ha analitzades les particularitats morfològiques i lèxiques de la descripció (64-73); hi ha bibliografia (73-74). — J. P. E.

[18.676]

Baltasar COLL TOMÀS, *Qüestions tomasianes: episodis de la vida de sor Catalina Tomàs segons les atencions de sor Bàrbara Poquet 14 novembre 1614*, dins «Homenatge Rosselló», I, 307-322.

Inèdita fins ara en l'Arxiu del Convent de Santa Magdalena, de Palma de Mallorca, l'*Attestació de la Rda. Mare sor Bàrbara Poquet, òlim del convent de Santa Maria Magdalena, per prova de les heroiques virtuts de la Vn. mare sor Catalina Thomàs*, donada el 1626, és ací transcrita (308-322), després d'una breu presentació de sor Bàrbara Poquet (1560-1630), on destaca que ella tractà directament i familiarment la venerable Catalina Thomàs(sa). Són trenta-sis narracions breus d'altres tants moments biogràfics. — J. P. E.

[18.677]

Emilio CALLADO ESTELA, *Iglesia, poder y sociedad en el siglo XVII. El arzobispo de Valencia fray Isidoro Aliaga* (Biblioteca Valenciana. Colección Historia / Estudios), València, Generalitat Valenciana 2001, 464 pp.

Emilio CALLADO ESTELA, *Devoción popular y convulsión social en la Valencia del Seiscientos. El intento de beatificación de Francisco Jerónimo Simó*, València, Institució Alfons el Magnànim 2000, 311 pp.

[Fa anys que l'autor assetja el ,seu' tema amb publicacions constants i gairebé en fa altres tants que ATCA dóna notícia dels seus treballs, tal com el lector interessat pot veure en la notícia bibliogràfica dedicada al darrer en el volum anterior d'aquest anuari, XXII (2003), 980, núm. 17.914. Ara podríem dir que el setge almenys de moment s'ha acabat perquè el tema s'ha rendit amb el primer dels volums presents], en el qual podem veure aplegades les bases de la seva investigació, tant les manuscrites (449-456: malgrat que l'incendi de l'ADV provocat pels revoltats contra l'alçament militar del 1936 hagi fet impossible l'accés al fons més important per al coneixement d'aquell pontificat) com les impreses (457-462: tot i que aquestes es limiten a les indispensables). La trajectòria d'una ascensió fins a l'arquebisbat de València, gràcies a la influència del grup del duc de Lerma damunt Felip III de Castella, i en particular de la del germà, inquisidor general i confessor del rei, fra Luis Aliaga, ultra el fet d'ésser dominicà, expliquen que l'estada d'Isidoro a València fos plena de problemes, algun dels quals, com el reconeixement de la santedat de mossèn Francesc Jeroni Simó, es convertí en cavall de batalla, que pràcticament enfrontà l'arquebisbe contra tota la València d'aquells anys i, per la seva naturalesa espiritual i doctrinal, deixà rastre en nombre d'informacions, com la del mateix Aliaga al papa Pau V [autèntica declaració de guerra], *Memorial en que se refiere los excesos cometidos en la veneración de mosén Simón* (68, nota 129), o al rei (89, nota 181), o en les dels seus contraris bescantant-lo ell i els seus familiars: *Memorial contra fray Luis Aliaga y sus mañas*, o *Noticias de un sobrino de Aliaga, obispo de Lérida, peor que su tío*, de Madrid, BN, ms. 2394. Un altre camp de batalla fou la doctrina i veneració de la Puríssima Concepció de Maria, a les quals el dominic Aliaga era contrari i, en canvi, els puríssims també eren devots de mossèn Simó. El capítol dedicat al tema (171-203) és tot ell conflictiu, car, malgrat els documents pontificis, Aliaga mai no es manifestà disposat a presidir el jurament en el qual València i les seves institucions (Ciutat, Universitat, Braç Reial) es volien comprometre a defensar aquella doctrina de la Puríssima Concepció de Maria; per iniciativa particular fou publicada la *Plegmàtica del molt alt senyor rey don Joan primer rey d'Aragó traduïda del llatí en vulgar valencià* a favor de la de la mateixa doctrina. Els altres camps d'activitat, entre els quals hi ha un sínode diocesà (127-170) i l'elaboració de normes per a la construcció i embelliment de temples (163-170), presenten una situació en la qual les institucions representatives viuen a la defensiva i amb la mateixa Església de València viuen en tensió constant davant les intrusions i exigències del poder reial.

El segon títol és tesi de llicenciatura, del 1998, l'objecte de la qual és la repercussió social que provocà en la societat valenciana contemporània l'intent de beatificació de mossèn Francesc Jeroni Simó, fins a dividir-la en simonistes i antisimonistes, tal com és possible de comprendre en conèixer l'abundant documentació que aquella guerra ha deixat tant a València com a Madrid i a Roma, on la Causa de Beatificació tingué com a postulant no res menys que Miguel de Molinos, els problemes del qual se sumaren als de la Causa. — J. P. E.

[18.678-18.679]

Ramon PLANES I ALBETS, *Un Llibre de l'arxiu de la Confraria dels Llibreters. Barcelona 1635-1662*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 675-679.

Donada la notícia que la Generalitat de Catalunya adquirí el volum indicat en el títol, ara conservat a Sant Cugat del Vallès, Arxiu Nacional de Catalunya. L'autor recorda que la «Confraria dels Llibreters» posseïa l'exclusiva d'edició d'impresos escolars i religiosos, la venda dels quals és consignada en el *Llibre de l'arxiu...*, i l'entrada de les corresponents quantitats, sota els epígrafs transcrits en les pàgines indicades en el títol. — J. P. E.

[18.680]

Alfonso ESPONERA CERDÁN, *Modo de celebrar los capítulos en la provincia dominicana de Aragón en el siglo XVII*, dins «Escritos del Vedat», XXXII (2002), 387-402.

Durant el segle XVII, la província dominicana d'Aragó necessitava una consuetud que encaminés la forma de celebrar els capítols provincials evitant possibles recursos; i així, ja el 1613 un *Memorial de la Provincia de Aragón...* (de Roma, Santa Sabina, XIV, Q), exposava les possibles dificultats (390); en la segona meitat de segle, després del 1653, hom elaborà un esborrany de consuetud per a la dita celebració: *Modo de celebrar los capítulos provinciales... según se observa en el de Santa Catalina Mártir de Barcelona del año 1653...*, ara a València, Arxiu de la Província Dominicana, ms. 2 (4), ací transcrit (391-402). — J. P. E. [18.681]

Artur QUINTANA, *El barroc literari català*, dins «Revue d'Études Catalanes», 4 (2001), 67-85.

Visió general, resultat de la revaloració de l'època barroca catalana després que Jordi Rubió assenyalsés l'enorme camp a córrer. Parteix de la constatació de Pere Gil sobre el català parlat (69); en l'escrit, el català era la llengua normal en tots els camps, exceptuat el de les belles lletres, en què la capa social superior «llegia sobretot la literatura castellana, i a més els clàssics grecollatins i els italians» (71). La situació del català oral només començaria a veure's afectada per la pressió política tant al Nord com al Sud dels Pirineus i no mancà un Alejandro de Ros propugnant «l'eliminació del català de qualsevol ús suposadament culte» (77). La llengua escrita fou abundant, però poques vegades es pogué expandir en edicions (74-77) i només l'*Ateneo de grandeses* de Josep Romaguera hauria intentat de restaurar la llengua (79-80) enfront de les imitacions conscients de gèneres literaris castellans (78-83). — J. P. E. [18.682]

Eva SERRA I PUIG, *La cultura política del barroc català*, dins «Revue d'Études Catalanes», 4 (2001), 101-129.

Resumides les aportacions recents sobre el constitucionalisme català i els seus elements bàsics (102-107), l'autora recorda que la política reial i la de les institucions divergien perquè aquella era insensible als greuges del braç reial contra la noblesa, i les institucions havien de fer complir les lleis favorables als pobles; afegim-hi els procediments expeditius dels oficials reials, i les càrregues de tota mena (107-110). Els conflictes constants feren créixer el nombre i la importància dels juristes, sobretot per a la defensa de les institucions atacades (emfiteusi, confraries de menestrals, mercaders de Llotja i constitucionalisme pactista: 173); també feren créixer el bandolerisme dels qui es feien ells mateixos la justícia, i el joc entorn la Constitució de l'Observança del 1481 també engrandí la distància entre jurisdicció reial i institucions (118-124) fins que arribà l'explosió del 1640, dins la qual es trobà tota la família Fontanella (127-128). — J. P. E. [18.683]

M. Marcè MIRÓ, *El poeta Francesc Fontanella de la revolta catalana al congrés de Münster*, dins «Revue d'Études Catalanes», 4 (2001), 29-41.

Resum biogràfic, amb dues parts, la biogràfica, que recorda la seva formació jurídica (doctor utriusque iuris), la seva participació en la política catalana entorn el 1640 amb clara posició profrancesca, la missió diplomàtica a Münster, el desencís i entrada al convent de Sant Domènec a Perpinyà; i la d'escriptor, informació aplegada per temes: teatre (31-32), poesia civil (33-37) i poesia amorosa (37-38); d'entre la seva correspondència destaca l'enviada des de Münster, dins la qual s'inclouen títols poètics (39-41). — J. P. E. [18.684]

Francesc Xavier VALL I SOLAZ, *La faceta literària de Josep Fontanella*, dins «Revue d'Études Catalanes», 4 (2001), 67-85.

L'autor recorda que només Jordi Rubió i Balaguer repescà l'època del Barroc en la història de la literatura catalana i cridà l'atenció dels estudiosos en el tema. Si la llengua utilitzada a Catalunya era el català, l'escripta, ultra aquesta (sense, però cap edició dels clàssics) i el llatí, també era el castellà, sobretot per a les belles lletres; les històries de Catalunya eren iniciades en català i prosseguides en castellà; les mateixes poesies eren imitació de les castellanes, tal com les del mateix Josep Fontanella i d'altres (78-83). Pel fet de connectar amb la cultura catalana antiga, la Renaixença oblidà el Barroc literari català. — J. P. E. [18.685]

Xavier TORRES SANS, *Josep Fontanella i Joan Guàrdia: el patriotisme català en la Guerra dels Trenta Anys*, dins «Revue d'Études Catalanes», 4 (2001), 131-155.

Suposat el coneixement de les posicions i de les vicissituds dels Fontanella, l'autor intenta d'endevinar el pensament del pagès Joan Guàrdia en participar en la defensa de Montjuïc el 1641 i en les anotacions del llibre de memòries, «que permet de copsar el grau de politització d'una certa pagesia benestant del Principat» (133-134). Presentat el gènere literari dels llibres de família o de memòries, i la família Guàrdia, de Santa Maria del Corcó al Collsacabra (137-146), el mateix Joan diu que se n'anà a defensar Barcelona per «traure los castellans de la terra» (149); però la presència dels exèrcits, sumada a la dels escamots, provocà i féu sentir tots els mals de la guerra (149-151); arribà el desencís en constatar que tothom es volia aprofitar del desconcert a l'esquena dels altres (152-154). — J. P. E. [18.686]

Albert ROSSICH, *La mort de Francesc Fontanella: a propòsit d'una falsa atribució*, dins «Revue d'Études Catalanes», 4 (2001), 87-100.

La dècima *Vuy dia, la catedral...*, escrit entre el 18 i el 19 de desembre del 1700, no pot ésser atribuït a Francesc Fontanella, car els capítols matrimonials del seu fill Josep (29 juliol 1685: Perpinyà, ADPO, lligall 1E 369) fan constar que el seu pare Francesc ja és difunt; per tant, Francesc Fontanella hauria mort entre el 1681 i el 1685. També és aportada documentació del *Manual de novells ardit*s sobre l'absència de la Ciutat de Barcelona de la solemnitat catedralícia amb motiu de complir anys el nou rei (911-92). — J. P. E. [18.687]

Ma. Dolores PÉREZ BALTASAR, *La Crònica franciscana sobre la província de Aragó. Anàlisi històrico e historiogràfic*, dins «Cuadernos de Investigación Histórica», 19 (2002), 267-286.

La *Crònica* és l'escripta durant el segle XVII per José Antonio de Hebrera, només publicada el 1991. L'autora indica les narracions transmeses a l'interior de l'orde, les fonts escrites (292) i posa particular atenció al pas a l'Observància iniciada el segle XIV i imposada en la primera meitat del segle XVI (273-275); dedica particular atenció als religiosos destacats, entre els quals col·loca Ramon Llull (276-279) i a les relacions amb la Casa Reial (279-283). L'autor procurarà d'informar-se de forma objectiva, però col·loca les dades dins un marc barroc que cerca el prestigi de les institucions. — J. P. E. [18.688]

Andreu BOSCH I RODOREDÀ, *Les fonts catalanes de la lexicografia sarda*, dins «Revista de l'Alguer. Anuari acadèmic de cultura catalana», X (1999), 105-118.

La primera part assenyala els mots catalans reconeguts com a font d'altres de sards en el *Nou dizionariu universali sardu-italianu...*, de Vissentu Porru, del 1632, per referència al *The-saurus verborum ac phrasium* de Pere Torra, sense que sigui possible de determinar de quina de les nou edicions (106-112). Per a *La lingua sarda. Storia, spirito e forma*, del 1951, les obres de referència són el DCVB d'Alcover-Moll, i els diccionaris de Marià Aguiló i Pere Labèrnia (112-114). — J. P. E. [18.689]

Vicent Josep ESCARTÍ, *Joaquim Aierdi i les Notícies de València i son regne (1661-1679)*, dins «Caplletra. Fulls de recerca i pensament», 31 (tardor 2001), 75-88.

L'autor qualifica les *Notícies...* com «el millor dietari valencià del XVII»; resumeix les dades ara conegudes sobre la família Aierdi transplantada d'Euskadi a València a mitjan segle XVI i sobre el clergue Joaquim, la fesomia del qual resulta més precisa gràcies a la seva biblioteca (76-77). Les *Notícies* formaven una sèrie d'almenys set volums, dels quals només se n'han salvat dos, els segon i sisè, que contenen anotacions de tot allò que el dietarista considerarà digne d'ésser recordat, en especial les fetes i festes religioses del Barroc, seguides de les accions violentes (78-81); les pinzellades crítiques incloses en les anotacions permeten de descobrir la seva forma d'avaluar els grups socials d'una societat desequilibrada i violent, ben visible en la lloanxa del virrei just i recte (83-84); Aierdi és particularment crític amb els llauradors i els frares (85-86). Hi ha bibliografia (87-88). — J. P. E. [18.690

Treballs y desdixas que àn succeït en lo present Principat de Cathalunya y en particular en nostre bisbat de Gerona (1674-1700) de Fèlix Domènech. Edició crítica d'un manuscrit de la Biblioteca del Palau de Peralada. Estudi introductor de Pere GIFRE, Xavier TORRAS, Girona, CCCQ Edicions 2001, 104 pp.

Els autors estudien d'entrada la memorialística privada catalana de l'època moderna, gènere literari que es mou a cavall del dietari i de la crònica. Tot seguit analitzen el recull de Fèlix Domènech i les dades que forneix sobre l'autor, la seva genealogia, l'evolució de la hisenda familiar, la incidència de les guerres i invasions de l'Empordà durant la segona meitat del XVII i la revolta dels barretines. Sembla que Fèlix Domènech coneixia algunes de les gasetes que corrien per Europa i amb tota seguretat els correus que la Generalitat enviava a Girona i que des de la capital de la vegueria s'escampaven per tot el territori. Hi ha un mapa, un quadre genealògic i un apèndix amb la cronologia de les campanyes militars per la vegueria de Girona (1673-1697). La ‚ratio editionis‘ precisa que els autors no han volgut entrar en un tractament rigorosament filològic del text. No hi ha bibliografia, però en les notes de l'estudi introductor hi ha citacions molt completes. — J. de P. [18.691

Victòria ROSSELLÓ BOTEY, *Tradició i canvi científic en l'astronomia espanyola del segle XVII*, Madrid i València, Biblioteca Nueva i Universitat, 2000.

Victòria ROSSELLÓ BOTEY, *L'obra astronòmica de Josep Saragossà*, dins «VI Trobada», 467-474.

El primer títol, part de tesi doctoral de l'autora, només m'és conegut per referència; Josep Saragossà fou un dels inductors d'aquell canvi científic i així el segon permet de conèixer una part de la tesi.

Jesuïta valencià, professor al Colegio Imperial de Madrid, hi publicà el 1675 *Esphera en común, celeste y terráquea*, i deixà inèdit un *Tractatus de sphaera et yntroductio ad astronomiam* (Madrid, BN, ms. 8932 i 8900), doctrinalment en la línia de Tycho Brahe i pedagògicament en la dels mestres de la Companyia de Jesús. Refusades les esferes ptolemaïques i la incorruptibilitat celeste, acceptà les tesis copernicanes tant com la Inquisició Espanyola li permetia i féu observacions directes d'eclipsis, esmentades per diversos astrònoms europeus. També segueix manuscrit el *Discurso contra los astrólogos* (Madrid, BN, ms. 8932; RAH, 9/2705) relacionat amb el cometa del 1664, així com l'*Astronomia theorica et practica* en el mateix ms. de Madrid, BN; i l'*Astronomia nova methodo iuxta Landsbergii hypotbesim* (Madrid, BN, 9173), darra de les seves obres astronòmiques. És notable la vàlua pedagògica, visible en la qualitat de les il·lustracions (470-472), tot i que li fos impossible d'assumir el sistema heliocèntric, quan el ptolemaic ja era insostenible. Hi ha bibliografia (473-474). — J. P. E. [18.692-18.693

Francesc FELIU, *Una lliçó d'història de la llengua literària. El pròleg a l'Atheneo de Grandesa de Josep Romaguera*, dins «Misc. Prats, II», 445-465.

En començar, l'autor confirma que es tracta d'una lliçó repetida diverses vegades. El 1681, Josep Romaguera publicava aquell llibre «interessantíssim intent conceptista de reivindicació de la normalitat literària en català» (445), perquè intentà d'imitar-hi l'estil de Baltasar Gracián en *El héroe*. Aquell llibre ha estat poc valorat pels historiadors de la literatura, però l'autor fa una lectura del pròleg, «atenta a tots els sentits ocults i a les implicacions que hi ha al darre- ra» (447). Romaguera propugnava la utilització de la llengua catalana i es contraposava als qui se'n desenteni- en o la bescantaven: «intento desmentir lo error vulgar ab què's desprecia nostra llengua per basta y per grossera» (459 i 461). L'autor reproduïx i comenta amb generositat el pròleg de Romaguera (448-461), remarca que es tracta d'un text «enormement elaborat» (461), qualitat que fou reconeguda pels apòlogistes de la llengua catalana dels segles XVIII i XIX; i que fou un intent d'elaborar una prosa catalana a l'altura de la cultura contemporània. En canvi, el grau de castellanització no era considerat de la mateixa manera que ho és ara (464). Hi ha bibliografia (465). — J. P. E. [18.694

Onofre ESQUERDO, *Nobiliario Valenciano*. I-II. Prólogo, transcripción y notas por José MARTÍ- NEZ ORTIZ. Dibujos de Juan CHORRO SOLVES (Institutione), València, Generalitat Valen- ciana 2002, 352 i 424 pp.

Onofre Esquerdo (1635-1699), escriví diverses obres de temàtica històrica (16), d'entre les quals destaca el nobiliari tot just ara publicat sencer, car el 1962 l'Ateneu Mercantil de Valèn- cia n'havia publicat el primer volum (9). L'obra, en gran part aplegant les dades proporciona- des per documents, per Jerónimo Zurita i d'altres (149), algun d'ells no tan digne de crèdit com les *Trobes* de Mossèn Febrer, presenta la genealogia, l'escut d'armes, l'arbre genealògic i les dades més importants de les següents raguèlies valencianes, després d'haver recordada la teoria de la noblesa, dels escuts d'armes i de l'ofici dels reis d'armes (25-33); comte d'Aversa i d'Al- menara (I, 35-70), vescomte de Xelva i Manzanera, i comte de Sinarcas (I, 71-90), marquès d'Elx (I, 91-107), comte d'Elda (I, 109-128), comte d'Albatera (I, 129-143), marquès de Terra- nova i duc de Mandas (I, 145-162), comte de Sellent (I, 163-181), comte d'Albalat (I, 183- 191), comte de Carlet (I, 193), comte de Cirat (I, 195-207, i II, 397-399), comte d'Alaquàs (I, 209-216), comte del Casal (I, 217-251), comte del Real (I, 253-290), comte de Gaiano a Sicília (I, 291-296), comte de Barajas (I, 297-314) i comte de Cervelló (I, 315-348); príncep de Villena (II, 11-28); comte de Dénia i duc de Gandia (II, 29-64), comte de Xèrica (II, 65-73), comte de la Vila de Dénia (II, 75-97), duc de la ciutat de Sogorb (II, 99-114), marquès de Cas- tellnou (II, 115-137 i 399-409), senyors d'Alfarrassí, Alcozer i Rugat (II, 139-144), senyors de Gilet (II, 145-160 i 409-417), senyors de la Casa de Anna (II, 161-166), casa de Vilaragut (II, 167-198), vescomtes de Subirats (II, 199-215), barons d'Albaida (II, 217-251), barons de Priz- zi i ducs de Bucimeli (II, 253-290), reial casa de Galceran Guerau de Pinós (II, 291-368), famí- lia de Coll (II, 369-372), Esteve de Lago (II, 373-375), descendència d'En Rafael Darder (II, 377), Bañatos (II, 379), Esteve de Hermua (II, 381-384), cognom Julian (II, 385-386), Cabre- ra (II, 387-392), i casa dels Barberans (II, 417-418). L'apèndix transcriu dos documents en llatí (II, 395-397). — J. P. E. [18.695-18.696

Bartomeu BESTARD CLADERA, *L'escut del doctor Dídac Ferrer a partir d'un privilegi militar de 1659*, dins «Homenatge Rosselló», I, 219-233.

Natural d'Arenys, doctor en quiscun dret, assessor de la batllia general de Catalunya, par- tidari de Felip IV de Castella en la Guerra de Separació, el 1659 fou per aquest fet cavaller en virtut de privilegi reial, conservat a l'Arxiu familiar Sant Joan de Moncada, ací transcrit (228- 232); consta l'escut d'armes (225), ací descrit (224-226); ennobliment i escut eren fins ara des- coneputs. Hi ha bibliografia (232-233). — J. P. E. [18.697

Bonaventura BASSEGODA I HUGAS, *Noves dades sobre el canonge Vicente Vitoria (Dénia, 1650-Roma, 1709), tractadista, pintor, gravador i col·leccionista*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 2 (1994), 37-62.

Les publicacions que s'han ocupat del personatge permeten de refer-ne la biografia i les publicacions, en general de tipus artístic, ultra la *Vita... di san Vincenzo Ferrer*, que tingué dues edicions romanes el 1705 i el 1717 (40, nota 21); però la seva producció principal és de tema artístic: *Osservazioni sul libro della Filsina Pittrice...*, Roma 1703, reeditat, i els inèdits *Accademia de Pintura del señor Carlos Maratti* (Roma, Corsiniana, 660), *Indice dell'opere di Raffaello Sanzio d'Urbino* en el qual és inclòs *Dell'origine e progresso dell'intaglio delle stampe* (ací reproduït: 58-62), i alguna obra menor. Segueixen les pàgines en les quals Bassegoda, basant-se en fonts antigues, entre les quals l'Arxiu de Roma, Monserrato, atribueix a Vitoria algunes pintures majors o menors pintades a Roma o a València (41-47); també produí gravats (48-49). — J. P. E.

[18.698]

Marià CARBONELL I BUADES, *Guillem Mesquida i Munar (1675-1747): biografia d'un pintor Mallorquí a l'Europa del primer Set-cents*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 1 (1993), 145-169.

Els arxius de Mallorca, ADM, *Parròquies. Sant Miquel* (i d'altres), ARM, *Fons notarial*, i de Venècia, Archivio di Stato, *Avogaria di comun. Matrimoni*, i Archivio Storico Curia Patriarcale, *Matrimoni*, permeten a l'autor de reconstruir no sols la biografia de Mesquida, ans també la de la muller, veneciana, i la de la llarga parentela; també de refer l'actuació a Roma, a Venècia, a Alemanya al servei dels Wittelsbach electors del Palatinat, i ja els darrers anys altra vegada a Mallorca, amb indicació de les seves obres principals encara existents i de les múltiples direccions de la seva feina de pintor. Hi ha vint-i-sis reproduccions, una d'elles és d'un quadre dedicat a Ramon Llull i a sant Ramon de Penyafort (165). — J. P. E.

[18.699]

Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, *Els oïdors de la sala tercera de l'Audiència de Catalunya, a la segona meitat del segle XVII*, dins «Estudis i Documents dels Arxius de Protocols», XX (2002), 205-227.

La documentació d'ACA, *Consell d'Aragó*, completada amb la de l'AHPB, permet de reconstruir la biografia dels magistrats catalans de la sala esmentada després de la Guerra dels Segadors; ultra la possible vàlua personal pels estudis o la dedicació professional al dret en els càrrecs anteriors, pesaren en el nomenament la importància de la família i la posició i activitat a favor del rei durant la dita guerra. Establerta després de la caiguda de Barcelona, la sala tercera fou proveïda per personal d'absoluta confiança de la cort reial i la documentació prèvia als successius nomenaments permet de conèixer la valoració que des de diversos punts de vista hom feia dels pretendents a la sala esmentada. En aquestes pàgines tenim informació de nombre de persones i a través d'elles un esbós de la fesomia de la societat barcelonina benestant de la segona meitat del segle XVII. — J. P. E.

[18.700]

Pep VILA, *La passió barroca rossellonesa del segle XVII*, dins «Revue d'Études Catalanes», 4 (2001), 189-205.

Aquell text s'ha conservat a Perpinyà, ADPO, ms. 15; donada la notícia de la troballa, segueixen la descripció del manuscrit (192-194), i l'exposició de l'estructura de l'obra, que és reducció d'un text més extens realitzada el 1696 (194-196); és transcrita la part inicial de les escenes del Davallament de la Creu (200-205). — J. P. E.

[18.701]

Antonio ESPINO LÓPEZ, *La publicística catalana y el cambio dinástico: el ocaso de la dinastía de los Austrias*, dins «Cuadernos de Investigación Histórica», 19 (2002), 287-312.

L'autor declara que el seu objectiu és el d'exposar «la evidente reconciliació entre monarquia [Carles II] y nació catalana», en la qual hauria tingut gran pes el fet que «la castellanofòbia existent en Catalunya, alimentada por los errores militares de la Monarquía Hispánica, era inferior a la francofòbia desenvolupada desde el final de la ,revolta' de 1640» (287). Recuperada Barcelona per a Felip III (IV de Castella) el 1652, la publicística alimentà la francofòbia, tot i seguir latent la hispanofòbia, que esclatà en la Revolta dels Gorretes, i així hom hauria intentat d'arribar a un cert ,entendimiento polític' (289) propugnat amb motiu de la mort de la reina Maria Lluïsa d'Orleans (290-291). La francofòbia esclatà en la Guerra dels Nou Anys, 1689-1697, i «al final, el ,yugo' hispànic resultó ser más suave que el francés» (292). El setge de Barcelona del 1697 augmentà les tensions entre el virrei Velasco i les institucions barcelonines i catalanes; Francisco Velasco fou substituït per Georg d'Hessen-Darmstadt, ben acceptat de tots, cosa que repercutí en l'acceptació de Carles II (294-302). La mort del rei fou oficialment molt sentida, l'opció borbònica de l'herència no acceptada i així nasqué una nova publicística profrancesa i es revifà la proaustríaca i antigavatxa, ben diversa de les desqualificacions castellaneres a Carles II (309-312). La base d'aquestes pàgines són els fullletons conservats a Barcelona, BC, BU, AHCB, i ACA, *Consell d'Aragó i Generalitat* i a Simancas, AG, *Estado*. — J. P. E. [18.702]

Marià GUAL DE TORRELLA VILLALONGA, Xim GUAL DE TORRELLA TRUYOLS, Maria GUAL DE TORRELLA MASSANET, *Notes manuscrites de n'Agustí de Torrella i Truyols*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 321-336.

L'ARM, *Fons en dipòsit: Torrella*, arr. 9, conserva les notes manuscrites sobre fets i particularitats succeïdes a Mallorca i en altres parts del món, escrites a darreries del segle XVII. Ací han estat ordenades alfabèticament i sistematitzades en quadre, on consta el nombre que cada anotació té en l'original, llinatge, nom, llinatges dels pares i resum de la notícia, i xifra de la numeració actual de l'1 al 303. El centre de l'atenció sembla haver estat el deixar constància dels enllaços entre persones de la noblesa mallorquina. — J. P. E. [18.703]

Antoni MARTORELL GARAU, *Cartografia de les Illes Balears. Compendi de mapes impresos durant els segles XVI, XVII i XVIII*. Catàleg descriptiu i il·lustrat. Estudi cartobibliogràfic, Palma de Mallorca, Caixa ,Sa Nostra' 2000, 258 pp.

Catàleg d'exposició, que posava a l'abast del públic reproducció de cent-sis representacions totals o parcials de les Illes Balears, la primera de les quals duu la data del 1547, i la darrera la del 1800. El responsable de la mostra deixa ben clar que el dit nombre no és de cap manera exhaustiu; també que, no existint (o almenys no essent coneguda) una col·lecció completa de tals mapes, no ha estat fàcil d'aplegar els catalogats. El cos del catàleg és constituït pel conjunt de fitxes explicatives de les cent-sis peces, en cada una de les quals, reproduït l'objecte exposat, trobem la corresponent informació dels següents extrems: número d'ordre, còpia del títol donat a la peça original, nom i cognoms de l'autor o del principal responsable del mapa, nom i cognoms del gravador, lloc i data de publicació, qualificació del document cartogràfic (p. e., mapa, carta de navegar, plànol), zona que comprèn, escala, dimensions determinades per l'orla, graduació, forma de representació, símbols, topònims, forma de reproducció, procedència (sovint és la part més extensa de la fitxa), bibliografia i identificacions, observacions i arxiu d'on ha estat tret la reproducció. Trobem al final biografies concises dels personatges esmentats (232-241), bibliografia (242-244) i taula única d'antropònims i de topònims (245-253). — J. P. E. [18.704]

Antonio PLANAS ROSSELLÓ, *Los juristas mallorquines del siglo XVIII*, dins «Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics», 12 (2002), 37-97.

Durant aquell segle cresqué el nombre d'advocats, també les exigències prèvies a l'exercici, que per la part de la teoria demanaven ésser batxiller en dret i per la de la pràctica quatre anys d'aprenentatge amb un advocat. El 1789 l'Ayuntamiento de Palma considerava que el nombre d'advocats era excessiu i el 1795 foren reduïts a trenta. Equiparats als ciutadans cavallers, era discutit si eren exempts de tributs reials i comunals, però seguiren essent-ho de càrregues militars. El 1779 era erigit el Col·legi d'Advocats, amb conflicte sobre la col·legialització dels xuetes. Amb la Nova Planta, l'Audiència fou substituïda per una 'Junta Superior de Justicia', formada per membres de fidelitat borbònica, on els mallorquins no podien ésser majoria; el veguer de Palma i el seu tribunal foren suprimits el 1718, però seguiren existint els assessors de les jurisdiccions militar i baronials. El 1726 fou establert el jutge assessor del Consolat de Mar. Suprimides les lleis d'estrangeria, alguns mallorquins foren advocats dels consells reials a Madrid. La supressió del Gran e General Consell el 1718 deixà els advocats sense representació política, però la 'Sociedad Económica de Amigos del País' impulsà llur coneixement de l'economia (37-48). La producció de literatura jurídica fou nombrosa, encara que escassa la teòrica; destacaren Pere Joan Mayol i Cassador, *Discursus regius...*, del 1720, favorable a la nova dinastia; Miquel Cirer Cerdà, *Propugnáculo histórico-canónico...*, a favor dels drets del Patronat reial; i Bonaventura Serra Ferragut, *Reflexiones críticas...*, sobre teoria jurídica general. La relació nominal i alfabètica dels doctors que havien aprovat l'examen d'advocats davant la Reial Audiència, on consta la bibliografia de cada un, en cas d'haver-n'hi, ocupa les pàgines 51-93. Les informacions procedeixen dels diversos arxius mallorquins: ARM, AM, ACol·legi d'Advocats, AHUniversitat de les Illes Balears, BMarch i d'altres. Hi ha bibliografia (95-97). — J. P. E. [18.705]

Nicolás BAS MARTÍN, *Manuel Martí y el reformismo ilustrado italiano de finales del siglo XVII*, dins «Boletín de la Real Academia de la Historia», CXCIX (2002), 221-262.

El Degà d'Alacant s'hauria integrat en el corrent de la crítica històrica com a resultat de les seves estades i treballs a Itàlia. Resumits els anys d'estudis a València (222-224), som informats de la primera anada a Roma el 1686, on trobà ambient assedegat d'aportacions manifestat en les acadèmies de tota mena; ell l'aprofità per completar els seus coneixements de l'herència clàssica i esdevingué col·laborador de José Sáenz de Aguirre en la *Collectio Maxima Conciliorum Hispaniae* i en la reedició de la *Bibliotheca Hispana Vetus* de Nicolás Antonio (224-230). A Roma, a través de Gianvincenzo Gravina, conegué l'ambient renovador de Nàpols, personificat en Giovanni Bta. Vico i la seva *Scienza Nuova*, que assenyalava la transició del Barroc als 'Novatores' i la imposició de mètodes experimentals (230-236). L'estada a Roma el féu vincular al món de les acadèmies, en particular a la de l'Arcàdia, que pretenia 'esterminare el cattivo gusto' (236-240) i li donà accés a riques i escollides biblioteques i col·leccions d'antiguitats (240-247). El nomenament a Degà d'Alacant el 1696 el féu retornar, cosa que li permeté d'inocular en les acadèmies valencianes els valors de les italianes, però la Guerra de Successió i el seu reflexionat austriacisme li tancaren les portes borbòniques. El 1717 podia retornar a Itàlia on establí relació amb Scipione Maffei i rebé l'influx de Ludovico Antonio Muratori i de les seves premisses metodològiques. — J. P. E. [18.706]

Antoni PIZÀ, *Antoni Pizà. Introducció a la seva obra* (Menjavents, 44), Palma de Mallorca, Edicions Documenta Balear 2002, 164 pp.

La informació sobre aquell músic nat a Artà el 1673, que triomfava a Madrid (Capella Reial i de cases nobles, i 'corrales') en la primera meitat del s. XVIII, procedeix en gran part del testament, publicat el 1950 (17-20); entorn els quinze anys ja pertanyia al Colegio de los Niños Cantorcicos de la Capella reial i des del 1699 col·laboraria en qualitat de músic en les

representacions del Teatre reial, actuacions documentades en les respectives seccions de l'Arxivo del Palacio real (cronologia: 109-111); hi ha catàleg de les seves obres musicals (113-122) i cronologia de les representacions (123-146). Ja en la segona meitat del segle XVIII teòrics diversos de la música, com Benito Jerónimo Feijoo i Tomás de Iriarte aprovaren els seus intents de conjuntar la música tradicional amb la nova (79-85). Hi ha bibliografia (153-162). — J. P. E. [18.707]

Salvador SANPERE I MIQUEL, *Fin de la nació catalana*. Estudi introductor de Joaquim ALBAREDA (Apografia Historica Cathaloniae), Barcelona, Editorial Base 2001, 693 pp.

Edició facsimilar de la que l'«Avenç» publicà a Barcelona el 1905, a base del material aplegat per l'autor en nombrosos arxius i biblioteques d'Europa, on, a Viena, conegué i pogué utilitzar les *Narraciones* de Francesc de Castellví [cf. ATCA, XVIII (1999), 862-865 i XXII (2003), 802-805]. La present edició, ultra la presentació d'autor i obra per part de l'editor, té el valor afegit de nombre de mapes i de documents de l'època. — J. P. E. [18.708]

José M. LÓPEZ PIÑERO, Víctor NAVARRO, M. Luz LÓPEZ, José R. BERTOMEU, Antonio GARCÍA BELMAR, Felipe JEREZ, *La actividad científica valenciana de la Ilustración*, vols. I-II, València, Diputació de València 1998, 254 i 230 pàgines i nombroses il·lustracions.

Obra només coneguda per referència. — J. P. E. [18.709]

Miguel Ángel MICÓ PASCUAL, *Música, músicos e inquisición en la Valencia postridentina e ilustrada*, dins «Revista de la Inquisición», 8 (1999), 193-213.

Entorn la prohibició inquisitorial d'un motet de José Conejos Ortells, mestre de capella de la catedral de Sogorb, *Ave, Joseph sancte*, escrit el 1722, conservat a València, Arxiu del Patriarcat, LP 19, *Libro de borradores de música*, ací transcrit, tant en lletra (198 [el malestar del Sant Ofici no s'explicaria pel fet de presentar, com si de Déu es tractés, sant Josep com a font de gràcia: 'tua gratia sit mecum, tua gratia sit mecum?']), com en música (199-213), és ocasió de recordar d'altres intervencions de la Inquisición Española a València, aquestes en casos de sodomia (196-197). — J. P. E. [18.710]

Alfons ZARZOSO, *Animals i menesalia (!) a la Catalunya del segle XVIII*, dins «VI Trobada», 107-118.

L'autor comença recordant que no tota l'activitat guaridora era practicada pels metges, car existia una medicina o una manesalia de transmissió popular (el *Llibre del prior* n'hauria aplegada molta; i segurament n'hi ha en els fons arxivístics d'empreses dedicades al comerç de bestiar gros, com la Companyia Comercial de Firaires i Ramblers, de Calaf, ara a Tarragona, AH), una de natura religiosa i finalment la que era resultat d'estudis universitaris. L'extensió d'aquesta és coneguda per al segle XVIII mitjançant les concessions de manescal als comuns, emanades del Consell d'Aragó i conservades a l'ACA, ja que calien tals llicències perquè un comú pogués conductar un manescal (109-111). Només excepcionalment la documentació governamental certifica del recurs a la protecció celeste (113-114 [en aquest punt podria ésser rica la documentació eclesiàstica, tal com demostren per a la Baixa Edat Mitjana les pàgines 47-78 del volum I d'aquest anuari]); també és excepcional la documentació d'activitats de guardadors privats, dotats de 'coneixement natural' (114-115). Globalment considerada, la preparació dels manescals no depassava el nivell empíric, superada per la dels metges (116). El *Llibre del Prior* de fra Miquel Agustí seria la gran mostra de com tots els camins de coneixement de les malal-

ties dels animals i dels corresponents remeis es podien unificar i arribar a totes les capes de la població (117). — J. P. E. [18.711]

José Luis BARRIO MOYA, *La carta de dote del abogado valenciano Don Vicente Julián (1721)*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 191-196.

El matrimoni entre els valencians Vicent Julián, d'Albaida, i Rita Samper, d'Alcoi, fou dotat per un oncle d'ella amb béns que consten en document notarial ara a Madrid, AHProtocolos, 14224; essent ell advocat la dotació, ultra l'aixovar i una quantitat de vaixel·la de plata, consistí en una vera biblioteca jurídica, de cent vint-i-set volums, on figuraven obres de Pere Joan Fontanella, *De pactis nuptialibus*, Barcelona 1612; Jaume Càncer, *Variae resolutiones iuris... Cataloniae*, Madrid 1594; i Cristòfor Crespi de Valldaura, *Observationes...*, Lió 1662 (194-195). — J. P. E. [18.712]

Joan M. FURIÓ VAYÀ, *Els poemes valencians de Josep Vicent Ortí. Estudi i edició*, dins «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», 31 (Tardor, 2001), 115-150.

Els Ortí foren els segles XVII i XVIII un llinatge de lletraferits que mantingueren un mínim ús literari del valencià. En la primera meitat del segle XVIII, Josep Vicent Ortí i Mayor deixà en *Poetas sacras*, datades entre el 1726 i el 1745, inèdites a l'AMV, *Fons Serrano Morales*, ms. 6366, unes quantes composicions, que manifestaven, tot i les diferències, una voluntat d'empalmar amb la literatura medieval (116-118); resumit el contingut de cada una (119-123), i explicada la significació d'uns quants termes (124-125), tenim l'edició de cinc sèries de composicions dedicades a moments diversos de sant Vicent Ferrer (129-134); dos sonets a sant Joan de la Creu (135), una dècima a sant Pere Pasqual (135-136); una sèrie dedicada a la nova capella del Santíssim, de Sant Andreu, València (136); una altra per al marquès de Mirasol (136-137); el *Col·loqui per a la festa de N. S. de l'Esperança* (137-143); *Relació dels bultos, gegants i nanos...* (143-148) i un villancet per a l'apòstol sant Andreu (148-149). Hi ha bibliografia (126-128). — J. P. E. [18.713]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Documents sobre la construcció i la reconstrucció d'orgues a la Segarra, l'Urgell i l'Alt Urgell durant el segle XVIII*, dins «Palestra Universitària», 15 (2002), 139-182.

Els dotze documents «d'una gran riquesa descriptiva» (139), procedents de Cervera, AHC, *Fons notarial*, datats entre el 1726 i el 1790, ací transcrits en apèndix (148-182), permeten de conèixer els treballs amb precisió, tant per a les condicions d'execució com de cobrament, d'orgues situats en les poblacions de les comarques indicades en el títol; els deu primers, datats fins al 1765, són redactats en llengua catalana. — J. P. E. [18.714]

Asunción IGLESIAS MARTÍN, *El uso de las matemáticas en los textos náuticos españoles del siglo XVIII*, dins «VI Trobada», 345-351.

Tres d'aquells «texts náutics» procedien dels Països Catalans: el de Tomàs Vicent Tosca, *Compendio Matemático...*, de València 1727, el d'A. Clariana Gualbes, *Resumen náutico...*, de Barcelona 1731, i el del valencià Jordi Joan i Santacília, *Compendio de navegación...*, de Cádiz 1757. — J. P. E. [18.715]

August RAFANELL, Francesc FELIU, *La llengua abans de la lingüística, arran d'unes notes d'Antoni de Bastero*, dins «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», 31 (Tardor, 2001), 151-172.

Tres folis inèdits d'Antoni de Bastero, conservats a Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, ms. 3-III-4, contenen quaranta-set anotacions de mots catalans aplegats per Bastero directament de la boca de gent del poble, normalment del bisbat de Girona, però amb derivacions que arriben fins a Moià; cada una d'aquestes, amb un o més mots, és transcrita i comparada amb les informacions dels principals lèxics catalans (*Alcover-Moll, Coromines*) (158-167). Les pàgines inicials recorden l'evolució de la política dels estats europeus, favorables a unificar la llengua com a manifestació d'unitat política, i a devaluar si ja no menysprear, els 'dialectes', aviat 'patois'; evolució que durant segle XVIII codificava les llengües oficials; però en aquell moment començava l'interès per la llengua viva, considerada manifestació del 'Volksgeist'; aquest hauria estat el marc mental on s'han de col·locar els fulls de Bastero. — J. P. E.

[18.716]

Joaquim-Juan MOMPÓ, *Teodor Tomàs, editor valencià del segle XVIII*, dins «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XLIV. Miscel·lània Giuseppe Tavani 3», Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2002, 77-102.

L'autor exposa la vida del canonge lectoral valencià Teodor Tomàs, la seva estima pels llibres, el seu mecenatge, els seus escrits en castellà i en llatí i les reedicions de textos en valencià: *Verger de la Sacratíssima Verge Maria*, de Miquel Peres (Barcelona 1732), *Vida de Santa Caterina*, de fra Tomàs Vesac (València 1736). Exposats els problemes històrico-crítics entorn d'aquestes reedicions (autor, edició antiga reproduïda, finalitats de la reedició, la seva escassa pervivència), l'autor remarca la transcendència lingüística de les edicions de mossèn Tomàs, puix que foren aprofitades pels lexicògrafs Carles Ros, Joaquim Manuel Sanelo i Onofre Soler. També dona notícia dels afegits originals que mossèn Tomàs incrustà en les seves reedicions, assenyaladament de les *Memòries del autor de la present obra, ab algunes notes per a intel·ligència de la història que tracta y de la valenciana llengua en què està escrita*, on hom troba, entre d'altres formulacions, una altra apologia setcentista del català. Finalment estudia les alteracions textuals que Tomàs va introduir en el *Verger*. En apèndix dona dues mostres de les notes i de les ampliacions que foren afegits per Tomàs al text del *Verger*. Hi ha bibliografia. — J. de P.

[18.717]

Joaquim JUAN-MOMPÓ, *Un altre elogi setcentista valencià de la llengua*, dins «Afers. Fulls de recerca i pensament», núm. 41 (2002), 191-203.

L'elogi setcentista és el pròleg escrit per Teodor Tomàs Palomar per a la seva reedició del *Verger de la Sacratíssima Verge Maria* (Barcelona, 1732, de l'impressor Pau Campins), escrit per Miquel Peres i publicat a València el 1494. [El títol del nou pròleg és transcrit en el resum anterior] i és ací reproduït (193-106); la part dedicada a les *Notes per a la intel·ligència de la ortografia en lengua lemosina* (198), conté explicacions sobre les particularitats gràfiques de la llengua catalana (p. e., la ,ny'), inspirades en les que Juan de Resa col·locà al davant de l'edició de la traducció castellana d'Ausiàs Marc, Valladolid 1555 (199-200). Hi ha bibliografia (201-203). — J. P. E.

[18.718]

Francisc QUÍLEZ, *La fortuna crítica del pintor Antoni Viladomat: la configuració d'un mite artístic*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 1 (1993), 215-226.

Mort el 1750, Viladomat viu en el període en què és refusat el barroc i s'imposen les idees de la Il·lustració. De fet, l'anècdota que atribueix a Anton Rafael Mengs, en contemplar la seqüència sobre la vida de sant Francisc al claustre de Framenors de Barcelona, l'afirmació que Viladomat havia estat el «millor pintor del seu temps» s'hauria de col·locar, segons Quílez, en el moment inicial de l'Escola de Llotja i significaria que a Barcelona hi havia models on apren-

dre; els contemporanis, en efecte, potser sota l'influx de la *Crítica del judici* d'Immanuel Kant, consideraven que els grans mestres (Viladomat entre ells) superaven la naturalesa, en subratllar-ne les qualitats. Ja aleshores, i sobretot després, el 'fenomen Viladomat', ha servit a les diferents escoles per a interpretar-lo d'acord amb els propis principis, des del qui veu en l'individu una força que l'impulsa a manifestar-se encara que l'entorn no l'ajudi, passant pel qui hi veia una bona herència dels anys de l'arxiduc Carles, o el qui, ja a començament del segle XX, hi veia la personificació orsiana de «l'ordre, la conveniència, la mesura, i gairebé podríem afegir el 'seny'» (221), o el qui destruïa la seva imatge convencional, subratllava els productes deficients sortits del seu taller i la col·laboració dels ajudants, fins a arribar a un enfocament més objectiu. — J. P. E. [18.719]

Joan BOSCH I BALLBONA, *Retrobament amb Pere Crusells (1672-cap a 1742): la placa de la Flagel·lació de Crist*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 2 (1994), 151-154.

Comparat pels contemporanis amb Viladomat, ultra els encàrrecs tradicionals, Pere Crusells s'especialitzà en el retrat en miniatura, potser a causa de la ceguesa, que li fou documentalment reconeguda al final de la vida; la placa ara retrobada porta signatura; l'escena pintada és còpia d'una estampa de Jean Audran, *Les fleaux de la justice de Dieu...*, editada a París a darreries del segle XVII. La condícia posada en l'execució podia ésser una prova de la qualitat del taller. — J. P. E. [18.720]

Carlos TORMO CAMALLONGA, *El derecho en las alegaciones jurídicas del siglo XVIII*, dins «Saitabi», 50 (2000), 277-317.

L'autor estudia les al·legacions formulades en les defenses davant l'Audiència valenciana en plets civils i la fonamentació jurídica al·legada en aquells escrits. En principi, en el nou dret de Castella, les al·legacions eren prohibides, car l'única cosa permesa era la demostració de fets i les al·legacions escrites tenien només acceptació subsidiària. L'autor centra la seva atenció en les successions, per a les quals hi havia possibilitat de recórrer als *Furs de València* quan el testament era anterior a la *Nova Planta*; per al temps posterior regien les *Leyes de Toro* (281-282). Segons aquestes i l'estudi de J. Berní i Català, només havien d'ésser al·legades les lleis reials, però en realitat els advocats s'agafaven a la doctrina dels autors, entre un 75 i un 88%, contra el restant que només al·legava les lleis reials (288); també es valien del dret romà i del canònic (296-301), del dret reial (301-306), de les sentències judicials (306-312) i del costum (313), amb taula de percentatges, on destaquen els autors amb el 79'62% i en canvi les lleis de València no passen del 1'65% (315). Les al·legacions estudiades són de la BUV i de la Biblioteca del Col·legi d'Advocats de València. — J. P. E. [18.721]

Carlos Ángel RIZOS JIMÉNEZ, *Un poema inèdit de Pere Ferrussola*, dins «Miscel·lània Cerverina», 15 (2002), 349-364.

De propietat de l'autor, abans, sembla, de l'AM de Lleida [cf. ATCA, XIX (2000), 927, núm. 15.108] (349-350), conservat dins un exemplar manuscrit d'una *Philosophia Peripatetica*, auctore Petro Ferrussola, del 1740, la lletra del qual és idèntica a la del full afegit i a la del certament autògraf *Informe de la Facultad de Theología...*, de Barcelona, BU, *Arxiu de la Universitat de Cervera*, núm. 4.929; en aquest és copiat un poema de trenta sis octaves a lloança de la Verge Maria en la seva Concepció (354-362), tema, al qual el mateix Ferrussola havia dedicat uns *Gozos devotos y antiguos* (351-353). — J. P. E. [18.722]

Montserrat FONTANET, *Art de conró compost per M. F. del lloc de Llorito, òlim conductor de Son Joan Arnau i de la Porrassa; majoral de Massanella, de Lloseta i de Son Sant Joan, segons l'estil de Mallorca, 1747*. Proemi i estudi preliminar d'Andreu RAMIS PUIG-GRÒS (Els Foters, 2), Pollença, El Gall Editor 2001, 112 pp.

Tot i que ja sigui conegut per minories familiars o especialitzades, els editors han considerat repetir-ne l'edició per al públic en general. L'estudi preliminar es basa en fonts constatables, començant per la partida de baptisme (Sineu, AP, *Llibre de baptismes 1675-1754*). Escolaritzat en un dels estudis de minyons de la contrada (Santuari de Cura, dominicans de Llorito, minims de Sineu), la capacitat d'observació el féu destacar i ésser consultat pels propietaris de possessions, un dels quals Joan Antoni Fuster, hereu de son Fuster d'Inca, li demanà que escrivís les normes de treball agrícola que li donava l'experiència de majoral en explotacions diverses: fou l'*Art de conró*, conegut i lloat, però mai no publicat fins al 1979 (16-18). Fou famós per haver reeixit en la construcció de la Canaleta de la Massanella, on d'altres fracassaren i, segons brama popular, per haver inventat el corró de batre (18-23). Morí i fou soterrat el 1762 a Selva, segons el *Llibre de difunts* de l'AP (24). La introducció exposa, amb transcripció de part d'un contracte de conreu, la situació «d'usos i costums que regien l'explotació de la terra» en una de les possessions establertes a la seva família (29-30); les característiques de l'agricultura tant local com general de l'illa de Mallorca en el segle XVIII (24-27 i 31-35); i la literatura contemporània sobre agricultura tant de Mallorca com de Catalunya, també els escrits que ja depenen de l'*Art de conró* (36-45), del qual són conegudes nou còpies manuscrites, de Palma de Mallorca, Biblioteca March, Biblioteca de la Real i ARM, i la perduda de Salvador Bertran i Font (45-50), que serví de base per a l'edició del 1979, ací reproduïda en llenguatge normalitzat (55-100), i completada amb un vocabulari (101-105). — J. P. E. [18.723]

Gregorio MAYANS Y SISCAR, *Epistolario. Mayans y el Barón de Schönberg*. Transcripció y estudio preliminar de Santiago ALEIXOS - Antonio MESTRE (Monografias y fuentes, 21), València, Universitat de València 2002, 135 pp.

Presentació i edició de trenta-cinc lletres, intercanviades entre els dos personatges indicats en el títol els anys 1730-1740. [El volum només m'és conegut per referència, però una part almenys del contingut pot ésser endevinada a través de l'article resumit a continuació]. — J. P. E. [18.724]

Santiago ALEIXOS ALAPONT, *Nuevas aportaciones sobre las diversas ediciones de la Vida de Antonio Agustín escrita por don Gregorio Mayans y Siscar*, dins «Escritos del Vedat», XXXII (2002), 403-417.

L'autor diu limitar-se en aquestes pàgines a alguns aspectes innovadors relatius a l'interès de Gregori Maians per Antoni Agostí (404). Recorda l'admiració primerenca de Maians, encara estudiant a Salamanca, en qualificar Agostí de «la inteligencia más ilustre de España» (404); després, la relació Gregori Maians-Manuel Martí enfortiria la dedicació del primer a les figures històriques fins a fer-li escriure la *Vida de Antonio Agustín*, en la qual ja assumia les exigències metodològiques de la Il·lustració per a la reconstrucció del passat (406); aquest treball i l'edició maiansiana dels *Diálogos de las armas y linajes de la nobleza de España*, féu conèixer Antoni Agostí a Anglaterra i a Alemanya, fins al punt que en aquesta fou publicada el 1779 a Gotha una traducció refosa de la *Vida*, amb el títol d'*Anton Augustins Leben*. — J. P. E. [18.725]

Francisco Javier CAMPOS, *Correspondencia del P. Enrique Flórez con los Ilustrados españoles*. Introducció de F. J. C. San Lorenzo de El Escorial, Ediciones Escorialenses 2002, xvii i 619 pp.

Dins aquest recull hi ha les trenta-set lletres entrecruades entre Enrique Flórez i Gregori Maians, quinze de les quals són escrites per aquest darrer. — J. P. E. [18.726]

F. BENAVENT MONTOLIU, *Los colaboradores de Mayans en sus relaciones con la Ilustración Alemana*, dins «Actas del Congreso internacional sobre Gregorio Mayans», València 1999, 489-525. Títol només conegut per referència. — J. P. E. [18.727]

Ramon ROSSELLÓ VAQUER, *I beneïren los aires. Noticiari de Bartomeu Ferragut sobre la ciutat i part forana de Mallorca 1747-1771* (L'Espill, 5), Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner editor 2001, 144 pp.

Conservat en la BMarch de Palma de Mallorca, l'original ací publicat és atribuït en el manuscrit a Bartomeu Ferragut, que el 1753, de Selva s'havia traslladat a Palma de Mallorca [però la gairebé totalitat de les anotacions (fins a la pàgina 121) són anteriors a aquella data]. Sigui com sigui, i d'acord amb el títol inicial tenim en primer lloc *Memòria y relació de lo que ha succeït en aquesta isla sobre la esterelidat de blat, llegums et àlias, comensant ja en lo mes de octubre de 1747, és com segueix*, on l'autor informa tant de l'extrema escassetat de gra panificable, com dels preus a què arribà, i de la reacció popular, on no mancaren «algunas cobles o pasquins que sortian contra los qui governavan» (46: una mostra de les quals podrien ésser les estrofes de les pàgines 60-64, encara que es trobin dins la secció següent), i de les pregàries de Ciutat i de part forana demanant remei (15-57). L'altre text informa de les dites esterilitats des de la Conquesta: *Ava at referiré totas las estavelidats he pogut conseguir desde que esta isla és de crastians, són las següents* (57-64). Tot seguit, sense títol propi, trobem una altra tanda de processons i pregàries de ciutat i part forana demanant pluja, en les quals sembla tenir un protagonisme especial el Sant Crist de la parròquia ciutadana de Santa Eulàlia (65-98). A la pàgina 99, sense sotstítol, comencen notícies de caire més cultural, centrades des del juliol 1749 en dos temes connexos, el de la Puríssima i el de Ramon Llull, que el gener 1750 conflüïen amb processons penitencials i pregàries per pluja, on hom repetia l'«O vere Deus, trinus et unus...»; obringuda immediatament la pluja per intercessió del Beat segons el poble (99-106), tot seguit es presentaren les picabaralles amb els dominics (109-118); el 1760, Carles III declarava la Puríssima patrona d'Espanya i reprenien les celebracions puríssimes i lul·lianes (125-132); les anotacions s'acaben amb l'expulsió dels jesuïtes i les seves conseqüències (134-136). — J. P. E. [18.728]

Jordi MASCARELLA, *Monjos, capellans i regidors. Literatura i canvi polític a Ripoll a mitjan segle XVIII*, dins «Misc. Prats, II», 467-458.

Punt final d'una llarga lluita aferrissada amb l'abat i els monjos de Santa Maria de Ripoll, el 1755 el rei Ferran VI atorgava a la vila de Ripoll la facultat d'erigir-se en 'ayuntamiento' (467-471). Després de segles d'autoritat omnímoda de l'abat, alhora senyor laical i ordinari eclesiàstic 'nullius dioeceseos', entre el s. XVII i el XVIII es repetiren els intents d'elevat Ripoll a 'universitat', acceptats tant pels francesos en la Guerra Gran com per l'arxiduc Carles (468-470), alhora que creixien les tensions entre el monestir i la parròquia de Sant Pere, amb la conseqüència que conflictes civils i eclesiàstics s'alimentaven els uns als altres (471-474), alhora que creaven gran divisió en el poble (478). Aquella situació és ben coneguda per Ripoll, Arxiu de Sant Pere, *Plets amb el monestir*. Per la seva banda, a Barcelona, BC, ms. 391, es conserva un text en vers, de vint-i-quatre octaves, dedicades al tema ripollès, ací transcrites i anotades (478-485). — J. P. E. [18.729]

Cristina JUHER, *La frontera entre lingüística i història literària en els erudits catalans del segle XVIII. El cas particular de Josep de Móra, marquès de Llió*, dins «Misc. Prats. II», 103-123.

El 1751, en el primer volum de les *Memorias* de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Josep de Móra publicava les seves *Observaciones sobre los principios elementales de la historia*, a les quals afegia un complement, *Apéndice al lenguaje romano vulgar*; l'autora recorda que encara en el segle XVIII hom no havia reconegut la independència de la lingüística, raó per la qual les informacions sobre el tema s'han de cercar en llibres de temàtica històrica o literària (107-109). Josep de Móra distingeix teòricament la llengua parlada de l'escripta, sobretot quan parla de 'dialecto' (109-111); a continuació, bo i transcrivint fragments textuais, l'autora resumeix l'explicació donada per Josep de Móra al procés pel qual les llengües romàniques anaren naixent del llatí vulgar, on no manquen pàgines dedicades a l'època gloriosa' de la catalana (114-116). — J. P. E. [18.730]

Joan YEGUAS I GASSÓ, *Noves dades sobre l'escultor Lluís Bonifàs i Massó (1730-1786)*, dins «Quaderns de El Pregoner d'Urgell. Miscel·lània d'estudis», 15 (2002), 89-106.

Entre el 1755 i el 1765, Bonifàs contractava obres diverses en pobles de l'Urgell, Garrigues i Noguera, dissortadament totes perdudes (91); després d'una sèrie d'informacions esparses (91-92), segueixen notícies noves sobre els retaules majors de Cubells (Noguera), de Golmés (Pla d'Urgell) i de les Borges Blanques (Garrigues), ultra d'altres atribucions d'obra (92-100). Les notícies procedeixen de Cubells, AM, *Llibre del consell* (100 i 106) i de Cervera, AHC, *Fons notarial. Tàrrrega. Ramon Borràs*, 14 i 16 (101-105). — J. P. E. [18.731]

Gabriel LLOMPART [I MORAGAS], *Una pintura mallorquina de fiesta gremial (1759)*, dins «Homenatge Rosselló», II, 507-515.

El dit quadre és de propietat privada, ací reproduït (dues reproduccions a color entre 512-513): representa la 'colcada' (cavalcada) dels gremis mallorquins amb motiu de la proclamació de Carles III, que no deixava d'escarnir la dels nobles; n'existí crònica impresa de la qual foren tirats mil exemplars, però no n'és conegut cap (510); l'ordre general i els detalls són deduïbles de les cròniques paral·leles, com les dedicades a la de Carles III (arxiduc), el 1706, escrita per Jaume Botellas, o a la de Ferran VI, el 1746, de Jaume Fàbregues Bauzà, i de la de Carles IV el 1789 (510-511); no hi mancava la crítica social, com encara a darreries del segle XIX deïxen veure les estrofes de picabaralla entre menestrals i 'mossons', amb motiu de les festes per a la reina Cristina d'Habsburg, del 1877 (512-514). — J. P. E. [18.732]

Nicolau PONS I LLINÀS, *Bartomeu Pou i Puigserver, un erudit jesuïta d'Algaida. En el bicentenari de la seva mort (1802-2002)*, dins «Comunicació. Revista del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca», 121-146.

Partint de l'anècdota, segons la qual l'infant Bartomeu seguia el parell llaurador de ca seva portant oberta a la mà la gramàtica llatina d'Andreu Samper, trobem ací la turmentada biografia de Pou, al centre de la qual hi ha l'exili a Itàlia amb els confreres jesuïtes (123-132); el seguim de Còrsega al Nord d'Itàlia i després a Roma treballant per al futur cardenal Despuig (133-135). El fil d'or de la biografia és constituït pels escrits d'humanitats i de filosofia, que toquen el cim en les *Theses bilbilitanae institutionum historiae philosophiae libris XII comprehensae*, exposició àmplia d'una història de la filosofia just naixent (136-138); la seva aportació hauria consistit a subratllar els valors humans dels escriptors clàssics (139-140). El 1797 podria tornar a Mallorca i a Algaida, però ja sense empenta per a completar la seva obra humanística (142). — J. P. E. [18.733]

Jaume PÒRTULAS, *Sobre el pare Bartomeu Pou, jesuïta i bel·lenista malastruc*, dins «Randa», 48 (2002), 54-59.

L'autor es fixa en la traducció de *Els nou llibres de la història* d'Heròdot, realitzada per Pou durant el seu exili a Bolonya; traducció diversament judicada, l'autor esbrina les característiques de la versió en vers dels tres oracles inclosos en el llibre primer de la dita *Història*, i no passa de considerar-la 'força plausible' (57). — J. P. E. [18.734]

Antoni HOMS I GUZMÁN, *La Relació de la peregrinació a Jerusalem del franciscà Joan López (1762-1781)*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 75 (2002), 171-339.

Cent anys després d'haver-ne feta Jaume Collell la primera edició, introbable, l'actual editor segueix oferint als lectors contemporanis narracions d'anades i estades de franciscans catalans a Terra Santa (cf. ATCA, XXI (2002), 1025, núm. 17.152), ara aquell 'Viatge a Palestina' d'un framenor del segle XVIII, de Sant Hipòlit de Voltregà, la biografia del qual resumeix (174-179); el text és transcrit del ms. 8 de Barcelona, BU, que en el pas del segle XVIII al XIX fou de Ramon Ferrer [oratorià ben conegut dels temps de l'ocupació francesa, 180-182]. Segueixen l'esquema del llibre de memòries (182-188) i la indicació del record que ha deixat en les bibliografies o històries de la literatura (188-190), algunes observacions sobre la qualitat de la llengua (191-193) i la 'ratio editionis' (193-194). La narració té cinc parts: les etapes del desplaçament fins a arribar a Damasc (195-225), on el possible lector trobarà només la descripció de les impressions que la realitat física de la naturalesa (de mar o de terra) o la que les construccions produïren en l'esperit de fra López (recordem que entre aquestes visites hi havia els llocs sants de Palestina); el diari de l'estada a Damasc, començant per la descripció dels encontorns i de la ciutat, vista amb ulls de missioner cristià (226-234); la capacitat d'observació de la realitat damascena és molt més àmplia que la de la primera part i sembla anar-se eixamplant en la tercera part, a mesura que coneix situacions diverses no sols del continent (Síria i Palestina), ans també de l'illa de Xipre (251-280); a partir d'ací comença la quarta part, de síntesi: *Estat en què al present s'encontra la Palestina i part de Síria que he vista* (280-306), autèntic capítol d'observació antropològica sobre múltiples temes comparats, per no dir contraposats, que van de la guerra a la moda (per exemple, en les pàgines on són comparats els vestits de les dones orientals amb els de les occidentals: 289-290); en aquesta secció hi ha dues indicacions que afecten l'estructura política: «Los turcs fan alguna diferència entre lo Estat o bras secular, i eclesiàstic...» (295); i «Lo cadí explica cada divendres part de l'Alcoran de Mahoma amb l'espasa a la mà» (296). I finalment, la part cinquena, amb el viatge de retorn a Catalunya, en els quatre mesos i tres dies del qual fra López tingué ocasió de viure tots els contratemps, temors i perills de la mar (307-322). Les darreres pàgines serveixen a l'editor per a confeccionar un apèndix, on per ordre alfabètic enriqueix la informació sobre persones o coses dites de passada en les pàgines del p. López (323-339), com les petites biografies de Francesc Cañes (329), Anton Peguerols (554) i Rafael Ventayol (339), el primer, autor d'una gramàtica i d'un diccionari àrabs, i el segon, traductor d'algunes obres a aquesta llengua. — J. P. E. [18.735]

Paulino CAPDEPÓN VERDÚ, *La obra teórico-musical del P. Antonio Soler (1729-1783)*, dins «La Ciudad de Dios», CCXV (2002), 751-769.

El 1762, Antoni Soler publicava el volum dedicat a *La llave de la modulació*, i *Antigüedades de la música*. El primer títol, a la recerca d'una música que, ultra ésser ben escrita produís bon efecte (754), exposava les teories de la modulació (755-756), la tonal (756-757), la dels intervals (757-759), i la del preludi (759-760), teories que desencadenaren polèmica, sobretot la de la 'modulació agitada' (762). Entre els qui hi intervingueren, com el mateix Antoni Soler amb *Satisfacció a los reparos precisos...*, del 1765, i amb *Carta escrita un amigo...*, del 1766, hi ha dos altres catalans: Joan Bta. Bruguera i Morreras, mestre de capella de Figueres, contrari, amb *Carta apologética...*, Barcelona 1766; i Josep Vila, organista de Sanahuja, favorable, amb

Respuesta i dictamen..., Cervera 1766 (762-768). Si el món musical de la primera meitat del segle XVIII discutí entorn l'aplicació de solucions compositives no admeses en el contrapunt tradicional, aplicació defensada per la *Scala Aretina*, de Francesc Valls, el de la segona s'alçà entorn la introducció de novetats estilístiques a la música eclesiàstica, propugnada per Antoni Soler (752 i 761). — J. P. E. [18.736]

José Luis LLAQUET DE ENTRAMBASAGUAS, *Los grados mayores de la facultad de cánones de la Universidad de Cervera*, dins «Miscel·lània Ceriverina», 15 (2002), 309-348.

Els volums 87 i 88 de l'arxiu de la Universitat de Cervera, integrat dins el de la UB, conserven memòria dels graus majors atorgats per aquella universitat, d'on l'autor n'ha extreta la llista cronològica, que va del 1762 al final del 1796, i és presentada en quadre sinòptic, on figuren data, categoria o identificació del grau, nom i cognom del graduat, procedència, capítol del *Decretum* sobre el qual dissertà l'aspirant, i padrí de graduació (320-344). Les pàgines inicials sintetitzen l'estructura dels estudis canònics de Cervera i els condicionants i solemnitats que emmarcaven les graduacions. — J. P. E. [18.737]

Felip CIRER COSTA, *El Convent dels pares dominics d'Eivissa: introducció, estudi i transcripció d'un manuscrit de 1765* (Premis Vuit d'Agost 1997), Eivissa, Editorial Mediterrània 1998,

L'autor d'aquell manuscrit, redactat els anys 1764-1765 en llengua castellana, fou fra Vicent Ferrer i Canals, que es valgué de l'arxiu conventual; ens informa que la biblioteca del convent posseïa un *Flos sanctorum*. L'actual edició només m'és coneguda per referència. — J. P. E. [18.738]

Pasqual BERNAT, *La direcció d'agricultura de la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona i la situació de la ramaderia a Catalunya durant la segona meitat del segle XVIII*, dins «VI Trobada», 79-85.

Pàgines basades en dos texts elaborats per la Divisió d'Agricultura de la 'Conferència Físico-Matemàtica Experimental' de Barcelona els anys 1766 i 1788 [conservats en l'arxiu de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts]. El primer, *Expediente sobre la cria de ganado*, admetia que la ramaderia catalana era decadent, almenys en termes relatius, per les dificultats orogràfiques de gran part del país, que, de més a més, era de terres de secà; per això demanava infraestructures aquíferes (sèquies a la Plana d'Urgell, a la de Barcelona i d'altres) i defensava clarament els boscos, acusant la política borbònica de subministre de fusta per al Reial Servei de frustrar les previsions dels pagesos privant-los dels millors arbres, sense pagar-los i deixant-los podrir un cop tallats (82-83). Per contra, en l'*Informe sobre la libertad de matar corderos*, el seu autor, Josep Navarro, era clarament favorable a l'expansió de l'agricultura a costa de boscs i pastures, perquè el vi de les noves vinyes proporciona més ingressos que allò que costen els caps de bestiar comprats a França (83-84). Hi ha bibliografia (85). — J. P. E. [18.739]

Josep M. ROMERO I BARÓ, *L'estudi de la física entre els fundadors de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona*, dins «VI Trobada», 461-465.

El naixement de la 'Conferència Físico Matemàtica Experimental', embrió de la Reial Acadèmia, s'emmarca dins la polèmica sobre si en les Universitats l'ensenyament de la Física s'havia d'independitzar del de la Filosofia Natural o Ciència de Natures; el primer director de la Conferència es manifestà radicalment favorable a la independència en el discurs inaugural. Un altre tema debatut en algunes de les sessions inicials, fou el de la divisibilitat il·limitada de la matèria, a base de la posició que P. Musschenbroek defensava en el seu *Essai de physique*,

segons el qual quan un cos ha estat dividit fins al límit i hom intenta de seguir dividint-lo, el resultat no és un cos encara menor, ans un altre element constitutiu. L'explicació resumeix les observacions que en aquell moment feien al tema alguns dels membres de la dita Conferència.
— J. P. E. [18.740

Pere MARCET I SALOM, Joan SOLÀ, *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític. Volum I* (Biblioteca Universitària. Història de la llengua. Sèrie Major), Girona i Vic, Universitat, Eumo Editorial 1998, 1154 pp.

En el prefaci els autors informen que el present repertori inclou treballs referits a la llengua catalana, sense limitació d'autor, de lloc d'aparició o de lloc de conservació; treballs referits a qualsevol llengua, amb amplitud idèntica, tant si es tracta de treballs lingüístics publicats en terres catalanes per qualsevol autor, com de biografies i bibliografies publicades on sigui, durant el període temporal indicat en el títol (XII-XIV); també assenyalen que quan, per raó del període, un treball entra en el dit repertori són ací indicades ,totes' les altres edicions anteriors o posteriors (XIX); el lector en pot trobar un exemple en la *Summa de temps*, publicat a Cervera el 1775 (13-17); són assenyalades les fonts bibliogràfiques d'on els autors han tret informació (LIX-LXIII), les sigles i abreviatures (LXV-LXX), i les obres no incloses en el repertori (LXXIII-XC). Aquest, que aplega manuscrits, notícies, llibres i articles, comença amb les publicacions del 1775 i s'acaba per a nosaltres amb les del 1800; les informacions de cada un dels vint-i-sis anys són aplegades seguint llur successió cronològica en les pàgines 1-324. — J. P. E. [18.741

Alfredo MENÉNDEZ NAVARRO, «Catástrofe morboso de las minas mercuriales de la villa de Almadén del Azogue» (1778), de José Parés y Franquès. Prologado por el prof. Esteban RODRÍGUEZ OCAÑA (Colección Monografías, 21), Cuenca, Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha 1998, 400 pp.

Josep Parés i Franquès, nascut a Mataró, acabats els estudis de medicina a la universitat d'Osca, entrà en l'administració reial almenys des del 1761 al servei de l'Hospital de les mines d'Almadèn, que serien el seu camp de treball definitiu. L'AHN, *Consejos i Minas de Almadén* són la font documental bàsica per a la reconstrucció de la seva feina professional, ací exposada dins la biografia (30-38), en la qual ocupa un lloc destacat la seva dedicació a l'obra escrita, iniciada el 1756 amb *Apologema de la más verosímil medicina...*, anterior al pas a Almadèn, i continuada amb d'altres títols inèdits o perduts (39-40); la part principal és dedicada a les mines d'Almadèn i s'enclou en la trilogia formada per *Apología de las Reales Minas de Almadén...*, *Catástrofe morboso...* i *Descripción histórico-físico-médico-mineralógico-mercurial de las Reales Minas de Almadén* (40-41), ací resumida (43-48), resum molt més ampli en tractar-se del *Catástrofe morboso...* (49-67). Després dels criteris d'edició (68-70) i de la bibliografia (70-72), arriba el text del *Catástrofe morboso...*, a partir de la còpia manuscrita existent a Madrid, arxiu i biblioteca del 'Ministerio de Economía y Hacienda', ms. 489; l'editor, ultra transcriure el text, ha esmerçat bona quantitat de feina a compulsar les referències bibliogràfiques de Josep Parés, que l'autor col·locà dins el text i l'editor ha explicitat en nota. Els successius capítols de l'obra presenten en general una estructura tripartita de descripció de fenòmens, recerca de causes i indicació de remeis (73-376). Hi ha addicions al pròleg i al cos de l'obra (376-377). El llibre s'acaba amb una taula de continguts (379-392) i una d'onomàstica (395-397). — J. P. E. [18.742

Francesc QUÍLEZ, *Una obra inèdita de Manuel Tramulles: el retrat de Carlos Antonio de Azcón Potay, conde de Vallcabra*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 2 (1994), 185-199.

La dinastia borbònica del segle XVIII importà de França una nova forma de propaganda reial, la de presentar la figura del rei amb les qualitats de poder i de superioritat moral. De la cort, el retrat s'estengué a d'altres capes socials i així l'autor analitza els retrats de Tramulles, ajudat, entre d'altres documents contemporanis, per descripcions del Baró de Maldà o pels testimonis notarials de la família a l'AHBP, o pel resultat d'estudis previs d'altri (187-192). Les darreres pàgines recullen i resumeixen la valoració que la crítica posterior ha feta de l'obra de Manuel Tramulles (193-199): hom ha reconegut a ell i al seu germà Francesc la intervenció positiva i eficaç en la creació de l'Escola Gratuïta de Nobles Arts, del 1775, també en l'impuls a un ambient favorable a l'òpera a Barcelona, però li ha retret el canvi d'estil en relació al mestre Antoni Viladomat, «una actitud de permeabilitat vers una estètica definida en termes d'estil rococó» (196). Deixà la pròpia signatura en el retrat d'Eustaquio de Azara y de Perera, bisbe d'Eivissa i de Barcelona. — J. P. E. [18.743]

Francisco PÉREZ BAYER, *Diario histórico de la reforma de los seis Colegios Mayores de Salamanca, Valladolid y Alcalá*. Edición y estudio preliminar de Antonio MESTRE SANCHIS, Jorge A. CATALÀ SANZ Pablo PÉREZ GARCÍA (Colección Historia. Estudios), València, Generalitat Valenciana 2002, 888 pp.

En les pàgines introductòries, els editors afirmen que existí una cadena intencionada entre tres fets de Carles III: l'expulsió dels jesuïtes, l'elaboració d'un nou pla d'estudis secundaris i universitaris, i la reforma dels col·legis majors. El projecte de la segona anella fou encomanat a Gregori Maians i Ciscar i l'execució de la tercera a Francesc Pérez Bayer. Les acusacions contra el sistema d'enlairament gairebé automàtic en els càrrecs tant d'estat com d'església, centrat i basat en els becaris dels col·legis majors de la Corona de Castella, havien estat objecte d'un llibre inicial de Pérez Bayer sobre el tema, *Memorial por la libertad de la literatura española*, a favor del qual es giraren la majoria dels vents de la cort madrilenya ja que acusaren la posició dels defensors dels col·legis de contrària a les regalies de la monarquia, i obtingueren així la protecció de Carles III. Però si el projecte tant de Pérez Bayer com del també valencià i bisbe de Salamanca, Felip Bertran, no intentava altra cosa que imposar a aquelles institucions les normes inicials i fundacionals, el resultat fou ben altre: els nous col·legials consideraren que ara tocava a ells fruir dels privilegis dels antics; això féu fracassar una reforma que pretenia millorar els resultats de l'ensenyament universitari i dugué en poc de temps els col·legis a l'extinció. Des de la pàgina 39 a la 885 trobem la informació i documents aplegats per Pérez Bayer entorn d'aquell intent fracassat, que només recau en el nostre camp per haver estat escrit per ell. La seva recopilació observa una certa estructura: hi ha un diari dels esdeveniments de cada any relatiu a l'afer de la reforma dels col·legis, seguit de la corresponent part documental, en la qual s'entrellacen les transcripcions textuals, les memòries personals de les interioritats de la cort amb les seves batalles tan implacables com invisibles, i àdhuc una secció que no sols afectava l'autor, ans també València, la intitulada *Historia de mi pretensión del Arcedianato Mayor y canongía de Valencia* (687-710). — J. P. E. [18.744]

Nicolás BAS MARTÍN, *Juan Bautista Muñoz (1745-1799) y la fundación del Archivo General de Indias* (Colección Historia y Estudios), València, Generalitat Valenciana 2000, 192 pp.

La generació valenciana posterior a Gregori Maians mantingué ben alt el prestigi i actuà en la línia dels 'novatores' que havien estat llurs mestres a València, amb figures com la de Joan Bta. Muñoz, presentat en aquest llibre, síntesi de tesi doctoral. Les primeres pàgines subratllen aquella integració fins a esdevenir catedràtic de Lògica de la Universitat valenciana el 1769; mentrestant havia començat l'edició de l'obra llatina de fra Lluís de Granada i tenia intenció de prosseguir amb la de Joan Lluís Vives (15-23), però el 1770 la protecció de Francesc Pérez Bayer li proporcionava el primer càrrec oficial a Madrid, el de 'Cosmógrafo Mayor de Indias'; a partir d'ací la documentació de Madrid, Biblioteques de Palacio i de l'Academia de la His-

toria i AHN; de Simancas, AGeneral; de Sevilla, AÍndias i AM; i de Nova York, Public Library, permeten de resseguir-li la trajectòria oficial: encàrrec reial de preparar una història d'Amèrica el 1778 (publicació del primer volum de la *Historia del Nuevo Mundo* el 1793); en 1786 petició d'informe sobre un canal en l'istme de Panamà i nomenament de membre del Consejo de Indias; el 1788 membre de l'Academia de la Historia (24-55); i simultàniament la recerca i aplec de fonts sobre Amèrica en els més variats arxius i biblioteques, públics i privats, de Simancas a Càdiz amb vistes a la fundació del Archivo de Indias a Sevilla (per al qual consta que procurà un exemplar del *De gestis Vaccae Castris*, de Joan Cristòfor Calvet d'Estrella, 93-94), en la preparació del qual arxIU treballà directament durant any i mig entre el 1784 i el 1785 i per al qual, ja reintegrat a Madrid, escriví les *Ordenanzas* (135). També elaborà *Ordenanzas* i Pla d'estudis per a l'Academia de San Telmo d'aprenentatge de pilots, ofici de tanta perspectiva com exigència amb motiu de la liberalització del comerç amb Amèrica (116-119). Moria el 1799 (54). La biblioteca personal, donada a la Universitat de València, fou víctima, com la de Francesc Pérez Bayer, d'un bombardeig decidit pel general francès Souchet el 1812 (55). Hi ha bibliografia (169-173) i set reproduccions fotogràfiques, quatre de les quals són de portades de llibres (177-189). — J. P. E. [18.745]

Miguel FERRER FLÓREZ, *Los seminarios de nobles*, dins «Homenatge Rosselló», I, 409-428.

El 1786 Carles III establia la creació de seminaris per a la formació de nobles, y gentes acomodadas' en ciutats diverses i la Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País es féu càrrec de realitzar-lo, però el resultat fou nul, tot i que els membres de la dita societat col·laboraren en el projecte, tal com demostra la documentació pròpia integrada en l'ARM i el *Fons Desbrull* de l'AM; el *Discurso pronunciado ante los socios de la RSEMAP en favor de la creación de un Seminario de Nobles en Mallorca* (423-428), del president Antoni Desbrull Boil d'Arenós és alhora prova de l'interès i formulació del projecte i dels seus presupòsits polítics. — J. P. E. [18.746]

José Luis BARRIO MOYA, *Notas biográficas sobre el mallorquín Jorge Bosch, maestro organero de los reyes Carlos III y Carlos IV*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 58 (2002), 337-350.

Reconstrucció dels principals passos biogràfics, i sobretot professionals en el ram de l'organeria, d'En Jordi Bosch de Verí (1737-1800), que, després de l'aprenentatge a Mallorca, rebé encàrrecs importants a la Península, fins que el 1777 acabava l'orgue del Palau reial de Madrid, entrava i procurava de millorar la seva posició en la cort, tal com demostra la documentació de Madrid, Archivo General de Palacio, *Sección Personal* (340-344); una altra de les seves grans obres fou l'orgue de la catedral de Sevilla, ara només conegut per la descripció que en féu Antoni Ponz en el *Viaje a España* (338). Són transcrits el testament i dos documents complementaris, de Madrid, AHProtocolos, 19.915 (347-349). — J. P. E. [18.747]

Joan de Déu DOMÈNECH, *De viatge amb el baró de Maldà. Els hostals*, dins «Revista de Catalunya», núm. 177 (octubre de 2002), 113-128.

Les anotacions, en les quals Rafael d'Amat i de Cortada, baró de Maldà, descrivia els seus viatges més o menys llargs per Catalunya i en les quals deixava constància de les pròpies observacions, són a la base de la narració d'aquestes pàgines, en part forjades amb transcripció de fragments, sense, però, referència bibliogràfica, en les quals trobem on s'adreçaven les seves eixides de Barcelona (114-117), la situació de les fondes on parava (117-121), la preparació i presentació dels àpats (121-124) i els cuinats que eren oferts als hostes (124-128). — J. P. E. [18.748]

Pep VILA, *Una breu crònica de la Guerra Gran, referida a Agullana*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», 35 (2002), 225-250.

L'autor publica una petita crònica anònima en castellà, escrita el 1793 per algun home del país. El manuscrit es troba entre els papers de la família Veray, de Celrà, ara propietat de l'ajuntament de la vila. Els Veray eren propietaris del mas Vinyes d'Agullana i allí fou escrita la crònica per un testimoni de les anades i vingudes dels militars pel coll del Portell; conté una primera part ideològica en defensa de la monarquia hispànica i detractora dels executors de Lluís XVI i dels ideals revolucionaris. La segona part recorda els patiments del mas Vinyes, convertit durant la dita guerra en quarter general de l'exèrcit espanyol. La tercera descriu les tres campanyes, fins a la Pau de Basilea. Hi ha il·lustracions. — J. de P. [18.749]

Francesc X. BARCA SALOM, *Les matemàtiques i la navegació: una estreta col·laboració*, dins «VI Trobada», 121-132.

Només al final, l'autor informa del sistema per a la determinació de les distàncies lunars utilitzat en l'Escola Nàutica de Barcelona, introduït pel visitador Francisco Javier de Wint-huysen el 1791, el 'trigonomètric', «que consistia en la resolució dels triangles esfèrics impli-cats» (130). Hi ha bibliografia (131-132). — J. P. E. [18.750]

Miguel FERRER FLÓREZ, *Intelectualidad y Medicina: los Oleo*, dins «Memòries de la Reial Acadè-mia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics», 12 (2002), 99-132.

La raguèlia menorquina dels Oleo s'estén a l'illa del segle XVIII a l'actualitat, raó per la qual només entra ací Miquel Oleo i Quadrado (1739-1813), metge que rebé les conseqüències dels canvis de sobirania i del pas de tants d'exèrcits per Menorca en la segona meitat del segle XVIII, amament a prestar serveis que prest tots oblidaven. Escriví, traduí i publicà obres diver-ses: de medicina com *Apéndice al tratado sobre las enfermedades epidémicas...*, posterior al 1749; informació sobre el seu clavariat (1780) i la *Representació als magnífics jurats...*, del 1788, la facè-cia llatina sobre un naufragi inventat o *Plactus supra falso creditum naufragium...* del 1765, ací transcrit (131-132), i la traducció de l'anglès de la *Relación de algunos de los sufrimientos del S. P. Pío VI...*, del 1798. El *Sobre la naturaleza del tiempo*, també transcrit (113-130), és del 1804. — J. P. E. [18.751]

Gregori MIR, *Una conseqüència de la tercera dominació anglesa de Menorca (1798-1802): els menor-quins sota sospita*, dins «Publicacions des Born», 8 (2000), 87-94.

Els trucs i retrucs de la Revolució Francesa en el pla internacional tingueren una de les manifestacions en l'ocupació de Menorca per part d'Anglaterra el 1798. El govern d'Espanya reaccionà de la manera que permeten de conèixer els dos documents ací transcrits del 28 de desembre del 1798 i del gener següent (90, nota 6 i 91-92), en què prohibia tota comunicació entre els monorquins de l'illa i els de les terres de la monarquia espanyola a fi d'evitar qualse- vol mena d'espionatge o de corsarisme a favor d'Anglaterra. — J. P. E. [18.752]

Pep VILA, *Permisos i anuncis de representacions de teatre català religiós al Rosselló (segle XIX)*, dins «Revista de Catalunya», núm. 178 (novembre de 2002), 100-116.

Aquest títol pot ésser introduït en la present secció perquè l'autor fa constar que algunes almenys de les obres escenificades en el segle XIX, ja ho havien estat «en altres moments i llocs des dels segles XVII i XVIII» (103), la llista de les quals es troba en la pàgina 108. Hi ha cro-nologia de permisos per a les representacions (108-112) i notícia d'anuncis a la premsa (113-115). — J. P. E. [18.753]

Maria CONCA, Josep GUIA, *Els orígens de la paremiografia catalana contemporània*, dins «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», 31 (Tardor 2001), 101-114.

En començar el segle XIX, el 1803, Fèlix Amat publicava el *Diccionario catalán-castellano-latino*, que aplegava, també en el punt de la paremiologia, un treball personal procedent dels darrers anys del segle XVIII, i sobretot les aportacions que se succeïren des de finals del segle XIV amb el *Llibre de bons amonestaments* d'Anselm Turmeda i ja en el segle XVII amb els *Quatre-cents aformismes catalans* de Joan Carles i Amat (101), s'havien anat enriquint amb les aportacions del segle XVIII: Miquel Burguera, *Preceptes, elegàncies, calendas y frases*, Palma, s. a.; el *Tractat de adages y refranys valencians*, de Carles Ros, València 1733; el *Dictionarium...* de Pere Torra, Barcelona 1640; i els reculls de Lluís Galiana, un d'ells la *Rondalla de rondalles* (102-105); i amb llistes dels successius reculls que es troben en el *Diccionario...*, d'Amat; la conclusió és que «caldrà considerar el *Tractat d'adages y refranys valencians* de Carles Ros com el pilar principal on recolza la paremiologia catalana contemporània» (111). — J. P. E. [18.754]

SOBRE ARXIUS, BIBLIOTEQUES I MUSEUS

ALACANT

Vicent MARTINES PERES, *Un tast en el fons antic de la Biblioteca Provincial d'Alacant. Materials amb interès codicològic, d'història cultural, lingüístic o didàctic*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 727-734.

Després d'una consideració general dels exemplars ací presentats, bo i insistint en llur possible ús didàctic, l'autor informa d'un exemplar incunable d'una *Bíblia* llatina (Basilea, Johannes Froben, 27. VI. 1491); d'un *Dels confessors la vera guia, dels confitents segura via*, atribuït a Francesc Eiximenis (València, Cristòfor Kofman. 14. V. 1512); de dos exemplars dels *Sermones dominicales...* de sant Vicent Ferrer entre Pentecosta i l'advent en edició Rocabertí (València, Iacobus de Bordázar, 1694); i d'un de Pere Anton Beuter, *Primera parte de la Crònica general de toda España...* (València, Pedro Patricio Mey, 1604). — J. P. E. [18.755]

ALCOVER

Pere MIRÓ SOLÉ, *L'arxiu municipal de l'Alcover: un gran desconegut*, dins «Butlletí. Centre d'Estudis Alcoverencs», 94 (abril-juny 2001), 4-8.

Per aquesta informació sobre l'arxiu indicat en el títol sabem que en la secció d'administració general, el primer document és del 1557 i posseeix correspondència entre els anys 1631-1798; hi ha fons d'hisenda del 1672, proveïments des del 1477, beneficència (hospital) del 1590, llicències d'armes des del 1642, allotjaments militars des del 1629. Hi ha dues fotografies (8-9). — J. P. E. [18.756]

ALEMANYA I PAÏSOS GERMÀNICS

Elisabeth WUNDERLE, *Katalog der mittelalterlichen lateinischen Papierhandschriften. Aus den Sammlungen der Herzog von Sachsen-Koburg und Gotha'schen Stiftung für Kunst und Wissenschaft* (Die

Handschriften der Forschungsbibliothek Gotha, 1), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag 2002, XL i 626 pp.

Els volums d'aquella biblioteca contenen escrits esparsos, com el Chart. A 990, f. 4, una recepta de o atribuïda a Arnau de Vilanova, *De medicinis laxativis...* (153); el Chart. A. 1012, el *De vinis*, també atribuït a Arnau (159); el Chart. A. 1017 aplega texts alquímics, alguns dels quals atribuïts a Ramon Llull: *Compendium artis alchimiae...*; *Epistula accurrationis*; *Compendium animae transmutationis metallorum*; *Tractatus de duabus nobilissimis aquis*; *Liber de investigatione lapidis benedicti*; *Testamentum* (repetit en semi traducció francesa: ff. 74-162); *Codicillus*, ultra alguna recepta atribuïda a Vilanova: *Opus optimum ad rubrum...*, f. 77 (165-173); el Chart. A. 1021, presenta còpia de Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum* (174); el Chart. B 372, és com el Chart. A. 1017, però només porta l'*Epistula accurrationis*, atribuïda a Llull (321); tot un bloc del Cart. B 517, ff. 48-135, és dedicat a la *Summula de Summa Raimundi* i a una *Glossa in Adami magistri Summulam de Summa Raimundi* (341). El Chart. B 948, presenta còpia del conegut *Carmen* 69: *Gloria, laus...*, de Teodulf d'Orleans (354); el Chart. B 1156 és com els Chart. A. 1017 i Chart. B. 372, però un dels tractats és atribuït a Arnau de Vilanova, *Novum testamentum* (376); els Chart. B 1501 i 1502 contenen obres de Llull, sembla copïades al sudoest d'Alemanya en el tercer terç del segle XV: *Tabula generalis*; i *Liber orationum et contemplationum modo intellectus*, que sembla única traducció llatina coneguda de les *Oracions e contemplacions de l'enteniment*; fragments d'obres en el primer: del *Liber novus de astronomia*, de l'*Ars infusa*, de l'*Ars generalis*, de l'*Ars brevis*, de l'*Ars abbreviata praedicationis* i de la *Tabula generalis*; en el segon, l'*Ars infusa*, l'*Ars electionis*, el *Compendium logicae Algazelis* i l'*Ars notatoria*; també hi trobem una *Expositio ad Decretalem 'Firmiter credimus'*, de mentalitat lul·liana (411-421). — J. P. E. [18.757]

Christine GLASSNER, Alois HAIDINGER, *Inventar der Handschriften des Benediktinerstiftes Melk. Teil I: Von den Anfängen bis ca. 1400. Erster Band: Katalogband. Zweiter Band: Registerband* (Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesens des Mittelalters, II, 8/1), Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften 2000, 583 i 183 pp.

Cada un dels mss. 338 i 583 és una còpia de les dues *Summae* de s. Ramon de Penyafort (160-161 i 256-257); el ms. 6 té, de més a més, la *Summa de Matrimonio* i el resum de la *Summa de paenitentia* del magister Adam; en els mss. 926 i 1241 tornem a trobar la *Summula* de mestre Adam 531, 807, i en el 531 el *De pbebotomia* atribuït a Arnau de Vilanova (306 i 407); el ms. 531, conté comentaris, amb incipit «Omnem scientiam et doctrinam...», i «Iste liber, cuius subiectum est...», respectivament (pp. 235, 330, 366, 407). El ms. 1232 conserva còpia de Joan de Freiburg, *Manuale collectum de Summa confessorum* (402); el ms. 1548, ultra les dues *Summae* de sant Ramon de Penyafort, presenta la reelaboració de Guillelmus Redonensis (Guillem de Rennes) (426); finalment, el ms. 1858 conté la *Summa super physiognomiam Aristotelis* de Guillem d'Aragó (478-479). — J. P. E. [18.758]

Hauke FILL, *Katalog der Handschriften des Benediktinerstiftes Kremsmünster. Teil II: Zimelien, Codices und spätmittelalterliche Handschriften nach 1325... I: Katalogband; II: Registerband; III: Tafeln* (Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen, II, 3), Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften 2000, 499 i XXXII pp. d'il·lustracions; 298 i 45 pp.

El còdex CC 4 d'aquesta biblioteca conté en els ff. 308-316 el sermo de Felip de Malla al concili de Constança, del 1417, encara que copiat entre el 1460 i el 1485; i els ff. 317-325, el sermó del mateix sobre sant Tomàs d'Aquino (498). El CC 94, ff. 80-85, copiat el 1452, conté una transcripció de la *Confessio Ilerdensis de spurcitiis pseudoreligiosorum* d'Arnau de Vilanova (467). — J. P. E. [18.759]

Sara JANNER, Roman JUROT, unter Mitarbeit von Dorothea WEBER, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus*. IX/1 Schweiz. Werkeverzeichnis; IX/2. Schweiz. Verzeichnis nach Bibliotheken (Veröffentlichungen der Kommission zur Herausgabe des Corpus der Lateinischen Kirchenväter, XIX), Viena, Österreichische Akademie der Wissenschaften 2001, 276 i 212 pp.

El volum IX/1, estructurat d'acord amb la llista alfabètica dels títols d'obres de sant Agustí, indica per a cada una d'elles, les biblioteques que en conserven còpies manuscrites; per això som informats que la *Flori Diaconi expositio in epistolas beati Pauli ex operibus sancti Augustini collecta* té a Suïssa cinc còpies manuscrites, tres a St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 279, 280 i 281; i dues a Schaffhausen, Ministerialbibliothek, Ms. Min. 37 i 38, dels segles X i XII (55-56); i que el *Contra mendacium ad Consentium* té quatre còpies manuscrites, dels segles IX, X i XII, dues a Berna, Bürgerbibliothek, Cod. 212 i 134; una a St. Gallen, Cod. 199; i una a Schaffhausen, Ms. Min. 33 (79). El vol. IX/2 permet de saber què conté cada un dels volums manuscrits portadors de còpies de les obres esmentades. — J. P. E. [18.760

ANDORRA

Ma. Antònia FANTOVA CENTELLES, Montse SIRES GRAU, Susanna VELA PALOMARES, *Arxiu Comunal de Sant Julià de Lòria* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius comunals, 1), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1997, 300 pp.

Domènec BASCOMPTÉ GRAU, Virgínia CASTILLO SAHÚN, Ma. Antònia FANTOVA, Montse SIRES, Susanna VELA, *Arxiu Municipal de Canillo* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius Comunals, 2), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1999, 228 pp.

Esther CARRILLO ARNALDICH, Ma. Antònia FANTOVA, Ma Cinta PUJAL CARABANTES, Montserrat SIRÉS, Susanna VELA, *Arxiu Parroquial d'Encamp* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius Parroquials, 2), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1993, 232 pp.

Esther CARRILLO, Ma. Antònia FANTOVA, Susanna VELA, *Arxiu de casa Martí de les Bons* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius familiars i patrimonials, 1), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1998, 92 pp.

Només d'encetar la lectura d'aquests inventaris, hom hi detecta dues qualitats que manquen als dels altres Països Catalans peninsulars: el 1714 no els afectà, i, doncs, tenen una continuïtat política absent d'altres; i tampoc no han sofert la urpada d'avalots, revoltes i incendis, cosa que explica llur riquesa, almenys relativa. Això no obstant, a Sant Julià de Lòria, fora de casos específics, com és la sèrie de *Llibres d'actes del comú*, que sembla complet des del 1575 al segle XIX (29-30), la documentació anterior al 1801 es presenta escadussera en les respectives seccions; torna a ésser consistent la de *Litigis*, on n'hi ha catorze del segle XVIII (36-38); és particularment ben dotada la secció de *Límits territorials* (52/176-59/208; 64/235-236; 65/244-247; 67/254-68/261); recauen en el nostre període els cinc primers memorials de les demandes de boïga (69); trobem contractes d'arrendament (82-83); comptes diversos dels segles XVII-XVIII (97-98), en particular de creditors (102); documentació sobre censals (99/457; 101/473; 104-105); adquisició de campana (117); ens afecta de forma particular el pagament d'honoraris al vicari-mestre des del 1787 (120); despeses eclesiàstiques (123-124); assortiment de queviures els segles XVI-XVIII (144); decisions sobre murs de contenció, s. XVIII (155); i en alguna de les seccions següents la presència de documentació antiga és testimonial (*Obres particulars*: 156/828; *Recursos*: 157/838; *Ponts*: 158/843; *Camins i carreteres*: 159/846; *Normativa electoral*: 174/908; *Festes i tradicions*: 178/921; *Consòrcies*: 178/922), en d'altres és majoritària (*Notarial*: 182/933-183/942; *Pergamins*: 186/956-193/991; *Tribunal de visura*: 193/996-196/1010, i en general les sèries d'*Església*: 200-211). Hi ha taules: onomàstica (214-265) i toponímica (268-284); i tretze reproduccions de pàgines manuscrites (286-298).

Els altres dos volums repeteixen una estructura semblant: documentació antiga escadussera en les successives seccions i major concentració en les notaries (amb els pergamins) i judicials. Però el volum de Canillo té la particularitat de dedicar gairebé la segona meitat al *Fons de la casa Bonavida* (61-111), on, ultra un bon bloc de pergamins (83-87), trobem dossiers sobre temes particulars, com drets de propietat de les pastures de la Solana (92-98), o l'incident amb Pere Estrié (99-100), o propietat de la muntanya del Bac de la Casa (101-106), o delimitació i dret de pastura en la muntanya de Gudanes (107-111).

En el de la parròquia d'Encamp trobem una notícia que podria correspondre a una consuetud (29/97); assenyalen el ric fons notarial de la rectoria (47-114), el de justícia (116-117), els registres de la parròquia (128-135), i els pergamins, el primer dels quals és un bifoli d'un *Liber mysticus* del s. XII (136-150). — J. P. E. [18.761-18.762-18.763-18.764]

ANGLATERRA

Peter D. CLARKE, Roger LOVATT, *The University and College Libraries of Cambridge* (Corpus of British Medieval Library Catalogues, 10), Londres, The British Library, The British Academy 2002, CIV i 890 pp.

Aquest volum és bàsicament la reproducció comentada de cent setanta-cinc inventaris de biblioteques de la Universitat o dels Col·legis universitaris de Cambridge o relacionats amb elles, datats entre el 1363 i el 1557 (IX-XI), el text dels quals constitueix el cos del volum; els vint primers dels dits inventaris només contenen manuscrits, els següents, ja del segle XVI, també llibres d'estampa. Els nostres autors són: Antoni Andreu, *Scriptum super artem veterem i Quaestiones in Aristotelis Metaphysicam* (805); Arnau de Vilanova, *Regimen sanitatis ad Regem Aragonum i De conferentibus et nocentibus* i traduccions d'Avicenna, Galè i Hipòcrates (808); Florus de Lió, *Commentum in epistolas Pauli* (823); Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum*; Guiu Terrena, *Quodlibeta* (829); Jaume Peres de València, *Commentum in Psalmos* (835); Ioannes [MARBRES], *Canonicus, Quaestiones in Aristotelis Physicam* (838); Petrus Ilerdensis, *Breviarium de Verborum superfluitate* (855); Pere Tomàs, *De esse intelligibili i Formalitates seu quaestiones de modis distinctionum* (856); Ramon Llull, *Ars generalis ultima i Liber de regionibus sanitatis et infirmitatis*; i els alquímics espuris *Anima transmutationis artis metallorum i Epistola accurtationis*; Ramon de Penyafor, *Summa de casibus penitentiae, Summa de matrimonio*; Ramon de Sibiuda, *Theologia naturalis* (859); Abraam de Tortosa, traducció del *Liber aggregationum in medicina* de Serapion Iunior (864); Vicent Ferrer, *Sermones de tempore et de sanctis* (869); i potser de Guillem d'Aragó, *Commentum in Boethii Consolationem* (871). — J. P. E. [18.765]

Pamela J. WILLETTS, *Catalogue of Manuscripts in the Society of Antiquaries of London*, Londres, Society of Antiquaries of London 2000, XXVI i 620 pp.

El ms. 101, miscel·lani, conté al f. 97r un *Plague tract by John of Jacobus* (= *Johannes Jacobi* = *Joan Jaume*) (46); el ms. 225 conté una compilació de tractats d'alquímia, entre els quals n'hi ha d'atribuïts a Ramon Llull: *Clavicula, Lux Mercuriorum, Vademecum* (109); en el ms. 262, miscel·lani, hi ha lletra del 1739 del dr. Cleghorn a un amic sobre antics monuments de Menorca, 'called heathen altars' (126), que es repeteix en el ms. 264 B (137). — J. P. E. [18.766]

BARCELONA

Lawrence J. MCCRANK, *Documenting reconquest and reform. The growth of archives in the medieval Crown of Aragon*, dins «American Archivist», 56 (1993), 356-318.

Títol només conegut per referència. — J. P. E. [18.767]

Josefina MUTGÉ I VIVES, *Pergamins del monestir benedictí de Sant Pau del Camp, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XII-XIV)* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 45), Barcelona, CSIC 2002, 364 pp.

En sèries diverses de l'ACA, *Monacals*, l'autora ha identificat els noranta-quatre documents en pergami ací transcrits, datats entre 1158 i 1338: tres del segle XII, cinquanta-quatre del XIII i cinquanta-set del XIV. La introducció (24-78) refà el domini territorial de Sant Pau del Camp, tant dins com fora la ciutat (23-41: amb tres croquis: 42-44); els camins que conduïren a la formació del dit domini territorial (45-56) i l'explotació del mateix, tant de forma directa, com mitjançant establiments a emfiteusi (57-64); també són aplegades les notícies dels nous documents sobre membres de la comunitat (65-78). La transcripció dels texts, precedits de registres considerablement detallats, ocupa les pàgines 85-332: són donacions, vendes, establiments, testaments, convenis i en general documentació de tipus interpersonal; hom pot assistir a l'augment del preu d'una propietat: 80 sous en dos dies del 29 al 31 I 1232 (núms. 16-17, pp. 117-120); trobem la notícia de signatures de tres jueus en hebreu (116; cf. 243-245 i 325); també hi ha notícia de personatges coneguts: Pere Marc, que ven la seva casa d'Espiells al Vallès (246-251); Jaume de Montjuïc, 'iurisperitus' (265-272, 329); Jaume ses Fonts [que acollia a casa seva prop Santa Maria del Mar el grup de Terciaris Franciscans o Beguins: 224-234]. Hi ha taula toponomàstica (335-357). — J. P. E. [18.768

Regina SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, *El monasterio de Sijena. Catálogo de documentos del Archivo de la Corona de Aragón*. I. (1208-1348) II. (1348-1451) (Anuario de Estudios Medievales, 29 i 32), Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1994 i 1998, XXVI i 374 i VI i 204 pp.

Els dos volums resumeixen en regist cap a mil cinc-cents documents de l'ACA (en concret, 1494) relatius a aquell monestir femení de Sant Joan de Jerusalem, ubicat en la zona de transició entre Aragó i Catalunya, que permeten de resseguir-li la trajectòria a través de les intervencions dels reis, en gran part determinades pel fet que algunes de les dames que hi professaren pertanyien a la més estricta família reial, com és ara la princesa Blanca, filla de Jaume II i priora de la casa. Cada volum és estructurat en tres parts: la inicial, que presenta un resum d'aquella història, en tant que deduïble de la documentació sintetitzada, i confegeix la llista de prioros i sotsprioros; el cos del llibre, dedicat a la publicació dels registres; i la taula final, toponomàstica, amb una mínima presentació de cada una de les entrades. [El segon volum, a càrrec de Josefina Mutgé, és publicació pòstuma d'aquella malaguanyada i conscienciosa recercadora]. — J. P. E. [18.769-18.770

Maria Grazia FALLICO, *Le fonti archivistiche (1296-1337)*, dins «Archivio Storico Siciliano», IV/XXIII (1997 = *Federico III d'Aragona re di Sicilia*), 59-80.

En contraposició als fons de l'Archivio di Stato de Palerm per a l'estudi de Frederic III, afectats de «frammentarietà e dispersione», l'ACA és «ricco di serie continuative e organiche» (62); particularment importants per a la història de Sicília del temps d'aquell rei són els registres de cancelleria, els pergamins i les cartes reials diplomàtiques, bloc ben conegut pels treballs de Heinrich Finke, de Giuseppe La Mantia, de Marina Scarlatta i d'altres (62-63); el conjunt dels tres fons «ci consentono documentarci sull'azione delle autorità del vertice dello Stato, del sovrano in primo luogo...» (64); les cartes reials diplomàtiques, de l'encapçalament a la signatura, són analitzades des del punt de vista de la tècnica diplomàtica (64-65). — J. P. E. [18.771

Stéphane PÉGUIGNOT, *Enregistrer, ordonner et contrôler: les documents diplomatiques dans les Registra secreta de Jacques II d'Aragon*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 431-479.

L'atenció posada en els registres mateixos en comparació a l'esmerçada actualment en qüestions de diplomàtica és gairebé marginal (433). Però la documentació de Jaume II ofereix particularitats més acceptables, ja que introduí la novetat d'ésser distribuïda en sèries, una de les quals és la de *Regesta secreta*, formada pels set volums de *Canc., reg.* 252 i 334-339. Per indicis diversos, com és ara les anotacions ‚De curia‘ o la de ‚Legatio‘ (441-448), l'autor s'inclina a pensar que dins la cancelleria reial hi havia diferència entre els escrivans de manament i els de registres (440). És possible que la cancelleria anjovina de Nàpols fos en aquest punt un precedent a imitar, però la destrucció dels registres anjovins no permet de saber-ho; i sembla que l'evolució dels registres papals i dels catalans és paral·lela (450); un detall constatable és que els documents relatius a un mateix afer tendien a ésser concentrats en un mateix punt (451-455), concentració encara explicitada per la relació d'uns ab altres, amb anotacions dels escrivans, fins a l'extrem que en començar el segle XVII un arxiver assenyalava la importància de les dites referències i afirmava que «si algú desitja fer la veritable i absoluta història dels reis d'Aragó sense l'estudi d'aquests registres i d'altres similars, fracassarà» (467), car semblen elements de crònica. Les anotacions insertes en els dits registres també informen d'altres circumstàncies relatives a la utilització dels documents com són la lectura en consell reial o correcció introduïda per Jaume II, sense oblidar llur possible destrucció quan el destí inicial no s'havia verificat, o quan calia precisar unes relacions diplomàtiques (468-479). Tots els extrems d'aquesta exposició són il·lustrats amb transcripció de fragments textuals dels dits registres. — J. P. E. [18.772]

Isaac VÁZQUEZ JANEIRO, *El decreto Haec sancta de Constanza. La más antigua formulación datada de su ‚iter‘ conciliar*, dins *Life, Law and Letters*, 863-881.

La dita còpia per a Ferran I Trastámara, datada el 14 de maig del 1415 pel seu copista fra Diego de Moxena, es troba a l'ACA, on, després d'haver tingudes signatures diverses, porta ara la de ‚Biblioteca, Còdexs, Vària 7‘ (866). Conté 33 documents conciliaris datats entre el 7 de desembre del 1414 i el 17 d'abril del 1415; ací són transcrits els texts relatius a les sessions III-V, dels dies 26 i 30 de març, i 6 d'abril de 1415 (872-881). — J. P. E. [18.773]

R. H. HELMHOLZ, *Spanish and English ecclesiastical courts (1300-1550)*, dins *Life, Law and Letters*, 415-435.

L'autor intenta d'establir una comparació sobre la forma com eren aplicades les normes judicials canòniques en els tribunals diocesans d'Anglaterra, d'una banda, i de Barcelona i en menor nivell, de Mallorca, de l'altra. Informa sobre el contingut dels registres on s'han conservat els actes judicials, a Barcelona els *Registra verbalium*, completats amb les sèries de *Testaments*, *Causas pias*, *Visites pastorals* i *Regesta communium* de l'ADB (422-424); recorda que la jurisdicció ‚ratione personae‘ aplicada als clergues fou una constant font de conflictes amb els tribunals civils, com també ho fou, encara que menys, el ‚ius patronatus‘ per a la presentació de beneficiats (429-430), o els casos en què era impugnada la validesa d'un matrimoni, també a Mallorca (432), o els de tutela de menors (33-34). L'autor constata les diferències dins la identitat de sistema jurídic. — J. P. E. [18.774]

Lluïsa CASES LOSCOS, *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. I. Segles XIII-XV* (Inventaris dels Arxius Notarials de Catalunya, 24), Barcelona, Fundació Noguera 2001, 438 pp.

La introducció recorda el lloc que correspon al'AHPB i al volum actual dins el conjunt d'arxius barcelonins, els treballs que des de temps li han anat dedicant persones com Josep M. Madurell i Marimon, i l'estructura del llibre (9-21). El cos del volum ocupa les pàgines 27-420: hi són presentats els registres de notaris anònims o coneguts: tres del segle XIII (27), els del segle XIV (29-127) i els del segle XV (129-426: amb quatre reproduccions fotogràfiques d'altres tantes pàgines entre les 192-193); cal tenir present que són col·locats dins un segle tots els notaris, el primer registre dels quals hi recau, encara que d'altres volums pertanyin al segle següent; també cal recordar que aquests notaris barcelonins podien tenir clients no sols fora ciutat ans també més enllà de Catalunya; en pot ésser mostra el notari Guillem Jordà, actuant entre el 1416-1457, en una sola pàgina del qual trobem deu volums d'èpoques del General d'Aragó; hi ha llibres especials per a afers de Guillem de Sentmenat, per a la baronia d'Alemanya de Cervelló, per a l'aljama de Perpinyà i per a Joan de Mur, senyor d'Alfajarín (Aragó) (195). El volum és completat amb dues taules: la cronològica (427-430) i l'alfabètica de notaris (431-437). — J. P. E. [18.775

J. FOLCH I TORRES, *Gestión del Director de los Museos de Arte de Barcelona durante el período 19 de julio de 1936 al 18 de septiembre de 1940*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 1 (1993), 307-321.

Milagros GUARDIA, *El patrimoni artístic català durant la Guerra Civil: un informe inèdit de J. Folch i Torres*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 1 (1993), 303-307.

Maria Teresa GUASCH, *Cronologia del trasllat de la pintura mural durant la Guerra Civil, 1936-199*, dins «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya», 3 (1999), 165-170.

A Peralada, Biblioteca del Castell, *Fons Miquel Mateu Pla*, es conserva còpia del document en el qual J. Folch i Torres explicava a les autoritats franquistes totes les vicissituds del Patrimoni artístic que es trobava sota la seva responsabilitat al Museu d'Art de Catalunya en esclatar la revolta antifranquista el 19 VII 1936, o d'una manera o altra hi anà a raure durant la guerra i en particular les de la part que, sota la seva responsabilitat, fou portada a París per a l'Exposició d'Art Català inaugurada el 20 III 1937 i restà a França fins després de la guerra; també hi ha notícies de la concentració d'obres d'art a Sant Esteve d'Olor fins que els darrers temps, hom les dispersà per masies de vora la frontera amb França i al darrer moment no hi pogueren emigrar. [És sabut que la immensa majoria d'aquelles peces és documentada des d'antic i que un nombre considerable porta alguna inscripció].

Les pàgines de Milagros Guardia, introductòries de les de Folch i Torres, sintetitzen les dades d'aquestes amb les d'altres protagonistes d'altres parts d'aquell patrimoni o que en moments determinats intervingueren en operacions de salvament.

El tercer títol ofereix, seguint l'estricta ordre alfabètic del topònim corresponent a la població d'on havia pervingut cada una de les peces traslladades, indicació d'aquesta, data del viatge, destinació i matrícula del camió que realitzà el transport. — J. P. E.

[18.776-18.777-18.778

Jean-Noël SANCHEZ, *L'Arxiu et l'Archipel. Les Philippines et l'Archivum Historicum Societatis Iesu Cataloniae*, dins «Revue d'Études Catalanes», 5 (2002), 27-42.

Situat a Barcelona, C. de Roger de Llúria, 15, l'AHSIC, fins fa poc al Centre Borja de Sant Cugat del Vallès, ha pogut recuperar part de la documentació de la Companyia de Jesús anterior a l'expulsió del 1767, escampada per Madrid, AHN i Real Academia de la Historia; Barcelona, ACA; i València, ARV. L'arxiu ara barceloní és constituït per tres seccions: Antiga Companyia, Supressió i Restauració, i Companyia Moderna, la primera de les quals posseeix nombre de fons sobre la presència de jesuïtes a les Illes Filipines els segles XVI-XIX. — J. P. E.

[18.779

BINISSALEM

Isabel GARAU LLOMPART, Maria Antònia FERRER VIDAL, Margalida PERELLÓ FERRER, Emilio ORTIZ CAMPOY, *Inventari de l'Arxiu Municipal de Binissalem* (Instrumentes de descripció documental, 20), Palma de Mallorca, Consell de Mallorca i Ajuntament de Binissalem 2002, 177 pp.

Binissalem nasqué de la voluntat de Jaume II de Mallorca, que degradà l'antic poble de Robines [quina havia estat la posició de Robines en la Croada contra Catalunya i en la conseqüent ocupació de Mallorca per Pere el Gran?]; és ací resumida tant la història del municipi (17-19) com la de l'AM (20-21). Els seus fons, tot i que són predominantment contemporanis, apleguen instruments de l'antiga batllia, en la secció de *Bans i edictes*, des del 1714, de *Correspondència*, des del 1716, d'*Ordenances municipals* des del 1623, i de *Resolucions de la batllia*, des del 1764. La secció del Consell d'universitat posseeix documentació antiga en les tres sèries dels jurats: *Llibres dels jurats* des del 1505, *Nomenaments i juraments*, des del 1755, i *Registres*, des del 1772; en una de l'ajuntament plenari, *Llibres d'actes*, d'ençà del 1718. La secció d'administració general conté documentació antiga en les sèries de *Capitania general de la vila*, del 1700; *Col·laboració amb l'exèrcit*, del 1790; *Correspondència*, del 1794; d'*Inventaris d'armes*, del 1798; d'*Ordres sobre defensa*, del 1794; *Recrutament*, del 1764; i de *Requisició militar*, del 1799. La secció d'arxiu posseeix *Instrumentes de descripció* des del 1780. La secció de Patrimoni conserva documentació de *Censals* des del 1703. La secció de serveis socials documenta *Almoines* des del 1581, i *Junta Municipal de Beneficència* des del 1725. La secció d'Assortiment i mercats inclou la sèrie *Mercats* del 1789. La secció d'escorxadors, permet de saber el bestiar sacrificat des del 1746. La secció d'Administració econòmica conté les sèries de l'antiga clavaria, totes les quals recauen en el nostre camp, també la d'oïdors de comptes. En la secció de Pressupostos trobem la sèrie d'*Expedients de comptes*, des del 1781. La secció tributària posseeix cadastres des del 1566; *Correspondència*, des del 1748; *Normativa*, del 1799; i les *Subbastes*, del 1742. La secció de contribucions generals té documents de *Delme* del 1576, i de *Talles* des del 1459. La secció de rendes i censos, recorda *Censos* des del 1691, i la de prestació personal des del 1781. La secció de recaptació posseeix *Comptes del recaptador* des del 1794. De les disset sèries de la justícia-cort reial només una és posterior al segle XVIII; la més antiga de les altres és la dels *Llibres comuns*, del 1329; hi ha correspondència del jutjat des del 1749, i el registre civil, de *Matrimonis* des del 1784. El fons de pergamins comença el 1472. Resten els arxius dipositats: el *Notarial*, del 1786; els d'institucions *conventuals o monàstiques*, des del 1477; els *parroquials*, des del 1623; els *nobiliaris*, des del 1488; i d'altres arxius personals o familiars des del 1679. El volum es clou amb taula alfabètica única (153-177). — J. P. E. [18.780

CAMPANAR

Rosa ARNAU ROS, Julio MIQUEL DESCALZO, Xavier SERRA ESTELLÉS, *Inventari de l'Arxiu Parroquial de Nostra Senyora de la Misericòrdia de Campanar* (Monumenta Archivorum Valentina, III), València, Facultat de Teologia 'San Vicente Ferrer' 2002, 70 i X pp.

Després de la fitxa bàsica o *Guia de l'Arxiu* (5), trobem en aquest opuscle un resum d'història de la població des de la (re)conquesta de Jaume I, amb particular atenció a la parròquia i al temple parroquial (6-10); i un de la situació de l'arxiu, amb presentació de les seves actuals sèries (14-25), seguit d'un quadre o esquema de classificació (26-29): els *Quinque libri* existents pertanyen tots als segles XVI-XVIII (30: amb els corresponents índexs: 32); després comencen els registres separats tant de baptismes com de confirmacions i de matrimonis (31-32); també hi ha informació sobre la parròquia en forma de *Memòries* dels segles XVII i XVIII (34); els *Manifestos de rentas* comencen el 1796 i les *Clàusules testamentàries* el 1585 (38); els *Llibres de*

culte i fàbrica, el 1703, els *Diversos de fàbrica* el 1620 (39), els *Documents de comptabilitat*, el 1676 i l'*Administració de pobres* el 1597 (40), els processos el 1592 i els pergamins el 1460 (40-41), autoritzacions diverses des del 1639 (42-43), documents de fàbrica, des del 1620 (46-47), *Comptes del rector Montaner* del 1676 (47) i *Processos judicials* dels segles XVI-XVIII (48). Són regestats els nou pergamins dels anys 1460-1754 (49-52), amb transcripció del primer dels documents (53-55); també hi ha alguns instruments dels segles XVI-XVII aliens a la parròquia (55) i dos volums publicats a València durant el segle XVIII (56). La darrera informació és sobre fons documentats i ara inexistent, entre els quals hi ha tres volums de *Quinque libri* i tota la sèrie *Visitatum* 1634-1797 (58-59). Hi ha bibliografia (60-65). — J. P. E. [18.781

CIUTAT DEL VATICÀ

Daniel WILLIMAN, Karen CORSANO, *Early Provenances of Latin Manuscripts in the Vatican Library. Vaticani Latini and Borghesiani* (Studi e Testi, 408), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana 2002, 174 pp.

Aquestes pàgines ofereixen informació sobre els següents volums ara vaticans, que contenen texts d'autors nostres: Vat. lat. 1011, Guiu Terrena, *De perfectione vitae* (22; Biblioteca Papal d'Avinyó, inventari del 1369); Vat. lat. 1453, Guiu Terrena, *Commentum in Decretum*, (31-32: Inventari de Benet XIII, 1408); Vat. lat. 3023, Ramon Llull, *Ars demonstrativa* (42-43: Gregori XII, 1411); Borgh. 39, Guiu Terrena, *Quodlibeta* (81: Inv. Avin. 1369); Borgh. 102, Joan de Montsó, *Acta concertationis cum Parisiensibus* (97: Darrer Inv. 1594); Borgh. 132, Guiu Terrena, *De perfectione vitae* (106: Inv. Avin. 1369); Borgh. 205, Arnau de Vilanova, *Editiones diversae* (123: Darr. Inv. Avin. 1594); Borgh. 249, Ramon de Penyaforç, *Summa* (133: Inv. Avin. 1353); Borgh. 382, Guiu Terrena, *Quaestiones in Ethicam Aristotelis* (168, sense referències en el llibre, però Inv. Avin. 1369: 152). El Vat. lat. 1777 fou escrit per a Benet XIII, es trobava entre els *Libri qui portantur ubique...* i era a Peníscola el 1423 [cf. notícia bibliogràfica següent]. — J. P. E. [18.782

Antonio MANFREDI, *Un codice di Plinio il Giovane per Benedetto XIII*, dins *Avignon und Naples. Italy in France - France in Italy in the Fourteenth Century*, ed. by Marianne PADE, Hannemarie RANG JENSEN and Lene Waage PETERSEN (Analecta Romana Instituti Danici. Suppl. XXV), Roma «L'Erma» di Bretschneider 1997, 27-37.

L'estudi de l'actual Vat. lat. 1777 per a la seva descripció portà l'autor a adonar-se que l'es- cut de la primera pàgina no era l'original; d'altra banda, l'anàlisi dels exemplars de Plini el Jove documentats en la biblioteca papal demostrà que el volum 1432 de l'inv. de la Biblioteca Papal de Peníscola el 1423 [cf. ATCA, VI (1987), 181, núm. 1432], encaixava amb l'actual Vat. lat. 1777, àdhuc en la indicació que aquell era «cum armis pape Benedicti» [*ibid.*, 316] i amb el fet que havia estat copiat, segurament a París intencionadament per a Papa Benet per encàrrec de Nicolau de Clamanges, tal com consta en una lletra seva ací transcrita (33 [i traduïda a l'italià en la nota 5]). A darreries del s. XV, el volum era de Giuliano della Rovere, Juli II, que el donà a la Bibl. Vaticana. El volum fou copiat els anys 1403-1404. — J. P. E. [18.783

Die humanistischen, Triviums- und Reformationshandschriften der Codices Palatini Latini in der Vatikanischen Bibliothek (Cod. Pal. lat. 1461-1914) beschrieben von Wolfgang METZGER mit Beiträgen von Veit PROBST (Katalogue der Universitätsbibliothek Heidelberg, 4), Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag 2002, LX i 484 pp [i 8 de reproduccions fotogràfiques]

El Pal. lat. 1590, 88-89, conté unes pàgines de Johannes Wenk, *Ex Raimondo Lull, de habitudine intellectus ad fidem* (18); el Pal. lat. 1592, ff. 62r-63v, una lletra de Gasparino Barzizza, *Ad Ferdinandum, regem Aragonie et Sicilie* (25); el Pal. lat. 1600, ff. 192-292, Magister Adam, *Summa de Summa Raymundi, In summis festis* (44); el Pal. Lat. 1604, ff. 1-4, la lletra de Iannotus Manettus, *Ad Alfonso regem Aragonie, in nuptiali Ferdinandi, unici filii sui, Calabrie ducis*, 1445 (49); i del mateix, *Epistola ad Calixtum papam III, ut Alfonso bello adversus Turcam imperatorem preficeret* (50); i Pal. lat. 1771, f. 54v, *Calixtus papa III concessit has indulgentias* (123). — J. P. E. [18.784]

DÉNIA

Antoni BIOSCA I BAS, *Estudi del manuscrit de la Carta de Samuel conservat a l'Arxiu Municipal de Dénia*, Dénia i Alacant, Ajuntament i Institut Alacantí de Cultura "Juan Gil Albert", 2000, LVII i 286 pp.

La còpia de l'*Epistola Rabbi Samuelis* es troba en un manuscrit del segle XV ara de l'Ajuntament de Dénia. L'autor la reproduïx fotogràficament, la transcriu, l'estudia i l'edita críticament, afegint-hi la traducció catalana en pàgines paral·leles. El llibre només m'és conegut per referència. — J. P. E. [18.785]

ENGUERA

Nicolás BAS MARÍN, Jorge BENAVENT MONTOLIU, Josep CERDÀ BALLESTER, Vicent PONS ALÓS, Amparo VIDAL GAVIDIA, *El Archivo parroquial de San Miguel de Enguera* (Monumenta Archivorum Valentina, II), València, Facultad de Teología, 'San Vicente Ferrer' 2001, 115 pp.

Les primeres pàgines, de Vicent Pons Alós, són presentació global dels arxius parroquials del bisbat de València (5-16), seguides per les que reconstrueixen la història medieval d'aquella parròquia (17-28); immediatament després trobem les dedicades a l'arxiu parroquial, que presenten un quadre sinòptic dels fons ara existents (29 ss., en particular 36-39), on consten les sèries que contenen documentació anterior al segle XIX: *Quinque libri*, 1539; Miscel·lanis, 1744; baptismes, 1556; matrimonis, 1537; defuncions, 1744; visites pastorals, 1574; actescapitulars, 1633; confraria de la Mare de Déu, 1544; de la Sang, 1611; del Roser, 1592; llibres racionals de culte, 1624; beneficis, 1481; administració d'obres pies, 1648; testaments, 1559; fàbrica del temple, 1727; propietat, 1635; i comptabilitat, 1647. Per a cada un dels conceptes són indicats els volums corresponents en la darrera secció (40-109). Hi ha bibliografia (110-113) i taula general (115). — J. P. E. [18.786]

ESPANYA

J. A. ESTÉVEZ SOLA, *Un nuevo manuscrito de la Chronica Naierensis*, dins «Scriptorium. Revue Internationale des études relatives aux manuscrits», 55 (2001), 118-136.

El nou testimoni d'aquella crònica pertany a Sevilla, BCC, porta la signatura actual de 59-4-25, i ultra d'altres texts pertanyents a les corones de Castella i de Navarra, conté al final el corresponent a aquest títol en la llista inicial: Michaelis Mediolanensis, *Historia de rebus ad Partbenopem gestis. Es historia del rey D. Alonso el de Nápoles* (124). D'entre les altres informacions,

hem de retenir: «Valentia teneat de Silua usque Muruetrum, de mare usque Alpont» (128). — J. P. E. [18.787]

Elisa RUIZ GARCÍA, M. del Pilar CARCELLER CERVIÑO, *La biblioteca del II Duque de Alburquerque (1467-1526)*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 32 (2002), 361-400.

En aquella biblioteca, coneguda per l'inventari de béns 'post mortem' conservat a l'Archiu de la Casa Ducal de Alburquerque, *Estado de Alburquerque*, 10, trobem exemplars d'una *Vita Christi*, que podria ésser la d'Isabel de Villena (373); un *De natura angèlica*, de Francesc Eiximenis (en traducció castellana, editada a Burgos el 1515?) (374); Joanot Martorell, *Tirante el Blanco*, Valladolid 1511 (381-382; 395); Miquel Pérez (?), *Vida de la sacratíssima Virgen María*, Sevilla 1516 (386); Manuel Dies, *Libro de albeyteria*, Toledo 1507 (387); *Tratado [de la vida espiritual?], de san Vicente [Ferrer?]*, Toledo 1510 (389); Marineo Sículo, *Crónica de Aragón*, València 1524 (391); Alonso de Salazar, *Crónica de Leporeno*, València 1521, i *Libro del noble Leporeno*, València 1525 (398). — J. P. E. [18.788]

Óscar LILAO FRANCA, Carmen CASTRILLO GONZÁLEZ, *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Salamanca II. Manuscritos 1680-2777*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca 2002, 1458 pp.

Proporcionen notícia sobre autors o escrits que pertanyen al nostre camp les informacions dedicades als manuscrits núms.: 1699-1703, de Gaspar Galceran de Castre-Pinós, *Cronografia i cosmografia de la invencion i de los inventores de las letras...* en cinc volums (52-53); ms. 1711, documents del 1626 adreçats per Felip III o pel comte-duc d'Olivares a autoritats del Regne de València, i *Avisos de Barcelona* del mateix any (57/5, 6, 8, 9); ms. 1713, *Advertimientos para la conservacion y guarda de la nobilísima ciudad de Barcelona...* i lletres de Felip I (II de Castella) a Perpinyà 1597, i a Barcelona (61/13, 16 i 17); ms. 1726, Antoni Font, mallorquí, *Astrologia judiciaria breviter resumpta...* (68); ms. 1729, *Tortosa restaurada* el 1640 (71); 1740, *Discursos políticos sobre las contenciones entre los ministros regios y magistrados de Cataluña...* en deu llibres (81-82); ms. 1757, Jacobus de Calicio [Jaume Callís], *Lectura super Usaticis Barchinone*, i Tomàs Mieres, *Compilatio apostillarum diversorum auctororum super Usaticis Barchinone* (95-96); ms. 1760, Benet XIII, *Tractatus de concilio generali i Adversus conciliabulum Pisanum* (97-98); 1763, *De arte memorativa* (100/3); ms. 1800, Hipòlit de Samper, *Sagrada defensa de las reliquias... de la Real Capilla* (132); ms. 1802, Bernat Galceran de Pinós, *Genealogía y descendencia de la casa de Pinós* (133); ms. 1810, Benet XIII, *De concilio generali* i al·legacions entorn els concilis de Pisa i de Constança (141-142); ms. 1854, Pere Pasqual, *Glosa al Padre nuestro...* (177); ms. 1858, Jacobus Neble, *Tractatus de electione Urbani VI*, 1378, Barcelona 7 de juliol 1379 (186/8); ms. 1861, *Plurium allegationes de iurisdictione ecclesiastica et saeculari in Regno Valentiae* (189-193); ms. 1865, *Obras del marqués de Santillana*, algunes de les quals cauen en el nostre camp, començant per la *Comedieta de Ponza* i seguint per l'eglogia per la mort de la reina Margarida de Prades (197); ms. 1866, *Novela moral de Gracián* (200/4); 1870, Ramon Llull, *De ascensu et descensu intellectus* (204); i ms. 1875, *Liber de gentili et tribus sapientibus* i *Ars brevis* (207); ms. 1878, Arnau de Vilanova, *Tractatus de esu carnis* (212); 1881, Petrus Thomaes, *Quaestiones de conceptu entis*, *Quaestiones de esse intelligibili*, *Quaestiones de unitate minori numerali* (214); ms. 1925, documentació diversa relativa a l'orde de Montesa (249-254/1-2, 26-29 i 72); ms. 1933, Lletre d'Enric III de Castella a Martí l'Humà sobre el Cisma d'Occident (265/14); ms. 1940, Galceran Albanell, documentació entorn la seva *Breve instrucción de la doctrina christiana para el príncipe Felipe IV* (271); ms. 1950, Guiu Terrena, *Summa de haeresibus et earum confutationibus...* (280); ms. 2066, Aplec de documentació, on n'hi ha sobre la facultat del prior de la Mercè de Barcelona, en mancar el superior general; i un plec poètic castellà imprès a Barcelona el 1622 (416/18, i 416-417/28-29); ms. 2067, Parers sobre les guerres de Catalunya (419/29-30) i raonament de (sant) Joan de Ribera davant la cort de Montsó, demanant que València tingués precedència sobre Catalunya, 1585 (420/32); ms.

2089, Arnau de Vilanova, *De diversarum infirmitatum curis* (451/7); Narcís Camps, *Rationalia in quatuor priores titulos libri vigesimi Pandectarum* (466-467) i del mateix, ms. 2169, *Sardonici regni aureus clypeus in quo precipue de oppositionibus a regnicolis repellendis tractatur...* (529); ms. 2108, PseudoArnau de Vilanova, *De vita philosophorum, Rosarius philosophorum, Novum lumen, Flos florum, De lapide philosophorum, Epistola super alquimia ad regem Neapolitanum, Magica seu de arte alquimiae* (aquest darrer text, en català) (473-475); ms. 2116, Antoni Agostí, *Diálogos de las armas y linajes...* (481); ms. 2160, escrits de Gregori Maians (518-519/3-8); ms. 2168, *Relación auténtica de la especial protección de san Narciso... continuada en el prodigio de las moscas...*, Madrid 1653, imprès (529/11); ms. 2172, escrits diversos de Benet XIII entorn el Cisma d'Occident (532-533) i 2189, les seves *Regulae Cancellariae* (549/7); ms. 2191, Cartell de tesi en filosofia de Gaspar Vilansosa, Cardona (?), 16 febrer 1640 (553/1); ms. 2198, *Dubia de iure successionis in regno Aragonie* (565/18); ms. 2206, Guiu Terrena, *Tractatus de perfectione vitae*, pars II (574/22); ms. 2244, *Obres d'Ausiàs Marc* (592-596); ms. 2275, Bonifaci Ferrer, *Pro defensione Benedicti XIII i Epistola ad fratrem Bernardum*; i Benet XIII, tres lletres a l'anterior i tres butlles (634-636); ms. 2279, Francisco Solís, després bisbe de Lleida, *{Sobre los hechizos del rey Carlos II}* (639/11), i del mateix, *[Apología de San Atanasio]* (640/13) (ambdós impresos); ms. 2281, *Certamen literario...* i *Tragedia Joseph*, ambdós impresos, del Seminari de Nobles, S.I., de València, 1764 (641/1-2), i Lletres de Felip I (II de Castella) als cavallers de la Castellania d'Amposta, 1569, al regent de Catalunya sobre naus de Roses, 1567(?), i a Cristòfor Calvet d'Estrella, 1567 (642-643/7), i lletres reials sobre espionatge a càrrec d'heretges detinguts a Catalunya (645/46); ms. 2286, Gaspar Galceran de Castre-Pinós, *Relación sumaria de la casa de los Pinós* (658); ms. 2298, informació (desde Girona?) sobre un monstre de Sardenya (671/22); ms. 2301, Lletra de Felip I (II de Castella) a Juan de Ribera, arquebisbe de València, preguntant-li perquè es vol retirar (675/23), i Ludovico di Vignate, dictamen sobre patronat reial damunt el bisbat de València (676/34); Berenguer Ros, *Interrogationes demonii Colubri* (693/3: cf. ATCA, IV (1985), 427-429); ms. 3220, Jeroni Muñoz, *Commentaria in Alchabitium*, València 1569 (704-705); ms. 2335, Plet per propietat amb l'església de València (716/2); ms. 2340, Antoni Andreu, cinc estudis i qüestions complementàries sobre lògica (721-723); ms. 2352, Ramon Martí, *Pugio fidei* (732-733); 2354, tractats de lògica, de Guillem Arnau (?) i d'Antoni Andreu ((736-737); ms. 2359, Petrus Thomaie, *Formalitates* (742-743); ms. 2365, Jerónimo de Santa Fe, Actas de la disputa de Tortosa (751); ms. 2465, Pseudo-Llull (?), *Logica parva seu arbor scientiae logicalis* (836/3); ms. 2504, Joan de Casanova, *Tractatus de potestate...* i *Quaestio utrum papa...*; Joan de Palomar, *Contra celebrationem concilii in Avinione*, i Bonifaci Ferrer, *Contra cartusienses adhaerentes concilio Pisano* (862-866/20-21, 24, 38); ms. 2548, Joan Jofre, *Collectarium iuris* (894); ms. 2560, Pere de Lleida, *Breviarium ad omnes materias in iure canonico inveniendas* (910/17); ms. 2562, Vicent Mariner, traducció llatina de Dídim d'Alexandria, *Scholía in Odysseam* (911), et eiusdem versio latina *Scholiorum in Apollonium Rhodi* (913); ms. 2577, Ramon Llull, *Liber de articulis fidei* (924/4); ms. 2598, Quatre lletres del bisbe d'Oriola, Josep Esteve i Joan (945-946, ff. 8-11); ms. 2599 *Acta conc. Constantiensis contra Petrum de Luna; Avisamenta per regem Aragonum ambaxatoribus; Petitio catalanorum pro rege Aragonum...*; *Relectio Petri de Luna-Benedicti XIII, De votis ambasciatorum Aragonie; Concessionones episcopo Maioricensi*, Arnaldi de Villanova, *Tractatus de vinis* (949/ff. 2-3, 25, 39, 71-72 i 104-105); ms. 2617, Pere Tomich, *Histories e conquestes* (973-974); ms. 2632, Beati de Liébana, *Explanatio in Apocalypsim*, procedent de Poblet (997-999); ms. 2636, Iohannis de Friburgo, *In summas Raimundi de Penyafort* (1006-1007); ms. 2642, Gaspar Galceran, Documents relatius als comtes de Guimerà (1011-1012); ms. 2644, Renalli, mag. Barchinonensis, *Versus* (1013-1014); ms. 2654, tres poesies de Valtierra, en el *Cancionero de Palacio* (1026, f. 67 i 162) i una sèrie de Pedro de Santafé per al rei Alfons IV Trastámara i la reina Maria i nobles o dames catalans, durant l'estada del rei a Nàpols (ibid., ff. 116-132, 149-150, 163 i 175-176) (1021-1035); ms. 2655, Marqués de Santillana, *Cancionero*, amb les composicions dedicades a catalans: reina Margarida, Joana d'Urgell, Jordi de Sant Jordi i la *Comedieta de Ponza*, al rei Alfons i per la canonització de sant Vicent Ferrer (1036-1039); ms. 2664, *Crònica dels reis d'Aragó o de Sant Joan de la Penya* (1060-1061: de Ripoll); ms. 2685, Linajes de Castilla, Aragón, Catalunya y València (1084-1085); ms. 2761, Benet XIII, *De horis dicendis...* (1128-1129). — J. P. E. [18.789

José V. GONZÁLEZ VALLE, Luis Antonio GONZÁLEZ MARÍN, Antonio EZQUERRO ESTEBAN, *Música devocional y paralitúrgica en los archivos aragoneses (siglos XVII-XIX)*, dins «Memoria Ecclesiae», XXI (2002), 601-621.

Aquestes pàgines insisteixen en la gran acceptació que tingueren les nades en el farciment del cant per a les celebracions de Nadal i els goigs en general en les de sants, i fan referència al llibre inèdit de Josep Ortí i Moles, *Villancicos y diferentes poesías sagradas de varios asuntos*, datat el 1745, ara a Madrid, BN, mss., i són ací reproduïts fragments de la introducció que subratllen el servei que pot fer als músics d'església (610-611); a Saragossa, el català Lluís Serra, mestre de capella de la catedral i del Pilar, en fou autor fecund, i ací és transcrita la lletra de la primera nadala per a matines dels Reis, 1739 (613-614); els goigs haurien estat aplegats per investigadors catalans de la primera meitat del segle XX: J. B. Batlle, Francesc de Paula Baladelló, Gregori Sunyol, Lluís Romeu o Lluís Millet (617). — J. P. E. [18.790

Juan Carlos GALENDE DÍAZ, *Manuscritos de la biblioteca del Colegio Mayor salmantino de Cuenca en el siglo XVIII*, dins «Cuadernos de Investigación Histórica», 19 (2002), 211-246.

En la segona meitat del segle XVIII, Carles III es deixà convèncer que calia una reforma dels col·legis majors de Castella [vegeu la notícia bibliogràfica dedicada en aquest volum al *Diario histórico...* de Francesc Pérez Bayer, gestor d'aquella reforma]. En conseqüència, hom alçà inventari dels tres-cents setanta-vuit volums manuscrits existents en la biblioteca d'aquell col·legi, ara a Madrid, BN, ms. 4404, ací transcrit sota el títol d'*Índice de los libros manuscritos que estaban en el Colegio de Cuenca* (218-246); hi havia els següents toms que recauen en el nostre camp, de cada un dels quals assenyalaré pàgina i número en l'índex: (223/78), *De sanctitate et miraculis... fr. Thomae de Villanova, arch. Valentini, relatio auditorum sacrae Rotae*; (224/83), *Crónica en lengua lemosina de los reyes de Aragón...*; se cree sea de Carvonel [Pere Miquel Carbonell] y el códice está en vitela...; (218/4, 224/89), *Actas de las disputas que se tuvieron en presencia del papa Benedicto XIII...*; (225/96), *Historias y conquistas del principado de Cataluña...*, Pedro Tomich. Este códice está escrito en lengua catalana; (225/103), Copia de una carta latina escrita por el rey de Castilla al de Aragón sobre el cisma..., 1397; (226/119), *Relación de la casa de Pinos (!)...*; (227/132), *Liber de definitionibus*, Raymundi Lulli; *Disputationes contra aliquos errores philosophorum*; Item, eiusdem, Tipis edita; (227/134), *Diálogo del arzobispo de Tarragona, don Antonio Agustín sobre los escudos de armas*; (228/157), *Evidencias del daño y prestaciones del remedio que se ofrecen al Principado de Cataluña en 1645*; (229/162), *Linages de Cataluña con los escudos de armas iluminados*; (233/229), *Ars magna*, Raymundi Lulli; item, *De primo obiecto*; item, *De modo naturali intelligendi*; item, *Responsio ad varias quaestiones*; (234/232), *Trozos de Chronografía y de Cosmografía...* por don Gaspar Galcerán de Gurrea, conde de Guimerà; (234/248), obres alquímiques atribuïdes a Ramon Llull i a Arnau de Vilanova; (236/261, desè lloc), *Relación del lance del marqués de Aytona siendo virrey de Cataluña*; (238/289, lloc segon), *Varios avisos de Barcelona de 1626*; (240/304), *Genealogía y descendimiento de la casa de Pinós, escrita en Barcelona en 1620 por don Bernardo Galcerán de Pinós*; (241/314, últim lloc), *Tractatus mag. Arnaldi de Villanova de quibusdam medicis experimentis*; (243/341), *Privilegios y cartas reales originales pertenecientes a la casa del conde de Guimerà...*; (244/351, llocs finals), *Voto del conde de Oñate quando las guerras en el principado de Cataluña.- Razonamiento que el patriarca D. Juan de Ribera hizo a Felipe II en las cortes de Monzón de 1585, y respuesta de S. M.*; i (245/370, lloc primer), *Certamen literario de los seminaristas nobles de Valencia...* — J. P. E. [18.791

José Luis GONZALO SÁNCHEZ-MOLERO, *Los impresos de la biblioteca de Arias Montano conservados en El Escorial*, dins «La Ciudad de Dios», CCXV (2002), 703-749.

Tres son els volums de l'herència de l'hebraïsta Arias Montano, ara a El Escorial, que recauen en el nostre camp, encara que el primer sigui de forma negativa, car és un pretès llibre d'Antoni Agostí, que en realitat és l'*Itinerarium Provinciarum* de l'emperador Antoni

August (719); els altres dos són un *De situ orbis* de Pomponius Mela «cum annotationibus Petri Ioannis Olivaarii, Valentini», Lió 1538 (738-739); i una *Theologia naturalis sive Liber creaturarum*, de Ramon de Sibiuda, Lió 1540 (743). — J. P. E. [18.792]

Antonio SEGURA MORERA, Pilar VALLEJO ORELLANA, siendo director el Excmo. D. Juan GUILLÉN TORRALBA, *Catálogo de los impresos del siglo XVI de la Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla*. Vol. I: A-B; Vol. II: C-F, Sevilla, Cabildo de la Iglesia Catedral e Institución Colombina, 2001-2002, 512 i 582 pp.

[Sense que hagi passat un temps excessiu des de la publicació del catàleg d'incunables d'aquella important biblioteca, presentat en aquest anuari, XIX (2000), 731-732, ens arriben aquests dos primers volums per als impresos del segle XVI]. El primer ens informa que aquella biblioteca posseïx exemplar de les edicions següents: Jaume Callís, *Extravagantium Curiarum*; i *De pace et treuga*, ambdós de Barcelona 1518 (23-24); Ramon Folch de Cardona, virrei de Nàpols, *Litterae de novissima Venetorum caede*, Roma 1513 (49); Joan de Salaia, comentarista a Aristòtil, Porfiri, Pere Hispà i Pere Llombard, catorze edicions en general de París, la de les *Sentències* de Pere Llombard, de València (78-81); Garcías Jiménez de Cisneros, *Directorium horarum canonicarum*; i *Exercitatorium vitae spiritualis*, París 1511 (131); Pere Guillem Comas, *Quaestio de sudore sanguinis Christi*, Barcelona 1512-1517 (150); *Enterrogatori i confessional*, Barcelona 1535 (162); Bernat Joan Coscolla, *Disputatio*, Venècia 1520 (196); Manuel Díez, *Libro de albeitería*, 1524 (257); [Inghetto Contardo], *Disputatio facta Maioricis*, Venècia 1524 (271); Peter Dorland (ex R. Sibiuda), *Viola animae*, Colònia 1501 (282); Àngel Estanyol, *Logicalia*, Barcelona 1514 (339); Nicolau Eimeric, *Directorium Inquisitorum*, Barcelona 1503 (347); Bernat Fenollar, *Història de la Passió de N. S. J. Christ*, Barcelona 1518. Després de les taules (419-547), la làmina XXIV, pertanyent a l'edició d'Hercules Florus, *Galathea et Zaphira*, Barcelona 1502, porta un *Tetrasticon*, de Joannes Morelli (és l'autor de la *Logica Morelli*? [cf. ATCA, XXI (2002), 999, núms. 17.046-17.048]).

El volum segon ens informa dels exemplars següents: *Administració dels sacraments de Penitència i Extremunció*, Barcelona 1531 (33); Arnau Albertí, *Tractatus sive quaestio de secreto*, València 1534 (64); Joan Almenar, *Libellus ad expellendum morbum gallicum*, Venècia 1502 (103); Jeroni Amiguet, *In Nebrissensis artem grammaticam*, Barcelona 1514 (114); Antoni Andreu, *Super artem veterem*, Venècia 1517 (122); Arnau de Vilanova, *Opera*, Lió 1509; i *Le tresor des pauvres*, Lió 1527 (168-169); Joan Aznar, *Termini secundum viam realium*, València 1513 (190); Joan Bassols, *In IV librum Sententiarum*, París 1516-1517 (224); Pere Joan Belluga, *Speculum principum*, París 1530 (239); Pere Benet Mateu, *Liber in examen apothecariorum*, Barcelona 1521 (242). Les taules ocupen les pàgines 357-477; la làmina XXII reproduceix la portada del llibre de Pere Benet Mateu, acabat d'esmentar (495). [Que aquestes línies serveixin de record a l'amic Juan Guillén Torralba, responsable d'aquests catàlegs, inesperadament «viam univesae carnis ingressus»]. — J. P. E. [18.793-18.794]

FRANÇA I FRANCOFONIA

Marie Therese WIESER, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus*. Band VIII/1: *Belgien, Luxemburg und Niederlande. Werkverzeichnis*. Band VIII/2: *Belgien, Luxemburg und Niederlande. Verzeichnis nach Bibliotheken* (Veröffentlichungen der Kommission zur Herausgabe des Corpus der Lateinischen Kirchenväter, XVII i XVIII), Viena, Österreichische Akademie der Wissenschaften 2000, 416 i 340 pp.

La *Flori Diaconi Expositio in epistolas Beati Pauli ex operibus Sancti Augustini collecta* es troba en cinc exemplars de tres biblioteques: Bruges, Openb. Bibl., cod. 79 i 82; Biblioteca real de

Bruxel·les, cod. 9358 i 9369-70, i Gent, UB, 94, dels segles XI-XIII (80); i el *Contra mendacium ad Consentium* en set exemplars de cinc biblioteques: Anvers, Musée Plantin 282; Bruges, 112; Bruxel·les, 625-36 i 1216-34; Leiden, UB, Voss. lat. Q 49; i Utrecht, UB, Cod. 4 C 7 i 4 G 5, dels segles XII-XV (116). La segona part informa del contingut agustinianà de cada un dels manuscrits esmentats en la primera part. — J. P. E. [18.795-18.796]

Sybillé von GÜTLINGEN, *Bibliographie des livres imprimés à Lyon au seizième siècle*. Tomes VI, VII, VIII (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, CXC. Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle. Fascicule hors série), Baden-Baden, Éditions Valentin Koerner 1999, 216 pp.; 2001, 222 pp.; 2002, 240, pp.

El primer fascicle ens informa d'edicions de Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum*, per Jacques Moderne (63/4); dels tres volums de sermons de sant Vicent Ferrer per Jean David, 1530 (101/32; 101/33; 102/34); d'Arnau de Vilanova, *Opera nuperrime revisa*, per Symon de Gabiano, 1532 i 1535 (113/14; 115/30); de Ramon Sibiuda, *Theologia naturalis*, 1541 (116/40); de Joan Lluís Vives, *De concordia...*, *Opuscula aliquot*, *Sacrum Diurnum de sudore Ihesu Christi*, i *De subventionem pauperum*, 1532, per Melchior et Gaspar Trechsel (120/12-15); de Pere Anton Beuter, *De recta sacrificii oblatione*, 1542, pel derrer (149/10); de Jaume Peres de València, *Expositio in CL psalmos David*, 1531, per Jean Marechal (157/10) i altra edició per Martin Lescuyer, 1533 (173/3); *Missale Vicense*, 1547, *Ordinarium Urgellense*, 1548, *Missale Gerundense*, 1557, i *Missale Urgellense*, 1557, per Cornelius de Septemgrangiis (175/6-7; 176/23 i 179/24); i de Joan de Socarrats, *In Petri Alberti... commemorationes*, 1551, per Septemgrangiis i Antoine Vincent (176/13 i 127/142).

El segon fascicle ens informa d'edicions lioneses de Joan Lluís Vives, *Linguae latinae exercitatio*, 1542, 1543, de Thibaut Payen; d'Antoine Vincent, 1542 i 1551; i *Dialogica Linguae latinae exercitatio*, del 1552; i *Exercitationes anime ad Deum*, 1550, 1558 i 1560 (26/125; 28/137; 47/272; 71/441, 77/481; i 127/146-147); Antoine Vincent publicava els *De natura hominis dialogi*, de Sibiuda, 1550 i 1568 (46/265; 84/521); i el *Breviarium Vicense*, 1557 (65/398); encara Antoine Vincent publicava els tres volums de sant Vicent Ferrer, 1539 (112/120), el *De anima et vita*, 1555, i l'*Ad veram sapientiam introductio*, 1556 (134/212; 138/252), ambdós de Joan Lluís Vives; i encara l'Antoni Agostí, *Emendationum et opinionum*, 1559 i 1560 (143/298; i 146/321). Guiu de Montroquer era reeditat el 1536 per Pierre de Sainte Lucie (162/6)

Finalment, segons el III fascicle, Jean & François Frellon publicaven el 1539 els *Sermones Hyemales* de sant Vicent Ferrer (7): de Joan Ll. Vives, *Linguae latinae exercitatio*, 1540 (9); de Joan Boscà Almogàver, *Las obras*, el 1546 (21/111); i les repetia el 1547 (26/1); i encara el mateix, 1547 (31/30); de Joan Lluís Vives, *De disciplinis libri XX; Linguae latinae exercitatio, De veritate fidei christiana*, 1551 (39/78-81); del mateix, *De anima et vita*, 1555 (44/124); i també, *Ad veram sapientiam introductio*, 1556 (47/153); d'Antoni Agostí, *Emendationum et opinionum libri iiii* 1550 i 1560 (50/179 i 51/189); sant Vicent Ferrer, els tres volums, 1539 (72/36-37); Joan Lluís Vives, *Divinae philosophiae*, 1550 (152/8). Francesc Valeriola, *Commentum in librum Galeni de constitutione artis medicae*, per Charles Pesnot, 1576, i les *Flores theologicarum quaestionum*, de Josep Anglès, 1584 (176/91); les *Lucubrationes quaedam*, de Dionís Jeroni de Jorba, 1584, i en dues parts entre el 1586-1589. Jean Flajollet, per la seva banda, reeditava la *Theologia naturalis* de Sibiuda (167/44; 176/91; 177/94; 178/104, 179/106; i 232 /9). Cada fascicle conté al final les respectives taules d'editors. — J. P. E. [18.797-18.798-18.799]

GIRONA

Pere GIFRE, Josep MATAS, Santi SOLER, *Els arxius patrimonials* (Col·lecció Fonts, 2), Girona, CCG Edicions 2002, 127 pp.

La política en matèria arxivística dels governs de la Generalitat restaurada a partir de l'any 1977 ha donat com a resultat la constitució dels arxius històrics comarcals, la modernització dels arxius municipals consistents -moviment que també ha influït de forma benèfica en alguns arxius eclesiàstics, diocesans o altres- i, en conseqüència, ha augmentat l'interès social envers els fons documentals privats, tant per part dels investigadors com per part dels seus posseïdors. Els autors del llibre parlen de 'normalització arxivística' en referència al fet de no limitar l'interès tècnicament arxivístic als fons documentals públics, ans estendre'l als arxius particulars, que aquí són denominats 'patrimonials'. S'imposava, doncs, la tasca d'orientar els arxiviers, els propietaris i els possibles usuaris d'aquests fons, de manera purament tècnica, en un domini tan interessant com variat, i aquest és l'objecte del llibre referit, que conté tres parts ben diferenciades. La primera estudia els aspectes generals dels fons patrimonials, la seva importància per a la recerca i les condicions de llur salvaguarda i protecció. La segona és dedicada al tractament arxivístic dels fons patrimonials: identificació precisa del o dels fons, classificació i descripció. La tercera descriu els tipus de documents que constitueixen els fons patrimonials. És donat en apèndix un cens de 373 arxius patrimonials de les comarques gironines. Hi ha bibliografia.- J. de P. [18.800

HOSTALRIC

Josep M. PONS I GURI, *Hostalric, capital i arxiu del Vescomtat de Cabrera*, dins «Quaderns de la Selva», 14 (2002), 2-15.

Transcripció d'un parlament pronunciat per l'autor a Hostalric el 22 de setembre del 2002, amb motiu del lliurament a la vila de la documentació microfilmada del vescomtat de Cabrera; el parlament repassa la història de la casa de Cabrera (3-9), resumeix l'estructura jurídica del vescomtat amb les batllies i castells (9-10), i narra les vicissituds de la documentació, descoberta per ell i Josep M. Madurell l'estiu del 1935 a l'Hospital d'Hostalric; salvada per la Generalitat de Catalunya durant el temps de la Guerra Civil, passà a l'ACA el 1939 i fou després regalada pel govern de Franco a la Casa ducal de Medinaceli; aquesta ha dipositat en microfilm a Poblet part de la documentació corresponent a Catalunya; a Hostalric hi han tornat en microfilm aquells documents del vescomtat de Cabrera (11-14). — J. P. E. [18.801

ITÀLIA

I manoscritti medievali delle province di Grosseto, Livorno e Massa Carrara, a cura di Sandro BERTELLI, Elisabetta CALDELLI, Giuliana DE FRANCESCO, Silvia FIASCHI, Gabriella POMARO, con la collaborazione di Francesca Sara D'IMPERO, Lisa FRATTINI, Firenze - Tavarnuzze, Regione Toscana - SISMELE Edizioni del Galluzzo 2002, 128 pp. i VIII i CV reproduccions a tota pàgina.

La Biblioteca Comunale de Massa Maritima conserva dos volums manuscrits, els 10 i 12, de la primera meitat del segle XV, pars segona i cinquena d'Henricus Bohic, *Lectura super secundum (et quintum) librum Decretalium*, que el 1432, amb els altres dos volums, eren propietat de Pere Aymar i el 1469 eren de Francesc de València, comprats a un doctor de dret canònic, Amalric, d'acord amb les respectives anotacions de propietat, transcrites en la descripció d'ambdós volums (47 i 49). — J. P. E. [18.802

José ALCINA FRANCH con la colaboración de Manuel BAS CARBONELL, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Fondos valencianos* (Biblioteca Valenciana. Colección Historia. Estudios), València, Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura 2000, 248 pp.

José ALCINA FRANCH con la colaboración de Manuel BAS CARBONELL, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Catálogo descriptivo: fondos valencianos* (Biblioteca Valenciana. Colección Historia. Estudios), València, Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura 2000, 558 pp.

Tesi doctoral datada el 1952 i finalment publicada gairebé mig segle després (7-17), amb una pàgina i mitja d'annex al preàmbul, que n'explica no sols les vicissituds, ans també el treball del col·laborador Manuel Bas per a la seva publicació, que ha integrat les aportacions del darrer mig segle (19-20). En el preàmbul, l'autor precisa que «nos preocupará más apreciar el aspecto externo de los libros -su encuadernación, su materia escriptoria, su miniatura, etc.- que su contenido literario» (9), amb esment particular envers les enquadernacions, de les quals és particularment ric el fons conservat a la Biblioteca Universitària de València, uns dos-cents cinquanta exemplars, més un a l'arxiu de la Seu de València (ms. 190bis) (10-16). Sobre la base de les dades aplegades en el capítol primer per les descripcions dels volums en els inventaris d'aquella biblioteca o en catàlegs d'exposicions i pels seus volums identificats en la Universitària de València (21-35), els capítols següents ens informen globalment del contingut d'aquella biblioteca (37-48), de les enquadernacions, amb precisions de detall sobre les d'alguns volums (49-82), la matèria escriptòria, amb atenció a les filigranes del paper (83-100), a l'escriptura (101-115), a les miniatures (117-167) i a les dades heràldiques (169-192). El darrer capítol resumeix la història d'aquella biblioteca (193-222). Hi ha bibliografia (223-246).

En el cos del segon volum, després de la taula general, que és llista dels volums ací presentats, aplegats seguint la seqüència cronològica dels segles en pàgines no numerades i després de la introducció signada per Manuel Bas Carbonell (13-17), trobem la fitxa descriptiva de 216 manuscrits actuals numerats (en realitat són 219, car hi ha un 141bis, un 190bis i un 213bis), procedents de la biblioteca reial napolitana. Tal com ja avisava la primera part, les fitxes descriptives no contenen anàlisi de tot el volum començant per la seva materialitat, ans només alguna informació de les seccions següents: Contingut (= íncipit-èxPLICIT), text (= vers o prosa i llengua), enquadernació, matèria del cos del llibre, segle de la lletra, elements miniats, descrits un per un (que és la secció més detallada), estat de conservació, disposició del text (mides del foli i de la caixa d'escriptura; reclams) i signatura antiga. La signatura actual consta en la taula d'equivalències afegida en les pàgines 555-557, obra de M. Cruz Cabeza Sánchez-Albornoz (la part del títol que esmenta els fons valencians sembla referir-se al fet que les descripcions dels volums es limiten als que es conserven a la Biblioteca Universitària de València). Les dades de cada una de les informacions són completades en les *Notas al catálogo descriptivo* (527-552) [enloc no he sabut veure les mides externes de cada un dels volums, com tampoc informació sobre el contingut literari de cada un d'ells, extrem que algun llibre demana, com el del núm. 43, atribuït a sant Anselm, que comença amb un text seu, però acaba amb un de Sant Agustí: només hi ha obres d'aquests dos autors o n'hi ha d'altres?]. D'entre els dos-cents dinou volums, només un sembla atribuït a un autor nostre, el del núm. 197, RAINALDUS DE VILLANOVA, *Nomina et virtutes balnearum Puteoli et Baiaarum* (488-489). [Sembla estranya la presència d'alguns volums intitulats *Breviarius* (núms. 38-40 i 214), paraula que és només un adjectiu i, doncs, no significa res si no qualifica un substantiu; però els volums esmentats semblen destinats a la recitació de l'ofici diví, i aleshores el títol del llibre és un substantiu neutre, *Breviarius*; també és estrany el títol del núm. 10, *Doctrine Chretienne* (sic!), títol genèric, quan l'obra és el ben conegut llibre de fra Llorenç d'Orleans, que en el curs dels segles ha portat indistintament tres noms: *Frère Lorens*, *Somme Le Roy* i *Livre de vices et de vertus* i tingué immediatament traducció catalana]. — J. P. E. [18.803-18.804]

Juana HIDALGO OGAYAR, *Doña Mencía de Mendoza, marquesa de Zenete, condesa de Nassau y Duquesa de Calabria, ejemplo de mujer culta en el siglo XVI*, dins *La mujer en el arte español*. «VIII Jornadas de Arte», Madrid, CSIC 1997, 93-102.

Juana HIDALGO OGAYAR, *Libros de horas de D. Mencía de Mendoza*, dins «Archivo Español de Arte», 70 (1997), 177-183.

De família d'altíssima noblesa castellana, muller del comte de Nassau vivint als Països Baixos els anys 1530-1533 i 1535-1539, relacionada amb Joan Lluís Vives, casada a València en segones noces amb Fernando de Aragón, duc de Calàbria, el seu interès a posseir llibres d'hores és documentat en l'Arxiu del Marquesat del Zenete, ara a Sant Cugat del Vallès, Centre Borja (179-180), i per l'inventari dels béns, on en figuraven dotze, un almenys procedent de la Biblioteca Reial de Nàpols. L'exemplar ací identificat i descrit porta les armes de Nassau, fou escrit a Breda i il·luminat en l'obrador de Simon Bening i ara es conserva a Madrid, Instituto de Valencia de D. Juan; fou revisat per la Inquisició Espanyola, que en ratllà una frase; són reproduïdes quatre pàgines d'il·lustració (182). — J. P. E. [18.805-18.806]

Gennaro TOSCANO, *Rinascimento in Lombardia: i codici della Biblioteca napoletana dei re d'Aragona acquistati da Georges d'Amboise*, dins «Chroniques italiennes», XIX (1992), 77-87.

C. BIANCA, *Alla corte di Napoli: Alfonso, libri e umanisti*, dins *Il libro a corte* a cura di A. QUONDAM (Europa delle corti), Roma, Centro di Studi sulle Società di Antico Regime 1994, 180-200.

Santiago LÓPEZ-RÍOS, *A New Inventory of the Royal Aragonese Library of Naples*, dins «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», LXV (2002), 201-243.

Només a poc a poc van essent conegudes les vicissituds de la Biblioteca dels darrers reis aragonesos de Nàpols, després que el 1501 la parella reial hagués d'abandonar aquella ciutat. Una part fou venuda a França [operació explicada en el primer títol, només conegut per referència, igual com el segon], l'altra de moment tornà a Itàlia, a Ferrara, amb la reina, ja vídua, Isabella del Balzo, la qual el 1527 enviava a València tres-cents sis volums al seu fill, el duc de Calàbria. Quatre anys abans n'havia venuts cent trenta-dos, afectats per l'aigua en la travessa de Nàpols a Ischia, a l'humanista Celio Calcagnini; la llista ha comparegut a Madrid, AHN, *Códices*, ms. 562B, procedent de Sant Miquel dels Reis i de l'ARV (211-213); és ací transcrita amb anotacions (214-246) i completada amb la d'altres deu donats aquell any a persones diverses (240-241); hi ha taula d'autors (241-243). En la introducció, López-Ríos subratlla certs detalls de les descripcions dels volums, com les denominacions de la lletra (202-204), o certes notícies relacionades amb la dita reina i les seves preocupacions, com les del 1523 entorn al duc de Calàbria (207, nota 37). [El darrer volum contindria una obra intitolada *De summa trinitate*; tal llibre no existeix, car el *De summa trinitate* és l'encapçalament de la decretal que enceta la recopilació de sant Ramon de Penyafort; cal, doncs, suposar que darrere aquell títol hi havia els *Decretalium libri V* de Gregori IX (239, núm. 132)]. — J. P. E. [18.807-18.808-18.809]

Le cinquecentine della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze, a cura di Sara CENTI. Saggio Introduttorio di Neil HARRIS (Ministero per i Beni Culturali. Indici e Cataloghi. Nuova Serie, XIX/1-2), Roma, Libreria dello Stato 2002, XXXVIII i 388 pp. i VI + 388 pp.

Aquella biblioteca conté els següents exemplars, que entren en el nostre camp: Antoni Agostí, *De legibus et senatusconsultis liber*, Roma 1583, i *Fragmenta historiarum...*, Anvers 1595 (11); *Constitutiones graecae Cod. Iustinianaei*, Lleida 1567 (176). *Regimen sanitatis cum expositione Arnaldi de Villanova cathellani*, Venècia 1505 (?) (61). Josep Esteve, *De potestate coactiva... in negotia saecularia*, Roma 1586 (219). I Jeroni Llobet, *Sylva allegoriarum totius Sacrae Scripturae*, París 1583 (341). Segons el segon volum també posseeix de sant Vicent Ferrer, *Sermones aestivales*, Lió 1558; els *Sermones de Sanctis*, Venècia 1573; i els *Sermones hyemales*, Lió 1550 (614-615); i de Joan Lluís Vives, *Opera in duos tomos*, Basilea 1555 (617). També hi ha un exemplar de l'edició valenciana de Jerónimo de Guadalupe, *Commentaria in Lucae evangelium*, Pere Patrici Mey 1598 (268). — J. P. E. [18.810-18.811]

Incunaboli e cinquecentine. Biblioteca del Seminario Vescovile. Treviso. Catalogo a cura di Angelo RIGO, Treviso, Biblioteca del Seminario Vescovile 2000, XXVI i 630 pp.

Aquella biblioteca no posseeix cap incunable d'autor nostre. Entre les edicions del segle XVI hi ha un exemplar d'Antoni Agostí, *De legibus et senatusconsultis...*, París 1584; d'aquest i dels exemplars següents és donat el títol complet i fotografia de portada (16, núm. 11); Josep Anglès, *Flores theologicarum quaestionum...*, Venècia 1587 (25/29); Ioannis Almenar et aliorum, *Morbi Gallici curandi ratio...*, Lió 1536 (173/359); Benet Perera, *Commentariorum in Daniele prophetam libri sexdecim*, Roma, 1587 (355/790); i *Commentariorum et disputationum in Genesim*, I-II-III, Roma 1589, 1592 i 1595 (355-356/791-793); *Regimen sanitatis Salernitanum cum expositione magistri Arnaldi de Villanova Catbelani*, Venècia 1503 (401/903); Guillem de Rubió, *Disputationum in quatuor libros magistri Sententiarum. I. Super primum et secundum*, París, 1518 (406/917); Vicent Ferrer, *Sermones de Sanctis*, Lió, 1550 (519/1135); Joan Lluís Vives, *Flores italicæ ac latinæ sermonis ex hortis exercitationis Ioannis Ludovici Vivis excerpti...*, Venècia, 1587 (520/1138). La darrera part del volum és dedicada a taules: de llocs d'impressió (533-566), d'impressors i editors (567-597), cronològic d'edicions (598-616), de propietaris i ex-libris (617-621). — J. P. E. [18.812]

Giuseppe SCHIRÒ, *L'Archivio Storico Comunale di Monreale. Ordinamento e guida. Inventario, con annotazioni sugli altri archivi storici di Monreale*, dins «Archivio Storico Siciliano», serie IV, XXIV (1998 [2000]), 603-644.

Els primers anys del segle XIV, davant la necessitat de defensar els béns eclesíastics, Arnau de Reixac, aplegà i copià vuitanta-quatre diplomes reials en el *Liber privilegiorum Sancte Montis Regalis Ecclesie*, que encara el segle XVI eren conservats en la 'caixa de li privilegi' (605-606). — J. P. E. [18.813]

MALLORCA

Juan ROSSELLÓ LLITERAS, *Fuentes arxivísticas para el estudio de la devoción a los Santos*, dins «Memoria Ecclesiae», XXI (2002), 149-170.

Seguint un esquema que distingeix entre manifestacions personals i col·lectives de devoció, indica que la notícia de les primeres es troba en documentació notarial (registres o pergamins) i en els *Llibres de deixes pies* (150-153); de més a més, els llibres de baptismes permeten de resseguir els sants de major devoció a través de la imposició dels noms (153-154). Quant a les devocions col·lectives, la font més adient és la sèrie de *Visitacionum* a l'ADM, i les de confraries i obrerries en els arxius parroquials; hi ha llista de les dites sèries corresponents a trenta parròquies del bisbat de Mallorca; com a mostra, a Algaida són anteriors al segle XIX els llibres de la Mare de Déu de la Pau a Castellitx, del 1748 ençà, el *Llibre de les confraries*, del 1695 i del 1732; de la Mare de Déu del Roser, del 1709; del Nom de Jesús, del 1661; del Santíssim, del 1650. A Andratx, la Confraria de les Ànimes, del 1791 ençà; i la Germandat de Sant Francesc, del 1737. A S'Arracó, el *Llibre d'almoines del Sant Crist*, del 1749. A Banyalbufar, Confraria del Roser, 1664; del Roser i Nom de Jesús, s. XVII; de Santa Bàrbara, 1631; de les Ànimes, 1707; de Sant Josep, 1699; de Sant Cristòfor, 1714. A Binissalem, Confraria del Roser, 1642; del Santíssim i altres, 1670; Bací de les ànimes, 1530; i església de Lloseta, 1591. Bunyola, Confraria del Nom de Jesús, 1600; del Santíssim, 1626; del Roser, 1572; de l'Assumpta, 1665; de Sant Josep, 1644; de Sant Miquel i de Sant Sebastià, 1621; de Sant Antoni de Pàdua, 1780; de les ànimes, 1650. Calvià, Confraria del Nom de Jesús, 1705; del Santíssim, 1706; de les ànimes, 1705; de Sant Josep, 1706. Campanet: del Nom de Jesús, 1589; Obrerries diverses, 1621; Confraria del Roser, 1713; del Santíssim, 1713. Capdella: Confraria del Carme, 1783. Consell: Obrerria major, 1728;

del Santíssim, 1796; del Sant Esperit, 1796; del Roser, 1758; de les ànimes, 1712; de Sant Josep, 1738; de Sant Sebastià, 1739. Costitx: Obreria major, s. XVII; de les ànimes, 1678; del Roser, 1672; del Santíssim, 1675; de Sant Sebastià, 1701; de Sant Vicenç, 1680; confraries, 1687; de Sant Josep, 1685; del Roser, 1671. Deià: Confraria de la Mare de Déu de Bonany, 1745; de l'Assumpta, 1754; de Santa Catalina Tomàs, 1793; de Sant Josep, 1724. Esporles: Confraries diverses, 1739; de san Vicent Ferrer, 1747. Lloseta: Obreria de la Mare de Déu de Lloseta, 1720; del Roser, 1716; del Santíssim, 1720; de la Puríssima, 1778; de les ànimes, 1720; de Sant Josep, 1729; de Sant Sebastià, 1720. Mancor del Vall: Obreries, 1772; de les ànimes, 1771. Maria de la Salut: Confraries, 1771; de les ànimes, 1783; del Santíssim, 1792; del Roser, 1795. Marratxí: Obreries, 1677; Confraria del Roser, 1681; Fàbrica de l'església, 1629. Montuiri: Confraria de Sant Sebastià, 1688; de la Puríssima, 1694; de Santa Anna, 1694; de Sant Esteve, 1694; de la Passió, 1689; del Nom de Jesús, 1689; de Sant Vicenç Ferrer, 1694; de Sant Roc, 1694; de la Purificació, 1694; de Sant Bartomeu, 1694; del Roser, 1678; de Sant Josep, 1698; de les ànimes, 1766; de Sant Miquel, 1770. Puigpunyent: Confraria del Santíssim, 1780; de l'Assumpta, 1780; de Sant Josep, 1780; de la Mare de Déu del Puig, 1780. Sa Pobla: Obreries, s. XVI; Confraries: del Santíssim, 1606; de Sant Cristòfor, 1614; d'ànimes, 1670; del Roser, 1681; del Nom de Jesús, 1664. Sant Miquel (Ciutat): Confraria de Sant Miquel, 1616; de l'Assumpta, 1626; d'ànimes, 1626. Santa Eugènia: Obra de l'església, 1730; del Roser, 1757. Santa Maria del Camí: Confraria d'ànimes, 1772. Sentcelles: Confraria d'ànimes, 1772; Terç Orde Sant Francesc, 1798. Hi ha llista i petita explicació de cada un dels gremis (166-169). — J. P. E. [18.814

Ricard URGELL HERNÁNDEZ, *L'Escrivania de la Universal Consignació i la seva documentació (segles XV-XVI)*, dins «Homenatge Rosselló», II, 969-980.

El recurs a la venda de censals per disposar de moneda efectiva produí la suspensió de pagaments de Ciutat de Mallorca el 1405 i aquesta el Contracte Sant i la Concòrdia de Barcelona amb els acreedors i aquests la Universal Consignació, que generà els seus propis documents, ara a Palma de Mallorca, AM (documentació en pergami) i ARM el fons institucional; la situació d'aquell arxiu els anys 1561 i 1568 consta en dos inventaris, ara a l'ARM, *Arxiu Antic*, exp. 121, a través dels quals son conegudes les obligacions de la Consignació (972-974) i les sèries documentals que havia generat (975-977), com també els volums on s'havien copiat els instruments principals, ara al mateix ARM, *Còdexs* (978-980). — J. P. E. [18.815

PENÍSCOLA

Carla Maria MONTI, *Giovanni Capitani Crespi: Vicende e libri di un prelado lombardo tra Milano e Basilea*, dins «Italia Medioevale e Umanistica», XLIII (2002), 147-199.

Dins l'exposició de les relacions entre Crespi i l'antic cardenal de Benet XIII, Alfonso Carrillo, és transcrita la nota final del ms. de Madrid, BN 5569, on consta que Alvarus Yspalensis el 18 de juliol del 1416 finí per al dit cardenal la còpia de les obres de Cebrí de Cartago, transcrites d'un volum de la biblioteca papal de Benet XIII (179); són també recordats altres préstecs d'aquella biblioteca a Alfonso Carrillo (179-180). — J. P. E. [18.816

PERPINYÀ

Domènec BASCOMPTE GRAU, *Els documents d'Andorra als Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius estrangers, 1), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1994, 152 pp.

La documentació relativa a Andorra existent a Perpinyà, ADPO, presenta característica específica, inexistent en d'altres fons documentals, la que configura la secció dedicada als límits fronterers; hom pensaria que refereix greus problemes entorn la precisió de sobirania, quan en realitat era una disputa secular sobre dret d'utilització de les pastures de la Solana d'Andorra per part dels habitants de Merens; durà tot el segle XVIII (20-55). La documentació anterior al segle XIX de la secció II: *Institucions*, tracta de juraments de fidelitat (58); la relativa a esdeveniments polítics tracta en realitat de l'exempció de talles i dels desertors en les guerres francoespanyoles (86); la secció de recursos econòmics només coneix una concessió del 1623 per a prospeccions minerals (94); l'administració eclesiàstica s'ocupava de talles (114); a la documentació familiar pertanyen uns capítols matrimonials del 1535 (162). Hi ha taula única d'antropònims i de topònims (125-136), bibliografia (143) i quatre reproduccions (147-150). — J. P. E. [18.817]

POBLET

Josep TORNÉ, *Un quadern medieval de notes d'astrologia al Monestir de Poblet*, dins «Recull Pau Delclòs i Dols (1865-1942)», a cura de E.-A. SOLER ÀLVAREZ, Tarragona, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental 'Margalló del Balcó' 1998, 67-82.

Títol només conegut per referència, que ofereix informació del ms. 150 del Monestir de Poblet, i en transcriu el text. — J. P. E. [18.818]

POLÒNIA

Catalogus Codicum Manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur. Volumen VII numeros continens inde a 1191 usque ad 1270. Composuerunt Maria KOWALCZYK et alii, Cracoviae, Bibliotheca Jagellonica 2000, XX i 424 pp.

El ms. 1240, ff. 92v-94r conté una còpia incompleta de la *Propositio ad congregationem regni Bobemiae 15 VI 1433 facta*, de Joan de Palomar, amb la notícia que la del còdex 414, ff. 100-107 de la mateixa biblioteca és completa (221). — J. P. E. [18.819]

RIPOLL

Jorge GARCÍA, *El manuscrito de Ripoll del Bachiller de la Torre*, dins *Literatura i Cultura*, 173-190.

Editada el 1991 en dos volums per l'autor de la *Visión deleitable*, del Batxiller de la Torre, on era acuradament estudiada la complexa transmissió textual de l'obra en castellà, aragonès i català, reaparegué la traducció catalana de Francesc Prats, de Ciutat de Mallorca, en un manuscrit de la Biblioteca Lambert Mata de Ripoll, del darrer terç del segle XV. Reprès l'estudi crític del text, l'autor conclou que el manuscrit de Ripoll és un bon representant de la família secundària 'èpsilon' i que no té relació directa amb l'incunable de Mateu Vendrell (1484). Sembla un exemplar copiat per a una lectura privada, possiblement anterior a l'edició de Vendrell, a partir d'un ascendent de còpia castellà, que seria l'estadi comú de la família, de la qual deriven les traduccions catalanes i els còdexs interglossats en català. — J. de P. [18.820]

SEU D'URGELL

Paul FREEDMAN, *Jurisdictional Disputes Over Sant Pere d'Àger (Catalonia) in Light of New Papal Documents*, dins «Proceedings of the Ninth International Congress of Medieval Canon Law», Città del Vaticano 1997, 725-756.

Paul FREEDMAN, *Papal Letters of the Twelfth Century from La Seu d'Urgell*, dins *Life, Law and Letters*, 265-279.

No havent estat trobades el 1925, en què Paul Kehr féu la recerca per als seus *Papsturkunden in Spanien*, les sis lletres papals del segle XII han anat compareixent i havien estat, fora de la primera, publicades per Cebrià Baraut, però «are not without errors and omissions», raó per la qual Freedman les repeteix ací. El conjunt és presentat en el segon article, en el qual les dues lletres sobre Sant Pere d'Àger, publicades en el primer, són presents només per regist. És important la de 1127 confirmant l'exempció de Sant Serni de Tavèrnoles i les seves esglésies pròpies (275-276), d'acord amb la qual, segons la lletra del 1185, l'abat s'havia de sotmetre a un tribunal delegat del papa (278-279). Les altres es refereixen a problemes normals (276-278). — J. P. E. [18.821-18.822]

Gérard FRANSEN, *Un Principium Decretorum de Jean de Fintona?*, dins «Studia Gratiana», XXVII (1996 = *De Iure Canonico Medii Aevi*. Festschrift für Rudolf Weigand), 87-104.

Conegut fins ara per notícies molt escasses, el contingut del ms. 2030, factici, de la Seu d'Urgell, Arxiu Capitular, és ací objecte d'un inventari dels seus texts (88-90); entre d'altres, 'principia' de cursos de dret canònic, l'autor n'analitza un (91-94: «commentateur attardé du Décret, à l'âge des Decretales»: 92), l'edita amb aparat de fonts (95-104), l'atribueix, amb interrogant, a Joannes de Fintona, i el data en temps posterior al 1234. — J. P. E.

[18.823]

SOLSONA

Maike PEDROL GIMÉNEZ, *El fons de l'ajuntament de la Ciutat de Solsona de l'Arxiu Històric Comarcal de Solsona*, dins «Oppidum. Revista Cultural del Solsonès», 2 (2002), 19-27.

El dit fons és propi de la Ciutat de Solsona i aplega la documentació de les institucions que la precediren, recordades en les primeres pàgines. L'arxiu és documentat en el segle XV, pel fet d'emprendre una taula dels documents que conservava; en seguí una altra de darrerries del segle XVII i encara una altra del segle XIX, obra de Domènec Valls i Bajona (22). Dipositat en l'AHC el 1995, el fons municipal solsoní és dividit en seccions, algunes de les quals conserven documentació anterior al segle XIX: la d'Administració general en conté en les sèries següents: Privilegis, etc., des del segle XIV; òrgans col·lectius de govern, des del 1588; secretaria des del 1314; serveis jurídics des del 1590; personal, des del 1787; i correspondència, des del 1560. La secció d'hisenda, en les sèries de patrimoni, des del 1591; intervenció, des del segle XVI; tresoreria, des del 1422; fiscalitat, des del 1701; i pòsit-crèdit, des del 1753. La secció de proveïments, en la sèrie de mostassaferia, des del 1436. La de beneficència, la sèrie de beneficis dels pobres, des del 1411. La de sanitat, posseeix la sèrie d'epidèmies, des del 1651; personal facultatiu, des del 1734; centres sanitaris municipals, des del segle XVI. La secció de col·leccions, posseeix pergamins des del 1310; i documents i manuscrits escadussers, des del 1619 (23-24). Hi ha bibliografia (25-27). — J. P. E. [18.824]

TARRAGONA

Índex Vell. Índex dels documents de l'arxiu de l'Arquebisbe 1679. 1ª part. Edició a cura de Salvador RAMON VINYES, F.Xavier RICOMÀ VENDRELL, Tarragona, Diputació 1977, 296 pp.

Ja abans de la Guerra Civil dels anys 1936-1939 la Biblioteca Balmes, i en ella Sanç Capdevila i Josep Vives i Gatell, preparaven l'edició d'aquell índex, única relíquia del conjunt del cèlebre Arxiu de l'Arquebisbe, destruït pel bombardeig d'artilleria francesa per ordre del general Suchet. Represa la feina el 1973, finalment veu la llum el primer volum, transcripció del manuscrit conservat a l'Arxiu Històric Metropolità de Tarragona, *Armari de la Mitra*, 89. El cos del volum segueix la distribució de temes que es troben en l'original: 1. *Armari de la Província*, núms. 1-168, 1150-1602 (7-45); 2. *Armari de la dignitat arxiepiscopal*, núms. 169-353, 1163-1616 (47-90); 3. *Armari de la jurisdicció eclesiàstica*, núms. 354-426 (91-111); 4. *Armari de les butlles apostòliques*, núms. 427-534, 1091-1598 (113-140); 5. *Armari de les institucions*, núms. 535-565, 1154-1585 (141-149); 6. *Ordinacions*, núms. 566-596, 1218-1613 (151-157); 7. *Armari general de la Ciutat i Camp*, núms. 597-707, 1128-1618 (159-193); a partir d'ací les seccions no són numerades: *Memorial dels alous*, núms. 708-789, 1151-1618 (195-213); i *Armari dels 'Feus en comú'*, núms. 790-857, 1206-1612 (215-228). Cal tenir en compte que molts d'aquests números no contien sols un document, ans un o més aplecs, com és ara la mostra trobada a l'atzar, del «plec de cartes missives», de què parlen els núms. 306-307 (79). La darre-
ra part conté taules onomàstica i toponímica, separades, de cada una de les seccions (229-203), i així una mateixa persona pot comparèixer en taules diverses, cas d'Antoni Agostí, en algunes present com a metropolità i en d'altres com a bisbe de Lleida. — J. P. E. [18.825]

Josep M. T. GRAU I PUJOL, *Alcover en el fons municipal de Tarragona*, dins «Butlletí. Centre d'Estudis Alcoverencs», 94 (abril-juny 2001), 16-17.

L'arxiu municipal antic de Tarragona és partit entre el de la Ciutat i el de la Generalitat de Catalunya per a la demarcació tarragonina. En aquest hi ha documentació alcoverina relativa a conflictes d'aigua i sobre el servei de glaç a la vila. — J. P. E. [18.826]

VIC

Ignasi ROVIRO I ALEMANY, *Art i cultura a les parròquies del bisbat de Vic (1936-1939)*, dins «Ausa. Publicació del patronat d'estudis osonencs», XX/150 (2002), 583-637.

Resum de les informacions oficials, adreçades a la cúria del bisbat de Vic per les parròquies sobre la situació durant la Guerra Civil dels anys 1936-1939, conservades a l'AE de Vic; és possible que alguns dels objectes de culte perduts entressin per alguna raó en el nostre camp (606-623), certament hi recauen les notícies sobre pèrdua de fons arxivístics: a Prats del Rei, tota la documentació anterior al 1753, i a Copons la dels anys 1190-1590 (627); sobre pèrdues de l'arxiu parroquial i del de la comunitat de beneficiats d'Igualada (636). — J. P. E. [18.827]

---

* Els resums d'aquesta secció de *Notícies bibliogràfiques* són de J. M. i V. (Jaume Mensa i Valls), J. P. E. (Josep Perarnau i Espelt) i J. de P. (Jaume de Puig i Oliver)

ABREVIATURES I SIGLES DE LLIBRES UTILITZADES EN AQUEST VOLUM

- Arbor scientiae = Arbor scientiae. Der Baum des Wissens von Ramon Llull. Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 40-jährigen Jubiläums des Raimundus-Lullus-Institutes der Universität Freiburg i. Breisgau* (Instrumenta Patristica et Mediaevalia, 42; Subsidia Lulliana, 1), Turnhout, Brepols 2002, 372 pp.
- «Centenari Moll» = «Estudis Baleàrics», 72-73 (febrer-setembre 2002 = *Centenari de Francesc de Borja Moll (1903-2003)*), 312 pp.
- Estudios Borja = Estudios sobre los Borja*. Texto de las conferencias pronunciadas en el ciclo del *Any dels Borja* organizado por la Real Academia de Cultura Valenciana, y que tuvieron lugar en su salón de actos (Real Academia de Cultura Valenciana. Serie Histórica, n. 23), València 2002, 134 pp.
- «Homenatge Rosselló» = «Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy». Volums I-II, Palma de Mallorca, conselleria d'Educació i Cultura 2002, 992 pp. entre els dos volums.
- Life, Law and Letters* = «Studia Gratiana», XXVIII-XXIX (1998 = *Life, Law and Letters: Historical Studies in Honour of Antonio García y García* edited by Peter LINEHAN with the assistance of Antonio PÉREZ MARTÍN and Mariano SANZ GONZÁLEZ, I-II), XLIV, 460 i 461-902 pp.
- Literatura i cultura = Literatura i cultura a la corona d'Aragó*, a cura de Lola BADIA, Miriam CABRÉ i Sadurní MARTÍ (Documents i estudis de Cultura Catalana,), Barcelona, Curial Edicions catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2002,
- Mediterráneo medieval = El Mediterráneo medieval y renacentista, espacio de mercados y de culturas*. Jaume AURELL, editor (Colección Histórica), Pamplona, Universidad de Navarra 2002, 250 pp.
- «Misc. Montenegro/Blázquez» = «Scripta Antiqua in honorem Ángel Montenegro Duque et José M. Blázquez Martínez». Edición de Santos CRESPO ORTIZ DE ZÁRATE, Ángeles ALONSO ÁVILA, Valladolid, 2002, 912 pp.
- «Misc. Prats, II» = «Estudi General», 22 (2002 = *Miscel·lània d'Homenatge a Modest Prats*, II), 580 pp.
- Principato ecclesiastico* = D. CANFORA, M. CHIABÒ, M. de NIHILO, *Principato ecclesiastico e riuso dei classici: gli umanisti e Alessandro VI*, Roma, Ministero per i Beni Culturali 2002, 464 pp.
- «VI Trobada» = «VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica». Coordinació: Josep BATLLÓ ORTIZ, Pasqual BERNAT LÓPEZ, Roser PUIG AGUILAR, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2002, 526 pp.

TAULA D'ARXIUS, BIBLIOTEQUES I MUSEUS

- ÀGER
Arxiu de l'antiga col·legiata
Manuscrits 672
- AGRAMUNT
Arxiu municipal
Fons Solanes-Siscar 602
- AIS DE PROVENÇA
Bibliothèque Méjanès
Manuscrits 458
- ALACANT
Arxiu Històric 655
- ALCALÁ DE HENARES
Universidad. Biblioteca de Historia 102,
104, 106, 107, 108, 118, 119
- ALCOI
Arxiu Municipal
Extravagants 676
- ALCOVER, L'
Arxiu Municipal 639
Arxiu Parroquial
Matrimonis 657
- ALEIXAR
Arxiu Municipal 611
- ALGAIDA
Antic Arxiu Parroquial 794
- ALGUER, L'
Arxiu Diocesà 603
- ALIFE
Archivio del Duomo 751
- ALZIRA
Arxiu Municipal
Manuscrit de l'Aureum Opus 722
Protocols notariais 646
- ANDORRA
Arxiu Històric Nacional d'Andorra
Tribunal de Corts 563
Armari de les set claus 564, 565, 566, 704
- ANDRATX
Antic Arxiu Parroquial 794
- ANVERS
Musée Plantin
Manuscrits 890
- ARENYS DE MAR
Arxiu Municipal Fidel Fita 623
- ARGENTONA
Arxiu Municipal 604
- ASSISI
Biblioteca Comunale
Manuscrits 155, 315
- AUX
Archives Departementales du Gers
Série I 711
- AVINYÓ
Antiga Biblioteca Papal 784
- BAENA
Archivo del Convento Madre de Dios
609
- BALAGUER
Arxiu Històric Comarcal
Fons Municipal
Clavaria 604
- BAMBERG
Staatliche Bibliothek
Manuscrits 155
- BANYALBUFAR
Antic Arxiu Parroquial 794
- BARCELONA 585, 588
Arxiu de la Corona d'Aragó 562, 563,
612, 617, 623, 628, 652, 782, 791
Antic Arxiu Reial 741
Antic arxiu del comtat de Girona 671
Antic arxiu del comtat de Pallars 671
Casa reial
Compilatio officialis 727
Cancelleria

- Registres 611, 620, 630, 635, 646, 653, 681, 683, 688, 715, 716, 725, 730, 736
- Cartes reials diplomàtiques 681
- Cartes en llengua àrab 681
- Curia gubernationis domini Principis 653
- Commune gubernationis Philippi IV 643
- Processos en volum 725
- Pergamins 636, 670, 671, 674
- Vària de cancelleria 736
- Reial Patrimoni 606, 681
- Monacals 531, 603, 619, 641
- Monacals d'Hisenda 750
- Lligall 686 (!) 544
- Consell d'Aragó 689, 760, 763
- Fons notarial 603, 604
- Fons notarial. Bagà 604
- Diversos. Guimerà 615
- Generalitat 632, 761
- Compilació sumarial* 727
- Compilatio officialis* 727
- Compilació oficial* 727
- Lletres trameses 728
- Autògrafs 719
- Manuscrits
- Ripoll 669, 671, 676, 714, 715, 716, 727
- Sant Cugat 671
- Fragments en pergami 718
- Papers a incorporar 681
- Arxiu de la Catedral de Barcelona 558, 605, 607, 674
- Pergamins 606
- Pia Almoina 606
- Baix Llobregat 606
- Notaris. Bernat Vilarrúbia 613
- Sant Sever 683
- Còdexs
- Compilació oficial* 727
- Arxiu Diocesà de Barcelona 605, 607
- Manuscrits 544
- Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona 558
- Consell de Cent 632
- Lletres comunes originals 650
- Sèrie L 729
- Fulletons 761
- Fons notarial 607
- Reial Acadèmia de Bones Lletres 669
- Arxiu de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts 771
- Arxiu Històric de Protocols Notarials 558, 607, 619, 621, 638, 656, 683, 725, 729, 745, 753, 760, 773, 781-782
- Arxiu Parroquial de Sant Just 607
- Arxiu de Sant Pere de les Puelles 674
- Arxiu Provincial dels Caputxins 612
- Arxiu Conventual de les Caputxines 612
- Archivum Historicum Societatis Iesu Cataloniae 782
- Antic Arxiu de la Congregació Claustral Tarraconense 750
- Antic Arxiu de Palau 748
- Biblioteca de Catalunya 102, 598
- Manuscrits 403, 404, 405, 406, 677, 678, 714, 716, 719, 735, 745, 768
- Fulletons Bonsoms 719, 761
- Secció de Música 596
- Cedulari Bohigas 142
- Arxiu 620
- Biblioteca de la Universitat de Barcelona
- Manuscrits 102, 113, 677, 678, 729, 744, 754, 770
- Fulletons 761
- Arxiu de la Universitat de Cervera 766, 771
- Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres 765
- Biblioteca Pública Episcopal 113, 678
- Biblioteca de l'Institut Botànic 115
- Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès
- Manuscrits 714
- Museu Nacional d'Art de Catalunya 635, 782
- BELLPUIG**
- Arxiu Municipal
- Llibres del consell 609
- Clavaria 609
- Arxiu Parroquial
- Llibre de la Confraria de la Preciosíssima Sang 609
- BENIFASSÀ**
- Biblioteca de l'antic monestir
- Manuscrits 543
- BERLÍN**
- Kriesgarchiv 633
- BERNKASTEL**
- St. Nikolaus Spital
- Manuscrits 597

- BETHESDA
National Library of Medicine 102, 107,
108, 110, 111, 112, 113, 115, 116,
119, 121
- BETHLEHEM
Lehig University
Mss. 134, 136, 144-147
- BEVERLY HILLS (CALIFÒRNIA)
Pincus 709
- BINISSALEM
Arxiu Municipal 783
Antic Arxiu Parroquial 794
- BISBAL, LA
Arxiu Històric Comarcal
Fons Cruïlles 638
- BOLOGNA
Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio
105, 436
Biblioteca Universitaria
Manuscrits 143
- BORRIANA
Arxiu Municipal 568
- BRESLAU (= WROCLAW)
- BRUGES
Openb. Bibliothek
Manuscrits 789, 790
Bibliothèque Municipale
Manuscrits 155
- BRUXELLES
Bibliothèque Royale
Manuscrits 155, 889-890, 890
- BUNYOLA
Antic Arxiu Parroquial 794
- CADAQUÉS
Arxiu Municipal 610
Arxiu Parroquial 610
- CÀLLER
Archivio di Stato 603
Antico Archivio Regio 602
Atti legati 752
Archivio municipale
- Compilatio officialis* 727
Biblioteca Comunale
Manuscrits 752
Biblioteca Universitaria
Manuscrits i reserva 706
- CALVIÀ
Antic Arxiu Parroquial 794
- CAMBRAY
Bibliothèque Municipale
Manuscrits 409, 410, 411, 453
- CAMBRIDGE
Corpus Christi College
Manuscrits 145, 726
Gonville & Caius College
Manuscrits 714
- CAMPANAR
Arxiu Parroquial 783
- CAMPANET
Antic Arxiu Parroquial 794
- CAPDELLA
Antic Arxiu Parroquial 794
- CARPENTRAS
Bibliothèque Inghimbertaine
Manuscrits 459, 465, 475, 483, 714
- CASTELLÓ DE LA PLANA
Arxiu Municipal
Justícia. Lligalls 568
Llibre de vàlues de la peita 612
Junta del morbo 612
Arxiu Provincial
Notaris. Vila-real 657
- CERVERA
Antic arxiu de Santa Maria 613
Arxiu històric comarcal
Fons general 726
Fons municipal 726
Llibres de consells 613
Racional 613
Èpoques comunes 613
Dates i Rebudes 613
Obra de Santa Maria 613
Fons notarial 613, 614, 686, 726,
764
Notaries. Bellpuig 609

- Notaries. Tàrrrega 639, 642, 769
 Fons Comunitat de preveres 613
 Llegat Dalmasas 629, 726
 Diversos. Solsona 640
- CERVIA
 Arxiu Municipal 615
- CHALONS SUR MARNE
 Bibliothèque Municipale
 Manuscrits 155
- CHANTILLY
 Musée Condé
 Manuscrits 711
- CIUTADELLA
 Arxiu Municipal
 Llibre vermell 615
- CIUTAT DEL VATICÀ
 Archivio Segreto Vaticano 562, 563, 746
 Reg. Vatic. 675, 722
 Reg. Aven. 561, 722
 Brevium 722
 Bullarum 722
 Visit. ad Limina 590, 751
 Congregatio de religiosis 613
 Biblioteca Apostolica Vaticana 597, 743
 Barb. lat. 439, 442, 444-448, 744
 Borgh. 178, 179, 784
 Pal. lat. 369, 709, 784-785
 Reg. lat. 386
 Vat. haeb. 683, 685
 Vat. lat. 152, 154, 155, 158, 162, 163,
 164, 166, 167, 177, 180, 182, 195,
 192, 271, 316, 357, 462, 544, 576,
 708, 729, 737, 744, 784
- CLARMONT FERRAND
 Bibliothèque Municipale et Interuniversi-
 taire
 Manuscrits 693, 694
- COCENTAINA
 Arxiu Municipal
 Llibre de la cort de justícia 676
- COLLEGEVILLE
 St. Johns University 674
- CONSELL
 Antic Arxiu Parroquial 794
- COPONS
 Antic Arxiu Parroquial
 Destrucció de documentació antiga el
 1936 798
- COSTITX
 Antic Arxiu Parroquial 795
- COVES DE VINROMÀ
 Arxiu Municipal 615
 Arxiu Parroquial 615
- CRACÒVIA
 Bibliotheca Jagellonica
 Manuscrits 796
- CUBELLS
 Arxiu Municipal
 Llibre del consell 769
- DEIÀ
 Antic Arxiu Parroquial 795
- DÉNIA
 Arxiu Municipal 588, 785
- DRESDEN
 Sächsische Landesbibliothek
 Manuscrits 271, 369
- EDINBURGH
 University Library
 Manuscrits 124
- EIVISSA
 Arxiu Històric de la Pabordia 616
 Fons notarial 616
 Antic arxiu de sant Domènec 771
 Antiga biblioteca de sant Domènec 771
- EL CAIRE
 Sinagoga Ben Ezra
 Documentació hebrea 684
- EL ESCORIAL
 Biblioteca del Monasterio
 Manuscrits 677, 729, 741, 751, 788
Compilatio summarialis 727
Compilació sumarial 727
Compilatio officialis 727
- ENGUERA
 Arxiu Parroquial 785

- ERFURT
Amplonianische Bibliothek
Sèrie CA: manuscrits 265, 266, 357
- ESPORLES
Antic Arxiu Parroquial 795
- ESTAMBUL
Topkapi Sarayi
Mapes 720
- FERRARA
Biblioteca Estense 720
- FLORENCIA
Biblioteca Nazionale Centrale 697
Manuscrits: Sèrie C. 342
Manuscrits: Sèrie G. 342
Biblioteca Laurenziana
San Marco: manuscrits 272
Ashburn. mss. 384, 385, 386, 387,
388, 390, 393, 458
Edicions del segle XVI 793
- GANT
Biblioteca de la Universitat
Manuscrits 790
- GÈNOVA (GÈNES)
Antiga Biblioteca de Persivallo Spinola
Fons lul·lià 554
Bibliothèque Universitaire
Manuscrits 473
- GIRONA 617
Arxiu de la Catedral 617, 623
Manuscrits 724, 740
Fragments hebreus 684
Arxiu Diocesà 612, 615, 617, 623, 642
Beatus 671
Sèrie P 603
Notularum 736
Visitationum 617, 656
Pia Almoïna 610
Fons d'Amer 603
Fons de Castelló d'Empúries 617
Capbreus de Vidreres 656
Fragments hebreus 684
Arxiu Municipal
Fragments hebreus 684
Arxiu Històric 612, 615
Fons Hospici 610
Notaries de Girona 630
Girona III 736
Notaries. Castelló 612
Notaries. Figueres 617
Notaries. Lloret de Mar 656
Notaries. Sant Feliu de Guíxols 736
Notaries. Santa Coloma de Farners 638
Notaries. Vall d'Aro 619
Notaries. Vidreres 656
Capbreus de Sant Miquel de Cruïlles
656
Capbreus de Sant Feliu de Girona 656
Fragments hebreus 684
Arxiu de Sant Daniel
Capbreus de Valldemaria 656
Arxiu de les Caputxines 612
- GRANDE CHARTREUSE
Antiga biblioteca 668
- GRAZ
Universitätsbibliothek
Manuscrits 155, 158, 167, 175-176,
177, 179
- HEIDELBERG
Antiga biblioteca palatina 685
- HOSTALRIC
Antic arxiu del vescomtat de Cabrera 791
- IGUALADA
Arxiu Històric Comarcal
Fons municipal
Lligalls 620
Fons parroquial
Processos judicials 620
Fons Comunitat de Preveres 620
Antic Arxiu Parroquial 798
Antic Arxiu de la Comunitat de Preveres
798
- INNICHEN (SAN CANDIDO)
Stiftsbibliothek
Manuscrits 554
- JEREZ DE LA FRONTERA
Biblioteca de la Catedral 567
- KARLSRUHE
Stadtbibliothek 560
- LEIDEN
Biblioteca de la Universitat

- Manuscrs 790
- LEIPZIG
 Universitätsbibliothek
 Manuscrs 152, 154, 155, 256, 576
- LIÓ
 Bibliothèque de la Ville 668
- LLEIDA
 Arxiu Capitular 620
 Collationes beneficiorum 621
 Roda 636
 Prestatge 6. Notarials 636
 Arxiu Municipal 766
- LLORET DE MAR
 Arxiu Municipal 621
 Arxiu Parroquial 621
- LLOSETA
 Antic Arxiu Parroquial 795
- LONDRES
 British Library 93, 95, 102, 103, 104,
 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120,
 121, 122, 123, 124
 Royal 386
 Addit. 271, 386
 Harley 345, 409, 446
 Sloane 54, 142, 184, 386, 447, 452
 Egerton 573, 678
 National Library of Medicine 95
 Welcome Institute, Historical Medical
 Library 102, 104, 105, 106, 107, 108,
 110, 111, 114, 116, 117, 119, 120,
 121, 122, 123, 124, 125, 271, 369,
 444, 447, 449
- LYON
 Bibliothèque Municipale
 Manuscrs 483
- MADRID
 Archivo Histórico Nacional 641, 655, 782
 Consejos 772
 Inquisición 608
 Órdenes militares. S. Juan de Jerusalén
 Manuscrs 544
 Órdenes militares. Montesa 615
 Minas de Almadén 772
 Privilegios 630
- Códices 651, 652
 Real Academia de la Historia 782
 Manuscrs 544, 758, 774
 Colección Salazar 615
 Real Academia de San Fernando 651, 652
 Archivo Campomanes 655
 Archivo Zabálburu 750
 Archivo Histórico de Protocolos Notariales
 764
 Archivo del Palacio Real 763
 Biblioteca del Palacio Real 635, 773
 Ministerio de Hacienda
 Archivo 772
 Biblioteca 772
 Biblioteca Nacional
 Manuscrs 146, 272, 306, 346, 348,
 677, 678, 714, 717, 727, 734, 741,
 752, 755, 758, 788, 795
 Reserva segle XVI 567
 Consejo Superior de Investigaciones Cien-
 tíficas
 Historia del Arte 662
 Instituto de Valencia de Don Juan 793
- MANCOR DEL VALL
 Arxiu Parroquial 627
 Antic Arxiu Parroquial 795
- MANRESA
 Arxiu Històric Comarcal 612
 Arxiu de les caputxines 612
- MARIA DE LA SALUT
 Antic Arxiu Parroquial 795
- MARRATXÍ
 Antic Arxiu Parroquial 795
- MARSELLA
 Biblioteca Municipal
 Manuscrs 664
- MASSA MARITIMA
 Biblioteca comunale 791
- MATARÓ
 Arxiu conventual de les caputxines 612
- MÉXICO
 Archivo General de la Nación 655
- MILÀ
 Università degli Studi 104

- Biblioteca Trivulziana 116
- MIRACLE (SOLSONA)
Arxiu del Santuari 628, 629
- MONCADA
Arxiu Familiar Sant Joan 759
- MONREALE
Archivio Storico Comunale 794
- MONTECASSINO
Biblioteca de l'abadia
Manuscrits 731
- MONTPELLER
Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine 276
- MONTSERRAT
Arxiu del monestir
Pergamins 531
Congregació Claustal Tarraconense 750
Obra del Cançoner Popular de Catalunya 595
Biblioteca 637
Manuscrits 714, 724
- MONTUIRI
Antic Arxiu Parroquial 795
- MORELLA
Arxiu Notarial 657
- MUNIC
Bayerische Staatsbibliothek 104, 106, 109, 111, 114, 115, 120, 121, 124, 148
Codices latini Monacenses 271, 272, 385
Codices Hisp. [Cat.] 748
- NÀPOLS
Biblioteca Nazionale Vittorio Emmanuele 144,
Manuscrits 271
Antiga biblioteca dels reis d'Aragó 791, 792, 793
- NOVA YORK
Public Library 774
Hispanic Society
Manuscrits 714
- Metropolitan Museum of Art 726
- OLOT
Biblioteca Municipal Marian Vayreda
Allegaciones iuris 643
- ORIOLA
Archivo Municipal
Contestador 630
Códices 630
Biblioteca Pública Fernando de Loaces
Reserva siglo XVI 752
- OVIEDO
Biblioteca Universitaria
Manuscrits 142
- OXFORD
Bodleian Library
Ashmole 447
Corpus Christi College
Manuscrits 131, 406, 414, 510, 514
Merton College 107
New College
Manuscrits 136
Antiga biblioteca de sir Thomas Phillipps 668
- PÀDUA
155
- PALAU SURROCA
Arxiu dels Marquesos de Dou 642
- PALERM
Biblioteca Comunale
Manuscrits 393, 444-446, 448
- PALMA DE MALLORCA 585, 588
Arxiu del Regne de Mallorca 625, 627
Arxiu Històric Antic 624, 625, 795
Pergamí del Pariatge de Menorca 615
Escrivania de cartes reials 610, 640
Reial Patrimoni 716
Reial Audiència 605, 698
Liber Curiae Vicarie Maioricarum 655
Sèrie ERC 746
Sèrie LR 623
Sèrie EO 623
Pregons 624
Còdexs 624, 767, 795
Llibre d'En Sant Pere 623
Llibre de N'Abelló 623

- Credenciers de l'oli 626
 Protocols notarians 626, 640, 689, 746, 760
 Suplicacions 715
 Fons institucional 795
 Fons Torrella 761
 Arxiu de la Catedral 625, 627, 635
   Actes capitulars 746
   Antiga biblioteca 748
 Arxiu Diocesà 627
   Regestrum Litterarum Iustitiae 624
   Libri ordinum 746
   Visitationum 794
   Concessos 626
   2/54/10 689
   Causes de beatificació 705
   Fons notarial 716
 Arxiu Municipal 762
   Documentació en pergami 795
   Fons Cotoner 689
 Arxiu del Col·legi d'Advocats 763
 Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears 762
 Arxiu Parroquial de la Santa Creu 627
   Llibres de determinacions 627
   Visites Pastorals 627
   Confraries 627
   Consueta 627
 Arxiu Parroquial de Santa Eulàlia 752
 Antic Arxiu Parroquial de Sant Miquel 795
 Arxiu del monestir de Santa Elisabet 560-561, 623
 Arxiu del convent de Santa Magdalena 754
 Arxiu conventual de les caputxines 612
 Societat Arqueològica Lul·liana
   Manuscrits 714
 Biblioteca del Monestir de la Real 767
 Biblioteca Bartomeu March 567, 682, 767, 768
 Museu de Mallorca 599, 600
 Arxiu particular de Son Morey 746
- nou. acq. latines 260, 451, 641
 nou. acq. fr. 711
 Étampes 633
 Collection Doat 672, 714
 Bibliothèque de l'Arsenal 53
   Manuscrits 446, 711
 Bibliothèque de la Sorbonne 357
 Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine 106, 113, 115, 116, 118, 119
 Archives et bibliothèque du Génie 633
- PERALADA**
 Biblioteca del Palau
   Manuscrits 758
   Fons Miquel Mateu Pla 782
- PERPINYÀ** 632
ADPO 631, 633, 634, 637
   Secció II: Institucions 796
   Sèrie C 615
   Sèrie G 631
   Sèrie Q 615
   Sèrie 1B 637
   Sèrie 2J 631
   Sèrie 1E 757
   Sèrie 3E 631
   Sèrie 112 EDT 632
   Sèrie 178 EDT 632
   Sèrie iC 1531 633
   Manuscrits 760
   Fons Fossà 637
   Documentació andorrana 796
 Médiathèque Municipale 633
   Llibre verd 631
   Manuscrits 544
   Fons Alart 595
- PIEDIMONTE MATESE**
 Archivio Curia Vescovile 751
 Archivio Collegiata Santa Maria 751
- PITTSFIELD (Mass.)**
 Berkshire Museum 739
- POBLET**
 Antiga biblioteca del monestir 588
 Microfilms Medinaceli 623
 Biblioteca
   Manuscrits 635, 741, 796
- PRAHA/PRAGA**
 Universitní Knihovna 155, 369, 406, 447
- PARÍS**
 Bibliothèque Nationale 93, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 125
   lat. 143, 271, 276, 277, 284, 361, 390, 453, 515, 519, 525, 548
   fr. 463, 464, 518, 519, 524
   esp. 140, 147, 573, 574, 677, 678, 712, 714, 735, 741, 754

- PRATS DEL REI
Fons arxivístics destruïts el 1936 798
- PRINCETON
University Library
Garret 711
- PUIGPUNYENT
Antic Arxiu Parroquial 795
- REUS
Arxiu Municipal 611
Arxiu Històric Comarcal
Fons notarial 611
- RIPOLL
Arxiu Parroquial de sant Pere
Plets amb el monestir 768
Biblioteca Lambert Mata 796
- ROMA
Archivio di Stato
Fondo notarile 731
Archivio Generale Domenicano (Sta. Sabina) 756
Archivio Generale OFMCap. 612
Archivio della Postulazione dei Capuccini 612
Archivum Romanum Societatis Iesu 749
Arxiu de Monserrato 760
Biblioteca Nazionale Centrale 104, 110, 112, 113
Manuscrits 717, 743
Biblioteca Casanatense 106
- SA POBLA
Antic Arxiu Parroquial 795
- SALAMANCA
Biblioteca Universitaria
Manuscrits 786-787
Biblioteca del antiguo colegio de Cuenca
Manuscrits 788
- SANT CUGAT DEL VALLÈS
Arxiu Nacional de Catalunya 623, 643, 755
Fons Castellodrosius 643
Centre Borja
Antic Arxiu de Palau 748
- Antic Arxiu del Marquesat de Zenete 793
- SANT JOAN DE LES ABADESSES
Arxiu de la Col·legiata 675
- SANT PERE DE RIBES
Arxiu familiar Montaner 630
- SANTANDER
Biblioteca Menéndez y Pelayo 143
- SANTA CECÍLIA DE TERRADES
Antiga notaria 642-643
- SANTA COLOMA DE FARNERS
Arxiu Històric Comarcal 623
- SANTA MARIA DEL CAMÍ
Antic Arxiu Parroquial 795
- SANTIAGO DE COMPOSTELA
Liber Sancti Iacobi. Codex Callixtinus 671
- SARAGOSSA
Diputació. Fons Híjar 638
Biblioteca de la Catedral
Manuscrits 718
Biblioteca Universitaria
Manuscrits 730, 736
- S'ARRACÓ
Antic Arxiu Parroquial 794
- SELVA
Arxiu Municipal 627
Arxiu Parroquial
Llibres de difunts 767
- SELVA DEL CAMP
Arxiu Municipal 611
Capítols matrimonials 639
Testaments 639
Arxiu de la Comuna del Camp de Tarragona 602
- SENTCELLES
Antic Arxiu Parroquial 795
- SEU D'URGELL
Arxiu de la Catedral 563, 797
Pergamins 571, 572
Manuscrits 598

- Manuscrits jurídics 727
Compilatio summarialis 727
Compilatio officialis 727
 Arxiu Diocesà 563
 Arxiu Municipal 566
- SEVILLA
- Archivo General de Indias 655, 774
 Biblioteca Capitular y Colombina 785
 Manuscrits 548, 712
Compilatio summarialis 727
 Impresos del segle XVI 789
- SILS
- Arxiu Municipal
 Microfilms Medinaceli 640
- SIMANCAS
- Archivo General 636, 652, 655, 774
 Estado 653, 761
 Mapas 633
- SINEU
- Arxiu Parroquial
 Llibres de baptisme 767
- SOGORB
- Archivo Capitular 640
- SÓLLER
- Arxiu Municipal 640
- SOLSONA
- Arxiu Diocesà 620, 628
 Parròquies. Llanera 620
 Parròquies. La Portella 750
 Arxiu Històric Comarcal
 Fons Municipal de Solsona 797
- SORIA
- Biblioteca Pública
 Còdice Centellas 750
- SUECA
- Arxiu Municipal
 Protocols notariais 646
- TARRAGONA 585
- Antic Arxiu de l'Arquebisbe 543, 798
 Índex Vell 798
 Arxiu de la catedral 611
 Arxiu de protocols 611
 Arxiu Històric Metropolità 639, 798
- Antic Arxiu Municipal
 Arxiu de la Ciutat 798
 Arxiu Històric 620, 763
 Notaries. Reus 636
 Documentació de l'Alcover 798
 Antiga biblioteca del metropolità Antoni
 Agostí 141
 Biblioteca Pública
 Santes Creus
 Manuscrits 598
- TÀRREGA
- Arxiu Històric Comarcal
 Fons municipal 641
 Llibres del consell 641
 Llibres de bans 641
 Arxiu Parroquial 642
- TERRASSA
- Arxiu Històric Comarcal
 Batllia. Processos 643
 Llibre de la cort del batlle 684
 Comú de Terrassa 643
- TOLEDO
- Archivo de la nobleza
 Medinaceli/Empúries 531
- TOLOSA DE LLENGUADOC
- Archives Departementales Haute Garonne
 H-13: 544
- TORÍ
- Biblioteca Nazionale Universitaria
 Manuscrits 359, 446, 449, 454, 573
 Piani, carte 633
- TOURS
- Bibliothèque Municipale
 Manuscrits 155
- TORTOSA 585
- Arxiu Municipal
 Còdex
Compilació oficial 727
- TREVISO
- Biblioteca del Seminario Vescovile
 Incunables i edicions del segle XVI 794
- UTRECHT
- Biblioteca de la Universitat
 Manuscrits 890

VALÈNCIA 585

- Arxiu del Regne de València 615, 636, 652, 653, 782, 793
- Reial 630, 681
  - Cúria de València 652, 653
- Reial Justícia 724
- Cancelleria 562, 743
  - Communium 652
  - Diversorum 652
  - Cartes reials 652
- Mestre racional 568, 645, 681, 731
  - Comptes d'administració 681
- Reial Audiència 682
  - Processos 569
  - Justícia 676
- Batllia general 645, 681, 731
  - Pergamins 646
- Governació 646
  - Litium 646
- Lletres i privilegis 681
- Clerecia 568, 654, 658, 682
- Col·legi de notaris 654
- Protocols notariais 646, 647, 654, 681
- Arxiu de la Catedral 562, 636, 652
  - Liber instrumentorum* 722
  - Missale Sedis Valentiae* 722
  - Llibres de fàbrica 654
  - Protocols notariais 681
  - Manuscrits 792
- Arxiu Episcopal 562, 755
  - Fons històric 647
  - Col·lacions de beneficis 654
- Arxiu Municipal 647, 650
  - Consolat de mar* 722
  - Cartes reials 653
  - Manuale de consells 644, 645, 647, 653, 654, 681, 738, 743
  - Lletres missives 644, 645, 647, 681, 743
  - Llibre d'escrivanies 654
  - Clavaria comuna 644
  - Quèrns de provisions 743
  - Manuale d'albarans 640
  - Manuscrits 543, 562
  - Aveïnaments 645
  - Manaments i empareis 645
  - Sotsobreria de murs i valls 650, 731
  - Col·legi de platers 654
  - Llotja 731
  - Llotja nova 743
  - Protocols notariais 681
  - Nicolau Primitiu 736
  - Serrano Morales 655, 725, 764

- Arxiu de la Diputació Provincial
  - Hospital General 649
- Arxiu de la Província Dominicana d'Aragó 754, 756
- Arxiu Parroquial de Sant Esteve 654
- Arxiu del Col·legi Corpus Christi
  - Manuscrits 562, 734
  - Fons notarial 627, 646, 647, 681, 738, 739
  - Fons musical 763
- Arxiu del Baró de Llaurí 657
  - Documentació eclesiàstica 647
- Biblioteca Universitària 717, 766, 774
  - Reserva d'impresos 737
  - Manuscrits de la Biblioteca Reial de Nàpols 792
- Biblioteca de la Casa Professa dels Jesuïtes 717
- Biblioteca del Col·legi d'Advocats 766
- Antic Arxiu de Sant Miquel dels Reis 793
- Antiga biblioteca d'Arnau de Vilanova 708

VALLS

- Arxiu Històric Comarcal 611

VENÈCIA

- Archivio di Stato
  - Avogaria di Comun. Matrimoni 760
- Archivio Curia Patriarcale
  - Matrimoni 760
- Biblioteca Marciana
  - Antico Fondo Iulliano 554
  - Mss. fr. 677, 714

VERDÚ

- Arxiu Parroquial 611

VERONA

- Archivio Capitolare
  - Oracional de Tarragona 568

VIC 585

- Arxiu de la Catedral 617, 670, 672
  - Secretaria 656
  - Calaix 36 656
  - Manuscrits 669
- Arxiu Episcopal 638, 798
  - Granera 619
- Museu episcopal
  - Compilació sumarial* 727
- Arxiu del Seminari 580

- VICENNES
Service Historique de l'Armée de Terre
634, 635
- VIELHA
Arxiu Històric Comarcal 635
- VILAFRANCA DEL PENEDÈS
Arxiu de Protocols 630
- VILANOVA I LA GELTRÚ
Biblioteca-Museu Víctor Balaguer 604
- VILA-REAL
Arxiu Municipal
Claveria 657
- VITRY-LE-FRANÇOIS
Antiga biblioteca 668
- WIEN
Österreichische Nationalbibliothek
Manuscris 271, 272, 386
- WISCONSIN-MADISON
University. Duveen Collection 117
- WROCLAW
Universitätsbibliothek
Manuscris 152, 154, 155, 157, 158,
163, 576
- XÀTIVA
Arxiu Municipal
Manuals de consells 717
- YALE
University Library
Mellon Collection Mss. 384, 385, 386,
387, 388, 389

TAULA D'ANTROPÒNIMS I D'OBRES ANÒNIMS

- Abadal i de Vinyals, Ramon d' 531, 586,
597, 666, 667
- Abano, Pietro d' 37, 39, 41, 52, 53, 55, 56,
85, 92, 269, 274, 293, 296, 297, 301,
303, 312, 316-331, 333, 335, 339, 341,
342, 347, 355, 356, 358, 398, 401
- Abascal, Juan Manuel 662, 665
- Abbreuiatio praesentationis factae Burdegaliae*
175, 176-177, 177, 179, 576
- Abecedario de vocablos lemosines oscuros* 750
- Abella, Nicolau d' 602
- Aber, Jordi 705
- Abigdor, Abraham 462
- Abraham 719
- Abraham Savosarda 686
- Abraham de Tortosa 799
- Abraham bar Hiyya 585, 588
- Abraham ben Yisshaq ha-Levi 987
- Abril, 583
- Abulcasis 685
- Abû-l-Qasim al-Zahruwî 684
- Abû-l-Salt 150
- Abû-l-Walîd al-Bajî 678
- Abû'Uthmân Sa'îd ibn Hakam 680
- Academia de San Telmo 774
- Academia Valenciana de Nobles Artes de S.
Carlos 609
- Accolti, Francesco 736
- Acero, Bernardino 569
- Acte aparen tots los censals que Mallorques deu a
Barcelona* 624
- Acronius Phrysius, Iohannes 73
- Acta de consagració de Santa Maria de Fines-
tres 531
- Acta de consagració de Santa Maria d'Amer
603
- Acta de consagració de la Seu d'Urgell 571
- Acta Sanctorum Iunii* 554
- Adam 212, 336, 337, 339, 340, 342, 344,
360, 365, 366, 367, 375
- Adam d'Altersbach 585, 777, 785
- Adam Magistri de Magistris 585
- Addamiano, Antonio 596
- Addició a les Regles...* 739, 740
- Additiones ad Speculum Iudiciale* 40, 275
- Adler, Gerhard 699
- Administració dels sagraments de penitència i
extramunció* 789
- Advertimientos para... la ciudad de Barcelona*
786
- Adzuara, Domènec 722
- Aertsen, J. 721
- Aforismi* 357
- Agobard 618

- Agobard de Lió 588, 666
 Agostí, Antoni 35, 141, 610, 751, 767, 787, 788, 790, 793, 794, 798
 Agramont, Jacme d' 716
 Agrimi, Jole 140, 329, 398
 Agrippa, C. 576
 Aguilar i Serrat, Francesc d'Assís 581
 Aguiló, Cosme 627
 Aguiló, Estanislau 739
 Aguiló, Guillem d' 636
 Aguiló, Marià 595, 757
 Agustí d'Hipona, s. 160, 194, 197, 339, 340, 344, 664, 666, 672, 693, 721, 737, 777, 778, 789, 792
 Agustí Soler, M. Dolores 568
 Ahumada, Eulàlia d' 748
 Aierdi, Joaquim 758
 Ainaud i de Lasarte, Joan 586
 Ainaud i Escudero, Joan Francesc 726
 Airaldi, Gabriella 606
 Al-Azraq 542, 680
 Al-Idrísí 680
 Al-Mansur 675
 Alacant, Joan d' 629
 Alagó, Artal d' 616
 Alagó, Balasc d' 616
 Alagó i Cardona, Pere d' 561
 Alamannus de Bononia 445, 448
 Alanyà i Roig, Josep 19, 27, 583, 725
 Alart, Julià Bernat 595, 634
 Albalat, Guerau d' 37, 40, 270, 276
 Albanell, Galceran 786
 Albareda, Joaquim 763
 Albareda, Joaquim Anselm 597
 Alberch i Fugueras, Ramon 618, 619
 Alberni, Anna 745
 Albert el Gran 44, 45, 68, 69, 103, 104, 145, 146, 149, 196, 296, 297, 299, 301, 310-316, 322, 338, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 371, 380, 437, 450, 698
 Albert el Gran, pseudo 149, 449
 Albert, Pere 674, 716
 Albertal, Moshe 686
 Albertí, Antoni 726
 Albertí, Arnau 789
 Albertí, Jaume 610
 Albertí i Oriol, Jordi 744
 Alberto de Zancari 357
 Albo, Josef 682
 Alubetri = Rhasis
 Alchabitius 39, 274, 277, 280
 Alcides, Sergio 707
 Alcina Franch, José 791, 792
 Alcorà 542, 678, 680, 707, 770
 Alcover i Sureda, Antoni 535, 540, 544, 573, 591, 595. 596, 598, 599, 705
 Alcuí de York 667
 Alderotti, Taddeo 355, 356, 365, 382, 398
 Aldobrandino della Toscanella 342
 Aleixos Alapont, Santiago 767
 Alemannus de Bohemia 455
 Alemany, Rafael 732
 Alemany Mir, M. de Lluç 600
 Alessandro, Vincenzo d' 709
 Alessio, F. 355
 Alexandre V 725
 Alexandre VI 602, 623, 657, 658, 743, 744, 746
 Alexandre el Gran 195, 364, 365
 Alexandre d'Afrodísia, 296-297, 313
 Alexandre de Hales 338, 340, 341, 476
 Alfons I de Catalunya-Aragó 712
 Alfons II de Catalunya-Aragó 624, 628, 713, 746
 Alfons III de Catalunya-Aragó 646, 716, 730
 Alfons IV Trastámara 130, 144, 562, 586, 588, 594, 602, 624, 645, 545, 649, 675, 680, 681, 682, 723, 728, 729, 730, 731, 734, 736, 785, 787, 792, 793
 Alfonso X el Sabio 692
 Alfonso II d'Astúries 667
 Algtatzell 686
 Alí ibn Ridwan 146, 292, 293, 322, 326, 343, 363, 418
Alia informatio begunorum 714
Aliae quaedam annotationes ex variis auctoribus 108
 Aliaga, Isidoro 654, 755
 Aliaga, Luis 755
 Alkindi 299
Allegaciones de iurisdictione ecclesiastica et saeculari in Regno Valentiae 786
Allegoriae sapientum supra librum Turbae 146
 Alliney, Guido 338, 714
Allocutio christini de hiis quae conveniunt homini... 180
Allocutio de significatione nominis tetragrammaton 10, 18, 21, 156, 159, 163, 164, 166, 170, 174, 176, 177, 180, 181, 183, 184, 189, 193, 575
 Almagro Bosch, Martín 586
 Almenar, Joan 789, 794
 Almoina del pa 610
 Almudéver, Onofre 741

- Alomar i Serra, Gabriel 622
Alonsiada, La 628
 Alonso, Manuel 306, 346
 Alòs-Moner i de Dou, Ramon d' 61, 103,
 365, 597, 706
 Aloy, Rosa 635
Alphabetum catholicorum 183
 Alphidius 144
 Alstedt, Johann Heinrich 706
 Althof, J. 333
 Altisent, Joan 746
 Alvarus Yspalensis 795
 Amalric 791
 Amat, Fèlix 579, 580, 776
 Amat i de Cortada, Rafael d' 773, 774
 Amela Valverde, Luis 659, 661
 Amengual i Batle, Josep 664, 683, 752
 Amiguet, Jeroni 789
 Amigó, Ramon 611
 Amílcar Barca 659, 660
 Amman, Émile 667
 Amorós, Carles 592, 747
Amors, mercè no sia 675
 André d'Espagne 272
 Andrés, Joan 680, 720
 Andreu, Antoni 585, 588, 714, 715, 779,
 787, 789
 Andreu d'Hongria 472
 Angela di Foligno, sta. 708
 Anghiera, Pietro Martire 744
 Anglès, Guillem 591
 Anglès, Josep 790, 794
 Anglès i Pàmies, Higini 586-587, 596, 597
 Aníbal 610
 Anjou, família 709, 710
 Anna de Cardona 609
 Annals carolingis 667
 Anno da Viterbo 610
 Anòia, Berenguer d' 592
Anònim de Colònia 667
Anònim Palermità 716
Anonyme de Zuretti 448
 Anselm, s. 22, 691, 692, 792
Antidotarium 35, 36, 38, 150, 239, 240, 243,
 244, 249, 252, 253, 254, 257, 258, 383,
 391, 407
Antidotarium Nicolai 240, 259
Antidotum contra venenum effusum per f. Marti-
num de Ateca 176, 177
Antigualles de Poblet 635
Anton Augustins Leben 767
 Antón, Javier 619
 Antoní de Florència, s. 748
 Antoni, llibreter 626
 Antonio, Nicolás 740, 762
 Anyes, Joan Bta. 591
 Aparici, Josep 639
Apertorium 513
Apertorium animae et clavis scientiae occultae 91
Apertorium magnum 403
Aphorismi de gradibus 282, 283, 299, 300,
 396, 399, 402 405, 407, 416, 414, 415,
 419, 424
Aphorismi de memoria 35, 150, 419
Aphorismi extravagantes 270, 419, 708
Aphorismi particulares 37, 270, 419
 Apià 659
Apocalipsi 157, 166, 193, 203, 232, 375
Apologia de versutiis atque perversitatibus pseudo-
theologorum... 175, 176, 178
 Apol-loni de Rodes 787
 Appel, Carl 510
Appendix Seguntina 598
Aquests són los noms dels maestres... 544
 Aquila 153
 Aquila, Angelo d' 41, 276, 277
Ara et referiré totas las esterelitats... desde que esta
isla és de cristians 768
 Aragó, Blanca d' 780
 Aragó, Alfons d' 723
 Aragó, Enric d' 743
 Aragó, Guillem d' 585
 Aragó, Joan d' 736
 Aragó, Joana d' 736
 Aragó, Pere d', fra 586, 589, 644, 717, 722
 Aragó, Violant d' 723
 Aragón, Fernando de (duc de Calàbria) 569,
 650, 651, 652, 731, 793
 Aragona, Eleanora d' 746
 Arasa i Gil, Ferran 658
Arbre de ciència/Arbor scientiae 695-701
 Arce, Javier 662
 Arciniega García, Luis 629, 650
 Arcos Pereira, Trinidad 752
 Arenys, Pere d' 721
 Arguimbau, Joan 682
 Arinyo, Francesc d' 586
 Arisley 144
 Aristòtil 22, 95, 99, 144, 146, 195, 279,
 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 293,
 296, 297, 298, 300, 303, 304, 306, 311,
 314, 315, 317, 320, 321, 322, 324, 326,
 327, 328, 329, 333, 337, 338, 339, 345,
 346, 348, 351, 356, 370-371, 373, 395,
 416, 418, 424, 429, 448, 470, 579, 693,
 694, 714, 784, 789

- Aristòtil, pseudo 364, 449
 Armangué Herrero, Joan 671, 706
 Armengou, Francesc d' 723
 Arnall i Juan, M. Josepa 618
 Arnau de Brussel·les 143, 144, 147
 Arnau de Mont 671
 Arnau del Puey 460-461
 Arnau, Guillem 787
 Arnau Ros, Roser 783
 Arnau i Segarra, Pilar 594
Arnaldi de Villanova opera theologica omnia 11, 19,
Arnaldi vita 67, 330, 331, 557
 Arnedo, Diego de 752
Arnoldi praefatio in tractatum de philosophorum lapide 88, 105
 Arribas Palau, Antoni 587
 Arrizabalaga, Jon 14, 15, 27, 420, 558, 684
Ars catholicae philosophiae 316
Ars lulliana 345
Ars operativa medica 47, 79, 106, 381, 382, 383, 384-389, 391, 392, 393, 411, 413
Art de Raymundus Lullus en français 519
Art de la memòria 706
Art intel·lectiva 34, 137
Art transmutatòria 726
 Artefius 449
 Artés, mestre d' 650
Articella 292, 355
Artis auriferae 89, 90, 91, 92, 95, 107, 108
 Artur 78
 Asenjo González, María 606
 Asher ben Yehiel 687
 Assaf, Simba 685
 Astaris 146
 Astorch, Àngela 613
 Astorgano Abajo, Antonio 608
Astrologia 38, 270, 273
Astronomica 273
 Asua, Miguel de 345, 346, 347, 351
 Àtala 618
 Atarrabia, Pedro de 585
Atlas català 720
Attestació de les heroiques virtuts de sor Catalina Thomàs 754
 Aubry, Jean 108
 Audran, Jean 766
 August, emperador 745
 Aura Busó, M. del Carmen 638
 Aurell i Cardona, Jaume 607, 799
 Aurell i Cardona, Martí 671
Aureum opus privilegiorum Regni Valentiae 586, 722
Aurora consurgens 340
 Ausécache, M. 342
 Àustria, Jordi d' 653
 Avalue, A. S. 509
Ave Maria 464
 Avenoza, Gemma 134, 711
 Avenzoar 257
 Averrois 297, 313, 317, 321, 322, 327, 328, 329, 401, 404, 416, 419, 420, 422, 423, 470
 Avicenna 43, 68, 80, 244, 245, 246, 259, 283, 285, 286, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 297, 301-303, 310, 311, 319, 320, 323, 324, 326, 329, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 346, 352, 353, 362, 363, 395, 420, 423, 430, 443, 686, 779
Avisos de Barcelona del 1626 786
 Ayats, Alain 634
 Aymar, Pere 791
 Aymerich, Mateu 579
 Azara y de Perera, Eustaquio de 773
 Azareus 270
 Azlón Potay, Carlos Antonio 772
 Aznar, Joan 789
 Aznar Gil, Federico R. 712
 Babra Blanco, Antoni 673
 Bach, Berenguer des 716
 Bach i Riu, Antoni 620
 Bachiller de la Torre 796
 Backman, Clifford R. 707, 711
 Bacon, Roger 43, 45, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 65, 90, 152, 153, 182, 184, 195, 196, 258, 291, 323, 337, 342, 347, 350, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 391, 396, 397, 407, 408, 415, 425, 431, 436, 438, 449, 450, 451, 452
 Bacon, pseudo 343, 361, 363, 451
 Bada i Elias, Joan 751
 Badia, Lola 27, 330, 677, 695, 799
 Badia i Margarit, Antoni 539, 581-582, 599, 739
 Bahya ben Asser 684
 Baig i Aleu, Marià 642
 Baisset, Didier 633
 Bajén Español, Melchor 621
 Baker, George 94, 119
 Bakker, Paul J. J. M. 714
 Balaguer, Víctor 600
 Balasch, Esther 141
 Balboa, Arias de 726
 Baldelló, Francesc de Paula 788
 Baldo degli Ubaldi 275

- Balaguer i Cirera, Víctor 587
 Ball de Buda 609
 Ballester, Joan 585
 Ballester, Joan Bta. 654
 Ballester, Rafael 599
 Ballester Julià, Miquel 624
 Ballester-Olmos y Anguís, J. E. 636
 Balmes i Llupià, Jaume 581, 596
 Banyeres, Joan de 606; Elisenda, muller 606
 Banyeres, Joanet de 606, 607
 Bañatos, família 759
 Baratier, Édouard 463, 479
 Baraut, Cebrià 155, 160, 161, 571, 620, 672, 797
 Barbazza da Messina, Andrea 736
 Barberans, família 759
 Barbero, Abilio 667
 Barca Salom, Francesc Xavier 775
 Barceló, Carmen 681
 Barceló Adrover, Josep 739
 Barceló Crespi, Maria 625, 748
 Bardaxí, Francesc Joan 752
 Bariston 41, 277
 Baró de Maldà = Amat i de Cortada, Rafael d'
 Baró de Schönberg 767
 Barons d'Albaida 759
 Barons de Prizzi i ducs de Bocimeli 759
 Barr, J. 339
 Barracano, Maurizio 115
 Barrio Barrio, Juan Antonio 629
 Barrio Moya, José Luis 764, 774
 Barta, Anna 593
 Barthélemy, Pascale 27, 143, 577
 Bartolo di Sassoferrato 725
 Bartolomeo di Neocastro 710
 Bartrina Corominas, Enric 672
 Barzizza, Gasparino 785
 Bas-Arborea, família 671
 Bas Carbonell, Manuel 791, 792
 Bas Martín, Nicolás 763, 773, 785
 Bascompte Grau, Domènec 778, 795
 Basilea, concili de 586
 Basili de Rubí 12
 Bassegoda Hugas, Bonaventura 760
 Bassols, Joan 789
 Bastero, Antoni de 592, 764, 765
 Batlle, J. B. 788
 Batlle i Gallart, Carme 571, 594, 606
 Batlló Ortiz, Josep 799
 Batllori i Munné, Miquel 11-13, 19, 154, 174, 181, 184, 448, 460, 461, 462, 473, 553, 554, 561, 563, 587, 596, 597, 598, 599, 746
 Battelli, Giulio 713
 Baudry, G.-H. 585
 Baumbach, M. 748
 Baur, L. 408
 Bautista i Garcia, Joan Damià 657
 Bayerri i Bertomeu, Enric 682, 583
 Bayley, Michael D. 717
 Beatriu de Provença 473
 Beatus de Liébana 787
 Beatus, Romanus 85
 Beaune, Colette 469
 Beauroy, Jacques 476
 Becker, Matthäus 85, 111
 Bédier, 510
 Beech, George T. 665
 Beguer i Pinyol, Manuel 583
 Belledent, Fernand-Gérard 633
 Belluga, Pere Joan 789
 Beltrán, Rafael 733
 Beltran, Vicenç 134, 749
 Benages, Jaume 661
 Benavent Montoliu, F. 768
 Benavent Montoliu, Jorge 785
 Benedetto, S. 587
 Benet XI 23, 316, 453
 Benet XIII 475, 561, 585, 586, 587, 588, 647, 689, 722, 725, 728, 735, 784, 786, 787, 788, 795
 Benet XIV 554
 Beneyto Pérez, Joan 587
 Benezet, Jérôme 670
 Bening, Simon 793
 Benítez Bolorinos, Manuel 646
 Benito, Pere 605
 Benito Goerlich, Daniel 648
 Benlloch Poveda, Antonio 649
 Bennassar, Bartolomé 643
 Benoussan, Mathilde 726
 Mensch, Stephen 594
 Benton, John 461
 Benvenist de la Cavalleria 683
 Benvenuto da Parma 517
 Benzing, Josef 70, 71, 76, 85
 Berger, A. M. 388
 Bermejo, Bartolomé 650
 Bernal Palacios, Arturo 751
 Bernard de Chartres 468
 Bernard le Trevisan 514, 518-519
 Bernardino da Siena 727
 Bernardo di Angrarra 305, 357
 Bernardo di Treviri 376

- Bernardus Trevirensis = Bernard le Trevi-
san/Bernardo di Treviri
- Bernat, s. 748
- Bernat Guillem 540
- Bernat Sendred 533
- Bernat de Mediona 612
- Bernat, Pasqual 771
- Bernat López, Pasqual 799
- Bernat i Roca, Margalida 624, 679
- Berni i Català, J. 766
- Berthelot, M. 436, 438
- Bertomeu, José R. 763
- Bertran, Felip 773
- Bertran, Llorenç 715
- Bertran, Lluís, s. 594
- Bertran i Font, Salvador 767
- Bertucci, Nicolò 357
- Bertuccius de Bononia 357
- Beseran, Pere 635
- Bessarió 751
- Bestard Cladera, Bartomeu 759
- Bestiari* 726
- Betran González, Enric 629
- Beullens, P. 348
- Beuter, Pere Anton 588, 610, 651, 741, 776,
790
- Bevilaqua Krasner, Mariuccia 688
- Biale, David 687
- Bianca, C. 793
- Bianchi, Massimo 65
- Bibiloni, Jeroni 706
- Bíblia* 86, 194, 200, 366, 403, 474, 656,
676, 729, 734, 746
- Bíblia da Ajuda* 711
- Bíblia en català* 572-575, 712, 745
- Bíblia parva* 746
- Bíblia Vulgata* 666
- Bibliographie annuelle du moyen âge tardif.*
Auteurs et textes latins 585
- Biblioteca Reial de Nàpols 651
- Bilbeny, Jordi 740
- Biller, Peter 263, 335, 337, 341, 707, 714
- Billioud, Joseph 480
- Biosca i Bas, Antoni 785
- Blackmore, Josiah 692
- Blanc, François-Paul 633
- Blanc, Jacme 54
- Blanca de Navarra, reina 730
- Blanco de la Lama, Joan 603
- Blanquerna, papa 693, 695
- Blasco, Vicent 717
- Blasi, Agnès de 461
- Blasi, Ermengol 284, 585, 685
- Blasi, Joan 184
- Blasio, M. Gracia 743
- Blassius, Ioannes Sebastianus 114
- Blume aller Blumen* 121
- Boccaccio, Giovanni 472, 734, 738
- Bodenstein, Adam von 29, 66, 71, 72, 73,
74, 75, 88, 104, 105
- Boeci 197, 299, 588
- Bofarull i de Brocà, Antoni de 538
- Bofarull i Mascaró, Pròsper de 587, 754
- Bofill i Mates, Jaume 12
- Bohic, Henricus 791
- Bohigas i Balaguer, Pere 141, 142, 145, 597
- Boitani, Pero 713
- Boix i Moliner, Miquel-Marcel·lí 616
- Boix i Ricarte, Vicent 587
- Boixadors, Bernat de 723
- Bolós, Jordi 617, 620
- Boluda Perucho, Alfred 717
- Bonaventura di Bagnoregio, s. 52, 338, 339,
344, 375, 693, 699
- Bonaventura da Iseo 328, 383
- Bonet, Honorat 677
- Bonifaç i Massó, Lluís 642, 769
- Bonifaci IV 445
- Bonifaci VIII 23, 37, 40, 44, 50, 53, 175,
270, 272, 275, 276, 299, 316, 330, 337,
364, 368, 425, 437, 439, 449, 453, 455
- Bonner, Anthony 86, 546, 551, 692, 694,
695, 705
- Bonnet, Marie-Rose 481
- Bono di Ferrara, Pietro 41, 55, 69, 96, 103, 104,
278, 344, 365, 372, 414, 424, 425, 482
- Borau Morell, Cristina 607
- Bordázar, Jaume de 776
- Bordet, Robert 636
- Borgnet, August 196, 312
- Borgnet, Emile 196, 312
- Borgognoni, Teodorico 133, 382, 383, 386,
388, 392
- Borja, Alfons de (Calixt III) 562, 597, 649,
682, 723, 732
- Borja, Francesc de, s. 653
- Borja, Helios 646
- Borja, Joana de 723
- Borja, Lucrecia 746
- Borja, Maria de 655
- Borja, Roderic de 597, 647, 723, 739, 744
- Borràs, família 614, 746
- Borràs, Josep 614
- Borrell i Sabater, Miquel 638
- Borrichius, Olaus 92
- Bort i Milià, Jaume 616

- Boscà i Almogàver, Joan 790
 Boscà i Sarinyena, Josep 610
 Bosch, Andreu 740
 Bosch, Bernat del 736
 Bosch, Mònica 601
 Bosch de Verí, Jordi 774
 Bosch i Ballbona, Joan 766
 Bosch i Rodoreda, Andreu 757
 Bosch Gimpera, Pere 587
 Botam, Joan 27
 Botellas, Jaume 769
 Bou, Guerau 723
 Boudet, Jean-Patrice 272
 Boudon, Véronique 418, 420, 422
 Bouillet, M.-N. 473
 Bouligny, Francisco 655
 Boureau, A. 341
 Bourin, Monique 665
 Bover, Joaquim M. 682
 Bover i Font, August 747
 Boyle, Robert 91
 Boysset, Bertran 50-51, 457-508
 Boysset, Maria 457
 Braccesco, Giovanni 344
 Bracciolini, Poggio 273, 738
 Brahe, Tycho 759
 Bramon, Dolors 667
 Brancaleone, David 385, 702
 Brathering, Joachim 111
 Braun, Johann Friedrich 96, 123
 Braunschweig-Wolfenbüttel, Julius de 75
 Bray, N. 535
 Bresciano, Giovanni 144
 Brettle, Siegmund 727
Breviarium 474
Breviarium practicae 64, 460
Breviarium Vicense 790
Breviarius 101
Breviculum 570
 Brewer, J. S. 152, 323, 342
 Bridges, John Henri 153, 342
 Briesemeister, Dietrich 745
 Bringué i Portella, Josep M. 570
 Broch, Alfred 610
 Brockliss, Laurence 66
 Bronze d'Ascoli 621
 Bru, família 643
 Brucart, Josep M. 593
 Brudieu, En 596
 Bruguera, Jordi 538-541, 572-575, 674
 Bruguera Morreras, Joan Bta. 770
 Bruguera Ligeró, Fèlix 630
 Bruna, Miquel 630, 631
 Bruna, Pere 630
 Brunel, Clovis 509
 Brunel-Lobrichon, Geneviève 461
 Brunet, Michel 634
 Brunet, Serge 635, 643
 Brunetto Latini 470, 475, 477
 Bruni, Francesco 727
 Bruni, Leonardo 738
 Brunn, Philibert 114
 Bruno de Longoburgo 245, 246, 249, 252
 Bruno, Giordano 705, 706
 Brunschwig, Hieronymus von 68
 Brutails, Jean Auguste 634
 Buchheim, Thomas 694
 Bujosa Homar, Francesc 600
Bul·la d'Innocenci IV sobre Mallorca 675
Bullarium Franciscanum 722-724
 Burch, Jacme del 143
 Burger, Walter 163
 Burgueño, Jesús 639
 Burguera, Miquel 776
 Burkard, H. 155
 Burnett, C 446
 Burns, Robert Ignatius 539
 Busard, H. L. L. 299
 Busqueta, Joan Josep 141
 Butiñà Jiménez, Júlia 538, 539, 541, 721
Butlles papals 675, 722
 Buzzetti, D. 358
 Bynum, Carolyn Walker 337, 338, 341, 707
 Caballero, Carmen 142
 Cabanes Pecourt, M. Desamparados 730
 Cabanilles, Josep Anton 591, 596, 616
 Cabeza Sánchez-Albornoz, M. Cruz 792
 Cabezas, Araceli 654
 Cabré, Lluís 592
 Cabré, Miriam 146, 690, 735, 799
 Cabré, Montserrat 27
 Cabrera, família 759
 Cabrera, vescomte de 610, 656
 Cadastre del 1727 630
 Cadden, J. 350, 351, 352, 356
 Cadé, Michel 632
 Caifàs 192, 193
 Caillet, Robert 458, 459, 461, 481
 Calàbria, duc de = Aragón, Fernando de
 Calaff, Miquel 723
 Calbó, Bernat, s. 656
 Calça roja, Martí de (Martinus de Caliga
 rubea) 241, 242
 Calcagnini, Celio 793
 Caldelli, Elisabetta 791

- Caldentey, Bartomeu 561
 Caldentey, Guillem 561
 Calders, família 620
 Calero, F. 273
 Calid 90
 Calixt III 587, 588, 682, 723, 732, 785
 Callado Estela, Emilio 755
 Callís, Jaume 786, 789
 Calmette, Joseph 634
 Calvet, Antoine 26, 49-50, 61, 62, 67, 69, 71, 72, 80, 83, 84, 90, 91, 131, 132, 133, 140, 236-237, 244, 258, 344, 361, 362, 369, 370, 372, 376, 377, 390, 391, 392, 398, 401, 410, 413, 414, 420, 421, 431, 435-456, 462, 463, 464, 473, 509, 577-578
 Calvet d'Estrella, Joan Cristòfor 750, 774, 787
 Calvi, Giovanni Battista 636, 637
 Calvo, Bonifaci 676
 Calzada i Oliveras, Josep 532
Camí breu per amar a nostre Senyor 747
 Camilli, Giuliana 132, 383, 413, 473
 Camós, Marc Antoni de 753
 Campabadal i Bertran, Mireia 597
 Campanella, Tommaso 66
 Campano da Novara 299
 Campbell, Eldridge 245, 246
 Campesii, Johannes Antonius 107, 113
 Campins, Pau 765
 Campos, Francisco Xavier 767
 Camps, Narcís 787
 Canal i de Diego, Eduard 618
 Canal i Roqué, Josep 618
 Canals, Antoni 721, 724
 Càncer, Jaume 764
Cancionero de Palacio 787
Cançoner dels comtes d'Urgell 714
Cançoner dels Masdovelles 735
Cançoner popular de Catalunya 596
Cançoner de Saragossa 736
Cançoner satíric valencià 598
Cançoner Vega-Aguiló 735, 745
 Canet Aparisi, Teresa 589
 Canfora, Davide 744
Canon medicinae 283, 286, 288, 290, 295, 302, 303, 310, 323, 336, 337, 346, 353, 357
 Çanou, família 639
 Canonge = Marbres, Joan
Cant de la Sibila 724
 Cantarellas Camps, Catalina 599
 Cañes, Francesc 770
 Canfora, D. 799
Cantilena 148
Capbreu d'Encamp 564
Capbreu de Vilabertran 617
Capbreus del terme de Vidreres 656
 Capdepon Verdú, Paulino 770
 Capdevila, Sanç 798
 Capitani, Ovidio 587
 Capitani Crespi, Giovanni 795
Capítols construcció capella sant Roc 612
Capítols de cort del Regne de Sardenya 752
Capitulacions del 1504 740
Capitularia 666
 Carassi, Marco 446
 Caravaggi, Giovanni 460
 Carbonel, Bertran 460
 Carbonell, Pere Miquel 574, 628, 724, 729, 739, 740, 741, 742, 744, 788
 Carbonell, Ponç 588
 Carbonell i Buades, Marià 760
 Cárcel Ortí, M. Milagros 647
 Carceller Cerviño, M. Pilar 786
 Cardanus, Hieronymus 106
 Cardinal blanc = Joannes de Toledo
 Cardini, F. 360, 426
Çardino de veritate 117
 Cardona, Esperandéu 683
 Cardona, Jaume de 723
 Cardona, Pere de 677
 Cardona Collell, Ramon 655
 Carini, Isidoro 445, 448
 Carlemany 618, 666, 667
 Carles I d'Anjou 473, 710
 Carles II Habsburg 761
 Carles (III) arxiduc 766, 768, 769
 Carles III Borbó 553, 655, 690, 768, 769, 773, 774, 788
 Carles IV Borbó 769, 774
 Carles V emperador 561, 569, 652
 Carles de Viana 729, 736
 Carles el Coix 472
 Carles i Amat, Joan 776
 Carlos d'Habsburg, príncep 750
Carmen 85, 88, 92, 99, 100, 111, 113, 115, 122, 124, 440, 441
Carmina Ratisponensia 672
Carmina Rivipullensia 588, 672
 Carnabacas, Petrus 751
 Carobert d'Anjou 472
 Carotti, S. 354
Carpinatio poetriae theologi deviantis 176, 170
 Carrera i Pujal, Jaume 587

- Carreras i Artau, Joaquim 19, 151, 174, 175, 184, 193, 316, 456, 460, 469, 474, 576, 597
 Carreras Candi, Francesc 655, 656
 Carrillo, Alfonso 795
 Carrillo Arnaldich, Esther 778
 Carròs Vilaragut, família 652
 Carròs Vilaragut, Lluís 652
Carta de franquesa 713
Carta de Perpinyà 631, 632
Carta de poblament de les Coves de Vinromà 616
Carta de poblament de Lleida 620
Cartes de poblament valencianes 638
 Cartografia 761
Cartoixà, lo 608, 738
Cartoral de Carlemany 531
Cartulari d'Arborea 752
Cartulari de la Catedral de Girona 531
Cartulari manuscrit del Rosselló 595
Cartulari de Mas-Déu 637
 Casacuberta, Josep M. de 541
 Casagrande, C. 341
 Casanellas i Bassols, Pere 569
 Casanova, Emili 591
 Casanova, Joan de 729, 787
 Casanovas, Ignasi 596
 Casanovas i Miró, Jordi 685
 Casas, Sandra 658
 Casanovas Camps, Miquel Àngel 628
 Cascalls, Jaume 612
 Cases Lloscos, Lluïsa 781
 Casetta, Silvio 688
 Caslari, Crescas 462
 Caslari, Israel 462
 Castault, Miquel 647, 723
 Castellanos de Cebada, Basilio Sebastián 650
 Castellbó, vescomte de 672
 Castellví, Felip de 651
 Castellví, Francesc de 763
 Castillo, Jaime 646
 Castillo Sahún, Virgínia 778
 Castellón Cortada, Francisco 636
 Castre Pinós, Gaspar Galceran 786
 Castrillo González, Carmen 786
 Catafau, Aymat 595
 Català Sanz, Jorge Antonio 568, 773
Catalunya Carolíngia 531, 666
Cathecismus sive Manuale Oxomense 750
Catbena aurea 28, 67, 100, 450
Catbena aurea philosophorum 237, 440, 441
 Caucci von Saucken, Jacopo 671
 Cazzaniga, G. M. 337
 Cebrià de Cartago 568, 668, 795
 Cebrián Molina, Josep Lluís 657
 Celestí V 548, 551, 695
 Cenci, Cesare 602, 722
 Cens de Guillem Colom 683
 Centellas, R. 709
 Centi, Sara 793
 Cerdà, Jeroni 569
 Cerdà, Tomàs 579
 Cerdà Ballester, Jorge 785
 Cerdà de Tallada, Maximilià 754
 Ceres 663
 Certamen literario del Colegio de Nobles S.I. de València 787, 788
Certamen poeticum in honorem Raimundi Lulli 705
 Cervantes, Miguel de 753
 Cervera, Rafael 610
 Cerverf de Girona 593, 676, 690, 695
 Cerveró i Gomis, Lluís 562
 Ces Fonts, Jaume 560
 Cèsar, Juli 661
 Chabaneau, E. 461
 Chabàs, Josep 27, 741
 Chabàs, Roc 270, 331, 456, 714, 746
 Champier, Symphorien 67, 68, 85, 330, 331, 440, 441, 558
 Chandler, Cullen J. 665
 Chapelle, Michel 439
 Chareille, Pascal 665
 Charlo, L. 71
 Chaucer, Geoffrey 443
 Chauliac, Guiu de 41, 277, 539
 Chélini, Jean 464
 Cherubini, P. 393
 Chiabò, M. 799
 Chindasvint 665
Chirurgia magna 41
 Chodorow, Stanley 674
 Chorro Solves, Juan 759
Chronica Naierensis 785
Chronicon alterum Riviþullense 605
Chronicon Siculum/Crònica de Sicília 585, 710, 716
Chrysorrhoeas 76
 Ciccarelli, D. 445, 446
 Ciceró, Marc Tul·li 625, 721
 Ciérbide, Ricardo 544-546
 Cifre, Isabel 561, 748
 Cifre i Ribas, Pere 570
 Cifuentes i Comamala, Lluís 26, 32-35, 55, 129-150, 398, 535-538
 Gigala, Lanfranc 464
 Cijar (Sitjar), Pere 753
 Cingolani, Stefano M. 721, 722

- Circular del bisbe Sever 683
 Cirer Cerdà, Miquel 762
 Ciriaco d'Ancona 610
 Cirici Pellicer, Alexandre 587
 Cirillus 175
 Cisma d'Occident 644, 717, 721, 722, 725,
 728, 786
 Clamanges, Nicolau de 784
 Clara i Resplandis, Josep 599, 643
 Claren, Lutz 69
 Clarenó, Angelo 182
 Claret i Clarà, Antoni, s. 581
 Clariana Gualbes, A. 764
 Clarke, Peter D. 779
 Claudi II 663
 Claudi de Torí 588, 667
Clavicula Raymundi Lulli 84
 Cleghorn, dr. 779
 Clericuzio, A. 63, 65, 425
 Clévenot, Michel 463
 Climent IV papa 195
 Climent V papa 23, 55, 176, 177, 260, 265,
 266, 453, 472
 Climent VI papa 475
 Climent VIII papa 750
 Climent, Eliseu 563
 Climent (Çapera), Francesc 586, 723
 Climent, Joan Antoni 603
Cobla en sis llengüatges 676
 Cocheril, Maur 641
Còdex miscel·lani 566
Còdex musical de Las Huelgas 596
Codicillus 384, 399, 403, 405, 407, 413
 Codina, Ferran 658
 Codina i Giol, Daniel 628
Coelum philosophorum 28, 68, 69, 78, 107
 Colinet, A. 449
 Coll, família 759
 Coll Alentorn, Miquel 587
 Coll i Rossell, Gaspar 715
 Coll Tomás, Baltasar 754
 Coll i Vehí, Josep 600
 Collard, F. 420
Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona
 618
Collectanea 78
 Collell, Albert 594
 Collell, Jaume 581, 770
Colliget 317, 320, 322
 Colls i Comas, Josep 617
 Colnort-Bodet, S. 429
 Colom, Cristòfor 740
 Colomer i Pous, Eusebi 13-14, 597
 Colón Domènech, Germà 591, 612, 732
 Colonna, cardenals 155
 Colotto, Cristina 719
 Colton, James 245, 246
 Coma, Pere Màrtir 752
 Comalada, Miquel 747
 Comas, Pere Guillem 789
 Comas i Ezequiel, R. 594
Comèdia de fra Garí, 613
Comedieta de Ponza 786, 787
Comentari al Pentateuc 684
Comentari als Proverbis 684
Commenti alle Sentenze 342, 352, 375
Commentum super quasdam parabolas 419
Commentum super 'Vita brevis' 416
Commentum supra de longitudine et brevitate vitae
 327
Commentum supra librum Galieni de morbo et
accidenti 282
Commentum supra tractatum Galieni de malicia
complexionis diverse 282, 283, 288, 301,
 304, 423, 427
Commentum supra Techne Galilei 292
Commonitoria 664
 Company, Ximo 562, 650, 746
 Companyia comercial de firaires i ramblers
 763
Compendium animae transmutationis metallorum
 383
Compilatio officialis 727
Compilatio summarialis 727
 Compromís de Casp 727
 Compte, Albert 611
 Compte, Pere 629, 657
 Comte d'Alaquàs 759
 Comte d'Albalat 759
 Comte d'Albatera 759
 Comte d'Aversa i d'Almenara 759
 Comte de Barajas 759
 Comte de Carlet 759
 Comte del Casal 759
 Comte de Cervelló 759
 Comte de Cirat 759
 Comte de Dènia 759
 Comte d'Elda 759
 Comte de Gaiano (Sicília) 759
 Comte de Guimerà 788
 Comte de Nassau 793
 Comte d'Oliva 628
 Comte d'Oñate 788
 Comte del Real 759
 Comte de Santa Coloma 620
 Comte de Savoia 682

- Comte de Sellent 759
 Comte de Sinarcas 759
 Comte de Vallcabra 772
 Comte de la Vila de Dénia 759
 Comte de Xèrica 759
 Conca, Maria 776
 Concheff, Beatrice 134
 Concili d'Aachen/Aquisgrà 667
 Concili de Constança 777, 786, 787
 Concili de Frankfurt 667
 Concili de Girona 588, 670
 Concili de Lió 1274 548, 560
 Concili de Pisa 587, 725, 786
 Concili de Regensburg 667
 Concili de Trento 603, 749, 752, 753
 Concili de València 588
 Concili de Vic 670
 Concili de Viena 548
 Concili Provincial de Tarragona 634
Conciliator differentiarum philosophorum et medicorum 296, 301, 316, 317, 335, 341, 342, 355, 356
 Concilis del segle VI 664
Concordantia de philosophi 117
Concordantiae biblicae 748
 Concòrdia de Barcelona del 1431 624, 795
 Concòrdia del Miracle per a l'orgue 628
 Conde y Delgado de Molina, Rafael 605
 Conde Parrado, Pedro 708
 Conejos Ortells, José 763
Confessio Ilerdensis 176, 179
Confiteor Deo 591
 Confraria de llibreters 755
 Confraria de sant Antoni 605
 Confraria de sant Jordi 631
 Confraries 654, 794-795
 Congar, Yves M. J. 462
 Congost, Rosa 614
 Congregació Claustral Tarraconense 603, 641, 749, 750
 Congrés de Münster 756
 Conjunt de la Valltorta 616
Compasso di navigare 604
 Consagració (1038) de la Seu de Vic 533
 Consenci 621, 660, 664, 665, 778, 790
Conservationi puritatis catholicae fidei 553
Consiglio contro la pestilenza 64
 Consistori de la Gaia Ciència 735
 Consolat de Mar 647, 762
 Consolat de Mar de Mallorca 625
 Constança de Hohenstaufen, reina de Sicília 153, 156, 570, 675, 676
 Constantí I 662
 Constantí II 662
 Constantino Pisano 55
 Constantius 665
Constitució de l'Observança 756
Constitució del 1329 sobre el gra 645
Constitucions de Catalunya 570, 670, 715, 716
Constitucions de Pau i Treva 716
Constitucions de la Congregació Benedictina Claustral 750
Constitucions de la Província Eclesiàstica Tarraconense 716
Constituciones de la Universitat de València 752
Constitutiones Regni Valentiae 743
Constitutum Constantini 667
Consuetudines Cataloniae inter dominos et vassallos 674
 Contardo, Inghetto 789
 Contini, 510, 523
 Contracte Sant del 1405 624, 795
 Contreras Mas, Antoni 130, 716
 Coppeieters't Wallant, B. 668
 Corbera, Esteve de 610
 Corbera Pou, Jaume 599
 Corbett, James 276, 410
 Corbette, 518, 519
 Corbín Ferrer, Juan Luis 654
 Corcuera y Caserta, Pablo de 579
 Corduba, Ferdinandus de 152
 Corell i Vicent, Josep 663
 Coroleu i Inglada, Josep 130
 Coromines, Marcel 19
 Coromines i Vignaux, Joan 539, 541, 573, 587, 599, 676, 765
 Coronel Ramos, Marco A. 731
Corpus Biblicum Catalanicum 573-575
 Corradini Bozzi, M. Sofia 711
 Corrao, Pietro 595
Correctio fatuorum 40, 275
 Corsano, Karen 784
 Corsuno, Jacob 686
 Cort de Barcelona 1228 542
 Cort de Montsó 542, 570, 652, 653, 713
 Cort de València 1244 543
 Cort general d'Alzira 1273 542
 Cortadella, Jordi 610
 Cortès, Antoni 583
 Cortès, Bernat 657
 Cortès, Joan Josep 689
 Cortès i Mingüella, Enric 684
 Corts Catalanes del 1599 632
 Corvian, Peire 464
 Coscollà, Bernat Joan 789
 Cosmacini, G. 386

- Cossa, Juan de 740
 Costa, Lluís 640
 Costa, Ricardo da 691, 707
 Costa i Llobera, Miquel 596
 Costa-Reus, Marie-Noëlle 737
 Costafreda, Francesc Joan 619, 620
 Costafreda, Pere 619, 620
 Costafreda i Puigpinyós, Vigínia 619
Costum de València 542
 Cots Morató, Francesc de Paula 654
 Courcelles, Dominique de 702
 Cova, Luciano 44, 45, 335, 336, 338, 341, 348
 Coville, A. 459
 Crabot, Cecile 715
 Craemer Rögenberg, Ingrid 748
 Crawford, Michael H. 141
Credo/Crec en un Déu 591
 Cremascoli, Giuseppe 702
 Crespi, Domènec 722
 Crespi, Pere 626
 Crespi de Valldaura, Cristòfor 764
 Crespo Ortiz de Zárate, Santos 799
 Cresques Abraham 720
Crida del Consell de Cent a solemnitzar la canonització de s. Ramon de Penyafort 673
 Crisciani, Chiara 26, 40, 41, 44-47, 55, 69, 133, 140, 247, 254, 275, 278, 279, 281, 291, 301, 310, 316, 317, 323, 326, 328, 329, 330, 333-380, 381, 393, 394, 398, 381, 393, 394, 398, 401, 402, 408, 414, 420, 425, 426, 430, 431, 514
 Crispus 662
 Cristina d'Habsburg 769
 Croada contra Catalunya 542, 546, 548, 644, 741, 783
Crònica de Catalunya 571, 713
Crònica menorquina 628
Crònica de Pal·ladi Ombravella 599
Crònica de Sant Joan de la Penya 741, 787
Cròniques medievals catalanes 601, 675
 Cros, Jeroni 631
 Crossgrove, William 537
 Cruïlles, Gilabert de 610
 Crusafont i Sabater, Miquel 594, 730
 Cruselles Gómez, Enrique 648
 Cruselles Gómez, José M. 746
 Crusells, Pere 766
 Cruz Pontes, J. M. da 345
Cura febris ethicae 708, 709
Curial e Güelfa 574, 598, 601, 644, 651, 721
 Curp, mossèn 633
 Curtius, Ernst Robert 468, 474, 478, 517
 Cusa, Nicolau de 13, 369, 554, 585, 597, 703, 748
 Dalmau, Antoni 731
 Daly, Juanita A. 707
Dancia illustris regis Aragonum 180
 Dandolo, Fantini 554
Daniel 168, 169, 173, 193, 207, 208, 209
 Daniel, Arnaut 741
 Dante Alighieri 341, 470, 517, 621, 704, 729
 Danvila Collado, Manuel 587
 Darder, Rafael 759
 Dastin, John 34, 134, 135, 136, 146, 369, 431
 Daucius 146
Davallament de la creu 760
 Davani, M. Carmela 710
 David, Abraham 684
 David, Jean 790
De adventu anticristi 330
De alchimia opuscula 29
De aluminibus et salibus 286
 De Angelis, Simone 748
De anima 286, 298, 311
De animalibus 298, 306, 311, 312, 314, 345, 346, 348, 351, 353, 354
De aqua vitae simplici et composita 28, 50, 67, 100, 103, 236, 248, 392, 441, 450, 452, 453
De aquis 383, 390, 392
De aquis medicinalibus 47, 389
De arte chymica 90
De arte memorativa 786
De auditu kabbalístico 705
De causis longitudinis et brevitatis vite 346
De causis sanitatis et aegritudinis et necessitatis mortis 294
De coelo 286
De complexionibus 285, 286, 421
De compositione lapidis philosophorum... 146
De congelatione et conglutinatione lapidum 293
De conservanda iuventute et retardanda senectute 43, 291, 351, 361
De conservacione iuventutis 368, 474
De consideratione quinte essentie 78, 79, 382, 384, 385
De considerationibus operis medicine sive de flebotomia 43, 281, 282, 283, 416, 417, 419
De demonstrationibus 286
De destrare 465
De differentiis febrium 285, 288, 294
De doctrina compositionis medicine ad rubeum super argentum preparatum 146

- De dosi tyriacalium medicinarum* 394, 416
De duodecim imaginibus Hermetis 38, 39, 271, 272, 273, 276
De erroribus alchimiae 447
De erroribus medicorum 361
De essentiis essentialium 514
De ethica 294, 295
De facultatibus naturalibus 285, 286
De fine medicinae 286
De Francesco, Giuliana 791
De generatione 345
De generatione animalium 286, 289, 298, 322, 324
De generatione et corruptione 285, 286, 293, 296, 297, 311, 313, 314, 321, 339, 354
De graduatione medicinarum 404
De historia animalium 286
De homine 312, 313, 314
De humido radicali 26, 43, 55, 257, 281-331, 335, 346, 348, 355, 368, 369, 416, 415
De imaginibus 270
De intentione alkimistarum 47, 394, 396, 417
De intentione medicorum 43, 47, 49, 50, 185, 262, 263, 282, 283, 287, 286, 287, 288, 302, 328, 394, 396, 398, 399, 402, 405, 406, 416, 415, 416, 417, 418, 419
De intentionibus 362
De iuventute et senectute 285, 293
De lapide philosophorum 440, 441, 787
De lapidibus 270
De l'arbre de la vie et de l'arbre solaire 345
De longitudine et brevitae vitae 285, 306, 328
De magistro 24
De malitia complexionis diversae 416
De marasmo(de) 285, 303, 304, 305, 317, 320, 326, 347
De marcore 285
De medicinis habentibus operationes similes universalibus 282
De medicinis simplicibus 35, 150
De membris 282
De metodo medendi 285
De mineralibus 351
De miraculis Uzali 664
De morbo et accidenti 419
De morte et vita 306, 313, 346
De mysterio cimbalarum ecclesiae 176, 178
De mundo 328
De mundo ad Alexandrum 335
De non esu carni in carthusia 180
De nutrimento et nutribili 351
De parte operativa 37, 39, 259, 270, 273, 416
De penitentiis et remissionibus 672
De philosophorum lapide 28, 66, 67, 68, 69, 75, 78, 82, 100, 108, 114
De prudentia catholicorum scolarium 176, 178, 183
De ratione conficiendi lapidis philosophici 80
De recuperatione Terrae Sanctae 694
De regimine sanitatis 324
De remediis maleficiorum 83
De remediis secretis 28, 68, 69
De retardanda morte 54, 55
De retardatione mortis 56
De retardatione accidentium senectutis 43, 291, 337, 343, 361, 362, 368, 425, 451
De sanguine humano distillato 69, 441, 450, 452
De sanitate tuenda 297
De secretis naturae 69, 236, 237, 286, 440, 447, 449, 450, 451, 456
De secretis naturae ad Montem 343
De sectis 398
De semine scripturarum 24, 36, 186, 191, 192, 195, 201, 237, 576
De sigillis 38, 62, 82, 271, 331
De simplicibus medicinis 254, 421
De somniorum interpretatione 83, 303, 461
De spermate 286
De studii generalis dispositione et ordine 749
De summa Trinitate 793
De symptomatum causis 285
De tabe 285, 317, 320, 325, 326, 329
De temperamentis 285
De tempore adventus antichristi 173-174, 176, 178, 179, 180, 181, 183, 186, 576
De transmutationibus corporum 286
De Tournes, G. 115
De Tournes, S. 115
De umbris idearum 706
De vinis 47, 50, 55, 94, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 266, 369, 383, 384, 388, 390, 391, 392, 406, 407, 408, 409, 430, 451
De viribus cordis 259, 420
De virtutibus naturalibus 323
De virtutibus rosmarini 103
De vita libri tres 64
De vita philosophorum 43, 291, 361, 362, 368, 369, 390, 421, 431, 442, 450, 451, 787
Debus, Allen G. 64, 65, 66, 68, 85, 94, 97, 99
Decembrio, Pier Candido 738
Decker, Bruno 197
Declaració del capítol d'Urgell sobre Andorra 564
Decret de Teodosi 683

- Decretum* 670, 771
Decretals 587, 670, 793
Definitiones medicae 286
Defloratio(nes) philosophorum 444, 445, 448, 450, 455
 Dekker, Dirk-Jan 714
 Delarun, Jacques 476
 Delbrugge, Laura 742
 Dell'Omodarme, Francesca 705
Dels confessors la vera guia... 776
 Delsalle, Paul 643
 Delumeau, J. 386, 387
 Demaitre, Luke 281, 282, 285, 286, 288, 298, 303, 305, 317, 320, 326, 333, 334, 357, 360, 420
 Demòcrit 108
 Denari ibèric de Kese 661
 Denhan, Henrie 119
{Denuntiatio coram Benedicto XI} 176
Denuntiatio Gerundensis contra fratrem Bernardum de Podio Cercoso 176, 177, 178, 316
Denuntiationes Massilienses 462
 Desbosc, família baronial 604
 Desbrull Boil d'Arenós, Antoni 774
 Descartes, René 579
 Desclot, Bernat 535, 539, 606, 628, 675, 730
Desconhort 644, 699, 702
Desitjós 747
 Despars, Jacques 342
 Despuig, Cristòfor 583
 Despuig i Dameto, Antoni 651, 769
 Desquer, Guillem 570
 Devotio moderna 607, 747
 Dhouda 588
 Diago, Francisco 610
Dialogus de elementis catholicae fidei 176, 177, 178
 Díaz Borràs, Andrés 644
 Díaz y Díaz, Manuel Cecilio 667
 Díaz Manteca, Eusebi 615
 Díaz Marcilla, José 552
Diccionari català, valencià, balear 582, 598, 599, 757, 765
Dicta XII philosophorum 146
Dictats dels filòsofs segons Grasiano Constansi... 149
 Dídim d'Alexandria 787
Die Composition des Steins der Weisen 123
 Diego de Valencia (de Moxena) 704, 781
 Diéguez Seguí, M. Àngels 676
 Diepgen, Paul 435, 435, 437, 442
 Dies, Manuel 786, 789
 Dietzel, Kaspar 113
Digestum 736
 D'Impero, Francesca Sara 791
 Dio Cassius 661
 Dioscòrides 343
Diplomatari de la Vall d'Andorra 563, 565
Diplomatari de Gardeny 620
Diplomatari de Poblet 620
Diplomatari de Roses 531
Diplomatari de Sant Climent de Codinet 572
Diplomatari de Sant Daniel 531
Diplomatari dels Borja 746
Discurso sobre contenciones entre ministros regios y magistrados de Cataluña 786
 Disputa de Barcelona 682, 687, 689
 Disputa de Mallorca 687
 Disputa de Sant Mateu 687
 Disputa de Tortosa 586, 682, 687, 689, 787, 788
Disputatio contra Iudaeos 703
Disputatio saecularis et iacobitae 588
Disticha Catonis 468
 Divjak, Johannes 664
Dizionario biografico degli italiani 675
 Dolcelina de Digna 462
 Dols, Nicolau 592
 Domènec de Guzmán, s. 464, 728
 Domènech, Fèlix 758
 Domènech, Joan de Déu 774
 Domènech Casadevall, Gemma 619
 Domenge i Mesquida, Joan 635
 Domingo Sellart, F. 721
 Domínguez Reboiras, Fernando 348, 546, 548, 550, 551, 692, 702, 703
Donat(us) 159
 Dones, Christian 670
 Dorca, Francesc 619
 Dorland, Peter 789
 Dorn, Gerhard 29, 66, 71, 84, 87, 108, 110
 Dotació del monestir de Roses 531
Dragmaticon philosophie 588
 Drusus 662
 Dualde Pérez, Vicente 646
 Dualde Serrano, Manuel 587
Dubia de iure successionis in regno Aragoniae 787
 Duby, Georges 463
 Duc de Gandia 723, 759
 Duc de Lerma 755
 Duc de Sogorb 653, 743, 759
 Dudson, Anne 714
 Duhem, Pierre 342

- Dulcet, Angelino 604
 Duns Escot 22, 334
 Duran, Estanislau 103, 104, 106, 107, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 558
 Duran, Eulàlia 184, 569, 596, 597
 Duran i Duelt, Daniel 613, 725
 Duran Pastor, Miquel 706
 Durand d'Osca 588
 Durand, Guillaume 40, 267, 275
 Durfort, Guillem 605, 606
 Durling, R. 333
- Echarte, M. J. 273
 Eckardt, 436
Eclesiàstic 333
 Edelstein, Bruce 746
 Eduard d'Anglaterra 369
 Egea i Codina, Antoni 617
 Ehrle, Franz, cardenal 596
 Eimeric, Nicolau 21, 437, 554, 585, 588, 589, 690, 703, 717-718, 743, 789
 Einhard 667
 Eiximenis, Francesc 161, 585, 588, 607-608, 621, 644, 677, 678, 710, 717, 719, 721, 732, 776, 786
Electuarii mirabilis praeservantis ab epidemia 114
Elementa 299
 Elia da Cortona 147
 Elionor de Sicília, reina 587
 Eloy, 72, 76, 91
Elucidarium 445
 Empèdocles 298, 423
 Encobert 568, 569
Enfant sage, l' 460
 Engel, Elena 684
 Enoch 365
Enquesta sobre la croada contra Catalunya 610
 Enric de Gant 316
 Enric III de Castella 786, 788
 Enric VII emperador 472, 709
 Ensenyat Pujol, Gabriel 625, 703
Enterrogatori e confessional 789
 Epalza, Mikel de 667, 680
Epistle of Arnoldus de Villanova of mans blood dystilled 119
Epistola accurtationis 383, 518
Epistola ad Jacobum de Toletu 450, 452
Epistola ad Brenundum de Monteferrario 708
Epistola ad regem Aragonum 73
Epistola cardinalis Albi de toto magisterio 445
Epistola de dosi teryacalium medicinarum 49, 415, 416, 417, 419, 420, 422, 423, 432
- Epistola de elementis* 281
Epistola de sanguine humano distillato 29, 62, 69, 79, 80, 94, 99, 100, 106, 108, 109, 392
Epistola de secretis operibus 342, 366, 368
Epistola nova super alchimia 114, 119
Epistola Rabbi Samuelis 785
Epistola Severi episcopi Minoricensis 665
Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum (alias Flos regis) 28, 31, 67, 68, 73, 78, 80, 85, 89, 91, 92, 93, 95, 99, 100, 106, 108, 111, 113, 114, 116, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 144, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 449, 451, 452, 454, 455, 473, 787
 Epstein, Isidore 688
 Erasme de Rotterdam, Desideri 588, 750
 Erastus, Thomas 81, 84
Erbier de maistre Arnault de Villenove 711
Eripuit nobis... 663
Erklärung über Commentarium Hortulani 121, 122, 123, 124
 Ermemir sacerdot 669
 Ermengaud, Matfre 458, 477, 677, 695
 Ermengol, Bernat 721
 Ermengol d'Urgell, s. 533, 572
 Ermengol Guillem 669
 Erra Zubiri, Alba 656
Errores alchimiae 445, 446, 448
 Ersenmenger, Johannes Christophorus 114
 Escartí, Josep Vicent 712, 758
 Escola catedralícia de Vic 672
 Escola de Llotja 765
 Escola de Lul·lisme 561
 Escola Gratuïta de Nobles Arts 773
 Escola Nàutica de Barcelona 775
 Escolà Valls, Àngels 655
 Escolano, Gaspar Joan 616, 740, 741
 Escolapi 365
Esriptures de Vilabertran 531, 532
 Escrivà de Romaní, família 652
 Escrivà Torres, Vicent 662
 Escudero, Jean Paul 593, 595
Esop 468
 Espadaler, Anton M. 732
 Espanyol, Esperandeu 744
 Espinalt, Bernat 616
 Espino López, Antoni 753, 761
 Espinosa y Cantabrana, Jacobo M. 626
 Esplugues, Bernat d' 729
 Espona, Albert 592, 593
 Esponera Cerdán, Alfonso 584, 756
 Esquer, Tomàs 147

- Esquerdo, Onofre 759
 Estaci 730
 Estaço, Aquiles 751
 Estanyol, Àngel 789
 Estarellas, M. Magdalena 660
Estat en què a present s'encontra la Palestina 770
 Estelrich i Costa, Josep 560, 561, 623
 Esteva Cruañas, Lluís 718
 Esteve i Joan, Josep 787, 793
 Estévez Sola, J. A. 785
Estil i forma dels jesuïtes en les missions dels Comtats 634
 Estol, Pere 723
 Estrabó 738
 Estrié, Pere 779
 Estrugós, Josep Elies 740, 741
Ethica Nicomachea 287
 Euclides 286, 299
 Eugeni III papa 175
 Eugeni IV papa 723
 Euler, Walter Andreas 597
Eulogium de notitia verorum et pseudoapostolorum 176, 178
 Eustatia 144
Evangeli 563
Evangeli de Joan 193
Evangeli de Lluc 168, 208
Evangeli de Mateu 158, 165, 166, 168, 169, 171, 188, 202, 205
 Evangelista de Montagut 12
Evangelis 607
Évangiles de l'enfance 460
 Evans, G. R. 691
 Evans, Robert J. W. 66
Evidencias del daño y prestaciones del remedio en Cataluña en 1645 788
Exempla 344, 384
 Eximenus 146
 Èxode 676
Expediente sobre la cría de ganado 771
Experimenta 30, 92, 100, 116, 453
Experimenta Arnaldi 275
Experimenta seu secreta 265
Expositio super Apocalypsi 462, 586
Expositiones super Parva naturalia 306
 Exulbe, Johannes de 709
Ezequiel 169, 185, 186, 191, 199, 209
 Ezquerro Esteban, Antonio 788
 Ewig, E. 667
- Fabra, Pompeu 598
 Fàbrega i Escatllar, Valentí 730
 Fàbregues Bauzà, Jaume 769
- Fabri de Dye, Guillaume 41, 275, 278, 344, 345, 369, 376, 393
 Facca, D. 297
 Faes, Barbara 357
 Fages, Henri-Dominique 727
 Faitanin, Paulo 691
 Fajadell, Bernat 736
 Fajadell, Joan 736
 Falcucci, Nicolò 356
 Fallico, M. Grazia 780
 Falsos d'Olost 533
 Fantova Centelles, M. Antònia 778
 Faraó 167
 Farmer, D. H. 386
Fasti consulares 662
Fasti locales 662
 Fauser, Winfried 196
 Fava, Mariano 144
 Favier, Jean 276
 Febrer, mossèn 759
 Febrer, Andreu 729
 Febrer Romaguera, Manuel Vicent 724, 743
 Federici Vescovini, Graziella 55, 345, 359, 686
 Feijoo, Benito Jerónimo 762
 Felip I (II de Castella) 617, 625, 652, 653, 682, 749, 750, 751, 786, 787
 Felip II (III de Castella) 755
 Felip III (IV de Castella) 609, 759, 761, 786
 Felip IV de França, el Bell 18, 239, 252, 259, 437, 445
 Felip V Borbó 578, 643, 717
 Felip, duc de Bogonya 147
 Felip de Mallorca 560
 Felip el Cancellier 698
 Feliu d'Urgell 571, 588, 666, 667
 Feliu, Francesc 757, 764
 Feliu i Mabres, Eduard 684
 Fèlix V (anti)papa 275, 343, 344, 376, 393
 Felix de Gennasio 68, 107
 Felsecker, Adam Jonathan 123
 Fenollar, Bernat de 586, 739, 789
 Ferguson, John 96, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125
 Fernández, Pedro 619
 Fernández Conde, Francisco Javier 667
 Fernández de Heredia, Joan 651
 Ferno, Michele 743
 Ferrà Martorell, Miquel 598
 Ferragut, Bartomeu 768
 Ferran I Trastámara, de Catalunya-Aragó 594, 710, 781

- Ferran I Trastámara de Nàpols 144
 Ferran II Trastámara, el Catòlic 569, 661,
 727, 743, 744, 745, 785
 Ferran VI Borbó 768, 769
 Ferrando de Portugal 734
 Ferrando Francès, Antoni 674, 739
 Ferrari, Giovanna 26, 43-44, 281-331, 333,
 335, 337, 339, 340, 346, 350, 353, 355,
 394, 408
 Ferre, Lola 284, 685
 Ferrer, André 643
 Ferrer, Bonifaci 787
 Ferrer, Dídac 759
 Ferrer, Joan-Ramon 735, 736
 Ferrer, Llorenç 601
 Ferrer, Maria Antònia 783
 Ferrer, Vicent, s. 585, 586, 588, 594, 617,
 621, 644, 647, 654, 677, 687, 688, 689,
 721, 727, 728, 744, 764, 769, 776, 786,
 787, 790, 793, 794
 Ferrer, Ramon 770
 Ferrer i Canals, Vicent 771
 Ferrer i Costa, Joan 685
 Ferrer Flórez, Miquel 605, 774, 775
 Ferrer i Mallol, Maria Teresa 558, 621
 Ferrer i Murillo, Marc 643
 Ferreres, Pere 722
 Ferrussola, Pere 766
 Fiacchi, Silvia 791
 Fichman, Martin 68
 Ficino, Marsilio 47, 55, 64, 66, 79, 90, 344,
 361, 725, 740, 742
 Fidora, Alexander 691, 707
 Fieschi, Gian Luigi 557
 Figala, Karin 65, 84, 85
 Figulus = Töpfer, Benedikt
 Fill, Hanke 777
Fille du gran secret 410
 Filsina, pittrice 760
 Finke, Heinrich 177, 175, 270, 276, 437,
 780
 Fintona, Jean de 598, 797
 Fiol Mateu, Gabriel 627
 Fioravanti, 337, 339
 Fiore, Gioacchino da 64, 344, 576
Firmiter credimus 777
 Fita i Colomé, Fidel 587, 746
 Flamel, Nicolas 84, 87, 118, 119
 Fleischer, Johann Friedrich 124
 Flood, David 462
Flor d'alquímia primera 148
 Flores d'Arcais, Giuseppe 691
 Flórez, Enrique 603, 767
 Florus de Lió 588, 668, 778, 789
Flos florum 28, 29, 31, 62, 67, 68, 69, 78,
 80, 85, 87, 91, 92, 93, 95, 98, 100,
 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111,
 112, 113, 114, 115, 116, 118, 120,
 122, 124, 132, 435, 436, 439, 440,
 441, 442, 443, 445, 448, 449, 451,
 452, 455, 463, 787
Flos medicine Salerni 23
Flos sanitatis 23
Flos saporum 456
 Flotats i Comabella, Marià, 538
 Fludd, Robert 66
 Foc de Sant Antoni 605
 Fogatges 621
 Foix, Josep Vicenç 61
 Foix, Pèire de 562, 722, 723
 Folch de Cardona 533
 Folch de Cardona, Ferran 609
 Folch de Cardona, Ramon 789
 Folch i Torres, J. 782
 Fonseca, Fortunato 751
 Font, Antoni 786
 Font i Rius, Josep M. 531, 566, 587, 594
 Font i Sagué, Norbert 130
 Fontaine, Jacques 470, 667
 Fontaine, Jean de la 118
 Fontanella, família 756
 Fontanella, Francesc 756, 757
 Fontanella, Josep 756, 757, 757
 Fontanella, Pere Joan 764
Forma nova de regiment de Perpinyà 631
 Formiga i Bosch, Josep 656
 Forners, Pere 745
 Fornés, Francesc 754
 Forni, A. 116
 Förster, E. 361
 Fort i Cogul, Eufemià 641
 Fortanet, Montserrat 767
 Fouché, D. 463
 Fowler, B. 247
 Fr. Dominique 445, 448
 Fradin, François 125
 Framis, Maite 562
 Francesc d'Assís, s. 463, 728
 Franco Bahamonde, Francisco 791
 Frank, István 676
 Fransén, Gérard 598, 797
 Fransén, P. I. 668
 Frater Petrus 409
 Frater Terredus 386
 Frati, Lodovico 436
 Frattini, Lisa 791

- Frau i Cortès, Manuel 688
Frayre de Joy et Sor de Plaser 468
 Frederic II Hohenstaufen 153, 470, 548, 587
 Frederic III de Trinàcria 85, 92, 438, 461, 587, 588, 688, 780
 Freedman, Paul 672, 707, 797
Frère Lorens 792
 Freudenthal, G. 305, 309, 333, 335, 337, 339, 345, 350, 354, 373
 Fried, Johannes 667
 Friedlein, Roger 330
 Friedrich von Württemberg 87
 Früh, Martin 745
 Fuente, Pablo de la 636, 637
 Fuentes, Celedonio 590, 594
 Fugger, Anton 29, 72, 104, 105
 Fugger, Georg 29, 72, 104, 105
 Fugger, Johann Jakob 29, 72, 104, 105
 Fugger, Ulrich 29, 72, 104, 105
 Furió i Ceriol, Frederic 750
 Furió Vayà, Joan M. 764
Furs de València 541-544, 588, 645, 653, 675, 743, 766
Furs, capítols, provisions i actes de cort 589
Furs nous de València 722
 Fussenegger, Geroldus 175
 Fuster, Bernat, fra 560
 Fuster, Joan 541
 Fuster, Joan Anton 767
 Fuster Perelló, Sebastià 727
- Gabiano, Balthazard de 125
 Gabiano, Symon de 790
 Gabriele, M. 360, 426
 Galba, Lucrècia de 733
 Galba (Gualba), família 607, 733
 Galceran de Castre Pinós, Gaspar 787
 Galceran de Gurrea, Gaspar 788
 Galceran de Pinós, Bernat 786, 788, 788
 Galè 16, 44, 48, 99, 184, 239, 263, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 293, 296, 297, 300, 303, 304, 306, 313-314, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 329, 333, 339, 343, 352, 357, 361, 397, 398, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 428, 432, 433, 557, 779
 Galè, pseudo 293
 Galende Díaz, Juan Carlos 788
 Galent-Fasseur, Valérie 695
 Galiana, Lluís 776
 Galileo Galilei 24, 579
 Galindo, 583
- Gallent Marco, Mercedes 713
 Galmés i Sancho, Salvador 706
 Galobart i Soler, Josep 619
 Galvano da Lavanto 344
 Gambacorta, G. 383
 Gampel, Benjamin R. 687
 Gandia, duc de 651
 Garau Llompart, Isabel 783
 Garcia, doctor 717
 Garcia, Arcadi 542
 García, Francisco 743
 García, Jorge 796
 Garcia, Pere 585, 740
 Garcia, Vicent Francesc 592
 García Ballester, Lluís 15-17, 63, 292, 283, 288, 292, 304, 360, 383, 397, 419, 420, 428, 575
 García Belmar, Antonio 763
 García Biosca, Joan Eusebi 615
 García Camarero, E. 720
 García Edo, Vicent 589
 García Font, Juan 130, 439, 440
 Garcia Garcia, Honori 589
 García Gelabert, M. Paz 662
 García Gómez, Jorge 719
 García Pérez, Guillermo 666
 García Riaza, Enrique 660
 García Villada, Zacarías 667
 Garganta i Fabrega, Josep M. 594
 Garganté Llanas, Maria 614
 Garí, Blanca 546, 699
 Garín, Eugenio 554
 Garín Ortiz de Taranco, Felipe M. 587
 Garnerius de Rochefort 692
 Garrido i Valls, Josep David 610, 716
 Garriga i Riera, Joaquim 747
 Gascó, Perot 747
 Gascon Urís, Sergi 718
 Gassull, Jaume 744
 Gauchez, Sieur 94, 119
 Gautier Dalché, Patrick 470, 476, 477
 Gauvard, Claude 470
 Gavaldà, Francesc 612
 Gàver, Nadal 753
 Gayà Estelrich, Jordi 692, 699
 Geber 33, 78, 80, 133, 139, 141, 144, 146, 147, 443
 Geber, pseudo 408, 433, 441, 450, 451, 577
Gedichte des Arnaldi de Villa Nova 122, 124
 Gelabert, Pere J. 706
 Geldner, F. 155
 Gendra Molina, Jordi 688
 Genealogies reials 741

- Gener, Francesc 609
 General d'Aragó 782
Gènesi 167, 194, 212, 324, 573
 Genís i Mas, Daniel 717
 Genovard, Gregori 748
 Gensler, Mark 714
 Gentile da Foligno 356
 Gentile, Luisa Clotilde 446
 Georges d'Amboise 793
 Geraldini, Antonio 745
 Gerard I de Rosselló 670
 Gergen, Thomas 670
 Gerhard, Johann 114, 454
 Germana de Foix, reina 650, 651
 Germania de Mallorca 746
 Germanies de València 650, 652
 Gerolamo di Giovanni 342
 Gerson, Jean 704
 Gervais de Tilbury 444
Gesamtkatalog der Wiegendrucke 93, 103, 117
 Gesner, Conrad 28, 68, 69, 95, 108, 119
Gesta Comitum Barcinonensium 588
 Getz, F. M. 367, 415, 425
 Geusio, Adamus 109
 Giacomo d'Arezzo 338
 Giacomo da Siena 144
 Giacomo da Viterbo 367
 Giarrizzo, G. 587
 Gibernau, Jordi 642, 643
 Gifre, Pere 758, 790
 Gifreu, Patrick 712
 Gil (Aegidius), s. 386, 388, 389
 Gil, Isabel 621
 Gil, Pere 593, 611, 639, 756
 Gil Arístu, J. L. 66
 Gil de Roma 337, 677
 Gil y Gil, Pablo 409
 Gil Sotres, Pedro 15, 270, 281, 282, 360
 Gilbert de Tournai 469
 Gili Ferrer, Antoni 746
 Gili, Nicolau 723
 Gilles de Corbeil 342
 Gilles, Henri 470
 Gilli, Patrick 735
 Gillispie, Ch. C. 68, 72
 Gilly, Carlos 67, 71, 72, 76, 77, 79, 80, 82, 86, 87, 88, 89
 Gilson, Étienne 476
 Gimeno Betí, Lluís 735
 Gimeno Blay, Francisco M. 677
 Ginard Bujosa, Antoni 622
 Giordanengo, Gérard 470
 Giordano, Cláudio 707
 Giovanni, captiu rescatat 644
 Giovanni d'Andrea 40, 53, 56, 267, 275, 276, 437, 439, 443, 449
 Giovanni (Mercurio) da Correggio 345
 Giovanni di Napoli 341
 Giovanni di San Gemignano 344
 Giralt i Soler, Sebastià 10, 26, 28-32, 39, 61-128, 133, 142, 260, 265, 270, 271, 273, 365, 383, 439, 440, 461, 557, 558, 708, 709
 Giralt i Raventós, Emili 541, 587, 630
 Girard, J. 118, 119
 Girbau, Valentí 581
 Giulio Cesare 360
Gladius iugulans thomatistas 176, 179
 Glassner, Christine 777
 Glick, Thomas F. 543
 Gloning, Thomas 94, 384
Gloria inestimabilis 365
Glossa 340
Glossa Urgellensis 598
 Godefridus Altissiodorensis 172
 Godoy, Manuel de 639
 Gohory, Jacques 66
 Goigs 788
 Goldstein-Préaud, T. 348
 Gomà Civit, Isidre 188
 Gómez, Lluís 743
 Gómez Bayarri, J. V. 638
 Gómez-Ferrer Lozano, Mercedes 627, 731, 739
 Gómez García, Vito T. 594, 720
 Gómez Muntané, M. Carmen 731
 Gómez Pallarés, Joan 663
 Gonter, Alfred 585, 588
 Gonzalo Sánchez Molero, José Luis 788
 González Casanova, Roberto J. 692
 González Marín, Luis Antonio 788
 González Simancas, Manuel 662
 González Valle, José V. 788
 Gonzalvo i Bou, Gener 641
 Gordon, Bernat de 44, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 285, 297, 298, 301, 303-306, 309, 317, 320, 326, 329, 347, 355, 357, 398, 420
 Goseno di Colonia 283
 Gouillet, Monique 668
 Gout, R. 463
 Grabmann, Martin 677
 Cracià, mestre 598, 670
 Gracià, Juan Francisco de 643
 Gracián, Baltasar 759

- Grafeo, Benvenuto 587, 676
 Grafeo, Giorgio 587
 Grafström, A. 479
 Grahit, Emili 71
Gramàtica de Sisó 746
 Grammaticus (Gramàtic) = Priscià
 Gran e General Consell 762
 Granada, Luis de, fr. 773
 Granollachs, Bernat de 726, 741, 742
 Grant, E. 359
 Grantye, Petrus de 108
 Grataroli (Gratarolo), Guglielmo 29, 75, 76,
 77, 78, 79, 80, 81, 87, 105, 106, 107,
 344, 385, 394, 409, 440, 520
 Grau i Pujol, Josep M. T. 602
 Graullera, Vicent 589
 Grava, Eimeric de 722
 Gravina, Gianvincenzo 762
 Gregori papa 272
 Gregori el Gran, papa, s. 748
 Gregori IX, papa 587, 670, 793
 Gregori XI, papa 553, 587
 Gregori XII, papa 587, 784
 Gregorio di Città di Castello 587
 Gregorio, Rosario 587
 Gregorovius, Ferdinand 746
 Greifus, Fredericus 114
 Grell, Ole Peter 65, 85
 Griffolini, Francesco 587
 Grill, L. 172
 Grim, Johann Andreas 96, 123
 Grimaldi, Antonio 588
 Grimaldi, Carlo 588
 Grimaldi, Catalano 588
 Grimalt, Josep A. 694
 Grmek, M. D. 65, 360
 Gros, Gérard 463, 464
 Gros i Pujol, Miquel dels Sants 592, 593,
 669
 Grosse, S. 670
 Grosseteste, Robert 52, 53
 Gruman, G. J. 360
 Grundmann, Herbert 152, 153, 154, 155,
 158
 Gual Camarena, Manuel 558, 587
 Gual i Vilà, Valentí 657
 Gual de Torrella Massanet, Maria 761
 Gual de Torrella Truyols, Agustí 761
 Gual de Torrella Truyols, Xim 761
 Gual de Torrella Villalonga, Marià 761
 Gualba, Martí Joan de 733, 734
 Gualbes, família 607
 Gualbes, Ferrer Nicolau 723
 Gualbes, Melcior de 745
 Guàrdia, Joan 757
 Guàrdia, Milagros 782
 Guasch, M. Teresa 782
 Guasp, Gabriel 752
 Gudiol i Cunill, Josep 578, 747
 Gudiol i Ricart, Josep 587
 Guerra dels Nou Anys 761
 Guerra dels Segadors 719
 Guerra dels Trenta Anys 757
 Guerra de Separació 757
 Guerra de Successió 655, 657, 762
 Guerra Gran 768, 775
 Guerrero, Ricard 697
 Guevara, Andrés de 580
 Guia, Josep 734, 738, 776
 Guibertus grammaticus 534
 Guicciardini, Francesco 727
 Guido delle Colonne 734
 Guillard, Guillaume 93, 118
 Guillaume d'Auvergne 340
 Guillaume de Conches 460
 Guillaume de Perissa 453, 454
 Guillaume de Rouen 146, 436
 Guillelmus archiepiscopus Remensis = Gui-
 llaume de Rouen
 Guillelmus de Brescia 425
 Guillelmus de Conchis 677, 695
 Guillem d'Aragó 588, 777, 779
 Guillem de Cabanelles 540
 Guillem de Cardona 540
 Guillem de Rennes 777
 Guillem de Rubió 588
 Guillem, Ramon 669
 Guillem, Ricard 605, 606
 Guillén Tato, Juli 587
 Guillén Torralba, Juan 789
 Guilleré, Christian 618
 Guillot, Olivier 470
 Guimerà, Felip de 753
 Guixeras Olivet, David 718, 719
 Günzberg Moll, Jordi 605
 Gulielmus de Moerbeke 298
 Gültlingen, Sybille von 790
 Gurtl, 72, 76, 84, 91
 Guzmán, Alexandra 751
 Guzmán y Fonseca, Gaspar de 786
 Hackett, J. 364, 367
 Haeffner, Mark 481, 482
Haggadah de Sarajevo 687
 Haidinger, Alois 777
 Hain, Ludovicus 103, 329

- Halbrecht, Isaac 88, 89
 Hali 519
 Hall, S. P. 245, 337
 Hall, T. S. 284, 285, 303, 333
 Halleux, Robert 62, 63, 350, 413, 437, 448, 464, 467, 468, 474, 482
 Halsmayr, Adam 87
 Haly = Alí ibn Ridwan
 Hames, Harvey 690
 Hamur/Hammud 668
 Hanska, Jussi 787
 Harris, Neil 793
 Harts, Thomas R. 734
 Hasdai Crescas 682, 685
 Hauf Valls, Albert G. 693, 699, 718, 733
 Haupt, Christian 457, 459
 Haureau, Barthélemy 435, 441, 442, 443, 449
 Haven, Marc 460, 469
 Hayez, Michel 587
 Heber 157, 207
 Hebrera, José Antonio de 757
 Hecht, Ursula 744
 Heidegger, Martin 14
 Heigel, Karl-Theodor von 154
 Heil, Wilhelm 667
 Heimpel, Hermann 153, 154
 Hellwig, Christoph von 96
 Helmholtz, R. H. 781
 Henrard, Nadine 672
 Henricpetri, Sebastian 76, 79, 94, 105
 Henricus de Segusio 750
 Henriques de Ribera, Fadrique 409
 Henschel, 436
 Heras de Puig, Miquel 601, 602
 Hèrcules 481
 Hercules Florus 789
 Herèdia, Gonçal d' 743
 Herlitz, David 96, 122, 124
 Hermes Trismegistus 33, 55, 65, 76, 78, 115, 121, 133, 144, 145, 146, 258, 277, 331, 371, 391, 398, 408, 527
 Hermògenes 365
 Hermua, Esteve de 759
 Hernández Ruano, Javier 682
 Hernández Sanz, Francesc 528
 Hernández, Telesforo M. 655
 Hernando i Delgado, Josep 558, 559, 739, 745
 Herodot 770
 Heròfil 418, 422
 Herold, Basilius Johannes 79, 105
 Herrero Ingelmo, M. Cruz 708
 Hessen-Darmstadt, Georg von/Jordi de 761
 Hessen-Kassel, Moritz von 30, 90, 91
 Hessus, Iohannes Andreas 114
 Heur, Jean-Marie d' 676
Hic iacet infelix... 663
 Hidalgo Ogayar, Juana 792, 793
 Hieronymus, Frank 71, 72, 76, 81, 94
 Higuera, José J. 691,
 Hilari de Poitiers 668
 Hildegard von Bingen, s. 175
 Hill, Thomas 94, 119
 Hillgarth, Jocelyn N. 147, 348, 624, 689
 Himeri, papa 665
 Himeri de Tarragona 664
 Hinojosa Montalvo, José 585
 Hipòcrates 99, 242, 283, 296, 352, 779
 Hippodamus Cherusus, Iohannes 95, 120, 124
 Hirnkofen, Wilhelm von 94, 384
 Hirsch, Rudolf 63
 Hirsch-Reich, Beatrix 154, 155, 158
 Hissette, R. 296
Histoire Littéraire de la France 666
Historia animalium 300
Historia plantarum 286
Historia Roderici 680
 Hoefler, 436
 Holmyard, E. Y. 293
 Holtus, Günter 589
 Homer 753
Homilies d'Organya 539, 668, 714
 Homs i Guzmán, Antoni 770
 Horaci 556
 Horologia 662
 Horoscopus 175
 Hortulanus = Johannes de Garlandia
 Hospice de France 635
 Hostiensis = Henricus de Segusio
 Huber, Joachim 69-70
 Hubicki, Włodzimierz 85
 Hübner, Emil von 583, 610
 Hug de Digna 463
Hullin 684
Hun brevisimo atajo e arte de amar a Dios 747
 Hurus, Paulus 742
 Huser, Johann 82, 86
 Hutcheson, Gregory S. 692
 Huyon, Guillaume 126
 Iacobellis, Giacinto 751
 Ibn Hayyân 668
 Ibn Hazm de Còrdova 678
 Ibn Jatima 716

- Icart, Lluís 592
 Iennis, Lucas 113
 Iglesia Ferreiros, Aquilino 712
 Iglesias Fonseca, J. Antoni 729
 Iglesias Franch, Narcís 634
 Iglesias Martín, Asunción 764
 Igual Luis, David 648
Imago vitae 148
Imatge de vida 148
 Imbach, Ruedi 388, 698
Imitatio Christi 608
In commentarios Hortulani expositio 79, 87, 94, 100, 107
In libro sex scientiarum 361, 366, 368
Index thomisticus 196
Índex Vell de l'Arxiu Metropolità de Tarragona 543, 798
Índice y calendari de l'Arxiu d'Herades de Puig 602
Índice de los libros manuscritos... en el colegio de Cuenca 788
Informe sobre la libertad de matar corderos 771
 Inghibert, Malaquies 459
 Innocenci III papa 672
 Innocenci IV papa 675
 Innocent papa 40, 275
 Inquisición Española 557, 608, 639, 653, 687, 689, 711, 744, 745, 758, 763, 793
 Inscricions 654, 662, 663
 Inscricions catedrals antigues de Dénia i Xàtiva 649
Inscriptiones ad res Balearicas pertinentes 660
Inscriptiones Insularum Balearium 660
Instrumentum alterum appellitionis ad Apostolicam Sedem... 183, 184
Interrogationes sancti Augustini de quaestionibus 666
Introductio in librum De semine scripturarum 10, 19, 36, 151-235, 263, 409, 412, 575
Inventaire de la langue catalane 595
 Iohannes Friburgensis 777, 787
 Iradier, Paulino 648
 Iriarte, Tomás de 762
 Isaac 362
 Isaac al Masudi 683
 Isaac Israeli 289
 Isabel de Castella, reina de Catalunya-Aragó, la Catòlica 744
 Isabella del Balzo, reina 793
Isagoge in Rosarium 29
Isaïes 167, 204
 Isidor de Sevilla, s. 470, 740
Isopet 468
 Issac ben Sul-lam 685
Itinerarium Provinciarum 788
 Izquierdo, Isabel 658
 Izquierdo, Sebastián 588
 Jâbir 450
 Jack, U. R. 350
 Jacme de Sant-Ser(n)in 521
 Jacob ben David Bonjorn 741
 Jacobus de Sancto Saturnino 143
 Jacobus de Voragine 686
 Jacomart 731
 Jacquart, Danielle 40, 41, 43, 274, 276, 277, 280, 281, 293, 343, 354, 355, 397, 398
 Jakob, Cyriacus 29, 69, 70, 104
 Jakobi, Klaus 701, 703
 James, E. O. 344
 Jammy, P. 351, 352
 Jané Checa, Òscar 637
 Janer Manila, Gabriel 598
 Janner, Sara 778
 Jaulent i Paulí, Esteve 691, 707
 Jaume, Joan 585, 588, 708, 799
 Jaume I de Catalunya-Aragó, el Conqueridor 54, 535, 538-541, 542, 588, 594, 604, 605, 606, 616, 622, 623, 628, 631, 632, 636, 673, 674, 675, 677, 678, 679, 680, 713, 753, 783
 Jaume II de Catalunya-Aragó 240-242, 259, 270, 436, 440, 442, 453, 455, 542, 588, 610, 643, 657, 689, 711, 712, 713, 730, 780, 781
 Jaume II de Mallorca 713, 746, 783
 Jaume III de Mallorca 588
 Jean de la Rochelle 338
 Jean de Salisbury 469
 Jean de Seville 272
 Jeanroy, A. 464
 Jebb, 195
 Jennis, Lucas 90
Jeremias 236
 Jerez, Felipe 763
 Jerónimo de Guadalupe 793
 Jerónimo de Santa Fe 787
 Jeronymus/Jeroni, s. 175, 740
 Jesús de Nazaret 53, 156, 157, 163, 165, 166, 171, 172, 173, 182, 188, 190, 203, 211, 236, 237, 341, 386, 463, 515, 516, 571, 736
 Jiménez, Montserrat 619
 Jiménez de Cisneros, Garcías 608, 789
 Jiménez Salvador, José Luis 663

- Jo, pecador* 591
 Joachim de Flore 152, 153, 154, 156, 159-161, 162, 169, 170, 175, 182, 195, 212, 213, 216, 721
 Joachim de Flore, pseudo 152, 155
 Joan I de Catalunya-Aragó 130, 577, 594, 624, 704, 721, 730
 Joan II de Catalunya-Aragó 630, 723, 735, 736, 740
 Joan XXI papa 306
 Joan XXII papa 135, 716
 Joan Crisòstom 588
 Joan d'Aragó, infant patriarca 588, 716
 Joan de Càpua 700
 Joan de Gal·les 678
 Joan de la Creu, s. 764
 Joan, Benet Honorat 749
 Joan, Honorat 750
 Joan, Martí 630
 Joan, Perot 736
 Joan (Oliu), Pèire 156, 175, 178, 182, 337, 344, 455, 462, 511, 556, 699, 710
 Joan i Santacília, Jordi 764
 Joana I de Nàpols 472
 Joana d'Urgell 787
 Joanes, Joan de 650
 Joannes de Corceo 323
 Joannes de Garlandia 79, 105, 106, 121, 123, 147
 Joannes de Saxonia 431
 Joannes de Toledo 445, 448, 455, 585
 Joannes Quidort 330
 Joanot de Menorca 705
Job 324, 335, 721
 Jofre de Cerdanya 533
 Jofre, Joan 787
 Johannitius 252, 306
 John of Saxonie = Joannes de Saxonia
 Joly, Bernard 63
 Joly, Gabriel 237
 Jomier, Jacques 707
 Jonàs de Girona 687
 Jones, Colin 66
 Jorba, Dionís Jeroni 790
 Jorba, Xavier 620
 Jordà, Guillem 782
 Jordan, E. 155
 Jordan, Mark 44, 341
 Jordanus da Turre 358
 Jordi I d'Anglaterra 92, 116
 Jordi Castriota 730
 Josten, C. H. 135
 Joutsivuo, T. 416, 418
 Jover, Francesc 743
 Juan Manuel, infant 692
 Juan Vidal, Josep 597
 Judycka, Joanna 691
 Juher, Cristina 769
 Juli II papa 784
 Julià florentí 731
 Julià, Narcís 741
 Julià, Nofre 731
 Julián, família 759
 Julián, Vicente 764; Rita Samper, muller 764
 Juliol i Alberti, G. 618
 Juncosa Ginestà, Isabel 601
 Jung, C. G. 411
 Jung, Johannes Friedrich 86
 Jung-Palczewska, Elzbieta 714
 Junta d'Estaments 652
 Jurot, Roman 778
 Just d'Urgell, s. 588
 Justinià emperador 751
 Justinià de València 588
 Jutge d'Arborea 717
 Kagay, Donald J. 674
 Kahn, Didier 61, 84, 237, 376, 394, 514, 517
 Kalila wa-Dimma 695, 700
 Kallid 95
 Kalonymos (ben David) 685
 Kampers, Franz 154
 Kant, Imanuel 14
 Kay, S. 360
 Kehr, Paul 797
 Kendall, Keith H. 674
 Kepler, Johannes 579
 Kern, Anton 175
 Kessler, Eckhard 699
 Khouri, R. 420
 Kibre, Pearl 72, 148, 149, 196, 447
 Kieckhefer, Richard 470
 Killy, Walther 85
 Kircher, Athanasius 750
 Kirkeby, John 514, 521
 Klaassen, F. 271
 Kneepkens, Corneille Henri 694
 Kofman, Cristòfor 776
 Königs, Ludwig 95, 120
 Kopf, Peter 109
 Kosto, Adam J. 671
 Kowalczyk, Maria 796
 Kraus, Johann Paul 95, 124
 Kremer, Dieter 581

- Kühn, 285, 294, 320, 322, 326
- La langue catalane... de Roussillon et Cerdagne* 595
- La Mantia, Giuseppe 780
- La Mothe-Houdancourt, Philippe de 639
- La obra e tractat de Macer* 148
- La siense d'atermenar* 475
- Labèrnia, Pere 757
- Lacino, Giano 69, 78, 96, 103, 104, 123
- Ladero Quesada, Miguel Àngel 585
- Lafont, Robert 475
- Lago, Esteve de 759
- Lain Entralgo, Pedro 64, 65
- Lambert 538
- Lambertini, Prospero = Benet XIV
- Lambertini, Roberto 357
- Lamy, Marielle 702
- Laneri, M. Teresa 752
- Lange, Hanne 172
- Lange, Johann 95, 122, 124
- Lapidari* 726
- Lapis philosophorum per sol et lune* 148
- Laporte i Salas, Josep 10
- Largier, Gilbert 632
- Las cuatro palabras de los filósofos antiguos* 149
- Laszlo, Pierre 464
- Lauraeus Amofortis, Stephanus 78, 106
- Lavinhera, Bernat de 385, 387, 388
- Lawn, B. 281
- Lawrance, Jeremy 734
- Lázaro Guillamón, Carmen 675
- Lazzarelli, Ludovico 409, 411
- Le Blévec, D. 270
- Le Lièvre, Jean 277
- Le livre de Roussinus* 62
- Le Myésier, Thomas 348
- Le Parnasse assiéé* 99
- Le rosier sur la fleur d'alkemie* 446
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 753
- Le sentier des sentiers* 119
- Le trésor des alchimistes* 144
- Le trésor des pauvres* 789
- Leben des Arnaldus de Villa Nova* 122
- Leccioner* 722
- Lechler, Iohannes 109
- Lee, Harold 152, 161, 173-174, 179, 184, 576
- Lee, Sidney 94
- Legenda aurea* 612, 686
- Lenglet-Dufresnoy, Nicholas 411
- Lentillon, Jean Pierre 670
- León Navarro, Vicente 655
- Leonardi, Claudio 509
- Leone, Alfonso 606
- Leonelli, Marie-Claude 462, 466, 480
- Leoni, Pompeo 750
- Lerner, Robert S. 714, 719
- Les mil i una nits* 695
- Lescuyer, Martin 790
- Lesourd, Dominique 509
- Leyes de Toro* 766
- Lewry, O. P. 360
- Lex gotica* 534
- Li, Andrés de 726, 742
- Libau, Andreas 84, 85, 109
- Libellus de alchimia* 196
- Libellus septem propositionum* 34, 135
- Liber aggregationis* 149
- Liber alterchinus* 577
- Liber canonis* 337
- Liber chaos* 348
- Liber de aqua vitae simplici et composita* 410, 444
- Liber de aquis* 444, 448
- Liber de conservanda sanitate* 585
- Liber de conservatione inventutis* 43, 291, 343
- Liber de conservatione vite humane* 368
- Liber de consideratione quinte essentie* 518
- Liber de esentia* 683
- Liber de existentia riveriarum...* 604
- Liber de intentione alkimistarum* 47, 281
- Liber de investigatione secreti occulti* 382, 393
- Liber de lapide philosophorum* 344-345
- Liber de oculo* 248, 388
- Liber de regionibus sanitatis et infirmitatum* 385
- Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* 382, 391, 392, 518, 555, 697
- Liber de spiritu et respiracione* 354
- Liber electionum secretorum superiorum* 38, 271
- {*Liber epistolarum christini*} 176
- Liber experimentorum* 50, 453
- Liber februm* 289
- Liber feudorum* 637
- Liber feudorum maior* 671
- Liber figurarum* 273
- Liber formarum duodecim imaginum* 38, 271
- Liber Hermetis* 407, 408
- Liber iste* 342
- Liber iudicium/iudiciorum* 534, 572, 714
- Liber lucidarii* 445
- Liber lucis* 443
- Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus* 604, 671, 679
- Liber misericordie* 420

- Liber mysticus* 779
Liber Morienus 426
Liber montis 147
Liber novi testamenti 445
Liber perfecti magisterii 62
Liber philosophicus de omnium membrorum totius corporis sanitate 410
Liber privilegiorum sancte Montis Regalis Ecclesie 794
Liber Sancti Iacobi. Codex Calixtinus 588, 671
Liber Saturni 445
Liber secretorum ad Monteum 286, 293
Liber secretorum de virtutibus barbarum 149
Liber saecularis et iacobitae 704
Liber sex scientiarum 397
Liber Tarraconensis 598
Liber trium verborum 149
 Libera, Alain de 436, 470
Libri carolini 666
Libro chiamato magistero 118
Libro de privilegios de Oriuela 630
 Lichtenhan, F. D. 753
 Licini 662
 Lignum crucis 614
Lignum vitae 344
 Lilao Franca, Óscar 786
Lilium 463
Lilium abbreviatum 147
Lilium medicine 249
Linages de Cataluña 788
 Linehan, Peter 799
 Lishaut, Arnaldus 144
 Little, A. G. 342, 343, 451
Livre de El-Habib 438
Livre de Sidrac ou fontaine de toutes sciences 459, 460
Livre des vices et des vertus 792
 Llabrés i Martorell, Pere Joan 703
 Llabrés i Quintana, Gabriel 587, 628
 Lladó Mas, M. Fàtima 624
 Lladonosa i Pujol, Josep 147
 Lladró, família 652
 Llançol, Pere Guillem 723
 Llaquet de Entrambasaguas, José Luis 771
 Llegendra de don Joan 598
 Llei de Moisès 690
 Lleó de la Tribu de Judà = Jesús de Nazaret
Lletra als Corintis 195
Lletra als Hebreus 391
Lletra als Romans 263, 333
Lletra de reials costums 733
Lletra de Sever = Epistola Severi episcopi Mino-ricensis
- Lletres reials de la ciutat de Girona* 618
Libell de les set proposicions sobre la composició de la pedra filosofal 33-34, 134, 146
Llibre d'actes del braç militar 653
Llibre d'escriptures de l'Arxiu Heras de Puig, d'Adri 602
Llibre de l'arxiu de la confraria dels llibreters 755
Llibre de Barlaam i Josafat 695
Llibre de Daniel 696
Llibre de Enric Alamany 149
Llibre de la matricula de Perpinyà 631
Llibre de la terra d'Andorra 563, 565, 566, 704
Llibre de bons amonestaments 591
Llibre de deslliurades 628, 629
Llibre de les constitucions del monestir de S. Elisabet 561
Llibre de determinacions del col·legi de notaris 654
Llibre de les bèsties 694, 695
Llibre de les ordinacions de les Valls d'Andorra 566
Llibre de les virtuts de Albert 149
Llibre de spècies e de drogues 742
Llibre del consolat 566
Llibre del consolat de mar 722
Llibre del gran magisteri... de la pedra filosofal 35, 140-143, 149, 542
Llibre del repartiment 542
Llibre del repartiment de Mallorca 622, 679
Llibre del repartiment de València 636, 638
Llibre dels albarans de l'església de Castell-llubí 622
Llibre dels dotze capítols 34, 136-137, 140, 141, 146
Llibre dels fets 604
Llibre dels Montserrat 639
Llibre dels mossos 628
Llibre dels set savis de Roma 695
Llibre jutge 668
Llibre que explica lo que à de ser un bon mercader 742
Llibre vell de notes d'els Torrents (Castellví de la Marca) 630
Llibre verd de la ciutat de Girona 618
Llibre vermell de la ciutat de Girona 618
 Llibrer Escrig, Antoni 621
Libres de causes pies 794
Libres d'entrevinements 616
Libres d'bores 793
Libres dels Reis 573, 676
 Llinarés, Armand 695

- Llinàs, Carles 690
 Llobera, Joan de 729
 Llobet i Portella, Josep M. 609, 613, 640, 642, 686, 726, 764
 Llompart, Josep M. 598
 Llompart Moragas, Gabriel 627, 769
 Llopis, Joan 677
 Llorca, Vicent 655
 Llorenç d'Orléans 792
 Llorens Cisteró, Josep M. 596
 Lloret, Jeroni 793
 Lloret Gómez de Barreda, Paz 724
 Lloris, Isabel 734
 Llovet, Joaquim 599
 Lluís de Baviera 709
 Lluís el Piadós 618, 666, 667
 Lluís II d'Anjou 478
 Lluís XIV 633, 634
 Lluís XVI 775
 Lluís i Font, Pere 13
 Llull, Ramon 9, 10, 13, 14, 17, 24, 47, 51, 55, 33, 56, 63, 64, 65, 68, 69, 80, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 94, 98, 99, 103, 104, 106, 108, 114, 130, 132-133, 137, 330, 345, 348, 349, 355, 403, 411, 413, 418, 423, 425, 436, 439, 443, 450, 476, 511, 512, 513, 518-519, 534-535, 538, 539, 546-555, 560, 585, 588, 597, 623, 677, 689, 690-707, 714, 734, 741, 742, 747, 757, 760, 768, 779, 777, 779, 784, 785, 786, 787, 788, 799
 Llull, Ramon pseudo 145, 148, 343, 344, 365, 368, 369, 370, 371, 374, 375, 376, 377, 378-380, 381-412, 413-433, 787, 788
 Llull, Ramon, notari 705
 Llunell, Pere Màrtir 620
 Llupià, Arnau de 716
 Llupià, Hug de 647, 649
 Lo Bello, Rosario Andrea 154
Lo Rosari 132
 Loaces, Fernando de 743
 Locatelli, Benedetto 125
Lògica d'En Morell 588
Lògica Morelli 789
 Lohfink, Gerhard 699
 Lohr, Charles 348, 694, 696
 Long, R. J. 336
 Lope de Vega y Carpio, Félix 754
 López, M. 364
 López, M. Luz 763
 López, Pedro 661
 López Bonet, Josep Fc. 715
 López Elum, Pedro 541-544
 López de Goicoechea Zabala, Javier 753
 López de Mendoza, Íñigo 786, 787
 López Mullor, Alberto 660
 López Picó, Josep M. 12
 López Piñero, Josep M. 16, 131, 587, 763
 López Quiles, Antoni 591
 López Ríos, Santiago 793
 López Rodríguez, Carlos 589, 649
 López Vilar, Jordi 665
 López-Yarto, Amelia 651
 Lorenz, Kuno 694
 Lorient, Ana 621
 Lorite Martínez, M. Isabel 743
 Lorraine, Henry de 636
 Lotter, Johann Jakob 93, 117
 Lourido Díaz, Ramon 682
 Lourie, Elena 678
 Lovatt, Roger 779
 Lozano, Josep 754
 Lozano Ruiz, Antonio 678
 Luanco, José Ramon de 130, 141, 142, 149, 409, 410, 411
 Lucas, John 725
 Lucentini, P. 271, 278
 Lucero Comas, Lluís 738
 Lucrezia d'Alagno 730, 731
 Ludolf de Saxònia 677
 Lugo, S. 64
 Luisi, Francesco 596
Lumen iuvenis experti 88, 89
Lumen luminum 78
Lumen novum 28, 31, 67, 68, 69, 78, 80, 85, 89, 90, 92, 93, 95, 99, 100, 107, 114, 116
 Lustrach, Jaume 33, 133, 146
 Luther, Martin 86
 Lycosthenes, Conrad 82
 Maça, família 652
 Macy, Gary 717
 Macip, Miquel 582, 583
 Macip, Vicent 650
 Maçot, Antoni 705
 MacPhail, I. 384
 Macrobius 257
 Madurell i Marimon, Josep M. 558, 782, 791
 Maffei, Scipione 762
Magica seu de arte alchimiae 787
 Magister Petrus 408
 Magister Testamenti 371, 373, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402,

- 404, 408, 409, 412, 414, 415, 417, 418,
424, 425, 426, 427, 428, 432, 433
- Mahir Bar Sheset 685
- Maians i Ciscar, Gregori 655, 747, 767, 768,
773, 787
- Maier, Anneliese 178
- Maimònides 257, 686
- Mainardi da Verona 705
- Maíz Chacón, Jorge 686
- Majeran, Roman 692
- Maldigny, Jean Jacob 29, 30, 92, 98, 116,
117
- Malé i Pegueroles, Jordi 600
- Maleval, M. de A. T. 415
- Malla, Felip de 585, 728, 741, 777
- Mallet, Géraldine 615
- Mancelli, Antonio 649
- Mancini, Mario 713
- Mandeville, D. C. 293
- Mandosio, J. M. 277, 278, 280
- Manescal, Onofre 740
- Manettus, Iannotus 785
- Manent i Segimon, Albert 597
- Manfred Hohenstaufen 153
- Manfredi, Antonio 784
- Manfredi, Girolamo 274
- Manget, Jean-Jacques 30, 31, 91, 92, 97, 98,
166, 237, 278, 344, 406, 409, 427, 436,
440, 441, 520
- Manilius 39, 273, 274
- Manselli, Raoul 151, 156, 158, 173, 556,
714
- Manso, Rafael 706
- Manual de Novells Ardits* 757
- Manuale Valentinum* 591
- Manuscrit de Colbert 712
- Manuscrit d'Egerton 712
- Manuscrit de Peiresc 712
- Manuzio, Aldo 69
- Manzaleouni, Mahmond 135
- Mañé, Núria 572
- Mapamundi de Cossa* 740
- Mapamundis catalans 720
- Mapelli, Francesca Joyce 704
- Maratti, Carlo 760
- Marbres, Joan (Canonicus) 585, 714, 715,
779
- Marc, Ausiàs 574, 592, 714, 730, 731, 750,
753, 765, 787
- Marc, Pere 780
- Marca, Pèire de 610, 667, 754
- Marcet, Alcía 631
- Marcet i Salom, Pere 772
- March, Josep M. 191
- March Noguera, Joan 596
- Marchetti, Pietro Maria 117
- Marechal, Jean 790
- Marfany, Josep-Lluís 593
- Margall, Joan 658
- Margarida de Prades, reina de Catalunya-
Aragó 786, 787
- Margarit, Joan 738
- Margil, Antoni 655
- Margolin, J.-C. 64, 84
- Marí i Brull, Gerard 570
- Marí Garcia, Enric 736
- Maria profetessa 95
- Maria, reina, muller d'Alfons IV 631, 722,
723, 730
- Maria, reina de Sicília 587
- Maria Lluïsa d'Orléans 761
- Marie de France 468
- Marineo Sículo 786
- Mariner, Vicent 731, 787
- Marne, Claudius de 108
- Marquès de Castellnou 759
- Marquès d'Elx 759
- Marquès de Mirasol 764
- Marquès de Santillana 741
- Marquès de Terranova i Duc de Mandas 759
- Marquès, Benigne 577
- Marquès i Casanovas, Jaume 531
- Marquès i Planagumà, Josep M. 531-532,
684
- Marquet, Jean-François 84
- Marsili d'Inghen 297, 334
- Marsili, Pere 539, 628, 674
- Martel, Pere 540
- Martels, Z. R. W. M. von 65, 305, 335
- Martène, Edmund 693
- Martí I l'Humà 146, 587, 594, 624, 630,
705, 719, 725, 726, 727, 786
- Martí V papa 722, 723
- Martí el Jove 587
- Martí, família 689
- Martí, Domènec 722
- Martí, Francesc 689
- Martí, Ramon, fra 14, 159, 163, 191, 559,
576, 585, 588, 594, 687, 688, 703, 787
- Martí, Ramon 531
- Martí, Sadurní 718, 719, 799
- Martí Alanis, Joan 571
- Martí de Barcelona 12
- Martí de Viciana, Rafael 568
- Martí Bonet, Josep M. 675
- Martí Ferrando, Josep 539, 652-653

- Martí Saragossa, Manuel 762, 767
 Martín, F. 476
 Martines Peres, Vicent 776
 Martínez, Luis Pablo 562, 646
 Martínez de Bujanda, Jesús 83
 Martínez Camps, Carmen 662
 Martínez Ferrando, Josep Ernest 587
 Martínez Ortiz, José 759
 Martínez Rodríguez, Miguel Ángel 760
 Martorell, 583
 Martorell, Joanot 651, 732, 733, 734, 786
 Martorell Garau, Antoni 761
 Mas, Jaume 147, 148
 Mas i Forners, Antoni 591
 Mas Solench, Josep M. 673
 Mascarella, Jordi 768
 Masdovelles, Guillem de 735
 Masdovelles, Joan Berenguer de 735
 Masdovelles, Pere Joan 735
 Masnou i Pradesaba, Josep M. 670, 672
 Massabo Ricci, Isabella 446
 Massó i Torrents, Jaume 676
 Massot i Muntaner, Josep 595, 596
 Matamoros, Josep 582
 Mataró Vázquez, Gemma 656
 Matas, Josep 790
 Mateo Gómez, Isabel 651
 Mates, Bartomeu 598
 Mateu [Guimerà] d'Agrigento 585, 688, 727
 Mateu Llopis, Felip 587, 595
 Mateu, Pere Bonet 789
 Mateu Prats, Maria Lena 616
 Matheu i Sanç, Llorenç 737
 Mathon, G. 585
 Matons, Joan 656
 Matthaëus de Sicilia 454
 Matteo Plateario 342
 Matton, Sylvain 61, 62, 64, 68, 84, 90, 345, 687
 Mauro, L. 338, 375
 Mayer, Marc 141, 659, 751
 Mayol i Cassador, Pere Joan 762
 Mazaugues, Thomassin de 459
 McCrank, Lawrence J. 779
 McLean, Adam 90
 McVaugh, Michael R. 15, 16, 18, 26, 36-37, 47, 62, 133, 184, 239-267, 239-264, 265-267, 270, 276, 277, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 292, 287-299, 304, 319, 328, 330, 333, 334, 337, 346, 350, 358, 362, 369, 377, 381, 383, 386, 388, 390, 391, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 401, 402, 405, 407, 409, 412, 413, 416, 417, 419, 420, 422, 425, 429, 430, 438, 575, 685, 707, 708
 McWilliam, J. 667
 Medea 309, 360
Medicationis parabole 18, 239, 240, 243, 252, 253, 259, 261
Megil-lat Antiochus 711
 Megiser, Hieronymus 30, 85, 88, 95, 110-111, 113, 440
 Mehirinos, J. F. 345
 Melchior de Basilea 79, 105
 Meloncelli, Raoul 596
Memòria y relació de lo que ha succeït en aquesta isla sobre la esterilitat... 768
Memorial de béns immobles 746
Memorial de excesos en la veneración de mosén Simó 755
Memorial de la provincia de Aragon O. P. 756
Memòries de mosén Curp 633
 Ménage, Christian 666
 Menahem 130
 Mendelsohn, E. 333
 Mendoza, Mencía de 792
 Menéndez Navarro, Alfredo 772
 Menéndez y Pelayo, Marcelino 142, 600, 667
 Mengs, Antoni Rafael 765
 Mensa i Valls, Jaume 10, 19, 27, 154, 175, 461, 555, 575-577
 Mercader i Riba, Joan 587
 Mercader i Suñé, Martí 640
 Mercer, Mateu 724; Joana, filla 724
 Merian, Matthieu 90
 Merlès, Simó de 717
 Merlí 152
 Mesquida i Munar, Guillem 760
 Mestre, J. M. 71
 Mestre Sanchis, Antoni 587
 Mestres Puig de la Bellacasa, Fèlix 669
Metaphysica 286, 324
Meteorologica 286, 295, 324
 Metge, Bernat 535, 600, 677, 721
 Metge, Francesc 643
 Methodius 175, 237
 Metropolità de Tarragona 672
 Metzger, Wolfgang 784
 Meung, Jean de 118, 119
 Mey, Joan 752
 Mey, Pere Patrici 776
 Meyer, Paul 457, 454, 462, 465, 466, 474, 505, 506
 Michael Mediolanensis 785

- Michael Scotus 298, 470
 Michel Pérez d'Isor 541
 Micó Pascual, Miguel Ángel 763
 Mieres, Tomàs 786
 Miethke, Jürgen 698
 Milà, Lluís 749
 Milà i Fontanals, Manuel 600
 Milià, família 625
 Millà, Lluís 651, 731
 Millàs Vallicrosa, Josep M. 184, 587, 684
 Miller, Kathrin A. 680
 Millet, Lluís 788
 Minnis, A. J. 341, 467
 Minucius Felix 703
 Miquel d'Esplugues 12
 Miquel Descalzo, Julio 783
 Miquel i Planas, Ramon 598, 712
 Miquel i Rossell, Francesc 671
 Mir, Gregori 775
 Mira, Antoni 654
 Mira, Antonio José 646
 Mira, Joan Francesc 746
Mirall de trobar 592
 Miralles, Eulàlia 754
 Miralles, Juan de 655
 Miralles, Melcior 591, 734
 Miralles i Monserrat, Joan 598
 Miravall, Ramon 582, 583
 Miret i Sans, Joaquim 558
 Miró Bonfill 588
 Miró i Baldrich, Ramon 609, 613, 641, 747
 Miró Solé, Pere 776
Missal mallorquí del 1506 567
Missal romà 567
Missale Gerundense 790
Missale Sedis Valentiae 722
Missale Urgellense 790
Missale Vicense 790
 Mistral, Frederic 458
 Mite d'Orfeu 722
 Moderne, Jacques 790
Modo de celebrar los capítulos provinciales O. P.
 756
 Mohnhaupt, H. 727
 Molas i Batllori, Joaquim 595
 Molas Ribalta, Pere 626
 Molina i Figueras, Joan 608
 Molinos, Miguel de 755
 Moll, Isabel 626
 Moll Benejam, Antoni Lluís 597
 Moll i Casanovas, Francesc de B. 535, 540,
 544, 573, 582, 598, 599, 705, 712
 Moll Mercadal, Bernat 678, 680
 Moll i Salord, Manuel 583
 Mompó, Joaquim Joan 765
 Mondeville, Henri de 250, 251, 252, 254,
 255
 Monestir de Ripoll 669, 670
 Monfrin, Jacques 446
 Monjo de Michaelsberg 154, 169
 Monsalvatge, Francesc 637
 Montagnes, Bernard 464
 Montaner, Pere de 689
 Montcada, família 670
 Montcada, Elionor de 723
 Montcada, Guillem Ramon de 688
 Montengon, Pere 609
 Montero Cartelle, Enrique 708
 Monteverdi, Angelo 676
 Montfort, Benet 609
 Monti, Carla M. 795
 Montjuïc, Jaume de 780
 Montolio, Torán, D. 640
 Montoya Abat, Brauli 598
 Montpalau, Violant de 723
 Montroquer, Guiu de 585, 779, 777, 790
 Montserrat, Cosme de 588
 Montserrat, família 639
 Montsó, cort de 786
 Montsó, Joan de 588, 721, 784
 Monumenta Germaniae Historica 153, 154
 Monumenta Historica Societatis Iesu 749
 Moorman, John 463
 Moorat, S. A. J. 444
 Móra, Gabriel 784
 Móra, Josep de 769
 Moran, Bruce T. 66, 70, 85, 87, 90
 Morán, Marta 621
 Moran i Ocerinjuregui, Josep 572, 592,
 668, 733, 741
 Moranta, Luis 661
 Morazé, Charles 429
 Morei, Bernat 746
 Morei, Jaume 746
 Morel-Fatio, Alfred 140
 Morelli, Johannes 789
 Morelló Baget, Jordi 624
 Moreu-Rey, Enric 582
 Morgenstern, Philipp 95, 96, 120, 121, 124,
 125
 Moricó, Domènec 655
Morienus 436
 Morienus Romanus 90, 146, 147, 365
 Mossè ben Nahman 588, 589, 682, 685,
 686, 687, 688
Motif-Index of Folk-Literature 694

- Mulholland, J. A. 350
 Müller-Jahncke, Wolf-Dieter 65, 85
 Multhauf, Robert P. 68, 94, 397
 Mundó i Marcet, Anscari 531
 Muntaner i Bujosa, Joan 130
 Muntaner, Ramon 535, 539, 599, 606, 628, 677, 717
 Muñoz, Ferran 649
 Muñoz, Jeroni 787
 Mur, Joan de 782
 Muratori, Ludovico Antonio 716
 Murchi, Tomaso 56, 67, 125, 275, 439, 440, 441, 442, 449, 452, 454, 557
 Murdoch, J. E. 359
 Mūsā ibn Ishāq = Isaac al Masudi
 Musso, R. 588
 Mutgé i Vives, Josefina 559, 617, 618, 780
 Mylius, Johann Daniel 29, 30, 90, 113, 440
 Myr, Jacques 126
- Nadal, Jeroni 561, 746, 749
 Nadal i Cañellas, Joan 151
 Nadal i Oller, Jordi 587
 Nadales 788
 Nadille, Pierre 708
 Nagel, Sílvia 306, 345, 347
 Nahmànides = Mossè ben Nahman
 Nardi, B. 316, 317, 327, 328, 329, 330, 355, 365
Narratio de Barchinone capta a sarracenis tempore Lotharii regis 589
Narratio de morte Bernardi, Septimaniae ducis, anno 844 589
 Naumans, Johann 96, 121
 Navarro, Josep 771
 Navarro, Miquel 752; Joana, vídua 752
 Navarro, Víctor 131, 763
 Navarro Espinach, Germán 645, 647
 Navarro Oltra, Vicente Carlos 679
 Navarro Sorni, Miquel 562, 731
 Nazari da Soriano, Giovanni B. 93, 117, 118
 Nebbiai-Dalla Guarda, Donatella 708
 Neble, Iacobus 786
 Neró 663
 Neubauer, A. 462
 Newman, William R. 367, 408, 433, 449, 450, 451
 Nicholaus de Occam 315, 316, 340, 358
 Nichomachus de Gerasa 286, 299
 Nicolau IV papa 548, 550
 Nicolau Bauzà, Josep 627
 Nicolau d'Olwer, Lluís 587, 667, 706
 Nicolò Speciale 710
- Nicoud, M. 360
 Niebyl, P. H. 294, 333
 Nihilo, M. de 799
 Missim ben Reuven Girondi 589, 688
Novela moral de Gracián 786
 Noguera i Martorell, J. 608
 Noguera i Valeri, Maria 613
 Nogués, Gabriel 719
 Nolla i Brufau, Josep M. 618
 Nonó, Brígida 622
Nota enfermos en Lazareto de Isla d'En Colom 628
Noticias de un sobrino de Aliaga peor que su tío 755
Notícies de Menorca antigues 628
Notitia de Carcassona comiti Barchinonensi subdita 589
Notitia Gerundensis 589
 Nou Testament 607
Nova art de trobar 592
Nova epistola super alchimia ad regem Neapolitanum 109, 112
 Nova Planta 602, 623, 626, 673, 674, 762, 766
Nova recepta electuarii mirabilis 392
 Nova villa, Gerardus de = Vilanova, Gerardus de
 Nova villa, Petrus de = Vilanova, Petrus de
Novena del Sant Misteri de Cervera 614
Novum lumen 68, 69, 78, 80, 109, 111, 112, 113, 115, 117, 120, 121, 122, 124, 125, 439, 440, 441, 442, 454, 455, 578, 787
Novum testamentum 81, 90, 92, 101, 113, 440, 441, 448, 450
 Nummedal, Tora E. 72, 75
 Nunyes, Pere Joan 750
 Nuzo, Donatella 665
- O crudele funus...* 663
 Obertello, L. 299
 Obrist, Barbara 130, 278, 401, 425
Obra del Cançoner popular de Catalunya 595
Obra de la muralla de Perpinyà 632
 Obrador, Mateu 705
Obratge dels Philosophes 51, 509, 513-519, 520, 521
 O'Callaghan, Ramon 582, 583
 Ocampo, Julián de 610
 Ocaña Subirana, Maria 655
 Occam, Nicholaus = Nicholaus de Occam
 Ockham, William 24, 45, 337
 Odo de Marimondo 172
 Oechslein, Nicholaus 81, 82, 126

- Ogrini, W. H. L. 130
 Oldericus Vitalis 680
 Oleguer, s. 588, 589
 Oleo, família 775
 Oleo i Quadrado, Miquel 775
 Olesa, Francesc d' 592
 Oleza, Pere d' 588
 Oleza, Rafael d' 723
 Olibà, bisbe i abat 533, 589, 669
 Olibà, monjo de Ripoll 589
 Olibane, caput scole Vicensis sedis 534
 Oliva, Antoni 635
 Olivar Bertrand, Rafael 587
 Olivar, Gaspar 748
 Olivares, comte duc d' = Guzmán y Fonseca, Gaspar de
 Oliver, Bernat 589
 Oliver, Pere Joan 789
 Oliver i Estaller, Benvingut 583, 587
 Olivera, Bernat 606; Berenguera, muller 606
 Olives, família 643
 Oller, Berenguer 606
 Olmos y Canalda, Elías 746
 Olucha Montins, Ferran 640
 Olzina, Antoni 732
 Olzina, Jacme 716
Opera quae ad... artem universalem pertinent 706
 Oporinus, Johann 66, 71, 79
Opus Caroli regis 666
Opus de arte maiori 97, 101, 123
Opus epistolarum christini 176, 178, 179, 180
Opus et magisterium de lapide philosophorum... 146
Opus lunare 409, 410, 453
Opus magisterii 62
Opus mag. Arnaldi de Villanova distinctum per capitula 13 451
Opus minus 323
Opus philosophorum 513
Opus praeclarum de imaginibus astrologicis 39
Oracional visigòtic 589
 Ordeig i Mata, Ramon 531, 533, 592
Ordinació vella de Mallorca 623
Ordinacions antigues de Santa Maria de Cervera 614
Ordinacions d'Andorra 588
Ordinacions de casa i cort 729
Ordinacions de Lleida 588
 Ordinacions del gremi de ferrers 603
Ordinacions del Regne de Mallorca 589
Ordinacions del rei Pere III el Cerimoniós 589, 609, 677, 729
Ordinacions de la confraria Sant Crist de Sant Salvador 654
Ordinacions d'En Sanctacília 589
Ordinacions i establiments de Tàrraga 641
Ordinacions locals 594
Ordinacions municipals de Santa Coloma de Farners 638
Ordinacions, pragmàtiques i edictes reials de la Vall d'Aran 643
Ordinacions valencianes per al rescat de captius 644
Ordinacions valencianes per als nous convertits 653
Ordinacions valencianes sobre confraries 646
Ordinacions valencianes sobre el mercat de valors 648
Ordinacions valencianes sobre venda de carn 646
Ordinari de les cerimònies i costums de Santa Elisabet 561
Ordinarium Urgellense 790
Ordinarium Valentinum 591
Ordinationes Ripariae Barchinonae 589
Ordo ad sportas dandas 671
 Orfila, Margarita 661
 Orígenes 664
 Oriola, Pere 731
 Orlandis, Josep 667
 Oroz Arizcuren, J. 464
 Ors i Rovira, Eugeni d' 598
 Ortafà, Ramon d' 730
 Orтали, G. 587
 Ortenburg, Ferran d' 76, 105
 Ortí Mayor, Josep Vicent 764
 Ortí Moles, Josep 788
 Ortiz Campoy, Emilio 783
 Ortolanus/Ortulanus/Ortholanus/Hortulanus = Joannes de Garlandia
 Osiander, Andreas 75
 Osona, Rodrigo de 650
 Ottheinrich 71, 72, 80, 90, 104
 Ottosson, P. G. 361, 398, 406
 Otzet ses Codines 622
 Oulomar, família 715
 Ovidi Nasó, Publi 721, 734, 753
 Pachs (Pax), Agnès de 723
 Pachs, Lluís de 723
 Pachs, Nicolau de 589, 746
 Pacià de Barcelona, s. 668
Pacte de Tudmir 667
 Pade, Marianne 784
 Pagel, J. L. 251, 253
 Pagel, Walter 64, 65, 71

- Pagès Paretas, Montserrat 629
 Pagliaroli, S. 587
 Paholac, Ramon de 583
 Palingenius Stelatus, Marcellus 78
 Palladius 257, 286, 407
 Pallarès, Jaume 635
 Palmireno, Llorenç 740
 Palomar, Joan de 586, 588, 589, 740, 787, 796
 Palol i Salellas, Pere de 587
Panchatantra 695
 Paniagua Orellano, Juan Antonio 15, 27, 40, 49, 63, 82, 83, 132, 239, 241, 242, 251, 256, 270, 275, 281, 282, 283, 282, 330, 331, 360, 365, 383, 390, 413, 419, 435, 436, 437, 438, 453, 575
 Pansier, Paul 459, 460
 Paolo di Taranto 433, 577 (cf. Geber i Pseudo Geber)
Papsturkunden in Spanien 797
Paràbola del sembrador 168
Parabola super lapide philosophorum 146
Parabola medicationis 415, 416
 Paracels 29, 30, 31, 48, 64, 65, 66, 71, 76, 79, 82, 81, 84, 86, 87, 89, 94, 97, 99, 237, 402, 429, 440, 555, 557
 Paravicini-Bagliani, Agostino 37, 54, 56, 133, 247, 258, 270, 274, 275, 291, 299, 337, 344, 360, 361, 364, 367, 368, 369, 376, 381, 397, 402, 412, 414, 420, 425, 451, 514, 523
 Pardo, Jeroni 588
 Pardo Pastor, Jordi 691, 701, 702, 706, 707
 Pardo Tomás, José 66
Pare Nostre 591
 Parés i Farràs, Ramon 131
 Parés i Franquès, Josep 772
Pariatge 565
Pariatge de Menorca 1301 615, 628, 713
 Paris, Gaston 510
 Park, K. 358-359
 Parlament d'Alzira del 1544 652
 Parpal i Marquès, Cosme 628
Pars tertia de scientia divina abbreviata 113
Parva Naturalia 44, 345, 347, 351, 353
Parvum rosarium 62
 Pasamar Alzuria, Gonzalo 586
 Paschetto, E. 330, 355
 Pascual, J. 71
 Pascual Martínez, Lope 647
 Pascual Ramos, Eduardo 625
 Pasqual, Jaume 531
 Pasqual, Pere 631
 (Pasqual, Pere, s). 585, 586, 589, 764, 786
Passion Didot 672
 Pastor, Ludwig von 746
 Pastore, A. 76
Patronimica Romanica 581
 Pau apòstol 167, 195, 205, 212, 215
 Pau de Basilea 775
 Pau de Caltabellotta 709, 711
Pau i Treva 543
 Pau III papa 361
 Pau V papa 755
 Pau dels Pirineus 634
 Pau i Treva 670
 Pau, Jeroni 739, 740, 744, 752
 Paulí de Bordeus 665
 Paulus de Taranto 450, 454
 Payà, Xavier 621
 Payen, Jacques 62, 132, 435, 436, 438, 464
 Pedrell, Felip 596
 Pedrol Giménez, Maite 797
 Pegueroles, Anton 770
 Péguignot, Stephane 781
 Peirats, Anna Isabel 737
 Peiresc, 459
 Peiró Martín, Ignacio 586
 Pellós, Francès 475
 Penyafort, Ramon de, s. 543, 585, 587, 588, 594, 640, 670, 673, 674, 701, 753, 760, 769, 777, 784, 785, 793
Pentateuc 687
 Peña, Francisco 743
 Peña, Vidal de la 409, 410
 Perani, Mauro 684
 Perarnau i Espelt, Josep 9, 10, 11, 13, 17-19, 21, 26, 36, 54, 55, 61, 62, 148, 151-218, 237, 263, 316, 330, 376, 382, 383, 409, 412, 413, 454, 462, 474, 533-535, 541-546, 546-555, 557, 558, 561, 563, 567, 570, 572, 575-577, 601, 666, 693, 694, 718, 728
 Pere apòstol 163, 213
 Pere II de Catalunya-Aragó, el Gran 153, 156, 409, 542, 570, 606, 675, 676, 710, 712, 746, 783
 Pere III de Catalunya-Aragó, el Cerimoniós 130, 570, 586, 587, 589, 594, 624, 628, 631, 636, 675, 677, 680, 689, 704, 712, 713, 716, 717, 721, 722, 724, 725, 729, 743
 Pere (ça Pera?), Pere 723
 Pere d'Aragó, infant, fra = Aragó, Pere de, fra
 Pere de Lleida 787
 Pere el Venerable 680

- Pere Hispà 297, 301, 306-310, 312, 313, 322, 345, 346, 347, 348, 251, 354, 355, 356, 382, 388, 789
 Pere Llobard 196, 315, 315, 338, 339, 341, 693, 702, 789
 Pere de Tavertet 672
 Perea, M. Pilar 595, 596
 Pereira, Michela 5, 9, 17, 23, 26, 28, 44 47-49, 54, 55, 62, 63, 68, 77, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 141, 142, 144, 145, 146, 148, 247, 248, 258, 260, 261, 267, 333, 334, 343, 348, 367, 368, 370, 373, 376, 377, 378-380, 381-412, 413, 413, 414, 415, 417, 418, 420, 423, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 436, 438, 439, 442, 443, 457, 461, 464, 473, 511, 512, 513, 518, 524, 535-538, 553, 554, 690, 697
 Perelló Ferrer, Margalida 783
 Perellós, Ramon de 711
 Perera, Benet 794
 Peres, Miquel 591, 765, 786
 Peres de València, Jaume 589, 723, 779, 790
 Pérez Almoiguera, Arturo 621
 Pérez Baltasar, M. Dolores 757
 Pérez Bayer, Francisco 773, 788
 Pérez García, Pablo 568, 569, 773
 Pérez Latre, Miquel 570
 Pérez Martín, Antonio 726, 727, 799
 Pérez Martín, Inmaculada 751
 Pérez Martínez, Meritxell 663
 Pérez Pastor, Plàcid 640
 Pérez Santamaría, Aurora 610
 Pérez Vilatela, Luciano 660
 Pérez Villamil, Juan 626
Perfectum magisterium 62, 78, 442
 Perger, Mischna von 703
 Periegetes, Dionisios 738
Periobae et paraphrases capitum Rosarii 109
 Peris, Miquel 657
 Peris, Vicent 569
 Perissà, Guillem de 50
 Perna, Pietro 29, 30, 31, 54, 71, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 98, 105, 106, 107, 108, 109, 283, 440
 Pernou, Régine 476
 Perotti, Niccolò 736
 Perrone Capano, Anna M. Compagna 713
 Perrone Compagni, V. 271, 278
 Peset, José Luis 16
 Peset, Mariano 654
 Peset Reig, Marià 541, 587
 Pesta Negra 716
 Peter of Bonn 265
 Petersen, Lene Waage 784
Petitio catalanorum pro rege Aragonum 787
Petitiones et responsiones facte per Agadinum a spiritu 145
 Petrarca, Francesco 472, 721, 722, 733, 738, 753
 Petreius, Johann 75, 76
 Petri, H. 29, 75, 76, 79
 Petrus Ilerdensis 779
 Petrus Apponensis = Abano, Pietro d'
 Petrus de Villanova 409
 Petrus Hispanus = Pere Hispà
 Petri Balbi, Giovanna 605
 Peyre, Bernat 51, 461, 462, 509, 513, 514, 515, 516, 520, 524, 525, 526
 Peytavi Deixona, Joan 631
 Pfeiffern, Michael 96, 121
 Pfister, Max 589
 Philiaer, Evonymus = Gesner, Conrad
Philosophia catholica et divina 165, 176, 178, 316
 Pi Aparici, Juan F. 657
 Piastra, Clèlia M. 702
Picatrix 448
 Pick, Shlomo H. 685, 686
 Pickavé, Martin 721
 Pico della Mirandola, Giovanni 704, 705, 740
 Picó Vivó, Antoni 628
 Picotti, G. B. 746
 Piera, Montserrat 733
 Pierleone da Spoleto 742, 743
 Pietro, Geremia 688
 Pileggi, Maria Aparecida 26, 49, 256, 394, 413-433
 Pilet, P. E. 68
 Pingarrón-Esain Seco, Fernando 654
 Pingree, D. 271
 Pinós, Beatriu de 623
 Pinós, Galceran Guerau de 759
 Pinto de Caneto, Filippo 286, 293
 Pitagoras 78
 Pius II papa 723, 735
 Pius V papa 567
 Pius VI papa 775
Pius praeclarus doctor... 663
 Pizà, Antoni 762
Planctus Mariae 672
 Planas Rosselló, Antoni 623, 762
 Planes i Albets, Ramon 630, 729, 755
 Planes i Closa, Josep M. 639, 642
 Platter, Thomas 753

- Platzcek, Erhard W. 694
Plini 651, 661
 Plini el Jove 784
 Plinius 147
 Plotí 63, 79
Plusquamcommentum 357
 Poblet, Guillem de 585
 Podio, Bernardus de 466
Poema del Mío Cid 680
 Poesia epigràfica llatina 663
 Pogrom del 1391 686, 687, 688
 Poli, Nicola 554
 Polibi 659
 Polito, Donald 707
 Pomaro, Gabriella 791
 Pompeu, Gneu 661
 Pompilio, Paolo 744
 Pomponius Mela 789
 Ponç d'Icard, Lluís 740
 Ponç d'Oluja 629
 Ponç, Guillem 540
 Ponç Hug III d'Empúries 612
 Poncius, caput scole 534
 Pons, Joan 739
 Pons Alós, Vicent 562, 657, 785
 Pons i Alzina, Joan 570
 Pons Bonet, Miquel 598, 599
 Pons i Espó, Margot 621
 Pons i Guri, Josep M. 599, 604, 621, 791
 Pons i Llinàs, Nicolau 769
 Pons i Marquès, Joan 597
 Pons Saclota, Francesc 680
 Pons i Serra, Lluís 602
 Ponz, Antonio 774
 Porcu Gaias, Marisa 603
 Poquet, Bàrbara 754
 Porfiri 789
 Pornaxio, Raphael de 729
 Porqueras i Jané, Enric 689
 Porro, Pasquale 714
 Porru, Visentu 757
 Porta, Sanç 721
 Portelli, Giovanni 736
 Portet, Pierre 465, 475, 476
 Portmann, Marie-Louise 91
 Portolans 604, 720
 Pòrtulas, Jaume 770
 Posa, Pere 742
 Postel, Guillaume 687
 Potestà, Gian Luca 340
Potestas divitiarum 513
 Potthast, Augustus 589
 Pou i Martí, Josep M. 717
 Pou i Rius, Ramon 593
 Pou i Puigserver, Bartomeu 769, 770
 Poulle, Emmanuel 144
 Pozzo, Giacomo (Puteus, Jacobus) 746
Practica ad quendam papam 29, 62, 78, 80,
 87, 92, 99, 101, 106, 107, 110, 113,
 115, 116, 440, 441, 442
Practica ipsius Arnaldi 142
Practica scripta domino pape Clementi 266
Practica summaria 260, 265-267, 709
Practica viatici 266
 Prada, Vicenç 635
 Prado, Gabriel de 658
Praesentatio facta Burdegaliae 18, 175, 177,
 178, 179, 180, 185
Pragmàtica de Joan I sobre la Puríssima 704,
 755
Pragmàtica sobre los tagarins y nous convertits
 653
 Prat, Àngela Serafina 613
 Prats, Francesc 535, 561, 744, 796
 Prats, Modest 799
Praxis 28, 83, 87, 98
Pretiosa margarita novella 69, 344, 372
 Priesner, Claus 65, 84, 85
 Príncep de Viana = Carles de Viana
 Príncep de Villena 759
 Principe, W. H. 336
Principium Decretorum 598, 797
 Pringree, D. 448
 Pring-Mill, Robert 696, 705
 Prior de Porta Coeli 677
 Priscia 159, 193
Privilegi capitular 542
Privilegis de la ciutat i regne de València 589
Privilegis, franqueses i llibertats... de la Vall
d'Aran 643
Privilegis i ordinacions de Llívia 572
Privilegium magnum 542
 Probst, Veit 784
Procés original... de las obras... en laor de Ramon
Llull 705
 Procés veïnal o de defensa 629
Profecia de Sant Isidor 569
Protestatio coram Benedicto XI 181, 316
Protestatio facta Burdegaliae 178, 179, 180
Protestatio Perusiae coram Camerario 178, 179,
 180, 316
 Provataris, Manuel 751
Proverbis 702
 Prudenci 665
Psalterium 722
 Ptolemeu, Claudi 686, 738

- Puig Aguilar, Roser 799
 Puig i Cadafalch, Josep 587
 Puig i Oliver, Jaume de 9-57, 690, 712
 Puig i Tàrrach, Armand 572
 Puig i Tàrrach, Roser 636, 639
 Puig i Ustrell, Pere 684
 Puigarnau, Alfons 607, 676
 Puigercós, Bernat de 21, 22
 Puigdemont, Josep 603
 Puiggari, 634
 Puigllat, Marià 579, 581
 Pujades, Jeroni 610, 754
 Pujal Carabantes, M. Cinta 778
 Pujol, Albert 754
 Pujol, Joan 596
 Pujol, Josep 539, 677, 733
 Puig, Miquel 652, 653
 Pujol i Canelles, Miquel 612
 Pujol i Tubau, Pere 571, 572
 Pumfrey, Stephen 65, 85
Purgatori de sant Patrici 598, 711
 Pusch, C. 670
 Puyol i Camps, Celestí 587
- Quadrado Nieto, Josep M. 587, 628
Qualiter fit aqua fortis et virtutes eius 145
Quart del tall llevat per moss. Pere Forteza 625
Quaestio de congruo 553, 694
Quaestio an lapis philosophicus valeat contra pestem 374, 376
Questión de amor de dos enamorados 746
Quaestiones Barcinonenses breves 598
Quaestiones de animalibus 306
Quaestiones de tyriaca 425
Quaestiones disputate de traductione humanae naturae... 315
Quaestiones Maioricenses 598
Quaestiones Orosii 664
Quaestiones super Articella 346
Quaestiones super de animalibus 313, 347
Quaestiones super Isagoge, Tegni... 306,
Quaestiones tam essentiales quam accidentales 76,
 81, 86, 87, 88, 92, 101, 112, 113, 115,
 116, 146, 440, 441, 442, 443, 449, 451,
 452
Quaestiones Urgellenses 598
Quatre Grans Cròniques 676
 Quer, Josep 619
Querimònia del 1313 643
 Querol, Enric 583
 Querol San Abdon, Jordi 136
Quesits 585
Quid sibi fata velint... 663
- Quílez, Francesc 765, 772
 Quint, família 723
 Quintana, Artur 756
Quomodo Mercurius convertitur in veram lunam
 146
 Quondam, A. 793
- Rabaça, Gener 724
 Rabbi Samuel 588
 Rafanell, August 598, 764
 Rahola, Carles 599
 Raimbaut de Vaqueiras 676
 Rainini, Marco 186
 Ramis i Miquel, Gabriel 568
 Ramis Puig-gròs, Andreu 622, 767
 Ramis i Ramis, Joan 628
 Ramon Berenguer I 533, 670
 Ramon Berenguer III 606, 610, 670, 671, 676
 Ramon Berenguer IV, 670, 671, 676
 Ramon Borrell, comte 622
 Ramon Gaufrèd 670
 Ramon de Ripoll 671
 Ramon de Roda 588
 Ramon, Núria 562
 Ramón Marquès, Nuria 722
 Ramon i Vinyes, Salvador 543, 798
 Ramón y Cajal, Santiago 15
 Randolph Daniel, Emmet 152
 Rang Jensen, Hannemarie 784
 Rangoni Giannotti, Tommaso 361
 Ranzano, Pietro 688
Raonament d'Avinyó 448, 461, 575
 Rapp, Francis 463
 Rapundi, Dino 41, 276
Ratio Studiorum S. I. 749
 Rattansi/Rattawzi, P. 63, 65, 425
 Ratzinger, Joseph 699
 Raventós, Jordi 555
 Raymond VII de Tolosa 672
 Raynouard, 470, 477
 Realville, madame de 453
Recepta electuarii mirabilis praeservativa ab epidemia 28, 67, 68, 101, 108
 Receptaris 711
Recognoverunt proceres 606
 Rector de Vallfogona = Garcia, Francesc
 Vicent
Reculls de miracles de sant Bernat Calvó 656
 Reeves, Marjorie 237
 Reforma gregoriana 670
Regimen 41
Regimen et ex quibus componi debet lapis philosophorum 145

- Regimen podagrae* 708, 709
Regimen quartanae 708, 709
Regimen sanitatis 35, 150, 462
Regimen sanitatis ad regem Aragonum 241, 259, 360, 365, 709
 Reglà i Campistol, Joan 541, 587, 635
Regla de la gloriosa santa Clara... 613
Regla segona del gloriós pare s. Francesc 613
Regles d'esquivar vocables 574, 586, 739, 740
Regule generales curacionis morborum 23
 Reho, Cosimo 19
 Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts 771
 Reial Audiència de Barcelona 655
 Reichling, D. 93, 103, 117
 Reinhardt, Klaus 699
 Reinhardt, Elisabeth 721
 Reixach, Arnau de 794
 Reixach, Joan 635
 Reixac, Pere 731
 Relano, Francesc 720
Relació verdadera de la extracció dels moriscos 754
Relación auténtica de la especial protecció de s. Narciso 787
Relación de la casa de Pinós 788
Relatio de philosopho Mauro et de fabro Erario aurifabro 145
 Relles, Onofre 656
Remembrança de Nuno Sanç 679
 Renallus Barcinonensis 787
 Renat d'Anjou, rei de Nàpols 723, 740
 Renedo i Puig, Xavier 719
Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi 589
Repetitio super canonem 'Vita brevis' 239, 253, 283
 Requena, Vicente 651, 652
 Requesens, Estefania de 749
 Requesens i Piquer, Joan 569, 724
Rerum Italicarum Scriptores 716
 Resa, Juan de 765
Responsiones Augustini 664
 Reuchlin, J. 576
 Reusner, Hieronymus 94
 Revolta dels Gorretes 761
 Revolució Francesa 615, 631, 632, 718, 775
 Rey, J. 720
 Reyes, Antoni 655
 Reynolds, Philip R. 301, 302, 310, 311, 312, 314, 315, 335, 337, 338, 339, 344, 351, 356
 Rhasis 55, 69, 80, 103, 104, 145, 244, 245, 247, 283, 284, 286, 363, 443
 Rhasis, pseudo 448, 577
 Rial i Carbonell, Ramon 578-581
 Riba, Carles 12
 Ribas, Benet 669
 Ribas, Frederic 638
 Ribemont, Bernard 131
 Riber, Domènec 723
 Riber i Campins, Llorenç 706
 Ribera, Juan de, s. 591, 786, 787, 788
 Ribera Recio, Juan Fco. 667
 Ribes, Vicente 655
 Ribí, Alfred 84
 Ribot, Felip 588
 Ribot, Miquel 704
 Ribot d'Eixirivell, Miquel 563, 565, 566
 Ricard de Sant Víctor 692
 Ricardus Anglicus 40, 275
 Ricardus de Mediavilla 336
 Ricardus Petronius de Senis 585
 Ricci, Seymour 134
 Rickets, Peter 510
 Ricomà Vendrell, Francesc Xavier 543, 798
 Riddle, J. M. 350
 Riedlinger, Helmut 692
 Riera, mestre 746
 Riera i Forns, Carles 582
 Riera i Frau, M. Magdalena 678
 Riera i Guardiola, Teresa 642
 Riera i Melis, Antoni 648
 Riera i Montserrat, Francesc 689
 Riera i Sans, Jaume 572, 683, 725, 726
 Riera i Silvestre 638
 Riera i Verneda, Francesc 752
 Riera i Viader, Sebastià 531
 Rigau, Gemma 593
 Rigaud, Boveist 93, 118
 Rigaud (Ricardi), Giovanni 409
 Rigaud, Pierre 93, 119
 Rigaudière, Albert 470
Rigmi (!) in ydiomate Cathalano circa compositionem lapidis... 146
 Rigo, Angelo 794
 Ringysen, Gabriel 104
 Río, Martín del 435
 Ríos Lloret, Rosa E. 651
 Ripley, George 90
 Ripoll, família 680, 681
 Ripoll, monestir de 716
 Ripoll, monjo de 588
 Ripoll Perelló, Eduard 587
 Ripoll Perelló, M. Isabel 546, 692
 Ripollès, Pere P. 661

- Riquer i Morera, Martí de 460, 462, 472, 539, 587, 597, 676, 718, 745
- Riquilà 669
- Risco, Manuel 583
- Riu, Pere 740
- Riu-Barrera, Eduard 683
- Riu i Riu, Manuel 571, 587, 667
- Rius i Serra, Josep 746
- Rivera Sentís, F. Xavier 629
- Rizos Jiménez, Carlos Ángel 766
- Robert d'Anjou, rei de Nàpols 47, 51, 261, 383, 384, 385, 390, 392, 446, 449, 452, 453, 454, 455, 460, 464, 472, 473, 474, 477, 478-479, 514
- Robert de Ketton 436
- Robert Grosseteste 407, 436
- Roberts, Gareth 460, 473, 483
- Roberts, L. D. 359
- Robles, Laureano 594
- Roca, Antic 742
- Roca, Pere de 744
- Roca Melià, Ismael 731
- Roca Traver, F. A. 612
- Rocbertí i de Safortesa, Joan Tomàs 776
- Rocbertí, Felip Dalmau de 136
- Rocabonella, Nicolaus 384, 390
- Rocatalhada, Joan de 33, 46, 55, 56, 64, 65, 68, 78, 79, 94, 106, 146, 148, 236, 258, 267, 344, 351, 382, 384, 385, 412, 437, 443, 449, 451, 511, 518
- Rodrigo Lizondo, Mateu 714
- Rodríguez, Simón 531
- Rodríguez Agradós, Francisco 659
- Rodríguez Carmona, Antonio 682
- Rodríguez Laso, Nicolás 608
- Rodríguez Ocaña, Esteban 772
- Rodríguez Ramos, Jesús 659
- Rodríguez Risquete, Francisco Javier 736
- Rodríguez Velasco, Jesús D. 733
- Rodrigo de Passera, Gonzalo 142
- Rodrigo Zarzoso, Carmen 651
- Roes, Alexander von 153, 154, 155, 156, 182
- Rogent, Elies 103, 104, 106, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 558
- Roig, Francesc 737
- Roig, Jaume 574, 598, 621, 651, 677, 736, 737, 738
- Roig i Ferran, Francesc 635
- Roig i Jalpí, Joan Gaspar 610
- Roís de Corella, Joan 574, 591, 734, 736, 737, 738, 744
- Roís de Lihori, Hipòlita 748
- Rollet, Pierre 458
- Romaguera, Josep 756, 759
- Roman d'Arles* 459
- Roman d'Ester* 462
- Romanische Bibliographie 2000* 589
- Romano, Antonella 749
- Romano, David 130
- Romero, Xavier 19
- Romero Baró, Josep M. 771
- Romeu, Lluís 788
- Ròmul 476
- Ronca, I. 677
- Roo, Peter de 746
- Ros, Alejandro de 756
- Ros, Berenguer 787
- Ros, Carles 765, 776
- Ros, Mireille 631
- Ros Margil, Antoni 588
- Rosa novella* 442
- Rosaire sur la rose* 410
- Rosari, lo* 462, 463, 464, 509, 513
- Rosarium* 374
- Rosarium chimicum* 72, 73
- Rosarius abbreviatus* 34
- Rosarius de maiori lapide* 409
- Rosarius philosophorum* 28, 29, 30, 31, 50, 53, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 76, 78, 80, 84, 85, 89, 90, 92, 93, 95, 98, 101, 104, 105, 107, 109, 111, 112, 114, 116, 117, 120, 122, 123, 124, 132, 149, 267, 276, 383, 392, 396, 413, 421, 431, 433, 435, 436, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 446, 447, 449, 450, 451, 454, 455, 456, 473, 787
- Rosenbach, Hans/Joan 607, 747
- Roselles, Pere de 144
- Rosiano Costansi 149
- Rosinus 144
- Rossell, família 635
- Rossell, Nicolau, cardenal 635
- Rosselli, Antonio 729
- Rosselló, Montserrat 706
- Rosselló, Ramon 610
- Rosselló Bordoy, Guillem 599, 600, 679
- Rosselló Botey, Victòria 758
- Rosselló Bover, Pere 599
- Rosselló Lliteras, Joan 626, 705, 739, 794
- Rosselló Pons, Magdalena 600
- Rosselló Pons, Margalida 600
- Rosselló Vaquer, Ramon 768
- Rosselló i Verger, Vicenç M. 604, 720
- Rossich, Albert 592, 676, 757
- Rosson, Brasilia Bernardette 707

- Roth, Norman 689
 Roth-Scholtz, Friedrich 96, 123
 Rotondò, 76, 79, 81
 Rottweil, Adam de 67
 Rotzoli, Maike 742
 Rouard, 458
 Routledge, Michel 459
 Rovere, Giuliano della 784 = Juli II papa
 Roville, Guillaume 197
 Rovira, Bartomeu 613
 Rovira i Gómez, Salvador J. 639
 Rovira Serrano, M. Pilar 625
 Rovira i Solà, Manuel 531
 Rovira i Virgili, Antoni 587
 Roviró i Alemany, Ignasi 581, 798
 Rubiera Mata, M. Jesús 733, 734
 Rubio Vela, Agustín 732
 Rubies, C. 65
 Rubin, M. 360
 Rubió, Guillem de 585, 588, 715, 794
 Rubio i Albarracín, Josep E. 697
 Rubió i Balaguer, Jordi 572, 597, 600, 756, 757
 Rubió i Lluch, Antoni 130, 131, 241, 597, 600, 706
 Rubió i Ors, Joquim 587, 600
 Rubio Vela, Agustín 645, 647, 714, 732
Rúbriques de la regla i establiments... del Hospital 545
 Rufus 257
 Ruggero di Sicilia 587
 Ruini, Cesarino 684
 Ruiz/Roiz, família 645
 Ruiz Cabrero, Luis Alberto 658
 Ruiz Domènech, José Enrique 605, 606
 Ruiz García, Elisa 786
 Ruiz de Moros, Pedro 725
 Ruiz Simon, Josep M. 348, 690, 693
 Ruiz Torres, Pedro 654
 Rupescissa, Johannes/Giovanni de = Rocatalhada, Joan de
 Ruska, J. 350
 Ruyra, Joaquim 534
 Ruzafa García, Manuel 680, 681
 Ryan, W. F. 446

 Sacco di Roma del 1527 614
Sacer et religiosus 750
 Sacquespée, Jacques 276, 277
 Sacoma, Joan 735
Sacra Cathaloniae Antiquitatis Monumenta 531, 596
 Sa'dûn al-Ru'ayni 668

 Sáenz de Aguirre, José 762
 Saera, Vicent 648
 Safont, Dr. 580
 Sagarra i de Castellarnau, Josep M. de 729
 Sagrera i Aradilla, Jordi 618
 Saguda, Pere Pau 735
 Sainte Lucie, Pierre 790
 Sainz de la Maza Lasoli, Regina 780
 Sala, Raymond 631
 Salaia, Joan de 585, 789
 Salavert Fabiani, Vicent L. 741
 Salazar, Alonso de 786
 Salazar, Lope de 657, 658
 Salcedo Carrasco, Àngels 655
 Sales, Lluís de 655
 Salicrú i Lluch, Roser 558, 680, 681
 Sal-lusti 661
 Salmón Muñiz, Fernando 15, 27, 262, 263, 306, 346, 347, 355, 419
 Salomó 99
 Salomó ben Adret 685, 687, 688, 689
 Salomó de Piera 687
 Salomó Yishaqí 686
 Salomó sacerdot jutge 669
 Salomon, Michel 712
 Salrach, Josep M. 667
Salteri/Saltiri 213, 627
 Salvianus 468
 Salzinger, Iu 403, 405, 406, 407, 418
 Samama, É. 420
 Samper, Andreu 752, 769
 Samper, Hipólito de 786
 Samsó, Julio 27, 131, 381
 Sanahuja Anguera, Xavier 604
 Sança de Mallorca, reina de Nàpols 560
 Sánchez, Bartolomé 570
 Sánchez, Jean-Noël 782
 Sánchez González, Luis 659
 Sánchez León, M. Luisa 660
 Sánchez Martínez, Manuel 617
 Sánchez Salor, Eustaquio 63, 282, 283, 288, 304, 419
 Sanchis Guarner, Manuel 541, 597
 Sanchis Moreno, Francisco José 649, 750
 Sanchis Sivera, Josep 734, 746
 Sancho, D. 558
 Sandoval y de Rojas, Bernardo de 83
 Sanelo, Joaquim Manuel 765
 Sanna, Maria Vittoria 602
 Sanpere i Miquel, Salvador 763
 Sansone, Giuseppe 729
 Sant Amang, Nicolau de 726
 Sant Dionís, Narcís de 589

- Sant Jordi, Jordi de 745, 787
 Sant Martí, Martí de 739
 Sant Vicenç, família baronial 604, 604
 Santamaría Arández, Álvaro 587, 649
 Santanach i Suñol, Joan 704
 Santandreu, Pere 706
 Santàngel, família 645
 Santcliment, Francesc de 742
 Santcliments, família 621
 Santi, Francesco 19, 27, 53, 54, 56, 258,
 316, 336, 342, 402, 409, 412, 420, 553,
 554, 698
 Santiago-Otero, Horacio 715
 Santillana, marquès de = López de Mendo-
 za, Íñigo
 Santmartí, Marc 638
 Santmartí i Roset, Carme 638
 Santmartí i Roset, Montserrat 638
 Sant-Vicent, Jaume 657
 Sanz González, Mariano 799
 Sanzio d'Urbino, Raffaello 760
 Saragossà, Josep 758
 Saranyana, Josep Ignasi 721
 Sarri, Jaume 726
 Sarriera, Joan 630
 Sarton, George 135
 Sassier, Yves 470
 Sastre Moll, Jaume 713, 716
 Sastre Portella, Florenci 615
 Satiron, Nicolau 725
 Saulieu, Edmon de 641
 Savallà, família 609
 Savonarola, Michael 106
 Savosarda/Savasorda = Abraham bar Hiyya
 Saxon
Scachs d'amor 535
Scala fidei 342
 Scarlatta, Marina 780
Schatz aller Schätze und das Rosarium philoso-
phorum 121, 125
 Schatzmiller, Joseph 273, 678
 Schirò, Giuseppe 794
 Schmidt, Margot 692
 Schonberger, Axel 670, 745
 Schott, Heinz 71
 Schröter, Johann 121
 Schulze, Joachim 675, 676
 Schumm, W. 265, 266
 Schwann, Balthasar 90
 Scoto, Ottaviano 125, 126
 Scotus, Michael 69, 103, 104
 Scotus, Sidonius 91
 Secret, François 687
Secreta naturae 34, 136
Secrets de los secrets 149
Secrets dels filòsofs 148
Secretum 362
Secretum philosophorum = Semita semitae
Secretum secretorum 55, 135, 149, 342, 343,
 364, 365, 366, 367, 368, 373
Secretum secretorum naturae 431
 Sed, Nicolas 687
 Sedacer, Guillem 143, 577, 578
Sedacina 577-578
Sefer ha-Hinuuck 687
Sefer Yesiráb 687
 Segarra Añón, Isabel 738
 Segarra i Muñoz, Joaquim 655
 Seguí Marco, Juan José 662
 Seguí Trobat, Gabriel 567
 Segura Morera, Antoni 789
 Seligmann, Kurt 470
Semita semitae 29, 62, 69, 80, 91, 92, 94, 95,
 99, 101, 104, 109, 112, 113, 116, 121,
 125, 132, 385, 435, 436, 440, 441, 442,
 448
 Semtob ben Isaac 684
 Sèneca, Luci Gneu 734
 Senger, Hans Gerhard 747
Sententiarum libri IV 338, 339, 341, 345
 Sentmenat, Guillem de 782
 Senyors d'Alfarrassí, Alcocer i Rugat 759
 Senyors de la Casa de Anna 759
 Senyors de Gilet 759
 Septemrangis, Cornelius 790
 Serapion Iunior 799
Sermó de Salomó 737
 Serna i Coba, Erika 610
 Serra, Lluís 788
 Serra Barceló, Jaume 679
 Serra de Manresa, Valentí 612
 Serra Desfilis, Amadeo 675
 Serra Estellés, Xavier 783
 Serra Ferragut, Bonaventura 762
 Serra i Peral, Joan 610
 Serra i Puig, Eva 570, 632, 756
 Serra Rodríguez, Joan Josep 616
 Serrano, Luciano 667
 Serras, Pèire de 458
 Serverat, Vicent 737
 Sesto 153
 Setantí, Joaquim 753
 Sever de Menorca 660, 664, 683
 Sextus Empiricus 39, 273
 Sforza Aragona, Bona 746
 Sgreccia, Eleonora 663

- Shahaar, S. 360
 Sheehan, M. M. 360
 Short, Peter 94
 Siagri 665
 Sias, Pietro 752
 Sibil·la 152, 157, 158
 Sibiuda, Ramon 585, 588, 593, 747, 789, 790
 Sierra Cienfuegos, Lope de 626
 Sigerist, Henry E. 94, 261
 Silver, Eucharius 743
 Silvestre II 669
 Silvi Itàlic 660
 Silvino, S. 344
 Simó ben Tsemakh Duran 688
 Simó, Francesc Jeroni 755
 Simone da Castello 359, 375
 Singer, Dorothy W. 142, 448
 Sínodes diocesans de València 649
 Siraisi, N. 316, 355, 356, 357, 358
 Sirés Grau, Montserrat 778
 Sirici, papa 664
 Sixt IV papa 688
 Skanderberg = Jordi Castriota
 Soberanas i Lleó, Amadeu 141, 145
 Soberats Sagreras, Natàlia 679
 Sobrequés i Vidal, Santiago 531, 587
 Soca i Torres, Isaac 749
 Socarrats, Joan de 790
 Societat d'Onomàstica 60
 Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País 626, 762, 774
 Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales 634
 Société Royale d'Agriculture 633
 Solà, Joan 772
 Solà Colomer, Xavier 603
 Solanes Siscar, família 602
 Soldevila Zubiburu, Ferran 587
 Solé, Eduard 583
 Solemnis medicus 369, 376
 Soler Àlvarez, E.-A. 796
 Soler, Antoni 770, 771
 Soler, Onofre 765
 Soler, Santi 790
 Soler i Llopart, Albert 330, 690
 Soler i Rossell, Ramon 609
 Solervicens, Josep 184, 596, 597
 Solís, Francisco 787
 Soma 51, 461, 462, 509, 513, 514, 515-519, 520, 521, 524, 525, 527
Somme le Roy 792
 Sömmering, Philipp 75
 Soniefred de Girona 622
 Soranzo, Giovanni 746
Soror Angeli (Soror Angela?) 708
 Souchet, 779
 Sozomeno da Pistoia 738
 Spaggiari, Barbara 26, 50, 51, 53, 131, 133, 135, 136, 148, 343, 370, 378-380, 381, 393, 414, 415, 417, 426, 509-527, 690
Specula principum 698, 701
Speculum al foder 712
Speculum alchimiae 30, 31, 85, 86, 88, 92, 95, 99, 101, 111, 113, 115, 116, 122, 440, 441, 442, 445, 448, 450, 455
Speculum astronomiae 269, 270, 273, 523
Speculum introductionum medicinalium 377-378, 404
Speculum medicine 36, 37, 240, 241, 242, 243, 251, 252, 253, 257, 259, 261, 270, 282, 331, 331, 402, 403, 405, 406, 414, 415, 417, 418, 429, 430, 437, 438, 709
 Speer, Andreas 748
Spiegel der Alchimiae 124
 Spiegel, Harriet 468
 Spiess, Johann 95, 120
Spill 535
Spill de la vida religiosa 747
 Spina, Adriano 603
 Staden, H. von 418, 422
 Stadler, H. 311, 350
 Steel, C. 348
 Steele, Robert 184, 343, 408
 Stegmüller, Friedrich 155
 Steiner, Sylvie-Marie 459
 Stephen, Leslie 94
 Stolberg, M. 303, 333, 337
 Stollen, Wolfgang Georg 96, 123
 Stouff, Louis 457, 458, 478
 Strany, Joan 748
 Stratus, Jean 126
 Strauch i Vidal, Raimon 579
 Strauss, Johann Paul 95, 125
Studium Curie 337
 Sturlese, L. 535
 Sturlese, Rita 86, 88, 89
 Suavius, Leo = Gohory, Jacques
Succosa carmina 29, 78, 80, 95, 101, 106, 120
 Suchet, Louis-Gabriel 798
 Suíntila 665
 Sulaiman el Arabí 618
 Sulpicius Severus 468
Summa de casibus penitentiae 585
Summa de tempis 772
Summa Halensis 339, 340

- Summa medicinalis* 357, 358
Summa perfectionis 408, 433, 441, 451, 452, 577
Summula de Summa Raymundi 776
 Sunyer, Pau 619
 Sunyol, Gregori 788
 Sutor, Cornelius 87, 110, 142, 145
 Sylla, E. 359
- Tabula Antidotarii* 284
Tabula Smaragdina 79, 96, 147, 277
 Tagamanent, Joan de 724
 Tallada, Julià 585, 729
 Tallgren Tuulio, O. J. 599
 Tamarit, Pere 722; Tamarita, filla 722
 Tangari, Nicola 596
 Taravell, Francisc 722
 Tarazona, Pedro Ángel 754
 Tardif, Antoine 126, 440
 Targarona Borràs, Judit 687
 Tarradell i Mateu, Miquel 541, 587
 Tarter i Fonts, Ramon 629
Taula en pla de les significacions de les lletres de l'arbre 726
 Taupiac, Jacme 643
 Taurellus, Nicolaus 282
 Tavani, Guiseppe 184, 676
Techne 292, 322, 343, 346, 361, 398
 Teilhard de Chardin, Pierre 14
 Teixidor, Ricard 610
 Telle, Joachim 69, 70, 84
 Telongius Bachius 610
Tencar 726
 Tenge-Wolf, Viola 552
 Teodorico Borgognoni 247, 248, 249, 250, 252
 Teodorico di Lucca = Teodorico Borgognoni
 Teodulf d'Orléans 666, 667, 777
 Terenci 754
 Terol i Reig, Vicent 562
 Terrena, Guiu 585, 779, 784, 786, 787
 Terrenchs, Pere 623
 Terricabras, Josep M. 11, 19, 20-26
 Terry, Arthur 733, 734
 Tertul·lià 568
 Teruzzi, V. 361
 Teske, R. J. 340
Testament attribué à Arnauld de Villeneuve 118, 119
Testamentum 9, 28, 47-48, 49, 51, 54, 55, 57, 67, 84, 87, 91, 92, 101, 108, 110, 112, 114, 115, 116, 131, 132, 343, 365, 369, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378-380, 381, 382, 384, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 411, 412, 414, 415, 417, 418, 419, 423, 424, 425, 426, 440, 441, 442, 510, 513, 514, 527, 538, 555, 690, 696
Testamentum antiquum 418
Testamentum Hermetis 147
Testamentum novissimum 403
 Tester, S. J. 273
Textus alkimie 515
 Thabit 270
Theatrum chemicum 30, 87, 88, 89, 92
 Theatrum mundi 748
 Theisen, Wilfried R. 135
 Theobaldus Lingoniensis 172
 Theodoricus de Cervia 245, 246
 Theophrastus 283, 284, 285, 286
Theoria alkanomie 142
Theoria et practica ad sanctissimum patrem 142
Theorica alkanamiae 447
Theorica testamenti 395
 Theron 660
Thesaurus pauperum 711
 Thiolier-Méjean, Suzanne 27, 50-51, 381, 398, 408, 457-508, 509, 514, 515, 517, 520, 524, 726
 Thomas, capellà del rei Robert 514
 Thomàs, sor Catalina, stra. 754
 Thompson, Stith 694-695
 Thorndike, Lynn 65, 84, 93, 133, 135, 136, 144, 148, 149, 316, 410, 435, 442, 443, 447, 460, 463
 Tiberi 662
 Ticinensis, Johannes 85
 Tilghman Nalle, Sara 570
 Timoneda, Joan de 731
 Tintoretto, Jacopo Robusti 585
 Tiñena, Jordi 726
Tirant lo Blanc 574, 644, 730, 732, 734
 Titianus de Tarragona 664e
 Titus Livi 659, 660
 To i Figueras, Lluís 606, 619, 665
 Tobler-Lommatzsch, 463
 Tobriner, Alise 748
 Tocco, Benet de 608
 Toda i Güell, Eduard 587, 706
 Todeschini, Giacomo 710
 Tognetti, Sergio 648
 Toldrà, Albert 728
 Toldrà i Sabater, Maria 741
 Toledo, família 654
 Toledo, Eleanora di 746

- Tolosa, Lluïsa 650
 Tomàs d'Aquino, s. 22, 94, 196, 197, 336, 337, 436, 445, 450, 514, 579, 580, 692, 698, 701, 721, 740, 777
 Tomàs de Villanueva, s. 653
 Tomàs, Pere, fra 585, 588, 715, 779, 786, 787
 Tomàs Palomar, Teodor 765
 Tomic, Pere 787, 788
 Tommaso da Bologna 376
 Tommaso dal Garbo 352, 357, 358, 359
 Töpfer, Benedikt 87, 88, 89
 Tormo Camallonga, Carlos 766
 Torné, Josep 796
 Torra, Pere 757, 776
 Torrecilla, Nicolás 613
 Torreilles, Felip 634
 Torrella, Jeroni 39, 41, 42, 272, 274, 279, 280, 585, 725, 740, 742
 Torres i Amat, Félix 754
 Torres i Gros, Jaume 609, 642
 Torres Rubert, Rafael 622
 Torres Sans, Xavier 757, 758
 Torrigiano, Pietro 343, 355, 356
 Torroella, Pere 371, 736
Tortosa restaurada 786
 Tosca, Tomàs Vicent 764
 Toscano, Gennaro 793
 Tournier, Guy 475
 Tov Assis, Yom 688
 Tovar, Johan de 409
Totum continens 449
 Tractat d'Anagni 713
 Tractat de Capdepera 680
Tractat de pronosticació de la vida natural 726
Tractats de lies i passeries 643
Tractatus aquarum medicinalium 393
Tractatus aureus 237
Tractatus bonus De longitudine et brevitate vitae 306, 307, 308, 309, 310
Tractatus chemicus 101, 120
Tractatus de conceptu 708
Tractatus de considerationibus operis medicinae 416
Tractatus de gradibus 253
Tractatus de marasmode 44
Tractatus de prophetis dormientibus 180
Tractatus de restauratione humidi radicalis 357
Tractatus de sterilitate 708
Tractatus de tyriaca 420, 422
Tractatus de vinis 787
Tractatus magistri Arnaldi de Villanova super lapidem philosophorum 142
Tractatus mirabilis aquarum 248
Tractatus parabolicus 55, 236, 372, 443, 450, 451
Tractatus philosophorum 456
Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus... contra tractatum Arnaldi... 55, 154, 174, 175, 180, 181, 576
Tractatus secundus de Aurora consurgens 373
Tragedia Ioseph 787
Traité d'arpentage 460, 473, 478
Traité des Hêykbalôt 687, 688
 Tramontana, Salvatore 729
 Tramulles, Francesc 773
 Tramulles, Manuel 772, 773
Translatio libri Albuze de medicinis simplicibus 15
 Trastámara, família 713
Treballs i destitxes en lo present Principat de Catalunya 757
 Trechsel, Gaspar 790
 Trechsel, Melchior 790
 Trento, concili de 580
 Treppo, Mario del 606
 Tresbéns, Bartomeu de 725
Tresor de Barcelone 711
 Trevisanus, Bernardus 84, 90, 108
 Trias Teixidor, Anna 63
 Tribunal de la Inquisición 639
Trofers profers de Vic 585
 Truhlár, J. 447
 Tudela Villalonga, Lluís 716
 Tuñí, Josep O. 11, 19, 20
Turba philosophorum 108, 350, 436
 Turmeda, Anselm 585, 776
 Turró, Jaume 730
 Tyorinoja, R. 336
 Úbeda Gramatge, Teodor 560
 Ubertino da Casale 340, 344, 451
 Ubieto, Antonio 541
 Ubric Rabaneda, Purificación 665
 Uc (Hug) de Sant Circ 510
 Udina Martorell, Frederic 587
 Ullastra, Josep 592
 Ulstadt, Phillip von 28, 68, 78, 107, 113
Una recepta per a congelar lo mercuri 149
 Unguru, S. 335
 Universal Consignació 795
 Universitat de Cervera 587
 Untermann, Jürgen 658
 Urbà V papa 475
 Urgell, Jaume de 725
 Urgell, Pere d' 725, 726

- Urgell Fernández, Ricard 795
 Urrea, Pere d' 732
 Urvoy, Marie-Therèse 707
Usatges de Barcelona 534, 670, 674, 689, 712, 715
Vae mundo in centum annum 569
 València, ardiaca de 588
 València, Francesc de 791
 Valentí, Ferran 741
 Valentí, Joan 724; Violant, vídua 724
 Valera, Diego de 719
 Valeri Màxim 677
 Valeriola i Rimbau, F. 646, 790
 Vall i Solaz, Francesc Xavier 756
 Valla, Lorenzo 736, 738
 Vallejo Orellana, Pilar 789
 Valls, Francesc 77
 Valls i Bajona, Domènec 797
 Valls Taberner, Ferran 587, 667
 Vallterra (Valtierra), En 787
 Vallterra, Joan de 723
 Valsalobre, Pep 747
 van der Lugt, Maitke 44, 45, 46, 341
 Vania Proverbio, Delio 683
 Vaquer, Onofre 626
 Varazze, Giacomo da 744
 Varvaro, Alberto 713, 732
 Vath, Giovanni 348, 354
 Vather, M. E. 247
 Vauchez, André 463
 Vázquez Janeiro, Isaac 702, 704, 781
 Vecchio, S. 341
 Vega, Amador 697
 Vela, Joan Josep 141, 147
 Vela Palomares, Susanna 27, 563, 778
 Velasco, Francisco 761
 Vendrell, Mateu 796
Veneranda dies 671
 Ventallol, Joan 742
 Ventayol, Rafael 770
 Ventura, Lorenzo 80, 106, 106
 Ventura Conejero, Agustí 562, 657
 Venus 663
Veræ alchemiæ artisque metallicaæ... 29, 76, 77, 80
Verba Arnaldi de Villanova super artem 276
 Verdaguer i Santaló, Jacint 535, 581
 Verge i Albertos, Antoni 598, 599
 Verger, Jacques 468, 469
Verger de la sacratíssima verge Maria 765
 Verí, Gaspar 705
 Verlinden, Charles 558
 Vermey, Isaac Adriaen 610
 Vernet Ginés, Joan 131, 587, 678
 Vernon, Laura 637
 Veronese, Guarino 736
 Verrier, Paul 460
 Vesac, Tomàs 765
 Vesalius 71
 Vescomte de Subirats 759
 Vescomte de Xelva i Manzanera 769
 Vesconte, Pietro 604
 Vescovini-Federici, Graziella 27
 Vespres Sicilianes 153, 154, 184, 542, 546, 570, 587, 606, 628, 644, 710, 711, 713, 741, 746
 Veyan i Mola, Francisco de 581
 Via, Francesc de la 726
 Vic, Antic de 560
 Vicens Vives, Jaume 587, 597
 Vicent de Saragossa, màrtir 585
 Vich, Diego 629
 Viciano, Martí de 589, 616, 636
 Viciano, Pau 646
 Vico, Giovanni Battista 762
 Vidal, 634
 Vidal de Castelnauary, Arnaut 464
 Vidal Ferrús, Xavier 662
 Vidal Gavidia, Amparo 785
 Vidal i Pla, Jordi 657
 Vidal i Valenciano, Gaietà 587
Vie de sainte Madeleine 459
 Vignate, Ludovico de 787
 Vila, Bernat 741
 Vila, Josep 770
 Vila, Pep 741, 760, 775
 Vilà i Bayerri, Montserrat 706
 Viladamor, Antoni de 610
 Vilademyany, família 610
 Viladomar i Sant Miquel, Antoni 749, 750
 Viladomat, Antoni 765, 766, 773
 Vilallonga, Mariàngela 744
 Vilamala Salvans, Jordi 592, 593
 Vilamarí, Bernat de 588
 Vilanova, Arnau de¹ 555, 556, 557, 558, 561, 569, 585, 586, 588, 651, 688, 703, 707, 708, 709, 710, 711, 742, 779, 777, 784, 786, 788, 789, 790, 792, 793, 794

1. No s'indica la presència d'aquest nom en les 550 primeres pàgines

- Vilanova, Arnau de, pseudo 9-57, 578, 787, 788
 Vilanova, Arnau (Arnault) de 410
 Vilanova, Evangelista 691
 Vilanova, Geraldus 54, 183
 Vilanova, Johan de 410
 Vilanova, Pere de 50, 54, 56, 184, 409, 410, 411, 453, 726
 Vilanova, Pere Arnau de 409, 410
 Vilansosa, Gaspar 787
 Vilar i Bonet, Maria 611
 Vilaragut, Antoni de 723; Joana, muller 724
 Vilaró, família 620
 Vilarrasa, família 652
 Villalba i Verneda, Pere 696
 Villanueva, Jaume 583, 603
 Villanueva, Tomàs de, s. 788
 Villaronga, Leandre 660
 Villegas, 750
 Villeminoz, Jérôme 672
 Villena, Isabel de 588, 649, 744, 786
 Villanueva, Jaume 667
 Vincent, Barthélemy 69, 108
 Vincent de Beauvais 80, 106, 197, 241, 698
 Vinciguerra, Gianni 27
 Vincke, Enric 661
Vinum extinctionis auri 390, 391
 Viñas, Encarnació 598
 Violant de Bar, reina, muller de Joan I 726
 Virgili Maró, Publi 344, 753
Visio senis 146
 Visita Apostòlica 618
Vita Arnaldi de Villanova 111, 115
Vita coetanea 552, 703
Vitae Christi 608, 786
 Vitale da Furno 382
 Vitòria, Vicent 760
 Vitrubi 661
 Vives, Joan Lluís 585, 651, 747, 748, 750, 773, 790, 793, 794
 Vives i Gatell, Josep 587, 798
Vixi quem ad modum volui... 663
 Vlacich, Matija 79
Vocabulista in arabico 679
 Voigts, Linda 537
 Voltes Bou, Pere 587
 von Hellweg, Christoph 123
 von Heyden, Christof 113
 Vonrreux, D. 585
Vulgata 573, 574, 575-577, 712
Vuy dia, la catredal 757
 Waldkirch, Konrad 29, 30, 31, 71, 81, 82, 84, 86, 98, 108, 109, 110, 112, 126, 275, 283, 440
 Walker, Daniel P. 66
 Walter, Peter 699
 Wamba, rei 387
 Warancore, Amaury 93, 118
 Warwick, comtessa de 734
 Wéber, Edouard 436
 Weill-Parot, Nicolas 27, 27, 37-43, 269-280, 331, 740
 Weisheipl, J. A. 310, 350
 Weitz, Thomas A. 729
 Wendehorst, A. 155
 Wenck, Johannes 785
 Wenzel, S. 344
 Weber, Dorothea 778
 Wickersheimer, E. 276, 277
 Wieland, Georg 698
 Wieser, M. Thérèse 789
 Willetts, Pamela J. 779
 Willian de Brescia = Guillelmus de Brescia
 Williams, C. J. F. 339
 Williams, S. 364
 Williman, Daniel 784
 Wilson, C. A. 382
 Wilson, William J. 134, 135, 136, 143, 144, 146
 Wimmer, F. 284
 Wimpfen, Johann Albert von 66
 Winston-Allen, Anne 463, 464
 Withington, E. 343, 451
 Winthuysen, Francisco Javier 775
 Wittelsbach, família 760
 Wittgenstein, Ludwig 696
 Wittlin, Curt 733, 734
 Wolf, Gaspar 108
 Wolff, Georg 95, 122, 145
 Wolf, Hans Kasper 69
 Wolfgang Eberhard von Heussenstam 111
 Wolfson, Harry A. 685
 Wunderle, Elisabeth 776
 Württemberg, duc de 115
 Xammar, família 614, 615
 Xaupí, Josep 633
 Xavier, Francisco de, s. 654
 Xemenis, Lop 540
 Xibera i Roqueta, Bartomeu M. 597
 Xuclà Comas, Ramon M. 614
 Xupió, família 681
 Yates, Frances A. 554, 555, 705

- Yeguas i Gassó, Joan 769
Ymage de vie 149
Ymagen de vida 149
Ymages signorum contra infirmitates corporis
 38, 271
 Young, James 96
 Ypma, E. 338
 Zacharias, Dionisyus 108
 Zacut, Abraham 741
 Zambelli, Paola 704, 742
 Zamora, Francisco de 629, 635, 639, 641
 Zanier, G. 297, 314
 Zapata Buxens, M. Assumpció 604
 Zaragoza Pascual, Ernest 608, 641
 Zarka, Y. C. 337
 Zarzoso, Alfonso 763
 Zenete, marquès de 629, 651
 Zentzer, Eberhard 89, 115
 Zentzer, Lazar 29, 30, 31, 76, 86, 87, 88, 89,
 92, 98, 110, 112, 115, 374, 440, 441
 Ziegler, Joseph 28, 44, 45, 263, 265-267,
 280, 296, 315, 315, 316, 323, 335, 336,
 337, 338, 339, 340, 341, 344, 348, 366,
 367, 399, 707
 Zielinski, Edward Iwo 692
 Zimmermann, Michel 668
 Zinguer, Ilana 71
 Zink, Michel 470
 Zucca, Raimondo 659
 Zufferey, Fr. 505, 520
 Zum Brunn, Émile 436
 Zuriaga Senent, Vicent 752
 Zurita, Jerónimo 717, 730, 753, 759
 Zwinger, Theodor 29, 66, 68, 71, 80, 82,
 83, 91
 Zwingli, Ulrik 585

OBRES ENVIADES A LA DIRECCIÓ

- «Acta historica et archaeologica mediaevalia», 23-24 (2002-2003 = Homenatge al prof. J. Ramón Juliá Viñamata), 666 pp.- 25 (2003-2004 = Homenatge a la prof. Maria Josepa Arnall i Juan), 1110 pp.
- «Acta Numismàtica», 32 (2002), 270 pp.; 33 (2003), 240 pp; 34 (2004), 256 pp.
- Actes de la II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*. Barcelona, 30 setembre-3 octubre 2004 (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XXX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya, 2005, 556 pp.
- «Afers. Fulls de recerca i pensament», núm. 45 (2003 = *La repressió franquista*), pp. 257-518; núm. 46 (2003 = *Les fronteres de la ciència*), pp. 519-780; núm. 47 (2004 = *L'Horta. El paisatge de la memòria*), 254 pp.; num. 48 (2004 = *Construir Espanya al segle XIX*), pp. 255-508; núm. 49 (2004 = *Els fonaments del segle XX*), pp. 509-758.
- Joan AGUSTÍ I VICENT, *Cocina tradicional de Castelló*. Traducció de l'original català. Castelló, Diputació 2003, 230 pp.
- Josep ALANYÀ I ROIG, *El llegat testamentari del bisbe Gaspar Punter al bisbat de Tortosa*, dins «Recerca. Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre», 8 (2004), 177-208.
- Enzo Vinicio ALLIEGRO, *Il flautista magico. I musicanti di strada tra identità debole e rappresentazioni contraddittorie (sec. XVIII-XIX)*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée», 115 (2003), 145-182.
- Alqueries. El temps d'un poble*. Direcció i coordinació: Albert VENTURA RIUS, Castelló, Diputació 2004, 334 pp.
- Carlos ÁLVAREZ, *Contaminación atmosférica y caracterización mineralógica en el área industrial de Castellón* (Col·lecció Universitària, 8), Castelló, Diputació 2004, 396 pp.
- Francesco AMBROGIANI, *Vita di Costanzo Sforza* (Pesaro, città e contà. Link, 3), Pesaro, Società Pesarese di Studi Storici 2003, 278 pp.
- Josep AMENGUAL, Pere FULLANA, *L'Església de Mallorca i la contemporaneïtat* (Quaderns d'Història contemporània de les Balears, 39), Palma de Mallorca, Edicions Documenta Balear 2003, 64 pp.- Josep AMENGUAL I BATLE, *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política (1576-1962)*. Segona edició, revisada, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics 2002, 280 pp.
- Ramon AMIGÓ, *El tràfic amb el fred al Camp de Tarragona (segles XVI-XIX)* (Biblioteca Serra d'Or, 293), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2002, 320 pp.
- «Analecta T[ertii] O[r]dinis R[egularis]», 34 (171) (2003), pp. 511-974.
- «ANC. Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya», núm. 5 (juny 2003), 16 pp.; núm. 6 (octubre 2003), 20 pp; núm. 7 (febrer 2004), 20 pp.; núm. 8 (juny 2004), 24 pp.
- Antitrust between EC Law and National Law / Antitrust fra Diritto Nazionale e Diritto Comunitario*, a cura di Enrico Adriano RAFFAELLI. Treviso, 15-16 may 1997, Bruxelles - Milano, Bruylant - Giuffrè Editore 1998, 562 pp.
- «Anuari de la Societat Catalana de Filosofia», XIV (2002), 152 pp.
- «Aplec de Treballs. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà», 22 (2004 = Homenatge a Lluís París i Bou), 160 pp.
- Arnaldi de VILLANOVA, *Translatio libri Albusale de medicinis simplicibus*. Ediderunt J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ et M. R. McVAUGH; *Abû-l-Salt Umayya*, Kitâb al-Adwiya al-Mufrada. Edidit A. LABARTA; *Llibre d'Albumesar de simples medecines*, Edidit L. CIFUENTES. Et praefatione et commentariis instruxerunt A. LABARTA, J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ, M. R.McVAUGH, D. JACQUART et L. CIFUENTES (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, XVII), Barcelona, Universitat de Barcelona i Fundació Noguera 2004, 626 pp.
- Rosa ARNAU ROS, Julio MIQUEL DESCALZO, Xavier SERRA ESTELLÉS, *Inventari de l'arxiu parroquial de Nostra Senyora dela Misericòrdia de Campanar* (Monumenta Archivorum Valentina, III), València, Facultat de Teologia 2002, 70 i X pp.

- Arts Tàrrrega 2004. Mostra d'arts plàstiques*. Tàrrrega, Ajuntament 2004, 72 pp.
- ARXIU HISTÒRIC COMARCAL DE SANTA COLOMA DE FARNERS, «Butlletí Informatiu», núm 19 (febrer 2004), 4 pp.
- «Arxius. Butlletí del servei d'Arxius, núm. 38 (estiu de 2003), 8 pp.; núm. 39 (tardor de 2003), 8 pp.; núm. 40 (hivern 2003), 8 pp.; núm. 41 (primavera de 2004), 12 pp.
- Pedro V. ASÍN BERNAL, *Ripollés en su mas de Flors*, Castelló, Diputació 2004, 163 pp.
- «XVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. 31 d'octubre del 1973 a Santa Coloma de Queralt. Aplec de les Ponències i Comunicacions», Santa Coloma de Queralt, Ajuntament 1979, 182 pp.
- «Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs», XX (2002), 385-514.
- Antoni M. BADIA I MARGARIT, «Déu vos salve, Maria». *Elucubració entre la morfofonètica i la litúrgia*, extret de Germà COLÓN, Tomàs NARTÍNEZ ROMERO, M. Pilar PEREA, *La cultura catalana en projecció de futur*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I i Fundació Germà Colón 2004, 73-91.
- «Baix Llobregat. Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat», núm. 66 (Març-Abril 2004), 8 pp.; núm. 70 (Desembre 2004), 8 pp.
- Albert BALCELLS, *Ramon d'Alòs-Moner i de Dou. Semblança biogràfica*. Conferència pronunciada davant el Ple el dia 16 de desembre de 2002, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 52 pp.- Albert BALCELLS (editor), *Història de la historiografia catalana*. Barcelona, 23, 24 i 25 d'octubre de 2003 (Jornades científiques, 18), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 320 pp.
- Cebrià BARAUT I OBIOLS, *Església i bisbat d'Urgell. Recull de treballs*, La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgellitana 2003, 708 pp.
- «Barcelona. Quaderns d'Història», 9 (2003 = *La Barcelona ideal i la Barcelona real en la cultura literària de l'Edat Moderna*), 272 pp.
- Joaquim BARREDA TRAYER, Magí ESPINACH I BRIANSÓ, *Molins fariners hidràulics a Vilanova d'Alcolea. Història, indústria i tecnologia* (Col·lecció Universitària. Geografia i Història, 50), Castelló, Diputació 2004, 192 pp.
- Enric BARTRINA, *50 homenots solsonins*. Salutació de Jaume TRASERRA. Pròleg de Climent FORNER. Dibuixos de Toni DONADA (L'Oreneta, 12), Berga, Edicions de L'Albí 2004, 220 pp.
- Nicolàs BAS MARÍN, Jorge BENAVENT MONTOLIU, Josep CERDÀ BALLESTER, Vicent PONS ALÓS, Amparo VIDAL GAVIDIA, *El Archivo parroquial de San Miguel de Enguera* (Monumenta Archivorum Valentina, II), València, Facultat de Teologia 'San Vicente Ferrer' 2001, 115 pp.
- Domènec BASCOMPTE GRAU, *Diplomatari de la Vall d'Andorra, segle XVII*, III (VI), Andorra, Govern d'Andorra 1997, 432 pp.; *Els documents d'Andorra als Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius Estrangers, núm. 1), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1994, 152 pp.; *Els documents d'Andorra als Arxius Departamentals de l'Ariège* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius Estrangers, 2), Andorra, Arxiu Històric Nacional 2004, 164 pp.; Domènec BASCOMPTE GRAU, Virgínia CASTILLO SAHÚN, Ma. Antònia FANTOVA, Montse SIREs, Susanna VELA, *Arxiu Municipal de Canillo* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius Comunal, 2), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1999, 228 pp.
- Miquel BATLLORI, *Il lullismo in Italia. Tentativo di sintesi*. Aggiornamenti di Francesco SANTI e Michela PEREIRA. Traduzione di Francisco José DIAZ MARCILLA (Medioevo, 8. Centro italiano di Lullismo, 1), Roma, Antonianum 2004, 208 pp.
- Josep BAUCCELLS I REIG, *Vivir en la Edad Media: Barcelona y su entorno en los siglos XIII y XIV (1200-1344)*. Volumen I (Anuario de Estudios Medievales. Anejo 56). Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 2004, 1024 pp.
- Gualtiero BELLUCCI, *Padre Ugolino Nicolini francescano, guardiano de San Francesco del Monte (Montepido) di Perugia*, San Angelo di Celle (Pg), 1992, 108 pp.
- Vicens BELTRAN, *Copisti e canzonieri: i canzonieri di corte*, extret de «Cultura neolatina», LXIII (2003), 115-163.

- Josep M. BENÍTEZ, *Novità storiografica del Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya*, extret de «Archivum Historiae Pontificiae», 41 (2003), 272-278.
- Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)* (Anuario de Estudios Medievales, Annex 51), Barcelona, CSIC 2003, 832 pp.
- Romualdo BERTOMEU GÓMEZ, Joan Josep CARDONA IVARS, Xavier SERRA ESTELLÉS, amb la col·laboració d'Albert S. GARCIA CARRIÓ, *Inventari dels arxius parroquials de la Marina Alta. I. Arxiprestat de Sant Vicent de la Font Santa* (Monumenta Archivorum Valentina, V), València, Facultat de Teologia 2004, 146 i VIII pp.
- Pere Anton BEUTER, *Primera part de la Història de València*. Edició a cura de Vicent Josep ESCARTÍ (Fonts històriques valencianes, 2), València, Universitat 1998, 214 pp.
- Bíblia del segle XIV. 3. Èxode, Levític*. Transcripció a cura de Jaume RIERA I SANS. Aparats crítics, notes i glossari a cura de Pere CASANELLAS I BASSOLS. Estudi introductor d'Armand PUIG I TÀRRECH (Corpus Biblicum Catalanicum, 3), Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2004, CXL, 252 i 248* pp.
- «Bibliographia Internationalis Spiritualitatis a Pontificio Instituto Spiritualitatis O.C.D. edita», 35 (2000 = *Bibliographia anni 2000*), 540 pp.
- Bilan et perspectives des études médiévales (1993-1998)*. *Euroconférence* (Barcelone, 8-12 juin 1999). Actes du IIe Congrès Européen d'Études Médiévales édités par Jacqueline HAMESSE (Textes et études du Moyen Âge, 22), Tournhout, Brepols 2004, 728 pp.
- Joan BONAMUSA, Joan Francesc CLARIANA, Rosa Isabel GARÍ, Enric JUHÉ, *Notícia sobre el descobriment de Can Modolell: l'àrula de Lucius Petreius Victor i les restes al peu del camí (Cabrera de Mar)*, Mataró, Museu Arxíu de Santa Maria, Patronat Municipal de Cultura 2003, 227-254.
- BONIFACIO VIII, *Antiquorum habet fida relatio*. La bolla dell'Anno Santo. Roma, 22 febbraio 1300, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana 2000, 22 pàgines i un desplegable.
- M. Lurdes BONFILLS COTS, *Brisas de tardor*, Barcelona 2004, 114 pp.
- Benedetta BORELLO, *Alleanze matrimoniali e mobilità sociale. Il caso dei Pamphijl (XV-XVII secolo)*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome», 115 (2003), 345-366.
- Agostino BORROMEO, *In memoriam. R. P. Miguel Batllori, S. I.*, extret de «Archivum Historiae Pontificiae», 41 (2003), 11-24.
- Dolors BRAMON, *El mite de l'escinc, possible paral·lel del peix seget?*, extret de «Professor Basilio Losada / Ensinar a pensar con liberdade e risco», Barcelona, Publicacions de la Universitat, 213-219; *Girona en els textos àrabs: encara algunes novetats*, extret de «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», XLII (2001), 95-102; *La Diversidad del Islam: del Desconocimiento al Entendimiento*, extret de «Convergencia. Revista de Estudios Sociales», 10/33 (2002), 123-138; *Nous textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya medieval (continuació de l'obra de J. M. Millàs Vallicrosa)*, extret de «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», X (1999), 145-155; *3 d'abril de 801: la conquesta cristiana de Barcelona*, extret de «L'Avenç», núm. 257 (abril 2001), 76-77; *841: una algarada fins ara mal coneguda contra la Plana de Vic*, extret de «Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs», XIX/145 (2000), 133-135.
- «Bulletin dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo», núm. 104 (2002), 212 pp.; núm. 105, (2003), 426 pp.
- Joan BUSQUETS I DALMAU, *Pau VI i la represa del concili*. Lliçó inaugural del curs acadèmic 2003-2004, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2003, 72 pp.
- «Butlletí. Centre d'Estudis Alcoverencs», núm 94 (abril-juny 2001), 42 pp.; núms. 97-100 (gener-desembre 2002), 220 pp.
- «Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC)», 1 (1993), 402 pp.; 2 (1994), 282 pp.; 3 (1999), 280 pp.
- Dolors CABRÉ MONTSERRAT, Josep VICIANA AGUADÉ, *Onomàstica del terme municipal dels Garridells*. Amb la col·laboració de Ramon AMIGÓ ANGLÈS (Treballs de l'Oficina d'Onomàstica, VIII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 104 pp.

- Calvaris a les comarques de Castelló*. Enric LLOP, dibuixos; Enric DOBÓN, poesies. Castelló, Diputació 2003, 124 pp.
- Antoine CALVET, *Qu'est-ce que le corpus alchimique attribué à maître Arnaud de Villeneuve?* (impresió per a ús privat), Barcelona 2004, 20 pp.
- «Campsentelles. Revista del Centre d'Estudis Santfosesncs-Amics de Cabanyes», 6 (2003), 120 pp.; 7 (2004 = «10 anys!»), 144 pp.
- Jordi CANAL, *Une guerre civile longue et persistante. Libéralisme, anti-libéralisme et violence politique en Espagne au XIXe siècle*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée», 114 (2002), 679-693.
- Luigi CANETTI, *Rito, narrazione, memoria. Primi racconti sulle origini dei frati predicatori*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 269-294.
- Jean CANTEINS, *Mystères et symboles christiques* (La Pierre Philosophale), s. ll., Éditions du Rocher 1996, 242 pp.- *Phonèmes et archetypes. Contextes autour d'une structure trinitaire: AIU*, París, Maisonneuve et Larosse 1972, 130 pp.
- M. Milagros CÁRCEL ORTÍ, «De presbitero genitus et soluta». *Dispensas de ilegitimidad para ordenarse en la diócesis de València (siglos XIV-XV)*, extret de «Escritos dedicados a José María Fernández Catón», León, Archivo Histórico Diocesano 2004, 133-162; *Documentación judicial de la administración episcopal valentina: procesos del Oficialato de València y Xàtiva*, extret de *La diplomática dei documenti giudiziari (dai placiti agli acta - sec. XII-XV)*, a cura di G. NICOLAJ, Roma Direzione Generale per gli Archivi 2004, 137-205; *Relaciones de visitas «Ad limina» de Valencia, Segorbe y Orihuela de 1909 a 1917*, extret de «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXIX (2003), 479-560; *Relaciones de visitas «Ad limina», de Tortosa de 1909 y 1917*, extret de «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LXXVIII (2002), 285-321; *Un formulari i un registre del bisbe de València En Jaume d'Aragó (segle XIV)*. Edició a cura de M. M. C. O (Fontes Històriques Valencianes, 17), València, Universitat 2005, 444 i 60 pp.; *Un registro de colaciones de Hug de Fenollet y Vidal de Blanes, obispos de València (1350-1359)*, extret de «Estudis Castellonencs», 9 (2000-2002), 601-772.
- Andrea CARLINO, *Tre piste per l'anatomia di Juan de Valverde. Logiche d'edizione, solidarietà nazionali e cultura artistica a Roma nel Rinascimento*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée», 114 (2002), 513-541.
- Joan CARRERES I PÉRA, *Josep M. Capdevila. Ideari i poètica* (Biblioteca Abat Oliba, 251), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2003, 552 pp.
- Esther CARRILLO ARNALDICH, Ma. Antònia FANTOVA, Ma Cinta PUJAL CARABANTES, Montserrat SIRÉS, Susanna VELA, *Arxiu Parroquial d'Encamp* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius Parroquials, 2), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1993, 232 pp.
- Esther CARRILLO, Ma. Antònia FANTOVA, Susanna VELA, *Arxiu de casa Martí de les Bons* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius familiars i patrimonials, 1), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1998, 92 pp.
- Carla GASAGRANDE, Carla CRISCIANI, Silvana VECCHIO, Consilium. *Teorie e pratiche del consigliare nella cultura medievale* (Micrologus Library, 10), Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo 2004, X i 346 pp.
- Oriol CASASSAS I SIMÓ, *Josep Trueta i Raspall. El símbol. Semblança biogràfica de Josep Trueta i Raspall*. Conferència pronunciada davant el ple el dia 15 de desembre de 2003, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 32 pp.
- Ventura CASTELLVELL, *El capbreu de Benifallet de 1373* (Treballs de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, 4), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2005, 108 pp.
- Jacopo CAUCCI VON SAUCKEN, *Il sermone Veneranda Dies del Liber Sancti Jacobi. Senso e valore del pellegrinaggio compostellano*, [Santiago de Compostela], Xunta de Galicia 2001, 202 pp.
- «Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Annals 2001-2002», (novembre 2003), 290 pp.
- El cens de 1510. Relació dels focs valencians ordenada per les corts de Montsó*. Edició a cura de Rafael VALLDECABRES RODRIGO (Fontes històriques valencianes, 6), València, Universitat 2002, 568 pp.

- José CHABÁS, *Astronomy for the Court in the Early Sixteenth Century. Alfonso de Córdoba and his Tabule Astronomicæ* Elisabeth Regine, extret de «Arch. Hist. Exact Sci.», 58 (2004), 183-217.
- «Chroniques de la Bibliothèque Nationale de France», núm. 24 (octobre - novembre - décembre 2003), 24 pp.; núm. 25 (janvier-fevrier-mars 2004), 24 pp.; núm. 26 (avril - mai - juin 2004), 28 pp.; núm. 30 (avril - mai- juin 2005), 24 pp.
- Lluís CIFUENTES MATAMALA, *La vulgarizzazione della scienza alla fine del Medioevo: un modello interpretativo a partire dal caso del catalano*, extret de *Filosofia in volgare del Medioevo*, a cura di Nadia BRAY e Loris STURLESE (Textes et études du Moyen Âge, 21), Louvain-La-Neuve, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales 2003, 247-263.- *Les obres alquímiques arnaldianes en català a finals de l'Edat Mitjana* (edició per a ús privat), Barcelona 2004, 24 pp.
- Felip CIRERA (FELIP DE PALÀCIO), *Avisos o sien regles senzilles a un principiant cuiner o cuinera adaptades a la capacitat dels menos instruits*. Presentació de Pep PALAU. Estudi, edició i notes de Montse ANGELATS i Pep VILA (Osona a la butxaca, 24), Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs 2003, 120 pp.
- Clara d'Assís, *mestra franciscana*. Jornades d'Estudis Franciscans 2003, Barcelona, Facultat de Teologia - Curs d'Estudis Franciscans 2004, 144 pp.
- Josep M. COLL i ALEMANY, *El dedins del diàleg*. Acte d'homenatge a Eusebi Colomer i Pous (1923-1997) (Col·lecció Eusebi Colomer, 4), Barcelona, Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull 2004, 46 pp.
- Eusebi COLOMER i POUS, *Estudis de filosofia catalana. J. Balmes, R. Martí d'Eixalà, R. Turró, E. d'Ors i Escola de Barcelona*. Introducció, edició i traduccions de Josep MONSERRAT MOLES (Col·lecció Eusebi Colomer, 5), Barcelona, Facultat de Filosofia de la URLl 2004, 104 pp.
- Germà COLÓN DOMÈNECH, *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic als monuments de les lletres catalanes*. Edició a cura de Núria MAÑÉ i d'Albert SOLER (Col·lecció Germà Colón d'estudis filològics, 1), Castelló i Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2003, 480 pp.
- «Compactus. Revista d'Arxius i Biblioteques», núm. 7 (maig-agost 2003), 68 pp.; núm. 8 (setembre-desembre 2003), 96 pp.
- «Comprendre. Revista Catalana de Filosofia», V/2 (2003), 123-234.
- «Coneixement i societat. Revista d'universitats, Recerca i Societat de la Informació», núm. 2 (segon quadrimestre 2003), 120 pp.; núm. 3 (tercer quadrimestre 2003), 144 pp.
- CONSIGLIO NAZIONALE DELLE RICERCHE, *Istituto sui rapporti italo-iberici. Cagliari*, Pisa, Edizione ETS 1996, 120 pp.
- Josep CORELL, *Inscripcions romanes del País Valencià. IA i IB. (Saguntum i el seu Territori)* (Fonts històriques valencianes, 12A i 12B), València, Universitat 2002, 806 pp. entre els dos volums; II. 1. *L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*. Amb la col·laboració de Xavier GÓMEZ FONT (Fonts històriques valencianes, 18), València, Universitat 2005, 314 pp.
- Cort General de Montsó (1585). Montsó - Binèfar. Procés familiar del Braç Reial*. A cura de Josep M. BRINGUÉ i PORTELLA, Pere CIFRE i RIBAS, Gerard MARÍ i BRULL, Miquel PÉREZ LATRE, Joan PONS i ALZINA. Coordinació i introducció per Eva SERRA i PUIG (Textos Jurídics Catalans, 18 - Lleis i costums, 5), Barcelona, Departament de Justícia 2001, LVI i 810 pp.
- Serena COSENTINO, Vincenzo D'ERCOLE, Gianfranco MIELI, *Prima dei Vestini. La necropoli di Fossa, le testimonianze più antiche*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité», 115 (2003), 7-50.
- Chiara CRISCIANI, Michela PEREIRA, *L'alchimia. 1. L'alchimia tra Medioevo e Rinascimento*. W. D. MÜLLER-JAHNKE, *Paracelso e la recezione delle sue dottrine*, extret de *Storia della scienza. Volume IV: Medioevo e Rinascimento*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana 2001, 907-928.
- Vincenzo CRISCUOLO, *La riforma francescana in Spagna alla fine del cinquecento. Otto lettere autografe*, extret de «Naturaleza y Gracia», LI (2004), 934-1002.

- Ovidio CUELLA ESTEBAN, *Bulario aragonés de Benedicto XIII. I. La curia de Aviñón (1390-1403)* (Fuentes históricas aragonesas, 35), Zaragoza, Institución Fernando el Católico 2003, 564 pp.
- Marino DAMIATA, *L'ultimo Bonaventura*, dins «Studi Francescani. Trimestrale di vita culturale e religiosa a cura dei Frati Minori d'Italia», 101 (2004), 148 pp.
- Amedeo DE VINCENTIIS, *Origini, memoria, identità a Firenze nel XIV secolo. La rifondazione di Carlomagno*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 385-443.
- Carlo DELCORNO, *Predicazione e movimenti religiosi. Confronto e tensioni (sec. XII-XIV)*, extret de «Cristianesimo nella Storia», 24 (2003), 581-617.
- Diccionari d'antroponímia catalana. Volum de mostra*. Coordinat per Antoni M. BADIA i MARGARIT (Biblioteca de Dialectologia i Sociolingüística, IX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 198 pp.
- DIPUTACIÓ DE TARRAGONA, *Catàleg de publicacions*, Tarragona, Diputació 2004, 88 pp.
- Documents de la Sección Filológica. IV* (Biblioteca Filológica, XLVII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 88 pp.
- Dominique DONADIEU-RIGAUT, *Entre historiographie et négation du temps. L'arbre bénédictin de Jean de Stavelot (1432)*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 341-359.
- DOUDA, *Manual per al seu fill*. Introducció i traducció de Mercè OTERO i VIDAL (Clàssics del Cristianisme, 97), Barcelona, Enciclopèdia Catalana 2004, 184 pp.
- Matteo DUNI, *Esorcisti o stregoni? Identità professionale del clero e inquisizione a Modena nel primo Cinquecento*, dins «Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée», 115 (2003), 263-285.
- Daniel DURAN DUELT, *Kastellórizo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458). Colección documental* (Anuario de Estudios Medievales. Annex, 49), Barcelona, CSIC 2003, 160 pp.- *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi i edició* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 47), Barcelona, CSIC 2002, 478 pp.
- Eulàlia DURAN i GRAU, *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*. Edició a cura de Maria TOLDRÀ. Pròleg de Josep SOLERVICENS (Sèrie La Unitat, 185), València, Eliseu Climent, editor 2004, 792 pp.
- Bruce EDELSTEIN, *The Camera Verde. A Public Center for the Duchess of Florence in the Palazzo Vecchio*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée», 115 (2003), 51-87.
- Educar en la política. Dotze raons per a la participació en la vida pública*. Presentació del llibre (Publicacions de la Presidència, 19), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 62 pp.
- «El Baluard. Tercer recull de treballs. Sarral» (octubre 2004), 230 pp.
- El llibre de la terra. Un llibre de privilegis* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1997, 318 pp.
- El Manual de Consells de Gandia a la fi del segle XV*. Edició a cura de Vicent OLASO (Fonts històriques valencianes, 20), València, Universitat 2005, 402 pp.
- Els artesans de la València del segle XVII. Capítols dels oficis i col·legis*. Edició a cura d'Isabel Amparo BAIXAULI JUAN (Fonts històriques valencianes, 5), València, Universitat 2001, 298 pp.
- Els Comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, a cura de Santiago SOBREQUÉS VIDAL, Sebastià RIERA i VIADER, Manuel ROVIRA i SOLÀ. Revisat i completat per Ramon ORDEIG i MATA. Primera Part: *Prefaci, Introducció, Diplomataris* (Docs. 1-386). Segona part: *Diplomataris* (Docs. 387-630) *Mapes. Índex* (Catalunya Carolíngia. Obra fundada per Ramon d'ABADAL I DE VINYALS i dirigida per Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ. Volum V), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 698 pp. en dos volums.
- Els llibres de comptes de la batllia de Morvedre a la fi del segle XIV*. Edició a cura d'Aureli SILVESTRE ROMERO (Fonts històriques valencianes, 15), València, Universitat 2004, 172 pp.

- Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina d'Aragó (1413-1416)*. Edició a cura de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ (Fons històriques valencianes, 14), València, Universitat 2004, 568 pp.-
- Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*. Edició a cura d'Eulàlia de AHUMADA BATLLE (Fons històriques valencianes, 13), València, Universitat 2003, 456 pp.
- Glòria ESCALA I ROMEU, *El dibuixant Josep Simont i Guillén (1875-1968), repòrter gràfic de la I Guerra Mundial. Un dibuixant d'actualitats a l'època de la naixent fotografia de reportatge* (Publicacions de la Funció Salvador Vives i Casajuana, 134), Barcelona, Rafael Dalmau editor 2002, 166 pp.
- Joan ESQUERDA BIFET, *La misión al estilo de los apóstoles. Itinerario para la formación inicial y permanente*, Madrid, B A C 2004, 294 pp.
- Josep ESTELRICH COSTA, *El monestir de santa Elisabet. Beguins, terceroles, jerònimes, 1317-2000* (Arbre de Mar, 9), Palma de Mallorca, Documenta Balear 2002, 416 pp.- *El convent de Santa Elisabet. Apèndix documental (II). 1530-2000*, extret de «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 59 (2003), 249-318.
- Francesc ESTEVE GÁLVEZ, *Vida. 1. En la claror de l'alba. Uns començos difícils*. Edició a cura de Josep Lluís VICIANO AGRAMUNT, Castelló, Diputació 2003, 284 pp.
- «Estudis Castellonencs», 9 (2000-2002 [2003]), 936 pp. en dos volums.
- «Estudis d'Història Agrària», 17 (2004 = Homenatge al Dr. Emili Giral i Raventós. Editors: Rosa CONGOST I COLOMER, Llorenç FERRER I ALÓS), 974 pp.
- «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols», XX (2002), 364 pp.; XXII (2004), 330 pp.
- Agustí ÈURA, *Obra poètica i altres textos*. Edició crítica de Pep VALSALOBRE. Pròleg d'Albert ROSICH (Autors Catalans Antics, 13), Barcelona, Fundació Pere Coromines 2002, 734 pp.
- Georges FABRE, Marc MAYER, Isabel RODÀ, *Inscriptions romaines de Catalogne. V. Suppléments aux volumes I-IV et Instrumentum inscriptum*, Paris, Diffusion De Boccard 2002, 250 pp. i XCII de reproduccions.
- Anne-Christine FAITROP-PORTA, *I Promessi sposi. Riduzioni teatrali* (Teatro. Studi e testi, 11), Firenze, Leo S. Olschki Editore 2001, LVI i 108 pp.
- Ma. Antònia FANTOVA CENTELLES, Montse SIRES GRAU, Susanna VELA PALOMARES, *Arxiu Comunal de Sant Julià de Lòria* (Monografies de l'Arxiu Històric Nacional. Arxius comunals, 1), Andorra, Arxiu Històric Nacional 1997, 300 pp.
- Maria Dolors FARRENY SISTAC, *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI* (Biblioteca Filològica, XLIX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 616 pp.
- Graziella FEDERICI VESCOVINI, *Perfil di Pietro d'Abano, il Conciliatore*, extret de *Filosofia, scienza, cultura*. Studi in onore di Corrado Dollo, a cura di Giuseppe BENTIVEGNA, Santo BURGIO. Giancarlo MAGNANO SAN LIO, Rubettino editore 845-862.- *La tradizione dei Parva naturalia nell'insegnamento universitario medievale (secoli XIII e XIV)*, extret de *Parva naturalia. Saperi medievali. Natura e vita*. «Atti dell'XI Convegno della Società Italiana per lo Studio del Pensiero Medievale. Macerata, 7-9 dicembre 2001» a cura di Chiara CRISCIANI, Roberto LAMBERTINI, e Romana MARTORELLI VICO, Pisa-Roma, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, MMIV, 125-141.
- Vidal Javier FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, *La Balma de Zorita. 30 años en torno al santuario*, Castelló, Diputació 2005, 116 pp.
- Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, *Felipe II y el clero secular. La aplicación del Concilio de Trento* (Colección Histórica), Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V 2000, 448 pp.
- Antoni FERRANDO I FRANCÉS, Xavier SERRA ESTELLÉS, *La traducció valenciana de la missa del segle XIV. Estudi i edició de la versió de Guillem Anglés (ACV, Ms. 169)*, València, Universitat 2003, 232 pp.
- M. Teresa FERRER I MALLOL, *Joaquim Miret i Sans. Semblança biogràfica*. Conferència pronunciada davant el ple el dia 17 de juny de 2002, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 54 pp.

- Alexander FIDORA, *Ramon Llull frente a la crítica actual al diálogo interreligioso: el arte luliano como propuesta para una «Filosofía de las religiones»*, extret de «Revista Española de Filosofía Medieval», 10 (2003), 227-243.- *Noch einmal «Arbor scientiae oder Arbore de sciencia».* *Zum Verhältnis von lateinischer und katalanischer Fassung der Lullischen Enzyklopädie*, extret de «Faventia», 25 (2003), 67-73.
- Francesco FIORENTINO, *Contingenza, futuro e scienza nel pensiero tardo-medievale* (Medioevo, 9), Roma, Antonianum 2004, 316 pp.
- «Florensia. Bolletino del Centro Internazionale di Studi Gioacchimiti», XVI-XVII (2002-2003), 256 pp.
- Pere LLUÍS I FONT (coord.), *Les idees i els dies. Un segle de filosofia i ciències socials als Països Catalans* (La mirada social), Barcelona, Enciclopèdia Catalana 2002, 346 pp.
- Paolo Edoardo FORNACIARI, *L'Apologia di Arcangelo da Borgonovo in difesa delle Conclusiones cabalisticæ di Giovanni Pico della Mirandola*, extret de «Vivens Homo. Rivista teologica fiorentina», 5 (1994), 575-591; *Beniamino da Tudela in Italia*, extret de «Archivio Storico Italiano», CXLVII (1989), 415-434; *Giovanni Pico della Mirandola, Conclusioni cabalistiche*,² a cura di Paolo Edoardo FORNACIARI, seconda edizione riveduta e corretta (Mimesis. I cabiri), Milano, Associazione Culturale Mimesis 2003, 80 pp. *Giovanni Pico della Mirandola. Conclusioni Ermetiche, Magiche e Orfiche*, a cura di Paolo Edoardo FORNACIARI (Mimesis. I cabiri), Milano, Associazione Culturale Mimesis 2003, 110 pp.- *Le chiose alla traduzione latina di Elia del Medigo della parafrasi della repubblica di Platone di Averroè*, extret de «Bulletin de Philosophie Médiévale», 36 (1994), 56-62; *Presenza della Qabbalah nelle Conclusiones nongentæ sive theses di Giovanni Pico*, extret de *Giovanni e Gianfrancesco Pico. L'opera e la fortuna di due studenti ferraresi*, a cura di Patrizia CASTELLI, Firenze, Leo S. Olschki 1998, 107-120; *Un testo di Qabbalah in volgare. La Dichiarazione sopra il nome di Giesù di Archangelo da Borgonovo*, extret de «Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento», XXXIII (1993), 279-301.
- Climent FORNER, *Quadern de Viver 6. Conte - homilies - pregons - articles - versos*, Viver i Serrateix 2003, 60 pp.
- «Fràte Francesco. Rivista di Cultura Franciscana», 69 (2003), 650 pp.; 70/1 (aprile 2004), 278 pp.; 70/2 (novembre 2004), 279-608.
- Roger FRIEDLEIN, *Der Dialog bei Ramon Llull. Literarische Gestaltung als apologetische Strategie* (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 318), Tübingen, Max Niemeyer Verlag 2004, VIII i 348 pp.
- Martin FRÜH, *Funus et eulogium. Antonio Geraldinis Ode zum Tode König Jobanns II. von Aragón*, extret de «Frühe Neuzeit», 77 (2003 = *Poetische Lyrik der Frühen Neuzeit. Poetische Kleinformen und ihre Funktionen zwischen Renaissance und Aufklärung*. I. Arbeitsgespräch der Deutschen Neulateinischen Gesellschaft in Verbindung mit der Werner-Reimers-Stiftung Bad Homburg). Herausgegeben von Beate CZAPLA, Ralph Georg CZAPLA und Robert SEIDEL, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 11-33.
- Alexandre GALÍ, *Filosofia a Catalunya (1900-1936)*. Selecció de textos i edició a cura de Pere LLUÍS FONT i Josep MONSERRAT MOLAS, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 120 pp.
- Joan GARCIA, Kenneth MARTÍNEZ, *Homínids a la Selva. L'evolució biològica i cultural dels primers humans de les comarques de Girona* (Estudis i textos, 8), Santa Coloma de Farners, Centre d'Estudis Selvatans 2003, 232 pp.
- Antonio GASCÓ, *Armonías quebradas. Traver Calzada. Pinturas*, Castelló, Diputació 2004, 168 pp.
- Yolanda GIL SAURA, *Arquitectura barroca en Castellón*, Castelló, Diputació 2004, 548 pp.
- Sebastià GIRALT, *Arnaldus astrologus? La astrologia en la medicina de Arnau de Vilanova*, dins «Medicina & Historia», n. 2 (2003-Cuarta época), 16 pp.- *Els melancòlics, de l'excel·lència a la marginalitat*, «Actes de la VII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica. Barcelona, 14-17 de novembre de 2002». Coordinació: Josep BATLLÓ ORTIZ. Pasqual BERNAT LÓPEZ, Roser PUIG AGUILAR, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003), 617-623.

- Sebastià GIRALT I SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista (segle XVI)* (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 5), Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona i Mútua Manresana 2002, 224 pp.- *La qüestió arnaldiana: autenticitat i falsa autoria en el corpus atribuït a Arnau de Vilanova*, extret de «Gimbernat. Revista Catalana d'història de la medicina i de la ciència», 38 (2002 = XII Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Pollença 2002. Actes, II), 185-207.- *Las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova en Basilea: entre el paracelsismo y el protestantismo*, extret de *Humanismo y pervivencia del mundo clásico*. «Homenaje al profesor Antonio Fontán», bajo la dirección de J. M. MAESTRE, J. PASCUAL, L. CHARLO, V (Actas del III Congreso internacional de humanismo y pervivencia del mundo clásico. Alcañiz, Instituto de Estudios Humanísticos, del 8 al 13 de mayo de 2000), Alcañiz - Madrid, Instituto de Estudios Humanísticos - Laberinto- CSIC 2002, 2357-2366.- *Un alquimista medieval per als temps moderns: les edicions del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova en llur context (c. 1477-1754)* (impressió per a ús privat), Barcelona 2004, 70 pp.
- Emili GIRALT I RAVENTÓS, Jordi VIDAL I PLA, *'Notes' i 'Anyades' en els protocols de Vilafranca del Penedès. Segles XIX-XVIII*, extret de «Estudis i Documents dels Arxius de Protocols», XXI (2003), 103-180.
- Gener GONZALVO I BOU, *Breu història del monestir de Vallbona* (Episodis de la Història, 339), Barcelona, Rafael Dalmau Editor 2003, 96 pp.
- Josep M. T. GRAU I PUJOL, Sabí PERIS I SERRADELL, *Inventari del fons patrimonial Homdedeu de Riudacanyes (segles XV-XIX)*, Reus, Arxiu Històric Comarcal 2004, 68 pp.- Josep M. T. GRAU I PUJOL ET ALII, *La Guàrdia dels Prats i la seva església. Treballs en el VII Centenari de la mort de sant Pere Ermengol (1304-2004)* (Col·lecció El Tinter, 49), Valls, Cossetània Edicions 2004, 160 pp.- *300 aniversari de la benedició de l'església de sant Miquel d'Almòster (1704-2004)*, Almòster, Ajuntament i parròquia 2004, 54 pp.- Josep M. T. GRAU I PUJOL, *Santes Creus en el fons personal d'Eufemà Fort*, extret de «Cultura» (Valls), núm. 636 (maig del 2003), 33-34.
- Miquel S. GROS I PUJOL, *Hérésies et schismes*, extret de *Pacien de Barcelone et l'Hispania au IVe siècle*, Paris-Lyon, Éditions du Cerf 2004, 63-71.- *Restes de deux Libelli baptismaux romains de la fin du IVe siècle*, extret de «Ecclesia Orans. Periodica de Scientiis Liturgicis cura Facultatis Sacrae Liturgiae in Pontificio Athenaeo Anselmiano de Urbe», XX (2003), 339-355.- *Els fons d'autors grecollatins de l'Arxiu-Biblioteca Episcopal de Vic*, extret de *Ciència, didàctica i funció social dels estudis clàssics*, dins «Actes del XIV Simposi de la Secció Catalana de la S.E.E.C.», Vic, setembre 2002, 47-56.- *L'antic 'ordo nubentium' gal·licà i les seves adaptacions romano-franques d'època carolíngia*, extret de «Revista Catalana de Teologia», XXIX (2004), 75-88.- *L'oeuvre liturgique de l'archevêque Maximien de Ravenne*, extret de «Ecclesia Orans», XXI (2004), 227-239.
- Francisco José GUERRERO CAROT, *El Palancia: nacer y emigrar. La evolución de la población (siglos XVI al XIX)* (Biblioteca de les Aules, 14), Castelló, Universitat Jaume I i Diputació 2004, 380 pp.
- Josep HERNANDO, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 52), Barcelona, CSIC 2003, 788 pp.- *Lletres de canvi girades des de i contra Barcelona (1383-1400)*, extret de «Estudis històrics i documents dels Arxius de Protocols», XXI (2003), 29-101.
- «Historia et Documenta. Revista de divulgació històrica i dels fons documentals de l'Arxiu Històric Comarcal de Valls (Alt Camp)», 7 (2003), 152 pp.
- «Historiès & Géographes. Revue de l'Association des Professeurs d'Histoire et de Géographie de l'Enseignement Public (APHG)», num. 379 (Juillet-août 2002 = Regards sur l'Afrique), 510 pp.
- Homenatge a Joaquim Ruyra en el centenari de Marines i boscatges (1903-2003)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2005, 68 pp.
- Homilies d'Organyà. Segle XIII [no posterior a 1204]*, Nadal 2003, Barcelona, Biblioteca de Catalunya 2003, s. n.

- Jesús HUGUET I SERRANO, *Xàldigues. Crítiques benignes sobre l'Església i el món*, Solsona, Lectura 2004, 208 pp.
- ARCHIVIO SEGRETO VATICANO, *Indice dei Fondi e relativi mezzi di descrizione e di ricerca*, Città del Vaticano 2003, 74 pp.
- B. IOANNIS DUNS SCOTI, *Distinctio III, quaestio I. Utrum beata Virgo fuerit concepta in peccato originali*, extret de *Lectura in librum III Sententiarum. A distinctione prima ad decimam septimam (Opera omnia)*, studio et cura Commissionis Scotisticae praeside Barnaba HECHICH... XX), Civitas Vaticana, Typis Vaticanis MMIII, pp. 115-138.
- JAIME I, *Libro de los bechos*. Introducció, traducció i notes Julia BUTIÑÁ JIMÉNEZ (Biblioteca Universal Gredos), Madrid, Editorial Gredos, 2003, 552 pp.
- Miquel S. JASSANS, *Onomàstica de Colldejou* (Treballs de l'Oficina d'Onomàstica, VII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 158 pp.
- «Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a les Illes Balears. Any Francisc de Borja Moll (4 i 5 d'octubre de 2002)», a cura de Joan MIRALLES I MONSERRAT, Barcelona - Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Catalans i Govern de les Illes Balears 2003, 124 pp.
- «Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Vic (17 i 18 d'octubre de 2003), Barcelona-Vic, Institut d'Estudis Catalans, Universitat de Vic, Ajuntament de Vic 2004, 178 pp.
- Andreas KIESEWETTER, *Bonifacio VIII e gli Angioini*, extret de *Bonifacio VIII. «Atti del XXXIX Convegno storico internazionale»*, Spoleto, Centro di Studi sull'Alto Medioevo 2003, 171-214.- *Documenti vecchi e nuovi sulla vita di Marino da Caramanico*, extret de «Studi per Marcello Gigante», a cura di Stefano PALMIERI [Bologna], Società Editrice il Mulino, MMIII, 347-370.- *Il governo e l'amministrazione centrale del Regno*, extret de *Le eredità normanno-sveve nell'età angioina. Persistenze e mutamenti nel Mezzogiorno*, a cura di Giosuè MUSCA, [Bari], Edizioni Dedalo 2004, 25-68; *La diocesi di Martina. Un progetto fallito prima ancora di nascere*, extret de «Cenacolo. Rivista Storica di Taranto», N. S., XV/XXVII (2003), 43-50; *L'Ordine Teutonico in Grecia e in Armenia*, extret de *L'Ordine Teutonico nel Mediterraneo*, a cura di Hubert HOUBEN, Galatina, Mario Congedo editore 2004, 73-107; *Markgraf Theodoros Palaiologos von Monferrat (1306-1338), seine Enseignements and Byzanz*, extret de «Medio Evo Greco», 3 (2003), 121-180; i *Tre privilegi originali inediti di Roberto II di Basunvilla, conte di Conversano e di Lorello (1140-ca. 1182)*, extret de *Mediterraneo, Mezzogiorno, Europa*. Studi in onore di Cosimo Damiano Fonseca, Adda editore [2004], 593-620.
- Elka KLEIN, *Hebrew Deeds of Catalan Jews - Documents hebraics de la Catalunya medieval, 1117-1316* (Publicacions de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics, 1. Girona Judaica, 1), Barcelona i Girona, Institut d'Estudis Catalans - Patronat Municipal Call de Girona 2004, 238 pp. i 18 pp. de facsímils.
- L'autogovern a Catalunya*, «Nadala», XXXVIII (2004), 120 pp.
- La mística com a lloc de trobada*. «Jornades d'Estudis Franciscans, 2002», Barcelona, Família Franciscana de Catalunya - Facultat de Teologia de Catalunya 2003, 156 pp.
- Ramon LAPIEDRA, *Els dèficits de la realitat i la creació del món*, València, Universitat de València 2004, 248 pp.
- Les Constitucions del convent de Sant Josep de València (segle XVI)*. Edició a cura de Joan FUSTER (Fonts històriques valencianes, 11), València, Universitat 2002, 116 pp.
- «Lligall. Revista Catalana d'Arxivística», 22 (2004), 534 pp.
- Àlvar MADUPELL, *Plagiat dues vegades del catecisme en vers de Josep Baborés (1840 i 1854)* (Maduixer, 11), Teià 2004, 88 pp.
- CONGRESSO MARIOLÓGICO FRANCESCANO, *L'Immacolata Concezione. Il contributo dei francescani*. In occasione del 150° anniversario della proclamazione dogmatica. Assisi, S. Maria degli Angeli 4-8 dicembre 2003, Città del Vaticano, Pontificia Accademia Mariana Internazionale 2003, 144 pp.
- La Natura*. Edició a cura de Josep MONSERRAT MOLES i Ignasi ROVIRÓ I ALEMANY (Col·loquis de Vic, VIII), Barcelona, Universitat de Barcelona 2004, 156 pp.

- Michel LAUWERS, *Mémoire des origines et idéologies monastiques. Saint-Pierre-des-Fossés et Saint-Victor de Marseille au XIe siècle*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 155-180.
- Liber Iudicum Popularis ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. A cura de Jesús ALTURO, Joan BELLÈS, Josep M. FONT I RIUS, Yolanda GARCIA, Anscari M. MUNDÓ (Textos Jurídics Catalans. Lleis i Costums, I/1), Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia 2003, 812 pp.
- Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie. I. Jaume I (1236-1276)*. Edició a cura de Josepa CORTÈS (Fonts històriques valencianes, 1), València, Universitat 2001, 258 pp.
- Libre de diverses statuts e ordinacions fets per lo consell de la vila de Algezira*. Edició a cura d'Aureliano J. LAIRÓN PLA (Fonts històriques valencianes, 4), València, Universitat 2001, 258 pp.
- LIBRERÍA ANTICUARIA STUDIO, *Llibres antics, rars i curiosos*, Barcelona [2004], 240 pp.
- Llengua i ensenyament. Aportacions per a un debat. CCL Aniversari de les Instruccions de Baldiri Reixac*, a cura de Josep GONZÁLEZ-AGÀPITO, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 246 pp.
- «Llengua & Literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura», 14 (2003), 606 pp.
- Joan LLINÀS I POL, Elvis MALLORQUÍ I GARCIA, Jordi MERINO I SERRA, Carme MONALBÁN I MARTÍNEZ, *El castell de Sant Joan de Lloret* (Col·lecció Es Frares, 7), Lloret de Mar, Ajuntament 2003, 216 pp.
- Carles LLINÀS I PUENTE, *Què és la Lògica? Sobre l'U auràtic o, també, sobre evidència, objectivitat i creència primera*. Lliçó inaugural del Curs Acadèmic 2004-2005, Barcelona, FTC, FEFC 2004, 208 pp.
- Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Els jueus de Santa Coloma de Queralt segons els protocols notarials de Cervera (1341-1492)*, Santa Coloma de Queralt, Associació Cultural Baixa Segarra 2004, 232 pp.
- Pere LLUÍS I FONT, *Eusebi Colomer i Pous. Semblança biogràfica*. Conferència pronunciada davant el ple el dia 16 de juny de 2003, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 12 pp.- *Confessió. Lliçó de comiat pronunciada a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona el 26 de maig del 2004*, Barcelona, Universitat Autònoma 2004, [32 pp.].
- Ramon LLULL, *Llibre de les bèsties*. Estudis introductoris de Jordi RUBIÓ i Armand LLINARÈS (Biblioteca Bàsica d'El Periòdic, 11), Badalona, Sàpiens Publicacions 2005, 128 pp.- Raimundi LULLI, *Opera latina 97-100, in Cypro, Alleas in Cilicia, deque transmarinis veniente annis MCCCCI-MCCCIII compilata*. Edidit Jaume MEDINA (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis CLXXXIV / Raimundi Lulli opera latina tomus XXX), Turnholt, Brepols 2005, XLII i 250 pp.
- Rosario Andrea LO BELLO, *Arnaldo da Villanova dall'esegesi alla profezia*, extret de «Florensia», XVI-XVII (2002-2003), 169-214.
- «Lo Floc. Revista del Centre d'Estudis Riudomencs, Joan de Palomar», XXI/174 [2003], 24 pp.
- Charles LOHR, *Mathematics and the Divine: Ramon Lull*, extret de *Mathematics and the Divine: A Historical Study*, edited by T. KOETSIER and L. BERGMANS, Elsevier B. V. 2005, 215-228.
- Esteve LÓPEZ, Joan PERUGA, *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XIX*. II, Andorra, Govern d'Andorra 1994, 428 pp.
- Fatima LOUALICH, *Les esclaves noirs à Alger (fin du XVIIIe-début du XIXe siècle). de l'esclave à l'affranchi, vers une relation d'allégeance*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 513-522.
- Octavio LUNA, *La encarnación y la pasión de Jesucristo en los sermones de San Antonio de Padua* (Studia Antoniana, 47), Roma, Edizioni Antonianum 2003, 456 pp.
- Serge LUSIGNAN, *Les mythes de fondations des universités au moyen âge*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 445-479.
- Àlvar MADUPELL, *Marta Noguera, escriptora en català de principis del segle XIX*, extret de «Estudios Franciscanos», 104 (2003), 533-554; i edició independent, Barcelona, Estudios Franciscanos 2004, 30 pp.

- Girolamo MANFREDI, *Quesits o perquens (Regiment de sanitat i tractat de fisiognomia)* (Els Nostres Clàssics, B/25), Barcelona, Editorial Barcino 2004, 314 pp.
- Núria MAÑÉ, *Índex de les obres de Jordi Rubió i Balaguer* (Biblioteca Abat Oliba, 259; Obres de Jordi Rubió i Balaguer, XIV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, 322 pp.
- Francesca Joyce MAPELLI, *L'amministrazione francescana di Inghilterra e Francia. Personale di governo e strutture dell'Ordine fino al Concilio di Vienne (1311)*, (Medioevo, 7), Roma, Edizioni Antonianum 2003, 616 pp.
- E. MARANGI, L. ORLANDO, C. REHO, *Pathos per il Regno. Avanguardia dei laici e uomini spirituali* (Collana di filosofia. Sapientia, 5), a cura di Cosimo REHO, Fasano di Brindisi, Schena editore 2004, 96 pp.
- Josep M. MAS i SOLENCH, *Ferran Valls i Taberner. Semblança biogràfica*. Conferència pronunciada davant el Ple el dia 20 d'octubre de 2003, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 32 pp.- *Ferran Valls i Taberner. Jurista, historiador i polític*. Pròleg de Josep M. SOLÉ i SABATÉ (Perfils, 39), Barcelona, Enciclopèdia Catalana 2002, 284 pp.
- Michael McVAUGH, *Chemical Medicine in the Medical Writings of Arnau de Vilanova* (impressió per a ús privat), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya 2004, 24 pp.
- «Medioevo. Saggi e Rassegne», 25 (2002 [2003]), 260 pp.
- Jaume MENSA i VALLS, *La 'fallacia consequentis' en la polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova y los profesores de la Universidad de París*, extret de «Revista Española de Filosofía Medieval», 10 (2003), 297-301.
- Jesús MILLÁN, *La doble cara del liberalismo en España. El cambio social y el subdesarrollo de la ciudadanía*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée», 114 (2002), 695-710.
- Joan F. MIRA, *Nosaltres i els italians*. Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2004-2005, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 28 pp.
- «Mirabilia. Revista de Historia Antiga e Medieval», 2 (2003), 240 pp.
- Eulàlia MIRALLES i JORI, *La Crónica Universal del Principado de Cataluña de Jeroni Pujades a l'Acadèmia de Barcelona (1700-1832)* (Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona), Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat 2003, 102 pp.
- Joaquim MIRET i SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Edició facsímil. Pròleg de Maria Teresa FERRER i MALLOL (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 630 pp.
- «Modilianum. Revista d'Estudis del Moianès», núm. 29 (desembre 2003), 96 pp.; núm. 30 (2004), 96 pp.; núm. 31 (2004), 96 pp.
- Joan MOLINA i FIGUERAS, *De la religión de obras al gusto estético. La promoción colectiva de retablos pictóricos en la Barcelona cuatrocentista*, extret de «Imafronte. Universidad de Murcia», 12-13 (1996-1997 [1998]), 187-205.
- Aina MOLL MARQUÈS, *Els treballs lul·lístics de Francesc de Borja Moll* (Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 38), 2004, 32 pp.
- Josep MORAN i OCERINJAUREGUI, *Estudis d'història de la llengua catalana*. Pròleg de Joan MARTÍ i CASTELL, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2004, 270 pp.
- Josefina MUTGÉ i VIVES, *Pergamins del monestir benedictí de Sant Pau del Camp de Barcelona de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XII-XIV)* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 45), Barcelona, CSIC 2002, 364 pp.- *Política, urbanismo y vida ciudadana en la Barcelona del siglo XIV* (Anuario de Estudios Medievales. Anejo 44), Barcelona, CSIC 2004, 428 pp.
- Honorat NAVARRO, *Fundació de la cartoixa d'Ara Christi*. Edició a cura de Jesús VILLALMANZO CAMENO (Fonts històriques valencianes, 16), València, Universitat 2004, 262 pp.
- Nomenclator oficial de toponímia major de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya i Institut d'Estudis Catalans 2003, XXXIII i 1394 pp.

- Anna Maria OLIVA, «*Rabó és que la magestat vostra sapia*». *La memoria del sindaco di Cagliari Andrea Sumner al sovrano*, extret de «Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo», núm. 105 (2003), 335-385.
- Olivos en Castellón. Paisaje y cultura*. Fotografías: Pascual MERCÉ. Textos: Fina GONELL, Bernabé MOYA, Arturo OLIVER. F. OLUCHA, Castelló, Diputació, 2005, 324 pp.
- Ramon ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI*. Fascicle segon, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals 2003, 209-416.
- Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVIII)*. Edició a cura de Vicent GIL VICENT (Fonts històriques valencianes, 7), València, Universitat 2002, 222 pp.
- Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IVe siècle* (Actes des Colloques de Barcelone et de Lyon, mars et octobre 1996). Sous la direction de D. BERTRAND, J. BUSQUETS, M. MAYER OLIVÉ (Patri-moines. Christianisme), París-Barcelona, Les Éditions du Cerf-Facultat de Teologia de Catalunya 2004, 356 pp. i dos mapes.
- «Palestra Universitària», 17 (2004), 200 pp.
- Stefano PARENTI, *Il monastero italo-bizantino di Grottaferrata e la chiesa di Roma nell'XI secolo*, extret de *Il monachesimo tra eredità e aperture*. Atti del Simposio «Testi e temi nella tradizione del monachesimo cristiano» per il 50° anniversario dell'Istituto Monastico di Sant'Anselmo. Roma, 28 maggio - 1 giugno 2002 (Studia Anselmiana, 140), Roma, Sant Anselmo 2004, 347-366.
- Francisco Javier PARICIO SAFONT, *Benlloch y su gastronomía*, Castelló, Diputació 2004, 154 pp.
- «Pedralbes. Revista d'història moderna», 21 (2001), 192 pp.; 22 (2002), 186 pp.
- «Penyagolosa. Revista de la Exma. Diputación Provincial de Castellón», 3 (2002), 120 pp.
- Josep PERARNAU I ESPELT, *Consideracions sobre el tema de 'Missió i Croada' en Ramon Llull. A propòsit de publicacions recents*, extret d'«ATCA», XXII (2003), 561-578.- *L'Alcover-Moll, no s'bau-ria de completar?*, extret d'ibid., 657-661.- *L'autor d'un tractat alquímic podia trobar en l'obra autèntica d'Arnau de Vilanova alguna raó per a atribuir-lo a ell?* (impressió per a ús privat), Barcelona 2004, 70 pp.- *La (darrera?) quaresma transmesa de sant Vicent Ferrer: Clar-mont Ferrand*, BMI, ms. 45, extret d'«ATCA», XXII (2003), 343-550.- *Le edizioni dei testi degli autori del basso medioevo con particolare riferimento a quelle di autori catalani: Arnau de Vilanova, Ramon Llull, Nicolau Eimeric, Francesc Eiximenis*, extret de *Bilan et perspectives des études médiévales (1993-1998)*, edités par Jacqueline HAMESSE, Tournhout, Brepols 2004, 429-433.- *Un nou bifoli del Llibre de les dones de Francesc Eiximenis*, extret de «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXII (2003), 269-308; Josep PERARNAU I ESPELT, *L'autor d'un tractat alquímic podia trobar en l'obra autèntica d'Arnau de Vilanova alguna raó per a atribuir-lo a ell?* i Antoine CALVET, *Lettre à Josep Perarnau*, 13 X 2004, extret de *Actes de la II Trobada Inter-nacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova* (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències So-cials, XXX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya 2005, 151-237
- Ramon PERE ANGLÈS, *Recull de noms de lloc i de persona de Vilanova de Prades* (Treballs de l'Ofi-cina d'Onomàstica, IX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004, 228 pp.
- Michela PEREIRA, *Maestro di segreti o caposcuola contestato: presenza di Arnaldo da Villanova e di temi della medicina arnaldiana in alcuni testi alchemici pseudo-llulliani* (impressió per a ús privat), Barcelona 2004, 34 pp.
- Juli PERETÓ I MAGRANER, *Què és la vida i com podem fabricar-la*. Discurs llegit en la sessió inau-gural del curs 2003-2004, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 78 pp.
- Xavier PÉREZ I GÓMEZ, *Els fons documentals de les masies de la Selva*, extret de «Quaderns de la Selva», 15 (2003), 251-259.- *La Cartoixa de Montalegre. Drets feudals i conflictes jurisdiccio-nals (1415-1602)* (Fundació Salvador Vives i Casajuana, 135), Barcelona, FSV 2004, 216 pp.
- Llorenç PÉREZ MARTÍNEZ, *Els fons manuscrits lul-lians de Mallorca. Fons lul-lians a biblioteques espanyoles*. Edició a cura d'Albert SOLER. Preàmbul de Fausto ROLDÁN i Anthony BONNER

- (Col·lecció Blaquerna (!)), Barcelona i Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona, Universitat de les Illes Balears 2004, XVI i 270 pp.
- Meritxell PÉREZ MARTÍNEZ, *La burocracia episcopal en la Hispania tardorromana y visigótica*, extret de «Studia Historica. Historia Medieval», 18-19 (2000-2001), 17-40.
- Leonci PETIT I TORNER, *Violència i terrorisme en el segle XXI. Una aproximació a les seves arrels des de la perspectiva bíblica, teològica, filosòfica, antropològica i ètica* (Temes d'ara mateix, 31), Barcelona, Editorial Mediterrània 2004, 208 pp.
- Maria A. PILEGGI PERASSOLLO, *O medium neutrum: uma possível ligação entre a medicina araldiana e a alquimia pseudo-lulliana* (impressió per a ús privat), Barcelona 2004, 20 pp.
- Mónica PINTADO ANTÚNEZ, *Conservación preventiva en archivos y bibliotecas*, Castelló, Diputació 2004, 48 pp.
- Polis i Nació. Política i literatura (1900-1939)*. Aula Carles Riba, a cura de Rosa CABRÉ, Montserrat JUPRESA, Jordi MALÉ (Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica. Annexos, 2), Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Clàssics, 2003, 280 pp.
- Portogallo mediterraneo*, a cura di Luis ALDÃO DA FONSECA, Maria Eugènia CAEDDU (Collana di studi Italo-Iberici, 26), Càller, Istituto sui rapporti italo-iberici 2001, 376 pp.
- Praedicatorum Inquisitiones - I. The Dominicans and the Mediaeval Inquisition*. «Acts of the 1st International Seminar on the Dominicans and the Inquisition. Rome, 23-25 February 2002» (Dissertationes historicae, XXIX), Roma, Istituto Storico Domenicano 2004, 818 pp.
- Jaume de PUIG I OLIVER, *Notes sobre l'actuació inquisitorial de Nicolau Eimeric*, extret de «Revista Catalana de Teologia», XXXVIII (2003), 223-230.- *Nicolás Eymerich, un inquisidor discutido*, extret de *Praedicatorum Inquisitiones - I. The Dominicans and the Mediaeval Inquisition*. «Acts of the 1st International Seminar on the Dominicans and the Inquisition. Rome, 23-25 February 2002» (Dissertationes Historicae, XXIX), Roma, Istituto Storico Domenicano 2004, 545-593.- *Sobre el lloc de la filosofia en Lo Somni de Bernat Metge*, extret de «Revista Catalana de Teologia», XXIX (2004), 179-188.
- Isidre PUIG I SANCHIS, *Documents per a la història de l'art de l'església Parroquial de Santa Maria de Verdú* (Col·lecció Ardèvol, 7), Tàrrrega, Arxiu Històric Comarcal 2004, 300 pp.
- Armand PUIG I TÀRRECH, *Jesús. Un perfil biogràfic* (Perfiles, 50), Barcelona, Enciclopèdia Catalana 2004, 672 pp.
- Berenguer de PUIGPARDINES, *Sumari d'Espanya*. Edició a cura de Joan IBORRA (Fonts històriques valencianes, 3), València, Universitat 2000, 270 pp.
- Pyrénées sans frontière*. «Chronique. Supplément au Bulletin de Littérature Ecclésiastique», 1 (1998), 148 pp.
- «Quaderns de El Pregoner d'Urgell. Miscel·lània d'Estudis», núm. 15 (2002), 106 pp.; núm. 16 (2003), 110 pp.; núm. 17 (2004), 82 pp.
- «Quaderns de la Selva. Revista del Centre d'Estudis Selvatans», 15 (2003), 292 pp.; 16 (2004), 216 pp.- *Índex dels Quaderns de la Selva (1984-2003)*, a cura d'Imma LLACH I PALMADA, Centre d'Estudis Selvatans 2003, 60 pp.-
- Jean-Louis QUANTIN, *Le Saint-Office et le Probabilisme (1677-1679)*. *Contribution à l'histoire de la Théologie morale à l'époque moderne*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée», 114 (2002), 875-960.
- Què és l'bome? Reflexions antropològiques a la Corona d'Aragó durant l'Edat Mitjana*. Actes de les Jornades Internacionals celebrades a la Universitat Internacional de Catalunya els dies 5 i 6 de març del 2004. Anna AKASOY et al. Coordinació: Josep CORCÓ, et alii (Athenea, 1), Cabriels, Prohom edicions 2004, 280 pp.
- «Quèrn. Repertori bibliogràfic biennal de literatura i llengua catalanes de l'Edat Mitjana i l'Edat Moderna», num. 5 (2003), 196 pp.
- «Recerca. Revista de diàleg i estudis d'espiritualitat cristiana», núm. 32 (2003), 40 pp.- núm. 33 (2004), 40 pp.; núm. 35 (2005), 40 pp.
- «Recull. Associació Cultural Baixa Segarra», núm. 8 (2003), 138 pp.- Núm. 9 (2005), 156 pp.
- Repertori de Manuscrits Catalans (1474-1620)*. Volum III: Barcelona, Arxiu Capitular; Arxiu de la Corona d'Aragó; Arxiu de les Carmelites Descalces; Arxiu del Monestir de Sant Pere de

- les Puelles; Arxiu Històric de Protocols, Arxiu Històric Provincial dels Franciscans de Catalunya; Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya; Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès; Biblioteca de l'II-lustre Col·legi d'Advocats Biblioteca de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres. Apèndix. Direcció: Eulàlia DURAN. Compilació a cura de Maria TOLDRÀ (coordinació), Eulàlia MIRALLES, Antoni Lluís MOLL (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LX), Barcelona, Institut Joan Lluís Vives, Institut d'Estudis Catalans 2003, 558 pp.
- Joan REQUESENS I PIQUER, *L'epistolari entre els canonges Jaume Collell i Miquel Costa i Llobera*, extret de «Randa», núm. 52 (2004 = «Homenatge a Miquel Batllori, 5»), 121-151.
- «Revista Catalana de Musicologia», II (2004), 224 pp.
- «Revista Catalana de Teologia», XXVIII/I (2003), pp. 1-256; i XXVIII/II (2003), pp. 257-556; XXIX/1 (2004), pp. 1-230.
- Ramon RIAL I CARBONELL, *L'ensenyament superior a la Catalunya central entre els segles XVII i XIX. De la Universitat Literària de Vic (1599-1717) al Seminari Conciliar de Vic (1749-1868)* (Col·lectània Sant Pacià, 78), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2003, 496 pp.
- Jaume RIBALTA I HARO, *Dret urbanístic medieval de la Mediterrània* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXVI), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Universitat Pompeu Fabra 2005, 312 pp.
- Santiago RIERA I TUÈBOLS, *Una visió de la Il·lustració catalana*. Discurs de recepció com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 30 d'octubre de 2003, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 44 pp.
- Ristrutturazione e restauro nella Sede dell'Istituto. Palazzo Borromini, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 2003, 24 pp.
- Sebastià ROSSELLÓ HORRACH, *Vida glosada del Beat Ramon Lluís (1232-1316)*, Palma de Mallorca, Ajuntament 2004, 26 pp.
- Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Del nombre y la unidad literaria de la lengua catalana*. Discurso leído ante la Real Academia Española en la recepción pública del sr. D. A. R. y Ll. el día 23 de marzo de 1930. Edición de Germà COLÓN DOMÈNECH, Barcelona, IEC 2004, 100 pp.
- Agustín RUBIO VELA, *Valencia: la conciencia de capitalidad y su expresión retórica en la prosa municipal cuatrocentista*, extret de «Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval», 13 (2000-2002), 231-254.
- Núria SALES, *Història eclesiàstica o història d'eclesiàstics? Un diccionari, un episcopologi, els dos (o més) Felius i mossèn Melet*, extret d'«Afers. Fulls de recerca i pensament», 46 (2003 = *Les fronteres de la ciència*), 735-748.
- Roser SALICRÚ I LLUCH, *Caballeros cristianos en el Occidente Europeo e Islámico*, extret de *„Das kommt mir spanisch vor“. Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, herausgegeben von Klaus HERBERS und Nikolas JASPERT, Münster-Berlin, Lit-Verlag 2004, 217-289.- *Fugues, camuflatge i treball esclau a l'entorn del Castell de Tortosa i de les terres de l'Ebre en el primer terç del segle XV*, extret de «Misc. Arnall», 423-443.- *Nuevos mitos de la frontera: Muhammad X el Cojo, Ali al-Amin y Ridwan Bannigas entre historiografía e historia, entre realidad y leyenda*, extret de «IV Estudios de Frontera. Historia, Tradiciones y Leyendas en la Frontera», Alcalá la Real, s. a., 487-505.
- Manuel SALVADOR GASPÀR, *El castillo de Morella. Guía*, Castelló, Diputació 2003, [40 pp.] i un plànol.
- Hermínia SAMBLÁS ARROYO, *Pintoras en Castellón 1900-1936*. (Col·lecció Universitària. Geografia i Història, 49), Castelló, Diputació 2003, 304 pp.
- Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *Pagar al rey en la Corona de Aragón durante el siglo XIV. Estudios sobre fiscalidad y finanzas reales y urbanas* (Anuario de Estudios Medievales. Anejo 50), Barcelona, CSIC 2003, 584 pp.
- Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN TORRENT, *La diputació del general de Catalunya (1413-1479)* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXIII), Barcelona, Generalitat de Catalunya i Institut d'Estudis Catalans 2004, 582 pp.

- Sanctum Evangelium Observare*. Saggi in onore di Martino Conti, a cura di Marco NOBILE e Lluís OVIEDO (Bibliotheca Pontificii Athenaei Antonianum, 39), Roma, Edizioni Antonianum 2003, 306 pp.
- «Santes Creus. Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic», XX (2003), 108 pp.
- Josep-Ignasi SARANYANA, *Filosofia y teología en el Mediterráneo Occidental (1263-1490)*. Prólogo de Alessandro GHISALBERTI (Colección Historia de la Iglesia, 35), Pamplona, Eunsa 2003, 216 pp.
- Antonio SENNIS, *Tradizione monastica e racconto delle origini in Italia Centrale (secoli XI-XII)*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 181-211.
- Xavier SERRA ESTELLÉS amb la col·laboració de Juan Luis CORBÍN FERRER, Mª Pilar CORBÍN FERRER, Inés LÓPEZ MORAL, *El archivo diocesano de Valencia. L'Arxiu Diocesà de València*. I. *Inventario del Fondo Histórico*. II. *Catàleg de pergamins* (Monumenta Archivorum Valentina, IV), València, Facultat de Teologia San Vicente Ferrer 2003, 254 i X pàgines.- *Ordenamiento de los archivos parroquiales en la diócesis de Valencia* (Monumenta Archivorum Valentina, I), València 1998, 57 pp.
- «SESMOND. Butlletí del Servei d'Arxiu Municipal de Lloret de Mar», 3 (Novembre 2003), 16 pp.; núm. 4 (novembre 2004), 16 pp.
- Miquel SOLÉ, *Catàleg, Tàrrega, Ajuntament i Museu Comarcal de l'Urgell* 2004, 36 pp.
- Barbara SPAGGIARI, *Due trattati alchemici in lingua d'oc riflessioni in margine ad una nuova edizione* (impressió per a ús privat), Barcelona 2004, 16 pp.
- Kevin M. STEVENS, *Sibling Rivalry. Honor, Ambition, and Identity in the Printing Trade in Early Modern Milan*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée», 115 (2003), 107-122.
- «Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos», XLII (2002), 148 pp.
- Ramon SUGRANYES DE FRANCH, *Ramon Lull a les Amèriques: Bartolomé de las Casas, deixeble del doctor mallorquí?* (Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 23), Mallorca 1996, 28 pp.- *Raymond Lulle, bérelique?*, extret de «Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie», 45 (1998), 534-536.
- Mohamed TAHAR MANSOURI, *Les 'Ulamâ' en rupture avec le pouvoir en Afrîqiya d'après le Kitâb al-Mihan*, extret de «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge», 115 (2003), 565-580.
- «Tamid. Societat Catalana d'Estudis Hebraics», 4 (2003-2004), 272 pp.
- «Terme. Revista d'història», 18 (novembre 2003), 244 pp.; núm. 19 (novembre 2004), 192 pp.
- Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. «Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. El Vendrell, del 8 al 10 de novembre del 2001». Edició coordinada per Josep GUITART, Josep M. PALET, Marta PREVOSTI. Barcelona, Generalitat de Catalunya 2003, 414 pp.
- Suzanne THIOLIER-MÉJEAN, *Contribution à la légende d'Arnaud: Arnaud de Villeneuve comme 'auctoritas' dans l'oeuvre de Bertran Boyssset d'Arles*, Barcelona 2004, 57 pp. (impressió per a ús privat).- *Une recette alchimique catalane extraite du ms. 395 de Corpus Christi College (Cambridge): prolégomènes à une édition critique*, extret de «La France Latine», núm. 120 (1995), 40 pp.
- Orlando TODISCO, *Actualidad del pensamiento franciscano. El bien, medida de la verdad*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2005, 16 pp.
- TONI DE CUC (Antoni Rodrigo Valls), *Romanços cara a la nit*, Castelló, Diputació 2004, 72 pp.
- Jordi TORNER I PLANELL, *Notícia històrica i inventari del fons documental de la Unió Mamezana d'Assegurances (1899-1897)* (Inventaris i catàlegs de l'arxiu, 10), Manresa, Arxiu Històric Comarcal de Manresa 2002, 44 pp.
- «VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica». Coordinació: Josep BATLLÓ ORTIZ, Pasqual BERNAT LÓPEZ, Roser PUIG AGUILAR, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2002, 526 pp.
- «La Universitat», VII/25 (Setembre 2003), 50 pp.; VII/26 (desembre 2003), 50 pp.

- «Urtx. Revista Cultural de l'Urgell», núm. 17 (2004), 384 pp.; núm. 18 (2005), 320 pp.
- «Valldoreix. Centre d'Estudis de Valldoreix», 5 (desembre 2001), 78 pp.; 6 (2002), 82 pp.
- Pap VALSALOBRE, *El Senyor de les Mosques. Aspectes de l'evolució de la llegenda de les mosques de sant Narcís fins al segle XVII i relació amb el 'patriotisme sacré' a la Catalunya moderna*, extret de «Revista de Catalunya» (novembre de 2003), 67-99; *Una cort 'Ferraresa' a València: els Centelles, Ariosto i un programa de substitució de la tradició literària autòctona*, extret de «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», 34 (Primavera, 2003), 171-194.
- Carles VELA I AULESA, *L'obrador d'un apotecari medieval segons el llibre de comptes de Francesc ses Canes (Barcelona, 1378-1381)* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 53), Barcelona, CSIC 2003, 400 pp.
- Susanna VELA PALOMARES, *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XV. IV*, Andorra, Arxiu Històric Nacional 2002, 528 pp.- *Tencar. Una miscel·lània d'astrologia del segle XV a Andorra*, Andorra, Consell General d'Andorra 1997, 300 pp.
- Pilar VÉLEZ, *El desvellament de la consciència de Patrimoni Històric a Catalunya*. Lliçó inaugural del curs 2003-2004 pronunciada el dia 21 d'octubre de 2003, Barcelona, Amics de l'Art Romànic 2003, 40 pp.
- Pere VERDÉS PIJUAN, «*Per ço que la vila no vage a perdicció*». *La gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1378-1516)* (Anuario de Estudios Medievales. Annex 55), Barcelona, CSIC 2004, 562 pp.
- Martí de VICIANA, *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*. Edició a cura de Joan IBORRA (Fonts històriques valencianes, 9), València, Universitat 2002, 484 pp.- *Libro quarto de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*. Edició a cura de Joan IBORRA (Fonts històriques valencianes, 10), València, Universitat 2005, 586 pp.
- Arnaldi de VILLANOVA, *Introductio in librum {Ioachim} de semine scripturarum. Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*, Curante Josep PERARNAU (Arnaldi de Villanova Opera theologica omnia, III), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya 2004, 214 pp.
- Pau VILA, *Resum de geografia de Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2003, 390 pp.
- Jill R. WEBSTER, *Els franciscans catalans a l'Edat Mitjana. Els primers menorets i menoretas a la Corona d'Aragó* (Col·lecció Seminari. Sèrie Catalònia, 14), Lleida, Pagès editors 2000, 374 pp.
- Nicolas WEILL-PAROT, *Arnaud de Villeneuve et les relations possibles entre le sceaux du lion et l'alchimie* (impressió per a ús privat), Barcelona 2004, 16 pp.
- Pietro ZERBI, *Schizzo di una storia della storiografia medioevale e moderna. I. Dagli inizi al XIX secolo*, Milano, Cooperativa Universitaria Studio e Lavoro 1996, 80 pp.
- Mario ZUCCHITELLO, *De la Mediterrània a l'Atlàntic. Navegació i comerç a Tossa (1759-1814)* (Estudis i textos, 9; Quaderns d'Estudis Tossencs, 7), Tossa de Mar, Centre d'Estudis Selvatans i Centre d'Estudis Tossencs 2004, 604 pp.

TAULA GENERAL

INFORMACIÓ PRÈVIA	5
CRÒNICA	
Jaume de PUIG I OLIVER, <i>Crònica de la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova»</i> (Barcelona, 30 IX - 3 X 04)	9-57
ESTUDIS	
Sebastià GIRALT, <i>Un alquimista medieval per als temps moderns: les edicions del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova en llur context (c. 1477-1754)</i>	61-128
Lluís CIFUENTES, <i>Les obres alquímiques ‚arnaldianes‘ en català a finals de l'Edat Mitjana</i>	129-150
Josep PERARNAU I ESPELT, <i>L'autor d'un tractat alquímic podia trobar en l'obra autèntica d'Arnau de Vilanova alguna raó per a atribuir-lo a ell? i Antoine CALVET, Lettre à Josep Perarnau, 13 X 2004</i>	151-237
Michael MCVAUGH, <i>Chemical medicine in the medical writings of Arnau de Vilanova</i> ; i Joseph ZIEGLER, <i>Alchemy in Practica summaria: A footnote to Michael McVaugh's contribution</i>	239-267
Nicolas WEILL-PAROT, <i>Arnaud de Villeneuve et les relations possibles entre le sceau du Lion et l'alchimie</i>	269-280
Giovanna FERRARI, <i>Il trattato De humido radicali di Arnaldo da Villanova</i>	281-331
Chiara CRISCIANI, <i>Aspetti del dibattito sull'Umido radicale nella cultura del tardo Medioevo (secoli XIII-XV)</i>	333-380
Michela PEREIRA, <i>Maestro di segreti o caposcuola contestato? Presenza di Arnaldo da Villanova e di temi della medicina arnaldiana in alcuni testi alchemici pseudo-lulliani</i>	381-412
Maria PILEGGI, <i>Le Medium neutrum: une possible liaison entre la médecine arnaldienne et l'alchimie pseudo-lullienne</i>	413-433
Antoine CALVET, <i>Qu'est-ce que le corpus alchimique attribué à maître Arnaud de Villeneuve?</i>	435-456
Suzanne THIOLIER-MÉJEAN, <i>Contribution à la légende d'Arnaud: Arnaud de Villeneuve comme ‚auctoritas‘ dans l'oeuvre de Bertran Boysset d'Arles</i>	457-508
Barbara SPAGGIARI, <i>Due trattati alchemici in lingua d'oc. Riflessioni in margine ad una nuova edizione</i>	509-528
SECCIÓ BIBLIOGRÀFICA	
Recensions	531-583
Notícies bibliogràfiques	585-799
TAULES	
Taula d'arxius, biblioteques i museus	801-812
Taula d'antropònims i d'obres anònimes	812-856
OBRES ENVIADES A LA DIRECCIÓ	857-873
TAULA GENERAL	875

ARXIU DE TEXTOS CATALANS ANTICS

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
FACULTAT DE TEOLOGIA DE CATALUNYA